

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
13 –Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας– 13

Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)

Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών
των Βαλκανικών Χωρών
(Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019)

Επιμέλεια
Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Θανάσης Β. Κούγκουλος

ΤΟΜΟΣ Α΄

**Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις:
γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)**

Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών
(Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019)

Τόμος Α΄

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγόρευσης των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και, γενικά, η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

© Συλλογική έκδοση – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης – Παρατηρητής της Θράκης

Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100 Κομοτηνή
25310 39000 | www.he.duth.gr

Εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης
Έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
25310 72486 | info@paratiritisbooks.gr

Επιμέλεια: Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Θανάσης Β. Κούγκουλος

Σχεδιασμός έκδοσης – Τυπογραφική επιμέλεια: Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη
Συντονισμός έκδοσης: Νεκτάριος Μουρδικούδης
Τυπογραφικές διορθώσεις: Νεκτάριος Μουρδικούδης, Κυριακή Περδίκη,
Νίκη Αγγελακοπούλου

Δημιουργικό, γραφιστική επιμέλεια, μοντάζ,
διαχωρισμοί, εκτύπωση, παραγωγή:
TWO K Project ΕΠΕ
Όπισθεν Οικισμού Ηφαίστου,
έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
25310 72486 | hello@2kproject.gr

Facebook @paratiritisbooks.gr | Instagram paratiritisbooks

Περισσότερες πληροφορίες για τα βιβλία των εκδόσεων Παρατηρητής της Θράκης,
καθώς και ηλεκτρονικές πωλήσεις, στη διεύθυνση: paratiritisbooks.gr

ISBN 978-618-5001-90-2 | ISBN (SET) 978-618-5001-89-6
ISBN E-BOOK 978-618-5001-94-0 | ISBN E-BOOK (SET) 978-618-5001-93-3

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
13 – Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας– 13

**Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις:
γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)**
Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών
(Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019)

Επιμέλεια
Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Θανάσης Β. Κούγκουλος

Τόμος Α΄

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ
THE ΘΡΑΚΗΣ

Κομοτηνή 2022

Democritus University of Thrace
School of Classics & Humanities
Department of History & Ethnology
Laboratory of Folklore and Social Anthropology
13 –Studies in Folklore and Social Anthropology– 13

Hellenism and the Balkans: two-way relationships: language, history, literature, culture (1453-2019)

4th Balkan Congress of Modern Greek Studies

(Komotini, 22-24 November 2019)

Edited by
Manolis G. Varvounis – Thanasis V. Kougkoulos

Volume 1

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΙΣ
THE GRAPHE

Komotini 2022

Περιεχόμενα Α΄ Τόμου

Λογοτεχνία Ι

Χαιρετισμός

Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή 13

Εισαγωγικό σημείωμα

Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Θανάσης Β. Κούγκουλος 15

Η πρόσληψη της βαλκανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα: ανθολογίες και κείμενα

Βαλκανικότητα και ανθολογισμός 24

Δημήτρης Καργιώτης

Αίμος. Ανθολογία Βαλκανικής Ποίησης: Ένα εγχείρημα άμεσης επικοινωνίας των βαλκανικών λαών Μνήμη Χρήστου Γ. Παπουτσάκη..... 34

Άντεια Φραντζή

Βαλκανικές διαστάσεις της Νεοελληνικής Γραμματείας από τα υστεροβυζαντινά χρόνια έως τον Πρώιμο Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Η ορθόδοξη ποιητική παράδοση και η επιβίωσή της στα χρόνια της τουρκοκρατίας στον βαλκανικό χώρο: Η περίπτωση των ιαμβικών κανόνων..... 42

Αναστασία Νικολάου

Φαναριώτες λόγιοι και η παράδοση των επιστολών του Θεόφιλου Κορυδαλλέως: «Ιστορίες» ζωής και εκπαιδευτικής δράσης..... 54

Βασίλειος Τσιότρας

Έλληνες λόγιοι στα Βαλκάνια (17^{ος}-18^{ος} αι.)

Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεωτερικότητας (1664-1727)..... 72

Νικόλαος Μαυρέλος

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο «εξ απορρήτων» (1641-1709) στα Βαλκάνια: «ὁ τὰς συνθήκας θεῖς, καὶ διαλλάξας Ὀθωμανοὺς καὶ Γερμανοὺς»..... 87

Δημήτρης Τζελέπης

Ο δάσκαλος από τό Βυθκούκι καί ὁ ἱππότης ἀπό τὴν Ἄρτα: μιὰ μικρὴ ἱστορία γιὰ ἓνα μεγάλο χειρόγραφο	101
Παναγιώτα Τζιβάρια	

Βαλκανικές διαστάσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της Φαναριώτικης Ποίησης

Ελληνισμός και τα Βαλκάνια ανάμεσα στη νεωτερικότητα και την παράδοση τον 18 ^ο αιώνα: Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη και του μαθητή του Ιώσηπου Μοισιόδακα	114
Μαρία Αθ. Χουλιάρια	

«Μπακάληδες, τζαρλατάνοι και κούτζουρα στο προσκήνιο»: η <i>Απολογία</i> του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1780)	126
Χριστίνα Λούρη	

Πολιτική θεωρία και κοινωνική κριτική στην <i>Ηθική Στιχουργία</i> του Αλέξανδρου Κάλφογλου	135
Θεοδώρα Κοντογεώργη	

Παρατηρήσεις στους δεκαπεντασύλλαβους των φαναριώτικων στιχουργημάτων: Από τις <i>μισμαγιές</i> στον Α. Ρ. Ραγκαβή.....	151
Αφροδίτη Αθανασοπούλου	

Βαλκανικές διαστάσεις της Νεοελληνικής Γραμματείας (18^{ος}-19^{ος} αι.)

Νεοελληνική ιδεολογία και Ἑπειρος: Η περίπτωση του «Χρονικού της Δρόπολης»	170
Παναγιώτης Μπάρκας	

Το <i>Ἐρωτος Αποτελέσματα...</i> (Βιέννη 1792) και η πολιτική αλληγορία: Ιστορία Γ'	183
Ελένη Κουρμαντζή	

Τα <i>Ολύμπια</i> του Ρήγα και το ιταλικό λιμπρέτο του Μεταστασίου.....	195
Μιχαήλ Πασχάλης	

Χειρόγραφο του 19 ^{ου} αι. από τη Μαρώνεια στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος	207
Δημοσθένης Στρατηγόπουλος	

Έλληνες λόγιοι στα Βαλκάνια (19^{ος} αι.)

Όψεις του έργου του Γεωργίου Τσουκαλά (1804;-1872).....	216
Μαρία Λίτινα	

Μια άγνωστη μετάφραση του *Πέραν Απόκρυφα* στα Καραμανλίδικα:
Απόκρυφα Μπέγιογλου του Ευαγγελινού Μισαηλίδη 224
Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek

Ο ελληνισμός των Βαλκανίων στην παλαιότερη πεζογραφία

Ομοιότητες και διαφορές σχετικά με τα ήθη των βαλκανικών χωρών
 στον *Πολυπαθή* του Γρ. Παλαιολόγου, την *Κομψή ιστορία*.
Το καθ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην του Κ. Ρωσσέτη και
Το σαγανάκι της τρέλας του Ρήγα 232
Σταυρούλα Ντινούδη

Το ελλαδικό βασίλειο και η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης:
 η αναπαράσταση μιας ιδιόμορφης σχέσης μέσα
 από τα κωνσταντινουπολίτικα *Απόκρυφα* μυθιστορήματα
 του β' μισού του 19^{ου} αιώνα 242
Ζωή Γεωργιάδου

Αναπαραστάσεις της Αδριανούπολης
 στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα 252
Θανάσης Β. Κούγκουλος

Οι Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης
 στις *Ηθογραφίες* του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου 270
Μαρία Αλεξίου

Ελληνισμός και Βαλκάνια στον Τύπο I

Η αποτύπωση της βαλκανικής κρίσης των ετών
 1875-1878 στον αστικό Τύπο της Πελοποννήσου 282
Σοφία Μπελόκα

«Η Ελλάς κατά των βαρβάρων», «οι δούλοι της Γερμανίας» και
 η εφημερίδα *Φιλελεύθερος* του Παρισιού (1917-1918) 294
Άλκηστη Σοφού

Ελληνισμός και Βαλκάνια στον Τύπο II

Το περιοδικό *Παιδικός Αστήρ* (1911-1913) και
 οι Μαγικές Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων 304
Νικόλαος Τσουρής

Η πρόσληψη των Βαλκανικών Πολέμων
από τους δημοσιογράφους-λογοτέχνες των εφημερίδων *Ακρόπολις* και
Νέον Άστυ (Οκτώβριος 1912 – Ιούλιος 1913) 315

Βασίλης Μακρυδήμας – Πολυξένη Συμεωνίδου

ΟΥΛΚΙΟΥ: Μια τουρκόφωνη εφημερίδα στην Κομοτηνή του μεσοπολέμου
και το Βαλκανικό Σύμφωνο Φιλίας του 1934 330

Δημήτριος Φεγγομύτης

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική και βαλκανική λογοτεχνία I

Γεωγραφικές μακροδομές της βαλκανικής λογοτεχνίας
στην πρόσληψη δυτικών προτύπων και
η ενδιάμεση θέση των ελληνικών 344

Βάλτερ Πούχνερ

Για μια τυπολογία των πολιτισμικών συστημάτων:
Πολιτισμικά συστήματα και πολιτισμικές οικογένειες
στην ευρωπαϊκή ήπειρο 352

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος

Η μορφή του αλόγου στις σερβικές ηρωικές
μπαλάντες και το ελληνικό ακριτικό τραγούδι: συγκριτική προσέγγιση 373

Μαργαρίτα Βακάλου – Ιωάννης Κιορίδης

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική και βαλκανική λογοτεχνία II

Παμβαλκανική Ομοσπονδία του Ρήγα και
Παναμερικανική Ένωση του Μπολίβαρ:
δύο μεγάλοι άνδρες, δύο μεγαλεπήβολα οράματα 386

Στυλιανή Π. Βουτσά

Εθνικές και βαλκανικές ιδιαιτερότητες της αισθητικής
του ελληνικού ποιητικού συμβολισμού 393

Φωτεινή Χριστακούδη-Κωνσταντινίδου

Το παράδειγμα των ποιητριών Κάρμεν Σύλβα και Ελένης Γεωργίου
(τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.): μια ελληνορουμανική παραλληλία
στη συνάρθρωση φύλου και εθνικής ταυτότητας 400

Βαρβάρα Ρούσσου

«Κυνηγητό» του Βάσκο Πόπα και «Προδοσία» της Μαρίας Πολυδούρη:
 δυο ποιήματα-πνεύμονες μιας ιστορίας γραμμένης για όλον τον κόσμο..... 411
Βάλια Τσάιτα-Τσιλιμένη

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική και βαλκανική λογοτεχνία III

Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες (Ura me tri harqe) του Ισμαήλ Κανταρέ
 και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι *Της Άρτας το γιοφύρι*:
 συγκρίσεις και αποκρίσεις 422

Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich

Ο λογοτεχνικός χαρακτήρας του γενίτσαρου στα μυθιστορήματα
Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά – Spina nel cuore της Ρέας Γαλανάκη και
Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια του Αντόν Ντόντσεφ 438

Neli Porona

Νεότεροι Έλληνες Λογοτέχνες στα Βαλκάνια I

Στιγμιότυπα από τα Βαλκάνια στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη..... 452

Michał Bzinkowski

Ο Κώστας Βάρναλης μαθητής
 στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία της Φιλιππούπολης (1901) 462

Θεοδόσης Πυλαρινός

Dor de ducă, dor de ducă, dor de ducă...
 ο Γιώργος Σεφέρης στη Ρουμανία 476

Γιώργος Κωστακιώτης

Η Μολδοβλαχία του Τάκη Κ. Παπατσώνη
 και του Γιώργου Σεφέρη 485

Νικόλαος Μπουμπάρης

Νεότεροι Έλληνες Λογοτέχνες στα Βαλκάνια II

Λογοτεχνία, ελληνισμός και κομμουνισμός στη Ρουμανία σύμφωνα
 με ταξιδιωτικά κείμενα Ελλήνων συγγραφέων (1958) 494

Georgiana Xanthula Moscu

Τα *Μικρά ταξίδια* τού Δημήτρη Νόλλα στα Βαλκάνια του 1993 506

Σταυρούλα Τσούπρου

Περιεχόμενα τόμων Β', Γ' 519

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Χαιρετισμός

Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή

Κοσμητόρισα Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
 Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Χρέος ιστορικό, ανάγκη επανεκκίνησης της συλλογικής μνήμης μεταξύ Ελληνισμού και Βαλκανίων καθώς και η μελέτη των αμφίδρομων σχέσεων τους αποτελεί αυτός ο τόμος. Πρόκειται για την έκδοση των *Πρακτικών του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών με τίτλο «Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)»*, όπου ξεδιπλώνονται όλες οι πτυχές των υπό διερεύνηση θεμάτων στην περιοχή και στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Με αξιόλογες προσεγγίσεις από ειδικούς επιστήμονες από όλες τις βαλκανικές χώρες και τη σφραγίδα ποιότητας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, φιλοδοξεί να καλύψει μία πολύ σημαντική περίοδο της νεότερης ιστορίας της περιοχής μας. Είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο πως οτιδήποτε στηρίζει την ιστορική μνήμη και σφυρηλατεί την ειρηνική συνύπαρξη της περιοχής αποτελεί εφιαλτήριο δύναμης, γι' αυτό η σημασία και η συνεισφορά του έργου αυτού είναι εξαιρετικά σημαντική.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Καθηγητή Εμμανουήλ Βαρβούνη και όλα τα εμπλεκόμενα μέλη ΔΕΠ, καθώς και όσους και όσες οραματίστηκαν αυτή την έκδοση και εργάστηκαν για την υλοποίηση του συνεδρίου αξιοποιώντας με εμπρίθεια και ευαισθησία σπάνιο ερευνητικό υλικό.

Η συγκεκριμένη προσπάθεια συμπίπτει με τον εορτασμό της 100^{ης} επετείου από την απελευθέρωση/ενσωμάτωση της Θράκης στον εθνικό κορμό και αποτελεί άλλη μία έμπρακτη εκδήλωση σεβασμού και προσφορά εξαιρετικής σημασίας εκ μέρους του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης στην πόλη της Κομοτηνής και ολόκληρης της Θράκης. Δηλώνω υπερήφανη για αυτό και συγχαίρω όσους και όσες συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή του.

Νοέμβριος, 2019

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Εισαγωγικό σημείωμα

Το 4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών και οι προοπτικές της έρευνας του νεοελληνικού πολιτισμού στα Βαλκάνια

Λίγο πριν το ανατρεπτικό για τη ζωή μας ξέσπασμα της πανδημίας του κορονοϊού, είχαμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε για τρεις ημέρες, από τις 22 έως τις 24 Νοεμβρίου 2019, στις εγκαταστάσεις του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης στην Κομοτηνή, το εξαιρετικά πυκνό έως εξαντλητικό πρόγραμμα του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών με θέμα: «Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)». Στο συνέδριο έλαβαν μέρος διακόσιοι δύο σύνεδροι από δεκαοκτώ χώρες (Βουλγαρία, Ρουμανία, Τουρκία, Σερβία, Αλβανία, Πολωνία, Γεωργία, Ρωσία, Γερμανία, Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία, Σουηδία, Ελβετία, Αυστρία, Κύπρο και Ελλάδα) και πραγματοποιήθηκαν εκατόν εβδομήντα δύο ανακοινώσεις. Ο εντυπωσιακός αριθμός των μελετών και η εξίσου αξιοθαύμαστη πολυτυπία τους αναδεικνύουν τις ποικίλες όψεις της διάθλασης του νεοελληνικού πολιτισμού στα Βαλκάνια, αλλά και το εύρος και την εξάπλωση των νεοελληνικών σπουδών.

Ο κλάδος των νεοελληνικών σπουδών περιλαμβάνει γλωσσικές, ιστορικές, λογοτεχνικές, πολιτισμικές εν γένει, λαογραφικές και θεολογικές ακόμη προσεγγίσεις και καλλιεργείται συστηματικά σε διεθνές πλέον επίπεδο. Είναι ένας επιστημονικός κλάδος που έχει ξεφύγει από τον επαρχιωτικό εθνοκεντρισμό, όπως πολύ ωραία τον αναλύει ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης στην ομιλία του κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης,¹ και διαθέτει έργα υποδομής και αναφοράς. Παράλληλα αναπτύσσει ιδιαίτερο δυναμισμό και τάσεις περαιτέρω εξάπλωσης, παρά τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, που συχνά οδηγούν σε έλλειψη πόρων και σε περιορισμό τόσο των εδρών όσο και του ανθρωπίνου δυναμικού τους σε ολόκληρο τον κόσμο.

Οι ανακοινώσεις στο 4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών καλύπτουν ένα πλήθος θεματικών, που σχετίζονται με τη λογοτεχνία και την πρόσληψή της, τις σχέσεις με τη Δύση, την ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια,

¹ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η σπουδή του Νέου Ελληνισμού ως επιστημονική πρόκληση», στο Μ. Γ. Βαρβούνης – Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Τα κατά την Αναγόρευση του Ομότιμου Καθηγητή Πασχάλη Κιτρομηλίδη σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Κομοτηνή 8 Μαρτίου 2018, Κομοτηνή 2019: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας 5) – Εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης, σ. 28.*

τον λαϊκό πολιτισμό (τις τελετουργίες ή τον έντεχνο λαϊκό λόγο), τον Τύπο και τις συνάψεις με την ευρύτερη μεσογειακή περιοχή, τις πολιτισμικές ταυτότητες και τις συγκριτικές θεωρήσεις των πολιτισμών, τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, την ιστορική συγκυρία, τα προσφυγικά ζητήματα, τη σχέση παράδοσης και νεωτερικότητας, το κίνημα του Διαφωτισμού, τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, το θέατρο και τον κινηματογράφο, τον ελληνοισμό της Θράκης, τις ελληνικές κοινότητες στα Βαλκάνια, τις εθνικές ταυτότητες, τη θέση και τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τις μεταφράσεις, τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τις επαφές με την Κύπρο. Οι παραπάνω θεματικές προέρχονται από μία απόπειρα ομαδοποίησης των ερευνητικών ζητημάτων που πραγματεύονται οι συνέδροι και αντανακλούν την πολυθεματικότητα, τη διαθεματικότητα, τη διεπιστημονικότητα και την πολυεπιστημονικότητα των νεοελληνικών σπουδών.

Επιπλέον, η ευρύτητα των γνωστικών πεδίων που συνυπάρχουν στον κλάδο των νεοελληνιστών, καθιστά απολύτως σαφές ότι οι νεοελληνικές σπουδές δεν ταυτίζονται μόνο με τη νεοελληνική φιλολογία, όπως οι μη ειδικοί ακόμη πιστεύουν στην Ελλάδα. Το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας και το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης με τα γνωστικά τους αντικείμενα, το ερευνητικό, διδακτικό και εν γένει ακαδημαϊκό έργο τους, προωθούν κατεξοχήν αυτήν τη διευρυμένη και πολυθεματική ή πολυπρισματική διάσταση των νεοελληνικών σπουδών. Στόχος του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας είναι να καταστεί ένα από τα κομβικά κέντρα των νεοελληνικών σπουδών –υπό αυτήν την έννοια– στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου βρισκόμαστε γεωγραφικά, εντασσόμαστε πολιτισμικά και δραστηριοποιούμαστε ερευνητικά. Άλλωστε, για αυτόν τον λόγο αποφάσισε τη διοργάνωση του συνεδρίου και στηρίζει ανάλογη σειρά ερευνητικών, εκδοτικών, ακαδημαϊκών και επιστημονικών πρωτοβουλιών κατά το επόμενο χρονικό διάστημα.

Για τους συνέδρους το 4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών συνιστά βήμα παρουσίασης των ερευνητικών δραστηριοτήτων και του έργου ενός εκάστου, ευκαιρία ανακοίνωσης ευρημάτων και πορισμάτων, συγκυρία αγαθή, γόνιμη, παραγωγική και ωφέλιμη για την ανταλλαγή απόψεων, την κριτική πρόσληψη των επιμέρους προσπαθειών, την ανάλυση και τη σύνθεση, όπως σε ορισμένες ανακοινώσεις είναι ολοφάνερο. Οι στόχοι μας, πέρα από την αυτονόητη πρόοδο της επιστήμης και την επαφή των αυτουργών και πρωταγωνιστών της σχετικής έρευνας, είναι πρωταρχικά δύο: αφενός η ανάδειξη της πολυθεματικότητας και της διεπιστημονικότητας των νεοελληνικών σπουδών –σε συνδυασμό με την ενίσχυση και κατάδειξη της διεθνούς τους διάστασης– και αφετέρου η προβολή της αυτονόητης αλήθειας ότι στις νεοελληνικές σπουδές πρέπει να υπάρχει στενή σχέση και ανατροφοδότηση μεταξύ έρευνας και διδασκαλίας. Ούτε η πρώτη καταξιώνεται χωρίς τη δεύτερη ούτε και η δεύτερη αποτελεί αυτοσκοπό και έχει νόημα χωρίς την πρώτη. Οι νεοελληνικές σπουδές στα Βαλκάνια, στην Ευρώπη και στον κόσμο στηρίζονται στη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας, έχουν όμως πολύ ευρύτερη προοπτική και δυναμική.

Η πρόθεση της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών για ένα ανοιχτό και φιλικό συνέδριο προς τους νέους επιστήμονες (μεταδιδακτορικούς ερευνητές, διδάκτορες, υποψήφιους διδάκτορες και μεταπτυχιακούς φοιτητές), κυρίως από τα βαλκανικά κράτη, σε συνδυασμό με τη συμμετοχή καταξιωμένων πανεπιστημιακών και δοκιμασμένων ερευνητών, έγινε φανερή ήδη από την επιλογή του θέματος του συνεδρίου, που εσκεμμένα ήταν ιδιαίτερως ευρύ, και είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πάρα πολλών αξιόλογων ανακοινώσεων.

Το 4^ο Συνέδριο της Κομοτηνής ακολούθησε και διεύρυνε τις αρχές που καθόρισε το 3^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών, το οποίο οργανώθηκε το 2015 στη Ρουμανία με πρωτοβουλία του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου Tudor Dinu.² Δηλαδή δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα Τμήματα Νεοελληνικών Σπουδών στα Βαλκάνια και στην Ευρώπη, αλλά επεκτάθηκε και σ' όλους τους άλλους επιστημονικούς τομείς των νεοελληνικών σπουδών, που θεραπεύονται τόσο στο εξωτερικό όσο βέβαια και στην Ελλάδα. Με αυτόν τον τρόπο το Συνέδριο των Βαλκανικών Χωρών συμβαδίζει πλέον με τη φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, η καταλυτική παρουσία της οποίας ήταν εμφανής στην Κομοτηνή.

Είχαμε την ελπίδα πως το θέμα του 4^{ου} Συνεδρίου («Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)») θα υποστήριζε, πέρα τις νεοελληνικές σπουδές στα Βαλκάνια, την έναρξη ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου ανάμεσα στους νεοελληνιστές και σε άλλες ειδικότητες επιστημόνων που χρησιμοποιούν στην έρευνά τους νεοελληνικά κείμενα και πηγές. Πιστεύουμε ότι οι ελπίδες μας ευοδώθηκαν, καθώς δεκατέσσερις από τους διακόσιους δύο συνέδρους ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία ερευνητών.

Προφανώς, είναι πρακτικά αδύνατο να συνοψίζουμε σ' ένα εισαγωγικό κείμενο τα συμπεράσματα των παράλληλων σαράντα τριών συνεδριών που διεξήχθησαν σε πέντε αίθουσες του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, των πολυποικίλων εκατόν εβδομήντα δύο ανακοινώσεων –που εμπίπτουν σε διάφορα επιστημονικά αντικείμενα– και των τριών κεντρικών ομιλιών στην έναρξη και στη λήξη του συνεδρίου. Το τεράστιο εύρος των ζητημάτων που συζητήθηκαν δεν επιτρέπει αναφορές σε τίλους ανακοινώσεων και σε ονόματα συνέδρων. Και μόνο οι διακόσιες δεκατέσσερις σελίδες του ηλεκτρονικού τόμου των περιλήψεων,³ που κυκλοφόρησε διαδικτυακά από τον Μάιο του 2019, και τα τρίτομα ανά

2 Βλ. T. Dinu (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών: Ο Ελληνισμός ως Πολιτιστικός και Οικονομικός Παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, Λογοτεχνία, Τέχνη, Κοινωνία, Βουκουρεστί 16-17 Οκτωβρίου 2015*, București 2017: Τμήμα Κλασικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου – Ινστιτούτο Νοτιοανατολικών Σπουδών της Ρουμανικής Ακαδημίας – Ένωση Ελλήνων Ρουμανίας – UER Press, σ. 19-20.

3 Μ. Γ. Βαρβούνης – Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Περίληψεις Ανακοινώσεων 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών: «Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα,*

χείρας *Πρακτικά* αποδεικνύουν το ακατόρθωτο του εγχειρήματος. Συνεπώς, θα αρκεστούμε σε ελάχιστες στατιστικές παρατηρήσεις.

Όπως είναι αναμενόμενο, το πεδίο των λογοτεχνικών σπουδών συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό ανακοινώσεων. Ογδόντα επτά ανακοινώσεις καλύπτουν ευρύτατο φάσμα της σχέσης της ελληνικής λογοτεχνίας με τα βαλκανικά συμπραζόμενά της. Είκοσι δύο συνεδρίες ασχολούνται με τις βαλκανικές διαστάσεις της νεοελληνικής γραμματείας από τα υστεροβυζαντινά χρόνια έως τον 19^ο αιώνα, τη βαλκανική θεματολογία των ελληνικών εφημερίδων από τον 19^ο αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο, την παρουσίαση της βαλκανικής λογοτεχνίας στα ελληνικά περιοδικά λόγου και τέχνης του 20^{ου} αιώνα, τη λογοτεχνική πρόσληψη των Βαλκανίων και την κυπριακή εκδοχή αυτής της πρόσληψης, την αναπαράσταση της βαλκανικής ιστορίας και ειδικότερα των ελληνοτουρκικών σχέσεων στη λογοτεχνία, τη δράση των Ελλήνων λογίων στα Βαλκάνια από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα, τις βαλκανικές διαδρομές των Ελλήνων λογοτεχνών, τη λογοτεχνική απεικόνιση των ελληνικών κοινοτήτων των Βαλκανίων, τις βαλκανικές ταυτότητες στη μεταπολεμική και στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, την ανθολόγηση και την πρόσληψη της βαλκανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα, το έργο Ελλήνων λογοτεχνών που γεννιούνται σε βαλκανικές χώρες, τη μετάφραση της ελληνικής λογοτεχνίας στα Βαλκάνια. Αξίζει να μνημονευτεί ότι τέσσερις χωριστές συνεδρίες αφιερώνονται στη συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής με τις βαλκανικές λογοτεχνίες, γεγονός που τεκμηριώνει ότι το συγκεκριμένο συνέδριο αποτελεί βήμα ανάπτυξης των συγκριτολογικών σπουδών της ελληνικής λογοτεχνίας με τη λιγότερο ερευνημένη πτυχή τους, δηλαδή τη συνεξέταση ελληνικών και βαλκανικών κειμένων.

Όπως επίσης μπορεί κανείς εύκολα να υποθέσει, το δεύτερο σε δυναμική επιστημονικό πεδίο είναι αυτό της ιστορίας και της ιστοριογραφίας, με σαράντα δύο ανακοινώσεις σε δέκα συνεδρίες. Και εδώ καταγράφεται αξιοσημείωτος πλούτος στη θεματική, στην οπτική γωνία των θεωρήσεων και στα μεθοδολογικά εργαλεία. Αναλύονται μέσα από διαφορετικού είδους περιπτώσεις ατόμων, θεσμών, συμβάντων, πρακτικών και ιδεολογιών, οι επαφές του ελληνισμού με τα Βαλκάνια και τη Δύση από το 1453 έως τον 21^ο αιώνα, τα προσφυγικά ζητήματα και η κινητικότητα στα Βαλκάνια λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και του ελληνικού Εμφυλίου, οι ελληνικές κοινότητες και οι εθνικές ταυτότητες στα Βαλκάνια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, ιστορικά πρόσωπα με μεταίχμιακή εθνική συνείδηση, ο βαλκανικός αστικός πολιτισμός, η κοινωνική ζωή και οι τύχες των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη σύγχρονη Τουρκία και ο ελληνισμός της Θράκης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο.

ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)», υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Κομοτηνή 22-24 Νοεμβρίου 2019, Κομοτηνή 2019: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.he.duth.gr/conference/index.php/plirofories/tomos-perilipseon-tou-4ou-synedriou> (τελευταία πρόσβαση 29/10/2021).

Τα πεδία που ξεπερνούν τις όποιες αισιόδοξες προβλέψεις μας είναι η λαογραφία και η κοινωνική ανθρωπολογία. Μάλλον για πρώτη φορά σε συνέδριο νεοελληνιστών οι εν λόγω επιστήμες αντιπροσωπεύονται από τον υψηλό αριθμό των δεκαεπτά ανακοινώσεων σε τέσσερις συνεδρίες. Ερευνώνται στο πλαίσιο της επικοινωνίας των βαλκανικών λαών, όψεις των πολιτισμικών ταυτοτήτων, του έντεχνου λαϊκού λόγου, των ηθών και των εθίμων και του λαϊκού πολιτισμού ανάμεσα στην παράδοση και στη νεοτερικότητα. Εύλογα μπορεί να ισχυριστεί κανείς πρώτον ότι το παρατηρούμενο αυξημένο ενδιαφέρον για τους κλάδους της λαογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας ευνοείται από την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των διοργανωτών του συνεδρίου, του Τμήματος Ιστορίας και Εθνομολογίας και του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης –όπου αυτές οι δύο επιστημονικές περιοχές συνυπάρχουν αγαστά, και δεύτερον ότι τα αντικείμενα που υπηρετεί η λαογραφία και η κοινωνική ανθρωπολογία συνιστούν αδιαμφισβήτητο τμήμα των νεοελληνικών σπουδών.

Υψηλό ποσοστό ανακοινώσεων αναδεικνύει και το πεδίο της γλωσσολογίας, το οποίο σταθερά ελκύει την προσοχή στα συνέδρια των νεοελληνιστών. Εκφωνούνται δεκαέξι ανακοινώσεις σε τέσσερις συνεδρίες, που πραγματεύονται πτυχές της πολιτισμικής αξίας και της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια, της συγκριτικής και ιστορικής γλωσσολογίας των Βαλκανίων και του ζητήματος των γλωσσικών δανείων. Επίσης, μία συνεδρία με πέντε ανακοινώσεις εστιάζει στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού στα Βαλκάνια, έξι ανακοινώσεις στην ιστορία, στην πρόσληψη και στη διακειμενικότητα του ελληνικού και του βαλκανικού θεάτρου και δύο ανακοινώσεις στις κινηματογραφικές συμπαραγωγές με τα Βαλκάνια και στην κινηματογραφική εικόνα του Βαλκανίου Άλλου. Σαφώς, η ενσωμάτωση της θεατρολογίας και των προσεγγίσεων της κινηματογραφικής αφήγησης στις νεοελληνικές σπουδές είναι άλλη μία θετική εξέλιξη.

Τελικά, από τις εκατόν εβδομήντα πέντε προφορικές ανακοινώσεις καταφέραμε να συγκεντρώσουμε σε γραπτή μορφή τις εκατόν είκοσι έξι, οι οποίες κατανέμονται σε ενότητες με βάση τις συνεδρίες στις οποίες είχαν ενταχθεί στο συνέδριο και συγκροτούν τρεις πολυσέλιδους τόμους πρακτικών. Ο πρώτος και ο δεύτερος περιλαμβάνουν μελέτες για τη λογοτεχνία και ο τρίτος για τη λαογραφία, την κοινωνική ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία και την ιστορία. Αν προσμετρήσουμε τις εξαιρετικά αντιζοες συνθήκες για την έρευνα μέσα στην καραντίνα και τις κλειστές βιβλιοθήκες, ο συνολικός αριθμός των μελετών που απαρτίζουν τα *Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών* θεωρούμε ότι είναι ένα μικρός άθλος. Από την άλλη, πιστεύουμε ότι με τα τρίτομα *Πρακτικά* επιτυγχάνουμε να διασώσουμε ένα συνέδριο που αποτελεί σταθμό στις συναντήσεις των νεοελληνιστών των Βαλκανίων, καθώς, συν τοις άλλοις, είναι και το πρώτο συνέδριο της σειράς που οργανώνεται στην Ελλάδα από ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Σημειώνουμε πως παρότι είχαν δοθεί συγκεκριμένες οδηγίες για το βιβλιογραφικό σύστημα και την ορθογραφία των

μελετών, οι συγγραφείς είναι υπεύθυνοι για την οριστική μορφή των κειμένων τους. Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί πως επιχειρήθηκε κατά το δυνατόν η βιβλιογραφική ενοποίηση των μελετών.

Ως επιμελητές των *Πρακτικών* ευχαριστούμε θερμά τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής για την πολύτιμη πρακτική και επιστημονική τους στήριξη και ξεχωριστά τον καθένα σύνεδρο για τη σημαντική συμβολή του στις εργασίες του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών. Επίσης, ευχαριστούμε τους χρηματοδότες και συνδιοργανωτές της επιστημονικής συνάντησης, χωρίς τους οποίους δεν θα ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί: το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις» του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, την Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, την Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, το Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και τον Δήμο Κομοτηνής. Επιπλέον, την Δημοτική Κοινωφελή Επιχείρηση Πολιτισμού – Παιδείας – Αθλητισμού Κομοτηνής για την πρόθυμη βοήθειά της σε υλικοτεχνικά ζητήματα, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης και προσωπικά την προϊστάμενη αρχαιολόγο κ. Χρυσούλα Καραδήμα για τη δυνατότητα ελεύθερης εισόδου των συνέδρων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, την Εταιρεία Αφοί Κομπατσιάρη Α.Ε. για τη σίτιση στην πανεπιστημιακή λέσχη, το Ξενοδοχείο Ramada Plaza Thraki για την ευγενική του χορηγία, τη Γραμματεία του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας και ιδίως την κ. Βασιλική Φίλιου, Υποψήφια Διδάκτορα του Τμήματος και υπεύθυνη τότε της Γραμματείας του Μεταπτυχιακού, που ανέλαβε ένα υπολογίσιμο μέρος της δυσάρεστης αλλά και αναπόφευκτης γραφειοκρατίας. Ακόμη είναι λίγο ένα μεγάλο ευχαριστώ στις και στους τριάντα πέντε μεταπτυχιακές/ούς και προπτυχιακές/ούς φοιτήτριες και φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας που εθελοντικά συμμετείχαν στη Γραμματεία του Συνεδρίου και κοπίασαν για την επιτυχή διοργάνωση του 4^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών. Ειδικά για την έκδοση των *Πρακτικών* ευχαριστίες οφείλουμε στις εκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης για την προσεγμένη δουλειά τους και στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης για τη γενναιοδωρία της. Ευχόμαστε καλή αντάμωση στο 5^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών.

Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Θανάσης Β. Κούγκουλος

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Η πρόσληψη της βαλκανικής λογοτεχνίας
στην Ελλάδα: ανθολογίες και κείμενα

Βαλκανικότητα και ανθολογισμός

Δημήτρης Καργιώτης

Καθηγητής Συγκριτικής Φιλολογίας

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ABSTRACT

A literary anthology as a critical endeavor raises major theoretical and practical issues that can be distinguished into three categories. The first concerns practical questions related to the compilation and its organization, such as who anthologizes, what is anthologized, how and why. The second refers to theoretical questions concerning the textual status and the reader's reception of the anthology, both as a whole and the anthologized text individually. Finally, the third touches upon questions of poetics, which are interconnected with broader ideological questions. Among them, two have been traditionally associated with the anthological endeavor: the understanding of national consciousness and belonging, and the mechanics of literary canonization.

All these questions are addressed anew in the context of anthologizing Balkan literature. The paper thus then turns to the "Balkans" and revisits the terminology designating an area which transcends geography. As an entity pointing to a space charged with cultural and ideological meanings, the "Balkans" have also constituted a scientific field to be studied. I allude to the linguistic, historical and ideological trajectories of the terms used to refer to an area in Europe whose populations allegedly are characterized by a shared identity despite linguistic, ethnic or religious differences. I point out that the notion of shared Balkan identity has largely been the result of an old tradition of Western epistemologies and has been constructed in its opposition to the Western Other.

The paper concludes that the literary anthology both as a project and as a product does not only exhibit aesthetic concerns; it plays a critical role in identity politics. Its cultural, ideological, or political functions contribute to affirm the perceived unity of the Balkans and as such the anthology, bringing together literary material from different national and linguistic traditions, aims to constitute an important unifying factor.

Για την ιστορία της γραμματείας και της λογοτεχνίας, η έννοια της ανθολογίας και η πρακτική της ανθολόγησης δεν αποτελούν καινοτομία ή ιδιαιτερότητα. Η πορεία του λογοτεχνικού φαινομένου από την προφορικότητα στον γραπτό λόγο είναι συυφασμένη με τη συλλογή των λογοτεχνικών κειμένων, είτε σε αυτούσια είτε σε αποσπασματική μορφή. Η συλλογή αυτή γίνεται με βάση κάποια χαρακτηριστικά που τα συσχετίζουν (όπως ο συγγραφέας, η γλωσσική ή η εθνική παράδοση ή η εποχή, το είδος, το ύφος ή το λογοτεχνικό κίνημα, κ.ά.), και έχοντας αρχές ή σκοπούς που εκτίθενται ή ενίοτε αποσιωπούνται (όπως η διδακτική χρησιμότητα, η σχολική χρήση, η λογοτεχνική ποιότητα, η ιδεολογία,

κτλ.). Στην ιστορία της γραμματείας και, δεδομένης της έλλειψης, μέχρι αρκετά πρόσφατα, του όρου λογοτεχνία, ο οποίος θα καταστεί διαθέσιμος μόνον στην αρχή της νεωτερικότητας, οι όροι που περιγράφουν τη συλλογή ως σύλληψη και ως σύνθεση καθορίζονται είτε από εσωτερικά είτε από εξωτερικά κριτήρια αναφορικά με το υλικό που τις συγκροτεί. Έτσι, ανάλογα με αυτά, η αναφορά γίνεται στη γλώσσα (λόγου χάρη, *romancero, romanceiro*), στο είδος (*canzoniere, cancionero, chansonnier*), στη στόχευση (*χρηστομάθεια*), στη μέθοδο ή στο τελικό προϊόν (*εκλογαί, συλλογαί, συναγωγή* αλλά και *corpus, collage, pastiche, collectanea, excerpta, electa, analecta, testimonia*), για να αναφέρω, επιλεκτικά, λίγους μόνον από αυτούς που σχετίζονται με το ανθολογικό εγχείρημα. Και βέβαια, ανάμεσα στα λεξιλογικά και σημασιολογικά πεδία που έχουν χρησιμοποιηθεί ιστορικά για να δηλώσουν το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο, περίοπτη θέση κατέχει αδιαμφισβήτητα η φυτική μεταφορά: *άνθη – ανθολογία – ανθολόγιο, λειμών, flores – florilegium, silvae* (δάσος και ύλη), *σωρός, prata* (από το *pratium*: λιβάδι), και άλλα πολλά.¹

Ακόμη και με αυτά τα περιορισμένα παραδείγματα, είναι προφανές ότι αναφερόμαστε σε μια σειρά όρων οι οποίοι, στην έκτασή τους και στο βάθος τους αφορούν τελικά θεμελιώδεις πτυχές της λογοτεχνικής δημιουργίας. Κατά καιρούς κάποιοι από αυτούς έχουν αποτελέσει αντικείμενο αναστοχασμού από τη θεωρία της λογοτεχνίας, αρκετή δουλειά απομένει όμως ακόμη να γίνει προκειμένου να φωτιστούν καλύτερα οι θεωρητικές βάσεις του ανθολογικού φαινομένου και να διερευνηθεί το εύρος των σημασιών και συνεπειών του ανθολογικού εγχειρήματος.² Προς αυτήν την κατεύθυνση, επιχειρώντας να δομήσω και σχηματοποιήσω το θεωρητικό πεδίο, προτείνω την ταξινόμηση των ζητημάτων που ανακύπτουν σε τρεις κατηγορίες:

Η πρώτη αφορά ζητήματα πρακτικά, αυτά δηλαδή που σχετίζονται με την οργάνωση και τη συγκρότηση μιας ανθολογίας. Εδώ τα βασικά ερωτήματα είναι τρία: ποιος ανθολογεί, τι ανθολογείται, πώς ανθολογείται.

— **Ποιος ανθολογεί:** Το ερώτημα αυτό θίγει το ζήτημα της θέσης (*positionality*), της προκατάληψης (*bias*) και της ατζέντας. Ο όροι ακούγονται άκομψα στα ελληνικά, αλλά έχουν μεγάλη σημασία. Σχετίζονται, επίσης, περισσότερο ή

1 Βλ. και M. Martínez Hernández, «El arte de la selección literaria en la Antigüedad: canon, antología-florilegio y centón», στον τόμο G. Santana Henríquez – E. Padorno Navarro (επιμ.), *La antología literaria*, Las Palmas 2001: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, σ. 79-116.

2 Για μια πρώτη προσέγγιση, βλ. J. Bark – D. Pforte (επιμ.), *Die deutschsprachige Anthologie*, 2 τόμ., Frankfurt 1970: Vittorio Klostermann· C. Bohnert – F. Gevrey (επιμ.), *L'anthologie: histoire et enjeux d'une forme éditoriale du Moyen Âge au XXe siècle*, Reims 2014: Éditions et Presses Universitaires de Reims· G. Champeau – N. Ly (επιμ.), *Le phénomène anthologique dans le monde ibérique contemporain*, Bordeaux 2000: Presses Universitaires de Bordeaux· J. R. Di Leo (επιμ.), *On Anthologies: Politics and Pedagogy*, Lincoln 2004: University of Nebraska Press· E. Fraisse, *Les anthologies en France*, Paris 2017 (*1997): L'Harmattan· M. Horster – C. Reitz (επιμ.), *Condensing Texts – Condensed Texts*, Stuttgart 2010: Franz Steiner· I. Langlet (επιμ.), *Le Recueil littéraire. Pratiques et théorie d'une forme*, Rennes 2003: Presses Universitaires de Rennes· G. Santana Henríquez – E. Padorno Navarro (επιμ.), *La antología literaria...*, ό.π.

λιγότερο άμεσα, με το πώς συγκροτείται η νομιμοποιητική ισχύς της ανθολογίας σε σχέση με το πολιτισμικό, πνευματικό, πολιτικό, ιδεολογικό ή θεσμικό εκτόπισμα του ανθολόγου.

- Τι ανθολογείται:** Πώς οριοθετείται ο χώρος και το εύρος του υλικού από το οποίο γίνεται η ανθολόγηση; Ποια μπορεί να είναι τα εξαιρετικά κριτήρια που καθορίζουν το υλικό και πόσο αντικειμενικά μπορεί να είναι αυτά, στον βαθμό που καταργούν τη ρευστότητα και την ευρυχωρία που το χαρακτηρίζουν και αποκρυσταλλώνουν προσδιορισμένες πλέον πολιτικές συμπεριλήψεις; Αναφέρω, ενδεικτικά, κάποια κριτήρια που αφορούν αυτές τις πολιτικές: γλώσσα, θρησκεία, έθνος, γεωγραφία, ταυτότητα.

Αφετέρου, με ποιους τρόπους το ανθολογικό εγχείρημα αφορά κριτήρια εμμενή και επενεργεί καθοριστικά σε αυτά, στον βαθμό που προκρίνει εξ ανάγκης την αισθητική της συντομίας και του αποσπάσματος;³ Υπάρχουν λογοτεχνικά είδη που είναι περισσότερο ανθολογήσιμα από άλλα; Υπάρχουν είδη που είναι περισσότερο προορισμένα να ανθολογηθούν; Υπάρχουν τέτοιοι συγγραφείς; Ας θυμηθούμε εδώ τον Έλιοτ που θεωρούσε ότι κλασικοί είναι οι συγγραφείς των οποίων το έργο μας καλεί να το διαβάσουμε στην ολότητά του ενώ των ελασσόνων συγγραφέων το έργο μας αρκεί να το διαβάσουμε σε μια ανθολογία.⁴

- Πώς και γιατί γίνεται η ανθολόγηση;** Η ανθολογία που εστιάζει περισσότερο στο υλικό καθαυτό φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα απάνθισμα ή μια συλλογή κειμένων. Όταν η εστίαση μετατοπίζεται πιο έντονα στους συγγραφείς, τότε επιτελείται, κατά κάποιον τρόπο, μια περισσότερο ενσυνείδητη επέμβαση στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα. Η αντιπροσωπευτικότητα ή η αμεροληψία αναφέρονται συχνά ως στοχεύσεις ή κανόνες των ανθολογικών εγχειρημάτων. Πρόκειται, εν τούτοις, για ποιοτικά δεδομένα που στη συνέχεια επικαθορίζονται από υποκειμενικές και αντικειμενικές δυσκολίες, διανοητικές και υλικές, οι οποίες, εάν δεν τα υπονομεύουν εν τέλει, σίγουρα τα σχετικοποιούν.

Δίπλα σε αυτή την πρώτη σειρά ερωτημάτων, που εκτίθενται εξ ανάγκης πολύ συνοπτικά, αναδύεται και μια δεύτερη. Αυτή εγείρει ζητήματα πιο θεωρητικά, που αφορούν το κειμενικό καθεστώς και την αναγνωστική συνθήκη της λογοτεχνίας στο ανθολογικό πλαίσιο αναφοράς.

Ξεκινώ από το κειμενικό καθεστώς. Παρόλο που συχνά δεν το συνειδητοποιούμε, δεν πρέπει να παρακάμπουμε το γεγονός ότι το επιστημολογικό καθεστώς μιας ανθολογίας εν συνόλω είναι διαφορετικό από το επιστημολογικό καθεστώς του κάθε κειμένου που την απαρτίζει. Αυτό οφείλεται στο ότι υπάρχει οντολογική διαφορά ανάμεσα στο κείμενο που γεννιέται σε συγκεκριμένα χωροχρονικά συμφραζόμενα, με συνείδηση της παράδοσης από την οποία

³ Ως προς αυτό, βλ. εκτενέστερα F. Bravo, «Les pratiques anthologiques. Pour une critique du fragment», στον τόμο G. Champeau – N. Ly (επιμ.), *Le phénomène anthologique...*, ό.π., σ. 19-34.

⁴ «Τι είναι ελάσσων ποίηση;», στο βιβλίο Τ. Σ. Έλιοτ, *Επτά δοκίμια για την ποίηση*, μτφρ. Μ. Λαϊνά, Αθήνα 1982: Γράμματα, σ. 40 κ.εξ.

προέρχεται και μέσα στην οποία εντάσσεται, και στο κείμενο που τοποθετείται και κείται σε μια ανθολογία. Υπάρχει επίσης ουσιαστική διαφορά αναφορικά με την μετέπειτα υπόστασή του, τόσο την υλική (λόγου χάρη, το κατά πόσο είναι διαθέσιμο στα βιβλιοπωλεία ή τις βιβλιοθήκες) όσο και την ιστορικο-θεωρητική (λόγου χάρη, ποια είναι η θέση του στον λογοτεχνικό κανόνα). Με άλλα λόγια, η αυτονομία ενός κειμένου, τα περιεχόμενα, οι λειτουργίες και η διάρκεια της αυτονομίας αυτής διαφοροποιούνται όταν το κείμενο την χάνει. Όταν ανθολογηθεί, τα περιεχόμενα, οι λειτουργίες και η διάρκειά του κειμένου εντάσσονται πλέον σε καθεστώς ετερονομίας.

Εάν, λοιπόν, το αυτοτελές κείμενο στοχεύει κατά κύριο λόγο να αναδείξει τον χαρακτήρα του ως αισθητικού προϊόντος, η ανθολογία αποτελεί κυρίως ιστορικό προϊόν. Παράλληλα, η *amplificatio* στην οποία δυνητικά στοχεύει η λογοτεχνική ή ευρύτερα καλλιτεχνική δημιουργία, δηλαδή να αφήσει αποτύπωμα, να πυροδοτήσει ανταπόκριση και να δημιουργήσει παράδοση, ακυρώνεται εκ προοιμίου από την ανθολογία, βασική συνιστώσα της οποίας είναι, αντίθετα, η *abbreviatio*.⁵ Στην πορεία από τη γραφή στην ανάγνωση, δηλαδή από την παραγωγή στην πρόσληψη, η ανθολόγηση δρα επί των δεύτερων όρων, επικαθορίζοντας και μεταβάλλοντας το καθεστώς τους. Πράγματι, και στο επίπεδο της ανάγνωσης και της πρόσληψής του αλλά και της λειτουργίας του, το λογοτεχνικό κείμενο, ανθολογημένο, μετασχηματίζεται, καθώς ο τύπος και ο τρόπος της ανάγνωσης μιας ανθολογίας είναι ριζικά διαφορετικοί. Έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος *ζάππινγκ*⁶ για να περιγράψει τη συνθήκη της ανάγνωσης σε ανθολογικά συμφραζόμενα, ο οποίος ενδεχομένως να είναι υπερβολικός, ίσως πάλι όχι. Σίγουρα, πάντως, μια ανθολογία δεν διαβάζεται με τον ίδιο τρόπο με αυτόν που διαβάζεται το αυτόνομο λογοτεχνικό δημιούργημα.

Και φτάνουμε στην τρίτη κατηγορία ερωτημάτων που προκύπτουν από το ανθολογικό εγχείρημα, και που αφορούν ζητήματα ποιητικής, που σχετίζονται και συμπλέκονται με ζητήματα ευρύτερα ιδεολογικά.

Ξεκινώ και πάλι με ένα ερώτημα. Σε ποιον βαθμό αποτελεί η ανθολογία ειδολογική ή γενολογική κατηγορία; Το ερώτημα είναι μάλλον ρητορικό: δεν τίθεται τόσο προκειμένου να δοθεί απάντηση, όσο για να προτείνει την υπόθεση ότι ζητήματα που αφορούν τη θεωρία των ειδών ενδεχομένως συμβάλλουν στη θεωρητική κατανόηση του ανθολογικού εγχειρήματος. Η ανθολογία ως σύνολο αλλά και ως συλλογή κειμένων που την απαρτίζουν συγκροτεί μια ιδιαίτιστα μορφή κειμενικότητας: δημιουργεί επίσης μια ιδιαίτερη λειτουργία διακειμενικότητας που αφορά τόσο το πλέγμα των σχέσεων των ανθολογημένων κειμένων μεταξύ τους όσο και τις διασταυρώσεις τους, μεμονωμένα ή εν συνόλω, με τα ειδικότερα συμφραζόμενα από τα οποία προέκυψαν. Με αυτήν την έννοια, ενώ από τη μια

⁵ Δανειζομαι τους όρους της ρητορικής. Τους ίδιους όρους χρησιμοποιεί, σε διαφορετική όμως προοπτική, η Ν. Ly, «La pulsion anthologique. Anthologies de poésie espagnole: 1975-1996», στον τόμο G. Champeau – N. Ly (επιμ.), *Le phénomène anthologique...*, ό.π., σ. 35-55.

⁶ Ν. Ly, «Avant-propos», στον τόμο G. Champeau – N. Ly (επιμ.), *Le phénomène anthologique...*, ό.π., σ. 7-8.

πλευρά αγκυροβολεί στην πρωτότυπη λογοτεχνία, η ανθολογία εντάσσεται εξίσου σε προοπτική συναφή με αυτήν του δοκιμίου: ρητά ή υπογείως συνιστά από μόνη της κριτική πράξη.⁷ Έχει, επίσης, τη δική της ποιητική. Κεντρική θέση έχει συχνότατα ο πρόλογος, και η μελέτη των προλόγων των λογοτεχνικών ανθολογιών φωτίζει σίγουρα την ποιητική αυτή.⁸ Εκεί εκτίθεται η στόχευση του εγχειρήματος και τα κριτήρια που το διέπουν, θεωρητικά τουλάχιστον, και τα οποία καθορίζουν την συμπερίληψη ή τον αποκλεισμό. Χωροθετείται κατ' αυτόν τον τρόπο η επικράτειά της, εκτίθενται η μέθοδος, τα κριτήρια και οι στοχεύσεις της, ενώ επίσης εμπλέκεται ο αναγνώστης ο οποίος και καθίσταται συνοδοιπόρος στο ανθολογικό εγχείρημα. Ο πρόλογος μπορεί να είναι ιστορικός ή θεωρητικός: άλλοτε είναι μανιφέστο· ενίοτε προβάλλει απλώς το προσωπικό γούστο και τις προτιμήσεις του ανθολόγου. Κάποτε είναι είδος προτρεπτικό, συχνότερα όμως απολογητικό.⁹

Ο πρόλογος, λοιπόν, σχεδόν υποχρεωτικό μέρος μιας ανθολογίας τη νεότερη εποχή, ορίζει τον προσανατολισμό της και κατευθύνει την προοπτική της οποίας τα κείμενα θα αποτελέσουν ανάπτυγμα. Ο σκοπός και οι στόχοι μιας ανθολογίας ποικίλλουν, και είναι διαφορετικής τάξης. Ανάλογα βέβαια και με το υλικό που την ενδιαφέρει να ανθολογήσει, οι ιδεολογικές βάσεις κάθε ανθολογίας είναι περισσότερο ή λιγότερο διαυγείς, χωρίς ποτέ να εκλείπουν εντελώς. Προφανώς οι προσωπικές ανθολογίες, αυτές δηλαδή που γίνονται με βάση τις προσωπικές προτιμήσεις του ανθολόγου, ή οι θεματικές ανθολογίες, αυτές που συγκεντρώνουν το υλικό τους γύρω από ένα θέμα, φέρουν ιδεολογία με όρους διαφορετικούς από ό,τι οι ανθολογίες που προορίζονται ρητά για συγκεκριμένους σκοπούς, όπως π.χ. πολιτικούς, θρησκευτικούς, γλωσσικούς, ή και αισθητικούς, ή και που έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό, π.χ. διδακτικό.

Πάντως από τον Μεσαίωνα μέχρι και τη νεότερη εποχή, δύο είναι τα μείζονα ιδεολογικά πεδία στα οποία ο ρόλος της ανθολογίας διαδραματίζει ρόλο κομβικό, και τα οποία αλληλοσχετίζονται: η συγκρότηση της εθνικής συνείδησης και η μηχανική της κανονικοποίησης της λογοτεχνίας. Η ανάδειξη της ταυτότητας ενός λαού, η σχέση της λογοτεχνίας με τον χώρο και τη γλώσσα, η επικράτεια και η εμβέλεια της λογοτεχνικής παραγωγής κ.ο.κ. αποτελούν ιδεολογικά ζητήματα που σχετίζονται με το έθνος και στα οποία η συμβολή των ανθολογιών είναι θεμελιώδους σημασίας. Το ίδιο συμβαίνει και αναφορικά με το δεύτερο σημείο. Η συγκρότηση του λογοτεχνικού κανόνα, οι διαδικασίες συσσώρευσης και μεταβίβασης πολιτισμικού κεφαλαίου, η αναθεωρητική ματιά στο λογοτεχνικό

⁷ Σε άλλα συμφραζόμενα, αυτό επισημαίνεται και από τον E. Padorno Navarro, «Antologías de la poesía canaria», στον τόμο G. Santana Henríquez – E. Padorno Navarro (επιμ.), *La antología literaria...*, ό.π., σ. 189-213.

⁸ Βλ., εκτενέστερα, M. Estripeaut-Bourjac, «Le prologue comme délimitation du territoire de l'anthologie», στον τόμο G. Champeau – N. Ly (επιμ.), *Le phénomène anthologique...*, ό.π., σ. 103-114.

⁹ Για τον απολογητικό χαρακτήρα της ανθολογίας βλ., εκτενέστερα, J. M. Marrero Henríquez, «El género de la disculpa», στον τόμο G. Santana Henríquez – E. Padorno Navarro (επιμ.), *La antología literaria...*, ό.π., σ. 15-26.

παρελθόν ή ο αναπροσανατολισμός της πορείας του λογοτεχνικού παρόντος, αποτελούν διεργασίες στις οποίες οι ανθολογίες επιτελούν κριτικό ρόλο. Ο προσωπικός κανόνας, ο δυνητικός κανόνας, ο επιλεκτικός κανόνας, ο προσβάσιμος κανόνας, ο κριτικός κανόνας, κ.ο.κ., αποτελούν αναμορφώσεις, συνομιλίες ή εξακτινώσεις της ιδεολογικής στόχευσης της συγκρότησης ενός επίσημου λογοτεχνικού κανόνα, θεμελιακού για την έννοια της ταυτότητας και της συνείδησης του ανήκειν.¹⁰

Έχοντας λοιπόν κατά νου το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο το οποίο επιχειρήσα να εκθέσω αδρομερώς σε όσα προηγήθηκαν και εστιάζοντας στο τελευταίο σημείο, στρέφομαι τώρα στη *βαλκανικότητα* και κατ' επέκταση στη *βαλκανική λογοτεχνία*. Πρόκειται για όρους τα περιεχόμενα των οποίων δεν είναι παγιωμένα αλλά, αντίθετα, για πεδία τα όρια και οι σημασίες των οποίων βρίσκονται υπό συνεχή προσδιορισμό. Επιπλέον, σε μεγάλο βαθμό, αποτελούν λιγότερο περιγραφικές κατηγορίες και περισσότερο απόπειρες ενσυνείδητης συγκρότησης μιας πολιτισμικής επικράτειας και ενός χώρου πολιτισμικών χαρακτηριστικών, καθώς και γραμματολογικής παρέμβασης και συγκρότησης λογοτεχνικού κανόνα. Η πρώτη, η *βαλκανικότητα*, είναι πολιτισμική κατηγορία ενώ η δεύτερη, η *βαλκανική λογοτεχνία* είναι γραμματολογική κατηγορία, που όμως υπερβαίνει τα παραδοσιακά κριτήρια ιστοριογράφησης της λογοτεχνίας, όπως η γλώσσα ή η εθνική ταυτότητα, και τα θέτει εκ νέου σε γεωγραφική και ιδεολογική βάση.

Ο όρος *Βαλκάνια* και τα περιεχόμενα που έχει πάρει κατά καιρούς έχει μελετηθεί επισταμένως, και έχει αναλυθεί το πώς ο φαινομενικά γεωγραφικός προσδιορισμός αποκτά ποικίλες συνδηλώσεις, κατά κανόνα αρνητικές.¹¹ Για τη γεωγραφική περιοχή στην οποία αναφέρεται υπάρχουν και άλλοι διαθέσιμοι όροι, γνωστότεροι από τους οποίους είναι ο αρχαιοελληνικός *Αίμος* ή ο νεότερος *Νοτιοανατολική Ευρώπη*. Αναφορικά με τον πρώτο, ως θυμηθούμε ότι, προς το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο όρος *Αίμος* χρησιμοποιείται όλο και λιγότερο σε σχέση με τον τουρκικό *Balkan* ο οποίος μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θα τον έχει αντικαταστήσει ευρέως. Σε αυτό συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό ο περιηγητισμός και η κειμενική παραγωγή που δημιούργησε, με πιο γνωστή την ταξιδιωτική λογοτεχνία. Τόσο η δραστηριότητα του ταξιδιού

¹⁰ Βλ., επίσης, και τις παρατηρήσεις των G. Santana Henríquez, «Un modelo de antología griega: la “Antología Palatina”», στον τόμο G. Santana Henríquez – E. Padorno Navarro (επιμ.), *La antología literaria...*, ό.π., σ. 55-78 και J. Rodríguez Padrón, «Lectura de antologías: notas de un diario», στον ίδιο τόμο, ό.π., σ. 155-188.

¹¹ Θεμελιακό ως προς αυτό υπήρξε το βιβλίο της Μαρία Todorona το 1997 με τίτλο *Βαλκάνια: η δυτική φαντασίωση*, στο οποίο ανιχνεύονταν οι διαδικασίες διαμέσου των οποίων διαμορφώθηκε ο *βαλκανισμός* κατά τους δυο τελευταίους αιώνες. Βλ. M. Todorona, *Βαλκάνια: η δυτική φαντασίωση*, μτφρ. Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη 2000: Παρατηρητής. Για μια πρόσφατη σύνθεση των συζητήσεων έκτοτε και εκτενέστατη βιβλιογραφία, βλ. Π. Μαραζόπουλος, *Τα «Βαλκάνια» στη νεοελληνική κουλτούρα: όψεις της διαχείρισης ενός όρου*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2020: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, ιδιαίτερα το κεφάλαιο με τίτλο «Αντεστραμμένοι Επάλληλοι Οριενταλισμοί: η σχέση Ελλάδας, Βαλκανίων και Δύσης στο νεοελληνικό φαντασιακό», σ. 207-279.

όσο και η πρακτική της γραφής του καθίστανται καταστατικές συνιστώσες αυτού που κατέληξε πλέον να αποκαλείται *οριενταλισμός*, της κατασκευής δηλαδή της *Ανατολής* και της εννοιολόγησής της όχι πλέον ως μόνον γεωγραφικής αλλά κυρίως ως ιδεολογικής και πολιτισμικής οντότητας, καθώς και της ανάδυσής της ως θεωρητικής κατηγορίας.¹² Αποτελώντας μέρος της ανατολής αυτής,¹³ τα *Βαλκάνια* και τα παράγωγα του όρου επικαθορίζονται από τον οριενταλιστικό λόγο που τα συγκροτεί πια αρνητικά, συνδέοντας τον χώρο στον οποίο αναφέρονται με τον πρωτογονισμό και την οπισθοδρομικότητα, την κατωτερότητα και την καθυστέρηση, ιδέες που συμβαδίζουν, εάν δεν προϋποθέτουν, τον εξωτισμό που τον συνοδεύει. Έτσι, σύμφωνα με την εύστοχη περιγραφή της Maria Todozona, τα *Βαλκάνια* θα εκφράσουν «πολλές εξωτερικευμένες απογοητεύσεις –πολιτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές–» και θα χρησιμεύσουν «ως πηγή αρνητικών χαρακτηριστικών απέναντι στα οποία φτιάχτηκε μια θετική και ναρκισσιστική εικόνα του “Ευρωπαϊού” και της “Δύσης”».¹⁴ Στο πλέγμα των σημασιών αυτών και των συνεπειών τους προστίθεται και ο όρος «βαλκανιοποίηση», ο οποίος, σύμφωνα με την Todozona, «δεν έφτασε μόνο να δηλώνει τον διαμελισμό μεγάλων και βιώσιμων πολιτικών ενότητων, αλλά έγινε και συνώνυμο της επιστροφής στο φυλετικό, στο υπανάπτυκτο, στο πρωτόγονο, στο βάρβαρο».¹⁵

Με μια πρώτη ματιά ο πιο μοντέρνος όρος *Νοτιοανατολική Ευρώπη* στοχεύει να αναπροσδιορίσει το πεδίο αναφοράς τονίζοντας εκ νέου τη γεωγραφική του διάσταση, ενώ ταυτόχρονα να αποφύγει τις στερεοτυπικές συνδηλώσεις που φέρει ο όρος *Βαλκάνια*. Όμως και αυτός έχει τη δική του ιστορία, όπως και τη δική του ιδεολογία. Ας θυμηθούμε ότι δημιουργήθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα¹⁶

¹² Καταστατικό σχετικά υπήρξε το βιβλίο του Edward Said που πρωτοεκδόθηκε το 1978 και που έκτοτε δημιούργησε ένα ολόκληρο επιστημονικό πεδίο. Στα ελληνικά, Ε. W. Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα 1996: Νεφέλη.

¹³ Ανάμεσα στα ζητήματα που έθεσε το έργο του Said ήταν και αυτό του περιεχομένου και των ορίων της Ανατολής. Η Milica Bakic-Hayden προτείνει τον όρο «εμφιλοχωρούντες οριενταλισμοί» προκειμένου να αναφερθεί σε κατηγορίες μεταγεωγραφικές που είναι καίριες στην αξιολογική ιεράρχηση –η οποία έχει βέβαια ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση οτιδήποτε προσλαμβάνεται ως ανατολικού. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η διαβάθμιση των Ανατολών, την οποία αποκαλώ “Εμφιλοχωρούντες Οριενταλισμοί”, αποτελεί μοτίβο αναπαραγωγής της αυθεντικής διχοτόμησης βάσει της οποίας προϋποτίθεται ο Οριενταλισμός. Σύμφωνα με το μοτίβο αυτό η Ασία είναι περισσότερο “ανατολική” ή “άλλη” σε σχέση με την Ανατολική Ευρώπη· αυτή η διαβάθμιση αναπαράγεται και εντός της ίδιας της Ανατολικής Ευρώπης, με τα Βαλκάνια να εκλαμβάνονται ως τα πλέον “ανατολικά” με παρόμοιο τρόπο, διαβάθμιση υπάρχει και εντός των Βαλκανίων». Βλ. M. Bakic-Hayden, “Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”, *Slavic Review* 54: 4 (Χειμώνας 1995), σ. 918. Για τη μεταγεωγραφία και τις κατηγορίες της βλ. M. W. Lewis – K. E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, Berkeley 1997: University of California Press.

¹⁴ Μ. Τοντόροβα, «Τα Βαλκάνια: από την ανακάλυψη στην “κατασκευή” τους», στον τόμο *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα 1996: Θεμέλιο, σ. 62.

¹⁵ Ο.π., σ. 57.

¹⁶ Ο όρος πιστώνεται στον Johann Georg von Hahn (1811–1869), Αυστριακό αλβανολόγο και διπλωμάτη (που, παρεμπιπτόντως, υπηρέτησε ως πρόξενος για πολλά χρόνια στην Ελλάδα, στα Ιωάννινα, στη Σκύρο και στην Αθήνα). Βλ. E. Hösch, K. Nehring, H. Sundhassen (επιμ.), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Wien 2004: Böhlau UTB, σ. 663.

και καθιερώθηκε έκτοτε, φέροντας το δικό του εννοιολογικό όπως και επιστημολογικό φορτίο. Ένας σημαντικός σταθμός στη σημασιοδότησή του υπήρξε η περίοδος του εθνικοσοσιαλισμού, όταν ξεκίνησε να χρησιμοποιείται αντί του αρνητικά φορτισμένου *Βαλκάνια*, για να δηλώσει μια περιοχή που έπρεπε να εκπολιτιστεί πολιτισμικά και να εξευρωπαϊστεί οικονομικά υπό γερμανική βέβαια ηγεμονία. Ο όρος βρίσκεται σε χρήση μέχρι σήμερα, στο πλαίσιο συζητήσεων, προβληματισμών και μελετών αλλά και χάραξης συγκεκριμένων πολιτικών και οικονομικών δράσεων, των οποίων επιδίωξη είναι ο εκσυγχρονισμός και η «συνοχή» αυτού που τώρα αποκαλείται «περιφέρεια». Ακόμη όμως υφέρπει η πολιτισμική διάσταση της ιστορίας των συνδηλώσεων των *Βαλκανίων*. Διότι και η *Νοτιοανατολική Ευρώπη* υστερεί σε σχέση με τον πλούσιο Βορρά και την πολιτισμένη Δύση, και θα υστερεί πάντοτε, εξαιτίας του επεισοδιακού της ιστορικού παρελθόντος, όπως βέβαια και ενός παρόντος που δεν φαίνεται να επιτρέπει, στην πραγματικότητα, μεγάλη αισιοδοξία. Όπως έχω τονίσει αλλού, «η *Νοτιοανατολική Ευρώπη* θα εξαρτάται πάντα από έναν ανώτερο «Άλλο» ο οποίος θα την μελετά [στη] Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική [και] θα τη βοηθά μέσω οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δράσεων», ενώ αδιάλειπτα «θα την αναδεικνύει ως πρόβλημα με ωραιοποιημένα μετααφηγήματα περί δημοκρατίας, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ανάπτυξης, ασφάλειας, σταθερότητας [...]».¹⁷

Οι όροι λοιπόν *Βαλκάνια* και *Νοτιοανατολική Ευρώπη* διαμόρφωσαν ιστορικά ένα πεδίο αναφοράς που προϋπέθετε μεν τις επιμέρους εθνότητες αλλά συγχρόνως τις υπερέβαινε: μια κατασκευή σε επίπεδο φαντασιακό που ένωνε τους λαούς και τους χώρους που το οριοθετούν με βάση μια κοινή ουσία: τη *βαλκανικότητα*. Όπως έχει επισημανθεί, επρόκειτο για μια «διαπολιτισμική συλλογιστική που αναφέρεται σε μια συλλογικότητα αρνητικά αξιολογούμενων εθνών, των οποίων οι ιδιότητες μπορεί να απαντούν σε οποιοδήποτε σημείο της περιοχής, αλλά είναι πάντοτε χαρακτηριστικές της κοινότητας ως ενιαίας».¹⁸ Σαφώς, η *βαλκανικότητα* ως πολιτισμική κατηγορία προσδιορίζεται και σε ιστορική βάση: στο όνομα του κοινού παρελθόντος των κοινοτήτων που κατοικούν την περιοχή. Αναφέρομαι στις ιστορικές εμπειρίες της Βυζαντινής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες, κατά μία έννοια, αποτέλεσαν επίσης εμπειρίες ενοποιητικές. Διαμφισβήτητα, το κοινό ιστορικό παρελθόν, και μάλιστα διάρκειας αιώνων, διαμόρφωσε πολιτισμικές κοινότητες τόσο σε επίπεδο πρακτικών (κοινότητα εθίμων και συμπεριφορών, ομοιότητες στη μουσική και τον χορό, στην ενδυμασία και τη διατροφή, κ.ο.κ.) όσο και ευρύτερα σε επίπεδο συμπεριφορών, εμπειριών ή και επιθυμιών. Το ερώτημα, όμως, που τίθεται είναι το εξής. Κατά τους τελευταίους αιώνες, οι βαλκανικές κοινότητες βίωσαν συγκλονιστικές ιστορικές εμπειρίες, από τις οποίες ξεχωρίζουν δύο κομβικές στιγμές: αφενός

¹⁷ Δ. Καργιώτης, «Τι μπορεί να σημαίνει βαλκανική λογοτεχνία;», στο βιβλίο μου *Γεωγραφίες της μετάφρασης: χώροι, κανόνες, ιδεολογίες*, Αθήνα 2017: Κ Εκδοτική, σ. 51.

¹⁸ A. Hammond, *The Debated Lands: British and American Representations of the Balkans*, Cardiff 2007: University of Wales Press, σ. 241.

η δημιουργία εθνών-κρατών και οι ιδεολογικές διεργασίες που σήμαναν αυτές για την Ευρώπη και αφετέρου η εγκαθίδρυση κομμουνιστικών καθεστώτων στην περιοχή.¹⁹ Πόσο σημαίνουσες υπήρξαν αυτές οι εμπειρίες για μια εννοούμενη κοινή βαλκανική ταυτότητα; Άραγε η ιστορική ανάμνηση της κοινότητας αυτής διαρκεί μέχρι σήμερα; Έχει μετασχηματιστεί, και με ποιους όρους; Έχει μήπως εξατμιστεί; Αν ναι, μπορεί να ενεργοποιηθεί εκ νέου; Οι ξεχωριστοί δρόμοι που πήραν οι προσδιορισμένες πλέον διαφορετικά βαλκανικές κοινότητες, και ο απομονωτισμός που τα καινούργια ιδεολογικά δεδομένα της νεότερης εποχής είχαν ως συνέπεια, δεν υπονόμισαν, εάν δεν ακύρωσαν, την έννοια ενός κοινού βαλκανικού παρονομαστή;

Εξ ανάγκης, μόνον ακροθιγώς μπορούν να τεθούν όλα αυτά τα ζητήματα εδώ. Τα όρια και η επικράτεια των Βαλκανίων, το περιεχόμενο των όρων που τα ορίζουν και τα περιγράφουν αλλά και το ιστορικό φορτίο αυτών των όρων – με άλλα λόγια, ο γεωγραφικός, γλωσσικός, πολιτισμικός, ιστορικός και πολιτικοκοινωνικός προσδιορισμός– αποτελούν ζητήματα σύνθετα, τα οποία γίνονται ακόμη συνθετότερα αν εξεταστούν σε σχέση με το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού, κάτι που έχει καινούργιες σημασίες και συνέπειες μετά τον 19^ο αιώνα. Έτσι, στη σύγχρονη εποχή, η έννοια της *βαλκανικότητας* τίθεται διαφορετικά από ό,τι στο ιστορικό παρελθόν.

Και κατά συνέπεια και η έννοια της *βαλκανικής λογοτεχνίας* ως έκφραση της συνείδησης αυτής της βαλκανικότητας. Διότι, προφανώς, με τα παραδοσιακά κριτήρια της φιλολογίας, *βαλκανική λογοτεχνία* δεν μπορεί να είναι όρος γραμματολογικός: το γλωσσικό κριτήριο, το εθνοταυτοτικό κριτήριο και η μεταξύ τους διαπλοκή δεν ικανοποιείται στον βαθμό που απαιτείται από την παραδοσιακή, τουλάχιστον, ιστοριογράφηση της λογοτεχνίας. Εάν και το ευρύτερα γεωπολιτισμικό κριτήριο είναι πολυσύνθετο, τότε το ερώτημα του τι σημαίνει βαλκανικότητα εκκρεμεί ακόμη, και το ερώτημα εάν υπάρχει *βαλκανική λογοτεχνία* δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, θετικά ή αρνητικά.

Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η κριτική παρέμβαση που αποτελεί το ανθολογικό εγχείρημα. Όπως επιχειρήσα να διατυπώσω επιγραμματικά, η ανθολόγηση και η ανθολογία δεν επιτελούν ρόλο μόνον γραμματολογικό, αλλά εκτείνονται πολλαπλώς στην ευρεία επικράτεια της ιδεολογίας, της οποίας η γραμματολογία αποτελεί απλώς μία πτυχή. Ιδεολογικές λειτουργίες διαπερνούν τόσο τις λογοτεχνικές όσο και τις πολλαπλές θεωρητικές και σημασιολογικές διαστρωματώσεις του ανθολογισμού.²⁰ Όταν αφορά πεδία όπως, εν προκειμένω, η *βαλκανικότητα*,

¹⁹ Ο Μαραζόπουλος δείχνει πειστικά πως η ιστορική εμπειρία του κομμουνισμού σε όλη τη Βαλκανική πλην της Ελλάδας αφενός ενοποίησε τα σοσιαλιστικά Βαλκάνια ως πολιτισμική υπόσταση σε επίπεδο φαντασιακό, ενώ συγχρόνως διαχώρισε την Ελλάδα από αυτά. Η δε μετέπειτα πορεία της Ελλάδας σε συντονισμό με τη Δύση παγίωσε τη διαφοροποίησή αυτή. (βλ. Π. Μαραζόπουλος, *Τα «Βαλκάνια» στη νεοελληνική κουλτούρα...*, ό.π., σ. 247 κ.εξ.).

²⁰ Είναι πολύ ενδιαφέρον να δει κανείς πώς συγκροτούνται τα ανθολογίσια πεδία. Στον χώρο της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής, λόγου χάρι, απαντούμε έργα όπως τα εξής: Γ. Γ. Μπενέκος (επιμ.), *Ανθολογία βαλκανικού διηγήματος*, Αθήνα 1981: Ν. Βότσης· Χ. Παπουτσάκης (επιμ.), *Αίμος: Ανθολο-*

η παρέμβαση της ανθολογίας δεν στοχεύει απλά να περιγράψει και να αποτυπώσει μια κοινότητα, αλλά επίσης να διαμεσολαβήσει. Επιδίωξη μιας τέτοιας διαμεσολάβησης είναι να τονιστεί και να επιβεβαιωθεί μια συλλογικότητα ή, εξ αντιθέτου, να μην ξεχαστεί ή και να ανασυγκροτηθεί εκ νέου μια κοινότητα η οποία, λόγω θεμελιωδών ιστορικών μεταβολών, επικοινωνεί όλο και συχνότερα πλέον μέσω ενός τρίτου πόλου, συνήθως της Δύσης, καθώς κομβικά στοιχεία συνοχής όπως η κοινή γλώσσα ή η κοινή ιστορία εκλείπουν σε σχέση με άλλα, όπως η γεωγραφία, οι συγγενείς πολιτισμικές πρακτικές, ή και η θρησκεία, των οποίων το εκτόπισμα δεν είναι πια τόσο σημαίνον. Με αυτήν την έννοια, αν κάτι διακρίνει τον ανθολογισμό είναι οπωσδήποτε μια διάσταση πολιτική. Άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο αποσιωπημένη, η διάσταση αυτή δεν πρέπει να παραβλέπεται, καθώς εκτείνεται προς ποικίλες κατευθύνσεις και ορίζει διαφορετικούς σχηματισμούς ανάλογα με το εκάστοτε πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο αναδύεται.²¹

για Βαλκανικής ποίησης, Αθήνα 2006: Οι φίλοι του περιοδικού *Αντί* Σ. Γ. Ντάγιος (επιμ.), *Ανθολογία της Βαλκανικής διηγηματογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2020: *Literatus*, τα οποία αποτελούν ανθολογίες λογοτεχνίας. Από άλλη οπτική γωνία συγκροτείται η βαλκανικότητα με το μεταφρασμένο από τα γαλλικά έργο της C. Crews, *Σεφαραδίτικα παραμύθια των Βαλκανίων*, μτφρ. Σ. Μπενβενίστε, επιμ. Α. Αγγελοπούλου, Αθήνα 2013: Απόπειρα, συνδυάζοντας την επιστήμη (ιστορία, λαογραφία) με τη λαϊκή λογοτεχνία. Ο χώρος των Βαλκανίων αντιμετωπίζεται επίσης ως διακριτό γεωγραφικό πεδίο που υπονοείται ότι συνεπάγεται διακριτές επιστημονικές πρακτικές, όπως φαίνεται λ.χ. στον τόμο A. Tabaki (επιμ.), *Tendances actuelles de la Littérature comparée dans le Sud-Est de l'Europe*, Πρακτικά συνάντησης του Σεμιναρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας και Ιστορίας των Ιδεών (Τετράδια Εργασίας 29), Αθήνα 2006: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών. Τέλος, η έννοια της κοινότητας υπονοείται ότι αφορά και τους βαθύτερους νόμους της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής εξέλιξης, όπως προτείνεται λ.χ. από τον τόμο Α. Πατρούμπα (επιμ.), *Εργαστήριο Βαλκανίων συγγραφέων και μεταφραστών: Πρακτικά διημερίδας, Αλεξανδρούπολη, 29 Αυγούστου – 5 Σεπτεμβρίου 1998*, Αθήνα 1999: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου. Τα παραδείγματα είναι απλώς ενδεικτικά.

21 Ας δούμε, για παράδειγμα, την περιγραφή στο οπισθόφυλλο της προαναφερθείσας Ανθολογίας βαλκανικού διηγήματος του Γ. Μπενέκου: «ανθολογούνται ανά πέντε πεζογράφοι της κάθε βαλκανικής χώρας, σύνολο τριάντα. Στον πρόλογο τονίζεται η ανάγκη της στενότερης αλληλογνωριμίας των βαλκανικών λαών, μέσω της λογοτεχνίας. Πριν από την παράθεση των διηγημάτων, μπήκε εισαγωγή στη λογοτεχνία της κάθε χώρας. Πριν από το κάθε διήγημα, υπάρχει βιογραφία και φωτογραφία, του κάθε συγγραφέα. Η επιλογή των διηγημάτων έγινε, όχι τόσο ανάλογα με την αξία των ανθολογουμένων συγγραφέων, όσο με το αν δίνουν ή όχι τον εθνικό χαρακτήρα του λαού τους. Περιττό να προσθέσουμε, πως ο αναγνώστης, με τη μελέτη του έργου τούτου, αποχτάει πληρέστατη γνώση, όχι μονάχα της λογοτεχνίας των γειτονικών μας χωρών, αλλά και της νοοτροπίας των κατοίκων τους. Και τελειώνοντας το διάβασμα, θα διαπιστώσει, πως οι άνθρωποι είναι παντού οι ίδιοι, με τα ίδια προβλήματα, τις ίδιες χαρές και τις ίδιες λύπες. Και θα τους νιώσει πιο δικούς του, πιο φίλους». Παρατηρούμε ότι απουσιάζει οποιαδήποτε ρητή αναφορά στην πολιτική διάσταση του διαβήματος, κάτι που επιβεβαιώνει την παρουσία της με τον πιο έντονο τρόπο.

Αίμος. Ανθολογία Βαλκανικής Ποίησης: Ένα εγχείρημα άμεσης επικοινωνίας των βαλκανικών λαών

Άντεια Φραντζή

Ομότιμη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μνήμη Χρήστου Γ. Παπουτσάκη

Η ιστορία που θα σας αφηγηθώ άρχισε το 1993 στους Δελφούς, σε μια συνάντηση με θέμα «Βαλκάνια: Εθνικοί πολιτισμοί και κοινό μέλλον. Οι διανοούμενοι των Βαλκανίων εναντίον του πολέμου». Ήταν η περίοδος που ήδη από το 1991 είχε ξεκινήσει η σταδιακή διάλυση της Γιουγκοσλαβίας με πρώτη την απόσχιση της Σλοβενίας. Ακολούθησε το 1992 η Κροατία, ωστόσο η οριστική απομάκρυνση των 200.000 Σέρβων της Κροατίας, που είχαν εν τω μεταξύ ιδρύσει στα εδάφη της την «Σερβική Δημοκρατία της Κράινα», οδήγησε σε συγκρούσεις, που κατέληξαν στην Επιχείρηση Flash and Storm, από τον Μάιο έως τον Αύγουστο του 1995, και την τελική έξοδο των Σέρβων της Κράινας προς την Σερβία. Παράλληλα, από τις αρχές του 1992, ξεκίνησε η σκληρή περίοδος του παρατεταμένου πολέμου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, με τη γενοκτονία περίπου 8000 μουσουλμάνων στη Σρεμπρένιτσα από τις σερβικές δυνάμεις και με την πολιορκία του Σεράγιεβο, τη μεγαλύτερη σε διάρκεια πολιορκία της σύγχρονης ιστορίας 1425 ημερών. Με τη συνθήκη του 1995 διαμορφώθηκε η Βοσνία-Ερζεγοβίνη σε ένα ιδιότυπο κράτος σε δύο μέρη: αφενός της ομοσπονδίας Μουσουλμάνων και Κροατών και αφετέρου της Σερβικής Δημοκρατίας (Republica Serbska).

Πιάνοντας, λοιπόν, το νήμα της αφήγησής μου από το 1993 και την αντιπολεμική συνάντηση στους Δελφούς, θα ξεκινήσω με το γεγονός ότι είχα την τύχη να παρευρεθώ σ' αυτή τη συνάντηση συνοδευόμενη από τον εκδότη του *Αντί* Χρήστο Παπουτσάκη. Εκεί, ανάμεσα στις άλλες ομιλίες, ιδιαίτερη εντύπωση μας έκανε η ομιλία του Βούλγαρου ποιητή και μεταφραστή Στέφαν Γκέτσεφ. Είχαμε την ευκαιρία να συνομιλήσουμε μαζί του, επισημαίνοντας την έλλειψη άμεσης επικοινωνίας μεταξύ των βαλκανικών λαών, κυρίως εξαιτίας των γλωσσικών διαφορών. Τονίζοντας τη σημασία του ποιητικού λόγου ως προνομιακού τόπου συνάντησης όλων, ο Στέφαν Γκέτσεφ πρότεινε την ιδέα δημιουργίας μιας βαλκανικής ανθολογίας ποίησης, όπου οι επιλογές και οι μεταφράσεις θα γίνονταν χωρίς τη διαμεσολάβηση των «μεγάλων γλωσσών», όπως ήταν ως τότε ο κανόνας. Σε λίγες μέρες ένα σύντομο βιωματικό κείμενο του Γκέτσεφ δημοσιευόταν στον περιοδικό *Αντί*, με την ακόλουθη κατάληξη:

Σκέφτομαι: Γιατί να μην εκδώσουμε μια ανθολογία βαλκανικής ποίησης, στις σχετικές γλώσσες και ταυτόχρονα σε μετάφραση; Είμαι βέβαιος ότι,

ανεξάρτητα από τις τοπικές παραδόσεις και τις διάφορες ξένες επιρροές, υπάρχει μια κοινή ατμόσφαιρα, ένα ίσως κοινό πνεύμα. Είμαι σίγουρος πως αυτά που μας ενώνουν είναι περισσότερα από αυτά που μας χωρίζουν. Αλλά για να γίνει αυτό κοινή συνείδηση πρέπει να περάσουμε έναν απλό αλλά δύσκολο δρόμο: να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε πριν κρίνουμε, να προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε πριν μιλήσουμε, και όχι μόνο τους άλλους αλλά και τον εαυτό μας.

Η ιδέα πλέον υπήρχε, ωστόσο ακόμη δεν είχαμε αντιληφθεί το μέγεθος και την πολυπλοκότητα του εγχειρήματος. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό της άγνοιας κινδύνου και προβλημάτων ότι αρχικά θεωρήσαμε πως θα μπορούσε όλος ο σχεδιασμός να χωρέσει σε έναν μεγάλο τόμο. Σε μια πρώτη φάση, αναλογιζόμενοι τις συνολικές δυσκολίες, αναζητήσαμε τους κατάλληλους ανθρώπους, γνώστες της νεοελληνικής γραμματείας με έμφαση στην ποίηση, και διαμορφώσαμε την ελληνική επιτροπή απαρτιζόμενη από τους Αλέξανδρο Αργυρίου, Νάσο Βαγενά, Παναγιώτη Μουλλά, τη συντονιστική δική μου συμμετοχή και την ρυθμιστική του όλου σχεδιασμού συμβολή του Χρήστου Παπουτσάκη. Βασικός στόχος της διευρυμένης αυτής επιτροπής υπήρξε η αναγνώριση της αναγκαιότητας να αποτελέσει αυτή η ομάδα τον αρχικό πυρήνα, που σε πρώτη φάση θα σχεδίαζε τον ελληνικό τόμο δημιουργώντας συγχρόνως το πλαίσιο με το οποίο θα διαμορφωνόταν καθεμιά από τις υπόλοιπες εθνικές ανθολογίες.

Παράλληλα, ξεκίνησε ένας πραγματικός μαραθώνιος για την αναζήτηση των προσώπων που θα σχημάτιζαν τις αντίστοιχες επιτροπές στο σύνολο των βαλκανικών κρατών. Το εγχείρημα αυτό απαιτούσε πολλαπλές συναντήσεις, συζητήσεις κατά τόπους και συγκέντρωση πληροφοριών από ανθρώπους που είχαμε ήδη επαφές από το παρελθόν. Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί το γεωγραφικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα διαμορφωνόταν η ανθολογία. Η ανάδειξη των αντίστοιχων τριμελών επιτροπών απαιτούσε ιδιαίτερη προσπάθεια, καθώς και ανάληψη ευθύνης για το ρίσκο που αναλαμβάναμε: Έπρεπε να αναζητήσουμε και να συνεργαστούμε με τα καταλληλότερα, όσο το δυνατόν, πρόσωπα στηριγμένοι σε έναν κατάλογο ονομάτων ειδικών που συγκεντρώναμε σταδιακά. Συγχρόνως προσδιοριζόταν και ο ακριβής αριθμός των κρατών που θα συμμετείχαν.

Η πρώτη άρνηση συμμετοχής στο εγχείρημα προέκυψε στο αρχικό διευρευνητικό στάδιο, όταν Σλοβένοι και Κροάτες με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή αντιμετώπιζαν με μεγάλη δυσφορία την πιθανότητα συνεργασίας και συνύπαρξης κυρίως με τους Σέρβους, και προσδιόρισαν τη στάση τους διατηρώντας μια μορφή απόστασης από τη ιδέα της βαλκανικότητάς τους. Ωστόσο, η επιμονή μας για τη διαμόρφωση των επιτροπών συνεχίστηκε και σταδιακά επετεύχθη στις εξής χώρες: την Αλβανία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Βουλγαρία, την τότε Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, τη Ρουμανία, την τότε ομοσπονδία Σερβίας-Μαυροβουνίου και την Τουρκία.

Είχε ήδη ξεκινήσει μια μεγάλη σειρά ταξιδιών, όπου συναντήσεις, συζητήσεις, διευκρινήσεις για το εγχείρημα δημιουργούσαν την αναγκαία συνθήκη

εμπιστοσύνης και αποσκοπούσαν στην αρχική βολιδοσκόπηση των προτεινόμενων μελετητών, κυρίως πανεπιστημιακών, και τη σταδιακή κατάληξη στα συγκεκριμένα πρόσωπα που θα αποτελούσαν τις κατά τόπους επιτροπές.

Καθώς προχωρούσαν οι εργασίες της ελληνικής επιτροπής έγινε σαφές, και αποφασίστηκε ομόφωνα και από τους πέντε συμβαλλόμενους της επιτροπής, η ιδέα που κλωθογύριζε στο μυαλό μας και δεν είχε ακόμη διατυπωθεί, που ήταν ότι η ανθολογία, μετά από τη σύντομη εισαγωγή του εκδότη θα συμπληρωνόταν ποιητικά με τον *Θούριο* του Ρήγα. Αυτή η ομοφωνία ήταν καθοριστική και εντάχθηκε ως πρώτο άρθρο στο πρακτικό του συμβολαίου που σταδιακά προετοιμάζαμε, για να υπογραφεί από όλους τους λοιπούς συμβαλλόμενους. Ως βασική αρχή τέθηκε η ισότιμη παρουσίαση στην ανθολογία κάθε χώρας που θα έπαιρνε μέρος στο εγχείρημα, γεγονός που οδηγούσε στην ανάγκη να διαμορφωθεί το μοντέλο, που, σε γενικές γραμμές, θα επαναλαμβανόταν από όλους τους συμμετέχοντες. Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική επιτροπή σχεδίασε την εξής ακολουθία κειμένων:

Μετά την εισαγωγή του εκδότη και τη δημοσίευση του *Θούριου* του Ρήγα θα ακολουθούσε μία φωτογραφία της επιλογής της κάθε επιτροπής που θα μπορούσε να θεωρηθεί η συμβολική απεικόνιση της κάθε χώρας. Κατόπιν θα δημοσιευόταν ένα σύντομο χρονολόγιο (περίπου 2 σελίδων) στο οποίο θα περιλαμβάνονταν βασικές ιστορικές πληροφορίες από τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο σταδιακής διαμόρφωσης εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και αντίστοιχης ανάπτυξης της κάθε εθνικής γραμματείας.

Περνώντας στο κύριο μέρος της ποιητικής ύλης θα προηγείτο μία εισαγωγή στην εκάστοτε εθνική ποίηση (περίπου 6 σελίδες), που θα συμπληρωνόταν με τη δημοσίευση του κοινού σε όλα τα βαλκάνια δημοτικού τραγουδιού «Του νεκρού αδελφού» στις αντίστοιχες παραλλαγές (περίπου 3 σελίδες) και θα ακολουθούσε η ανθολόγηση ποίησης σε συνολική έκταση περίπου 60 σελίδων με επιλογή ποιητών και αριθμού ποιημάτων, κατά την κρίση της κάθε επιτροπής. Η παρουσίαση θα συνοδευόταν με μία φωτογραφία και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα του κάθε ανθολογούμενου ποιητή.

Η συνειδητοποίηση του τεράστιου όγκου και της πολυπλοκότητας κυρίως στο πεδίο των μεταφράσεων, αλλά και το οικονομικό μέγεθος του εγχειρήματος οδηγούσε αναγκαστικά στην αναζήτηση χρηματοδότησης. Ο κατάλληλος φορέας γι' αυτό ήταν ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο που ήδη υπήρχε για ανάλογους σκοπούς: Επρόκειτο για τους «Φίλους του περιοδικού *Αντί*» που ορίστηκε ως εκδότης της ανθολογίας. Παράλληλα, η προκαταρκτική μέτρηση το όγκου της ύλης οδηγούσε αναγκαστικά στην αλλαγή σχεδιασμού και από την αρχική ιδέα για την δημιουργία ενός τόμου που θα κάλυπτε το σύνολο των ανθολογιών, οδηγηθήκαμε στην απόφαση διαμόρφωσης ανάλογου αριθμού τόμων, όσοι και οι συμμετέχουσες χώρες. Κάθε ένας θα περιείχε το σύνολο των ανθολογούμενων χωρών στη γλώσσα-χώρα του τόμου.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι προϋπόθεση δημιουργίας ενός έργου, όπως το σχεδιαζόμενο, εκτός από το ότι απαιτούσε αμοιβές επιτροπών, μεταφραστών,

τεχνική υποστήριξη, συνολικά περίπου 100 ατόμων (ίσως και περισσότερων), καθώς και την υψηλή τιμή που είχε ήδη πάρει το χαρτί, δεν ήταν δυνατή χωρίς συγκεκριμένη χρηματοδότηση. Υπήρξε και εδώ μια συγκυρία όπου Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας για την περίοδο 1996-2004 ήταν ο Θεόδωρος Καρατζάς, μια προσωπικότητα ικανή να αντιληφθεί, στο πλαίσιο ακόμη και της δικής του ευθύνης, τη σημασία αυτής της ανθολογίας, και να εμπιστευθεί τον εκδότη Χρήστο Παπουτσάκη. Η έγκριση της σταδιακής χρηματοδότησης δόθηκε στις 5 Απριλίου του 2000. Στην πράξη αυτό σήμαινε ότι, ήδη για επτά χρόνια προετοιμασίας σε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες, τα αντίστοιχα μέλη των επιτροπών είχαν εργαστεί με τη δέσμευση απλής της καλής πίστης, που τώρα πλέον μπορούσε να αποκτήσει και την αναγκαία υλική υπόσταση.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω ότι, σε όλη τη μακρά διάρκεια προετοιμασίας και παραγωγής του όλου έργου, οι προσπάθειες προς όλους τους υπουργούς Πολιτισμού των κυβερνήσεων της Ελληνικής Δημοκρατίας αποδείχθηκαν μάταιες.

Είχαν ήδη διαμορφωθεί οι επιτροπές κατά τόπους και ήταν πλέον δυνατή η υπογραφή των συμβολαίων συνεργασίας και ανάληψης αντίστοιχων υποχρεώσεων.

Η οριστικοποίηση των όρων συνεργασίας έδινε στην κάθε επιτροπή την αρμοδιότητα της ελεύθερης συγκρότησης της ανθολογούμενης ύλης σύμφωνα με τον διαμορφωμένο κανόνα στον οποίο αναφέρθηκα παραπάνω. Συμπληρωματικά, η κάθε επιτροπή ανέλαβε την υποχρέωση της σύναψης συνεργασίας με τους κατάλληλους μεταφραστές προς όλες τις γλώσσες που συμμετείχαν στο εγχείρημα. Επίσης, στην αρμοδιότητά της ήταν ο έλεγχος του υλικού και η τελική παράδοσή του στον εκδότη. Παράλληλα, οι επιτροπές θα προσκόμιζαν συμπληρωματικό φωτογραφικό υλικό, χαρακτηριστικό του τόπου και του πολιτισμικού του παρελθόντος, για να συνοδεύσει την ανθολογία των ποιημάτων, καθώς επίσης και σύντομες σημειώσεις στα ποιήματα, απολύτως αναγκαίες για το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, κυρίως σε σχέση με ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, όπου αυτά αναφέρονταν.

Η αρχική εντύπωση του ενιαίου χώρου των Βαλκανίων ανάγεται στο ιστορικό παρελθόν της Οθωμανικής περιόδου. Ωστόσο, η συγκρότηση εθνικών κρατών ιδιαίτερα με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου διαμόρφωσε ανατολικά την Αλβανία, δυτικά τη Βουλγαρία, προς βορρά τη Ρουμανία, προς τον Νότο την Ελλάδα και στο κέντρο την Ομόσπονδη Γιουγκοσλαβία.

Ωστόσο, μετά από τις συγκρούσεις και τις επεμβάσεις στην περιοχή η εικόνα του κατακερματισμού, ειδικά στην περίοδο οργάνωσης της ανθολογίας, αποτυπώθηκε στις χώρες και γλώσσες που αποδέχθηκαν την πρόκληση και οριστικοποίησαν την έννομη σχέση τους με τον εκδότη αποδεχόμενοι τους όρους του συμβολαίου. Τελικά ήταν η Αλβανία, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία, η Ελλάδα, η Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (τώρα Βόρεια Μακεδονία), η Ρουμανία, η Ομόσπονδια Σερβίας-Μαυροβουνίου (τώρα 2 ανεξάρτητα κράτη) και η Τουρκία.

Θα ήθελα να μνημονεύσω εκ νέου του όνομα του Στέφαν Γκέτσεφ, του ανθρώπου που πρώτος αυτός έσπειρε την ιδέα της βαλκανικής ανθολογίας και στον οποίο όλοι οι τόμοι αφιερώνονται. Επίσης, κρίνω αναγκαία την αναφορά

στα ονόματα όσων συνέπραξαν στις επιτροπές, όπως αυτές διαμορφώθηκαν, τιμώντας του βασικούς συντελεστές της «Βαλκανικής Ανθολογίας Ποίησης Αίμος».

Ξεκινώ από την συντακτική επιτροπή της Αλβανίας που συντόνισε ο ποιητής και μεταφραστής **Ανδρέας Ζαρμπαλάς**. Πρόκειται για τους **Υμέρ Τσιράκου**, καθηγητή Πανεπιστημίου, **Νταλιάν Σιάπλο**, κριτικό λογοτεχνίας, πεζογράφο, και **Αλφρέντ Ούτσι**, θεωρητικό τέχνης, ακαδημαϊκό. Η συνεργασία υπήρξε εξαιρετική και οδήγησε στην έκδοση του πρώτου τόμου της ανθολογίας στην αλβανική γλώσσα το 2006. Καθώς ήταν η πρώτη έκδοση στάθηκε και οδηγός βελτίωσης και μετά την επιτυχημένη παρουσίαση του τόμου στα Τύρρανα και την καλή διακίνησή του επανεκδόθηκε το 2008. Αμέσως μετά την έκδοση του τόμου στην αλβανική γλώσσα ακολούθησε ο τόμος στην ελληνική του 2006 και επίσης μια επανέκδοσή του 2007 και ανάλογη παρουσίασή του στην Αθήνα.

Στο σημείο αυτό δεν θα επαναλάβω τα μέλη της ελληνικής επιτροπής αλλά αισθάνομαι χρέος μου να μνημονεύσω την αποφασιστική συμβολή της **Ξανθίππης Μίχα-Μπανιά** για την εξαιρετική σχεδίαση και καλλιτεχνική επιμέλεια όλων των τόμων, σε όλες τις γλώσσες και στον τεχνικό άθλο που επιτέλεσε η **Μαργαρίτα Μπουσουή-Γιαννοπούλου**, στοιχειοθετώντας όλα τα κείμενα σε όλες τις διαφορετικές γλώσσες.

Ακολούθησε το 2007 η έκδοση στη ρουμανική γλώσσα, όπου μέλη της διευρυμένης συντακτικής επιτροπής υπήρξαν οι **Γκέοργκ Κρατσιούν**, συγγραφέας, κριτικός λογοτεχνίας, πανεπιστημιακός, **Ιοάν Φλόρα**, συγγραφέας, μεταφραστής, **Βίκτωρ Ιβάνοβιτς**, κριτικός λογοτεχνίας, μεταφραστής, πανεπιστημιακός, **Ντίνου Άνταμ**, συγγραφέας, μεταφραστής, **Μίρτσεα Ντινέσκου**, συγγραφέας, **Αντρέι Πλέσου**, συγγραφέας, φιλόσοφος-αισθητικός, πανεπιστημιακός. Η παρουσίαση στο Βουκουρέστι του τόμου υπήρξε ένα σημαντικό γεγονός.

Την ίδια χρονιά, 2007, κυκλοφόρησε και ο τόμος στη βουλγαρική γλώσσα με μέλη της συντακτικής επιτροπής τους **Μιχαήλ Νεντέλτσεφ**, καθηγητή πανεπιστημίου, ιστορικό της βουλγαρικής λογοτεχνίας, **Αλεξάντερ Κιόσεφ**, καθηγητή πανεπιστημίου, ιστορικό της βουλγαρικής λογοτεχνίας, **Κίριλ Μερντζάνσκι**, ποιητή. Τη διαφορά στον εξαιρετικό συντονισμό προσέδωσαν η **Γιάννα Μπούκοβα**, ποιήτρια, φιλόλογος, μεταφράστρια και η **Ζντράβκα Μιχάιλοβα**, φιλόλογος, μεταφράστρια. Η παρουσίαση του τόμου στη Σόφια ξεπέρασε κάθε προσδοκία.

Στις αρχές του 2008 κυκλοφόρησε η έκδοση στη βοσνιακή-κροατική-σερβική γλώσσα, που ακολουθεί το λατινικό αλφάβητο και στο τέλος της ίδιας χρονιάς ο τόμος στη σερβική γλώσσα στο κυριλικό. Οι ομοιότητες στις δύο αυτές γλώσσες παρουσιάζονται να είναι αρκετές, όπως και οι δύο επιτροπές επεσήμαναν, ωστόσο οι πολιτικές επιλογές που ενεργοποιούσαν οι αντίστοιχες επιτροπές ήταν απολύτως σεβαστές. Συγκεκριμένα τα μέλη της επιτροπής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ήταν η **Χανίφα Καπίτζιτς**, καθηγήτρια στο πανεπιστήμιο του Σεράγιεβο, δοκιμιογράφος, κριτικός λογοτεχνίας, ο **Ζντένκο Λέσιτς**, καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Σεράγιεβο, συγγραφέας, ανθολόγος και πρόεδρος του PEN Club Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, και ο **Μάρκο Βέσοβιτς**, καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Σεράγιεβο, ποιητής, δοκιμιογράφος και ανθολόγος.

Η επιτροπή Σερβίας-Μαυροβουνίου απαρτιζόταν από τα εξής μέλη: **Μιοντραγκ Πέρισιτς**, κριτικό λογοτεχνίας, **Μιχάηλο Πάντιτς**, καθηγητή πανεπιστημίου, ιστορικό της σερβικής λογοτεχνίας, πεζογράφο, δοκιμιογράφο, **Βάσα Πάβκοβιτς**, ποιητή, ανθολόγο, πεζογράφο, δοκιμιογράφο.

Το 2008 στάθηκε χρόνος μεγάλων δυσκολιών, ωστόσο παρά τη σοβαρή ασθένεια του Χρήστου Παπουτσάκη, και οι δύο παραπάνω αναφερόμενοι τόμοι (Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και Σερβίας-Μαυροβουνίου) εκδόθηκαν και αντίτυπα απεστάλησαν και στις δύο χώρες. Ατυχώς δεν κατέστη δυνατή η μετάβασή μας και η οργάνωση με την παρουσία μας εκδήλωσης-παρουσίασης των τόμων.

Θα ήθελα να σημειώσω ότι δεν έγινε κατορθωτή η έκδοση χωριστών τόμων για την ποίηση της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (τώρα αίσίως Βόρεια Μακεδονία), όπως και για την ποίηση της Τουρκίας. Στην περίπτωση της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας η συκέντρωση της ύλης προχωρούσε κανονικά. Έγιναν και ορισμένες παρατηρήσεις και διορθώσεις στο χρονολόγιο για να επιτευχθεί ο αναγκαίος συμβιβασμός στα ιστορικά θέματα, που έθεταν ζητήματα αλτρωτισμού και η ανθολογία τους παρουσιάστηκε στην ελληνική έκδοση του 2006, ως «Σλαβομακεδονική Ποίηση» στην προσπάθειά μας να αποφύγουμε την επίσημη ονομασία της ΠΓΔΜ που προκαλούσε σφοδρές αντιδράσεις στον τύπο της γειτονικής χώρας και έφερε σε δύσκολη θέση τα μέλη της επιτροπής. Η επιλογή της ελληνικής επιτροπής στηρίχθηκε στο γεγονός ότι στην ανθολογία αυτή δεν είχαν περιληφθεί αλβανόφωνοι ποιητές της χώρας. Στην ελληνική έκδοση του 2007 καταλήγουμε στην διεθνή ονομασία της χώρας και η ανθολογία εντάσσεται στον τόμο ως «Ποίηση της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας», γεγονός που προκάλεσε εκ νέου αντιδράσεις και ο απόηχος στον τύπο και στα μέλη της επιτροπής ανέστειλε την παραγωγή αυτοτελούς τόμου. Ωστόσο, θα ήθελα να σημειώσω ότι η ανθολογία της συγκεκριμένης χώρας μεταφράστηκε και περιλαμβάνεται σε όλους τους άλλους τόμους: αλβανικό, βοσνιακό, βουλγαρικό, ελληνικό, σερβικό.

Στη δεύτερη περίπτωση που αφορούσε την ανθολογία της τουρκικής ποίησης η εμπλοκή δημιουργήθηκε σε ένα προχωρημένο στάδιο, ωστόσο πριν από την έναρξη της εκτύπωσης του πρώτου αλβανικού τόμου. Μέσα σε συνθήκες που χαρακτήριζαν τις σχέσεις με την τουρκική επιτροπή εξαιρετικές, με αίσθημα φιλίας και συνεννόησης, η επιτροπή αποτελούμενη από τον **Τσεβάτ Τσαπάν**, πανεπιστημιακό καθηγητή, ποιητή, μεταφραστή και δοκιμιογράφο και τον **Μεμέτ Φουάτ**, ποιητή, υιοθετημένο γιο του **Ναζίμ Χικμέτ**, μας αιφνιδίασε δυσάρεστα η απόφασή τους να μην συμμετάσχουν στην ανθολογία εξαιτίας της ένταξης σε αυτή του «*Θούριου* του Ρήγα». Η αιτιολόγησή τους ήταν ότι το περιεχόμενο του *Θούριου* θίγει την «τουρκικότητά» τους, ενώ η αναφορά στην συμπεριληψη του *Θούριου* περιλαμβανόταν ήδη στο συμβόλαιο με το οποίο είχαν αποδεχτεί τη συνεργασία. Παρά την επιμονή μας και το επιχειρημά μας ότι ο *Θούριος* του Ρήγα είναι ένα κάλεσμα προς όλους τους κατοίκους της περιοχής, και στους Τούρκους, να ενωθούν και να ταχθούν κατά της τυραννίας του Σουλτάνου, δεν κατορθώσαμε να κάμψουμε τις αντιρρήσεις τους. Το γεγονός αυτό φανέρωσε, κατά την κρί-

ση μας, όχι μόνο τη δυσκολία που υπάρχει στις ελληνοτουρκικές σχέσεις αλλά κυρίως το δημοκρατικό έλλειμμα της σύγχρονης Τουρκίας και το βαρύ κλίμα μέσα στο οποίο ζουν οι άνθρωποι των γραμμάτων σε αυτή τη χώρα.

Κλείνοντας θα ήθελα να υπογραμμίσω τη σημασία που ανέδειξε η διαρκής επικοινωνία, οι συναντήσεις με τις επιτροπές και οι ανταλλαγές προβληματισμών, η συνεργασία με μεταφραστές, οι συζητήσεις με επιμελητές, διορθωτές. Παράλληλα με το αποτέλεσμα των πέντε ανθολογιών, δημιουργήθηκε ένα δίκτυο επικοινωνίας με ανθρώπους των γραμμάτων, πανεπιστημιακούς και μεταφραστές που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας πρώτος πυρήνας υψηλού επιπέδου συνεργασίας. Επίσης, η ανταλλαγή απόψεων ανέδειξε και τα σημεία αιχμής, τις ιδιαιτερότητες και σε μεγάλο βαθμό την άρση των διαφορών και τη δημιουργική συναίνεση. Χαρακτηριστική είναι μια περίπτωση, όπως αυτή της επιτροπής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, η οποία αντέδρασε ευγενικά στην αναφορά που είχαμε κάνει στο αρχικό συμβόλαιο για τη χρήση της σερβοκροατικής γλώσσας. Μας ενημέρωσαν για την συνταγματική ονομασία της γλώσσας τους που ήταν πλέον η BCS, δηλαδή η Βοσνιακή-κροατική-σερβική γλώσσα. Μετά την σχετική αλλαγή στο συμβόλαιο και τα ανάλογα χαμόγελα, επετεύχθη και η συμφωνία.

Την ώρα που κατασταλάζει μια απόφαση δεν γνωρίζουν οι πρωτεργάτες ούτε το μέγεθος, ούτε τον κόπο που απαιτεί η πραγματοποίηση του έργου. Ειδικά, μάλιστα, αν πρέπει να βασιστείς όχι μόνο στη δημόσια ή ιδιωτική χρηματοδότηση αλλά κυρίως στον ανθρώπινο παράγοντα. Πολλοί φίλοι στο πρώτο άκουσμα χαμογελούσαν φιλικά κι έλεγαν: πάλι ο κρητικός ξεκινά μια νέα αποκοτιά! Άλλοι πάλι σιωπηλά προσέρχονταν σε εθελοντική προσφορά έργου. Και οι συνεργάτες από τα Βαλκάνια έπρεπε να πεισθούν για τη σοβαρότητα του εγχειρήματος και για μεγάλο χρονικό διάστημα να εργαστούν για την «ανθολογία» δίδοντας πίστη.

Το δίκτυο υπάρχει και η σημερινή διοργάνωση θα μπορούσε να το αξιοποιήσει διευρύνοντας και επεκτείνοντας δραστηριότητες επικοινωνίας και διαλόγου όχι μόνο θεωρητικά, αλλά αναζητώντας ακόμη και πρακτικές διεξόδους μέσα από συμπράξεις.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Βαλκανικές διαστάσεις της Νεοελληνικής
Γραμματείας από τα υστεροβυζαντινά χρόνια
έως τον Πρώιμο Νεοελληνικό Διαφωτισμό**

Η ορθόδοξη ποιητική παράδοση και η επιβίωσή της στα χρόνια της τουρκοκρατίας στον βαλκανικό χώρο: Η περίπτωση των ιαμβικών κανόνων

Αναστασία Νικολάου

Δρ. Βυζαντινής Φιλολογίας, Ε.Δι.Π.
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The canon, a poetic hymnological composition of the 8th century A.D., is a system of troparia interconnected in terms of theme, rhythm and melody, and constitutes a key structural element of orthodox divine services. The vast majority of the compositions included in the liturgical books have been synthesized in a rhythmotonic metre. Byzantine authors such as Theoctistus, Theophanes, John of Euchaita, and Philotheus of Selymbria composed iambic canons. The most famous are those of John of Damascus (for the Nativity of Christ, the Epiphany and the Pentecost), which have been included in the Menaia since the 9th century and are still chanted today. These particular canons have been commented upon by Byzantine and post-Byzantine scholars and were used as educational materials even in the 19th century.

Although the tonic poetry overtook the prosodic one, mainly due to the difficulty of the metre and the language of the latter, iambic canons were still written from 1453 onwards throughout the Balkans. Matthaios Kamariotis, Manuel of Corinth, John of Kephallenia, Nicholas Mavrocordatos, Paul of Xeropotamou and Gerasimus Giannoulis of Zakynthos composed iambic canons mostly for the feasts of Christ and the Virgin Mary. An iambic canon has also been composed by George Chrysogonos of Trebizond, not for a saint but for the ruler Gregory Gikas. Most of those iambic canons, which are encountered in manuscripts and incunabula, remain unpublished to this day.

The composition of iambic canons even after the 15th century comprises a continuation of the Byzantine tradition. It is motivated not only by religious emotions but also by a tendency to display scholarship and knowledge of the ancient language on the part of both the author and his audience. The full publication and study of these texts would be deemed necessary to make them widely known.

Η υμνογραφία είναι ο πιο πλούσιος σε δημιουργία κλάδος της βυζαντινής λογοτεχνίας και η παράδοση αυτή εξακολουθεί να είναι ακόμη και σήμερα ζωντανή εφόσον σύγχρονοι υμνογράφοι συνθέτουν ακολουθίες είτε για νεοεμφανιζόμενους αγίους είτε και για παλαιότερους. Αυτός ο υμνολογικός πλούτος αποτελεί ένα από τα βασικά δομικά μέρη των εκκλησιαστικών ακολουθιών, παρόλο που ελάχιστος έχει συμπεριληφθεί στις έντυπες εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή στα Μηναία, το Τριώδιο, το Πεντηκοστάριο,

την Παρακλητική. Ο κανόνας, εξέχον ποιητικό είδος της βυζαντινής υμνογραφίας και διάδοχος του κοντακίου, είναι ένα σύστημα σύντομων τροπαρίων που διατάσσονται σε εννέα στροφές, οι οποίες ονομάζονται ωδές. Το πρώτο τροπάριο της κάθε ωδής ονομάζεται ειρμός και αποτελεί το μετρικό και μουσικό πρότυπο για τα τροπάρια που ακολουθούν. Άλλα δομικά στοιχεία είναι η ακροστιχίδα και το εφύμνιο. Η θέση του κανόνα τοποθετείται κυρίως στην ακολουθία του όρθρου. Το ποιητικό αυτό είδος γεννήθηκε στους μοναστηριακούς κύκλους της Ανατολής τον 8^ο αι. με πρωτεργάτες τον Ανδρέα Κρήτης, τον Ιωάννη Δαμασκηνό, τον Κοσμά τον Μελωδό.¹ Η συντριπτική πλειοψηφία των κανόνων που μας έχει παραδοθεί είναι οι ασματικοί, δηλαδή έχουν συντεθεί με βάση το ρυθμοτονικό μέτρο που οι βασικές αρχές του είναι η ισοσυλλαβία και η ομοτονία. Υπάρχουν όμως και κανόνες ιαμβικοί, γραμμένοι σε γλώσσα αρχαία ποιητική και μέτρο ιαμβικό τρίμετρο προσωδιακό. Η ακροστιχίδα του ιαμβικού κανόνα σχηματίζεται από το πρώτο γράμμα της πρώτης λέξης του κάθε στίχου του κανόνα και είναι συνήθως ένα ελεγειακό δίστιχο. Οι κανόνες αυτοί είναι πολύ λιγότεροι σε σχέση με τους ασματικούς και δεν αρκεί μόνο η έμπνευση. Ο ποιητής πρέπει να είναι κάτοχος μεγάλης μόρφωσης και γενναίας αρχαιομάθειας.

Από τον 8^ο αι. και μέχρι το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας έχουμε ποιητές που συνέθεσαν ιαμβικούς κανόνες σε γιορτές και αγίους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Ιωάννη Δαμασκηνό, τον Θεοφάνη,² τον πατριάρχη Φώτιο,³ τον πατριάρχη Μεθόδιο,⁴ τον Αναστάσιο Κυαίστορα,⁵ τον Θεόκτιστο Στουδίτη,⁶ τον Ιωάννη Μαυρόποδα,⁷ τον Ευγένιο,⁸ τον Φιλόθεο Σηλυβρίας.⁹

1 Για τη γέννηση και τα χαρακτηριστικά του κανόνα βλ. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Έκλογη Έλληνικής Ορθοδόξου Ύμνογραφίας*, Αθήναι 2007: Αδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», σ. 59-66· Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ἡ βυζαντινὴ ὕμνογραφία καὶ ποίησις*, Θεσσαλονίκη 1993: Π. Πουρναράς, σ. 59-66· Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ Ύμνογραφία*, Ηράκλειο 1997, σ. 69· Αλ. Κορακίδης, *Βυζαντινὴ Ύμνογραφία*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 151-153.

2 Αλ. Ζερβουδάκη, *Θεοφάνης ο Γραπτός, Βίος και Έργο*, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2002: Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, σ. 219-220.

3 Δ. Ν. Στρατηγόπουλος, *Ο ιερὸς Φώτιος, Ύμνογράφος του Αγίου Νικολάου*, Αθήνα 2009: Π. Κυριακίδης, σ. 12.

4 Π. Ν. Τρεμπέλας, *Έκλογη...*, ὁ.π., σ. 385-386· Αθ. Δ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί, ἐν Αθήναις 1966*: Αδελφοὶ Μυρτίδη, σ. 129-130· Ph. Demetracopoulos, "The exegeses of the canons in the twelfth century as school texts", *Δίπτυχα* 1 (1979), σ. 145.

5 C. Émerau, «Hymnographi Byzantini», *Échos d' Orient* 21 (1922), σ. 264-265.

6 Eir. Afentoulidou-Leitgeb, *Die Hymnen des Theoktistos Studites auf Athanasios I. von Konstantinopel*, Wien 2008: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, σ. 171-177, 184-190.

7 Νικοδήμου μοναχού τοῦ Ναξίου, *Στέφανος τῆς ἀειπαρθένου ἡτοι Θεοτοκάριον νέον ποικίλον καὶ ὠραιότατον ὀκτώηχον περιέχον ἐξήνταδύω κανόνας πρὸς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον...*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1849, σ. 196-200· Π. Ν. Τρεμπέλας, *Έκλογη...*, ὁ.π., σ. 405-409.

8 Έλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον ἀνέκδοτων βυζαντινῶν ἄσματικῶν κανόνων*, Αθήναι 1996: Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, σ. 68-69.

9 Έλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον...*, ὁ.π., σ. 284-285. Συνολικά στον συγκεκριμένο κατάλογο της Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου καταγράφονται 11 ιαμβικοί κανόνες και στη σειρά των «Analecta Hymnica Graeca» ἄλλοι 4 κανόνες.

Από τους ιαμβικούς κανόνες της βυζαντινής περιόδου μόνον τρεις απαντούν στα λειτουργικά βιβλία των Μηναίων και του Πεντηκοσταρίου, αυτοί που αποδίδονται στον Ιωάννη Δαμασκηνό για τις εορτές των Χριστουγέννων, των Θεοφανίων και της Πεντηκοστής.¹⁰ Πέρα από τη χρήση τους στην Εκκλησία, οι ιαμβικοί κανόνες του Ιωάννη Δαμασκηνού διδάσκονταν στο σχολείο σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου τόσο για το θεολογικό τους περιεχόμενο όσο και για τη γραμματική, το συντακτικό και τη γλώσσα.¹¹ Και επειδή αποτελούσαν «σχολικά κείμενα», κατάλληλα για σχεδωγραφία, συντάχθηκαν λεξικά, παραφράσεις και σχόλια, όχι μόνο για τους ιαμβικούς κανόνες του Δαμασκηνού αλλά και για τους ασματικούς κανόνες του Κοσμά.¹² Οι βασικές αιτίες για τη δημιουργία αυτών των λεξικών, των υπομνημάτων και των σχολίων ήταν η δυσκολία στην έκφραση και στη γλώσσα.¹³ Τα υπομνήματα έχουν διδακτικό χαρακτήρα και από το ύφος φαίνεται ότι πρώτα ήταν διαλέξεις στο σχολείο και κατόπιν, πριν τη δημοσίευσή τους, υπέστησαν κάποιες αλλαγές. Η πλούσια χειρόγραφη παράδοσή τους αποδεικνύει και την ευρύτατη διάδοσή τους. Σε πολλά χειρόγραφα οι εξηγήσεις έχουν τη μορφή των «γλωσσών» πάνω από τη γραμμή του κειμένου ή παρασελίδιων σχολίων.¹⁴

Οι κανόνες του Κοσμά του Μελωδού και του Ιωάννη Δαμασκηνού περιλαμβάνονται και στα μαθηματάρια, δηλαδή στα εγχειρίδια που περιέχουν κείμενα για διδασκαλία στη μέση βαθμίδα των ελληνικών σχολείων την περίοδο της Τουρκοκρατίας.¹⁵ Οι κανόνες τους για τις δεσποτικές και θεομητορικές γιορτές στη μεταβυζαντινή περίοδο διδάσκονταν από τον 16^ο αι μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αι. Η πιο σημαντική μεταβυζαντινή ερμηνεία των κανόνων του Κοσμά και του Δαμασκηνού είναι αυτή του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη με τίτλο «Εορτοδρόμιον».¹⁶ Η διδασκαλία των κειμένων αυτών ακόμη και την εποχή αυτή αποδεικνύει και τη συνέχεια της βυζαντινής παιδείας μετά το 1453.

¹⁰ Για την κριτική έκδοση των συγκεκριμένων κανόνων βλ. D. Skrekas, *Studies in the Iambic Canons attributed to John of Damascus: A Critical Edition with Introduction and Commentary*, Thesis, Oxford 2008.

¹¹ D. Skrekas, "Late Byzantine School Teaching Through the Iambic Canons and their Paraphrase", στον τόμο T. Shawcross – I. Toth (επιμ.), *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, Cambridge 2018: Cambridge University Press, σ. 378.

¹² The Oxford Dictionary of Byzantium 1849, Schedographia· Δ. Ν. Στρατηγόπουλος, «Η παρουσία υμνογραφικών κειμένων στις σχεδωγραφικές συλλογές: η περίπτωση του κώδικα Lesbiacus Leimonos 91», *Ελληνικά* 33 (2013-2014), σ. 75-87.

¹³ Ph. Demetracopoulos, "The exegeses of the canons...", ό.π., σ. 148.

¹⁴ D. Skrekas, "Late Byzantine School Teaching...", ό.π., σ. 384.

¹⁵ Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1993: Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σ. 2, 21-31.

¹⁶ Νικοδήμου του Αγιορείτου, *Εορτοδρόμιον ήτοι ερμηνεία εις τους άσματικούς κανόνας των δεσποτικών και θεομητορικών εορτών*, Θεσσαλονίκη 2002: Ορθόδοξος Κυψέλη.

Ο πρώτος μεταβυζαντινός υμνογράφος που συνέθεσε ιαμβικούς κανόνες είναι ο **Ματθαίος Καμαριώτης**, από τις πιο σημαντικές πνευματικές φυσιογνωμίες του 15^{ου} αι. Βίωσε τα γεγονότα της Άλωσης της Πόλης, υπήρξε μαθητής του Γεννάδιου Σχολάριου και τάχθηκε εναντίον της κοσμοθεωρίας του Πλήθωνα. Κάτοχος μεγάλης και πολύπλευρης μόρφωσης ήταν δάσκαλος πριν και μετά την Άλωση. Στην εργογραφία του περιλαμβάνονται κείμενα φιλολογικά, ρητορικά, θεολογικά, επιστολές και σχόλια στις φυσικές επιστήμες και στα μαθηματικά. Ασχολήθηκε και με την αντιγραφή χειρογράφων.¹⁷ Η άποψη ότι κατείχε το αξίωμα του Μεγάλου Ρήτορος στην πατριαρχική σχολή αμφισβητείται από τη σύγχρονη έρευνα.¹⁸ Το υμνογραφικό του έργο είναι πλούσιο και πιθανόν το συνέθεσε σε παραμονή του στο Άγιο Όρος. Έγραψε ακολουθία για τον Ιωάννη Δαμασκινό, οκτώηχους κανόνες στην εορτή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στίχους στο Χριστό και στη Θεοτόκο.¹⁹ Υπάρχει μαρτυρία ότι οι κανόνες στη Μεταμόρφωση ψαλλόταν στη μονή Παντοκράτορος μέχρι και τον 19^ο αι.²⁰

Ο Ματθαίος Καμαριώτης συνέθεσε και τρεις ιαμβικούς κανόνες σε δεσποτικές εορτές, στην Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, στην Υπαπαντή και στην Κυριακή του Πάσχα. Οι κανόνες αυτοί σώζονται σε δύο χειρόγραφα, στον κώδικα Barociensis 48 του 15^{ου} αι. και στον κώδικα Parisinus gr. 2853 του 16^{ου} αι. Οι κώδικες αυτοί χρησιμοποιήθηκαν για διδασκαλία. Στα διάστιχα υπάρχουν σχόλια.²¹ Η ανάμικτη γλώσσα που χρησιμοποιείται συνεχίζει την παράδοση των ιαμβικών κανόνων. Το μέτρο των ακροστιχίδων είναι το ελεγειακό δίστιχο, των στίχων ο βυζαντινός δωδεκασύλλαβος και τηρείται αυστηρά το μέτρο.²²

Σύμφωνα με την παράδοση η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού συνέβη στις 14 Σεπτεμβρίου 327 στα Ιεροσόλυμα από την Αγία Ελένη και τον Πατριάρχη Μακάριο.²³ Για την εορτή αυτή παραδίδονται πολλές ομιλίες και πλούσια υμνολογική

17 H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, München 1959: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, σ. 772-773· The Oxford Dictionary of Byzantium 1097-1098, Kamariotes Matthew. Για τη ζωή και το έργο του Ματθαίου Καμαριώτη υπάρχουν δύο διδακτορικές διατριβές: α) Κ. Παπαδάκης, *Ματθαίος Καμαριώτης. Το θεολογικό του έργο*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Θεολογική Σχολή – Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. β) Δ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαίος Καμαριώτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2002: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας.

18 Δ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 60-67· Κ. Παπαδάκης, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 52-57.

19 Δ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 239-262.

20 Ο.π., σ. 243· Κ. Παπαδάκης, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 89-91.

21 Δ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 120-121. Έκδοση των ιαμβικών κανόνων ετοιμάζει ο συνάδελφος Αλέξανδρος Λιαρμακόπουλος.

22 Δ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαίος Καμαριώτης...*, ό.π., σ. 254.

23 The Oxford Dictionary of Byzantium, 551-552, Cult of the Cross· H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmodiano, adjectis synaxariis «Selectis»*, [= Propyleum ad AASS Novembris], Bruxellii 1902: στήλες 43-45.

παράδοση.²⁴ Ο ασματικός κανόνας στον όρθρο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου είναι του Κοσμά Μελωδού σε ήχο πλ. δ'.²⁵ Στον ίδιο ήχο μελιζείται και ο ιαμβικός κανόνας του Ματθαίου Καμαριώτη, στον οποίο ιδιαίτερα τονίζεται ότι, ενώ ο Σταυρός ήταν πριν όργανο καταδίκης, το αίμα και το ύδωρ του Εσταυρωμένου Χριστού τον κατέστησαν ζωηφόρο. Παραθέτουμε ένα τροπάριο από την γ' ωδή:

*Ἵδωρ γλυκασμὸν ἐκκέον σωτηρίας
ᾧφθῃ ἐναργῶς σταυρὸς ὁ ζωηφόρος
νεκρώσεως ὄργανον ὁ πρὶν τυγχάνων
ἰοφθόρον ῥέυσαν γὰρ αἶμα καὶ ὕδωρ
ἐνήκεν αὐτῷ ἀθανασίας χάριν.²⁶*

Η εορτή της Υπαπαντής, η υποδοχή δηλαδή του Ιησού στο ναό των Ιεροσολύμων 40 ημέρες μετά τη γέννησή του, εορταζόταν στα Ιεροσόλυμα ήδη από τον 4^ο αι., εισήχθη στην Κωνσταντινούπολη τον 6^ο αι. από τον Ιουστινιανό.²⁷ Η παράδοση σε ομιλίες για την εορτή είναι πλούσια. Ο Κοσμάς Μελωδός έχει γράψει τον ασματικό κανόνα σε ήχο γ'.²⁸ Στον ίδιο ήχο είναι και ο ιαμβικός κανόνας του Ματθαίου Καμαριώτη. Στον κανόνα του συμμετέχουν όλα τα πρόσωπα του βιβλικού γεγονότος, η Θεοτόκος, ο Ιωσήφ, ο Συμεών και η Άννα. Τονίζονται όμως ιδιαίτερα τα πρόσωπα της Θεοτόκου και του Συμεών. Ο ποιητής απευθύνεται στον Κύριο και του ζητά να εξηγήσει το θέαμα της Υπαπαντής. Παραθέτουμε ένα τροπάριο από την η' ωδή:

*Αἰνῶν ὁ πρέσβυς ὃν βρεφουκεὶ δεσπότην
σωτήρη καλεῖ καὶ φάος παντὸς ἔθνους
ὡς θύμα, ὡς θύτην τε ὡς προσαγέα
μεσεύντα πατρὶ τὴν βροτῶν σωτηρίαν
ἀμπλακίης λύονθ' ἐῷ σφέας πάθει.²⁹*

Η Κυριακή του Πάσχα, η οποία θεωρείται η κορυφαία των εορτών, καθιερώθηκε από τους αποστολικούς χρόνους.³⁰ Η εκκλησιαστική γραμματολογία είναι πλούσια. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός έγραψε τον ασματικό κανόνα.³¹ Στον ιαμβικό

24 N. Β. Τωμαδάκης, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία...*, ὁ.π., σ. 79.

25 W. Christ – M. Paraniikas, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Lipsiae 1871 (ανατύπωση 1963), σ. 161-165.

26 Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t+,rsrs+0,rsps+10,fa+,so+ox%3Asort%5Easc,scids+,pid+f14a04bf-7553-4a31-9a8b-9cfd143cffcd,vi+ce7dfac4-ae43-450e-b069-9f44b2bc0e6a> (τελευταία πρόσβαση 8/08/2020).

27 The Oxford Dictionary of Byzantium, 961-962, Hyrapante.

28 W. Christ – M. Paraniikas, *Anthologia Graeca...*, ὁ.π., σ. 173-176.

29 Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t+,rsrs+0,rsps+10,fa+,so+ox%3Asort%5Easc,scids+,pid+f14a04bf-7553-4a31-9a8b-9cfd143cffcd,vi+5d41c9ee-fd32-4791-9a99-9dadfeed3293> (τελευταία πρόσβαση 8/08/2020).

30 The Oxford Dictionary of Byzantium, 670, Easter.

31 W. Christ – M. Paraniikas, *Anthologia Graeca...*, ὁ.π., σ. 218-221. Και άλλοι υμνογράφοι συνέθεσαν κανόνες για το Πάσχα όπως ο Γεώργιος Πισίδης, ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, ο Θεόδωρος Πρόδρομος.

κανόνα του Καμαριώτη σε ήχο α' τονίζεται ιδιαίτερα η δύναμη του Αναστάσιου Κυρίου που ελευθερώνει τον άνθρωπο από την αμαρτία. Στο παρακάτω τροπάριο από τη ζ' ωδή περιγράφεται η σκηνή όπου ο άγγελος αναγγέλλει το μήνυμα της Ανάστασης στις μυροφόρες γυναίκες:

*Λευκειμωνών ἄυλος ἀστραπηβόλος
ὄρθρου βαθίστου ἐμφανείς τῷ τάφῳ
ἴησι φωνῆν τιμίαις θρηνητρίαις·
γυναῖκες, ὄν ζητεῖτε ἡγέρθη νέκυς,
ὅς οὐ ἔκειτο δεύτ' ἴδεσθ' ἤδη τόπον.³²*

Ο επόμενος λόγιος είναι ο **Μανουήλ Κορίνθιος**, ο Ρήτωρ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και μαθητής του Ματθαίου Καμαριώτη. Ο Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς τον ονομάζει τον «άριστο των θεολόγων του Οικουμενικού Πατριαρχείου».³³ Έχουμε ελάχιστες γνωστές πληροφορίες για το βίο του.³⁴ Οι ερευνητές, κυρίως του 19^{ου} αι, ταύτιζαν τον συγκεκριμένο Μανουήλ με άλλα ομώνυμα πρόσωπα άλλοτε πρεσβύτερα και άλλοτε νεότερα. Η πιο σύγχρονη έρευνα προσδιορίζει την ακμή του στα τέλη του 15^{ου} και αρχές του 16^{ου} αι.³⁵ Έγραψε έργα δογματικά, ποιητικά, υμνογραφικά, αγιολογικά, επιστολές, τα οποία διασώζονται σε πολλούς κώδικες, κυρίως όμως στον κώδικα Ιβήρων 512 του Αγίου Όρους.³⁶ Η ποικιλία και το εύρος του συγγραφικού του έργου αποδεικνύουν ότι η Εκκλησία ήταν ακμαία στους τομείς αυτούς κατά τον 15^ο και 16^ο αι.³⁷ Με τα θεολογικά του έργα θεωρείται «ο πρώτος αντιλατίνος αντιρρητικός θεολόγος της εποχής αυτής».³⁸ Στο ποιητικό του έργο συγκαταλέγονται ιαμβικά ποιήματα και ευχές ενώ έχει συνθέσει κανόνες και ακολουθίες για πολλούς αγίους. Ασχολήθηκε και με τους νεομάρτυρες

³² Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t+,rsrs+0,rsps+10,fa+,so+ox%3Asort%5Easc,scids+,pid+f14a04bf-7553-4a31-9a8b-9cfd143cfcfd,vi+03350ac6-f27c-4b42-aad0-79b8fe4a8342> (τελευταία πρόσβαση 8/08/2020).

³³ Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μανουήλ Κορίνθιος καὶ ἐν ὑμνογραφικῶν αὐτοῦ πονημάτων», *Αθηνά* 13 (1901), σ. 71-102.

³⁴ Για όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία σχετικά με το βίο και επιμέρους έργα του Μανουήλ Κορίνθιου βλ. Μ. Αναγνώστου, «Μανουήλ Κορίνθιου του Μεγάλου Ρήτορος, Λόγος στην Ανάσταση και στη Ζωοδόχο Πηγή», *Βυζαντιακά* 30 (2012-2013), σ. 365-366· Χ. Στεργιούλης, «Υμνογράφοι και υμνογραφικά κείμενα (κανόνες) του Αγίου Αχιλλίου», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 3 (2013), σ. 12-15.

³⁵ Χρ. Πατρινέλης, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 16 (1962), σ. 20-25, 37-38.

³⁶ Για το περιεχόμενο του κώδικα βλ. Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Β', Ἐν Κανταβριγία 1900: Cambridge University Press, σ. 160-161. Για τον κατάλογο των έργων αυτών βλ. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μανουήλ Κορίνθιος...», ὀ.π., σ. 79-89.

³⁷ Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μανουήλ Κορίνθιος...», ὀ.π., σ. 77-78· Στ. Ράνσιμαν, *Ἡ μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ*, μτφρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, τ. Β', Ἀθήνα 2000: Μπεργαδής, σ. 402.

³⁸ G. Podskalsky, *Ἡ ἐλληνική θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα ²2008: ΜΙΕΤ, σ. 131-132.

της Μ. Ασίας, του Πόντου, της Θράκης και της Μακεδονίας.³⁹ Πολλά από αυτά τα κείμενα έχουν μελετηθεί και εκδοθεί από σύγχρονους ερευνητές.⁴⁰

Ο Μανουήλ έχει γράψει και έναν ιαμβικό κανόνα σε ήχο δ' στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, εορτή που θεσμοθετήθηκε μεταξύ του 4^{ου} και 7^{ου} αι.⁴¹ Ο κανόνας καταγράφεται στον κατάλογο της Ελ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου. Εκεί όμως αναφέρονται μόνο η αρχή, η ακροστιχίδα, ο ήχος και ένα χειρόγραφο (Vindobonensis Phil. gr. 191). Λανθασμένα όμως αποδίδεται στην εορτή των Χριστουγέννων.⁴² Σε διόρθωση του λάθους αλλά και ταύτιση του συγγραφέα και εντοπισμό του κανόνα στο γνωστό χειρόγραφο της Ιβήρων και σε χειρόγραφο του Μουσείου Μπενάκη έχει κάνει ο Δ. Στρατηγόπουλος.⁴³ Παραθέτουμε ένα μικρό δείγμα από τη ζ' ωδή:

*Νυμφοστόλος πάρεσι Γαβριήλ λέγων
άνανδρε νύμφη χαιρε ό κράτει μέγας
νύν έσται έν σοι· χαιρε χαράς αίτία
άδιόδευτε πύλη άδύτου φάους
πιστών άγαλλάμα χαιρε και κλέος.⁴⁴*

Ο επόμενος λόγιος είναι ο **Νικόλαος Μαυροκορδάτος** (1680-1730), γιος του ιδρυτή της μεγαλύτερης φαναριώτικης οικογένειας Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1641-1709) που είχε το αξίωμα του «εξ Απορρήτων».⁴⁵ Ο Νικόλαος ήταν ένα ιδιαίτερα προικισμένο και καλλιεργημένο άτομο που σε ηλικία 18 ετών διαδέχτηκε τον πατέρα του στα καθήκοντα του Μεγάλου Διεργμηνέα έχοντας λάβει ολοκληρωμένη μόρφωση και γνωρίζοντας αρχαία ελληνικά, λατινικά, γαλλικά, ιταλικά, τουρκικά, περσικά και αραβικά. Τα αρχαία ελληνικά ήταν η γλώσσα που χρησιμοποιούσε στην αλληλογραφία του και στα λογοτεχνικά του έργα. Με κάθε τρόπο αναζητούσε χειρόγραφα προς μελέτη στις γλώσσες αυτές. Ήταν ο πρώτος Έλληνας

39 Σ. Πασχαλίδης, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και οι Νεομάρτυρες», στον τόμο Είς μαρτύριον τοίς έθνεσι, Τόμος χαριστήριος είκοσαετηρικός είς τόν Οίκομενικόν Πατριάρχην κ.κ. Βαρθολομαίον, Θεσσαλονίκη 2011: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Θεολογική Σχολή, σ. 701-702.

40 Ενδεικτικά: Α. Δ. Παναγιώτου, «Μανουήλ Κορινθίου άκολουθία Ίωάννου Νεομάρτυρος τού έν Σέρραις», *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 47 (1987-1989), σ. 423-445· Δ. Ζ. Σοφινός, «Ο Νεομάρτυρας Μιχαήλ Μαυροειδής ο Αδριανουπολίτης (ca. 1490, Αδριανούπολη). Ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα του μεγάλου ρήτορος Μανουήλ Κορίνθιου κ.α.», *Θεολογία* 54 (1983), σ. 779-816· 55 (1984), σ. 237-256, 435-458, 739-771· Δ. Μονιού, «Μανουήλ Κορινθίου Ανέκδοτος παρακλητικός κανών είς τήν ύπεραγίαν Θεοτόκον και είς τόν άγιον Νικόλαον», *ΕΕΦΣΠ Αθηνών* 37 (2005-2006), σ. 103-111· Δ. Στρατηγόπουλος, *Έντυπες ακολουθίες αγίων*, Αθήνα 2007, σ. 83, 121, 122, 200, 326, 346, 360.

41 The Oxford Dictionary of Byzantium, 106-107, Annunciation.

42 Έλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον...*, ό.π., σ. 133.

43 Δ. Στρατηγόπουλος, «Ανέκδοτοι βυζαντινοί άσματικοί κανόνες. Διορθώσεις και προσθήκες», *Βυζαντινά* 20 (1999), σ. 260.

44 Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collections&view=writeings&lang=el (τελευταία πρόσβαση 8/08/2020).

45 Για τη ζωή και το έργο του βλ. Ν. Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, κριτικό κείμενο, εισαγωγή, σχόλια J. Bouchard, Αθήνα 2017: Δήμος Φιλοθέης-Ψυχικού – Νορία Ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου-ο Νέου Ψυχικού, σ. 19-33.

που διορίστηκε οσποδάρης από τον Σουλτάνο στις παραδουνάβιες ηγεμονίες της Μολδοβλαχίας (1709-1730) και με τον τρόπο αυτό εγκαινιάστηκε ο αιώνας των Φαναριωτών σε αυτές τις χώρες. Είχε στην κατοχή του την πλουσιότερη βιβλιοθήκη της Ανατολής. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ήταν συγγραφέας με πολλές ηθικές και πολιτικές ανησυχίες και το στοιχείο αυτό αντανακλάται σε έργα του όπως στο *Περί καθηκόντων* και στις νουθεσίες προς τον γιο του Κωνσταντίνο, στο *Φιλοθέου πάρεργα*, το πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα. Εκτός από τα πεζά έργα ο Νικόλαος ασχολήθηκε και με την ποίηση.⁴⁶ Συνέθεσε έναν ιαμβικό κανόνα στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου σε ήχο α΄, χωρίς ακροστιχίδα, κανόνα που εξέδωσε από το χειρόγραφο Ε 35 της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους ο Σπυρίδων Λαυριώτης το 1924.⁴⁷ Ο ποιητής από την α΄ ωδή ζητάει τη βοήθεια της Θεοτόκου για την εκπλήρωση του έργου του. Ο κανόνας περιέχει συχνές αναφορές στις προτυπώσεις της Θεοτόκου στην Παλαιά Διαθήκη και στις προφητείες. Μνημονεύεται η βάτος, η κλίμακα του Ιακώβ, η στάμνα με το μάννα, η λυχνία. Επίσης, η Θεοτόκος αποκαλείται «η μυστική λαβίδα που φέρει τον άνθρακα», «η ομβροποιός ράβδος», «ο άθραυστος πύργος», «η απροσμάχητος πέτρα», «η αρραγής κρηπίς». Ο αρχάγγελος Γαβριήλ φέρει στην Παναγία το ρόδο, μία εικόνα που πιθανόν να παραπέμπει σε αγιογραφίες της Δύσης. Παραθέτουμε το αντίστοιχο τροπάριο από την η΄ ωδή:

*Κεύθουσα μήτηρ, τοῦ θεανθρώπου λόγου
έρυθροειδές, ἐν τοῖς ἐγκάτοις ῥόδον
τὸ ὄζηρὸν μῶλωψιν ἐρρυπωμένον
ὄσφρησον κῆρ μοι, πλημμελημάτων γέμον
ὀδμῆς πλησθῆναι, ἐν τῇ σῆ πανηγύρει.⁴⁸*

Από την αυλή του Νικόλαου Μαυροκορδάτου πέρασε και ο **Γεώργιος Χρυσόγονος ο Τραπεζούντιος**.⁴⁹ Ήταν λόγιος του α΄ μισού του 18^{ου} αι., με καταγωγή από τον Πόντο, δάσκαλος στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου με ευρύτατη παιδεία και εξαιρετη γνώση της αρχαίας ελληνικής. Ήταν και ο επιμελητής του *Περί Καθηκόντων* του Ν. Μαυροκορδάτου. Συνέθεσε ακολουθία στον Άγιο Χαράλαμπο και διόρθωσε ακολουθία για τον νεομάρτυρα Αγγελή.⁵⁰ Μία ξεχωριστή περίπτωση ποίησης αποτελεί ο ιαμβικός κανόνας – εγκώμιο σε ήχο β΄ προς τον μεταρρυθμιστή ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας και προστάτη της παιδείας Γρηγόριο Γκίκα,⁵¹ ο

46 Ν. Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, ό.π., σ. 33.

47 Σπυρίδων Λαυριώτης Ίατρός, «Κανών ιαμβικός εις τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ποιηθεὶς παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου καὶ σοφωτάτου αὐθέντος τῆς Οὐγγροβλαχίας κ. Νικολάου βοεβόδα», *Γρηγόριος ὁ Παλαμάς* 8 (1924), σ. 26-30· Σ. Ευστρατιάδης, «Αγιολογικά. Βιβλιογραφία τῶν ἀκολουθιῶν», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 9 (1932), σ. 98.

48 Σπυρίδων Λαυριώτης Ίατρός, «Κανὼν ιαμβικός εις τὸν Εὐαγγελισμόν...», ό.π., σ. 29.

49 Ἐλ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Γεώργιος Χρυσόγονος Τραπεζούντιος: Νέα στοικεία γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο του», *Ἰόνιος Λόγος* 3 (2011), σ. 11-68.

50 Δ. Στρατηγόπουλος, *Ἐντυπες ἀκολουθίες αγίων*, ό.π., σ. 335.

51 Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 32000: MIET, σ. 219, 249.

οποίος σώζεται σε κώδικα της Βρετανικής Βιβλιοθήκης. Του κανόνα προηγούνται ακροστιχίδα και επίγραμμα, καρκινικοί στίχοι και ομηρόκεντρα, συνθέσεις που φανερώνουν και την αρχαιομάθεια του Χρυσόγονου και την ποιητική παράδοση στους Φαναριώτες.⁵² Ο Γρηγόριος Γκίκας παρουσιάζεται με τα χαρακτηριστικά αυτοκράτορα. Είναι «ὁ θεῖος ἥρωσ τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ», που τον έστεψε ηγήτη της Δακίας η δεξιά του Δεσπότη.⁵³ το «εὐκτὸν ῥόδον τῶν ἡγετῶν, «ὁ ὄρθρος ὁ φαινός», «ὁ σωτὴρ τῶν πενήτων»,⁵⁴ το «ῥόδον τὸ καλλίφυλλον», ο «σελασφόρος γίνας», «ὁ ὄμβροβλύτης εὐεργέτης»,⁵⁵ η «ἀκρότης κοιρανούτων», «ὄρφανῶν ὁ προστάτης», «ὁ μοιστρόφος ἡγεμῶν».⁵⁶ Παρομοιάζεται με τον Μωυσή που έσωσε τους Ισραηλίτες.⁵⁷ Και ενώ στην ἡ' ωδή ο ποιητής καλεῖ τις Μούσες να υμνήσουν και να στεφανώσουν με τους ὕμνους τον Γρηγόριο, στη θ' ωδή απευθύνεται και στη Θεοτόκο να προστατεύει τον Γρηγόριο και την οικογενεῖά του.⁵⁸

Λίγες πληροφορίες υπάρχουν για τον αρχιμανδρίτη, ιεροκήρυκα και υμνογράφο **Ιωάννη Ιεροσολύμου** από την Κεφαλονιά. Συνέθεσε ακολουθία (εσπερινό και ὄρθρο) για τον Άγιο Μηνά, η οποία ακολουθία περιέχει έναν ασματικό και έναν ιαμβικό κανόνα. Στο τέλος της ακολουθίας παρατίθεται και δικός του παρακλητικός κανόνας στον ίδιο άγιο. Η ακολουθία τυπώθηκε από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης το 1804.⁵⁹ Έγραψε και παρακλητικό κανόνα στον Άγιο Χαράλαμπο.⁶⁰ Στην Κωνσταντινούπολη το 1808 τύπωσε βιβλίο με τίτλο *Μυρίπνοον* με παρακλητικές ακολουθίες.⁶¹

Ο ιαμβικός κανόνας σε ἦχο α' και χωρίς ακροστιχίδα στον Άγιο Μηνά, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 11 Νοεμβρίου,⁶² είναι τυπωμένος σε στίχους. Ο Άγιος Μηνάς αποκαλείται η «ῥωραϊότης τῶν μαρτύρων, το «κλέος τὸ παμφαές», ο «ῥάδαμνος εὐσεβείας», που με την «σεπτή βιοτή του» και την εκούσια προσέλευσή του στο μαρτύριο βρίσκεται «εἰς ουρανοὺς σκηνάς» και με την παρηρησία που έχει αποκτήσει, πρεσβεῖει για τους ανθρώπους προς τον Θεό.⁶³

52 Για το κείμενο του κανόνα βλ. Έλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Γεώργιος Χρυσόγονος...», ό.π., σ. 60-65.

53 Έλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Γεώργιος Χρυσόγονος...», ό.π., σ. 60.

54 Ό.π., σ. 61.

55 Ό.π., σ. 63.

56 Ό.π., σ. 64.

57 Ό.π., σ. 62.

58 Ό.π., σ. 64-65.

59 L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques* [= Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926, σ. 190· Δ. Στρατηγόπουλος, *Έντυπες ακολουθίες αγίων*, ό.π., σ. 229-230.

60 Ό.π., σ. 349-350.

61 Ίωσ. Δεκιγάλλα, *Σχεδιάσμα κατόπτρου νεοελληνικής φιλολογίας*, Έν Έρμοπόλει 1836: Γ. Παχυμέρης, σ. 40.

62 Σ. Εύστρατιάδου, *Άγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Έκκλησίας*, Αθήνα 1995: Αποστολική Διακονία τῆς Έκκλησίας τῆς Ελλάδος, σ. 334.

63 Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.ascsa.edu.gr/datab/digital/akolouthies/books/0488.pdf> (τελευταία πρόσβαση 6/08/2020).

Ο επόμενος ποιητής ιαμβικού κανόνα είναι ο **Παύλος Ξηροποταμηνός**, γύρω από το πρόσωπο και το υμνογραφικό έργο του οποίου υπάρχουν πολλές απόψεις.

Στον *Συναξαριστή* του Αγίου Νικοδήμου αναφέρεται ότι ο όσιος Παύλος, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 28 Ιουλίου, είναι κτήτορας των μονών Ξηροποτάμου και Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους και ότι εκοιμήθη το 820, χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στο έργο του.⁶⁴

Στο *Αγιολόγιο* του Σωφρόνιου Ευστρατιάδη καταγράφεται ο όσιος Παύλος ο Ξηροποταμηνός. Ο Ευστρατιάδης αντλώντας από τις πληροφορίες που αναφέρει ο Ευδόκιμος Ξηροποταμηνός για την ιστορία της μονής Ξηροποτάμου διαφωνεί με την άποψη του *Συναξαριστή* και του *Νέου Έκλογίου* του Αγίου Νικοδήμου ότι πρόκειται για το γιο του Μιχαήλ Α΄ του Ραγκαβέ (811-813) και ιδρυτή της μονής Ξηροποτάμου.⁶⁵ Για αυτόν τον όσιο Παύλο υπάρχει και ακολουθία.⁶⁶ Ο Ευστρατιάδης υποστηρίζει την αγιορείτικη παράδοση, ότι ο συγκεκριμένος Παύλος είναι σύγχρονος του Αγίου Αθανασίου, του ηγουμένου της Ξηροποτάμου, ο οποίος αναφέρεται στο τυπικό του Ιωάννη Τσιμισκή (972). Σε αυτόν, λοιπόν, τον Παύλο ο Ευστρατιάδης αποδίδει 6 κανόνες στους Αγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, έναν ιαμβικό κανόνα στον Τιμιο Σταυρό και έναν λόγο στα Εισόδια της Θεοτόκου.⁶⁷ Την ακροστιχίδα του κανόνα, το όνομα του συγγραφέα («ποίημα Παύλου Ξηροποταμηνού»), τον ήχο και την αρχή είχε δημοσιεύσει ήδη το 1932 ο Ευστρατιάδης στηριζόμενος σε μία έκδοση του 1888 από κάποιον Ζαχαρία ιερομόναχο.⁶⁸

Στη νεότερη όμως βιβλιογραφία ιαμβικός κανόνας στον Τιμιο Σταυρό αποδίδεται σε νεότερο Παύλο Ξηροποταμηνό. Ο π. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης τον αναφέρει ως συγγραφέα ιαμβικού κανόνα στον Τιμιο Σταυρό και οκτώηχων κανόνων στους Αγίους Τεσσαράκοντα. Τον τοποθετεί χρονικά μετά τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη.⁶⁹ Τον νεότερο αυτόν Παύλο (τέλη 18^{ου} αι. – 19^{ος} αι.) αναφέρει ως συγγραφέα του κανόνα και ο Παντελής Πάσχος.⁷⁰ Από την εξέταση των βασικών καταλόγων χειρογράφων του Αγίου Όρους διαπιστώνουμε ότι ο συγκεκριμένος κανόνας πότε αποδίδεται στον όσιο Παύλο, τον ιδρυτή της Ξηροποτάμου, πότε μόνο σε Παύλο Ξηροποταμηνό· όμως χαρακτηριστικό είναι ότι τα χειρόγραφα

64 Άγ. Νικοδήμου Αγιορείτου, *Συναξαριστής τών δώδεκα μηνών του ένιαυτού*, τ. Β΄, Αθήναι 2005: Δόμος, σ. 393· Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxellis 1909: Société des Bollandistes, αρ. 1475· Στο *Συναξάρι της Κωνσταντινούπολης* δεν υπάρχει αναφορά σε Παύλο Ξηροποταμηνό.

65 *Νέον Έκλόγιον Περιέχον Βίους αξιολόγους διαφόρων Αγίων και άλλα τινά ψυχωφελή Διηγήματα*, Ένετίησιν 1803: Παρά Νικολάω Γλυκεί τῷ ἐξ Ίωαννίνων, σ. 179-183.

66 Δ. Στρατηγόπουλος, *Έντυπες ακολουθίες αγίων*, ό.π., σ. 359-360.

67 Ευδόκιμος Ξηροποταμηνός, *Η έν Αγίω Όρει Άθω Ίερά, Βασιλική, Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Σεβασμία Μονή του Ξηροποτάμου (424-1925)*, Θεσσαλονίκη-Σέρρα 1926, σ. 13-17· Σ. Ευστρατιάδου, *Αγιολόγιον...*, ό.π., σ. 382.

68 Σ. Ευστρατιάδου, «Αγιολογικά...», ό.π., σ. 117-118.

69 Γ. Μικραγιαννανίτης, «Η Ύμνογραφία έν Αγίω Όρει», *Επετηρίς Αθωνιάδος Σχολής*, Αθήναι 1966: «Άστήρ», σ. 79.

70 Π. Πάσχος, «Ύμνογραφία και ύμνογράφοι στο Άγιον Όρος», *Άγιον Όρος, Φύση – Λατρεία – Τέχνη, Πρακτικά Συνεδρίων εις τό πλαίσιον τών παράλληλων έκδηλώσεων «Θησαυροί του Αγίου Όρους»*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 211.

που παραδίδουν τον κανόνα στον Τιμιο Σταυρό είναι πολύ μεταγενέστερα (τέλος 18^{ου} αιώνα και 19^{ου} αι.).⁷¹ Η ακολουθία που περιέχει το συγκεκριμένο κανόνα έχει εκδοθεί το 1971 και αναφέρει «ποίηση του Ἁγίου Παύλου του Ξηροποταμηνού».⁷² Αυτός ο ιαμβικός κανόνας σε ῥχο δ΄ εξακολουθεί να ψάλλεται στο Ἅγιο Ὅρος ἀκόμη και σήμερα στις 14 Σεπτεμβρίου μαζί με τον κανόνα του Κοσμά του Μελωδού.

Ὅποια ὁμως και ἀν εἶναι ἡ εποχή που ἐζήσε ὁ ποιητής, εἶναι φανερό ἀπὸ τον κανόνα ὅτι εἶναι ἀρίστος γνώστης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης και ὄλων των προτυπώσεων του Σταυρού που ἀπαντῶνται σε αὐτήν, ὅπως ἡ προσκύνηση τῆς ράβδου του Ἰωσήφ ἀπὸ τον Ἰακώβ που παραπέμπει στον «ὄμβροβλυτοῦντα Σταυρὸν αἶμα και ὕδωρ» και ἡ σταυροειδῆς τοποθέτηση των χειρῶν του Ἰακώβ στους εγγονοὺς του Μανασσή και Εφραίμ.⁷³ Το κύριο πρόσωπο εἶναι ὁ Μωυσῆς. Ὁ ποιητής ἀναφέρεται στη διάβαση τῆς Ερυθρᾶς Θάλασσας με το σημεῖο του σταυροῦ, στην ὕψωση του χάλκινου ὄφρεως και την ἀνάβλυση του νεροῦ με σταυρικό χτύπημα στην πέτρα κατά τη διάρκεια τῆς πορείας των Ἰσραηλιτῶν στην ἔρημο,⁷⁴ στη μεταβολή του πικροῦ νεροῦ σε γλυκό στη Μερρά,⁷⁵ στην ἔκταση των χειρῶν σε στάση προσευχῆς ἀπὸ τον Ἰησοῦ του Ναυή.⁷⁶ Ὁ «προφητόφθεγκτος» Σταυρός «ἐν ἀφράστῳ και ξένη πλουτοποιῶ πωχεῖα» λυτρῶναι και σώζει τον κόσμο.⁷⁷ Ἡ «τρισόπλοκος σύναψις ξύλων», ὁ «ὑψιστος βατῆρ» στον Γολγοθά εἶναι ἡ ἐλπίδα των πιστῶν για τη σωτηρία τους.⁷⁸

Ὁ τελευταῖος λόγιος που θα ἀναφέρουμε εἶναι ὁ **Γεράσιμος Γιαννούλης**, ἱερομόναχος ἀπὸ τη Ζάκυνθο, που στα χειρόγραφα των Καυσοκαλυβίων ονομάζεται και Νεασκητιώτης. Λόγιος του 19^{ου} αι. με ἀξιόλογη μόρφωση, ἐκκλησιαστικός ρήτορας και ὑμνογράφος, ἀποκαλεῖται «ἡ ἡδύφωνος σύριγξ φωνῶν» ἀπὸ τον π. Γεράσιμο Μικραγιαννανίτη. Καταγόταν ἀπὸ τη Ζάκυνθο ἀλλὰ πέρασε και ἀπὸ την μονή Ἁγίου Παντελεήμονος του Ἁγίου Ὁρους. Ἐκτός ἀπὸ τον ιαμβικό κανόνα στην Ὑπαπαντή σε ῥχο δ΄, συνέθεσε ἀκολουθίες για τον Ἅγιο Διονύσιο, τον μητροπολίτη Αἰγίνης τῆς Ζακύνθου, για τον ἅγιο Νικόλαο, τους ἁγίους Τιμόθεο και Μαύρα, κανόνα και ἐγκώμια στον ὅσιο Ἰωσήφ τον Ἡγιασμένο ἀπὸ την Κρήτη.⁷⁹ Ἐπίσης, συμπλή-

⁷¹ Παπαπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης Ἁγίου Τριάδος Καυσοκαλυβίων*, Αθήνα 2005: Σταμούλης, σ. 71· Ζαχαρίας μον. Ξηροποταμηνός – Π. Σωτηρούδης, *Συμπληρωματικός κατάλογος ἐλληνικῶν χειρογράφων ἱερᾶς Μονῆς Ξηροποτάμου Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 2012: ΑΠΘ, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, σ. 158.

⁷² Ἀνανίας Ἱερομόναχος Ἁγιαννανίτης, *Ἀκολουθία πλήρης εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου και Ζωοποιοῦ Σταυροῦ, Ἅγιον Ὅρος 1971*, σ. 28

⁷³ Ἀνανίας Ἱερομόναχος Ἁγιαννανίτης, *Ἀκολουθία πλήρης...*, ὁ.π., σ. 32.

⁷⁴ Ὁ.π., σ. 28-29.

⁷⁵ Ὁ.π., σ. 39.

⁷⁶ Ὁ.π., σ. 30.

⁷⁷ Ὁ.π., σ. 33, 29.

⁷⁸ Ὁ.π., σ. 33.

⁷⁹ Γ. Μικραγιαννανίτης, «Ἡ Ὑμνογραφία...», ὁ.π., σ. 79· Π. Πάσχος, «Ὑμνογραφία και ὕμνογράφοι...», ὁ.π., σ. 214-215.

ρωσε τροπάρια στην ακολουθία για την εικόνα της Παναγίας Προυσιώτισσας.⁸⁰

Ο ιαμβικός κανόνας στην Υπαπαντή είναι αφιερωμένος στον πατριάρχη Γρηγόριο Ε', με τον οποίο είχε φιλία ο Γεράσιμος Γιαννούλης την περίοδο που ο Γρηγόριος ήταν εξόριστος στον Αθωνα (1797). Ο κανόνας εντοπίζεται από τον Ευστρατιάδη το 1932 χωρίς όμως αναφορά στον συγγραφέα από μία έκδοση του Αθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέα του 1880.⁸¹ Άλλη έκδοση του κανόνα έχουμε το 1937 στην «Αγιορειτική Βιβλιοθήκη».⁸² Παραθέτουμε το δεύτερο τροπάριο από την ν' ωδή:

*Οἷα ἔορτῃ παγκαρῆς ἐπεφάνη
Ῥίμφα τὰ δεινὰ τῆς προμήτορος ἴθι'
Ἀναβρυκωθεὶς γὰρ δράκων σμερδαλέος
Λειμῶνι νύττει τὴν δάμαρταν, ἧς ἔδει
Λαμπρῶς, κόρη, σὺ ἴασασθαι τὴν βλάβην.⁸³*

Όλοι οι ποιητές ιαμβικῶν κανόνων που αναφέρθηκαν ήταν λόγιοι και με δράση σε διάφορες περιοχές των Βαλκανίων (παραδουνάβιες ηγεμονίες, Κωνσταντινούπολη, Άγιο Όρος). Η προϋπόθεση της μόρφωσης με έμφαση στα αρχαία ελληνικά είναι απαραίτητη για τη συγγραφή ιαμβικής ποίησης εξαιτίας του προσωδιακού μέτρου και της ποιητικής γλώσσας. Οι δυσκολίες αυτές ισχύουν όχι μόνο για τους συγγραφείς αλλά και για τους αναγνώστες ή το ακροατήριο στην εκκλησία στην περίπτωση του ιαμβικού κανόνα του Παύλου Ξηροποταμηνού ή το ακροατήριο στην αυλή των Φαναριωτῶν στην περίπτωση του Γεώργιου Χρυσόγονου. Στα αρχικά κίνητρα δημιουργίας συγκαταλέγονται η κατάνυξη και η έμπνευση από τη ζωή ενός αγίου ή μιας μεγάλης γιορτής, δεν μπορεί να αποκλεισθεί όμως και το κίνητρο της μίμησης του είδους. Το πιθανότερο είναι η ποίηση αυτή να αποτελούσε για τους δημιουργούς ένα είδος λογοτεχνίας γραφείου, αν μπορούμε να τροποποιήσουμε τον σύγχρονο όρο desk-homily (ομηλική γραφείου).⁸⁴ Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι και στους μεταβυζαντινούς χρόνους βρέθηκαν εκείνοι οι υμνογράφοι που θέλησαν να υπηρετήσουν το απαιτητικό είδος του ιαμβικού κανόνα.

80 Σ. Πασχαλίδης, *Τό ὕμναγιολογικό ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2007: Βάνιας, σ. 257-258.

81 Σ. Εύστρατιάδου, «Αγιολογικά...», ό.π., σ. 100.

82 *Αγιορειτική Βιβλιοθήκη* 1 (1937), σ. 24-29-Δ. Στρατηγόπουλος, *Ἐντυπες ακολουθίες αγίων*, ό.π., σ. 43.

83 Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.symbole.gr/litlif/ecac/1492-0202iamn> (τελευταία πρόσβαση 6/08/2020).

84 M. B. Cunningham – P. Allen, *Preacher and Audience, Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, Leiden/Boston/Köln 1998: Brill, σ. 1.

Φαναριώτες λόγιοι και η παράδοση των επιστολών του Θεόφιλου Κορυδαλλέως: «Ιστορίες» ζωής και εκπαιδευτικής δράσης

Βασίλειος Τσιότρας

Διδάκτωρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας,

Διδάσκων Π.Δ. 407/80

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ABSTRACT

The letters, genuine and original, of Greek scholars and teachers of the 17th century present strong research interest in the history of modern Greek education, since they yield insights into hitherto unknown or neglected aspects of the educational affairs of that troubled era: persons, schools, textbooks, teaching methodology, curricula. This paper focuses on the private letters of the leader of the Greek Neo-Aristotelianism, Theophilus Korydalleus (1570-1646). The letters of this scholar, which have been published in various works in different periods, are in total 26. The relatively small number of the surviving letters raises important questions, but must be attributed to the specific conditions of their drafting and preservation, as they were authentic letters intended only for their recipients and served practical purposes (recommending some persons, formulating requests, expressing wishes, responding to requests etc.). As such, they contain authentic biographical material, valuable to the modern researcher of the intellectual movement of the early 17th century. At the same time, they vividly depict the scholar's network of relationships with his contemporaries, students and friends, laymen and clergy, high-ranking officials in Constantinople. That power network extended from the center to the periphery, an education network of powerful persons, who fulfilled important roles in the Church hierarchy and in the society of the Ottoman Greeks. Until recently, few samples of his personal correspondence were known, and they were published in merely inaccessible and old sources. In the last thirty years, the systematic research of the Greek manuscripts of the 17th-18th centuries has made considerable progress due to digitization of the collections of manuscripts of libraries in Greece and abroad, and also thanks to updating and renewal of the printed Catalogs of Greek Manuscripts at Libraries worldwide. Therefore it has become possible to pursue further research and to identify many texts. Through my own research (1995-2020) some more letters have been found and edited, so that the total number of published ones is 25. To these must be added another letter, the finding of which was the trigger for the overall overview and reassessment of the relevant documents, in order to capture as fully as possible the biography and educational activities of Korydalleus in light of the new evidence.

1. Εισαγωγικά

Οι επιστολές, γνήσιες και πρωτότυπες, των Ελλήνων λογίων και διδασκάλων του 17^{ου} αι. παρουσιάζουν ερευνητικό ενδιαφέρον για τον ιστορικό της ελληνικής εκπαίδευσης, καθώς παρέχουν άγνωστες ή ελλιπώς φωτισμένες επιμέρους όψεις των εκπαιδευτικών πραγμάτων μιας ταραγμένης εποχής: πρόσωπα, σχολεία, διδακτικά εγχειρίδια, μεθοδολογία.¹ Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο εντάσσεται και η προσωπική αλληλογραφία του αρχηγέτη του ελληνικού Νεοαριστοτελισμού, του Θεόφιλου Κορυδαλλέα (1570-1646), ο οποίος είναι η πιο εμβληματική μορφή Έλληνα στοχαστή και χαρισματικού διδασκάλου κατά τον 17^ο αι. στην ορθόδοξη Ανατολή. Η επιστολογραφία του ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους τύπους, τους κανόνες και τις φόρμες, όπως τις έθεσε ο ίδιος ο φιλόσοφος στο σύγγραμμά του *Επιστολικοί τύποι*, το οποίο πρώτο από τα έργα του τυπώθηκε (1625),² μόλις ο ίδιος είχε αναλάβει την αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης (1621-1628) στα πρότυπα των «αντίστοιχων» Ιταλικών σχολών της εποχής του – «το πρώτο συνειδητό πρόγραμμα πολιτισμικής αναμόρφωσης που ανέλαβε η ελληνική ηγεσία από την εποχή της Άλωσης», κατά τον Π. Κιτρομηλίδη.³ Αν και η Νεοελληνική επιστολογραφία αποτελεί συνέχεια της Βυζαντινής, το θεωρητικό πλαίσιο των επιστολικών κειμένων του Κορυδαλλέα είναι, κατά τη Μ. Καρπόζηλου, περισσότερο (αρχαίο)ελληνικό παρά βυζαντινό, καθώς αναφέρεται επανειλημμένα στην πατρίδα του Αθήνα και την παλιά της δόξα, ενώ παραθέτει πλήθος χωρίων από αρχαίους συγγραφείς.⁴ Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τις ιδιωτικές επιστολές του, οι οποίες υπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς (τη σύσταση κάποιων προσώπων, τη διατύπωση αιτημάτων, την έκφραση ευχών, την απάντηση σε αιτήματα κ.ά.), χρησιμοποιώντας αρχαϊστική διατύπωση και ενίοτε δυσνόητο φιλοσοφικό υπόβαθρο, όπως

1 Έχουν μελετηθεί και εκδοθεί επιστολικά κείμενα συγγραφέων που ανάγονται στον όψιμο 17^ο ή στον 18^ο αι., ενώ για τον πρώιμο 17^ο αι. οι σχετικές μελέτες είναι λιγοστές. Βλ. τα *Πρακτικά* του συμποσίου για την νεοελληνική επιστολογραφία (16^{ου}-19^{ου} αι.), Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2003, Κέντρο Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών στο περ. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 8, Αθήνα 2006, και τις κριτικές εκδόσεις: Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού επιστολές, κριτική έκδοση*, Θεσσαλονίκη 1992: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επιτηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Τμήμα Φιλολογίας, παράρτημα αρ. 1, σ. 491- 496· Χ. Καρανάσιος – Ι. Κόλια, *Αναστάσιος Γόρδιος, Αλληλογραφία (1675-1728), Έκδοση*, προλεγόμενα-σχόλια: Χ. Καρανάσιος, τ. Α' και Β', Αθήνα 2011: Ακαδημία Αθηνών – ΚΕΜΝΕ.

2 *Τού σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλλέως Περί έπιστολικών τύπων*, Londini 1625, ex Officina G. S. Typographi. Βλ. Emile Legrand, *Bibliographie Hellenique XVIII*, σ. 194-200. Υπάρχουν άλλες τρεις εκδόσεις του έργου: Μοσχόπολη 1744, Halle 1768 και Βενετία 1786, βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α', Αθήνα 1984: Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48, σ. 237.

3 *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2009 (γ' ανατύπωση): Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 30-31.

4 "The Epistolarion of Theophilus Korydaleus", *Ελληνικά* 49:2 (1999), σ. 289-293.

αναφέρει ο Ι. Στεφανής.⁵ «Μέσα, όμως, στα δικά του καλούπια βλέπουμε», κατά τον Κ. Θ. Δημαρά, «χυμένες ως τα χρόνια του Κοραή και αργότερα τις αρχαϊκές αλληλογραφίες του υπόδουλου Ελληνισμού».⁶ Το ίδιο το δυσνόητο αρχαιογλωσσό επιστολάριο ερμηνεύθηκε με την παράθεση μεταφραστικών σχολίων, τον σχολιασμό, την παράφραση αλλά και την παράθεση ανάλογων επιστολικών θεμάτων από δασκάλους και λογίους του 17^{ου}-18^{ου} αι. για χρήση των μαθητών τους στα σχολεία της εποχής.⁷ Βέβαια, ο Κορυδαλλέας και η συγγραφική παραγωγή του δεν ανήκουν «στα αρχαία γράμματα» –ή τουλάχιστον μόνο στα αρχαία γράμματα–, κατά την μάλλον περιοριστική φράση του Κ. Θ. Δημαρά, καθώς δεν επρόκειτο για λόγοι που συνέγραφε κλεισμένος στο γραφείο του σχολαστικά κείμενα, αλλά για φιλόσοφο και δάσκαλο, ο οποίος, σύμφωνα με την άποψη του G. P. Henderson, «είχε ως αποστολή να διδάσκει, να διαφωτίζει [...] προφανώς κινούμενος από πατριωτικά κίνητρα».⁸ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Μ. Πατηνιώτης,

ο Κορυδαλλέας ως φιλόσοφος και ως διδάσκαλος, εγκαινίασε ένα νέο ρεύμα σκέψης στον χώρο της νεοελληνικής φιλοσοφίας, [...] μια διδακτική και υπομνηματιστική παράδοση, η οποία κυριάρχησε στον νεοελληνικό στοχασμό μέχρι τα τέλη σχεδόν του 18^{ου} αιώνα.⁹

Η πρώτη δημοσίευση τριών επιστολών του λογίου έγινε από τον Μανουήλ Γεδεών στο περιοδικό *Κόσμος* (της Κωνσταντινούπολης) το 1883, ο βιογράφος του Κορυδαλλέα Κλεόβουλος Τσούρκας μετέγραψε από έναν ρουμανικό κώδικα τη μοναδική –έως τότε– αυτόγραφη επιστολή (1967), ενώ δύο επιστολές δημοσίευσε ο Γεράσιμος Πεντόγαλος στη μελέτη του για τον Παΐσιο Μεταξά (1972).¹⁰ Τα τελευταία τριάντα χρόνια με τη συστηματική έρευνα των ελληνικών χειρογράφων του 17^{ου}-18^{ου} αι., την ψηφιοποίηση των συλλογών χειρογράφων μεγάλων και μικρότερων Βιβλιοθηκών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, αλλά και την επικαιροποίηση και ανανέωση των Καταλόγων Ελληνικών Χειρογράφων κατέστη δυνατό να εντοπιστούν και να εκδοθούν ορισμένες ακόμη επιστολές, από τον

⁵ «Πέντε ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως», *Ελληνικά* 42 (1991-1992), σ. 103-113.

⁶ *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως τον Σολωμό*, Αθήνα 1985: Ίκαρος, σ. 60.

⁷ Μια πρώτη καταγραφή της διδακτικής τύχης του επιστολαρίου επιχείρησε η Μάρθα Καρπόζηλου, «Ανιχνεύοντας το πρότυπο και καταγράφοντας την τύχη του Επιστολαρίου του Κορυδαλλέα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006), σ. 125-149, ιδίως σ. 131-134: τα διδακτικά κείμενα φέρονται με τίτλους, όπως *έξηγησις, θέματα, έρμηνεία εις άπλην φράσιν*. Η συστηματικότερη έρευνα των χειρογράφων και ιδιαίτερα των μαθηματικών αναμένεται να εμπλουτίσει το σχετικό διδακτικό υλικό.

⁸ *Ιστορία...*, ό.π., σ. 59, και G. P. Henderson, *The Revival of the Greek Thought 1620-1830*, Albany, NY 1970: State University of New York Press, σ. 12-13.

⁹ *Στοιχεία φυσικής φιλοσοφίας, Ο ελληνικός επιστημονικός στοχασμός τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, Αθήνα 2013: Gutenberg, σ. 114.

¹⁰ Βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Θεοφίλου του Κορυδαλλέως, Επιστολαί ανέκδοτοι τρεις», *Ο Κόσμος* 1 (1883), σ. 473-474. Cf. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, Θεσσαλονίκη 1967: Institute for Balkan Studies, σ. 375-377. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος Μεταξάς [Στοιχεία για την ιστορία της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα]», *Παρνασσός* 14 (1972), σ. 530-532.

Ι. Ε. Στεφανή, τη Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη και από εμένα. Σε αυτές ας προστεθεί και άλλη μία επιστολή από έναν κώδικα της Χίου, της οποίας η ανεύρεση αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας.¹¹ Συνολικά, οι έως σήμερα γνωστές επιστολές του λογίου είναι είκοσι έξι (26). Ο σχετικά μικρός αριθμός των επιστολών που διασώθηκαν προκαλεί εντύπωση, ιδίως αν συγκριθεί με το ογκώδες επιστολικό corpus συγχρόνων του, όπως του Ευγένιου Γιαννούλη ή του Αναστάσιου Γόρδιου, αλλά πρέπει να αποδοθεί στις ιδιαίτερες συνθήκες σύνταξης και παράδοσής τους, καθώς επρόκειτο για αυθεντικά γράμματα που προορίζονταν για τους αποδέκτες τους μόνο. Βέβαια, απηχήσεις χωρίων από ορισμένες επιστολές του Κορυδαλλέα υπάρχουν και σε ελάχιστα κείμενα συγχρόνων του, φίλων ή αντιπάλων του, όπως του Γόρδιου και του πατριάρχη Δοσίθεου.¹²

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι επί τη βάσει νέων δεδομένων να μελετηθούν συνολικά οι υπάρχουσες επιστολές (τρόπος παράδοσης, αποδέκτες, περιεχόμενο, χρονολόγηση), ώστε αφενός να ανιχνευθεί η ιστορία της παράδοσης και αφετέρου να αποσαφηνιστεί και να επαναξιολογηθεί το αυθεντικό πληροφοριακό υλικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται να διακριβωθούν, όσο επιτρέπουν τα δεδομένα, οι σταθμοί του βίου και της εκπαιδευτικής δράσης του λογίου κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αι., καθώς, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Henderson, «ο ενεργός βίος του Κορυδαλλέα ήταν γεμάτος από σχεδόν συνεχή εκπαιδευτική δραστηριότητα».¹³ Από την επισκόπηση αυτή γίνεται επίσης αντιληπτό ότι στο επιστολικό corpus αποτυπώνεται σε αδρές γραμμές το δίκτυο σχέσεων του λογίου με συγχρόνους του, μαθητές και φίλους, λαϊκούς και κληρικούς, άρχοντες της Πόλης, το οποίο συνιστούσε ένα δίκτυο ισχύος (power network) από το κέντρο προς την περιφέρεια, ένα δίκτυο παιδείας και ισχυρών ανδρών, που ανέλαβαν υψηλά καθήκοντα στην Εκκλησία και την κοινωνία του Γένους (πατριάρχες, μητροπολίτες, μοναχοί, λόγιοι, διδάσκαλοι, οφφικιάλιοι του πατριαρχείου, ισχυροί άρχοντες της κοινωνίας προ-φαναριώτες).¹⁴

¹¹ Στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής (ΑΠΘ) με θέμα «Μαθητές και διδάσκαλοι της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης (17^{ου}-18^{ου} αι.): Εστιάζοντας στους γνωστούς αγνώστους της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης» και επίτη τον επίκ. καθηγ. Βασίλειο Φούκα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τις πολύ χρήσιμες προτάσεις του κατά τη συγγραφή αυτής της εργασίας.

¹² Βλ. Β. Τσιότρας, «Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως και οι αριστοτελικές πηγές τους», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), σ. 15, όπου παρουσιάζονται και αξιολογούνται τα βιβλιογραφικά στοιχεία.

¹³ *The Revival...*, ό.π., σ. 13.

¹⁴ Για το δίκτυο ισχύος ή το *κόμμα* του Κορυδαλλέα ετοιμάζω σχετικό δημοσίευμα. Στην έννοια των δικτύων ισχύος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναφέρεται διεξοδικά ο D. Stamatopoulos, "From Machiavelli to the Sultans: Power Networks in the Ottoman Imperial Context", *Historiein* 5 (2005), σ. 80-87.

2. Η παράδοση των επιστολών: φιλολογικά και παλαιογραφικά ζητήματα

Από τις γνωστές επιστολές του Κορυδαλλέως, οι περισσότερες εκδόθηκαν από σύγχρονους μελετητές, ενώ μόνο πέντε (5) τυπώθηκαν ενόσω ο λόγιος ήταν στη ζωή. Πιο συγκεκριμένα: **α)** Στην πρώτη έκδοση (Λονδίνο 1625) των *Επιστολικών Τύπων*, σ. 60-67, δημοσιεύθηκαν πέντε (5), από τις οποίες δύο-τρεις μόνο ανατυπώθηκαν στις επόμενες τρεις εκδόσεις του έργου.¹⁵ **β)** Από την έρευνα για την αλληλογραφία του Ευγένιου Γιαννούλη, από τους Ι. Ε. Στεφανή και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη (1992) εκδόθηκαν πέντε (5): Παράρτημα αρ. 12-16, σ. 491-496. **γ)** Από τον ίδιο τον Ι. Ε. Στεφανή (1986, 1991-2) δημοσιεύθηκαν άλλες 6 (1 αυτόγραφο/διόρθωση της έκδοσης του Τσούρκα, + 5).¹⁶ **δ)** Από την έρευνά μου για τα αριστοτελικά, και τα γεωγραφικά/αστρονομικά συγγράμματα του Κορυδαλλέα εντοπίστηκαν και εκδόθηκαν (1995, 2002, 2003, 2006) άλλες έξι (6): μία (1) αυτόγραφο στα λατινικά, δύο (2) εισαγωγικές/προσφωνητικές προς τον Σκαρλάτο (1622-3) στη *Σύνοψη εις Γεωγραφίαν* και προς τον ποστέλνικο Νικόλαο στο *Περί γνώσεως τῶν μελλόντων* + άλλες 3 (=6).¹⁷ Σε αυτές να προστεθούν: ε) οι τρεις (3=1) που δημοσίευσε ο Μ. Γεδεών (1883), στ) οι δύο (2=1) επιστολές που δημοσίευσε ο Γ. Πεντόγαλος (1972), ζ) η αυτόγραφο επιστολή στον Τσούρκα (1967), και η) η πρωτότυπη άγνωστη επιστολή που εντόπισα πρόσφατα. Αν λάβουμε υπόψη τις επικαλύψεις, οι πρωτότυπες επιστολές ανέρχονται στην πραγματικότητα σε 26.

Από τη μελέτη των παλαιογραφικών δεδομένων (χειρογράφων, γραφένων) γίνεται αντιληπτό ότι συνήθως οι επιστολές παραδίδονται από μία μόνο πηγή: **α)** Δύο (2) από αυτές είναι αυτόγραφες του λογίου, διασώζονται με το επιστολόχαρτό τους και στο τέλος ο Αθηναίος λόγιος προσθέτει την ιδιόχειρη υπογραφή του, πιστοποιώντας τη γνησιότητά τους: ι) Το γράμμα προς τον Antoine Leger (1634), στον κώδ. 37-38 της Δημόσιας και Πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης της Γενεύης, και ιι) το γράμμα προς τον Ιωάννη Καρυσφύλλη (1643-5), στον κώδ. Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας 974.¹⁸ **β)** Πέντε (5) επιστολές δημοσιεύθηκαν από τον μαθητή του Κορυδαλλέα Νικόδημο Μεταξά (1585-1646), που τότε βρισκόταν για

¹⁵ Για τις επιστολές που δημοσιεύονται σε κάθε έκδοση βλ. Μ. Karpozilou, «*Epistolarion*»..., ό.π., σ. 300.

¹⁶ «Η αυτόγραφο επιστολή του Θεοφίλου Κορυδαλλέα προς τον Ιωάννη Καρυσφύλλη», *Ελληνικά* 37 (1986), σ. 160-163 και «Πέντε επιστολές»..., ό.π.

¹⁷ Β. Τσιότρας, «Αυτόγραφο επιστολή του Θεοφίλου Κορυδαλλέως προς τον Antoine Léger», *Ο Ερασιστής* 20 (1995), σ. 235-242. «Κλαύδιος Πτολεμαίος και Θεόφιλος Κορυδαλλεύς: Τα αστρολογικά κείμενα», στο *Συναίτικα Ανάλεκτα Α': Πρακτικά συνεδρίου «Το Σινά διά μέσου των Αιώνων»*, Αθήνα 2002, σ. 171-208, ιδίως σ. 178-183, 202-204. «Τρεις επιστολές»..., ό.π. *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικής Υφήγησεως του Κλαυδίου Πτολεμαίου. Οι επώνυμοι σχολιαστές*, Αθήνα 2006: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 238-239, 242-243, 447-449.

¹⁸ Το χφ ήταν άλλοτε γνωστό ως «Κώδ. Κριτίου», ενώ τώρα γνωρίζουμε ότι συγκροτήθηκε από τον Φαναριώτη λόγιο και βιβλιόφιλο Νικόλαο Καρατζά (1705-1787), όπως τεκμηρίωσε ο Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ο κώδικας "Κριτίου" είναι του Νικολάου Καρατζά. Προβλήματα πατρότητας του χφ 974 της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ο Ερασιστής* 24 (2003), σ. 125-137, ιχνηλατώντας την πορεία του κώδικα από τη βιβλιοθήκη του Καρατζά στη Βιβλιοθήκη του Βουκουρεστίου.

σπουδές στην Αγγλία, στην έκδοση των *Επιστολικών τύπων* (1625), με υπόδειξη ή τουλάχιστον με σύμφωνη γνώμη του δασκάλου του. γ) Τέσσερις (4) επιστολές αντιγράφηκαν από τον επίσης μαθητή του Ιωάννη Καρυοφύλλη (1600-1692) στον κώδ. Αθηνών, Μουσείου Μπενάκη 93. Η ταύτιση του γραφικού χαρακτήρα κατέστη δυνατή χάρη στην ψηφιοποίηση της συλλογής Ελληνικών χειρογράφων της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, καθώς μου επέτρεψε να συγκρίνω τη γραφή του κώδικα με βεβαιωμένα αυτόγραφα του λογίου: *διὰ χειρὸς Ἰωάννη Καρυοφύλλου*, όπως αναγράφεται από τον κτήτορα Νικόλαο Καρατζά.¹⁹ δ) Τρεις (3) επιστολές αντιγράφηκαν σε ένα τεύχος από τον πιο στενό μαθητή του Αθηναίου λογίου Ευγένιο Γιαννούλη (1590/4-1882), που τώρα έχει συσταχωθεί στον κώδ. Paris. Suppl. Gr. 1044. Το χειρόγραφο αυτό συγκροτήθηκε επίσης από τον Νικόλαο Καρατζά.²⁰ Μια μικρή συλλογή επτά (7) επιστολών αντέγραψε στον κώδ. Μ. Παντελεήμονος 693 ο Αναστάσιος Γόρδιος, μαθητής του Γιαννούλη. Μεμονωμένες επιστολές σώζονται και σε άλλους κώδικες που παραδίδουν την αλληλογραφία του Γιαννούλη, όπως στον Θεολογικής Σχολής Χάλκης 122 (2), Μ. Παντελεήμονος 781 (1), Προυσού 21 (1), Μ. Διονυσίου 363 (2), Μ. Ιβήρων 731 (2).²¹ Τέλος, η ανέκδοτη επιστολή που εντοπίστηκε στον κώδ. Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» 16 (1557) έχει αντιγραφεί επίσης από τον Καρατζά.

Γίνεται, επομένως, φανερό ότι η αντιγραφή και η διάσωση των επιστολών του Κορυδαλλέως οφείλεται κυρίως στον μόχθο και την επιμέλεια των άμεσων μαθητών του: πρόκειται για τους πνευματικούς διαδόχους και συνεχιστές του εκπαιδευτικού και φιλοσοφικού του έργου, τον Νικόδημο Μεταξά, τον Ευγένιο Γιαννούλη και τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, οι οποίοι αντιγράφουν *ιδία χειρί* όσες επιστολές είχε απευθύνει παλαιότερα ο δάσκαλός τους σε αυτούς τους ίδιους ή όσες άλλες έτυχε να βρουν. Βέβαια, όλος αυτός ο αντιγραφικός ζήλος των πιο στενών και οικείων μαθητών του φιλοσόφου θα μπορούσε να αποβεί κυριολεκτικά μάταιος λόγω της μεγάλης αστάθειας και επικινδυνότητας, η οποία χαρακτήριζε την κατάσταση των Ελλήνων αρχόντων, στην Οθωμανική πρωτεύουσα. Η βιβλιοθήκη του Καρυοφύλλη διαλύθηκε μετά τον θάνατο των τελευταίων άμεσων απογόνων του (μέσα 18^{ου} αι.), ενώ τα χειρόγρατά του διασκορπίστηκαν.²² Το αρχείο του Ευγένιου Γιαννούλη,

¹⁹ Στον κώδ. British Library Additional 8225, φφ. 49r-63r, 64r-74r, κ.ά., στον πίνακα περιεχομένων σημειώνεται «Συλλογισμοί καὶ ἐπιχειρήματα τοῦ ς, τοῦ ζ καὶ τοῦ η βιβλίου τῆς Φυσικῆς διὰ χειρὸς Ἰωάννη Καρυοφύλλου» (φ. 1v), ενώ στον κώδ. BL Additional 8232, φφ. 8v-24r, «Ἐφημερίδες [...] ἰδιοχείρου», πβ. Γ. Παπάζογλου, *Ο λόγιος φαναριώτης Νικόλαος Καρατζάς και η βιβλιοθήκη των χειρογράφων κωδίκων του (1705-1787)*, τ. Α', Βίος και έργο του Νικολάου Καρατζά, Θεσσαλονίκη 2016: Σταμούλης, σ. 215-218.

²⁰ Βλ. Μ. Παϊζή-Αποστολοπούλου, «Ένα ιδιωτικό αρχείο αλληλογραφίας μετατρέπεται σε επιστολόλαριο. Μία περίπτωση του 18^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006), σ. 71-90: «διὰ χειρὸς τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Εὐγένιου» (φ. 1r).

²¹ Βλ. Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 33-34, 35, 41-43, 44-45, 47-48 και Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές...», ό.π., σ. 104-105.

²² Για την τύχη των μελών της οικογένειας Καρυοφύλλη βλ. Π. Ζερλέντης, «Ιωάννου Καρυοφύλλου Ἐφημερίδες», *Δελτίον τῆς ιστορικῆς καὶ εθνολογικῆς εταιρείας* 3 (1890-1891), σ. 293-315 και Γ. Παπάζογλου, *Ο λόγιος...*, ό.π., σ. 215-218.

μετά την καθαίρεσή του από τον Πατριάρχη Κύριλλο Κονταρή και τη βίαιη απομάκρυνσή του από την Κωνσταντινούπολη είχε παρόμοια τύχη.

Διατρέχοντας τους κώδικες που διασώζουν τις επιστολές διαπιστώνουμε ότι τέσσερις αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, καθώς συγκροτήθηκαν, επιδιορθώθηκαν και αντιγράφηκαν από τον γνωστό λόγιο Φαναριώτη, οφφικιάλιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Νικόλαο Καρατζά, ώστε να ενταχθούν στη βιβλιοθήκη του. Παράλληλα, έχουμε την πληροφορία από επιστολή του Καρατζά προς τον επίσκοπο Λιτζάς και Αγγράφων Νεκτάριο ότι αναζητούσε συστηματικά και από το Άγιο Όρος επιστολές του Κορυδαλλέως, για να εμπλουτίσει τις συλλογές επιστολών:

Τὸν αἰδεσιμώτατον ἐν ἱερεῦσι παπᾶ κύρ Δημήτριον διὰ τῆς παντίμου αὐτῆς φωνῆς προσκυνῶ [...] παρακαλῶντάς τον διὰ τὰς ἐπιστολάς του Κορυδαλλέως καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀξιόλογον ἐδράξατο ἀπὸ τῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους περιηγήσεως.

Πρόκειται για τον ιερέα και διδάσκαλο Δημήτριο Κερασσοβίτη.²³ Από την έρευνα δεν έχουν προκύψει επαρκή στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ευδόωση του εγχειρήματος αυτού. Οι τέσσερις σωζόμενοι κώδικες συγκροτήθηκαν από έγγραφα και τεύχη προερχόμενα από το πλούσιο ιδιωτικό αρχείο και την αλληλογραφία της κωνσταντινοπολίτικης αρχοντικής οικογένειας των Καρυοφύλλων. Το αρχείο περιήλθε στην κατοχή του Καρατζά (μέσα 18^{ου} αι.), ίσως λόγω κάποιας μακρινής συγγένειας. Πιο συγκεκριμένα:

1. Ο κώδ. Αθηνών, Μουσείου Μπενάκη 93 (TA 250, άλλοτε Αδριανουπόλεως 1164)

Είναι στο μεγαλύτερο μέρος του αυτόγραφος του Καρυοφύλλη, ενώ ορισμένα κείμενα προσέθεσε ο Καρατζάς κατά τη συγκρότηση/στάχωση του κώδικα. Ο Καρυοφύλλης στο χειρόγραφο αυτό αντέγραψε έργα του Κορυδαλλέα (*Σύνουσις εἰς γεωγραφίαν, Συνταγματίον περὶ γνώσεως τῶν μελλόντων*), επιστολές του, και άλλα κείμενα που αφορούσαν τη δράση αλλά και τα κυρίαρχα θεολογικά/πολιτικά του ενδιαφέροντα (αντικαθολικισμός, φιλοπροτεσταντισμός).²⁴ Σε κάποια σημεία των ιδίων κειμένων εναλλάσσονται ως γραφείς ο Καρυοφύλλης και ο Γιαννούλης, γεγονός που αποδεικνύει τη στενότερη σχέση και συνεργασία των δύο κατά τα χρόνια της κοινής μαθητείας τους στην Πόλη (1630-40). Το πρώτο μέρος του χειρογράφου αντιγράφηκε στην Αθήνα (1637), ίσως κατά τη διάρκεια κάποια σύντομης επίσκεψης του Κορυδαλλέως με τη συνοδεία των δύο αυτών μαθητών του.²⁵

²³ Βλ. Γ. Παπάζογλου, *Ο λόγιος...*, ό.π., σ. 182-183.

²⁴ Για τα κείμενα του Κορυδαλλέως στο χειρόγραφο βλ. τη συνολική επισκόπηση στον Β. Τσιότρα, *Εξηγητική παράδοση...*, ό.π., σ. 254-256, πβ. επίσης Γ. Παπάζογλου, *Ο λόγιος...*, ό.π., σ. 245-246. Αναλυτική περιγραφή του κώδ. βλ. Ε. Λάππα-Ζιζηκα – Μ. Ρίζου-Κουρουπού, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη 10^{ου}-16^{ου} αιώνας*, Αθήνα 1991 (ανατύπωση 2017), σ. 177-185.

²⁵ Βλ. Β. Τσιότρας, *Εξηγητική παράδοση...*, ό.π., σ. 257: *Εν Αθήναις 1637, τέλος*. Για τα αυτόγραφα του Γιαννούλη στον κώδικα βλ. Β. Τσιότρας, «Αυτόγραφα λογίων δασκάλων 17^{ου} αιώνας (Ευγένιου

2., 3. Οι κώδικες των επιστολαρίων (BPA 974 και Paris. Suppl. Gr 1044)

Το αρχείο της αλληλογραφίας της οικογένειας των Καρυοφύλλων ο Καρατζάς το οργάνωσε σε δύο συλλογές/τόμους βάσει του μεγέθους των επιστολόχαρτων: έναν κώδικα μεγάλο μεγέθους, τον κώδ. Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας 974,²⁶ και έναν κώδικα μικρότερων διαστάσεων, τον Paris. Suppl. Gr. 1044 (*άλλοτε M. Εσφιγμένου 315*). Φαίνεται ότι πρόθεση του Καρατζά δεν ήταν απλά να διασώσει το αρχείο, που περιελάμβανε κυρίως έγγραφα σε λυτά φύλλα, αλλά να δημιουργήσει ένα επιστολάριο, το οποίο θα περιείχε ως επιστολικά υποδείγματα πραγματικές επιστολές. Φρόντισε λοιπόν με παλαιογραφική και φιλολογική ακρίβεια να καταρτίσει πίνακες περιεχομένων στους κώδικές του δηλώνοντας τους αποστολείς, τους παραλήπτες αλλά και τους γραφείς των επιστολών. Προσέθεσε επίσης με το χέρι του εκτενή βιογραφικά σημειώματα για τους λογίους αυτούς, από γνωστές σήμερα πηγές, όπως λ.χ. το *Περί λογίων Γραϊκών* του Δημητρίου Προκοπίου (από την Bibliotheca του Fabricius).²⁷

4. Ο κώδ. Βιβλιοθήκης Χίου «Ο Κοραής» 16 (1557)

Σε αυτόν ο Καρατζάς αντέγραψε επιστολές του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, και άλλων λογίων του 17^{ου} και 18^{ου} αι.²⁸ Μέσα σε αυτές (φ. 35) εντοπίστηκε άλλη μία άγνωστη επιστολή του Κορυδαλλέα προς τον μαθητή του Κωνσταντίνο Γουλιανό, γιο του μεγάλου λογοθέτη του Πατριαρχείου Δημητρίου Γουλιανού: *Θεοφίλου του Κορυδαλλέως προς Κωνσταντίνον τον Ίουλιανόν*, την οποία πρόκειται να εκδώσω σε προσεχές δημοσίευσμά μου με εκτενή σχολιασμό.

3. Η ζωή και η εκπαιδευτική δράση του Κορυδαλλέως μέσα από τις επιστολές του

Οι σωζόμενες επιστολές αποτυπώνουν με ενάργεια και δραματική αμεσότητα τα εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά/πολιτικά γεγονότα του ταραγμένου πρώτου μισού του 17^{ου} αι. Οι μισές περίπου από αυτές είναι με ελλιπή προσδιοριστικά στοιχεία τόπου και χρόνου, παρέχουν όμως επαρκείς ενδείξεις που μπορούν να αξιοποιηθούν για την ακριβέστερη χρονολόγηση και την πληρέστερη κατανόηση του περιεχομένου τους, ιδίως αν συνδυαστούν με άλλες πηγές, όπως είναι λ.χ. τα

Γιαννούλη και Ιωάννου Κομνηνού», *Ο Εραμιστής* 29 (2016), σ. 287-293.

²⁶ Αναλυτική περιγραφή από τον Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecesti*, τ. 2, Βουκουρέστι 1940, σ. 72-116· βλ. και τη μελέτη του Δ. Αποστολόπουλου, «Ο κώδικας»,... ό.π., σ. 125-137.

²⁷ Σήμερα βρίσκονται αποσπασμένα στον κώδ. Paris. Suppl. Gr. 684. Βλ. Μ. Παϊζή-Αποστολοπούλου, «Ένα ιδιωτικό αρχείο»,... ό.π. σ. 73-84, και της ίδιας «Χασμάτων πλήρωσις», Η εμπλοκή του Μηνά Μηνωΐδη και του Μανουήλ Γεδεών στα χειρόγραφα Paris. Suppl. gr. 684 και Suppl. gr. 1044», *Ο Εραμιστής* 25 (2005), σ. 301-319.

²⁸ Βλ. την αναλυτική περιγραφή του Αγ. Τσελίκα, *Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Χίου «Ο Κοραής»*, Αθήνα 1984: Βιβλιοθήκη Κοραή (Χίος), σ. 33-50, ιδίως σ. 37.

έγγραφο του αρχείου του Collegio Greco, της Congregatio de Propaganda Fide, της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας ή οι επιστολές και οι αναφορές συγχρόνων του λογίου. Οι γενικότερες έρευνες των Κ. Τσούρκα, Θ. Παπαδόπουλου, και Γ. Πεντόγαλου είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικές, εφόσον αναγνωσθούν συνδυαστικά με τα δεδομένα του συνόλου των κορυφαίων επιστολών. Με άλλα λόγια, οι υπάρχουσες επιστολές μπορούν πλέον με ασφάλεια να ενταχθούν σε συγκεκριμένες περιόδους της πολυτάραχης ζωής του Αθηναίου λογίου, συντελώντας στη διακρίβωση πολλών συμβάντων του χρονολογίου του βίου και της δράσης του.

Α'. Στην Αθήνα (1614-1619): 4 επιστολές

Τα πρώτα επιστολικά τεκμήρια χρονολογούνται αμέσως μετά την επιστροφή του Κορυδαλλέα στην Αθήνα (τέλη 1613-αρχές 1614). Έχουν περάσει λίγοι μόνο μήνες, αφότου ο λόγιος εγκατέλειψε τη Βενετία και σε επιστολή προς τον λόγιο ιερωμένο Διονύσιο Μακρή (1615) περιέγραφε με μελανά χρώματα την κατάσταση του:²⁹ για αρκετούς μήνες αφότου έφτασε στην Αθήνα, τον ταλαιπωρούσε μια δυσάρεστη ασθένεια (ή γάρ επίτριτος νόσος [...] ούτω μοι βαρέως και έπισφαλώς εύθύς Αθήνησιν έπιδεδημηκότι κατέσκηψεν). Και ζητούσε τη μεσολάβηση του φίλου του, για να αγοράσει εκ μέρους του δύο αστρονομικές σφαίρες (σφαίρας τινάς τών άστρολογικών, άς οί πολλοί βαρβαρίζοντες καλοῦσι γλόμπους) από τον διάκονο του επισκόπου Κυθήρων, που βρισκόταν στη Γαληνοτάτη (Επιστ. τύπ., σ. 63): μία υδρόγειο γεωγραφική σφαίρα και μία κρικωτή σφαίρα του ουρανού. Η προσπάθειά του δεν ευοδώθηκε, όπως προκύπτει από τη δεύτερη επιστολή προς τον Μακρή (20 Φεβ. 1616): τα συγκεκριμένα όργανα (Επιστ. τύπ., σ. 64-65) έπρεπε να αναζητηθούν από άλλη πηγή (έστιν έπιτυχείν τών έκ Σικελίας ή Ένετίηθεν). Η αναζήτηση των σφαιρών υποδεικνύει ότι ο Κορυδαλλέας, σκόπευε να τις χρησιμοποιήσει για τις μελέτες του αλλά και για τη διδασκαλία αστρονομίας και γεωγραφίας στους μαθητές του και ίσως και του *Περὶ οὐρανοῦ* του Αριστοτέλη, όπως πίστευε ο Τσούρκας.³⁰ Τα επόμενα χρόνια συγκέντρωσε γύρω του πολλούς μαθητές, η φήμη και η κοινωνική του θέση ως διδασκάλου ήταν υψηλή, ενώ εκλέχθηκε μέλος της δημογεροντίας της πόλης των Αθηνών (22 Σεπτ. 1617).³¹

Με την επιστολή (Επιστ. τύπ., σ. 65-66) προς τον ιερομόναχο Νικόδημο Μεταξά (17 Αυγ. 1619) ο Κορυδαλλέας περιέγραφε μια διαφορετική κατάσταση στην Αθήνα: παρότι είχε εγκαταλείψει τα λαμπρά πνευματικά ιδρύματα της Ευρώπης και είχε επιλέξει συνειδητά τον ζυγό της Οθωμανικής τυραννίας αντί της ελευθερίας, για να υπηρετήσει την εκπαιδευτική αναγέννηση της πατρίδας του (*πατρίς*

²⁹ Ζακύνθιος στην καταγωγή ο Διονύσιος σπούδασε στη Βενετία και την Πάδοβα, βλ. Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880 (ανατύπωση 1997, Ι. Μ Ζακύνθου), σ. 304-306.

³⁰ Βλ. Β. Τσιότρας, *Εξηγητική παράδοση...*, ό.π., σ. 230-232. C. Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 47, 98.

³¹ Βλ. Ε. Λάππα-Ζίζηκα – Μ. Ρίζου-Κουρουπού, *Κατάλογος...*, ό.π., σ. 181: κώδ. Μουσείου Μπενάκη 93, φ. 114r-v: το έγγραφο φέρει χρονολογία στην αρχή (1617 από Χριστού, μηνός Μαιμακτηριώνος, όγδόη φθίνοντος).

ἡ φιλιότη, ὑπὲρ ἧς τὰ κλεινά μοι παρῶπται Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια, καὶ ἧς ἔνεκα τυραννικὸν ἀνθειλόμην ζυγὸν τῆς γλυκυτάτης ἐλευθερίας), οἱ εχθροὶ του εἶχαν πλέον επικρατήσει στην πόλη και του προκαλοῦσαν πολλές δυσχέρειες και στενοχώριες (μυρίων ὄσων ἔσμος ἀνιαρῶν ἐγκατέσκηψε). Γι' αὐτὸν τον λόγο σχεδίαζε να αναχωρήσει ἀπὸ την Αθήνα και να αποδεχθεῖ πρόταση για διδασκαλία στην Κρήτη.³² Τελικὰ προτίμησε την πρόσκληση που διατύπωσε ο Νικόδημος να μεταβεί και να διδάξει στην πατρίδα του Κεφαλονιά (ἔμειλλον δὲ τὴν ἐπὶ Κρήτης εἰλεῖν ὅσον οὐδέπω, εἰ μὴ τέως τὰ παρ' ὑμῶν ἐπέσχευ ἀφικόμενα γράμματα). Η αιτία της εχθρότητας των Αθηναίων προς τον Κορυδαλλέα, ὅπως την κατέγραψε ο ἴδιος ο Νικόδημος σε γράμμα του (18 Σεπτ. 1621), φαίνεται ὅτι ἦταν η υποτιθέμενη αθεΐα του, οἱ σκανδαλώδεις για την εποχὴ αντιλήψεις του, ἀλλὰ και η ὀρμητικότητα και η εριστικότητα του χαρακτήρα του. Με ἄλλα λόγια, ο «αιρετικός» Ἀριστοτελισμὸς του Κορυδαλλέα δεν μπορούσε ἀκόμη να γίνεῖ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τους συντηρητικὸς συμπατριῶτες του, ἐνὺ ταυτόχρονα η ἀντίθεσή του προς τον ἐνωτικὸ πατριάρχη Τιμόθεο Β' (1612-1620) και η συστράτευσή του με την ἀντικαθολικὴ παράταξη του Κύριλλου Λούκαρη, τότε πατριάρχη Ἀλεξανδρείας, τον καθιστοῦσε επικίνδυνο και ἀντιπαθὴ στην ηγετικὴ ομάδα του Πατριαρχείου.³³ Στην ἴδια περίοδο πρέπει να ἐνταχθεῖ και η ἀχρόνιστη ἐπιστολὴ στον λόγιο Μιχαὴλ Σοφινιά, με τον ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ για φιλοσοφικὰ θέματα με ἀναφορὲς στον Πλάτωνα και τον Ἡράκλειτο (Ἐπιστ. τύπ., σ. 67).³⁴

Β'. Στην (Κεφαλονιά &) Ζάκυνθο (1620-1621): 1 ἐπιστολὴ

Η ἀφίξη του Κορυδαλλέα στην Κεφαλονιά πρέπει να τοποθετηθεῖ ἐντὸς του 1620, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μαρτυρίες ρωμαιοκαθολικῶν κύκλων της Ζακύνθου ἀλλὰ και του ἴδιου του Νικόδημου Μεταξά. Κατὰ το διάστημα αὐτὸ πηγαίνονταν στη Ζάκυνθο προκαλώντας με τον ἐκρηκτικὸ του λόγο την μὴνιν των Ζακυνθινῶν φιλοκαθολικῶν, ἰδίως του Ἀντώνιου Ραφτόπουλου και Ἰωάννη Βαμβάκιου, πρῶνν συμμαθητῶν του στο Collegio Greco.³⁵ Ἀπὸ τη Ζάκυνθο ἀπέστειλε στον

32 Ο Τάσος Γριτσόπουλος (Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τ. Α', Ἐν Αθήναις 1966: Βιβλιοθήκη της ἐν Αθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, αρ. 37) ἐρμηνεύει διαφορετικὰ τα αἷτια της δυσἀρεσκείας του Κορυδαλλέα: «Η παραμονὴ του εἰς Αθήνας... τον ἀπεγοῆτευσε λόγω της ἀπαιδευσίας και των μεμψιμοιριῶν των συμπολιτῶν του και ἐπεζήτηε διὰ τοῦτο ευκαιρίαν διὰ να φύγη».

33 Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλλέως στη Ζάκυνθο. Σχέσεις του με Νικόδημο Μεταξά», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), σ. 3-82, ἰδίως σ. 66: *να σκεπᾶση τὴν πολυθρύλιτόν του ἀθεΐαν [...] διὰ τὸ ὁποῖον ἦτον διωγμένος ἀπὸ τὸν πατριάρχη κὺρ Τιμόθεον [...] ἐδίωχθη και ἀπὸ αὐτὴν τὴν πατρίδα του, διὰ νὰ τὸν ἐγνωρίσουν ἄθεον και ἐχθρὸν τοῦ θεοῦ [...] τοῦτα ὁποῦ λέγω, ἡμποροῦσι νὰ μοῦ τὰ συμμαρτυρήσουν οἱ ἴδιοι οἱ Αθηναῖοι.* Η δίωξη ἀπὸ τον Τιμόθεο δεν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλη πηγή. Κατὰ τον Gunnar Hering (Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο και ἐυρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992: ΜΙΕΤ, σ. 42-46), ο Τιμόθεος σχεδίαζε την ἐξόντωση του Λούκαρη και των ὀπαδῶν του.

34 Βλ. C. Tsourkas, *Les débuts...*, ὁ.π., σ. 100, σημ. 4.

35 Ἐπιδίωξε να διωχθούν «ὡς ἐχθροὶ τοῦ γένους μας», βλ. Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση...», ὁ.π., σ. 36-37, 51.

Κύριλλο Λούκαρη θερμή συγχαρητική επιστολή (7 Απρ 1621, *Επιστ. τύπ.*, σ. 60-62) για την ανάρρησή του στον Οικουμενικό Θρόνο (4 Νοεμ. 1620),³⁶ εκδηλώνοντας την πρόθεσή του να ενταχθεί στην υπηρεσία του (*ήν και Θεός ἐπιενύσοι και Μωσής [ή σὴ θεοσέβεια] ἐγγυτέρω γενέσθαι, παρά σοί τε και ὑπό σοι τελειώτερον εἴσομαι τε και ἄσομαι*), παρά το γεγονός ότι βρισκόταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη (*ἐμοὶ δὲ τὴν ὑπόρειαν λαχόντι και πόρρωθεν ἐνηχουμένῳ*). Η πρόσκληση ἤρθε από τον Λούκαρη και ο Κορυδαλλέας επανήλθε στην Κεφαλονιά (Σεπτ-Οκτ 1621), κι από εκεί μετέβη στην Κωνσταντινούπολη μέσω Αθηνών, για να αναλάβει την υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής του πατριαρχείου, που στόχευε στην ανάδειξη της διακριτής πνευματικής φυσιογνωμίας της Ορθόδοξης Ανατολής μέσω της σύμπραξης του κορυδαλλικού αριστοτελισμού με την Ορθοδοξία, ώστε ο πρώτος να μην υπονομεύει τη δεύτερη, κατά τον Πατηνιώτη.³⁷

Γ'. Στη Ζάκυνθο (1627-1629): 4 επιστολές

Ο Κορυδαλλεύς επέστρεψε στη Ζάκυνθο (1627), άρχισε να διδάσκει φιλοσοφικά μαθήματα στους νέους και παράλληλα υποστήριζε σθεναρά την αντικαθολικά και φιλοπροτεσταντική πολιτική του Λούκαρη. Η παλιά σύγκρουσή του με τους Καθολικούς και τους φιλενωτικούς του νησιού συνεχίστηκε με ιδιαίτερη ένταση: ύβρεις, απειλές και βιαιότητες εκδηλώνονταν, όπως γνωρίζουμε από τα Καθολικά αρχεία, και από τις δύο πλευρές. Γράφει τέσσερις επιστολές στον μαθητή του και διδάσκαλο στην Κεφαλονιά Παῖσιο Μεταξά: Σε μία (17 Ιουνίου 1628) επιζητούσε να αποσπάσει μέσω του Παῖσιου μια φιλική επιστολή από τον επίσκοπο Ιερεμία πρώην Μαΐνης που εφησύχαζε στο νησί, για να υπερασπίσει τον εαυτό του από τις διαβολές και τις καταγγελίες του Ανθιμου Σκούρτα.³⁸ Σε μια άλλη επιστολή (11 Σεπτ. 1627/8) εξέφραζε τη λύπη του για την ασθένεια του Παῖσιου, που τον ανάγκασε να ματαιώσει τη μετάβασή του στη Ζάκυνθο. Ωστόσο, το αίτημά του για κάποια αριστοτελικά υπομνήματα δεν μπορούσε να το ικανοποιήσει ο Κορυδαλλέας. Ξψαξε όλα τα βιβλία του, αλλά δεν τα βρήκε (*βιβλον πᾶσαν ἐνοχλήσας*), επειδή αυτά έμειναν πίσω στην Κωνσταντινούπολη (*ταῦτα κατέλιπον ἐπὶ Θράκης ἰών, [...] και ἀπέβαλον μετὰ πολλῶν*). Η φράση αυτή υπονοεί μια εσπευσμένη και βεβιασμένη αναχώρηση από την Πόλη (άνοιξη 1627).³⁹ Με

36 Ο Θ. Παπαδόπουλος («Δράση»..., ό.π., σ. 35) εκ παραδρομής ταυτίζει τον Θαργηλιώνα με τον Νοέμβριο.

37 Ο Πατηνιώτης (*Στοιχεία*..., ό.π., σ. 160-165) τονίζει τα πολιτικά αίτια αυτής της σύμπραξης στο πλαίσιο της τακτικής συμμαχιών του Λούκαρη. Άλλωστε (αυτόθι, σ. 111), ο Κορυδαλλέας ήταν ο καταλληλότερος, «ο άνθρωπος που ανέλαβε να φέρει σε πέρας τη νέα εκπαιδευτική πολιτική του Λούκαρη».

38 Αυτός είναι «ο κόβαλος εκείνος αγύρτης», βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές»..., ό.π., σ. 106, 108-109, επιστ. 1. Επρόκειτο για παλιό μαθητή του λογίου που συγκρούστηκε μαζί του και στράφηκε προς τους Καθολικούς του νησιού. Πβ. Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση»..., ό.π., σ. 39-42. Τελικά ο Παῖσιος έβαλε έναν γεροδεμένο ναυτικό και έσπασε στο ξύλο τον Σκούρτα.

39 Επανήλθε στη Ζάκυνθο μετά 14 ή 15 μήνες, λίγο προτού αναχωρήσει ο Νικόδημος Μεταξάς με το

μια τρίτη (αχρόνιστη) σύστηνε στον Παΐσιο τον γραμματοκομιστή της Ιωάσαφ, παρακαλώντας τον να τον βοηθήσει σε ό,τι χρειάζεται.⁴⁰ Πολύ σημαντική είναι η τέταρτη επιστολή (23 Νοεμ. 1628), καθώς ο λόγιος ζητούσε από τον παλιό του μαθητή να μεριμνήσει για την επιτυχία της εκλογής του Νικόδημου Μεταξά ως αρχιεπισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας (*ἡ ἐπικειμένη τῆς ἀρχαιρεσίας φροντίς [...] καὶ ἴδοιμεν τὴν ταχίστην τὸν ἡμέτερον ἀρχιεπίσκοπον [...] ἐπὶ τῆς κοινῆς λυχνίας τῆς ἐκκλησίας φωτίζοντα*). Πράγματι, την ίδια ημέρα το εκλογικό σώμα της Κεφαλονιάς εξέλεξε αρχιεπίσκοπο τον Νικόδημο. Επίσης, στις 8 του ίδιου μήνα είχε εκλεγεί ο Παΐσιος στη θέση του διδασκάλου της δημόσιας σχολῆς Ζακύνθου. Για ένα διάστημα (έως το 1631) διδάσκαλος και μαθητής δίδασκαν παράλληλα ο ένας πλάι στον άλλο στη Ζάκυνθο.⁴¹

Δ'. Στη Βενετία (1629): 3 επιστολές

Η ολιγόμηνη παρουσία του λογίου στη Βενετία σχετίζεται με την υποψηφιότητά του ως διδασκάλου στη Σχολή της Ελληνικής Κοινότητας μετά την άρνηση του Γεώργιου Κορέσσιου να διοριστεί (8 Μαΐου 1628). Βέβαια, ο ίδιος ο Κορέσσιος πρότεινε για τη θέση αυτή ως καταλληλότερο τον Κορυδαλλέα: *εἰς ἐλληνικὴν παιδείαν εἶναι καλὸς ὁ κύρ Θεόφιλος ὁ Σκορδαλλός, ὁ ὁποῖος [...] εὐρίσκεται ἢ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἢ εἰς τὴν Ζάκυνθον*.⁴² Οι εντάσεις που προκλήθηκαν κατά τη διαδικασία της επιλογής, αλλά και οι ανταγωνισμοί που εκδηλώθηκαν δημιούργησαν πολλές έχθρες μεταξύ των υποψηφίων για τη θέση αυτή. Αυτό το δυσάρεστο κλίμα και η νοσταλγία για τους φίλους αποτυπώνεται σε τρεις επιστολές: Η μία (Ιουν. 1629) απευθυνόταν προς τον Παΐσιο, τον Ευγένιο και τον Γαβριήλ, τους αγαπημένους του μαθητές στη Ζάκυνθο, περιγράφοντας το εχθρικό περιβάλλον στο οποίο αυτός τότε βρισκόταν, όπου οι εχθροί *ἐκ συλλαβῶν ὡς ἐξ ἰχνῶν ἐπιλαβέσθαι μου τῆς ἐννοίας καὶ κατ' ἐμοῦ σκευωρίας συγκλῶσαι γλιχόμενοι*.⁴³ Άλλες δύο (αχρόνιστες) επιστολές είναι γραμμένες κατά την ίδια περίοδο, μία ακόμη προς τον Παΐσιο και μία στον Λαυρέντιο, τον πρωτοσύγκελο του Πατριαρχείου. Ο Λαυρέντιος τον καλούσε να επανακάμψει στην Πόλη, αλλά ο Κορυδαλλέας είχε ήδη αναχωρήσει από τη Ζάκυνθο για τη Βενετία, όπου και έλαβε αρχές του χειμῶνα υπερέμμερον το γράμμα (*προὔλαβεν ὁ Ἐνετίαζε πλοῦς τῶν γραμμάτων τὴν ἄφιξιν*). Βέβαια, η κατάσταση στην ελληνική κοινότητα εξακολουθούσε να είναι δυσάρεστη γι' αυτόν (*ἀεὶ τινὰς ἐκασταχὴ βασκανίας ἐπ' ἐμὲ ἀναφύεσθαι*),

τυπογραφείου του για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές»..., ό.π., σ. 106, 109-110, επιστ. 2, και Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση»..., ό.π., σ. 40-41: ήδη στις 23/7/1627 βρισκόταν στο νησί.

40 Βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές»..., ό.π., σ. 111, επιστ. 3.

41 Βλ. αναλυτικά Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος»..., ό.π., σ. 530, 532, επιστ. 1.

42 Την επιστολή δημοσίευσε ο Π. Κοντογιάννης, «Γράμμα της κοινότητος της Βενετίας προς Γεώργιον Κορέσσιον και απάντησις αυτού», *BNJ* 5 (1926), σ. 89-96, ιδιαίτερα σ. 90.

43 Βλ. Γ. Πεντόγαλος, «Παΐσιος»..., ό.π., σ. 531-533, επιστ. 2, και Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*..., ό.π., σ. 491-492, επιστ. 12, πβ. C. Tsourkas, *Les débuts*..., ό.π., σ. 55.

και ο ίδιος θα ήθελε να διαφύγει ταξιδεύοντας στην Κωνσταντινούπολη (*ἀρχείου καὶ ἀηδούς ἀπαλλαγέντα τῆς ἐνταῦθα διατριβῆς*), όπου θα βρισκόταν μεταξύ φίλων. Εντέλει υποσχέθηκε ότι θα μεταβεί εκεί την ερχόμενη Άνοιξη του 1630 (*ἀρχομένου ἡρος ἅμα χελιδόσιν*), για να στηρίξει με την παρουσία του *τὴν ὑμετέραν στοάν καὶ τὸν κατ' ἐκείνην τρίβωνα*.⁴⁴

Ε'. Στην Αθήνα (1630): 1 επιστολή

Δεν πήγε όμως στην Πόλη, αλλά για άλλη μια φορά βρέθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα στην Αθήνα, απ' όπου στέλνει (τον Νοεμ. 1630) θερμή φιλική επιστολή στον Χίο θεολόγο Γεώργιο Κορέσσιο, που βρισκόταν τότε στην Πόλη, για να του ζητήσει να αναλάβει την επίβλεψη του μαθητή του Ιωάννη, που είναι και ο κομιστής της επιστολής. Κορέσσιος και Κορδαλλέας ανήκαν τότε στην ίδια παράταξη και στήριζαν τον Λούκαρη (*τό γε μισεῖσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ ὑπὲρ τῶν αὐτῶν διώκεσθαι*).⁴⁵

ΣΤ'. Στη Ζάκυνθο (τέλη 1630-Νοεμ. 1636): 5 επιστολές

Ο Κορδαλλέας συνέχισε το διδακτικό και αντικαθολικό του έργο στη Ζάκυνθο. Οι βενετικές αρχές με εντολή της Καθολικής εκκλησίας διεξήγαγαν μυστική έρευνα εναντίον του. Ο προβλεπτής Ζακύνθου Fantino Soranzo συνέταξε σύντομη έκθεση (7 Μαΐου 1634), με την οποία στην ουσία τον υποστήριξε, γράφοντας ότι ήταν άνθρωπος μεγάλης μόρφωσης, καλός δογματολόγος, που δίδασκε φιλοσοφία στους νέους.⁴⁶ Με τις επιστολές του πλέον ο λόγιος συντόνιζε τη δράση των μαθητών και ομοϊδεατών του. Σε αυτό το κλίμα εντάσσονται δύο επιστολές προς τον Ευγένιο Γιαννούλη (27 Οκτ. και 11 Νοεμ. 1632), ο οποίος απουσίαζε ίσως στο Μεσολόγγι ή στο Ανατολικό. Στο πρώτο γράμμα εξέφραζε την απογοήτευσή του για τη μη επάνοδο του Ευγένιου στο νησί, αν και ήταν συνηθισμένος, έγραφε, να διαψεύδονται οι προσδοκίες του (*καὶ παιδευθεὶς ἀνάκαθεν ταῖς τοιαύταις ἀποτυχίαις*). Στο δεύτερο γράμμα επισήμανε στον Ευγένιο ότι ο Νικόλαος ο Κυριακός, ο γραμματοκομιστής είναι άνθρωπος *τοῦ κόμματος τοῦ ἐδικοῦ μας* και θα τον ενημερώσει *λεπτομερέστερον καὶ ὅπως ἔχουσιν οἱ κοινοὶ καὶ φίλοι καὶ ἐχθροὶ καὶ τίνες εἰσὶ*. Κλείνοντας, τόνιζε ότι *ἡ συνέχεια τῆς φροντίδος τῶν μαθητιῶντων*

44 Οι εικασίες του Ι. Στεφανή, «Πέντε επιστολές»..., ό.π., σ. 113, επιστ. 5, 107-108, για μεταγενέστερη χρονολόγηση της επιστολής (ίσως στα 1636) δεν ευσταθούν, όπως προκύπτει από την παραπάνω τεκμηρίωση.

45 Βλ. Β. Τσιότρας, «Τρεις επιστολές»..., ό.π., σ. 17, 24-25, επιστ. 2.

46 Βλ. C. Tsoukas, *Les débuts*..., ό.π., σ. 58-59, 371-374, Κ. Μέρτζιος, «Θεόφιλος ο Κορδαλέος ο Αθηναίος», *Αθηναϊκά* 11 (1958), σ. 13-14, και Θ. Παπαδόπουλος, «Δράση»..., ό.π., σ. 46-47. Την πολιτική διάσταση του θέματος τονίζει ο Μ. Πατηνιώτης, *Στοιχεία*..., ό.π., σ. 161: η ετερόδοξη, πλην αντιπαπική Γαληνοτάτη Δημοκρατία υποστήριζε τον Λούκαρη στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της με τη Γαλλία.

δεν του άφηνε χρόνο για τους φίλους του.⁴⁷ Στην αχρόνιστη επιστολή προς τον Λαυρέντιο ο Αθηναίος διδάσκαλος ζητούσε μία εκδούλευση, να μεσολαβήσει ο πρωτοσύγκελος στον Πατριάρχη για τον γέροντα πρωτοπαπά Ζακύνθου, ώστε να μην αναγκαστεί να αποσυρθεί σε μοναστήρι (*ή αιδεσιμότης του έπιθυμᾷ νὰ ἔχη γράμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ ὄχι μόνον νὰ τοῦ δίδῃ τὴν ἄδειαν νὰ μένῃ εἰς τὴν πολιτεῖαν*).⁴⁸ Η αυτόγραφη επιστολή στον ιεροκήρυκα της Ολλανδικής πρεσβείας στην Πόλη Antoine Leger (13/3 Ιουν. 1634), γραμμένη στα λατινικά, αποτελούσε απάντηση σε προηγούμενες επιστολές, με τις οποίες του ζητούσε να σπεύσει για να συνδράμει τον Λούκαρη. Ο Κορδαλλέας αρνήθηκε εύσημα αντιπροτείνοντας την αναστολή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Πατριάρχη, επειδή διέβλεπε τον θανάσιμο κίνδυνο που απειλούσε τον Λούκαρη. Ο ίδιος ετοιμαζόταν να αναχωρήσει εκ νέου για τη Βενετία, όπου έθεσε, ανεπιτυχώς, υποψηφιότητα για τη διεύθυνση της Σχολής της Ελληνικής Κοινότητας (10 Δεκ. 1634).⁴⁹ Με την τελευταία γνωστή επιστολή από τη Ζάκυνθο (1636) ο λόγιος ἀγγέλιε στον Πατριάρχη την άφιξή του σε αυτήν την κρίσιμη περίσταση στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁰

Ζ'. Στην Κωνσταντινούπολη (1636-1640): 2 επιστολές

Ο Κορδαλλέας ανέλαβε αφενός τη διεύθυνση και αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής σχολής και αφετέρου την υπεράσπιση του Λούκαρη. Τελικά ο πατριάρχης καθαιρέθηκε από τους αντιπάλους του και εκτελέστηκε από τους Τούρκους (27 Ιουν. 1638). Διδάσκαλος και μαθητές καταδιώχθηκαν από τον Κύριλλο Κονταρή (1638-1639), καθαιρέθηκαν, έχασαν αξιώματα και εισοδήματα. Δύο επιστολές προς τον Ευγένιο Γιαννούλη αποτυπώνουν αυτήν ακριβώς την κατάσταση. Ο διδάσκαλος εφοδίασε τον διωκόμενο μαθητή του με θερμή συστατική επιστολή (αρχές 1639). Στην επιστολή αυτή που αποτελεί ένα είδος ιδεολογικού μανιφέστου, προέβαλε την αξία της παιδείας και της επιστήμης για τους Έλληνες του καιρού του, ώστε να ξεφύγουν από το σκότος της απαιδευσίας: *σπάνιον χρήμα άνήρ σοφός το γε νύν ἔχον καί ὡς ἀναγκαῖον τῷ ἡμετέρῳ γένει*. Για τον Κορδαλλέα αρετή και παιδεία είναι αξίες σύμφυτες και απαραίτητες για *τὴν ἀνάκλησιν τῆς παλαιᾶς εὐκλείας τοῦ ἡμετέρου γένους*.⁵¹ Στη δεύτερη επιστολή προς τον Γιαννούλη (μέσα 1639/αρχές 1640) ο Κορδαλλέας αναφέρθηκε στη σκευωρία εναντίον των δύο τους από τους εχθρούς του Λούκαρη, η οποία τελικά ανατρά-

47 Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 492-494, επιστ. 13 και 14.

48 Βλ. Ι. Στεφανής, «Πέντε επιστολές...», ό.π., σ. 109-110, επιστ. 2.

49 «Μη επανελθόντος του Παγκάλου, υποβάλλεται πρόταση να διορισθῆ ὁ Θεόφιλος Κορδαλέυς, αλλά δεν συγκεντρώνει οὗτος τον απαιτούμενον αριθμόν ψήφων», βλ. Κ. Μέρτζιος, «Θεόφιλος...», ό.π., σ. 10, C. Tsoukikas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 59-60, και Β. Τσιότρας, «Αυτόγραφη επιστολή...», ό.π., σ. 235-242.

50 Για τις καθαιρέσεις και επανόδους του Λούκαρη κατά τα έτη 1633-1637 βλ. G. Hering, *Οικουμενικό πατριαρχείο...*, ό.π., σ. 310-315, 325-350. Πβ. C. Tsoukikas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 65-71, και Β. Τσιότρας, «Τρεις επιστολές...», ό.π., σ. 18 και 25, επιστ. 3.

51 Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 494-5, επιστ. 15.

πηκε. Προέτρεψε τον μαθητή του να εγκαταλείψει το μοναστήρι όπου κατέφυγε και να ασχοληθεί με τη διδασκαλία, *μέτρον διδασκαλίας τιθέμενος τήν τῶν διδασκομένων κατάληψιν*. Και ο ορθολογιστής φιλόσοφος έφερε ως παράδειγμα το μυστήριο της θείας ευχαριστίας, όπου πρέπει να αποδεχθεί κανείς τα κοινώς λεγόμενα, αλλά με την διευκρίνιση ότι *τὰ πάντα πνευματικῶς έννοεῖται καὶ οὐδὲ σαρκικῶς*. Η απόρριψη της μετουσίωσης είναι ρητή και κατηγορηματική και η δι' αυτής ευθεία επίθεση εναντίον των αντιπάλων του.⁵²

Η'. Στην Αθήνα (1642-1646): 3 επιστολές

Μετά την απομάκρυνσή του από την Πόλη για την Άρτα και την ατυχή παρένθεση της αρχιερατείας του ως μητροπολίτη της πόλης (Νοεμ. 1640-Σεπτ. 1642), ο λόγιος επέστρεψε στην Αθήνα, όπου τιμήθηκε ιδιαίτερα από τους συμπατριώτες του ως συνεχιστής των αρχαίων φιλοσόφων. Νέοι μαθητές, όπως ο Νεκτάριος, μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων, παρακολουθούσαν τα μαθήματά του, αλλά και οι παλιοί μαθητές δεν τον ξεχνούσαν και άλληλογραφούσαν μαζί του, ζητώντας του να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ο υπερήλικας όμως φιλόσοφος δεν ήταν σε θέση να ταξιδέψει, ευχαριστούσε σε τρεις επιστολές τους εκλεκτούς μαθητές του για τα δώρα που του έστελναν και υποσχόταν ότι θα τους παράσχει νέες φιλοσοφικές συγκινήσεις (*πολλά πάντως ἦν προσλαβεῖν καὶ προσπορίσασθαι τῆς φιλοσοφίας*). Πρώτη είναι η επιστολή προς τον Κωνσταντίνου Γουλιανό, που γράφτηκε (Οκτ. 1642) αμέσως μετά την παραίτησή του από τη μητρόπολη Άρτας, στην οποία ο λόγιος εξέφραζε την ανακούφισή του για το γεγονός αυτό: *οὐκ ἂν ὤκνησα ἀπαλλαγεῖς τῆς κάκιστ' ἀπολουμένης ἐκείνης ὑπερορίας (ἦς ἐκόντα δεδούλωκεν ἐλεύθερον ὄντα, οὐκ οἶδα πῶς εἶπω, Θεὸς ἦ δαίμων, ἢ βάσκανος ἄνθρωπος)*. Ο Κορυδαλλέας ήταν ακόμη ακμαίος και ενδιαφερόταν για την πολιτική στο Πατριαρχείο (*ἐπίταξον τῷ κυρίῳ Φωτίῳ δηλώσαί μοι τὰ συμβεβηκότα τῷ Οἰκουμενικῷ θρόνῳ*). Στα άλλα δύο γράμματα, που πρέπει να χρονολογηθούν στα δύο τελευταία χρόνια του βίου του, εμφανιζόταν καταβεβλημένος από τα γηρατεία, τις ασθένειες και τα ατυχήματα. Καλούσε τον Καρυοφύλλη (7 Ιαν. 1643/5) και τον Ευγένιο (17 Οκτ. 1645/6) να τον επισκεφτούν διεκτραγωδώντας τα δεινά που έχουν ενσκήψει. Παρ' όλα αυτά ζητούσε από τον Καρυοφύλλη να του φέρει και τα σχόλια του Julius Pacius a Beriga στη *Λογική* και τα συγγράμματα των Ιησοιτών στο *Περὶ οὐρανοῦ* του Αριστοτέλη, ενώ από τον Γιαννούλη τις αστρονομικές *Ephemerides* του Andrea Argoli (*τὰς ἐφημερίδας τοῦ Ἀρίστου*).⁵³

52 Βλ. αναλυτικά, Β. Τσιότρας, «Τρεις επιστολές»..., ό.π., σ. 14-16, επιστ. 1.

53 Βλ. Ι. Στεφανής, «Αυτόγραφη επιστολή»..., ό.π., σ. 160-163, και Ι. Στεφανής – Ν. Παπατριανταφύλλου, *Επιστολές*..., ό.π., σ. 495-496, επιστ. 16. Πβ. Β. Τσιότρας, *Εξηγητική παράδοση*..., ό.π., σ. 232, σημ. 28.

Επιλογικά

Συνοψίζοντας, οι δεκατρείς (13) παραλήπτες των επιστολών του Αθηναίου λογίου ήταν πατριάρχες, ιερωμένοι και οφφικιάλιοι του Πατριαρχείου, αριστοκράτες της Πόλης, λόγιοι και διδάσκαλοι στα εκπαιδευτήρια του Νεοελληνισμού, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Παραλήπτες	Ιδιότητα	Συχνότητα
Ευγένιος Γιαννούλης	Μαθητής, ιερωμένος	6
Παΐσιος Μεταξάς	Διδάσκαλος	6
Διονύσιος Μακρής	Λόγιος ιερωμένος	2
Κύριλλος Λούκαρης	Πατριάρχης	2
Λαυρέντιος πρωτοσύγκελος	Πρωτοσύγκελος πατριαρχείου	2
Antoine Leger	Προτεστάντης ιερωμένος	1
Γεώργιος Κορέσιος	Ιατρός και λόγιος, διδάσκαλος	1
Ιωάννης Καρυσφύλλης	Μαθητής, οφφικιάλιος διδάσκαλος	1
Κωνσταντίνος Γουλιανός	Μαθητής, οφφικιάλιος	1
Νικόδημος Μεταξάς	Μαθητής, επίσκοπος	1
Νικόλαος ποστέλνικος	Αξιωματούχος	1
Σκαρλάτος	Μεγιστάνας αριστοκράτης	1
Σοφιανός	Λόγιος	1
ΣΥΝΟΛΟ		26

Εκτός από αυτούς, στις επιστολές μνημονεύονται ονομαστικά δεκαοκτώ (18) ακόμη άτομα: πρόκειται για τους κομιστές των γραμμάτων, όπως ο Παγκράτιος (1629), ο Ιωάσαφ και ο Μάξιμος (1627-9), ο Ιωάννης (1630) και ο Νικόλαος ο Κυριακός (1632), ή για φίλους, συνεργάτες και μαθητές, με τους οποίους ανταλλάσσει χαιρετισμούς, φιλοφρονήσεις και αιτήματα ανανεώνοντας τους υφιστάμενους δεσμούς φιλίας, όπως (από τον κύκλο της Ζακύνθου, Κεφαλονιάς) ο ιερομόναχος Γαβριήλ, ο Νικόλαος Δε Λάζαρης, ο Ιάκωβος Μεταξάς, ο πρωτοπαπάς Ζακύνθου Μάρκος Δε Λάζαρης, ο Ιωάννης Βαπτιστής, αδελφός του Νικόδημου Μεταξά, ο γιος του Ιερόθεος, ο Ιερεμίας Μαΐνης, ο Άγγελος Μπενιζέλος, (από τον κύκλο της Βενετίας) ο Λεονάρδος Μακρής, (από τον κύκλο των Αγράφων –του Γιαννούλη), ο ιερομόναχος Αντώνιος ο γεραρός, ο λαμπρότατος άρχων Ερρίκος, και (από τον κύκλο της Πόλης) ο *Οίκουμενικός* (δηλ. ο Λούκαρης), ο Βεροίας Ιωαννίκιος και ο νεαρός Φώτιος, γραμματέας του πατριαρχείου. Στις επιστολές κυριαρχεί η ιδέα μιας ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι μοιράζονται κοινές απόψεις, φιλοσοφικές, εκπαιδευτικές και θεολογικές (ορθοδοξία, αντικαθολικισμός, φιλοπροτεσταντισμός, αριστοτελισμός). Το δίκτυο αυτό αγωνίζεται πολιτικά για την αρετή και την παιδεία του γένους στο πλευρό του Λούκαρη και του Κορυδαλλέα. Άνθρωπος δύστροπος και απαιτητικός ήταν ο Κορυδαλλέας, αλλά υπήρξε διδάσκαλος χαρισματικός και παρά την αυστηρή κριτική των λογίων του Διαφωτισμού, επηρέασε καθο-

ριστικά την ελληνική εκπαίδευση του 17^{ου}-18^{ου} αι.⁵⁴ Κατά τον Μ. Πατηνιώτη, «ο Κορυδαλλέας και η φιλοσοφία του υπήρξαν το πολύτιμο ενδιάμεσο στάδιο που μεσολάβησε ανάμεσα στη νάρκη των πρώτων μετά την άλωση αιώνων και τη διανοητική αφύπνιση της προεπαναστατικής περιόδου».⁵⁵ Το ενδιαφέρον του για την παιδεία και τη φιλοσοφία διατρέχει όλες τις επιστολές: αναζητούσε αστρονομικά όργανα ή βιβλία για τη διδασκαλία του, επεξηγούσε δυσνόητους φιλοσοφικούς ή θεολογικούς όρους (*μάθησις, έπιστήμη, φιλία, τύχη, κίνησις, μετουσίωσις*), έδινε φιλοσοφική ερμηνεία στις περιστάσεις της εκάστοτε επιστολής (*τήν φιλίαν συναγωγόν οΐδεν ό λόγος*),⁵⁶ καθοδηγούσε και συμβούλευε τους μαθητές του, ενώ υποσχόταν και νέες φιλοσοφικές αναζητήσεις.

54 Βλ. τις επικρίσεις των διαφωτιστών στον Ν. Ψημμένο, *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 έως το 1821, Η κυριαρχία του Αριστοτελισμού*, τ. Α', Αθήνα 1988: Γνώση, σ. 178: «ο κορυδαλλισμός χαρακτηρίστηκε ως «έρεσχελία [...] σχολαστική», και έτσι προβλήθηκε σαν βασικό εμπόδιο κάθε προόδου».

55 *Στοιχεία...*, ό.π., σ. 174.

56 Βλ. Β. Τσιότρας, «Τρεις επιστολές»..., ό.π., σ. 18-22.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Έλληνες λόγιοι
στα Βαλκάνια (17^{ος}-18^{ος} αι.)

Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: η απαρχή της Νεωτερικότητας (1664-1727)

Νικόλαος Μαυρέλος

Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας

Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The aim of this paper is to examine the early modernity ideology amongst Greeks as a forerunner of the Enlightenment period in Balkans and the Ottoman Empire, taking place at the same time with the Western European states. The writers examined are all Greeks who studied and practiced medicine, but also wrote and published medical treatises in various western European places, apart from the fact that some of them wrote other kinds of texts as well: Alexander Mavrocordatos, Constantine Rodocanaces, Emmanuel Timonis, Jacobus Pylarinos and Michael Schendos-Vanderbech. Almost all of the aforementioned scholars were also involved in political affairs (one way or another) in the main European Empires (British, Austrian, Russian, Ottoman) and played a key role each one in his turn. Our interest focuses mainly on their medical texts (but in some cases on texts with other generic identities as well), in order to show that they use them as vehicles of the ideology of Modernity at the end of the 17th and early 18th century. The conclusion of the paper is that 1660's (and the publications by A. Mavrocordatos and Con. Rodocanaces) can be considered as the beginning of the Greek Enlightenment that takes place at the same time as in Western Europe, but goes on in the sector of sciences till the first half of the 18th century.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρηθεί η ανίχνευση της ιδεολογίας της Νεωτερικότητας στο έργο σημαντικών Ελλήνων ιατροφιλοσόφων και λογίων, που σηματοδοτεί το πέρασμα από τη μεταφυσική στην επιστημονική σκέψη. Το χρονικό πλαίσιο 1664 έως 1727, που τίθεται στον τίτλο, αφορά στο κριτήριο της έκδοσης των έργων τους σε χώρες της Ευρώπης, όπου είτε σπούδασαν είτε εργάστηκαν ως γιατροί, με παράλληλη όμως δράση στην πολιτική και πνευματική ζωή. Η σύνδεση των έργων τους με την ιδεολογία της Νεωτερικότητας συμπίπτει με κοσμοϊστορικά γεγονότα στην Ευρώπη, που, κατά τον γνωστό μελετητή J. Israel, σημάδεψαν την λεγόμενη Πρώιμη Νεωτερικότητα (Early Modernity). Για παράδειγμα, στον πνευματικό τομέα, εκτός από τη γνωστή Διαμάχη Αρχαίων και Νεοτέρων, έχουμε και την επανάσταση στη φιλοσοφική και κριτική σκέψη, με το έργο του Σπινόζα (*Περί βελτίωσης της κατανόησης* 1662, *Αρχές της Καρτεσιανής φιλοσοφίας* 1663 και *Θεολογικοπολιτική Πραγματεία* 1670), αλλά και την *Ars Critica* του Le Clerc το 1697, το λεξικό του Bayle¹ και την επικράτηση της επαγω-

1 J. Israel, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-*

γικής μεθόδου.² Παράλληλα, η εξέλιξη της ιατρικής με βάση την πειραματοκεντρική αυτή μέθοδο θα βοηθήσει στην καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας και της μαγείας.³ Εξάλλου, η γενικότερη διάδοση της επιστημονικής μεθόδου (και ειδικότερα της ιατρικής) συνεισφέρει, πάντα κατά τον Israel, στην αλλαγή μεθόδου και στην Ιστορία, που γίνεται επιστήμη. Η ιστορικοκριτική μέθοδος θα στοχεύσει στην αποκάλυψη των δεισιδαιμονιών του παρελθόντος και θα προβάλει στην ιστορική αφήγηση τα φυσικά αίτια για τα γεγονότα.⁴ Η λογική γίνεται το μοναδικό κριτήριο, όπως παρατηρεί ο μελετητής (σ. 72), κάτι που θα δούμε ξεκάθαρα στις περιπτώσεις που θα εξετάσουμε.

Επιχειρώντας να αιτιολογήσει την επιλογή της τομής στο τέλος του 17^{ου} αιώνα, ο Israel συνδέει την πολιτισμική επανάσταση του αιώνα με την πολιτική ιστορία της Ευρώπης. Θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο παίζει η χρυσή περίοδος της Ολλανδικής Δημοκρατίας, αλλά και η αγγλική Ένδοξη Επανάσταση, που υπήρξε πρότυπο για κάποιους⁵ και η άνοδος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στη διεθνή πολιτική σκακιέρα με την βασιλεία του Μεγάλου Πέτρου, ενώ θα προσθέταμε στα καθ' ημάς τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς, που σηματοδοτεί την αποσόβηση του οθωμανικού κινδύνου για την Ευρώπη (παρόλο που ο Israel δεν την αναφέρει ως σημαντικό γεγονός). Διόλου τυχαία, σχεδόν όλοι οι συγγραφείς ιατροφιλόσοφοι που εξετάζουμε διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα πνευματικά και πολιτικά γεγονότα που προαναφέρθηκαν.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος εκδίδει το 1664 τη διατριβή του, η οποία έκανε τρεις εκδόσεις σε 20 χρόνια, τύχη που ένα εξειδικευμένο ιατρικό βιβλίο δεν είχε συχνά εκείνη την εποχή, ενώ η μεθοδολογία και η ιδεολογία που εντοπίζουμε σε αυτό ανιχνεύονται και εξελίσσονται στα κατοπινά έργα του ως γενικότερη κοσμοθεωρία. Παράλληλα, αν και είναι ο βασικός συντάκτης της ίδιας της συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699), έγινε ευρύτερα γνωστός για τη διατριβή του, και σήμερα κυρίως για αυτή μνημονεύεται διεθνώς, παρά για το μεγάλο διπλωματικό του έργο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, γενικότερα, ότι ήταν επίσης μεταφραστής, δάσκαλος, διπλωμάτης, φιλόσοφος και ιστορικός. Επιπλέον, είχε την ιδέα να ετοιμάσει ένα νέο μικρό κράτος για τον γιο του, κατά το πρότυπο που, τηρουμένων των αναλογιών, τότε προβαλλόταν στη Δύση, όπως το περιγράφει ο Israel (σ. 336). Ως πρώτο δείγμα της λογισσύνης του σε νεαρή ηλικία, η διατριβή του αποτελεί απόδειξη όχι μόνο της αναλυτικής του σκέψης και της ως επί το πλείστον (ή φαινομενικά;) καρτεσιανής κοσμοθεωρίας του, αλλά δείχνει ότι μπόρεσε να πάει ένα βήμα πιο πέρα, διαχωρίζοντας τη μεταφυσική από την επιστήμη και περιορίζοντας την πρώτη στα μετά τον θάνατο, αλλά και τη δικαιοδοσία της Εκκλησίας μόνο σε αυτόν τον τομέα. Εφάρμοσε την αναλυτική του σκέψη για την

1752, Oxford 2006: Oxford University Press, σ. 425 και 409-410.

2 Ο.π., σ. 201.

3 Ο.π., σ. 356 και 381 αντίστοιχα.

4 Ο.π., σ. 428.

5 Ο.π., σ. 335.

εύρεση της «αλήθειας» ή της γνώσης στην πολιτική και τη διπλωματία, αλλά και στην αρχόμενη νέα ιστορική επιστήμη, με μέθοδο που περιγράφει στην εισαγωγή των *Ιουδαϊκών* ξεκάθαρα και συνοπτικά, αλλά με τρόπο καίριο, παρότι δεν αναγνωρίζεται, στο βαθμό που θα έπρεπε, η συμβολή του.

Στις πρώτες σελίδες της διατριβής καθίσταται εμφανές ότι, από το 1664 ήδη, πρόκειται για πνεύμα ελεύθερο από δεισιδαιμονίες, με θέληση να αποφύγει τη μεταφυσική γενικότερα στα δικά του έργα, δουλεύοντας επιστημονικά, ήτοι με τη λογική: παρατήρηση και συμπεράσματα για την ιατρική, ενώ για την ιστορία και την έρευνα στις πηγές (αν όχι προσωπικά βιώματα) και στη βιβλιογραφία, και κατόπιν σύνθεση (όχι συρραφή). Μοναδικός σκοπός του υπήρξε η ανάδειξη της γνώσης, ή της επιστημονικά αποδεδειγμένης αλήθειας, και ο ουμανιστικός χαρακτήρας του σεβασμού στον άνθρωπο. Το τελευταίο συμβάδιζε και με τις προτεραιότητες του Χριστιανισμού. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύει τη ζωή και τις λειτουργίες του σώματος ή τα ιστορικά γεγονότα (στα αντίστοιχα έργα του) αναδεικνύει πάντα το γεγονός ότι δεν είναι και τόσο δύσκολο να εξηγήσουμε πράγματα που μπορεί να φαινόταν πριν ανεξήγητα, όπως η λειτουργία των πνευμόνων ή της καρδιάς και ο ρόλος τους στη ζωή του ανθρώπου. Χωρίς να είναι εχθρικός προς την Εκκλησία, όπως ο Bayle, ή προκλητικά αρνούμενος ανοιχτά την αδυναμία του ανθρώπου να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού, όπως ο Spinoza, αλλά και χωρίς να προκαλεί την ηθική και την πολιτική, όπως οι λιμπερτίνοι, ο Αλέξανδρος επιμένει να υποστηρίζει πως ο άνθρωπος που είναι φιλόσοφος και επιστήμονας πρέπει να ασχολείται με αυτά που μπορεί να αποδείξει, αφήνοντας τα υπόλοιπα για τους μελετητές της θείας γραφής και την «αφήγηση» των «ενθένων πολιτειών» ή τη «θεοσοφία»,⁶ όρο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας μας στα *Ιουδαϊκά* κατ' αντίστιξη με τη φιλοσοφία και την ιστορία (σ. σιε-σις'). Εν ολίγοις, χωρίς να το διατυμπανίζει, χώρισε τους τομείς της γνώσης στα λογικώς εξηγήσιμα γήινα ή ανθρώπινα θέματα και τα μη εξηγήσιμα, δηλαδή στη μεταφυσική σφαίρα των ουρανίων ή μετά θάνατον ζητημάτων, διά της αποσιωπήσεως των τελευταίων στη διατριβή. Παρόλο που δίνει την αίσθηση μιας καρτεσιανής αντίληψης, έχω την εντύπωση ότι απλά βγάζει τον Θεό από τον επιστημονικό συλλογισμό που έχει σκοπό τη γνώση των ανθρωπίνων, όπως φαίνεται από τα ιστορικά και φιλοσοφικά του έργα. Εντούτοις, μάλλον υπαινίσσεται πως η ενασχόληση με τον Θεό δεν πρέπει να αποδεικνύεται με τη λογική. Χωρίς να αρνείται την «αλήθεια» της μεταφυσικής και της θεολογίας, ο ίδιος δεν ασχολείται με κάτι τέτοιο, ενώ ταυτόχρονα πιστεύει ότι ο θεολόγος δεν πρέπει να κάνει και απόκρυφη τερατολογία, ούτε και οι ποιητικοί «μύθοι» πρέπει να εξορθολογίζονται και να μεταποιούνται σε ιστορία, αν ερμηνεύουμε σωστά

⁶ «Επειδή δε, ως γε εἴρηται, ὁ περὶ τούτων κατ' ἰδίαν λόγος ἄτε ἡδονὴν οὐκ ὀλίγην τοῖς φιλοκάλοις παρέχων, οὐ περιπτώς ἔοικεν, οὐδ' ἔξω τῆς παρούσης υποθέσεως, φέρε δη καὶ ἀφηγησώμεθα τὰς ἐνθέους τούτων πολιτείας. Καὶ περὶ μὲν τῆς τάξεως τῶν προφητῶν, καὶ τῶν ἐν ἐκείνοις βαθμῶν ἢ διὰ μακρῶν θεωρία ὑπὸ τὴν περὶ Θεοῦ ἐπιστήμην μάλλον, ἢ περ εἰς τὸν τῆς ιστορίας λόγον ἀνήκειν δοκεῖ». Βλ. Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ἱερὰ ἢτοι Ἰουδαϊκά*, Βουκουρέστι 1716, σ. σιε'. Για τη θεοσοφία βλ. σ. σις'.

την παρατήρησή του στα *Ιουδαϊκά*.⁷ Στα *Ρωμαϊκά* επίσης, όπως αναδεικνύει η μελέτη του χειρογράφου από τον Δ. Τζελέπη –που ολοκλήρωσε την εκπόνηση της διατριβής του στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ., κάνοντας κριτική έκδοση– όλα τα μη εξηγήσιμα γεγονότα επιμελώς θεωρούνται δεισιδαιμονίες (και άρα όχι σίγουρη αιτιολόγηση), άλλοτε δίνεται λογική εξήγηση που ανατρέπει τη μεταφυσική ή και απαλείφονται τα σχετικά γεγονότα. Έχω την αίσθηση από αρκετές ενδείξεις, και είναι το ζητούμενο της εν προόδω έρευνάς μου, ότι αφήνει πίσω ακόμα και το καρτεσιανό μοντέλο της αναφοράς στον Θεό και περνά στη φάση της χειραφετημένης από τη μεταφυσική νευτερικής σκέψης, όπως επίσης έμμεσα έχει πράξει και ο Gracian y Morales στο περίφημο *El Criticón* λίγα χρόνια πριν (1651-1657). Υπάρχει μια βασική διαφορά με το καρτεσιανό μοντέλο, αφού, στη νέα αυτή οπτική, η μεταφυσική βγαίνει εντελώς από το κάδρο της επιστημονικής μεθοδολογίας, ενώ ο άνθρωπος (ή καλύτερα το άτομο) έρχεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος του επιστήμονα, καθιστάμενος επίσης αντικείμενο μελέτης, εκτός από τη φύση. Η επιστήμη και η φιλοσοφία πρέπει να γίνουν ρεαλιστικές κατά τον Αλέξανδρο, το ίδιο και η πολιτική, η διπλωματία και η εκπαίδευση, να εστιάσουν στον άνθρωπο, και το κάθε άτομο να χαρακτηρίζεται από «αγαθή φιλαυτία» [=να αγαπά τον εαυτό του ανιδιοτελώς], όπως παρατηρεί στα *Φροντίσματα* (Κεφάλαιον Ρ').⁸ Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι αφιερώνει τη διατριβή του σε πολιτικό πρόσωπο, τον Δούκα Φερδινάνδο ΙΙ, ενώ οι περισσότεροι την αφιέρωναν σε θρησκευτικούς ηγέτες της Δύσης, κυρίως στον Πάπα. Ίσως μερικοί να θεωρήσουν ότι αυτό οφείλεται στον αντικαθολικισμό του, αλλά μάλλον δεν είναι η μόνη εξήγηση.

Η διατριβή, γραμμένη στα Λατινικά, μπόρεσε να γίνει γνωστή λόγω της γλώσσας, αφού η αρχαϊζουσα Ελληνική, που κατόπιν επέλεξε να χρησιμοποιεί στα ιστορικά και το φιλοσοφικό του έργο, ήταν σχεδόν απρόσιτη από τους Ευρωπαίους. Το σημαντικό επίσης είναι ότι, αν και ο λόγος εκφέρεται σε ξένη νεκρή γλώσσα και η διατριβή εκπονείται σε ξένο πανεπιστήμιο, συνομιλεί με την ελληνική παράδοση, αρχαία (Αριστοτέλη, Γαληνό κτλ.) και βυζαντινή (τα ιατρικά κείμενα και όχι μόνο), εκτός από τη δυτική (σύγχρονή του και παλαιότερη). Επίσης, την ιατρική θα την ασκήσει για λίγο στον γενέθλιο τόπο του. Δεν είναι τυχαίο που στην Πόλη (και γενικά στην οθωμανική επικράτεια) του τέλους του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα γίνονται πολλά πειράματα ιατρικής, και οι Ρωμιοί επιστήμονες εκμεταλλεύονται χωρίς προκαταλήψεις τη λαϊκή σοφία και την πρακτική ιατρική, ενώ ο κόσμος εμφανίζεται δεκτικός, όπως θα δούμε.

Το πέρασμα από τη Θεολογία (ή «μελέτη και θεωρία των ιερών γραμμάτων»),⁹ που κυριαρχούσε στα καθ' ημάς ως τον 17^ο αιώνα, στον φιλοσοφικό-επι-

⁷ «Τινές δε ετεροδόξοι μύθους μεν ποιητών εις ιστορίας εξαληθίζουσι, και κομψώς μεταποιούνται, αφήγησιν δε ιερών εις απόκρυφον τερατολογίαν αποκρίνουσιν» (Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά...*, ό.π., σ. σπζ').

⁸ Αλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα*, Βιέννη 1805: Τυπογραφία Γ. Βενδότη.

⁹ Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά...*, ό.π., σ. σιε'.

στημονικό λόγο είναι εμφανέστατο στην περίπτωση του εξ απορρήτων, ο οποίος συμμετέχει εξ αρχής στη νευτερική στροφή του β' μισού του 17^{ου} αιώνα, δίνοντας το εναρκτηριο λάκτισμα του Πρώιμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Επιλέγει να ασχοληθεί με την κοσμική (γήινη) και λογικά αποκτούμενη γνώση, όπως δηλώνει στο προοίμιο, όπου επισημαίνει ότι η λογική είναι ο μοναδικός οδηγός για τη φιλοσοφία και την ιατρική, με σκοπό να ανακαλύψει την αλήθεια ή έστω να προσφέρει μια λογικά εξηγήσιμη (αληθοφανή) πλευρά των γεγονότων: «Διότι για μένα δεν αποτελεί τροφή το τετριμμένο, αλλά το αληθινό, ή εκείνο που είναι κάπως αληθοφανές».¹⁰ Όπως θα τονίσει στα *Φροντίσματα*, ο νους (ως θεωρητικός) πρέπει να χρησιμοποιεί το πείραμα και να μην υπερέχει κανένα από τα δύο, γιατί «Δίχα πείρας νους άπας επισφαλής, και νός απολειπομένη σφαλερά πάσα πείρα».¹¹ Αναλόγως στα *Ιουδαϊκά*, δεν αρνείται να χρησιμοποιήσει τα πορίσματα της θεολογίας ή «της θείας γραφής ιστορίας», αλλά τη διαχωρίζει από την ιστορική αφήγηση και την αλήθεια που η Ιστορία πρέπει να αποκαλύπτει ως επιστήμη.¹²

Σημαντικό σημείο στη διατριβή είναι όταν τονίζει πως «το μοναδικό κριτήριο του νου στην αναζήτηση και ανεύρεση της αλήθειας είναι ακριβώς η σύγκριση, όποτε διεξάγεται χωρίς προκατάληψη».¹³ Φυσικά, το μικρό αυτό προοίμιο περιέχει εμμέσως και μια ομολογία υποστήριξης της νευτερικής σκέψης και εποχής, χωρίς ωστόσο τις ακρότητες που διατυπώθηκαν εκατέρωθεν κατά τη διάρκεια της Διαμάχης: «Από παλιά βέβαια η πελώρια αυθεντία της αρχαιότητας είναι αντικείμενο λατρείας. Εμένα ωστόσο τόσο πολύ με ευφραίνει η ελευθερία του πνεύματος, ώστε δεν θα ήθελα να είμαι ορκισμένος δούλος κανενός, έστω και αν κυβερνά πολλούς».¹⁴ Με τον ίδιο τρόπο θα κλείσει το έργο:

Γατί πρόθεσή μου δεν είναι να αρέσουν μόνο σε μένα οι απόψεις μου, αλλά θα ήθελα να αποτελέσουν ερεθίσματα, για να αποκτήσω καλύτερες γνώσεις από τους πιο μορφωμένους και έτσι με τον αμοιβαίο μόχθο να αυξήσουμε την κληρονομική σοφία που παραλάβαμε από τους προγόνους.¹⁵

Είναι εμφανές ότι εδώ δεν κάνει μόνο «αναφορά στο μεγαλείο των Αρχαίων», όπως λανθασμένα επισημαίνεται στην υποσημείωση για το προαναφερθέν απόσπασμα της πρόσφατης νεοελληνικής μετάφρασης (σ. 133), αλλά κυρίως στο λιθαράκι που θα βάλει ως Νεότερος στο οικοδόμημα των Αρχαίων, την γνώση των

10 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αναπνευστικόν Όργανον της Κυκλοφορίας του Αίματος, ήτοι περί Κινήσεως και Χρείας των Πνευμόνων*, επιμ. Δ. Καραμπερόπουλος, μτφρ. Στ. Παπαπολυχρονίου, Αθήνα 2010: Σταμούλης, σ. 8.

11 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Φροντίσματα*, ό.π., σ. 193.

12 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά...*, ό.π, σ. σιε-σις'.

13 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αναπνευστικόν Όργανον...*, ό.π., σ. 9.

14 Ό.π., σ. 8.

15 Ό.π., σ. 133. Πβ. Alex. Mavrocordatus, *Instrumentum Pneumaticum Circulandi Sanguinis sive modu usu pulmonum*, Bologna 1664: Typographia Ferroniana, σ. 136: «Non enim is sum, ut mihi mea tantum arrideant, sed mea velim esse irritamenta, ut meliora discam a doctioribus, atque ita mutuo labore haereditariam sapientiam acceptam a Maioribus augeamus».

οποίων θα αυξήσει. Χωρίς δηλαδή να είναι αρχαιολάτρης, όπως οι οπαδοί των Αρχαίων, δεν είναι και ισοπεδωτικός, όπως οι οπαδοί των Νεοτέρων.

Ανάλογη άποψη διατυπώνει και ο Gracian y Morales (*El Criticon*), που αντιμετωπίζει με ψυχραιμία τη συνεισφορά των Νεοτέρων στην αποκτημένη γνώση από τους Αρχαίους, επισημαίνοντας ότι αναγνωρίζει την ανάγκη ανανέωσης, αλλά δεν θέλει υπερβολές από τους Νεοτέρους («*niñerías en la novedad*» [=παιδιάστικη στάση στους νεοτερισμούς]).¹⁶ Δεν είναι όμως τυχαίο που και ο εξ απορρήτων θα επιμείνει με μια προσέγγιση ανάλογη κατά της μανίας των Νεοτέρων να απορρίπτουν εντελώς τους Αρχαίους και εκείνη την αρχαιολαγνεία των οπαδών των Αρχαίων:

Η αρχαιότητα αντίθετα μπορεί να προσφερθεί με το δεξί χέρι, για να την παραλάβει κάποιος με το αριστερό, λόγω του ελαττώματος της θνητότητας που διαστρεβλώνει προς το χειρότερο ακόμη και τα καλά. Ούτε ντρέπομαι που η επιθυμία της αλλαγής πλήττει τα δόγματα των σοφών ανδρών, επειδή δεν χαιρέτησα ακόμη τον Απόλλωνα μέσα σε εκείνο το ιερό, ούτε είδα την Αθηνά εντεύθεν της νεφέλης. Καταδιώκω δηλαδή με το ίδιο μίσος τους ανακαινιστές, των οποίων ο διεφθαρμένος ουρανόσκος δεν αναδίδει καμιά οσμή που να μυρίζει αρχαιότητα, και τους δούλους της παλαιότητας, που προτιμούν να διαπράττουν σφάλματα ακολουθώντας τους αρχαίους, παρά να έχουν ορθή κρίση σε συμφωνία με τους νεώτερους.¹⁷

Όντας περισσότερο φιλόσοφος και θεωρητικότερος από άλλους (πρακτικότερους) γιατρούς που εξετάζουμε εδώ, στη διατριβή του ανοίγει ένα διάλογο με τον Αριστοτέλη και το έργο του, με σκοπό να τον ξεπεράσει. Αυτό αποτελεί επιπλέον απόδειξη της ερμηνείας που επιχειρήσαμε.

Ο Αλέξανδρος βέβαια, ενώ δεν θίγει καθόλου το θέμα της θρησκείας, εμφανίζεται να διαφοροποιείται σημαντικότερα από τη δυτική πολιτική σκέψη, αφού υποστηρίζει σθεναρά το Βυζάντιο ως εξίσου σημαντικό κληρονόμο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ οι Δυτικοί φυσικά το υποτιμούσαν, όπως π.χ. αργότερα (1734) ο Μοντεσκιέ. Ο εξ απορρήτων στο προοίμιο αναφέρεται στην ευρύτητα του Ρωμαϊκού κόσμου που χωρίστηκε στα δύο, με πρωτεύουσες το Βυζάντιο και το Λάτιο. Αντίθετα, δεν αναφέρεται διόλου η τότε Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, από την οποία εξαρτάται άμεσα ο Δούκας της Τοσκάνης. Αντίθετα, αφιερώνει το έργο στον Δούκα Φερδινάνδο ΙΙ, κυρίως επειδή ήταν διάσημος για την εμμονή του με την τεχνολογία και την επιστήμη: «Δεν είναι λοι-

¹⁶ Ν. Μαυρέλος, «*El Criticón como reflejo del mito Platónico de la caverna en el mundo cristiano de la modernidad temprana: intertextualidad e ideología*» [=Το μυθιστόρημα *Criticón* ως αντανάκλαση του πλατωνικού μύθου του σπηλαίου στον χριστιανικό κόσμο της πρώιμης νεωτερικότητας: διακειμενικότητα και ιδεολογία], στον τόμο Τ. Alvarado-Teodorica, Τ. Grigoriadou, F. García Romero, *ECOS Y RESPLANDORES HELENOS EN LA LITERATURA HISPANA SIGLOS XVI-XXI*, La Paz-Madrid 2018: Sociedad Boliviana de Estudios Clásicos – Sociedad Española de Estudios Clásicos, σ. 403-404.

¹⁷ Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αναπνευστικόν Ὀργανον...*, ὁ.π., σ. 8.

πόν καθόλου παράξενο που ξεκίνησα από το Βυζάντιο, για να λάβω επιστημονική μόρφωση στο Λάτιο και να μάθω τον ορθό τρόπο να ζω, να αισθάνομαι και να καταλαβαίνω, και στο τέλος θα στραφώ στο ευρύτατο Άσυλο και κοινό καταφύγιο των φιλολόγων».¹⁸ Αν διαβάσουμε τις παρατηρήσεις του P. Bayle το 1697 στο λήμμα «Mahomet» του Λεξικού του,¹⁹ θα καταλάβουμε γιατί ήταν μέγιστος ο βαθμός εχθρικότητας του Αλεξάνδρου προς τη Δύση,²⁰ η οποία χρησιμοποιεί τη θρησκεία για να επιβληθεί σε όλα τα μέρη που ελέγχει. Αφού αναγνωρίζει ότι είναι δύσκολο για τις ελληνορθόδοξες εκκλησίες [=εννοεί Ανατολικές Ορθόδοξες] που βρίσκονται υπό τον μουσουλμανικό ζυγό, ο Bayle παρατηρεί χαρακτηριστικά:

Γνωρίζω καλά ότι αυτές υποφέρουν πολλά υπό τέτοιον αφέντη, αλλά έχουν περισσότερα παράπονα για την πλεονεξία των Τούρκων παρά για το ξίφος τους [=τους παίρνουν λεφτά πιο πολύ παρά τους σκοτώνουν]... Μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι εάν οι δυτικοί χριστιανοί είχαν κυριαρχήσει στην Ασία, στη θέση των Σαρακηνών και των Τούρκων, δεν θα απέμενε σήμερα κανένα ίχνος της ελληνικής εκκλησίας και ότι φυσικά εκείνοι [=Δυτικοί] δεν θα είχαν ανεχτεί τον μωαμεθανισμό, όπως οι άπιστοι έχουν ανεχτεί τον χριστιανισμό.²¹

Κατά ανάλογο τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε, ο Αλέξανδρος θεωρεί την Εκκλησία ως ανάχωμα στη δυτική πολιτική διείσδυση που θα γινόταν με αφορμή τη θρησκεία και κυρίως τον παπισμό, όπως ξεκάθαρα το εντόπισε κατά την επέμβαση των Δυτικών στη Χίο το 1694²² (αλλά και τις προηγούμενες συγκρούσεις καθ' όλο τον 17^ο αι.).²³ Εξάλλου, ο Αλέξανδρος παίρνει μια θέση που θυμίζει την απόφαση μεγάλου μέρους του ελληνόφωνου κόσμου, χωρίς απαραίτητα να είναι θρησκευτική.

Το δεύτερο δεδομένο που πρέπει να τονιστεί για τη διατριβή είναι πως ο Θεός αναφέρεται μόνο στο τέλος,²⁴ όπου, αν και τονίζεται η παντοδυναμία και μεγαλοσύνη του, θα λέγαμε ότι σκοπός είναι να επισημανθεί κυρίως το γεγονός πως η θεϊκή επέμβαση είναι ξεχωριστό θέμα από την καθαρά γήινη προσπάθεια του ανθρώπου να πετύχει όσα μπορεί ο ίδιος στη ζωή του. Για όσα δεν μπορεί να επιτύχει ή να καταλάβει ο άνθρωπος, υπάρχει ο Παντεπόπτης. Ωστόσο, όπως

18 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αναπνευστικόν Όργανον...*, ό.π., σ. 4.

19 P. Bayle, «Mahomet», στο πολύτομο έργο P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle, Nouvelle édition*, τ. 10, Paris 1820: Desroer, σ. 53-102.

20 Επειδή τα πάει καλά με τον Σουλτάνο και τα Πατριαρχεία Κωνσταντινούπολης και Ιερουσαλήμ, η προσέγγισή του με το Πατριαρχείο Μόσχας είναι πολύ πιο ήπια, αλλά αναδεικνύει ότι δεν ήταν αρνητικός για σχέσεις με την ορθόδοξη βόρεια Ανατολή (Ρωσία), παρόλο που, πολεμώντας στο πλευρό του Σουλτάνου, δεν μπορούσε να περιμένει και πολλά.

21 P. Bayle, «Mahomet», ό.π., σ. 81. Η μετάφραση δική μου.

22 Αλ. Βλαστός, *Χιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Τούρκων*, τ. 2, Ερμούπολις 1840: Γεώργιος Πολυμέρης, κεφ. 11, σ. 108-118.

23 Ό.π., κεφ. 9-10, σ. 80-107.

24 Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αναπνευστικόν Όργανον...*, ό.π., σ. 134.

παρατηρεί στα *Ιουδαϊκά*, την ενασχόληση με τον Θεό την αφήνει στους θεολόγους²⁵ και τη «θεοσοφία», διαχωρίζοντας (εμμέσως πλην σαφώς) τη θέση του, ως ιατροφιλοσόφου και ιστορικού, από τους θεοσόφους και τους δεισιδαίμονες, όπως κάνουν οι ιατροφιλόσοφοι και στην Ευρώπη, π.χ. ο Bentley λίγο αργότερα, το 1713.²⁶ Στα *Φροντίσματα* του (Κεφάλαιον ΛΗ': «Περί Θανάτου»), ο Αλέξανδρος ακόμα και τον θάνατο τον αντιμετωπίζει με ιατρικούς όρους ως παύση, ενώ το ίδιο φιλοσοφικό έργο του επιτίθεται σε όσους δεισιδαίμονες βλέπουν τον Θεό ακόμα και «ένθα αληθώς ουχ υπάρχει» (Κεφάλαιον Νς'), δηλαδή σε πράγματα που έχουν εξήγηση λογική, ενώ πιστεύει πως χρησιμοποιείται από τους τυράννους για πολιτικούς σκοπούς. Εξάλλου, ο ανθρώπινος κόσμος είναι που τον ενδιαφέρει περισσότερο, όπως δηλώνει στο Κεφάλαιο ΠΗ' των *Φροντισμάτων*, ως πιο περίπλοκος από τον άυλο κόσμο των Αγγέλων και των Δαιμόνων που τον θεωρεί απλό και ενδεχομένως (θα υποθέταμε εμείς) μη ενδιαφέροντα. Εκτός από την επιστημονική, τον ενδιαφέρουν η πολιτική και κοινωνική διάσταση του κόσμου ή της κοινωνίας, την οποία θα προσεγγίσει αναλυτικότερα λίγα χρόνια μετά στα *Ρωμαϊκά*, όπου κάνει αναλυτική παρουσίαση και αξιολόγηση των πολιτευμάτων, μέσω και του Μακιαβέλι (*Διατριβές για τον Τίτο Λίβιο [1512-1517]*) και άλλων πηγών. Με βάση όλα όσα παρατηρήσαμε για τον Αλέξανδρο, θα λέγαμε ότι εγκαινιάζει την πρώτη φάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δεδομένου μάλιστα ότι, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η εμπιστοσύνη στην επιστήμη και η απομάκρυνση από τη μεταφυσική είναι κάτι που θα το εντοπίσουμε και στα επόμενα παραδείγματα λογίων.

Ο Κ. Ροδοκανάκης εισάγει στην Αγγλία, την ίδια ακριβώς χρονιά με τον Αλέξανδρο, το πολύ πετυχημένο φάρμακο *Alexicacus, The Spirit of Salt* (1664), που του ανοίγει την πόρτα στο παλάτι ως γιατρού στην υπηρεσία του βασιλιά Καρόλου του Β', τον οποίο είχε ωστόσο στηρίξει ως ποιητής κατά την επάνοδό του στην εξουσία το 1660, αφιερώνοντάς του το *Carmina Graeca rhythmica gratulatoria de reditu serenissimi, sacratissimi & theophylaktou Principis Caroli II*²⁷ σε αρχαϊζουσα Ελληνική, με προοίμιο στα Λατινικά. Από το τελευταίο, είναι εμφανής και στην περίπτωση του, όπως σε εκείνη του Μαυροκορδάτου, η πολιτική διάσταση της κοσμοθεωρίας του και ο συνδυασμός της ιατρικής με πολιτικές ικανότητες. Επιπλέον, είναι γνωστή η συνεισφορά του στη διαμόρφωση της πρώτης ελληνικής παροικίας στο Λονδίνο. Γνωστός έγινε και για το έργο *Discourse in the Praise of Antimoniae* (Λονδίνο 1664: χ.εκδ.), εξαιτίας του οποίου κάποιοι τον θεωρούν αλχημιστή. Στο έργο αυτό τονίζει ακριβώς ότι, αν και είναι γνωστό από τους αλχημιστές, το Αντιμόνιο μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για θεραπευτικούς σκοπούς. Είναι γεγονός πως τη γραμμή αυτή ακολούθησαν οι γιατροί στο τέλος του 17^{ου} αιώνα, όπως παρατηρεί ο Israel,²⁸ δίνοντας ως παράδειγμα τον χρο-

25 «Και περί μεν της τάξεως των προφητών [...] η διά μακρών θεωρία υπό την του Θεού επιστήμη μάλλον, ήπερ εις τον της ιστορίας λόγον ανήκειν δοκεί» (Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ιστορία Ιερά...*, ό.π., σ. σιε').

26 J. Israel, *Enlightenment Contested...*, ό.π., σ. 356.

27 Οξφόρδη 1660: Typis A. & L. Lichfield.

28 J. Israel, *Enlightenment Contested...*, ό.π., σ. 381.

κά υστερότερο από τον Ροδοκανάκη ιατροφιλόσοφο R. Bentley το 1713 (σ. 356), που διατυπώνει την άποψη πως η δεισιδαιμονία μπορεί να καταπολεμηθεί από την ιατρική, και τη Royal Society of London, την ίδια χρονιά που ο Μ. Τιμόνης θα δημοσιεύσει τα πορίσματά του για το εμβόλιο του δαμαλισμού, υποστηρίζοντας ακριβώς τις ίδιες (ή και πιο πρωτοποριακές) απόψεις, όπως θα δούμε.

Επιστρέφοντας στον Ροδοκανάκη και το *Αλεξίκακο*, διαπιστώνουμε πως στην πέμπτη έκδοση του 1667 (λόγω της μεγάλης επιτυχίας), ο γιατρός αποφασίζει όχι μόνο να αναφερθεί στα πειράματά του, αλλά και να δημοσιεύσει τις επιστολές των ασθενών του,²⁹ που ωφελήθηκαν από το φαρμακευτικό σκεύασμα. Δηλαδή, εκμεταλλεύεται και εμπορικά το φάρμακο, προστατευόμενος ταυτόχρονα από όσους προσπάθησαν να το αντιγράψουν. Δεν φαίνεται, ωστόσο, σε αυτό το έργο του κάποιο φιλοσοφικό υπόβαθρο, πέραν της ιατρικής κατάρτισης και της προσπάθειάς του να πείσει ότι δεν είναι αλημιστής ή τσαρλατάνος, αλλά επιστήμονας που κάνει πειράματα και έχει αποδείξεις για ό,τι υποστηρίζει, αφού είναι σε ξένο κράτος και τον αντιμετωπίζουν με καχυποψία. Ο Ροδοκανάκης θα εμμένει στη σημασία των πειραμάτων και της δοκιμασίας του φαρμάκου του. Στις πολλές επανεκδόσεις του θα βάλει μαρτυρίες πολλών πελατών του ως απόδειξη για τις ιδιότητές του. Αυτή η εμμονή του στον πειραματικό χαρακτήρα της μεθόδου επιβεβαιώνει το κλίμα της εποχής που αργότερα, το 1687, θα κυριαρχήσει με το νευτώνειο έργο *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*.³⁰

Οι Μ. Τιμόνης και Ιάκ. Πυλαρινός, παρατηρώντας την πρακτική ιατρική από γυναίκες, στην οθωμανική επικράτεια μα και στην Κεφαλονιά, επιδιώκουν και καταφέρνουν να εξελίξουν και να τελειοποιήσουν το εμβόλιο του δαμαλισμού, για το οποίο εργάζονταν από τις αρχές του αιώνα. Τα αποτελέσματα των ερευνών τους παρουσιάζει στην Αγγλική Royal Society of London το 1713 ο πρώτος,³¹ την ίδια δηλαδή εποχή με την προαναφερθείσα παρέμβαση του Bentley, ενώ ο δεύτερος το 1715 δημοσιεύει σε βιβλίο τα πορίσματά του. Παρόλο που πρέπει να εντοπιστεί η επιστολή ολόκληρη του Τιμόνη, για να εξαχθούν με ασφάλεια κάποια συμπεράσματα για το φιλοσοφικό υπόβαθρο του έργου, ακόμα και στη δημοσιευμένη σύντομη μορφή της είναι σημαντικό να τονιστεί πως αναφέρονται συγκεκριμένα πειράματα. Είναι γνωστό ότι ο Τιμόνης έκανε πειράματα στην Πόλη, τη Χίο και αλλού, μα σημασία έχει πως στην περίπτωση του, όπως και εκείνη του Πυλαρινού που θα δούμε μετά, ο γιατρός εμπιστεύεται τη λαϊκή ή πρακτική ιατρική, παρότι έχει σπουδάσει στην Πάδοβα και στην Οξφόρδη, ενώ οι Άγγλοι δυσπιστούν για τη μέθοδό του.

²⁹ Con. Rodocanaces, *Alexicacus, Spirit of Salt of the World*, Λονδίνο 1667, I.R., σ. 1-9.

³⁰ Jonathan Israel, *Enlightenment Contested...*, ό.π., σ. 201.

³¹ Emm. Timoni, "An account of the Procuring of the Small Pox by Incision or Inoculation; a it has some time been practiced in Constantinople. Being an extract of a letter from Emmanuel Timonius, 1713", στον τόμο Ch. Hutton, G. Shaw, R. Pearson (επιμ.), *Philosophical Transactions of the Royal Society of London from their commencement in 1665 to the year 1800, Vol. VI: From 1713 to 1723*, Λονδίνο 1809: C. and R. Baldwin, σ. 88-91.

Η εργασία του Πυλαρινού δημοσιεύτηκε στην Βενετία το 1715.³² Οι δύο άνδρες, κατά τον Αλιβιζάτο,³³ μάλλον γνωρίστηκαν στη Σμύρνη. Ο Πυλαρινός στην «Εισαγωγή» θίγει το θέμα της εμπιστοσύνης στη λαϊκή ιατρική και τις πρακτικές γιάτρισες, αναδεικνύοντας την άποψη ότι αυτό που θεωρούσαν κάποιοι μαγεία, έχει ιατρική βάση και διαιωνίζεται εμπειρικά, αλλά χρειάζεται η μεθοδική επιστήμη της ιατρικής για να καταγράψει και να συστηματοποιήσει τις εμπειρικές πρακτικές, επιβεβαιώνοντας ποιες είναι σωστές ή όχι. Φαίνεται να πιστεύει πως η ιατρική δεν θα πολεμήσει τη μαγεία με προκατάληψη, όπως ακριβώς πίστευαν οι επιστήμονες και στη Δυτική Ευρώπη,³⁴ αλλά θα εξετάσει όλες τις περιπτώσεις για να δει τι κρύβεται πίσω από τη θεωρούμενη μαγεία. Ίσως επειδή στην Ανατολή δεν υπάρχει Ιερά Εξέταση, οι πληθυσμοί ασκούσαν πιο ελεύθερα αυτές τις πρακτικές. Για παράδειγμα, αναφέρει την περίπτωση μιας γυναίκας που κάνει από μόνη της το εμβόλιο, προσπαθώντας να πείσει παράλληλα τον αναγνώστη του ότι πρόκειται περί μιας πρακτικής μεθόδου, που ο γιατρός καλείται να παρατηρήσει και κατόπιν να πειραματιστεί.³⁵ Θα λέγαμε ότι γενικότερα οι Ρωμιοί, ως Ανατολίτες, εμφανίζονται περισσότερο δεκτικοί στην πρακτική ιατρική από ό,τι οι Δυτικοί, όπως φαίνεται από τη φράση του Πυλαρινού: «Non à Physicae cultoribus, aut à doctis in Apollinea arte viris, sed à plebea rudique gente in humani generis adjumentum in saevissimi morbi solamen detectam. Vetustis Scholarum Lucubrationibus, sedulis Recentiorum investigationibus ignotam; fed quae ex innocentioris, & αφιλοσόφου familiae penù defluxit».³⁶ Ακόμα κι αν είναι αφιλοσόφητοι οι απλοί άνθρωποι, θεωρεί ότι χρειάζονται και αυτοί για να δείξουν τον δρόμο στον επιστήμονα που, δίχως προκαταλήψεις, θα εξετάσει τα δεδομένα και θα τα κωδικοποιήσει, όπως κάνει ο ίδιος με την πληθώρα παραδειγμάτων που αφηγείται. Στο πρώτο μέρος περιγράφει το πείραμα και την τακτική που ακολουθούσαν, τα συμπτώματα από τον εμβολιασμό και την τύχη των ατόμων (σ. 19-23). Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζει πειράματα του ίδιου και του Τιμόνη ως μέθοδο που είδαν ότι χρησιμοποιούσαν πολλοί λαοί της Αυτοκρατορίας (σ. 24). Η περιγραφή των πειραμάτων αναδεικνύει το πώς λειτουργεί ένας επιστήμονας με την παρατήρηση, ώστε να βγάλει ασφαλή συμπεράσματα, και δεν αποκρύπτει ούτε και τις ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο εμβολιασμός έφερε άσχημα αποτελέσματα, θεωρώντας ότι η μέθοδός του δεν είναι πανάκεια, αλλά παρόλα αυτά πρέπει να εμβολιάζονται όλοι και ειδικά τα παιδιά (σ. 31). Η λεπτομερής παράθεση των πειραμάτων και των δύο αναδεικνύει την εξαιρετική τους συνεργασία και όχι έναν ανταγωνισμό, με σκοπό το καλό των συμπατριωτών τους, αλλά και όλου του κόσμου, αφού το

32 Jac. Pylarinus, *Nova et tuta variolas excitandi per transplantationem methodus; Nuper inventa et in usum tracta*, Λάιντεν 1721: Jansonius Vander.

33 Const. N. Alivisatos, "The first Immunologist, James[sic] Pylarino (1659-1718), and the Introduction of Variolation", *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 27.8 (1934), σ. 1100.

34 J. Israel, *Enlightenment Contested...*, ό.π., σ. 356-381.

35 Jac. Pylarinus, *Nova et tuta variolas...*, ό.π., σ. 13-14.

36 Ό.π., σ. 11.

κοινοποιούν στη Δύση. Η επιστημονική μεθοδολογία του Πυλαρινού αναδεικνύεται και στο τελευταίο μέρος του έργου, την «Aetiologia» (σ. 32 κ.εξ), με την λογική ως οδηγό στην εξαγωγή συμπερασμάτων από τα πειράματα, ώστε να γίνει εφικτή η θεραπεία της νόσου.

Ιδιάζουσα περίπτωση από την άποψη της προσωπικής του ζωής και πολιτικής δράσης, αποτελεί ο τελευταίος της ομάδας που εδώ εξετάζουμε, ο Μ. Σκένδος-Vanderbech, ο οποίος σπουδάζει ιατρική στην Ιταλία, όπου γεννήθηκε. Εργάζεται σε διάφορες χώρες, ενώ, μετά από αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας κατά του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, γράφει το 1723 ένα βιβλίο με πρακτικές συνταγές ιατρικής, όπου αντί εισαγωγής έχει έναν εξαιρετικό λίβελο κατά του Βοεβόδα («Auctoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias»).³⁷ Ενώ ο τόμος είναι υπογεγραμμένος από τον συγγραφέα, η εισαγωγή υπογράφεται από κάποιον Conrad du Schebhen, που δεν είναι άλλο από ψευδώνυμο-περσόνα του ίδιου. Η εισαγωγή αυτή, που χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά τολμηρές περιγραφές σε ένα ή δύο σημεία (για τη σεξουαλική ζωή του Νικολάου και με ιατρικές μεταφορές για τα υποτιθέμενα πάθη του), θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι θυμίζει τα υστερότερα (κατά 20 χρόνια) πολύ τολμηρά και ριζοσπαστικά κείμενα του έτερου ιατροφιλοσόφου του γαλλικού Πρώιμου Διαφωτισμού La Mettrie.³⁸ Ο Σκένδος, κυνηγημένος από τον Βοεβόδα, καταλήγει στην ανοικτή για όλους τους Ευρωπαίους διανοητές³⁹ αυλή του Μ. Πέτρου, όπου εργάζεται ως γιατρός. Το εκπληκτικό ως προς τον λόγο και το ύφος του, και υβριδικό στην ταυτότητά του, κείμενο είναι πως συνδυάζει ιατρικές γνώσεις και πολιτική στόχευση με έναν εξαιρετικά δουλεμένο λατινικό λόγο, που εντάσσεται αναμφίβολα στη λογοτεχνική παραγωγή, συνοδεύοντας όμως το βιβλίο με ιατρικές συνταγές. Εκτός αυτού, συνδυάζεται η επιθετικότητα του λιβέλου με την αμυντική στάση της απολογίας.

Η συγκρουσιακή του σχέση με τον Νικόλαο έχει φυσικά μια πτυχή προσωπική, δεδομένου ότι ο Βοεβόδας (κατά τον Σκένδο) βασάνισε τον θείο του Ιωάννη Αβράμιο. Ωστόσο, με βάση τις ενδείξεις από το κείμενο αυτό, είμαι πεπεισμένος για την καθαρά πολιτική πλευρά της υπόθεσης με διεθνείς διαστάσεις και τη συνεργασία του με τους Αυστριακούς για επέμβαση στη Μολδοβλαχία που εποφθαλιούσαν. Η απόπειρα δολοφονίας με χρήση κανθαριδίνης σε σοκολάτες, είναι κάτι που φαίνεται σήμερα ευφάνταστο, αλλά τότε ήταν πολύ συνηθισμένη η χρήση αυτού του αφροδισιακού που σε ανάλογη δόση γινόταν αποτελεσματικό δηλητήριο. Στο πολιτικό επίπεδο, η καθαρά δυτικόφιλη, στην περίπτωση μας γερμανόφιλη, στάση του συνδυάζεται με τον καιροσκοπικό χαρακτήρα τού ατόμου. Στο πλαίσιο αυτό δε διστάζει να κατηγορήσει συλλήβδην τους Έλληνες που επιμένουν να ζουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντιστεκόμενοι στον δυτικό

³⁷ M. Schendos-Vanderbech, *Empirica Illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia ad totidem grauissimos et frequentiores morbos profligandos. Addita auctoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias par le docteur Conrade du Schebhen. Editio altera, ut quidem in titulo fingitur, prototypo Londinensi, longe elegantior et emendatior*, Augsburg 1723: Merz et Mayer.

³⁸ J. Israel, *Enlightenment Contested...*, ό.π., σ. 795-796 και 803.

³⁹ Ο.π., σ. 295-305.

παράγοντα, για λόγους είτε θρησκευτικούς είτε πολιτικούς και πολιτισμικούς. Παρουσιάζει ως βαρβαρικά τέρατα όλους τους Ανατολίτες, με αποκορύφωμα τον Νικόλαο που θα ονομάσει χαρακτηριστικά «κονδύλωμα», που πρέπει να καεί με τη φωτιά και το σίδηρο.⁴⁰

Αν δούμε το κυρίως κείμενο με τα *Remedia* [=Φάρμακα], θα διαπιστώσουμε ότι ακόμα και στις πρώτες σελίδες των απλών αυτών συνταγών φαίνεται η δυτικόστροφη νοοτροπία του (που δεν υπάρχει στους Τιμόνη, Πυλαρινό και Μαυροκορδάτο, αλλά υπάρχει στον Ροδοκανάκη), υπό την επίδραση της οποίας παρουσιάζει την εργασία του ως εκλαϊκευμένη μορφή ιατρικού εγχειριδίου για τους απλούς ανθρώπους στις «ημιβάρβαρες», όπως τις χαρακτηρίζει, περιοχές.⁴¹ Θα λέγαμε ότι το ύφος του Σκένδου και οι απόψεις του δεν είναι ψυχραιμες, σε σχέση με τους άλλους, κάτι που αναδεικνύει και την ιδιοτέλεια των διακηρύξεών του στο βιβλίο, αλλά και τη διαφορά στο κειμενικό είδος της εισαγωγής (λογοτεχνία και όχι επιστημονικός επικοινωνιακός λόγος). Στην περίπτωση του όμως, παρόλο που η γλώσσα δεν θα βοηθούσε τους αναλόγους απλούς ανθρώπους, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στοχεύει σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό. Για παράδειγμα, ενδεχομένως οι αστοί Ρουμάνοι θα μπορούσαν να καταλάβουν τα λατινικά (λόγω του ότι η γλώσσα τους είναι λατινογενής), αλλά το ίδιο ενδεχομένως και οι Αυστριακοί και άλλοι Ευρωπαίοι που έχουν μορφωθεί, μια και στα σχολεία τους διδασκόταν τα Λατινικά. Ωστόσο, είναι σημαντικό ότι η λεγόμενη εκλαϊκευση των επιστημονικών εγχειριδίων (έστω και σε γλώσσα μη κατανοητή από την πλειοψηφία του πληθυσμού) ξεκινά από πολύ νωρίς, ενώ προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα θα φτάσει, ειδικά για την ιατρική, στην κορύφωσή της με έργα όπως τη μεταφρασμένη από τον Ιωάννη Νικολίδη γερμανική μελέτη για τη «Μαλαφράντζα», το 1794,⁴² στην καθομιλουμένη αστική Ελληνική. Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο Σκένδος στοχεύει κυρίως να επιτεθεί στους πρακτικούς γιατρούς, τους οποίους ονομάζει τσαρλατάνους που λυμαινονται τις περιοχές αυτές,⁴³ φωτίζοντας όσους έστω και λίγους μορφωμένους πολίτες μπορούσαν να το διαβάσουν. Ακόμα και κάποιοι πρακτικοί γιατροί ενδεχομένως (χωρίς να το δηλώνει, αλλά ίσως θα μπορούσαμε να το προσθέσουμε ερμηνεύοντας τα λόγια του) θα ήταν δυνατό να βοηθηθούν, χρησιμοποιώντας τις δικές του συνταγές αντί για εκείνες που παραδοσιακά χρησιμοποιούσαν.

Το εισαγωγικό κείμενο-λίβελο στην έκδοση των *Remedia* αναδεικνύει και άλλη μια πτυχή του Πρώιμου Διαφωτισμού, τη μετακίνηση των επιστημόνων στην Ευρώπη και ειδικά για την αρχή του 18^{ου} αιώνα στην Ρωσία του Μ. Πέτρου, με τη χρήση των Λατινικών ως *Lingua franca* της Πολιτείας των Γραμμάτων. Ο ιατροφιλόσοφός μας κινείται από την Ιταλία στη Δυτική Ευρώπη, την Κεντρική, τη

40 M. Schendos-Vanderbech, *Empirica illustris...*, ό.π., σ. 23.

41 Ο.π., σ. 33-34.

42 Ιω. Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγγουν η Μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794: Τυπογραφία Ιωσήφ Βαουμαϊστέρου.

43 M. Schendos-Vanderbech, *Empirica illustris...*, ό.π., σ. 35.

Νοτιοανατολική, την Βορειοανατολική και ως τη Σιβηρία. Πέραν των πολιτικών και προσωπικών επιδιώξεών του, ενδεικτικό για τον πρώιμο Διαφωτισμό είναι το γεγονός ότι μελετάει όλα τα σύγχρονά του επιστημονικά δεδομένα, ενώ φαίνεται να γνωρίζει και να προμηθεύεται φυτά και μέταλλα με φαρμακευτικές ιδιότητες από όλον τον κόσμο, από την Κίνα ως τη Λατινική Αμερική. Η θέση του στο Τσαρικό Νοσοκομείο τού επιτρέπει να βρίσκεται στο μέσον αυτής της έκρηξης στις επιστήμες του ανθρώπου, όπως την περιγράφει ο Israel ως υπεύθυνη για τη χειραφέτηση του πνεύματος από τη μεταφυσική.

Η δεύτερη γνωστή μελέτη του συνίσταται από δύο, επίσης λατινόγλωσσες, «Επιστολές».⁴⁴ Η πρώτη σχολιάζει τα μέταλλα (σ. 112-115, 116-117, 119 κτλ.) και τα φυτά (σ. 118, 120-122) που χρησιμοποιούνται στην ιατρική, δίνοντας συμβουλές και για αφεψήματα ή βρώσιμα μείγματα με διατροφική και ιαματική αξία (σ. 115) κτλ. Διάσημο παράδειγμα είναι εκείνο της παρασκευής σοκολάτας (σ. 121) ακόμα και στις προσμειξεις της με άλλα στοιχεία όπως βανίλια, κανέλα κτλ. (σ. 122). Σχεδόν όλη η δεύτερη επιστολή αφιερώνεται σε αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει «Tanzüe» και το περιγράφει ως χάπι με Ginseng, το οποίο καθ' όλο τον 18^ο αιώνα αναφέρεται σε ιατρικά βιβλία, ενίοτε με παραπομπή στο έργο του Σκένδου, όπως κάνει π.χ. ο L. Chr. Gottlieb στο *Terrae musei regii Dresdensis. Accedunt terrarum sigillatarum figurae* (1749) και ο J. Fr. Hecker στο *Geschichte der Heilkunde*, vol. 1 (1822). Οι συγκρίσεις του με άλλα φυτικά υλικά που χρησιμοποιούνται στην ιατρική, όπως όπιο, μανδραγόρας και εστραμόνιο, δείχνουν την τάση των επιστημόνων (όπως είδαμε πιο πάνω) να ξαναβλέπουν την πρακτική ιατρική με άλλο μάτι, αποσυνδέοντάς τη από τη μαγεία. Παράλληλα θεωρεί ότι το Ginseng είναι ένα από τα «χαλαρωτικά παυσίπονα και ανώδυνα φάρμακα» («Pacativa Anodyna et tutiora Narcotica», σ. 130). Αξιοσημείωτη είναι και η παρατήρησή του ότι χρησιμοποιήθηκε για πανδημίες πανώλους, όπως στην Alba Julia της βορειοδυτικής Δακίας (σ. 130).

Συνοψίζοντας, για τις περιπτώσεις που εξετάσαμε, θα λέγαμε πως σίγουρα η πιο ενδιαφέρουσα και φιλοσοφικά υποστηριγμένη είναι του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, αφού ενισχύεται μάλιστα και από τα υπόλοιπα έργα του. Ενδιαφέροντα έργα εκτός των ιατρικών έχουμε και από τον Ροδοκανάκη και τον Σκένδο. Δεν είναι τυχαίο που από τους πέντε ιατροφιλοσόφους που είδαμε, οι τρεις είναι και πολιτικά πρόσωπα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και κατέχουν θέσεις κλειδιά ή αξιώματα και τίτλους σε τέσσερις μεγάλες αυτοκρατορίες: ο Αλέξανδρος στην Οθωμανική, ο Ροδοκανάκης στην Αγγλική, ενώ ο Σκένδος στην Αυστριακή και κατόπιν στη Ρωσική. Οι δύο τελευταίοι υπηρετούν κυρίως ως γιατροί, ενώ ο πρώτος περισσότερο ως διπλωμάτης. Τέλος, οι Τιμόνης και Πυλαρινός περνούν τη ζωή τους ασκώντας μόνο το ιατρικό επάγγελμα.

44 M. Schendos-Vanderbech, «De quibusdam rarioribus Indiae utriusque Exoticis ac praecipue, de Terra Sinica Bezoardica Tanzue Dicta», στον τόμο *Acta Physico-medica Academiae Caesariae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum Exhibentia. Ephemerides sive Observationes Historias et Experimenta Celeberrimis Germaniae et Exterarum Regionum Viris Habita et Communicata, Singulari Studio Collecta, Volumen Primum cum Appendice*, Nuremberg 1727: Johannis Ernesti Adelbulneri, Appendix, σ. 111-131.

Αν δεχτούμε ότι η «πρώιμη νεωτερικότητα», κατά το σχήμα του Israel, ξεκινά από το β' μισό του 17^{ου} αιώνα και οι όροι που την προσδιορίζουν είναι η επιστημονική και φιλοσοφική ή κριτική επανάσταση, που απομακρύνεται σιγά σιγά από την μεταφυσική, ακόμα και στην καρτεσιανή της μορφή, τότε οι Έλληνες ιατροφιλόσοφοι βρίσκονται όχι μόνο στην καρδιά του φαινομένου, αλλά σε κάποια σημεία πρωτοπορούν. Αναζητώντας και τις ρίζες του κινήματος του Διαφωτισμού στην Ευρώπη, ο Israel, αλλά και οι περισσότεροι ξένοι μελετητές αναφέρονται σε Πρώιμο Διαφωτισμό από το τέλος του 17^{ου} αιώνα και κυρίως τις αρχές του 18^{ου}. Είναι, τέλος, πολύ σημαντικό να παρατηρήσουμε το κενό, ή μάλλον την ελλιπή εικόνα που διαπιστώνεται στην περιγραφή της περίπτωσης των Ελλήνων λογίων στη μελέτη του. Δεδομένου ότι ο Israel δεν γνωρίζει την ελληνική γλώσσα, ενώ και η ελληνική βιβλιογραφία όχι μόνο δεν αναφέρεται αναλυτικά σε αυτή την «πρώιμη» περίοδο, αλλά και οι πηγές είναι είτε ανέκδοτες (σε χειρόγραφα) είτε ανεκμετάλλευτες και χρειάζεται πρωτογενής έρευνα, δεν θα μπορούσαμε να περιμένουμε από τον ξένο μελετητή να έχει πλήρη εικόνα για την ελληνική λογιούση. Στις πιο γνωστές γενικές μελέτες, όπως εκείνες του Δημαρά και των κατοπιών μελετητών του Διαφωτισμού, προβάλλεται μια εικόνα για την περίοδο από το τέλος του 17^{ου} αι. ως περίπου το 1750 όχι μόνο ελλιπής, αλλά εν πολλοίς εξαρτώμενη από την Ευρώπη, με τους Έλληνες να παρουσιάζονται σχεδόν ως ουραγοί-κακέκτυπα στην πρόσληψη των Φώτων κατά το α' μισό του 18^{ου} αι. Περιπτώσεις που ξεχωρίζουν είναι λίγες, όπως εκείνη του Ζ. Μπουσάρ, που μιλάει καθαρά για Πρώιμο Διαφωτισμό σε σχέση με τον Ν. Μαυροκορδάτο ή του Δ. Αποστολόπουλου για τον Αλέξανδρο τον εξ Απορρήτων. Η εστίασή μας όχι στον Νικόλαο, αλλά στον Αλέξανδρο και σε μερικούς άλλους ιατροφιλοσόφους, είναι μια προσπάθεια να ανιχνευτεί η έναρξη του φαινομένου της νεωτερικότητας και του λεγόμενου «Πρώιμου Διαφωτισμού», πέραν του στενού πλαισίου της «λογοτεχνίας», αλλά εκεί όπου και πολλοί μελετητές το εντοπίζουν, δηλαδή στην κριτική και φιλοσοφική σκέψη και κυρίως στις επιστήμες και μάλιστα με σημείο εκκίνησης τη δεκαετία του 1660.⁴⁵ Η φιλοσοφίζουσα κοσμοθεωρία των επιστημόνων συμβάλλει στην προώθηση των επιδιώξεων του νεωτερικού ανθρώπου.

Αν και δεν πρόκειται για ριζοσπάστες τύπου Bayle, Diderot και de La Mettrie (οι περισσότεροι από τους οποίους εμφανίζονται μετά από τα χρονικά όρια των μελετών που εδώ εξετάζουμε), οι ομοιότητες απόψεων του προγενέστερου τους Αλεξάνδρου με κάποιες από τις απόψεις του Spinoza (έστω και εμμέσως ή διά της αξιοσημείωτης) αναδεικνύουν την ανάγκη να επανεξετάσουμε τη σύνολη πνευματική παραγωγή με νέο μάτι και να μεταθέσουμε τον πρώιμο καθ' ημάς Διαφωτισμό στη δεκαετία του 1660. Οι επιστημονικές πρακτικές του Ροδοκανάκη, του Πυλαρινού και του Τιμόνη, που ανασύρουν την αξιοποίηση της πρακτικής

⁴⁵ Σε πρόσφατη συνάντηση στο πλαίσιο της σειράς διαλέξεων: *Κύκλος Δ' Ιδέες του Διαφωτισμού πριν από τον Διαφωτισμό* (7 Μαΐου 2019) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με ομιλητές τον Δ. Αποστολόπουλο, τον Ζ. Μπουσάρ και τον γράφοντα, υπήρξε στη συζήτηση που επακολούθησε μετά από τις ομιλίες, μια συμφωνία ότι όντως η έναρξη του λεγόμενου «πρώιμου» Διαφωτισμού τοποθετείται κάπου στη δεκαετία του 1660.

ιατρικής και τη συστηματοποίησή της χωρίς προκαταλήψεις με την απόρριψη του μεταφυσικού στοιχείου, δείχνουν πως κάποιοι αφανείς ήρωες της επιστήμης πρωτοπορούν στην Ευρώπη (εμφανιζόμενοι στην Αγγλία πριν, η ταυτόχρονα με, την επικράτηση του νευτώνειου συστήματος στην Royal Society of London) με τις πρωτότυπες τεχνικές και τα φάρμακά τους. Εξάλλου, η συχνή χρήση της λατινικής γλώσσας ως κοινού εργαλείου των επιστημόνων του 17^{ου} αιώνα και των αρχών του 18^{ου} και η μνημόνευσή τους από τη διεθνή βιβλιογραφία δείχνει την πεποίθησή τους ότι ανήκουν στη μεγάλη Δημοκρατία των Γραμμάτων και ότι δεν έχουν στενά τοπική ή εθνική, αλλά πανευρωπαϊκή στόχευση, στο πλαίσιο της πρώιμης φάσης του Διαφωτισμού. Μερικοί μάλιστα από αυτούς τιμήθηκαν από ξένους φορείς ή και δούλεψαν για ευρωπαίους μονάρχες, διατηρώντας όμως την αυθυπαρξία τους ως επιστήμονες και διανοητές.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο «εξ απορρήτων» (1641-1709) στα Βαλκάνια: «ὁ τὰς συνθήκας θεΐς, καὶ διαλλάξας Ὅθωμανοὺς καὶ Γερμανοὺς»

Δημήτρης Τζελέπης

Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The present paper focuses on Alexander Mavrocordatos' (1641-1709), the so called the "Exaporit", diplomatic career, which lasted almost thirty years (1671-1699). More specifically, we tried to sketch the period of his life as a diplomat and politician, from his first years as Panayiotis Nikousios' secretary till the famous Karlowitz Treaty. For the negotiations, the final text and the signing of the Treaty on behalf of all the countries involved he played a protagonist role. Considering these two moments as the beginning and the end of this period, we also try to outline his personal adventures, mainly those he had after the unsuccessful attempt of the Ottomans to conquer Vienna.

The paper is based on the existing bibliography but it also fills in the (sometimes big) gaps, when necessary, and amends the errors. At the same time, we present new facts and information as we can spot them in Alexander's works (for example his letters or his "Ephemerides" [=Personal Diary]), as well as in some other historical works, contemporary to his days. Finally, we try to bring to light the connection between Mavrocordatos as a historian with his identity as a politician and diplomat.

Η προσωπικότητα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1641-1709) είναι αναμφίβολα από τις πλέον γοητευτικές προσωπικότητες του 17^{ου} αιώνα. Επιστήμονας με λαμπρές σπουδές στην ιατρική, σε δύο από τις πιο σημαντικές πανεπιστημιακές ιατρικές σχολές της Εσπερίας, αυτήν της Μπολονίας και της Πάδοβας, όπου και εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή, τη σχετική με την κυκλοφορία του αίματος· καθηγητής με καρποφόρο διδακτικό έργο στη σχολή του Μανολάκη Καστοριανού στην Κωνσταντινούπολη· συγγραφέας με πολυσχιδές συγγραφικό έργο, φιλοσοφικού, ιστορικού, ακόμη και φιλολογικού ενδιαφέροντος. Εκείνο, ωστόσο, που κάνει ακόμη πιο γοητευτική την περίπτωση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου είναι το γεγονός πως υπήρξε άνθρωπος της δράσης, καθώς έζησε ως πρωταγωνιστής όλα εκείνα τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή των Βαλκανίων τον καθοριστικό εκείνον 17^ο αιώνα.¹

¹ Η προσωπικότητα του σημαίνοντος αυτού Φαναριώτη και, ειδικότερα, η κριτική έκδοση των ανέκδοτων *Ῥωμαϊκῶν* του αποτελεί το θέμα της διδακτορικής διατριβής τού γράφοντος στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Ν. Μαυρέλο. Ας σημειωθεί πως η εν λόγω έκδοση περιλαμβάνει και το αγνώστου –μέχρι και τις ημέρες μας– τύχης χειρόγραφο,

Ο Μαυροκορδάτος «Μέγας δραγουμάνος»

Η συμμετοχή του Μαυροκορδάτου στα τεκταινόμενα στην περιοχή των Βαλκανίων ξεκινά νωρίς. Βρισκόμαστε στα 1673 και ο τριάντα δύο μόλις ετών γιος του Χιώτη Νικόλαου Μαυρογορδάτου –όπως ήταν αρχικά γνωστό το επώνυμο της οικογένειας– και της Ρωζάνδρας Σκαρλάτου συνοδεύει τον Παναγιώτη Νικούσιο στην εκστρατεία των Οθωμανών κατά των Πολωνών, με επικεφαλής τον Κιοπρούλη Αχμέτ-πασά. Κατά τη διάρκεια, όμως, της εκστρατείας αυτής «έδωκε τὸ κοινὸν χρέος ὁ Παναγιωτάκης μέγας δραγουμάνος, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔγινεν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος».² Ξεκίνησε, έκτοτε, μία περίοδος ιδιαίτερα σημαντική στη ζωή του, κατά τη διάρκεια της οποίας απολάμβανε πολλά προνόμια,³ αλλά –πρωτίστως– είχε, πλέον, τη δυνατότητα να διεισδύσει στα απόρρητα της τουρκικής πολιτικής και να ασκήσει μεγάλη επ' αυτής επιρροή.

το οποίο περιέχει το βιβλίο γ' της συγκεκριμένης ρωμαϊκής ιστορίας. Το χειρόγραφο ανακάλυψε ο γράφων το καλοκαίρι του 2019.

2 Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», στον τόμο Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, επιστασία Κ. Ν. Σάθα. Τόμος Γ΄. Καισάριος Δαπόντες – Σέργιος Μακραιός – Αναστάσιος Γόρσιος – Δημήτριος Προκοπίου – Αλέξανδρος Τυρναβίτης – Κατάλογοι επιστολών ανεκδότων – Πατριαρχικά έγγραφα – Κατάλογος Μαρτύρων*, Εν Βενετία 1872: Τύποις του Χρόνου, σ. 15 [Για την απόδοση του «Χρονογράφου» στον Ραμαδάνη και όχι, όπως είναι ευρέως γνωστό, στον γραμματέα του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, δηλαδή στον Καισάριο Δαπόντε, βλ. Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμαδάνης. Ένας ιστοριογράφος του 18^{ου} αιώνα σε αφάνεια», *Ο Ερανιστής* 20 (1998), σ. 20-35 και Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Το χειρόγραφο του "Χρονογράφου" του Δαπόντε και η λύση ενός αιγίνματος. Το χφ Κυριαζή 4 της Γενναδείου», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), σ. 85-94]. Στα 1681 τοποθετεί, ωστόσο, την απόδοση αυτού του τιμητικού αξιώματος στον Αλέξανδρο ο ανώνυμος συγγραφέας του *Λόγιου Ερμή* [Ανώνυμος, «Ιστορία και Βιογραφία. Χρονολογικός κατάλογος των ορθοδόξων μεγάλων Ερμηγέων της των Οθωμανών βασιλείας», *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818), σ. 298], άποψη την οποία υιοθετεί τόσο ο Π. Αργυρόπουλος («Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρητών», στον τόμο *Λόγιοι εκφωνηθέντες την 28 Σεπτεμβρίου 1852 υπό του πρώην πρυτάνεως Σπυριδωνος Κηλήκα, παραδίδοντες την πρυτανείαν του Οθωμνείου Πανεπιστημίου, ω και προσανετέθη. Τόμος Β΄. Περιέχων την επί του κόλπου Περαιάν και τα εκατέρωθεν του Βοσπόρου*, Αθήνησιν 1862: Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, σ. 112, σημ.). Η λανθασμένη, βέβαια, αυτή πληροφορία έχει να κάνει και με τον θάνατο του προηγούμενου Μεγάλου Διερμηγέως, ο οποίος τοποθετείται από τον ανώνυμο συντάκτη του προαναφερθέντος κειμένου στα 1661, έναν, δηλαδή, μόλις χρόνο μετά την ανάληψη του αξιώματος από αυτόν. Για το ότι ο θάνατος του Νικουσίου επήλθε στα 1673, βλ., επιπρόσθετα, και J. de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, par J. de Hammer. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe; Traduit de l'Allemand par J.-J. Hellert; Accompagné d'un Atlas comparé de l'empire ottoman, contenant 21 cartes et 15 plans de batailles dressés par le traducteur. Tome onzième. Depuis le Grand-Visirat de Mohammed Koepriul, jusqu'à la paix de Zurawna, 1656-1676*, Paris 1838: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, I bis, Rue de Verneuil, σ. 361.

3 Για τα προνόμια αυτά, βλ., αναλυτικά, τις πληροφορίες που παραθέτει ο Επ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηγέων του Οθωμανικού κράτους, Υπό Επαμ. Ι. Σταματιάδου, εκδίδοντας Κ. Τεφαρική*, Αθήνησι 1865: Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα, σ. 22-24.

Στην απονομή του τίτλου του «μεγάλου δραγουμάνου» συνέβαλε, καταρχάς, το γεγονός πως νωρίτερα «ὁ Παναγιωτάκης [...] ἐφιλοτιμήθη νὰ συστήσῃ τὸν Μαυροκορδάτον ὡς ἐξάιρετον αὐτοῦ φίλον πρὸς πολλοὺς ὑπουργοὺς Τούρκου, ἐξαιρέτως δὲ πρὸς τὸν περίφημον Βεζύρην Κιουρουλήν».⁴ Ἡ γνωριμία, ωστόσο, αὐτὴ δεν θα ἦταν, ἴσως, ἀπὸ μόνῃ τῆς ἀρκετῆ, ἀν ὁ βεζίρης δεν ἔτρεφε στο πρόσωπο τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπεριόριστη ἐκτίμησι, εἴτε λόγῳ τῆς ἐν γένει προσωπικότητάς του εἴτε, ἀκόμη, λόγῳ τῆς ἰατρικῆς του ἀξιοσύνης.⁵ Εἰδικά γιὰ το τελευταίῳ, ὁ Δημήτριος Ραμαδάνης θα γράψῃ: «Γενόμενον περιβόητον τὸν Ἀλέξανδρον εἰς τὴν ἰατρικὴν, ἀρρωστήσας ἕνας ἐξάδελφος τοῦ ἐπιτρόπου, ὁ ὁποῖος θέλωντας νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ Μπαμπάδαγι τὸν ἐπήρε μαζί του, καὶ ἐκεῖ ἀποθνήσκωντας ὁ ῥηθεὶς Παναγιωτάκης, ἔκαμε δραγουμάνον μέγαν εἰς τὸν τόπον τοῦ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον».⁶

Ἐνῶ ὁ Σταματιάδης, δίνοντας περαιτέρω διευκρινιστικὲς πληροφορίες γιὰ το περιστατικὸ αὐτὸ, θα σημειώσῃ πως τὸν Ἀλέξανδρο

παρέλαβε μεγιστάν τις Τούρκος, ἐξάδελφος τοῦ Μεγάλου Βεζύρου, ὅστις ποσῶν, προὔτιθετο νὰ ὑπάγῃ εἰς Μυσσίαν. Ὁ μεγιστάν οὗτος, ὠφελῆθεις λίαν ἐκ τῶν ἰατρικῶν συμβουλῶν του καὶ ἐκτιμήσας τὴν πολυμάθειαν καὶ τὴν σοφίαν αὐτοῦ, τὸν ἐσύστησεν εἰς τὸν ἐξάδελφόν του Βεζύρην, Κιοπουλή Ἀχμέτ-πασάν, ὅστις, κενῆς οὔσης τότε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Παναγιώτου Νικουσίου τῆς θέσεως τοῦ διερμηνέως τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, διώρισεν εἰς αὐτὴν τὸν Ἀλέξανδρον.⁷

Ἀσφαλῶς, ὅλα τα παραπάνω δεν θα ἦταν σε καμία περίπτωση ἀρκετά, εἰάν ὁ Ἀλέξανδρος δεν γνώριζε ξένες γλώσσες. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο εἶναι πολὺ ὀρθὴ ἡ κρίσις τοῦ Ζαβίρα πως «διὰ μέσου τῶν διαλέκτων αὐτῶν κατέστη διάδοχος τοῦ Παναγιωτάκη, τουτέστι μέγας ἔρμηνεὺς τοῦ τῶν ὀθωμανῶν κράτους».⁸ Ἄλλωστε, δεν πρέπει νὰ λησμονοῦμε καὶ τὶς υποχρεώσεις τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως, οἱ ὁποῖες εἶχαν νὰ κάνουν με «τὴν τῶν γλωττῶν ὑπαγόρευσιν καὶ ἔρμηνειαν».⁹

4 Ἰάκ. Ρ. Νερουλόσ, *Ἱστορία των Γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Ἑλλησι, συνταχθεῖσα ὑπὸ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ κατὰ τὸ 1826 ἐν Γενεύῃ χάριν τῆς αὐτόθι νεολαίας ὡς φιλοτιμουμένης περὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Jean Humbert τὸ 1827 ἐν Γενεύῃ, ἐξελληνίσθη δε ὑπὸ Ὀλυμπίας Ι. Ν. Abbot ἐν Θεσσαλονίκῃ, Ἀθήνησι 1870: Ἐν τῷ τυπογραφείῳ Περρῆ καὶ Βάμπα, σ. 43.*

5 Βλ. J. de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, par J. de Hammer. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe; Traduit de l'Allemand par J.-J. Hellert; Accompagné d'un Atlas comparé de l'empire ottoman, contenant 21 cartes et 15 plans de batailles dressés par le traducteur. Tome treizième. Depuis la Traité de paix de Carlowicz, jusqu'à la paix de Passarowicz, 1699-1718, Paris 1839: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, I bis, Rue de Verneuil, σ. 8.*

6 Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὁ.π., σ. 17.

7 Ἐπ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ἑλλήνων...*, ὁ.π., σ. 69.

8 Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον. Ἐκδοθέν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872: Τύποις Ἐφημερίδος των συζητήσεων, σ. 166.*

9 Ἰάκ. Ἀργεῖος, «Εἰς τὸν Ἐκλαμπρότατον καὶ Ἐξοχώτατον, Εὐσεβέστατον, καὶ Σοφώτατον Αὐθεντὴν ἐξ Ἀπορρήτων τῆς Κραταίας των Ὄθωμανῶν Βασιλείας, καὶ Μέγαν Λογοθέτην τῆς Ἁγίας του Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, Κύριον, Κύριον Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον, λόγος συντεθεὶς παρά του Ἐντιμοτάτου, καὶ Λογιωτάτου, Ὑπάτου των Φιλοσόφων τῆς του Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, κυρ

Τρία χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα στις 5 Δεκεμβρίου του 1676, θα αποκτήσει και έναν ακόμη τίτλο, αυτόν του «Μεγάλου Σκευοφύλακος».¹⁰ «Μετ' ού πολὺ δέ» (στην πραγματικότητα, έχουμε ήδη μεταβεί στα 1691), «καὶ ὁ Πατριάρχης τὸν ὠνόμασε μέγαν Λογοθέτην τῆς Ἐκκλησίας».¹¹ Θα ακολουθήσει –τίτλος ὕστατος– αυτός του «ἐξ ἀπορρήτων», στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ο Μαυροκορδάτος σε περιπέτειες

Μία ιδιαίτερα κρίσιμη πτυχή στη ζωή του Μαυροκορδάτου αποτελούν, ασφαλώς, τα ὅσα συνέβησαν κατὰ την ἀπόπειρα των Οθωμανῶν να καταλάβουν τη Βιέννη, μεσουντος του 1683. Προηγήθηκαν, βέβαια, της ἀπόφασης αὐτῆς διετείς διαπραγματεύσεις (1681-1682), ἀνάμεσα στους Γερμανοὺς πρέσβεις και τον Μεγάλο Διερμηνέα της Ὑψηλῆς Πύλης, οι οποίες, ωστόσο, δεν ἀπέδωσαν τους ἀναμενόμενους καρπούς, λόγω της ἀδιαλλαξίας του Καρὰ Μουσταφά, ο οποίος «συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κατακτήσῃ τὴν Αὐστρίαν καὶ νὰ εἰσέλθῃ νικητῆς εἰς Βιέννην, ὄνειροπολῶν, ὡς τινες λέγουσι, καὶ τὴν σύστασιν νέας μωαμεθανικῆς αὐτοκρατορίας ἐν τῇ πρωτευούσῃ αὐτῇ».¹² Τα γεγονότα ἔχουν, ἐν συντομία, ως ἐξῆς.¹³

Ιακώβου του Αργείου», στον τόμο Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία ἱερά ἴητο, Τα Ιουδαϊκά· Κατ' ἐπιτομήν συγγραφέντα Παρά του Εὐσεβεστάτου, Ἐκλαμπροτάτου, και Σοφωτάτου, Αὐθέντου, Κυρίου, Κυρίου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του Μεγάλου Λογοθέτου της του Χριστοῦ Μεγάλῆς Ἐκκλησίας, και ἐξ Ἀπορρήτων της Κραταιᾶς Βασιλείας των Οθωμανῶν. Και διά δαπάνης του Εὐσεβεστάτου, και Ὑψηλοτάτου Αὐθέντου, και Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου, Κυρίου, Ἰωάννου Νικολάου Βοαβόδα του Σοφωτάτου Υἱοῦ αὐτοῦ. Νεωστὶ τυπωθέντα, Ἐν τῇ Σεβασμίᾳ Μονῇ των Ἁγίων Πάτων, Ἀρχιερατεῦοντος του Πανιερωτάτου, και Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Κυρίου Ἀνθίμου του ἐξ Ἰβηρίας. Προς το διανέμεσθαι δωρεάν τοις Εὐσεβεσί διά ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν. Ἐπιμελεία και διορθώσει του Λογιωτάτου κυρ Ἰωάννου του Ποστελνίκου, Ἐν Βουκουρεστίῳ 1716, χ.σ.*

¹⁰ Ιω. Καρυοφύλλης, *Ἰωάννου του Καρυοφύλλου Ἐφημερίδες, ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Περικλέους Γ. Ζερλέντου. Ἀπόσπασμα ἐκ του Δελτίου της Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας της Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1890*: Ἐκ του Τυπογραφείου των ἀδελφῶν Περρῆ, σ. 20.

¹¹ Ἐπ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των Ἑλλήνων...*, ὅ.π., σ. 69. Τὴν ἴδια αὐτὴν πληροφορία παρέχει και ο Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι των ἐν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ καταλύσεως της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι της Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821): Σύγγραμμα Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, βραβευθὲν ἐν τῷ φιλολογικῷ διαγωνισμῷ του 1867, Ἐν Ἀθήναις 1868*: Ἐκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά, σ. 386.

¹² Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του ἐξ ἀπορρήτων», στον τόμο Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου Ἐπιστολαί Ρ'.* Ἐκδίδονται ἐπιστασία Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879: Τύποις του Αὐστροουγγρικοῦ Λόυδ, σ. 4α'-4β'.

¹³ Τis πληροφορίες για τα γεγονότα αὐτά, καθώς και για τα συμπαρομαρτοῦντα, δηλαδή τον ἀντίκτυπο που εἶχαν στη ζωὴ του Μαυροκορδάτου, μὰς τις παρέχει ο Ραμαδάνης στον «Χρονογράφου» του (Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὅ.π., σ. 27-30), καθώς και ο Ἐπ. Ι. Σταματιάδης (*Βιογραφίαι των Ἑλλήνων...*, ὅ.π., σ. 69-72). Ἐπίσης, μια πιο σύντομη ἐξιστόρηση οφείλουμε και στον Ιω. Καρυοφύλλη (βλ. Ιω. Καρυοφύλλης, *Ἰωάννου του Καρυοφύλλου...*, ὅ.π., σ. 30-31). Στα παραπάνω κείμενα οφείλουμε, ασφαλώς, να προσθέσουμε και τις «Ἐφημερίδες», συντάκτης των οποίων φαίνεται πως εἶναι ο ἴδιος ο Μαυροκορδάτος (Αλ. Μαυροκορδάτος, «Ἱστορία Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Δραγομένου της Οθωμανικῆς Πόρτας, 1682-1687», στον τόμο Eu. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki publicate sub auspiciile ministerului cultelor și instrucției publice și ale Academiei Române, Volumul XIII. Texte Crecești privitoare la istoria românească culese și publicate cu introducere și indicele numelor de A. Papadopolos-Kerameus, Bucu-*

Οι Οθωμανοί, με επικεφαλής τον Καρά Μουσταφά, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση την παράδοση δύο κάστρων –τα οποία αρνήθηκαν να παραδώσουν οικειοθελώς οι Αυστριακοί–, άρχισαν να πολιορκούν το κάστρο της πόλης, καθώς, όπως προαναφέραμε, «εις δὲ τὸ κρυφὸν ὁ καθολικὸς σκοπὸς τοὺς ἦτον νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν Βιένναν».¹⁴ Η πολιορκία υπήρξε σθεναρή, όμως και η αντίσταση ήταν μεγάλη. Τέλος, με τη βοήθεια πολωνικών συμμαχικών στρατευμάτων –τα οποία, «χριστιανικῶ ζήλω», κινούμενα είχαν σπεύσει να συνδράμουν στον αγώνα–,¹⁵ η πολιορκία, έπειτα από δύο περίπου μήνες,¹⁶ λύθηκε και οδήγησε στην άτακτη φυγή των Τούρκων.

Ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος είχε την υποχρέωση, ως Μέγας Ερμηνεύς, να ακολουθεί τον αρχιβεζίρη στις εκστρατείες του, θα γράψει στις «Εφημερίδες» του: «Τόσον δὲ ἦτον τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων καὶ μεῖ τὸσην δειλίαν ἔφυγον, ὅπου ἂν ἤθελαν ἀκολουθήσει πέντε ἑξ χιλιάδες ἐχθροί, μεγάλη καταδικὴ ἤθελε γένῃ καὶ πολλοὶ ἤθελαν πνιγῆ εἰς τὸ Σφέτι ποταμόν». Και λίγο παρακάτω: «Τέσσαρας ἡμέρας συνεχῶς ἐπερνοῦσαν τὰ γεφύρια τὰ στρατεύματα καὶ πληρωμὴν δὲν εἶχον, ὥστε ἐντρέπεσθαι πρὸς ἀλλήλους, βλέποντες τὸ πλῆθος αὐτῶν καὶ τὴν ἔκτοπον φυγὴν».¹⁷ Ἦταν 2 Σεπτεμβρίου του 1683. Η ήττα, όμως, αυτή και η αποτυχία των Οθωμανών να καταλάβουν τη Βιέννη υπήρξε ολέθρια για τους ηττημένους, ενώ απαγονήστηκε, κατ' εντολήν του Σουλτάνου, στις 2 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, και ο βεζίρης Καρά Μουσταφά, «ἐπὶ λόγῳ τοῦ ὅτι ὑπέκρυψε δῆθεν προτάσεις συνθηκῶν τῶν πολιορκουμένων καὶ δὲν διέταξε γενικὴν καὶ ἀποφασιστικὴν κατὰ τῆς πόλεως ἔφοδον».¹⁸

Τι ήταν, όμως, αυτό που έκανε τον Καρά Μουσταφά να μην επιχειρήσει την έφοδο, δεδομένης, μάλιστα, της αριθμητικής υπεροχής του στρατεύματος των Οθωμανών (αριθμούσε διακόσιες χιλιάδες, έναντι των μόλις οκτώ χιλιάδων αντιπάλων τους); Το πρόσωπο εκείνο που θεωρήθηκε πως «διεκῆλαινε τὰς ἀκούας

reşti 1909, σ. 3-18).

¹⁴ Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ό.π., σ. 28.

¹⁵ «Ἦλθον μετὰ τοῦ Λουπιμρκσίου πέντε χιλιάδες Λέχοι εἰς βοήθειαν τῶν Νεμτζῶν, ὅλοι ἰππεῖς», διαβάζουμε στις «Εφημερίδες» (Αλ. Μαυροκορδάτος, «Ιστορία Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. 14).

¹⁶ Περί δίμηνης πολιορκίας κάνει λόγο ο Π. Αργυρόπουλος, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος...», ό.π., σ. 40. Από την άλλη, ο Γ. Μαυροκορδάτος («Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. 4β'), θέλοντας να ορίσει επακριβώς την έναρξη και το τέλος της συγκεκριμένης πολιορκίας, δίνει ως ημέρα έναρξης τη 14^η Ιουνίου, ενώ το τέλος της το τοποθετεί στις 12 Σεπτεμβρίου. Ο Ιω. Καρσοφύλλης (*Ιωάννου του Καρσοφύλλου...*, ό.π., σ. 31), αντίθετα, γράφει πως αυτή διήρκεσε από «πρώτης Ιουνίου ἄχρι δευτέρας Σεπτεμβρίου ἡμέρας 62». Ο Ζερλέντης, τέλος, επιμελητής των *Ἐφημερίδων* του Μαυροκορδάτου, στην προσπάθειά του να διορθώσει το εμφανές λάθος του τελευταίου, επισημαίνει σε υποσημείωση: «Ἡ ὁ μὴν Σεπτέμβριος ἐτέθη κατὰ λάθος ἀντὶ τοῦ Αὐγούστου, ἢ αἱ ἡμέραι πρέπει νὰ διορθωθῶσιν εἰς 93» (Π. Γ. Ζερλέντης, «Ιωάννου του Καρσοφύλλου Εφημερίδες», στον τόμο Ιω. Καρσοφύλλης, *Ιωάννου του Καρσοφύλλου...*, ό.π., σ. 31). Εάν, ωστόσο, ανατρέξουμε στις «Εφημερίδες» του Μαυροκορδάτου, θα διαπιστώσουμε πως το τέλος της πολιορκίας τοποθετεῖται –όπως καταγράφει και ο Καρσοφύλλης– στις 2 Σεπτεμβρίου του 1683, η έναρξή της, ωστόσο, δύο μήνες νωρίτερα, δηλαδή στις πρώτες μέρες του Ιουλίου (βλ. Αλ. Μαυροκορδάτος, «Ιστορία Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. 14 και 12, αντίστοιχα).

¹⁷ Αλ. Μαυροκορδάτος, «Ιστορία Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. 15.

¹⁸ Π. Αργυρόπουλος, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος...», ό.π., σ. 40-41.

[sic] του βαρβάρου με χρυσά όνειροπολήματα» ήταν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Πιο συγκεκριμένα, θεωρήθηκε πως κατόρθωσε να πείσει τον Καρά Μουσταφά πως «ή διὰ συνθηκών άλλωσις θέλει μεταβιβάσει τούς θησαυρούς εις τὸ ταμείον του, ἐνῶ ἡ ἐξ ἐφόδου κυρίευσις ἤθελεν ἐπιφέρει τὴν γενικὴν διαρπαγὴν καὶ ἐκδήλωσιν τῆς πόλεως [ενν. ἀπὸ τούς στρατιώτες]».¹⁹ Γι' αὐτὸ καὶ, «φέρωντας τὸ κεφάλι του [ενν. του Καρά Μουσταφά] [...] εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἤφεραν καὶ μερικὸς ἀνθρώπους οἰκείους του, τὸν ρεῖς ἐφένδην, τὸν μέγαν δραγουμάνον καὶ ἄλλους».²⁰ Τότε, ἀποκεφάλισε τὸν ρεῖς ἐφένδην, ἐνῶ τὸν μέγαν δραγουμάνον (δηλαδή, τὸν Μαυροκορδάτο) «τὸν ἐφυλάκωσε».²¹

Υποσχόμενος χρηματικὴ ἐγγύηση («τριακόσια πουργία ἄσπρα»)²² καὶ με τὴν –ως ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ– παρέμβαση τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ νεκροῦ ἤδη Κιοπρουλή Αχμέτ Πασά, ὁ Μαυροκορδάτος ἀποφυλακίζεται στις 15 Ἰανουαρίου τοῦ 1684. Ὅμως, φυλακίζεται ἐκ νέου, αὐτὴν τὴν φορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς ἀδυνατούσε να πληρώσει τὸ σύνολο τῶν οφειλομένων.²³ Ἐν τῆλει, τὸν οδηγοῦν, στις 15 Μαρτίου τοῦ 1684 –για μιαν ἀκόμη φορὰ καὶ για τούς ἴδιους λόγους–, στις φυλακὲς τῆς Ἀδριανούπολης, ἀφοῦ «ἐπήραν ὄλον τοῦ τὸ τίποτες εἰς βασιλικὸν λογαριασμόν»,²⁴ καὶ ἐβούλλωσαν τὰ σπίτια του· τὴν δὲ σύζυγόν του Σουλτάναν καὶ τὴν μητέρα του δόμναν Ρωξάνδραν ταῖς ἔβαλαν εἰς τὴν φυλακὴν».²⁵ Ἐξὶ μῆ-

¹⁹ Ο.π., σ. 41. Βλ., ἐπίσης, D. Cantemir, *Histoire de l'empire othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence Avec des Notes très-instructives. Par S. A. S. Demetrius Cantemir, Prince de Moldavie. Traduite en François par M. de Jonquieres, Commandeur, Chanoine Regulier de l'Orde Hospitalier du Saint Esprit de Montpellier. Tome II, A Paris 1743: Chez Despillay, rue Saint Jacques, Cour de la Vieille Poste*, σ. 194, καθὼς καὶ Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 47. Το γεγονός ὅτι ὁ Αλέξανδρος ἦταν αὐτὸς που προκάλεσε τὴν κωλυσιεργία αὐτὴν, ὡς πρὸς τὴν ἐγκαιρὴ πραγματοποίηση τῆς ἐπίθεσης, ἀποδεικνύεται, κατὰ τὸν Ἀργυρόπουλο, ἀπὸ δύο –ισχυρὰ, κατὰ τὴν ἀπόψή του– τεκμήρια. Το πρῶτο ἔχει να κάνει με τὸ γεγονός πως, ἀμέσως μετὰ τὴ συνάψη τῆς εἰρήνης, ὁ αυτοκράτορας Λεοπόλδος ο' Β' τὸν παρασημοφόρησε –εν ἀγνοία τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης– με τὸν τίτλο του πρίγκιπα, πράξη ἣ οποῖα «ἀπετέλει οἰκογενειακὸν μυστήριον μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σύμφωνα με τὸν ἴδιο μελετητὴ, ἡ ἴδια ἡ τύχη τοῦ Αλεξάνδρου καὶ ἡ τιμωρία του ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ἐπιβεβαιώνει περὶτρανα τοῦ λόγου το ἀληθές (Π. Ἀργυρόπουλος, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος...», ὁ.π., σ. 41-42).

²⁰ Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὁ.π., σ. 30.

²¹ Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός πως ὅλα ὅσα ἀκολούθησαν τὴν ἴττα τῶν Ὀθωμανῶν στὴ Βιέννη καὶ, κυρίως, ἡ προσωπικὴ περιπέτεια τοῦ ἴδιου τοῦ Αλεξάνδρου στὴ φυλακὴ δὲν καταγράφονται στις «Ἐφημερίδες» που συνέταξε ὁ ἴδιος ὁ «ἐξ ἀπορρήτων» (βλ. Αλ. Μαυροκορδάτος, «Ἱστορία Αλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 15-18).

²² Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὁ.π., σ. 31. Ὡς πρὸς τὴν ἀξία αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ, ἀς σημειώσουμε πως «ἔκαστον θυλάκιον, ἢ πουργί, ἐτιμάτο 2.500 δραχμῶν» (βλ. Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 47).

²³ Εἶχε κατορθώσει να συγκεντρώσει μόνο τα διακόσια πενήντα –ἀπὸ τα τριακόσια– οφειλόμενα πουργία (Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 47).

²⁴ Στὴν κατάσχεση τῆς περιουσίας τοῦ Μαυροκορδάτου ἀναφέρεται καὶ ὁ Ιάκ. Ἀργεῖος («Εἰς τὸν Ἐκλαμπρότατον...», ὁ.π., χ.σ.): «Δις δημεύσεις περιουσίας, καὶ ταύτης πολυταλάντου παρὰ τῶν κρατούντων, ἀληθέστερον δ' εἶπειν ὑπὸ τῶν στασιωτῶν, διὰ τὰς συμβάσας τότε τοῖς Ὀθωμανοῖς ἐμφυλίους στάσεις ὑποστάς». Ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας αὐτῆς ὁ Γ. Ι. Ζαβίρας (*Νέα Ἐλλάς...*, ὁ.π., σ. 167) σημειώνει πως ἀνερχόταν –τὸ ὅλον– σε «14 μιλιόνια στατήρων».

²⁵ Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὁ.π., σ. 31. Βλ., ἐπίσης, καὶ Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάν-

νες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 29 Αυγούστου του ίδιου έτους, αφήνει την τελευταία της πνοή στη φυλακή η μητέρα του, ενώ έπειτα από πέντε μήνες αποφυλακίζεται η σύζυγος του Αλέξανδρου Σουλτάνα. Την ακολούθησε, μετά από έναν μήνα, και ο ίδιος, αφού είχε δεχτεί –κατά τους τρεις εγκλεισμούς του στη φυλακή– «σκληρούς και άπανθρώπους ραυδισμούς [sic]».²⁶

Για αυτήν του την περιπέτεια ο Μαυροκορδάτος κάνει λόγο –εν είδει προσωπικής εξομολόγησης– σε ένα παρενθετικό τμήμα των *Ιουδαϊκών*, του ιστορικού του, δηλαδή, εκείνου έργου το οποίο αφιερώνει στην ιστορία του εβραϊκού λαού. Μιλώντας, λοιπόν, για τον Ιώβ και την υπομονή που αυτός επεδείξε, όταν κλονίστηκε η ζωή του από συμφορές δεινές, αναφέρει:

Ἐνταῦθα δὲ τοῦ λόγου γενόμενος, Θεῷ τῷ Σωτῆρι δάκρυα ἅπ' ὄφθαλμῶν, καὶ στεναγμοὺς ἅπὸ σπλάγχων ἐν κατανύξει καρδίας σπένδομαι, ὅτι παραπλήσια σχεδὸν πέπονθα, ἀπὸ τε τῆς πρότερον τύχης πεσὼν, καὶ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ὑπαρχόντων ἀπάντων ἠποστησάμενος, καὶ θεομωτηρίοις μετὰ τῆς γεννησάσης, καὶ τῆς συμβίου, εἴτα καὶ χωρὶς καθειργμένος, καὶ ὄλον ἐνιαυτὸν ἐν τοιοῦτῳ γενόμενος αὐχμῷ. Εἴτα δὲ καὶ Θείας ῥοπῆς μετεγνωκῶτι τῶν παραπτωμάτων ἐπιχορηγούσης εὐμένειαν, οἰκίας αὐτῆς πατρῶας, καὶ συμβίου, καὶ παίδων ἀπήλαυσα τῶν ἐμοὶ γλυκυτάτων.

δρου...», ὀ.π., σ. 4γ'.

26 Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς...*, ὀ.π., σ. 167. Βλ., επίσης, και Ιω. Καρυοφύλλης, *Ιωάννου του Καρυοφύλλου...*, ὀ.π., σ. 31 και 32. Ο Γ. Μαυροκορδάτος («Βίος Αλεξάνδρου...», ὀ.π., σ. 4γ' -4δ') αναφέρει πως μέσα στην φυλακή γεννήθηκε ο τρίτοκοκος γιος του Αλέξανδρου, ο Ιωάννης. Η πληροφορία, ωστόσο, αυτή δεν ταυτίζεται με το ιδιόχειρο σημείωμα του ίδιου του Μαυροκορδάτου, το οποίο παραθέτει ο Legrand. Σε αυτό, η γέννηση του Ιωάννη τοποθετείται στα 1689 και μάλιστα, όπως γράφει ο ίδιος ο πατέρας του, «ήνικα πρέσβυς εἰς Γερμανίαν ὠδοιπόρου» (Em. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople, rédigée d'après des documents inédits par Émile Legrand professeur a l'École Nationale des Langues Orientales*, Paris 1900: J. Maisonneuve, Libraire-Éditeur, σ. 26). Εκτός αυτού, ο Ιωάννης στο ίδιο αυτό σημείωμα φαίνεται να είναι ο ἔσχατος της οικογένειας. Ακόμη, όμως, και αν υποθέσουμε πως ο Γ. Μαυροκορδάτος με το όνομα Ιωάννης αναφέρεται στον Νικόλαο (όπως, δηλαδή, καταγράφεται το όνομά του [Ιωάννης Νικόλαος] στο εξώφυλλο της έκδοσης των *Ιουδαϊκών*), ο οποίος υπήρξε, πράγματι, ο τρίτος σε σειρά γιος του Αλέξανδρου –μετά τον Κωνσταντίνο και τον Σκαρλάτο–, ακόμη και τότε η συγκεκριμένη πληροφορία δεν μπορεί να είναι αληθής. Ο λόγος της απόρριψης αυτού του ενδεχομένου έχει να κάνει με το γεγονός πως ο Νικόλαος γεννήθηκε στα 1680 (Em. Legrand, *Généalogie des Maurocordato...*, ὀ.π., σ. 26), τέσσερα περίπου χρόνια πριν από τον εγκλεισμό του πατέρα του στη φυλακή. Ας σημειώσουμε, καταληκτικά, πως τη γέννηση του Νικόλαου την τοποθετεί και ο Δαπόντες στη φυλακή, στο «Εγκώμιον φυλακῆς»: «Υἱός του ὁ Νικόλαος, αὐθέντης τῆς Βλαχίας, / Τὸ ἐκμαγεῖον τοῦ πατρὸς, ὁ γόνος τῆς σοφίας, / Πρὸ πάντων τὸ ὑπόστησε, τὸ ἔδειξεν ἀτός του. / Ὡς γεννηθείς στὴν φυλακὴν, οὔσης καὶ τῆς μητρός του» (Κ. Δαπόντες, «Εγκώμιον Φυλακῆς, ἐν εἰδεί ἐπιστολῆς», στον τόμο Γ. Διάλογος, *Πατρικὸν του ἐν Ἁγίοις πατρός ἡμῶν Γρηγορίου του Διαλόγου, Πάπα Ρώμης. Ἐν ὡ περιέχονται Βίοι των ἐν Ἰταλία Οσίων Πατέρων, ὑπ' αὐτοῦ μεν Λατινιστί συγγραφέντες, παρὰ δε του μακαρίου Ζαχαρίου Πάπα Ρώμης Εἰς το Ἑλληνικόν μεταφρασθέντες· νυν δε εἰς το κοινόν παρὰ Κωνσταντινίου Δαπόντε, Του Μετονομασθέντος Καισαρίου, του ἐκ τῆς νήσου Σκοπέλων, προς χρῆσιν κοινήν, καὶ φέλειαν των ἀναγινωσκόντων. Αφιερωθέν δε τῷ Θεοφιλεστάτῳ, καὶ Λογιωτάτῳ Ἐπισκόπῳ τῆς Ἀγιωτάτης Ἐπισκοπῆς Ρυμνίκου τῆς ἐν Κραγιόβα, Κυρίῳ Κυρίῳ Καισαρίῳ Οὔτινος Δαπάνη νυν Πρώτον καὶ ἐτυπώθη*, Ἐνετησιῶν 1780: Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, σ. 566). Ο γραμματέας του Ν. Μαυροκορδάτου επαναλαμβάνει την ίδια αυτήν άποψη και στο έργο του «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων. (1700-1784)» (Κ. Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων», στον τόμο Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη...*, ὀ.π., σ. 168).

Και διὰ τῆς ἄνωθεν ἐπικουρίας οἰασθῆποτε τύχης μετ' εὐροίας ἐπανιούσης μετέσxon, και δη ὅσαι ὥραι μετὰ τοῦ Ἰωβ ἀναβοῶν πανοικίε. Εἶη εὐλόγημένον τὸ ὄνομα Κυρίου εἰς τοὺς αἰῶνας.²⁷

Πράγματι, μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτές τις περιπέτειες, ἡ ζωὴ ἀρχίζει νὰ του χαμογελά ξανά. Ἐτσι, δύο μῆνες ἀργότερα, ὁ βεζίρης Σουλεϊμάν Πασάς, ἀναγνωρίζοντας τὴν προσφορὰ του και τις υπηρεσίες του στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, τὸν ἐπανατοποθέτησε –βρισκόμαστε ἤδη στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1685– στὴ θέση τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως «καὶ τὸν ἐφόρεσε καβάδι, καὶ ἦλθε πάλιν εἰς τὴν προτέραν τοῦ τιμῆν».²⁸ Για τὸ ἴδιο αὐτὸ γεγονός διαβάζουμε στὶς «Ἐφημερίδες»: «Τῷ 1685ω ἔτει, Ἀπριλίω 1β', τῇ ἡμέρᾳ τῶν Βαΐων πρὸς τὸ κεντὶ ἐφόρεσε καβάδι ἀπὸ τὸν ὑπέρτατον ἐπίτροπον Ἰμπρακίμ-πᾶσαν εἰς ὑπηρεσίαν τῆς ἐρμηνείας τοῦ κραταιοῦ βασιλέως ὁ Ἀλέξανδρος».²⁹ Παράλληλα, λίγο ἀργότερα (1686), «ἐκτὸς τῶν τριῶν τζεκινίων, ἅτινα ἐλάμβανε καθ' ἐκάστην ὡς μισθόν, τῷ ἐδωρήσατο [ενν. ὁ Σουλεϊμάν, ἀντικαταστάτης τοῦ Ἰμπρακίμ] ὅλα τὰ μητροπολιτικὰ εἰσοδήματα τῆς Ἀδριανουπόλεως, πρὸς δὲ τὰς προσόδους τῶν νήσων Μήλου και Μυκῶνου [sic]».³⁰

Ἀκολούθησαν, κατὰ τὴ διετία 1686-1687, διάφορες στρατιωτικὲς επιχειρήσεις, στὶς περισσότερες ἐκ τῶν ὁποίων (ὅπως, για παράδειγμα, σε ἐκείνες κατὰ τῆς Γερμανίας και τῆς Οὐγγαρίας) ἔλαβε μέρος και ὁ Μαυροκορδάτος, καθὼς μᾶς ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος –λεπτομερῶς– στὶς «Ἐφημερίδες» του.³¹

«Αιχμάλωτος» στὴ Βιέννη

Στις 8 Σεπτεμβρίου τοῦ 1688, ὕστερα ἀπὸ τις ταπεινωτικὲς ἡττες που υπέστη ἡ Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς (μία ἀπὸ τις πιο πρόσφατες ἦταν ἡ ἄλωση τοῦ Βελιγραδίου, τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἔτους), ὁ Ἀλέξανδρος θα ἠγηθεῖ, μαζί με τὸν Ζουλφικάρ ἐφένδη, μίας ἀποστολῆς –κατ' ἐντολὴν τοῦ Σουλτάνου

27 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἱστορία Ἰερά...*, ὁ.π., σ. νγ'.

28 Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ὁ.π., σ. 32. Σ' αὐτὸ συνέβαλε ἐπικουρικὰ, ὅπως διαβάζουμε στὸν Γ. Μαυροκορδάτο, και ἡ ἀνικανότητα τοῦ Ἰωάννη Ἀντωνίου, τοῦ ἀποκαλούμενου Σεφέραγα, ὁ ὁποῖος τὸν διαδέχτηκε στὸ αξίωμα τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως (Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Ἀλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 46').

29 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, «Ἱστορία Ἀλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 18.

30 Ἐπ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία τῶν Ἑλλήνων...*, ὁ.π., σ. 72. Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται για πληροφορία τὴν ὁποία ἀντλεῖ ὁ Ἕλληνας μελετητὴς ἀπὸ μία υποσημείωση (στ' ἀριθμ. 1) που ὑπάρχει στὸ ἔργο τοῦ J. de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'a nos jours, par J. de Hammer. Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documens et des manuscrits la plupart inconnus en Europe; Traduit de l'Allemand par J.-J. Hellert; Accompagné d'un Atlas comparé de l'empire ottoman, contenant 21 cartes et 15 plans de batailles dressés par le traducteur. Tome douzième. Depuis la Paix de Zúrawna, jusqu'a la Paix de Carlowicz, 1676-1699, Paris 1838: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, I bis, Rue de Verneuil, σ. 283.*

31 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, «Ἱστορία Ἀλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 18-42. Για τα γεγονότα τῶν ἐτῶν αὐτῶν, βλ., ἀναλυτικὰ, και τὴν ἀφήγησή του Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη (*Ἐκκλησιαστικῶν και Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα Βιβλίον Ἡ' Θ' και Ι' ἤτοι Τα Μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1453-1789) (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς Ἰεράς Μονῆς τοῦ Σινά)*, Ἐκδιδόντος Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀφθονίου Συναΐτου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870: Τυπογρ. Ι. Α. Βρετοῦ, σ. 185-190.

Σουλεϊμάν του Γ'—, προκειμένου να μεταβεί στη Βιέννη, «ἵνα ἀναγγεῖλῃ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνάβασιν αὐτοῦ [δηλαδή, του Σουλτάνου], καὶ ὁμιλήσῃ περὶ εἰρήνης» με τον Γερμανό Αυτοκράτορα Λεοπόλδο τον Β'.³² Πράγματι, στις 8 Φεβρουαρίου του 1689, θα ξεκινήσουν στη Βιέννη διαπραγματεύσεις,³³ κατά τη διάρκεια των οποίων φέρεται να εκφωνήθηκε ενώπιον του Λεοπόλδου και ο *Πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς λόγος, Ὑπὲρ εἰρήνης*. Ο Μαυροκορδάτος, με τον λόγο του αυτόν, προέτρεπε τον Λεοπόλδο, χρησιμοποιώντας ὅλη του τη ρητορική δεινότητα, να κάνει το μεγάλο βήμα και να αποδεχτεί την προτεινόμενη συνθήκη εἰρήνης:

Παυσάτωσαν αἰχμαλώτων ὄδυρμοί, ἀλύσειαν κτύπος, γυναϊκῶν χηρεῖα, καὶ θρήνοι, ἐπισκέτωσαν ὄρφανοὶ τὰ δάκρυα, ἀνοινγύσθωσαν ἐμπόρια, φοιτάτωσαν ἔμποροι, ἐπιλαβέσθωσαν γεωργίας ἀδεοῦς ἀροτῆρες, ἀκινδύνου διάπλου πλωτῆρες ἀρξάτωσαν. Καὶ τί ταῦτα σμικρολογῶ; Τῶν ἀθλίων σωμάτων παυσάτωσαν οἱ τοῦ αἵματος ρύακες στήτωσαν, αἱ τῶν Πόλεων καταστροφαί, αἱ τῶν ἔθνῶν λεηλασίαι, μὴ τραύμασι πηρούσθω σώματα, μὴ κειρέσθω γῆ, μὴ καθαιρέσθω τεμένη, μὴ ἀνασκαπέσθω Φρούρια, καὶ φυλακτῆρια, ἀλλὰ πολέμιοι συγχαιρέτωσαν ἀλλήλους περὶ πτυσσόμενοι, καὶ συνευχοόμενοι.³⁴

Ἔτσι μόνο, σύμφωνα με τον ἴδιο, «εἰρήνη ἐμπολιτεύεται βαθεῖα, καὶ τοῦ πολεμικοῦ πεπαυμένου ταραχὸς πάλιν ἢ κατὰ φύσιν φιλία, καὶ στοργὴ προσγενήσεται, ἢ τῶν καλῶν δημιουργός, ἢ χορηγὸς τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας, ὅσον γε συγχωρεῖ ὁ ἐπὶ κηρος οὐτοσί βίος».³⁵ Κλείνοντας, τέλος, τον λόγο του, ο Μαυροκορδάτος θα αναρωτηθεῖ, απευθυνόμενος για μιαν ἀκόμη φορά στον Λεοπόλδο:

Ἄν γὰρ ὑμεῖς ταυτησί τῆς πρεσβείας ἡμῶν ὀλιγωρηκότες τὸν ὑπάρχοντα καιρὸν διαφθείρητε, μηδεμίαν τῶν ἐπὶ γῆς ἀρχῶν ὡς εὐ δρώντας ὑμᾶς ἐπαινέσει· πῶς γὰρ ἂν ἐπαινέσειαν εἰρήνης ἐνδόξου, καὶ εὐκλεοῦς ἀστάθμητον, καὶ ἀβέβαιον πόλεμον προτετιμηκότας; [...] Ἀλλὰ ταῦτα δὴ ταῦτα κατὰ νοῦν ἀναπολήσατε, καὶ προσηκόντως περὶ χρήματος οὕτω μεγίστου, καὶ σκέψεως ἀξίου πολλῆς, οἷόν ἐστιν ἢ αἵρεσις ἢ τῆς εἰρήνης, ἢ τοῦ πολέμου ἐνθυμήθητε, καὶ ἐπεικῶς ἅμα βουλευσασθε, καὶ καθάπερ

32 Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς...*, ὁ.π., σ. 167.

33 Ο Μαυροκορδάτος μαζί με τον Ζουλφικάρ εφένδη αναγκάστηκαν να παραμείνουν τέσσερις ὁλόκληρους μῆνες σε προάσιο της Βιέννης, καθώς δεν τους ἐπετράπη ἡ εἰσοδος στην πόλη. Καθ' ὅλη τη διάρκεια του τετραμήνου αὐτοῦ ἀλληλογραφοῦσε με τις ἀρχές της πόλης, προκειμένου να του ἐπιτρέψουν την εἰσοδο σε αὐτήν (Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Ἀλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 45). Πληροφορίες για τις προκαταρκτικές αὐτές –πολύμηνες– διαπραγματεύσεις που ἔλαβαν χώρα στη Βιέννη (οι οποίες κράτησαν μέχρι καὶ τις 8 Φεβρουαρίου του 1689 καὶ ἀναλύθηκαν, κυρίως, στον τρόπο με τον ὁποῖο ἐπρόκειτο να παρουσιαστοῦν τα μέλη τῆς πρεσβείας ἐνώπιον του Αυτοκράτορα) μας δίνει ο Επ. Ι. Σταματάδης (*Βιογραφία των Ἑλλήνων...*, ὁ.π., σ. 74-75), ο ὁποῖος μεταφέρει, στην οὐσία, τις πληροφορίες του J. de Hammer (*Histoire de l'empire...*, ὁ.π., σ. 284-286).

34 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, «Πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς Λόγος Ὑπὲρ Εἰρήνης», στον τόμο *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐρανισθέν καὶ τυπωθέν πατριαρχεύοντος του Παναγιωτάτου καὶ Θειωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου, προσφωνηθέν δε τοῖς των Ἑλλήνων φιλομαθεῖσι νέοις. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδεται*. Κωνσταντινούπολις 1804: Ἐν τῷ του Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ, σ. 335.

35 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, «Πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς...», ὁ.π., σ. 335.

ἄνδρες νουνεχείς τε, καὶ μάλα σῶφρονες, καὶ τῶν καλῶν ἔρασταὶ χρη-
στήν, ὡς ἀδιστάκτως ἐλπίζω, ψήφον ἐνέγκατε.³⁶

Οἱ ἐλπίδες, ωστόσο, τοῦ Μαυροκορδάτου θα διαφευστοῦν καὶ οἱ διαπραγματεύ-
σεις δεν θα καταλήξουν πουθενά, λόγω –αυτὴν τὴν φορὰ– τῆς ἀδιαλλαξίας των Γερ-
μανῶν καὶ τῆς ἐπιθυμίας τους νὰ ἐπιβάλουν ὄρους ταπεινωτικoύς στὴν Ὀθωμανικὴ
Πύλη. Ἐτσι, φοβούμενος ὁ Μαυροκορδάτος, θα γράψει ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος:

τὴν δυσμένειαν τοῦ νέου ἀρχιεζζήρου, Μουσταφᾶ Κιοπριλή, περὶ οὐ ἔμα-
θεν ὅτι ἀπεδοκίμαζεν ἐντόνως τὴν εἰρήνην καὶ παρεσκευάζετο εἰς νέον
πόλεμον, ἀπέφυγε νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔπεισε μάλι-
στα, ὡς τινες λέγουσι, τὴν αὐλὴν τῆς Βιέννης ἵνα κατάσχη τοὺς πρέσβεις
καὶ μὴ ἀποπέμψῃ οἴκαδε.³⁷

Τέσσερα, λοιπόν, χρόνια ἀργότερα, καὶ ὅταν πλέον ὁ Μουσταφᾶ Κιοπρουλή
θα ἔχει φύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὁ οἰονεὶ «αιχμάλωτος» Μαυροκορδάτος –καὶ συνολι-
κὰ ἡ πρεσβεία– θα ἐπιστρέψουν ἀπρακτοὶ στὴν Ἀδριανούπολη. Βρισκόμαστε ἤδη
στον Ἀπρίλιο τοῦ 1692.³⁸ Παρ' ὅλη, βέβαια, τὴ διπλωματικὴ αὐτὴν ἀποτυχία, τὰ ἐτῆ
τῆς παραμονῆς τοῦ Ἀλέξανδρου στὴ Βιέννη υπῆρξαν ἰδιαίτερα γόνιμα ἀπὸ πνευ-
ματικῆς ἀποψῆς, καθὼς, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν, φαίνεται πὼς συνέγραψε –με-
ταξὺ ἄλλων– δύο σημαντικὰ τοῦ ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας:
τὰ *Ἰουδαϊκά*, τὰ ὁποῖα θα ἀποτελοῦσαν τὸ πρῶτο τμῆμα μιᾶς ευρύτερης ἱστορικῆς
σύνθεσης, τῆς ἀποκαλούμενης *Ἐπιτομῆ παντοδαπῆς ἱστορίας*, καὶ τὰ *Φροντίσματα*

Ἀνάμεσα στα ἔτη 1692-1698

Ἀνάμεσα στα ὅσα ἀκολούθησαν κατὰ τὸ ἐπόμενο χρονικὸ διάστημα (1692-
1698), μέχρι καὶ τὴν υπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς στὰ 1699, καὶ τὰ
ὁποῖα ἀφοροῦν στὴ ζωὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, μποροῦμε νὰ κατα-
γράψουμε τὰ ἐξῆς: **α)** τὴν ἐκστρατεία στὸ Βελιγράδι (Ἰούλιος 1693).³⁹ **β)** τὴν ἐπι-
χείρηση στὸ Πετροβαραδίνο (Αὐγούστος 1694),⁴⁰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας
πληροφορήθηκε τὴν ἄλωση τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Ἐνετοὺς, ἡ ὁποία, ἐν τέλει, σώθηκε

36 Ἀλ. Μαυροκορδάτος, «Πρεσβευτικὸς πρὸς Γερμανοὺς...», ὁ.π., σ. 339-340.

37 Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Ἀλεξάνδρου...», ὁ.π., σ. 47.

38 Τὴν ἐκούσια, τρόπον τινά, «αιχμαλωσία» τοῦ Μαυροκορδάτου τὴν υποστηρίζει, ἀπὸ τοὺς σύγ-
χρονους μελετητές, ὁ Χ. Μηνάγλου («Ἐθελούσιες αιχμαλωσίες Φαναριωτῶν ηγεμόνων κατὰ τοὺς
αὐστρο-ρωσο-ὀθωμανικοὺς πολέμους τοῦ 18^{ου} αἰῶνα», στὸν τόμο *Ἱστορίες πολέμου στὴ Νοτιοα-
νατολικὴ Ἑυρώπη. Μία προσέγγιση στὴ διαχρονία. Πρακτικὰ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου
με ἀφορμὴ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους (1912-1913)*, Ἀθῆνα 2018: Ἐθνικὸν καὶ
Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν – Ἐκδόσεις Ἡρόδοτος, σ. 309-310). Εἰδικότερα γιὰ τὰ γε-
γονότα τῆς τετραετίας 1688-1692, βλ. Ν. Camariano, *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman
son activité diplomatique 1673-1709*. Thessaloniki 1970: Institute for Balkan Studies, σ. 36-38.

39 Γιὰ τὴν ἐπιχείρηση αὐτὴν πολὺτιμες εἶναι οἱ ἀναλυτικὲς πληροφορίες που μας παρέχει ἡ ἐπι-
στολή υπ' ἀριθμ. 88 τῆς συλλογῆς Λιβαδά (Ἀλ. Μαυροκορδάτος, *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου...*,
ὁ.π., σ. 148-155).

40 Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἀναφέρεται ἡ ἐπιστολή υπ' ἀριθμ. 89 τῆς συλλογῆς Λιβαδά (Ὁ.π., σ. 155-162).

από τα χέρια των Οθωμανών χάρη στη δική του παρέμβαση (Ιανουάριος 1696)⁴¹ γ) την εκστρατεία στην Αυστρία, με τη μάχη που ακολούθησε στον ποταμό Βέγα (Αύγουστος 1696)⁴² δ) τη νικηφόρα για τους Ευρωπαίους σύγκρουση με τους Οθωμανούς στη Ζέντα (Σεπτέμβριος 1697)⁴³ ε) την προαγωγή του στο αξίωμα του «έξ άπορρήτων» (Ιούλιος 1698)⁴⁴ στ) τέλος, τις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου 1699). Από τα παραπάνω γεγονότα, θα αναφερθούμε –κλείνοντας– διεξοδικά στα δύο τελευταία.

Η Συνθήκη του Κάρλοβιτς – «Έξ άπορρήτων»

Μετά τη σύγκρουση μεταξύ Τούρκων και Γερμανών τον Σεπτέμβριο του 1697 στη Ζέντα και την ατυχή της έκβαση για τους Τούρκους, οι τελευταίοι σχεδιάζουν –ανήσυχοι– τις επόμενες κινήσεις τους. «Τότε έκραξεν ό έπίτροπος τόν μέγαν δραγουμάνον Αλεξάνδρον και τόν έρώτησε, τί πρέπει νά κάμουν; αύτός δέ είπεν, ότι νά γένη ειρήνη».⁴⁵ Έτσι, οι Τούρκοι αποφασίζουν να διαπραγματευτούν για μια ακόμη φορά μία συνθήκη ειρήνης με τους αντιπάλους τους (Αυστρία, Ρωσία, Βενετία, Πολωνία). Επρόκειτο για την περίφημη Συνθήκη του Κάρλοβιτς, οι διαπραγματεύσεις της οποίας ξεκίνησαν στις 10 Φεβρουαρίου 1698 και στις οποίες έλαβε μέρος ως πρέσβης –με εξουσία απόλυτη– και ο ίδιος ο Αλέξανδρος, «τιμηθείς τίτλω τού πηή και τού μαχρέμι έσράρ, ό έστιν Έξ άπορρήτων».⁴⁶

41 Την υπόθεση της Χίου την παρουσιάζει εν κεφαλαίω ο Γ. Μαυροκορδάτος («Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. 4θ' -ρ'). Ο ίδιος ο Αλέξανδρος αναφέρεται σε αυτήν στις επιστολές υπ' αριθμ. 56 και 57 της συλλογής Λιβαδά (Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου...*, ό.π., σ. 93-95).

42 Βλ. την επιστολή 91 της συλλογής Λιβαδά (Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου...*, ό.π., σ. 164-168).

43 Η συμπλοκή της 11^{ης} Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε κοντά στον ποταμό Θέις, «καθ' ήν ό ένδοξος Εύνγένιος τής Σαβόγιας κατέστρεψε 25.000 Οθωμανούς, 17 σατράπας μετά τού Ύπατου τών Σατραπών, αύτόν δέ τόν Σουλτάνον έφυγάδευσε μετημφιεσμένον είς Τεμισβάριον» (Π. Αργυρόπουλος, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος...», ό.π., σ. 43· βλ., επίσης, Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. ρα' -ρβ').

44 Βλ. Δ. Ραμαδάνης, «Χρονογράφος», ό.π., σ. 59.

45 Ο.π., σ. 58-59.

46 Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών...*, ό.π., σ. 229. Σχετικά με τον τίτλο «έξ άπορρήτων», ο J. Bouchard πιθανολογεί πως αποτελεί αρχαϊζουσα μετάφραση του λατινικού «a secretis» (J. Bouchard, «Les Phanariotes et l'Aube des Lumières», στον τόμο *Travaux de Symposium International le Livre. La Roumanie. L'Europe. Troisième édition – 20 à 24 Septembre 2010. TOME IV: La quatrième section. –Latinité Orientale–*, Bucarest 2011: Éditeur Bibliothèque de Bucarest, σ. 341), ενώ ο Προκοπίου θα τον καταγράψει ως «έπί τών άπορρήτων» (Δ. Προκοπίου, «Επιτετημένην απαρίθμησις, των κατά τον παρελθόντα αιώνα λογίων Γραικών, και περί τινων εν τω νυν αιώνη», στον τόμο Io. Al. Fabricius, *Bibliothecae Graecae, Volumen Undecimum, Sive Libri VI. Capita quatuor priora, quibus enarrantur collectiones canonum veteris ecclesiae, et Conciliorum tam universalium quam particularium, nec non de epistolis ac decretis pontificum rom. notitia traditur. Accedit praeter synodicon vetus, pridem in lucem datum A. B. D. Joanne Pappo, Demetrii Procopii Macedonis Moschopolitae succincta eruditorum Graecorum superioris ac praesentis saeculi recensio, nunc primum edita Graece et Latine, Hamburgi 1722: Sumtu Theodori Christophori Felginer 1722*, σ. 775). Ως προς τον χρόνο απονομής του τίτλου, ο Γ. Μαυροκορδάτος («Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. ρβ') θα ισχυριστεί πως έλαβε χώρα στις αρχές Ιουλίου του 1698, ενώ και ο Καισάριος Δαπόντες («Ιστορικός

Ενδιαφέρον έχουν τα όσα αναφέρει ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης και επαναλαμβάνουν οι Σταματιάδης και Γεώργιος Μαυροκορδάτος, για το διπλωματικό επεισόδιο που έλαβε χώρα πριν από την έναρξη των διαπραγματεύσεων, εξαιτίας του οποίου λίγο έλειψε να ακυρωθεί η όλη προσπάθεια, ήδη ακόμη εν τη γενέσει της.⁴⁷ Επρόκειτο, συγκεκριμένα, για το ζήτημα του τόπου

είς ὃν ἔμελλον ἀθροίζεσθαι διὰ τὸ συνομιλοῦν, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρωτοκαθεδρίαν τῶν πρέσβων καὶ διὰ τὴν τάξιν τῶν χαιρετισμῶν. [...] Ὅθεν ὁ Μαυροκορδάτος, φοβηθεὶς νὰ μὴ χαθοῦν ἐπὶ ματαίῳ τοσοῦτοι πόνοι, προέβαλε τὸν ἐξῆς τρόπον, ἦτοι τὸ νὰ κτισθῆ ἡ σάλα τῆς συνελεύσεως εἰς σχῆμα κυκλικόν, μὲ τοσαύτας θύρας ὅσοι ἦσαν οἱ πρέσβεις τῶν μαχομένων δυνάμεων· ἐκάστη τῶν θυρῶν ν' ἀφορᾷ εἰς τὸ μέρος τῆς ἐπαρχίας καὶ βασιλείας ἐκάστου πρέσβευς· αἱ σκηναὶ νὰ ἀνορθωθοῦν μὲ τρόπον ὅπου νὰ ἀντικρύζουν εἰς τὰς θύρας τῆς σάλας, εἰς τρόπον ὅπου τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς συνελεύσεως πάντες οἱ πρέσβεις, ἐξεληθόντες ἐν ταύτῳ ἕκαστος διὰ τῆς ἰδίας θύρας καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους ἐν ταύτῳ, νὰ καθίσουν εἰς τὰ σκαμνία τὰ παρακείμενα κοντὰ εἰς τὰς θύρας δι' ὧν εἰσῆλθον. Οὗτος ὁ τρόπος φανεῖς ἀρεστὸς τοῖς πᾶσιν, ἤρξαντο αἱ συνελεύσεις.⁴⁸

Οι διαπραγματεύσεις, τελικά, κατέστη δυνατόν να ξεκινήσουν ομαλά, χάρη στη σωτήρια –και, ομολογουμένως, ευφυή– παρέμβαση του «ἔξ ἀπορρήτων». Από αυτήν την περίοδο, όσο, δηλαδή, οι διαπραγματεύσεις βρίσκονταν σε εξέλιξη, σώζεται μία επιστολή (με ημερομηνία 20 Οκτωβρίου 1698) του Μαυροκορδάτου στον Δοσίθεο Ιεροσολύμων, στην οποία, μεταξύ άλλων, του γράφει: «Ἐδῶ συνήλθομεν οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἡμεῖς καὶ οἱ τοῦ καίσαρος, καὶ τῆς Μοσχοβίας καὶ τῆς Λεχίας καὶ τῆς Βενετίας εἰς τὸν κάμπον τῆς Καρλοβίτζας. Ἔχομεν καλάϊς ἀρχαῖς· ἐλπίζομεν καὶ τέλος ἀγαθὸν καὶ ἐν συντόμῳ».⁴⁹ Πράγματι, μετά από τριάντα ἔτη –ἐν συνόλῳ– συνεδριάσεις, «τέλος πάντων ἐτελείωσεν ἡ ἀγάπη τῆς κς' τοῦ Ἰανουαρίου τοῦδε τοῦ ἔτους [δηλαδή, του 1699]», ἐνῶ «ὅλα τὰ ἔγγραφα ὅπου εἶχαν σχέσιν τινα εἰς αὐτὴν ὑπεγράφησαν παρὰ πάντων τῶν πρέσβων, καὶ πληρὴν τῆς Φράντζας πάντες ἔκαιρον ἐπ' αὐτῆ».⁵⁰

κατάλογοι...», ὀ.π., σ. 169) θα τοποθετησει το γεγονός προ της έναρξης των διαπραγματεύσεων. Ωστόσο, η Πολυχρονοπούλου-Κλαδά [«*Ἱστορία Ἰερᾶ*» *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του ἐξ ἀπορρήτων Κωνσταντινούπολις 1684. Alexandre Maurocordatos L'Exaporite Grand Drogman de la Porte Ottomane (1641-1709)*, Αθήνα 2018: σ. 17] τοποθετεί το γεγονός της απονομής του τίτλου μετά τη διπλωματική επιτυχία της συνθήκης του Κάρλοβιτς.

⁴⁷ Βλ., αντίστοιχα, Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, ὀ.π., σ. 229. Επ. Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ἑλλήνων...*, ὀ.π., σ. 77-76. Γ. Μαυροκορδάτος, «*Βίος Ἀλεξάνδρου...*», ὀ.π., σ. ργ'.

⁴⁸ Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, ὀ.π., σ. 229.

⁴⁹ Αλ. Μαυροκορδάτος, *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου...*, ὀ.π., σ. 177.

⁵⁰ Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, ὀ.π., σ. 229. Για ολόκληρο το κείμενο της συνθήκης, το οποίο συνέταξε στη λατινική ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος βλ. J. de Hammer, *Histoire de l'empire...*, ὀ.π., σ. 672. J. J. Knapton, P. Knapton, J. Darby, D. Midwinter, A. Ward, A. Bettsworth, C. Hitch, J. Pemberton, J. Osborn, T. Longman, C. Rivington, F. Clay, J. Batley, R. Hett, T. Hatchett, *A general Collection of Treatys of Peace and Commerce, Manifestos, Declarations of War, and other Publick Papers, from the End of the Reigh of Queen anne to the Year 1731*. Vol. IV. London 1732, σ. 290-322. Ειρήσθω ἐν παρόδῳ πως ὁ Μαυροκορδάτος συνετέλεσε καὶ στην υπογραφή καὶ μιας

Οι Audiffret και Salaberry θα γράψουν για τη συμβολή του Αλέξανδρου στην υπογραφή της συνθήκης αυτής, τα άρθρα της οποίας συνέταξε ο ίδιος: «Η συνθήκη ειρήνης υπήρξε έργο του Μαυροκορδάτου. Αυτός, ως οξυδερκής πολιτικός, έφερε εις πέρας μια τέτοια διαπραγμάτευση, ικανοποιώντας όλες τις συμβαλλόμενες δυνάμεις». Και θα καταλήξουν πως ο Μαυροκορδάτος ενήργησε, κατά τις διαπραγματεύσεις, ως «ο ταπεινότερος υπηρέτης των γεγονότων» («le très-humble serviteur des événements»).⁵¹ Όμως, και ο Ιάκωβος Αργεΐος, αναφερόμενος στην ίδια αυτήν συνθήκη, θα επισημάνει:

Τούτο δὲ χρῆ προστιθέναι μόνον, ὡς οἱ συμπρεσβεύοντες παρὰ τῶν ἀλλοτρίων, καίπερ ὄντες σοφοί, καὶ μεμεστωμένοι φρενῶν, τὴν μέντοι σοφίαν τοῦ ἀνδρός, καὶ τὴν μετὰ φρονήσεως ἡδυέπειαν, καὶ τὸ χῦμα τῆς εὐλόγητῆς ὑπερεθαύμασαν, καὶ τούτων οἴκαδε ἀπίοντες κήρυκες ἐγένοντο διαπρῦσοι.⁵²

Τα οφέλη τα οποία αποκόμισε ο Αλέξανδρος από αυτήν την προσωπική του –σε μεγάλο βαθμό– διπλωματική επιτυχία ήταν τεράστια. Από τη μια, ο Σουλτάνος «διώρρησεν [sic] εἰς αὐτὸν ἐτήσιον Μισθὸν καὶ ἔκαμεν ἓνα τῶν δύο υἱῶν αὐτοῦ [εν. τον Νικόλαο] Μέγαν ἐρμηνεῖα τῆς λαμπρᾶς πόρτας».⁵³ Από την άλλη, απονεμήθηκε στον ίδιο τον Αλέξανδρο και ο τίτλος του «εκλαμπρότατου» («illustrissime»).⁵⁴ Αντίστοιχη, όμως, ήταν η εκτίμηση που έτρεφε στο πρόσωπο του Αλέξανδρου και ο Λεοπόλδος, ο οποίος, σύμφωνα πάλι με τον Ζαβίρα, «ἐχάρισεν εἰς αὐτὸν πεντήκοντα χιλιάδας στατήρων (γροσίων ἢ φλωριντζίων) καὶ ἓν σῶμα τῆς βυζαντιδος ἱστορίας ἀπὸ τῆς ἐν βιέννη βιβλιοθήκης».⁵⁵ Παράλληλα, ο Αλέξανδρος

ακόμη (τριακονταετούς) ειρήνης, αυτήν τη φορά με τους Ρώσους, τον Ιούνιο του επόμενου έτους, δηλαδή του 1700 (βλ. Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. ρε').

51 H. Audiffret – A. Salaberry, «Maurocordato-Scarlatti (Alexandre)», στον τόμο *Biographie universelle, ancienne et moderne, ou histoire, par ordre alphabetique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes. Ouvrage entièrement neuf, rédigé par une société de gens de lettres et de savants. Tome vingt-septieme*, A Paris 1820: Chez L. G. Michaud, Libraire-Éditeur, σ. 561.

52 Ιάκ. Αργεΐος, «Εἰς τον Εκλαμπρότατον...», ό.π., χ.σ.

53 Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς...*, ό.π., σ. 167.

54 Ωστόσο, ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος συνδέει την άνοδο του Νικόλαου Μαυροκορδάτου στο αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέως με την άνοδο του πατέρα του στο αξίωμα του «ἐξ άπορρήτων», τον Ιούλιο του 1698 (Γ. Μαυροκορδάτος, «Βίος Αλεξάνδρου...», ό.π., σ. ρβ' και ρδ' και, κυρίως, σημ. 1), πράγμα που σημαίνει πως δεν τη θεωρεί αποτέλεσμα της υπογραφής της συνθήκης του Κάρλο-βιτς. Επικαλείται προς τούτο φράση μιας επιστολής τού Marquis de Ferriol, στην οποία διαβάζουμε τα εξής: «Le fils de Morocordato qui fait les fonctions de premier drogman de la Porte, à la place de son père qui a esté fait conseiller d'Etat» (M. de Ferriol, *Correspondence du Marquis de Ferriol ambassadeur de Louis XIV a Constantinople. Avec une Introduction par M. Émile Varenbergh, Membre correspondant de l'Académie, Secrétaire de la réduction du Messenger des Sciences Historiques*. Anvers 1870: Typographie J.-E. Buschmann, σ. 65). Από την άλλη, όσον αφορά στον τίτλο του εκλαμπρότατου, οι Audiffret και Salaberry σημειώνουν πως δεν απονεμήθηκε στον Μαυροκορδάτο αυτοβούλως από τους ηγέτες των τότε μεγάλων δυνάμεων, αλλά τον διεκδίκησε ο ίδιος, καθώς, έπειτα από αυτήν του την επιτυχία, «il ne fut point éntranger à l'ambition ni à l'orgueil» (H. Audiffret – A. Salaberry, «Maurocordato-Scarlatti...», ό.π., σ. 561).

55 Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς...*, ό.π., σ. 167.

δέχτηκε από τον Λεοπόλδο και ένα ακόμη δώρο. Πιο συγκεκριμένα, τον τίμησε –μόνο αυτόν από όλους τους ξένους– με τον πριγκιπικό τίτλο Reichfürst της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁵⁶ Μάλιστα, «τὸ δῶρημα τοῦτο ἐδόθη ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Ὄθωμανικῆς Πύλης καὶ ἀπέτελει οἰκογενειακὸν μυστήριον μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν».⁵⁷

Φανατικοί, ωστόσο, Τούρκοι εξεγείρονται στα 1702 κατά της υπογραφείσας συνθήκης –της οποίας ένας από τους υπεύθυνους θεωρήθηκε και ο Αλέξανδρος– και κατά του Σουλτάνου Μουσταφά. Οι αντιδράσεις αρχικά κοπάζουν, όμως αναζωπυρώνονται και πάλι, κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους (1703). Στη δίνη του κυκλώνα εξακολουθεί, ασφαλώς, να είναι και ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος, προκειμένου να αποφύγει την οργή του μαινόμενου πλήθους, καταφεύγει μαζί με τον γιο του Νικόλαο στη Σωζόπολη, ενώ η περιουσία του δημεύεται.⁵⁸ Επιστρέφει –κατά τον Δεκέμβριο του 1703– στην Κωνσταντινούπολη, επί του νέου Σουλτάνου Αχμέτ, για να λάβει πίσω τόσο την περιουσία όσο και τη θέση του. Ξεί χρόνια αργότερα (δηλαδή, στα 1709), έχοντας στο πλευρό του την οικογένειά του, θα παραδώσει το πνεύμα του. «Τὸ ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς ἐπιτυμβίου γεγραμμένο ἐπίγραμμα τῆς ἐκείνου φωνῆς ἐστὶ ὑπαγόρευμα», θα γράψει ο Ιάκωβος Αργεῖος, πρόσωπο κοντινό στην οικογένεια του Μαυροκορδάτου.⁵⁹ Το ἐπίγραμμα ἔγραφε: «Ὁ τὰς συνθήκας θεῖς, καὶ διαλλάξας Ὄθωμανοὺς καὶ Γερμανοὺς καὶ Μόσχους καὶ Πολωνοὺς καὶ Ἑνετούς, ἐνθάδε κείται Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ μέγας λογοθέτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, καὶ ἐξ ἀπορρήτων τῆς κραταιᾶς βασιλείας τῶν Ὄθωμανῶν».⁶⁰

56 Ν. Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, «*Ιστορία Ιερά*...», ὁ.π., σ. 7.

57 Π. Αργυρόπουλος, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος...», ὁ.π., σ. 41. Την ίδια πληροφορία –μεταφέροντάς την, μάλιστα, αυτολεξεί, χωρίς να δηλώνει την πηγή του– μάς παραδίδει και ο Επ. Ι. Σταματιάδης (*Βιογραφία των Ελλήνων...*, ὁ.π., σ. 77). Ωστόσο, ο Θερεϊανός αμφισβητεί την απονομή του εν λόγω τίτλου στον «ἐξ ἀπορρήτων». Προσπαθώντας, μάλιστα, να μειώσει τη συμβολή του Μαυροκορδάτου στην υπογραφή της Συνθήκης, σημειώνει: «Ἡ δόξα δὲ τοῦ Μαυροκορδάτου συνίσταται εἰς τοῦτο καὶ μόνον, ὅτι, εὐμενεῖα τῆς τύχης, ἐγένετο κοινῶν ἀξιωμανημονεύτου συνθήκης» (Δ. Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραῖς ὑπὸ Δ. Θερεϊανού. Εκτυπῶται ἀναλόμῳ του Οἰκονομείου Κληροδοτήματος. Τόμος πρῶτος*, Ἐν Τεργέστη 1889: Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόυδ, σ. 50-51).

58 D. Cantemir, *Histoire de l'empire...*, ὁ.π., σ. 195. Στον τόπο της υπερουρίας είναι γραμμένη η επιστολή υπ' αριθμ. 63 της συλλογῆς Λιβαδά. Σε αυτήν την επιστολή γράφει για την εκεί του διαμονή: «Πρὸς μὲν τὸ μέγεθος ἀποβλέψας τῶν ἐνσκηψάντων ἀνιάρων καὶ εἰσέτι περικυκλούντων με, καὶ μάλᾳ κακῶς διακεῖσθαι φαῖν ἂν ἀναφέρων δὲ τὸν νοῦν τῇ θεῖᾳ Προνοίᾳ, τοῖς ἀρρήτοις λόγοις ἐνίοτε ἡμᾶς παιδαγωγούσῃ καὶ μαστιγούσῃ, αὐτίκα μεταμέλομαι καὶ καλῶς ἔχειν ὑπολαμβάνω τὰ δοκοῦντα τῷ κρείττονι» (Αλ. Μαυροκορδάτος, *Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου...*, ὁ.π., σ. 103).

59 Ιάκ. Αργεῖος, «Εἰς τον Εκλαμπρότατον...», ὁ.π., χ.σ.

60 Em. Legrand, *Généalogie des Maurocordato...*, ὁ.π., σ. 31.

Ὁ δάσκαλος ἀπὸ τὸ Βυθκούκι καὶ ὁ ἱππότης ἀπὸ τὴν Ἄρτα: μιά μικρὴ ἱστορία γιὰ ἓνα μεγάλο χειρόγραφο

Παναγιώτα Τζιβάρρα

Επίκουρη Καθηγήτρια Ἱστορίας Βενετοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ

Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Εθνολογίας

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The hieromonk Eustratius was an important but also obscure teacher and scholar from Vithkuq, a village near Moschopolis in southeastern Albania. Eustratius taught at Premeti, Arta, Ioannina and died in Constantinople in 1822. According to his biographers, Eustratius wrote a philological comment on Homer's Iliad. This work was considered lost by the historians of the 19th century. Today, thanks to the digitization of Greek manuscripts of the British Library, a project funded by the Stavros Niarchos Foundation, it has been possible to identify the lost work. In fact, this work may be identified with the contents of two manuscripts from the British Library, Additional ms. no 19058 and no 19059. The study of the manuscripts brings into our knowledge Eustratius's contribution to the teaching of the Greek language in the Balkan area. Many of Eustratius's students lived in other linguistic environments, unrelated to the Greek language, and his teaching aimed exactly at bringing them close to the Greek language, which was the official language of their education, at a time when a common Orthodox conscience united all the Balkans, despite linguistic or ethnic differences.

Eustratius's manuscripts have been bought by the British Museum in 1852. They had been sold by the descendants of Dimitrios Mostras from Arta. Mostras was the secretary of Metropolitan Ignatius of Hungary-Wallachia. Mostras spent the largest part of his life abroad, had been decorated many times and in 1812 was titled a knight of the Russian order of Saint Vladimir. He was a passionate collector of books and had more than 12.000 volumes of books and manuscripts with which he intended to create a library for all Greeks. Mostras's library has been dismantled after his death and all traces of it have been lost. Today a part of it has been revealed, including what was considered Eustratius's lost manuscript.

Ἀνάμεσα στοὺς ἑλληνόφωνους λογίους πού δραστηριοποιήθηκαν στὸν βαλκανικὸ χώρο στὰ χρόνια τῆς κοινῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἀναμφίβολα ὑπάρχουν πολλοὶ τὸ ἔργο τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὸ εἴτε γιατί δὲν ἔφτασε ποτέ ἕως ἐμᾶς εἴτε δὲν μελετήθηκε καὶ δὲν προβλήθηκε ἐπαρκῶς. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς «χαλκέντερους» ὄντως δασκάλους ἀλλὰ καὶ λιγότερο ἢ καθόλου προβεβλημένους, πού δίδαξαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα μέ πάθος καὶ συνέπεια, θεωρῶ ὅτι εἶναι καὶ ὁ ἱερομόναχος Εὐστράτιος ἀπὸ τὸ Βυθκούκι, κωμόπολη «ἐμπορικὴ καὶ πολυάνθρωπο» τῆς ἐπαρχίας Κορυτσᾶς,

πλησιόχωρη στή γνωστή Μοσχόπολη.¹ Τό Βυθκούκι ἢ Μπιθικούκι, θεωρεῖται παλαιότερος οἰκισμός ἀπό τή Μοσχόπολη, ὁ ὁποῖος στά χρόνια τῆς ἀκμῆς του ἀριθμοῦσε 24 συνοικίες.² Κατά τόν Ἀρβαντινὸ κατοικοῦνταν ἀπό 5.000 περίπου οἰκογένειες βλαχόφωνων χριστιανῶν ἐνῶ κατά τόν Σκενδέρη, ὁ ὁποῖος διορθώνει τό σφάλμα τοῦ πρώτου, οἱ κάτοικοι ἦταν ἀλβανικῆς καταγωγῆς.³ Πρόσφατα, ἕνας ἄλλος ἐρευνητής, ὁ Πῶργος Τσότσος, συγκαταλέγει τό Μπιθικούκι στοὺς βλαχόφωνους οἰκισμούς, τό χαρακτηρίζει μάλιστα «ἀρβανιτοβλάχικο», διευκρινίζοντας ὅτι οἱ Ἀρβανιτοβλαχοὶ ἐντάσσονται στοὺς Βλάχους τῆς Πίνδου,⁴ ἐνῶ καί ὁ Βασίλης Νιτσιάκος ἐντάσσει τοὺς κατοίκους του στοὺς Βλάχους τῆς Κορυτσᾶς.⁵ Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας Κολωνίας (ἢ Κολωνίας), στήν ὁποία ἀνήκε τό Βυθκούκι, περιλάμβανε Ἀλβανούς χριστιανούς.⁶

Τό Βυθκούκι ἦταν ἕνα ὁμορφο χωριό, μέ πηγές, πολλές ἐκκλησιές, ἕνα μοναστήρι τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί ἕνα περίφημο σχολεῖο.⁷ Οἱ κάτοικοι του ἦταν οἱ περισσότεροι ἔμποροι, ἀλλά ἀναγκάστηκαν νά φύγουν ὅταν τό χωριό ἐρημώθηκε, ὅπως καί ἡ γειτονικὴ Μοσχόπολη,⁸ τήν περίοδο 1770-1780 ἀπό τοὺς Ὀθωμανούς. Τό 1854 κατοικοῦνταν ἀπό 150 χριστιανικῆς οἰκογένειες,⁹ τό 1938 εἶχε 70 μόνο σπίτια καί 3 συνοι-

1 Γιά τήν εἰκόνα τῆς Μοσχόπολης στόν 18^ο αἰώνα, βλ. Μ. Τζιῶ, *Ὁρθόδοξη συνείδηση καί ἐθνικὴ ταυτότητα στά Βαλκάνια (1700-1821)*, Θεσσαλονίκη 2015: Ἐπίκεντρο, σ. 131-132.

2 Κ. Σκενδέρης, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχόπολεως*, ἐν Ἀθήναις 1938: Τύποι Ι. Βάρτσου, σ. 90, σημ. 1. Ὁ συγγραφέας ἐτυμολογεῖ τό ὄνομα ἀπό τό δένδρο μέ τόν κόκκινο φλοιό βυθι-κούκι. Στή βιβλιογραφία ἀπαντᾶ ὡς Βιθκούκι, Μπιθοκούκι, Μπιθικούκι, Μπιθκούκι, τό ὁποῖο ἐκληφθῆν ὡς ἀλβανικό ἀποδόθηκε στά ἑλληνικά ὡς Πρωκτοχώρι, Πρωκτοχώρον (Π. Ἀρβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καί ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατά σειρᾶν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπό τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1857: Τυπογραφεῖο Κ. Σ. Βλαστοῦ, σ. 339).

3 Π. Ἀρβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, ὅ.π., τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1856: Τυπογραφεῖο Σ. Κ. Βλαστοῦ, σ. 270 καί τ. Β', σ. 113· Κ. Σκενδέρης, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 91.

4 Γ. Τσότσος, «Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση ὁρισμένων μορφολογικῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βλαχόφωνων οἰκιῶν τῆς περιοχῆς πρῶην ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος», *Διεθνὲς Συμπόσιο Μοσχόπολις Θεσσαλονίκη 31 Ὀκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 1996: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σ. 254, σημ. 7. Ὁ ὅρος «Ἀρβανιτοβλαχοί», πού ἀπαντᾶ στή βιβλιογραφία, ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὅτι ἀναφέρεται σέ άτομα βλαχικῆς καταγωγῆς ἐγκατεστημένα σέ περιοχές πού συνόρευαν μέ τὰ ἀλβανικά χωριά, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀναγκαστεῖ νά μάθουν τήν ἀλβανικὴ [Λ. Καλλιβρετάκης, «Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Ἀλβανίας ἀπό τῆ σκοπιὰ τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας καί δημογραφίας», στόν τόμο Θ. Βερέμης, Θ. Κουλουμπή, Ἡ. Νικολακόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀλβανίας*, Ἀθήνα 1995: Ἐκδόσεις Ἰ. Σιδέρης, σ. 33].

5 Β. Νιτσιάκος, *Στὸ σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα καί ταυτότητες στήν ἀλβανο-ἑλληνικὴ μεθόριο*, Ἀθήνα 2010: Ὀδυσσεύς, σ. 389-391. Γιά τοὺς Βλάχους τῆς Ἠπείρου καί τῆ χρήση βλαχικῆς-γραικικῆς γλώσσας, βλ. Β. Γούναρης, *Τὰ Βαλκάνια τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ ἕως τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2007: Ἐπίκεντρο, σ. 42, 43.

6 Λ. Καλλιβρετάκης, «Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Ἀλβανίας...», ὅ.π., σ. 32.

7 Κ. Σκενδέρης, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 55.

8 Ἡ Μοσχόπολη ἐρημώθηκε τό 1769, βλ. Ἰωακείμ Μαρτινιανός, μητρ. Ξάνθης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως. Α' Ἡ ἱερά μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ Κώδικα (1630-1815)*, Ἀθήνα 1939: Ἀρχαῖος ἐκδοτικὸς οἶκος Δημητρίου Δημητράκου Α.Ε., σ. 79· ὁ ἴδιος, *Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σ. 183. Τό Βυθκούκι καταστράφηκε μαζί μέ τὴ Μοσχόπολη τό 1769 στή διάρκεια τῶν Ὀρλωφικῶν. Γιά τὴ μετοικεσία Ἀρβανιτῶν ἀπὸ τὸ Μπιθοκούκι στή νότια ἀνατολικὴ Θράκη, βλ. Δ. Δαλάτσης, *Οἱ Ἀρβανίτες τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης*, Ἀθήνα 2012: Νοῶν.

9 Π. Ἀρβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, ὅ.π., τ. Α', σ. 270 καί τ. Β', σ. 113. Γιά τοὺς βλαχόφωνους οἰκισμοὺς στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μοσχόπολης, βλ. Γ. Τσότσος, «Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση...», ὅ.π., σ. 254.

κίες,¹⁰ σήμερα έχει ομοίως τρεις συνοικίες, μαχαλάδες, ό ένας από τούς όποιους όνομάζεται έλληνικός (grika), και οι κάτοικοί του είναι όλοι χριστιανοί.¹¹ Η γενέτειρα τού Εύστρατιού, τό Βυθκοΐκι, ήταν ή πατρίδα και άλλων δασκάλων και βιβλιόφιλων. Είναι γνωστός, γιά παράδειγμα, ό δάσκαλος ό παπα-Αργυρός ό όποιος έργάστηκε τό 1730 ως ιδιωτικός δάσκαλος στην πόλη τής Καστοριάς.¹² Πολλοί έξάλλου «Βιθοκουκίτες» έμφανίζονται στους καταλόγους συνδρομητών βιβλίων. Άναφέρουμε ένδεικτικά ότι στην έκδοση τής *Έκκλησιαστική Ιστορία* τού Μελετιού Αθηνών συμπεριλαμβάνονταν ό Άναστάσιος Εύθυμίου Σάρρου, ό Άναστάσιος Παναγιώτου, ό Θεόδωρος Παναγιώτου, ό Κοσμάς Παναγιώτου, ό Πέτρος Σκούταρης.¹³

Ό Εύστράτιος πού γεννήθηκε, ύποθέτουμε, τή δεκαετία 1740-1750 ένδεχομένης διδάχθηκε τά πρώτα γράμματα στό χωριό του από τόν ιερομόναχο Σάββα¹⁴ και, σύμφωνα με τόν Άραβαντινό, μαθήτευσε κοντά στον Κοσμά Μπαλάνο, στην όμνυμη σχολή στα Γιάννενα.¹⁵ Άν ή ύπόθεση γιά τή γέννησή του εύσταθεί, τότε μπορούμε να ύποθέσουμε πάλι ότι είχε τήν εύκαιρία να σπουδάσει, έξτός από τό σχολείο τής πατρίδας του, και στην περίφημη Νέα Άκαδημία τής γειτονικής Μοσχόπολης, ή όποία θεμελιώθηκε τό 1750¹⁶ και στην όποία ένδεχομένης να πρόλαβε τή διδασκαλία τού Θεόδωρου Καβαλλιώτη,¹⁷ αλλά γιά αυτό δέν έχουμε καμία μαρτυρία.

Μαρτυρείται ότι ξεκίνησε τή διδασκαλική του δραστηριότητα από τήν πατρίδα του ή από τήν Πρεμετή,¹⁸ τό έτος 1770 άπαντά ως δάσκαλος στην Άρτα,¹⁹ τό 1794 άναφέ-

10 Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 91.

11 Β. Νιτσιάκος, *Στό σύνορο...*, ό.π., σ. 390. Ό συγγραφέας έπισκέφτηκε τό χωριό τό έτος 2005. Βλ. και Λ. Καλλιβερετάκης, «Η έλληνική κοινότητα τής Άλβανίας...», ό.π., σ. 56.

12 Βλ. Γ. Γκολομπιάς, «Τά σημειώματα των έκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς», *Μακεδονικά* 25 (1985), σ. 330 (σημείωμα σέ έκκλησιαστικό βιβλίο σέ ένορία τής Καστοριάς).

13 Μελετιού μητροπολίτου Αθηνών, *Έκκλησιαστική Ιστορία. Μετενεχθείσα έκ τής Έλληνικής εις τήν ήμετέραν άπλοελληνικήν φράσιν, εις τόμους τρεις διαρθεύσα...*, τ. Α', έν Βιέννη τής Άουστρίας 1783: Παρά Ίωσηπη Βαουμείστέρη Νομοδιδασκάλω και Τυπογράφω, σ. κζ'. Βλ. και Θ. Βερέμης - Ί. Κολιόπουλος, *Έλλάς ή σύγχρονη συνέχεια. Από τό 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006: Καστανιώτης, σ. 70 (γιά τόν Αθανάσιο Παναγιώτου, γένος Άλβανίτης).

14 Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin dhe shkrime tetjera*, Tiranë 1979: Shtëpia Botueses "Naim Frashëri", σ. 162-163. Ό ιερομόναχος Σάββας στό έπίγραμμα πού συνέθεσε γιά τήν *Εισαγωγή Γραμματικής* τού Θεόδωρου Καβαλλιώτη, ή όποία έκδόθηκε τό 1760, ύπογράφει ως «Ό τού έν Βυθκοΐκι σχολείου διδάσκαλος» [Εύ. Ν. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Άναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ό διδάσκαλος τού Γένους*, Καβάλα 1991: Εκδόσεις Παρουσία, σ. 146].

15 Π. Άραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων τής Τουρκοκρατίας*, εισ.-έπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ίωάννινα 1960: Έκδόσεις Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών, σ. 60· ό Ίδιος, *Ιστορία τής έλληνικής παιδείας παρ' Έλληνισιν*, εισ.-έπιμ. Κ. Ί. Νικολαΐδου, Ίωάννινα 1986: Εκδόσεις Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών, σ. 120.

16 Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 16-18.

17 Στ. Κεκρίδης, «Η Νέα Άκαδημία τής Μοσχόπολης και ή άκτινοβολία της στον βαλκανικό χώρο», *Διεθνές Συμπόσιο Μοσχόπολης...*, ό.π., σ. 83.

18 Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin...*, ό.π., σ. 163. Σύμφωνα με τόν Άραβαντινό, ή Πρεμετή κατοικούνταν τό 1850 από 900 περίπου οικογένειες από τής όποιες οι 350 ήταν χριστιανικές (Π. Άραβαντινός, *Χρονογραφία τής Ήπείρου...*, ό.π., τ. Β', σ. 136).

19 Π. Άραβαντινός, *Ιστορία τής έλληνικής παιδείας...*, ό.π., σ. 127, 262· Τρ. Εύαγγελίδης, *Η παιδεία έπί Τουρκοκρατίας (Έλληνικά σχολεία από τής άλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. πρώτος, έν Αθήναις 1936 (άνατ. Αθήνα 2008: Καραβίας Διον.), σ. 169. Γιά τή σχολή τής Άρτας, βλ. Π. Άραβαντινός, *Ιστορία τής έλληνικής*

ρεται ως δάσκαλος στο Αργυρόκαστρο, ενώ τό έτος 1797 ίσως καί τά έτη 1809-1810 στά Γιάννενα, στή σχολή Καπλάνη, μαζί μέ τόν Αθανάσιο Ψαλίδα μέ τόν όποίο σύντομα ήρθε sé διένεξη.²⁰ Τά έτη 1803, 1810 καί 1818 αναφέρεται στον Κώδικα του μοναστηριού τών Αγίων Αποστόλων Πέτρου καί Παύλου στο Βυθκούκι ως άφιερωτής.²¹ Ο Άγγλος William Martin Leake αναφέρει ότι ό Εύστράτιος υπήρξε γιά πολλά χρόνια δάσκαλος στή Μοσχόπολη, δέν διευκρινίζει όμως τό χρονικό διάστημα.²² Τό 1818 τόν βρίσκουμε στήν Κωνσταντινούπολη όπου καί τέλειωσε τόν βίο του τό έτος 1822.²³

Γιά τή λογιούση του Εύστράτιου διαθέτουμε τή μαρτυρία του Leake, ό όποίος τόν συνάντησε πιθανόν στά Γιάννενα, όταν ό Άγγλος στήν ύπηρεσία του Άλή πασά έψαχνε νά καταστρώσει τούς κανόνες γιά τή γραφή τής άλβανικής γλώσσας. Ο Εύστράτιος, κατά τόν Leake, ήταν άριστος γνώστης τής άρχαίας έλληνικής καί τής καθομιλουμένης τόσο sé προφορικό όσο καί sé γραπτό επίπεδο καί διέθετε επίσης καταπληκτική γνώση τής άλβανικής ιδιολέκτου, «μητρικής» του γλώσσας (“he possessed that more accurate knowledge of his native Albanian dialect”).²⁴

Σύμφωνα μέ τόν Χαρίτωνα Μαργαρίτη, έναν άλλο δάσκαλο από τή Δρόβιανη, ό Εύστράτιος υπηρέτησε ως ιεροκήρυκας Ίωαννίνων καί είχε «γράψει πολλούς κώδικας» στο Αργυρόκαστρο,²⁵ αλλά δυστυχώς δέν γίνεται καμία αναφορά γιά τή θεματολογία καί τήν τύχη τών κωδίκων. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, στή *Βιογραφική Συλλογή τών Ηπειρωτών λογίων* καί στο λήμμα γιά τόν Εύστράτιο, παραθέτει μία πολύ αξιόλογη πληροφορία, χωρίς νά άποκαλύπτει τήν πηγή του. Μας πληροφορεί ότι ό Εύστράτιος ήταν ό συγγραφέας φιλολογικού συγγράμματος «δι’ ού έν έκτεταμέναις παρεκβολαίς ανέλυε γραμματικώς καί ιστορικώς τήν του Όμήρου *Ιλιάδα*, σύγγραμμα όπερ μή έκδοθέν άπωλέσθη διά παντός ίσως».²⁶ Αναφέρει επιπλέον ότι ό ιεροκήρυκας τών Ίωαννίνων γιά τή δημοσίευση του συγγράμματός του είχε αναζητήσει οικονομική συνδρομή στο περιβάλλον τής Κωνσταντινούπολης,²⁷ γιά τήν όποία όμως ένίσχυση δέν γνωρίζουμε άν όντως δέν κατάφερε νά λάβει ή άν δέν πρόλαβε νά τήν χρησιμοποιήσει. Πρέπει νά παρατηρήσουμε βέβαια ότι ή περίοδος εκείνη πριν από τό 1822 ήταν μία έξαιρετικά ταραγμένη έποχή καί μάλλον τό αίτημά του δέν προωθήθηκε.

παιδείας..., ό.π., σ. 126-127· Τρ. Εύαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας...*, ό.π., σ. 168-170· Σεραφεΐμ Ξενόπουλος ό Βυζάντιος, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης καί Πρεβέζης, έν Αθήναις 1884* (άνατ. Άρτα 1986: Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Σκουφάς»), σ. 208-209· Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα καί άλλα δημοσιεύματα*, τ. Α΄, Ίωάννινα 1971: Έταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, σ. 101-102.

20 Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, ό.π., σ. 61· ό ίδιος, *Ιστορία τής έλληνικής παιδείας...*, ό.π., σ. 122-124· Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin...*, ό.π., σ. 164.

21 Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin...*, ό.π., σ. 161.

22 W. M. Leake, *Researches of Greece*, London 1814: published by John Booth, Duke Street, Portland place, σ. 263. Γιά τόν Leake, βλ. D. Huxley, *Colonel W. Martin Leake, F.R.S. The man and his work*, Athens 1989.

23 Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία τής Ηπείρου...*, ό.π., τ. Β΄, σ. 282· ό ίδιος, *Βιογραφική συλλογή...*, ό.π., σ. 60-61· ό ίδιος, *Ιστορία τής έλληνικής παιδείας...*, ό.π., σ. 112.

24 W. M. Leake, *Researches...*, ό.π., σ. 263-264.

25 Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 55.

26 Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή...*, ό.π., σ. 61.

27 Ό.π.

Εύτυχως, γιά τόν κόπο του Εύστράτιου καί γιά έμάς σήμερα, τό μή έκδοθέν καί λογισμένο ως «άπωλεσθέν» εκείνο σύγγραμμά του δέν χάθηκε διά παντός άλλα φυλάχτηκε μέ έπιμέλεια στή συλλογή ενός Ήπειρώτη, παθιασμένου βιβλιόφιλου, καί μετά τόν θάνατο εκείνου φυλάσσεται μέ βέβαιη ασφάλεια πιά στά ράφια εύρωπαϊκής βιβλιοθήκης. Τό έργώδες σύγγραμμα του Εύστράτιου ταυτίζεται μέ δύο χειρόγραφα πού άπόκείναι σήμερα στίς συλλογές τής Βρετανικής Βιβλιοθήκης, μέ ταξινομικό άριθμό British Library, Additional ms. άρ. 19058 καί άρ. 19059.²⁸ Τά χειρόγραφα τά όποία άποδίδονται στόν ιεροδιδάσκαλο Εύστράτιο, περιέχουν, σύμφωνα μέ τόν κατάλογο, «Φρασεολογία του έλληνικού ιδιώματος έκ τε πεζογραφίας καί του Όμήρου έπων», καί έχουν ψηφιοποιηθεί άπό τή Βρετανική Βιβλιοθήκη, χάρη στην εύενηκή χορηγία του Ήδρύματος Σταύρος Νιάρχος (Stavros Niarchos Foundation).

Στόν τίτλο του πολύμοχθου έργου, ό γραφέας, ό όποιος ό Ήδιος διαίρεσε τό έργο σε δύο τόμους, άπρωτος τούς όνομάζει, έδωσε περιεκτικότητα τό περιεχόμενο τους καί, άποδίδοντας παρότητα στό έργο, διαιώνισε καί τήν ταυτότητα του συντάκτη του.

Τά χειρόγραφα είναι χάρτινα, μεγάλου μεγέθους (31Χ210 κιλ.), όγκώδη έξαιτίας του άριθμού των φύλλων (588 καί 529 άντίστοιχα φύλλα), ό πρώτος τόμος περιέχει τά στοιχεία Α έως Κ ένώ ό δεύτερος τά υπόλοιπα λήμματα έως τό στοιχείο Ω. Στή συνείκεια δίνω συνοπτική κωδικολογική περιγραφή των χειρογράφων.²⁹

BL Add. άρ. 19058

Χαρτ., 18^{ος} αί., φ. 588, 2 στήλες.

(φ. 3r) Τίτλος: *Φρασιολογία του έλληνικού ιδιώματος έκ τε πεζογραφίας, καί έπων των Όμήρου παραλήλως προσεθεμιένων συνερανισθεισα μέν έκ των έν τοίς μάλιστα περι λόγους εύδοκίμων συγγραφέν παρά του έν διδασκάλοις ιεροσοφολογιωτάτου κυρίου Εύστρατίου, του έκ Βυθκοικίου τής έν Ήπειρω Κολωνίας.*³⁰ *διαιεθεισα. τόμος πρώτος.*

(φ. 5r-587v) Τίτλος: *Φρασιολογία του έλληνικού ιδιώματος, έκ τε πεζογραφίας καί των Όμήρου έπων. Αρχή του άλφα στοιχείου. τό άλφα μετά του βήτα.* Άρχ.: *άβάπτιστος ώ άχι-σσειτή τό άσεβής...*

Στό πρώτο παράφυλλο (φ. 1r) καί στό φ. 2ar ή σημείωση γιά τήν άγορά του χειρογράφου: *Purchased of Mr Spiridion A. Mostras 13 Nov.r 1852. 2 vols.* Στο δεύτερο (φ. 1lv) άπό τό χέρι του Μόστρα ή των κληρονόμων του ή σημείωση: *Εύστρατίου ιεροδιδασκάλου, Φρασεολογία του έλλην. ιδιώματος έκ τε πεζογραφίας καί των όμήρου έπων κτλ. Τόμος Α΄. Σημ. Τό παρόν χειρόγραφον είναι άνέκδοτον.*

²⁸ Πιά τήν περιγραφή των χειρογράφων, βλ. M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum I. Fonds Sloane, Additional, Egerton, Cottonian et Stowe*, Paris 1952, σ. 32: *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum, 1848-1853*, London 1868, σ. 193.

²⁹ Αναλυτική περιγραφή των χειρογράφων στή μελέτη μου «Ξετυλίγοντας τόν μίτο γιά τήν άνασύσταση μιάς χαμένης βιβλιοθήκης: τά έλληνικά χειρόγραφα του Δημητρίου Μόστρα», *Έρμηνεία* 30 (2020), υπό έκδοσιν.

³⁰ Τό Βυθκοΐκι άνήκε διοικητικά στην έπαρχία Κολωνίας, ή όποία είναι νότια τής Κόνιτσας καί βόρεια του Γράμμου, τής Κορυτσάς καί του Μπερατίου (W. M. Leake, *Researches...*, ό.π., σ. 258). Έκκλησιαστικά άνήκε στην έπισκοπή Δεβόλεως καί Κολωνής έως ότου ό Άχριδών Παρθένιος συγχώνευσε τήν έπισκοπή μέ τή μητρόπολη Κορυτσάς (Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 57).

BL Add. αρ.19059

Χαρτ., 18^{ος} αί., φ. 529, 2 στήλες.

(φ. 3r) Τίτλος: *Φρασιολογία του έλληνικού ιδιώματος εκ τε πεζογραφίας και επων των Όμηρου παραλλήλως προστεθειμένων συνερανοσθεΐσα μέν εκ των έν τοΐς μάλιστα περι λόγους εύδοκίμων συγγραφών παρά του έν διδασκάλοισ ιεροσοφολογιωτάτου κυρίου Εύστρατίου, του εκ Βυθκοικίου τής έν Ηπειρω Κολωνίας. Τόμος δεύτερος.*

(φ. 4r-512v) [Λήμματα Κω-Ω] Άρχ.: *Κω. Κώλυμα εις τι. κωλύματα. έναντία...*

(φ. 513r-523r) *Πίναξ όλικός των έν τω παρόντι τεύχει επιγραφών των φράσεων. Άρχ.: ΑΒ άβάπτιστος-1... Τελ.: ...Ωο ώόν -3539... ωκ ώχρός τήν όψιν, και ώχριάν 3553. Τέλος του πίνακος.*

Στό φ. 1r ή έξής επιγραφή ή όποία διαγράφηκε: *Εύστρατίου, φραδοσούνης παράλληλα τάδ' Ελλάδος. Καί στή συνέχεια: Φραστική άρμονία παράλληλος φωνής Ελλάδος. Στο φ. 1v μεταγενέστερη σημείωση: Εύστρατίου Ιεροδιδασκάλου Φρασιολογία, κτλ. Τόμος Β'. Στο φ. 2r παραδείγματα έπιστολικών τύπων. Στο φ. 524rv υποδείγματα έπιστολών. Στά φ. 525r-526v σημειώσεις για έρμηνείες λέξεων και παραθέματα, οι όποιες διαγράφηκαν στή συνέχεια. Στο φ. 527rv από άλλο χέρι έπιστολή. Στο φ. 528r, όμοίως επικολλημένο, από τον ίδιο γραφέα στήν άριστερή ώα ό τίτλος: *φραστική άρμονία έλλ. [] φθόγγου.* Στο ίδιο φύλλο διάφορες σημειώσεις και λογαριασμοί από τον γραφέα του χειρογράφου: *άπό σεπτεμβρίου 20 1791 Άρτη/μέ καρτερή έως τέλος [] έτους του αύτου... .. ειόθη κ. Νικολώ Μόστρα/άπό παπα τής έκκλησίας 27/... περισιν και τής πολιτείας/του έτους τούτου άπό τον Γιά<v>νη> Γεώρ<v>γιου> έξ... /...γρ(όσια) 90. Στο φ. 528v διάφορες σημειώσεις του γραφέα για λέξεις και ένθυμσεις. Στο φ. 529r διάφορα λήμματα και παραθέματα κειμένων διαγραμμένα.**

Τά χειρόγραφα στήν περιγραφή του Richard είναι χρονολογημένα στον 17^ο αιώνα,³¹ άνήκουν όμως σαφώς στον 18^ο αιώνα έφόσον ό συντάκτης τής Φρασεολογίας, ό Εύστράτιος ό Ηπειρώτης, όπως τον όνομάζουν και οι συντάκτες του ψηφιακού καταλόγου, έζησε άποδεδειγμένα τον 18^ο αιώνα. Η γραφή τους είναι επιμελημένη και εύκρινής. Τά χειρόγραφα του Εύστρατίου δέν είναι χρονολογημένα, ούτε υπάρχουν έσωτερικές μαρτυρίες για τον χρόνο σύνταξης. Μπορούμε βέβαια νά όρίσουμε ως χρόνο απτε quem τής σύνθεσής τους τό έτος 1791, σύμφωνα μέ τή σημείωση του φ. 528r, και ως χώρο σύνταξης τήν Άρτα μέ βάση τά οίκογενειακά όνόματα πού αναφέρονται. Θεματολογικά άνήκουν στήν ομάδα των φρασεολογιών ή φρασαρίων, πού παραδίδουν λέξεις ή φράσεις μαζί μέ τήν έρμηνεία τους και τά όποία είναι θεματολογικά συγγενή μέ τήν ομάδα των χειρογράφων πού επιγράφονται ως περιφρασάρια και τά όποια μπορεί νά όριστούν ως «περιφράσεων συλλογή» ή ως λεξικά συνωνύμων φράσεων.³² Η δομή των χειρογράφων του Εύστρατίου είναι βέβαια ή συνηθισμένη στίς δύο άνωτέρω ομάδες, άλφαβητική δηλαδή παρουσίαση των λέξεων, αλλά τό περιεχόμενό τους είναι σαφώς πολύ περισσότερο έμπλουτισμένο, άφου έκτός από τήν έξήγηση των λέξεων

31 M. Richard, *Inventaire des manuscrits...*, ό.π., σ. 32.

32 Βλ. Φ. Τασιού, «Οι κώδικες 2121 και 2151 τής Εθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος», *Ελληνικά* 28 (1975), σ. 171-173. Πά χειρόγραφα φρασάρια, βλ. Φ. Τασιού, ό.π., σ. 171, σημ. 2.

μέ συνώνυμα καί σύντομες φράσεις παρατίθενται καί χωρία από τά ιερά έκκλησιαστικά βιβλία καί τούς συγγραφείς τής άρχαίας έλληνικής γραμματείας, μέ έμφαση στά όμηρικά έπη. Άξιο παρατήρησης είναι ότι αρκετά από τά σωζόμενα περιφρασάρια ή φρασεολογία προέρχονται από τήν περιοχή τής Ήπειρου. Ή ένδημική στόν ήπειρωτικό χώρο άντιγραφική δραστηριότητα φρασεολογιών μαρτυρεί τήν άνθηση στόν άνωτέρω χώρο διδασκαλικής δραστηριότητας μέ έργαλεία τά κείμενα τής άρχαίας έλληνικής γραμματείας, μεταφερόμενα στή νέα έλληνική. Αναφέρουμε ένδεικτικά ότι κτήτορας του χειρογράφου ΕΒΕ 2121, τό όποίο περιέχει συναγωγή λέξεων καί φράσεων τής άρχαίας έλληνικής, ήταν ο Γιαννιώτης ιεροδιάκονος Ακάκιος, «ο κληθείς Προκοπίου»³³ καί τό χειρόγραφο τής Μονής Κάμενας, τό όποίο όμοίως ήταν «Περιφρασάριον, ήτουν περιφράσεων συλλογή», γράφτηκε από τόν Αργυροκαστρίτη Δημήτριο Χρήστου Βασιλείου.³⁴ Όμοίως τό χειρόγραφο ΕΒΕ 2729, μέ τόν δηλωτικό τίτλο «Περιφρασάριον, ήτουν περιφράσεων συλλογή κατ' αλφάβητον, τοίς φιλομαθέσι τών νεανίσκων ότι μάλα χρησίμων, καί εις τήν τής εύφραδείας προσπόρισιν έν τοίς μάλιστα άναγκαίον...», άντιγράφηκε τό 1783 στό Αργυρόκαστρο από τόν Κωνσταντίνο Εύθυμιου.

Άλλο ένα, τό μοναδικό έως σήμερα γνωστό, χειρόγραφο τής Αναγνωστικής Έταιρίας Κέρκυρας, μέ τίτλο «Περιφρασάριον, ήτουν περιφράσεων συλλογή έν τοίς μάλιστα άναγκαίον τοίς φιλόλογοις τών νέων, κατά αλφάβητον» (Φφ. 1Γ-246Γ), άντιγράφηκε πιθανόν από τόν Χαρίτωνα Μαργαρίτη, μαθητή του Κοσμά Μπαλάνου καί δάσκαλο τής Έλληνικής Σχολής τής Δρόβιανης.³⁵ Τά δύο τελευταία χειρόγραφα έχουν κοινό περιεχόμενο λημμάτων καί ο συντάκτης τους είναι ο Εύστράτιος Ίωάννου, ο όποιος ύπογράφει τόν πρόλογο του περιφρασάριου, πού παραδίδεται μόνο από τό χειρόγραφο τής ΕΒΕ 2729. Τά δύο περιφρασάρια είχαν κινήσει τό έρευνητικό μου ένδιαφέρον σε παλαιότερη μελέτη στην όποια διατύπωσα τήν ύπόθεση ότι ο άγνωστος στην ήπειρωτική βιβλιογραφία Εύστράτιος Ίωάννου, δάσκαλος προφανώς πού έδρασε στην περιοχή τής Ήπειρου καί συνέταξε τά χρηστικά για τούς μαθητές του κείμενα, θα μπορούσε να ταυτιστεί μέ τόν ιερομόναχο Εύστράτιο από τό Μπιθοκούκι τής Άλβανίας, δάσκαλο σε διάφορες πόλεις καί στην Άρτα, τό όνομα τής όποίας επέλεγε μάλιστα ως τόπο στους τίτλους τών έπιστολικών παραδειγμάτων του.³⁶

Μία μελέτη του πολυγραφότατου Άλβανού ιστορικού, Dhimitër Shuteriqi, έκδομένη τό 1979, τήν όποία δέν γνώριζα τότε, δίνει τήν πληροφορία ότι ο Εύστράτιος όνομαζόταν Ίωάννης Εύστράτιος (Jani Evstrati, shkurt Strati) καί ότι επικράτησε τό Εύστράτιος τό όποίο θεωρεί μάλιστα ως οίκογενειακό παρωνύμιο.³⁷

33 Φ. Τασιού, «Οί κώδικες...», ό.π., σ. 172.

34 Π. Πουλίτσας, «Επιγραφαί καί ένθυμύσεις έκ τής Βορείου Ήπειρου», *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 5 (1928), σ. 94-95.

35 Για τά χειρόγραφα, τό περιεχόμενό τους, τούς γραφείς καί για τά προβλήματα ταύτισης τών προσώπων, βλ. Π. Τζιβάρια, «Όψεις τής παιδείας στη βόρειο Ήπειρο τόν 18' αί. Δύο βορειοηπειρωτικά χειρόγραφα», *Ήπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003), σ. 351-407.

36 Ό.π., σ. 360-361.

37 Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin...*, ό.π., σ. 161. Εύχαριστώ καί από τούτη τη θέση τούς έκλεκτούς συναδέλφους Andi Rembeci καί Δώρα Κυριαζή για τίς συζητήσεις πού είχαμε για τόν Εύστράτιο καί για τήν άποστολή του άρθρου. Όμοίως, εύχαριστώ τήν άγαπητή προπτυχιακή καί μεταπτυχιακή μου φοιτήτρια

Σήμερα μετά από τόν έντοπισμό και του άλλου έργου του Ευστρατίου, τó όποιο έπιβεβαίωσε τήν παλαιά υπόθεση έργασίας, τολμώ νά καταθέσω τήν άποψη ότι ό Ευστρατίος συνέταξε τó άπλό «Περιφρασάριον, ήτουν περιφράσεων συλλογή», όταν δίδασκε στήν Έλληνική Σχολή του Άργυροκάστρου³⁸ και όταν άκόμα ήταν λαϊκός, όποτε και υπέγραφε και μέ τó όνομα Ίωάννης-Ίωάννου, τó όποιο ένδεχομένως νά ήταν και πατρώνυμο, όπως συνηθίζοταν στα μέρη τής Ηπείρου. Κατέστρωσε δέ τó όγκώδες πόνημά του *Φρασιολογία του έλληνικού ιδιώματος* σε ώριμη ηλικία, ως μοναχός πιά, πού είχε άπεκδυθεί τó κοσμικό πατρωνυμικό του και επέλεγε ως προσδιοριστικό ταυτότητας μόνο τή δήλωση τής πατρίδας του. Η άναφορά του Βυθκουκίου τής έν Ηπείρω Κολωνίας δέν άποκλείεται νά υπήρξε και μία διακήρυξη τής ταυτότητας του Ευστρατίου στις δύσκολες στιγμές πού βίωσε στήν Κωνσταντινούπολη (βλ. στή συνέχεια), όταν οι καταστάσεις άπαιτούσαν νά διαχωρίσει τή θέση του από τούς έπαναστάτες Έλληνες. Θεωρούμε έπίσης ότι ό Ευστρατίος υπήρξε όχι μόνο ό συντάκτης τής *Φρασιολογίας* πού περιέχεται στα δύο σημερινά χειρόγραφα τής Βρετανικής Βιβλιοθήκης άλλα και ό γραφέας: πρώτον γιατί ήταν πολύ δύσκολο νά άντιγραφούν από έναν μαθητή του και δέν ήταν εύκολόχρηστα, και δεύτερον (και ίσως πιό σημαντικό) γιατί τά χειρόγραφα φέρουν από τó ίδιο χέρι διορθώσεις και προσθήκες και μάλιστα σε πρόσθετα φύλλα.

Γεγονός είναι ότι ή σύνθεση τών περιφρασαρίων-φρασεολογιών κατέστη άίρεσις βίου για τόν δάσκαλο από τó Μπιθοκούκι. Στόν πρόλογο του *Περιφρασαρίου* τής Έθνικής Βιβλιοθήκης, τόν όποιο άφιερώνει στους φιλομαθείς νέους, καταγράφεται ή άγνώνια του νά βοηθήσει τούς μαθητές και άκριβώς τούς «φιλομαθέστατους παίδας Έλλήνων», οι όποιοι κατατρύχονταν από τή μελέτη τής σχεδογραφίας και άντιμετώπιζαν δυσκολίες στήν πρόσληψη τής ελληνικής γλώσσας, άνοικείας στα δικά τους γλωσσικά οικογενειακά περιβάλλοντα:

Οίδα τε και άκριβώς έπίσταμαι, ής επί τής Ελλάδος φωνής έκπαιδεύσει όσημέραι πειράσθε δυσχέρειαν, όσοι παίδες Έλλήνων φιλομαθέστατοι, ούδέ με λελήθατε... ούχ ήττον οιδέναι μέντοι δοκώ και του σπουδαζομένου, όσον μεθ' έαυτου έπιφέρεται, τó δυσχερές, τραχύ και δυσκαταμάθητον, τόν λαβυρινθώδη, και τών καθ' ήμäs φωνών πάντη άλλότριον και παρηλλαγμένον τής διαλέκτου ιδιωτισμόν.³⁹

Ό Ευστρατίος, πού μεγάλωσε σε άλβανόφωνο ή και σε βλαχόφωνο περιβάλλον, συμμερίζοταν τις μαθησιακές δυσχέρειες τών μαθητών του οι όποιοι έπιθυμούσαν νά κατακτήσουν τήν ελληνίδα λαλιά, *lingua franca* έξάλλου στήν εκπαίδευση,⁴⁰ τόσο στόν προφορικό λόγο όσο και στή γραφή και στή σύνταξη της. Τήν ίδια έγνοια και άγνώνια έξάλλου είχε εκφράσει και ό Θεόδωρος Καβαλλιώτης στήν *Εισαγωγή Γραμματικής* πού τύπησε τó 1760 καθώς και ό άγνωστος δάσκαλος του «Φροντιστηρίου τών Γραικών»

Σιντορέλα Μπράχα για τή συμβολή της στήν άπόδοση του άρθρου στα ελληνικά.

38 Π. Τζιβάρα, «Όψεις τής παιδείας...», ό.π., σ. 363.

39 ΕΒΕ 2729, φ. 2γν' Π. Τζιβάρα, «Όψεις τής παιδείας...», ό.π., σ. 392.

40 Για τή χρήση τής ελληνικής από Βλάχους και Άλβανούς, βλ. Β. Γούναρης, *Τά Βαλκάνια τών Ελλήνων...*, ό.π., σ. 43. Για τήν ελληνική ως *lingua franca* στήν εκπαίδευση στόν χώρο τών Βαλκανίων, βλ. και Μ. Τζιράου, *Όρθόδοξη συνείδηση και έθνική ταυτότητα...*, ό.π., σ. 132.

στό τιτλοφορούμενο πόνημά του, τό όποίο περιέχεται στό χειρόγραφο ΕΒΕ 2121. "Έγραφε λοιπόν ό Καβαλλιώτης: «τό όμόφυλον εύ ποιήσαι προθυμηθείς, κατά τήν δοθείσαν παρά του πρώτου αίτιου ισχύν, τούμόν τουτί φιλοπόνημα, λυσιτελές μέν όν τοίς τής Έλλάδος φωνής πρωτοπειροίς, όσάγαλα βρέφεσι»⁴¹ και ό συντάκτης του άθηναϊκού Περιφρασarium: «έτι δέ και δημοσία τούς παιδας άπαντας διδάξας όσα εις τό του λόγου κατάλληλον τείνουσιν, και τούς πάλοι περι τε ιστορίαν περι τε κάλλη λόγου διαπρέψαντας "Έλληνας, εις τό τήν έλληνικήν εύφράδειαν άνακτήσασθαι ούχ ήττον συυτελουόντας έξηγησάμενος».⁴²

Ποιό ήταν όμως τό «όμόφυλον» και τό «έλληνικόν» στη συνείδηση του Ευστράτιου και των συγχρόνων του που κινούνταν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο; Η άπάντηση είναι σαφώς γνωστή: ήταν ή κοινή όρθόδοξη συνείδηση ή όποία συσειρώνε τούς πληθυσμούς των Βαλκανίων άδιάφορη για γλωσσικές και έθνοτικές έτερότητες.⁴³ Γι' αυτό ή έγνωση όλων των λογίων ήταν ή σπουδή για τήν εκμάθηση τής ελληνικής με όχημα τά εκκλησιαστικά ή θύραθεν κείμενα. Όσο για τήν έπιλογή του όμηρικού έργου από τον Ευστράτιο, γνωρίζουμε ότι ή διδασκαλία των όμηρικών έπων ήταν ένταγμένη στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα όλων των εποχών και στην Τουρκοκρατία.⁴⁴ Γνωρίζουμε επίσης ότι και στη σχολή τής Μοσχόπολης διδασκόταν ή όμηρική διάλεκτος με τήν αρχαία ελληνική μετρική,⁴⁵ ό Σκενδέρης αναφέρει μάλιστα ότι στα χρόνια του ένας Μοσχοπολίτης «ό γεροντότερος μέχρι πρό όλίγων έτών, μεθ' ύπερηφανείας στίχους εκ τής *Ιλιάδος* άπήγγειλεν».⁴⁶

Πώς βρέθηκε όμως τό χειρόγραφο του Βυθκουκίτη λογίου στο Βρετανικό Μουσείο; Θα μπορούσε να ήταν δώρο από τον Ευστράτιο στον φίλο του Martin Leake, ό όποιος δώρησε στο Μουσείο τά μαρμάρινα θραύσματα που είχε συγκεντρώσει από τά μνημεία του ελληνικού χώρου, τά όποία είχε έπισκεφτεί και χαρτογραφήσει.⁴⁷ Ό Ευστράτιος όμως δέν θα άποχωριζόταν ποτέ τό έργο του, όχι μόνο γιατί ήταν ή προέκταση του μυαλου και τής γλώσσας του και έργόχειρο δικό του, αλλά γιατί ή πρόθεσή του, όπως αναφέραμε, ήταν να δημοσιευτεί, να γίνει κτήμα των πολλών. Ό Ευστράτιος είχε άποκτήσει ένόσω ζούσε τήν άναγνωρισιότητα, τήν όποία άπώλεσε ίσως άργότερα. Υποθέτω ότι τον καιρό που δίδασκε στην Άρτα ήταν γνωρίμος και φίλος με τήν οικογένεια Μόστρα, σημειώσεις και λογαριασμούς για τήν όποία διασώζει τό χειρόγραφο BL Add. 19059. Τά όγκώδη χειρόγρατά του που παρέμειναν άνέκδοτα έως τον θάνατό του περιήλθαν στη συλλογή ενός εκλεκτού μέλους τής οικογένειας, του γνωστου βιβλιόφιλου Δημητρίου Μόστρα, ό όποιος «πολλών άνθρώπων ίδεν άστεα και νόον

41 Εύ. Ν. Κεκρίδης, *Θεόδωρος Καβαλλιώτης...*, ό.π., σ. 142.

42 ΕΒΕ 2121, φ. 4r-1w. και Άλκ. Σακελλίων, *Κατάλογος των χειρογράφων τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Έλλάδος έν Αθήνας 1892: εκ του Έθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου*, σ. 157.

43 Μ. Τίραυ, *Όρθόδοξη συνείδηση και έθνική ταυτότητα...*, ό.π., σ. 12.

44 Άγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά τήν Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1994: Σύλλογος προς διάδοσιν ώφελίμων βιβλίων, σ. 142-149.

45 Στ. Κεκρίδης, «Η Νέα Ακαδημία τής Μοσχοπόλεως...», ό.π., σ. 86.

46 Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 68.

47 Πβ. Tr. Arsov, *Marbles and politics: William Martin Leake's missions in the Ottoman Balkans, 1799-1810*, Istanbul 2010: Isis Press.

Ξγνων», γιά νά δημιουργήσουμε τόν συνειρμό μέ τή θεματολογία τών χειρογράφων, καί ὁ ὁποῖος δέν ἀποκλείεται νά γνῶριζε τήν ὑπαρξή τους καί νά τά ἀναζήτησε σύντομα, ἂν δέν εἶχε ἐμπλακεί κιόλας στό ζήτημα τῆς ἔκδοσής τους.

Ὁ Μόστρας, γιός τοῦ σακελλίωνα τῆς μητρόπολης Ἄρτας, γεννήθηκε στήν ἠπειρωτική πόλη τοῦ Ἀώου τό 1777, ἑφτά δηλαδή χρόνια μετά τήν ἔναρση τῆς διδασκαλίας ἐκεῖ τοῦ Εὐστράτιου,⁴⁸ ἥ τό 1783 σύμφωνα μέ ἄλλες πληροφορίες. Σπούδασε στά σχολεῖα τῆς πόλης του καί στήν Μπαλαναία σχολή τών Ἰωαννίνων καί ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος στήν Ἄρτα ὅπως καί στήν Κόνιτσα. Διετέλεσε γραμματέας τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας τόν ὁποῖον συνόδευσε σέ ὅλα τά μέρη ὅπου καί ἐκεῖνος περιπλανήθηκε⁴⁹ καί τό 1812 ὀνομάστηκε ἀπό τόν Ρῶσο αὐτοκράτορα ἱππότης τοῦ ρωσικοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Βλαδιμήρου, τετάρτης τάξεως.⁵⁰

Ὁ Μόστρας εἶναι γνωστός ὡς ἕνας παθιασμένος βιβλιοφίλος καί πολύ περισσότερο ὡς ἕνας φανατικός συλλέκτης. Ἀπό παντοῦ συγκέντρωνε βιβλία, ὁ ἀριθμός τους ἀγγίξε κάποια στιγμή (μετά τό 1817) τούς 12.000 τόμους⁵¹ καί εἶναι σίγουρο ὅτι τούς ξεπέρασε κατά πολύ. Ἡ μεγάλη βιβλιακή συλλογή διαλύθηκε μετά τόν θάνατο τοῦ κτήτορα. Τά ἀνήψια του πούλησαν στή Βρετανική Βιβλιοθήκη τουλάχιστον πέντε (ἐξακριβωμένα ἕως σήμερα) χειρόγραφα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ἦταν καί τά δύο πού παρουσιάσαμε. Σύμφωνα μέ τά σημειώματα τών ἐπιμελητῶν τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης στά παράφυλλα τών χειρογράφων, πληροφοροῦμεθα ὅτι τά χειρόγραφα ἀγοράστηκαν στίς 13 Νοεμβρίου 1852, δύο μόλις δηλαδή χρόνια μετά ἀπό τόν θάνατο τοῦ Δημητρίου, ἀπό τόν τότε κτήτορά τους Σπυρίδωνα Α. Μόστρα. Ἄλλα τέσσερα χειρόγραφα πούληθηκαν ἢ δωρήθηκαν ἀπό τόν Κερκυραῖο φίλο του καί κληρονόμο, τόν Σπυρίδωνα Κόμνο, στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη, στήν ὁποία ἐκεῖνος χρημάτισε ἔφορος. Ἡ θεωρούμενη «χαμένη» βιβλιοθήκη Μόστρα⁵² δέν χάθηκε ἐντελῶς καί τά «λείψανά της» ἀποκάλυψαν τή συνέλιση τῆς ζωῆς ἐνός ἔργου τοῦ λόγιου Εὐστράτιου.⁵³

48 Ὁ Χρ. Ρέππας σέ μία μελέτη του ἐπιχείρησε τή σύνδεση τοῦ Εὐστράτιου μέ τόν Μόστρα, θεωρώντας ὅτι ὁ πρῶτος ἦταν ὁ δάσκαλος τοῦ Μόστρα. Ταυτίζει μάλιστα τόν Εὐστράτιο μέ τόν Εὐστάθιο Παναγιώτου, ὁ ὁποῖος σέ μεγάλη ἡλικία τό 1817 σπούδαζε στό Παρίσι ἀλλά ἀσθένησε καί μέ παρακίνηση τοῦ Κοραῖ ἐπέστρεψε στήν πατρίδα (Χρ. Ρέππας, «Ἀλληλογραφία...», ὅ.π., σ. 286, σημ. 51). Ἡ ταύτιση αὐτή δέν ἐπιβεβαιώνεται πρὸς τό παρόν γιατί λείπουν ἀρκετές πληροφορίες καί γιά τά δύο πρόσωπα.

49 Γιά τόν Δημήτριο Μόστρα, βλ. ἐφ. Πατρίς, Κέρκυρα, φ. 55, 28 Ἰανουαρίου = 9 Φεβρουαρίου 1850, Παράρτημα 4/16.2.1850, σ. 252· Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή...*, ὅ.π., σ. 127· Ἄ. Μαρτίνη, «Καποδίστριας – Δημήτριος Μόστρας. Ἀνέκδοτα στοιχεία ἀπό τό Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Ἰονίου Γερουσίας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 10 (1963), σ. 98-116· Χρ. Ρέππας, «Ἀλληλογραφία Δ. Μόστρα – 1. Καποδίστρια τῆς περιόδου 1813-1826», *Ἠπειρωτικό Ἡμερολόγιο* 8 (1986), σ. 251, σημ. 1· Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ἑλληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 17, Ἀθήνα [χ.χ.], σ. 394-395· Ἄ. Δρούλια, «Λογιοσύνη καί βιβλιοφιλία. Ὁ Δημήτριος Μόστρας καί ἡ βιβλιοθήκη του», *Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.). Μῆρος Πρῶτο. Τετράδια Ἔργασίας* 9 (1987), σ. 227-306.

50 Ὁ Ρῶσος αὐτοκράτορας ἀντάμειψε τόν Μόστρα γιά τίς ὑπηρεσίες του μέ τόν βαθμό τοῦ ἐπίτιμου συμβούλου καί ἱππότη τοῦ Ἁγίου Βλαδιμήρου, βλ. ἐφ. Πατρίς..., ὅ.π., σ. 252· Ἄ. Μαρτίνη, «Καποδίστριας – Δημήτριος Μόστρας...», ὅ.π., σ. 105.

51 Ἄ. Δρούλια, «Λογιοσύνη καί βιβλιοφιλία...», ὅ.π., σ. 233.

52 Ἡ εἰκόνα αὐτή παρουσιάστηκε ἀπό τή Ἄ. Δρούλια, «Λογιοσύνη καί βιβλιοφιλία...», ὅ.π., καί ἀπό αὐτή ἐμπνεύστηκε τό μῦθιστόρημά του ὁ Δ. Μαμαλούκας, *Ἡ χαμένη βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Μόστρα*, Ἀθήνα 2007: Καστανιώτης.

53 Ἀναλυτικά γιά τή συλλογή Μόστρα καί τήν τύχη της, βλ. Π. Τζιβάρα, «Ξετυλιγόντας τόν μίτο...», ὅ.π.

Τά όγκώδη *Περιφρασάρια* του Ευστράτιου καί ἡ «προδρομική» ἐπίσης περιφράσεων συλλογή δέν ἦταν τά μοναδικά ἔργα του πολύμοχθου δασκάλου. Σύμφωνα μέ τόν Ἀραβαντινό στήν ἐργογραφία του Ευστράτιου προστίθεται καί ἕνα ἄλλο ἔργο, τό ὁποῖο οἰκειοποιήθηκε καί δημοσίευσε μεταγενέστερα μέ τό ὄνομά του ἕνας συμπατριώτης του, ὁ Ζαφεῖριος Ἰωαννίδης. Πρόκειται γιά τήν ἔκδοση *Πολίτευμα τοῦ Ἀνθρώπου Ἦτοι Λογικοθητικὸν Σύντομον. Πῶς νὰ γνωρίζῃ τις τὸν ἑαυτόν του, καὶ πῶς νὰ διάγῃ τήν ζωὴν του, διὰ ~~~ Συνεραμισθὲν παρὰ διαφόρων συγγραμμάτων παρὰ τοῦ Ἐλλογιμωτάτου Διδασκάλου Κυρίου Ζαφεῖρίου Ἰωαννίδου τοῦ ἐκ Πρεμετῆς τῆς Ἠπείρου. Διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν ἀνθρώπων. Νῦν τὸ πρῶτον ἐξεδόθη εἰς φῶς, ἐπίστασία τοῦ Ἀρχιμανδρίτου καὶ Ἰατροδιδασκάλου Κυρίου Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ, Ἐν Ἀθῆναις 1847*,⁵⁴ ἔκδοση ἀρκετά σπάνια σήμερα. Ἡ ἀπόδοση τῆς ταυτότητας τοῦ συντάκτη στὸν Ευστράτιο χρῆζει εἰδικῆς μελέτης, δύσκολης ὅμως πρὸς τό παρὸν ἐφόσον δέν διαθέτουμε θεολογικά κείμενα ἐκείνου γιά ἀντιβολή, μέ βάση ὑπολογικά στοιχεῖα. Στὸν Ευστράτιο τὸν Ἠπειρώτη ἔχει ἀποδοθεῖ καί ἕνα μικρὸ κείμενο πού περιέχεται στὸ χειρόγραφο BM Add. 7143 τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, στὸ ὁποῖο περιέχεται τό ἔργο «Ἐκθεσις συνοπτικὴ Θεοφιλοῦ Κορυθαλέως, Σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη». Τό κείμενο τό ὁποῖο ἀποδίδεται στὸν Ευστράτιο βρίσκεται στὸ φ. 6r καί ἔχει τίτλο: *Εἰς τὰ ἀναλυτικά*. Ἄρχ.: «Ἔστι καὶ γνωστοῦ τινος ἀνάλυσις εἰς τὰς ἀρχάς...»⁵⁵ Δέν θεωρῶ ὅτι ὁ Ευστράτιος ταυτίζεται μέ τὸν Ευστράτιο ἀπὸ τό Βυθκοῦκι, ἀφοῦ τά σημειώματα τοῦ χειρογράφου παραπέμπουν στή διδασκαλικὴ δράση τῶν ἀυταδέλφων Ἀντωνίου καὶ Χουρμούζιου καθὼς καὶ στὸν δάσκαλο Γιακουμῆ τὸν Πελοποννήσιο (=Ἀργεῖο) τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνα.

Στό ἀκροατήριο τῶν Νεοελληνιστῶν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια θέλησα νὰ προβάλλω ἕναν ἐκπρόσωπο τῆς βυθκοουικῆς λογιόσύνης πού ἔχει μείνει στήν ἀφάνεια λόγῳ τῆς ἰσχυρῆς μοσχοπολιτικῆς καὶ ἕναν δάσκαλο, πού δέν ἔτυχε νὰ προβληθεῖ ὅπως ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης ἢ ὁ Γρηγόριος Ἀργυροκαστρίτης καὶ ὁ Εὐάγγελος Μέξης, πού μετέφρασαν τὴν Καινὴ Διαθήκη «εἰς τὸ ἀλβανικόν».⁵⁶ Ὁ Ἄλβανός ἐρευνητῆς Dhimitër Shuteriqi στή μελέτη του γιά τὸν Ευστράτιο ἐπέμενε στὸν ρόλο ἐκείνου γιά τὴν κατάκτηση τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του ἀλλὰ καὶ στήν ἀναγνώριση τῆς ἀλβανικῆς γλώσσας ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.⁵⁷ Σαφῶς ἐστίασε στή συνεργασία τοῦ Ευστράτιου μέ τὸν Leake γιά τὴ σύνταξη τοῦ λεξικοῦ καὶ τῆς γραμματικῆς τῆς ἀλβανικῆς, ἀφοῦ ὁ Ἄγγλος διπλωμάτης ὁμολογεῖ ὅτι τό *Λεξικό* του διορθώθηκε καὶ ἐμπλουτίστηκε «ἀπὸ τὸν Ἄλβανὸ δάσκαλο Εὐστράτιο» (“by my Albanian Didaskalos Eustratius”),⁵⁸ ἀλλὰ δέν γνώριζε τό μέγεθος καὶ τὸν ὄγκο τῶν γραπτῶν τοῦ Ευστράτιου

54 Π. Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ...*, ὅ.π., σ. 61· Φ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες καὶ συμπληρώσεις», *Τετράδια Ἐργασίας* 4 (1983), ἀρ. *793 (Α 2848).

55 Διαθέσιμο στὸν δικτυακὸ τόπο: http://www.bluk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_7143_f006r (τελευταία πρόσβαση 21/08/2020).

56 Βλ. Εὐ. Κουρίλας, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης ὁ μεταφραστὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ ἀλβανικόν ἦτοι αἱ βάσεις τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσας, ἐν Ἀθῆναις 1935*: Φοίνικος· ὁ ἴδιος, *Ἀλβανικαὶ Μελέται. Ἡ μετάφρασις τῆς Κ. Διαθήκης εἰς τὸ ἀλβανικόν*, Θεσσαλονίκη 1933: Τύποις Μ. Τριανταφύλλου καὶ Σίας, σ. 10. Ἐπίσης, Β. Γούναρης, *Τὰ Βαλκάνια τῶν Ἑλλήνων...*, ὅ.π., σ. 43-44.

57 Dh. Shuteriqi, *Mbi balretin...*, ὅ.π., σ. 167, 169.

58 W. M. Leake, *Researches...*, ὅ.π., σ. 290. Γιά τό λεξικό *Romaico-Arvanetic Vocabulary with an English explanation*, βλ. ὅ.π., σ. 293-362.

στήν ελληνική γλώσσα. Οι Μοσχοπολίτες λόγιοι επέκριναν να αποδώσουν τούς φθόγους τής άλβανικής, βλαχικής και βουλγαρικής γλώσσας με ελληνικούς χαρακτήρες, γιατί πίστευαν ότι η ελληνική ήταν η κυρίαρχη γλώσσα στα Βαλκάνια και τό γλωσσικό έργαλειό για τή συνεννόηση τών Βαλκάνιων στην καθημερινή ζωή. Ο Βυθκουκίτης είχε τό ίδιο όραμα για τούς «σπουδαίους», τούς μαθητές και λόγιους τών Βαλκανίων, να τούς δώσει έξηγημένα και άπλοποιημένα τά κλασικά έργα τής ελληνικής γραμματείας, έμπλουτίζοντας τό λεξιλόγιό τους στα ελληνικά μέσα στο άλλόγλωσσο περιβάλλον. Άνήσχοι και δραστήριοι άνθρωποι όλοι τους, όσοι έξησαν στον αιώνα τών Φώτων, ήταν παθιασμένοι μέ τήν έλληνόγλωσση παιδεία. Πιθανολογούμε ότι ο Εύστράτιος δέν γνώρισε τόπου τής Δύσης, ότι δέν έγινε φορέας τής νεωτερικότητας. Τά γνωστά του έργα φανερώνουν τήν προσήλωσή του στις παραδοσιακές διδακτικές μεθόδους, μέ τήν έπιμονή στη σχεδιογραφία, στη γλωσσική άνατομία τών κειμένων, στην άγρευση τών συνωνύμων και τών άντωνύμων, τή στοιχηδόν παράθεση άρχαιοελληνικών φράσεων. Η προσήλωση στην παράδοση ύποψιαζόμαστε ότι υπήρξε και ο λόγος διαφωνίας του μέ τόν προοδευτικό Ψαλίδα στα Γιάννενα. Τά περιφρασάρια σαφώς ύποστηρίζουν τήν ψυχαγωγική μέθοδο διδασκαλίας, μέθοδο πού έξαντλείται στην παράθεση λέξεων συνωνύμων και περιφράσεων. Η μέθοδος αυτή, προσφιλής στη σχολή τών «μαθηματικοπαλαναίων» και άρότερα τών Ζωσιμάδων, είχε έλεχθει ως «καταραμένη», ένώ η μέθοδος του Ψαλίδα στη σχολή του Καπλάνη θεωρούνταν όρθη.⁵⁹

Ο Εύστράτιος δέν είδε τή Δύση αλλά μάλλον ούτε κοίταξε προς τή Δύση. Τό βιβλίό του δέν τό μετέφερε στα τυπογραφεία τής Βενετίας, όπως ο Καβαλλιώτης ή ο σύγχρονός του Μεξικός, ταξίδεψε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη, εκεί ζήτησε συνδρομή για τό τύπωμα του και στον ίδιο τόπο, ύποθέτω, ότι τό έγκατέλειψε όταν εκείνος αναχώρησε από τούτη τή ζωή. Τό «παιδί» του Εύστράτιου πού επέζησε στη Δύση έγινε και ή άφορμή για τό ζωντανέμα του πατέρα.

Ο Εύστράτιος (Evstrat Vithkuqari, ose Jani Strati) χρωστούσε τήν παράταση του βίου του στην έπίκληση τής άλβανικής του καταγωγής όταν, μετά τόν άπαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου, διατάχθηκε ο θάνατος όλων τών κληρικών του πατριαρχείου. Εκείνος, κατά τόν Άραβαντινό, επέδειξε στους Όθωμανούς τά χαρτοσοχάρτια τά όποία κουβαλούσε και τά όποία ήταν στα άλβανικά και έτσι γλύτωσε.⁶⁰ Χρωστάει όμως τήν έπιβίωση του έργου του στον Άρτινό Δημήτριο Μόστρα, ή οικογένεια του όποιου πρωτοστάτησε στον Άγώνα τής Άνεξαρτησίας. Ο Βυθκουκίτης δάσκαλος έγραψε και σχολίασε τόν Όμηρο για να βοηθήσει τούς «παιδες τών Έλλήνων», δηλαδή τών χριστιανών,⁶¹ ο ίππότης από τήν Άρτα συγκέντρωσε έντυπα και χειρόγραφα βιβλία για να συγκροτήσει μία κοινή βιβλιοθήκη, τήν όποία όνειρευόταν κτήμα τών Έλλήνων. Ο Βυθκουκίτης και ο Άρτινός, έκτός από τήν κοινή πίστη, είχαν κοινή πολιτισμική ταυτότητα, κοινές άγώνιες και έν μέρει και κοινή μοίρα.

59 Εύ. Κουρίλας, *Ηπειρωτικά Ανάλεκτα. Α' Παΐσιος ιερομόναχος ο Μικρός. Β' Αναστάσιος ιερέυς Παπαβασιλόπουλος*, Ίωάννινα 1956: *Ηπειρωτική Έστία*, σ. 43-44.

60 Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή...*, ό.π., σ. 61.

61 Ο όρος Έλληνας δηλώνει τούς χριστιανούς, σύμφωνα μέ τή διάκριση του millet. Για τή χρήση του όρου μέ τό ίδιο σημασιολογικό περιεχόμενο έως σήμερα, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Στό σύνορο...*, ό.π., σ. 442.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Βαλκανικές διαστάσεις του Νεοελληνικού
Διαφωτισμού και της Φαναριώτικης Ποίησης**

Ελληνισμός και τα Βαλκάνια ανάμεσα στη νεωτερικότητα και την παράδοση τον 18^ο αιώνα: Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη και του μαθητή του Ιώσηπου Μοισιόδακα

Μαρία Αθ. Χουλιάρα

Υποψήφια Διδάκτωρ
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The present paper constitutes a brief remark on the contribution of two great scholars, Eugenios Voulgaris and Iosipos Moisiidakas, to the cultural renewal of Hellenism in the eighteenth century due to their confrontation with “tradition”.

In the 18th century the Greek-speaking populations in the Ottoman Empire came into contact with the ideological current of the Enlightenment. Evgenios Voulgaris is generally considered as the scholar who introduced the Enlightenment’s ideas as well as the natural sciences in the Greek world. With his educational work and the “innovations” he launched, he contributed to the linking of Greek education to contemporary European thought. To his students belongs Iosipos Moisiodax, a scholar and teacher who introduced the concept of moral revolution in education and published a pioneering work on the pedagogical method.

The two scholars originally received traditional education and entered the ranks of the unmarried clergy, probably to secure their livelihood. Their travels in Europe and their thirst for learning opened new paths for them, which led them to realize the inadequacy of traditional education and the need for its renewal and which resulted to their ideological confrontation with tradition.

Both teacher and student, being of similar age, engaged in education –Eugenios in the Greek lands under Ottoman rule, Iosipos in the Danubian Principalities– and contributed to educational and intellectual change in Greece and the Balkans.

A common denominator in their lives is that their modernizing teaching was not accepted. The introduction of new scientific achievements in their educational programs provoked reactions on behalf of the conservative circles, resulting in their expulsion from the schools where they had been appointed directors.

Κατά τον 18^ο αιώνα η επαφή του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού με το ιδεολογικό ρεύμα του Διαφωτισμού σηματοδότησε μια νέα περίοδο στην πνευματική, πολιτισμική και πολιτική του ιστορία. Οι Έλληνες της διασποράς και όχι μόνο,¹

¹ Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση στην αυγή της νεωτερικότητας στην ελληνική λογοισύνη βλ. την Ανακοίνωση του Ν. Μαυρέλου, «Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι στα Βαλκάνια και την Ευρώπη: Η

στηρίζουν την εισαγωγή των νεωτερικών ιδεών στην παιδεία του Γένους. Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ στο Προοίμιο της *Ηθικής Φιλοσοφίας* αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η προθυμία, οπού έχουν προς το καλόν, και η αγάπη, οπού τρέφουν προς το Γένος, με εξέστησαν. Αυτοί, καν πλούσιοι, καν μετριοκατάστατοι είναι, φθάνει μόνον ν' ακούσουν το όνομα του κοινού καλού, και εν τω άμα συντρέχουν».² Τόσο οι απόδημοι Έλληνες, όσο και οι λόγιοι που σπούδασαν στη Δύση, πίστευαν ότι η παιδεία θα συνέβαλε στην πολιτισμική αλλαγή και, κατ' επέκταση, στη διαμόρφωση του αναγκαίου ιδεολογικού πλαισίου, μέσω του οποίου θα γινόταν η προετοιμασία για την ελευθερία.

Οι αμφισβητήσεις που διατύπωσαν οι στοχαστές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού απέναντι σε κάθε αυθεντία, όπως αυτές μετεκενώθηκαν από τη λογιοσύνη στα καθ' ημάς, οδήγησαν και στη διαμάχη μεταξύ «παράδοσης» και «νεωτερικότητας». Πρόκειται για μια διαμάχη που είχε ως βάση της τη θέση που θα έπρεπε να λάβει ο εν γένει ελληνορθόδοξος πνευματικός κόσμος, σε σχέση με τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας και αυτόν που φώτιζε τη νέα Ευρώπη.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα γίνει μια πολύ σύντομη αναφορά στη συμβολή δύο σημαντικών λογίων, του Ευγένιου Βούλγαρη και του μαθητή του Ιώσηπου Μοισιόδακα, στην πολιτισμική ανανέωση του ελληνισμού των Βαλκανίων, κατά τον 18^ο αιώνα, μέσα από την σύγκρουσή τους με την «παράδοση». Πρόκειται για δύο άνδρες ευφυείς, με δίψα για μάθηση, διδασκαλία, συγγραφή, ανοικτούς στην νέα ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη και πάνω απ' όλα με ασίγηστο πάθος για την ανανέωση της παιδείας.

Ο Ελευθέριος Βούλγαρης (1716-1806), γεννήθηκε στην Κέρκυρα, έλαβε το όνομα Ευγένιος κατά τη χειροτονία του ως διάκονος (Γιάννενα μεταξύ 1737 και 1738) και διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου και Χερσώνος (1775-1779). Η πολυμάθεια, η ευφύια και η επιστημονική του κατάρτιση αντικατοπτρίζονται στο πλούσιο συγγραφικό και μεταφραστικό του έργο. Μαθήτευσε στον ελλαδικό χώρο δίπλα σε δασκάλους, όπως ο Ιερεμίας Καββαδίας, ο Αντώνιος Κατήφορος και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ιταλία, καθώς μαρτυρείται η παρουσία του στην Πάδοβα, όπου πιθανόν παρακολούθησε κάποια μαθήματα ως ακροατής.³ Εκεί ήρθε σε επαφή με το ιδεολογικό ρεύμα του Διαφωτισμού και κατά την παραμονή του στη Βενετία δίδαξε στη Φλαγγίνειο Σχολή και κήρυξε στο Ιερό

απαρχή της νεωτερικότητας (1664-1727)» στο ίδιο συνέδριο, η οποία και δημοσιεύεται στο παρόν, βλ. σ. 72.

2 Ι. Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος*, τ. Α', Βενετία 1761: Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, σ. λζ'.

3 Για το βίο και τις σπουδές του Βούλγαρη, που εξακολουθούν να συνιστούν πεδίο έρευνας, ενδεικτικά βλ. Γ. Ανιάν, *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων του ασιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρους*, τ. Α', εν Αθήναις 1838: τυπογρ. Κ. Ράλλη, σ. η'-λδ'· S. Bataiden, *Catherine II's greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771- 1806*, New York 1982· Χ. Καρανάσιος, «Ο Βούλγαρης ως Homo Universalis και Νους», στον τόμο Χ. Καρανάσιος (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης, Ο Homo Universalis του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2018: Ιερά Μονή Βατοπεδίου, σ. 27-46.

Ναό του Αγίου Γεωργίου.⁴ Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας διετέλεσε Σχολάρχης της Μαρουτσαίας Σχολής Ιωαννίνων, της Σχολής της Κοζάνης, της Αθωνιάδας και της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Μετά την αποχώρησή του από τον ελλαδικό χώρο οδηγήθηκε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στη Γερμανία και τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια της ζωής του τα έζησε στη Ρωσία, όπου εγκαταστάθηκε ύστερα από πρόσκληση της Μεγάλης Αικατερίνης. Η παραμονή του στη Γερμανία συνιστά μια εξαιρετικά γόνιμη περίοδο για την περαιτέρω ανάπτυξη των επιστημονικών του γνώσεων και την παραγωγή σημαντικού συγγραφικού, εκδοτικού και μεταφραστικού έργου.⁵ Τις δραστηριότητες αυτές συνέχισε και στη Ρωσία, όπου απεβίωσε το 1806 στη Μονή Αλεξάντερ Νέφσκι. Ο Βούλγαρης, κατά την εικοσαετή διδασκαλία του στον ελλαδικό χώρο, συνέβαλε στην εισαγωγή των νέων επιστημών και της φιλοσοφίας, στα ελληνόφωνα εκπαιδευτικά κέντρα.

Στους μαθητές του Ευγένιου συγκαταλέγεται και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Η πολυκύμαντη ζωή και σταδιοδρομία «του μεγάλου άγνωστου», όπως τον χαρακτήρισε ο Πασχάλης Κίτρομηλίδης, δεν τεκμηριώνονται επακριβώς από τις ελάχιστες εξωτερικές πηγές, παρά μόνο από την πένα του, από τις πληροφορίες που δίνει ο ίδιος για τη ζωή του, μέσα από τα έργα του και κυρίως μέσα από την *Απολογία* του, που εκδόθηκε το 1780. Η γέννησή του τοποθετείται στο 1725 και ο θάνατός του, με βάση την ειδήση που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό της Βιέννης *Ερμής ο Λόγιος*, τοποθετείται το 1800, σε ηλικία 75 ετών.⁶

Ο Ιώσηπος γεννήθηκε στην Τσερναβόδα (Ρουμανία) και έλαβε το κοσμικό όνομα Ιωάννης, το δε επώνυμο Μοισιόδαξ είναι δηλωτικό της εθνοτικής του προέλευσης.⁷ Για τα πρώτα είκοσι επτά περίπου χρόνια του βίου του δεν έχουμε μαρτυρίες ούτε άλλες πηγές των συνθηκών ζωής και των βιωμάτων του, αφού ούτε ο ίδιος παρέχει πληροφορίες στα έργα του, παρά μόνο αναφορές στην *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία* για τις τραυματικές εμπειρίες των μαθητικών του χρόνων, οι οποίες όμως δεν έκαιψαν την αγάπη του για μά-

4 Α. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986: Αφοί Κυριακίδη, σ. 119-122. Στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας σώζεται επίσης ιδιόχειρη απόδειξη του Ευγένιου Βούλγαρη για την αμοιβή που έλαβε ως ιεροκήρυκας (Τετράδιο Αποδείξεων του Ιερού Ναού έτους 1741).

5 Κατά την παραμονή του στη Γερμανία ολοκλήρωσε και εξέδωσε τη *Λογική* (1766), έργο προοριζόμενο να εκτοπίσει το αντίστοιχο έργο του Κορυδαλέα. Ο Κούμας αναφέρει ότι η φιλοσοφία του Ευγένιου *υπερνίκησεν* σε όλη την Ελλάδα, η πολυμαθειά του έγινε παντού εμφανής και στην αντιπαράθεση παλαιού – νέου κυριάρχησαν οι νεότερες θεωρίες και άρχισαν όλοι οι σπουδαστές *να μη ζητώσαν άλλην, εί μη την Λογικήν του Ευγένιου* (Κ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πρόξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 566). Η διδασκαλία της *Λογικής* του, έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, συνιστούσε βασικό μέρος του αναλυτικού προγράμματος όχι μόνο στις Ηγεμονίες αλλά σ' όλη την καθ' ημάς Ανατολή. Το γεγονός ότι δεν τη δίδαξε ο Ιώσηπος θεωρήθηκε σκανδαλώδης επιλογή και αποτέλεσε, όπως αναφέρεται παρακάτω, την τρίτη από τις τρεις κατηγορίες που του προσάφανε.

6 Π. Κίτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 2004: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 33-34, 164.

7 Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 563.

θηση.⁸ Για τον μετέπειτα βίο του μας πληροφορεί ο ίδιος ότι μαθήτευσε στον λόγιο Ιαννακό στη Θεσσαλονίκη (1752) και στον Ιερόθεο Δενδρινό, πρόμαχο της παράδοσης και της γραμματικής μόρφωσης, στη Σμύρνη (1753).⁹ Η ανάληψη της Σχολαρχίας της Αθωνιάδας από τον Βούλγαρη και το συνακόλουθο κλίμα της ανανέωσης οδήγησαν εκεί τα βήματα του Μοισιόδακα, πιθανόν από το φθινόπωρο του 1753, όπου διαμένει έως το 1755. Μετά τη φοίτησή του στην Αθωνιάδα συνέχισε τις σπουδές του, διευρύνοντας τους πνευματικούς του ορίζοντες, στην Ιατροφιλοσοφική Σχολή της Πάδοβα από το 1759-1762. Στο πλαίσιο του διδακτικού του έργου διετέλεσε Σχολάρχης δύο φορές, το 1765-1766 και το 1776, στην Αυθεντική Ακαδημία Ιασίου (Νέο Γυμνάσιο) και προς το τέλος του βίου του, το 1797, δίδαξε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Στα ενδιαμέσα χρονικά διαστήματα ασχολήθηκε με το συγγραφικό, μεταφραστικό και εκδοτικό του έργο και βιοπορίζονταν πιθανόν ως ιδιωτικός διδάσκαλος.

Οι δύο λόγιοι έλαβαν αρχικά παραδοσιακή παιδεία και εισήλθαν στις τάξεις του άγαμου κλήρου, πιθανόν για βιοποριστικούς λόγους, οι μετακινήσεις τους δε στην Ευρώπη και η δίψα τους για μάθηση, τους άνοιξαν έναν νέο δρόμο, που τους οδήγησε στην συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας της παραδοσιακής παιδείας, στην ανάγκη ανανέωσής της και κατά συνέπεια στην ιδεολογική αντιπαράθεσή τους με την παράδοση.

Ο Βούλγαρης το 1742, έχοντας επίγνωση της αναγκαιότητας της πνευματικής ανόρθωσης του ελληνόφωνου τουρκοκρατούμενου πληθυσμού, δέχεται την πρόταση του Σίμωνα Μαρούτση να αναλάβει την Σχολαρχία της Μαρουτσαίας Σχολής στα Γιάννενα και έτσι αρχίζει το διδακτικό του έργο.

Η διασύνδεση της φιλοσοφίας με την επιστήμη, η εμφανής προσπάθεια μετάδοσης της δυτικής σκέψης με μεταφράσεις ευρωπαϊκών συγγραμμάτων, είχε ως αποτέλεσμα την αντιπαράθεσή του με τους υποστηρικτές της μέχρι τότε παραδοσιακής παιδείας (Λόγιοι, Εκκλησία). Η ρηξικέλευθη διδασκαλία του στα Γιάννενα προκάλεσε αντιδράσεις κυρίως στους εκπαιδευτικούς κύκλους της

8 «Ενθυμούμαι εγώ, πως, όταν παρά την τρυφεράν ηλικίαν μου με εκάλει ο παιδαγωγός, ώστε να ειπώ αυτώ το μάθημα, άνθρωπος αυτός με όψιν φύσει βλοσυράν, και με έναν πώγωνα άγριον, ενόμιζον, πως με καλεί κανένα θηρίον, και από τον φόβον έχανον το μάθημα [...]. Εκείνη η βλοσυρά όψις, η τραχεία φωνή, η δρυμύτης του ξύλου, όσα άλλα παρακολουθούσιν τοις φοβεροίς, πράγματα πάντα ασυνήθη τοις παιδίοις, καταστρέφουσι αυτά εξ' ολοκλήρου» (Ι. Μοισιόδαξ, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία 1779, σ. 58, 77-78).

9 Από τη διδασκαλία του Ιαννακού δεν μένει ικανοποιημένος και το 1753 μεταβαίνει στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης όπου δίδασκε ο Ιερόθεος Δενδρινός. Τα δύο μεγάλα αυτά κέντρα δεν ικανοποίησαν τις πνευματικές του αναζητήσεις και ζητά την οικονομική ενίσχυση από τον μητροπολίτη Σμύρνης Νεόφυτο ώστε να μεταβεί στην Πάδοβα. Ο Νεόφυτος αρνείται να τον συνδράμει λόγω της σθεναρής αντίθεσης του Ιερόθεου που πίστευε ότι «Αθειΐζουσι όσοι σπουδάζουσιν εν τη Φραγγία, και μετά την επιστροφήν αυτών συναθειΐζουσι και ετέρους». Ο Ιώσηπος απογοητευμένος από την άρνηση και από την «πτωχή διδασκαλία» που συνάντησε κατά την περιπλάνησή του σε ελληνικά εκπαιδευτικά κέντρα, προκειμένου να ικανοποιήσει τη δίψα του για μάθηση βρίσκει ενδιαφέρον στο αναμορφωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Αθωνιάδας όπου, κατά τη διετή του παραμονή, έρχεται συστηματικά σε επαφή με τον Διαφωτισμό [Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία*, Αλ. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1976: Ερμής, σ. 153, σημ. 2 και σ. 164].

αντίπαλης Σχολής Γκούμα (ή Μπαλάνια Σχολή). Ο Βούλγαρης βρέθηκε τότε αντιμετώπιος με τον Διευθυντή της Σχολής Μπαλάνο Βασιλόπουλο και τους οπαδούς του. Τον κατηγορήσαν για «νεωτεριστή» και «άθεο», λόγω της διδασκαλίας των «νεωτερικών» Μαθηματικών, που κατά την άποψη τους οδηγούσε στην αθεΐα και την κατάλυση της νηστείας.¹⁰ Ως ένας άλλος λόγος θα μπορούσε να αναφερθεί και ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο Σχολών, που εντάθηκε, όταν μαθητές εγκατέλειψαν τη Σχολή Γκούμα για να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του Βούλγαρη.¹¹ Μέχρι το 1752-3 παρέμεινε στα Γιάννενα, με εξαίρεση το χρονικό διάστημα 1745-1749 που δίδαξε στην Κοζάνη.

Παρά την υψηλή αμοιβή που ελάμβανε στη Στοά της Κοζάνης, ο Βούλγαρης σημειώνει «αντέσχομεν, αλλ' υπεχωρήσαμεν ως αφ' ίππου επ' όνον από της λαμπράς πόλεως των Ιωαννίνων επί την μικράν μεταβάντες Κοζάνην».¹² Ο Βούλγαρης και εκεί συνέχισε την νεωτερική διδασκαλία εντάσσοντας και το πείραμα στις θετικές επιστήμες. Μετά την αποχώρησή από την Κοζάνη, ο Νικόλαος Βάρκοσης που ανέλαβε τη Σχολαρχία, έπειτα από πρόταση του Ευγένιου, δεν συνέχισε το διδακτικό έργο του. Αντικείμενο περαιτέρω έρευνας σχετικά με τις δυσκολίες και αντιδράσεις που αντιμετώπισε συνιστούν οι αναφορές του Βούλγαρη ότι εξέτιε «καινόν... τι είδος ποιηής» και ότι «ημείς κατεκρίθημεν [...] και αυτός μεν δεσμώντης».¹³

Στη συνέχεια, έχοντας ήδη μεγάλη εκπαιδευτική εμπειρία και φήμη, ανέλαβε, το 1753, έπειτα από πρόσκληση του Πατριάρχη Κύριλλου Ε', τη Σχολαρχία της νεοσύστατης Αθωνιάδας Σχολής. Κατά τα έτη που ακολούθησαν ο Βούλγαρης, ως Σχολάρχης, κατέβαλε συστηματική προσπάθεια να αναμορφώσει το διδακτικό πρότυπο και το φιλοσοφικό λόγο. Από αναφορές του ίδιου, είτε σε επιστολές του,¹⁴ είτε αργότερα όταν εξέδωσε τα έργα του, προκύπτει ότι στο πεδίο των φιλοσοφικών μαθημάτων, τα οποία δίδαξε όχι μόνο στην Αθωνιάδα αλλά και στις άλλες σχολές, περιλαμβάνονταν η Λογική, η Εισαγωγή στην Φιλοσοφία και η Μεταφυσική, ενώ στο πεδίο των μαθηματικών δίδαξε Αριθμητική, Γεωμετρία, Φυσική και Κοσμογραφία. Για τη διδασκαλία αυτών των μαθημάτων χρησιμοποίησε μεταφράσεις που είχε εκπονήσει ο ίδιος, από έργα Ευρωπαϊών επιστημόνων.¹⁵ Η διδασκαλία από τον Βούλγαρη του Genovesi, υποστηρικτή

¹⁰ Α. Παπαδόπουλος-Βρεττός, *Biographie de l' Archeveque*, Αθήνα 1860, σ. 249.

¹¹ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία...*, ό.π., σ. 565.

¹² Γ. Αιγιάν, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 18', σημ. 2.

¹³ Η. Τεμπέλης, «Ο καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας και επίσκοπος Σερβίων και Κοζάνης Μελέτιος Κατακάλου», στον τόμο Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014*, Γρεβενά 2016: Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών Επιστημονικές Εκδόσεις, σ. 625-642.

¹⁴ Ο ίδιος ο Ευγένιος στην Επιστολή του προς «Κυπριανώ Ιεροδιακόνω, Μιζοβάρβαρος» αναφέρεται στο πρόγραμμα σπουδών του στην Αθωνιάδα, ως εξής: «...εδώ και ο Πλάτων θεολογεί, και ο Αριστοτέλης πολυπραγμανεΐ και εξετάζει τας αρχάς και γενέσεις της φύσεως εδώ και Γάλλοι, και Γερμανοί, και Άγγλοι προβάλλουσι τα νεωτερικά αυτών συστήματα» (Ε. Βούλγαρης, *Collectio Epistolica*, ΕΒΕ 2952).

¹⁵ Όπως οι W. Gravesande (*Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*), Α. Genovesi (*Εισαγωγή εις τη Μεταφυσική*),

ενός εξορθολογισμένου χριστιανισμού και εχθρού των δεισιδαιμονιών και της αυθεντίας, του Duhamel, ενός ευσεβούς χριστιανού συγγραφέα, σε συνδυασμό με το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* του Locke, είναι δηλωτική της απόφασης του Βούλγαρη να εισάγει τις απόψεις του Διαφωτισμού περί του ορθολογισμού και των νέων επιστημονικών επιτευγμάτων στα καθ' ημάς, με απαρέγκλιτο όμως σεβασμό στα δόγματα της πίστης.¹⁶

Η θητεία του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή συνάντησε πολλές αντιδράσεις. Παρά το μεγάλο εγχείρημά του και την αποδοχή που είχε τύχει, εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί γιατί οι καινοτομίες του στο πρόγραμμα σπουδών και στη διδασκαλία αντιμετώπιστηκαν με μεγάλη επιφυλακτικότητα και θεωρήθηκαν ως αίτια αποπροσανατολισμού των μοναχών από τους πνευματικούς τους στόχους.¹⁷ Στους λόγους που αναφέρει ο Βούλγαρης, στην γνωστή απολογητική του Επιστολή προς Κύριλλο, ως αιτίες για την φυγή του από την Αθωνιάδα, συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων: η αλλαγή της διάθεσης του Κυρίλλου απέναντί του, η εξωτερική προσπάθεια ελέγχου του έργου του, η ασέβεια του προσωπικού της Σχολής προς το πρόσωπό του και η ανυπακοή των μαθητών του, καθώς και οι υποκινούμενοι διχασμοί.¹⁸ Ο Π. Καλλιγιάς, θεωρώντας τον Πατριάρχη Κύριλλο υπαίτιο της διαμάχης που οδήγησε στην απομάκρυνση του Βούλγαρη από την Αθωνιάδα, αναφέρει: «...την εξαετή ευτυχία, την όποιαν εδοκίμαζε βλέπων την πρόοδο των έργων του και την καθημέραν αυξάνουσαν υπόληψιν της Σχολής, διέκοψε πικρώς η παρουσία του Πατριάρχου Κυρίλλου, περιορισθέντος εις τον Αθω μετά την εκθρόνισίν του».¹⁹

Εκτός από τις προαναφερθείσες εσωτερικές αντιδράσεις, ο Βούλγαρης είχε να αντιμετωπίσει για μια ακόμη φορά, τη ζηλοτυπία των άλλων Σχολών που υπέβλεπαν τη συνεχώς αυξανόμενη ισχύ της Αθωνιάδας. Έτσι, έπειτα από μια σειρά συγκρούσεων, αναγκάστηκε να αποσυρθεί από τον Αθωνα στη Θεσσαλονίκη, τον Ιανουάριο του 1759. Οι καινοτομίες του στο πρόγραμμα σπουδών και η διδασκαλία του μέσω επιτομών και μεταφράσεων, με περιεχόμενο τις νέες φιλοσοφικές απόψεις σε αντιπαράθεση με την παραδοσιακή κληρονομιά, συνετέλεσε αδιαμφισβήτητη στην απομάκρυνσή του από την Αθωνιάδα.

Το Νοέμβριο του ίδιου έτους ο Πατριάρχης Σεραφείμ Β', ύστερα από μεσολάβηση του τότε Μεγάλου Διεργητή Γρηγορίου Γκίκα,²⁰ του ανέθεσε τη Σχολαρχία της Πατριαρχικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βούλγαρης ανέλαβε τη Σχολαρχία της Πατριαρχικής Ακαδημίας επιχειρώντας να εφαρμόσει

C. Wolff (Στοιχεία Αριθμητικής) κ.ά., στον τόμο Α. Αγγέλου, *Των φώτων*, Αθήνα 1988: Ερμής, σ. 123.

16 Χ. Καρανάσιος, «Ο Βούλγαρης ως Homo...», ό.π., σ. 27-46.

17 Αναλυτική παρουσίαση των λόγων της απομάκρυνσης του Βούλγαρη γίνεται στο άρθρο του Β. Μακρίδη, «Η φυγή του Ευγενίου Βούλγαρη από την Αθωνιάδα: Μια μαρτυρία του Αθ. Πάριου στις αρχές του 19^{ου} αι., το ιστορικό της πλαίσιο και η σημασία της», *Ίστωρ* 9-10 (1996), σ. 87-108, 139-183.

18 Γ. Αινιάν, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 54-64. Β. Μακρίδης, «Η φυγή του Ευγενίου...», τχ. 9, ό.π., σ. 90-91.

19 Π. Καλλιγιάς, «Βίος Ευγενίου του Βουλγάρω», *Πανδώρα*, τ. 1^{ος} (1850-1851), σ. 499.

20 Γ. Αινιάν, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 1ε'.

και εκεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που εφάρμοσε στην Αθωνιάδα, κάτω από ευνοϊκότερες συνθήκες, δεδομένης της υποστήριξης τόσο του Πατριάρχη όσο και του Γρηγόριου Γκίκα. Οι προσδοκίες του όμως δεν υλοποιήθηκαν. Η καθαίρεση του Πατριάρχη Σεραφεΐμ (1761) ήταν καθοριστική²¹ και ένα μήνα αργότερα οι αντιδράσεις που ακολούθησαν κατά των εκπαιδευτικών καινοτομιών του, όχι μόνο από τους επιτρόπους αλλά και από τους μαθητές της Σχολής, οδήγησαν στην παραίτησή του. Εγκαταλείπει πλέον οριστικά τον ελλαδικό χώρο και το παιδαγωγικό του έργο.²²

Ο Ιώσηπος ξεκίνησε το βραχύβιο διδακτικό έργο του το 1765 με τον διορισμό του, από τον τώρα ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Γρηγόριο Γκίκα, ως «φιλοσοφικό διδάσκαλο» στην Αυθεντική Ακαδημία του Ιασίου. Οι δισταγμοί του Ιώσηπου για το εν λόγω εγχείρημα πήγαζαν, όχι μόνο, από το ότι πίστευε για τον εαυτό του πως ήταν «αφύης τη σχολαρχία» (*Γεωγραφία*, σ. χ'),²³ αλλά κυρίως από τις περιπέτειες του Ανθρακίτη παλαιότερα και του δασκάλου του Ευγένιου, στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν. Η ανταπόκρισή του στο κάλεσμα του Γρηγόριου Γκίκα χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως «βίαιος αγών», στον οποίο επιδίδεται αφιερώνοντας δύο μήνες του καλοκαιριού για την προπαρασκευή των μαθημάτων που αρχίζουν το φθινόπωρο του 1765. Η πολεμική κατά του Μοισιόδακα, όπως και κατά του δασκάλου του στο παρελθόν, ξεκίνησε λόγω της προτίμησής του στην ευρωπαϊκή παιδεία, με αποτέλεσμα τη διατύπωση απόψεων για λατινοφροσύνη, ως πρόδρομο στάδιο για την μετέπειτα κατηγορία εναντίον του για αθεΐα. Όπως αναφέρει στην *Απολογία* του, πρώτα κατηγορήθηκε ότι τα μαθήματά του ήταν μπακάλικα, δεύτερον, ότι συνέγραφε και παρέδιδε με απλούς όρους και τρίτον, ότι δεν παρέδιδε την *Λογική* του Ευγένιου, την οποία ούτε ίδιος κατανοούσε, άρα πώς να την παραδώσει. Ο Ιώσηπος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες για παράδοση μη επιστημονικής γνώσης, αντιπαρέθεσε αντίστοιχες αντιδράσεις που είχε να αντιμετωπίσει ο δάσκαλός του, και συγκεκριμένα ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο κατά του «επισήμου Ευγένιου» στην Κωνσταντινούπολη όταν «εσχολάρχει εν τη Κωνσταντινούπολει, όπου το θράσος τινών γραμματικών κακοφυών της αυτής πόλεως έφθασε να πέμψη προς τον σοφό άνδρα τινά μπακάλην, και τούτον ουχί επί μαθήσει, αλλά επί συζητήσει κυρίως της αριθμητικής, κρατούντα ανά χείρας ρερυπωμένον τον Γλυζούνην».²⁴

21 Τ. Γρισσόπουλος, λήμμα «Σεραφεΐμ Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 1967, στηλ. 56.

22 Η απογοήτευσή του, την πρώτη χρονιά που μετέβη στη Ρωσία (πριν την ανάρρησή του στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο), συνοψίζεται στην επιστολή του προς τον εξάδελφό του Δημήτριο Βάλαμο: «Αχ αδελφέ, αν ήταν τρόπος να έλθω να τελειώσω αυτού μεταξύ σας την πολύπονον πλάνην του βίου την οποία έως τώρα απέρασα [...] μα εγώ αν έλθω, ένα από τους κόπους και τας ταλαιπωρίας σεσαθρωμένον γερόντιον με δύο ήμισυ δόντια όλα-όλα, χωρίς επιτραχήλιον, χωρίς τέχνην (επειδή εκείνο το πτωχό τύπτω-τύπτεις πάει τώρα απέρασεν) τι έχω να γένω;» [Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη 43, Αθήνα 1955: Ι. Ζαχαρόπουλος, σ. 94-98].

23 Ι. Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Ουιέννη της Αυστρίας 1781, σ. χ'.

24 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 80.

Με την αναφορά του στον Βούλγαρη επιχειρεί να αντικρούσει τις κατηγορίες προσπαθώντας να αποδείξει στους κατηγορούς του ότι, εφόσον είχε τους ίδιους εχθρούς με τον Ευγένιο, βρίσκονται και οι δύο στην ίδια πλευρά της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, αντικρούοντας ταυτόχρονα και την τρίτη κατηγορία περί μη διδασκαλίας της *Λογικής*. Τα παραπάνω απευθύνει στον κατήγορό του, «πανοσιώτατο».²⁵ Σύμφωνα με τη μελέτη του Ηλία Τεμπέλη «οι ενδείξεις και οι υπαινιγμοί εκ μέρους του Μοισιόδακα και ο συσχετισμός ιστορικών, βιβλιογραφικών και βιογραφικών δεδομένων, όπως επίσης και δημοσίευτων επιστολών, καταδεικνύουν ότι ο *πανοσιώτατος* ήταν ο καστοριανός ιερέας και σχολάρχης Σεβαστός Λεοντιάδης». Η συκοφαντική δράση του Λεοντιάδη στο Ιάσιο, όπως εκδηλώθηκε ως ιδεολογική αντιπαράθεση που είχε ως κύριο στόχο να πλήξει, εκτός από τους Βούλγαρη και Μοισιόδακα, και τον υποστηρικτή τους Γ. Γκίκα, προκάλεσε και την αμφισβήτηση των νεωτερικών ιδεών.²⁶ Επίσης, για την προαναφερθείσα κατηγορία σχετικά με τη διδασκαλία της *Λογικής* του Ευγενίου, στο πρώτο μέρος της *Απολογία*, ο Ιώσηπος σημειώνει ότι «η Μαθηματική είναι ημίν ασυγκρίτως αναγκαιότερα από της *Λογικής*».²⁷ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι Ιώσηπος υπερασπίστηκε σθεναρά τον δάσκαλό του Ευγένιο απέναντι στις κατηγορίες που άκουσε να διατυπώνει εναντίον του ο «πανοσιώτατος».²⁸ Όσον αφορά την επιλογή του Μοισιόδακα να διαφοροποιηθεί από τον δάσκαλό του Ευγένιο στη γλώσσα διδασκαλίας, έγινε αιτία κατηγορίας ότι δίδασκε σε κοινό ύφος,²⁹ διότι δεν ήταν σε θέση, λόγω καταγωγής, να κατανοήσει την αρχαία ελληνική. Κατηγορία που την επαναλαμβάνει σαράντα χρόνια αργότερα ο Π. Κοδρικάς «... ξένος κατά την γέννησιν και προς το γένος των Ελλήνων, και άγευστος του γαλακτος της ελληνικής ανατροφής».³⁰ Ο Ιώσηπος δίδαξε στην Αυθεντική Σχολή του Ιασίου μικρό χρονικό διάστημα, περίπου 6 μήνες. Παρέδωσε μαθηματικά, ειδικότερα Γεωμετρία,³¹ χρησιμοποιώντας μετάφραση του Tacquet και Φιλοσοφία με

25 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 128-158.

26 Ο Βούλγαρης πληροφορηθείς την καταστροφάντησή του από τον Λεοντιάδη, τον πάλοι ποτέ φίλο του, με τον οποίο αλληλογραφούσε και από πριν, του απηύθυνε επιστολή, στην οποία έμμεσα του έδειχνε ότι γνώριζε την επίθεση σε βάρος του. Βλ. Η. Τεμπέλης – Ο. Θεοδώρου, «Η αντιπαράθεση μεταξύ Ευγενίου Βούλγαρη και Σεβαστού Λεοντιάδη», στον τόμο Δ. Κονιδάρης (επιμ.), *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014), Τα Πρακτικά: IV. Φιλοσοφία – Αρχαιολογία – Αρχαιογνωσία – Αρχιτεκτονική – Θέατρο*, Κέρκυρα 2017, σ. 43-54.

27 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 13.

28 Ο.π., σ. 156-157.

29 Σχετικά με τη χρήση τη γλώσσας, την τήρηση των γραμματικών κανόνων στις μεταφράσεις του, στο Προοίμιο της *Ηθικής Φιλοσοφίας* αναφέρει: «Μήτε ας με μεμφθή τινάς εδώ, τάχα διατί καινοτομώ, ή διατί δεν ακριβογραμματικίζω. Η καινοτομία ούτε πρέπει να κατηγορείται, πάρεξ όταν ανατρέπει, ή δυσκολεύει τα πρακτέα, όταν όμως ή τα αυξάνει, ή τα εξομαλίζει, τότε μάλιστα έπρεπε να επαινείται, και επομένως μηδέ της αρμόζει πλέον το όνομα της καινοτομίας ή του νεωτερισμού» (Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, ό.π., σ. 335).

30 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 175.

31 Στο πρώτο μέρος της *Απολογίας* του αναλύει τους λόγους της αναγκαιότητας της διδασκαλίας των Μαθηματικών και της Φυσικής. Αναφερόμενος στο δάσκαλό του, ασκεί κριτική όχι μόνο για την ύλη διδασκαλίας (δίδασκε τόσα μαθηματικά όσο το επέτρεπαν οι μαθητές και όχι όλα όσα έπρεπε

διδακτικό βοήθημα τη μετάφραση της *Ηθικής Φιλοσοφίας* του Muratori που είχε εκδώσει το 1761.³² Το 1766 η πολεμική για τη διδασκαλία του και η κλονισμένη υγεία του τον εξανάγκασαν σε παραίτηση.³³

Για μια δεκαετία δεν εμφανίστηκε στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι, μέχρι το 1776 οπότε ανέλαβε εκ νέου τη Σχολαρχία στο Ιάσιο. Ο Ιώσηπος ήταν βέβαιος ότι θα δεχόταν και πάλι πολεμική για το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, διότι οι υποστηρικτές της μόρφωσης, που ήταν προσανατολισμένη στην αυστηρή γραμματική και στην αρχαία γλώσσα, είχαν εξαναγκάσει τον προκάτοχό του Νικηφόρο Θεοτόκη να φύγει «δια νυκτός ως δραπέτης από του σχολείου του εν τω Ιασίω». Δίδαξε μόλις τέσσερις μήνες παραδίδοντας 27 μαθήματα Γεωγραφίας (με βάση το έργο του *Θεωρία της Γεωγραφίας*) και 28 Μαθηματικών (με βοήθημα τη μετάφραση του De La Caille που εκτόνησε). Από την αρχή των παραδόσεων άρχισαν οι «μαγγανιές να συρράπτωνται κατ' εμού» αναφέρει στην *Απολογία* του και αναγκάστηκε να υποβάλει την παραίτησή του τρεις φορές ώσπου να γίνει δεκτή και να «πλανάται εν ταις αλλοδαπαίς». Πριν την αποχώρησή του, προκειμένου να υπερασπιστεί την υπόληψή του και την επιστημονικότητα των παραδόσεών του, κυκλοφόρησε έξι ιδιόγραφα κείμενα παραδόσεων (τρία Γεωγραφίας, τρία Μαθηματικών) και ζήτησε από τους μαθητές του να προσυπογράψουν την γνησιότητά τους, τα οποία παραθέτει στην *Απολογία* του.³⁴ Τριάντα και πλέον χρόνια, μετά την πρώτη του Σχολαρχία στο Ιάσιο, εμφανίστηκε το 1797, τρίτη και τελευταία φορά ως δάσκαλος, σε προχωρημένη ηλικία, σε μια ασήμαντη θέση στο Βουκουρέστι.

Η μεγάλη πικρία του Ιώσηπου για τις άδικες κατηγορίες και τον κατατρεγμό του τον οδήγησε στη συγγραφή της *Απολογίας* του, «έργο εν προόδω» σύμφωνα με τον Αγγέλου,³⁵ όπου είναι διάχυτη η πικρία του για την αντιμετώπισή του.

Μαθητής και δάσκαλος, χωρίς μεγάλη διαφορά στην ηλικία, δραστηριοποιήθηκαν εκπαιδευτικά, στον υπό την οθωμανική κυριαρχία ελλαδικό χώρο ο Ευγένιος και στις παραδουνάβιες χώρες ο Ιώσηπος, συντελώντας στην αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας και στην πνευματική αλλαγή στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια εν γένει.

Ο Βούλγαρης, ήταν από τους πρώτους που μίλησε, όχι μόνο στις ιδιωτικές Σχολές που διηύθυνε αλλά και σε Ιδρύματα κατεχορήγη ελεγχόμενα από την Εκκλησία, όπως η Αθωνιάδα και η Πατριαρχική Ακαδημία, για την ανάγκη αναμόρφωσης της παιδείας και κατ' επέκταση της πολιτισμικής ανανέωσης του Γένους,

να διδαχθούν), αλλά και για τον μη κατανοητό τρόπο διδασκαλίας των εν λόγω μαθημάτων. Όσον αφορά τη μετάφραση του έργου του Segner των μαθηματικών στοιχείων αι πραγματείες αι αρχοειδέσταται θεωρεί ότι ο Βούλγαρης εκοπίασε «προς δόξα του Σενεγρίου και όχι προς όφελος του Γένους» (Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 25-27, 43).

³² Ο Π. Κιτρομηλίδης αναφέρει ότι είναι η πρώτη φορά που ένα κείμενο της νεότερης φιλοσοφίας διδασκόταν στην Αυθεντική Ακαδημία.

³³ Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 83 (σημ. 1).

³⁴ Ό.π., σ. 80, 46-48, 49-84.

³⁵ Ό.π., σ. νγ'.

μέσω της διδασκαλίας της φιλοσοφίας και των θετικών επιστημών. Ο «εκλεκτισμός» που χρησιμοποιεί ο Ευγένιος ως μέσο μεταφοράς και μετάδοσης γνώσεων επιλέχθηκε έχοντας υπόψη του τις αντιδράσεις σε κάθε τι νεωτερικό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι θίγει τη θρησκεία και οδηγεί στην αθεΐα. Η καταδίκη του Μεθόδιου Ανθρακίτη και το κάψιμο των βιβλίων του, της φυσικής και των μαθηματικών στην Κωνσταντινούπολη το 1723, θεωρήθηκε από τον Βούλγαρη ως το όριο ανοχής της Εκκλησίας στα νεωτερικά συστήματα και στις «δυτικόφερτες» αντιλήψεις. Για να μην έχει η προσπάθειά του την ίδια τύχη, θεώρησε ότι η διδασκαλία όλων των νεωτερικών επιτευγμάτων δεν ήταν απολύτως εφικτή και προτίμησε να περιοριστεί στα όρια που θεωρούσε ότι θα είναι αποδεκτά τα νέα δεδομένα από την ελληνορθόδοξη παράδοση και πίστη. Η επίδραση της δυτικής σκέψης και η διδασκαλία του ορθού λόγου από τον Ευγένιο οδήγησε βαθμιαία στην αποδυνάμωση των δεισιδαιμονιών και των προλήψεων ενώ ταυτόχρονα προέβαλε ένα νέο πρότυπο γνώσης που συνέβαλε στην κατανόηση του αισθητού κόσμου.

Ο μαθητής του Ιώσηπος, του οποίου το διδακτικό έργο άρχισε μετά την αναγκαστική φυγή του Βούλγαρη από το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι του ελλαδικού χώρου αφιερώθηκε και αυτός στη μετακένωση των ιδεών του Διαφωτισμού στην παιδεία των Βαλκανικών λαών.³⁶ Προχωρώντας τη σκέψη του δασκάλου του, χωρίς να διστάσει, παρόλο το θαυμασμό που εξέφραζε για το πρόσωπό του, άσκησε κριτική στη γλώσσα, το περιεχόμενο και τον τρόπο διδασκαλίας του Ευγένιου, θέτοντας επιπλέον προβληματισμούς για την κοινωνία και την παιδεία. Και αυτό έγινε αντιληπτό από το γεγονός, ότι το πρώτο έργο που εξέδωσε δεν αφορούσε τη φυσική ή τα μαθηματικά, αλλά τη μετάφραση του έργου του Ludovico Antonio Muratori, *Ηθική Φιλοσοφία* (1761 ο τ. Α' και το 1762 ο τ. Β'). Η επιλογή του αυτή είναι ενδεικτική της σημασίας που έδινε στην αναγκαιότητα της ηθικής αναμόρφωσης ως μοχλό, που θα μπορούσε να οδηγήσει στις αναγκαίες αλλαγές στην ελληνική παιδεία, συντελώντας έτσι στην κοινωνική ανόρθωση. Πρώτος ο Μοισιόδαξ, σαράντα χρόνια πριν τον Κοραή, μίλησε για «ηθική επανάσταση» στον ελληνικό κόσμο.³⁷ Για την ανάγκη αναμόρφωση της παιδείας, με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αναφέρει στο προοίμιο της *Ηθικής Φιλοσοφίας*: «Έχει, έχει χρεϊάν η Ελλάς από την Ευρώπην. Επειδή την σήμερον η μία πλημμυρεί, και η άλλη υστερείται ως και τα αξιολογώτερα φώτα της μαθήσεως». Και όταν μιλά για Ελλάδα, διευκρινίζει «όταν λέγω Ελλάδα, εννώ όλας τας διασποράς των Ελλήνων».³⁸ Όσον αφορά το μεγάλο πρόβλημα της παιδείας θεωρεί ότι αυτό εδράζει στο εξής δίπολο: «την υπόληψη και την αμέλεια της αρχαιότητας».

³⁶ Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπήρχε ήδη από την εποχή των Αλέξανδρου και Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Για τις πρώιμες εκδηλώσεις του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας στα καθ' ημάς βλ. Ν. Μαυρέλος, «Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι...», ό.π., στον παρόντα τόμο, σ. 72.

³⁷ Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, ό.π., σ. 66-69.

³⁸ Ι. Μοισιόδαξ, «Ηθική Φιλοσοφία (1761)», στο Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, ό.π., σ. 331, 338-340.

Στο έργο του *Απολογία* παραθέτει και την ομιλία *Περί Φιλοσοφίας* που εκφώνησε στο Ιάσιο κατά την πρώτη ανάληψη των καθηκόντων του ως Σχολάρχης. Στην ομιλία του εκφράζει τις απόψεις του για την «υγιή φιλοσοφία» ως μια «θεωρία ολική», «ήτις ερευνά τας φύσεις των πραγμάτων αεί προς τέλος ώστε να συντηρήση, να συστήση την αληθινήν ευδαιμονίαν, την οποίαν ο άνθρωπος, δύναται ν' απολαύσει επί γης...» και επισημαίνει την ανάγκη να καταστεί θεμέλιο της νεοελληνικής παιδείας ώστε το υπόδουλο γένος να αποκατασταθεί όπως η Ευρώπη. Ως εμπόδια για την απόκτηση της «υγιούς φιλοσοφίας» ανέφερε τις ποικίλες δεισιδαιμονίες που στηρίζουν την πλάνη, ενώ ως λύση πρότεινε να ενισχυθούν τα σχολεία, οι Ακαδημίες, οι βιβλιοθήκες και ό,τι άλλο συντελεί στην πνευματική καλλιέργεια.³⁹ Η υγιής φιλοσοφία για τον Μοισιόδακα είναι μια πνευματική στάση που έχει ως κύριο στόχο το όφελος όλης της κοινωνίας. Συσχετίζει την υγιή φιλοσοφία με τους νεωτερικούς φιλοσόφους ως εξής: «Πάντες οι νεωτερικοί φιλόσοφοι ...νοείσθωσαν οι οπαδοί της υγιούς φιλοσοφίας, μήτε ενός ηξερημένου».⁴⁰ Με τον συσχετισμό αυτό ορίζει τους νεότερους με τρόπο καθαρά ποιοτικό και όχι χρονολογικό.⁴¹ Όσον αφορά την αρνητική στάση των νεοτέρων απέναντι στους αρχαίους θεωρούσε ότι πηγάζει κυρίως από την άγνοια.⁴²

Το ιδεώδες της αναμόρφωσης της ελληνικής παιδείας που διακατείχε τη σκέψη του Μοισιόδακα, σε συνδυασμό με τις αρνητικές εμπειρίες του, αρχικά ως μαθητής και στη συνέχεια ως δάσκαλος, τον οδήγησε ακόμα ένα βήμα μπροστά απ' το δάσκαλό του Ευγένιο και πρώτος προχώρησε στη συγγραφή ενός παιδαγωγικού έργου. Στην *Παιδαγωγία* του ασκεί κριτικό έλεγχο στην σύγχρονή του ελληνόφωνη εκπαίδευση και εκθέτει τους κοινωνικούς του προβληματισμούς σε σχέση με το ζήτημα της αγωγής των νέων, συνδέοντας την αγωγή με την οικογένεια και εξετάζοντας τις σχέσεις οικογένειας – εκπαίδευσης.⁴³

Από τη σύντομη αναφορά στο εκπαιδευτικό τους έργο γίνεται εύκολα αντιληπτή, ως κοινός τόπος στο βίο τους, η αντίδραση των συντηρητικών κύκλων στη νεοτερίζουσα διδασκαλία τους, που εισήγαγε τα νέα ευρωπαϊκά επιστημονικά επιτεύγματα στην ελληνόφωνη εκπαίδευση. Ξεκίνησαν με μεγάλες προσδοκίες το εκπαιδευτικό τους έργο, προσδοκίες που στηρίχθηκαν σε μεγάλες υποσχέσεις, προσδοκίες που ματαιώθηκαν από τις συκοφαντίες και τους διωγμούς. Η αμφισβήτηση των αυθεντιών, μέσω της εισαγωγής της νέας φιλοσοφίας στην παιδεία από τον Ευγένιο Βούλγαρη, προσλαμβάνει μια περισσότερο κριτική χροιά με την παιδαγωγική δράση του μαθητή του, Ιώσηπου Μοισιόδακα. Ενώ ο Βούλγαρης προσπαθεί να συγκεράσει την παράδοση με τη νεωτερικότητα, ο Ιώσηπος αμφισβητεί την παράδοση ανοιχτά.

39 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 95-96, 121.

40 Ό.π., σ. 107 (σημ.).

41 Μ. Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος – Ιώσηπος Μοισιόδαξ – Αδαμάντιος Κοραής*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 85.

42 Ι. Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, ό.π., σ. 54 (σημ. 1).

43 Ι. Μοισιόδαξ, *Πραγματεία περί παιδων...*, ό.π., σ. 45-89.

Οι βασικές διαφοροποιήσεις του Ιώσηπου από τον δάσκαλό του θα μπορούσαν επιγραμματικά να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

Στη γλώσσα διδασκαλίας, στην εισαγωγή της έννοιας της «ηθικής επανάστασης», στον ορισμό της «υγιούς φιλοσοφίας», στην σημασία που προσέδιδε ο Ιώσηπος στην διδασκαλία των Μαθηματικών και στην Παιδαγωγική, εκπονώντας και την πρώτη παιδαγωγική Μέθοδο. Παρά τις εγκωμιαστικές αναφορές του στον Βούλγαρη δεν δίστασε να στηλιτεύσει την περιττή φιλοπονία στην οποία υπέβαλε τους μαθητές του ο Ευγένιος. Επίσης, κατακρίνει ανοιχτά την Εκκλησία για τη διάθεση οικονομικών πόρων στον εξωραϊσμό των ναών και μοναστηριών αντί στην ενίσχυση της παιδείας.⁴⁴

Οι προσπάθειες των δύο εξάιρετων ανδρών, για πνευματική αφύπνιση και πολιτισμική ανανέωση των υπόδουλων Ελλήνων στα Βαλκάνια και το πολιτικό υπόβαθρο της σκέψης τους, αποτέλεσαν την απαρχή για τις πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν και οδήγησαν τον επόμενο αιώνα στην απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Δυστυχώς το σπουδαίο έργο τους δεν έτυχε της αποδοχής που άξιζε στην εποχή τους, καθώς πολεμήθηκαν από το παραδοσιακό κατεστημένο. Το γνωστό απόσπασμα από την *Απολογία* του Μοισιόδακα συνοψίζει τη ζωή, την τύχη του εκπαιδευτικού τους έργου και το πόσο κακό προξένησε η «εκδίωξη» των δύο λογίων στο Γένος.

Άπληρηθή το Γένος ημών ο μέγας Ευγένιος, απληρήθη αυτό και ο κλεινός Θεοτόκης διά την κακήν μεταχείρισιν, την οποία εκάτερος έλαβε παρά ημών, και ενώ οι εν μέσω ημών παρουσία αυτών ήτον το καύχημα ημών, η αναχώρησις αυτών από ημών κατήντησε το όνειδος ημών. Μια Δυναστεία μεγάλη, [...] έκρινε να τιμήσει και ετίμησεν αυτούς κατ' αξίαν, ενώ ημείς δεν εκρίνομεν άξιον ούτε να επιτρέψωμεν αυτούς, ώστε να φωτίσωσι τους ομογενείς αυτών και ημών επί ησυχίας. Πόσοι Ευγένιοι, πόσοι Θεοτόκαι άλλοι δεν έμελλον ήδη να περιπολώνται μεταξύ ημών, αν ο αιιδίμος πατριάρχης εκείνος δεν εδραπέτευε τον Βούλγαριν Ευγένιον από του σχολείου του εν τω Άθω, και αν αι μαγγανίαι είτα του Σχολείου του εν τω Ιασίω δεν εφευγάτιζον Νικηφόρο τον Θεοτόκην, από του αυτού σχολείου το εν τω Ιασίω; Εγώ μήτε τολμώ να επιφέρω και περί εμού το αυτό [...] όμως διά τα συγγερά συμβάματα εκείνα, μήτε το Γένος συγκομίζει τι όφελος παρ' εμού και εγώ είτα κατήντησα αλήτης εν ταις αλλοδαπαίς, επιθυμών πολλάκις αυτήν την επιούσιον τροφήν, γεγηρακώς παρά καιρόν υπό των κακουχιών [...] αντιπολεμών αεί τη ατιμία, διά τι; ώστε να συστήσω την καταπολεμηθείσαν υπόληψίν μου. Ιδού το γέρας το οποίον απονέμει ως επί το πλείστον το Γένος ημών τοις πεπαιδευμένοις, όσοι δεν έχουσι την ψυχήν ανδραποδώδη ή όσοι δεν έχουσι μιαν υπομονήν Ατλαντικήν.⁴⁵

44 Ι. Μοισιόδαξ, *Απολογία...*, ό.π., σ. 154 (σημ.).

45 Ο.π., σ. 80-81.

«Μπακάληδες, τζαρλατάνοι και κούτζουρα στο προσκήνιο»: η *Απολογία* του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1780)

Χριστίνα Λούρη

Υποψήφια Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The focus of this announcement is the *Apology* of Iossipos Moissiodakas, a text with stylistic peculiarity. The dramatic direction, a significant practice of the textual and communicative organization of Moissiodaka's text, defines the context in which we are able to watch as readers-viewers the effort of a man who undertakes to defend his unjustly affected reputation by his meticulous opponents-interlocutors, because he is fully aware of the value of both himself and his work. For this purpose, he chooses to organize his work in such a way, with elements that stylistically emphasize on the one hand the intensity and the immediacy that a suffering consciousness experiences on the other hand, the ingrained knowledge of the sciences, indicating its complete (authorial) alignment with the aesthetically dominant of the Modern Greek Enlightenment, that is, the active convergence of *pleasant* (personal style) and *beneficial* (knowledge). In this stylistic context where the theatrical utensil of *Apology* dominates, Moissiodakas gives special importance to what is related to the address to the reader-spectator. We look at the address here based on the targeting of the wording. Knowledge, in Moissiodaka's view, is attuned to the responsiveness of the audience to which an author is addressing, seeking not only to educate and enlighten but also to please the recipient thus convincing him of all the knowledge he imparts to him and at the same time activating dramatic tensions in his psyche. The author therefore of the Moissiodakas type narratively organizes his way of addressing the reader, having clear goals, the cognitive and aesthetic texture of which leads him to a rich scale of stylistic choices, precisely in order to bring to the fore the *healthy Philosophy* with all its beneficial results in its modern social reality and to leave in the background the deadlocked scholasticism of the past as a brake on the future.

Ο «μεγάλο[ς] άγνωστο[ς] των νεοελληνικών γραμμάτων» σημειώνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης για τον Ιώσηπο Μοισιόδακα στη μονογραφία για τη ζωή και το έργο του.¹ Η παρούσα ανακοίνωση θα εστιάσει στην ιδιότυπη *Απολογία* του επιφανούς αυτού λογίου των Βαλκανίων την περίοδο του Νεοελληνικού Δι-

¹ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Τα άγνωστα χρόνια», στο βιβλίο του *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 2004 : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης – Μ. Ι. Ε. Τ., σ. 33· σε άλλο σημείο της μονογραφίας ο Μοισιόδακας χαρακτηρίζεται ως «εύγλωττο[ς] άγνωστο[ς]» της νεοελληνικής παιδείας, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Προσπάθειες», στο βιβλίο του *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, ό.π., σ. 72.

αφωτισμού, ο οποίος «κατήντησε] αλήτης εν ταις αλλοδαπαίς»² όπως ομολογεί ο ίδιος στην προσπάθειά του να διδάξει θετικές επιστήμες στην αυθεντική ακαδημία του Ιαίου με «ύφος απλό».

Η δραματική σκηνοθεσία της *Απολογίας*, σημαίνουσα πρακτική της κειμενικής και επικοινωνιακής οργάνωσης του κειμένου του Μοισιόδακα ορίζει τώρα το πλαίσιο εντός του οποίου είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε ως αναγνώστες-θεατές την προσπάθεια ενός ανθρώπου που αναλαμβάνει τον κόπο να υπερασπίσει την αδίκως θιγμένη υπόληψή του από τους σχολαστικούς αντιπάλους-συνομιλητές του, επειδή έχει πλήρη συνείδηση της αξίας τόσο του εαυτού όσο και του έργου του.

Επιλέγει για το σκοπό αυτό να οργανώσει με τέτοιο τρόπο το έργο του, με στοιχεία που υφολογικά επιτονίζουν αφενός την ένταση και την αμεσότητα που βιώνει μια πάσχουσα συνείδηση, αφετέρου την εγκολπωμένη γνώση των επιστημών, υποδεικνύοντας την πλήρη (συγγραφική) ευθυγράμμισή του με την αισθητική δεσπόζουσα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τη δραστηκή δηλαδή σύγκλιση τερπνού (προσωπικό ύφος) και ωφέλιμου (γνώση).

Η γνώση, στην αντίληψη του Μοισιόδακα, είναι συντονισμένη με την ανταποκρισιμότητα του κοινού προς το οποίο απευθύνεται ένας συγγραφέας, επιδιώκοντας όχι μόνο να μορφώσει και να διαφωτίσει αλλά και να ευχαριστήσει τον αποδέκτη, πείθοντάς τον έτσι για όσες γνώσεις του μεταδίδει και ενεργοποιώντας ταυτόχρονα δραματικές εντάσεις στον ψυχισμό του. Ο συγγραφέας ως εκ τούτου του τύπου του Μοισιόδακα οργανώνει αφηγηματικά τον τρόπο απεύθυνσής του στον αναγνώστη, έχοντας σαφείς στόχους, η γνωστική και αισθητική υφή των οποίων τον οδηγεί σε μια πλούσια κλίμακα υφολογικών επιλογών, προκειμένου ακριβώς να φέρει στο προσκήνιο την υγιή Φιλοσοφία με όλα τα ευεργετικά αποτελέσματά της στη σύγχρονη και κοινωνική πραγματικότητα και να αφήσει στο παρασκήνιο τον αδιέξοδο σχολαστικισμό του παρελθόντος ως τροχοπέδη του μέλλοντος. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει καιρία επ' αυτού:

[...] ο Διαφωτισμός δεν υπήρξε φιλοσοφικά σύστημα: εκφράζει ροπή του νου, η οποία μπορεί να εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους που διαφέρουν μεταξύ τους. Ο όρος «φιλοσοφία» απαντά συχνά στο πνευματικό κλίμα του Διαφωτισμού αλλ' όχι με τη σημερινή έννοια: έχει κυρίως δύο περιεχόμενα· δηλώνει είτε τον θεωρητικό στοχασμό τον απαλλαγμένο από προλήψεις, είτε τις φυσικές επιστήμες, οπότε συνοδεύεται συνήθως, στους Έλληνες συγγραφείς της εποχής, από επίθετα καθώς «υγιεινή», «υγιής», «υγιαίνουσα [...]».³

2 Ίωσηπος Μοισιόδακας, *Απολογία*, Αλ. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 1976: Ερμής – Ν. Ε. Β., σ. 81· αντιστικτικά μπορούμε να δούμε όσα σημειώνει στο πρώτο κεφάλαιο της *Απολογίας* επιτονίζοντας επικοινωνιακά την αξία του εγχειρημάτος του «υποτιμώντας» τον εαυτό του ως ένα «μηδενικό»: «[...] ότι δηλονότι τα μαθήματά μου ήσαν **μπακάλικά**, και ότι εγώ αναξίως επηγγελόμην την Φιλοσοφίαν και την Μαθηματικήν. Εγώ μήτε αρνούμαι, ή πως ήμην ή πως ειμί αμαθής, διότι, αν παραβάλω το ολίγον το οποίον έμαθον, προς τα άλλα τα οποία δεν έμαθον, ευρίσκω πως η μάθησίς μου, παραβαλλομένη προς την αμάθειάν μου, είναι, καθώς το εν προς το άπειρον. [...]», *Απολογία*, ό.π., σ. 47· η έντονη επισήμανση δική μου.

3 Κ. Θ. Δημαράς, «Ο ελληνικός διαφωτισμός», στο βιβλίο του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα

Ο Μοισιόδακας λοιπόν μεριμνά να διδάξει τα μαθηματικά και τη γεωγραφία σε ευρεία κλίμακα προκειμένου να διαφωτίσει το κοινό του απαλλάσσοντάς το από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες. Τονίζει δε την επιλογή του να υλοποιήσει τους παραπάνω διδακτικούς στόχους, χρησιμοποιώντας «απλό ύφος» και όχι «ύφος ελληνικό» δηλαδή τα αρχαία ελληνικά, ήδη στον Πρόλογο της *Απολογίας* με την εμφατική χρήση του συγκριτικού βαθμού επιθέτων όπως τα «χρησιμώτερος» (οι θετικές επιστήμες που θα διδάξει είναι χρησιμότερες, καθότι υπερέρχουν της σχολαστικής φιλοσοφίας και της γραμματικής) και «τελεσφορώτερος» (το αρμόδιο ύφος):

[...] Εγώ, ων συμπεφωνημένος μετά των επισήμων επιτρόπων του σχολείου του Ιασιού, ότι να παραδώσω εν τω αυτώ σχολείω **τας επιστήμας**, τας οποίας νομίζω **μάλλον χρησιμωτέρας**, και έτι **διά του ύφους, το οποίον νομίσω μάλλον τελεσφορώτερον**, ανελαβόμεν να παραδώσω είτε ταύτα είτε ταύτα διά του ύφους του απλού [...]. Εγώ ομολογώ παρηρησία, και μήτε αισχύνομαι ποσώς ομολογών, πως δεν είμαι ακριβής μήτε εν ταις επιστήμαις μήτε εν τω ελληνισμώ αυτώ. Πάσα επιστήμη ζητεί μίαν ζωήν σώαν, και ο ελληνισμός είτε ζητεί τυχόν δύω, ενώ όμως εγώ, καθώς και πας φιλοσοφών άλλος νομίζω, έκρινον να ενασχοληθώ εν πολλαίς, και ενώ, ευρίσκων **το ύφος το απλούν τελεσφορώτερον**, ως προείπον, έκρινον να αμελήσω οπωσούν το ελληνικόν. [...].⁴

Ωστόσο, η επιλογή του αυτή προκάλεσε αντιδράσεις ώστε τον βλέπουμε να προβαίνει σε συνειδητά επιλεγμένους μειωτικούς, *διφωνικούς*, θα διευκρινίζαμε, χαρακτήρα προσδιορισμούς που αποδίδονται σε όσους ασχολούνται με τη νεωτερική φιλοσοφία, χρησιμοποιώντας εμφατικά όρους του λαϊκού λεξιλογίου όπως «τζαρλατάνοι» και «κούτζουρα», ικανούς χάρη στη άμεση «αναγνώρισή» τους από τους αναγνώστες, να διοχετεύσουν τον έντονα επικριτικό τόνο του Μοισιόδακα.

Έτσι, οι δύο παραπάνω λέξεις ακούγονται «διπλά», καθώς προερχόμενες από τους αντιπάλους του, άρα με αρνητικό πρόσημο, αφήνουν να διαφανεί η ενοφθαλμισμένη σ' αυτές πολεμική του διάθεση, συντεταγμένη με τη θετική ισχύ που μπορούν να προσφέρουν μόνον αφενός οι επιστημονικές αποδείξεις, στην πρώτη περίπτωση:

[...] Ιδού, ω πανοσιώτατε, ποταπή είναι η υπόθεσις των αρχών της φύσεως των ατομιστών, τους οποίους η υμετέρα πανοσιότης ηδύνεται να καλή, μήτε γινώσκω πως, **τζαρλατάνους**· η πάσα δυνατή δηλονότι, η πάσα αποχρώσα και μαθηματικώς να αποδειχθή. [...].⁵

αφετέρου η αλήθεια στη δεύτερη περίπτωση, όπου επιπλέον ο Μοισιόδακας αποδεικνύοντας τη δυνατότητά του να ανταποκρίνεται και να χειρίζεται το λόγο και υπό πίεση, αντιγυρίζει στον κατηγορό του τη μομφή για αμάθεια, :

¹⁰2009: Ερμής – Ν.Ε.Β., σ. 5.

⁴ *Απολογία*, ό.π., σ. 3· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

⁵ Ό.π., σ. 135-136· η έντονη επισημάνση δική μου.

[...] Ακούω πως ανά την πόλιν περιφέρονται τινές λόγοι, τους οποίους η υμετέρα πανοσιότης εξεφώνησε τάχα κατ' εμού, όπερ εστί, πως αυτή ωμίλησε μετ' εμού, και πως με εύρηκε λατινόφρονα, πλάνον, όστις περιπατώ διαστρέφων τον κόσμον· μάλιστα, πως εκαυχήθη να με αποδείξη αμαθή, και αμαθή τοιούτον, όστις ούτε γινώσκω τι μοι γίνεται.[...] ⁶

αποδίδοντάς του τη συνώνυμη εννοιολογικά κατηγορία για «άγνοιαν καθολικήν της ιστορίας της φιλοσοφίας»:

[...] Όμως ανθυποφέρει πάλιν η υμετέρα πανοσιότης ενταύθα· τα άτομα είναι υπόθεσις των αρχαίων, ουχί των νεωτέρων. Αν οι νεώτεροι είναι σοφώτεροι από των παλαιών, οφείλουσι διά αρχών οικείων να φιλοσοφώσιν, ουχί διά των ελληνικών. Τα **κούτζουρα** όμως, αυτοί οι νεώτεροι, δεν ηξιώθησαν ούτε ψεύδος εν καν να ανθυποστήσωσι των παλαιών αρχών. Πού το λοιπόν αυτή η μεγάλη περιαδομένη σοφία των νεωτερικών; Αποκρίνομαι. Δύω τινά επιφέρω από της ομιλίας της υμετέρας πανοσιότητος, πρώτον μίαν άγνοιαν καθολικήν της ιστορίας της φιλοσοφίας και δεύτερον μίαν φιλαυτίαν εσχάτως περιττήν. [...] ⁷

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι ο Μοισιόδακας βάζει υποσημείωση στη λέξη «κούτζουρα», αναφέροντας ότι το μίσος για τη νεωτερική φιλοσοφία εδράζεται αφενός στην υπεροψία, αφετέρου στην άγνοια του έργου των νεωτερικών φιλοσόφων:

Τοσούτον σφοδράν υπεροψίαν έτρεφε το υποκείμενον εκείνο κατά των νεωτέρων! και τοσούτον σφοδράν ίσως τρέφουσι πάντες οι λοιποί ημετεροι σχολαστικοί κατά των αυτών νεωτέρων, ενώ όμως ούτε το υποκείμενον εκείνο ούτε αυτοί ανέγνωσαν ποτέ τα των νεωτέρων ή έμαθον: τίνα πρεσβεύουσι και πώς πρεσβεύουσιν αυτά οι νεώτεροι. [...] ⁸

Στο τέλος της αναφοράς του στις παραδόσεις των μαθημάτων, τα οποία ήδη στον πρόλογο είχε αναφέρει ότι οι εχθροί του τα χαρακτήρισαν «μπακάλικα»,

[...] Η γλωσσαλία, λύμη σχεδόν αναπόσπαστος από των ημετέρων σχολείων, και εξόχως από των γραμματικών, εδημοσίευσε, και δημοσιεύουσα έπεισε: πρώτον, ότι [τα] μαθήματά μου **είναι μπακάλικα**· δεύτερον, ότι συγγράφω, παραδίδω διά του ύφους του απλού, διότι δεν νούω το ελληνικόν· και τρίτον, ότι δεν παραδίδω την *Λογικήν* του κλεινού Ευγένιου, διότι ομοίως δεν νούω αυτήν. [...] ⁹

χρησιμοποιεί εδώ τη λαϊκής προέλευσης αυτή λέξη, στο ομμόριζο ρήμα «μπακαλίζω», φορτίζοντάς την κι αυτή *διφωνικά* στον εν κατακλείδι πλέον απολογισμό που κάνει για τον επιστημονικό τρόπο στη διαχείριση του υλικού, τον αρμόδιο επιστημονικό λόγο που χρησιμοποίησε στη διδασκαλία, αντιμετωπίζοντας ευθέως τη

6 Ό.π., σ. 128.

7 Ό.π., σ. 140· η έντονη επισήμανση δική μου.

8 Ό.π., σ. 140 (σημ. 1).

9 Ό.π., σ. 3· η έντονη επισήμανση δική μου.

δυσκολία να τα πει όλα επακριβώς, όχι λόγω άγνοιας (οι επιστήμονες όπως ο ίδιος, γνωρίζουν σε βάθος), αλλά λόγω των επικοινωνιακών απαιτήσεων του ορίζοντα προσδοκίων των παραληπτών, κάνοντας ταυτόχρονα και αναφορά στους τρόπους που το κείμενο αποκτά καλλιέπεια καθιστώντας ένα επιστημονικό κείμενο ελκυστικό για τον αποδέκτη, κάτι που μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς τρόπους, όπως φαίνεται να παραδέχεται ο Μοισιόδακας στο παρακάτω παράδειγμα:

[...] Ιδού το λοιπόν τίνα μαθήματα εκάλεσεν η γλωσσαλία **μπακάλικα**. Εγώ δεν αρνούμαι, πως αυτά τα μαθήματα δύνανται να εξυφανθώσι τρόπω πολλά υψηλοτέρω ή τρόπω πολλά καινοτέρω. Κόμματα ιστορίας συντείνουσης, συγκρίσεις συγγραφέων άλλων, τρόποι ρητορικοί του λέγειν, έτερα κομψεύματα πολλά τοιαύτα, πάντα δύνανται να επιβριθώσι τα πράγματα και να δίδωσιν αυτοίς γένος λαμπρότερον ή ελκυστικώτερον. [...] Πάντες, όσοι ενασχολούνται εν τοις επιστημονικοίς, γινώσκουσιν ακριβώς πως το ηκριβωμένον της τάξεως είναι αδύνατον ή το ελάχιστον δυσπαρακολούθητον εν πολλοίς. Όπου υπήντων πράγματα έκτακτα οπωσούν ή υπέρτερα της δυνάμεως των ακροατών, αφού εποίουν την οφειλομένην έκθεσιν αυτών, καθ' όσον το επ' εμοί, υπέλεγον τέλος αυτοίς, πως τα τοιαύτα εκτίθενται παρά καιρόν και πως εν άλλοις θέλουσι πληροφορηθή αυτά εντελέστερον. Ούτως εγώ, ενώ ανεπλήρου το διδακτικόν καθήκον, δεν ημέλουν ούτε το ευσταθές του πνεύματος των ακροατών, και υποδεικνύων αυτοίς τίνα είναι τα εν καιρώ μαθητέα, τίνα τα μη, εσπουδαζον κατά το αυτό να διατηρώ την φιλομάθειαν αυτών αεί ακμαίαν, ούτε υπέφερον να βλέπω αυτήν καταδαπανωμένην εν πράγμασιν, άτινα υπερείχον την δύναμιν αυτών. Ιδού πώς **εμπακάλιζον εγώ** παρά την παράδοσίν μου.¹⁰

Ως προς τους όρους της διδακτικής πράξης σε συνάρτηση με τις αντιληπτικές δυνατότητες και τη διάθεση του κοινού, δραστικό είναι το σχόλιο για τον επιστημονικό τύπο λόγου που διατυπώνει ο Μοισιόδακας θεματοποιώντας την αξία της επανάληψης για δύσκολες έννοιες, στο πλαίσιο της αντίληψής του για ένα ανεπιτήδευτο και απέριτο ύφος. Έτσι εξομολογητικά και αυτοβιογραφικά υπογραμμίζει ότι:

[...] Πας αναγνώστης, μοι φαίνεται, συναισθάνεται ενταύθα το **υφειμένον του ύφους μου**. Εγώ έκρινον πως, όστις παραδίδει, οφείλει να εκθέτη τα πράγματα τα οποία παραδίδει αεί εν απερίττω πληρότητι, εν τοις ωρισμένοις όροις των πραγμάτων, εν τη δυνατή σαφηνεία, ουχί όμως ποσώς και εν επιτετηδευμένη κομπολογία. Τούτο ποιούσι και πάντες οι άριστοι επαγγελματικοί των ακαδημιών των εν τη Ευρώπη. Έτι προσσημειώ ενταύθα, πως εγώ παραδίδων, ως φαίνομαι εν τοις αναπτύξεσί μου, δεν έλειπον κατά το αυτό να ποιώ και τας ζητούμενας πράξεις, ή να επαναλαμβάνω όσα εφείνοντο οπωσούν δυσληπτότερα τοις ακροαταίς κι άπαξ και δις και οσάκις η χρεία της καταλήψεως των αυτών ακροατών απήτει το πράγμα, μεταφέρων αυτά, όσον το επ' εμοί, αεί επί το σαφέστερον.¹¹

¹⁰ Ο.π., σ. 77-79· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

¹¹ Ο.π., σ. 50-51 (σημ. 2)· η έντονη επισήμανση δική μου.

Στην ίδια γραμμή και η αναφορά του συγγραφέα στην ανάγκη για συντονισμό της διδασκαλίας με τις προηγούμενες γνώσεις των μαθητών του, με αφορμή τους κλασματικούς αριθμούς στην παράδοση των Μαθηματικών:

Αφέθη το κλάσμα ενταύθα απλώς διά το ασύγγυτον των ακροατών, δι-
 ότι εν τω τότε ήσαν έτι αποτέλεστοι εν τοις κλασματικοίς, και το αυτό
 θέλειπραχθή και κατωτέρω.¹²

Ας σταθούμε τώρα και στη δεσπόζουσα χρήση του φατικού δείκτη «ιδού», που επιβεβαιώνει τη συνειδητή επιλογή ενός συγγραφέα να απευθυνθεί στους αποδέκτες του με άμεσους αλληλένδετους στόχους την πειθώ και τη δραματικότητα, ακριβώς γιατί ο εν λόγω φατικός δείκτης έχει εμβληματικό χαρακτήρα για την *Απολογία*, ως εναρκτήρια λέξη της. Πράγματι, το «ιδού» ορίζει τον πλέον δραστικό τρόπο απεύθυνσης, που κινητοποιεί και προκαταλαμβάνει τον αναγνώστη για το ιδιαίτερο στίγμα του έργου, η πρωτοτυπία του οποίου θεματοποιείται emphaticά μέσα από τη γραμματικοσυντακτική συμμετρία των επιθέτων «νεοφανές» και «ασύνηθες»: «Ιδού εν πόνημα πάντως, το οποίον, όσον είναι **νεοφανές** τοσούτον είναι **ασύνηθες** και του οποίου μία αιτία βιαστική εξήτησε την έκδοσιν. [...]»¹³

Από την αρχή λοιπόν της *Απολογίας* το «ιδού» συντονισμένο με το λεξιλόγιο και τα σχήματα λόγου λειτουργεί σε ποικίλα συμφραζόμενα, ιδιαίτερα σ' εκείνα της ομιλούμενης, όπου η τιμή της emphaticής του χρήσης είναι υψηλή, όπως για παράδειγμα στη συναρμογή του με τις λαϊκές λέξεις «μπακάλικα» και «μπακαλίζω» (το οποίο σχηματίζεται αναλογικά προς το ουσιαστικό «μπακάλης»), που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να ασκήσει κριτική στις εναντίον του κατηγορίες:

[...] Ιδού πως μπακαλίζον εγώ παρά την παράδοσίν μου. Τι δαπανάτε τον καιρόν μάτην; υπέλεγον τοις ακροαταίς τινές βωμολόχοι. Θέλετε αριθμητικά; Ιδού οι μπακάληδες των Τριών Ιεραρχών, αυτούς κάμετε διδασκάλους, αν αγαπάτε εν ολίγω καιρώ και ακριβώς να μάητε τα αριθμητικά [...].¹⁴

Ο Μοισιόδακας «αναιρώντας» την κατηγορία για μπακάλικα μαθήματα επισημαίνει την επιλογή του για ακρίβεια και σαφήνεια κατά τη διδακτική πράξη, αναφέροντας προς ενίσχυση της πειστικότητας των λεγομένων του και μια προσωπική του μαρτυρία που επιβεβαιώνει ακριβώς ότι δεν πρόκειται να συμπορευτεί με την από καθέδρας διδασκαλία και θα προσαρμόσει τη γνώση στις απαιτήσεις του κοινού του, δεδομένης τής κατ' εκείνον απαιτούμενης ισορροπίας μεταξύ γνώσης και καλλιτέπειας, ώστε να επιτευχθεί στη διδασκαλία, το «ερμηνευτικώς», απαλείφοντας τον κίνδυνο να χαθεί το μέτρο και να διολισθήσουν τα πάντα στην άγνονη επίδειξη, στο «επιδεικτικώς»:

¹² Ό.π., σ. 74 (σημ. 2)· η έντονη επισήμανση δική μου.

¹³ Ό.π., σ. 3· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

¹⁴ Ό.π., σ. 79· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου· Βλ. και «Οι Τρεις Ιεράρχαι είναι εν των επισήμων μοναστηρίων της πόλεως του Ιασίου, ένδον και έξω του οποίου πάντοτε ευρίσκεται αφθονία μπακαλικών», *Απολογία*, ό.π., σ. 79 (σημ. 1).

[...] Εγώ ενθυμούμαι πως ηκροάσθην ποτέ καιρού τινά επαγγελματικών της Αριθμητικής, όστις, συμπαινείρων πάντα ταύτα ευεπηβόλως παρά την εισαγωγικήν παράδοσιν αυτού, εξύφαινε τας αρχάς της αυτής Αριθμητικής πάσας διηγησόμενος, ώστε να ομιλήσω τοιοιτοτρόπως, πάσας μεταμορφωμένας επί το χαριέστατον. Πλην οι ακροαταί αυτού του ανδρός ήσαν κατά το μάλλον και ήττον πάντες ειδοότες, συνηγμένοι ίδια, τίνες επί τιμή, τίνες επί περιεργία της ακροάσεως αυτού· επομένως ο σκοπός, μάλιστα το καθήκον αυτού του διδασκάλου ήτον η επίδειξις της πολυμαθείας και το καινοπρεπές του λέγειν, ουχί η έκθεσις όμωσ των αριθμητικώτερων ή στοιχείων ή αρχών. Όλον το ενάντιον ώφειλον να ποιήσω εγώ, διότι οι εμοί ακροαταί ήσαν εκ του εναντίου πάντες μαθηταί, πάντες ανίδεοι των επιστημονικών θεωριών· ακολουθώσ το καθήκον το εμόν ήτον να πραγματευθώ ερμηνευτικώς, ουχί επιδεικτικώς, ούτε, ως λέγομεν αλλεοτρόπως, ως από του οκρίβαντος. [...].¹⁵

Στη συνεχή επαφή με τους αναγνώστες της *Απολογίας* συμβάλλουν αποφασιστικά και οι ρητορικές ερωτήσεις είτε στην απλή τους εκδοχή, είτε σ' εκείνην, όπου η ερώτηση συνοδεύεται από την απάντηση άλλοτε με έμμεσο τρόπο (η ίδια η ερώτηση κυφορεί την απάντηση), άλλοτε με άμεσο, σε περιπτώσεις όπου την ερώτηση διαδέχεται η απάντηση, με την τελευταία να παίρνει ενίοτε και τη μορφή απόδοσης σε υποθετικό λόγο.

Μεταξύ τώρα εκείνων όπου η ερώτηση συνοδεύεται από την απάντηση, με έμμεσο τρόπο, αρκούντως χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κριτικής που ασκεί ο Μοισιόδακας στα βάνουσα ήθη και τις ομόλογες πρακτικές του ημιφουδαρχικού φαναριώτικου κατεστημένου των Ηγεμονιών απέναντι σε όσους αφοσιώνονται στο εκπαιδευτικό έργο του πραγματικού φωτισμού των ανθρώπων, προτιμώντας τις κενές περιεχομένου γνώσεις που προσφέρουν οι γραμματικοί, «ονάρια», όπως μειωτικά τους χαρακτηρίζει ο συγγραφέας, «επισεσαγμένα ένθεν μετά πέντε πτώσεων, ένθεν μετά πέντε συζυγιών»,¹⁶ και την γλοιώδη αυλική ζωή, και δείχνοντας μεγαλοθυμία σε επαγγελματικές τάξεις, «απρόσβλητες» από τη «νόσο» της «πολυμαθείας», εξού και οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί που το ηγετικό αυτό κατεστημένο αποδίδει στους δασκάλους, σε κοινωνικό («δύσκολ[οι]», καθότι μη συνεργάσιμοι), πολιτικό («ακατάστατ[οι]», καθότι πολιτικά επικίνδυνοι) και ηθικό («υποχονδριακοί») επίπεδο:¹⁷

[...] **Ιδού** πώς πράττουσι τα ευρωπαϊά έθνη μετά των πεπαιδευμένων αυτών, και διά τούτο ευπορούσιν ευγένειαν, σοφίαν, ό,τι καλόν έτερον προσήκει τη πνευματική καλλιέργια αυτών. **Πώς να μη** ασατήση¹⁸ ο φι-

¹⁵ Ο.π., σ. 77-79· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

¹⁶ Ο.π., σ. 82· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

¹⁷ Βλ. σχετικά: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η Κρίση», στο βιβλίο του *Ιώσηπος Μοισιόδακας...*, ό.π., σ. 121.

¹⁸ Για τον όρο «ακατάστατος» και «ακαταστασία» σημειώνει ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης: «“Ακατάστατος” είναι ο άνθρωπος χωρίς “κατάσταση”, που δεν είναι ενταγμένος στις καθιερωμένες κοινωνικές ιεραρχίες. “Ακαταστασία” συνεπώς σημαίνει επανάσταση, και ακατάστατος είναι όποιος

λόσοφος εκείνος, ενώ βλέπει ονάρια επισεσαγμένα **ένθεν μετά πέντε πτώσεων, ένθεν μετά πέντε συζυγίων**, προτιμώμενα εαυτού, ή **κόλακας, γελωτοποιούς, ανθρωπάρια** ανδραποδώδη και βδελυρά, όμως προκρινόμενα εαυτού; Οι άρχοντες φιλούσι να συγχωρώσι ράπταις, σκυτοτόμοις, άλλους ανθρώποις βαναυσικούς ελαττώματα βαρύτατα, χαριζόμενοι απλώς τη ιδιαίτερα δεξιότητι εκάστου, ενώ όμως αυτοί, αν τις πεπαιδευμένος τύχη έχων τι ιδίωμα **ιδιοτροπώτερον**, αν καλά **ανεπιβλαβές, ευθεράπεπτον, φορητότατον**, όμως κατακενούσι πάντα τα δύσσημα κατ' αυτού. **Ο δύσκολος, ο υποχονδριακός, ο ακατάστατος** είναι τα επίθετα τα ανεκτότερα, τα οποία προσάπτονται τότε αυτών. Εις τι τα πολλά; Δεν είναι επαγγελία παρ' ημίν ούτε δυσκολωτέρα ούτε αναγκαιότερα από της πολυμαθείας, και κατά το αυτό πάλιν δεν είναι επαγγελία άλλων καταφρονητοτέρα από της αυτής πολυμαθείας. [...].¹⁹

Θα προβληθεί έτσι, στη ρητορική ερώτηση και την ταυτόχρονη απάντησή της (οργανωμένη κατά δραστικά σχήματα λόγου, που διαστίζουν όλο το συμπρακτικό πλαίσιο) το κύρος του δασκάλου που δεν μπορεί παρά να αμφισβητήσει εμπράκτως («Πώς να μη αστατήση») τα κακώς κείμενα στην πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων, στη βάση του ισχυρού παραδείγματος των Ευρωπαίων («Ιδού») και βέβαια της αξίας που έχει η ατομική προσωπικότητα ανθρώπων που έχουν υπερβεί χάρη τις ιδέες του Διαφωτισμού, τον ετεροκαθορισμό.

Ανάλογη, αύξουσας επικοινωνιακής έντασης, είναι και η λειτουργία της ρητορικής ερώτησης στις περιπτώσεις που ο συγγραφέας ρωτά και απαντά ο ίδιος, όπως δείχνουν ορισμένα εξαιρετικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από το κειμενικό υλικό της *Απολογίας*.

Έτσι, η υιοθέτηση της υγιούς Φιλοσοφίας ως εκείνου του παράγοντα που θα επιφέρει την ευδαιμονία στη ζωή των ανθρώπων αποδίδεται μ' ένα ενδεικτικό της βιωματικής έντασης του συγγραφέα ασύνδετο σχήμα αρνητικά προσδιορισμένων όρων, το οποίο αντιστοιχεί στην απάντηση της ρητορικής ερώτησης και υπαινίσσεται τη δυνατότητα αλλαγής πλεύσης, επιβεβαιωμένη στο «Ιδού» και στα γραμματικοσυντακτικά σχήματα των προτάσεων, που έπονται:

[...] Τι ήτον η πολυμάθεια των Ευρωπαίων πριν της ευρέσεως της υγιούς Φιλοσοφίας; Έλλειψις, πλεονασμός, κατάχρησις, κενοφωνία, κακοζηλία, μία ατελειότης γενική, εν βραχυλογία, ήτις, διήκουσα διά πάντων των ειδών αυτής, απεκαθίστει τα αυτά αλυσιτελέστατα και αμορφότατα **κατά το αυτό**. Πάντα είναι ερρυθμισμένα ήδη **επί την αρίστην, επί την πληρεστάτην** μορφήν αυτών. **Ιδού** το αίτιον, διά το οποίον

“αστατεί” και εξεγείρεται, ο επαναστάτης [...]. Ακατάστατοι είναι όσοι ξεφεύγουν από τους περιορισμούς και τους πειθαναγκασμούς της κλειστής παραδοσιακής κοινωνίας και γίνονται φορείς της κοινωνικής κινητικότητας, που παίρνει τη μορφή των σπουδών στην Ευρώπη. Η εμπειρία αυτή συμβάλλει στην εκκοσμίκευση των αξιών τους [...] <και στην> επίγνωση [...] της ατομικής προσπάθειας και της προσωπικής ικανότητας ως συντελεστών της κοινωνικής επιτυχίας, αμφισβητούν την καθιερωμένη ιεραρχία και “αστατούν” όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με την κοινωνική προσδοκία της ένταξής τους στα δίκτυα των πελατειακών σχέσεων. [...], βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η Κρίση», στο βιβλίο του *Ίωσηπος Μοισιόδακας*..., ό.π., σ. 120-121.

¹⁹ *Απολογία*, ό.π., σ. 82- οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

κρίνω εγώ, ότι είναι καλλιεργητέα καθ' αυτό η υγιής Φιλοσοφία και ότι, όστις δεν φιλοσοφεί, το ελάχιστον διά τούτο πρέπει να νομίζει αποδεκτόν το παρόν βιβλίον [...].²⁰

Κλείνοντας ας μείνει ως τελικό σχόλιο ότι η υγιής Φιλοσοφία ορίζεται ως κατευθυντήριος άξονας και στήριγμα στην ζωή του ανθρώπου:

[...] ο απαραίτητος, ο απλανής οδηγός το λοιπόν είναι η υγιής Φιλοσοφία, εκείνη, λέγω, τη δυνάμει της καλλιεργίας της οποίας απεκαταστάθη το τελευταίον η Ευρώπη από τόπου δυστυχούς, τόπου αμαθούς, τόπου ακαλλούς, ο οποίος ήτον ούτε προ πολλού, το ευδαιμονέστερον, το περικαλλέστερον, το πλέον σεσοφισμένον κλίμα από πάσης απλώς της καθ' ημάς οικουμένης. [...].²¹

20 Ο.π., σ. 6· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

21 Ο.π., σ. 95-96· οι έντονες επισημάνσεις δικές μου.

Πολιτική θεωρία και κοινωνική κριτική στην *Ηθική Στιχουργία* του Αλέξανδρου Κάλφωγλου¹

Θεοδώρα Κοντογεώργη

Φιλολόγος, MSc, Υποψήφια Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The extensive poetic composition *Moral Verses (Ethiki Stichourgia)* (1794) by the poet Alexandros Kalfoglou from Fanari, hasn't been particularly studied in the current Greek bibliography, whereas few foreign scholars have stated contradictory opinions in the past about the work and its creator. This study, taking into consideration the previous ones, formulates a novel interpretation of the poetic work in question in the light of the role Kalfoglou played in the courts of the Romanian Principalities, focusing in the strong rhetorical character of the text. Specifically, here it is supported that the poet successfully incorporates a variety of genres –especially the rhetorical speech– in order to halt the ideology and the effects of the Enlightenment, therefore putting himself in “the service” of the Conservative political coalitions. The genre variety of the text and the fact that it constitutes an important presumption of the historical and sociopolitical context of the period it was written, renders it an interesting poetic composition.

Η περίοδος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι μια εποχή έντονων αμφισβητήσεων και επαναστατικών κινήσεων, προερχόμενων από την άσκηση κριτικής στην πολιτική και θεολογική παράδοση και γενικότερα σε κάθε αυθεντία, από την εκκοσμίκευση των αντιλήψεων και την αναζήτηση της επίγειας αρετής και ευδαιμονίας. Οι προβληματισμοί αυτοί μεταλαμπαδεύονται και στους κόλπους της ελληνικής διανόησης, που γίνεται φορέας αυτού που ονομάζεται Νεοελληνικός Διαφωτισμός και χαρακτηρίζεται από αντίστοιχες πνευματικές αναζητήσεις και κοινωνικο-πολιτικές ανακατατάξεις, που επηρέασαν βαθιά την τύχη του ελληνικού έθνους και τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του στη σύγχρονη εποχή.² Στα γραπτά έργα της περιόδου αποτυπώθηκαν όλες οι αντιπαραθέσεις και ανησυχίες των πολιτικών και κοινωνικών ομάδων. Οι σύγχρονοι λόγιοι αποδείχθηκαν πολυγραφότατοι, αφήνοντας πίσω τους σημαντικό έργο, τεκμήριο για μας των ζυμώσεων και μετασχηματισμών των χρόνων εκείνων, αλλά και των ηθών που διαμορφώθηκαν κάτω από την επίδραση των νέων δογμάτων.

¹ Μια πρώτη γραφή της παρούσας εργασίας είχε παρουσιαστεί στο 7^ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών & Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμ. Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 16-18 Μαΐου 2013.

² Βλ. σχετικά, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Σ. Γ. Νικολούδη, Αθήνα ³2009: ΜΙΕΤ· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα ³2007: Ερμής.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο, οι όροι «ήθος» και «ηθική» λαμβάνουν νέες σημασίες κάτω από τις νεωτερικές φιλοσοφικές θεωρήσεις και τις αναδυόμενες κοινωνικές και πολιτικές σκοπιμότητες. Έτσι, άλλοτε υπηρετούν την προοδευτική επαναξιολόγηση των ιδεών και συμπεριφορών του παρελθόντος συνθέτοντας ένα πνεύμα «ανταρσίας» εναντίον των δυνάμεων μιας καθεστηκυίας και καταπιεστικής τάξης, υπό το πρίσμα μιας νέας –κατά τον Foucault– πολιτικής θεωρίας, βασιζόμενης στην ιδιοποίηση των αγαθών και του πλούτου.³ Άλλοτε, πάλι, οι φορείς της συντήρησης και της παράδοσης θέτουν υπό αμφισβήτηση την αστική ηθική της επίγειας ευδαιμονίας που πρεσβεύει ο Διαφωτισμός και επιδιώκουν να διατηρήσουν τις δομές του παρελθόντος, καθιστώντας το αισθητικό και ηθικό πρότυπο.⁴

Μιαν ανάλογη κριτική των ηθών και των ιδεών, σύμφωνα με την παραδοσιακή θεολογική ηθική, επιχειρεί και ο Αλέξανδρος Κάλφωγλου, που με το πολύστιχο ποίημά του *Ηθική Στιχουργία*⁵ καταδικάζει τα ήθη των Ελλήνων και των βογιάρων στην παραδουναβία Βλαχία και αποδοκιμάζει σε έντονο διδακτικό τόνο τον προερχόμενο από τη Γαλλία «φωτισμό».⁶ Πρόκειται, κατά τον ποιητή, για μια εποχή κρίσης της κοινωνίας και της πολιτικής, με μια «ολέθρια» αλλοίωση των ηθών κυρίως για τους νέους της εποχής του: [*ε]γώ ψάλλω της Βλαχίας την εσχάτην συμφοράν, / εκκλησίας καταδίκην και ηθών διαφθοράν* (στ. 1105-1106). Έτσι, ο επιθετικός προσδιορισμός «ηθική» του τίτλου⁷ του ποιήματος δεν υπαινίσσεται

3 Ορόσημο των μελετών του Foucault υπήρξε, ως γνωστόν, η εποχή του Διαφωτισμού, για τις εκρηκτικές αλλαγές που επέφερε στον τρόπο σκέψης και δράσης των δυτικών κοινωνιών: βλ. π.χ. τις απόψεις του για τις μεταβολές στους μηχανισμούς εξουσίας στη διάρκεια των 17^{ου} ως 19^{ου} αι., στο Μ. Φουκό, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», στο βιβλίο του *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλιού, Αθήνα 1991: Ύψιλον, σ. 101-118.

4 Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 23-120· του ίδιου, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 2009: Ερμής, σ. 85-93· Π. Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 2008: Θεμέλιο, σ. 151-174.

5 Το ποίημα, που γράφτηκε το 1794, εξέδωσαν οι: Γ. Π. Κρέμος, *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου και «Ηθική Στιχουργία» Α. Κ. Βυζαντίου*, Εν Λειψία 1870: Τυπ. Ο. Βιγάνδου· Φ. Μπουμπουλίδης, *Φαναριώτικα Κείμενα. Β'. Αλεξάνδρου Κάλφωγλου «Ηθική Στιχουργία»*, Αθήνα 1967: [χ.ό.]. Η παρούσα μελέτη λαμβάνει υπόψη της την έκδοση Μπουμπουλίδη, από όπου στο εξής και οι στίχοι του ποιήματος εντός παρενθέσεων.

6 Κ. Θ. Δημαράς, «Η φωτισμένη Ευρώπη», στο *Ιστορικά Φροντισμάτα. Α'. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του – Β'. Μικρά Αναλυτικά*, Αθήνα 1992: Πορεία, σ. 115-129.

7 Τίτλοι που εμφανίζονται, ιδίως από το β' μισό του 18^{ου} αι., με τη λέξη «ηθικός» να συνοδεύει ως επιθετικός προσδιορισμός ή συνθετικό τα ονοματικά σύνολα, είναι πάμπολλοι: *Ηθική Φιλοσοφία* του Μοισιόδακα, *Χρηστοθήσια* του Δαπόντε, *Σύνοψις ηθικής φιλοσοφίας* του Δαμοδού, *Ασφαλής οδηγία εις την γνώσιν των ανθρώπων ήτοι Θεοφράστου ηθικοί χαρακτήρες* του Δάρβαρη, *Ηθικά Νικομάχεια* του Κοραή, *Ηθικά διηγήματα δύο* του Μπάιλα, *Ηθικά διηγήματα* του Φραγκίσκου Σοαβίου του Κ. Οικονόμου του εκ Καββαΐας, *Ηθικόν απάνθισμα επί αγαθών της Ελλάδος* του Νικολόπουλου κ.ά.: Βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος, Βιβλίο 2^ο. Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 2001: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών· Π. Κονδύλης, «Πίνακας των αναφερομένων έργων. Ι. Πηγές», στο *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 245-249· Π. Μουλλάς, «Εισαγωγή», στο Ν. Βαγενάς, Γ. Δάλλας, Κ. Στεργιόπουλος (συντ. επιτρ.), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', *Εισαγωγή*, Αθήνα 1998: Σοκόλης, σ. 29-32.

μόνο φιλοσοφικές αναζητήσεις και ηθικοδιδακτικές προθέσεις, αλλά και ηθογραφικές-ηθολογικές επισημάνσεις.

Ο Φαναριώτης ποιητής Αλέξανδρος Κάλφογλου διετέλεσε σημαντικό ηγετικό στέλεχος ανώτερης βαθμίδας, επί σειρά ετών, στην αυλή της Παραδουνάβιας Ηγεμονίας της Βλαχίας και στο πλευρό των ηγεμόνων Νικόλαου Μαυρογένη και Αλέξανδρου Μουρούζη,⁸ όπως ανέδειξαν λεπτομέρειες του ίδιου του κειμένου και νεότερα ερευνητικά στοιχεία.⁹ Ο ρόλος αυτός, που τον οδήγησε σε παγιωμένες πολιτικές αντιλήψεις, του παρείχε τη δυνατότητα επιτόπιας και αντικειμενικής γνώσης των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και την παρακολούθηση, εκ των έσω,¹⁰ των διαδοχικών αλλαγών στην καθημερινή ζωή

8 Δεν είναι σαφές πότε ξεκίνησε η πολιτική σταδιοδρομία του ποιητή. Πάντως, το 1789 φέρεται ως «πρώην μεγάλος κόμισος» του Φαναριώτη ηγεμόνα της Βλαχίας και Μολδαβίας Νικόλαου Μαυρογένη, στην υπηρεσία του οποίου εθίτευσε: Βλ. Η. Βουτιεριδής, *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (1000-1930)*, Αθήνα 1976: Παπαδήμας, σ. 215· E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-Huitième siècle, t. 2, 1701-1790*, Paris 1928: Les Belles Lettres, ap. 1238, σ. 499-502.

9 Το 1974 ο Νέστωρ Καμαριανός παρουσίασε νέα συγκεκριμένα δεδομένα για τη ζωή και το έργο του Κάλφογλου. Βασίζομενος σε τεκμήρια που προέρχονται από δημόσια έγγραφα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ο μελετητής φώτισε τη δράση και τον χαρακτήρα του ποιητή, που ως τότε είχε μείνει στη σκιά: βλ. Ν. Camariano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou de Byzance et ses Vers Moraux», *Symposium «L' époque Phanariote»*, Θεσσαλονίκη 1974: Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, σ. 93-125. Το ίδιο το κείμενο παρέμεινε ασχολίαστο, τουλάχιστον στο πλαίσιο της ελληνικής βιβλιογραφίας, με εξαίρεση λιγότερες αναφορές: βλ. Α. Πολίτης, «Ματθαίος, Επίσκοπος Μυρέων ο Γ'. Οπαδοί και αντίπαλοι του Διαφωτισμού στην Πάτμο και στις Ηγεμονίες στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 51-52. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/minimon/article/view/7713> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2020): βλ. και η εξειδικευμένη μελέτη, αναφορικά με την κριτική που ασκεί η *Ηθική Στιχουργία* απέναντι στους πληθυσμούς τοιγάνων της Βλαχίας, Β. Wolf, «“Εγώ είμαι / γλώσσα τής ύπριας αλήθειας, / δε με έρνει έκδικηση λαοπλάνα[.]” The Construction of Greek Identity by means of Antigypsysim (Kalfoglou – Palamas)», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα, Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, τ. 2, Αθήνα 2011: Εταιρεία Ερευνών Νεοελληνικών Σπουδών, σ. 425-437. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Benedikt_Wolf.pdf (τελευταία πρόσβαση 28/8/2020).

10 Ο Καμαριανός ανέδειξε κυρίως την πολιτική και κοινωνική δράση του Κάλφογλου στις Ηγεμονίες της Βλαχίας και Μολδαβίας, όπου, σύμφωνα και με το ποίημα, έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Βάσει των τεκμηρίων που παραθέτει ο ερευνητής, ο Κάλφογλου καταγόταν από την Κων/πολη και από επιφανή οικογένεια, με συμμετοχή στα ανώτατα αξιώματα της Φαναριώτικης ηγεσίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Βέβαια, οι όποιες πληροφορίες αναφέρονται στη δράση του ποιητή σε προχωρημένη ηλικία, όταν μάλιστα η Μολδοβλαχία ήταν ιδιαίτερα ανήσυχη εξαιτίας του πολέμου της Αυστρίας και Ρωσίας με την Τουρκία. Ο Αλέξανδρος Μουρούζης, που διαδέχθηκε τον Μαυρογένη στη διοίκηση της περιοχής, αναδείχθηκε, σύμφωνα με τον Καμαριανό, σε προστάτη του Κάλφογλου, ο οποίος έμεινε στο πλευρό του νέου ηγεμόνα ως τουλάχιστον τον Μάρτιο του 1796. Σε αυτόν αφιερώνει τους σημειωμάτων του ο ποιητής στην *Ηθική Στιχουργία*. Σε υπηρεσιακές επιστολές του, ο Μουρούζης εξαιρεί τις ικανότητες, το ήθος και την αφοσίωση του Κάλφογλου, γεγονός που δικαιολογεί την αναρρίχηση του ποιητή στα υψηλά αξιώματα της Βλαχίας, τα οποία διατήρησε, κατά τον Καμαριανό, ως τις 10 Μαρτίου 1796, οπότε και παραιτήθηκε για λόγους υγείας. Πάντως, από το πλήθος των υπηρεσιακών σημειωμάτων που επικαλείται ο μελετητής προκύπτει ότι ο Κάλφογλου ανέλαβε υποθέσεις και τομείς που τον έφεραν κοντά στα προβλήματα της περιοχής της αρμοδιότητάς του, εμπειρία που μεταφέρει και στο ποίημά του. Τέλος, έγγραφο του 1813 κάνει γνωστό το όνομα ενός απογόνου τού ποιητή, του Tzuki Κάλφογλου, ανεψιού του και αποδέκτη, κατά τον

της χώρας. Εξάλλου, το κείμενο περιέχει σημαντικά αυτοβιογραφικά στοιχεία (στ. 16, 112, 162, 783-784, 803, 809, 811, 1152-1153, 1165-1166, 1415-1416, 1434, 1442, 1465), καθώς ο ίδιος ο ποιητής αναφέρει επανειλημμένα ότι όσα μαρτυρεί για τα ήθη της Βλαχίας είναι αποτέλεσμα αυτοψίας και προσωπικής βίωσης των καταστάσεων στη δίνη των καταιγιστικών εξελίξεων του καιρού του, πολιτικών γεγονότων και παθών.¹¹ Η γνώση αυτή, ως βιωμένη αλήθεια, αποτυπώνεται παραστατικά στην *Ηθική Στιχουργία*, συνιστά μάλιστα και τον τεκμηριωτικό χαρακτήρα του έργου, το οποίο αποτελεί έτσι ένα σημαντικό ντοκουμέντο για το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι των ελληνικών κοινοτήτων των Παραδουνάβιων χωρών στο τέλος του 18^{ου} αιώνα,¹² καταγράφοντας μάλιστα μιαν εικόνα διαφθοράς και παρακμής των Φαναριωτών λόγω της επιρροής που δέχθηκαν από τα νέα ήθη και τις ιδέες του Διαφωτισμού: [*κ*]αι παντού φυγάδες Γάλλοι μάς διδάσκουν φωτισμόν / της πατρίδος των σοφία έφερνε αφανισμόν (στ. 519-520).

Η πλειονότητα των μελετητών εντάσσει το ποίημα *Ηθική Στιχουργία* στη χορεία των κειμένων που τάχθηκαν στο πλευρό της Εκκλησίας και κατά του Διαφωτισμού.¹³ Όπως προκύπτει από το ίδιο το έργο, στην αντίληψη του ποιητή η θρησκεία και η χριστιανική ηθική βρίσκονται σε στενή σχέση αλληλεξάρτησης με την πολιτική, υπηρετώντας τους σκοπούς της:

[*σ*] την διοίκησιν συμφέρει η θρησκεία του λαού
διά φύλαξιν των νόμων και των εντολών Θεού.
*Ανθρωποι χωρίς θρησκείαν ατατούν, αποστατούν
και Θεού και ηγεμόνος εντολάς καταπατούν*
(στ. 1391-1394).

Με βάση αυτό το δεδομένο, η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι η *Ηθική Στιχουργία* είναι ένα κείμενο όπου ο ποιητής επιστρατεύει την ποιητική και ιδίως τη ρητορική τέχνη για να αντικρούσει την ιδεολογία του Διαφωτισμού και τις συ-

Καμαριανό, της *Ηθικής Στιχουργίας*. Ο ερευνητής, βασιζόμενος σε άλλο έγγραφο, τοποθετεί τον θάνατο του Κάλφωγλου μετά το 1804, ίσως το 1806, αναιρώντας έτσι παλαιότερες υποθέσεις του Κρέμου, του Βρανούση και του Μπουμπουλιδη, που τοποθετούν τον θάνατό του το 1795 ή 1797: βλ. Ν. Camaritano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou...», ό.π., σ. 93-125. Φ. Μπουμπουλιδης, *Φαναριώτικα Κείμενα Β'*..., ό.π., σ. 5. Λ. Ι. Βρανούσης, «Εισαγωγή», στο Λ. Ι. Βρανούσης (επιμ.), *Οι Πρόδρομοι*, τ. 11, Αθήνα 1955: Ζαχαρόπουλος, σ. 35.

¹¹ Η αυτοβιογραφική βάση του έργου, πέρα από τις ηθικολογικές και πολιτικές προθέσεις που ανιχνεύουμε, περιλαμβάνει, όπως κάθε τέτοιο κείμενο, εκτός από τα στοιχεία της εξιστόρησης του ιδιωτικού βίου του γράφοντος, και στοιχεία για την εποχή του, για τα ιστορικά γεγονότα και την κοινωνία του: βλ. Γ. Πασχαλίδης, *Η Ποιητική της Αυτοβιογραφίας*, Αθήνα 1993: Σμίλη, σ. 86.

¹² Κατά τον Δημαρά, το ποίημα του Κάλφωγλου «αποτελεί πολύ σημαντική μαρτυρία για την γαλλική επίδραση πάνω στην εξέλιξη των ιδεών και των ηθών στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 18^{ου} αι.»: πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 157.

¹³ Κατά την Papacosteia-Danielopolu, βέβαια, ο Κάλφωγλου είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με πρόσωπα ιδεολογικά προσκείμενα στις θέσεις του Διαφωτισμού και της Γαλλικής επανάστασης, ιδιαίτερα με τον Ρήγα και τον Καταρτζή, και ότι επομένως στο ποίημα υποφώσκουν φιλογαλλικές απόψεις: βλ. C. Papacosteia-Danielopolu, «Critique de moeurs et mentalité chez Alexandru Calphoglu», *Cahiers Roumains d' études littéraires* 3 (1986), σ. 124-135.

νέπειές της, καθιστώντας έτσι το έργο του προϊόν της «στρατευμένης» ποίησης στην υπηρεσία συντηρητικών πολιτικών σχημάτων, δεδομένης της θέσης του ως ηγετικού στελέχους της Βλαχίας. Ο Κάλφογλου, μάλιστα, αναδεικνύεται σε καλλιεργημένο γνώστη και μελετητή της κλασικής και βυζαντινο-χριστιανικής γραμματείας, όπως προκύπτει από το πλήθος των σχετικών αναφορών του, καθώς στο κείμενο ανιχνεύονται ποικίλοι τρόποι με τους οποίους ο ποιητής ενορχηστρώνει την πολεμική του κατά του Διαφωτισμού. Το γεγονός αυτό μας κάνει να υποστηρίξουμε τη στοχευμένη πολιτική πρόθεση του δημιουργού. Συγκεκριμένα, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, ο ποιητής ενσωματώνει στην *Ηθική Στιχουργία* το είδος των διδακτικών «κατόπτρων» καθώς και άλλα ρητορικά και ειδολογικά πρότυπα, ως τρόπους ανάσχεσης της επίδρασης του Διαφωτισμού, στην περιοχή της Βλαχίας και πέραν αυτής.

Το κείμενο, μια έμμετρη επιστολή 1492 στίχων και σε καλλιεργημένη γλώσσα, αποτελεί μια από τις δριμύτερες κριτικές των ηθών της εποχής του (στ. 9-10, 1105-1106), συχνά μάλιστα με σατιρική διάθεση. Σε αυτό έρχονται στο φως η ανηθικότητα των αρχόντων, πολιτικών και δικαστικών, η διαφθορά των κληρικών, η ξενομανία και οι νέες κοινωνικές συνήθειες ανδρών και γυναικών, η κατάσταση στην εκπαίδευση, με σαφείς υπαινιγμούς σε γεγονότα των χρόνων του ποιητή.¹⁴ Ο Καμαριανός έδειξε ότι τέτοιες καταστάσεις ο Κάλφογλου αντιμετώπισε συχνά, εντεταλμένος από τον πρίγκιπα Μουρούζη.¹⁵ Δεν πρόκειται όμως μόνο για απλή καταγραφή περιστατικών και έκφραση παραπόνων, αλλά στο έργο αναπτύσσονται τόσο οι θεολογικές ανησυχίες όσο και οι πολιτικές θέσεις του ποιητή, που σε μια ηλικία ωριμότητας έχει πια παγιωμένες αντιλήψεις, ενώ διαγράφονται έντονα οι απόψεις του περί ηγεμόνος, σε ένα κείμενο που αλλού παίρνει τη μορφή εγκωμιαστικής ποίησης και αλλού θυμίζει το *Περί Καθηκόντων* (1719) του πρώτου ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Νικόλαου Μαυροκορδάτου.

Η επικριτική στάση του Κάλφογλου απέναντι στα γεγονότα που περιγράφει σχετίζεται άμεσα με την οπτική του ως εκπροσώπου της άρχουσας κοινωνικής ομάδας, στην οποία όμως οι ποικίλες μεταβολές και οι νέες ιδέες, που διέρρεαν από τη Δύση, προκαλούσαν ισχυρούς λόγους ανησυχίας. Γι' αυτό, ο ποιητής χρησιμοποιεί εκτεταμένα τη δοκιμασμένη από παλιά ποιητική-ρητορική παράδοση των «κατόπτρων» και «εγκωμίων», προκειμένου να αντικρούσει τις ιδέες και επιδράσεις του Διαφωτισμού και να προσανατολίσει τον αναγνώστη στις ιδεολογικές σταθερές της παράδοσης. Έτσι, προβάλλει «κάτοπτρα» ηγεμόνων, αυλικών, δικαστών, κληρικών, ανδρών και γυναικών, ακολουθώντας πολλούς προκατό-

14 Ο Α. Πολίτης παρατηρεί πως «κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Αυστρορώσους οι παραδοσιακοί μηχανισμοί ελέγχου των συμπεριφορών ατόνησαν ακόμη περισσότερο, όπως συμβαίνει πάντα με τις έκρυθμες καταστάσεις»: πβ. Α. Πολίτης, «Ματθαίος, Επίσκοπος Μυρέων ο Γ'...», ό.π., σ. 51.

15 Ο μελετητής παρουσιάζει πλήθος υπηρεσιακών σημειωμάτων του Μουρούζη προς τον Κάλφογλου, με τα οποία αυτός καλείται να αναλάβει υποθέσεις δικαστικές, εκκλησιαστικές, αγροτικές, ακόμη και υγειονομικής φύσεως. Σημαντική είναι η πληροφορία που πηγάζει από μια διαταγή της 6^{ης} Ιουνίου 1795 ότι ο Κάλφογλου κλήθηκε να αντιμετωπίσει την επιδημία πανώλης που είχε ενσκήψει στην ευρύτερη περιοχή, η οποία όμως πρόσβαλε, κατά τον Καμαριανό, και τον ίδιο: βλ. Ν. Camariano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou...», ό.π., σ. 105-108.

χους του ποιητές, καθώς και «εγκώμια» ηγεμόνων, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση και την «αυλική» φιλολογία, που είχαν κληροδοτηθεί και στην εποχή του ποιητή και αποτελούσαν αντικείμενο μελέτης στα προγράμματα των μεγάλων εκπαιδευτικών κέντρων.¹⁶ Αν ανατρέξουμε σε εγχειρίδια ρητορικής της ίδιας ή προγενέστερης περιόδου, θα διαπιστώσουμε την προσαρμογή του κειμένου του Κάλφωγλου στις οδηγίες σύνθεσης ρητορικών λόγων και στα παραδείγματα πρακτικής εφαρμογής των ρητορικών κανόνων που δίνουν αυτά τα εγχειρίδια κοσμικής ή εκκλησιαστικής ρητορικής τέχνης, τα οποία κυκλοφορούσαν στους λόγιους κύκλους σε μια παγιωμένη πλέον χρήση.

Ο συσχετισμός ποιητή και ρήτορα έγινε ήδη στην αρχαιότητα από τον Γοργία, ο οποίος είχε συνειδητοποιήσει τη φυσική συγγένεια ανάμεσα στον λόγο και την ποίηση ως προς την επίδραση που και τα δυο είδη μπορούν να ασκήσουν στις ψυχές.¹⁷ Ο Κικέρωνας αργότερα, συνεξετάζοντας επίσης τη ρητορική με την ποίηση, επεσήμανε ότι τα δύο είδη «σε πολλά εκφραστικά μέσα του λόγου είναι σύντροφοι και βρίσκονται [...] στο ίδιο επίπεδο».¹⁸ Η σχέση αυτή κληροδοτήθηκε στο Βυζάντιο,¹⁹ όπου καλλιεργήθηκε περισσότερο στην υπηρεσία του αυτοκρατορικού μεγαλείου. Κάθε έγγραφο προερχόμενο από την αυτοκρατορική αυλή, είτε διάταγμα είτε υπηρεσιακή επιστολή, ήταν προϊόν της ρητορικής. Σε αυτήν ακριβώς την παράδοση στηριζόμενοι, οι λόγιοι της μεταβυζαντινής περιόδου καλλιέργησαν τον λόγο της πειθούς, είτε για παιδαγωγικούς είτε για πολιτικούς σκοπούς, εφαρμόζοντάς τον σε ποικιλία κειμένων ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Ίδιοι σκοποί ικανοποιούνται και με το κειμενικό είδος της επιστολής. Κάθε επιστολή, σύμφωνα με τον Beck, ιδιαίτερα όταν προέρχεται από ένα ηγεμονικό περιβάλλον, είναι προϊόν της ρητορικής,²⁰ έτσι που, κατά τον Μουλλά, σε μian επιστολή να διακρίνονται η ευγλωττία, η συνομιλία και η πολεμική, «εκδηλώσεις που σχετίζονται άμεσα με την αποδεικτική, με την πειστική και με την συγκινησιακή λειτουργία του λόγου».²¹ Από αυτή τη σκοπιά ιδωμένη, η *Ηθική Στιχοουργία*,

¹⁶ Σύμφωνα με την Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, στα μαθήματα ρητορικής που διδάσκονταν στα σχολεία και τις σχολές των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών επί Τουρκοκρατίας, χρησιμοποιούνταν σημαντικά ρητορικά εγχειρίδια, όπως του Αλ. Μαυροκορδάτου, του Θεοφ. Κορυδαλέως, του Βικ. Δαμοδού, του Αθ. Πάριου κ.ά.: βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*, Αθήναι 1989: [χ.ό.], σ. 75-76.

¹⁷ Βλ. Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσopanάκης, Θεσσαλονίκη ⁵1985: Εκδ. Αφών Κυριακίδη, σ. 496-497.

¹⁸ H. G. Beck, «Η ρητορική των Βυζαντινών ως έκφρασις του βυζαντινού πνεύματος», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 9, Θεσσαλονίκη 1965: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 103.

¹⁹ Βλ. σχετικά, H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Α', Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκης κ.ά., Αθήνα 2008: MIET, σ. 121-299.

²⁰ H. G. Beck, «Η ρητορική των Βυζαντινών ως έκφρασι...», ό.π., σ. 102.

²¹ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με सरάντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1992: MIET, σ. 191.

τόσο ως ποίηση-ρητορική όσο και ως επιστολικός λόγος, μπορεί να ενταχθεί στη λεγόμενη «αυλική» γραμματεία και, με σύγχρονους όρους ανάγνωσης, να χαρακτηριστεί ως «στρατευμένη» ποίηση, διαπλέκοντας λογοτεχνία, ιδεολογία και ιστορική πραγματικότητα.²²

Το κείμενο, ξεκινά με πρόλογο, στον οποίον ο ποιητής διατυπώνει τον σκοπό της συγγραφής του και τη δυσκολία του έργου του, απευθυνόμενος στον ανεψιό του, που όπως φαίνεται ερχόταν στη Βλαχία για να ακολουθήσει τη σταδιοδρομία του θείου του: *[ν]α σε γράψω την εικόνα της Βλαχίας απαιτείς / εις μίαν ηθικήν ριμάδα· έργον μέγιστον ζητείς. / [...]θεν ηθικήν σε γράφω νουθεσίαν ως πατήρ* (στ. 1-8). Ωστόσο, επειδή, όπως παρατηρεί ο Μουλλάς, «ο έμμετρος λόγος πολλαπλασιάζει αυτομάτως τους δέκτες»,²³ ο κάθε αναγνώστης, δυνητικός αποδέκτης της επιστολής αυτής, αποκτά την αίσθηση ότι το ποίημα γράφτηκε για αυτόν και τείνει σε μια κατάσταση άμεσης ταύτισης (στ. 1419-1422). Καθώς το κείμενο προχωρά, ο ποιητής ξεκαθαρίζει περισσότερο την πρόθεσή του για σωφρονισμό μερικών *ευγενών, πεφωτισμένων, εντοπίων και Γραικών* (στ. 544), όπως αναφέρει ειρωνικά. Φθάνοντας στο τέλος, το σώμα των αποδεκτών διευρύνεται. Δεν είναι πια μόνο ο ανεψιός ή οι νέοι ευγενείς, ντόπιοι και Έλληνες, αλλά και το γένος ολόκληρο (στ. 1467-1470, 1485-1488), που δυναστεύονταν από τους Οθωμανούς, και που μπορεί να ωφεληθεί από τις νουθεσίες αυτές, ακολουθώντας τις παραδόσεις των προγόνων του και ενισχύοντας την ελληνοχριστιανική παιδεία:

*[μ]ε αυτά, οπού σε γράφω, ανεψιέ μου ποθητέ,
ίσως πού τις καρπός γίνη και 'ς το γένος μάς ποτε,
της θρησκείας και του γένους ευρεθώσι ζηλωταί,
στοχασθούν τινες πως είναι Αποστόλων μαθηταί.
[...] Να διδάσκωνται τα θεία και ποιμένες και λαός,
ν' αναλάβη η εκκλησία, να λατρεύηται Θεός
(στ. 1467-1470, 1484-1485).*

Έτσι, το ποίημα αποκτά μια καθολικότητα, δηλωτικό της οποίας είναι και το υστερόγραφο, που μας θυμίζει το αντίστοιχο, στην ίδια θέση, στο έργο του Καισάριου Δαπόντε Καθρέπτης Γυναικών (1766): *Φίλτατέ μου ανεψιέ,/[α]ν τα παρόντα διά περιέργειαν αντιγράψη τις πιστός φίλος σου, να είναι/επικατάρατος, εάν αφαιρέση ή προσθέση ή μεταβάλη τι των γεγραμμένων/τούτων.*

Πέρα από τον επιστολικό χαρακτήρα του κειμένου, που τού προσδίδει μίαν έντονη επικοινωνιακή και παραινετική διάσταση, ο Κάλφογλου υιοθετεί και άλλες ρητορικές φόρμες της δικής του ή προγενέστερων περιόδων. Αυτή η ποιητική πρόθεση γίνεται αντιληπτή από την αρχή, όπου το ρητορικό σχήμα της αλληγορίας (στ. 17-28) αναλαμβάνει τον ρόλο της εισαγωγής στο θέμα, επιδιώκοντας το ενδιαφέρον του κοινού. Υπηρετώντας αυτόν τον σκοπό, ο ποιητής

²² Βλ. Γ. Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1822/33-1862)», *Ελληνικά* 51 (2) (2001), σ. 341.

²³ Π. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας...*, ό.π., σ. 200.

συμμορφώνεται στις οδηγίες σύνταξης ενός προοιμίου, όπως προτείνονται από συντάκτες εγχειριδίων ρητορικής τέχνης.²⁴ Έτσι, θυμίζοντας τις παραβολές του Ευαγγελίου, ιδιαίτερα αυτήν των «παχειών και ισχνών αγελάδων», εισάγει την αλληγορική παραλληλία²⁵ της Βλαχίας με *μυριόμορφον τέρας* (στ. 11), το οποίο στη συνέχεια μορφοποιεί πιο συγκεκριμένα σε μονόφθαλλη αγελάδα. Πρόκειται για τρόπους και σχήματα με τα οποία, κατά τον Hunger, ο ρητορικός λόγος επιδιώκει τον ψυχολογικό χειρισμό και την προσαρμογή του ακροατή.²⁶

Όπως παρατηρεί ο Κιτρομηλίδης, οι Φαναριώτες ηγεμόνες διεκδικούσαν από την αρχή της εμφάνισής τους στις Παραδουνάβιες χώρες τον ρόλο των συνεχιστών και διερμηνευτών της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας,²⁷ κάτω από τις συνθήκες βέβαια της νέας οθωμανικής κατάκτησης των ντόπιων πληθυσμών. Η αντίληψη για τον «ενάρετο ηγεμόνα», κυρίαρχη στο φαναριώτικο περιβάλλον, υποστηρίζεται έντονα από την αρχή της αναρχικής τους στην εξουσία.²⁸ Ανάμεσα σε πολλές άλλες, κυρίαρχη αρετή ήταν η φροντιδα για τη σωτηρία της ψυχής με την υιοθέτηση της ταπεινοφροσύνης, της καρτερίας και της εγκράτειας στην αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων, με τον φόβο και την πίστη στον Λόγο του Θεού και των εκπροσώπων του. Ένα τέτοιο ηγεμονικό πρότυπο εύκολα αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση για τους υπηκόους. Τα «κάτοπτρα ηγεμόνων»²⁹

24 Βασική παράμετρος επιτυχίας ενός ρητορικού λόγου ορίζεται η σύνθεση ισχυρού προοιμίου και επιλόγου. Έτσι, π.χ., στο έργο του Κων. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, όπου παρουσιάζονται οι βασικές αρχές της ρητορικής τέχνης, ο συγγραφέας, προβάλλοντας τις αρετές και τα προσήκοντα μέρη ενός ρητορικού λόγου, αναφέρει για τη σημασία του προοιμίου και του επιλόγου: «[...] έργον του ρήτορος αναγκαϊότατον είναι να τάπη έμπροσθεν μεν και εις το τέλος του λόγου τας ισχυροτάτας αποδείξεις [...]»: πβ. Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τέχνης Ρητορικής βιβλία Γ' - Συνταχθέντα υπό Κωνσταντίνου Οικονόμου και πρεσβυτέρου του κατά το Φιλολογικόν της Σύμυρης γυμνάσιον διδασκάλου της φιλολογίας. Εις χρήσιν του αυτού Γυμνασίου*, Βιέννη ΑΩΙΓ [1813]: [χ.ό.], σ. 165. Δι-αθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/c/3/6/metadata-22-0000221.tkl&do=148346.pdf&pageno=4&width=840&height=595&maxpage=149&lang=el (τελευταία πρόσβαση 28/8/2020). βλ. και Γ. Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό έργο. Η θεωρία τών «Γραμματικών Τεχνών»*, Αθήνα [2007]: Ριζάρειο Ίδρυμα, σ. 348-423. Ιδιαίτερα για τις αρετές και τους στόχους του προοιμίου, αλλά και για τους τρόπους επίτευξής τους, βλ. Γ. Ξούριας, ό.π., σ. 396-397 και 441.

25 Για το σχήμα της αλληγορίας ο Οικονόμος αναφέρει: «Δύο δε της Αλληγορίας τα είδη, Αίνιγμα, και Γνώμη αινιγματώδης ή παροιμία. [...] Αινιγμάτων είδος είναι και αι παραβολαί»: πβ. Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τέχνης Ρητορικής βιβλία Γ' ...*, ό.π., σ. 219-220.

26 Βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 135.

27 Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 39.

28 Ό.π., σ. 38.

29 Τα Εγκώμια και τα Κάτοπτρα ηγεμόνων, κατά τον Hunger, εξυπηρετούσαν την εδραίωση του πολιτικού συστήματος. Ο όρος «κάτοπτρον ηγεμόνος» χρησιμοποιείται για κείμενα που περιείχαν συμβουλές ή υποδείξεις προς τον ηγεμόνα και τα οποία, υπηρετώντας την αυτοκρατορική ιδεολογία, προσπαθούν να δώσουν μιαν εντυπωσιακή γενική εικόνα των αρετών του: βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 136, 196-213 και 245-256. «Κάτοπτρα ηγεμόνων» συναντά και η Σκαρβέλη-Νικολοπούλου ανάμεσα στα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται για ομάδα κειμένων με θέμα την αγωγή του ηγεμόνα και πηγή έμπνευσης δυο λόγους του Ισοκράτη, τον προς Δημόνικον και τον προς Νικοκλέα, που απευθύνονται σε ηγεμόνες ή επίδοξους ηγεμόνες. Τα κείμενα αυτά προβάλλουν τον ιδανικό άρχοντα, επιδιώκοντας τη διοχέτευση κανόνων

που κατασκευάζονταν με αυτόν τον τρόπο, γίνονταν το μέσο ενίσχυσης και επιβολής της ηγεμονικής θέσης των Φαναριωτών στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, καθώς στηρίζονταν στην ηθική παράδοση που πρόσφερε το χριστιανικό παρελθόν, δηλαδή στη δύναμη της αυθεντίας. Εξάλλου, μια τέτοια μέριμνα υπηρετούσε τη θεωρία της Υπέρτατης Εξουσίας, που σύμφωνα με τον Foucault ενεργούσε ώστε να βρίσκεται στο υψηλότερο επίπεδο της κοινωνίας και να καλύπτει την ολότητα του κοινωνικού σώματος.³⁰ Αναλόγως, και οι Φαναριώτες ηγεμόνες, στηρίζοντας την κληρονομημένη από το Βυζάντιο θεωρία της ιεραρχικής δόμησης του σύμπαντος, εντός της οποίας τοποθετούνταν η ηθική της πατριαρχικής βασιλείας, «στην ουσία άρθρωναν την ιδεολογία που ήταν αναγκαία για τη στήριξη του νέου πολιτικού τους ρόλου».³¹ Γι' αυτό, στην περίπτωση τους, η θρησκευτική παράδοση χρησιμοποιείται στην υπηρεσία της εξουσίας τους και οι ευκαταίες αρετές γίνονται μέσο διατήρησης της καθεστηκυίας τάξης.³²

Έτσι νοούμενη η «ηθική» του Κάλφολου και των ομοφρόνων του, αντιτιθέμενη στην αστική ηθική και επίγεια ευδαιμονία του Διαφωτισμού, συνιστά την αποφυγή κάθε νεωτερισμού και τη συνέχιση της παλιάς τάξης των πραγμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ποιητής, στη θεώρηση της κοινωνικής ηθικής της Βλαχίας, τονίζει αυτές τις αρετές ως απαραίτητες όχι μόνο του ανεψιού του, αλλά στο πρόσωπό του και κάθε «ευπατρίδη» αυτών των περιοχών: η δικαιοσύνη, η χρηστότητα, η αποφυγή των πειρασμών που βρίθουν στον καιρό του, η σύνεση, η υπομονή, η σωστή επιλογή φίλων, η εγκράτεια και η αποχή από την ασωτία, η ταπεινοφροσύνη, η καλλιέργεια της ορθής γνώσης υποταγμένης στον Λόγο του Θεού και απαλλαγμένης από καινοφανή στοιχεία δυτικής προέλευσης, ο σεβασμός των οικογενειακών θεσμών, η ευσέβεια και ο φόβος του Θεού, είναι αρετές που προβάλλονται ως τα ιδανικά χαρακτηριστικά του «καλού καγαθού» ευγενούς πολίτη της εποχής, υπό το πρίσμα βέβαια του ανιόντα συγγενή και του εκπροσώπου της εξουσίας: *[σ]υ δε με πεπαιδευμένους συμβουλεύου κάθε τι, φίλοι δυο / να 'ναι μαζί σου, η τιμή και αρετή. / Διά μέσου τούτων έχεις πρώτον φίλον τον Θεόν* (στ. 283-285).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ιστορικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Κάλφολου προς αυτήν την κατεύθυνση: *[ε]ξ αρχόντων εγεννήθης, χαμερπώς μη γελασθής, [...] / εις αυτάς τας ακοάς σου σφάλισε ως Οδυσσεύς / την κλωστήν μιας Αριάδνης να βαστάξης ως Θησεύς* (στ. 811-814). Πρόκειται, στη γλώσσα της ρητορικής, και όπως διαβάζουμε στον Κωνσταντίνο Οικονόμο, για ένα είδος «έντεχνης πίστωσης», που αποτελεί ισχυρό μέσο πειθούς του ακροα-

καλής συμπεριφοράς στους υπηκόους, με δεδομένο ότι αφού «αρμόζουν στον ηγεμόνα, ταιριάζουν εξ ίσου καλά και σε κάθε άνθρωπο»: Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων...*, ό.π., σ. 36-37.

30 Βλ. Μ. Φουκό, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», ό.π., σ. 113.

31 Πβ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 39.

32 Βλ. και Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 251.

τή.³³ Γι' αυτό, τα ιστορικά παραδείγματα είναι προσεκτικά επιλεγμένα έτσι, ώστε να υπηρετούν τον στόχο τους, υποβάλλοντας στον αναγνώστη συγκεκριμένες θέσεις. Η αναφορά σε μυθικά ή υπαρκτικά πρόσωπα της αρχαιότητας είναι βαρύνουσας σημασίας στο έργο, καθώς αποτελούν «απόπειρες σταχυολόγησης ηθικών μηνυμάτων»³⁴ από τον χώρο της ιστορίας.

Η μνεία του ονόματος του Οδυσσέα και του Θησέα παραπέμπει σε δύο παραδείγματα βασιλέων της ελληνικής αρχαιότητας, που αγωνίστηκαν ποικιλοτρόπως για να διατηρήσουν την ταυτότητά τους. Ο Οδυσσέας, οικουμενικό πρότυπο αγωνιστή, προσπαθεί να εξασφαλίσει τη ζωή του με όλες τις παραμέτρους που την ορίζουν βιολογικά και ιδεολογικά, ως ύπαρξη δηλ. και ως πατρίδα, οικογένεια και πίστη, ως όνομα, καταγωγή, αξίωμα και ήθος. Ξεπερνώντας ποικίλες περιπέτειες και πειρασμούς, σειρήνες και μάγισσες, κατορθώνει να αποκαταστήσει την ηγεμονική του θέση εξολοθρευόντας τους μνηστήρες (της εξουσίας) και να δικαιωθεί. Διατηρεί έτσι την ταυτότητά του αυθεντική, αναλλοίωτη. Ο Θησέας από την άλλη, άρχων κι αυτός, υπερασπίζεται, με τον αγώνα του μέσα στον λαβύρινθο της άγνοιας, της σύγχυσης και του σκότους, την ανεξαρτησία τη δική του, και όσων εκπροσωπεί, από την τυραννία του Μινώταυρου, του ξένου αντιπάλου που εκβιάζει με οδυνηρά ανταλλάγματα την άρχουσα τάξη των Αθηναίων. Ο μίτος της Αριάδνης, η στοχευμένη και απαρέγκλιτη πορεία του ήρωα, είναι η μόνη σωτήρια λύση. Η πιστή παρακολούθηση του οδηγητικού νήματος θα εξασφαλίσει την απαλλαγή από τον Μινώταυρο και την έξοδο από τον επαχθή και χαστικό λαβύρινθο του ξένου κόσμου. Εν τέλει, και ο Θησέας είναι ο άρχων που σθεναρά και νικηφόρα αναμετράται με τον επίδοξο εισβολέα και διατηρεί έτσι την ταυτότητα και την τάξη του, χάρη στην πίστη στις αρχές του και την παραμονή στον στόχο του.

Έτσι, Σειρήνες και Μινώταυροι που ανακαλούνται στη σκέψη του αναγνώστη, επιδιώκουν να αναγνωρισθούν ως οι σύγχρονοι κίνδυνοι που απειλούν την ταυτότητα και την κυριαρχία της καθιερωμένης ηγετικής τάξης. Διότι, όπως επισημαίνει ο Foucault, μια κυρίαρχη τάξη δεν είναι δεδομένη και απαρασάλευτη. Για να επιτευχθεί, να διασφαλιστεί και να αυτοαναπαραχθεί αυτή η κυριαρχία, πρέπει να λειτουργήσουν αποτελεσματικά προμελετημένες στρατηγικές κινήσεις και τακτικές οι οποίες θα την εξασφαλίσουν.³⁵ Συνεπώς, δικαίως από την πλευρά του επισημαίνει ο ευπατριδής ποιητής τους κινδύνους που προέρχονται από τη γαλλική επίδραση στην καθημερινότητα των στελεχών της τάξης του, τόσο σε επίπεδο συνηθειών διαβίωσης, όπως η υποθέτηση δυτικότερης μόδας (στ. 617-618, 669-670) και νέων τρόπων συμπεριφοράς (στ. 629-630, 831-832), όσο και σε επίπεδο εκπαίδευσης –του κυριότερου χώρου όπου βρήκαν απήχηση οι ιδέες του Διαφωτισμού– με την επιλογή ξένων διδασκάλων (στ. 509-510,

³³ Κατά τον Οικονόμο, «[δ]ύο είναι κυρίως αι έντεχνοι ρητορικά πίστεις, ενθύμημα και παράδειγμα»: πβ. Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τέχνης Ρητορικής βιβλία Γ'...*, ό.π., σ. 105 και σ. 115-118· βλ. και Γ. Ξουρίας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων...*, ό.π., σ. 389-391.

³⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 91.

³⁵ Βλ. Μ. Φουκό, «Η ομολογία της σάρκας (1977)», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, ό.π., σ. 141.

553-558), στους οποίους ανατίθεται η μόρφωση των παιδιών, και την εισαγωγή νέου προγράμματος σπουδών και νέων μαθημάτων (στ. 1487-1488). Υπεύθυνα, ωστόσο, για αυτές τις αλλαγές είναι τα *φραντζέζικα* κείμενα (στ. 539-540, 1487-1488), που βρίθουν νεωτερισμών και ελευθεριάζοντος ερωτικού περιεχομένου (στ. 511-514) ή βολταϊκικών ιδεών (στ. 515-518) και εισέρχονται στη Βλαχία μέσω των εμπορικών δρόμων και κυρίως μέσω των μεταφράσεών τους, κύριου αγωγού μεταφοράς ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού.³⁶ Οι απόψεις και τα παραδείγματα του ποιητή, λοιπόν, όχι μόνο αμφισβητούν την τρέχουσα αστική ηθική, αλλά στηλιτεύουν και την αμέλεια των μελών της ίδιας της τάξης του απέναντι σε αυτά τα φαινόμενα, που θέτει σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά της.

Ίδιος παραμένει ο στόχος και όταν ο Κάλφογλου επικρίνει τους δικαστικούς λειτουργούς, σαν φορείς εξουσίας κι αυτούς που έχουν παρασρθεί από τα σημεία του καιρού του (στ. 287-346). Άλλωστε η δικαιοσύνη και η εντιμότητα, συνοδευόμενη από τον φόβο του Θεού, είναι από τα βασικά προτερήματα που οφείλει να έχει ένας ηγεμόνας, όπως τα είχε ορίσει και ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος.³⁷ Μάλιστα, ο ποιητής σε μια προσπάθεια σωφρονισμού των δικαστών τονίζει τη μελλοντική κρίση των ίδιων των κριτών από τη Θεία Δίκη, εξαρτώντας και πάλι κάθε ανθρώπινη πράξη από τη Θεία βούληση. Παρόμοιοι φόβοι εκφράζονται και στο πλαίσιο της κριτικής που ασκεί ο ποιητής στα ήθη του ανώτερου και του κατώτερου κλήρου. Η πρόκληση παθών, εξάλλου, όπως αναφέρουν στα έργα τους περί ρητορικής ο Βικέντιος Δαμοδός και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, αποτελεί έναν βασικό στόχο των ρητορικών λόγων, προκειμένου να πείσουν το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονται.³⁸ Αυτήν την τεχνική, λοιπόν, επιστρατεύει και ο Κάλφογλου, σε μια προσπάθεια να διασφαλίσει την ισχύ της τάξης του και τη διατήρηση της ηγεμονικής της θέσης στην περιοχή, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ενάρτη ζωή και την παραμονή των στελεχών της κοντά στη θεολογική παράδοση.

Οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις του ποιητή επηρεάζουν και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει την αρετή του πολίτη, η οποία στην εποχή του παρουσιάζεται πλέον πολύ διαφορετική από την παραδοσιακή αρετή (στ. 615-906), διότι κατά τον Δημαρά «δεν έχει [πια] τίποτε το θεολογικό, αλλά είναι γερά δεμένη με την εγκόσμια ύπαρξη»,³⁹ σύμφωνα με τα διδάγματα του διαφωτιστι-

³⁶ Βλ. Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική Σκέψη*, Αθήνα 2004: ERGO.

³⁷ Βλ. Ν. Μαυροκορδάτος, *Περί των καθηκόντων*, Εν Βουκουρεστίω 1719: [χ.ό.], σ. ιβ-κα. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/4/e/metadata-22-0000157.tkl> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2020). Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 38.

³⁸ Βλ. Β. Δαμοδός, *Βικεντίου Δαμοδού Πράξις κατά συντομίαν εις τας Ρητορικές Ερμηνείας*, Εν Πέστη της Ουγγαρίας 1815: Εν τη Τυπογραφία Τ. Ιωάννου Τράτνερ, σ. 92-93. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/d/2/1/metadata-39-0000375.tkl> (τελευταία πρόσβαση 28/8/2020). βλ. επίσης, Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τέχνης Ρητορικής Βιβλία Γ'...*, ό.π., σ. 144. Γ. Ξούριας, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων...*, ό.π., σ. 394-395.

³⁹ Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 75.

κού υλισμού,⁴⁰ που πηγάζει από τη νέα αντίληψη για την επίγεια ευδαιμονία: [*γ*] αλλικής ιδέας έχουν, σύστημα δογματικόν, / *ν'* απολαύσουν ελευθέρως ει τ' εις νέους φυσικόν (στ. 551-552). Καθ' ελάττωμα το λέγουν μόδαν ευρωπαϊκίην, / την αισχράν ελευθερίαν ευθυμίαν φυσικήν (στ. 829-832). Ιδιαίτερα, μάλιστα, στέκεται ο Κάλφογλου στην αρετή των γυναικών, στην κριτική παρουσίαση της οποίας αναγνωρίζουμε, με αντίστοιχη επιχειρηματολογία, την εκμετάλλευση των διδακτικών «κατόπτρων» στα οποία σκιαγραφούνται οι ιδιότητες της ενάρετης γυναίκας, όπως συναντώνται π.χ. στον *Καθρέπτην γυναικών*.⁴¹

Υποστηρίζοντας αυτές τις θέσεις, ο ποιητής καταφεύγει ξανά στην ανάκληση ιστορικών παραδειγμάτων του αρχαιοελληνικού και βυζαντινού κόσμου (στ. 317-318), που προβάλλονται ως πρότυπα πολιτικής και ηθικής συμπεριφοράς, ακολουθώντας τη συνήθεια που κληροδότησαν προηγούμενοι του συγγραφέως, και η οποία, κατά τον Κιτρομηλίδη, βοήθησε στη διαμόρφωση του οράματος «της ανάστασης του γένους σε μια ανασυγκροτημένη χριστιανική αυτοκρατορία»⁴² και καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στις αυλές της «φωτισμένης δεσποτείας» των Παρadoxουάβιων Ηγεμονιών. Πράγματι, ο συσχετισμός του χριστιανικού ελλητισμού με τον αρχαίο, που επιχειρείται έντονα στο τέλος του έργου, παραπέμπει σε αυτό το όραμα της συνέχισης του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και της εθνικής ανασυγκρότησης, επιβεβαιώνοντας τις προθέσεις του ποιητή, που όπως όλοι οι Φαναριώτες φροντίζει για τη διατήρηση της ιδέας του Γένους και της ελληνοχριστιανικής του ταυτότητας: [*ν'*] αναλάμψη καν το γένος των Ελλήνων, να φανή / εκ λαμπρών σοφών προγόνων, Έλληνες – Χριστιανοί! (στ. 1485-1486).

Σύμφωνα με όσα σχολιάστηκαν ως τώρα, διακρίνεται ότι ο λόγος του ποιητή κινείται σε όλους τους τομείς της ζωής των συμπολιτών του, τον πολιτικό, τον κοινωνικό, τον οικονομικό, τον θρησκευτικό, με κύρια στόχευση στους ηγετικούς κύκλους της κοινότητάς του, πάντα από την οπτική του εκπροσώπου της άρχουσας τάξης και με τη βεβαιότητα στον παραδειγματισμό των κατωτέρων από τους ανωτέρους. Έτσι, ξαναγαυρίζοντας στην αρχή, στο πορτρέτο του ηγεμόνα, με τις αρετές και τα καθήκοντα που του απέδωσε ο Ν. Μαυροκορδάτος, διαπιστώνει κανείς ότι το έργο που εξετάζεται εδώ αποτελεί ένα κείμενο πολιτικής καθοδηγητικής για μελλοντικούς χρήστες, μια «υποθήκη» που αφήνει ο Κάλφογλου στους διαδόχους του – ανάλογη των ελεγεϊακών υποθηκών του Θεόφιλου προς τον Κύρνο ή του Σόλωνα προς τους Αθηναίους –, ακολουθώντας την παράδοση της προκατόχου του ηγεμόνων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αρχικά αποδέκτης της επιστολής είναι ο ανεψιός του ποιητή, στον οποίον απευθύνονται κατ' αρχάς οι παραινέσεις του: *τα καθήκοντα να μάθης, τους κανόνες της τιμής* (στ. 398). Πρόκειται για έναν μελλοντικό αυλικό υπάλληλο με αυξημένες αρμοδιότητες, που

40 Βλ. Π. Κονδύλης, «Το πρόβλημα του Υλισμού», στο *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 59-87, όπου ο υλισμός αντιμετωπίζεται ως «λογική και νόμιμη απόρροια της κοσμοθεωρητικής μετατόπισης που συνετέφερε ο ορθολογισμός των Νέων Χρόνων»: ό.π., σ. 60.

41 Με το κείμενο αυτό, εξάλλου, συγκρίνει την *Ηθική Στιχουργία* και ο πρώτος εκδότης της, ο Γ. Π. Κρέμος, *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου...*, ό.π., σ. X-XII, κυρίως σε επίπεδο οργάνωσης και στιχουργίας.

42 Πβ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 92.

έρχεται να σταδιοδρομήσει στη Βλαχία κατά το πρότυπο μελών της οικογένειάς του και της τάξης του. Επομένως, επιβάλλεται να γνωρίζει το πρωτόκολλο που καθορίζει τις σχέσεις των ηγετικών στελεχών μεταξύ τους, αλλά και αυτών με τον λαό (στ. 286). Γι' αυτό, στο κείμενο ανιχνεύουμε έναν συνδυασμό πρωτοκόλλου καθκόντων και οδηγού πολιτικής επιβίωσης και σταδιοδρομίας (στ. 363-402), μια «πολιτική χρηστοθήεια» θα λέγαμε, σύμφωνα με την προσωπική εμπειρία του συντάκτη και τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

Πράγματι, το πιο ισχυρό σημείο του έργου είναι η πολιτική του διάσταση. Ο ποιητής διατυπώνει ρητά τη θέση του κατά της Γαλλικής Επανάστασης (στ. 519-520), ενώ στον αντίποδά της προβάλλει το ιδεώδες πολιτειακό καθεστώς. Σύμφωνα με αυτό, ο ιδανικός ηγέτης είναι ο μονάρχης που πολιτεύεται ελέω και φόβω Θεού, που *κυβερνά θεομιμήτως* (στ. 357) εμπνέοντας τους υπηκόους του με το παράδειγμά του. Σύμφωνα με τον Hunger, αυτό αποτελεί ένα από τα «κλισέ» που χρησιμοποιούνταν σε ευρεία κλίμακα από την αυλική ρητορική για τα εγκώμια ηγεμόνων.⁴³ Σε μια τέτοια «θεοκρατική» πολιτεία, ο ηγεμόνας είναι *δεδομένος εκ Θεού* (στ. 1411), «στοιχείο της φυσικής τάξης των πραγμάτων»,⁴⁴ γι' αυτό και με αδιαμφισβήτητο κύρος και ισχύ. Επιπλέον, αυτός, σε μια «φωτισμένη» χριστιανική εκδοχή, διαθέτει πλήθος χριστιανικών αρετών, όπως τη διαρκή άσκηση του πνεύματος, τη δικαιοσύνη, τη φιλανθρωπία και την προστασία των αδύναμων, τη διασφάλιση της ειρήνης, την αγάπη για την ευταξία και την ευνομία (στ. 347-362), ηγεμονικά χαρακτηριστικά που επισημαίνει ποικιλοτρόπως και ο Κάλφογλου. Κοντά σε αυτά, η μετριοφροσύνη, η σύνεση, η φιλευσπλαχνία, η φιλαλήθεια και η ευσέβεια συνιστούν το σύνολο των ύψιστων επιδιωκόμενων ηγετικών προσόντων, που, όπως υποστήριξε και ο Καμαριανός,⁴⁵ στο ποίημα ενσαρκώνονται στο πρόσωπο του Αλέξανδρου Μουρούζη.

Έτσι, ο *νυν χρυσούς αυθέντης [και] μεγαλόπινους ηγεμών* (στ. 347 και 1411) αναγνωρίζεται ως *μέγα καύχημα του γένους, ηγεμόνων καλλονή!* (στ. 351), ενώ συγκρίνεται με τον προκάτοχό του ηγεμόνα Νικόλαο Μαυρογένη. Η σύγκριση, εξάλλου, με πρόσωπα παλαιότερων εποχών αποτελεί πάγιο μέρος των ρητορικών εγκωμίων. Συγχρόνως, εξαιρούνται οι ηρωικές πράξεις του εγκωμιαζόμενου, ο οποίος υψώνεται σε θεϊκό επίπεδο από τον ποιητή-ρήτορα, είτε ως *διοτρεφής ήρωας* (στ. 104), είτε ως *ανατείλας Φοίβος* (στ. 361). Και πάλι η ελληνική αρχαιότητα βοηθά στη σκιαγράφηση και την ανάδειξη του πορτρέτου του ηγέτη, που έχει τη μοναδική σημασία και αίγλη του ζωοδότη Θεού Ήλιου, πηγής κάθε ύπαρξης, στοιχείο που, κατά τον Hunger, αποτελεί σταθερό ρητορικό μοτίβο.⁴⁶ Πρόκειται για μεταφορές, που σύμφωνα και με τον Δαμοδό, σκοπό έχουν να προβάλουν τις αποδείξεις του ρήτορα με περισσότερη ευφράδεια και καλαισθησία.⁴⁷ Έτσι,

43 Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 134 και 135.

44 Πβ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 27.

45 Βλ. N. Camariano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou...», ό.π., σ. 100, 120.

46 Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία...*, ό.π., σ. 136.

47 Βλ. Β. Δαμοδός, *Βικεντίου Δαμωδού Πράξις...*, ό.π., σ. 27-28.

η έννοια του φωτός εδώ –αν και εμφανώς πολύ διαφορετική από αυτήν που αποδόθηκε στον όρο από τους διαφωτιστές– προσδιοριστική ενός ηγεμόνα, καθιστά πολιτειακό πρότυπο το σχήμα της «φωτισμένης δεσποτείας», όρο που, κατά τον Κιτρομηλίδη,⁴⁸ υιοθετήθηκε για να προσδιορίσει τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και τις επιδιώξεις των Φαναριωτών ηγεμόνων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, τόσο για τους ίδιους όσο και για τους υπηκόους τους.

Ο έτσι νοούμενος φωτισμένος ηγεμόνας, λοιπόν, είναι καταρχάς θεοπρόβλητος, άξιος κυβερνήτης, τροπαιούχος και ειρηνοποιός, ασκητής της πίστης, δίκαιος κριτής και επιμελητής του νόμου, αγαθός θεράπων του λαού του και με υψηλό αίσθημα ευθύνης απέναντι σε αυτόν, εργαζόμενος για τον φωτισμό των υπηκόων του, με την ίδρυση σχολείων, με την ηθική διδασκαλία και την ενάρετη ανατροφή, υπηρετώντας και εφαρμόζοντας πάντα τη θεϊκή βούληση, μακριά από ό,τι την επιβουλεύεται και την υποσκάπτει. Με αυτούς τους όρους, η πολιτική καθίσταται η ίδια μια ηθική φιλοσοφία και ο ηγεμόνας ο απόλυτος φορέας της.⁴⁹

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας που υπηρετεί ο Κάλφογλου, συνιστούν το σύνολο των στερεότυπων επαινετικών χαρακτηρισμών που απαντούν στα «εγκώμια» ηγεμόνων. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι, με αυτήν επιπλέον την επιλογή της εγκωμιαστικής ποίησης, ο Κάλφογλου, συνδυάζοντας τις απόψεις του για την πολιτική με τη θεοκρατική αντίληψη περί ηθικής, επιχειρεί να νοθετήσει τα πρόσωπα στα οποία απευθύνεται, προβάλλοντας το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα και καλώντας τους συμβουλευόμενους προς μίμηση της αρετής του. Έτσι, σε μian επιστολή, όπου ο ποιητικός λόγος συμπορεύεται με τον ρητορικό, ο ποιητής ανέπτυξε την κριτική του θεώρηση για καίρια ζητήματα της εποχής του, αντιδρώντας στην παρακμή της τάξης του και επιδιώκοντας την ανάσχεση του νεωτερικού κλίματος, που στα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχε πάρει πια διαστάσεις επιδημίας πανώλης (στ. 528). Με αυτό τον τρόπο έθεσε την ποιητική του έμπνευση στην υπηρεσία συγκεκριμένων πολιτικών επιδιώξεων, δηλαδή στην υπηρεσία της αυλής των Φαναριωτών. Το γεγονός ότι ο ποιητής ακολούθησε δοκιμασμένα πρότυπα και «οδηγίες κατασκευής» για να συνθέσει το έργο του ενισχύει την άποψη για τον στρατευμένο χαρακτήρα του κειμένου του. Έτσι, επιλέγοντας το επιστολικό είδος και στηριζόμενος σε ποικιλία ρητορικών μέσων, κυρίως τον επιδεικτικό και παραινετικό λόγο, άλλοτε εγκωμιαστικά και άλλοτε ηθικοδιδασκτικά, συνδυάζοντάς τα με στοιχεία άλλων κειμενικών ειδών, επεδίωξε έναν ξεκάθαρο πολιτικό στόχο. Σε μian εποχή ακραίων αντιπαράθεσεων, όπου οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες και ο φιλελευθερισμός του Διαφωτισμού προσέκρουε στα συμφέροντα της άρχουσας πολιτικής ή εκκλησιαστικής τάξης, οι φορείς της εξουσίας δεν μπορούσαν παρά να εργασθούν στοχευμένα για την ανάσχεση των διαβρωτικών ροπών και τη διατήρηση του ρόλου τους.

48 Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σ. 167.

49 Τη σύγχρονη άποψη για τη σχέση πολιτικής και ηθικής, βλ. Μ. Φουκό, «Πολιτική και Ηθική», στο *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα 1987: Ύψιλον, σ. 123-130.

Αξίζει, τέλος, να σχολιάσουμε τον υψηλό βαθμό διακειμενικότητας και την όλη συγγραφική αξία του έργου. Το κείμενο διακρίνεται, όπως ήδη επισημάνθηκε, για το πλήθος των τρόπων και των γραμματειακών ειδών, μεταξύ των οποίων κινείται, και το εύρος των διακειμενικών σχέσεων που αναπτύσσει με παλαιότερα γραπτά έργα. Συγκεκριμένα, η ανάλυση του έργου αναδεικνύει έναν δημιουργό με φιλολογική και ιστορική επάρκεια, με βαθεία γνώση της αρχαιοελληνικής, της παλαιοχριστιανικής-πατερικής και της βυζαντινής γραμματείας, τις οποίες έχει αφομοιώσει και μετασχηματίσει σε μια μοναδικής πολυτυπίας σύνθεση. Ο Κάλφογλου αξιοποιεί τη σκευή του σε ένα γλωσσικό (χρησιμοποιεί τη μεικτή γλώσσα, γνωστή στους Φαναριώτες που υπηρετούν στη Βλαχία), λογοτεχνικό, ιστορικό, πολιτισμικό παλίμψηστο,⁵⁰ αποτέλεσμα, όπως και κάθε λογοτεχνικό έργο κατά τον Bakhtin, του συνεχούς διαλόγου, της αλληλενέργειας του ποιήματος με άλλα κείμενα κατά τη διαδικασία παραγωγής του,⁵¹ κάτι που συναρτάται βέβαια με την ταυτότητα του δημιουργού του. Οι υπαινιγμοί του ποιητή απαιτούν επαίνους αποδέκτες με κοινούς κώδικες επικοινωνίας και οικείους στόχους, αναγνώστες στους οποίους γίνονται αντιληπτοί οι συμβολισμοί που διατρέχουν διακειμενικά τον ποιητικό λόγο. Όπως επισημαίνει εξάλλου ο Bakhtin, ένα λογοτεχνικό κείμενο «είναι σαν να συμμετέχει σε διάλογο με το να προσκαλεί την ανταπόκριση και την κατανόηση τρίτων, με τη μορφή της διδακτικής επιρροής, της πειθούς, της κριτικής στάσης και επίδρασης σε αναγνώστες και επιγόνους».⁵² Για αυτά ακριβώς τα δομικά και αισθητικά χαρακτηριστικά του έργου, σύγχρονοι λογοτέχνες, υπερρεαλιστές μάλιστα, όπως ο Εγγονόπουλος και ο Βαλαωρίτης, έχουν –θα έλεγα– εγκλιβωθεί στο έργο τους τον Κάλφογλου,⁵³ όχι μόνον ως αξίον προκάτοχό τους αλλά και ως κειμενικό corpus, εφόσον το συγκεκριμένο έργο του εξακτινώνεται σε ένα αξιοθαύμαστα ευρύ πεδίο έργων και περιόδων, ιστορικών και λογοτεχνικών, και των εκπροσώπων τους.

Μια εμβριθέστερη συγκριτολογική μελέτη, στόχος μιας μελλοντικής εργασίας, για τις συγγραφικές καταβολές του Φαναριώτη λογίου και ποιητή θα αναδείξει με λεπτομέρειες τα συγκεκριμένα δάνεια, τους πνευματικούς προγόνους του ποιητή και τη διακειμενικότητα του έργου. Πρόκειται για ένα κείμενο που αξιοποιεί στο έπακρο τα είδη που καλλιεργήθηκαν στη λόγια παράδοση και στο

50 Βλ. G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα 2018: ΜΙΕΤ-Δ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα 2002: Οδυσσεάς.

51 Βλ. Δ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης...*, ό.π., σ. 126.

52 Πβ. Δ. Τζιόβας, «Επίμετρο. Η αισθητική της άλλης φωνής και η άρνηση της τελεολογίας», στο Μ. Μπαχτίν, *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Α. Ιωαννίδου, Αθήνα 2000: Πόλις, σ. 474.

53 Τον ποιητή Κάλφογλου βρίσκουμε μυθοποιημένο στο έργο του Ν. Βαλαωρίτη, *Τα σπασμένα χέρια της Αφροδίτης της Μήλου* (2012). Αλλά και ο Ν. Εγγονόπουλος υιοθετεί το προσωπείο του Κάλφογλου και αναφέρεται σε αυτόν ως «μεγάλον ποιητή» και «άφταστον διδάσκαλο του λόγου και του ονείρου» στο ποίημά του «Χορός αισθηματικός κι' ευγενικός»: βλ. Σ. Δεγερμεντζίδης, *Ο μύθος του Ορφέα στο έργο του Νίκου Εγγονόπουλου ως φορέας της στάσης του απέναντι στο Γαλλικό υπερρεαλισμό*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Τομέας Λογοτεχνίας, σ. 132, 167, 396, 468.

σύνολο της ελληνικής γραμματείας (ακροθιγώς μόνο, για λόγους οικονομίας χώρου στην παρούσα έκδοση: έπος, λυρική ποίηση, κοσμική και εκκλησιαστική ρητορική, βιβλικός λόγος, κάτοπτρα και χαρακτήρες, επιστολική αφήγηση, πολιτική πραγματεία, απομνημόνευμα) και τα οποία αφομοιώθηκαν στο πλαίσιο της αυλικής φιλολογίας χάριν της ηγεμονικής προβολής. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ποιητής κατορθώνει να υπερβεί τους ειδολογικούς διαχωρισμούς και τα όρια μεταξύ των γραμματειακών κατηγοριών και να συνθέσει τους διαφορετικούς αυτούς λόγους σε μια λειτουργική συνάρθρωσή τους, εξασφαλίζοντας έτσι στο έργο του «ένα δελτίο πολυταυτότητας».⁵⁴ Όλα τα παραπάνω, μέσω του προοιμιακού χαιρετισμού και του επιλόγου, καθιστούν εν τέλει το έργο «διαθήκη» και «νουθεσία», πρότυπο θρησκευτικής, κοινωνικής και πολιτικής δεοντολογίας, και, γι' αυτό, αντικείμενο φύλαξης τόσο από τον ανεψιό όσο και από κάθε άλλον παραλήπτη στον οποίον ποικιλοτρόπως απευθύνεται.

54 Πβ. Λ. Τσιριμώκου, «Εισαγωγή. Play it again Frédéric», στο G. Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα 2018: ΜΙΕΤ, σ. 20.

Παρατηρήσεις στους δεκαπεντασύλλαβους των φαναριώτικων στιχουργημάτων: Από τις μισμαγιές στον Α. Ρ. Ραγκαβή

Αφροδίτη Αθανασοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κύπρου

ABSTRACT

In this paper I examine the Phanariot versification, and more specifically the 15syllable verse of the Phanariot poetry. Basically, what interests me is to illustrate with examples a “Phanariot” way of harmony –a combination of verses and rhythms– which aims to vary the “monotony” of the traditional 15syllable, a working hypothesis that was first posed by G. P. Savvidis. In this context, I will discuss some “irregular”, from a metrical point of view, poems in the Phanariot mismagies, but also in the works of prominent poets of this tradition, such as Athanasios Christopoulos and Alexandros Rizos Ragavis.

Η εργασία αυτή αποτελεί συνέχεια του άρθρου μου για τη Φαναριώτικη μετρική που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* τον Σεπτέμβριο του 2015.¹ Εκεί εξέταξα και όριζα τα βασικά χαρακτηριστικά της φαναριώτικης στιχουργίας, τα οποία συνοψίζω εδώ για να έχουμε μια βάση.²

1 Α. Αθανασοπούλου, «Μετρικά ζητήματα στη φαναριώτικη ποίηση», *Νέα Εστία* 1866 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 716-752. Ηλεκτρονική αναδημοσίευση στον τόμο (e-book) *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας: Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά, Πρακτικά ΙΔ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης στη μνήμη του Ξ. Α. Κοκόλη*, Θεσσαλονίκη 2016: Α.Π.Θ. – Τομέας ΜΝΕΦ, σ. 231-254, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.lit.auth.gr/sites/default/files/mneme_x_a_kokole_praktika.pdf.

2 Οι παρατηρήσεις μου στηρίχθηκαν στη μελέτη 700 περίπου στιχουργημάτων από τις εξής πηγές: —*Μισμαγιά. Ανθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση* Δαούτη (1818), εισαγωγή-επιμέλεια-κριτικό υπόμνημα-παραρτήματα Α. Φραντζή, Αθήνα 1993: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Στο εξής: *Ανθολογία Δαούτη*, έκδ. Φραντζή. —*Η ανέκδοτη φαναριώτικη ποιητική συλλογή του κώδικα 666 Μονής Μεγάλου Μετεώρου (ΙΗ αιώνας), στιχουργήματα αρ. 1-175*, Δ. Ζ. Σοφιανός (επιμ.), Αθήνα 2011: Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερευνών του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (περιλαμβάνει 175 στιχουργήματα, εκ των οποίων τα 147 άγνωστα). Στο εξής: κώδ. 666 Μ.Μ. Μετεώρου. —*Έκδοση χειρόγραφης μισμαγιάς του Νικηφόρου Καντουνιάρη «Μελομένη» (1818)*, εισαγωγή-σχόλια-πίνακες Α. Τσακιρίδου, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2007: Α.Π.Θ. – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας ΜΝΕΣ, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://invenio.lib.auth.gr/record/100759/files/gri-2008-1061.pdf> (περιλαμβάνει γύρω στα 400 στιχουργήματα, τα περισσότερα στα ελληνικά αλλά μερικά σε ξένες γλώσσες). Στο εξής: *Μελομένη*. Βλ. τώρα Α. Τσακιρίδου, *Συγκριτική μελέτη προεπαναστατικών φαναριώτικων ποιητικών ανθολογιών σε σχέση με το χειρόγραφο «Μελομένη» του Νικηφόρου Καντουνιάρη (1818)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2018: Α.Π.Θ. – Τμήμα Φιλολογίας. —Α. Χριστόπουλος, *Λυρικά*, Ε. Τσαντσάνογλου (επιμ.),

1) Το φαναριώτικο σύστημα υπακούει στην αρχή της **απόλυτης ισομετρίας των στίχων**, που πρέπει να έχουν τον ίδιο συνολικό αριθμό συλλαβών και τον τελικό μετρικό τόνο στην ίδια πάντα θέση, ώστε να ομοιομετρούν οριζοντίως και καθέτως. Για τους σύνθετους στίχους βλ. σημείο 4.

2) Η **πιο συχνή μορφή στίχου** στα φαναριώτικα στιχουργήματα είναι η **παροξύτονη** (στην ανθολογία Δαούτη, λ.χ., δεν βρήκα ούτε ένα ποίημα που να μην την περιέχει, είναι δηλαδή υποχρεωτική). Αντίθετα η προπαροξύτονη μορφή, όπως και η οξύτονη, παρουσιάζεται σποραδικά, για να μην πτω σπάνια, μόνη της.³

3) Τα συνηθέστερα μέτρα στους **απλούς στίχους** της φαναριώτικης ποίησης είναι ο 7σύλλαβος [6.1] και ο 8σύλλαβος [7.1]. Η προτίμηση των Φαναριωτών για τον ιαμβικό 7σύλλαβο και ιδίως τον 8σύλλαβο *τροχαϊκό* αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, το σημείο τομής που ενώνει / χωρίζει τη φαναριώτικη *λογία* παράδοση από την εκφορά του *δημοτικού* 15σύλλαβου και των «παιδιών» του (8σύλλαβου και 7σύλλαβου), οι οποίοι ως προς τη ρυθμική αγωγή τους είναι κατά κανόνα «ιαμβικοί».⁴

4) Οι μικρότεροι στίχοι, ο 5σύλλαβος [4.1] και ο 6σύλλαβος [5.1] συνήθως παρατίθενται στην ίδια αράδα και «φτιάχνουν» έτσι μεγαλύτερους στίχους. Ουσιαστικά, όλοι οι στίχοι της φαναριώτικης ποίησης από τον 9σύλλαβο και πάνω, είναι «νόθοι», δηλαδή απαρτίζονται από δύο μικρότερους στίχους.⁵

Αθήνα 1970: Ερμής, 1970 («Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», 2)- ανατύπωση 1999: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Βλ. επίσης, Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Ποιήματα*, Γ. Ανδρειωμένος (φιλολ. επιμ.), Αθήνα 2001: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη («Νεοελληνική Βιβλιοθήκη», 38). Επέλεξε τη «χρηστική» έκδοση της Τσαντσάνογλου, αντί για την πιο πρόσφατη «φιλολογική» του Ανδρειωμένου, για τη διευκόλυνση των παραπομπών, δεδομένου ότι η έκδοση Ανδρειωμένου συμπεριλαμβάνει όλες τις κατά καιρούς εκδόσεις των *Λυρικών* επαναλαμβάνοντας τα ίδια ποιήματα (με άλλη σειρά). Έλαβα ωστόσο υπόψη από την έκδοση Ανδρειωμένου όσα ποιήματα δεν περιλαμβάνονται στην έκδοση Τσαντσάνογλου και είναι εξακριβωμένα του Χριστόπουλου (4 τον αριθμό): το «Προσφώνημα»: σ. 97, το «Δράμα ηρωικών...»: σ. 333-400, ο «Ύμνος εις... Καρατζάν»: σ. 401-404 και η μετάφραση του Α της *Ιλιάδας*: σ. 419-438.

3 Για παράδειγμα, ποιήματα αποκλειστικά με οξύτονη ή προπαροξύτονη κατάληξη δεν εντόπισα καθόλου στην ανθολογία Δαούτη. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι μόνη της η προπαροξύτονη κατάληξη εντοπίζεται μονάχα σε ένα ποίημα από τα πέραν των 100 λυρικών του Χριστόπουλου, το ευτράπελο «Καβαλάρης», με τη μορφή 5.2 (προπαροξύτονος 7σύλλαβος). Εξάλλου, και η οξύτονη κατάληξη, μόνη της, εντοπίζεται σε ελάχιστα (τρία), επίσης ευτράπελα στιχουργήματα του Χριστόπουλου: «Βαθρακός», «Χρυσός καιρός», «Πτεινός», με τη μορφή 7.0 (οξύτονος 7σύλλαβος). Η έρευνά μου στη *Μελοποιημένη* απέδωσε προσώρας ένα μόνο ποίημα, τον αρ. 308, απαρτισμένο εξ ολοκλήρου από 8σύλλαβους οξύτονους (8.0). Περισσότερα τέτοια δείγματα υπάρχουν στη συλλογή του κώδ. 666 της Μ.Μ. Μετώρου.

4 Ο όρος σε εισαγωγικά, αν λάβουμε υπόψη μια εξαίρεση τόσο συχνή που τείνει να γίνει κανονική: τον τονισμό στην πρώτη συλλαβή του 1^{ου} και 2^{ου} ημιστίχιου, που ορίζεται/ερμηνεύεται στη βιβλιογραφία ως «τροχαϊκό» ξεκίνημα, πρόσκαιρη δηλαδή αλλαγή ρυθμού –μάλλον για να διακόψει τη μονοτονία του ιαμβικού ρυθμού– που όμως αποκαθίσταται γρήγορα. Πιο δραστική μεταβολή του ρυθμού επιφέρει ο «αναπαιστικός» τονισμός της 3^{ης}-6^{ης} συλλαβής στον δημοτικό αυτό στίχο. Βλ. εδώ και σημ. 8.

5 Ο Χριστόπουλος στη «Στιχουργική» του (για την οποία βλ. στην επόμενη σημείωση) συγκαταλέγει και τον 8σύλλαβο στους σύνθετους στίχους, δηλαδή σε αυτούς που συντίθενται από δύο μικρότε-

Στο εν λόγω δημοσίευμα άφηνα ανοιχτό για πιο συστηματική εξέταση το ζήτημα των φαναριώτικων 15σύλλαβων σε μακρόστιχα στιχουργήματα, όπως και το ζήτημα ορισμένων περιεργων από μετρικής άποψης ποιημάτων που εντόπισα κατά την έρευνά μου στις φαναριώτικες μισμαγίες. Με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθώ στην παρούσα εργασία. Πριν περάσω στη μετρική ανάλυση, κρίνω σκόπιμες τις ακόλουθες διευκρινίσεις:

α) Χρησιμοποιώ τον όρο «δεκαπεντασύλλαβος» για στίχους που έχουν σύνολο 15 συλλαβές. Ο φαναριώτικος «δεκαπεντασύλλαβος» δεν συμπίπτει με τον δημοτικό, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Εντούτοις, είναι φανερό ότι οι Φαναριώτες στιχουργοί θεωρούν τον στίχο αυτό ως «δεκαπεντασύλλαβο», *μετρώντας τον συνολικό αριθμό των συλλαβών*. Σημειωτέον ότι στη φαναριώτικη στιχουργία οι μετρικές συλλαβές συμπίπτουν με τις γραμματικές, με άλλα λόγια οι Φαναριώτες δεν εφαρμόζουν συνίζηση. Αυτό ισχύει για όλα τα είδη στίχων που χρησιμοποιούν, πράγμα που συνάγεται τόσο από τη «Στιχουργική» του Χριστόπουλου (1811) όσο και από την *Καλλιόπη παλινοστούσα* του Χαρίσιου Μεγδάνη (1819).⁶

β) Χρησιμοποιώ τους ισχύοντες όρους «έντεχνο» ή «ιταλικό» και «δημοτικό» σύστημα, για να δηλώσω ότι στο μεν πρώτο, το ΕΣ, το βασικό κριτήριο ομοιομετρίας των στίχων είναι η θέση του τελικού μετρικού τόνου, ενώ στο δεύτερο, το ΔΣ, το σύνολο των μετρικών συλλαβών (εναλλακτικοί όροι: τονικό και συλλαβικό σύστημα).⁷

γ) Χρησιμοποιώ τους συμβατικούς όρους «τροχαϊκός» και «ιαμβικός» *ρυθμός* (όχι στίχος), που έχουν επικρατήσει στην καθ' ημάς μετρική για να περιγράψουν, ο πρώτος ότι οι τόνοι πέφτουν κατά βάση σε μονές συλλαβές και ο δεύτερος ότι οι τόνοι πέφτουν αντίστοιχα σε ζυγές συλλαβές, αφού ακόμη δεν έχουν προταθεί καλύτεροι.⁸

ρους. Σημειωτέον επίσης ότι ο άτμητος ιταλογενής 11σύλλαβος είναι άγνωστος στη φαναριώτικη παραδοσιακή στιχουργία (δεν εντόπισα ούτε ένα παράδειγμα στον Χριστόπουλο ή στις μισμαγίες που εξέτασα), εκτός από ένα ποίημα, στον κώδ. 666 της Μ.Μ. Μετεώρου (αρ. 119, σ. 165), το οποίο κατά τη γνώμη μου είναι «μίμηση»: το λεξιλόγιο και το ύφος του θυμίζει χτυπητά 11σύλλαβους της Κρητικής Λογοτεχνίας, π.χ. *Ερωφίλη*. Στην ανθολογία Δαούτη το ποίημα αρ. 44 (σ. 189) είναι νόθος 11σύλλαβος, συντίθεται δηλαδή από δύο στίχους με μετρικό σχήμα 5:1 | 5:0 που ριμάρουν ζευγαρωτά. Τα δύο σκέλη/ημίστιχοι ισοσυλλαβούν καθέτως. Το ίδιο ισχύει και για τους 13σύλλαβους που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

6 Βλ. στο εγχειρίδιο του τελευταίου τον γενικό νόμο περί ισοσυλλαβίας (σ. 4), τον γενικό ορισμό των «πολιτικών στίχων» (σ. 16), τα χαρακτηριστικά των «σύνθετων» πολιτικών στίχων (σ. 19 κ.ε.) και τα είδη του «δεκαπεντασύλλαβου» (σ. 26-29): Χαρίσιος Δημητρίου Μεγδάνης, *Καλλιόπη παλινοστούσα ή Περί ποιητικής μεθόδου*, Βιέννη 1819, προσιτό στην «Ανέμη». Η «Στιχουργική» του Χριστόπουλου δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση Τσαντσάνογλου, αλλά είναι προσιτή σε παλαιότερες εκδόσεις των *Λυρικών* που είναι ψηφιοποιημένες στην «Ανέμη», καθώς και στη νεότερη έκδοση του Ανδρειωμένου, σ. 205-216. Τα σχετικά με τα είδη του φαναριώτικου 15σύλλαβου εκτίθενται στις σ. 213-214.

7 Πρόκειται, για την ακρίβεια, για «τονικο-συλλαβικό» και «συλλαβικο-τονικό» σύστημα. Προτείνω συντομευμένα «τονικό» και «συλλαβικό» αναλόγως της έμφασης που πέφτει στο κάθε ένα από τα συστατικά στοιχεία του νεοελληνικού στίχου (θέση τελικού μετρικού τόνου – σύνολο μετρικών συλλαβών) αντίστοιχα.

8 Η προβληματική χρήση των όρων –εξ ου γιατί μπαίνουν σε εισαγωγικά– δεν οφείλεται μόνο στην

δ) Αποδίδω, τέλος, το μετρικό σχήμα των στίχων με τη χρήση ενός αριθμητικού συμβόλου το οποίο αποτελείται από δύο νούμερα: το πρώτο δηλώνει τον αριθμό των συλλαβών του στίχου έως και αυτήν που φέρει τον τελευταίο μετρικό τόνο, ενώ το δεύτερο τον αριθμό των άτονων συλλαβών που ενδεχομένως ακολουθούν. Έτσι, λ.χ., το σύμβολο 6.2 δηλώνει έναν στίχο που φέρει τελικό μετρικό τόνο στην 6^η συλλαβή και μετά από αυτήν ακολουθούν 2 ακόμη άτονες (ο στίχος έχει συνολικά 8 συλλαβές). Ανάλογα, το σύμβολο 6.1 δηλώνει έναν στίχο που φέρει τελικό μετρικό τόνο στην 6^η συλλαβή και μετά από αυτήν ακολουθεί 1 άτονη (ο στίχος έχει συνολικά 7 συλλαβές).

Στη φαναριώτικη ποίηση ο 15σύλλαβος παρουσιάζεται με δύο μορφές, τον ιαμβικό και τον τροχαϊκό 15σύλλαβο.⁹ Ειδοποιοί γνώρισμα του πρώτου σε σχέση με τον κανονικό δημοτικό 15σύλλαβο είναι ότι ο φαναριώτικος ιαμβικός 15σύλλαβος δεν εναλλάσσει οξύτονη και προπαραοξύτονη κατάληξη στο 1^ο ημιστίχιο (8.0/6.2) αλλά τείνει να προμοδοτεί τη μία από αυτές, και πιο ειδικά την προπαραοξύτονη (6.2). Πρόκειται δηλαδή για «δημοτικοφανή» και όχι για καθαυτό δημοτικό 15σύλλαβο.¹⁰ Δίνω ενδεικτικά ένα παράδειγμα· στο ποίημα **απουσιάζει εντελώς η οξύτονη κατάληξη** (8.0) από το 1^ο ημιστίχιο, που είναι υποχρεωτική στον δημοτικό 15σύλλαβο:

αρχαιοελληνική καταγωγή τους, όπου η διάκριση ιάμβου-τροχαίου είχε εντελώς άλλο περιεχόμενο, αλλά και γιατί στην περίπτωση των μικρών στίχων (4σύλλαβοι, 5σύλλαβοι, 6σύλλαβοι) οι τόνοι «παίζου» μεταξύ ζυγών και μονών συλλαβών κατά τρόπο που δεν καλύπτεται από τους παραπάνω ορισμούς του «ιαμβικού» και του «τροχαϊκού» ρυθμού.

9 Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μισά και πλέον ποιήματα στην ανθολογία Δαούτη είναι σε 15σύλλαβο (ιαμβικό και τροχαϊκό). Ευρύ δείγμα τέτοιων στίχων παρέχει επίσης ο κώδ. 666 Μ.Μ. Μετεώρου στις πρώτες και στις τελευταίες σελίδες του (βλ. έκδ. Σοφιανού, σ. 35-57 και 177-210). Το δείγμα που έχουμε από τον Χριστόπουλο είναι κάπως πιο περιορισμένο. Πέρα από τις 3 μεταφράσεις ποιημάτων από τη Σαπφώ (σε 15σύλλαβο ανομοιοκατάληκτο), υπάρχουν 2 ακόμη ποιήματα του Χριστόπουλου σε ιαμβικό 15σύλλαβο: η σύντομη αφιέρωση στον Ιακωβάκη Ρίζο Νερούλο (σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα) και η μετάφραση του Α της *Ιλιάδας* (σε ανομοιοκατάληκτους στίχους, όπως και οι μεταφράσεις από τη Σαπφώ). Από τα μακρόστιχα ποιήματα του Χριστόπουλου, «Έρωτας απολογούμενος» και «Δράμα ηρωικών... [Αχιλλεύς]», μόνο το πρώτο είναι εξ ολοκλήρου σε ιαμβικό 15σύλλαβο με ζευγαρωτή ρίμα. Η περίπτωση του Αχιλλέα είναι πιο ενδιαφέρουσα, καθώς στο έργο αυτό έχουμε ποικιλία μέτρων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

10 Το ότι στις μισαγίες «συμπαράτιθενται αδιακρίτως φαναριώτικα στιχουργήματα και δημοτικά δίστιχα» το επισημαίνει και η Φραντζή (*Μισαγιά... κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη*, ό.π., σ. 40), χωρίς παραδείγματα. Τέτοια λαικότροπα στο ύφος δείγματα στην ανθολογία Δαούτη Θεωρώ, λ.χ., τα στιχουργήματα αρ. 18, 51, 52, 66, σε αντιπαραβολή με τους αρ. 49, 50 που αποτυπώνουν πιο έκτυπα το φαναριώτικο ύφος. Όπως και να 'χει, η μη εναλλαγή οξύτονης – προπαραοξύτονης κατάληξης στο 1^ο ημιστίχιο συναντάται μόνο σε φαναριώτικους 15σύλλαβους, κάτι που, ως γνωστόν, δεν ισχύει στον καθαυτό δημοτικό 15σύλλαβο. Βλ. τη διάκριση που κάνει και ο Χριστόπουλος στη «Στιχουργική» του για τους «παραοξύτονους» 15σύλλαβους (έκδ. Ανδρειωμένου, σ. 213): σημειώνω ότι στην περιγραφή του Χριστόπουλου υπάρχει ένα λάθος εκ παραδρομής για το α' είδος που αφορά τους «δημοτικούς» 15σύλλαβους. Το σωστό είναι: «Των μεν πρώτων ο στίχος τονίζεται σαν ένας οχτωσύλλαβος οξύτονος, κ' ένας εφτασύλλαβος παραοξύτονος [...]». Ενδιαφέρει παρουσιάζει και το ποίημα αρ. 107 στον κώδ. 666 Μ.Μ. Μετεώρου (έκδ. Σοφιανού, σ. 152-154), όπου ο 15σύλλαβος εμφανίζεται «σπασμένος» σε *διαφορετικά μέρη του στιχουργήματος*: με τη μορφή 8.0 (στ. 1-32) και με τη μορφή 6.1 (στ. 33-64).

(1) [ΚΑΛΟΥΤΥΧΟΣ, ΉΠΟΥ ΠΩΠΟΤΕ ΔΕΝ ΗΘΕΛ' ΑΓΑΠΗΣΕΙ]

	Καλούτυχος, ἴπου πώποτε δεν ἤθελ' αγαπήσει,	6.2 6.1 ¹¹
	εκείνος ευτυχέστατα, στον κόσμο θέλει ζήσει.	6.2 6.1
	Τον νούν του ἔχει πάντοτε αὐτός εἰς το κεφάλι,	6.2 6.1
	κ' οὐδέποτε αισθάνεται στην κεφαλὴν του ζάλη.	6.2 6.1
5	Ακολουθεῖ το ἔργον του με σωστοτάτας φρένας,	6.2 6.1
	ποτέ του δεν υπόκειται, να τον γελά κανένας.	6.2 6.1
	Κοιμάται ησυχώτατα ως άκακον αρνάκι,	6.2 6.1
	δεν γεύεται του ἔρωτος τ' ολέθριον φαρμάκι.	6.2 6.1
10	Και ἐξυπνά χαρούμενος, τον πλάστην του δοξάζει,	6.2 6.1
	τον κόσμον υπερχαίρεται χωρὶς ν' αναστενάζει.	6.2 6.1
	Καρδίαν ἔχει άδολον, ως το περιστεράκι,	6.2 6.1
	μετέρχεται στο στόμα του συχνά το τραγουδάκι.	6.2 6.1
	Το πνεύμα καθαρώτατον εἰς το να κριτικάρη	6.2 6.1
	ὑπέρ των συμφερόντων του, που να πατή ποδάρι.	6.2 6.1
15	Και το καλόν αισθάνεται, και το κακόν το βλέπει,	6.2 6.1
	και περί των μελλόντων του αὐτός σχεδόν προβλέπει.	6.2 6.1

(Ανθολογία Δασύτη, έκδ. Φραντζή, αρ. 67, σ. 220)

Ο τροχαϊκός 15σύλλαβος από την άλλη, που είναι κατά τη γνώμη μου καθαυτό φαναριώτικος (στη δημοτική ποίηση δεν υπάρχει), ουσιαστικά «αντιστρέφει» το γνωστό μας σχήμα (και ρυθμό) του 15σύλλαβου, θέτοντας στο 1^ο ημιστίχιο την παροξύτονη κατάληξη (7.1) και στο δεύτερο την οξύτονη (7.0), σε αντίθεση με ό,τι γίνεται στον κανονικό 15σύλλαβο όπου το 1^ο ημιστίχιο είναι οξύτονο (ή προπαροξύτονο) και το δεύτερο παροξύτονο. Για να έχουμε μια σαφή εικόνα του στίχου αυτού δίνω το ακόλουθο παράδειγμα:

(2α) ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΞΑΣΤΙΧΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΡΥΣΙΝ ΤΟΥ ΙΑΣΙΟΥ

	Εἰς τον κύκλον των ζωδίων εἶμαι λέων φλογερός,	7.1 7.0
	κι εἰς την πόλιν Ιασίου υδροχόος δροσερός.	7.1 7.0
	Εκεἰ φλόγες, εδω δρόσους· ἐκεἰ πύρ, εδῶ νερόν	7.1 7.0
	εξερεύγομαι και χύνω ἀπο φάρυγγα ξερόν.	7.1 7.0
5	Ὀλην μ' ἄλλαξε την φύσιν ο της πόλεως σωτήρ,	7.1 7.0
	ο Ἀλέξανδρος Μουρούζης, των υδάτων ο δοτήρ!	7.1 7.0

Οι τόνοι των επιρρημάτων «εκεί», «εδῶ», «εκεἰ» (στ. 3) και της πρόθεσης «ἀπό» (στ. 4) παθαίνουν μετρικό χαστόνισμα –επικρατοῦν οι τόνοι των ουσιαστικών που φέρουν τον «σωστό» τόνο σε μονή συλλαβή.

(Χριστόπουλος, *Λυρικά*, έκδ. Τσαντσάνογλου, σ. 105)

¹¹ Στο μετρικό σχήμα, η μονή κάθετη γραμμὴ | δηλώνει ὄριο ημιστιχίων· τον ρόλο αὐτό συχνά παίξει η στίξη, ὅπως φαίνεται ἀπό τα παραθέματα. Στην καταγραφή των στίχων δηλώνονται μόνο οι μετρικοί τόνοι.

Εκτός από τη μορφή 7.1 | 7.0, που είναι και η πιο συνηθισμένη, στη φαναριώτικη ποίηση ενίοτε βρίσκουμε και τροχαϊκό 15σύλλαβο με οξύτονο το 1^ο ημιστίχιο και παροξύτονο το 2^ο (7.0 | 7.1).¹² Παραθέτω ένα παράδειγμα από τον Αχιλλέα του Χριστόπουλου:¹³

(2β) Απόσπασμα από τον διάλογο Αχιλλέα και Φοίνικα:

ΑΧΙΛΛ. Μη φοβείσαι κ' ευτυχούν, εις την μάχην οι δικοί μας.	7.0 7.1
Και ελπίζομεν σχεδόν, πως νικούνται οι εχθροί μας.	7.0 7.1
ΦΟΙΝ. Δεν πιστεύω παντελώς οι δικοί μας να ανθέξουν	7.0 7.1
Εις τον πόλεμον αυτόν, οι θεοί αν δεν συντρέξουν.	7.0 7.1
Επειδ' είναι μοναχοί, εις αυτήν την δυστυχίαν,	7.0 7.1
Και δεν έχουν απ' αλλού, συνδρομήν σχεδόν καμμίαν.	7.0 7.1

(Χριστόπουλος, *Αχιλλεύς*, σ. 65)

Όπως βλέπουμε, και στις δύο παραλλαγές του τροχαϊκού 15σύλλαβου των Φαναριωτών (2α, 2β) **απουσιάζει η προπαροξύτονη κατάληξη**, που είναι υποχρεωτική στον δημοτικό 15σύλλαβο. Αν μάλιστα προσέξουμε, θα δούμε ότι τα δύο ημιστίχια (ή «ημιστίχιοι» όπως τους αποκαλεί η Δεληγιαννάκη)¹⁴ ισοδυναμούν πλήρως στον κάθετο άξονα.

Συμπέρασμα: στην επικράτεια του φαναριώτικου 15σύλλαβου, είτε πρόκειται για ιαμβικό «δημοτικοφανή» είτε πρόκειται για τροχαϊκό, προβλέπεται ο κανόνας της ισομετρίας *πανομοιότυπων* στίχων, οι οποίοι έχουν τον ίδιο αριθμό συλλαβών και τον τελικό μετρικό τόνο στην ίδια πάντα θέση, τόσο οριζοντίως (στην πλήρη έκταση/ανάπτυξη του στίχου) όσο και καθέτως (στα επιμέρους ημιστίχια). Αυτό είναι και το γενικότερο χαρακτηριστικό του φαναριώτικου μετρικού συστήματος, που μπορεί ως εκ τούτου να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στην *τομή* μεταξύ «τονικού» (ιταλικού) και «συλλαβικού» (δημοτικού) συστήματος, μετέχοντας και των δύο κανόνων χωρίς να ανήκει ξεκάθαρα σε κανέναν απ' τους δύο. Στην

¹² Αν και το είδος αυτό δεν αναφέρεται στη «Στιχουργική» του Χριστόπουλου, εντούτοις τεκμηριώνεται στο μετρικό εγχειρίδιο του Μεγδάνη (*Καλλιόπη παλινοστούσα...*, ό.π., π.χ. σ. 23) και στον *Νέο Ερωτόκριτο* του Φωτεινού: πβ. λ.χ. στην εργασία της Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale της φαναριώτικης στιχουργίας», *Κονδυλοφόρος* 6 (2007), τα παραθέματα των σ. 18-19 [7.1 | 7.0] με το πρώτο παράθεμα της σ. 32 [7.0 | 7.1]. Πολλά παραδείγματα τέτοιων φαναριώτικων 15σύλλαβων με σχήμα είτε 7.1 | 7.0 είτε, σπανιότερα, 7.0 | 7.1 βρίσκουμε και στον κώδ. 666 της Μ.Μ. Μετewρου και στη *Μελομένη*. Σημειωτέον ότι πουθενά σε αυτά τα ποιήματα δεν εμφανίζεται προπαροξύτονη παραλλαγή του στίχου· η εναλλαγή –με σταθερή θέση των δύο μορφών– αφορά μόνο την παροξύτονη και την οξύτονη μορφή, προφανώς για να βγει το μέτρο, το σύνολο 15 συλλαβών.

¹³ Το ποίημα είναι προσοδίο στην έκδ. Ανδρειωμένου (σ. 327-400, οι πρώτες σελίδες αφορούν την υπόθεση) και αυτοτελώς σε ψηφιακή μορφή στην «Ανέμη», στην έκδοση: Αθανασίου Χριστοπούλου, *Δράμα ηρωικών: Ο Αχιλλεύς*, εκδίδεται επιμελεία και δαπάνη Κωσιμά Εσφιγμενίγυ, εκδόσεις Β', Εν Βόλω 1892: Τύποις Νικολάου Χ. Ρουσοπούλου (έχω διορθώσει τα εμφανή λάθη: Εν Βώλω και Ρουσοπούλου). Στο εξής παραπέμπω στην έκδοση αυτή με τη συντομογραφία: Χριστόπουλος, *Αχιλλεύς*. Ας προσεχθεί στο παράθεμα, εκτός από το μετρικό σχήμα, και το ότι οι τόνοι πέφτουν πάντα στην 3^η και 7^η συλλαβή και στα δύο ημιστίχια.

¹⁴ Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale...», ό.π., σ. 32· ο όρος δηλώνει ότι τα «ημιστίχια» των φαναριώτικων στιχουργημάτων είναι στίχοι.

περίπτωση των φαναριώτικων στίχων είναι προτιμότερο να μιλάμε για ένα κατά κυριολεξία συλλαβικο-τονικό, ήτοι απόλυτα ισομετρικό σύστημα.

Εκείνο όμως που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, και στο οποίο θα επικεντρωθώ εδώ, είναι ορισμένα φαινόμενα μείξης μέτρων και ρυθμών, ένα είδος φαναριώτικης πολύτροπης αρμονίας ως απάντηση στην «κρίση του [15σύλλαβου] στίχου». Πρόκειται για μια ιδέα που ανήκει στις υποθήκες του Γ. Π. Σαββίδη, ο οποίος στο άρθρο του «Παλιό κρασί σε νέα μπουκάλια» πρώτος έκανε λόγο για «την νεότερη προσπάθεια κύκλου Φαναριωτών, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, να ανακαινίσουν γλωσσικά και να ποικίλουν μετρικά “το μονότονον των Κρητικών επών”» (η τελευταία φράση είναι δάνεια από τη μετρική *Επισημείωσι*ν του Κάλβου).¹⁵

Για να ελέγξω την υπόθεση Σαββίδη, θα εξετάσω στη συνέχεια μερικά παραδείγματα. Θα ξεκινήσω από το *Δράμα ηρωικών: Ο Αχιλλεύς* του Χριστόπουλου, ένα μακρόστιχο ποίημα που επεξεργάζεται ένα γνωστό ιλιαδικό επεισόδιο, την «μήνιν» του Αχιλλέα. Στο εκτενές αυτό σύνθεμα ο Χριστόπουλος χρησιμοποιεί ποικιλία μέτρων, ανάλογα με τα πρόσωπα που μιλούν (ενίοτε το ίδιο πρόσωπο μιλά σε διαφορετικό μέτρο), όπως φαίνεται στον Πίνακα που παραθέτω στο τέλος της εργασίας. Κυριαρχούν ο 15σύλλαβος, ιαμβικός και τροχαϊκός, καθώς και ο «16σύλλαβος», δηλαδή ο τροχαϊκός διπλός 8σύλλαβος (7.1 | 7.1), που αποτελούν τα αγαπημένα μέτρα των Φαναριωτών. Όλοι οι στίχοι ριμάρουν ανά ζεύγη, εκτός αν πρόκειται για 5στιχα, όπου ο τελευταίος στίχος κάθε στροφής ριμάρει με τον τελευταίο της επόμενης «δένοντας» έτσι τις στροφές μεταξύ τους. Ανάλογη μετρική ποικιλία με το έργο του Χριστόπουλου βρίσκουμε και στον *Νέο Ερωτόκριτο* του Διονυσίου Φωτεινού, που εξέτασε η Ναταλία Δεληγιαννάκη.¹⁶ Εντούτοις, στα εν λόγω έργα δεν εντοπίζουμε μείξη μέτρων και ρυθμών στο ίδιο μέρος του συνθέματος.

Αυτή τη μείξη την παρατηρούμε, ωστόσο, στις μισμαγίες, τις φαναριώτικες ανθολογίες λυρικών τραγουδιών που κυκλοφορούσαν προφορικά και σώζονται σε χειρόγραφα. Το γεγονός ότι τα παραδείγματα, καίτοι ευάριθμα, εντοπίζονται και στις τρεις μισμαγίες που εξέτασα (ανθολογία Δαούτη, *Μελοπομένη*, κώδικας 666 της Μονής Μεγάλου Μετεώρου) υποδεικνύει ότι το θέμα έχει ψαχνό και χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Αξίζει να επισημάνουμε καταρχήν μια περίπτωση που αφορά τους απλούς στίχους (οι οποίοι, όπως είπαμε, αποτελούν τη βάση από την οποία γεννιούνται οι μεγαλύτεροι στίχοι). Πρόκειται για τη συνύπαρξη ιαμβικού και τροχαϊκού (οξύτονου/παροξύτονου) 8σύλλαβου σε τετράστιχα, την οποία εντόπισα στον κώδ. 666 της Μ.Μ. Μετεώρου (η γραμμή στο παράθεμα που ακολουθεί δηλώνει το όριο κάθε 4στιχου, με βάση τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία):

¹⁵ Βλ. Γ. Π. Σαββίδη, «Παλιό κρασί σε νέα μπουκάλια, Ι. Λανθάνουσα Φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Μαντατοφόρος* 32 (Δεκέμβριος 1990), σ. 68-69: το απόσπασμα στη σ. 69.

¹⁶ Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale...», ό.π., σ. 11-36.

(5) Συνύπαρξη ιαμβικού + τροχαϊκού 8σύλλαβου			
	Γιατί μ' εχθρεύεθες, γιατί,	8.0] 8σ. ιαμβ. αλλαγή ρυθμού
	ώς τότε η απονία αυτή;	8.0	
	Μ' εκατάνησες να κλαίω	7.1] 8σ. τροχ.
	άδικα, χωρίς να πταίγω.	7.1	
5	Μ' εκάκιωσες κι άλλαις βολαίς,	8.0	
	πλην την αιτίαν δεν με λές,	8.0	
	χωρισμόν μονον γυρεύεις,	7.1	
	άδικα να με παιδεύης.	7.1	
	Φθάνει πουλί μου, φθάνει πλιά,	8.0	
10	ως τότε αυτά τα κισεντιά;	8.0	
	Κισεντιά φαρμακεμένα,	7.1	
	τί με τα μηνάς εμένα;	7.1	
	[...]		
21	Αν είν' και σ' έπταιξα εγώ,	8.0	
	στέργω ατή μου να σφαγώ,	8.0	
	ει δε μή και δεν σε πταίγω,	7.1	
	τί να κάθωμαι να κλαίγω;	7.1	

 στ. 4-5: στην έκδ. Σοφιανού υπάρχει κόμμα, έθεσα τελεία για νοηματικούς λόγους· στ. 7: το «μόνον» παθαίνει μετρικό χαστόνισμα· τον ρυθμό στηρίζει ο τόνος της 3^{ης} συλλαβής: «χωρισμόν».

(Κώδ. 666 Μ.Μ. Μετεώρου: έκδ. Σοφιανού, αρ. 51, σ. 85: το ποίημα εκτείνεται σε 24 συνολικά στίχους με το ίδιο ακριβώς μετρικό σχήμα)

Το ενδιαφέρον στο παράδειγμα αυτό είναι η αλλαγή του ρυθμού *μέσα στο ίδιο τετράστιχο*: το πρώτο ζευγάρι στίχων κάθε στροφής έχει ιαμβικό ρυθμό, ενώ το δεύτερο τροχαϊκό. Αυτό υποδηλώνει ότι στο φαναριώτικο αυτή η αλλαγή ρυθμού δεν ενοχλεί αλλά αντίθετα «σπάει» τη μονοτονία του μέτρου, χωρίς να παραβιάζεται ο βασικός φαναριώτικος κανόνας της ισοσυλλαβίας των στίχων, αφού όλοι τους έχουν 8 συλλαβές και είναι επίσης τονικά ισοδύναμοι (τονίζονται ανά δύο στην ίδια τελική συλλαβή).

Ας περάσουμε τώρα στον 15σύλλαβο. Ειδικό ενδιαφέρον για το θέμα που μας απασχολεί παρουσιάζει η συνύπαρξη ιαμβικού και τροχαϊκού 15σύλλαβου *μέσα στο ίδιο ποίημα*. Δίνω το παρακάτω παράδειγμα:

(6) Συνύπαρξη ιαμβικού + τροχαϊκού 15σύλλαβου			
[60. ΣΑΝ ΤΙ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΝΑ ΣΕ ΉΠΩ, ΦΩΣ ΜΟΥ ΝΑ ΣΕ ΑΡΕΣΗ;]			
	Σαν τί τραγούδι να σε 'πώ, φώς μου να σε αρέση;	8.0 6.1	} ιαμβ. 15σ.
	'πού 'χεις αγγελικόν κορμί, και δακτυλίδι μέση;	8.0 6.1	
	Συλλογισμένη σε θωρώ, κάμνω να σ' ερωτήσω,	8.0 6.1	
	αν ήν' απ' την αγάπην σου να σε παρηγορήσω.	6.2 6.1	
5	Στο παραθύρ', οπού 'σαι σύ, είναι κ' άλλαις κοντά σου,	8.0 6.1	
	εσύ 'σαι η γαρουφαλιά, κ' αι άλλαι τα κλονιά σου.	8.0 6.1	
	[...]		
	Αν βουληθής να απαρηθής τον αγαπητικόν σου,	8.0 6.1	

	η θάλασσα, και το σπαθί νά 'ναι ο θάνατός σου.	8.0 6.1	} τροχ. 15σ.
25	Αγάπη μου γλυκειά πολύ μίλιει-με με γλυκάδα, φαρμάκι, 'που μ' επότισες αυτήν την εβδομάδα.	8.0 6.1 6.2 6.1	
	Αγάπα την αγάπην σου, και μην την κάμης νάζι, γιατ' ο θεός την ευμορφιά, 'σαν τ' άνηθ την τινάζει.	6.2 6.1 8.0 6.1	
	Κάμε με κυρά μου δένδρον ίσια με το βόγι σου,	7.1 5.2	
30	φύτευσέ με στην αυλήν σου και στο περιβόλι σου.	7.1 5.2	
	Και νερόν μη με ποτίσης, δάκρυα 'π' τα ματάκια σου,	7.1 5.2	
	και δροσιά να με δροσίζης μέσ' απ' τα βυζάκια σου.	7.1 5.2	
	Κάμε με κυρά μ' κουπέλι να παστρεύω την αυλή, κ' ώντας βγαίν' ο κύρης έξω, να πλαγιάζωμε μαζί.	7.1 7.0 7.1 7.0	

(Ανθολογία Δασούτη, έκδ. Φραντζή, σ. 213-214
– διατηρείται η ορθογραφία της έκδ. Φραντζή)

Η αλλαγή του ρυθμού στον στ. 29 (από ιαμβικό σε τροχαϊκό) εξισορροπείται από την ισοσυλλαβία/ισομετρία των στίχων: όλοι οι στίχοι, είτε ιαμβικοί είτε τροχαϊκοί, βγάζουν το ίδιο σύνολο συλλαβών και οριζοντίως και καθέτως. Από την άλλη, η συνύπαρξη δύο ρυθμικά ετερογενών τύπων 15σύλλαβου στο ίδιο στιχουργικό περιβάλλον σπάει τη μονοτονία είτε του ιαμβικού είτε του τροχαϊκού ρυθμού.¹⁷ Κοντολογίς, έχουμε εδώ το πρόπλασμα ενός μεικτού 15σύλλαβου, ιαμβικο-τροχαϊκού αν μου επιτρέπεται η έκφραση, που συντίθεται από στίχους ετερόρρυθμους μεν αλλά συλλαβικά ισόμετρους.¹⁸

¹⁷ Αξίζει επίσης να παρατηρήσουμε τη συλλαβική ισοδυναμία προπαροξύτονης (5.2) και οξύτονης κατάληξης (7.0) στο 2^ο ημιστίχο των τροχαϊκών 15σύλλαβων (στ. 29-33 και 34-35 αντίστοιχα), που έχει το αντίστοιχό της στην ισοδυναμία οξύτονης (8.0) και προπαροξύτονης κατάληξης (6.2) στο 1^ο ημιστίχο των ιαμβικών 15σύλλαβων του ποιήματος, σύμφωνα με το «δημοτικό»/ισοσυλλαβικό σύστημα μέτρησης.

¹⁸ Πβ. και το ποίημα αρ. 5, που παραθέτει μαζί με άλλα από τα κατάλοιπα του Φωριέλ, ο Αλέξης Πολίτης στο άρθρο του «Φαναριώτικα τραγούδια: από το τραγούδι προς την αυταξία του λόγου, 1800-1820», στον τόμο *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, 1. Χατζηπαναγιώτη (επιμ.) κ.ά., Αθήνα 2013: Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, σ. 385-404 (τα ποιήματα στις σ. 400-404, το συγκεκριμένο στη σ. 401):

Εκεί 'βρα δένδρα φουντωτά και μιαν μεγάλη βρύση,	8.0 6.1
έναν μεγάλο πλάτανο κι έμορφο κυπαρίσι.	6.2 6.1
Κάμε-με κυρά-μου δένδρο ίσο με το μπόι-σου,	7.1 5.2
φύτεψέ-με στην αυλήν-σου και στο περιβόλι σου,	7.1 5.2
και κερνέ μη με ποτίζεις δάκρ' απ' τα ματάκια-σου,	7.1 5.2
μόνε πότισέ-με γάλα απ' τα δυο βυζάκια-σου.	7.1 5.2

Το παράδειγμα έχει ενδιαφέρον γιατί δεν προέρχεται από φαναριώτικες μισμαγιές αλλά από τα κατάλοιπα του πρώτου εκδότη των *Δημοτικών τραγουδιών της Ελλάδας*, πράγμα που επιβεβαιώνει την εκτίμηση ότι στις πρώτες συλλογές δημοτικών τραγουδιών παρεισφρέρουν και αστικά ποιήματα φαναριώτικης ή άλλης προέλευσης. Πβ. εδώ τη σημ. 10, όπου αναφέρεται το αντίστροφο φαινόμενο: και στις φαναριώτικες μισμαγιές παρεισφρέρουν δημοτικά δίστιχα. Στις περιπτώσεις αυτές είναι συχνά δύσκολο να ξεχωρίσουμε από γλωσσική άποψη τι είναι «δημοτικό» και τι «φαναριώτικο», όπως φαίνεται από το παραπάνω παράδειγμα. Η μετρική μπορεί να μας φανεί και πάλι πολύτιμη: η μείξη ισοσύλλαβων αλλά ετερόρρυθμων στίχων συναντάται μόνο σε φαναριώτικους 15σύλλαβους, όχι σε δημοτικούς.

Αυτό το φαινόμενο της συνύφανσης ετερόρρυθμων στίχων γίνεται ακόμη πιο αισθητό στα λεγόμενα «κοτζάκια» (37 εν συνόλω), που βρίσκουμε στη *Μελομένη* του Νικηφόρου Καντουιάρη (1818). Σύμφωνα με την εκδότρια της μισμαγιάς, Αναστασία Τσακιρίδου, τα κοτζάκια είναι «8στιχα τραγούδια, αποτελούμενα από στίχους άλλων τραγουδιών [...]». Η ένωσή τους δημιουργεί ένα νέο τραγουδάκι με αυτοτελές νόημα.¹⁹ Παραθέτω τα δύο πρώτα. Με βάση τη μετρική μορφή, η «συρραφή» γίνεται ως εξής: τέσσερις στίχοι σε ιαμβικό 15σύλλαβο, δύο στίχοι σε τροχαϊκό 15σύλλαβο και δύο στίχοι σε 13σύλλαβο (6.1 | 6.0).²⁰

(7) «κοτζάκια»

	Για την αγάπην του κανείς ό,τι κακόν κι αν πάθη,	8.0 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	και με χαράν δεν το δεχθή, εκείνος ετρελλάθη.	8.0 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	Εκείνος όπου αγαπά, πρέπει να υποφέρει,	8.0 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	και να προσκλαίεται συχνά, τελείως δεν συμφέρει.	8.0 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
5	Τί μεγάλην εξουσίαν, και ισχύν δυναστικήν,	7.1 7.0 [τροχ. 15σ.]
	παίρν' ο έρωτας οπόταν στην καρδιά μας κατοικεί.	7.1 7.0 [τροχ. 15σ.]
	Πικρά αναστενάζω, τα μάτια μου θρηγνούν,	6.1 6.0 [13σ.]
	παρηγοριάν δεν βρίσκω, τα σπλάγχνα μου πονούν.	6.1 6.0 [13σ.]
	Παρακαλώ καρδίτζα μου, όσους και αν γνωρίζης,	6.2 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	τον καρδιακόν σου και πιστόν φίλον, να ξεχωρίζης.	8.0 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	Δεν θέλω ν' αξιώνονται, εις μίαν σου φίλια,	6.2 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
	μάταια ας ελπίζωσι, και με αμφιβολία.	6.2 6.1 [ιαμβ. 15σ.]
5	Όποιος δεν βαστά τους όρους της φιλίας σταθερά,	7.1 7.0 [τροχ. 15σ.]
	να μην έχη στην ζωή του, μήτε μια στιγμή χαρά.	7.1 7.0 [τροχ. 15σ.]
	Τα θέλητρα που έχεις αγάπημ' φυσικά,	6.1 6.0 [13σ.]
	και εις αυτά τα άψυχα είν' ελκυστικά.	6.2 5.0 [13σ.]
		ή: 6.1 6.0

Α' κοτζάκι, στ. 6: «πέρν'», διόρθ. «παίρν'»· Β' κοτζάκι, στ. 5: «τους όρους» = τους όρκους;

(Νικηφόρος Καντουιάρης, *Μελομένη*, σ. χφ. 386, έκδ. Τσακιρίδου, σ. 346: έχω απλοποιήσει τη διάταξη των στίχων)

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι εδώ έχουμε συρραφή στίχων από διαφορετικά τραγούδια και επομένως το «κοτζάκι» δεν συνιστά ενιαίο μετρικό σύνολο. Αλλά το ενδιαφέρον βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι οι Φαναριώτες ενώνουν στίχους τόσο διαφορετικούς ρυθμικά δημιουργώντας ένα νέο «αυτοτε-

¹⁹ Βλ. *Μελομένη*, έκδ. Τσακιρίδου, σ. 43.

²⁰ Για τον 13σύλλαβο των Φαναριωτών ετοιμάζω ξεχωριστή εργασία. Αρκεί εδώ να ειπωθεί ότι, σύμφωνα με τη «Στιχουργική» του Χριστόπουλου, ο στίχος αυτός συντίθεται από έναν επτασύλλαβο παροξύτονο και έναν εξασύλλαβο οξύτονο (βλ. έκδ. Ανδρειωμένου, σ. 212). Ως διπλός 7σύλλαβος χαρακτηρίζεται με βάση το ΕΣ, δηλαδή το «ιταλικό». Για τον χαρακτηρισμό τέτοιων στίχων στο ΕΣ έχω προτείνει τους όρους «καταληκτικός», «ακατάληκτος» και «υπερκατάληκτος», αναλόγως του αν μετά τον τελικό μετρικό τόνο ακολουθεί μία, καμία ή δύο συλλαβές αντίστοιχα. Βλ. Α. Αθανασοπούλου, «Μια λύση στο πρόβλημα της ονομασίας των νεοελληνικών στίχων στην παραδοσιακή έμμετρη ποίηση», *Μικροφιλολογικά* 21 (Άνοιξη 2007), σ. 36-42.

λές τραγούδι», πράγμα που υποδηλώνει ότι «ακούνε» τους στίχους αυτούς σαν να ήταν ίδιοι, ή μάλλον ακριβώς επειδή δεν είναι ίδιοι. Πρόκειται δηλαδή για έναν τρόπο να ποικίλουν το τραγούδι, εφαρμόζοντας ένα είδος πολύτροπης μετρικο-ρυθμικής αρμονίας.²¹

Αξίζει να παρατηρήσουμε επίσης ότι στο δεύτερο «κοτζάκι» ο στιχουργός φαίνεται να συνθέτει έναν 13σύλλαβο με δύο διαφορετικούς τρόπους, όπως δείχνει το μετρικό σχήμα των στ. 7-8· είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι ο τελευταίος στίχος («και εις αυτά τα άψυχα είν' ελκυστικά») έχει το ίδιο μετρικό σχήμα με τον στ. 7, εκτός κι αν παραβιάσουμε την τομή («άψυ|χα»). Δύσκολο αλλά όχι απίθανο.²²

Ο Γ. Π. Σαββίδης εντόπισε στο εγχειρίδιο *Καλλιόπη παλινοστούσα* του Μεγδάνη ένα συναφές παράδειγμα πολύτροπης αρμονίας, που σπάει το μονότονο των κρητικών επών (δηλαδή του 15σύλλαβου). Πρόκειται για μια λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*. Στο σχετικό απόσπασμα εναλλάσσονται ζεύγη ιαμβικών 13σύλλαβων (4.2 | 6.1) και 15σύλλαβων (6.2 / 8.0 | 6.1), γεγονός που υποδεικνύει ότι η τάση να αναμινύονται στίχοι όχι μόνο ετερόρρυθμοι αλλά και ετερόμετροι στο ίδιο στιχούργημα είναι θεμιτή στον χώρο της φαναριώτικης ποίησης:

(8) Εναλλασσόμενα ζεύγη ιαμβικών 13σύλλαβων & 15σύλλαβων

ΙΣΑΑΚ	Πάτερμου, Μήτηρμου, Γονείς ηγαπημένοι·	4.2 6.1 [13σ.]
	Βλέπωσας σήμερον να είσθε λυπημένοι,	4.2 6.1 [13σ.]
	Πλην την αιτίαν δεν νού τάχα να είναι ποία;	8.0 6.1 [15σ.]
	Που τόσον σας περιλάβεν η τόση Αθυμία;	6.2 6.1 [15σ.]
5	Βλέπω τα Σχήματα, την Σιωπήν, το Ήθος.	4.2 6.1 [13σ.]
	Βλέπω την Θλίψιν σας, και το Δακρύων πλήθος.	4.2 6.1 [13σ.]

²¹ Ακριβώς έτσι, με τον όρο «αρμονία» ορίζει ο Χριστόπουλος τη στιχουργία «στίχων ανομοιόμετρων», σε αντίθεση με τη «συμμετρία» που αφορά «στίχους ομοιόμετρους», δίνοντας στο τέλος της «Στιχουργικής» του παραδείγματα από το «πλήθος των αρμονιών» που δύναται να δημιουργήσει η συνύπαρξη ετερόμετρων και ετερόρρυθμων στίχων στα φαναριώτικα στιχουργήματα (βλ. έκδ. Ανδρειωμένου, σ. 214-216).

²² Δεν είναι απίθανο να συμβαίνει κάτι τέτοιο, μια που ανάλογο φαινόμενο τομής μέσα στη λέξη συναντούμε και στον Χριστόπουλο: βλ. π.χ. στο «Επίμετρο» των *Λυρικών* της έκδ. Τσαντασόγλου, στο ποίημα «Αναίρεσις Αθανασίου Χριστοπούλου», στροφή δ' (σ. 108), τους στίχους:

Λίμνη δυσώδης | κύκλω ιζάνει 4.1 | 4.1
 εκεί ζωύφι|α εφιζάνει 4.1 | 4.1

ή στη στροφή η' (σ. 109) τους στίχους:

σβήνετε, τρώγε|τε, αδηφάγοι, 4.1 | 4.1
 πτερρωτοί όφεις, | χήνες παμφάγοι· 4.1 | 4.1

Τέτοια παραδείγματα εντόπισα και σε στιχουργήματα που περιλαμβάνονται στα πεζογραφήματα *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και *Έρωτος αποτελέσματα*, πολλά από τα οποία απορρέουν από τις μισμαγίες. Το ίδιο φαινόμενο έχει παρατηρήσει η Δεληγιαννάκη και στον *Νέο Ερωτόκριτο* του Φωτεινού. Η μελετήτρια σημειώνει: «Όμως αυτοί οι σύντομοι ημίστιχοι [...] παρά τα σαφέστατα μετρικά όριά τους [...] δέχονται] μετρική λέξη σε θέση τέτοια που να τους γεφυρώνει σε στίχο ενοποιημένο κατά τον πιο παράδοχο τρόπο [...]»: «Το Gran Finale...», ό.π., σ. 33, βλ. και τα παραθέματα που δίνει στη σ. 34.

	Και εξ αυτών την Συμφοράν, νού νάναι μεγάλη,	8.0 6.1 [15σ.]
	Που δεν σας εσουνέβηκε, ποτέ τοσαύτη άλλη.	6.2 6.1 [15σ.]
	Όμως δεν δύναμαι ποσώς να συμπεράνω,	4.2 6.1 [13σ.]
10	Πόθεν προήλθεν σας; Δεν το καταλαμβάνω.	4.2 6.1 [13σ.]
	Τα Κτήματα, τα Πλούτημας εις αύξησιν πηγαίνουν,	6.2 6.1 [15σ.]
	Τα Κτήνημας, τα Ζώμαμας, αυξάνουν και πληθαίνουν.	6.2 6.1 [15σ.]

στ. 5: το «Σιωπήν» διαβάζεται με χασμωδία.

(Λανθάνουσα φαναριώτικη διασκευή της *Θυσίας του Αβραάμ*:
βλ. Χαρίσιος Μεγδάνης, *Καλλιόπη παλινσοτούσα*, ό.π., κεφ. Δ', σ. 74, και
Γ. Π. Σαββίδης, «Παλαιό κρασί σε νέα μπουκάλια...», ό.π., σ. 68)

Το στοιχείο που καθιστά την εναλλαγή των στίχων αυτών στο ποίημα συστηματική και όχι χαώδη είναι βέβαια η ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, που δημιουργεί ένα pattern το οποίο διαμορφώνει τον ορίζοντα προσδοκίας του αναγνώστη ως προς το μετρικο-ρυθμικό βάδισμα των στίχων.

Θα κλείσω τη μετρική αυτή περιδιάβαση στον χώρο της προεπαναστατικής φαναριώτικης ποίησης με ένα παράδειγμα συνδυασμού του 15σύλλαβου με διπλό 5σύλλαβο καταληκτικό και ακατάληκτο:²³

(9) Συνδυασμός ιαμβικού 15σύλλαβου με διπλό 5σύλλαβο

	Στο άνθος της νεότητος βλέπω να τριγυρίζη,	6.2 6.1 [15σ.]
	τον θάνατον με δράπανα και τ' άνθος να θερίζη.	6.2 6.1 [15σ.]
	Ορμά, πληγώνει, ζώην σηκώνει,	4.1 4.1 [διπλός 5σ.]
	αδιακρίτως αχ αδικά,	4.1 4.0 [διπλός 5σ.]
5	κτυπά, δεν βλέπει, σ' οργήν μον' ρέπει,	4.1 4.1 [διπλός 5σ.]
	πάντοτε θέλει και να νικά.	4.1 4.0 [διπλός 5σ.]
	Υστέρασιν να προξενή, και νέκρωσιν να φέρη,	8.0 6.1 [15σ.]
	Εις όλας τα αισθήεις μου, κ' εις όλα μου τα μέρη.	6.2 6.1 [15σ.]
	Λαμβάνει νίκην, εμπνέει φρίκην,	4.1 4.1 [διπλός 5σ.]
10	χωρίς τελείως να φαντασθή,	4.1 4.0 [διπλός 5σ.]
	νέαν πωσ βάλλει, και ότι σφάλλει,	4.1 4.1 [διπλός 5σ.]
	αυτό καν μόνον να στοχασθή.	4.1 4.0 [διπλός 5σ.]
	[...]	

στ. 5: το «μόν[ο]» υφίσταται μετρικό χαστόνισμα.

(*Μελομένη*: σ. χφ. 344, έκδ. Τσακιρίδου, σ. 337:
το ποίημα εκτείνεται σε 26 στίχους με την ίδια στιχουργική δομή)

²³ Χρησιμοποίη τον όρο «διπλός 5σύλλαβος» καταληκτικός (4.1) και ακατάληκτος (4.0) εδώ κάπως καταχρηστικά, δεδομένου ότι για παράδειγμα ο Χριστόπουλος, με βάση τη «Στιχουργική» του, θα τους όριζε αντίστοιχα ως «5σύλλαβο παροξύτονο» και «4σύλλαβο οξύτονο». Θεωρώ, ωστόσο, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση το κυρίαρχο μετρικό σχήμα είναι 4.1, από το οποίο ενίοτε στο 2^ο ημιστίχιο έχει «κοπέι» μια συλλαβή. Βλ. και το παράδειγμα αμέσως παρακάτω από τον «Θούριο» του Α. Ρ. Ραγκαβή, όπου η μορφή των στίχων αντιστοιχεί πλήρως στους «διπλούς 5σύλλαβους» του ιταλικού/έντεχνου συστήματος (4.0, 4.1, 4.2).

Νομίζω ότι τα παραδείγματα αυτά αρκούν για να τεκμηριώσουν ότι στο φαναριώτικο αυτί οι σίχοι, παρά την αισθητή διαφορά στον ρυθμό και στη σύνθεσή τους, κατά κάποιον τρόπο εναρμονίζονται. Δεν αποτελούν επομένως κάτι το καινοφανές, αλλά αντίθετα επιτευάζουν την οικεία παράδοση ανάλογα δείγματα πολύτροπης αρμονίας σε ποιητές όπως ο Α. Ρ. Ραγκαβής, ο πιο εμβληματικός θεωρώ, από άποψη μετρικής θεωρίας και στιχουργικής πράξης, ποιητής της φαναριώτικης «Α' Αθηναϊκής Σχολής». Θα ολοκληρώσω λοιπόν την παρουσίαση αυτή με ένα δικό του ποίημα, τον «Θούριος», που μας δείχνει με ποιον τρόπο ο Ραγκαβής συνεχίζει και ταυτόχρονα προχωράει ένα βήμα πιο πέρα τη φαναριώτικη παράδοση:

(10) Α. Ρ. Ραγκαβής, «Θούριος»²⁴

φαναριώτ. ισομετρία (σύνολο συλλ. & τελ. μετρ. τόνος)

Τα ρόδα όταν έδρεπες, Ελλάς, του Μαραθώνος, ηγείρεσο πολύδοξος ελευθερίας θρόνος. Μουσών θριάμβων στέφανοι σ' εκόσμου αγλαοί, κ' εμπρός σου γόνυ έκλινον θαυμάζοντες λαοί·	6.2 6.1 6.2 6.1 6.2 6.0 6.2 6.0	} φαναριώτ. ιαμβ. 15σύλλαβος
5 Αλλ' ο δαίμων της δουλείας ήλθ' ερήμωσιν φυσών και ανήρπασε τας πόλεις, τα τεμένη των Μουσών, και βαθύ εχύθη σκότος όπου ηγάζε το φώς, και εις τον ζυγόν εθρήνει λαός δούλος, κεκυφώς.	7.1 7.0 7.1 7.0 7.1 7.0	

Εμπρός!	(διπλοί & μονοί 5σύλλαβοι)
10 Εμπρός! Ο δούλος θρηνεί ματαίως αν θαρραλέως δεν πολεμή.	4.1 4.1 4.1 4.0
Όστις ξιφήρης πέση γενναίως, αυτού ο θάνατος είναι τιμή.	4.1 4.1 4.2 4.0

Το ποίημα εκτείνεται σε 3 στροφικές ενότητες που απαρτίζονται από τέτοια 8συχια συν την επωδό. Αυτό που συμβαίνει εδώ είναι *mutatis mutandis* ό,τι εντοπίσαμε παραπάνω στα παραδείγματα 6 και 9 των μισμαγιών. Η προώθηση του Ραγκαβή έγκειται στα εξής: καταρχάς συνδυάζει ιαμβικό και τροχαϊκό 15σύλλαβο και 15σύλλαβο με διπλό 5σύλλαβο στο ίδιο στιχουργικό περιβάλλον. Κατά δεύτερον, αξιοποιεί την προπαραξύτονη «ελληνο-ιταλική» παραλλαγή 6.2 (ο όρος είναι του Peri)²⁵ αποκλείοντας την οξύτονη παραλλαγή 8.0 από το 1^ο ημισίχιο,

²⁴ Το ποίημα εντόπισα σε τόμο (χωρίς αριθμηση) της σειράς *Άπαντα Νεοελληνικών Κλασικών* (χ.χ.), στον οποίο ανθολογούνται ποιήματα του Αχ. Παράσχου και του Α. Ρ. Ραγκαβή: ο «Θούριος» στις σ. 61-63. Δεν κατέστη δυνατό να παραπέμψω στα *Άπαντα* του Ραγκαβή λόγω του κλεισίματος των Βιβλιοθηκών ένεκα κορωνοϊού (η εργασία αυτή γράφτηκε την περίοδο της καραντίνας).

²⁵ Ο μελετητής με τον όρο αυτό αναφέρεται στην προπαραξύτονη μορφή που προβλέπεται και στο δημοτικό και στο ιταλικό σύστημα, βλ. Μ. Peri, «Ο "τραγικός" και ο "ηρωικός" σίχος του Κάλβου», στον τόμο *Οι ωδές του Κάλβου*, Ν. Βαγενάς (επιμ.), Ηράκλειο 1992: Π.Ε.Κ., σ. 279-291, κυρίως 286. Για την «αδρανοποίηση» του έντεχνου-ιταλικού συστήματος ομοιομετρίας, σε ομόλογες με τα φαναριώτικα περιπτώσεις σταθερής μορφής των δύο [ημι]στίχων σε ορισμένα ποιήματα Έπτανησίων, βλ. Ευ. Γαραντούδης, «Στο μεταίχμιο ανάμεσα στα δυο συστήματα μέτρησης των νεοελληνικών στίχων», *Μαντατοφόρος* 32 (Δεκέμβριος 1990), σ. 26-34, το παράθεμα στη σ. 29: «[...]

δουλεύει δηλαδή στην τομή των δύο κανόνων (του ΔΣ και του ΕΣ). Επιπλέον, οι τακτοί τονισμοί στους στίχους (που είναι σαν να πέφτουν πάνω σε λέξεις-πόδες) θα πρέπει να μας υποψιάσουν μήπως έχουμε εδώ μία (ακόμη) περίπτωση αναβίωσης αρχαίων μέτρων, κάτι πολύ συνηθισμένο στην ποίηση του Ραγκαβή. Εν ολίγοις, το στιχουργικό εγχείρημα του Ραγκαβή στο συγκεκριμένο ποίημα είναι πιο σύνθετο από εκείνο που είδαμε στα φαναριώτικα προεπαναστατικά κείμενα, με τον συγκερασμό και αρχαίας και νέας, και δημοτικής και έντεχνης παράδοσης, φαναριώτικης και ιταλογενούς, όπως αποδεικνύουν οι δυο «κολοβοί» 15σύλλαβοι στους στ. 3-4 κάθε 8στιχού²⁶ και, κυρίως, η επωδός, η οποία συγκροτείται από 5σύλλαβους, απλούς και διπλούς, που αντιπροσωπεύονται και από τις τρεις καταλήξεις (παροξύτονη, οξύτονη, προπαροξύτονη) – με παιγνιώδη σοφία όμως, ώστε ο τελευταίος στίχος της επωδού στα δύο μέλη του να μην περιέχει τη βασική παροξύτονη κατάληξη (4.1), που προβλέπει ο έντεχνος κανόνας, είτε ο φαναριώτικος είτε ο ιταλογενής, κι έτσι το ποίημα εντέλει να κλείνει το μάτι (και) στη δημοτική παράδοση (όπου προβλέπεται η μετρική ισοδυναμία προπαροξύτονης και οξύτονης κατάληξης στη βάση της ισοσυλλαβίας βέβαια).

Τους κανόνες τόσο του «έντεχνου» όσο και του «δημοτικού» συστήματος αξιολοπεί συνδυαστικά ο Α. Ρ. Ραγκαβής στο παρακάτω σονέτο²⁷ δίνοντάς μας άλλο ένα ενδιαφέρον παράδειγμα πολύτροπης αρμονίας:

(11) Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, «Αδάμ»

	Και τι σοι έλειπεν, Αδάμ, εντός του παραδείσου;	8.0 6.1 [15σ.]
	Ανθών δεν είχες τάπητα και στέγην νεφελών χρυσών;	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	Εις δρόσον μή δεν σ' έλουεν ο γλυκυσ ζέφυρος φυσών,	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	κι η αηδών δεν σ' έψαλλεν: «Εγώ φρουρώ· κοιμήσου».	6.2 6.1 [15σ.]
5	Δεν σ' ήκουε προστάζοντα έρπων ο λέων των δασών,	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	ο αετός των ουρανών, ο δράκων της αβύσσου;	8.0 6.1 [15σ.]
	Κι εξαίφνης, στηριζόμενον εις σέ, οι οφθαλμοί σου	6.2 6.1 [15σ.]
	βλέμμα δεν είδον, άβυσσον φωτός, και ήν το βλέμμα σόν;	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
10	Δεν σ' έφθανε του βλέματος του πανεράστου η τρυφή;	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	Δεν σ' ήρκει να σε προσκυνούν μονάρχην των τα όντα·	8.0 6.1 [15σ.]
	την άπληστόν σου όρεξιν άλλη εκέντησε τροφή.	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	Είδες πως μήλον πάγκαλον μηλέα έφερε χρυσή,	6.2 = 8.0 [ΔΣ]
	και επ' αυτό εκίνησας τον λαίμαργον οδόντα.	6.2 6.1 [15σ.]
	Αλλ' έξω τώρα των πυλών οδύρεσαι, και πταίεις σύ.	8.0 = 8.0

η αρχή της ομοιομετρίας του [του ΕΣ] παραμένει αδρανής (αφού οι καταλήξεις του πρώτου [ημί] στίχου μένουν σταθερά προπαροξύτονες και του δεύτερου παροξύτονες). Να σημειωθεί ότι το φαινόμενο στα επτανησιακά ποιήματα είναι κατ' εξαίρεση, ενώ στα φαναριώτικα ο κανόνας.

26 Στη «Στιχουργική» του Χριστόπουλου, για παράδειγμα, δεν προβλέπεται τέτοιο μετρικό σχήμα για τους 14σύλλαβους (βλ. έκδ. Ανδρειωμένου, σ. 212-213), ούτε φυσικά για τους 15σύλλαβους. Επομένως, αναπόφευκτα οι στίχοι αυτοί εμπίπτουν στον κανόνα ομοιομετρίας του «τονικού»-ιταλογενούς ΕΣ.

27 Το εντόπισα στη *Μεγάλη Ανθολογία Ελληνικού Σονέτου* του Κ. Μωραϊτή (Αθήνα 1987). Ισχύει κι εδώ η διευκρίνιση της σημ. 24 για τα Άπαντα του Ραγκαβή.

Το περίεργο αυτό δεκατετράστιχο συντίθεται αναμίζ, φαινομενικά χωρίς σύστημα, από 15σύλλαβους δημοτικούς και 16σύλλαβους φαναριώτικους στίχους, η ισομετρία των οποίων λανθάνει. Ωστόσο, αν προσέξουμε καλύτερα, διαπιστώνουμε ότι εφαρμόζοντας τον ομοιομετρικό κανόνα είτε του «έντεχνου» είτε του «δημοτικού» συστήματος όλα τα ημιστίχια είναι ισόμετρα: ή οριζόντια, ή κάθετα, ή «λοξά» –εκτός από την τελευταία περίπτωση (στ. 13-14), όπου αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στις προηγούμενες τρεις στροφές (στ. 1, 6, 10), το ημιστίχιο *τον λαίμαργον οδόντα* [6.1] δεν έχει ομοιόμετρο ταίρι στον «λοξό» άξονα [6.1 ≠ 8.0], αν και θα μπορούσαμε να πούμε ότι συγκροτεί έναν «ανεστραμμένο» ιαμβικό 15σύλλαβο. Σε κάθε περίπτωση, η διαταραχή φαίνεται να αποκαθίσταται –ή και να τονίζεται– από την απόλυτη ισομετρία στα δύο σκέλη του καταληκτικού στίχου: *Αλλ' έξω τώρα των πυλών = οδύρεσαι και πταίεις σύ = 8.0.*

Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή επιχειρήσα να δείξω τρόπους πολύτροπης αρμονίας, δηλαδή συνδυασμούς μέτρων και ρυθμών που μετέρχονται οι Φαναριώτες ποιητές προκειμένου να άρουν (να ποικίλουν) το μονότονον των κρητικών επών και εν γένει του παραδοσιακού 15σύλλαβου, ελέγχοντας την υπόθεση του Γ. Π. Σαββίδη. Από τα παραδείγματα που παρέθεσα στοιχειοθετείται πράγματι ότι:

α) Οι Φαναριώτες (και σε αυτούς συμπεριλαμβάνω και τους επιγόνους τους της Α' Αθηναϊκής Σχολής) δεν φαίνεται να ενοχλούνται από τη συνύπαρξη διαφορετικών μέτρων και ρυθμών στο ίδιο στιχούργημα, αρκεί αυτή να υπακούει στον γενικό κανόνα της στιχουργίας τους, που είναι η ισοσυλλαβία κατ' απόλυτο αριθμό συλλαβών των στίχων, και η τονική ισοδυναμία τους στον οριζόντιο και στον κάθετο άξονα.

β) Οι Φαναριώτες φαίνεται να προκρίνουν τρόπους αρκετά πρωτοποριακούς προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση του 15σύλλαβου στίχου που ο Σαββίδης τοποθετεί στο β' μισό του 18^{ου} αι. και εξής, πολύ πριν την «απελευθέρωση» του στίχου στα χρόνια του μεταρομαντικού Παλαμά και εξής. Όπως είδαμε, ενδιαφέροντα στοιχεία-ίχνη πολύτροπης αρμονίας εντοπίζονται σε όλο το ειδολογικό φάσμα της φαναριώτικης παραγωγής: α) στα λυρικά ποιήματα των μισμαγιών, β) σε πατριωτικά ποιήματα-θούριους (όπως του Ραγκαβή),²⁸ γ) σε μακρόστιχα συνθέματα, τα διάφορα μέρη των οποίων τονίζονται σε διαφορετικά μέτρα και ρυθμούς (λ.χ. Χριστόπουλος, Αχιλλεύς αλλά και Δ. Φωτεινός, *Νέος Ερωτόκριτος*). Μια περαιτέρω έρευνα σε έργα που δεν εξετάσαμε εδώ (όπως εκείνα του Δαπόντε και του Μόμαρς, ή τα έμμετρα δράματα και έπη των ποιητών της ρομαντικής Σχολής, λ.χ. του Παναγιώτη Σούτσου) θα εμπλούτιζε, πιστεύω, ακόμη περισσότερο το αποδεικτικό υλικό. Με λίγα λόγια, μου φαίνεται πως η υπόθεση του Σαββίδη στοι-

²⁸ Ο «Θούριος» του θα είχε ενδιαφέρον να συνεξεταστεί με άλλους θούριους, με ανάλογη ποικιλία μέτρου-ρυθμού, οι οποίοι περιέχονται στα πατριωτικά *Άσματα και πονημάτια διαφόρων* (Ιάσιο, 1821), Ν. Camaritano (επιμ.), Βουκουρέστι 1966. Ένα παράδειγμα δίνει ο Ευ. Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Ηράκλειο 1995: Π.Ε.Κ. – Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, σ. 70 (απ' όπου αντλώ και τη βιβλιογραφική παραπομπή, βλ. σ. 296). Πβ. και *Μελομένη*, αρ. 293.

χειοθετείται με επάρκεια. Κι ας μην ξεχνάμε και την αντίστοιχη προσπάθεια των Επτανήσιων ποιητών (όπως ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Βαλαωρίτης, για να μείνω μόνο στις πιο εξέχουσες μορφές),²⁹ όπως βέβαια και τη μετρική του προδρόμου Βηλαρά, η συστηματική εξέταση της οποίας αναμένει ακόμη τον μελετητή της.

Εν κατακλείδι, φαίνεται πως το φαναριώτικο σύστημα συνθέτει τις δυνατότητες τόσο του εγχώριου (δημοτικού και βυζαντινού) όσο και του επεισακτού (ιταλικού και γαλλικού)³⁰ μετρικού συστήματος χωρίς να ανήκει αποκλειστικά σε κανένα από αυτά. Και δεδομένου ότι κατά βάση πρόκειται επίσης για *τραγούδι*, το φαναριώτικο μέλος (η πολύτροπη ρυθμική αρμονία των φαναριώτικων στίχων) στηρίζεται σε «δρόμους» της μουσικολογικής παράδοσης της Ανατολής, όχι μόνο βυζαντινότροπους, όπως ας πούμε συμβαίνει στον *Κανόνα περιεκτικό* του Δαπόντε, αλλά και «λυδικούς», όπως σημειώνεται σε πολλά σημεία λ.χ. της μισμαγιάς *Μελομένη* ή στο *Ερωτος αποτελέσματα*.³¹ Τα θέματα αυτά χρήζουν συστηματικής περαιτέρω εξέτασης με τη συνδρομή όχι μόνο φιλολόγων, αλλά και μουσικολόγων, οθωμανολόγων κτλ.

29 Θα είχε ενδιαφέρον, λ.χ., να συγκρίνει κανείς τη μετάφραση του Α της *Ιλιάδας* από τον Χριστόπουλο με την αντίστοιχη μετάφραση του Κάλβου, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τη «Στιχουργική» του Φαναριώτη και τη μετρική «Επισημειώσιον» του Επτανήσιου ποιητή. Ενδιαφέρον θα είχε, επίσης, η σύγκριση των μακρόστιχων ρομαντικών δραμάτων του «δημοτικού» Βαλαωρίτη με τα αντίστοιχα έργα των Αθηναίων ρομαντικών. Σημειωτέον ότι ο Σολωμός αργεί να αξιοποιήσει εντέχνως τον 15σύλλαβο (το κάνει από τον *Κρητικό* και μετά –εξαιρουμένων φυσικά των πρωτολεϊών «Ο θάνατος του βοσκού» και «Ο θάνατος της ορφανής»). Μάλλον γιατί, γαλουχημένος με τον 11σύλλαβο και την ιταλική μετρική, ο 15σύλλαβος των δημοτικών τραγουδιών του φαίνεται χονδροειδής και μονότονος σαν λ.χ. τον *martelliano* (ας θυμηθούμε την κριτική που ασκεί στα κλέφτικα στον *Διάλογο* και στο γράμμα στον Τερτσέτη).

30 Σύμφωνα με την άποψη του Κ. Θ. Δημαρά: «το φαναριώτικο τραγούδι είναι μερικά ανατολίτικο μερικά φράγκικο», άποψη την οποία παραθέτει ο Γ. Σ. Φαρφουράς [= Γ. Π. Σαββίδης] στο άρθρο του «Φαναριώτικες ηχολογίες ή “ποιήματα με αντίλαλο”»; (Ενα παραμελημένο στιχουργικό παιχνίδι), στον τόμο *Νεοελληνικά Μετρικά*, Ν. Βαγενάς (επιμ.), Ρέθυμνο 1991: Π.Ε.Κ., σ. 137-156: 153. Ο Σαββίδης στην εισαγωγή του στην έκδοση του Κανόνος περιεκτικού του Δαπόντε σημειώνει επίσης: «Πρόκειται για την βαθμιαία, ολοένα πιο διεισδυτικήν εισβολή ιταλικών και αργότερα γαλλικών στιχουργικών προτύπων, η οποία [...] έρχεται να αμφισβητήσει την επίσης ξενόφερτη κυριαρχία, επί τρεις αιώνες, του ζευγαρωτού δεκαπεντασύλλαβου»: Κωνσταντίνου Δαπόντε, *Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων εις πολλάς πόλεις, και νήσους, και έθνη, και ζώα ενωσμένων* (1778), φιολ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα 1991: Λέσχη, σ. 67. Πβ. και την κατακλείδα στο άρθρο της Ν. Δεληγιαννάκη, «Το Gran Finale...», ό.π., σ. 35-36, μαζί με την ακροτελεύτια σημ. 34, όπου γίνεται λόγος για τη συμβολή του μελοδράματος (μεταφρασμένων ή μη λιμπρέτων της όπερας) στο έργο όχι μόνο του Φωτεινού αλλά και του Μεγδάνη.

31 Για το θέμα αυτό βλ. Μ. Δραγούμης, «Το φαναριώτικο τραγούδι», επίμετρο στην έκδοση *Μισμαγιά... κατά την έκδοση Ζήση Δασούτη*, ό.π., σ. 283-289 (και σχετικές παρτιτούρες στις σ. 291-298). Πβ. επίσης στον τόμο *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα...*, ό.π., τις μουσικολογικές εργασίες του Ι. Πλεμμένου, «“Εν ελλείψει ποιήσεως αληθούς”: Λαϊκά πρότυπα στη φαναριώτικη μουσικο-ποιητική παραγωγή» (σ. 423-448) και του Κ. Καλαϊτζίδη, «Μορφολογικές παρατηρήσεις στο είδος των φαναριώτικων τραγουδιών» (σ. 449-462).

Πίνακας μέτρων που χρησιμοποιούνται στο έργο *Αχιλλεύς* του Αθανασίου Χριστοπούλου

(αξιοποιώ την αυτοτελή έκδοση: Αθανασίου Χριστοπούλου,
Δράμα ηρωικών: Ο Αχιλλεύς, 1892, που είναι προστιή στην «Ανέμη»)

Πρόσωπα	Μέτρο	Μετρ. σήμα	σ. έκδ.	Πρώτοι στίχοι
ΣΚΗΝΗ Α'				
ΑΧΙΛΛΕΥΣ	τροχ. 15σ.	7.1 7.0	7-11	Ζευ θεέ κεραυνοφόρε, όπου πάντα κατοικείς, Εις τον άπειρον αιθέρα, και τον κόσμον διοικείς.
ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ	7σ. ιαμβ. σε 5στιχα	⁴ 6.1 6.0	11-15	Τι ώρα; τι αθλία / αυτ' ήταν δυστυχία, / σπόταν 'σ την Τρωάδα / εμεις απ' την Ελλάδα / κινήσαμεν κοινώς.
ΑΧΙΛΛ. & ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΑΧΑΙΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ	ιαμβ. 15σ.	8.0/6.2 6.1	15-28	Σας προσκυνούμεν Αχιλλεύ, και σας παρακαλούμεν, μη πειραχθήτε, αν πολλά πωρών σας ενοχλούμεν.
ΦΟΙΝΙΞ & ΑΧΙΛΛΕΥΣ: διάλογος	τροχ. 15σ.	7.1 7.0	28-31	ΦΟΙΝ. Φίλτατ' Αχιλλεύ και τέκνον, πατρικώς παρακαλώ, άκουσέ με καν ως γέρος δυστυχώς παραλαλώ. ΑΧΙΛΛ. Ότι γέροντά μ' αδόλωσ, σε τιμώ και σ' αγαπώ, μόνος τούτο το γνωρίζεις, δεν είν' χρεία να σε 'πίω.
ΑΙΑΣ & ΑΧΙΛΛΕΥΣ: διάλογος	διπλός 8σ. τροχ. ρυθμ.	7.1 7.1	31-34	ΑΙΑΣ Ας υπάγομεν τι μάτην, την σκληρότητα ζητούμεν, να μαλλάζωμεν σπόταν, παντελώς αδυνατούμεν. ΑΧΙΛΛ. Και πώς πρόφερεις, ω Αία, τον μάγον τούτον λόγον, και δεν κρίνεις πόσον έχει και κατάκριμα και ψόγον;
ΣΚΗΝΗ Β'				
ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ & ομιλίες στρατοπέδου	ιαμβ. 15σ.	8.0/6.2 6.1	34-50	ΑΓΑΜ. Ιδού λοιπόν οι βασιλείς, ιδού η βασιλεία, ιδού και όλ' η όδός των, και όλ' η ευτυχία!
ΣΚΗΝΗ Γ'				
ΑΥΤΟΜΕΔΩΝ & ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ	ιαμβ.«13σ.» =διπλός 7σ.	6.1 6.0	50-55	Ω Πάτροκλε ακούεις, αυτόν τον ταραγμόν, και την βοήν την τόσην, και τον αλαλαγμόν; // Ακούω, Αυτομέδων, και μάλιστα κ' εγώ, εξύπνησ' απ' τον ήχον, και ήθελα να βγώ [...]
ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ & ΑΧΙΛΛΕΥΣ	τροχ. 15σ.	7.1 7.0	55-64	ΑΧΙΛΛ. Τ' είναι Πάτροκλε ο ήχος, και η κραυγή η φοβερά; ΠΑΤΡ. Πολεμούν οι Τρωάδιτα, και οι Έλληνες σκληρά.
ΣΚΗΝΗ Δ'				
ΑΧΙΛΛ. & ΦΟΙΝΙΞ: διάλογος	τροχ. 15σ.	7.0 7.1	64-69	ΑΧΙΛΛ. Πόθεν γέροντα και πώς, ήλθες τόσον φοβισμένος; Διατί ασθματικός; διατί απαυδισμένος; ΦΟΙΝ. Αχιλλεύ, τι να σ' ειπώ; Ίσως ήταν πεπρωμένος, εις το γήρας μου αυτό, το πικρό και μαραμένον.
		! 5.2 7.1 (άπαξ)	65	ΑΧΙΛΛ. Και δεν είδες παντελώς, τους δικούς μου τους φθιώτας; ΦΟΙΝ. Άραγ' εσύ, έστειλες τους δικούς σου στρατιώτας;
ΑΝΤΙΛΟΧΟΣ	διπλός 8σ. ιαμβ. ρυθμ.	8.0 8.0 (2 δίστιχα)	69	Αχ! Φίλτατέ μου Αχιλλεύ, με ποίον στόμα λυπηρόν, θ' αποτολήμω να σ' ειπώ, το μήνυμά μου το σκληρόν. Ο Πάτροκλός μας νικητής, και τροπαιούχος φοβερός, εις τους θρήμβους μεταξύ, εθανάτωθι θλιβερώς.

ΑΧΙΛΛ.: Θρήνος για Πάτροκλο	5σ. σε 6στιχα («λυγμός»)	6,1	69-71	Εμελλε πλέον; / Τούτο το νέον; / εγώ να πάθω; / εγώ να μάθω; / αχ ειμαρμένη, / αγριωμένη.
ΦΟΙΝΙΞ	διπλός 8σ. ιαμβ. ρυθμ.	8.0 8.0 (1 δίστιχο)	71	Αχ αχ, παιδί μου Αχιλλεύ, τι τ' αμετάβλητα θρηναίς; Τον άδην τώρα τον σκληρόν, και τον Αχέροντα κινείς.
ΑΧΙΛΛΕΥΣ	7σ. ιαμβ.	6.1 (ζευγαρ. ρίμα)	71-72, 74	Καλά λαλείς ω γέρων, / Ο άδης κι ο Αχέρον, [sic] / είν' σίδερα και λίθοι, / το δάκρυ δεν τους πείθει. / [...] Αχ! Έκτωρ θα ελπίσης, / λοιπόν εσύ να ζήσης; / Τον Πάτροκλον φονεύεις, / και ότι ζεις πιστεύεις; [...]
ΑΝΤΙΛΟΧΟΣ	διπλός 8σ. ιαμβ. ρυθμ.	8.0 8.0 (ζευγαρ. ρίμα)	72-73, 74-76	Το πράγμα όλον, Αχιλλεύ, όλης της μάχης μας σχεδόν, άκουσ' αν θέλεις να ιδής, καθώς συνέβη βαθμηδόν. [...] Έπειτ' ο Έκτωρ παρευθύς, 'σ τον Αυτομέδοντα ορμά, σπού εστέκονταν εκεί, με το αμάξι σου συμμά. [sic] [...]
ΑΧΙΛΛΕΥΣ	διπλός 7σ. ιαμβ. ρυθμ.	6.1 6.1 (ζευγαρ. ρίμα)	76-77	Ω φίλε Πάτροκλέ μου, και αν καταλυτούμαι, αλλ' όμως καν ολίγον, σχεδόν παρηγορούμαι.
ΑΓΑΜΕΜΝ. & ΑΧΙΛΛ. & οι λοιποί αρχηγοί των Αχαιών	τροχ. 15σ.	7.1 7.0	77-80	ΑΓΑΜ. Αχιλλεύ ο ασπασμός μας, ένας είν' να λυπηθής, τους λοιπούς σου πλέον φίλους, και να παρηγορηθής. [...] ΑΧΙΛΛ. Διατί ω Αγαμέμνων, βασιλεύ παραπονείς, και πειράζης την ψυχήν σου, και πικρά αδημονείς; [...] ΑΓΑΜ. Ας υπάγωμεν δε όλοι, να δεχθούμε τον κοινόν, / της Ελλάδος ευεργέτην, κ' Ήρωα παντοτεινόν. ΤΕΛΟΣ

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Βαλκανικές διαστάσεις
της Νεοελληνικής Γραμματείας (18^{ος}-19^{ος} αι.)**

Νεοελληνική ιδεολογία και Ήπειρος: Η περίπτωση του «Χρονικού της Δρόπολης»

Παναγιώτης Μπάρκας

Καθηγητής

Τμήμα Ελληνικής Γλώσσας, Λογοτεχνίας και
Ελληνικού Πολιτισμού
Πανεπιστήμιο Αργυροκάστρου

ABSTRACT

The paper constitutes a part of the study of a facility of the object of the diachronic educational-cultural movement in Epirus as a continuation of the ancient Greek culture with the mediating means in this communication the dodoanas civilization. It should be used, looking from the XII century AD which led to the cultivation step by step of the true Enlightenment work that precedes in time systematic Enlightenment windows of the west. This reality is very obvious that's why it is better to say, that Epirus had its own Enlightenment light when systematic Enlightenment and the West arrived in Greece.

The paper analyzes only the features that distinguish the Enlightenment in Epirus, with the center of Ioannina from those of the Enlightenment in other cities of Greece as well as with the Western Enlightenment. In addition to the Enlightenment movement in Epirus, it was developed as an internal diachronic movement in communication and influence with the West, it could not simply be a movement in the Enlightenment plan for national awakening, but became the inspiration for the movement of the Greek population. It supported teaching in the system of education. Unlike the rest of Greece, it was support by the empowerment of the Orthodox Church.

In this context, the "Chronicle of Dropull" written from the middle of an eighteenth century, constitutes an precious document of the application of research principles, requires a further passage of the ancient Greek genesis and itself to guide, to search each time for the right time. Based on this reality, the surpassed traditional way has no opportunity to do any search for the future. And it acknowledges the early forerunner of the new Greek ideology.

Εισαγωγή – Νεοελληνική Ιδεολογία-φώτα που ήρθαν από την Ήπειρο – Ευρωπαϊκός και Ελληνικός Διαφωτισμός

Είναι γνωστό ότι το πολιτισμικό σκηνικό, όπως και οι γνώσεις που δημιουργούν και συσσωρεύουν οι τοπικές (εθνικές) κοινωνίες στην κάθε εποχή, έχουν ταυτόχρονα διατοπικό χαρακτήρα. Υπό την αρχή αυτή θα πρέπει να εξεταστεί και η καλλιέργεια του εδάφους της Νεοελληνικής Ιδεολογίας, του Διαφωτισμού. Αφορά συγκεκριμένα τις γενικότερες εξελίξεις στην Ευρώπη του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, οι οποίες καθορίζουν και το χρονικό πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού,

που θα σφραγίσει τα νέα πολιτικά δρώμενα στην Ευρώπη. Η αυθεντικότητα της Νεοελληνικής Ιδεολογίας του Διαφωτισμού, όμως, εντοπίζεται στη σύζευξη του ευρωπαϊκού πνεύματος της εποχής, τα «φώτα» της Δύσης, που έφεραν στην Ελλάδα η πληθώρα των Ηπειρωτών διανοουμένων και εμπόρων, με τις επιτόπιες ζυμώσεις διαφωτισμού και ρομαντισμού περί της ιδέας του ελληνικού έθνους.

Οι διατοπικές εξελίξεις και η διαμόρφωση της ελληνικής εντοπιότητας

Όσο για τον διατοπικό χαρακτήρα γεγονότων πρόκειται συγκεκριμένα για την εκατονταετία που χωρίζει τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1669) από το 1797. Τη χρονιά δηλαδή που ο Βοναπάρτης κατέλυσε τη χιλιόχρονη Δημοκρατία της Βενετίας και την ενσωμάτωσε στα βορειο-ιταλικά κράτη.¹ Αφορά την εποχή κατά την οποία, υπό την πίεση της νέας τάξης πραγμάτων, διαμορφώνεται έντονα ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης. Η συνθήκη του Κάρλοβιτς σηματοδότησε το τέλος της οθωμανικής επέκτασης προς το κέντρο της Ευρώπης. Το γεγονός άνοιξε το πράσινο φως στην Αυστροουγγαρία να ελέγξει εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο βόρειο, μάλιστα και στο νότιο, τμήμα της Βαλκανικής, για να εξασφαλίσει το 1730 μόνιμα σύνορα στη Βαλκανική.

Μετά το 1770, με τη νίκη της Ρωσίας επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαπιστώνεται η ρωσική παρουσία στη Βαλκανική. Το 1797, με τη διάλυση της δημοκρατίας της Βενετίας, σχηματίζονται σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο δυτικό τμήμα της Βαλκανικής. Είναι η περίοδος των μεγάλων συμμαχιών μεταξύ της Μόσχας και των δυτικών δυνάμεων κατά της Τουρκίας· ή συνεργάζονται μαζί της όταν πρόκειται να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Βαλκανική.

Οι εξελίξεις λαμβάνουν χώρα την περίοδο της επιρροής των ιδεών που ετοίμαζαν τη Γαλλική Επανάσταση.

Ο ελληνικός παράγοντας επεδίωκε και είχε άμεση και έμμεση επικοινωνία με τις εξελίξεις αυτές με γνώμονα την εξυπηρέτηση των δικών του εθνικών προσδοκιών. Στις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στη συνθήκη του Κάρλοβιτς συμμετείχε και ο Έλληνας Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Την ίδια εκείνη περίοδο ο Γκιανιώτης Μελέτιος Μήτρος μελετούσε τα αρχαία κείμενα για να γράψει τη *Γεωγραφία* του, ώστε να θεμελιώνει ιδεολογικά την εντοπιότητα των κατοίκων της Ελλάδας, ενώ προσπαθούσε παράλληλα να αναβιώσει και τη γενεαλογική μνήμη και γλώσσα από τους αρχαίους Έλληνες. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ο Ρήγας Φεραίος, ο ιδεολόγος του απελευθερωτικού κινήματος των συνασπισμένων βαλκανικών λαών κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπαθούσε να συναντήσει τον Βοναπάρτη. Ο συντάκτης της Ελληνικής Νομαρχίας στα Ιωάννινα μελετούσε τα κείμενα της Γαλλικής Επανάστασης και των Ευρωπαίων κοινωνικών φιλοσόφων, για να προσφέρει στο Γένος των Ελλήνων ένα θεσμικό πλαίσιο για μια κοινωνία πολιτών.

1 Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, *Στις απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας*, Αθήνα 1999, σ. 15.

Οι Έλληνες είχαν τα δικά τους φώτα όταν συνάντησαν τον Δυτικό Διαφωτισμό – Η Ήπειρος πρωταγωνιστεί

Στην περίπτωση της Ελλάδας, δεν μπορεί να έχει βάση η άποψη που θέλει τους Έλληνες να αποδέχτηκαν το ιδεολόγημα που επινόησαν πρώτα οι ξένοι. «Δεν πιστεύουμε ότι η ευρωπαϊκή διάνοηση είναι αυτή που έδωσε το έναυσμα της νεοελληνικής ιδεολογίας, όπως είναι σήμερα της μόδας να λέγεται».²

Ωστόσο, η ελληνική και η παγκόσμια επιστήμη διατάζουν να αποδεχτούν ότι η Ήπειρος προηγείται των διεργασιών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Χωρίς την απαίτηση ενός συστηματικού κινήματος όπως του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, στην Ήπειρο λειτουργούν διάχυτα ως διαχρονικά φυσικά κεκτημένα χαρακτηριστικά που συγκροτούν το ευρωπαϊκό κίνημα του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Ρυθμίζοντας τη ζωή του με τους άγραφτους κανόνες του πολιτισμού της Δωδώνης και των σχέσεών του με τη φύση, ο Ηπειρώτης διέπεται από το πνεύμα ελευθερίας και ανεξαρτησίας, βιώνει στην καθημερινότητά του τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον οποίο συναντά στα ταξίδια του μέσα από τη λαϊκή παράδοση, τους λαϊκούς μύθους και διηγήσεις, προς το κάθε ηπειρωτικό παρόν.

Η παιδεία στην Ήπειρο, διαφορετικά από κάθε άλλη περιοχή στην Ελλάδα, γνωρίζει άνθιση σε ένα ευρύ δίκτυο από τον 12^ο-13^ο αιώνα, για να αποτελέσει την κυριότερη «εστία της πνευματικής και εθνικής ανάταξης των κατοίκων της».³ Το περιεχόμενο της στον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου θεωρεί φυσιολογική τη μάθηση των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας και απαραίτητη τη διαχρονική ενότητα της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου και της Ορθοδοξίας, καθώς και του νεότερου Ελληνισμού. Επιβεβαίωση των ανωτέρων αποτελεί το γεγονός ότι σε τοιχογραφίες της ίδιας εποχής στον νάρθηκα του ναού της Μονής των Φιλανθρωπινών, ανάμεσα στους Πατέρες της εκκλησίας διαφαίνονται και οι εικόνες των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και ανθρώπων των γραμμάτων. Ο μαθητής του Ψελλού, Ιωάννης Απόκαυκος, 12^{ος}-13^{ος} αιώνα, μιλάει στα Ιωάννινα, έστω και ως ανώτατος κληρικός, για την ελληνική εθνική συνείδηση της εποχής του.

Οι αφετηρίες του Διαφωτισμού στη Δύση (αρχές του 17^{ου} αιώνα) έχουν ως κίνητρο την ανάγκη αναζήτησης νέων μορφών κοινωνικοποίησης. Οι διανοητές της εποχής θα προσπαθήσουν να εντοπίσουν τα πρότυπά τους στην αρχαία ελληνική περίοδο, στην «Αθηναίων πολιτεία του Αριστοτέλη», και στα κείμενα των λοιπών αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Οι σπόροι για τα πρότυπα αυτά είχαν πέσει από τους λόγιους της Κωνσταντινούπολης. Από τον 13^ο αιώνα, με την επικράτηση των Ησυχαστών σε σχέση με τις δικές τους ελληνοκεντρικές ιδέες, οι λόγιοι αυτοί εγκατέλειψαν την Πόλη βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος για τις ιδέες τους στη Δύση.⁴

2 Ο.π., σ. 27.

3 Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου, από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 207.

4 Ε. Γλύκατζη Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2013, σ. 146-149.

Η Ήπειρος είχε προσφέρει στέγη σε πολλούς εξ αυτών. Η διαχρονική της παράδοση εξασφάλιζε πρόσφορο έδαφος για τις ανησυχίες των λογίων από την Πόλη, που τόνωνε περισσότερο το πνεύμα ανεξαρτησίας και το αίσθημα ελευθερίας των Ηπειρωτών.

Δείγμα ενός τέτοιου κλίματος αποτελεί η επανάσταση του 1611 στην Ήπειρο. Σε πρώτη γραμμή αποτελεί εξέγερση κατά του μεταλλαγμένου Ηουχασμού, που τρέφει τη διαιώνιση της οθωμανικής κατοχής και δέχεται ως θεϊκή δοκιμασία τον εξισλαμισμό του Γένους. Ο εμπνευστής της επανάστασης, ο Διονύσιος ο Φιλόσοφος, είχε δώσει συμβολικά και πρακτικά, το στίγμα της νέας ηπειρωτικής εποχής. Επίσκοπος της ορθόδοξης εκκλησίας, σπουδαγμένος στη Δύση για φιλοσοφία, επαναστάτησε στο όνομα του Ελληνισμού, κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά του Ηουχασμού του κλήρου, σφραγίζοντας έτσι και τον ρόλο του κλήρου στην Ήπειρο σε σχέση με τα γράμματα και την εθνική αφύπνιση.

Από τον 13^ο-14^ο αιώνα, η Ήπειρος βιώνει έντονα ένα είδος πολυπολιτισμικής ώσμωσης Ανατολής και Δύσης. Η μακραίωνη παράδοση της συνύπαρξης και σύμπραξης των διαφόρων πολιτισμών, γλωσσών και παραδόσεων, εγγυάται πρόοδο και ανάπτυξη σε όφελος του Ελληνισμού.⁵

Ταυτόχρονα, οι Ηπειρώτες δεν εγκαταλείπουν την άλλη πτυχή της ίδιας παράδοσης, τα ταξίδια ανά τον κόσμο σε αναζήτηση καλύτερης μοίρας, κουβαλώντας πάντα μαζί τους την ιδιαίτερη πατρίδα (διαχρονικός κοινοτισμός της ηπειρωτικής διασποράς). Από τον 15^ο και μέχρι τον 19^ο αιώνα ο εμπορικός κόσμος της Ηπείρου, η πληθώρα των ευεργετών, συγκροτούν έναν κοινοτικό και εθνικό ιστό με πρώτο στόχο τα γράμματα, τον πολιτισμό και την εθνική αφύπνιση.

Οι Ηπειρώτες έμποροι και ευεργέτες, στην πνοή των διαφωτιστικών ιδεών που έπονται στην Ευρώπη, ιδρύουν ελληνικά τυπογραφεία, αυξάνουν τις εκδόσεις μη θρησκευτικών βιβλίων, συγκροτούν βιβλιοθήκες και εμπορικό δίκτυο για τη διακίνηση και διανομή του βιβλίου, αναλαμβάνουν τη μόρφωση των λογίων και την έκδοση των συγγραμμάτων τους, κυρίως εκείνων κοσμικού χαρακτήρα. Στην Ήπειρο, στη Μοσχόπολη, ιδρύουν το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στον γεωγραφικό χώρο του υπόδουλου Ελληνισμού, ή της ευρωπαϊκής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπώς, η δράση τους προτρέπει κατά πολύ το συστηματοποιημένο ιδεολόγημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Δεν είναι παράτολμο να ειπωθεί ότι τα φώτα της Δύσης, ή το ιδεολόγημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που κομίζουν οι Ηπειρώτες έμποροι, ευεργέτες, λόγιοι, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο δυτικός και ανατολικός μανδύας της διαχρονικής πραγματικότητας της Ηπείρου, που εκείνοι γονιμοποιούν από κοινού με τους εντόπιους λόγιους σπουδαγμένους, επίσης στη Δύση.⁶

Αρχίζοντας από το 1630, στην Ήπειρο και ειδικά στα Ιωάννινα, δηλαδή 20 χρόνια μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης του Δ. Φιλόσοφου και τα άγρια κατα-

5 Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, *Στις απαρχές της Νεοελληνικής...*, ό.π., σ. 17.

6 Π. Μπάρκας, *Τα ταξίδια της Φηγού*, τ. II, Αθήνα 2016, σ. 82.

σταλτικά μέτρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά κάθε προσπάθειας Ελληνισμού, ανθίζουν τα ελληνικά σχολεία και γράμματα. Στα σχολικά τους προγράμματα, εκτός από τη διδασκαλία της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής και τα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας, διδάσκονταν τα έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, η φιλοσοφία, τα μαθηματικά και άλλα επιστημονικά μαθήματα.

Οι λόγιοι των Ιωαννίνων και δάσκαλοι του Γένους: Βούλγαρης, Μακρύς, Σουγδουρής, Ανθρακίτης, Ψαλίδας, Βασιλόπουλος, κτλ. αποτελούν αναμφίβολα τις Ελληνικές προσωπικότητες στη στρατιά των Ευρωπαίων Διαφωτιστών. Στον **Βούλγαρη** ανήκει η πρώτη μετάφραση στην ελληνική του Βολτέρου, όπως επίσης μαθητές του ίδιου υπήρξαν οι δύο σημαντικότεροι (αναγνωρισμένοι επίσημα) ιδρυτές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: ο Θωμάς Μανδακάσης και ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ. «Αν (ο Ε. Βούλγαρης, σημ. Π. Μπάρκα) ζούσε σ' άλλο περιβάλλον κι έγραφε σε μια γλώσσα ξένη, ασφαλώς θ' ανακηρύσσεται ένας από τους μεγαλύτερους λόγιους της εποχής του».⁷

Στον **Αθανάσιο Ψαλίδα** (και με πολύ λιγότερες πιθανότητες σε άλλους δύο Ηπειρώτες) ανήκει το πρώτο ελληνικό σύγγραμμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η *Ελληνική Νομαρχία*, κτλ.

Ο **Μιχαήλ (Μελέτιος) Μήτρου** (1661-1714) είναι ο πρώτος συστηματικός Έλληνας γεωγράφος, που συνταιριάζοντας στο έργο του τη γεωγραφία με την ιστοριογραφία, προσέφερε σημαντική συμβολή στις ευρωπαϊκές αναζητήσεις της εποχής για την ιστορία, τη γεωγραφία και τις θετικές επιστήμες. Επιχειρηματολόγησε πρώτος την αμεσότητα συνέχειας των Ελλήνων της εποχής του από τους αρχαίους Έλληνες. Το έργο του θα θέσει το θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο για τη μελέτη της τοπογραφίας και χωρογραφίας, δηλαδή του ιστορικογεωγραφικού λαϊκού πολιτισμού και παραδόσεων.

Στην Ήπειρο οι λόγιοι έλυσαν εξ αρχής το μετέπειτα γλωσσικό ζήτημα, αποφασίζοντας υπέρ της δημοτικής, τόσο για την ιστορική αυτογνωσία (τη γνώση της αρχαίας γραμματείας μέσω δημοτικής) όσο και για τη γενικότερη παιδείυση των Ελλήνων. Μάλιστα, λόγιοι όπως ο Ψαλίδας, ο Βηλαράς, ο Περραιβός συνέβαλαν αποφασιστικά για την επικράτηση των δημοτικιστών σε όλη την Ελλάδα. Για τον λόγο αυτό αναφέρεται ότι το γλωσσικό ζήτημα ξεκινάει στα Ιωάννινα με τον Βηλαρά, αλλά στην Ήπειρο δεν θα υπάρξει συνέχεια, εφόσον λύθηκε εξ αρχής υπέρ της δημοτικής.⁸

Η διαφορά μεταξύ του επίσημου Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του ιδίου κινήματος στην Ήπειρο

Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει τον εντοπισμό των διαφορών ανάμεσα στο κίνημα του Διαφωτισμού στην Ήπειρο και τον γενικότερο Ελληνικό Διαφωτισμό. Ο βασικός στόχος του δεύτερου δεν ξεπερνούσε τα ιδεολογικά όρια που όριζε η εμφύσηση της εθνικής συνείδησης στον υπόδουλο Ελληνισμό μέσω της εκπαί-

⁷ Φ. Μιχαλόπουλος, *Τα Γιάννενα και η Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1930, σ. 38.

⁸ Ε. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα*, Αθήνα 2007, σ. 230.

δευσης. (Να συνειδητοποιούσαν οι Ρωμιοί την ιδιαίτερη πολιτισμική τους οντότητα καταγόμενης από την αρχαία Ελλάδα και να ενταχτούν έτσι σε μια ξεχωριστή εθνική ομάδα). Η διεκδίκηση της εθνικής απελευθέρωσης και ανεξαρτησίας ήταν εν δυνάμει προϋπόθεση.

Η Ήπειρος ανέλαβε την εθνική ευθύνη να οδηγήσει τα ιδεολογικά επιτεύγματα του Ελληνικού Διαφωτισμού σε συγκεκριμένη επαναστατική πολιτική δράση. Σύζευξε πρακτικά το πνευματικό-ιδεολογικό σκέλος με το πολιτικό-εθνικό απελευθερωτικό κίνημα. Οι φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην Ήπειρο ήταν διαρκώς σε εγρήγορση για την οργάνωση συγκεκριμένων απελευθερωτικών κινήσεων, ή μετείχαν ενεργά σ' αυτά. Τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι μόνο η επανάσταση του Διονυσίου Φιλοσόφου. Ο Ευγένιος Βούλγαρης θεωρείται, κατά γενική εκτίμηση, ο δημιουργός οργανωμένης ενεργούς εθνικής κίνησης (1742-44), στην οποία μετείχαν 30 διαλεκτοί κληρικοί, μεταξύ των οποίων και ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Στην ιστορική μνήμη της Ηπείρου καταγράφεται ως ο μακρινός πρόγονος της Φιλικής Εταιρίας.⁹ Είχε προηγηθεί η σθεναρή ανάμιξη των φορέων Διαφωτισμού στην Ήπειρο στα Ορλωφικά (που λειτούργησε και ως αφορμή για την καταστροφή της Μοσχόπολης). Οι ίδιοι φορείς είναι οι πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρίας, που σύζευξε τα ιδεολογικά επιτεύγματα του Διαφωτισμού με τον στόχο της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας. Οι λόγιοι των Ιωαννίνων ήταν οι στενότεροι σύμμαχοι και συνεργάτες των ακώλυτων επαναστατικών διεγέρσεων και αντίστασης των Σουλιωτών και Χιμαριωτών, καθώς και σχεδόν όλων των οπλαρχηγών και αρματολών, που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της επανάστασης του 1821. Για τον λόγο αυτό η Ήπειρος δικαίως χαρακτηρίστηκε πρώτη στα γράμματα, στα γρόσια και στα άρματα.

Η εντοπιότητα του ηπειρωτικού κινήματος του Διαφωτισμού διέπεται κι από ένα άλλο ουσιαστικό χαρακτηριστικό. Στην εξέλιξη του κινήματος του Διαφωτισμού γενικώς στην Ελλάδα, ο κλήρος έχει καταταχτεί στους συντηρητικούς φορείς που προσκόμιζε εμπόδια και επέβαλε περιορισμούς. Επικεφαλής ήταν το Πατριαρχείο, που στην ουσία είναι ο παραδοσιακός ηγέτης του Ελληνισμού.

Ο κλήρος στην Ήπειρο δεν μπορεί να χρεωθεί το βάρος του αντίθετου φορέα προς τις νέες ιδέες. Απεναντίας, συνέπραξε και συνέβαλε για την προώθηση και εφαρμογή τους. Οι περισσότεροι σπουδαίοι λόγιοι των Ιωαννίνων, ευρωπαϊκού βεληνεκούς, ήταν κληρικοί. Οι ίδιοι επέτρεψαν την κοσμιότητα των σχολείων, κυρίως ως προς το περιεχόμενο, και όταν χρειάστηκε ήρθαν αντιμέτωποι με το Πατριαρχείο (Φιλόσοφος-Σκυλόσοφος, Ανθρακίτης, Σουγδουρής, Τέρπος, Κοσμάς ο Αιτωλός κτλ.).¹⁰ Αγωνίστηκαν διαρκώς για τον φωτισμό του ανθρώπινου νοου με τα φιλοσοφικά και επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής, για τη γνώση των πεφωτισμένων αρχαίων προγόνων.

Στις αρχές του 19^ο αιώνα, στο προοίμιο της επανάστασης, οι κληρικοί προωθούσαν στις βαπτίσεις παιδιών αρχαιοελληνικά ονόματα αντί των χριστιανικών.

9 Β. Μπαρά, *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα 1966, σ. 47.

10 Κ. Β. Μάργαρη, *Συγγραφείς και λογοτέχνες των Ιωαννίνων*, Γιάννενα 1991, σ. 47.

Οι κληρικοί πρωτοστατούσαν στον σεβασμό της παράδοσης και κυρίως για τη διεκδίκηση της ελευθερίας, με βασικό μοχλό αντίστασης την ορθόδοξη πίστη. Για τα δεδομένα της Ηπείρου, πρόκειται για κάτι πολύ φυσιολογικό, εφόσον οι κληρικοί ήταν όχι μόνο ο παραδοσιακός ηγετικός θεσμός του Ελληνισμού, αλλά και ο βασικός φορέας της χριστιανικής πίστης, απειλούμενης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν ταυτόχρονα φορέας της ίδιας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, που σημαίνει ότι ο κλήρος, ως προς τον βασικό προορισμό του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην Ήπειρο και την εθνική εγρήγορση, ήταν ο ενεργός σύμμαχος.

Το κίνημα του Διαφωτισμού στην Ήπειρο μένει εκτεθειμένο από τη γενικότερη επίσημη θεωρητική προσέγγιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και όσον αφορά την αφετηρία και την κατάταξη σε περιόδους. Η επίσημη θέση εντοπίζει την αφετηρία του μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), όταν στην Ήπειρο συναντούμε τις ιδέες Αναγέννησης και Διαφωτισμού στον 13^ο αιώνα. Ο επίσημος Νεοελληνικός Διαφωτισμός κρίνει ως πρόδρομη περίοδο εκείνη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα ως την προαναφερόμενη συνθήκη (1774), όταν στην Ήπειρο οι διεργασίες Διαφωτισμού διαφαίνονται έναν αιώνα τουλάχιστον πριν.

Ως δεύτερη περίοδο, ο επίσημος Νεοελληνικός Διαφωτισμός αναγνωρίζει εκείνη κατά την οποία η σκέψη στον ελλαδικό χώρο επηρεάζεται από τη *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια* (ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα) και ως τρίτη εκείνη κατά την οποία ο ελληνικός στοχασμός βρίσκεται σε στενή σχέση με την κίνηση των ιδεολόγων, της μη βίαιης εφαρμογής των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας (τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα), που ονομάζεται και περίοδος της Παλιγγενεσίας.¹¹

Το κίνημα του Διαφωτισμού στην Ήπειρο διαφέρει επίσης πολύ και σε σχέση με τον Δυτικό Διαφωτισμό. Ο Δυτικός Διαφωτισμός, υπό την προτροπή του Καντ «τόλμα να γνωρίσεις», (επιστημονικό εξελικτισμό) εξαντλεί τον στόχο του στην πολιτική κατοχύρωση του φιλελευθερισμού, που διεκδικεί την αυτονομία και τα δικαιώματα του ατόμου (υπερεθνικό στόχο που ξεκινάει από ενδοκοινωνικό προβληματισμό). Πρόκειται για πνευματικές διεργασίες και τομές που αφορούν μια ελεύθερη από ξένους κατακτητές κοινωνία, τομές οι οποίες κατοχυρώνονται (έστω μέσω επανάστασης) προς σ' ένα νέο προοδευτικό πολιτικό σύστημα. (Αποσκοπεί τη ριζική αλλαγή των σχέσεων του ατόμου με το έθνος, το οποίο εκπροσωπείται από το κράτος και επιλέγει ως αποδοτικό πρότυπο την αρχαία ελληνική πολιτεία). Άρα και η αντιμετώπιση της ιστορίας εξυπηρετεί τον ίδιο στόχο.

Στην Ήπειρο ο Διαφωτισμός, αντί του ενδοκοινωνικού προβληματισμού και του υπερεθνικού στόχου, καλλιεργεί το ιδεολόγημα της διεθνικής αντιπαράθεσης για την κατοχύρωση της ελληνικής εθνικής κρατικής οντότητας. Στο πλαίσιο αυτό είχε ως πνευματικό στόχο τη δημιουργία και ανάδειξη της εθνικής συνείδησης των Νεοελλήνων (στη συγκεκριμένη περίπτωση εν γένει στην Ελλάδα). Προσφεύγει στην ανάγκη ιστορικής αυτογνωσίας με επίκεντρο τους αρχαίους Έλληνες, με

¹¹ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, *Εισαγωγή στον Ελληνικό Πολιτισμό*, τ. Β', Πάτρα 2000, σ. 424-425.

στόχο την εξασφάλιση μιας λαμπρής καταγωγής και εθνογέννησης, που θα εξυπηρετούσε τον ελληνικό εθνικό εγωισμό –ρομαντική συνιστώσα της ιστορίας.

Κατ' αδιάλειπτο τρόπο μ' αυτό, όπως και η οργανική σχέση του Ηπειρώτη με τη φύση κατέστησαν αποφασιστικά επιχειρήματα στη διαμόρφωση, ανάπτυξη και ανάδειξη της φιλοπατρίας, διατυπωμένης ως τοπογραφία και χωρογραφία.¹² Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό αποτέλεσε τη βάση της κατασκευής της σύγχρονης ταυτότητας της πατρίδας των Ελλήνων με αφετηρία την αρχαία Ελλάδα.

Η Νεοελληνική Ιδεολογία και το «Χρονικό της Δρόπολης»

Η επιστημονική προσέγγιση της κατασκευής της ταυτότητας της πατρίδας των Ελλήνων με αφετηρία την αρχαία Ελλάδα, ανήκει στον Γιαννιώτη διανοούμενο της εποχής Μελέτιο Μήτρο. Μετά τη *Νεωτερική Γεωγραφία* των Δημητρίδης, ο Μελέτιος Μήτρος έγραψε τη δική του *Γεωγραφία*. Η συγγραφή της ολοκληρώθηκε πριν από το 1714. Εκδόθηκε στη Βενετία το 1728. Ο Μελέτιος Μήτρος, χρησιμοποιώντας τις αρχαίες πηγές, συνέδεσε τη χωρογραφία της εποχής του με τις πληροφορίες του Στράβωνα, του Πausανία, του Διόδωρου και του Στέφανου. Στόχος ήταν να αποδείξει στους σύγχρονους του Έλληνες, ότι αποτελούν την αδιάσπαστη συνέχεια των αρχαίων Ελλήνων και είναι οι άξιοι απόγονοί τους. Έτσι, οι λόγιοι και δάσκαλοι της Ηπείρου διέθεταν ένα κείμενο αναφοράς, που τους επέτρεπε να αναζητήσουν επιτόπιες αρχαίες ελληνικές γενεαλογίες.

Στο παράδειγμά του, οι λόγιοι της εποχής καταπιάνονται από τη συγγραφή γενεαλογικών ιστοριών και μύθων «για τα χρόνια τα παλιά». Μέσα απ' αυτά διεκδικούν στον ιδεολογικό τομέα, τοπικά προνόμια και τοπικούς ήρωες, που εξασφάλιζαν ταυτόχρονα μια λαμπρή καταγωγή και εθνογέννηση. Η γνώση του τόπου και του χώρου καλλιεργούσε και προωθούσε άμεσα την αγάπη για την Πατρίδα. Αυτοτροφοδοτούσε το εθνικό κίνημα προσανατολίζοντάς το στην αναζήτηση και καλλιέργεια της διάκρισης με τους «άλλους», τους κατακτητές, με γνώμονα την εθνική ταυτότητα.

Στο πνεύμα της *Γεωγραφίας* του Γιαννιώτη διανοούμενου ξεχωρίζει το «Χρονικό της Δρόπολης». Γράφτηκε κάπου στα μέσα του 18^{ου} αιώνα,¹³ ως γενεαλογικό χρονικό της ομώνυμης περιοχής, στο σημερινό βόρειο τμήμα της Ηπείρου. Πρόκειται για μια γραπτή πηγή που συναντάται σε τουλάχιστον μια δεκάδα παραλλαγές.

Αναφέρομε εδώ μερικές. Ο Λεάνδρος Βρανούσης το ονόμασε «Χρονικό Αργυροκάστρου» από το όνομα του διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου της περιοχής. Ο ίδιος υποσχέθηκε να δημοσιεύσει δύο άλλες παραλλαγές, αλλά δεν τα κατάφερε. Ο Αθανάσιος Πετρίδης το αποκάλεσε «Χρονικό Δρουσιόδος», από «αρχαιοπρεπή» μετονομασία της περιοχής. Την παραλλαγή του ο Πετρίδης δημοσίευσε στα 1871 στα *Νεοελληνικά Ανάλεκτα*. Το κείμενό του είναι πληρέστερο από εκείνο που δημοσίευσε ο Λαμπρίδης στα *Ζαγοριακά* την ίδια περίπου

¹² Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα 1986, σ. 49-57.

¹³ Λ. Βρανούση, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν*, Αθήνα 1962, σ. 13-15.

χρονιά. Οι Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, στο βιβλίο τους *Στις απαρχές της Νεοελληνικής Ιδεολογίας* (Αθήνα 1999), το αναφέρουν ως «Χρονικό της Δρυϊνούπολης», επειδή είναι και το εκκλησιαστικό όνομα της περιοχής αλλά και επειδή σε χειρόγραφο του 1799 του ίδιου χρονικού αναφέρεται και ως *Ιστορία της Δρυϊνούπολεως*.

Οι ανώνυμοι συγγραφείς του αναζητούν γενεαλογία στους μυθολογικούς ήρωες της Αθήνας, τους οποίους τοποθετούν στη βάση της νέας τοπικής ταυτότητας, που κατασκευάζουν για τον εαυτόν τους.

Το περιεχόμενο του «Χρονικού»

Το «Χρονικό της Δρόπολης» καλύπτει μια περίοδο που αρχίζει από την εποχή του Θησέα, στα χρόνια του Πολέμου της Τροίας και τελειώνει το 1456. Οι χρονογράφοι που διαμόρφωσαν το κείμενο (ή και ένας) φαίνεται ότι είχαν ιστορικές γνώσεις. Το συμπέρασμα προκύπτει από το γεγονός ότι συμβάντα στο «Χρονικό» αντιστοιχούν σε χρονολογημένα γεγονότα.

Το «Χρονικό» ξεκινά από τη μυθική εποχή, όταν ο Θησέας πήγε και έκλεψε την Ελένη και την πήγε στην Αφίδνα. Στην απαγωγή, κατά το «Χρονικό», βοήθησαν τον Θησέα δυο Αθηναίοι, ο Άτλας και ο Ίφιτος. Μετά την επιστροφή του Θησέα, οι Αθηναίοι τον ανάγκασαν να διώξει τους δυο φίλους του. Λέει η παραλλαγή του «Χρονικού»:

Στραφέντες οι Έλληνες εκ του Τρωικού πολέμου, εύρον ως αίτιους της αρπαγής της Ελένης τον Άτλαντα και Ίφιτον, τους οποίους εδίωξαν της Πατρίδος των. Αυτοί δε λαβόντες ανά δύο χιλιάδας ανθρώπων έκαστος ήλθον εις την πεδιάδα του Δρυϊνικού όρους και κατεσκήνωσαν υποκάτω εις τας μεγάλας δρυς.¹⁴

Οι δυο φάρες, τέσσερις χιλιάδες άνδρες που τους συνόδευε ισοδύναμος αριθμός γυναικόπαιδων πήραν τους δρόμους της εξόδου. Ο Πουκεβίλ το 1805 υπολόγισε ότι στους εποίκους χρειάστηκαν 7 ημέρες να διανύσουν τη διαδρομή από την Αττική στα Ζαγόρια (όσες αναφέρει και το «Χρονικό») απ' όπου οι ντόπιοι τους οδήγησαν στην ακατοίκητη κοιλάδα της Δρόπολης για να γίνουν οι πρώτοι κτήτορές της. Αποχτούν πατρίδα. Τα δύο φύλα χτίζουν μαζί τη Δρυϊνούπολη και στη συνέχεια και πάλι χωρίζουν. Ο Ίφιτος χτίζει πιο βόρεια, κοντά στο Τεπελένι εκεί που σμίγει ο Αώος με τον Δρίνο και δεύτερη πόλη.

Όμως η ειρηνική τους εισβολή στην Ήπειρο πρέπει να γίνει αποδεχτή. Η ειρήνη πετυχαίνεται εύκολα, με συνομιλίες, με τους Μολοσσούς. Με τους βόρειους γείτονες, τους Άλβους, η ειρήνη πετυχαίνεται με γαμήλιες ανταλλαγές. Τρία αγόρια και τρία κορίτσια, από τα ωραιότερα του γένους του Ίφιτου, θα παντρευτούν στο γένος του Άλβα και αντίστροφα. Ένα από τα τρία κορίτσια που ο Άλβας στέλνει στον Ίφιτο είναι η ίδια η ανιψιά του, η ωραία και πλούσια Χωμύλη, η οποία παντρεύεται τον γιο τού Ίφιτου, τον Ζωίλο. Οι δύο τους γίνονται κτήτορες

14 Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, *Στις απαρχές της Νεοελληνικής...*, ό.π., σ. 217.

σε δύο κέντρα τα οποία συναντιούνται σήμερα στην ίδια περιοχή με τα ονόματα Χουμελίτσα και Ζουλιάτι. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώνεται η πρώτη ίδρυση της Δρόπολης (μέσα του 6^{ου} αιώνα προ Χριστού).

Τα δυο αθηναϊκά φύλα, αλληλοσυμπληρωμένα μέσα από την επιγαμία, νιώθουν αυτόαρκη για τη διαιώνισή τους χωρίς να αναμιχτούν με ξένους. Είναι μια συνεκτική και διακριτική εθνοτική ομάδα που έχει και διατηρεί ανά τους αιώνες τη συνείδηση της ιδιαίτερης καταγωγής.

Μετά από την **πρώτη ίδρυση**, η Δρόπολη θα γνωρίσει δυο επανιδρύσεις, των οποίων προηγούνται δυο συνολικές καταστροφές. Την πρώτη καταστροφή (233 π.Χ.) προξένησε η διάσημη από την ιστορία πολεμίστρα, βασίλισσα Τεύτα των Ιλλυριών. Σε αντίποινα για τη δολοφονία του γιου της, του Ιούλου, από τους απογόνους του Άτλαντα, καταστρέφει με μανία τη Φοινίκη, τη Δρόπολη και ένα μεγάλο μέρος της Χαονίας.

Η **επανίδρυση** της Δρόπολης θα γίνει την εποχή του Καίσαρα, ο οποίος, εντυπωσιασμένος από την τοποθεσία, έδωσε εντολή να την ξαναφτιάξουν (48 μ.Χ.).

Μέχρι τον 6^ο αιώνα μ.Χ., κυρίως με τον Ιουστινιανό, η Δρόπολη ξαναμπταίνει στον κεντρικό ρου της ιστορίας. Το λαμπρό έργο του Ιουστινιανού όμως διακόπτεται από τις βαρβαρικές επιδρομές που ερήμωσαν εκ νέου τη Δρόπολη. (Το «Χρονικό» αποφεύγει να ονομάσει τις σλαβικές εισβολές και λέει ότι ήρθαν μόνο από τη θάλασσα).

Την **τρίτη επανίδρυση** της Δρόπολης αναλαμβάνουν τώρα τρεις απόγονοι του Άτλαντα. Οι τρεις απόγονοι είναι ο Αργυρός που χτίζει το Αργυρόκαστρο, ο Κολόρης, που χτίζει την Κολορτζήν και ο Χρυσόδαλος τη Χρυσόδαλη. Πρόκειται για τρία βασικά κάστρα που εποπτεύουν τον νέο οδικό άξονα που ενώνει την Εγνατία Οδό με την Νικόπολη (Εδώ οφείλεται και το όνομα της πόλης του Αργυροκάστρου –το κάστρο του Αργυρού).

Άλλη μια γενεαλογία μας δίνει το χρονικό της Δρόπολης στην εποχή του Αλέξιου του Κομνηνού. Ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Μεθόδιος, απόγονος του Κολόρη, πήγε με δέκα προεστούς απ' την επαρχία του στην Κωνσταντινούπολη και απόσπασε από τον αυτοκράτορα, προνόμια και χρυσόβουλο. Και οι προεστοί όπως φαίνεται αντιστοιχούν σε γένη αναγνωρισμένα.

Στο τελευταίο μέρος το «Χρονικό» αποκτά νέα λειτουργικότητα. Τονίζει την πρωτοκαθεδρία του επισκόπου ως αρχή του τόπου. Παρουσιάζει κατάστιχο, μέρους της κτηματικής περιουσίας που διεκδικεί η επισκοπή. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός που αναφέρονται και τα χωριά που δεν βρίσκονταν στην καθ' εαυτού κοιλάδα του Δρίνου, αλλά υπάγονταν στην επισκοπή Δρυϊνουπόλεως. Η πτώση του Αργυροκάστρου στα χέρια των Τούρκων αποτελεί και το τέλος του «Χρονικού».

Ο διαφωτιστικός πρωτοποριακός λόγος του «Χρονικού»

Οι άγνωστοι χρονογράφοι του είχαν σκοπό να κατασκευάσουν για τη Δρόπολη, προς τα έξω και προς τα μέσα, μια αρχαία ελληνική γενεαλογία. Μια γε-

νεαλογία που προσπαθεί να στηρίξει τους δεσμούς των προγόνων, των πρώτων εποίκων, με τη γεωγραφική περιοχή της Δρόπολης. Θεωρείται λόγος που κατοχυρώνει τη Νεοελληνική Ιδεολογία του Διαφωτισμού επειδή διεκδικεί γενεαλογική ρίζα και ταυτότητα γενιάς στο λαμπρό αρχαιοελληνικό γίγνεσθαι. Θεωρείται λόγος πρωτοποριακός επειδή για το σύνολο του ελληνικού έθνους θα γίνει λόγος κυρίαρχος μετά από πενήντα χρόνια, όταν ξεσπά η Επανάσταση του '21. Θεωρείται λόγος ιδιάζουσας σημασίας επειδή η διεκδίκηση αυτή διατυπώνεται σε τοπικό επίπεδο. Γίνεται έτσι ένας παραδειγματικός τοπικισμός, από γεωγραφικά «άκρα» –το περιθώριο δηλαδή.¹⁵

Συγγράφηκε πριν από την Γαλλική Επανάσταση και λαμβάνει θέση στο πλαίσιο μιας αρχαιολογίας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αναζητώντας στον ιστορικό περίγυρο της παλαιάς Ηπείρου τις ιδέες εκείνες που προετοιμάζαν τις νοοτροπίες, που θα έκαναν αποδεκτή την τομή της Γαλλικής Επανάστασης. Συνεπώς, «εντάσσεται στην πολυσημία των απαρχών της Νεοελληνικής Ιδεολογίας».¹⁶

Το ιδεολογικό προτέρημα του «Χρονικού» σχετίζεται με το γεγονός ότι οι χρονογράφοι στην αναζήτηση αρχαιοελληνικής γενεαλογίας για τον τόπο τους, αποφεύγουν επίμονα τη σύγχρονή τους «εθνική» ταυτότητα του ρουμ μιλλέτ. Επίσης, δεν μιλούν για τους βασιλείς των Ρωμαίων και της Κωνσταντινούπολης, διότι, όπως αναφέρουν, δεν πιστεύουν σε καμία δύναμή τους.

Κατά τα 1700 η λέξη «Βυζαντινός» ήταν τελείως άγνωστη. Το επίσημο όνομα της εθνότητας για τους Έλληνες ήταν το *ρουμ μιλλέτ*. Οι άνθρωποι λέγονταν *Ρωμαίοι, Ρουμέιοι, Ρωμέγοι*, Ρωμιοί. Οι περισσότεροι μιλούσαν ελληνικά και γνώριζαν ότι είχαν πάρει τη γλώσσα τους από τους αρχαίους Έλληνες. Η χώρα τους ήταν γνωστή από πολύ παλιά ως Ρωμανία.

Στη σελίδα 38 το «Χρονικό της Δρόπολης», όπως το δημοσιεύουν οι Ν. Βερνίκος και Σ. Δασκαλαπόλου, προαναγγέλλει τη διαμόρφωση της νέας αυτής ιδεολογίας που αντικαθιστά την μέχρι τότε κυρίαρχη ρωμιο-βυζαντινή ιδεολογία.

Έχει σημασία να προσεχτεί το πώς η πραγματικότητα είχε απομυθοποιήσει την ελπίδα του θυρλικού «δημώδη» στίχου «πάλι με χρόνους με καιρούς, πάλι δικά μας θα 'ναι» και καταφεύγουν σε ελληνοκεντρικές λύσεις γενεαλογίας.

Είναι γνωστό ότι οι Έλληνες, στις αρχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δέχτηκαν «οικειοθελώς» να εγκαταλείψουν την ονομασία «Έλληνας» για να αποκαλούνται «Ρωμαίοι», δηλαδή «υπήκοος» του Βυζαντίου, τη στιγμή που ο όρος «βυζαντινός» ήταν ανύπαρκτος. Ήταν ένας τρόπος ώστε οι Έλληνες να τηρούσαν την κυρίαρχη διαφορετικότητα και ανωτερότητα στο πολυεθνικό κράτος του Βυζαντίου και της τουρκοκρατίας. Ένας λόγος παραπάνω, εφόσον, μέχρι τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, η ονομασία «Έλληνας» είχε καταστεί συνώνυμο με το «εθνικός», που κανένα όφελος δεν είχε σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία και

¹⁵ Ο.π., σ. 17.

¹⁶ Ο.π., σ. 24, 179.

«ειδωλολάτρης» (σε μια καθαρόαιμη χριστιανική αυτοκρατορία).¹⁷ Η επικράτηση του εθνο-προσωπυμίου «Ρωμαίος» θα συνεχιστεί μέχρι λίγο πριν από την Επανάσταση του '21, όταν η διαδικασία που διανοίγει και το «Χρονικό της Δρόπολης» θα επαναφέρει και το όνομα «Ελλήνας» με την εθνική σημασία.¹⁸

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια που καταβάλουν οι χρονογράφοι για να αποδείξουν την πηγή της διαπολιτισμικής πραγματικότητας στην ευρύτερη περιοχή της Δρόπολης όταν αυτοί γράφουν το «Χρονικό». Την εντοπίζουν στον συμβολισμό της διγένειας και επιτρέπουν το υπονοούμενο, γνωστό σε όλο τον κόσμο, φαινόμενο ότι εκεί που οι λαοί συναντούνται, διαπρέπουν εκείνοι που κατάνονται από δύο γένη. (Αυτό είχε για την εποχή του 18^{ου} αιώνα και άμεση χρησιμότητα καθώς ανταποκρινόταν στη νομική απαίτηση απόδειξης του αυτόχθονος των κατοίκων των χωριών, οι οποίοι για να διεκδικούσαν περιουσιακά προνόμια επί της γης, έπρεπε να είναι απόγονοι εκείνων που είχαν απογραφεί για πρώτη φορά από τους κατακτητές το 1431).

Το ότι οι Δροπολίτες γνώριζαν την αξία της γενεαλογικής αυτής διεκδίκησης, το αποδεικνύει και η προσπάθειά τους να το δημοσιοποιήσουν. Έδωσαν δυο χειρόγραφα στον Γάλλο πρόξενο Πουκεβίλ στα Ιωάννινα. Ο Πουκεβίλ το έκανε γνωστό ευρύτερα στην Ευρώπη, εκδίδοντάς το 1821 στο Παρίσι. Το 1849 εκδόθηκε στη Βόννη και από τον Μπέκερ.

Δεν είναι γνωστό γιατί δεν τυπώθηκε στο τυπογραφείο της Μοσχόπολης. Πιθανόν οι διορθωτές του τυπογραφείου να μην έδωσαν άδεια για την εκτύπωσή του, επειδή θεώρησαν «υπερφίαλη την αξίωση των χωρικών της κοιλάδας του Δρίνου να παρουσιαστούν ως απόγονοι των αρχαίων κτητόρων του τόπου [...]».¹⁹

Δεν πρέπει όμως να λησμονηθεί και το γεγονός ότι το ιδεολόγημα που περικλείει το «Χρονικό» δεν ήταν απόλυτο και ούτε κυρίαρχο στην ευρύτερη περιοχή εκείνη την περίοδο. Λόγου χάρη, η Μοσχόπολη έβλεπε τον ρόλο του Ελληνισμού στο πλαίσιο του λαϊκού θρύλου, «πάλι με χρόνους, με καιρούς... πάλι δικά μας θα 'να». Η δύναμή του θα υφίσταται καθοριστική για την πολιτιστική αναβάθμιση των τοπικών πολιτισμών (των Αλβανών, Βούλγαρων, Βλάχων), για να απηχούσε φυσιολογικά ανάμεσά τους το κήρυγμα του Ρήγα στον «Θούριό» του.²⁰

Γενικότερα είχε πολλούς οπαδούς και το «ποθούμενον» του Πατρο-Κοσμά, όπως και «ο νεοησυχασμός» των Φαναριωτών.

Στην Ήπειρο το κίνημα του Διαφωτισμού με τα δύο ξακουστά κέντρα του, τα Ιωάννινα και την Μοσχόπολη, θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της γνωστής διαχρονικής και φυσιολογικής προαγωγής του πνεύματος από τους αρχαίους χρόνους. Με βάση την αρχή αυτή, μια αντικειμενική αξιολόγηση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με πρόδρομο και στυλοβάτη την Ήπειρο απαιτεί την απαλλα-

¹⁷ Γ. Καραμπελιάς, *1204, η διαμόρφωση του νεότερου Ελληνισμού*, Αθήνα 2007, σ. 47-57.

¹⁸ Ν. Βερνίκος – Σ. Δασκαλοπούλου, *Στις απαρχές της Νεοελληνικής...*, ό.π., σ. 35, 38, 47.

¹⁹ Ό.π., σ. 25.

²⁰ Μ. Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα 2008, σ. 27.

γή από την αποκλειστική σκέψη ότι «τα φώτα του Ελληνικού Διαφωτισμού ήρθαν από τη Δύση», που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάθε εσωτερική εξέλιξη κρίνεται σε άμεση εξάρτηση των δυτικών εξελίξεων. Ασφαλώς, μια περιοχή όπως η Ήπειρος, η διαχρονική λάμψη της οποίας έγκειται στις σχέσεις οικουμενικότητας και πολυπολιτισμικότητας, δεν μπορεί να μην επιδιώξει επηρεασμούς από τη Δύση. Αυτό όμως δεν πρέπει να απορρίπτει τις εσωτερικές διεργασίες και την αλληλεπίδραση στο μέτρο του δυνατού.

Το Έρωτος Αποτελέσματα... (Βιέννη 1792) και η πολιτική αλληγορία: Ιστορία Γ΄

Ελένη Κουρμαντζή

Επισκέπτρια Καθηγήτρια

St. Cyril and St. Methodius University, Veliko Turnovo

ABSTRACT

Results of Love... [*Έρωτος Αποτελέσματα...*] is one of the –more or less– unknown works of the Greek pre-revolutionary Literature.

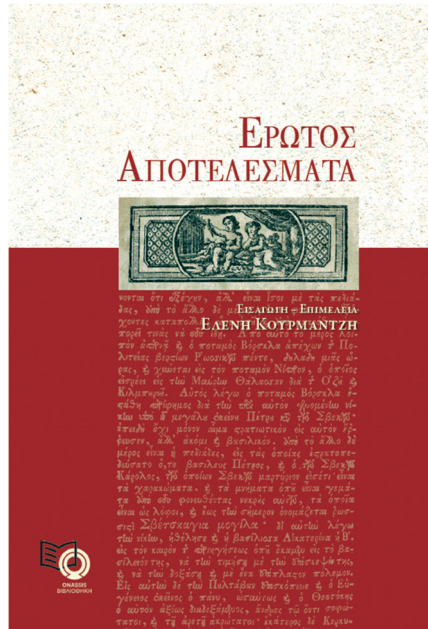
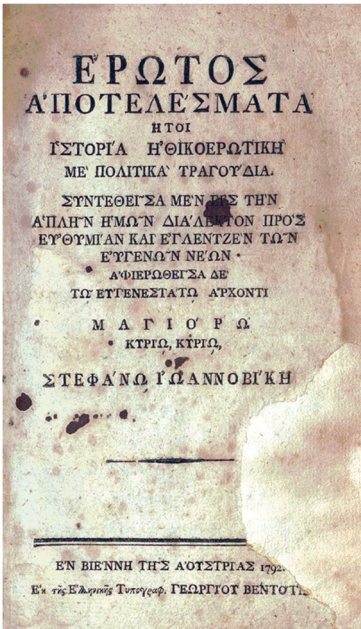
It's a fruit mainly of the scholar quill, through the vivacious and philosophical searches of some intellectuals of the Hellenic Diaspora, and it constitutes the first collection of original Modern Greek short stories.

Impressive are the formal and archaic dedication of the book, the philosophical prelude to Love, and the three short stories, in which there are one hundred and thirty-two “political songs”, several of which conceal allegorical messages.

Particular attention needs to be paid to “History C” [«Ιστορία Γ΄»], which contains “Various Erotic Incidents of a Zagorian Noble” [«Διάφορα έρωτικά περιστατικά τινός Ζαγοραίου Εύγενοῦς»], the symposiac “circle” of the Court of Alexandros Mavrokordatos (Firaris), as well as various “songs” [«τραγώδια»] with political content, which enter the above story.

Η νεοελληνική έντεχνη δημιουργία έως και τα τέλη του 18^{ου} αιώνα εκφράζεται αποκλειστικά σε έμμετρη στιχουργική μορφή και κατά μείζονα λόγο σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο (πολιτικό) στίχο. Όμως, περί το 1790, εμφανίζονται αίφνης τα τρία πρώτα έργα της νεοελληνικής «δημιουργικής» λογοτεχνίας, που είναι συνθεθειμένα σε έντεχνη μορφή πεζογραφήματος, τα οποία συνδυάζονται με έμμετρα ποιητικά στιχουργήματα. Αυτά είναι: το *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* (Βιέννη 1790) του Ρήγα Βελεστινλή, που αποτελεί, ως γνωστόν, μετάφραση και διασκευή γαλλικού πρωτοτύπου, το ανώνυμο *Έρωτος Αποτελέσματα* (Βιέννη 1792) και ο *Ανώνυμος* του 1789, που εμπεριέχει όμως μόνον δύο στιχουργήματα.

Το *Έρωτος Αποτελέσματα* (E. A.) σημείωσε αξιόλογη εκδοτική επιτυχία. Εκτός από την πρώτη τυπογραφική έκδοση της Βιέννης το 1792, υπήρξε και μία κλειψίτυπη(;) δεύτερη έκδοση (χωρίς να φέρει ένδειξη τυπογραφείου), καθώς και μία τρίτη το 1809 στο τυπογραφείο του Βεντότη. Εξάλλου, το έργο επανεκδόθηκε και στη Βενετία κατά τα έτη 1816 και 1836 στα τυπογραφεία των Γλυκήδων και του Φραγκίσκου Ανδρεώλα αντίστοιχα. Πρόσφατα όμως, το *Έρωτος Αποτελέσματα...* γνώρισε και πάλι το μελάνι του τυπογραφείου, το 2018, με την επιμελημένη από τη γράφουσα επανέκδοσή του από το Ίδρυμα Ωνάση, στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Ωνασείου Βιβλιοθήκης 2017-18, και συγκεκριμένα του κύκλου των διαλέξεων με θέμα: «Διαμάχες Παιδείας και Γλώσσας την Περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

Γιατί όμως αυτό το έργο έχει ιδιαίτερη σημασία; Γιατί, και πριν ακόμη εξετάσουμε το περιεχόμενό του νοηματικά, το *Έρωτος Αποτελέσματα*, ήδη από το 1792, συνιστά πρωτότυπη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, καθώς δεν γράφηκε έχοντας ως πρότυπο κάποιο ξένο έργο, αλλά και διότι επιπρόσθετα περιέχει εκατόν τριάντα δύο έντεχνα έμμετρα νεοελληνικά στιχουργήματα, γεγονός πρωτοφανές για τα εκδοτικά δεδομένα της εποχής. Το έργο αυτό, ως προς την δομή του, αποτελείται από την «Αφιέρωση», το «Προοίμιο» και τρεις πεζές ιστορίες.

Η πρώτη ιστορία «περιέχει τον σφοδρόν έρωτα ενός νέου κωνσταντινοπολίτου». Η δεύτερη ιστορία τον «ελεεινό» έρωτα «ενός κερκυραίου δραγουμάνου του της Βενετίας πρέσβευς εν Κωνσταντινουπόλει». Στην τρίτη ιστορία περιέχονται «διάφορα ερωτικά περιστατικά τινός Ζαγωραίου ευγενούς», με μία παρεμβλητή ιστορία ενός παριζιάνου νέου αξιωματικού, από ευγενή οικογένεια, που «ήτον ελεύθερος εις πάντα, καί οπαδός τών νεωτερίζοντων κατά πάντα». Επιπροσθέτως το *Έρωτος Αποτελέσματα*... περιλαμβάνει το πλήθος των εκατόν τριάντα δύο στιχουργημάτων, τα οποία παρουσιάζουν αλληγορικά και κρυφά επαναστατικά μηνύματα.

Κατ’ αρχάς κρίνεται αναγκαίο να τοποθετηθεί το *Έρωτος Αποτελέσματα* στο πλαίσιο του χρόνου και του τόπου όπου εξεδόθη και οργανικά ανήκει: στα προοδευτικά τυπογραφεία της Βιέννης που εκδίδουν ελληνικά βιβλία, κατά την εποχή που συγγράφεται, και στους ελληνικούς παροικιακούς λόγιους κύκλους, οι οποίοι έχουν διαποτισθεί από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Προσέτι, κρίνουμε αναγκαία την επανατοποθέτηση του *Έρωτος Αποτελέσματα* σε μια εποχή κρίσιμης καμπής για τον νέο ελληνισμό, κατά την οποία διεξάγονται συνεχείς πόλεμοι ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων, όπως της Ρωσίας και της Αυστρίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται και τα σύστοιχα ελληνικά κινήματα (βλ. Ορλωφικά, Λάμπρος Κατσώνης κτλ.). Η αφιέρωση του *Έρωτος Αποτελέσματα* είναι καθαρά πολιτική και απευθύνεται σε κάποιον «Μαγισμό Στέφανο Ιωαννοβίκη», ο οποίος επαινείται ως ήρωας λόγω των επιτυχιών του «κατά τών αιμοβόρων τε καὶ ἀλαζόντων βαρβάρων», που προφανώς είναι οι Οθωμανοί.

Όσον αφορά το κλίμα και την ευρύτερη «πολιτική» ένταξη του έργου, είναι αξιοσημείωτη η νύξη του Μ. Vittì¹ ότι οι πρωταγωνιστές των τριών ιστοριών αυτής της συγγραφής κινούνται μέσα σε μία συγκεκριμένη κοινωνία:

Η κοινωνία αυτή έχει στα χέρια της πλούτη και εξουσία. Είναι «φωτισμένη» και έχει το βλέμμα προσηλωμένο στο κοινωνικό συμβόλαιο. Είναι «πολιτική», δηλαδή πολιτισμένη. Είναι ώριμη πια να εξορμήσει για το μεγάλο Αγώνα.

Κατ' επέκταση, οι νέοι αυτής της κοινωνίας, η οποία έχει προσεγγίσει υψηλά «πολιτικά» ζητούμενα, πρόκειται να την υπερβούν και να επιβάλουν –λόγω και της ιστορικής αναγκαιότητας– την απαραίτητη ρήξη που θα καταλήξει στη μεγάλη Ελληνική Επανάσταση του 1821. Η δεκαετία του 1790 (ίσως και λίγο νωρίτερα) αποτελεί την απαρχή της ρήξης του νεοελληνικού κόσμου –κυρίως εκείνου των παροικιών του εξωτερικού– με τον παλαιό παραδοσιακό ελλαδικό κόσμο.

Την εποχή κατά την οποία συγγράφεται το *Έρωτος Αποτελέσματα* παρατηρείται μια νέα πνευματική κίνηση που αναπτύσσεται πλέον έξω από τα παραδοσιακά παροικιακά κέντρα του νέου ελληνισμού, όπως υπήρξαν παλαιότερα η Βενετία, οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, οι παροικίες της Ρωσίας, και άλλα. Ένα από τα νέα αυτά κέντρα που μορφοποιείται με την κλασική διαδικασία του σχηματισμού αρχικά μιας συμπαγούς ελληνικής παροικίας και στη συνέχεια με τη δημιουργία των θεσμών της (διοίκηση, εκκλησία κτλ.), με ταυτόχρονη ανάπτυξη της «πνευματικότητάς» της, είναι η Βιέννη. Αυτήν την ανάπτυξη επρόκειτο να βοηθήσει με αποφασιστικό τρόπο η διοίκηση του Ιωσήφ Β' (ουσιαστικά αυτοκράτορα από το 1780 έως και το 1790), ο οποίος, επιβάλλοντας καθεστώς ανεξίτηρης, μείωσε την επίδραση που είχε η καθολική εκκλησία στο κράτος του και ταυτόχρονα την κάθε είδους λογοκρισία στην πνευματική ζωή της χώρας.

Συνακόλουθο αποτέλεσμα του φιλελεύθερου κλίματος που δημιουργείται στη Βιέννη είναι και η αύξηση της παραγωγής και η άνθηση του ελληνικού βιβλίου που τυπώνεται είτε σε αυστριακά είτε σε εκεί νεοϊδρυόμενα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς, η παραγωγή του οποίου θα συνεχισθεί στην πόλη αυτή

1 Μ. Vittì (επιμ.), *Ι*** Κ***; Έρωτος Αποτελέσματα*, Αθήνα 2¹993 [1989]: εκδ. Οδυσσέας, σ. 7.

έως και τον 19^ο αιώνα.²

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1790 θα τυπωθεί εδώ η πρωτοποριακή μετάφραση – διασκευή του Ρήγα στο έργο του Γάλλου Rétif de la Bretonne με μεταφρασμένο τίτλο *Σχολείον τών ντελικάτων έραστών, ήτοι Βιβλίον ήθικών, περιέχον τὰ περιεργα συμβεβηκότα τών ώραιότερων γυναικών του Παρισίου, άκμαζουσών κατά τόν παρόντα Αίώνα*. Στα ίχνη αυτού του έργου θα τυπωθεί δύο χρόνια αργότερα το ανώνυμο *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι ιστορία ήθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*.

Κατά τον χώρο και την εποχή του, τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος –το οποίο στην ουσία αποτελεί ένα στενό κύκλο «γνωριμιών»– αναδεικνύονται και από τη βιβλιογραφική παραγωγή του· και ιδιαίτερα από τις Αφιέρωσεις βιβλίων προς πρόσωπα που έχουν συνεισφέρει σε διάφορους πολέμους εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και από τα Προοίμια που επίμονα τονίζουν την ανάγκη «ανόρθωσης του πεπτωκότος Γένους», της πνευματικής δηλαδή αφύπνισης του νέου ελληνισμού με υπονοούμενη την ταυτόχρονη κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στην τρίτη ιστορία του *Έρωτος Αποτελέσματα*, ο πρωταγωνιστής της, ο «γραμματικός» Αντώνιος ο Ζαγωραίος ή τζελεπή Αντωνάκης, ένας ανώτερος υπάλληλος της αυλής του ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή (=φυγά), που κατέφυγε στη ρωσική Πολτάβα λόγω απειλούμενης οθωμανικής καταδίκης,³ ερωτεύεται μία ρωσίδα νέα, τη Βαρβάρα Γρηγόριεβνα, θυγατέρα κάποιας έγκριτης οικογένειας της Πολτάβας της Ουκρανίας. Ο τζελεπή Αντωνάκης, που είχε ζήσει προηγουμένως στην Κωνσταντινούπολη, μετά από τα ραβασάκια που πάνε και έρχονται στο σπίτι αυτής της νέας, αποτυγχάνει στον έρωτά του, αφού η ίδια ήταν ήδη αρραβωνιασμένη, με αποτέλεσμα ο ήρωάς μας να καταλήξει σε κατάθλιψη.

Εδώ όμως, στην τρίτη ιστορία υπεισέρχεται και μία παρέμβλητη, την οποία διηγείται ο «ποστέλνικος» (υπουργός ή διπλωμάτης των εξωτερικών) του Μαυροκορδάτου προς τον τζελεπή Αντωνάκη: ένας παριζιάνος νέος από ευγενή οικογένεια, αξιωματικός, «ήτον έλεύθερος είς πάντα, και όπαδός τών νεωτεριζόντων κατά πάντα», με υπέρμετρη ελευθερία, που «... τόν παρακινούσε νά συχνάζει είς όλας τās συναναστροφάς, είς τās όποιās άπολάμβανε τās δια τών αισθήσεων ήδονάς άγκαλά και άπό τόν πατέρα του, τόν ώς πρός αυτά δεισιδαίμονα ήλέγχετο». Ο νέος όμως αυτός γνωρίζει σε «... ένα κοινόν συμπόσιον ... μία κόρη

2 Πράγματι, ένας εντυπωσιακός αριθμός βιβλίων ποιότητας τυπώνονται στη Βιέννη κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα· βλ. αναλυτικά τη μελέτη μας *Το βιβλίο στην ακμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ποσότητες, Ποιότητες, Ιδέες*, Αθήνα 2002: εκδ. Ατραπός.

3 Πβ. όσα αναφέρονται σχετικά στο *Έρωτος Αποτελέσματα*: «Αυτή ούν ή Πουλτάβα έστάθη καταφύγιον και είς τόν Μολδαβίας αύθέντην τόν Μαυροκορδάτον λέγω εκείνον, ό όποιος προΐδων τó σκληρόν τε και βάρβαρον, ούκ ήπτον δε και τó άδικον τής κατ' αυτού ψήφου ύπό τού Σουλτάνου έφυγε νυκτός με όλίγους τινάς δούλους του άφείς τόν θρόνον» (*Ε. Α.*, σ. 120). Το ότι πρόκειται περί μολδαβικής αυλής βεβαιώνεται και από τα αξιώματα που αναφέρονται στην τρίτη ιστορία: «Αυθέντης» (= ηγεμών), «ποστέλνικος» ή «μαγιόρος» (=υπουργός ή διπλωμάτης των εξωτερικών), «καμαράσης» (= θησαυροφύλακας), «πορτάρης» (= υπεύθυνος υποδοχής των ξένων), «στόλνικος» (= τραπεζοκόμος της αυλής), «καφετζίμπασης» / «τζιμπουκτσίμπασης» (= θαλαμηπόλοι της αυλής), κτλ.

πολλά ώραία κατὰ πάντα καὶ ἐλευθέρα καθὼς καὶ αὐτός». Ἀλλὰ ο πατέρας του νέου δεν δέχεται να στεφανωθεί ο γιος του με τη νέα αυτή, γιατί «... ἦτον πρῶτον μὲν ἀπὸ ποταπὸν γένος, καὶ δευτέρον πολλὰ ἐλευθέρα, καὶ κατὰ τὰ ἦθη τοῦ νέου κόσμου ὁμοιάζοντα τοῖς τοῦ υἱοῦ του». Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς αδυναμίας εκπλήρωσης του ἔρωτα μεταξύ των δύο αὐτῶν ἦταν, ἡ μεν νέα να αυτοκτονήσει με δηλητήριο, ο δε νέος, στη συνέχεια, με το σπαθί του. Επικρίνεται λοιπὸν για τον θάνατο των δύο νέων ο πατήρ «οὔτινος τὰ ἦθη, ...ἦσαν κατὰ τὸν παλαιὸν ἐκείνων κόσμον δηλαδὴ εὐλαβῆς καταπολλὰ καὶ δεισιδαίμων...» (Ε. Α., σ. 172-186).

Αὐτὴ ἡ παρέμβλητη ἱστορία ἔχει ελεγχθεῖ (λογοκριτικά) κατὰ τὴν ἔκδοση του 1809 τῆς Βιέννης, με μία παρένθετη φράση του επιμελητή στο σῶμα του κειμένου, ο οποίος προσπαθεῖ να απαλύνει τις εντυπώσεις του αναγνωστικοῦ κοινού εξαιτίας του ελευθεριάζοντος πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς, καθὼς καὶ τῆς αλληγορικής μεταφορᾶς του ευρύτερου κοινωνικοῦ κατεστημένου, μέσα ἀπὸ τὴν παράσταση των ηρώων.⁴

Ευρεία φιλολογικὴ συζήτηση ἔχει αναπτυχθεῖ ἐπίσης, σχετικὰ με τὴν προέλευση των εκατὸν τριάντα δύο στιχουργημάτων, τα οποία εμπεριέχονται στο *Ἔρωτος Ἀποτελέσματα...*⁵ Συνήθως ἔχουν αποδοθεῖ στη λεγόμενη «φαναριώτικη», κωνσταντινουπολίτικη ἢ «Πολιτικὴ» παράδοση.⁶

Το πρῶτο βέβαια ἐρώτημα που τίθεται ἐδῶ εἶναι κατὰ πόσον αὐτὰ τα στιχουργήματα μποροῦν πράγματι να αποδοθοῦν συνολικὰ σε μια «φαναριώτικη» παράδοση ἢ αν πρόκειται καὶ για πρωτότυπες συνθέσεις του περιβάλλοντος τῆς Βιέννης του 1792 ἢ καὶ πρωτύτερα, εἴτε ἀκόμη καὶ σε περιβάλλοντα ἄλλων χωρῶν.⁷ Χωρὶς να υπεισέλθουμε στην τεχνικὴ τῆς σύνθεσης αὐτῶν των ποιημάτων,

4 Μεταφέρουμε ἐδῶ τὴ σχετικὴ φράση ἀπὸ τὴν ἔκδοση του 1816 τῆς Βενετίας («... διὰ δαπάνης τοῦ Τυπογράφου Νικολάου Γλυκῆ») *Ἔρωτος Ἀποτελέσματα, ἢτοι ἱστορία ἠθικοερωτικὰ με πολιτικὰ τραγούδια*, σ. 173: «[...] (δυσαρσετέται ὁ καλὸς οὗτος τραγωδιστὴς, εἰς κάθε σχεδὸν λέξιν, ὅπου ἐλέγχει αὐτοῦ τὴν παράνοιαν· ὅθεν διασῦρει, τρόπον τινά, ὅσας δὲν εὗρισκε συμφώνους με τὸ ἐπάρατον Libertinaggio του, ὃ ἐστὶ, ἐλευθερία) [...]».

5 Συγκεκριμένα στην πρώτη ἱστορία αὐτοῦ του ἔργου καταμετρῶνται δώδεκα στιχουργήματα, στη δεύτερη πενήντα πέντε καὶ στην τρίτη ἐξήντα πέντε, στο σύνολο δηλαδὴ εκατὸν τριάντα δύο στιχουργήματα.

6 Η Αντ. Φραντζή [(επιμ.), *Μισμαγιά – Ἀνθολόγιο φαναριώτικης ποίησης κατὰ τὴν ἔκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, Ἀθήνα 1993: ἐκδ. Ἐστίας, σ. 29 σημ. 44], σχολιάζει ὅτι ἡ πρόσφατη ἐπιμέλεια του Mario Vitti «[...] δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ δυσεπίλυτο ζήτημα τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑποτιμᾷ ἐντελῶς τὴ σημασία τοῦ βιβλίου ὡς ἀνθολογίας φαναριώτικης ποίησης, προβαίνει μάλιστα καὶ σὲ ἐντελῶς ἀυθαίρετες περικοπές·» ἐπίσης ἡ ερευνητριά ἐπισημαίνει ὅτι ο Μ. Vitti «[...] παρακάμπτει τὸ πρόβλημα τῆς σύνθεσης πεζοῦ καὶ ποιητικοῦ κειμένου, ποῦ εἶναι, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ ἀκριβέστερη ἀποτύπωση τοῦ ζητήματος, εἴτε τῆς πρωτοτυπίας εἴτε ἀκόμη καὶ τοῦ ἐλέγχου πιθανῶν προτύπων· ζήτημα ποῦ παραμένει τὸ ἐπίμονο ἐρευνητικὸ ἐρώτημα ποῦ θέτει τὸ ἔργο αὐτό» (ὁ.π.).

7 Ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη πάντως παραμένει δεδομένη ἡ στιχοπλοκία σε ὅλα τα αστικά κέντρα τότε ἐλληνόφωνου χώρου. Με αφετηρία τὸ δίστιχο, εἶναι δυνατὴ ἡ παραγωγή ἐνός εκτενέστερου στιχουργήματος. Ὅσον ἀφορὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ στην περιοχὴ τῆς Ἠπείρου, βλ. ἀναλυτικὰ Ἀρ. Π. Βρέλλης (εἰσαγωγή – κείμενα – λεξιλόγιο), *Ἠπειρωτικὰ Στιχοπλάκια*, Διδακτορικὴ διατριβή, Γιάννινα 1980. Στο σημεῖο αὐτὸ παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ στιχουργήματα ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δίστιχα, τα οποία συντέθηκαν στα Ἰωάννινα ἀπὸ τον ἱερομόναχο Παῖσιο το 1687 καὶ 1700 ἀντίστοιχα: «Καὶ τὸν Νῶε συγχωροῦσαν / ὅσον καὶ ἂν ἡμποροῦσαν / ἔνεκεν τοῦ ἀμπελώνος /

μπορούμε για παράδειγμα να παρατηρήσουμε ότι μέσα στο *Έρωτος Αποτελέσματα* απαντά ένα στιχούργημα, τμήμα του οποίου αποτελεί διασκευή πρότερου στιχουργήματος του 1618 (όπως παρατήρησε ο Λ. Ι. Βρανούσης), συνθεθιμένο από τον καταγόμενο εκ Πωγωνιανής μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίο, το οποίο παρατίθεται στο έργο του *Ιστορία των κατὰ τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων*,... (βλ. εκδόσεις Βενετίας, Βαλεντίνο Μορτάλει 1672, Ν. Γλυκός 1683). Ενδεικτικώς διαβάζουμε:

*... Ἐλπίζομεν εἰς τοὺς χρησμούς, στὲς ψευδοπροφητεῖες,
καὶ τὸν καιρὸν μας χάνομεν στὲς ματαιολογίες.
Εἰς τὸν βορρᾶν τὸν ἄνεμον ἔχομεν τὴν ἐλπίδα
νὰ πάρουν ἀπὸ πάνω μας τοῦ Τούρκου τὴν παγίδα.
Καὶ ἔχομεν θεμέλιον τὸ γνέμα τῆς ἀράκνης,
τὸ χιόνι καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὸ νερὸν τῆς πάκνης...⁸*

Στο *Έρωτος Αποτελέσματα* οι στίχοι αυτοί διασκευάζονται μέσα στο ποίημα «Καλὴ καρδιά κ' ὑπομονή, κανεῖς τυχαίνει νά 'χη» (δεύτερη ιστορία) ως εξής:

*Ἐλπίζομεν εἰς μερικά, σταῖς ψευδοπροφητεῖαις,
Καὶ τὸν καιρὸν μας χάνομεν σταῖς ματαιολογίαις.
Ἔχομεν θεμέλιον τὸ γνέμα τῆς ἀράκνης,
Τὸ χιόνι εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ τὸ νερὸ τῆς πάκνης.*

(Ε. Α., σ. 65)

Το παραπάνω είναι ένα παράδειγμα στιχουργήματος διασκευής στο *Έρωτος Αποτελέσματα*. Παράλληλα διακρίνεται και μια σαφής πολιτική αλληγορία, η οποία εμπεριέχεται σε αυτό το ποίημα. Ακολουθώντας μεθοδολογικά αυτήν την αλληγορία, ανακαλύπτουμε ότι αρκετά από τα στιχουργήματα αυτού του έργου

ὅπου ἡῦρε πρῶτον μόνος, / καὶ ἐποίησε τὸν οἶνον / τὸν καλότετον καὶ φίνον» [βλ. Ἀπ. Καρπόζηλου, «Δύο στιχουργήματα τοῦ δέκατου ἔβδομου αἰῶνα γιὰ τὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 26 (1984), σ. 106]. Ἐπίσης, «Ἐχει βουνά, λιβάδια, χαριτωμένους τόπους, / εἶναι ὁμολογούμενα ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρώπους, / εἶναι οἱ στρατές καθαρὲς καὶ δὲν εἶναι λασπώδεις, / ὁ τόπος γὰρ τῆς πόλεως εἶναι μᾶλλον ἀμώδης» (ὁ.π., σ. 112). Στὰ στιχουργήματα αὐτὰ πάντως παρουσιάζεται μια εντυπωσιακὴ ποικιλία, εἴτε ως πρὸς τὴν τεχνικὴ τῆς στιχουργικῆς τους σύνθεσης, εἴτε ως πρὸς τὴ θεματικὴ τους, γεγονός που χρήζει περαιτέρω εξειδικευμένης μελέτης.

⁸ Βλ. Λ. Ι. Βρανούση, *Ρήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 10, Ἀθήνα 1953: ἐκδ. οἶκος Ι. Ν. Ζαχαροπούλου, σ. 214-215 σημ. 3, ὅπου καὶ οἱ στίχοι αὐτοῦ τοῦ αποσπάσματος. «Προφητικὸς» ἐδῶ ο ἄλογος τοῦ Μυρέων Ματθαίου, ἀποτελῶντας κατὰ τὴν «πολιτικὴ» τοῦ σύλληψη πρόδρομο προεπαναστατικῶν κειμένων ὅπως ο *Ρωσσαγγολγάλλος* καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, στα ὁποῖα προτείνεται ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων με τὶς δικές τους δυνάμεις, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν Ξένων Δυνάμεων. Πβ. σχετικὰ τοὺς στίχους που προηγούνται τῶν παρατιθέμενων: «Οὐαὶ σὲ μᾶς ἀφέντη μου με τὴν ὀλίγη γνώσι / ὅπ' ἔχομεν τὸ θάρρος μῆσα εἰς τὴν Σπανίαν / κ' εἰς τὰ χοντρά τὰ κάτεργα ποῦναι στὴν Βενετίαν. / Νὰ ἔλθωσι με τὸ σπαθὶ τὸν Τούρκο νὰ σκοτώσουν / νὰ πάρουν τὸ βασίλειο καὶ μᾶς νὰ μᾶς τὸ δώσουν. / Ἐλπίζομεν εἰς τὰ ξανθὰ γένη νὰ μᾶς γλυτώσουν, / νάρθουν ἀπὸ τὸ Μόσχοβον νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν», βλ. Β. Μπάρια, «Πρόδρομοι τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* Ε' :47-48 (1956), σ. 336.

είναι μάλλον πολιτικά παρά ερωτικά, όπως για παράδειγμα το ποίημα «Πάντοτε μαζί μου μάχη, ξφθασεν ή τύχη νά 'χη» (δεύτερη ιστορία):

*Έξαφνα ὄμως κοιτάζω, πράγμα πού πολλά θαυμάζω,
Βλέπ' ἀνακωχὴν πολέμου, πού δὲν ἤλπιζα ποτέ μου.*

[...]

*Βέβαια καλὰ σημεῖα, τὸ νὰ κηρυχθῆ φιλία,
Μὰ τὴν τύχη νὰ ἀφήσῃ, ἔχθραις παλαιαῖς καὶ μίση.*

[...]

*Καὶ φοβοῦμαι ἡ εἰρήνη, τέλος πάντων μήπως γίνῃ,
Νέων συμφορῶν αἰτία, κ' ἔλθουν ὅλα ἐναντία.
Πρᾶγμα, ἄστατον νὰ τύχη, δὲν εἶν' ἄλλο σὰν τὴν τύχη,
Καὶ ἀγάπη πῶς νὰ γένῃ, ἐγγυητὴς ποῖος μπαίνει;*

(Ε. Α., σ. 94-95)

Πιθανότατα οι ανωτέρω αναφορές περί ανακωχής πολέμου, περί ειρήνης κτλ., γίνονται για τον πόλεμο Ρωσίας και Αυστρίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο οποίος κόπησε αντίστοιχα κατά τα έτη 1790 και 1791 με ανάλογες ανακωχές και συνθήκες.⁹

Ως «επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα» έχουν χαρακτηριστεί από τον Κώστα Παπαχρίστο δύο άλλα στιχουργήματα του *Έρωτος Αποτελέσματα*, τα «Φίλοι μου ηλικιώται» και «Νέαις ὄλαις νά χαρήτε» (τρίτη ιστορία), τα οποία όμως δύσκολα θα μπορούσαν να αποδοθούν στον Ρήγα, όπως υποστηρίζει ο παραπάνω μελετητής.¹⁰ Είναι όμως αξιοπροσοχής ότι ο Κ. Παπαχρίστος διαβλέπει με αρκετή ευαισθησία αλληγορικές έννοιες, δηλαδή επαναστατικά μηνύματα στο περιεχόμενο αυτών των στιχουργημάτων. Άλλως, τούτα αποτελούν κάποιο είδος θουρίων και πολεμικών εμβλημάτων των Ελλήνων εκείνης της παραγμένης εποχής.¹¹ Παραθέτουμε εδώ μερικούς στίχους του ποιήματος «Φίλοι μου ηλικιώται»

⁹ Η Αυστρία υπέγραψε την ανακωχή του Γεωργίεβο στις 19/09/1790 και τη συνθήκη του Σιστώβ στις 4/08/1791, ενώ η Ρωσία την ανακωχή του Γαλαζίου στις 4/11/1791 και τη συνθήκη του Ιασίου στις 29/12/1791, κατά την οποία παραχωρούνταν σημαντικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τη Ρωσία.

¹⁰ Βλ. Κ. Α. Παπαχρίστου, «Τὸ βιβλίο “Έρωτος Αποτελέσματα” καὶ ὁ Ψαλίδας», *Αφιέρωμα εἰς Κ. Ἰ. Ἰμμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 393-408, ἐδῶ σ. 404.

¹¹ Αξιοσημείωτη είναι η αντιπαράθεση από τον Κ. Α. Παπαχρίστο (ὁ.π., σ. 405) των δύο πρώτων στίχων αυτού του τραγουδιού του *Έρωτος Αποτελέσματα* με τους δύο πρώτους στίχους του *Άσματος Πολεμιστηρίου*: «Φίλοι μου συμπατριῶται, Δούλοι νᾶμεθα ὡς πότε», το οποίο συνετέθη το 1800. Η ἴλ. Χατζηπαναγιώτη, «Τὸ “Σχολεῖο των ντελικάτων εραστῶν” και τὸ “Έρωτος Αποτελέσματα..” – Νέα στοιχεία γιὰ τὰ στιχουργήματά τους», *Έρμιστής* 23 (2001), σ. 143-165, ἐδῶ σ. 156, τοποθετεῖ χρονικά τὸ «Φίλοι μου ηλικιώται» στο διάστημα μεταξύ των ἐτῶν 1787-1791. Ἐχουμε ἤδη σημειώσει ὅτι στην παραπάνω μελέτη της ἴ. Χατζηπαναγιώτη, που αναφέρεται στο χειρόγραφο ὑπ' ἀριθμ. 725 της Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, απογράφονται στιχουργήματα του Σχολείου και του *Έρωτος Αποτελέσματα*, τα οποία, κατὰ την αξιολόγηση του παραπάνω κώδικα ἀπὸ την ἴδια ερευνητριά, πρέπει να ανήκουν σε πρότερη παράδοση της ἐκδοσης αυτών των ἔργων. Εντούτοις ἐως την κριτική θεώρηση αὐτοῦ του χειρογράφου, η προσγραφή κάποιων στιχουργημάτων των παραπάνω ἔργων μεταξύ των ἐτῶν 1769-1791 ἢ και λίγο ἀργότερα παραμένει ἓνα ζήτημα προς διερεύνηση. Γενικότερα μια συγκεκριμένη χρονολογική προσγραφή των στιχουργημάτων που εὐρίσκονται σε διάφορα

και παρατηρούμε ότι, αν αντικαταστήσουμε συμβατικά ορισμένες λέξεις, το στιχούργημα μπορεί κάλλιστα να μετατραπεί σε επαναστατικό θούριο:

*Φίλοι μου ηλικιώται, τί προσμένετε ως πότε;
Νά καιρός νά πανδρευθῆτε, δίχως τί νά φοβηθῆτε. /σηκωθῆτε/
Πιὰ δὲν ἔχετε αἰτίαι, πρόφασες καὶ ὑποψίαι,
Πούσαι τόσον τρομασμένοι, κι' ἀπτὸν γάμον μακρυσμένο /κόσμον/
Ἐσυκώθηκ' ἀπ' τὴν μέση, ὅτι βλάβει εἶχε πέσει.
Εἰς τὸ γένος τόσοις χρόνοις, πρόξενος εἰς τόσοις πόνους.
Τράχωμα τὸ ὠργισμένο, καὶ κακοσυνειθισμένο, /Σκλάβωμα/
Ἦ πηγὴ τῶν συμφορῶν μας σ' ὄλον πλέον τὸν καιρὸν μας,
Αὐτὴ ἦτον ἡ αἰτία εἰς τὴν τόσ' **ἀνυπανδρία**. /ἀνυπαρξία/
Ὅπου φόβον προξενούσεν, ἄτοπα πολλὰ θαρρόουσεν.
Νέοι ὅλοι νά τρομάζουσι τοὺς **ὑπάνδρους** νά κοιτάζουσι. /βαρβάρους/
(Ε. Α., σ. 149)*

Συμπερασματικά εντοπίζουμε μια σειρά έντεχνων τραγουδιών –παρά τις όποιες ατέλειες στη μετρική δομή ορισμένων στίχων και μερικών ευκαιριακών ομοιοκαταληξιῶν– τα οποία όχι μόνον δεν έχουν καμία νοηματική σχέση με τις πεζές ιστορίες του έργου, αλλά και παρουσιάζουν αλληγορικά μηνύματα· παράλληλα, θέτουν επιπρόσθετα ερευνητικά προβλήματα,¹² όπως για παράδειγμα τα παρακάτω στιχουργήματα της τρίτης ιστορίας:

*Εἰς ἓνα λειμῶνα ἀρετῶν τέλειον καὶ ὠραῖον,
Τὸ δένδρον τῆς ὑπομονῆς ἦν πρῶτον κι' ἀναγκαῖον.
Καὶ ἂν ἐκ φύσεως ἐκεῖ δὲν ἤθελε φυτρῶσει,
ἄς τὸ φυτέυση κἀν τινάς, καὶ ἄς τὸ μεγαλώσῃ.
[...]*

Ὅσον μπορεῖ ταῖς κορυφαῖς πολλὰ ταῖς ὑψωμέναις,

χειρόγραφα και αντίστοιχα στο *Σχολεῖον* και το *Ἐρωτος Αποτελέσματα* απαιτεῖ τη συνδυασμένη εξακρίβωση όλων των παραμέτρων της έρευνας: χρόνου, τόπου, δημιουργού, αλλά και γλώσσας, ύφους και περιεχομένου.

¹² Αξιοσημείωτα είναι ορισμένα στοιχεία της τεχνικής κατασκευής των στιχουργημάτων αυτού του έργου. Για παράδειγμα, στο ποίημα με τίτλο «Βαρβάρα Γρηγοριεβνα Άχ!» (Ε. Α., σ. 123) σχηματίζεται ακροστιχίδα του ίδιου αυτού τίτλου με το αρχικό γράμμα κάθε στίχου: *Βλέμμα τὸ Ἰλαρόν σου, καὶ ἦθος τὸ γλυκὸ, / Ἀρπάζει τὴν καρδιά μου, μ' ἓνα ἔλκυστικὰ. / Ῥέει ἀπὸ τὸ στόμα σ' μέλι ὅταν λαλής / Βαρὺ τὸ σοβαρόν σου, κι' ὀλίγα ὀμιλεῖς, Ἄν... , κ.ο.κ.* Στο στιχούργημα με πρώτο στίχο: *Ἠκὼ πέμε τάχα ποῖον, εἰν' ἐκεῖνο τὸ πεδίον* (Ε. Α., σ. 161-162), από τα ληκτικά γράμματα κάθε διακριτοῦ διστίχου δημιουργεῖται παραπλευρώς και καθέτως ολόκληρη στροφή ηχητικά: «(Ἐρω)ς (λέγου)ν (κάνει)ν (χάζει) (μοῖα) (νέα) (νάχη) (νάξη)». Προφανώς τα δύο προαναφερθέντα στιχουργήματα αποτελοῦν ἴδια παραγωγή του *Ἐρωτος Αποτελέσματα*. Προσέτι το περίτεχνο στιχούργημα με πρώτο στίχο: *Εἰς τὸ θέατρον τοῦ κόσμου, μὲ τὰ μέτρα τοῦ νόος μου / σὰν τὸν χωρισμὸν πληγῆν* (Ε. Α., σ. 100-101), παρουσιάζει μια σύνθετη στιχουργική φόρμα. Αποτελεῖται από δεκατρεῖς τριχοτομημένους στίχους, εκ των οποίων ἕκαστος ἔχει 23 συνολικά συλλαβές. Κάθε στίχος τριχοτομεῖται αντίστοιχα σε 8+8+7 συλλαβές, ενώ ομοιοκαταληκτοῦν ζευγαρωτὰ μόνον 8+ επτασύλλαβοι. Παράλληλα το δεύτερο οκτασύλλαβο τμήμα του στίχου και το τελευταῖο επτασύλλαβο συναποτελοῦν ἓνα ἰαμβικὸ δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Πρόκειται για ἓνα εντυπωσιακὸ δείγμα της πολυσύνθετης στιχουργικής ικανότητας και τεχνικής αρτιότητας του δημιουργοῦ αυτού του ποιήματος.

Ἄς ταῖς κλαδεύῃ πάντοτε, νὰ εἶν' χαμηλωμένας.
 [...]

 Καί τ' ἄλλα τὰ φουντώματα τριγύρω ἄς ταυγάξῃ
 Καί στοῦ χειμῶνος τὸν καιρὸν δὲν πρέπει νὰ φαντάξῃ.
 [...]

 Ὅταν ἀσύμφωτος καιρὸς, καλοκαιριοῦ γυρίζῃ,
 Τότε καὶ τοὺς καρπούς του πιά τινὰς θέλει τρυγήξῃ.
 (Ε. Α., σ. 158-159)

Ποιο είναι αυτό το δένδρο, του οποίου πρέπει να κόβονται οι κορυφές και άλλες πρασινάδες του, ώστε να είναι χαμηλωμένες και να μη φαντάζουν τον χειμώνα, και μόνον όταν θα έλθει το καλοκαίρι, τότε να μπορούν να τρυγηθούν οι καρποί του; Μήπως αυτό το δέντρο είναι αλληγορικά οι συνωμοτικοί ελληνικοί κύκλοι που αναπτύσσονται ραγδαία τότε, και οι οποίοι, σε αυτές τις δύσκολες εποχές, πρέπει να κρύβονται, και μόνον όταν θα έρθει η στιγμή της εκπλήρωσης του σκοπού τους να αποκαλυφθούν;

Επιπρόσθετα τίθεται εδώ ως ερευνητικό πρόβλημα ότι ένα συγγενές κατά τα νοήματα στιχούργημα με το προαναφερθέν «Εἰς ἓνα λειμῶνα ἀρετῶν», «Τὸ δένδρον τῆς ἀγάπης μου» (το οποίο επίσης απαντά και στο *Ἐρωτος Αποτελέσματα* στη δεύτερη ιστορία), έχει απογραφεί από τον περιηγητή Ρ. Α. Guys περί το 1771 έως το 1776. Εξ αυτού προκύπτει το ερώτημα κατά πόσον το πρώτο στιχούργημα («Εἰς ἓνα λειμῶνα ἀρετῶν») γράφηκε χρονολογικά κοντά στο δεύτερο, δηλαδή προ του 1792, ή αποτελεί ίδια σύνθεση του *Ἐρωτος Αποτελέσματα*. Δεν αποκλείεται όμως και η εκδοχή ότι το «Εἰς ἓνα λειμῶνα ἀρετῶν» να συνεγράφη πολύ αργότερα από «Τὸ δένδρον τῆς ἀγάπης μου» και στα ίχνη αυτού, στο οποίο ούτως ή άλλως εντοπίζονται υποκρυπτόμενες πολιτικές αλληγορίες.¹³

Δεδομένο είναι όμως ότι σε εκείνους τους συνωμοτικούς καιρούς ποτέ δεν έπαψε η πολιτική αλληγορία, κυρίως μέσα από την ποίηση.¹⁴ Το γεγονός αυτό έχει παρατηρήσει και ο Κ. Σπ. Στάικος, όταν γράφει:

Στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ 1792, δημοσιεύεται τὸ ἀκόλουθο ἄτιτλο καὶ ἀνυπόγραφο στιχούργημα, ποῦ μεταδίδει στοὺς ἀναγνώστες ἓνα σαφέστατο μήνυμα:

¹³ Εδώ κρίνουμε αναγκαίο να παραβάλουμε το νοηματικό περιεχόμενο των δύο ποιημάτων: στο «Τὸ δένδρον τῆς ἀγάπης μου» έχουμε ένα δένδρο του οποίου η ρίζα, επειδή δεν είναι βαθιά, έχασε τη ζωτική του ισχύ όταν εφθασε η παγωνιά, και το οποίο ίσως ξαναζωντανάψει μόνον από ερωτική αγάπη. Στο «Εἰς ἓνα λειμῶνα ἀρετῶν», «Τὸ δένδρον τῆς ὑπομονῆς», πρέπει κάποιος να το φυτέψει κατά τρόπον ώστε να ριζώσει καλά, να προστατευθεῖ τον χειμώνα, αφού κοποῦν οι πρασινάδες του, και μόνον όταν έρθει το καλοκαίρι, τότε θα μπορέσει κάποιος να τρυγήσει τους καρπούς του.

¹⁴ Την έντεχνη παράδοση του *Ἐρωτος Αποτελέσματα*, και γενικότερα του τέλους του 18^{ου} αιώνα, συνεχίζουν κατά τις αρχές του 19^{ου} ο καστοριανός Αθανάσιος Χριστόπουλος και ο γιαννιώτης Ιωάννης Βηλαράς. Ένα στιχούργημα του τελευταίου (χειρόγραφο Γ.Α.Κ.) μας παραπέμπει στο πνεῦμα των ερωτικών στιχουργημάτων του *Ἐρωτος Αποτελέσματα*: «Ἐρωτα τάχα μπόρεσες ποτέ κι ἄλλον ἓνα, / νὰ τοῦ πληγώσης τὴν καρδιά, ὡς ἔκαμες ἑμένα; / ὑπομονὴν εἰς τὰ δεινά, ὁποῦ μ' ἔγινες αἰτία, / εἶδες τοιαύτην ἔρωτα νὰ ἔχη μὴ καρδιά; / φθοροποιὸν καὶ ἀσπλαχνον ὄλοιν κοινῶς σὲ κράζου, / οἱ ἴδιοί σου δέσμοι σκληρὸν σὲ ὀνομάζου».

*Τώρα λοιπόν που έπαυσε η βία των κυμάτων,
αί ζάλαις και αί ταραχαίς των φοβερών πνευμάτων,
πού έκ βυθοῦ ἐτάραξαν τὴν θάλασσαν και χθόνα
ὀργιζομέν' ἡ Ἀθηνά τὸν τάλα Ποσειδῶνα.*

Τὸ ὄνομα τῆς Ἀθηνᾶς συμβόλιζε τὴ Μεγάλη Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας, πού
τὴν ἀποκαλοῦσαν καὶ Ἀθηνά τῆς Ἄρκτου.¹⁵

Τοιοιουτρόπως διαπιστώνουμε ἐδῶ μία ποίηση πολιτική,¹⁶ ἡ ὁποία γίνεται προφανέστερη, εἰάν τὴν παραβάσουμε καὶ με ὕστερα ἔργα ἄλλων ἱστορικών ἐποχῶν, ὅπως τὸ «Ὀνειρον» τοῦ Αλ. Μαυροκορδάτου τοῦ Φιραρῆ, ἓνα «σχοινοτενές πατριωτικὸ στιχοῦρηγμα», κατὰ τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ Λ. Ι. Βρανούση. Το ποίημα αὐτὸ ἐμπεριέχεται σε μία ογκώδη συλλογὴ, τυπωμένη ἀνώνυμα το 1810 στὴ Μόσχα, καὶ περιγράφει «τὴν ἀθλία τότε κατάστασιν τοῦ Γένους». ¹⁷ Ἀκόμη καὶ τὸ ἔργο *Ρωσσαγγλογάλλο*, το ὁποῖο ἐντοπίζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα ἤδη το 1795, καὶ τὸ ὁποῖο κυκλοφορεῖ ἀνώνυμα στὰ Ἰωάννινα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1800-1810, ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα πολιτικὸ κείμενο. Στὸν *Ρωσσαγγλογάλλο* γίνεται οξεία κριτικὴ ἐναντίον τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τῶν Φαναριωτῶν, τῶν ἀρχουσῶν νεοελληνικῶν τάξεων καὶ τοῦ Ἰερατείου, διότι θεωρεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ὅλοι αὐτοὶ εἶναι οἱ ὑπαίτιοι τῆς διατήρησης τοῦ Γένους στὴν ἀθλία κατάστασίν του.¹⁸

¹⁵ Κ. Σπ. Στάικου, *Τὰ τυπωμένα στὴ Βιέννη ἑλληνικὰ βιβλία 1749 – 1780*, Ἀθῆνα 1995: Ἴδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, σ. 180. Το παραπάνω ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ σαράντα δύο στίχους, βλ. Λ. Ι. Βρανούση (ἐπιμ.), *Ἐφημερίς, Ἔτος Δεύτερον 1792*, Ἀθῆνα 1995: ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν [σ. 23, ἐνθετο κείμενο, Βιέννη 1792]. Στὸ στιχοῦρηγμα αὐτὸ παρουσιάζεται ἀλληγορικὰ ὁ τελευταῖος πόλεμος μεταξὺ Ρωσίας καὶ Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας με ἐμπλοκὴ καὶ ἄλλων Μεγάλων Δυνάμεων· οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματος εἶναι οἱ ἐξῆς: *Μὲ ὅλον τοῦτο οἱ Θεοί, πού φυσικὰ κινοῦνται, / δίνουν σὲ μᾶς καὶ πανταχοῦ τὰ νέα νὰ γεννοῦνται. / Ἡμεῖς δὲ ἔργον μέλισσας εἰς τὸ ἐξῆς ποιοῦμεν, / κάθε συμβάν ἀντάξιον νέον νὰ σημειοῦμεν.* Ἦτοι, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις («οἱ Θεοί») με τοὺς πολέμους τοὺς δημιουργοῦν νέα δεδομένα γιὰ τὸν ἐλληνισμό, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ τὸ παρακολουθεῖ δραστήρια («ἔργον μέλισσας») πρὸς ὄφελός του.

¹⁶ Ἐνδεικτικῶς παραθέτουμε τοὺς στίχους με τοὺς ὁποῖους τελειώνει ἓνα προφανέστατα πατριωτικὸ στιχοῦρηγμα τοῦ Ἰωάννη Ἐμμανουήλ Καστοριανοῦ με τίτλο «Ὀδάριον»: *Τὸ φίλτατόν μου ἔθνος δὲν με ἀλῆμονᾶ / Παντοῦ με ἐνθυμείται, πατρίς δὲν τὸ πλανᾶ / Νὰ τὸ κρατήσῃ ξένη, ἀλλ' ἔχει τὰς καλὰς / Ἀθῆνας ν' ἀναστήσῃ, ἀφ' οὗ μεταβολὰς / Ἀμεταβλήτους πάθη Ἐκάτη ἡ δεινὴ / Καὶ λάμψ' ἡ φίλη πάλιν Πατρίς μας ἡ κλεινὴ.* βλ. Λ. Ι. Βρανούση (ἐπιμ.), *Ἐφημερίς, Ἔτος Ἐβδομον 1797*, Ἀθῆνα 1995: ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σ. 80. Ὁ Λ. Βρανούσης σχολιάζει σχετικὰ (ὀ.π., σ. 78) ὅτι τοῦτο τὸ «Ἀλληγορικὸ στιχοῦρηγμα στὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς χρονιάς χαιρετίζει τὴν εἴσοδο τοῦ νέου ἔτους με πατριωτικὰ ὄραματα καὶ σαφεῖς ὑπαίγνιμους γιὰ τὴ συντριβὴ τῆς τυραννίας καὶ τὴν ἀνάστασιν τῆς πατρίδας».

¹⁷ Γιὰ τὸ στιχοῦρηγμα αὐτὸ βλ. Λ. Ι. Βρανούση, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 11, Ἀθῆνα 1955: ἔκδ. οἶκος Ι. Ν. Ζαχαρόπουλου, σ. 44-55.

¹⁸ Γιὰ τοῦτο τὸ στιχοῦρηγμα βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Ρωσσαγγλογάλλος*, Ἀθῆνα 1990: ἔκδ. Πορεία, σ. 72, το ὁποῖο ὁ μελετητὴς ἀποδίδει ἔμμεσα ὡς ἔργο στὸν Ψαλῖδα καὶ τὸν κύκλο του. Παραθέτουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ δύο ἀκόμη ἀποσπάσματα ἀπὸ ἓνα schoiνοτενές λόγιον στιχοῦρηγμα ἐν εἴδει ἐλεγειακοῦ ἐμβατηρίου με τίτλο «Θρηγῶδι εἰς τὸν θάνατον τοῦ ἰατροφιλοσόφου Κυριτῆ Πολυζῶη», το ὁποῖο συνετέθη στὰ Ἰωάννινα στὸ μεταίχμιον τῶν ἐτῶν 1802-1803 (καταγεγραμμένο σε χειρόγραφο τῶν ἐτῶν 1841-1842) το πρόσωπο τοῦ τίτλου εἶναι προφανῶς ὁ γνωστός Κυριτῆς Χατζῆ-Πολυζῶου, ὁ «ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα καὶ τοῦ Ρήγα Φεραίου» κατὰ τὸν Π. Ἀραβαντινὸ, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Κ. Θ. Δημαρᾶς (εἰσαγωγή – ἐπιμ.), Ἰωάννινα 1960: ἔκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, σ. 216. Στὸ στιχοῦρηγμα τοῦτο (πού πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν

Επομένως, πριν από τη συγγραφή του *Ρωσσαγγλογάλλου* τυπώθηκαν τα «πολιτικά» τραγούδια του *Έρωτος Αποτελέσματα*, από τα οποία ίσως μερικά είναι πράγματι πολιτικά, δηλαδή πατριωτικά. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Έρωτος Αποτελέσματα* αφήνει να πλανάται ένα λογοπαίγνιο του όρου «πολιτικά» με τις διάφορες σημασίες του ως αστικός, κοσμικός, πολιτισμένος κατά τους τρόπους συμπεριφοράς, «πολιτικός» στίχος.¹⁹ Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσεχθεί και το ακόλουθο χωρίο της αφιέρωσης: «Έντεύθεν τοί νυν, Εύγενέστατε μοι! παρακινηθείς κἀγὼ ἐτόλμησα τὸ ἠθικοερωτικὸν βιβλίον ἠρωϊκὸν ὄν Σοὶ Τῷ Ἡρωϊ προσφωνήσασθαι καὶ ἀναθεῖναι...». Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι: ποιο είναι αυτό το «ἠθικοερωτικόν» και ταυτόχρονα «ἠρωϊκόν» βιβλίο που αφιερώνεται σε αυτόν τον «Ἡρωα»; Ἡ, ποιο είναι τουλάχιστον το «ἠρωϊκόν» μέρος αυτού; Είναι τούτο το βιβλίο μια ανθολογία συν τοις ἄλλοις και «ἠρωϊκῶν» ἢ ἄλλως «πολιτικῶν» στιχουργημάτων της εποχής;

Σε κάθε περίπτωση παραμένει σαφές στο *Έρωτος Αποτελέσματα* ο καθορισμός του όρου «πολιτικός», όταν στην αφιέρωση γίνεται αναφορά στην «κοινὴν συνδιατήρησιν καὶ τελειότητα» και «τὴν ἐξωτερικὴν καὶ κοινὴν σύστασιν» των «πολιτικῶν κοινωνιῶν», καθώς και στην «ἐσωτερικὴν τε καὶ εἰδικὴν» σύσταση αυτών. Προφανώς ως «πολιτικές» κοινωνίες νοούνται σε αυτό το σημείο ὅχι οἱ «πολιτισμένες» γενικά, ἀλλὰ εἰδικότερα εκείνες που διαθέτουν πολιτικά συστήματα, ἤτοι πολιτικὴ διαχείριση καὶ νόμους.²⁰

Ἐτσι, ολοκληρώνοντας, και επιχειρώντας μια σύντομη αποτίμηση του *Έρωτος Αποτελέσματα*, πρέπει μέσα σε ὅλα να θεωρήσουμε και την αξία των στιχουργημάτων του κατά την εποχὴ αὐτή. Ὅπως σχολιάζει ο Λ. Ι. Βρανούσης:

Ἡ ποίηση ἐπιστρατεύεται τώρα συχνὰ γιὰ τὴν ὑπηρετήσῃ τοῦς ἰδεολογικοῦς ἀγῶνες τῆς ταραγμένης ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἔμμετρη σάτυρα ὡς τὸ ἔμμετρο φιλοσοφικὸ δοκίμιον, ὅλα τὰ

Αθ. Παλιδά) διαφαίνονται πατριωτικές νύξεις. Αρχίζει με τους στίχους: Ἵδ Κυρίττη, ὦ φίλε Κυρίττη / δὲν με ἀκούεις ἢ προσποιεῖσαι / φίλος μου πλέον, πές μου, δὲν εἶσαι; / φίλου σου ὄμως σὲ κράζ' ἢ φωνή, ἐνὼ σε κάποιους ἐνδιάμεσους στίχους της θρηνηωδίας γράφεται χαρακτηριστικά: Χάρισέ του ὀλίγον ἀκόμα / Καὶ ἂν ὄχι στὴν φίλην πατρίδα / Χάρισέ του Μουσῶν ὡς ἐλπίδα / Μὰ ἢ μοῖρα εἰς ἄκραν σιγὴν.

¹⁹ Πολλές ἔννοιες μπορεῖ να προσλάβει ο ὅρος «πολιτικά» τραγούδια, ὅχι βέβαια ἀπαραίτητως και τὴν ἔννοια του «πολιτικά» τραγούδια. Γι' αὐτὸ ἔχει διερωτηθεῖ ο Λ. Ι. Βρανούσης (*Ρήγας*, ὅ.π., σ. 208) εἰάν «τα πολιτικά = (πολιτικά);» τραγούδια. Τα «πολιτικά» μπορεῖ να εἶναι και ἀστικά τραγούδια (δηλαδὴ τραγούδια τῆς πόλης, ὄχι ἀπαραίτητα μόνον τῆς Κωνσταντινουπόλης), ἢ και ἀκόμη, κατά τὴν ὑπόθεση που γίνεται σε αὐτὸ τὸ ἔργο, τραγούδια με τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς, ὅπως αὐτὴ νοεῖται σήμερα ἀλλὰ και πολὺ παλαιότερα.

²⁰ Με τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς χρησιμοποιεῖται ο ὅρος «πολιτικός», ὅπως ἤδη σημειώθηκε, στο ἔργο του Αθ. Παλιδά, *Αἰκατερίνα ἢ Β'*, ἡτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νιζίνῃ καὶ Ταυριά Γραικοῦς ὑπ' αὐτῆς δεχθείσης Ἐννοίας. Παρὰ Ἰωσήφ τῷ Βαουμαῦστέρῳ, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1792. ἔτει., σ. 6, 7, 9, 27. Βλ. για παράδειγμα τὴν ἀναφορὰ (ὅ.π., σ. 6): «[...] ὅσον τὰ πολιτικά, ὅπου ἦσαν εἰς μεγάλην σύγχυσιν, με τοὺς σοφωτάτους Τῆς Νόμους [...]» και (ὅ.π., σ. 7): «[...] οὔτε ἄλλην κάμμίαν Περίοδον ἀξιολογώτερα κατορθώματα, περιφημότερους θριάμβους κατὰ βαρβάρων τε, καὶ μή, και περισσότερα μεγαλοουργήματα καθ' ἑκάτερον τὸ εἶδος, τουτέστι πολεμικόν τε και πολιτικόν, περιέχουσιν, καθὼς αὐτήν, ὅπου ἄρχισεν ἀπὸ τὴν Ἐποχῆς τῆς ἀρχῆς τῆς διας Αἰκατερίνης».

εἶδη τῆς εὐκόλης στιχοπλοκίας τοῦ καιροῦ ἔχουν συνήθως πολὺ λίγη σχέση μετὰ τὴν καθαυτὴ ποίηση, ἀντικαθρεφτίζουν ὅμως τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μελετητὴ τῶν προσανατολισμῶν καὶ τῶν ἀγώνων τοῦ προεπαναστατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.²¹

21 Λ. Ι. Βρανούση, *Οἱ Πρόδρομοι*, ὀ.π., σ. 8'.

Τα Ολύμπια του Ρήγα και το ιταλικό λιμπρέτο του Μεταστασίου

Μιχαήλ Πασχάλης

Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Εισαγωγικά

Ο Pietro Metastasio συνέγραψε το λιμπρέτο της όπερας (dramma per musica) που τιτλοφορείται *L'Olimpiade* (Ολυμπιάς) το 1733. Η ομώνυμη όπερα, σε μουσική του Antonio Caldara, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στη Βιέννη στις 28 Αυγούστου του ίδιου έτους. Η *Ολυμπιάς* γνώρισε μεγάλη επιτυχία και θεωρήθηκε εξ αρχής το αριστούργημα του Μεταστασίου. Το λιμπρέτο μελοποιήθηκε πάνω από πενήντα φορές από συνθέτες περιωπής, όπως οι εξής: Antonio Vivaldi, Giovan Battista Pergolesi, Giuseppe Scarlatti, Baldassarre Galuppi, Johann Adolf Hasse, Johann Christian Bach, Domenico Cimarosa και Giovanni Paisiello.

Η ελληνική μετάφραση του λιμπρέτου τυπώθηκε ανώνυμα στη Βιέννη το καλοκαίρι του 1797, στο τυπογραφείο των Αδελφών Πούλιου, και είναι πιθανότατα έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Αποτελούσε το πρώτο μέρος του *Ηθικού Τρίποδα* και έφερε τον τίτλο *Τα Ολύμπια, δράμα του Αββά Μεταστασίου του Ιταλού, μεταφρασθέν εις την ημετέραν διάλεκτον*. Υπήρετούσε, με τον τρόπο του, το πατριωτικό-απελευθερωτικό πρόγραμμα του Ρήγα με αποδέκτες τους Έλληνες, τις ελληνικές κοινότητες και τους απανταχού ελληνόφωνους και ελληνομαθείς (μόνο στο Ιάσιο απεστάλησαν 700 αντίτυπα της Α΄ έκδοσης του *Ηθικού Τρίποδα*). Διαθέτουμε πλέον σύγχρονη έκδοση των *Ολυμπίων*, την οποία εκπόνησε το 2000 ο Βάλτερ Πούχνερ. Την έκδοση συνοδεύει εκτενέστατη, κατατοπιστική εισαγωγή για όλα σχεδόν τα ζητήματα που αφορούν την εν λόγω μετάφραση.¹

Ο Πούχνερ σημειώνει ότι δεν έχει γίνει ακόμη συστηματική έρευνα για τον εντοπισμό της έκδοσης του λιμπρέτου που χρησιμοποίησε ο Ρήγας.² Η εικόνα που αποκόμισα από την έρευνα που διεξήγαγα είναι ότι ο Ρήγας παραμένει πιστός στο κείμενο της α΄ έκδοσης (ή κάποιας επανέκδοσής της) —την οποία άλλωστε αναπαράγουν οι σύγχρονες εκδόσεις— αντί να ακολουθεί μεταγενέστερες εκδοχές του λιμπρέτου. Σε αυτές διαπιστώνονται, από παράσταση σε παράσταση, περιορισμένες έως και δραστικές αλλαγές στο κείμενο, όσον αφορά τον αριθμό και τη θέση των σκηνών του δράματος, τα πρόσωπα που συμμετέχουν και την αφαίρεση ή την προσθήκη στίχων. Επίσης, οι όποιες αποκλίσεις της μετάφρασης από το πρωτότυπο δεν οφείλονται στην έκδοση που χρησιμοποίησε ο Ρήγας αλλά σε δικές του παρεμβάσεις. Συγκεκριμένα, στα *Ολύμπια* παρατηρούνται οι εξής μείζονος σημασίας διαφορές:

1 Β. Πούχνερ, *Ρήγα Βελεστινλή Τα Ολύμπια. Μετάφραση του λιμπρέτου του Πιέτρο Μεταστάσιου Βιέννη 1797*, Αθήνα 2000, από όπου και οι πληροφορίες που παραθέτω.

2 Ο.π., σ. 24.

- (α) τροποποίηση της «υπόθεσης» του έργου («Υπόθεσις του παρόντος δράματος των *Ολυμπίων*»), η οποία πλέον προτάσσει την επί σκηνής δράση σε αντίθεση με το ιταλικό πρωτότυπο, που ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και αφηγείται κατά το μεγαλύτερο μέρος όσα προηγήθηκαν μέχρι τη στιγμή της έναρξης της επί σκηνής δράσης (κάτι που δεν έχει παρατηρηθεί)
- (β) προσθήκη διευκρινιστικών «Προλεγομένων» για τα αθλήματα των Ολυμπιακών αγώνων και παραπομπή του αναγνώστη στη *Χάρτα*, για πληροφορίες σχετικές με τον τόπο όπου εκτυλίσσεται το δράμα
- (γ) προσθήκη, στον στ. 1700,³ μιας υποσημείωσης για τον μύθο της Άλκηστης, η οποία προσέφερε τη ζωή της για να σώσει τον σύζυγό της Άδμητο, και
- (δ) προσθήκη στο τέλος της μετάφρασης ενός αρχαιοελληνικού χορικού έκτασης εξήντα τριών στίχων.⁴

Η υποσημείωση για τον μύθο της Άλκηστης

Η προσθήκη της παραπάνω υποσημείωσης πρέπει να αποδοθεί σε δύο λόγους: στην ταύτιση του τόπου, όπου εξελίσσονται τα μυθικά γεγονότα, με τον γενέθλιο τόπο του Ρήγα και στη μέχρι θανάτου αφοσίωση της Άλκηστης στον Άδμητο (μυθικού παραδείγματος της προσφοράς της Αργήνης να σφαγιασθεί στη θέση του Λυκίδα), η οποία εντάσσεται στο ευρύτερο θέμα της «φιλίας», το οποίο, είτε ανεξάρτητα είτε σε συνδυασμό με τον έρωτα, διαπερνά ολόκληρο το έργο.⁵ Ο Ρήγας άντλησε τον μύθο από το *Περί απίστων* του Παλαίφατου και μάλιστα παραπέμπει σε συγκεκριμένη σχολιασμένη έκδοση του έργου.⁶ Παραθέτω τον σχετικό μύθο στο πρωτότυπο και από κάτω την υποσημείωση του Ρήγα, ο οποίος παραφράζει το αρχαίο κείμενο και αντιστοιχίζει σε παρένθεση, όπως συνηθίζει, τα αρχαία τοπωνύμια με τα τοπωνύμια της εποχής του. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ρήγας μεταφέρει, προφανώς για διδακτικούς λόγους, μόνο την εξορθολογισμένη εκδοχή του μύθου, παραλείποντας τη μυθική (όπως τη γνωρίζουμε κυρίως από τον Ευριπίδη):

Λέγεται μύθος τραγικώδης· ως δὴ μέλλοντός ποτε τοῦ Ἀδμήτου θανεῖν, αὐτὴ εἴλετο ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν θάνατον. καὶ Ἡρακλῆς αὐτὴν διὰ τὴν εὐσέβειαν ἀφελόμενος, καὶ ἀναγαγὼν ἐκ τοῦ ἄδου, ἀπέδωκεν Ἀδμήτῳ. ἐμοὶ δὲ δοκεῖ μηδὲν ἀποθανόντα δύνασθαι τινα ἀναβῖωσαι. | ἄλλ' ἐγένετό τι τοιοῦτον. Ἐπειδὴ Πελίαν ἀπέκτειναν αἱ θυγατέρες, καὶ Ἄκαστος ὁ Πελί-

³ 1700-1702 *Της του Ἀδμήτου Θεσσαλοῦ ζωῆς την σωτηρίαν / η σύζυγός του Ἀλκηστις κατῴρθωσεν εκούσα / και ἔσωσε τον Ἀδμητον υπέρ αυτού θανούσα*. Για το ελληνικό κείμενο ακολουθώ την έκδοση του Πούχνερ, την οποία αντιβάλλω με το κείμενο του 1797.

⁴ Για την ανάλυση και την αξιολόγηση του εν λόγω χορικού απαιτείται ειδική μελέτη, με την οποία επιφυλάσσομαι να ασχοληθώ μελλοντικά.

⁵ Βλ. αναλυτικά Β. Πούχνερ, *Ρήγα Βελεστινλή...*, ό.π., σ. 63-66.

⁶ J. Friedrich Fischer, *Palaephati libellus de incredibilibus graece, tertium edidit, iterum recensuit [...] Λειψία 1772* (μύθος 41, «Περί Αλκήστιδος», 112-115).

ου ἐδίωκεν αὐτάς, οὐ λαμβάνει μὲν Ἀλκησις δὲ καταφεύγει εἰς Φεράς πρὸς Ἄδμητον, τὸν ἀνεπιόν αὐτῆς, καὶ καθεζομένην ἐπὶ τῆς ἐστίας, οὐκ ἐβούλετο Ἄδμητος Ἀκάστω ἔκδοτον ἐξαιτουμένῃ δοῦναι. ὁ δὲ πολλὴν στρατιὰν παρακαθίσας ἐπὶ τὴν πόλιν ἐπυρπόλει αὐτούς. ἐπεξίων δὲ ὁ Ἄδμητος, ἔχων καὶ λοχαγούς, νύκτωρ, συνελήφθη ζῶν. ἠπεῖλει δὲ Ἄκαστος ἀποκτείνειν αὐτόν. πυθομένη δὲ ἡ Ἀλκησις, ὅτι μέλλει ἀναιρεῖσθαι Ἄδμητος δι' αὐτήν, ἐξεληθούσα ἑαυτὴν παρέδωκε. τὸν μὲν οὖν Ἄδμητον ἀφίσειν ὁ Ἄκαστος, ἐκείνην δὲ συλλαμβάνει. ἔλεγον οὖν οἱ ἄνθρωποι, Ἀνδρεία γε Ἀλκησις ἐκούσα ὑπεραπέθανεν Ἀδμήτου. τοιοῦτο μέντοι οὐκ ἐγένετο, ὡς ὁ μῦθος φησι. κατὰ γοῦν τὸν καιρὸν τοῦτον Ἡρακλῆς ἦκεν ἄγων ἕκ τινων τόπων τὰς Διομήδους ἵππους. τοῦτον ἐκείσε πορευόμενον ἐξένισεν Ἄδμητος, ὄδυρομένου δὲ Ἀδμήτου τὴν συμφορὰν τῆς Ἀλκῆστιδος, ἀγανακτησάμενος Ἡρακλῆς, ἐπιτίθεται τῷ Ἀκάστω, καὶ τὴν στρατιὰν αὐτοῦ διαφθείρει, καὶ τὰ μὲν λάφυρα τῆ αὐτοῦ στρατιᾶς διανέμει, τὴν δὲ Ἀλκησιν τῷ Ἀδμήτῳ παραδίδωσιν. ἔλεγον οὖν οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἐντυχῶν Ἡρακλῆς, ἐκ τοῦ θανάτου ἐρρύσατο τὴν Ἀλκησιν. τούτων γενομένων ὁ μῦθος προσανεπλάσθη.

Εἴρηται μὲν παρὰ τινων συμβίαν Ἀδμήτου εἶναι τὴν Ἀλκησιν. Παλαίφατος δὲ (σελ. 112, ἐκδόσ. τῆς Λειψείας 1772) γράφει οὕτω: Φονεύεται παρὰ τῶν θυγατέρων του ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰωλκοῦ (λέγεται τῶρα Λεχώνια,⁷ κείται εἰς τὴν Μαγνησίαν τῆς Θεσσαλίας) Πελίας, ὦν μία ἡ Ἀλκησις καταφεύγει εἰς τὰς Φεράς (λέγονται τῶρα Βελεστίνος καὶ Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὴν Φθιώτιδα τῆς Θεσσαλίας), πρὸς τὸν βασιλέα Ἄδμητον ἀνεπιόν τῆς καὶ καθεζομένην ἐπὶ τῆς ἐστίας, δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἐκδώσῃ τῷ ἀδελφῷ τῆς Ἀκάστω αἰτούντι· ὅστις συναγαγὼν στρατεύματα ἐπολιόρκει καὶ ἐπυρπόλει τὰ πέριξ. Ἐβγαίνοντας ὁ Ἄδμητος νυκτὸς μέ τινας ταξιάρχας του πρὸς κατασκόπευσιν, ἐσυλλήφθη ζῶν, καὶ φοβερίζοντας ὁ Ἄκαστος νὰ τὸν φονεύσῃ, ἤκουσεν ἡ Ἀλκησις ὅτι μέλλει νὰ θανατωθῇ ἐκείνος δι' αὐτήν, ἐξῆλθε καὶ παρεδόθη. Ἀφήνει λοιπὸν τὸν Ἄδμητον ὁ Ἄκαστος, καὶ τὴν συλλαμβάλλει. Ὅθεν γενναίως ἀπέθανεν ἡ Ἀλκησις ὑπὲρ Ἀδμήτου. Οὕτω μὲν μυθεύεται. Ἡρακλῆ δέ, φέροντα τὰς ἵππους τοῦ Διομήδους, ἐξένισεν Ἄδμητος, καὶ κλαίων τὴν δυστυχίαν τῆς Ἀλκῆστιδος, ἀγανακτεῖ ἐκείνος, πολεμεῖ τὸν Ἄκαστον, τὸν νικᾷ, δίδει τὰ λάφυρα τῷ οἰκείῳ στρατεύματι καὶ τὴν Ἀλκησιν τῷ Ἀδμήτῳ. Λέγεται οὖν, ὡς ἐκ τοῦ θανάτου αὐτὴν ἐρρύσατο.

Η παράλειψη των στίχων 1251-1268

Υπάρχουν ὁμως καὶ αποκλίσεις τῆς μετάφρασης ἀπὸ τον κορμό του ἰταλικού κειμένου, οἱ ὁποῖες ἔχουν περάσει εντελῶς ἀπαρατήρητες. Ἡ πρώτη ἀφορὰ τὴν παράλειψη, στη μετάφραση, των στ. 1251-1268 του ἰταλικού λιμπρέτου, που ἀπαντοῦν στο τέλος τῆς σκηνῆς ΣΤ' τῆς Γ' πράξης. Βρισκόμαστε στο σημεῖο ὅπου ο Ἄλκανδρος, ὁ ἐμπιστος του βασιλιά Κλεισθένη, βλέποντας τὴν ἐνοστικτῶδη συγκίνηση του βασιλιά για τον λόγο ὅτι συνομιλεῖ με τον Λυκίδα χωρὶς να γνωρίζει ὅτι εἶναι γιος του, τον ρωτᾷ (1611-1612):

⁷ Στην ἐκδοση του Πούχγερ «Λεχώνα», που εἶναι μάλλον τυπογραφικὸ λάθος.

*Αυθέντα, εσύ έκλαυσες! τι οίκτος υπερβάλλων
φέρει εις την καρδίαν σου πόνον πολλά μέγalon;*

Στις είκοσι μία ιταλικές εκδόσεις που έλεγξα, ο Κλεισθένης απαντά στον Άλκανδρο αναλύοντας τα δυσεξήγητα συναισθήματα που ξυπνά μέσα του η όψη του νέου. Παραθέτω, από το ιταλικό πρωτότυπο, τους στίχους του Άλκανδρου μαζί με αυτούς που παραλείπονται στη μετάφραση του Ρήγα:

ALCANDRO
*Signor, tu piangi! E quale
eccessiva pietà l'alma t'ingombra?*

CLISTENE
*Alcandro, lo confesso
stupisco di me stesso. Il volto, il
ciglio,
la voce di costui nel cor mi desta
un palpito improvviso
che lo risente in ogni fibra il
sangue.
Fra tutti i miei pensieri
la cagion ne ricerco e non la trovo.*

*Che sarà, giusti dei, questo ch'io
provo?*

*Non so donde viene
quell tenero affetto,
quell moto che ignoto
mi nasce nel petto,
quell gel che le vene
scorrendo mi va.*

*Nel senso a destarmi
sì fieri contrasti
non parmi che basti
la sola pietà.⁸*

Αντίθετα, στη μετάφραση του Ρήγα, η ερώτηση του Άλκανδρου μένει μετέωρη στον στ. 1612, και στη θέση της εμφανίζεται η παρακάτω σκηνοθετική οδηγία: «Ενταύθα γίνεται στάσις, σιωπή βαθεία πάντων⁹ και κοινή κατήφεια. Μετ' ολίγην δε ώραν επιστρέφουσιν οι στρατιώται έχοντες τον Μεγακλή εν μέσω αυτών βασταζόμενον, και τον φέρουσι πλησίον του Λυκίδα». Η πρώτη περίοδος της οδηγίας είναι πρωτότυπη και η δεύτερη αποτελεί ανάπτυξη (κάτι που συνηθίζει ο Ρήγας) της σκηνοθετικής οδηγίας που εμφανίζεται στην αρχή της επόμενης σκηνής και αφορά τα πρόσωπα που συμμετέχουν: «Megacle fra le guardie e detti», δηλαδή «Ο Μεγακλής ανάμεσα στους φρουρούς και οι προαναφερθέντες».

Δεδομένου ότι και η πεζή μετάφραση της *Ολυμπιάδος*, την οποία προσέγραψε στον Ρήγα ο εκδότης της Δ. Καραχάλιος (1927) και απαντά σε αυτόγραφο τετράδιο του Ρήγα, ακολουθεί κανονικά τη ροή του ιταλικού πρωτοτύπου, οι δυνατές ερμηνείες για την παράλειψη είναι δύο: είτε η απάντηση του βασιλιά Κλεισθένη παραλείφθηκε από λάθος κατά τη μετάφραση· είτε πρόκειται για δραματουργική παρέμβαση του Ρήγα, με ενδεχόμενο στόχο να ενισχύσει τη δραματική ένταση εκείνης της στιγμής και την αγωνιώδη προσμονή (suspense) του θεατή/αναγνώστη, στην πορεία προς την «αναγνώριση» πατέρα και γιου. Ας

⁸ Όλα τα ιταλικά παραθέματα προέρχονται από την έκδοση *Pietro Metastasio. Drammi per musica, II. Il regno di Carlo VI (1730-1740)*, a cura di Anna Laura Bellina, Μιλάνο 2003.

⁹ Η αντωνυμία «πάντων» εξέπεσε στην έκδοση του Πούχγερ.

σημειωθεί εν προκειμένω ότι: με τις αλλαγές που επέφερε στην «υπόθεση» του έργου ο Ρήγας (βλ. παραπάνω), η γνώση για την αληθινή σχέση του Λυκίδα με τον Κλεισθένη περιορίζεται στο ελάχιστο⁹ και επίσης, ενώ στο πρωτότυπο, τόσο στην «υπόθεση» όσο και στα πρόσωπα του δράματος, ο Λυκίδας αναγράφεται ως «*creduto figlio del re di Creta*» («θεωρούμενος γιος του βασιλιά της Κρήτης»), αντίθετα στον μεταφρασμένο κατάλογο των προσώπων του δράματος εμφανίζεται ως «υιός του βασιλέως της Κρήτης».

Η αντικατάσταση του ονόματος ενός αθλητή

Η δεύτερη απόκλιση αφορά τον κατάλογο των αθλητών που, σύμφωνα με τον βασιλιά Κλεισθένη, συμμετέχουν στους Ολυμπιακούς αγώνες μαζί με τον Λυκίδα – Μεγακλή (335-337). Ο μεταφραστής αντικατέστησε το όνομα «*Erilo di Corinto*», που απαντά σε όλες τις ιταλικές εκδόσεις (251-254), με το όνομα «Ίφικλος ο Κορίνθιος». Η επιλογή των ονομάτων των αθλητών είναι προϊόν μυθοπλασίας («Όλυνθος ο Μεγαρεύς, Κλέαρχος Σπαρτιάτης, / Ίφικλος ο Κορίνθιος και ο Θηβαίος Άτις»). Προφανώς επειδή το όνομα «*Erilo*» του ήταν άγνωστο, ενώ τα υπόλοιπα ονόματα του καταλόγου (Όλυνθος, Κλέαρχος, Άτις) απαντούν στην αρχαία ελληνική γραμματεία, ο Ρήγας το αντικατέστησε με το επίσης τρισύλλαβο αλλά ελληνικότατο όνομα «Ίφικλος». Είναι πολύ πιθανό ότι Μεταστάσιος εμπνεύστηκε το όνομα «*Erilo*» από τον Βιργίλιο.¹⁰

Τα κύρια ονόματα στη μετάφραση και το πρωτότυπο

Τα ονόματα των χαρακτήρων παίζουν σημαντικό ρόλο στο δράμα του Μεταστασίου. Αυτό δεν οφείλεται σε συνειρμική σύνδεσή τους με γνωστά λογοτεχνικά ή ιστορικά πρόσωπα, όσον αφορά την ιδιότητα, το ήθος ή τη δράση τους. Για παράδειγμα, το όνομα «Κλεισθένης» για τον βασιλιά της Σικυώνος ανακαλεί τον ομώνυμο τύραννο της Σικυώνος (περίπου 600-560 π. Χ.), αλλά κανένα άλλο στοιχείο δεν συνδέει τον χαρακτήρα του Μεταστασίου με το εν λόγω ιστορικό πρόσωπο. Ούτε πάλι οφείλεται στην (παρ)ετυμολογική λειτουργία των ονομάτων («παρονομασία»), κάτι διαχρονικά συνηθισμένο στη δραματοουργία και περισσότερο στις κωμωδίες.

Στο λιμπρέτο του Μεταστασίου και στη μετάφραση του Ρήγα η σημασία των ονομάτων αναδεικνύεται κατ' αρχάς ως στοιχείο που συνοδεύει την αλλαγή ταυτότητας των χαρακτήρων. Από τους τέσσερις πρωταγωνιστές, δηλαδή τα ζευγάρια Λυκίδα – Αργήνη και Μεγακλής – Αριστέα, οι τρεις πρώτοι αλλάζουν προσωρινά ταυτότητα και όνομα πριν ή κατά τη διάρκεια του δράματος, ενώ οι δύο πρώτοι αλλάζουν επιπλέον τόπο διαμονής. Ο Λυκίδας έφερε αρχικά το ελ-

¹⁰ Η υπόθεση για την προέλευση του ονόματος είναι της Α. Bellina, *Pietro Metastasio...*, ό.π., σ. 759, και φαίνεται πολύ λογική. Ο Ερυλος (λατ. *Erulus*, ιτ. *Erilo*), ήταν μυθικός βασιλιάς της Πραϊνέστης και γιος της ιταλικής Θεότητας Φερωνίας, η οποία του χάρισε τρεις ζωές, με αποτέλεσμα ο Εύανδρος να χρειαστεί να τον σκοτώσει τρεις φορές (*Αινειάδα* 8,560-567).

ληνοφανές όνομα Φίλυνθος* (Filinto) και ήταν γιος του Κλεισθένη και δίδυμος αδελφός της Αριστέας· όταν ο βασιλιάς πληροφορήθηκε, από δελφικό χρησμό, ότι ο γιος του θα γινόταν πατροκτόνος, παρέδωσε το νήπιο στον έμπιστό του Άλκανδρο με εντολή να το πνίξει στη θάλασσα· αυτός όμως το λυπήθηκε και το εμπιστεύτηκε στον Αμύντα, που έπεισε τον βασιλιά της Κρήτης να το αναθρέψει στη θέση του παιδιού του που είχε πεθάνει, και έτσι ο Φίλυνθος απέκτησε νέα ταυτότητα, νέο όνομα («Λυκίδας») και νέο τόπο διαμονής (τα εισαγωγικά στην παρουσίαση της υπόθεσης υπενθυμίζουν την πλαστότητα των ονομάτων).

Η Αργήνη, Κρητικοπούλα ευγενούς καταγωγής, αγαπιόταν με τον «Λυκίδα» αλλά ο βασιλιάς της Κρήτης δεν την ήθελε για νύφη του και έτσι αυτή κατέφυγε στην Ήλιδα, όπου άλλαξε το όνομά της σε «Λυκωρίδα» και πήρε την ταυτότητα της βοσκοπούλας. Όταν ο «Λυκίδας» έχασε κάθε ελπίδα να ξαναβρεί την Αργήνη, ήλθε και αυτός στην Ήλιδα, για να παρακολουθήσει τους Ολυμπιακούς αγώνες. Εκεί ερωτεύτηκε την Αριστέα, την κόρη του βασιλιά Κλεισθένη, την οποία ο βασιλιάς, και εκλεγμένος έλληνοδίκης των αγώνων, είχε υποσχεθεί ως έπαθλο στον νικητή των αγώνων. Θέλοντας να κερδίσει την Αριστέα, ο «Λυκίδας» παρακάλεσε τον αγαπημένο φίλο του Μεγακλή από την Αθήνα να συμμετάσχει στους αγώνες, ως πιο έμπειρος, αλλά με το δικό του όνομα, δηλαδή ως «Λυκίδας»· ο Μεγακλής δέχτηκε, επειδή ο «Λυκίδας» του είχε σώσει παλαιότερα τη ζωή στην Κρήτη και τους συνέδεε αδελφική φιλία· ο «Λυκίδας» δεν γνώριζε όμως ότι ο Μεγακλής είχε καταλήξει στην Κρήτη από απελπισία, επειδή αγαπούσε την Αριστέα αλλά ο Κλεισθένης τον είχε απορρίψει για γαμβρό του. Έτσι, για χάρη της φιλίας τους, ο Μεγακλής – Λυκίδας θα αγωνιστεί και θα κερδίσει ως έπαθλο την αγαπημένη του Αριστέα, την οποία όμως θα πρέπει στη συνέχεια να παραδώσει στον «Λυκίδα», που συμβαίνει όμως να είναι ο χαμένος αδελφός της Αριστέας, ο Φίλυνθος – κάτι που γνωρίζουν μόνον οι θεατές/αναγνώστες. Ο Μεγακλής – Λυκίδας προφασίζεται στον βασιλιά ότι πρέπει να φύγει για την Κρήτη, για να πάρει τάχα την άδεια του βασιλιά πατέρα του για τον γάμο, και έτσι αναθέτει προσωρινά τη φροντίδα της Αριστέας, με την άδεια του Κλεισθένη, στον «Λυκίδα», τον οποίο συστήνει με το όνομα «Αίγισθος»:

*Egisto ha nome,
Creta è sua patria. Egli deriva ancora
dalla stirpe real: ma più che 'l sangue,
l'amicizia ne stringe; e son fra noi
sì concordí i voleri,
comuni a segno e l'allegrezza e 'l duolo,
che Licida ed Egisto è un nome solo.*

(656-662)

*Εις Κρήτην εγεννήθη,
το όνομά του Αίγισθος εκ γενετής εκλήθη·
κατάγεται εκ της αυτής βασιλικής οικίας,
μας σφίγγει η φιλία δε μάλλον της συγγενείας·*

και τόσον είναι εις ημάς σύμφωνοι αι θελήσεις,
τόσον αι θλίψεις μας κοιναί, και αι τρυφαί επίσης,
οπού Λυκίδας Αίγισθος υπάρχει κλήσις μία.
(855-861)

Στο παραπάνω χωρίο ο Μεγακλής – Λυκίδας αποδίδει στον «Αίγισθο» την καταγωγή του «Λυκίδα» και τον δεσμό φιλίας που τους συνδέει, αλλά οι θεατές/αναγνώστες γνωρίζουν ότι στην πραγματικότητα ο «Λυκίδας» ονομάζεται Φίλυνθος, είναι γιος του Κλεισθένη και σκοπεύει να παντρευτεί την Αριστέα χωρίς να γνωρίζει ότι είναι αδελφή του. Λίγο αργότερα ο Μεγακλής θα προσπαθήσει να πείσει την Αριστέα ότι, αν παντρευτεί τον «Λυκίδα», δεν θα αλλάξει κάτι, αφού η σχέση τους θα συνεχιστεί μέσα από τον φίλο του:

*Sia qual io fui finora
Licida in avvenire. Amalo. È degno
di sì gran sorte il caro amico. Anch'io
vivo di lui nel seno;
e s'ei t'acquista, io non ti perdo appieno.*
(769-773)

*Έχε Λυκίδαν εφεξής εις εδικόν μου τόπον,
αγάπα τον, ειν' άξιος, τον πρέπει πάντα τρόπον
τον φίλον τον αγαπητόν η τόση ευτυχία.
Συζώμεν δε αυτός κ' εγώ μία κοινή καρδιά,
και να αξιωθή αυτός σύζυγος να σοι γένη,
τούτο, ως φίλον, και εμέ ίσα υπερευφραίνει.*
(999-1004)

Δεδομένου ότι τα ονόματα των χαρακτήρων στο δράμα του Μεταστασίου είναι αρχαιοελληνικά, τα ονοματοπαίγνια στο ιταλικό λιμπρέτο θα συνεπάγονταν την κατανόηση μιας γλώσσας άγνωστης στους θεατές/αναγνώστες, και συχνά στους ίδιους τους συγγραφείς, δηλαδή της αρχαίας ελληνικής.¹¹ Στη νεοελληνική μετάφραση θα ήσαν κατανοητά, αλλά ο Ρήγας θεώρησε πιο εύκολη την παρηχητική, δηλαδή την ακουστική, σύνδεση ορισμένων κύριων ονομάτων με λέξεις του κειμένου. Αυτού του είδους η σύνδεση διευκολύνεται από το ομοιοκατάληκτο μέτρο και μπορεί, επιπλέον των ηχητικών εντυπώσεων, να διεγείρει και σημασιολογικούς συνειρμούς στο μυαλό του θεατή/αναγνώστη. Στο σημείο αυτό σπεύδω να υπενθυμίσω τον αναλυτικό χαρακτήρα της μετάφρασης του Ρήγα, που οφείλεται όχι μόνο στη χρήση του 15σύλλαβου στα διαλογικά μέρη αλλά και στο γεγονός ότι συχνά ο μεταφραστής επεξηγεί και ερμηνεύει το ιταλικό κεί-

11 Πβ. Μ. Paschalis, "On the Greekness of Shakespeare's Greek proper names", στο An. Rita – M. V. Bastos e Renato Epifânio (επιμ.), *Cervantes & Shakespeare 400 Anos no Diálogo das Artes*, Λισαβώνα 2019.

μενο, σε αντίθεση με την επιβεβλημένα λιτή και συχνά ελλειπτική γραφή του λιμπρέτου. Στο πρωτότυπο μόνο τα λυρικά μέρη είναι έμμετρα και οι παρηχητικές συνδέσεις των κύριων ονομάτων σπανίζουν (βλ. παρακάτω κάποια ελάχιστα παραδείγματα). Τέλος, στη μετάφραση η αναγραφή των ονομάτων των χαρακτήρων στην αρχή της κάθε σκηνής είναι συνήθως πληρέστερη και ακολουθεί τη σειρά εμφάνισης των χαρακτήρων, «διορθώνοντας» έτσι το πρωτότυπο, που τις περισσότερες φορές δεν τηρεί αυτόν τον κανόνα.

Κατά τη μεταφορά των κύριων ονομάτων του πρωτοτύπου ο Ρήγας αξιοποιεί συχνά τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία του 15σύλλαβου και μάλιστα με τρόπο που κάποιες φορές δημιουργεί συνειρμούς με την εξέλιξη της πλοκής. Για παράδειγμα, στα *Ολύμπια* το όνομα «Λυκίδα(ς)» ομοιοκαταληκτεί με τις λέξεις «ελπίδα», «φροντίδα», «παγίδα», «πατρίδα», στον ενικό ή τον πληθυντικό, και με το ρήμα «είδα». Αν παρατηρήσουμε τις ομοιοκαταληξίες με τη λέξη «ελπίδα», που είναι η συχνότερη περίπτωση, θα διαπιστώσουμε ότι επανέρχονται σε κομβικά σημεία της δράσης, υπογραμμίζοντας έτσι τη σημασία της λέξης είτε ως επαλήθευση είτε ως διάψευση προσδοκιών —και μάλιστα χωρίς στο πρωτότυπο να υπάρχει κάποιος όρος με ταυτόσημη ή συναφή έννοια. Ιδού τα συγκεκριμένα χωρία:

Ο Λυκίδας ζητά από τον Μεγακλή να αγωνιστεί στη θέση του στους Ολυμπιακούς αγώνες:

*Αν εις τα Ολύμπια, με όνομα Λυκίδας,
σήμερον ανταγωνισθής, έχω χρηστάς ελπίδας.*
(89-90)

Το σημείωμα του Λυκίδα προς την Αργήνη πέφτει στα χέρια του βασιλιά της Κρήτης και προδίδεται η σχέση τους:

*αλλ' ο γραματοκομιστής, δόλιος παρ' ελπίδα,
δίδει εις χείρας του πατρός το γράμμα του Λυκίδα.*
(247-248)

Ο Λυκίδας σώζει τη ζωή του Μεγακλή καθώς οι ληστές ετοιμάζονται να τον σκοτώσουν:

*Επάνω εις το σύμπωμα φθάνει και ο Λυκίδας,
και δι' αυτού ο Μεγακλής λυτρούται παρ' ελπίδας.*
(285-286)

Έχοντας μάθει ότι ο Λυκίδας θα συναγωνιστεί με τους άλλους αθλητές για το χέρι της Αριστέας, η Αργήνη μονολογεί απελπισμένη:

*Τόσον λοιπόν αχάριστος η γνώμη του Λυκίδα...
Ευθύς με αλησμόνησε, μ' άφησε παρ' ελπίδα!*
(378-379)

Ο Μεγακλής επανεξετάζει την εξίσωση της Αριστέας με την ίδια του τη ζωή, καθώς θυμάται ότι τη ζωή του την οφείλει στον Λυκίδα:

*την Αριστέαν βούλεται εγώ να τον χαρίσω,
είναι ωσάν και την ζωήν να τον παραχωρήσω.
Μα πάλιν η ζωή αυτή δεν είναι του Λυκίδα;
δεν είναι δωρεά αυτού, υπέρ εμῆν ελπίδα;
(533-536)*

Ο Μεγακλής αναλογίζεται την αντίδραση της λιπόθυμης Αριστέας, όταν ξαναβρεί τις αισθήσεις της:

*Τας βλέπω τας μανίας της, αφού κάθε ελπίδα...
Ωστόσο, όταν εγερθή, ω φίλε μου Λυκίδα,
κι αν ερωτήσ' η ποθητή,
πού ειν' ο φίλος αν ζητή,
[...] (1073-1076)*

Ο Αμύντας αποκαλύπτει στον βασιλιά Κλεισθένη ότι ο Λυκίδας, το οποίον ετοιμάζεται να θυσιάσει στον βωμό του Δία, είναι στην πραγματικότητα γιος του:

*Προ οφθαλμών σου, βασιλεύ, αυτός είν' ο Λυκίδας,
ον τώρα πάλιν υστερείς τας της ζωής ελπίδας.
(1795-1796)*

Στη μετάφραση απαντούν δεκατρείς ομοιοκαταληξίες με το όνομα «Λυκίδας», έντεκα με το όνομα «Αριστέα», εννέα με το όνομα «Αργήνη» και τρεις με το όνομα «Μεγακλής», στην αιτιατική «Μεγακλέα». Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές που αφορούν το όνομα «Αργήνη», για τους εξής τρεις λόγους:

- (α) η ομοιοκαταληξία δημιουργεί συνειρμούς με την εξέλιξη της πλοκής, όπως δηλαδή στην περίπτωση του ονόματος «Λυκίδας»
- (β) κάποιες περιπτώσεις παραλλάσσουν ομοιοκαταληξίες, κύριων ονομάτων ή απλών λέξεων, στο ιταλικό πρωτότυπο, κάτι ασυνήθιστο και
- (γ) μια περίπτωση ενδέχεται να υποκρύπτει παρετυμολόγηση του ονόματος «Αργήνη».

Ξεκινώ με τρεις ομοιοκαταληξίες του ονόματος «Αργήνη» με την αντωνυμία «εκείνη»,¹² οι οποίες «συντονίζονται» με την εξέλιξη της πλοκής: η πρώτη και η τρίτη περίπτωση συγκροτούν σχήμα κύκλου, όπου ο Λυκίδας χάνει και ξαναβρίσκει την Αργήνη. Ίδου τα τρία χωρία:

Ο Λυκίδας απαντά στον παιδαγωγό του Αμύντα, αφού τον πληροφορήσει ότι ερωτεύτηκε την Αριστέα και αυτός τον ερωτά τι απέγινε η αγαπημένη του Αργήνη:

¹² Υπάρχουν και κρυφές, δηλαδή έμμεσες, ομοιοκαταληξίες, με τις οποίες δεν θα ασχοληθώ. Για παράδειγμα, στους στ. 693-695 η «Αργήνη» είναι το ομιλούν πρόσωπο: (ΑΡΙΣΤΕΑ) *Ναι, εἰμ' ἐγὼ ἐκεῖνη. / (ΑΡΓΗΝΗ) Μη γένοιτο, ἡ τύχη σου ποτὲ να μὴ σε κρῖνη / αξίαν [...].*

*Μα εγώ την έχασα εκείνην
ελπίζω πλέον να ιδώ, να εύρω την Αργήνην;*¹³
(67-68)

Ο Αμύντας επιπλήττει την Αργήνη, η οποία, οργισμένη για την υποτιθέμενη διπροσωπία του Λυκίδα, απειλεί να την αποκαλύψει σε όλους:

*Αυτοί είν' όλοι στοχασμοί ανάξιοι εκείνης,
εκείνης οπού ήξευρα, της φρόνιμης Αργήνης;*¹⁴
(745-746)

Η Αργήνη απαντά στον Λυκίδα, που αναρωτιέται αν είναι ξύπνιος ή ονειρεύεται τη στιγμή που την ξαναβρίσκει:

*Όχι, δεν ονειρεύεσαι, εγώ είμαι εκείνη,
εκείνη που απέρριψες, εγώ είμ' η Αργήνη!*¹⁵
(1131-1132)

Μια άλλη περίπτωση ομοιοκαταληξίας με το ίδιο όνομα παρατηρείται εκεί όπου ο Αμύντας αναγνωρίζει την Αργήνη, η οποία έχει εγκατασταθεί στην Ήλιδα με το όνομα «Λυκωρίς» και σκέφτεται να εκδικηθεί για την απιστία του τον Λυκίδα (που στην πραγματικότητα είναι ο Μεγακλής). Στο ιταλικό λιμπρέτο η αναγνώριση της Αργήνης συνοδεύεται από εσωτερική ομοιοκαταληξία, της αντωνυμίας «colei» («εκείνη») στο τέλος του πρώτου ημιστιχίου με τη λέξη «dei» («θεοί») στο τέλος του προηγούμενου στίχου.¹⁶ Παραθέτω τη μετάφραση και το πρωτότυπο:

AMYNTAS
Ω Ζευ! Αυτή με φαίνεται πως είναι η Αργήνη!
ARGHNI
Εκδίκησιν να λάβω καν, εκδίκησις να γίνη!
(717-718)

AMINTA
Eterni dei!
Parmi Argene colei.

ARGENE
*Vendetta almeno,
vendetta si procuri.*
(543-545)

Τέλος, υπάρχουν δύο περιπτώσεις, όπου η ομοιοκαταληξία στη μετάφραση απηχεί ομοιοκαταληξία ή ομοιοκαταληξίες στο ιταλικό πρωτότυπο με το όνομα

¹³ Πβ. 53-54 *Ed Argene / più riveder non spero.*

¹⁴ Πβ. 566-567 *Non son questi pensieri / degni d'Argene.*

¹⁵ *Non sogni no; son io / l'abbandonata Argene.*

¹⁶ Πβ. 854-855 *Oh dei! / Tu quell Licida sei!*

«Argene» ή άλλα κύρια ονόματα. Το πρώτο χωρίο ολοκληρώνει την εκτενή εξομολόγηση της Αργήνης στην Αριστέα, στην οποία έχει αποκαλύψει την αληθινή της ταυτότητα. Στο ιταλικό λιμπρέτο υπάρχουν δύο ζευγάρια ομοιοκαταληξιών με κύρια ονόματα (περίπτωση μοναδική στο έργο), το πρώτο με το όνομα «Licori» και το δεύτερο με το όνομα «Argene». Ιδού η μετάφραση και το πρωτότυπο:

*Εδώ με τους λοιπούς βοσκούς κ' εγώ επιριθμούμαι,
ως βοσκοπούλα πλάττομαι και Λυκωρίς καλούμαι.
Μα εις τον ποθητόν αυτής η Λυκωρίς θα μείνει
Με την καρδίαν πάντοτε που είχαν η Αργήνη.*
(265-268)

*Qui fra pastori
pastorella mi finsì, e or son Licori;
ma serbo al caro bene
fido in sen di Licori il cor d'Argene.*
(194-197)

Στο δεύτερο χωρίο ο Αμύντας πληροφορεί την Αργήνη πως η σφαγή του Λυκίδα δεν επίκειται απλώς αλλά ίσως να συντελείται τη στιγμή που μιλούν. Το πρωτότυπο βρίσκεται πολύ κοντά στη μετάφραση, καθώς εκεί το όνομα «Argene» ομοιοκαταληκτεί με τις «φλέβες» («vene») του Λυκίδα και εσωτερικά με τον «πέλεκυ» («bipenne») που τις ανοίγει. Παραθέτω τη μετάφραση και το ιταλικό κείμενο:

*Φευ, ίσως και να έφθασε και ίσως, φευ, Αργήνη,
πέλεκυς ο ολέθριος ταύτη τη ώρα χύνει
το αίμα του το ευγενές και θνήσκει επωδύνως.*
(1495-1497)

*Ah! Fors'è giunto;
ah! forse adesso, Argene,
la bipenne fatal gli apre le vene.*
(1153-1155)

Ολοκληρώνω την παρουσίαση της λειτουργίας των κύριων ονομάτων στα Ολύμπια με ένα χωρίο, όπου η Αργήνη αποκαλύπτει την αληθινή ταυτότητά της και εξηγεί στον βασιλιά Κλεισθένη ότι έχει ευγενική καταγωγή και έτσι μπορεί να παντρευτεί τον Λυκίδα – Φίλυνθο. Στο παράθεμα που ακολουθεί, το ζεύγος «Αργήνη/γένους» δημιουργεί στον θεατή/αναγνώστη την εντύπωση ότι υποκρύπτει παρετυμολογία του ονόματος της ηρωίδας, με την έννοια ότι εντάσσεται σε ένα σημασιολογικό περιβάλλον που προβάλλει emphaticά την περηφάνια της Κρητικοπούλας για την καταγωγή της. Αξίζει να προσέξουμε ακόμη ότι η «Λυκωρίς» και ο «Λυκίδας» ανακτούν σχεδόν ταυτόχρονα τα αρχικά, αληθινά ονόματά τους «Αργήνη» και «Φίλυνθος», και επισημοποιούν μια σχέση που στη διάρκεια του δράματος συντηρούσε έξυπνα ο αρκτικός παρηχητικός συνειρμός «Λυκ-». Παραθέτω τη μετάφραση και το πρωτότυπο, στο οποίο υπάρχει συμπτωματικά (;) ομοιοκαταληξία:

Ποταπή δεν είμ' εγώ και Λυκωρίς δεν είμαι·
Αργήνη ονομάζομαι του γένους μου αι φήμαι,
αι παλαιαί του εύκλειαι, εις Κρήτην **την πατρίδα**
πως είναι περιβόητοι, εύδηλον τω **Λυκίδα**·
ας το ειπή και ο αυτός έτι ας βεβαιώση,
αν εις εμέ υπόσχεσιν μεθ' όρκου είχε δώσει.
(1713-1718)

*Né vil son io
né son Licori. Argene ho nome; in Creta
chiara è del sangue mio la gloria **antica**;
e se giuommi fé Licida il dica.*
(1342-1345)

Χειρόγραφο του 19^{ου} αι. από τη Μαρώνεια στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Δημοσθένης Στρατηγόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Γραμματείας –
Ελληνικής Παλαιογραφίας Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

With this paper of mine a manuscript from Maroneia is presented. It is about an issue that has been included in codex EBE 2358 and contains the Akolouthia on St Parasceve of Eribatae.

The manuscript was written on October 15, 1887 by Philippos Sakellarios in Maroneia.

Because the existing greek manuscripts in the area or the Greek manuscripts derived from it are few, then we find out that its retrieval is very important for the local history of Maroneia and Rodopi in general, for the history of letters and the survival of the Byzantine tradition in the 19th century.

Είναι γνωστή η σπάνις ελληνικών χειρογράφων στην περιοχή της Θράκης σήμερα,¹ γεγονός το οποίο οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες, κυρίως στις ιστορικές τύχες της περιοχής και στη μη επιβίωση κάποιου μεγάλου μοναστικού κέντρου της βυζαντινής περιόδου μέχρι τις μέρες μας. Τα υπάρχοντα στην περιοχή της Κομοτηνής ελληνικά χειρόγραφα είναι πολύ λίγα και είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 2018 στον J.-M. Olivier ήταν γνωστή η ύπαρξη δύο μόνο χειρογράφων.² Σήμερα πρέπει να προστεθούν σε αυτά ένα φύλλο χαρτίου χειρογράφου που φυλάσσεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μητροπόλεως Μαρωνείας και Κομοτηνής³ και τα χειρόγραφα του Ιδρύματος Παπανικολάου.⁴ Επιπλέον πολύ σημαντικοί για την τοπική ιστορία είναι και οι αρχαιακοί κώδικες της Μητροπόλεως Μαρωνείας και Κομοτηνής που είναι του 19^{ου} και του 20^{ου} αι.⁵

1 Βλ. Δ. Στρατηγόπουλος, «Ελληνικά χειρόγραφα των Μητροπόλεων της Θράκης», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Πολυχρόνιον. Τιμητικό αφιέρωμα στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο Β*, Κομοτηνή 2017, σ. 91.

2 J.-M. Olivier, *Supplément au Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, τ. Ι, Turnhout 2018, σ. 644. Βέβαια, μπορεί το βιβλίο να τυπώθηκε το 2018, αλλά η βιβλιογραφία που αξιοποίησε είναι προγενέστερη.

3 Δ. Στρατηγόπουλος, «Ελληνικά χειρόγραφα των Μητροπόλεων της Θράκης», ό.π., σ. 93.

4 Δ. Στρατηγόπουλος, «Το χειρόγραφο Θεοτοκάριο του Ιδρύματος Παπανικολάου (Κομοτηνή) και ο κωδικογράφος Ιερεμίας Μαγαφούρης ο Σιναΐτης», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 27 (2017), σ. 315. Στη μελέτη, σ. 315-346, παρουσιάζεται λεπτομερώς ένα χειρόγραφο του Ιδρύματος Παπανικολάου στην Κομοτηνή και επισημαίνεται η ύπαρξη 18 συνολικά χειρογράφων σε αυτό, με τη μελέτη των οποίων ασχολούμαι).

5 Την παρουσίαση ενός κώδικα του 20^{ου} αι. από το Αρχείο της Μητροπόλεως βλ. Παντελεήμονος

Γνωρίζοντας τα παραπάνω ήταν μεγάλη η χαρά μου όταν πριν από λίγο καιρό εντόπισα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ένα χειρόγραφο του 19^{ου} αι. προερχόμενο από την περιοχή μας, που μέχρι σήμερα η ύπαρξή του δεν ήταν γνωστή. Συγκεκριμένα, μελετώντας τον κώδικα ΕΒΕ 2358, Παρακλητική του 15^{ου} αι., διεπίστωσα την ύπαρξη μέσα στον κώδικα ενός τεύχους που δεν είχε κάποια σχέση ούτε με το περιεχόμενο του κώδικα ούτε και με την εποχή που αυτός αντεγράφη. Ο κώδικας προέρχεται από το Ελληνικό Γυμνάσιο της Μεσσήνης και δωρήθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη, μαζί με τον κώδικα 2359, που προέρχεται από την ίδια περιοχή, το 1915. Δυστυχώς, από τον τότε επιμελητή της Βιβλιοθήκης Θεμ. Βολίδη δεν καταγράφηκε το όνομα του δωρητή.⁶ Το τότε και το ποιος τοποθέτησε το πρόσθετο τεύχος που ανέφερα εντός του χειρογράφου παραμένει επίσης άγνωστο. Στον Κατάλογο των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος υπάρχει η αόριστη σημείωση: *Εντός του κώδικος φυλλάδιον του 1887, φ.φ. 12, Ακολουθία της αγ. Παρασκευής της νέας (14 Οκτ.)*.⁷

Το ένθετο τεύχος βρίσκεται στην αρχή του χειρογράφου λυτό. Πρόκειται για εξάδιο που προήλθε από έξι φύλλα τα οποία διπλώθηκαν στη μέση. Στο φύλλο 1^ο στο κάτω περιθώριο υπάρχει στρογγυλή σφραγίδα με την επιγραφή ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ γύρω από κεφάλι της Αθηνάς. Το χαρτί έχει χρώμα κίτρινο προς καστανό και φέρει υδάτινες γραμμές και ραβδώσεις, όχι όμως υδατόσημο. Το μελάνι είναι χρώματος μπλε.

Στο τεύχος περιέχεται ακολουθία της αγίας Παρασκευής της Επιβατηνής⁸ που η μνήμη της εορταζόταν την 14^η Οκτωβρίου. Αναγράφεται χαρακτηριστικά στη rubrica: *Μηνί όκτωβρίω ιδ' μνήμην έπιτελούμεν τής όσίας Μητρός ήμών Παρασκευής τής νέας*. Η χειρόγραφη αυτή ακολουθία περιλαμβάνει στιχηρά προσόμοια στον εσπερινό, στον στίχο και στους αίνους, ιδιόμελα στη λιτή, καθίσματα, κανόνα, κοντάκιο και εξαποστειλάριο. Σχετικά με τα κείμενα που περιέχει μπορούμε να πούμε ότι είναι γνωστά και εκδεδομένα στις παλαιότερες έντυπες μορφές της Ακολουθίας. Τα τροπάρια είναι ανώνυμα, ενώ ο κανόνας, αν και στο χειρόγραφο φέρεται ανωνύμως, είναι γνωστό ότι προέρχεται από τη γραφίδα του Μελετίου Συρίγου, γνωστού υμνογράφου του 17^{ου} αι.⁹ Ο κανόνας φέρει ακροστι-

Μητροπολίτου Μαρωνείας και Κομοτηνής, «Κώδικας των αρχών του 20^{ου} αιώνα από το Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Μαρωνείας και Κομοτηνής», στον τόμο *Χρυσούν Ιωβηλαίον. Τιμητικός τόμος τω Σεβασμιωτάτω Μητροπολίτη Σταγών και Μετεώρων κ.κ. Σεραφείμ επί τη συμπληρώσει πεντηκονταετίας ιερωσύνης (1965-2015) και τεσσαρακονταπενταετίας αρχιερωσύνης (1970-2015)*, Καλαμπάκα 2016, σ. 375-380.

⁶ Ευχαριστώ θερμά για τις πληροφορίες την κα Βασιλική Λιάκου-Κροππι από το Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της ΕΒΕ.

⁷ Λ. Πολίτης (με τη συνεργασία Μ. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 54], Αθήνα 1991, σ. 359-360.

⁸ Για τις έντυπες Ακολουθίες της οσίας Παρασκευής της Επιβατηνής, βλ. L. Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926, σ. 228-229· Σ. Λάμπρου, *Η οσία Παρασκευή η Επιβατηνή. Ιστορία και Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 104-111· Δ. Στρατηγόπουλος, *Έντυπες Ακολουθίες αγίων. Συλλογή Ντόρης Παπαστράτου*, Αθήνα 2007, σ. 272.

⁹ Για το υμνογραφικό έργο του Μελετίου Συρίγου, βλ. Θ. Δετοράκης, «Κρήτες μεταβυζαντινοί υμνο-

χίδα, αν και δε σημειώνεται στο χειρόγραφο, «Παρθενίης βλάστημα Παρασκευῆν ἀναμέλψω» και είναι μελισμένος σε ήχο δ' σύμφωνα με τον ειρμό *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*.

Είναι γνωστό ότι ο Μελέτιος Συρίγος έχει συντάξει και άλλους δύο κανόνες προς τιμήν της οσίας Παρασκευής της Επιβατηνής καθώς και Βίο της.¹⁰ Ο Μελέτιος Συρίγος μετέβη στη Μολδαβία τέσσερις φορές μεταξύ των ετών 1632 και 1646. Συμμετείχε δε ως εκπρόσωπος της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στη Σύνοδο του Ιασίου το 1642, η οποία συγκλήθηκε από τον ηγεμόνα Βασίλειο Λούπου, που είναι εκείνος που φρόντισε για τη μετακομιδή του λειψάνου της αγίας από την Κωνσταντινούπολη στο Ιάσιο το 1641, με σκοπό την εξέταση και την επικύρωση της Ομολογίας του μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα.¹¹ Επομένως, ο Συρίγος γνωρίζει τα σχετικά με το λείψανο της οσίας και συντάσσει τα μναγιολογικά έργα προς τιμήν της κατά την περίοδο των συχνών μεταβάσεων του στο Ιάσιο.

Στο τέλος του κειμένου στο χειρόγραφο αναγράφεται: *ἔγραφον ἐν Μαρωνείᾳ τῇ 15 ββρίου 1887. | Φ. Χ. Σακελλάριος, μνησθήτωσαν οἱ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί(αι) ἐμὲ τὸν ἀμαρτωλόν*. Είναι ο δεύτερος γνωστός κώδικας που έχει γραφεί στη Μαρώνεια του Νομού Ροδόπης. Ο πρώτος είναι ο γνωστός ως Κώδικας της Μαρώνειας, που είναι αρχειακός, και το περιεχόμενό του έχει εκδοθεί από τον Εμμ. Βαρβούνη και τον Π. Τζουμέρκα.¹² Το χειρόγραφο για το οποίο μιλάμε είναι επομένως το πρώτο φιλολογικό που προέρχεται από τη Μαρώνεια.

Τα προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με αυτό είναι πολλά και δυσεπίλυτα. Ποιος είναι ο άνθρωπος που το 1887 προχωράει στην αντιγραφή του κειμένου της ακολουθίας στη γειτονική μας Μαρώνεια;

Στον κώδικα της Μαρώνειας και τα λυτά έγγραφα που τον συνοδεύουν υπάρχει ένα προικοσύμφωνο που εκτός των άλλων υπογράφει ως μάρτυρας ο Φίλιππος Σακελλάριος.¹³ Μπροστά από το όνομα υπάρχει σταυρός, γεγονός που σημαίνει ότι πρόκειται για ιερέα. Πρόκειται για προικοσύμφωνο ανάμεσα στον Γεώργιο Ευστρατίου από την Τένεδο και τον Ιωάννη Μιχαλούδη, προκειμένου ο πρώτος να στεφανωθεί την κόρη του δεύτερου Δεσποινούλα. Το έγγραφο συντάχθηκε και υπεγράφη στη Μαρώνεια στις 23 Δεκεμβρίου 1883. Στον Κατάλογο των Φιλομούσων συνδρομητών από τη Μαρώνεια του βιβλίου του Μ. Μελιρρύτου με τίτλο: *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικῆν ἔποψιν της Θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το

γράφου», *Αριάδνη* (1983), σ. 265-269 [=ο ίδιος, *Βενετοκρατικά Μελετήματα* (1971-1994), Ηράκλειο 1996, σ. 380-383]. Αχ. Χαλδαιάκης, «Μελετίου του Συρίγου Ανέκδοτος Ακολουθία προς τιμήν αγίου Ιγνατίου του Ομολογητού», *Παρνασσός* 37 (1995), σ. 456-468.

¹⁰ Αχ. Χαλδαιάκης, «Μελετίου του Συρίγου...», ό.π., σ. 458-460, σημ. 50.

¹¹ Σ. Λάμπρου, *Η οσία Παρασκευή η Επιβατηνή...*, ό.π., σ. 61.

¹² Μ. Βαρβούνης – Π. Τζουμέρκα, *Ο κώδικας της Κοινότητος Μαρωνείας. Εισαγωγή – Έκδοση – Σχόλια*, Κατερίνη – Κομοτηνή 2014: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής – Κέντρο Θρακικών Μελετών. Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας 8.

¹³ Ό.π., σ. 107. Οι εκδότες του κώδικα διαβάζουν το επώνυμο *Σακελλίδου*; πιστεύουμε ότι είναι προτιμότερη η μεταγραφή *Σακελλάριος*.

1871, βλέπουμε ότι υπάρχει ένας ιερέας που αναφέρεται ως Σακελλάριος Φίλιππος και έχει πληρώσει για ένα αντίτυπο.¹⁴ Πρόκειται προφανώς για το ίδιο πρόσωπο που αντέγραψε στην ίδια περιοχή την ακολουθία της οσίας Παρασκευής το 1887. Άρα ο γραφέας της ακολουθίας είναι ένας ιερωμένος που δρα μαρτυρημένα από το 1871 μέχρι το 1887 και είχε το αντίστοιχο επώνυμο που προήλθε από το οφφίκιο του σακελλάριου.¹⁵

Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, αν είχε ως πρότυπο ο συγκεκριμένος βιβλιογράφος, ένα χειρόγραφο με την ακολουθία ή κάποια έντυπη μορφή της. Ακολουθία της οσίας τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1692 στο Βουκουρέστι με δαπάνη του Ιωάννου Κωνσταντίνου Μπασαράμπα «διὰ τὸ ἐορτάζεσθαι λαμπρῶς τὴν μνήμην αὐτῶν κατ' ἔτος ἐν τῇ θεοφιλῇ ταύτῃ ἀύθεντείᾳ τῆς Οὐγκροβλαχίας».¹⁶ Στη συνέχεια ανατύπωση της έγινε από το ελληνικό τυπογραφείο του Ιασίου το 1817,¹⁷ ενώ το 1841 έγινε στο Ιάσιο και τρίτη έκδοση, αυτή τη φορά με παράλληλη ρουμανική μετάφραση.¹⁸ Είναι πιθανό ο βιβλιογράφος μας να έχει αντιγράψει το κείμενο της ακολουθίας του από κάποιο αντίτυπο των ανωτέρω εκδόσεων. Με σύγκριση των κειμένων διαπιστώνουμε ότι το χειρόγραφο του 1887, χωρίς να ακολουθεί απόλυτα, είναι πιο κοντά στην έκδοση του 1841, παρά σε εκείνη του 1692.¹⁹

Βέβαια, ο Φίλιππος Σακελλάριος μπορεί να είχε και κάποιο χειρόγραφο ως πρότυπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο χειρόγραφο 409 της Ρουμανικής Ακαδημίας²⁰ περιέχεται η ακολουθία της οσίας που αρχίζει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, όπως και στο δικό μας χειρόγραφο. Το θέμα είναι προς διερεύνηση και αναμένουμε αντίγραφο του χειρογράφου από το Βουκουρέστι για να κάνουμε τη σύγκριση.

Επομένως, προς το παρόν δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά αν ο βιβλιογράφος αντέγραψε το κείμενό του από κάποια έντυπη ή από κάποια χειρόγραφη μορφή της ακολουθίας της οσίας.

Για ποιο σκοπό όμως αντέγραψε μια χειρόγραφη ακολουθία προς τιμήν της αγίας Παρασκευής της Νέας, της επιλεγομένης και Επιβατηγής, στη Μαρώνεια;

¹⁴ Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν ἐποψιν της Θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας. Συντεθείσα υπό Μ. Μελιρρύτου, Διδάκτορος της Ιατρικής, Μέλους αντεπιστέλλοντος πολλῶν ἐν Ευρώπῃ Ἐπιστημονικῶν Ἐταιριῶν. (Ἀδεία τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας). Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου καὶ Λιθογραφείου Ε. ΚΑΪΟΛ. 312 Μεγάλῃ οδῷ τοῦ Πέρα 312, 1871, σ. 77.

¹⁵ Με το ίδιο επώνυμο συναντούμε στην περιοχή της Ξυλαγανής ένα γιατρό το 1936, βλ. Θ. Κυρκοῦδης, *Ἱατροὶ καὶ Ἱατρικὴ στὴ Θράκη*, Ἀλεξανδρούπολη 2005, σ. 76: «Σακελλάριος Μ. χωρίον Ξυλαγανή».

¹⁶ Περιγραφή της Ακολουθίας, βλ. L. Petit, *Bibliographie...*, ὁ.π., σ. 228.

¹⁷ Περιγραφή της Ακολουθίας, βλ. ὁ.π., σ. 229.

¹⁸ Περιγραφή της Ακολουθίας, βλ. ὁ.π.. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θα ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴ συνάδελφο ἀπὸ τὸ ΕΚΠΑ Εβελίνα Μίνεβα ποὺ εἶχε τὴν εὐγενῆ καλοσύνη νὰ μοὺ παραχωρήσει ἀντίγραφο τῶν ἐκδόσεων τοῦ 1692 καὶ τοῦ 1841.

¹⁹ Στὴν Ακολουθία τοῦ 1692 ἀναγράφεται συνήθως *Μολδοβία*, ἐνῶ στὸ χειρόγραφό μας καὶ στὴν ἐκδόση τοῦ 1841 *Μολδαβία*.

²⁰ Περιγραφή τοῦ χειρογράφου, βλ. C. Litzica, *Biblioteca Academiei Române. Catalogul Manuscrilor Grecești*, București 1909, σ. 210.

Είναι γνωστό ότι η διάδοση της τιμής της οσίας στα Βαλκάνια συνδέεται άμεσα με την πορεία που ακολούθησαν τα λείψανά της στην περιοχή. Τα λείψανα της οσίας παρέμειναν περισσότερο από δύο αιώνες στον τόπο του θανάτου της, την Καλλικράτεια. Το 13^ο αι. μεταφέρθηκαν στο Τύρνοβο, τον επόμενο αιώνα στο Βιδίνιο και από εκεί στο Βελιγράδι. Όταν το 1521 ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής κατέλαβε το Βελιγράδι, αυτά μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Το 1641 έγινε η μετακομιδή τους στο Ιάσιο, όπου φυλάσσονται μέχρι σήμερα, προκειμένου ο ηγεμόνας Βασίλειος Λούπου να αποπληρώσει τα χρέη του Πατριαρχείου.²¹ Όπως είναι γνωστό σε όλους μας, ναός προς τιμήν της αγίας δεν υπάρχει στην περιοχή της Μαρώνειας και δεν μαρτυρείται παράδοση εορτασμού της μνήμης της στις 14 Οκτωβρίου. Επομένως, παραμένει το ερώτημα γιατί αντεγράφη η ανωτέρω ακολουθία στη Μαρώνεια της Θράκης το 1887. Σίγουρα πάντως για να εξυπηρετήσει λειτουργικές ανάγκες. Είναι πιθανό να έγινε γνωστή στην περιοχή η μνήμη της αγίας από το νησί της Θάσου, όπου ανοικοδομήθηκε ναός αφιερωμένος στην αγία Παρασκευή τη Ρωμαία και στην οσία Παρασκευή την Επιβατηνή ήδη από το 1843.²² Άλλη πιθανότητα είναι να ήταν γνωστή στην περιοχή η οσία Παρασκευή η Επιβατηνή, καθώς και στα Αβδηρα υπάρχει ναός της αγίας Παρασκευής στην απεικόνιση της οποίας, όπως έχει παρατηρήσει και ο Γ. Τσιγάρας, υπάρχει σύμφυση των χαρακτηριστικών τόσο της αγίας Παρασκευής της Ρωμαίας όσο και της οσίας Παρασκευής της Νέας.²³

Το σίγουρο πάντως είναι ότι στην περιοχή της Θράκης, της σημερινής Δυτικής Θράκης, φαίνεται ότι κατά τον 19^ο αιώνα ήταν γνωστή η μνήμη της οσίας Παρασκευής της Νέας και υπήρχε «λατρεία» προς τιμήν της. Ας μην ξεχνάμε ότι οι περιοχές τόσο της Μαρώνειας όσο και των Αβδήρων και της Θάσου δεν είναι και πάρα πολύ μακριά από τον τόπο καταγωγής της οσίας, την Καλλικράτεια – Επιβάτες της Ανατολικής Θράκης. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κατά την εποχή εκείνη όλες οι ανωτέρω περιοχές ανήκαν και στην ίδια διοικητική ενότητα, το βιλαέτι της Αδριανούπολης.²⁴

Επομένως, βλέπουμε μια οσία που έχει ονομασθεί, εξαιτίας των μετακινήσεων του σκηνώματός της, προστάτιδα των Βαλκανίων και είναι γνωστό ότι από τους Σέρβους θεωρείται Σέρβα (Srkinija), από τους Βούλγαρους Βουλγάρα

²¹ Για την τύχη των λειψάνων της οσίας Παρασκευής της νέας, βλ. Σ. Λάμπρου, *Η οσία Παρασκευή η Επιβατηνή...*, ό.π., σ. 74-84.

²² Ο.π., σ. 88-89· η ίδια, «Η τιμή της οσίας Παρασκευής της Νέας στη νήσο Θάσο», *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Θασιακών Μελετών με θέμα: Η Θάσος διά μέσου των αιώνων. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός* [= *Θασιακά* 12 (2001-2003)], Καβάλα 2005, σ. 441-456.

²³ Γ. Τσιγάρας, *Εκκλησίες της Ήρας Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου*, Ξάνθη 2004, σ. 179-181, εικ. 155.

²⁴ Για τη διοικητική διαίρεση της περιοχής κατά τον 19^ο αι., βλ. R. Özey, "19. Asırda Edirne Vilayeti Coğrafyası (Η Γεωγραφία της επαρχίας Αδριανούπολεως κατά τον 19^ο αι.)" *Marmara Coğrafya Dergisi* 6 (Temmuz 2002) (*Περιοδικό Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Μάρμαρα*, αρ. 6, Ιούλιος 2002), σ. 1-36. Για τη βιβλιογραφική ενημέρωση ευχαριστώ τον εκλεκτό συνάδελφο και φίλο Γιάννη Μπακιρτζή, Αν. Καθηγητή του Δ.Π.Θ.

(Tjarnovska), από τους Ρουμάνους Ρουμάνοι (de la Iași),²⁵ ενώ για τους Έλληνες είναι αδιαπραγμάτευτη η ελληνική της καταγωγή, να απολαμβάνει κατά τον 19^ο αι. τιμής και στην περιοχή της Μαρώνας, όπως φαίνεται από την αντιγραφή ακολουθίας προς τιμήν της το 1887 από τον Φίλιππο Σακελλάριο, ιερέα της περιοχής. Ο ίδιος υπογράφει το 1883 ως μάρτυρας στο προικοσύμφωνο του Γεωργίου Ευστρατίου και της Δεσποινούλας Μιχαλούδη που συντάχθηκε στη Μαρώνα και επιπλέον έχει πληρώσει το 1871 για να είναι συνδρομητής στην έκδοση του Μελιρρύτου για την επαρχία Μαρωνας.

Αν αναλογιστούμε, ότι τα υπάρχοντα στην περιοχή ή τα προερχόμενα από την περιοχή ελληνικά χειρόγραφα είναι ελάχιστα, τότε καταλαβαίνουμε ότι η ανεύρεση ενός χειρογράφου που αντεγράφη στις 15 Οκτωβρίου 1887 από ένα γνωστό πρόσωπο της περιοχής και της εποχής, τον Φίλιππο Σακελλάριο, είναι πολύ σημαντική για την τοπική ιστορία της Μαρώνας και της Ροδόπης γενικότερα, και για την ιστορία των γραμμάτων και τη συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης κατά τον 19^ο αι.

Περιγραφή Χειρογράφου²⁶ έτος 1887 χαρτί φφ. 12 στ. 18-20²⁷

Ακολουθία της οσίας Παρασκευής της Νέας (14 Οκτωβρίου).

1 (φφ. 1r-12r) Ακολουθία της οσίας Παρασκευής της Νέας («Μηνί Ὀκτωβρίω ἰδ' ἡμῶν ἐπιτελοῦμεν τῆς ὀσίας Μητρὸς ἡμῶν Παρασκευῆς τῆς Νέας»).

α. (φφ. 1r-4v) Μεγάλος Εσπερινός («Ἐν τῷ μεγάλῳ ἔσπερινῷ· μετὰ τὸν προοιμακόν, τὸ Μακάριος ἀνὴρ, τὸ ἀ΄ ἀντίφωνον: εἰς δὲ τὸ Κύριε ἐκέκραξα, ἰσῶμεν στίχ. ζ»).

—(φ. 1r) «Στιχηρὰ προσόμοια». ἦχ. δ΄. Ἔδωκας σημείωσιν. Αρχ.: 1. Πτωχείαν ἐκούσιον (*Ακολουθία 1841*,²⁸ σ. Γ), 2. Μίαν ἐξητήσατο (*Ακολουθία 1841*, σ. Γ), 3. Λύχον ὡς πολύφωτον (*Ακολουθία 1841*, σ. Δ).

—(φφ. 1r-v) «Ἔτερα στιχηρὰ προσόμοια». ἦχ. ἀ΄. Τῶν οὐρανίων ταγμα-

²⁵ E. Mineva, *The Byzantine Hagiographic and Hymnographic texts on St Parasceve of Epibatae*, part 1. The Byzantine Vita of St Parasceve of Epibatae or the Vita by "Vasilikos the Deacon", Sofia 2017, σ. 19. Σ. Λάμπρου, *Η οσία Παρασκευή η Επιβατηνή...*, ὁ.π., σ. 27, 139.

²⁶ Για την περιγραφή του χειρογράφου, και κυρίως των περιεχομένων του, είχαμε ως πρότυπο την αντίστοιχη περιγραφή των Ακολουθιών των αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου, πατριαρχών Αλεξανδρείας, βλ. Ζ. Μελισσάκης, *Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ Πηγές 8], Αθήνα 2007, σ. 227-233.

²⁷ Δυστυχώς λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού κατά τη διάρκεια συγγραφής δεν ήταν δυνατή η επί τόπου μελέτη του χειρογράφου για την αποτύπωση των διαστάσεων των φύλλων και της γραμμένης επιφάνειας.

²⁸ *Ακολουθία 1841 = Ακολουθία της οσίας μητρὸς ἡμῶν Παρασκευῆς της Επιβατηνῆς. Νυν εκ νέου τυπωθεῖσα ἐλληνιστί τε, και ρουμουνιστί σπουδή, και δαπάνη του Πανοσιωτάτου Κ. Νικοδήμου, Αρχιμανδρίτου των τριῶν Ἱεραρχῶν, και αφιερωθεῖσα τῷ Υψηλοπανιερωτάτῳ Κ. Κ. Β. Κ. Μ. Μ. Ἐν τῷ της κατὰ ἰσῶσιον ἀγίας Μητροπόλεως Τυπογραφείῳ, 1841.* (ακολουθεῖ ο ίδιος τίτλος ρουμανικά).

των. Αρχ.: 1. Ἐν ἐγκωμίσι δικαίων (*Ακολουθία 1841*, σ. Δ), 2. Ἐν τῇ προσάββατον πάλαι (*Ακολουθία 1841*, σ. Δ), 3. Στρουθίον εὖρεν οἰκίαν (*Ακολουθία 1841*, σ. Δ).

—(φφ. 1ν-2γ) Δοξαστικό. Ἦχ. β´. Αρχ.: Δεῦτε πιστοί, τὴν ἐν Χριστῷ (*Ακολουθία 1841*, σ. Δ-Ε).

—(φφ. 2γ-3ν) «Εἰς τὴν λιτὴν στιχ(ηρά) ἰδιομ(ελα)». 1. Ἦχ. α´. Αρχ.: Δαβιτικῶς αἱ τῶν δικαίων χορεῖται (*Ακολουθία 1841*, σ. Ζ), 2. Ἦχ. β´. Αρχ.: Τὸν τοῦ Πατρὸς ὄλβον, 3. Ἦχ. δ´. Αρχ.: Μετ´ εὐλαβείας γυναικῶν (*Ακολουθία 1841*, σ. Η).

—(φφ. 3γ-ν) Δοξαστικό. Ἦχ. πλ. α´. Αρχ.: Δεῦτε φιλέορτοι πάντες (*Ακολουθία 1841*, σ. Θ).

—(φφ. 3ν-4γ) «Εἰς τὸν στίχον στιχ(ηρά) προσόμ(οια)». Ἦχος δ´. Ἔδωκας σημείωσιν. Αρχ.: 1. Φοῖνιξ ὡς ὑψίκομος, Παρασκευῆ (*Ακολουθία 1841*, σ. Θ), 2. Ζυγὸν ἐπωμάδιον Παρασκευῆ (*Ακολουθία 1841*, σ. Ι), 3. Πᾶσάν σου πεποίθησιν (*Ακολουθία 1841*, σ. Ι).

—(φ. 4γ) Δοξαστικό. Ἦχ. πλ. δ´. Αρχ.: Ἀγάλλου ἐν Κυρίῳ πόλις ἡ Μολδαβίας (*Ακολουθία 1841*, σ. Ι).

—(φ. 4ν) «Ἀπολυτίκιον». Ἦχ. δ´. Αρχ.: Ἐν σοί, μήτηρ, ἀκριβῶς διεσώθη.

—(φ. 4ν) «Δόξα καὶ νῦν. Θεοτοκίον». Αρχ.: Ὁ δι´ ἡμᾶς γεννηθεὶς ἐκ παρθένου.

β. (φφ. 4ν-12γ) Ὁρθρος («Ἐν δὲ τῷ ὄρθρω»).

—(φφ. 4ν-5γ) Καθίσματα. 1. Τὸν τάφον σου, Σωτήρ. Αρχ.: Πρεσβείαν σε θερμῆν (*Ακολουθία 1841*, σ. ΙΑ), 2. Ἦχος δ´. Ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῷ σταυρῷ. Αρχ.: Ἀπορραγείσα ματαιότητος βίου (*Ακολουθία 1841*, σ. ΙΑ-ΙΒ), 3. Ἦχος πλ. δ´. Τὴν σοφίαν καὶ λόγον. Αρχ.: Ἐπιθείσα τὴν χεῖρα τὴν ἀπαλὴν (*Ακολουθία 1841*, σ. ΙΒ).

—(φφ. 5ν-10ν) Κανόνας. Ἦχος δ´. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον. Αρχ.: Παράσχου, παμβασιλεῦ ἀόρατε, χάριν. Ἄκρ. <Παρθενίνης βλάστημα Παρασκευῆν ἀναμέλψω> (*Ακολουθία 1841*, σ. ΙΓ-Λ).

—(φ. 6ν) Κάθισμα. Ἦχος δ´. Κατεπλάγη Ἰωσήφ. Αρχ.: Ἀσθενεῖα τῆς σαρκὸς (*Ακολουθία 1841*, σ. Ις).

—(φ. 8ν) Κοντάκιο. Τὰ ἄνω ζητῶν. Αρχ.: Νηστεῖαις πολλαῖς τὸ σῶμα (*Ακολουθία 1841*, σ. Κ-ΚΑ).

—(φ. 9γ) Στίχοι («Τῷ αὐτῷ μηνὶ ἰδ´. τῆς ὀσίας μητρὸς ἡμῶν Παρασκευῆς τῆς Νέας, ἧς τὸ πάνσεπτον λείψανον σώων μέχρι τοῦ νῦν ἐν Μολδαβίᾳ ὄν, ἄπειρα θαύματα καθ´ ἐκάστην ἐκτελεῖ»). Αρχ.: Παρασκευῆν ὡς σκευὸς ἐκλελεγμένην (*Ακολουθία 1841*, σ. ΚΑ).

—(φ. 11r) «Εξαποστειλάριον. Τοῖς μαθηταῖς συνέλ(θωμεν)». Αρχ.: Τῆς παρθενίας ἄγαλμα (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΑ).

—(φ. 11r) «θεοτ(οκίον)». Αρχ.: Παρθένε παναμώμητε (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ).

—(φφ. 11v-12r) «Εἰς τοὺς Αἴνους στιχ(ηρά) προσόμοια». Ἦχος α΄. Τῶν οὐρανίων ταγμαίων. Αρχ.: 1. Παρασκευῆς ἐν ἁσμάτων, τὴν μνήμην (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ), 2. Τὰ μεγαλειά σου Λόγε (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ), 3. Δαβὶδ ὁ θεῖος τὸ πάλαι (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ), 4. Ὁ ζωγραφῆσας τὸν πόλον (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ).

—(φ. 12r) Δοξαστικόν. Ἦχος πλ. δ΄. Αρχ.: Ἐν τῷ σκηνώματι τοῦ Κυρίου σου (*Ακολουθία 1841*, σ. ΛΒ-ΛΓ).

ΓΡΑΦΗ: Ἐνας γραφέας (Φ. Χ. Σακελλάριος, ἔτος 1887· βλ. φ. 12r)

ΥΛΗ: Χαρτί. Μελάνι μπλε.

ΤΕΥΧΗ: 12 (12). Παραπομπή μεταξύ σελίδων μόνο στα φφ. 1r, 6r, στην κάτω δεξιά γωνία, παράλληλα προς το κείμενο.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: Καμία διακόσμηση, μόνο υπογραμμίσεις με το ίδιο μελάνι.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

1. ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟ: φ. 11r «ἔγραφον ἐν Μαρωνεῖα τῇ 15 8βρίου 1887. | Φ. Χ. Σακελλάριος, μνησθήτωσαν οἱ ἐν Χριστῷ ἄδελφοὶ | κ(αὶ) ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλόν».

2. ΚΤΗΤΟΡΙΚΟ: Στο φ. 1r, στο κάτω περιθώριο, σφραγίδα της Βιβλιοθήκης με μαύρο μελάνι που φέρει κεφαλή της Αθηνάς και επιγραφή «ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ».

ΣΤΑΧΩΣΗ: Αστάχωτος.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: Πολύ καλή.

4^ο

Συνέδριο
των Νεοελληνιστών
των Βαλκανικών Χωρών

**Έλληνες λόγιοι
στα Βαλκάνια (19^{ος} αι.)**

Όψεις του έργου του Γεωργίου Τσουκαλά (1804;-1872)

Μαρία Λίτινα

Επιστημονική συνεργάτης
Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο
Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ)

ABSTRACT

Codex 216 (TA71) of the Exchange Fund Collection preserved in the Benaki Museum contains texts of the Dogmatic Theology by the theologian and teacher Konstantinos Typaldos (1795-1867) with some notes by his scribe and student at Lord Guildford's Ionian Academy Georgios Tsoukalas from Zakynthos. Taking these autograph notes as a point of departure, the article examines Tsoukalas' short career as teacher and author in Philippoupolis (Plovdiv) in the wider context of the nationalistic tensions between Greeks and Bulgarians in the region.

Όμολογώ ότι ο αναγνώστης θέλει άπαντήσει πολλά σφάλματα και όρθογραφίας και λέξεων και έλλείψεις μορίων· έπειδή και ό διδάσκαλος υπάγορευε ταχέως διά να προφθάση έντός τής διωρισμένης ώρας και να υπαγορεύση και να άναπτύξη τό μάθημα. Η έπιμονή όμως και πολυμάθεια θέλει άναπληρώσει διά τής έξ ύψους βοήθειας τά έλλείποντα· έλπίζω εις Θεόν να τήν βάλλω εις τάξιν κ.τ.λ.

Έν Κερκύρα τή 30 Απριλλίου τώ δωματίω τής θεολογικής παραδόσεως τής Ακαδημίας κ.τ.λ. (φ. 194ν).

Με τα λόγια αυτά ο Γεώργιος Τσουκαλάς ολοκληρώνει την αντιγραφή της Δογματικής Θεολογίας του ιερέα και θεολόγου Κωνσταντίνου Τυπάλδου (1795-1867), κατόπιν Μητροπολίτη Σταυρουπόλεως (1848-1867), που σώζεται στον κώδικα 216, (Ταμείο Ανταλλαξίμων 71) του Μουσείου Μπενάκη στην Αθήνα, φ. 194ν.¹ Το σημείωμα αυτό δείχνει την στενή συνεργασία του Τσουκαλά με τον Τυπάλδο, τον διδάσκαλό του Θεολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία που είχε ιδρύσει στην Κέρκυρα ο μεγάλος Φιλέλληνας Λόρδος Γκίλφορντ, και σκιαγραφεί κάποιες πλευρές του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του.²

Ο Γεώργιος Τσουκαλάς γεννήθηκε στην Ζάκυνθο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και πέθανε στην Φιλιππούπολη το 1872.³ Δημοσίευμα της βουλγαρικής εφημερί-

1 Β. Χατζοπούλου, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16^{ος} -20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2017: Μουσείο Μπενάκη, σ. 329-330.

2 Γ. Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδοση-εισαγωγή-σχόλια Σ. Ι. Ασδραχάς, Αθήνα 1982: Ερμής.

3 Κ. Μ. Αποστολίδου, «Βιογραφία διακριθέντων Φιλιππουπολιτών», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Λαογραφικού Θησαυρού* (1947-1948), σ. 91-93 του ίδιου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι και των καθ' ημάς χρόνων*, εν Αθήναις 1959: Έκδοσις της Ενύ-

δας *Iljustratsia Svetlina* (Илюстрация Светлина), αναφέρει ως ημερομηνία γέννησής του την 3^η Απριλίου 1804 καθώς και τα ονόματα των γονιών του, Ιωάννη Τσουκαλά και Άννας Αβρανιτάκη (πιθανότατα Αρβανιτάκη).⁴

Ο Τσουκαλάς αποφοίτησε από την Θεολογική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας το 1828 και διετέλεσε σχολάρχης πρώτα στη Ναύπακτο, κατόπιν στην Ελληνική Σχολή της Φιλιππούπολης (1832-1835), και τέλος στην Ελληνική Σχολή της Σιλύμνου (1835-1838). Ο Βούλγαρος δάσκαλος και εκδότης Ιβάν Ντομπρόβσκι (1812-1896) υποστηρίζει ότι υπήρξαν συμμαθητές στην σχολή του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο χωρίς όμως να έχουν συναντηθεί ποτέ, λόγω του μεγάλου αριθμού μαθητών που φοιτούσαν εκεί.⁵ Δεν μπορούμε ωστόσο να βασιστούμε σ' αυτή την πληροφορία γιατί ο Ντομπρόβσκι φοιτούσε στην σχολή της Άνδρου την περίοδο 1836-1839, χρονιές που ο Τσουκαλάς ήταν στην Σίλυμνο.

Η σύντομη παραμονή του στα ελληνικά σχολεία της Φιλιππούπολης και της Σιλύμνου οφείλεται στον δύσκολο χαρακτήρα του και στην σκανδαλώδη συμπεριφορά του, προκαλώντας την αγανάκτηση των κατοίκων με αποτέλεσμα να εισηγηθούν την απομάκρυνσή του. Για τον δύσκολο χαρακτήρα του αναφέρεται και ο Βούλγαρος νομικός, διπλωμάτης και ιστορικός της Σιλύμνου, Συμεών Ταμπάκοφ, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο Τσουκαλάς έχαιρε της προστασίας του τοπικού πασά, των προυχόντων της πόλης και του Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως.⁶ Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι ο Τσουκαλάς ήταν ικανός δάσκαλος, με νεωτερική σκέψη, εισάγοντας για πρώτη φορά την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και διαμορφώνοντας τις τάξεις ειδικά για την διδασκαλία των μαθηματικών και της ελληνικής γλώσσας. Δεν ήταν όμως λίγες οι φορές που είχε έρθει σε σύγκρουση με τους Βούλγαρους μαθητές του λόγω της επιμονής του για την ελληνική καταγωγή των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου.⁷

Επιστρέφοντας στην Φιλιππούπολη το 1838, εγκαθίσταται μόνιμα εκεί ως ιδιώτης, παντρεύεται την Ραλού Κύρου, κόρη του άρχοντα (τσελεμπή) Δημητρίου Κύρου, παλιάς ελληνικής οικογένειας της πόλης, παύει να ασχολείται με τα εκπαιδευτικά και διορίζεται υποπρόξενος της Ιονίου πολιτείας από την Αγγλική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη. Ο Τσουκαλάς εμφανίζεται ως πρωτεργάτης του ελληνικού κόμματος. Δυναμικός υποστηρικτής της ελληνικής εθνικής υπεροχής και πολιτισμού, δεν διστάζει να συγκρούεται με τους Βούλγαρους διανοούμενους προασπιζόμενος την ελληνικότητα της Φιλιππούπολης, απολαμβάνοντας αυτή τη φορά την υποστήριξη και προστασία που είχε ως υπήκοος και υποπρόξενος της Αγγλίας. Η παρουσία του στη Φιλιππούπολη περιοριζό-

σεως των απανταχού εξ Ανατολικής Ρωμυλίας Ελλήνων, σ. 453-454.

4 D. Minkov, «Γεорги Цукала. (Биографическа бележка)», *Илюстрация Светлина* XXII:4 (1914), σ. 12.

5 N. Danova, *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*, Sofia 2008: Valentin Trajanov, σ. 145.

6 S. Tabakov, *Опит за история на град Сливен.Общественопоλιтически живот в Сливен и Сливенско*, 2, Sofia 2002: Zaharii Stojanov, σ. 401.

7 Ο.π., σ. 483-484.

ταν σε συνεργασίες με προκρίτους όπως τους Μιχαλάκη Γκιουμουσγκερδάνη, Κωνσταντίνο Παναγιωτόπουλο, Γεώργιο Μαυρίδη, Δημητρήκα Μήτσορα, Ιωάννη Νέμποσγλου και Γοβάνη Κοτζιάσσογλου, κυρίως με αφορμή την απομάκρυνση του Μητροπολίτη Νικηφόρου (1824-1850) λόγω της φιλοβουλγαρικής του στάσης, καθώς και αντιδρώντας στις προσπάθειες των Βουλγάρων για την ίδρυση ανεξάρτητης Εκκλησίας, κάτι που αρνείτο το Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁸

Είναι γνωστή η αντιπαράθεσή του Τσουκαλά με τον Βούλγαρο διανοούμενο Νάιντεν Γκέροφ όταν ο δεύτερος αναλαμβάνει να οργανώσει το νεοσύστατο Βουλγαρικό Κεντρικό Σχολείο στην Φιλιππούπολη το 1850, μέσω της έντονης και συνεχούς αρθρογραφίας τους στις εφημερίδες της εποχής, *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* και *Tsarigradski Vestnik*.⁹ Ένθερμοι πατριώτες και οι δύο διαφιζίζονται με αφορμή την απουσία από τις εξετάσεις του βουλγαρικού σχολείου φιλολογικού μαθήματος για την διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας.¹⁰ Λέει ο Τσουκαλάς στον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου* τον Αύγουστο του 1851:

Οι περίεργοι τών άκροατών ή πόρησαν διότι περιέμενον κατά συνήθειαν ν' άκούσωσι πρώτον φιλολογικόν τι μάθημα, και έτι μάλλον, διότι κατά πρώτον εύρέθησαν εις εξέτασεις Βουλγαρικού σχολείου εις τήν πόλιν ταύτην. Άλλ' άκουσαν με άπορίαν ού μικράν, ότι ο τρόπος ούτος του διδάσκειν τας γλώσσας είναι νέος, και ο μάλλον καλύτερος έπειδή οι διδασκόμενοι νέοι εις τά μαθήματα ταύτα, διδάσκονται συγχρόνως και γλώσσαν και έπιστήμας (άριθμητική, άλγεβρα, γεωμετρία, θεωρία φυσικής πειραματικής, ιερά κατήχηση, θεωρία τής μετρικής και ρητορική).¹¹

Η μέθοδος αυτή ήταν αντίθετη στην αντίληψη που διαμόρφωσε ο Τσουκαλάς όταν σπούδαζε στην Ιόνιο Ακαδημία για την προτεραιότητα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας έναντι των άλλων μαθημάτων. Η διδασκαλία των ελληνικών, που στηριζόταν πρωτίστως στην άριστη γνώση της γραμματικής, ετυμολογίας και συντακτικού, όχι μόνο αποτελεί την προϋπόθεση για την κατάκτηση οποιασδήποτε άλλης επιστήμης αλλά και εξασφαλίζει επαγγελματική επιτυχία, και κοινωνική αποδοχή και καταξίωση.¹²

Αντιθέτως, για τον αντίπαλό του Γκέροφ η γλώσσα και η θρησκεία δεν αποτελούν κριτήρια για τον ορισμό του έθνους. Η γλωσσική διαμάχη θα δώσει την ευκαιρία στον Τσουκαλά να «επισημάνει» τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο λαών που ζουν στην Φιλιππούπολη αλλά και να παρουσιάσει τα ιστορικά δίκαια των Ελλήνων στη πόλη και την περιοχή της, χρησιμοποιώντας ως βασικό επιχειρη-

8 Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 693-694.

9 Α. Λυμπεράτος, *Οικονομία, Πολιτική και Εθνική Ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 2009: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 380-394.

10 Α. Κiriłova, «Найден Геров и българското национално движение в Пловдив през 50-те години на XIX век», *Известия на Института за исторически изследвания* 1 (2017), σ. 62-88.

11 Ανώνυμος, «Φιλιππούπολις τη 25^η Ιουλίου: (εξ ιδιαιτ. αλληλογραφίας). Αι πρώται εξετάσεις του Βουλγαρικού σχολείου εις Φιλιππούπολιν», εφ. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (4 Αυγούστου 1851), σ. 2.

12 Μ. Stojanov, *Исторически разкази за Пловдив през Възраждането. Пътят към свободата*, София 2010: Фондация «Балкански културен форум», σ. 90-98.

μα το αρχαίο ελληνικό παρελθόν της. Ακολούθησε μια σειρά άρθρων του στον *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* «Περί της Αρχαίας και Ενδόξου Μεγαλοπόλεως Φιλιππουπόλεως»,¹³ που αποτελούσαν αποσπάσματα του γνωστότερου έργου του, την *Ιστοριογεωγραφική Περιγραφή τῆς Ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως*, που εκδόθηκε στη Βιέννη την ίδια χρονιά (1851).

Η ημερομηνία στο εισαγωγικό σημείωμα του βιβλίου, 10 Δεκεμβρίου 1850, υποδηλώνει ότι η συγγραφή της μελέτης αυτής ανατέθηκε στον Τσουκαλά με αφορμή την ανακοίνωση της ίδρυσης του βουλγαρικού σχολείου στην Φιλιππούπολη.¹⁴ Το βιβλίο του το αφιερώνει στον Μιχαλάκη Γκιουμουσγκερδάνη και στον αδελφό του Δημήτριο, πρόσωπα που έπαιξαν κυρίαρχο ρόλο στην ελληνοβουλγαρική διαμάχη στην πόλη. Όπως μνημονεύει ο Τσουκαλάς, το βιβλίο «καί εἰς Ὑμᾶς [...] ἀνήκει ὡς Πατρόθεν, Μητρόθεν Ἰθαγενεῖς Γραϊκοὺς».¹⁵

Φαίνεται ότι ο Τσουκαλάς σαν πρότυπο για την συγγραφή της *Περιγραφῆς* του είχε το παλαιότερο έργο του ιερέα Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Εγχειρίδιον περὶ τῆς επαρχίας Φιλιππουπόλεως*, το οποίο είχε εκδοθεῖ το 1819, αφού ακολουθεῖ την ίδια δομή και αντλεῖ πολλές πληροφορίες από αυτό. Όπως εύστοχα σημειώνει σε άρθρο της η ιστορικός Μίνα Χριστέμοβα, ουσιαστικά η *Περιγραφῆς* του Τσουκαλά αποτελεί «δεύτερη, επεξεργασμένη και αναθεωρημένη έκδοση» του *Εγχειριδίου* του Οικονόμου.¹⁶ Ο Τσουκαλάς χρησιμοποίησε έργα Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων για την Φιλιππούπολη όπως του Στράβωνα, Πολύβιου, Λουκιανού, Πλουτάρχου, Κλαύδιου Πτολεμαίου, Τίτου Λίβιου, Άννας Κομνηνῆς, καθώς και του Μαρτίνου Κούρτιου [Martin Crusius, 1526-1607]. Ο ίδιος επισημαίνει στο έργο του ότι έχει χρησιμοποιήσει επίσης στοιχεία από την Χάρτα του Ρήγα και από τα έργα των Κωνσταντίνου Οικονόμου και Κωνσταντίνου Κούμα. Κατονομάζει χωριά, που την περίοδο της έκδοσης του βιβλίου είχαν ελληνικό ή ελληνόφωνο πληθυσμό, και αιτιολογεί τις διάφορες ονομασίες της Φιλιππούπολης από την αρχαιότητα για να φτάσουμε μέχρι «το ακατέργαστο Πλόβδιβ».¹⁷

Στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την αδιάλειπτη ελληνική παρουσία στην Θράκη, ο Τσουκαλάς προβάλλει την ιστορική εξέλιξη της περιοχής, από τους αρχαίους Θράκες μέχρι τους Βυζαντινούς χρόνους, καταλήγοντας στην Οθω-

¹³ Ανώνυμος, «Φιλιππούπολις τη 1^η Αυγούστου: (εξ ιδιαιτ. αλληλογραφίας)», εφ. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (11 Αυγούστου 1851), σ. 3. Γ. Τσουκαλάς, «Περί της Αρχαίας και ενδόξου Μεγαλοπόλεως Φιλιππουπόλεως», εφ. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (18, 25 Αυγούστου 1851 και 8, 22 Σεπτεμβρίου 1851), σ. 4 του ίδιου, «Προσθήκη ουσιασθής εις την ιστοριογεωγραφικήν περιγραφὴν τῆς Φιλιππουπόλεως», εφ. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (26 Απριλίου 1852), σ. 4.

¹⁴ Α. Λυμπεράτος, *Οικονομία, Πολιτική και Εθνική Ιδεολογία...*, ό.π., σ. 389.

¹⁵ G. Petrona, «Една книга за Пловдив от 1851 година на гръцки език», στον τόμο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2000: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, σ. 267-277.

¹⁶ M. Hristemova, «Гръцка историкогеографска книжнина в Пловдив през Възраждането», *Сборник доклади от Международна конференция Византийското културно наследство и Балканите*, Plovdiv 2002: Petsatnitsa Plovdiv, σ. 186-197.

¹⁷ N. Danova, *България и Българите в Гръцката книжнина (XVII-средата на XIX век)*, Sofia 2016: Paradigma, σ. 396-410.

μανική περίοδο, επισημαίνοντας τον εθνικό χαρακτήρα της Εκκλησίας και την προσφορά της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας στη μόρφωση και εθνική συνειδηση του λαού. Στο τέλος του βιβλίου δημοσιεύεται Πανηγυρικός Λόγος προς τον Μητροπολίτη Χρύσανθο (1850-1857), παράρτημα με πληροφορίες για τους Μητροπολίτες Φιλιππουπόλεως από τους κώδικες της Μητροπόλεως καθώς και πίνακας των συνδρομητών από την Φιλιππούπολη, Στενήμαχο, Παζαρτζίκι κ.ά.

Το έργο του Τσουκαλά δεν άφησε αδιάφορους τους εκπροσώπους της βουλγαρικής διάνοησης, που αντέδρασαν με τη σειρά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο του Στέφαν Ζαχάριεφ, *Ιστορικο-γεωγραφική, στατιστική περιγραφή της επαρχίας Τατάρ-Πάζαρτζικ* (Βησσαπάρα), που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1870. Ο συγγραφέας, Στέφανος χατζή Ζαχαριάδης ή Χατζή Ζαχαρία, σημαντικός εκπρόσωπος της «Βουλγαρικής Αναγέννησης», γεννήθηκε στο Πάζαρτζικ από πλούσια οικογένεια εμπόρων γύρω στα 1810. Όπως ο ίδιος γράφει στον φίλο του Βόνσιο λαογράφο Στέφαν Βέρκοβιτς, «επειδή στην πόλη μου δεν υπήρχαν βουλγαρικά σχολεία, οι γονείς μου με έδωσαν να σπουδάσω τα ελληνικά, και σπούδασα εννέα χρόνια στο Πάζαρτζικ και τρία στο Πλόβδηβ τις υποχρεωτικές επιστήμες. Και υπήρξα Γραικομάνος...».¹⁸

Σε αντίθεση με τον Τσουκαλά, ο Ζαχάριεφ δεν ήταν δάσκαλος. Στον πρόλογο του βιβλίου του αναφέρει ότι το κίνητρο για την συγγραφή του δεν ήταν τόσο η επιθυμία του να γράψει ένα ακαδημαϊκό κείμενο, όσο η δημιουργία μιας σταθερής βάσης που θα προστατεύει την εθνική αυτοπεποίθηση για την αναγέννηση των ομοεθνών του, και θα τους βοηθά να αντιστέκονται σε επιρροές συγγραφέων με φιλελληνικές και φιλοπατριαρχικές απόψεις για την Θράκη κατά το τέλος του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, υπονοώντας τον Κωνσταντίνο Οικονόμου και τον Γεώργιο Τσουκαλά.¹⁹ Η ομοιότητα του έργου του Ζαχάριεφ με εκείνο του Τσουκαλά είναι εμφανής, αφού χρησιμοποιεί πληροφορίες από την *Περιγραφή* του, είτε για να τις ανατρέψει, είτε να τις μεταφράσει, ή ακόμη και να τις αποδεχτεί, ενώ διαφέρει στην μορφή της παρουσίασης των στοιχείων και πληροφοριών. Ο στόχος του βιβλίου του δεν είναι άλλος από την ιστορία που θα πρέπει να ξαναγράψει για να υπερασπιστεί το αρχαίο θρακικό παρελθόν, την σλαβική γλώσσα που προέρχεται από την Ινδία, την πολιτική επιβολή της ελληνικής γλώσσας και την ελληνική υπεροχή στην Θράκη, αλλά μόνο σε ορισμένες πόλεις (την Φιλιππούπολη, Στενήμαχο, Μπατκούν και Χισάρ). «Οι σημερινοί Έλληνες», καταλήγει, «μερικοί είναι μέτοικοι από την Ήπειρο, ενώ οι περισσότεροι είναι εξελληνισμένοι Βούλγαροι από τα χωριά».²⁰

Το 1859 ο Τσουκαλάς εκδίδει την πραγματεία του *Η Βουλγαροσλαβική συμμορία και η τριανδρία αυτής: πραγματεία συγγραφείσα μετά πλείστης επιμελεί-*

18 V. Boneva – J. Zhelev, *Стефан Захариев (1810-1871). Документално наследство*, Veliko Tarnovo, 2013: Veliko Tarnovo Faber, σ. 30-31.

19 S. Zahariev, *Γεωγραφικο-Ιστορικο-Στατιστικησκο Οπισανη на Татар-Пазарджикската кааза на Татар-Пазарджикската кааза*, Vienna 1870: L. Sommer, σ. 3-4.

20 Ο.π., σ. 8.

ας, στη Κωνσταντινούπολη.²¹ Θέμα της η εκκλησιαστική διαμάχη Ελλήνων και Βουλγάρων στη Φιλιππούπολη. Η τριανδρία στην οποία αναφέρεται ο Τσουκαλάς είναι οι Σάλτσο Τσομάκοφ, Γκεόργκι Στογιάνοβιτς Τσαλάκοφ και Πάβελ Κούρτοβιτς Τσαλάκοφ, που είναι και υπεύθυνοι κατά τον συγγραφέα για την απομάκρυνση του Μητροπολίτη Χρυσάνθου από την πόλη. Φαίνεται ότι ο κύριος λόγος που οδήγησε τον Τσουκαλά να γράψει την πραγματεία του ήταν για να αποκαταστήσει τον Χρυσάνθο και να εκδικηθεί για την απομάκρυνσή του, αφού στο μισό κείμενο εγκωμιάζει τον ιεράρχη και στο υπόλοιπο καλύπτει όλα τα γεγονότα και τη δικαστική διαμάχη που οδήγησαν στην εκδίωξη του Μητροπολίτη. Η περιγραφή είναι λεπτομερής, ενώ οι χαρακτηρισμοί και οι κατηγορίες που εξαπολύει ο συγγραφέας κατά των μελών της τριανδρίας και των υποστηρικτών της είναι έντονες διότι, κατά τη γνώμη του, υπονομεύουν την ίδια την ύπαρξη και το μέλλον του Ελληνισμού στη πόλη. Αιτία και αφορμή του κακού για τον Τσουκαλά είναι ο ερχομός του «ταραχοποιού» Νάιντεν Γκέροφ που δηλητηρίαζε πρώτον με την προπαγάνδα του περί βουλγαρικού έθνους στην Φιλιππούπολη και στα γύρω χωριά, δεύτερον με την χρήση της βουλγαρικής γλώσσας, και τρίτον διαδίδοντας για την ρωσική προστασία και υποστήριξη στη Θράκη.²² Το σύγγραμμα του Τσουκαλά προκάλεσε την οργή της βουλγαρικής κοινότητας φτάνοντας στο σημείο να ζητήσει την απομάκρυνσή του από την Φιλιππούπολη.

Περίπου μία δεκαετία αργότερα, ο έμπορος και συμβολαιογράφος Κωνσταντίν Ντούσκο Μοραβένοφ απαντά στην *Βουλγαροσλαβική συμμορία* του Τσουκαλά με το έργο του *Μνημείο για τον χριστιανικό πληθυσμό της Φιλιππούπολης και τα κοινά καταστήματα της πόλης σύμφωνα με προφορικές παραδόσεις*.²³ Ο Μοραβένοφ δωρίζει το χειρόγραφο του έργου του στο Βουλγαρικό Αναγνωστήριο στην Κωνσταντινούπολη (читалище) το 1869, οπότε η συγγραφή του πρέπει να τοποθετείται μεταξύ 1865-1869. Σ' αυτό θα συγκεντρώσει όλες τις αναμνήσεις του για την Φιλιππούπολη, δημιουργώντας μια σημαντική μαρτυρία για την οικονομική, πολιτική, κοινωνική, εκπαιδευτική και πολιτική ιστορία της πόλης καταγράφοντας όλα τα σπίτια, τις εκκλησίες και τα σχολεία. Ο Μοραβένοφ, γόνος οικογένειας αμπατζήδων και τζελεμπήδων από την Κοπρίφτσιτσα, γεννήθηκε στη Φιλιππούπολη γύρω στα 1810. Σπούδασε στο ελληνικό γυμνάσιο της πόλης και μετά στο ελληνικό γυμνάσιο του Μπρασόφ. Επιστρέφοντας το 1838 στη Φιλιππούπολη θα βιώσει από κοντά την εθνικιστική αντιπαράθεση των δυο κοινοτήτων. Ο ίδιος γράφει στον πρόλογο του έργου του, ότι την μητρική του γλώσσα άρχισε να την μαθαίνει στα 45 του, χωρίς δάσκαλο «βοηθούμενος μόνο από την γραμματική του Νάιντεν Γκέροφ». Στόχος του Μοραβένοφ είναι να αναιρέσει την ελληνικότητα της Φιλιππούπολης και όλα όσα γράφονται από τους Έλληνες.

21 Γ. Τσουκαλά, *Η Βουλγαροσλαβική συμμορία και η τριανδρία αυτής: πραγματεία συγγραφέα μετά πλείστης επιμελείας*, Εν Κωνσταντινούπολει 1859: Ε. Λαζαρίδου.

22 Ο.π. σ. 24-27.

23 Κ. Μοραβένοφ, *Παμeтник за пловдивското християнско население в града и за общините заведение по произносно предание, погарен на Българското читалище в Цариград 1869*, Plovdiv 21984: Η. Danov.

Μολονότι έζησαν στη Φιλιππούπολη την ίδια περίοδο, ο μεν Τσουκαλάς δεν αναφέρει ποτέ τον Μοραβένοφ, ενώ αντίθετα ο Μοραβένοφ αναφέρεται σ' αυτόν αρκετές φορές, χαρακτηρίζοντάς τον ως εκ φύσεως ραδιούργο και κακό άνθρωπο, ο οποίος, όπως κάθε Έλληνας, ψάχνει μέσο για να πλουτίσει.²⁴

Πέρα από το περιβάλλον των εθνικών ανταγωνισμών και διεκδικήσεων, η πρώτη φορά που εμφανίζεται βιβλιογραφικά ο Γεώργιος Τσουκαλάς ως δάσκαλος είναι στην έκδοση της *Γραμματικής της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο στη Κωνσταντινούπολη το 1835, για τις ανάγκες των μαθητών της Ελληνικής Σχολής στη Φιλιππούπολη. Στον πρόλογό του αποτείνεται στους εφόρους της Ελληνικής Σχολής, Βούλκο και Στογιάννο Θεοδώροβιτς, Αθανάσιο Γκιουμουσγκερδάνη, Λάμπρο παπά Σαούλ και Αντώνιο Στογιάνοβιτς, καθώς και στον Μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Νικηφόρο (1824-1850) και τους μαθητές της Σχολής. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Ἡ καθημερινή σας φροντίς τοῦ ν' ἀνοικοδομήσετε καὶ τακτοποιήσετε τὴν Σχολήν σας, ἡ ἀφθονος χεῖρ σας πρὸς καλλωπισμὸν αὐτῆς, δεικνύουσι τὸν διακαή σας πόθον τοῦ νὰ ἰδεῖτε μίαν ἡμέραν Θεοσεβεῖς καὶ ἀγαθοῦς πολίτας τοὺς μαθητεύοντας εἰς τὴν Σχολήν μας. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μὲ παρεκίνησαν ν' ἀναπληρώσω τὴν ἔλλειψιν τῆς Σχολῆς μας μὲ σύντομον καὶ εὐμέθοδον Γραμματικὴν, πρὸς εὐκόλιαν τῶν διδασκόντων καὶ τῶν διδασκομένων ὑπ' αὐτήν.²⁵

Την *Γραμματική* του, που βασίστηκε σε έργα του Νεόφυτου Βάμβα, ακολούθησε η δημοσίευση στην Αθήνα το 1865 του θεολογικού συγγράμματός του *Τα δύο τελευταία κεφάλαια ΙΓ και ΙΔ εκ της πραγματείας περί του πρωτείου του Πάπα Αρχιεπισκόπου Ρώμης* (Πίου Θ' προς τους Ανατολικούς Χριστιανούς κατά την 6^η Ιανουαρίου 1847), *μετά πλείστης επιμελείας συνταχθεῖσα και επί πηγών αδιαφιλονεικῶν βασισθεῖσα*. Το έργο αυτό, όπως αναφέρει, είχε σκοπό να το συγγράψει όταν ακόμα φοιτούσε στην Ιόνιο Ακαδημία «ὑπὸ τὴν Θεολογικὴν τῶν ἀειμνήστων διδασκάλων Θεόκλητου Φαρμακίδου καὶ Νικολάου Βάμβα καὶ τοῦ ἤδη ζῶντος Ἀρχιεπισκόπου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου Ἰακωβάτου Κεφαλλῆνος, καὶ τοῦ σοφοῦ σεβαστοῦ Κωνσταντίνου Ἀσωπίου καὶ τῶσων ἄλλων ἐνδόξων διδασκάλων». Αυτό είναι και το τελευταίο έργο του, όπως αναφέρει η βιβλιογραφία.

Επιστρέφοντας στο χειρόγραφο μας, ο Γεώργιος Τσουκαλάς τελειώνει την αντιγραφή της Δογματικής Θεολογίας (φ. 194 γ) με την εξής σημείωση και παράκληση:

Θεέ μου, ἀξίωσέ με νὰ ἀποθάνω εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς Ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ φύλαξέ με ἀπὸ κάθε τι τὸ ὁποῖον νὰ προσκροῦῃ εἰς τὰ δόγματα τῆς εὐαγοῦς ἡμῶν πίστεως, φώτιζε τὸν νοῦν μου εἰς τὸ θέλημα σου τὸ ἅγιον, ὀπλιζέ με κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεώς μου. Naí, ναί! Ἐὰν δὲ ἄγγε-

24 Για την αντιπαράθεση Μοραβένοφ – Τσουκαλά βλ. R. Detrez, *He търсят зърми, а ромеи га бѣгат. Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в., Sofia 2015: Kralitsa Mab, σ. 233-250.*

25 Γ. Τσουκαλά, *Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. Πρὸς χρῆσιν τῆς νεοσυσταθείσης Δημοσί- ου Σχολῆς Φιλιππουπόλεως*. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1835: Πατριαρχικό Τυπογραφείο.

λος έξ ουρανοῦ ἔλθῃ καὶ διδάξῃ ὑμᾶς ἄλλο παρ' ὃ παρελάβετε, ἢ ἠκούσετε ἀνάθεμα ἔστω (πρώτη πρὸς Γαλ. Κεφ. α' 19).

Γεώργιος Ἀναγνώστης Τσουκαλάς, 1828 Ἀπριλίου 30.²⁶

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ αὐτογράφου σημειώματος τοῦ Τσουκαλά στον κώδικα 216 τοῦ Ταμείου Ἀναλλάξιμων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, το ὁποῖο ἀναφέραμε στὴν ἀρχή, καὶ το ὁποῖο μου υπέδειξε ἡ ἀγαπητὴ καὶ ἐκλεκτὴ συνάδελφός μου στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς Δρ. Βενετία Χατζοπούλου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ, καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ἐντυπῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Γεωργίου Τσουκαλά Ζακύνθου, κατοίκου Φιλιππουπόλεως, δοθεῖσα τὴν 24 Φεβρουαρίου 1866 εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐπικαλούμενος ἄμεσον προστασίαν καὶ δικαιοσύνην κ.τ.λ., ποῦ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ Τυπογραφεῖο ὁ Παρνασσός Σ. Χ. Ραφτάνη το 1866 καὶ ποῦ φυλάσσεται στὴ Συλλογὴ Μάνου Χαριτάτου στὸ Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, δείχνει πῶς ἡ ἐρευνα γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Ζακύνθου διδασκάλου ἔχει ἀκόμα μέλλον.

26 Ἀ. Πολίτης – Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχεῖου* 5' (1988-1992), Ἀθήνα 1994: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, σ. 394.

Μια άγνωστη μετάφραση του *Πέραν Απόκρυφα* στα Καραμανλίδικα: *Απόκρυφα Μπέγιογλου* του Ευαγγελινού Μισαηλίδη

Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek

Επίκουρη Καθηγήτρια Τουρκικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας
Πανεπιστήμιο Kadir Has

Το μυθιστόρημα του Ευγένιου Σύη *Les Mystères de Paris* (1842-43) είναι ένα από τα πιο δημοφιλή κείμενα του 19^{ου} αιώνα και ενέπνευσε τα μυθιστορήματα μυστηρίων πόλεων σε πολλές διαφορετικές γλώσσες. Μερικά πρώτα παραδείγματα αυτών των μυθιστορημάτων είναι αυτά που γράφτηκαν για την Κωνσταντινούπολη στα ελληνικά.¹ Αυτά τα μυθιστορήματα, τα οποία ελάχιστα λαμβάνονται υπόψη στη λογοτεχνική εκπροσώπηση της Κωνσταντινούπολης στις τουρκικές φιλολογικές μελέτες, είναι επίσης σημαντικά όσον αφορά την παρουσίαση μιας ρεαλιστικής τοπογραφίας της πόλης κατά τον 19^ο αιώνα. Σε αυτή την ανακοίνωση θα αναλυθεί μια μάλλον άγνωστη μετάφραση του μυθιστορήματος *Πέραν Απόκρυφα* στα καραμανλίδικα του Ευαγγελινού Μισαηλίδη.²

Ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης, μεταφράζει και δημοσιεύει ως επιφυλλίδα το μυθιστόρημα του Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδη στην φημισμένη του εφημερίδα *Ανατολή* με τίτλο *Μπέγιογλου Απόκρυφα* (Beyoğlu Sırları στα τουρκικά) σχεδόν αμέσως μετά τη δημοσίευση του ελληνικού μυθιστορήματος σε συνέχειες το διάστημα 1888-1889 στην Αθηναϊκή εφημερίδα *Εφημερίς* και στην εφημερίδα *Επιθεώρησις* στην Πόλη την ίδια στιγμή και πριν από την έκδοσή του ως βιβλίου.³ Ο Μισαηλίδης είναι συγγραφέας, μεταφραστής και δημοσιογράφος και εξέχουσα προσωπικότητα στην καραμανλίδικη λογοτεχνία και γραμματεία. Εκτός από τις λογοτεχνικές μεταφράσεις του από τα γαλλικά και τα ελληνικά, είναι συγγραφέας ενός από τα πρώτα μυθιστορήματα στα τουρκικά, του *Ταμασάι Δουνγιά βε Δζεφακιάρ-ου Δζεφακές* (*Το θέατρο του κόσμου. Ο τύραννος και ο δικώμενος*), που δημοσιεύεται το διάστημα 1871-1872.⁴ Είναι μέλος της τουρκόφωνης ορθόδοξης κοινότητας του 19^{ου} αιώνα (*Καραμανλήδες*), που ζουν κυρίως στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας. Η γλώσσα αυτής της κοινότητας είναι η τουρκική και η γραπτή της εκδοχή ονομάζεται Κα-

1 Γ. Γκόστη, «Η Ελληνική Μυθιστορία Αποκρύφων του 19^{ου} αιώνα», *Αντί* 641 (Αυγούστου 1997), σ. 6-11. Θ. Κούγκουλος, «19. Yüzyıl İstanbul Rum Gizem Romanlarına Genel Bir Bakış», *Roman Kahramanları* (Απρίλιος-Ιούνιος 2019), σ. 66-78.

2 Ε. Κ. Κυριακίδης, *Beyoğlu Sırları*, μτφρ. Ευ. Μισαηλίδης, επιμ. Ε. Μπαλτά – S. Payır, İstanbul 2020: Ιστός.

3 Ε. Μπαλτά, «Giriş», *Beyoğlu Sırları*, ό.π., σ. 13-52.

4 Ş. Şişmanoğlu Şimşek, *İki Kilise Arasında Bînamaz” Kımak: Karamanlıca Edebi Üretim, Evangelinos Misailidis ve Bir Yenidenyazım Örneği Olarak* Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş. Διδακτορική διατριβή, İstanbul 2014: Boğaziçi Üniversitesi.

ραμανλίδικα, δηλαδή τουρκικά γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες.⁵

Τα *Μπέγιογλου Απόκρυφα* δημοσιεύονται σε μορφή επιφυλλίδων στην *Ανατολή* το διάστημα 1888-1889 [από τις 28/06/1888 (αρ. 3926) έως τις 26/08/1889 (αρ. 4091)] σε 165 συνέχειες. Η σειρά και οι τίτλοι των κεφαλαίων αντιστοιχούν κατά κύριο λόγο στο ελληνικό κείμενο με μερικές μικρές αλλαγές, οι οποίες ειδικότερα συνδέονται με τη συμπλήρωση ορισμένων κεφαλαίων, όπως των τελευταίων. Μια κριτική σύγκριση μεταξύ των δύο κειμένων μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω έρευνας, αλλά σε αυτή την εισήγηση, η μετάφραση του Μισαηλίδη θα αναλυθεί από την άποψη της ρεαλιστικής αποτύπωσης της Κωνσταντινούπολης και της σημασίας της για τους αναγνώστες της τουρκόφωνης κοινότητας (ανατολικοί τουρκόφωνοι ορθόδοξοι χριστιανοί) και για την καραμανλίδικη λογοτεχνία ευρύτερα.

Η μετάφραση του *Μπέγιογλου Απόκρυφα* αρχίζει με συναρπαστικό τρόπο, περιγράφοντας μια νεαρή όμορφη γυναίκα που κατεβαίνει την οδό Φεριδιέ και μπαίνει σε ένα ύποπτο σπίτι. Αυτή η οδός σήμερα είναι πολύ κοντά στην πλατεία Ταξίμ και στη λεωφόρο Tarlabası στην Πόλη. Η γυναίκα ακολουθείται από έναν οργισμένο καλοντυμένο άντρα που μπαίνει μέσα, σπάζοντας το παράθυρο και τρομοκρατώντας τους πάντες. Η γυναίκα τον ικετεύει ότι είναι αθώα και καταλαβαίνουμε ότι ο άντρας είναι ο σύζυγός της. Εκείνη τη στιγμή, ένας νεαρός άντρας μπαίνει στο δωμάτιο, προσπαθεί να μιλήσει αλλά ο σύζυγος τον πυροβολεί και τον σκοτώνει. Ο άνθρωπος χτυπά τη γυναίκα και την πετάει στο πηγάδι. Για να κρύψει τον φόνο, πυρπολεί το σπίτι. Όπως είναι έτοιμος να αυτοκτονήσει, πηδώντας στο πηγάδι, ένα χέρι τον κρατά και τον σώζει. Ο άνθρωπος τον σώζει επίσης από τη φωτιά, δηλαδή από την ιστορική πυρκαγιά, τη Μεγάλη Φωτιά του Πέραν, το 1870, που περιγράφεται λεπτομερώς σε οκτώ μέρη του μυθιστορήματος.

Τα πρώτα δύο κεφάλαια του μυθιστορήματος είναι μία εισαγωγή στην οποία έχουν τη ρίζα τους όλα τα μυστήρια του μυθιστορήματος. Σιγά σιγά, καθώς η εφημερίδα *Ανατολή* κυκλοφορεί τρεις φορές την εβδομάδα, τα μυστήρια λύνονται.

Στα *Μπέγιογλου Απόκρυφα*, η ίδια η πόλη, όπως και στα άλλα μυθιστορήματα μυστηρίων πόλεων, εμφανίζεται σχεδόν ως χαρακτήρας, με άμεση επίδραση στη μυθοπλασία, τους χαρακτήρες, την ατμόσφαιρα κ.τλ. του μυθιστορήματος. Στο μυθιστόρημα, οι αναγνώστες συναντούνται με μια πολύ λεπτομερή και ρεαλιστική χαρτογράφηση της πόλης, ίσως μία από τις λίγες που συναντάμε στα μυθιστορήματα της περιόδου του Tanzimat που γράφτηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Το δίκτυο των δρόμων και η ονομασία τους είναι τόσο πραγματιστικά που μπορεί κανείς να ζωγραφίσει σχεδόν έναν χάρτη μερικών συγκεκριμένων περιοχών της Κωνσταντινούπολης που είναι χαρακτηριστικές για τα Απόκρυφα που διαδραματίζονται στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα. Μεταξύ των δρόμων, των συνοικιών, των τοπόσημων και των κτηρίων που αναφέρονται στο μυθιστορήμα είναι: η μεγάλη Rue De Pera, το Kalyoncu Kulluğu, το Sakız Ağacı, το Galatasaray, το Tarlabası, η Büyükkada/Πρίγκηπος, η Βλάνγκα, το Elmadağ, τα

5 E. Μπαλτά, *Beyond the Language Frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing*, Istanbul 2010: Isis Press.

Θεραπεία, το Αγγλικό προξενείο (Ingiltere Elçihanesi), το Cité de Péra (εγκαινιάστηκε στην παλιά τοποθεσία του μεγάλου θεάτρου Naum το 1876, σήμερα γνωστό ως “Çiçek Pasajı”) και το Ελληνικό Νοσοκομείο του Βαλουκλή.

Η χρήση των πραγματικών ονομάτων δρόμων και του τοπογραφικού ρεαλισμού χρησιμοποιήθηκε από συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Ντεφόε και ο Μπαλζάκ, για να επιχειρήσουν μια μορφή αφηγηματικού ρεαλισμού και ήταν επίσης ένα σημείο σύνδεσης της φαντασίας με την πραγματικότητα.⁶

Αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται ασήμαντη η διαφορά, η επιλογή από τον Μισαηλίδη του τοπωνυμίου “Beyoğlu” αντί του «Πέραν» είναι σύμφωνη με την καραμανλίδικη λογοτεχνία όσον αφορά τον εξοθωμανισμό/εκτουρκισμό των ονομάτων της Πόλης και, επίσης, την Ισλαμοποίηση του χριστιανικού Ορθόδοξου λεξιλογίου. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει την ίδια στάση στα εξώφυλλα βιβλίων που συνήθως αποκαλούν την Πόλη: Der-i Saadet, Deraliye, Istanbul\ Konstantiniye αντί για τις ελληνικές ονομασίες Κωνσταντινούπολη.

Όπως προαναφέρθηκε, στο μυθιστόρημα μετά την έναρξη της μεγάλης φωτιάς, εμείς, ως αναγνώστες, περιπλανόμαστε στους δρόμους του Πέραν μαζί με τον κεντρικό ήρωα Καλλιμάχη. Παρακολουθούμε την αρωγή προς τα θύματα της πυρκαγιάς και, ταυτόχρονα, πληροφορούμαστε την ιστορία του κάθε χαρακτήρα που συνδέεται με κάποιον τρόπο με την Ήβη Αλλέν, την πρώην σύζυγο του Καλλιμάχη, και την αιτία της φωτιάς που επίσης συνδέεται με τις ραδιουργίες της Ήβης Αλλέν. Έτσι, η ιστορία αναπτύσσεται καθώς το τοπογραφικό δίκτυο επεκτείνεται.

Στο κείμενο η Μεγάλη Πυρκαγιά του Πέρα αναλύεται με πολύ λεπτομερή τρόπο, και στην πραγματικότητα εντοπίζουμε ότι ο Κυριακίδης έχει χρησιμοποιήσει μια συγκεκριμένη μαρτυρία για την ιστορική πυρκαγιά της Πόλης που τη μετατρέπει σε αφηγηματικό εργαλείο στο μυθιστόρημά του. Στο έργο *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, η Zeynep Çelik μας πληροφορεί ότι σύμφωνα με τις εφημερίδες της περιόδου η φωτιά προήλθε από ένα σπίτι στην οδό Φεριδιέ κοντά στο Taksim.⁷ Ένας ισχυρός άνεμος μεταδίδει τις φλόγες προς τα δυτικά, όπου βρίσκεται η περιοχή που ορίζεται από το Tarlabaşı, το Taksim, την Grande Rue και το Γαλατσαράι, η οποία καταστρέφεται ολοσχερώς. Παρατηρούμε ότι αυτό το σπίτι χρησιμοποιείται ως το σπίτι του εγκλήματος στην εναρκτήρια σκηνή του μυθιστορήματος. Το 1870 η μεγάλη φωτιά προκαλεί τεράστιες καταστροφές στο Πέραν, πολλοί πολίτες μένουν άστεγοι, η κοινωνική ζωή σχεδόν σταματά και η οθωμανική κυβέρνηση σπεύδει να προσφέρει βοήθεια, ώστε το Πέραν να ανακατασκευαστεί.

Οι εφημερίδες της εποχής γράφουν για αυτό το περιστατικό για πολλές ημέρες.⁸ Ο Κυριακίδης, ως δημοσιογράφος, πρέπει να χρησιμοποιεί τις λεπτομέρει-

6 S. F. James, *Capital Tales: The Urban Mysteries of Eugene Sue and G.W.M. Reynolds*, Birmingham 2000: University of Birmingham, σ. 86.

7 Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle 1986: University of Washington Press, σ. 64.

8 M. C. Keyvanoğlu, “1870 Büyük Beyoğlu Yangını”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 41 (Ανοιξη 2017), σ. 171.

ες από τις εφημερίδες της εποχής, και εκμεταλλεύεται την ψυχολογική επίδραση της φωτιάς που ακόμα είναι νωπή στη μνήμη των αναγνωστών. Ο Κυριακίδης αφηγείται τη μεγάλη φωτιά με λεπτομερή τρόπο στο τέταρτο κεφάλαιο: η μεγάλη φωτιά εξηγείται μέσα σε 34 σελίδες και ιδιαίτερα εστιάζει στους πυροσβέστες της Κωνσταντινούπολης. Είναι γνωστό ότι οι συγγραφείς μερικών μυθιστορημάτων μυστηρίων πόλεων είναι επίσης δημοσιογράφοι, όπως ο Βουτυράς, ο Χαμουδόπουλος, ο Σαμαρτζίδης και ο Ζερβός.⁹

Η αλληλεπίδραση της εφημερίδας με τη μυθοπλαστική αφήγηση σε συνέχειες από την άποψη του ύφους και της γλώσσας είναι πιο εμφανής στην πρώτη σελίδα της *Ανατολής* που συνήθως είχε το τμήμα “Dahiliye” (εσωτερικές υποθέσεις) μαζί με την επιφυλλίδα της ημέρας. Αυτό το μέρος καλύπτεται από καθημερινές ειδήσεις σχετικά με τη ζωή της πόλης, καθώς και εγκλήματα, καυγάδες, απαγωγές, πτώματα που ανευρίσκονται και διάφορα τέτοια επεισόδια, καθένα από τα οποία δυναμικά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μία λεπτομέρεια σε ένα μυθιστόρημα μυστηρίων. Μπορεί κανείς να διαβάσει για παράδειγμα μια συνηθισμένη είδηση για ένα βαρκάρη που μεταφέρει έναν μεθυσμένο πελάτη στον Βόσπορο ή για τις συγκρούσεις συμμοριών πορτοφολάδων. Ως εκ τούτου, οι αναγνώστες του *Μπέγιογλου Απόκρυφα* είναι πραγματικά εξοικειωμένοι με το περιεχόμενο και τη γλώσσα του μυθιστορήματος λόγω της καθημερινής τους επαφής με τις δημοσιογραφικές ειδήσεις από την *Ανατολή*, η οποία γράφεται από τον ίδιο τον μεταφραστή, τον Μισαηλίδη.

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο για το μυθιστόρημα είναι ότι δεν υπάρχει σχεδόν καμία αναφορά στη μουσουλμανική κοινότητα ή στις διακοινοτικές σχέσεις: όλοι οι βασικοί και οι δευτερεύοντες χαρακτήρες είναι Έλληνες. Παρότι υπάρχουν λεπτομερείς και ζωντανές περιγραφές από την Πόλη, κανένας χαρακτήρας δεν συναντά έναν μουσουλμάνο μαγαζάτορα ή έναν έμπορο. Ούτε οι Εβραίοι, ούτε οι Αρμένιοι, ούτε οι Καθολικοί αποτυπώνονται, ούτε με θετικό ούτε με αρνητικό πρόσημο. Το Πέραν σε αυτό το μυθιστόρημα δεν περιγράφεται ως ένας πύργος της Βαβέλ. Αυτό μετατρέπει την Πόλη σε έναν εντελώς ελληνικό τόπο. Πώς μπορούμε να το εξηγήσουμε αυτό; Μπορούμε να το ερμηνεύσουμε ως ευσεβή πόθο του Κυριακίδη ή αυτό δείχνει ότι οι διακοινοτικές σχέσεις που λέγεται ότι ενισχύθηκαν μετά τα *Tanzimat* είναι κατά κάποιο τρόπο μια απατηλή ψευδαίσθηση;

Στην πραγματικότητα, αυτή είναι μια γενική τάση των Ελλήνων συγγραφέων που χρησιμοποιούν την Πόλη ως τόπο των μυθιστορημάτων τους. Ο Henri Tonnepet διαβάζει αυτή την απουσία ως συμβολική άρνηση της τουρκικής ύπαρξης στην Πόλη, στο *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* από τον Χριστόφορο Σαμαρτσίδη. Τονίζει ότι η σπάνια μνεία των Τούρκων συνδέεται με την άσκηση της εξουσίας όπως είναι οι αναφορές στον σουλτάνο και στην αστυνομία, οι οποίες διανθίζονται ειρωνικά με μία θετική παρουσίασή τους.¹⁰ Ο Johann Strauss ερμηνεύει

9 Γ. Γκότση, «Η Ελληνική Μυθιστορία Αποκρύφων του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σ. 10.

10 H. Tonnepet (1997), «Ο χώρος και η σημασία του στα “Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως” (1868) του Χριστόφορου Σαμαρτσίδη», *Αντί* 641, σ. 29.

αυτή τη στάση ως αποτέλεσμα μιας πιθανής επίκρισης.¹¹ Ίσως όλα αυτά να έχουν βάση. Πάντως το περίπλοκο αυτό ζήτημα πρέπει να διερευνηθεί σε βάθος.

Καθώς διάβαζα τη μετάφραση, υπήρχε μια ερώτηση στο μυαλό μου: Ποιο ήταν το κίνητρο του Μισαηλίδη να μεταφράσει αυτό το μυθιστόρημα; Προφανώς η δημοτικότητα του Sue που είχε ήδη μεταφράσει ο Μισαηλίδης πριν πρέπει να επηρέασε ιδιαίτερα την επιλογή του. Επομένως, ήταν βέβαιος ότι οι αναγνώστες θα εκτιμήσουν μια λογοτεχνική αφήγηση με ζωντανές περιγραφές της Πόλης και μυστήρια σε μεγάλη δόση που βολεύουν την παρουσίαση σε συνέχειες. Επιπλέον το προφίλ του πιθανού αναγνώστη του κειμένου πρέπει να ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν τον Μισαηλίδη να μεταφράσει το μυθιστόρημα.

Προφανώς, η υποδοχή του μυθιστορήματος *Μπέγιογλου Απόκρυφα* σχετίζεται με τους αναγνώστες της εφημερίδας *Ανατολή* και διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική τους τάξη και τις αναγνωστικές τους συνήθειες. Οι αναγνώστες της *Ανατολής* προφανώς είναι πολύ διαφορετικοί από τους ελληνόφωνους Ρωμιούς, τους οποίους είχε υπόψη του ο Κυριακίδης. Εκτός αυτού, η *Ανατολή* δεν κυκλοφορεί μόνο στην Πόλη, αλλά και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.¹² Δεν μπορούμε να φανταστούμε μια πλήρως ομογενοποιημένη ομάδα αναγνωστών, αλλά οφείλουμε να σκεφτόμαστε τα χαρακτηριστικά της τουρκόφωνης ορθόδοξης Κοινότητας: ένας πιθανός αναγνώστης αυτού του κειμένου μπορεί να ήταν μέλος της τάξης των εμπόρων ή των επαγγελματιών τεχνιτών που είχαν μεταναστεύσει στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας. Ίσως ένας δικηγόρος, ένας τραπεζίτης στην πρωτεύουσα, ένας δάσκαλος από την Νεαπόλη/Νεβσεχίρ, ένας μικρός έμπορος από την Καισάρεια ή ένας χρυσοχόος από την Αγκυρα (αν οι επιφυλλίδες είχαν δημοσιευθεί σε βιβλίο, θα ήταν δυνατόν να μάθουμε τη διάδοσή του από τον κατάλογο των συνδρομητών στο τέλος του βιβλίου).

Για τους τουρκόφωνους χριστιανούς, η Κωνσταντινούπολη ήταν μια πόλη ελπίδας, όπου οι άνθρωποι έρχονται κυρίως για να βρουν καλύτερες θέσεις εργασίας, να κερδίσουν χρήματα και να αποταμιεύσουν μερικά για να τα στείλουν στην πατρίδα τους ή στην οικογένειά τους που έμεινε πίσω. Το διάσημο μυθιστόρημα του Μισαηλίδη *Ταμασάι Δουγγιά* και τα άρθρα στην εφημερίδα *Ανατολή* αποκαλύπτουν ότι υπήρχαν πολλοί νεαροί άνδρες που έφτασαν στην Πόλη για να έχουν μια καλύτερη ζωή, αλλά μετά ξεχνούν τις συζύγους και τα παιδιά τους, και εμπλέκονται σε άλλες σχέσεις που διαλύουν τις οικογένειές τους. Αυτό ήταν ένα από τα καυτά θέματα της τουρκόφωνης Κοινότητας, ένα μείζον κοινωνικό πρόβλημα. Από τη μία πλευρά, η Κωνσταντινούπολη ήταν μια πόλη με θέλγητρα, ευκαιρίες για

11 J. Strauss, "Other Literatures in Ottoman Istanbul", *History of Istanbul from Antiquity to XXth Century*, τ. 7, Istanbul 2015: Türkiye Diyanet Foundation Center for Islamic Studies (İSAM) and Istanbul Metropolitan Municipality Kültür ve Sanat Ürünleri A.Ş., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://istanbultarihi.ist/622-other-literatures-in-ottoman-istanbul>.

12 Ş. Şişmanoğlu Şimşek, "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", στον τόμο *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th – 13th September 2008)*, E. Balta – M. Kappler (επιμ.), Wiesbaden, Harrassowitz: 2010, σ. 109-123.

καλή ζωή και πλουτισμό, αλλά από την άλλη, μια «παγίδα» για τους νέους άνδρες και γυναίκες, ειδικά το Πέραν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα με τα καφέ, τα ζαχαροπλαστεία, τα εστιατόρια, τα ξενοδοχεία, και τα θέατρα που παρέχουν νέους τρόπους κοινωνικής δραστηριότητας, μακριά από τον έλεγχο και την πειθαρχία της πατρίδας: Το Πέραν είναι ένα πεδίο μάχης μεταξύ του καλού και του κακού.

Ο Μισαηλίδης μεταφράζει το κείμενο σχεδόν κατά λέξη, δεν το ξαναγράφει. Από την άποψη του σκηνικού, του χώρου και των μυθοπλαστικών χαρακτήρων, ο Μισαηλίδης πρέπει να βρήκε το ίδιο το κείμενο ως μία «δυνατή συμβουλή», να το θεώρησε αρκετά δυνατό για να απεικονίσει τους κινδύνους της Πόλης, μια προειδοποίηση που λειτουργεί από μόνη της, που δεν χρειάζεται την παρέμβαση κάποιου επιπρόσθετου αφηγητή για να τονίσει περισσότερα πράγματα, μια προειδοποίηση για τους τουρκόφωνους χριστιανούς, που ζουν σε μικρές πόλεις στη Μικρά Ασία: «αν δεν είστε αρκετά προσεκτικοί, μπορείτε να σταθείτε στην Πρωτεύουσα! Παρατηρήστε ότι ο Καλλιμάχης μπορούσε να σταθεί μόνο με την εκπαίδευση και τον πλούτο του, ούτε καν με την αρχοντιά του».

Δεν υπάρχει κάποια ένδειξη ότι το κείμενο δημοσιεύθηκε ως αυτοτελές βιβλίο, δεν σώζεται κάποια σχετική αναγγελία ούτε καταγράφεται στους βιβλιογραφικούς καταλόγους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η «συμβουλή», αυτή η εικόνα της Κωνσταντινούπολης ως «χαμένου ονείρου» ίσως να μην ήταν ελκυστική για τους χριστιανούς της Μικράς Ασίας και έτσι, οι αναγνώστες δεν σήηριξαν μια αυτοτελή έκδοση. Η λεγόμενη «συμβουλή» παρέμεινε στις σελίδες της εφημερίδας *Ανατολής* και άλλα ελληνικά «μυθιστορήματα μυστηρίων πόλεων» δεν μεταφράστηκαν στα караμανλίδικα.

Είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι ο Μισαηλίδης ξαναγράφει το τέλος του *Πέραν Απόκρυφα* όπου επιτρέπει στον κύριο χαρακτήρα Καλλιμάχη να μείνει στην οθωμανική πρωτεύουσα με την οικογένειά του (Ο Μισαηλίδης μεταμόρφωσε το τέλος του μυθιστορημάτος του *Ταμασάι Δουνγιά* με παρόμοιο τρόπο).¹³ Οι λόγοι αυτής της αλλαγής μπορεί να είναι διάφοροι· μπορεί να ερμηνευθούν πιθανόν και από την προτίμηση του Μισαηλίδη στην караμανλική ταυτότητά του και στην οθωμανική υπηκοότητά του,¹⁴ για όλη του τη ζωή, προσπαθώντας να επιτύχει μια επισφαλή ισορροπία μεταξύ της εθνικής αφύπνισης και του αλυτρωτισμού και των μεταρρυθμίσεων μεταξύ του νεοϊδρυθέντος κράτους της Ελλάδας και της κουρασμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και μεταξύ των ελληνικών και τουρκικών, όπως ακριβώς τα караμανλίδικα, η οποία είναι τουρκική γραμμένη στο ελληνικό αλφάβητο.

13 Ş. Şişmanoğlu Şimşek, “Karamanlica Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yenidenyazmak”, *Bilig* 84 (Χειμώνας 2018), σ. 69-93.

14 Βλ. σχετικά την άποψη του Β. Κ. Κεχρινιώτη, για μια ομάδα Οθωμανών υπηκόων ελληνικής συνείδησης, κυρίως από την Καππαδοκία, η οποία εμπνέεται από τον οθωμανικό πατριωτισμό και υποστηρίζει την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο Β. Κ. Κεχρινιώτη, “On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis – Opportunist or Ottoman Patriot?”, στον τόμο A. Singer, C. K. Neumann, S. A. Somel (επιμ.), *Untold Histories of the Middle East*, London and New York 2011: Routledge, σ. 124-142.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Ο ελληνισμός των Βαλκανίων
στην παλαιότερη πεζογραφία**

Ομοιότητες και διαφορές σχετικά με τα ήθη
των βαλκανικών χωρών στον *Πολυπαθή* του Γρ. Παλαιολόγου,
την *Κομψή ιστορία. Το καθ' Ευμενεϊάν και Σαπφιάδην*
του Κ. Ρωσσέτη και *Το σαγανάκι της τρέλας* του Ρήγα

Σταυρούλα Ντινούδη

Υποψήφια Διδάκτωρ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

Gr. Palaiologos's *Ο Πολυπαθής* (1839) is a novel that is categorized in the genre of picaresque novels. The hero is called Alexandros Favinis and the oeuvre belongs to the period of romanticism. In the present announcement the aspect of Constantinople (Istanbul) as well as the aspects of other cities of Balkans will be represented and analyzed, as they are described by the hero. At the same time, an attempt of a comparison between the ethics and moralities, as they are described in the first novel with their description, is going to take place in the *Κομψή ιστορία. Το καθ' Ευμενεϊάν και Σαπφιάδην ή και κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληχθε*, (1799-1801) which is written by K. Rossetis. Another oeuvre *Το σαγανάκι της τρέλας* (1786) written by R. Velestinlis, will be used in order to be compared about the ethics of Balkan cities. However, is going to be another reference about the ethics that become established in Greece, particularly in Athens, which is the capital city of Greece and the place that is chosen by Alexandros Favinis for him to pass his last decades of his "troubled" life. So far is become clear that the announcement is going to be expanded in the context of a comparison between the ways about the presentation of the Balkan cities, mostly Bucharest and the presentation of the Constantinople's ethics as well as Athens's. In that way the resemblances and differences that exist in the particular space are going to be appeared, while the lifestyle of those cities concerning the administration, ethics, moralities, and so on is going to be understood.

Όπως αναφέρεται και στον τίτλο της ανακοίνωσης, η παρούσα έρευνα στηρίζεται σε τρία λογοτεχνικά έργα τα οποία προσφέρουν ανάγλυφες εικόνες από την ζωή στην Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι και την Αθήνα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, ο *Πολυπαθής* (1839) του Γρηγορίου Παλαιολόγου αποτελεί τη βάση της μελέτης· η επιλογή του εν λόγω έργου έγινε εξαιτίας της φύσης του αφού είναι πικαρικό μυθιστόρημα,¹ και οι περιηγήσεις αποτελούν

1 Π. Αποστολή, *Το πικαρικό μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19^ο αιώνα: Από τον «Ερμήλο» (1817) ως την «Πάτισσα Ιωάννα» (1866)*, Αθήνα 2018: Άρτεμις, σ. 161· Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ο ελληνικός Ζιλβλάσιος»; Ο *Πολυπαθής* του Γρ. Παλαιολόγου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Περίοδος Β', τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 307.

αναπόσπαστο στοιχείο του κειμένου. Ο κεντρικός ήρωας, Αλέξανδρος Φαβίνης, με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη περιδιαβαίνει στα βαλκάνια, την Ευρώπη και την Ασία· γεγονός που του προσφέρει τη δυνατότητα να συγκρίνει τόσο τις χώρες όσο και τα ήθη των ανθρώπων, έτσι στο μυθιστόρημα διακρίνεται ένα ψηφιδωτό ομοιοτήτων και διαφορών στα ήθη και τις σχέσεις ανάμεσα στις χώρες που παρουσιάζονται.

Κατά τον ίδιο τρόπο επιλέχθηκαν τα άλλα δύο (συν)επικουρικά κείμενα, η *κομψή ιστορία. Τα καθ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην ή και κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων την επωνυμίαν είληχθε (1799-1801)* του Κωνσταντίνου Ρωσσέτη. Ο ήρωας εδώ είναι ένας διάβολος που αναγκάζεται να πάρει ανθρώπινη μορφή για να ανέβει στον επίγειο κόσμο ώστε να επιβεβαιώσει τις ομολογίες των ψυχών που στέλνονται στην κόλαση. Οι δαίμονες όμως, μη μπορώντας να πιστέψουν τις αφηγήσεις τους, αποφασίζουν να στείλουν ως αυτόπτη μάρτυρα τον Βεελφεγώρ, «άρχοντα των δαιμονίων»· το όνομα που πρόκειται να πάρει είναι Σαπφιάδης και επιλέγει σαν επίγειο τόπο παραμονής του την Κωνσταντινούπολη. Εκεί θα έχει ως συνοδεία του δύο υφιστάμενους δαίμονες και πεντακόσια πουγκιά με χρήματα,² σκοπός του δε είναι να παντρευτεί και να ζήσει για δέκα χρόνια μαζί με τη σύζυγό του.

Το τρίτο έργο που θα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα είναι *Το σαγανάκι της τρέλας (1786)*, ένα θεατρικό έργο του Ρήγα που σκιαγραφεί με γλαφυρό και σατιρικό τρόπο τα ήθη του Βουκουρεστίου. Η πλοκή διαδραματίζεται στην αυλή του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου, μιας αρκετά αμφιλεγόμενης προσωπικότητας. Ο συγκεκριμένος ηγεμόνας διαδέχτηκε τον Μιχαήλ Σούτσο Α' και ο διορισμός του σ' αυτή τη θέση προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στον φαναριώτικο κύκλο.³ Την παρούσα έρευνα θα απασχολήσει η σύγκριση ανάμεσα στο κάτωτοτρο του ηγεμόνου Μαυρογένη σε αντιστοιχία με αυτό του ηγεμόνα της Βλαχίας στον *Πολυπαθή*. Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο είναι η στάση της δόμνας Μαριώρας, η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την Ευμενεία από την *Κομψή Ιστορία*, αλλά και της Σοφίας, καθώς έτσι επιτυγχάνεται η σύγκριση των ηθών και της γυναικείας θέσης.

Συνήθως ο ήρωας πίκαρα τυγχάνει ταπεινής καταγωγής και χαμηλής μόρφωσης με αποτέλεσμα την προβληματική συμπεριφορά. Ωστόσο, ο Φαβίνης ήταν γόνος ενός πλούσιου ευγενή με μια υποδειγματική κοπέλα, όμως ο κατ' άλλα επωφελής γάμος τους κατέληξε σε τραγωδία με την δολοφονία της εγκύου

2 Ν. Μαυρέλος, «Ο Αρχιδιάβολος στο μπουντουάρ: από τον Μακιαβέλι στον Ρωσσέτη», *Τα Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών χωρών. Ο Ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία*, Βουκουρέστι, 16-17 Οκτωβρίου 2015: UER PRESS, σ. 251: «Τα χρήματα που παίρνει ο Βεελφεγώρ δεν είναι από τον Άδη αλλά από τους προεστούς, δίνοντας καθαρά αντιεξουσιαστική χροιά, ως σάτιρα της κοινωνικής δομής και της κατανομής πλούτου».

3 Ρ. Βελεστινλής, *Ρήγας. Ανέκδοτα έργα*, L. B. Chisacof (επιμ.), Αθήνα 2011: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου – Εκδόσεις Gutenberg, σ. 11.

μητέρας του από το χέρι του πατέρα του.⁴ Άμεσο επακόλουθο της ανωτέρω κατάσταση ήταν η αναδοχή του ήρωα από τους παππούδες του.

Ο ήρωας παρουσιάζει με γλαφυρότητα το εκπαιδευτικό σύστημα της Κωνσταντινούπολης, ο τρόπος που περιγράφεται, καθώς και οι εμπειρίες του δηλώνουν τη σημαντικότητα του θέματος. Η εκπαίδευση των νεαρών την εποχή εκείνη βρισκόταν στα χέρια των εφημέριων, καθώς εκείνοι διηύθυναν τα σχολεία. Τα μαθήματα χωρίζονταν σε πέντε κλάσεις,⁵ τις οποίες οι μαθητές έπρεπε να έχουν ολοκληρώσει πριν περάσουν στην τάξη των ελληνικών, και διαρκούσαν περίπου τέσσερα χρόνια, ενώ υπήρχαν περιπτώσεις μαθητών που έπρεπε να επαναλάβουν την τάξη, ή διδασκάλων που επεδίωκαν την παράταση των μαθημάτων για προσωπικό τους όφελος. Όπως είναι φυσικό δεν μπορεί ένα σχολείο της εποχής εκείνης να απομονωθεί από τις τιμωρίες-«ποινές» που επιβάλλονταν στους μαθητές προς συμμόρφωση. Ωστόσο, χαρακτηριστικό είναι το μέγεθος που λάμβανε τότε το εν λόγω ζήτημα, όπως αναφέρει ο Φαβίνης:

Τρεις συμμαθηταί μου έχασαν εις αυτό το διάστημα το λογικόν των όλως διόλου, δύο τους οφθαλμούς των, τέσσαρες έμειναν χειρόχωλοι διά βίου, δύο ηλίθιοι, και μία περίπου δωδεκάς χωρίς όνυχας εις τους πόδας. Εγώ εγλύττωσα με ένα μόνον δάκτυλον ολιγώτερον.⁶

Ωστόσο, η εκπαίδευση των νέων δεν ολοκληρωνόταν με το πέρας του σχολείου, απεναντίας τα μαθήματά τους συνεχίζονταν, με κορωνίδα την εκμάθηση ξένων γλωσσών· οι γλώσσες που επιλέγονταν ήταν κυρίως η γαλλική, η ιταλική και η αγγλική.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η μόρφωση που λάμβαναν οι νεαροί στην Κωνσταντινούπολη του 18^{ου} αιώνα ήταν ιδιωτική, αν και υπήρχε συγκεκριμένο πρόγραμμα μαθημάτων και διδασκαλίας ανά τάξεις, η επιλογή του διδασκάλου βάραινε τους κηδεμόνες των μαθητών. Επίσης, όπως έγινε φανερό, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί στις βάρβαρες και απαρχαιωμένες μεθόδους διδασκαλίας, ενώ επισημαίνει ότι οι λαϊκοί δάσκαλοι ήταν σαφώς καλύτεροι και αποτελεσματικότεροι από τους κληρικούς. Ο Παλαιολόγος υποστηρίζει έμμεσα τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και τάσσεται υπέρ ενός καθεστώτος που δίνει βαρύτητα λιγότερο στη θρησκεία και περισσότερο στην εκμάθηση ξένων γλωσσών. Φαίνεται να υιοθετεί μία αισιόδοξη άποψη για αυτό το πρόγραμμα σπουδών, υποστηρίζοντας πως μία κοινωνία που παρέχει στα

4 Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα 2010: Εστία, σ. 5-8: «Τα φημιζόμενα πλούτη του Φαβίνη, και έτι περισσότερον η πολιτική θέσις και η ευγενής καταγωγή του, παρεκίνησαν τους γονείς της Άννας, να ζητήσωσιν αυτό το συνοικέσιον, το οποίον έγινε εναντίον της κλίσεως και θελήσεως της θυγατρός των. [...] οι γονείς της την έκλαυσαν, τόσον περισσότετον, καθ' όσον η έμμεσος αιτία του τραγικού θανάτου της, εστάθησαν αυτοί οι ίδιοι διά την ματαιοφροσύνην των, θυσιάσαντες την μονογενή θυγατέρα των εις άνθρωπον του μεγάλου μεν κόσμου και πλούσιον, στερούμενον όμως των κυριωτέρων προσόντων, όσα αποτελούν την συζυγίαν ευτυχή. Ιδού μία από τας θλιβεράς συνεπειάς των δυσαναλόγων, και βεβιασμένων συνοικεσιών!».

5 Της πινακίδος, της φυλλάδας, του οκτώηχου, του ψαλτηρίου και του Αποστόλου.

6 Ό.π., σ. 12.

μέλη της τέτοιου είδους εφόδια γίνεται περισσότερο φωτισμένη και ικανή να διακρίνει τους τσαρλατάνους από τους αληθινούς επιστήμονες.⁷

Μετά την καθ' όλα επιτυχή ολοκλήρωση της εκπαίδευσής του ο ήρωας έγινε «αβοκάτορ» (δικηγόρος) σε διάστημα τριών μηνών με τον προσωπικό του κόπο, την καθοδήγηση του δικηγόρου παππού του και τις σημειώσεις ενός φίλου του. Αυτό το «ευτυχές» γεγονός δίνει την ευκαιρία στον Παλαιολόγο να σκιαγραφήσει και να σπηλιτεύσει την αισχροκέρδεια και την δωροδοκία που επικρατούσε στα τούρκικα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης. Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα για εύρεση πελατείας, αφού μόχθησε αρκετά,⁸ δεν του έμεινε άλλη λύση από το να καταφύγει στον δόλο, μ' αυτό τον τρόπο κλίνει και κερδίζει την πρώτη του υπόθεση, συμφωνώντας να πάρει τα μισά χρήματα από τον πελάτη και δωροδοκώντας τον δικαστή με 500 γρόσια. Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η δωροδοκία, όπως επίσης και οι πελατειακές σχέσεις ήταν από τους κυριότερους παράγοντες που επηρέαζαν την έκβαση της δίκης. Φυσικά η αισχροκέρδεια αυτή άνοιξε ακόμη περισσότερο εξαιτίας του νομικού πλαισίου του μουσουλμανικού δικαίου,⁹ η δωροδοκία θεωρούνταν παράδοση από τον ήρωα και του απέφερε περισσότερα από εκατό χιλιάδες γρόσια σε διάστημα τριών ετών, ωστόσο ο Φαβίνης δεν σκέφτηκε ποτέ ότι τα χρήματα αυτά ήταν αποτέλεσμα κερδοσκοπίας.¹⁰

Αμέσως μετά ο ήρωας αναγκάζεται να μετακομίσει στην Πρίγκιπο, όπου αλλάζει συνήθειες και γνωρίζει την πανούργα Αναστασία, την πρώτη γυναίκα που ερωτεύεται και πέφτει θύμα της γοητείας και της πονηρίας της. Η Αναστασία είναι το πρότυπο της γυναικείας εξαπάτησης, χρησιμοποιεί τα θέληγρά της με σκοπό την αποπλάνηση του επίδοξου θύματος, ξεγυμνώνοντάς το από όσα χρήματα διαθέτει και εγκαταλείποντάς το αβοήθητο και φτωχό, έρμαιο της τύχης του. Στις σκευωρίες της έχει πάντα τη βοήθεια ενός άντρα-προστάτη, που αναλαμβάνει το ρόλο του αδερφού. Θύμα της απάτης της πέφτει και ο Φαβίνης, ο οποίος καταλαβαίνει αργοποιημένα την εις βάρος του δολοπλοκία, αφού η ίδια και οι συνεργοί της έχουν φύγει με τα χρήματά του. Μετά το σοβαρό πλήγμα που δέχεται τόσο υλικά όσο και συναισθηματικά από αυτή τη γυναίκα, αποφασίζει να

⁷ Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Άννα Ρόζενμπεργκ, Αθήνα 2007: Πόλις, σ. 144.

⁸ Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 23: «Ἦρχισα λοιπόν να ζητώ τους πελάτας ο ίδιος περιηρόχμηνα τα Προξενεία, τα Δικαστήρια και τα εμπορικά καταστήματα· κατέβαιναν εις Γαλατάν, εμβαιωνέβγαινον εις τα χάνια και τα τελωνεία, περιέμενον τους εξερχομένους από τας λέμβους πλοιάρχους, ερωτούσα ξαναρωτούσα, ἀλλ' ουδέ φωνή ουδέ ακρόασις».

⁹ Ό.π., σ. 24: «Ἀλλὰ πόσα ἄλλα μέσα δεν ἔχει να πλουτήσει εις εκείνον τον ευλογημένον τόπον ο ἄξιος δικηγόρος, όταν μάλιστα αἱ υποθέσεις θεωρούνται εις τουρκικά δικαστήρια, των οποίων οι κριταὶ ευκολώτερα παρά οι λοιποὶ ἄλλοι, δωροδοκοῦμενοι, αποφασίζουν κατά την επιθυμίαν των δικαζομένων! Εἰς τα Προξενεία τα τοιαῦτα εἶναι σπανιώτερα· ἀλλὰ ἐκεῖ πάλιν εἶναι ἄλλαι πηγαὶ πλούτου».

¹⁰ Ό.π., σ. 25 «Τίνες γνώμαζον τα τοιαῦτα αισχροκερδείας. Εντοσοῦτω, ὅλοι οι συνάδελφοί μου, και οι ἦπτον ευσυνείδητοι, εθεωροῦντο ως τίμιοι ἄνθρωποι. Επομένως και ἐγώ ἐνόμιζον ὅτι τοιουτοτρόπως γίνεται παντού και πάντοτε η δικηγορία· ἐνθυμήθην ὅμως, πόσον τότε ἤμην ἀπατημένος, ὅταν μετά ταῦτα εἶδον εις διάφορα μέρη, και αὐτὴν ἀκόμη την Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἶχον ἐπιστρέψει ἐσχάτως, πολλοὺς ἀξιότιμους και φωτισμένους δικηγόρους και δικαστάς».

μην ερωτευτεί ξανά στη ζωή του «Τω υπεσχέθην ότι γυνή τουλάχιστον δεν θα με απατήσει πλέον, και ελπίζω να εφύλαξα την υπόσχεσίν μου».¹¹

Στον αντίποδα της Αναστασίας βρίσκεται η Ρωξάνδρα, η σύζυγος –μετά από πολλά εμπόδια– του Φαβίνη. Η Ρωξάνδρα αποτελεί το πρότυπο της αρετής, της ομορφιάς και της σταθερότητας, είναι σεμνή, σοβαρή με ηθικές αρχές και αξίες, δεν επιτρέπει σε κανένα άντρα να την πλησιάσει.¹² Τόσο ο χαρακτήρας όσο και οι συνήθειές της έρχονται σε αντιδιαστολή με τη συνήθη τακτική των άλλων γυναικών που συναναστρέφεται ο Φαβίνης, όσο και με την εν γένει χαλάρωση των ηθών που παρατηρείται στο Βουκουρέστι. Από τα ανωτέρω γίνεται αντιληπτή η διάκριση που παρουσιάζει ο Παλαιολόγος ανάμεσα στα ήθη και τον χαρακτήρα των γυναικών· από τη μία πλευρά βρίσκεται η πανούργα και εκμεταλλεύτρια Αναστασία και από την άλλη η καρτερική και συνετή Ρωξάνδρα.

Το σόσσο, αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Τζιόβα ότι η μεταχείριση των γυναικών χρησιμοποιείται ως δείκτης του πολιτισμικού επιπέδου ή του βαθμού φιλελευθερισμού κάθε κοινωνίας και έθνους που συναντά ο Φαβίνης,¹³ χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα στην βασιλική αυλή της Βλαχίας:

Ότι με εφάνη ολίγον παράξενον, ήτον η ελευθερία με την οποία, έγγαμοι γυναίκες συνδιελέγοντο ερωτικώς με άλλους άνδρας, παρόντων των συζύγων των. Η πείρα μ' εδίδαξεν ακολούθως ότι οι πλείστοι των ανδρών του τόπου εκείνου θεωρούν την ζηλοτυπίαν ως λείψανον των βαρβάρων αιώνων· ότι, φίλοι της ισότητας, αναγνωρίζουν εις τας γυναίκας των τα αυτά δικαιώματα, όσα χαιρούσιν οι ίδιοι, και ότι επομένως, διά να μην έχουν έλεγχον συνειδήσεως, καθώς αυτοί δεν περιορίζουν δουλικώς τα αισθήματά των εις μόνας τας ιδίας των γυναίκας, συγχωρούσιν εις αυτάς να είναι επίσης κοινωνικά με ξένους άνδρας και να σχετίζωνται με αυτούς καθόλην την έκτασιν.¹⁴

Από το συγκεκριμένο απόσπασμα γίνεται κατανοητό ότι οι γυναίκες στη Μολδοβλαχία έχουν ίσα δικαιώματα με τους άντρες στις κοινωνικές συναναστροφές και όχι μόνο. Πολύ ευχάριστη εντύπωση προκαλεί αυτή η κατάσταση στη δόμνα Μαριώρα, σύζυγο του Μαυρογένη, όπως επίσης και στην υπηρέτριά της Σοφία, καθώς η δεύτερη αναφέρει χαρακτηριστικά:

Την αλήθεια κερά δεν εγνώρισα ακόμη τες καλοσύνες του, με όλον τούτο συμπεραίνω πως είναι μεγάλη διαφορά, επειδή και δεν βλέπω μαμούκια και φερετζέδες, φαίνεται πως είναι ελευθερία· ημείς όμως όπου κι αν πηγαίνουμεν, κουβανούμεν και την Πόλιν μαζί μας, όλο αυτές οι κλειδαριές, τα αυτά σφαλίσματα, οι αυτές φυλάξεις, τα αυτά [...].¹⁵

11 Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 36.

12 Σ. Ντινούδη, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα: Η εξέλιξη της ταυτότητας του ήρωα στον *Πολυπαθή* του Γρ. Παλαιολόγου», στο Ν. Μαυρέλος – Π. Συμεωνίδου (επιμ.), *Ταυτότητες, Γλώσσα & Λογοτεχνία, Πρακτικά της προσυνεδριακής συνάντησης Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.*, Κομοτηνή 2017: Σαΐτα, σ. 52.

13 Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα...*, ό.π., σ. 149.

14 Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 49-50.

15 Ρ. Βελεστινλής, *Ρήγας. Ανέκδοτα έργα...*, ό.π., σ. 128.

Παρ' όλο που οι γυναίκες στο Βουκουρέστι χαίρουν κάποιας επιπλέον ελευθερίας, η Σοφία αναφέρει ότι οι ίδιες δεν μπορούν να τύχουν της ίδιας μεταχείρισης, η καταγωγή τους και οι συνήθειες που έχουν από την Κωνσταντινούπολη δεν τους το επιτρέπουν. Μολοταύτα η συμπεριφορά τους φανερώνει ότι βρίσκουν τον τρόπο να ξεφεύγουν.

Πιο συγκεκριμένα, η δόμνα Μαριώρα είναι μία δυναμική γυναίκα, που χρησιμοποιεί την πονηριά και την ευφυΐα της για να προστατεύει τον εαυτό της από την ζήλια του άντρα της. Δεν έχει τύψεις όταν απατά τον σύζυγό της, εξάλλου γνωρίζει ότι και εκείνος την απατά· η εκδικητική της μανία προβάλλεται όταν μαθαίνει για την άστατη ζωή του εραστή της (του σπαθάρη). Η εντύπωση που έχει ο Μαυρογένης για αυτήν είναι πολύ διαφορετική από την πραγματικότητα. Η συμπεριφορά της και ο χαρακτήρας της παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτόν της Ευμενείας από την *Κομψή Ιστορία* του Κωνσταντίνου Ρωσσέτη.

Στο παραπάνω έργο η ηρωίδα κατάγεται από καλή και εύρωστη οικογένεια της Κωνσταντινούπολης, είναι σεμνή, μορφωμένη, ευγενική και το πρόσωπο που προβάλλει είναι αυτό της καλής συζύγου και μητέρας.¹⁶ Εκ πρώτης όψεως η Ευμενεία φαίνεται να είναι προικισμένη με τις αρετές που έχει και η Ρωξάνδρα, ωστόσο μετά το γάμο εκδηλώνεται ο πραγματικός της χαρακτήρας, αφού χρησιμοποιεί την πονηριά και τα γυναικεία της θέλητρα για να υπνωτίζει τον άντρα της, ενώ την ίδια στιγμή τον απατά με τον νομό του παιδιού τους. Η τολμηρότητα εκφράσεων και λέξεων που χρησιμοποιεί η Ευμενεία αντικατοπτρίζει με εύγλωττο τρόπο το ρόλο της γυναίκας, ουσιαστικά παρουσιάζεται να έχει τον ακριβώς αντίθετο ρόλο από αυτόν που όλοι θεωρούν ότι είχε, με κυριότερη την εικόνα της ως καπετάνιου στο κρεβάτι του έρωτα, αλλά και γενικότερα στο σπίτι. Η εξουσία που έχει ακόμα και επί του αρχιδιάβολου, αναδεικνύει τον βαθμό της κακίας που της προσάπτεται.¹⁷

Την ίδια γυναικεία πονηριά διαθέτει και η Σοφία, η οποία δεν διστάζει να χρησιμοποιεί τον ερωτευμένο μαζί της Αποστόλη, τη στιγμή που διατηρεί ερωτική σχέση με άλλους άνδρες, ενώ ταυτόχρονα τους παρέχει πληροφορίες με χρηματικά ανταλλάγματα. Η Σοφία θυμίζει αρκετά την Αναστασία, μόνο που δεν χρειάζεται αντρική προστασία, αφού ανήκει στην υπηρεσία της δόμνας Μαριώρας.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι οι γυναίκες φαίνεται να επέχουν θέση κοινωνικού βαρομέτρου, θέτοντας τον προβληματισμό πόσο μια κοινωνία μπορεί να είναι φιλελεύθερη.¹⁸ Όπως αναφέρθηκε ήδη ο Παλαιολόγος ανταρβάλλει δύο τύπους γυναικών, όμως υπάρχει ακόμα ένας τύπος γυναίκας, της συζύγου του Στέφανου· η εν λόγω κυρία είναι πιστή στον άνδρα της, αλλά θεωρεί

16 Κ. Ρωσσέτης, *Η κομψή ιστορία. Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην ή και κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων, την επωνυμίαν είληχθε*, στο Brad-Chisacof 2003, σ. 49: «... εδιάλεξε την κυρίαν Ευμενείαν, θυγατέρα ωραιοτάτην, και ευγενεστάτην, και συνεσταλόμενου βίου, ενός ευγενεστάτου άρχοντος, όστις ήτον γένους μεν, των πλέον ενδόξων και παλαιών της Πολιτείας [...] η Ευμενεία ήτον κορίτσι γραμματισμένον και γεμάτον από τας τέχνας και επιστήμας οπού εστόλιζαν τα κορίτσια εκείνου του καιρού, και από κάθε λογής πράξιν και επιτιδειότητα».

17 Ν. Μαυρέλος, «Ο Αρχιδιάβολος στο μπουντουάρ...», ό.π., σ. 258.

18 Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα...*, ό.π., σ. 151.

ότι η μόρφωσή της είναι πιο σημαντική από τον συμβατικό της ρόλο ως συζύγου και μητέρας.

Την λέγω λοιπόν, ότι η βελόνη είναι καταλληλότερα από το βιβλίο εις τον προσδιορισμόν της γυναικός, ότι η ανάγνωσις πρέπει να είναι δευτέρου λόγου ασχολία της, ότι όταν η γυνή δεν επιτηρεί η ίδια εις τους υπηρέτας και εις παν ό,τι αφορά την οικονομίαν, παραλύεται ογλήγορα εκείνη η οικία, και ότι αλλοίμονον, εις εκείνα τα τέκνα, όσα δεν χειραγωγούνται από μητρικήν χείρα, εις την τρυφερήν ηλικίαν των!¹⁹

Το παραπάνω απόσπασμα αποδεικνύει ότι εκείνη την εποχή διεξαγόταν διάλογος αναφορικά με το ρόλο της γυναίκας, τον οποίο ο συγγραφέας δοκιμάζει να μεταφέρει στους αναγνώστες του, χωρίς ο ίδιος να παίρνει θέση.²⁰ Παρ' όλα αυτά προτείνει ως καλύτερη λύση την ισορροπία μεταξύ ελευθερίας και περιορισμού:

Ομολόγησον όμως, φίλε μου, τον λέγω, ότι και οι άνδρες, χωρίς να είναι πολύ αυστηροί και τυραννικοί προς τας γυναίκας των, δεν πρέπει να τας αφήνουν όλως διόλου αχαλίνωτους· διότι η απεριόριστος ελευθερία, καθώς και η τυραννία, επίσης είναι επικίνδυνον εις τους ανθρώπους, μάλιστα εις τας γυναίκας, αι οποίαι, φύσει ασθενεστέρου χαρακτήρος, ημπορούν ευκολώτερα να εξωκειλουν. [...] αλλ' όταν η γυνή σου έχη ανατροφήν και αρχάς υγιούς ηθικής, φυλάττει τα χρέη της χωρίς τους περιορισμούς σου. Σύμφημι· αλλά πόσον σπάνια είναι σήμερον η ηθική αύτη! μάλιστα εις τας πολιτισμένας κοινωνίας, όπου προ πάντων οι άνδρες δίδουν το παράδειγμα της παρεκτροπής εις τας γυναίκας των, αντί να τας χειραγωγούν εις την οδόν της αρετής και να τας διδάσκουν διά των έργων των τα συζυγικά καθήκοντα, τα οποία πρέπει να είναι αμοιβαία εξ αμφοτέρων των μερών!²¹

Από τα ανωτέρω γίνεται αντιληπτό ότι δεν είναι μόνο οι γυναίκες που απατούν τους συζύγους τους, αλλά και οι ίδιοι οι άντρες. Πιο συγκεκριμένα, ο Μαυρογένης χαρακτηρίζεται «πουτανιάρης» από τον Αποστόλη, ενώ ένα από τα ιτζογλάνια αναφέρει ότι ο ηγεμόνας έγινε η αιτία διακόρευσης μιας κοπέλας με το όνομα Ευδοκία με αποτέλεσμα τον ξυλοδαρμό τους.²² Ωστόσο, όσον αφορά τη σύζυγό του είναι ιδιαίτερα κτητικός και ζηλιάρης, γεγονός που φαίνεται στην σ' σκηνή όταν της εξιστορεί ένα όνειρό του που του έβαλε υποψίες για την πίστη της.²³

Η ελευθεριότητα στα ήθη αντικατοπτρίζεται και στη συμπεριφορά του σπαθήρη, εραστή της δόμνας Μαριώρας. Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας παρουσιάζε-

¹⁹ Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 230.

²⁰ Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα...*, ό.π., σ. 151.

²¹ Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 206.

²² Ρ. Βελεστινλής, *Ρήγας. Ανέκδοτα έργα...*, ό.π., σ. 78. «Αληθινά θαυμαστά· (καθ' εαυτόν) θυμάστε αυθέντη εκείνη τη βραδιά όπου σας ήλθε όρεξη να εύγετε στο τεπτίλι στην Αζιά, και να περάσετε με την πατινάδα από το σοκάκι όπου εκάθονταν το Ευδοκάκι προτού να το καταφέρετε, και εβγήκαν πέντε μάσκαρες και μας εξυλοβρόντησαν, η υψηλότης σας δεν εφάγατε πολλές, εμένα όμως η ράχη μου εξεφλουδίσθηκε του πτωχού, να ιδούμε τώρα με τι ψωμί θε να με κυβερνήσετε [...]».

²³ Ο.π., σ. 78.

ται ερωτικά αχαλίνωτος, δεν συνάπτει ερωτική σχέση μόνο με την δόμνα Μαριώ-ρα, αλλά «κυνηγάει» και όποια γυναίκα του αρέσει, με τραγικές συνέπειες κάποιες φορές τόσο για τους άλλους (γίνεται δολοφόνος) όσο και για τον ίδιο (πέφτει θύμα άγριου ξυλοδαρμού). Όπως παρατηρείται η ελευθεριότητα των ηθών γίνεται πιο έντονη στην αυλή του Βουκουρεστίου, αφού στην *Κομψή ιστορία* ο Σαπφιάδης αποτελεί υπόδειγμα συζύγου, ενώ βρίσκεται ο ίδιος απατημένος από τη σύζυγό του. Ωστόσο, στον *Πολυπαθή* υπάρχει ένα δείγμα απιστίας: την δεύτερη φορά που ο Φαβίνης επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη συνάπτει ερωτική σχέση με μία Οθωμανή, όταν γίνεται αντιληπτός αλλαξοπιστεί και αναγκάζεται να παντρευτεί (μία άλλη Οθωμανή), το επεισόδιο αυτό είναι αντιπροσωπευτικό της ενδοτικότητας του Φαβίνη στους πειρασμούς της ηδονής και του χρήματος καθώς και της αστάθειάς του ως προς τον όρκο του απέναντι στην Ρωξάνδρα.²⁴ Η απιστία, επομένως, είναι ένα φλέγον θέμα με πολλές πτυχές και προεκτάσεις, κοινό τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στη Βλαχία, όπως επίσης και αμοιβαίο – με φωτεινές εξαιρέσεις στη δεύτερη – εξαιτίας της ελευθεριότητας των ηθών.

Μία άλλη πτυχή της ζωής στο Βουκουρέστι που προβάλλει τα ήθη σχετίζεται με τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης. Εκεί θριαμβεύει κατά κράτος η διαφθορά μέσω των εκδουλεύσεων και των πελατειακών σχέσεων. Ο Φαβίνης και ο φίλος του, Στέφανος, καταφέρνουν να καταλάβουν διοικητικές θέσεις στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, και έτσι τους δίνεται η ευκαιρία να εκθέσουν τη διαφθορά τόσο των χαμηλόβαθμων όσο και των υψηλόβαθμων αξιωματούχων. Με διάφορες μηχανορραφίες ο πρωταγωνιστής καταφέρνει να αναρριχηθεί στην εξουσία, αλλά αποτυγχάνει να συνειδητοποιήσει ότι οι ηγεμόνες, συνηθισμένοι στην κολακεία, δεν δέχονται εύκολα τη γυμνή αλήθεια. Ως εκ τούτου, χάνει τα πάντα και καταλήγει εξόριστος. Παρ' όλα αυτά ο Φαβίνης δεν καταδικάζει ρητά αυτό το σύστημα, ίσως γιατί δέχεται σιωπηρά ότι σε κάθε σύστημα ενδημεί διαφθορά και ότι η άσπιλη αρετή είναι σχεδόν ανέφικτη.²⁵ Επιπλέον, η δωροδοκία παρουσιάζεται, με έμμεσα σατιρικό τρόπο, ως καθημερινή πρακτική, νομικά «κατοχυρωμένη» και άρα όχι ηθικά κατακριτέα,²⁶ όπως επίσης και η κολακεία που περιγράφεται ως μάστιγα της εποχής από τον Φαβίνη, αφού εξαιτίας της ευνοούνται οι ανάξιοι κόλακες και παραγκωνίζονται οι άξιοι υπήκοοι.

Αυτό το γεγονός δίνει την αφορμή στον Φαβίνη να σκιαγραφήσει την εικόνα του ηγεμόνα. Ήταν φιλοκερδής με κάποια στοιχεία δικαιοσύνης και φιλανθρωπίας, ταυτόχρονα ήταν κενόδοξος, επίμονος και δύσπιστος, αυτός ήταν και ο λόγος που δεν έδειχνε εμπιστοσύνη σε κανέναν από τους υπουργούς του, αν και υπήρχαν κάποιοι τίμιοι από αυτούς. Του έλειπε η οξυδέρκεια για να διακρίνει τους έμπιστους από τους κόλακες και εξαιτίας αυτού του γεγονότος ευνοούσε τους δεύτερους που θώπευαν τις αδυναμίες του και εκτελούσαν τις παράλογες και τραγελαφικές διαταγές του. Του έλειπε εξυπνάδα και ευστροφία, ενώ εξαιτί-

24 Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ο ελληνικός Ζιλβλάσιος»..., ό.π., σ. 303.

25 Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός*..., ό.π., σ. 154-155.

26 Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ο ελληνικός Ζιλβλάσιος»..., ό.π., σ. 303.

ας της κολακείας είχε σχηματίσει μια διαστρεβλωμένη εικόνα για τον εαυτό του.

Το κάτοπτρο ηγεμόνα που σκιαγραφεί ο Φαβίνης δεν διαφέρει πολύ από την περιγραφή του Μαυρογένη στο *σαγανάκι της τρέλας*. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μαυρογένης παρουσιάζεται με πιο μελανά χρώματα από τον ηγεμόνα του *Πολυπαθή*. Ο Νικόλαος δεν είναι ο ηγεμόνας που έχουν συνηθίσει στη Βλαχία, ακόμα και η εμφάνισή του μαρτυρά έναν ανατολικού τύπου ηγέτη κατά τα οθωμανικά πρότυπα· πολεμοχαρής, άγριος, ζωσμένος με γιαταγάνια, θεωρεί ότι ο σωστός τρόπος επίλυσης των προβλημάτων είναι τα όπλα. Επιπλέον, παρουσιάζει εν γένει αποκλίνουσα συμπεριφορά, αφού του λείπει η φρόνηση και η οξυδέρκεια ενός σωστού ηγέτη, είναι επιρρεπής σε εσφαλμένες συμπεριφορές και αποφάσεις, γεγονός που επιβαρύνει τους αυλικούς του στην διόρθωση των λαθών του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο διορισμός ατόμων εξαιτίας του κέρδους που θα λάβει και όχι της σωστής αξιολόγησής τους, ωστόσο αυτό έχει ως συνέπεια τη δημιουργία ενός κύκλου μη έμπιστων ατόμων γύρω από τον ίδιο που τον θέτουν στο στόχαστρο των κοροϊδιών τους.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν ακόμα άτομα γύρω του που ενδιαφέρονται για τον ίδιο, όπως η δόμνα Μαριώρα, που προσπάθησε αρκετές φορές να τον συνετίσει χωρίς αποτέλεσμα, ή ο Γιαννάκης, ο οποίος έθεσε σε κίνδυνο τη σωματική του ακεραιότητα στην προσπάθειά του να αφυπνίσει τον Μαυρογένη εξηγώντας του τα αρνητικά του χαρακτηριστικά και μεταφέροντάς του την άποψη των υπηκόων του γι' αυτόν. Οι προσπάθειες και των δύο έπεσαν στο κενό, ο Νικόλαος παρέμεινε φιλάργυρος σε σημείο ιεροσυλίας, άπληστος, παραβάτης των νόμων, αλαζόνας και εριστικός. Ακόμα και οι υπήκοοί του που ήταν ενθουσιασμένοι μαζί του στην αρχή, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι είναι τρελός. Γενικά η τρέλα επικρατεί στην αυλή του Μαυρογένη, ενώ είναι δύσκολος ο διαχωρισμός των ατόμων σε τρελούς και μη τρελούς, αφού όλοι τους υπηρετούν σκοπιμότητες και οι πράξεις τους είναι ανάλογες των επιθυμιών τους. Ωστόσο, οι απόψεις όλων συγκλίνουν πως ο ηγεμόνας συγκεντρώνει στο πρόσωπό του, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, στοιχεία παράνοιας. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή όπου ο ηγεμόνας γεμίζει την αυλή με γουρούνια, αφού τα θεωρεί πολύ απαραίτητα ζώα.²⁷ Κάθε κοινωνία όμως, κάτω από μια ενδεχόμενη επιφανειακή ασυναρτησία, έχει κάποια οργάνωση, που είναι καλύτερη ή χειρότερη ανάλογα με το βαθμό της μόρφωσης κάθε λαού και τη σωφροσύνη της κυβερνήσεώς του, στην προκειμένη περίπτωση η τρέλα επικρατεί της σωφροσύνης και της μόρφωσης.

Την άποψη αυτή για την οργάνωση της κοινωνίας συμμερίζεται και ο Στέφανος, όταν συναντά τον Φαβίνη και συζητούν για την κατάσταση που επικρατεί στην Αθήνα, καθώς ο Φαβίνης ανακαλύπτει ότι η αγάπη για τη γνώση και την ελευθερία, για την πρόοδο και την ομορφιά συνυπάρχουν με την επιθυμία για

²⁷ Μ. Κούρτη, «Το σαγανάκι της τρέλας: εντοπισμός νεωτερικών στοιχείων σε μια κωμωδία του 18^{ου} αιώνα», στο Α. Θεοδωράκη, Θ. Γαλανάκης, Π. Γιαλελής (επιμ.), *Πρακτικά 9^{ου} Συνεδρίου Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 4-7 Οκτωβρίου 2017*, τ. 1, Αθήνα 2018: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 181.

εξουσία και χρήματα («φιλοπρωτία» και «φιλοχρηματία»). Ο Στέφανος του εξηγεί πως η εκπαίδευση και ο χρόνος, με τη βοήθεια μίας συνετής κυβέρνησης θα συμβάλλουν στη βελτίωση της κατάστασης. Επιπλέον, υπάρχουν αναφορές στο φατριασμό, όπως επίσης και στη δυσαρέσκεια μερικών ανθρώπων από τη βαυαρική διακυβέρνηση.²⁸

Ο Φαβίνης δεν χάνει την ευκαιρία και ρωτά τον φίλο του αν ο τρόπος διακυβέρνησης στην Ελλάδα μοιάζει με αυτόν της Βλαχίας. Η απάντηση του Στέφανου είναι πολύ ενθαρρυντική, καθώς του εξηγεί ότι οι καιροί, όπως και τα ήθη, έχουν αλλάξει, ακόμα και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες πλέον δεν γίνονται καταχρήσεις όπως και στην Ελλάδα. Η επιλογή της τιμιότητας και της εντιμότητας ήταν αναγκαστική εξαιτίας του ελέγχου από την κυβέρνηση και τις εφημερίδες· φυσικά επισημαίνει ότι ακόμη υπάρχουν καταχραστές, όσοι όμως αποκαλύφθηκαν στιγματίστηκαν στην κοινή γνώμη. Με την πάροδο του χρόνου, λοιπόν, εξομαλύνθηκε ο τρόπος διοίκησης, ενώ η Ελλάδα από την αρχή της ίδρυσής της προσπαθεί να έχει έναν ορθό τρόπο διακυβέρνησης που προβάλλει την εντιμότητα και την τιμιότητα σε αντίθεση με την αισχροκέρδεια και τις μεσολαβήσεις του παρελθόντος, κληρονομία του οθωμανικού τρόπου διοίκησης.

Είναι φυσικό να υπάρχουν κι εδώ τρωτά σημεία, όπως συμβαίνει σε κάθε σύστημα διακυβέρνησης· στο παρελθόν οι ηγεμόνες έπρεπε να αντιμετωπίσουν με προσοχή την κολακεία, τώρα οι υπεύθυνοι έρχονται αντιμέτωποι με τη συκοφαντία. Ακόμα και ο ίδιος ο Στέφανος έπεσε θύμα της με αποτέλεσμα την άμεση απομάκρυνσή του από την υπουργική θέση, γεγονός που θυμίζει την εξορία του Φαβίνη. Η κατάσταση στην Αθήνα οδήγησε τον ήρωα να αγοράσει ένα υποστατικό και να ζήσει στην ύπαιθρο μακριά από την τύρβη των πόλεων. Ο Παλαιολόγος σ' αυτό το σημείο προβάλλει το ιδανικό της επιστροφής στην φύση και της καλλιέργειας του πρωτογενή τομέα για την ανάπτυξη της Ελλάδας. Αξιοσημείωτο είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο ήρωας: «Φαίνεται ότι ο άνθρωπος είναι παντού ο αυτός και τοιούτος θα μείνη μέχρι της συντελείας των αιώνων. Μην απελπίζεσαι μ' αποκρίνεται!».²⁹

28 Δ. Τζιόβας, *Ο άλλος εαυτός, Ταυτότητα...*, ό.π., σ. 158.

29 Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, ό.π., σ. 232.

Το ελλαδικό βασίλειο και η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης: η αναπαράσταση μιας ιδιόμορφης σχέσης μέσα από τα κωνσταντινουπολίτικα Απόκρυφα μυθιστορήματα του β' μισού του 19^{ου} αιώνα

Ζωή Γεωργιάδου

Διδάκτωρ Νέας Ελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Αμβούργου

ABSTRACT

In the 19th century, a number of geopolitical events influenced the ideology and mentality of the Greeks of the Ottoman empire. More specifically, the conducive environment developed by the reforms of Tanzimat at the level of administration and economy gradually led to an impressive growth of the Constantinopolitan Greek community and to a social reorganization of the multiethnic empire, in general. In the second half of the century, Constantinople and Athens, both the capitals of their respective states, were important centers of Greek intellectual life. From the mid-century, Constantinople appears systematically in Greek literary prose fiction, in accordance with reforms within the Ottoman empire and the strengthening of its Greek community, the renewed focus of Greek interest to Constantinople (due to what is referred to as *Megali Idea*) and the reorientation of Greek-Turkish relations after the Crimean war. The current paper focuses on a group of authors, who either originated from and lived in Constantinople or simply had a thorough knowledge of the city by living there for some time and published a number of novels referring to the Constantinopolitan Greek society. These extensive texts belong to the series of romances known as *City Mysteries* and were published in local newspapers as *romans feuilletons*. But how is the Greek Kingdom, its capital and its society depicted in these texts? Is the relationship between the two important centers of Hellenism perceived as one of parallel existence and mutual solidarity? How do these Constantinopolitan Greek authors see the present and the future of the Greeks of the empire and finally, what does *Megali Idea* mean to them? The current paper tries to give answers to the above mentioned questions and to describe the relationship between the Greeks at the opposite shores of the Aegean as presented through the Constantinopolitan Greek *City Mysteries* in the second half of the 19th century.

Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους το 1830 ξεκινά η παράλληλη πορεία δύο κόσμων: του ελλαδικού, με μια εθνοκεντρική αντίληψη των πραγμάτων και κέντρο το νεοσύστατο εθνικό κράτος και την πρωτεύουσά του, και του ελληνορθόδοξου, με μια οικουμενική αντίληψη των πραγμάτων και κέντρο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Προκειμένου να γίνει καλύτερα αντιληπτή η σχέση μεταξύ των δύο αυτών κόσμων, είναι χρήσιμο να γίνει εξαρχής διάκριση των όρων *ελλαδισμός* και *ελληνισμός*. Ο πρώτος αποτελεί νεότερο

ιστορικά όρο, που προέκυψε με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους και τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, θεσμικές και πολιτισμικές του εκφάνσεις, ενώ ο δεύτερος αναφέρεται στην εθνική και πολιτισμική οντότητα που χαρακτηρίζεται από ιστορική συνέχεια τριών χιλιάδων ετών και περιλαμβάνει τους έχοντες ελληνική συνείδηση κατοίκους των Βαλκανίων, της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και της Ανατολής.

Η διάσταση των δύο αυτών κόσμων σε συνδυασμό με τις σύνθετες πολιτικο-ιδεολογικές εξελίξεις από το 1830 κι έπειτα είχε ως αποτέλεσμα την παράλληλη διαμόρφωση δύο κυρίαρχων ιδεολογιών ή, με άλλα λόγια, δύο αντικρουόμενων πολιτικών προγραμμάτων, με διαφορετική βάση το καθένα, που επρόκειτο να έρθουν σε σύγκρουση στο β' μισό του αιώνα: της *Μεγάλης Ιδέας*¹ στο ελλαδικό βασίλειο και του *Ελληνοθωμανισμού* στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ενώ δηλαδή οι Ελλαδίτες προσπαθούν να διαμορφώσουν μια κοινή «εθνική» ταυτότητα, προκειμένου να ενσωματώσουν στο νεοσύστατο ελλαδικό κράτος τους «αλύτρωτους αδελφούς» τους, όπως οι ίδιοι τους ονομάζουν, οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στηρίζουν, ως επί το πλείστον, την ιδεολογία του *Ελληνοθωμανισμού*, που προωθεί τη διατήρηση της εθνο-θρησκευτικής πολυμορφίας στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής και πολυεθνικής κρατικής οντότητας, όπου ο *Οθωμανισμός*,² η συνείδηση δηλαδή του «ανήκειν» σε αυτό το κράτος, θα αποτελούσε κοινό σημείο αναφοράς για όλους τους πολίτες του, μουσουλμάνους και μη. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να αντιληφθούμε την *Μεγάλη Ιδέα* και τον *Ελληνοθωμανισμό* ως δύο παράλληλα αναπτυσσόμενες ταυτότητες, μια «εθνική» και μια «κρατική», αντίστοιχα, η έδρα των οποίων βρισκόταν σε

1 Πρέπει να σημειώσουμε πως η *Μεγάλη Ιδέα* δεν έμεινε αναλλοίωτη σε όλο το μακρύ δρόμο που διένυσε, αλλά άλλαξε αρκετές φορές περιεχόμενο και μορφή, προσαρμοζόμενη στις εκάστοτε ανάγκες της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα, η *Μεγάλη Ιδέα* πέρασε από τρεις διαδοχικές φάσεις: στην πρώτη, τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους, η Κωνσταντινούπολη εξακολουθεί να εννοείται ως εθνικό κέντρο των Ελλήνων και το κυρίαρχο όραμα είναι η ίδρυση μιας Ανατολικής ή Ελληνικής Αυτοκρατορίας: στη δεύτερη, την οποία επισημοποιεί η έλευση του βασιλιά Γεωργίου και η πρώτη προσάυξηση του βασιλείου με την ένωση των Επτανήσων το 1864, εθνικό κέντρο είναι πια η Αθήνα και επιδιώξη η επέκταση των ελλαδικών συνόρων· στην τρίτη, που έρχεται με τη συνειδητοποίηση, γύρω στα 1870, της αλλαγής της θέσης της ομογένειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γίνεται προσπάθεια συμβιβασμού των δύο κέντρων (Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1988: Πολύτυπο, σ. 269-270).

2 Ο *Οθωμανισμός* προωθούσε την ισότητα όλων των Οθωμανών υπηκόων, μουσουλμάνων και μη, απέναντι στο νόμο και επεδίωκε να τους συσπειρώσει κάτω από μια (κοινή) οθωμανική ταυτότητα, όπου όλοι, ανεξάρτητα από τη θρησκεία και την εθνότητά τους, θα είχαν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι στον σουλτάνο (βλ. σχετικά: R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963: Princeton University Press· Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919*. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το *Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997: Ελληνικά Γράμματα· S. Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London 1998: I. B. Tauris). Ως πρόγραμμα ομογενοποίησης της εθνικής και πολιτειακής ταυτότητας των πολιτών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο *Οθωμανισμός* ανοίγει το δρόμο στον *Ελληνοθωμανισμό* (βλ. σχετικά: Ε. Κεχρίωτης, «Ελληνοθωμανισμός», 2008: Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11012>, τελευταία πρόσβαση 13/10/2020).

δύο διαφορετικά κράτη. Το πρόβλημα, η αντιθετική δηλαδή σχέση μεταξύ των δύο αυτών ταυτοτήτων, βρίσκεται στο γεγονός ότι προσέβλεπαν στην οικειοποίηση της ίδιας πληθυσμιακής ομάδας και κοινότητας προς την επίτευξη του στόχου τους. Εν ολίγοις, η *Μεγάλη Ιδέα* ονοματίζοντας ως «αλύτρωτους» όλους τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επεδίωκε την επέκταση του κράτους μέσα από ένα ιδεολογικό υπόστρωμα. Ταυτόχρονα, μέσα από ένα άλλο ιδεολογικό υπόστρωμα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποπειράται την επίτευξη συνοχής της πληθυσμιακής της κοινότητας διά της αντίληψης μιας ομοιογενούς «κρατικής» ταυτότητας. Οι δύο ταυτότητες, λοιπόν, αναπόφευκτα αλληλοσυγκρούονται, καθώς απευθύνονται στον ίδιο πληθυσμό κατά την ίδια χρονική περίοδο και επομένως, ως εδραζόμενες σε δυο διαφορετικές κρατικές υποστάσεις, μοιραία θα αντιμετωπίζουν η μια την άλλη με καχυποψία ή εχθρότητα και θα καταλήξουν αναπόφευκτα σε σύγκρουση και ρήξη.

Την ίδια περίοδο, στο β' μισό δηλαδή του 19^{ου} αιώνα, οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (*Χάττ-ι Σερίφ* 1839, *Χάττ-ι Χουμαγιούν* 1856) οδηγούν στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής οργάνωσης στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω της αναδιοργάνωσης των παραδοσιακών *millet* και της διάσπασής τους σε επιμέρους εθνο-θρησκευτικές κοινότητες. Ως αποτέλεσμα των πολιτικο-κοινωνικών αυτών εξελίξεων και των ιδεολογικών ζυμώσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω και έχοντας ως αφετηρία την οικονομική της ανάπτυξη και την κοινωνική της αναδιάρθρωση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης διέρχεται στο β' μισό του αιώνα μια περίοδο (ανα)κατασκευής της συλλογικής της ταυτότητας σε νέες βάσεις. Παράλληλα, την οικονομική ευρωστία και την κοινωνική αναδιάρθρωση της κοινότητας έρχεται να ενισχύσει μια αξιόλογη πνευματική κίνηση, ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 κι έπειτα. Πρέπει να σημειώσουμε, βέβαια, πως η λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων υπηκόων του Σουλτάνου είχε ήδη ξεκινήσει από τις αρχές του αιώνα κάτω από την επίδραση της μαζικής εισροής μεταφράσεων ευρωπαϊκών μυθιστορημάτων, δίνοντας νέα πνοή στην εγχώρια πολιτιστική και λογοτεχνική παραγωγή. Η ανάπτυξη, όμως, του ελληνόφωνου Τύπου στην οθωμανική πρωτεύουσα από τα μέσα του αιώνα κι έπειτα δίνει τεράστια ώθηση στην εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή.³

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η σχέση των Ελλήνων υπηκόων του Σουλτάνου με τους κατοίκους του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους διέρχεται διάφορες φάσεις. Όπως σημειώνει η Α. Τσαπανίδου, στην πορεία του 19^{ου} αιώνα υπάρχουν τουλάχιστον τρεις βασικοί συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσα στο ελλαδικό κράτος και την Κωνσταντινούπολη: οι Φαναριώτες, το Πατριαρχείο και το ομογενειακό κεφάλαιο. Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους, καταφθάνουν στη χώρα γόννοι μεγάλων φαναριώτικων οικογενειών και διεκδικούν επαγγελματικές

³ Δημοφιλείς ελληνόφωνες εφημερίδες που κυκλοφορούν στην οθωμανική πρωτεύουσα στο β' μισό του αιώνα είναι η *Αμάλθεια*, η *Βυζαντίς*, ο *Νεολόγος*, ο *Ανατολικός Αστήρ* και η *Κωνσταντινούπολις*.

θέσεις και αξιώματα στο υπό διαμόρφωση κράτος.⁴ Από τη δεκαετία του 1870, όμως, οι ισορροπίες φαίνεται πως αλλάζουν: οι πλούσιοι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, ευνοημένοι από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, καταφέρνουν να συσσωρεύσουν σημαντικό κεφάλαιο. Οι δραστήριοι και ισχυροί αυτοί έμποροι και τραπεζίτες ασπάζονται, κατά κύριο λόγο, την ιδεολογία του *Ελληνοθωμανισμού*, στηρίζουν το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αντικρίζουν πια το ελλαδικό κράτος μόνο ως χώρο επενδύσεων των κεφαλαίων τους. Με άλλα λόγια, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, οι σχέσεις των ισχυρών και πλούσιων Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης με το ελλαδικό κράτος υπαγορεύονται σχεδόν αποκλειστικά από την αφοσίωσή τους στο οθωμανικό καθεστώς και από τα οικονομικά τους συμφέροντα. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα το κλίμα μεταξύ των δύο πλευρών να γίνεται, κατά διαστήματα, αρκετά ψυχρό και να ακούγονται συχνά εναντίον των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατηγορίες για *ραγιαδισμό*. Την ίδια στιγμή, βέβαια, παρακινήμένοι από οικονομικές βλέψεις και φιλοδοξίες, αρκετοί υπήκοοι του ελλαδικού κράτους εγκαθίστανται στα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που τους παρέχουν πολύ περισσότερες ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης από τα περιορισμένα κέντρα του ελλαδικού κράτους. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, πως παρά τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο σημαντικών κέντρων του ελληνισμού, Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, στην πορεία του 19^{ου} αιώνα, η επίδραση που ασκούσε η πρώτη στον ελληνικό πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο φαίνεται να είναι μεγάλη.

Από τα μέσα του αιώνα και κάτω από αυτές τις συνθήκες, μια ομάδα συγγραφέων, που είτε κατάγονται από την Κωνσταντινούπολη είτε έχουν διαμείνει στην πόλη για κάποιο χρονικό διάστημα, εκδίδει επιφυλλιδικά⁵ στην οθωμανική πρωτεύουσα μια σειρά Απόκρυφων μυθιστορημάτων,⁶ που αναφέρονται στην

4 Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία 1830-1880*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 45-46.

5 Η ιστορία του επιφυλλιδικού μυθιστορήματος είναι στενά συνδεδεμένη με την ανάπτυξη του Τύπου στη Γαλλία: από το 1836 κι εξής, οι καθημερινές εφημερίδες παραχωρούν τον χώρο των επιφυλλιδίων, που μέχρι τότε είχαν πολιτικό, κριτικό και καλλιτεχνικό περιεχόμενο, στο πιο δημοφιλές λογοτεχνικό είδος της εποχής, το μυθιστόρημα, το οποίο έτσι κυκλοφορεί σε συνέχειες, επιβάλλοντας στους μυθιστοριογράφους νέους κανόνες γραφής. Με τον τρόπο αυτό, οι εκδότες καταφέρνουν να πολλαπλασιάσουν τους αναγνώστες και τους συνδρομητές τους και να προσελκύσουν διαφημίσεις, ενώ το μικροαστικό, κατά κανόνα, αναγνωστικό κοινό απολαμβάνει τις νέες δημιουργίες γνωστών μυθιστοριογράφων με μικρό κόστος (Α. Ζήρας – Α. Δεσποτιδής, «Επιφυλλιδικό μυθιστόρημα», στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα 2007: Πατάκης, σ. 674). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. L. Queffélec, *Le roman-feuilleton français au XIXe siècle*, Paris 1989: Presses Universitaires de France.

6 Το *Απόκρυφο* μυθιστόρημα (αλλιώως: *Μυθιστορία Απόκρυφων* ή *Μυθιστόρημα των πόλεων*) αποτελεί μια μορφή κοινωνικού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα, που γεννήθηκε στη Γαλλία τη δεκαετία του 1830, έφτασε στην ακμή του κατά την επόμενη δεκαετία και εξαπλώθηκε ταχύτατα σε πολλές χώρες, εντός και εκτός Ευρώπης. Ο όρος *Απόκρυφα* παραπέμπει αφενός στις κρυφές πτυχές της μίζερης ζωής του προλεταριάτου, που συχνά οδηγεί σε εγκληματικές ενέργειες που λαμβάνουν χώρα μέσα στον απρόσωπο περίγυρο των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, και αφετέρου στις μυστικές καταχρήσεις και απάτες των αστών και των κρατικών λειτουργών, που συνήθως επιτελούνται

ελληνική κοινότητα της πόλης και συγκεντρώνουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις βασικές συμβάσεις του είδους. Τα μυθιστορήματα αυτά παράγονται υπό την επίδραση της μαζικής εισροής μεταφράσεων αντίστοιχων ξένων έργων, κατά βάση γαλλικών, ακολουθώντας κυρίως το πρότυπο του Eugène Sue στο μυθιστόρημά του *Les Mystères de Paris* (1842-1843). Η έκδοση στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί βασικό κριτήριο για την επιλογή των κειμένων στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αφήνοντας εκτός μυθιστορήματα όπως, για παράδειγμα, τον *Διάβολο εν Τουρκία* του Στέφανου Ξένου, που πρωτοδημοσιεύτηκε (στα αγγλικά) στο Λονδίνο το 1851 και επανακυκλοφόρησε στην Αθήνα 11 χρόνια αργότερα. Αξίζει να σημειωθεί πως η οθωμανική πρωτεύουσα αποτελεί στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα την μόνη πόλη με ελληνικό πληθυσμό που θα μπορούσε να συγκριθεί με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπως το Παρίσι ή το Λονδίνο. Η Κωνσταντινούπολη ως λιμάνι και σύγχρονο κοσμοπολιτικό κέντρο με τον πολυφύλετο και πολυεθνικό της χαρακτήρα αποτελεί ιδανικό χώρο για το ξεδίπλωμα της μυθιστορηματικής πλοκής: πυκνοκατοικημένη και λαβυρινθώδης, επιτρέπει τον συγχρωτισμό ανθρώπων διαφορετικών εθνών, θρησκειών και κοινωνικών στρωμάτων, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την εξέλιξη της πλοκής των *Απόκρυφων* μυθιστορημάτων.⁷

Τα ελληνικά Απόκρυφα μυθιστορήματα της Κωνσταντινούπολης του β' μισού του 19^{ου} αιώνα, ακολουθώντας ευρωπαϊκά πρότυπα, εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη της ελληνικής κοινότητας να προσδιορίσει το παρόν και το μέλλον της στο πλαίσιο της υπό αναμόρφωση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πώς όμως παρουσιάζεται το ελλαδικό βασίλειο και η ελλαδική πρωτεύουσα μέσα στις σελίδες των μυθιστορημάτων αυτών; Πώς αναπαρίστανται οι σχέσεις των Κωνσταντινουπολιτών με τους Ελλαδίτες ομογενείς τους; Πώς αντικρίζουν οι πρώτοι το παρόν και το μέλλον τους στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πώς υποδέχονται το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* που εκπορεύεται από το ελλαδικό βασίλειο; Ας δούμε τι λένε τα ίδια τα κείμενα.

για κερδοσκοπικούς λόγους και παραμένουν αθέατες. Και τις δύο αυτές όψεις της σύγχρονης τους κοινωνίας επιθυμούν να αποκαλύψουν οι συγγραφείς στην προσπάθειά τους να επιτύχουν ευνοϊκές μεταρρυθμίσεις για το κοινό καλό. Το Απόκρυφο μυθιστόρημα κληρονομεί την τρομακτική ατμόσφαιρα, τα μυστικά, τα ερωτικά πάθη και τον κακούργο πρωταγωνιστή του γοθικού μυθιστορήματος (Gothic novel), την εγκληματολογική ενασχόληση εκείνου του είδους μυθιστορήματος που ονομάζεται Newgate και τα τολμηρά στοιχεία εντυπωσιασμού –ελαφρά πορνογραφία, περιγραφή βιαιοτήτων– του Sensation novel. Επιτυγχάνοντας έναν συνδυασμό εκτενούς πληροφόρησης για τα σύγχρονα κοινωνικά δρώμενα με σκανδαλοθηρικές περιγραφές, ρομαντικά επεισόδια και έντονη δράση, καταναλώνεται ευχάριστα από το διευρυμένο κοινό των μεσαίων και εργατικών τάξεων· γι' αυτό άλλωστε έχει θεωρηθεί προϊόν λαϊκής λογοτεχνίας. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Γ. Γκότση, «Η ελληνική μυθιστορία *Αποκρύφων* του 19^{ου} αιώνα», *Αντί* 641 (1/8/1997), σ. 6-17. Σ. Ντενίση, «Μυθιστόρημα των *Αποκρύφων*: Μια μορφή κοινωνικού μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα», *Περίπλους* 43 (Ιούλιος 1996-Φεβρουάριος 1997), σ. 38-46· S. Knight, *The mysteries of the cities: urban crime fiction in the nineteenth century*, Jefferson, North Carolina and London 2012: McFarland & Company, Inc., Publishers.

7 Γ. Γκότση, «Η ελληνική μυθιστορία», ό.π., σ. 10-11.

Ο Πέτρος Ιωαννίδης (ο Αγέρωχος) δημοσιεύει το πρώτο (ημιτελές)⁸ κωνσταντινουπολίτικο *Απόκρυφο* μυθιστόρημα με τίτλο *Επτάλοφος ή Ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως* το 1855.⁹ Το μυθιστόρημα αναφέρεται σε μια μεταβατική και ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο της οθωμανικής ιστορίας, την περίοδο 1822-1845. Το γεγονός αυτό δίνει στον Ιωαννίδη τη δυνατότητα να περιγράψει την κατάσταση που επικρατούσε στην οθωμανική πρωτεύουσα πριν την έναρξη της εποχής των μεταρρυθμίσεων, καθώς και τις πρώτες προσπάθειες αναμόρφωσης μετά την υπογραφή του πρώτου διατάγματος το 1839. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται την απόλυτη απουσία του ελλαδικού βασιλείου και της πρωτεύουσάς του από το μυθιστόρημα, γεγονός βέβαια που δεν αποτελεί έκπληξη, αν σκεφτούμε ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους οι σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Κωνσταντινούπολης είναι σχετικά περιορισμένες. Ενώ το ελλαδικό βασίλειο είναι, σε μεγάλο βαθμό, προσανατολισμένο προς τη *Μεγάλη Ιδέα*, ο κύριος στόχος των Κωνσταντινουπολιτών φαίνεται πως είναι η αναμόρφωση της κοινότητάς τους, προκειμένου να καταλάβουν μια καλύτερη θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία κατά την περίοδο αυτή λαμβάνουν χώρα, όπως είδαμε, σημαντικές κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις με τη διάλυση των παραδοσιακών *millet* και καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού. Ο Ιωαννίδης ως Κωνσταντινουπολίτης της εποχής του εκφράζει ξεκάθαρα αυτόν τον προσανατολισμό. Επιπλέον, φαίνεται να εκδηλώνει αμυντική στάση εναντίον όλων εκείνων που επικρίνουν την κατάσταση της κωνσταντινουπολίτικης ελληνικής κοινότητας, γράφοντας σε μια εκτενή υποσημείωση (σ. 384):

Οί τοιοῦτοι οί τοσοῦτον ὑπέρμαχον ζήλον ὑπὲρ τῆς ἀξιοπρεπείας δῆθεν τοῦ ἔθνους των ἐπιδεικνύμενοι, ἄς ἡσυχάσωσι λαμβάνοντες τὴν μεγαλητέραν ἀμεριμνησίαν, ὡς πληροφοροῦμενοι ὅτι τὸ ἔθνος αὐτό, τὸ καὶ αὐτῶν καὶ ἡμῶν ἐπίσης, δὲν στερεῖται ἀληθῶν καὶ πραγματικῶν οὐκ ὀλίγων προστάτων, οἵτινες ἔχουσι καὶ τὴν θέλησιν καὶ τὴν δύναμιν διὰ τὰ τακτοποιήσωσι τὰ ἔθνη καὶ πράγματα ὅταν ταῦτα ἀτάκτως φέρωνται [...].

Ο Ιωαννίδης αναφέρεται πιθανότατα στους Έλληνες του ανεξάρτητου βασιλείου, οι οποίοι επικρίνουν τη στάση των Κωνσταντινουπολιτών ομογενών τους, πιστεύοντας πως είναι καθήκον τους να παρεμβαίνουν, προκειμένου να σώσουν τους «αλύτρωτους αδερφούς» τους.

Δέκα χρόνια αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1860, ο επίσης Κωνσταντινουπολίτης Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, επιφανές μέλος της ελληνικής κοινότητας της πόλης, εμφανίζεται ως υπέρμαχος της πολιτισμικής εξάπλωσης και κυριαρχίας του ελληνικού έθνους στην Ανατολή με την ενίσχυση, μέσω της

⁸ Σύμφωνα με τους Ηλιού-Πολέμη, μνημονεύεται στην εφημερίδα *Ανατολικός Αστήρ* ότι δέκα χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε από το ίδιο τυπογραφείο και ένας δεύτερος τόμος, ο οποίος δυστυχώς λανθάνει.

⁹ Το μυθιστόρημα επανεκδίδεται το 1866 στην Αθήνα με νέο τίτλο (*Απόκρυφα της Κωνσταντινουπόλεως*), με στόχο πιθανότατα την προσέλκυση ευρύτερου αναγνωστικού κοινού στην ελλαδική πρωτεύουσα.

εκπαίδευσης, μιας ισχυρής ελληνικής συλλογικής ταυτότητας. Στα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* (1868), η σχέση του ελλαδικού κράτους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία φαίνεται να είναι στενή, μόνο όμως όσον αφορά στις εμπορικές τους σχέσεις και όχι σε ιδεολογικο-πολιτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, στον δεύτερο τόμο του μυθιστορήματος, ο αναγνώστης παρακολουθεί ένα μικρό ελληνικό πλοίο από τη Σύρο να αγκυροβολεί στη βυζαντινή ακτή. Σύμφωνα με τα διαβατήρια των δύο επιβατών, ο πρώτος παρουσιάζεται ως κάτοικος Χαλκίδας, που ήρθε στην Κωνσταντινούπολη για εμπορικούς σκοπούς, ενώ ο δεύτερος, κάτοικος Πάτρας, δηλώνει πως θα κάνει μόνο μια σύντομη στάση στην Κωνσταντινούπολη καθ' οδόν προς Βουκουρέστι. Η οθωμανική πρωτεύουσα, λοιπόν, εμφανίζεται στο μυθιστόρημα ως τελικός προορισμός ή ενδιάμεσος σταθμός για τους κατοίκους του ελλαδικού βασιλείου, για εμπορικούς κυρίως σκοπούς. Πράγματι, από τα μέσα του αιώνα πολλοί υπήκοοι του ελλαδικού βασιλείου ταξίδευαν και εγκαθίσταντο για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στην οθωμανική πρωτεύουσα, καθώς αυτή τους προσέφερε σημαντικές δυνατότητες οικονομικής ανέλιξης. Στα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, πάντως, εκτός από τις εμπορικές σχέσεις, το ελλαδικό βασίλειο και η πρωτεύουσά του δεν φαίνεται να επηρεάζουν με κάποιο τρόπο τις εξελίξεις στην οθωμανική πρωτεύουσα.

Στο β' μισό της δεκαετίας του 1880, μια ομάδα Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκδίδει στην Κωνσταντινούπολη μια σειρά *Απόκρυφων* μυθιστορημάτων, με διαφορετική οπτική και στόχευση ο καθένας. Ο δραστήριος Κωνσταντινουπολίτης γιατρός Κωνσταντίνος Γουσσόπουλος δημοσιεύει *Τα Δράματα της Κωνσταντινουπόλεως* το 1888. Όπως και στα προηγούμενα δύο μυθιστορήματα, κι εδώ συναντά κανείς ελάχιστες αναφορές στο ελλαδικό βασίλειο και την πρωτεύουσά του. Η πρώτη αναφορά έχει να κάνει με τις περιπέτειες του νεαρού Πάνου, ο οποίος, ορφανός και σε άθλια κατάσταση, αποφασίζει να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να καταταγεί εθελοντικά στον ελληνικό στρατό, επιστρέφει όμως απογοητευμένος στην οθωμανική πρωτεύουσα και μπλέκεται σε εγκληματικές δραστηριότητες. Ο αφηγητής εκτιμά πως ο ταλαντούχος και αποφασιστικός αυτός νέος θα μπορούσε εύκολα να εξελιχθεί σε διακεκριμένο αξιωματικό του ελληνικού στρατού, αν οι συνθήκες στο ελλαδικό βασίλειο τον ευνοούσαν.¹⁰ Μια δεύτερη αναφορά σχετίζεται με την αφήγηση των περιπετειών του πειρατή Καπετάν Παναγή, ο οποίος κατάγεται από το νησί της Ύδρας και επιχειρεί με το πλοίο του στο Αιγαίο. Ο συγγραφέας, με έμμεσο τρόπο, ασκεί κριτική στις άθλιες συνθήκες που επικρατούν στο ελλαδικό βασίλειο κάποιες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία του, αναφερόμενος, πιο συγκεκριμένα, στο φαινόμενο της πειρατείας που μάστιζε τις θαλάσσιες μεταφορές σε όλο τον 19^ο αιώνα.

¹⁰ Τα σχόλια του Γουσσόπουλου για την κατάσταση του ελληνικού στρατού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα φέρνουν στο νου το αφήγημα του Χαρίλαου Δημόπουλου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, που πρωτοκυκλοφόρησε στη Βραίλα της Ρουμανίας το 1870. Το έργο αφηγείται τις εντυπώσεις ενός νεαρού από την Κωνσταντινούπολη, που φτάνει γεμάτος ενθουσιασμό στην Ελλάδα με σκοπό να καταταγεί στον ελληνικό στρατό και αποδίδει με ρεαλιστικό τρόπο την σύγχρονη κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας του ελλαδικού κράτους.

Ο Γουσσόπουλος δεν έχει καμιά προσδοκία από το ελλαδικό βασίλειο, φαίνεται μάλιστα απογοητευμένος από την κατάσταση που επικρατεί εκεί, βλέπει το μέλλον της κοινότητας των Ελλήνων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ζητά την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ για την περαιτέρω ανάπτυξή τους. Ονομάζει την Αυτοκρατορία «χώραν ήμών» χωρίς καμιά διάθεση *μεγαλοϊδεατισμού*, αλλά ως απλός Οθωμανός υπήκοος και χαιρετά με ενθουσιασμό την πολυεθνικότητα και πολυφυλετικότητα «τής ήμετέρας πόλεως», οραματιζόμενος μια σύγχρονη Κωνσταντινούπολη, οργανωμένη βάσει ευρωπαϊκών αρχών και προτύπων, όπου όλοι οι κάτοικοί της θα συνεχίσουν να συμβιώνουν αρμονικά.

Έναν χρόνο αργότερα (1889), ο Γεώργιος Κουτσούρης, Έλληνας του Πόντου, δημοσιεύει στην οθωμανική πρωτεύουσα το μυθιστόρημα *Η απορφανισθείσα κόρη*, αντικρίζοντας την Κωνσταντινούπολη και τον ελληνικό της πληθυσμό με τη ματιά του Έλληνα της οθωμανικής περιφέρειας και επικεντρωνόμενος κυρίως σε φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας. Ο Κουτσούρης στρέφει την προσοχή του κυρίως στην παρουσίαση των ελληνικών κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης και φαίνεται να αγνοεί εντελώς την παρουσία του ελλαδικού βασιλείου. Την ίδια γραμμή ακολουθούν και οι συγγραφείς της συνέχειας της *Απορφανισθείσης κόρης*, Γεώργιος Πολυχρονιάδης και Δημήτριος Σπαθιώτης, που κυκλοφορούν πιθανότατα στα τέλη της επόμενης χρονιάς την «πρωτότυπον κοινωνικήν μυθιστορίαν» τους με τίτλο *Ο Πυροσβέστης*. Η πλοκή του έργου εκτυλίσσεται αποκλειστικά στις συνοικίες της οθωμανικής πρωτεύουσας, όπου συντελούνται διαφόρων ειδών εγκλήματα και ατιμίες από μέλη της «υψηλής» κοινωνίας και του υποκόσμου.

Ο Κωνσταντινουπολίτης δημοσιογράφος και συγγραφέας Επαμεινώνδας Κυριακίδης, που δημοσιεύει τα δύο του Απόκρυφα μυθιστορήματα την ίδια περίοδο με τους παραπάνω τέσσερις συγγραφείς, αποτελεί διαφορετική περίπτωση. Και στα δύο κείμενα, δημοσιευμένα το 1885 και το 1890, αντίστοιχα, αντικρίζει τον ελληνισμό ως ενιαίο σύνολο. Στην *Ελπινίκη* η αναφορά στην Αθήνα και το ελλαδικό βασίλειο περιορίζεται σε δύο μόνο σημεία. Η πρώτη αναφορά σχετίζεται με την ταυτότητα του ανακριτή που διευθύνει την κατ' οίκον έρευνα στην οικία του πρωταγωνιστή: πρόκειται για έναν μουσουλμάνο από την Ήπειρο που σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η δεύτερη αναφορά σχετίζεται με τις σπουδές του δικηγόρου του πρωταγωνιστή, ο οποίος ακολούθησε αντίστοιχη πορεία: ήρθε από την Καισάρεια, σπούδασε Νομική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην οθωμανική πρωτεύουσα. Με τις δύο αυτές σύντομες αναφορές επισημαίνεται πιθανότατα η έλλειψη ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που οδηγούσε αναγκαστικά στο πανεπιστήμιο της Αθήνας ή στα πανεπιστήμια των ευρωπαϊκών πρωτευουσών τους νέους που επεδίωκαν πανεπιστημιακή μόρφωση, οι περισσότεροι από τους οποίους, όμως, παρέμεναν Οθωμανοί υπήκοοι και προσανατολιζόνταν προς την Αυτοκρατορία. Πέντε χρόνια μετά την *Ελπινίκη*, ο Κυριακίδης δημοσιεύει το δεύτερο Απόκρυφο μυθιστόρημά του με τίτλο *Πέραν Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*. Μια πρώτη ένδειξη της σχέσης

του συγγραφέα του με αθηναϊκούς κύκλους αποτελεί το γεγονός πως το έργο πρωτοκυκλοφόρησε σε συνέχειες σε μια κωνσταντινουπολίτικη και μια αθηναϊκή εφημερίδα παράλληλα (1888-1889), προτού τυπωθεί σε αυτοτελή έκδοση στην Κωνσταντινούπολη το 1890. Οι πρωταγωνιστές του μυθιστορήματος, αν και κάτοικοι Κωνσταντινουπόλεως, εμφανίζονται εξοικειωμένοι με την πολιτιστική ζωή και την λογοτεχνική παραγωγή της ελλαδικής πρωτεύουσας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Σε ένα από τα τελευταία κεφάλαια, η Ευφροσύνη, που έχει πια παρανοήσει, σιγομουρμουρίζει ένα ποίημα του Αχιλλέα Παράσχου, ο οποίος ήταν αρκετά δημοφιλής στο ελλαδικό κράτος την εποχή εκείνη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός πως, ενώ το εκτενές μυθιστόρημα εκτυλίσσεται στην οθωμανική πρωτεύουσα, η πλοκή του ολοκληρώνεται στην Αθήνα. Στο τελευταίο κεφάλαιο, ο αναγνώστης συναντά τον πρωταγωνιστή Γεώργιο Καλλιμάχη στην πολυτελή του οικία στην ακτή του Φαλήρου, όπου ξεκινά μια νέα ζωή μαζί με την κόρη του και τα δύο της παιδιά, μακριά από την Κωνσταντινούπολη και τα «μυστήριά» της. Όπως σημειώνει ο αφηγητής, η «Φαλυρική παραλία [...] όσημέρα έξωραϊίζεται καθισταμένη λαμπρὸν θερινὸν ἐνδιαίτημα τῶν τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας κατοίκων [...]» (τ. Β, σ. 496). Λίγα χρόνια αργότερα, καταφθάνει στην ελλαδική πρωτεύουσα και ο ενάρετος Ιάκωβος και διορίζεται με τιμές στο βασιλικό ναυτικό ως αντάλλαγμα για τη γενναιότητα που επέδειξε ως πλοίαρχος του ελληνικού στόλου. Στο τέλος του μυθιστορήματος οι αμετανόητοι και διεφθαρμένοι εγκληματίες παραμένουν στην οθωμανική πρωτεύουσα, ενώ οι ενάρετοι και/ή μετανοημένοι πρωταγωνιστές, που δεν μπορούν να ενσωματωθούν σε αυτό το «άνθυγιενὸν ἀστικὸν περιβάλλον», εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα του ελλαδικού βασιλείου. Αποτελεί αυτό μια ένδειξη της ιδεολογίας του συγγραφέα; Σημαίνει ίσως πως όλοι οι δρόμοι οδηγούν στην Αθήνα; Ότι το μέλλον του ελληνισμού βρίσκεται στην ελλαδική πρωτεύουσα; Κάτι τέτοιο φαίνεται να πιστεύει ο Κυριακίδης, ο οποίος ονειρεύεται ένα ισχυρό και διευρυμένο εδαφικά ελλαδικό κράτος. Πιστεύει στην ενότητα του ελληνισμού και ονειρεύεται τη στενή συνεργασία των δύο μερών του, του «ελεύθερου» και του «αλύτρωτου», όπως ο ίδιος τα ονομάζει. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ο συγγραφέας, το ελληνικό έθνος καλείται να αντιμετωπίσει νέους κινδύνους, όπως τον ανταγωνισμό των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και τον αυξανόμενο εθνικισμό των εθνών της Βαλκανικής Χερσονήσου, και οι Έλληνες πρέπει να μείνουν ενωμένοι, συσπειρωμένοι γύρω από μια ισχυρή συλλογική ταυτότητα, μέχρι να έρθει η στιγμή που ο «ελεύθερος» και ο «υπόδουλος» ελληνισμός θα γίνουν ένα.

Στα τέλη του αιώνα, ο Κωνσταντινουπολίτης Δημήτριος Μελισσόπουλος με το μυθιστόρημά του *Η υπηρέτρια* (1897) κλείνει τον κύκλο των συγγραφέων, που δημοσιεύουν τα Απόκρυφα μυθιστορήματά τους στην οθωμανική πρωτεύουσα στο δεύτερο μισό του αιώνα. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους, όμως, ο Μελισσόπουλος δεν προχωρά βαθύτερα στη δομή της κωνσταντινοπολίτικης ελληνικής κοινωνίας και στη διαμόρφωση της συλλογικής της ταυτότητας, αλλά περιορίζεται κυρίως στην αφήγηση της πλοκής, στην οποία το ελλαδικό βασίλειο και οι πολίτες του δε φαίνεται να παίζουν κανέναν απολύτως ρόλο.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή εισήγηση, είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως οι ελάχιστες αναφορές στο ελλαδικό βασίλειο και την πρωτεύουσά του από τους κωνσταντινουπολίτες συγγραφείς των Απόκρυφων μυθιστορημάτων μπορούν, σε μεγάλο βαθμό, να εξηγηθούν εξαιτίας του αυστηρού ελέγχου της οθωμανικής λογοκρισίας, που έγινε σκληρότερη κατά τη διακυβέρνηση του Αμπντούλ Χαμίτ, από το 1880 κι έπειτα. Κάποιοι από τους συγγραφείς, όπως ο Κουτσούρης ή ο Μελισσόπουλος, επιλέγουν να μην αναφέρουν καθόλου το ελλαδικό βασίλειο στα μυθιστορήματά τους, οι περισσότεροι, όμως, φαίνεται πως τοποθετούνται με έμμεσο τρόπο. Είναι γεγονός, πάντως, πως όλοι έχουν συνείδηση του χαρακτήρα και των δυνατοτήτων του λογοτεχνικού είδους, το οποίο επιλέγουν, αξιοποιώντας στο μέγιστο βαθμό τις συμβάσεις του και προσαρμόζοντάς τες στη δική τους «ανατολική» πραγματικότητα. Στόχος όλων, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, είναι να εκφράσουν τις ιδέες και τις προσδοκίες τους αναφορικά με το μέλλον της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης. Επιλέγουν, λοιπόν, τη συγγραφή ενός μυθιστορήματος που ανήκει στο λογοτεχνικό είδος των *Αποκρύφων*, είδος αρκετά δημοφιλές κατά την εποχή αυτή, προκειμένου να επικοινωνήσουν τις ιδέες τους σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, αυτό της οθωμανικής πρωτεύουσας. Είναι γεγονός πως η στόχευση και η οπτική κάθε συγγραφέα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την καταγωγή του, τις προσωπικές του εμπειρίες και την ιδεολογική/πολιτική του τοποθέτηση. Με άλλα λόγια, οι περισσότεροι από τους συγγραφείς αντικρίζουν την οθωμανική πρωτεύουσα και τον ελληνικό της πληθυσμό από την οπτική του Εαυτού, του Οθωμανού υπηκόου δηλαδή, που βλέπει το μέλλον του στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας και προσανατολίζεται προς την ιδεολογία του *Ελληνοθωμανισμού*. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Κυριακίδης, ο οποίος, αν και Κωνσταντινουπολίτης, λόγω μάλλον των προσωπικών του εμπειριών, αντικρίζει την ελληνική κοινότητα της πόλης από την οπτική του Άλλου, του Ελλαδίτη. Στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, η Κωνσταντινούπολη παράγει μια σειρά μυθιστορημάτων που απευθύνονται κατά κύριο λόγο στο εγχώριο αναγνωστικό κοινό, που αντιμετωπίζει τα δικά του προβλήματα, προβλήματα πολύ διαφορετικά από αυτά του ανεξάρτητου ελλαδικού κράτους. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα κείμενα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, συμμετέχοντας σε έναν ανοιχτό διάλογο με αρκετά ελλαδικά έργα ως προς τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας της ελληνικής κοινότητας και το μέλλον της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αναπαραστάσεις της Αδριανούπολης στην ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Δρ. Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Ε.Δι.Π.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

In our study, regarding the Greek fiction of the 19th century, we analyze the image of the multicultural Adrianople which consists financial, religious and spiritual center for the Greeks of the Thracian region at that time. The utmost significance of Adrianople is substantiated by its memorialization not just in the Greek, but simultaneously in the Ottoman and Turkish literature. Between 1839-1895 Adrianople is mentioned in fourteen narratives (eleven novels and three extended short stories). Nine novels and short stories have historical context, as they focus on the Ottoman past or the Greek Revolution in 1821, whereas the plot in the rest of them is contemporary to their writing. Adrianople is neither the main setting of the plot in none of the stories nor it consists the birthplace for any of the basic characters. The literal representations of the city in the fourteen texts are divided into four categories. Adrianople: a) is used as one of the places where the protagonists act, b) is written down in the official title of the Sultan and is included in the imperial decree, c) consists the place where the secondary characters or historical figures come from or live and d) is connected to the personages of the Greek Revolution. Adrianople seems to be a powerful urban center of the Ottoman domination in the Greek fiction of the 19th century and not a prosperous dormitory of the Hellenism, as the Muslim – Ottoman dimension of the city is preferred over the Greek Orthodox one.

Από τη δεκαετία του 1990 επεκτείνεται και ενισχύεται η μελέτη της ελληνικής πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα την επανεξέταση και την ανασκευή αναπόδεικτων απόψεων που επικρατούν στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας.¹ Στο πλαίσιο αυτής της ερευνητικής δυναμικής προέχουσα θέση κατέχει η αποτύπωση της Αθήνας² και της Κωνσταντινού-

1 Βλ. αναλυτικά: Θ. Β. Κούγκουλος, «Εισαγωγή. Από τη έρευνα της ελληνικής πεζογραφίας των ρομαντικών χρόνων στη μελέτη του "λαϊκού" μυθιστορήματος του 19^{ου} αιώνα», στο Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2021: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – Gutenberg, σ. 17-29.

2 Βλ. ενδεικτικά: Λ. Τσιριμώκου, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λο-*

πολης³ στην εν λόγω πεζογραφία ως κατεχοχήν αστικών κέντρων του «μέσα» και του «έξω» ελληνισμού του 19^{ου} αιώνα. Εντούτοις και άλλες πόλεις και περιοχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ή της οθωμανικής Ανατολής αναπαρίστανται περισσότερο ή λιγότερο στην αφηγηματική πεζογραφία της περιόδου, όπως η Ερμούπολη της Σύρου,⁴ τα Ιωάννινα και η Ήπειρος,⁵ η Σμύρνη⁶ και ο Πόντος.⁷

γοτεχνίας, Αθήνα 1988: Λωτός· Γ. Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτεύουση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004: Νεφέλη· Μ. Λεφάκη – Ε. Τελεώνη, «Η ταυτότητα της πόλης των Αθηνών μέσα από την αστική πεζογραφία της περιόδου 1890-1910», στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Β', Αθήνα 2011: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σ. 107-121· Δ. Μέντη, *Η Αθήνα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα. Η μνήμη της πόλης και η σύγχρονη της λογοτεχνική αναπαράσταση*, Αθήνα 2018: Gutenberg.

3 Βλ. ενδεικτικά: Η. Tonnet, «Η Κωνσταντινούπολη στα ελληνικά διηγήματα και μυθιστορήματα του τέλους του 18^{ου} αιώνα και του 19^{ου} αιώνα· περιγραφές και κρίσεις», στο Ε. Motos Guirao – Μ. Morfakidis Filaktòs (επιμ.), *Constantinople. 550 años de su caída / Κωνσταντινούπολη, 550 χρόνια από την άλωση*, Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελλάδα, τ. ΙΙΙ, Granada 2006: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas – Universidad de Granada – Vicerrectorado de Extensión Universitaria, σ. 239-246· Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία 1830-1880*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2012: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών· Α. Πολίτης, «Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία κατά τη δεκαετία 1861-1870: Μια παρουσία-απουσία», *Σύγχρονα Θέματα* 128-129 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2015), σ. 61-65· Θ. Β. Κούγκουλος, «Καπνίζοντας στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα: Μαρτυρίες από το ελληνικό μυθιστόρημα των "Αποκρύφτων"», στο Α. Α. Παλκίδης (επιμ.), *Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Καβάλα 2020: Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού, σ. 332-349· Ζ. Georgiadou, *The Mysteries of Constantinople. Greek "social fiction" in the Ottoman Empire. A discourse about a Constantinopolitan Greek collective identity in the late nineteenth century?*, Διδακτορική διατριβή, Hamburg 2021: Fakultät für Geisteswissenschaften der Universität Hamburg. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ediss.sub.uni-hamburg.de/handle/ediss/9356> (τελευταία πρόσβαση 03/01/2022).

4 Η. Tonnet, «Τα συριανά διηγήματα του Βικέλα και του Ροΐδη», στο Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των Νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα. Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Α', Αθήνα 2004: Ελληνικά Γράμματα – Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σ. 321-327· Ου. Πολυκανδριώτη, «Όψεις της Ερμούπολης στην πεζογραφία. Ελληνικότητα ή κοσμοπολιτισμός», στο Χ. Αγραντιώνη – Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα 2008: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σ. 263-274.

5 Θ. Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, σ. 86-101.

6 Π. Βουτουρή, *Ως εις καθρέπτη... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1995: Νεφέλη, σ. 175, 184, 190-196. Για την εκδοτική κίνηση της Σμύρνης βλ. Α. Politis, "Literature as national cause: poetry and prose fiction in the national and commercial capitals of the Greek-speaking world", στο R. Beaton – D. Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Farnham 2009: Ashgate Publishing Limited, σ. 228-232· Ι. Πετροπούλου, *Η Σμύρνη των βιβλίων. Συγγραφείς, μεταφραστές, εκδότες, τυπογράφοι 1764-1922*, Αθήνα 2020: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

7 Θ. Β. Κούγκουλος, «Μια συμμορία ληστών στον Πόντο του 19^{ου} αιώνα από το μυθιστόρημα *Τα δράματα της Κωνσταντινούπολης* του Κ. Δ. Γουσσόπουλου», *Αρχαίον Πόντου* 61 (2021), Μ. Γ. Βαρβούνης, Ρ. Κακάμπουρα, Μ. Ευσταθιάδου (επιμ.), *Λαϊκή Παράδοση του Πόντου. Από το παρελθόν στο παρόν, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαογραφίας*, σ. 125-128.

Παράλληλα, πέρα από τις πόλεις του ελληνικού βασιλείου και τις οθωμανικές πόλεις με ισχυρή ελληνική παρουσία, απεικονίζονται σποραδικά ή πιο συστηματικά διάφοροι τόποι της Ευρώπης (π.χ. η Γερμανία)⁸ και των Βαλκανίων (π.χ. το Βουκουρέστι και οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες)⁹ και ο «εξωτικός», για τα δεδομένα της τότε εποχής, Νέος Κόσμος της Αμερικής.¹⁰ Στη μελέτη μας ασχολούμαστε με τη λογοτεχνική εικόνα της πολυεθνικής Αδριανούπολης, που κατά τον 19^ο αιώνα αποτελεί οικονομική, θρησκευτική και πνευματική μητρόπολη των Ελλήνων του Θρακικού χώρου. Ταυτοχρόνως, είναι μία από τις πλέον δραστήριες και πολυάνθρωπες πόλεις στα ευρωπαϊκά εδάφη του οθωμανικού κράτους και η πρώτη πόλη της αυτοκρατορίας που συνδέεται με την Κωνσταντινούπολη μέσω των Ανατολικών Σιδηροδρόμων (1869-1872).¹¹

Η δεσπόζουσα σημασία της Αδριανούπολης, της παλιάς πρωτεύουσας των Οθωμανών πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα από την Κωνσταντινούπολη προς τη Σόφια και το Βελιγράδι, τεκμηριώνεται από τη μνημόνευσή της όχι μόνο στην ελληνική, αλλά ταυτόχρονα στην οθωμανική και στην τουρκική λογοτεχνία. Η σύγχρονη τουρκική βιβλιογραφία εστιάζει: α. στη λόγια οθωμανική ποίηση ή αλλιώς στη λογοτεχνία Ντιβάν (Divan Edebiyatı), όπου ανασυντίθεται η φύση της Αδριανούπολης (Edirne), το κλίμα, το δομημένο περιβάλλον, τα τοπία, οι συνοικισμοί, οι κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης και η συνάφειά της με άλλες λογοτεχνικές πόλεις και β. στην τουρκική πατριωτική ποίηση μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (Tanzimat), όπου περισσότεροι από εκατό ποιητές αναπλάθουν την πόλη με τα ονομαστά μουσουλμανικά μνημεία και τα ποτάμια της και διεκτραγωδούν τις ιστορικές περιπέτειές της κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878, των Βαλκανικών Πολέμων και της ενσωμάτωσης της Ανατολικής Θράκης στην Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών.¹²

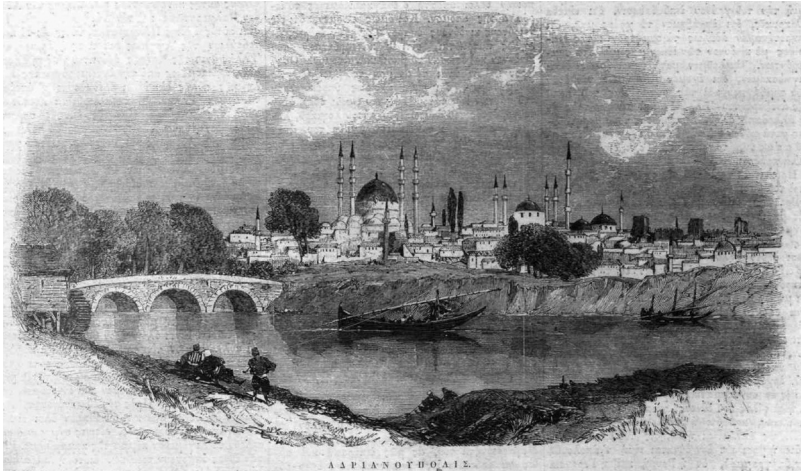
8 Α. Χρυσογέλου-Κατοχή, «Η εικόνα της Γερμανίας στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη», στο Θ. Αγάθος, Λ. Ιωακείμиду, Γ. Ξούριας (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Τιμητικός τόμος για την Έρη Σταυροπούλου*, Αθήνα 2020: Gutenberg, σ. 614-630.

9 Γ. Κωστακιώτης, «Οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στο ελληνικό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα», στο Τ. Δίπυ (επιμ.), *Τα πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών: Ο Ελληνισμός ως Πολιτιστικός και Οικονομικός Παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, Λογοτεχνία, Τέχνη, Κοινωνία*, București 2017: UER Press, σ. 580-588.

10 Ε. Σταυροπούλου, «Η εικόνα της Αμερικής στην ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα. Ανάμεσα στον εξωτισμό και την ουτοπία», *Σύγκριση* 16 (2005), σ. 5-33· Ν. Μαυρέλος, «Απεικονίσεις των ΗΠΑ από τρεις συγγραφείς στον 19^ο αιώνα: Κοραΐς, Ροΐδης, Επισκοποπούλος», στο Τ. Γ. Ραπατζίκου – Σ. Γεμεντζή-Μαλαθούνη (επιμ.), *Απ-εικονίσεις της Αμερικής*, Θεσσαλονίκη 2021: Hellenic Association for American Studies Digital Publications, σ. 30-45. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/helaasdp/catalog/book/65> (τελευταία πρόσβαση 29/10/2021).

11 Α. Yerolympos, «A contribution to the topography of 19th century Adrianople», *Balkan Studies* 34:1 (1993), σ. 50· η ίδια, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki 1996: University Studio Press, σ. 72-73· η ίδια, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2004: University Studio Press, σ. 187.

12 Ο. Ş. Gökay, «Divan edebiyatında şehirlere II: İstanbul ve Edirne» [Πόλεις στη λογοτεχνία

Εικόνα 1. Αδριανούπολη (1860)¹³

Η Αδριανούπολη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (Εικ. 1) καλύπτει μία ελαφρώς λοφώδη και πεδινή έκταση 360 εκταρίων, που διασχίζεται από τρία ποτάμια (τον Έβρο, τον Άρδα και τον Τούντζα). Στο κέντρο η δόμηση είναι πυκνή και διακρίνεται στην παλιά πόλη εντός των τειχών (Άστυ ή Κάστρο ή Καλειτζι), που κατοικείται κυρίως από μη μουσουλμάνους, και στην εκτός των τειχών (Εξώκαστρο ή Kaledişi), που οικοδομείται από τους Οθωμανούς έξω από το ανατολικό τμήμα των τειχών.¹⁴ Παρά τη συνεχή έλευση μουσουλμάνων προσφύγων λόγω των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων στα Βαλκάνια,¹⁵ το ελληνικό στοιχείο υπερτερεί πληθυσμιακά τόσο κατά τις ελληνικές¹⁶ όσο και κατά τις οθωμανικές πηγές. Εν-

Ντιβάν ΙΙ: Κωνσταντινούπολη και Αδριανούπολη], *Tarih ve Toplum* 18:106 (1992), σ. 9-12· S. Beyzadeoğlu, “Divan şiiirinde Edirne” [Η Αδριανούπολη στην ποίηση Ντιβάν], *Ozan Ağacı Kültür-Sanat-Edebiyat Dergisi* 9:59 (2007), σ. 8-12· M. Gürgendereli, *Osmanlı Dönemi Şiiirinde Edirne* [Η Αδριανούπολη στην ποίηση της οθωμανικής περιόδου], İstanbul 2016: Çantay Kitabevi· S. K. Güreşir, “Tanzimat Sonrası Türk Şiiirinde Edirne” [Η Αδριανούπολη στην τουρκική ποίηση μετά την περίοδο του Τανζιμάτ], *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20:37 (2019), σ. 1047-1073.

¹³ Ο Βρεταντικός Ασπέρ [Λονδίνο] Α':22 (Πέμπτη 6 Δεκεμβρίου 1860), σ. 545. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://hdl.handle.net/10797/13849> (τελευταία πρόσβαση 29/10/2021).

¹⁴ Βλ. Α. Yerolympos, “A contribution...”, ό.π., σ. 51-56· η ίδια, *Urban Transformations...*, ό.π., σ. 75-79· η ίδια, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης...*, ό.π., σ. 65.

¹⁵ Βλ. Τ. Enci, *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)* [Η Αδριανούπολη στην περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1908)], Διδακτορική διατριβή, Ankara 2019: Hacettepe Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Tarih Anabilim Dalı, σ. 251-264.

¹⁶ Για τις ελληνικές καταγραφές του πληθυσμού της Αδριανούπολης στον 19^ο αιώνα βλ. Εν. Balta, “Edirne Rum Cemaati (XIX. yüzyıl ortası – 1922)” [Η κοινότητα των Ρωμίων της Αδριανούπολης (μέσα 19^{ου} αιώνα – 1922)], μτφρ. Ι. Ergüden, στο E. Nedret İşli – M. Sabri Koz (επιμ.),

δεικτικά σημειώνουμε ότι το έτος 1858 ο πρόξενος της Ελλάδας στην Αδριανούπολη Κ. Π. Φοίβος υποστηρίζει πως η πόλη:

περιέχει 100 χιλιάδ. κατοίκων, ων αι μεν 45 χιλιάδ. Έλληνες, αι δε 35 Οθωμανοί [= μουσουλμάνοι], αι 5 Βούλγαροι δύω ειδών (1), αι 5 χιλιάδ. Αρμένιοι, αι 4 Εβραίοι και αι 6 χιλιάδ. Αλβανοί, και εξ άλλων μερών ξένοι περιέχει προς τούτοις και περί τας 30 οικογενείας Ευρωπαϊών (κοινώς Φράγκων).

(α) Βούλγαροι μετοικήσαντες εκ της κώμης Αβράδαλα, 12 ώρας βορείως απεχούσης της Φιλιππουπόλεως, περί τας αρχάς της παρούσης εκατονταετηρίδος, καλούμενοι Κλίνηδες ή Κλίντσουδες, και Βούλγαροι μετοικήσαντες εκ των πέριξ χωρίων, μισούντες τους πρώτους, ως ταραξίας και καταστροφείς χωρίων, κιογμπαζάνιδες αυτούς αποκαλούντες.¹⁷

Το 1862, σύμφωνα με σημείωση ανώνυμου αρθρογράφου, «έχει κατοίκους περί τας 140 χιλιάδας, εκ των οποίων 50 ως έγγιστα χιλιάδες είνε χριστιανοί του ανατολικού δόγματος».¹⁸ Ο Αδριανουπολίτης ιατρός, ιστοριογράφος και πολιτικός Κωνσταντίνος Γ. Κουρτίδης εικάζει ότι:

ολίγον προ του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-78 [...] ο πληθυσμός των κατοίκων της Αδριανουπόλεως, περιωρίζετο εις εκατόν δέκα χιλιάδας, εκ των οποίων Τούρκοι 40-45 χιλιάδες, Έλληνες 40 χιλιάδες, Εβραίοι 15 χιλιάδες, 5-6 χιλιάδες Αρμένιοι, περί τας 2 χιλιάδας Βούλγαροι και περί τας δύο χιλιάδας Φραγκολεβαντίνοι [...].¹⁹

Με βάση την οθωμανική απογραφή των ανδρών υπηκόων για τις στρατιωτικές και φορολογικές τους υποχρεώσεις και κατά τους υπολογισμούς της τουρκικής βιβλιογραφίας,²⁰ το 1831, από τον συνολικό πληθυσμό του αστικού πυρήνα της Αδριανούπολης που ανέρχεται σε 47.950 άτομα, οι μουσουλμάνοι είναι 20.348 (ποσοστό 43%), οι ελληνορθόδοξοι 20.084 (42%), οι Αρμένιοι και οι ξένης προέλευσης 3.510 (7%) και οι Εβραίοι 4.002 (8%). Από τους μη μουσουλμάνους οι 2.654

Edirne: serhattaki payitaht [Αδριανούπολη: μια πρωτεύουσα στα σύνορα], İstanbul 1998: Yarı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, σ. 230-233· η ίδια, «La communauté grecque d'Andrinople (milieu du XIXe siècle-1922)», *Η καθ' ημάς Ανατολή Δ'* (1998), σ. 39-45· Δ. Ν. Κιηγμάς – Γ. Β. Ρυζιώτης, *Αδριανούπολη, Καραγάτς, Νέα Ορεστιάδα: μια πόλη, Νέα Ορεστιάδα 2010: Χρυσή Εμμανουηλίδου Γραφικές Τέχνες Α.Ε.*, σ. 100-101· Ευ. Δ. Χολέβα, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη Νότια Θράκη: κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως, 1870-1912*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2015: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας Ιστορίας, σ. 170-180.

¹⁷ [Κ. Π. Φοίβος], «Περί Αδριανουπόλεως», *Πανδώρα* ΙΓ':291 (1 Μαΐου 1862), σ. 69.

¹⁸ «Αδριανούπολις (Γεωγραφική και ιστορική σημείωσις)», στο Σ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Ο Χρόνος. Ημερολόγιον του έτους 1863*, Εν Αθήναις 1862: Εκ του Τυπογραφείου «Ο Λόγιος Ερμής», σ. 61.

¹⁹ Κ. Γ. Κουρτίδης, «Αδριανούπολις», *Θρακικά* 25 (1956), σ. 165.

²⁰ Βλ. αναλυτικά Ε. Tonta Ak, "19. Yüzyıl Edirne Nüfusu: Demografik ve Sosyal Bir Değerlendirme" [Ο πληθυσμός της Αδριανούπολης κατά τον 19^ο αιώνα: Μία δημογραφική και κοινωνική μελέτη], στο İ. Sezgin, C. Fedakâr, H. Demiroğlu (επιμ.), *Uluslararası Edirne'nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu* [Διεθνές Συμπόσιο για την 650^η επέτειο της Άλωσης της Αδριανούπολης], Edirne 2012: Trakya Üniversitesi – Edebiyat Fakültesi – Tarih Bölümü, σ. 236-239.

(ποσοστό 15,4% εξαιρουμένων των παιδιών) ανήκουν στην τάξη των πλουσιών και ζουν, ως επί το πλείστον, στο κέντρο της πόλης. Το 1842-1843, από τους 46.282 κατοίκους της πόλης, οι μουσουλμάνοι υπολογίζονται σε 18.366 και οι Έλληνες σε 18.350 (ποσοστό 40% και για τις δύο εθνοτικές ομάδες).²¹ Το 1870-1871 ο πληθυσμός της Αδριανούπολης και των περιχώρων της αυξάνεται σε 137.322 άτομα, από τα οποία οι μουσουλμάνοι είναι 40.230 και οι μη μουσουλμάνοι 97.092.²² Το 1876 από τον συνολικό αριθμό 28.182 ανδρών στο κέντρο της πόλης, οι 11.051 (39,21%) προσδιορίζονται ως Ρωμιοί και Βούλγαροι.²³ Οι οθωμανικές μαρτυρίες καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα σταθερά αναδεικνύουν την πολυεθνική δημογραφία της Αδριανούπολης και εκτιμούν τον αριθμό των μη μουσουλμάνων κατοίκων ως υψηλότερο από τον αντίστοιχο των μουσουλμάνων.

Η έρευνά μας για την απεικόνιση της Αδριανούπολης έχει αποδελτιώσει διακόσιες είκοσι (225) περίπου αυτοτελείς εκδόσεις της ελληνικής πεζογραφίας²⁴ από τα τριακόσια ογδόντα ένα (381) πρωτότυπα μυθιστορήματα και συλλογές διηγημάτων του 19^{ου} αιώνα, κατά την καταμέτρηση της Σοφίας Ντενίση και του Λάμπρου Βαρελά.²⁵ Προς το παρόν δεν έχει επεκταθεί μεθοδικά στο εξαιρετικά ενδιαφέρον και αρκετά άγνωστο ακόμη υλικό των περιοδικών, των ημερολογίων και των εφημερίδων. Στο χρονικό διάστημα 1839-1895 μνεία της Αδριανούπολης γίνεται σε δεκατέσσερα (14) αφηγηματικά κείμενα των Γρηγόριου Παλαιολόγου, Στέφανου Ξένου, Νικόλαου Β. Βωτυρά, Παναγιώτη Σούτσου, Χρήστου Α. Παρμενίδη, Κωνσταντίνου Ράμφου, Λάμπρου Γ. Παναγιωτόπουλου ή Ενυάλη, Νικόλαου Ε. Μακρή, Παναγιώτη Σ. Συνοδιού, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Σαράντη Ι. Σαραντίδη και Γ. Μ. Βιζυηνού, παρότι θα ανέμενε κανείς πολύ περισσότερα πεζογραφήματα λόγω της σπουδαιότητας της πόλης και για τους χριστιανούς και για τους μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας. Από τα παραπάνω κείμενα, ένδεκα (11) είναι μυθιστορήματα και τρία (3) εκτενή διηγήματα. Τα εννέα (9) μυθιστορήματα και διηγήματα έχουν ιστορικό περιεχόμενο, καθώς επικεντρώνονται στο οθωμανικό παρελθόν ή στην επανάσταση του 1821, ενώ τα υπόλοιπα διαθέτουν υπόθεση συγχρονική προς τη συγγραφή τους. Ένδεκα (11)

21 Ο.π., σ. 239-243.

22 Ο.π., σ. 257-258.

23 T. Sarıoğlu, "Edirne Vilayet Salnâmelerine göre Edirne'de Nüfus (1870-1903)" [Ο πληθυσμός στην Αδριανούπολη σύμφωνα με τις επετηρίδες του Βιλαετίου Αδριανούπολης (1870-1903)], στο Ε. Karaca (επιμ.), *Tarih Öncesinden Cumhuriyete Edirne Üzerine Araştırmalar* [Μελέτες για την Αδριανούπολη από την προϊστορική περίοδο στη Δημοκρατία], Edirne 2021: Trakya Üniversitesi, σ. 405-406.

24 Το υλικό προέρχεται από το ερευνητικό πρόγραμμα του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, με επιστημονικό υπεύθυνο τον γράφοντα, για τη συγκρότηση ηλεκτρονικής βιβλιογραφικής βάσης των αυτοτελών, πρωτότυπων ελληνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων που εκδίδονται κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

25 Λ. Κουζέλη, «Μυθιστορία, περιπέτεια, έθνος και ρομαντισμός», εφ. *Το Βήμα* (29 Ιουλίου 2016). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.tovima.gr/2016/07/29/books-ideas/mythistoria-peripeteia-ethnos-kai-romantismos/> (τελευταία πρόσβαση 29/10/2021).

τυπώνονται στην Αθήνα, ένα (1) στην Κωνσταντινούπολη και δύο (2) στο Λονδίνο. Επιπλέον, έξι (6) απευθύνονται στο λόγιο κοινό και τα άλλα οκτώ (8) σε πιο λαϊκό.

Από την έρευνά μας δεν προκύπτει κάποιο αφήγημα όπου η Αδριανούπολη να προκρίνεται ως το κύριο σκηνικό της πλοκής ούτε απαντάται κάποιος βασικός χαρακτήρας που να έλκει την καταγωγή του από εκεί. Πρωτίστως προβάλλεται το οθωμανικό οικιστικό περιβάλλον και μυθοποιούνται τα πρόσωπα της οθωμανικής διοίκησης της πόλης. Σχεδόν αγνοούνται τα χριστιανικά κτήρια και οι συνοικίες και παρακάμπτεται η κοινωνική δραστηριότητα των Ρωμιών. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της Αδριανούπολης στα δεκατέσσερα κείμενα μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες.

Στην πρώτη κατατάσσουμε τις αφηγήσεις όπου η Αδριανούπολη χρησιμοποιείται ως ένας από τους τόπους της δράσης των πρωταγωνιστών – όχι όμως ο πρωτεύων. Τέτοιες περιπτώσεις είναι τα εξής έργα:

α. Το ογκώδες μυθιστόρημα *Ο Διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει* (1862) του Στέφανου Ξένου, που εκδίδεται πρώτα στα αγγλικά το 1851.²⁶ Ο Ρωμιός άρχοντας Δανιήλ Κοκκάλας ή πρίγκιπας Καλλιμάχης είναι σύμβουλος και συμπαραστάτης του μεταρρυθμιστή –κατά τον αφηγητή– σουλτάνου Μαχμούτ του Β΄ (II. Mahmud), του σουλτάνου των χρόνων της ελληνικής επανάστασης. Ο Κοκκάλας πέφτει θύμα απαγωγής και φυλακίζεται για μήνες από τον αντίμαχό του, τον ακόλαστο Μεγάλο Βεζίρη Δαλπτατάν Πασά, στην Αδριανούπολη.

β. Το πολυσέλιδο διήγημα «*Ο κόμης Ιβανόφσκης*», που δημοσιεύεται το 1871 στο περιοδικό *Παρθενών* και το οποίο υπογράφει ο μετέπειτα διπλωμάτης από τη Φιλιππούπολη Λάμπρος Γ. Παναγιωτόπουλος ή Λάμπρος Ενωάλης, όπως αργότερα αλλάζει το επώνυμό του.²⁷ Ο Ενωάλης θεωρείται από τους δημοσιογραφικούς κύκλους της εποχής ότι «απέκτησεν αναμφισβήτητον [ε]ιδικότητα εν τη νεοελληνική διηγηματογραφία, ως τούτο ανομολογούσι και οι αυστηρότεροι και οι δυστροπώτεροι ακόμη των λογοκριτών».²⁸ Ο διεφθαρμένος Ρώσος κόμης Ιβανόφσκης αποστέλλεται το 1863-1864 από την τσαρική αυλή ως πράκτορας του

²⁶ Παραπέμπουμε στην πέμπτη έκδοση που από αβλεψία παρουσιάζεται ως τέταρτη: Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία ήτοι Σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει. Εξόχου πρωτοτυπίας κοινωνικόν μυθιστόρημα*, Εν Αθήναις *1892: Εκ των Βιβλιοεκδοτικών Καταστημάτων Αναστασίου Δ. Φέξη. Για το μυθιστόρημα βλ. Α. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, Αθήνα *1991: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 73-76· Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και Ο Βρετανικός Αστήρ, Διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2003: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, σ. 242-259, 507· Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 455-499· Ζ. Georgiadou, *The Mysteries of Constantinople...*, ό.π., σ. 101-109, 219-231.

²⁷ Λ. Γ. Παναγιωτόπουλος, «Ο κόμης Ιβανόφσκης. Διήγημα», *Παρθενών* Α':2 (Απρίλιος 1871), σ. 110-116· Α':3 (Μάιος 1871), σ. 183-192· Α':4 (Ιούνιος 1871), σ. 239-246· Α':5 (Ιούλιος 1871), σ. 304-313. Για τον συγγραφέα, το διήγημα και τις εκδόσεις του βλ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Ο Λάμπρος Ενωάλης (1848-1932) και το πεζογραφικό του έργο», στο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979: χ.ε., σ. 241-244, 246-247, 254-264, 268, 269.

²⁸ «Χρονικά και Ανάλεκτα», εφ. *Νεολόγος* (15 Φεβρουαρίου 1890), σ. 3.

πανσλαβισμού στην Αδριανούπολη για να υποσκάψει τον ελληνισμό στη Θράκη και στη Μακεδονία:

Η αυλή της Ρωσίας ιδούσα το σχέδιόν της στεφθέν υπ' εντελούς επιτυχίας ενόμισε καλόν να πέμψη τον αυτόν άνθρωπον και εις Αδριανούπολιν ίνα εκείθεν ως εκ κέντρου εκτείνη τας ενεργείας του εφ' όλης της Θράκης και Μακεδονίας.

Γνωστή τοις πάσιν η φοβερά πάλη ην ανέλαβεν ο ελληνισμός εις τα μέρη εκείνα καθ' όλου του όγκου του Πανσλαυισμού. [...]

Μετ' ολίγον ιδού ο αυτός απόστολος του Πανσλαυισμού, ο κόμης Ιβανόφσκης, φθάνει εις την Θράκην· πριν όμως αποκατασταθή εν Αδριανουπόλει απεφάσισε να σπουδάση τους κατοίκους των επί του Αίμου χωριών, ων τα πλείστα κατοικούνται υπό Βουλγάρων.²⁹

Ωστόσο, επειδή ερωτεύεται παράφορα μία παντρεμένη Ρωμιά, κόρη πλούσιου κτηματία του Βουκουρεστίου, εγκαθίσταται στην κωμόπολη Καζανλίκιον στους πρόποδες του Αίμου (σημερινό Kazanlak – Казанлък της Βουλγαρίας), επιδιέχεται σε εγκληματικές και ανήθικες πράξεις και σκοτώνεται.

γ. Το «ιστορικόν τουρκικόν διήγημα», δηλαδή διήγηση που υποτίθεται ότι συμβαίνει στα οθωμανικά συμφραζόμενα του 16^{ου} αιώνα, «**Περιπέτεια δύο ανθρώπων χαρεμίου**» (1879) του πολυγραφότατου ποιητή, δραματουργού και δημοκράτη αγωνιστή από την Πάτρα Παναγιώτη Σ. Συνοδινού.³⁰ Το διήγημα εμπεριέχεται ως δεύτερο μέρος σε σύμμεικτο με πεζά και ποιήματα τόμο.³¹ Ο «πολυπαθής» «Ελληνόπαις» και «ευπατρίδης» Κωνστάντιος –«μικρός ανεψιός της Αθηναίας αγίας Φιλοθέης» που προσποικείται τον ευνούχο του χαρεμίου– και η «Σουλτανίς» Μπερμπογιά –κόρη «του κραταιού σουλτάνου»– είναι ένα κυνηγημένο ζεύγος αλλοεθνών εραστών, που δραπετεύει από τους διώκτες του, κρύβεται σ' ένα σκοτεινό δάσος με κυπαρίσσια στην περιοχή «εις το μεταξύ Βυζαντίου και Ανδριανουπόλεως (sic) κέντρον» και στη συνέχεια φυλακίζεται «εν τω ερημικώ πύργω του σατράπου Μουσαά-Γουσμανλήχ», πρώην «Πασά της Ανδριανουπόλεως (sic)».³²

δ. Το «πρωτότυπον μυθιστορικόν ειδύλλιον» **Θρακικαί Σκηναί** (1891) του φοιτητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από την Τυρολόη της Ανατολι-

29 Λ. Γ. Παναγιωτόπουλος, «Ο κόμης Ιβανόφσκης...», ό.π., σ. 186.

30 Για τον συγγραφέα βλ. Β. Κ. Λάζαρης, *Παναγιώτης Συνοδινός. Ένας ρομαντικός πατρινός του δέκατου ένατου αιώνα*, Πάτρα 2000: Αρχαϊκές Εκδόσεις· Ε. Ε. Στιβανάκη, «Παναγιώτης Συνοδινός και Ανδρέας Ρηγόπουλος. Δύο ρομαντικοί θεατρικοί συγγραφείς στην Πάτρα του 19^{ου} αι.», στο Κ. Γεωργακάκη (επιμ.), *Σχέσεις του νεοελληνικού θεάτρου με το ευρωπαϊκό. Διαδικασίες πρόσληψης στην ιστορία της ελληνικής δραματουργίας από την Αναγέννηση ως σήμερα. Πρακτικά Β' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 2004: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών – Ergo, σ. 83-84.

31 Π. Σ. Συνοδινός, *Αθύρματα Ποιήσεων. Συλλογή ενδεκάτη*, Αθήνησιν 1879: Εκ του Τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, σ. 159-224.

32 Ο.π., σ. 167, 171, 174, 176, 187, 189, 191, 198, 212, 223.

κής Θράκης και κατόπιν γιατρού στη Ραιδεστό Σαράντη Ι. Σαραντίδη.³³ Το μυθιστόρημα, που λάνθανε στην έρευνα μέχρι τη δημοσιοποίησή του από τον γράφοντα,³⁴ χρησιμοποιεί πολλά από τα μοτίβα του είδους των «Αποκρύφω» πόλεων.³⁵ Προτάσσονται «ιστοριογραφικά σημειώσεις», με ιστορικές, αρχαιολογικές και γεωγραφικές πληροφορίες, για ορισμένες πόλεις της Ανατολικής Θράκης (Τυρολόη, Ραιδεστό, Πέρινθο-Ηράκλεια και Σηλυβρία), στις οποίες εκτυλίσσεται τμήμα της πλοκής.³⁶ Την εικοσαετία 1860-1880 ο Στέφανος από την Τυρολόη, γιος ενός πλούσιου κτηματία και ερωτευμένος με την Ιάνθη, συκοφαντείται, από τον κακούργο και αρχηγό συμμορίας εγκληματιών Γεράσιμο, για τον φόνο του καλύτερού του φίλου στη Ραιδεστό. Προηγουμένως ο Γεράσιμος έχει διαπράξει τετραπλή δολοφονία στην Αδριανούπολη:

—Ποία νέα;

—Τα της Αδριανουπόλεως.

—Και τι έγεινεν εις την Αδριανούπολιν. [...]

—Άκουσε λοιπόν. Σήμεραν ήλθεν εις εξ Αδριανουπόλεως, όστις μας διηγήθη ότι εις την Αδριανούπολιν προ δεκαπενθημερίας εγένετο στυγερόν κακούργημα. Νέος τις, καλού και πλουσίου εξωτερικού συνέζη από πολλού μετά τινος οικογενείας, εν Αδριανουπόλει, η οικογένεια είχε μίαν θυγατέρα ωραιωτάτην [...]. Ο νέος, φίλε μου, αφού ηπάτησε την νέαν [...] και επειδή αφ' ενός μεν δεν ήθελε την νέαν αφ' ετέρου δε επόθει και τα χρήματά της, εγείρεται κατά τινα βροχεράν νύκτα και όλως ασυνειδώς το θηρίον φονεύει θυγατέρα πατέρα και μητέρα και [...] λέγουν μάλιστα ότι αυτός ο ίδιος εφόνευσε και τον νυκτοφύλακα της συνοικίας εκείνης διότι ούτος ηθέλησε να τον εμποδίση από του να φύγη [...].³⁷

Ο Στέφανος οδηγείται άδικα για δύο μήνες στο δεσμοκτήριο της Αδριανούπολης και έπειτα στην τρομερή σπηλαιώδη φυλακή του Ζινδάν στο Διδυμότειχο, που στην πραγματικότητα έως το 1860 συνιστά το κέντρο κράτησης των δολο-

33 Σ. Ι. Σαραντίδης, *Θρακικάί Σκηναί. Μυθιστορικών ειδύλλιον πρωτότυπον*, Εκδίδοται αδεία του Υπουργ. της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εν Κωνσταντινουπόλει 1891: Τύποις Β. Φιλιππίδου Κουρσούμ-Χαν αριθθ. 3.

34 Για τον Σαραντίδη και το μυθιστόρημά του βλ. Θ. Β. Κούγκουλος, «Δύο μυθιστορήματα στο περιθώριο της πεζογραφίας του 1880: Η εικόνα του Έλληνα αστού της οθωμανικής περιφέρειας», στο Ζ. Γαβριηλίδου, Μ. Κωνσταντινίδου, Ν. Μαυρέλος, Ι. Ντεληγιάννη, Ι. Παπαδοπούλου, Γ. Τσομής, Π. Συμεωνίδου (επιμ.), *Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.*, τ. Β', Κομοτηνή 2018: Σαΐτα, σ. 333-357.

35 Γ. Γκότση, «Τα ελληνικά αστικά απόκρυφα του 19^{ου} αιώνα: ένα "λαϊκό" είδος μυθιστορήματος;», στο Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα...*, ό.π., σ. 223 (σημ. 76), 225.

36 Δ. Κουντουράκης, «Τα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία στις "Ιστοριογραφικές Σημειώσεις" του μυθιστορήματος *Θρακικάί Σκηναί* (1891) του Σαράντη Ι. Σαραντίδη», στο Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα...*, ό.π., σ. 347-374.

37 Σ. Ι. Σαραντίδης, *Θρακικάί Σκηναί...*, ό.π., σ. 69-70.

φόνων από τα σαντζάκια της Αδριανούπολης και της Φιλιππούπολης:³⁸

[...] απεστάλη εις το Ζηνδάν (εσώγειος φυλακή) του Διδυμοτείχου, το οποίον ήτο προσδιωρισμένον διά τους μεγάλους κακούργους, και περίφημον διά το τρομακτικόν αυτού.

[...] εκλείσθη εις το κάτεργον του Ζηνδάν, εις το βαθύ εκείνο της κολάσεως έρεβος, εις ο ουδέν άλλο έπιπλον, πλην μιας ρακώδους εξ αχύρων στρωμνής υπήρχεν, και εις ο η υγρασία έρρεε καθ' εκάστην στιγμήν εκ των τοίχων, [...].³⁹

Μετά από δύο χρόνια δίδεται αυτοκρατορική χάρη στους κρατούμενους και ο Στέφανος φεύγει με τα πόδια από το Διδυμοτείχο για την Αδριανούπολη. Εκεί ένας νυχτοφύλακας «εκ του κακού του περιβλήματος» τον νομίζει «ως φαυλόβιόν τινα» και τον συλλαμβάνει. Ο «φύσει καλοκάγαθος» Τούρκος ανακριτής τον λυπάται, τον φροντίζει και τον συστήσει στον «Πασά της Αδριανουπόλεως» για γραμματέα. Ο εργατικός Στέφανος κερδίζει την εμπιστοσύνη του Πασά, ο οποίος τον αγαπά σαν γιο του, ανέρχεται έως το «επίζηλον του διερμηνέως αξίωμα» και αφού συμπληρώσει ένα έτος διαμονής στην Αδριανούπολη στέλνεται «εις την θέσιν της υποδιερμηνείας του Σερασκεράτου Κωνσταντινουπόλεως».⁴⁰ Στο τέλος η αρετή θριαμβεύει. Ο Γεράσιμος καταδικάζεται σε θάνατο από τη δικαιοσύνη και ο Στέφανος παντρεύεται την καλή του.

ε. Το πολυσυζητημένο διήγημα «**Ο Μοσκώβ-Σελήμ**» (1895) του Γ. Μ. Βιζυηνού, που δημοσιεύεται όταν ο λογοτέχνης είναι έγκλειστος στο Δρομοκαΐτειο.⁴¹ Ανάμεσα στις οδυνηρές διαδρομές του βίου του βασανισμένου Τούρκου της Βιζύης, που διακατέχεται από την αμφίθυμη εμμονή να μεταλλαχθεί σε Ρώσο, είναι η Αδριανούπολη⁴² ως σταθμός του οθωμανικού στρατού στην έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου το 1853 («Βασιλικό διάταγμα: Οι νεοσύλλεκτοι να ξεκινήσουν αυτήν την στιγμή διά την Αδριανούπολη»), ενώ μετά τη μάχη της Πλεύνας (1877)⁴³ κατά την αιχμαλωσία του στη Ρωσία γνωρίζει τον πατέρα της «εύμορφης» Παυλόφ-

38 K. Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri* [Οι φυλακές του βιλαετίου Αδριανούπολης κατά τη Δεύτερη Συνταγματική Περίοδο], Διδακτορική διατριβή, Serdivan 2012: Sakarya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, σ. 26-27.

39 Σ. Ι. Σαραντίδης, *Θρακικά Σκηναί...*, ό.π., σ. 104.

40 Ό.π., σ. 121, 122, 123, 124.

41 Α. Σαχίνης, «Γεώργιος Βιζυηνός», στο *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα 1973: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 180-181· Β. Αθανασόπουλος, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, Αθήνα 1992: Καρδαμίτσας, σ. 152-153· Μ. Χρυσανθόπουλος, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Αθήνα 1994: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 131-133.

42 Για την Αδριανούπολη στη διηγηματογραφία του Γ. Μ. Βιζυηνού βλ. και Θ. Β. Κούγκουλος, *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ. Μ. Βιζυηνού*, Granada 2020: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, σ. 37.

43 Για τη συμμετοχή του Μοσκώβ-Σελήμ στις μάχες του οθωμανικού στρατού βλ. Ι. Μ. Μπακιρτζής, *Οι ιστορικές συνιστώσες της ιδεολογίας και του έργου του Γεωργίου Βιζυηνού και η οθωμανοκρατία στη Θράκη το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1999: Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Κοινωνιολογίας, σ. 179, 414-440.

σκας, «ένα γέρον αξιωματικό από εκείνους που ήλθαν εις τα εικοσιενιά εις την Αδριανούπολιν».⁴⁴

Από τα πέντε έργα της πρώτης κατηγορίας, της Αδριανούπολης ως επικουρικού τόπου δράσης, δεν είναι σύμπτωση πως οι συγγραφείς των τριών έχουν θρακική ρίζα: ο Παναγιωτόπουλος ή Ενυάλης από τη Φιλιππούπολη, ο Σαραντίδης από την Τυρολόη και ο Βιζυηνός από τη Βιζύη. Στα διηγήματα «Ο κόμης Ιβανόφσκις», «Περιπέτεια δύο ανθρώπων χαρεμίου» και «Ο Μοσκώβ-Σελήμ», η Αδριανούπολη περιλαμβάνεται απλώς στον κατάλογο των αλληπάλληλων μετακινήσεων που πραγματοποιούν με ένταση τα κεντρικά δρώντα πρόσωπα και το τοπωνύμιό της αναφέρεται στην αφήγηση χωρίς να συνοδεύεται από άλλες τοπογραφικές λεπτομέρειες. Ορισμένες επιλεκτικές όψεις του εσωτερικού της πόλης σκιαγραφούνται αποκλειστικά και μόνο στα μυθιστορήματα *Ο Διάβολος εν Τουρκία* του Ξένου και *Θρακικάί Σκηναί* του Σαραντίδη.

Κοινά στοιχεία των δύο μυθιστορημάτων στην αφηγηματική απεικόνιση της Αδριανούπολης είναι:

ι. Η εξίσωση της πόλης με τον χώρο φυλάκισης μυθοπλαστικών χαρακτήρων από την ελληνική ομογένεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι φυλακές στην Αδριανούπολη του 19^{ου} αιώνα,⁴⁵ μέχρι την εξόντωση των Γενίτσαρων (1826) από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄, είναι ένα κάτεργο για εγκληματίες που βρίσκεται στον πύργο Ζινδάν (Zindan Kulesi) της νοτιοανατολικής γωνίας του τείχους προς την κατεύθυνση των ποταμών Τούντζα και Έβρου. Το 1847 εγκαινιάζονται εκσυγχρονισμένες δημόσιες φυλακές στο συγκρότημα Devenci Han, απέναντι από τα οθωμανικά ανάκτορα, οι οποίες ανακαινίζονται το 1858 και το 1886, ύστερα από την ερείπωσή τους κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Μπορούν να φιλοξενήσουν περίπου εκατό κρατούμενους, αλλά συνωθούνται πολύ περισσότεροι· έως και τετραπλάσιος αριθμός εγκάθειρκτων.

Στον *Διάβολο εν Τουρκία* ο Δανιήλ Κοκκάλας εκμυστηρεύεται στον σουλτάνο ότι ήταν αλυσσοδεμένος για δεκατέσσερις μήνες στη «σκοτεινήν και στενήν ειρκτήν» «της Αδριανουπόλεως»⁴⁶ και περιγράφει με αρκετά αόριστο τρόπο τη διαρρύθμιση των δεσμητηρίων και τη γεινιάσή τους με τον κήπο του σουλτανικού ανακτόρου της πόλης:

Πάραυτα τώρα έθεσαν το πτώμα εντός νεκροκραββάτου και ο δεσμοφύλαξ και ο δήμιος τον μετέφερον εις φρέαρ βαθύτατον, συγκοινωνούν με

44 Γ. Μ. Βιζυηνός, *Τα Διηγήματα*, Β. Αθανασόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1991: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 347, 372-372.

45 Για τις φυλακές στην Αδριανούπολη κατά τον 19^ο αιώνα βλ. Γ. Ι. Λαμπουσιάδης, *Περί των τειχών της Αδριανουπόλεως. Μελέτη αρχαιολογική*, Εν Ορεστιάδι 1923: Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως, σ. 19· Π. Ι. Αξιώτης, *Η Αδριανούπολις (Θράκη – Ανατολική Ρωμυλία) από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1922*, Θεσσαλονίκη 1949: χ.ε., σ. 28· Κ. Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde...*, ό.π., σ. 25-38· S. E. karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839)* [Η Αδριανούπολη στην οθωμανική διοίκηση (1789-1839)], Διδακτορική διατριβή, Elazığ 2018: Fırat Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Tarih Ana Bilim Dalı, σ. 24.

46 Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία...*, τ. Α΄, ό.π., σ. 65, 66, 67.

τον ποταμόν, και το έρριψαν. Έκτοτε οι εκτός της φυλακής φύλακες έπαυσαν· ο δε δεσμοφύλαξ με έδωσε το κλειδίον των αλύσεων μου· μ' έδωσε τ' αναγκαία εργαλεία διά την όρυξιν των τοίχων. Διότι ήτον αδύνατον από την αόρατον θύραν να με δραπετεύση. Μετά δύο ημέρας ήνοιξα μεγάλην οπήν και εξήλθον εις τον κήπον του Σεραγίου· [...]. Μετά ταύτα προχθές το εσπέρας επί δύο καλών ίππων αφήσαμεν την Αδριανούπολιν.⁴⁷

Αναλόγως, στο «ειδύλλιον» *Θρακικαί Σκηναί* ο Στέφανος, ύστερα από την εσφαλμένη ενοχοποίησή του για τον φόνο στη Ραιδεστό, καταρχήν μεταφέρεται για ένα δίμηνο «εις τας φυλακάς της Αδριανουπόλεως» και από παρεξήγηση εγκλείεται ξανά εκεί για τέσσερις μέρες κατά την επάνοδό του στην πόλη.⁴⁸

ii. Η ανάδειξη των ποταμών της πόλης σε αντιπροσωπευτικό τοπίο της Αδριανούπολης. Στον *Διάβολο εν Τουρκία*, με αφορμή τη δραπέτευση του Δανιήλ Κοκκάλα, επισημαίνεται η ύπαρξη ανώνυμου ποταμού σε κοντινή απόσταση από τις φυλακές και το Σεράγι.⁴⁹ «Μετ' ολίγον ο δήμιος και ο δεσμοφύλαξ τον έρριψαν εντός του πηγαδιού του ποταμού εις τρόπον ώστε πώποτε δεν θέλει φανή ίχνος αυτού».⁵⁰ Ακολούθως ο αφηγητής των *Θρακικών Σκημών*, εξιστορώντας την άφιξη του Στέφανου τα μεσάνυχτα στην Αδριανούπολη μετά την αποφυλάκισή του από το Διδυμότειχο, υποδεικνύει ως πρώτο αξιοθέατο για τον επισκέπτη της τη μεγάλη γέφυρα του ποταμού Έβρου:

Ήτο ήδη μεσονύκτιον, ότε επλησίασε πλησίον της μεγάλης επί του Εύρου (sic) γεφύρας, όπου εκαθέσθη, ίνα αναπαυθή ολίγον εκ της μεγάλης κοπώσεώς του.
Μετά ανάπαυσιν ημισείας σχεδόν ώρας, προχωρεί προς την πόλιν, διέρχεται την μεγάλην γέφυραν, και εισέρχεται εντός της πόλεως.⁵¹

Επιπρόσθετα, στην αφήγηση αναδύονται ασαφώς «το μέρος ένθα έκειντο τα Ξενοδοχεία της πόλεως» και ένας «πεπαλαιωμένος» και «πενιχρός» οικίσκος, από εκείνους «όπου τα κατώτατα της κοινωνίας στρώματα συναγελάζονται».⁵²

iii. Η ενσωμάτωση στη μυθοπλασία των πραγματικών Οθωμανών βαλίδων της Αδριανούπολης σε αρμονία με τον χρόνο της ιστορίας (αφηγημένο χρόνο). Στον *Διάβολο εν Τουρκία*, που διαδραματίζεται στο χρονικό διάστημα 1827-1829,⁵³ ο Δανιήλ Κοκκάλας παγιδεύεται από τον Μεγάλο Βεζίρη Δαλπατάν Πασά με τη συνδρομή του εξαδέλφου του, Διοικητή της Αδριανουπόλεως. Στο ελληνικό

47 Ο.π., σ. 70-71.

48 Σ. Ι. Σαραντίδης, *Θρακικαί Σκηναί...*, ό.π., σ. 104, 122.

49 Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία...*, τ. Α', ό.π., σ. 70.

50 Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία...*, τ. Β', Εν Αθήναις 41902: Εκ των Βιβλιοεκδοτικών Καταστημάτων Αναστασίου Δ. Φέξη, σ. 46.

51 Σ. Ι. Σαραντίδης, *Θρακικαί Σκηναί...*, ό.π., σ. 120.

52 Ο.π., σ. 120, 121.

53 Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 464-465.

κείμενο του *Διαβόλου εν Τουρκία* το όνομα του Διοικητή της Αδριανουπόλεως παραδίδεται σε δύο τύπους – δείγμα βέβαια της προχειρογραφίας του Ξένου: αρχικά αναφέρεται ως Απτουραμάν Πασάς⁵⁴ και έπειτα διορθώνεται σε Απτουλάχ Πασάς.⁵⁵ Εντούτοις, στο προγενέστερο αγγλικό (1851) αναγράφεται μόνο με τον δεύτερο τύπο: Abdhoulah.⁵⁶ Κατά την τουρκική ιστοριογραφία το 1826 ή το 1828, στην περίοδο της πρώτης προσωρινής κατοχής της Αδριανούπολης από τους Ρώσους, βαλής είναι ο Abdurrahman Vecihi ή Adurrrahim paşa από το Ερζερούμ.⁵⁷ Φαίνεται ότι ο Ξένος όταν κυκλοφορεί το έργο στα ελληνικά μπερδεύεται μεταξύ του υπαρκτού προσώπου και της μυθοπλαστικής απόδοσής του (το όνομα Απτουλάχ ξεκινά ηχητικά όπως και το Απτουραμάν) και ίσως ασυνείδητα αποκαλύπτει την πηγή του.

Στο μυθιστόρημα *Θρακικαί Σκηναί* ως αρωγός στα δεινά του Στέφανου παρουσιάζεται ο «καλό[ς] Νομάρχη[ς] της Αδριανουπόλεως» Χουσεΐν Πασάς, ο οποίος είναι «περιβόητο[ς] διά τας αγαθοεργίας του, και την προς τα καλά αγάπην του» και «αγαπά πολύ τα γράμματα».⁵⁸ Πράγματι, ο βαλής της Αδριανούπολης το 1877 ή το 1878 ονομάζεται Hüseyin Cemil paşa. Ο αληθινός Χουσεΐν Πασάς ανήκει στην οικογένεια του βεζίρη Abdi Paşazade, είναι στρατιωτικός και κυβερνητικός αξιωματούχος και στον ρωσοτουρκικό πόλεμο τοποθετεί τα πυρομαχικά και τα πολεμοφόδια του οθωμανικού στρατού στο ιστορικό παλάτι της Αδριανούπολης –για να μην πέσουν στα χέρια του εχθρού– και το πυρπολεί.⁵⁹ Οι μυθοπλαστικοί βαλήδες έχουν διαφορετικό αξιολογικό πρόσημο στα δύο μυθιστορήματα. Ο Απτουραμάν / Απτουλάχ Πασάς είναι ένας αρνητικός ήρωας που παίζει ενεργό ρόλο στις ραδιουργίες της σουλτανικής αυλής, ενώ ο Χουσεΐν Πασάς ένας θετικός ήρωας που εκπροσωπεί την οθωμανική διοίκηση όπως θα έπρεπε να είναι.

Στη δεύτερη κατηγορία η Αδριανούπολη καταγράφεται στον επίσημο τίτλο του σουλτάνου και απαριθμείται στα αυτοκρατορικά διατάγματα ως μία από τις μεγάλες και ιερές πόλεις που προστατεύει ο απόλυτος μονάρχης. Στον *Διάβολο εν Τουρκία* του Ξένου, ο σουλτάνος Μαχμούτης αποκαλείται σε φερμάνιον «ηγεμών των τεσσάρων μεγάλων πόλεων, Κωνσταντινουπόλεως, Αδριανουπόλεως, Προύσης και Δαμασκού»⁶⁰ και στο «πρωτότυπον ιστορικών επεισόδιον της εν

54 Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία ...*, τ. Α', ό.π., σ. 72, 80.

55 Ό.π., σ. 396· τ. Β', σ. 44, 46, 285, 303.

56 S. Xenos, *The Devil in Turkey; or Scenes in Constantinople*, μτφρ. H. Corpe, τ. I, London 1851: Effingham Wilson, Royal Exchange, σ. 128, 144· τ. II, σ. 250, 398, 402· τ. III, σ. 323, 357, 521.

57 O. N. Peremeci, *Edirne Tarihi* [Ιστορία της Αδριανούπολης], İstanbul 1939: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, σ. 338· O. Onur, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Valileri* [Η διοίκηση της Αδριανούπολης κατά την οθωμανική εποχή και την περίοδο της Δημοκρατίας και οι βαλήδες της Αδριανούπολης], Edirne 2004: Edirne Valiliği, σ. 46· R. Kazancigil, N. Gökçe, M. Öncel, *Edirne Vilayet Sâlnâmesi. Edirne İl Yıllığı H. 1319 – M. 1901* [Επετηρίδα βίλαετιού Αδριανούπολης 1901], τ. 1, İstanbul 2014: Edirne Valiliği, σ. 57.

58 Σ. I. Σαραντίδης, *Θρακικαί Σκηναί...*, ό.π., σ. 123, 124.

59 O. N. Peremeci, *Edirne Tarihi...*, ό.π., σ. 340· O. Onur, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri...*, ό.π., σ. 60· R. Kazancigil, N. Gökçe, M. Öncel, *Edirne Vilayet Sâlnâmesi...*, ό.π., σ. 59.

60 Σ. Θ. Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία...*, τ. Β', ό.π., σ. 315.

Ελλάδι τουρκοκρατίας» *Η Βασιλική Σουλτάνα Αθηναία* (1878) του αξιωματικού Νικολάου Ε. Μακρή, ο σουλτάνος Ηβραήμ (Ιμπραήμ ο Α΄ – İbrahim, 1640-1648) σε διάταγμα επονομάζεται «κύριος της Δαμασκού, Αδριανουπόλεως, Κωνσταντινουπόλεως, Ιερουσαλήμ και Βαγδατίου». ⁶¹ Στη *Βασιλική Σουλτάνα Αθηναία* εγκιβωτίζεται και η παράδοση που διασώζει ο Μανουήλ Μαλαξός στην «Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως Ιστορία» και εκδίδει ο Μαρτίνος Κρούσιος με λατινική μετάφραση στο έργο του *Turcograeciae libri octo*. Η παράδοση θέλει να διατάσσεται στα 1537 η μετατροπή των ναών της Πόλης σε τζαμιά, με τη δικαιολογία ότι η Κωνσταντινούπολη δεν παραδόθηκε αλλά αλώθηκε και επομένως δεν δικαιούται προνόμια. Τότε ο πατριάρχης Ιερεμίας ο Α΄ φέρνει από την Αδριανούπολη τρεις υπέργηρους Τούρκους για να πιστοποιήσουν τα προνόμια. ⁶²

Επί της δευτέρας Πατριαρχίας του Ιερεμίου, [...] εξεδόθη παρά του Σελουχ-Ισλάμη, φεφτάς (διαταγή ιερά), δι' ης έπρεπε να καταδαφισθώσι πάσαι αι χριστιανικαί εκκλησiai. Τότε ο ακάματος ούτος ιεράρχης [...] παρουσιάζεται προς τον Σουλτάνον, όστις του ζητεί μαρτυρίας Τούρκων, ότι έλαβεν η πόλις παρά του κατακτητού το προνόμιον του διατηρείν ναούς δημοσίως· ούτος δε διά μεγάλης δαπάνης κομίζει εξ Ανδριανουπόλεως (sic) τρεις υπέργηρους μεγιστάνας Τούρκους, οίτινες ομολογούσιν ενόρκως το προνόμιον και σώζεται η εκκλησία· [...]. ⁶³

Στην τρίτη κατηγορία η Αδριανούπολη εμφανίζεται ως τόπος καταγωγής ή κατοικίας δευτερευόντων μυθιστορηματικών χαρακτήρων ή ιστορικών προσώπων σε τέσσερα μυθιστορήματα. Στον *Πολυπαθή* (1839) του Γρηγόριου Παλαιολόγου, ο Στέφανος, ο φίλος του πολυπράγμονος πρωταγωνιστή Αλέξανδρου Φαβίνη, ⁶⁴ είναι «ανεψιός του Πανιερωτάτου πρώην» μητροπολίτη «Ανδριανουπόλεως (sic)». Παράλληλα με αυτή τη βιογραφική πληροφορία, εκτοξεύονται μομφές για την τρυφή ζωή των αρχιερέων. ⁶⁵ «Εν όσω έζη αυτός, ευρισκόμενος εις την

61 Ν. Ε. Μακρή, *Η Βασιλική Σουλτάνα Αθηναία. Πρωτότυπον ιστορικών επεισόδιον της εν Ελλάδι τουρκοκρατίας*, Αθήνησι 1878: Εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, σ. 252. Για το έργο και τον συγγραφέα του βλ. Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 585-596· Α. Πολίτης, «*Η Βασιλική, Σουλτάνα Αθηναία. Πρωτότυπον ιστορικών επεισόδιον της εν Ελλάδι Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1878, και ο συγγραφέας του Νικόλαος Ε. Μακρής», *Κονδυλοφόρος* 14 (2015), σ. 69-83.

62 Μ. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basileae 1584: Leonardum Ostenium, σ. 156-164. Για την παράδοση βλ. Μ. Γεδεών, «Ξανάκης», *Εβδομάς* 135 (28 Σεπτεμβρίου 1886), σ. 460-462· Δ. Γ. Αποστολόπουλος, «Έγινε η άλωση της Κωνσταντινούπολης; Ο πολιτικός χειρισμός από τον Πατριάρχη Ιερεμία Α΄ ενός ιστορικού γεγονότος το 1537 για να μην καταστραφούν οι εκκλησίες», εφ. *Η Καθημερινή* (20 Μαΐου 2007). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/culture/286624/egine-i-alosi-tis-konstantinopolis/> (τελευταία πρόσβαση 29/10/2021).

63 Ν. Ε. Μακρή, *Η Βασιλική Σουλτάνα Αθηναία...*, ό.π., σ. 136.

64 Για τον ρόλο του Στέφανου στο μυθιστόρημα βλ. Δ. Τζιόβας, «Ο *Πολυπαθής*: Πικαρική (αυτο)βιογραφία ως εθνική μυθιστορία», στο *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Α. Ρόζενμπεργκ, Αθήνα 2007: Πόλις, σ. 130-132.

65 Για την αντικληρική στάση στον *Πολυπαθή* και ιδίως για την υπονόμηση του κλήρου από τον πρωταγωνιστή Φαβίνη βλ. Π. Αποστολή, *Το Πικαρικό Μυθιστόρημα και η παρουσία του στον ελληνικό 19^ο αιώνα. Από τον Ερμήλο (1817) ως την Πάππισσα Ιωάννα (1866)*, Αθήνα 2018:

επισκοπήν του, όχι μόνον έζων και εγώ με άνεσιν, αλλά και εκαλοτρεφόμην· διότι ηξέυρεις πόσον καλά τρώγουν οι Αρχιερείς: [...]».⁶⁶ Στο ηθικοπλαστικό μυθιστόρημα *Η Χαριτίνη ή το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας* (1864) του Παναγιώτη Σούτσου,⁶⁷ η Αδριανούπολη μνημονεύεται ως τόπος θανάτου του σουλτάνου Μουράτ του Β' (II. Murad, 1421-1444 και 1446-1451): «[...] αποθανόντος του Σουλτάνου των Τούρκων Αμουράτου εν τη Αδριανουπόλει, Μωάμεθ ο δεύτερος εις την Οθωμανικήν Βασιλείαν εγκατέστη».⁶⁸ Στο συναφές με την ελληνική επανάσταση ιστορικό πεζογράφημα *Ευγενία* (1865) του Χρήστου Παρμενίδη –ψευδώνυμο του Χρήστου Αναστασιάδη από την Κωνσταντινούπολη– που δημοσιεύεται μαζί με μεταφράσεις και ποιήματα στον τόμο *Σαρδανάπαλος, Ο υιός της δούλης και Ευγενία*,⁶⁹ ο πατέρας του ερωτευμένου με την ηρωίδα του τίτλου νέου συγκατοικεί στην Κωνσταντινούπολη μ' έναν συνεταίρο του από την Αδριανούπολη: «[...] μετώκησεν εις Σταυροδρόμιον, συγκατοικήσας μετά του συνεταίρου του Αναστασίου** Αδριανουπολίτου, ανδρός αξιοτίμου και φιλογενούς τα μάλιστα».⁷⁰

Στο ιστορικό μυθιστόρημα *Η Γυφτοπούλα* (1884) του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, του οποίου ο χρονότοπος είναι το Δεσποτάτο του Μυστρά λίγο πριν την Άλωση, παρατίθεται ένα πλαστό χειρόγραφο⁷¹ που κατηγορεί τον μυθοποιημένο στο κείμενο Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα ως «αγγείον του Σατανά». Σύμφωνα με το υποτιθέμενο ανέκδοτο χρονικό ο Γεμιστός εγκαλείται επειδή στην Αδριανούπολη, που χαρακτηρίζεται «πολιτεία της Ρούμελης λίαν μεγάλη και θαυμαστή», μαθητεύει κοντά στον Εβραίο πραγματευτή, άθεο και μάγο Ελιέζερ. Ο Παπαδιαμάντης κάνει νύξη στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης⁷² ακολουθώντας τις αιτιάσεις

Αρτεμης Πετροπούλου, σ. 288-289.

66 Γ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα 2^η 1997: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σ. 39.

67 Για το μυθιστόρημα βλ. Α. Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880. Ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Ηράκλειο 2017: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 271-273.

68 Π. Σούτσος, *Η Χαριτίνη ή το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας. Αντίδοτον των κατά της θεότητος του Ιησού Χριστού ληρημάτων του Ερνέστου Ρενάνου (Μετά ποιητικού παραρτήματος)*, Εν Αθήναις 1864: Εκ της Τυπογραφίας Ανδρ. Κορομηλά, σ. 153.

69 Για τον συγγραφέα βλ. Σ. Αθήνη, «Χρήστος Α. (Αναστασιάδης) Παρμενίδης (1815-1869): Η ανασύνθεση της λογοτεχνικής και ιδεολογικής ταυτότητας ενός συνεργάτη της *Πανδώρας*», στο Ι. Πολέμη, Α. Μπρούζος, Α. Βογιατζόγλου, Δ. Σ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *Δώρα σεμνά. Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Μάρθα Καρπόζηλου*, Θεσσαλονίκη 2021: University Studio Press, σ. 153-171. Για το πεζογράφημα βλ. Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 536-550· Α. Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος...*, ό.π., σ. 59, 273.

70 Χ. Παρμενίδης, *Σαρδανάπαλος. Τραγωδία του Λόρδου Βύρμνος Μεταφρασθείσα εκ του Αγγλικού. Ο υιός της δούλης και Ευγενία*, Εν Αθήναις 1865: Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, σ. 322.

71 Α. Μαρκόπουλος, «Αι ιστορικά βυζαντινά γνώσεις του Αλεξ. Παπαδιαμάντη ως προκύπτουν εκ της “Γυφτοπούλας”», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΛΕ'* (1966-1967), σ. 372.

72 Για την εβραϊκή παρουσία στην Αδριανούπολη βλ. Ο. Onur, *1492'den günümüze Edirne Yahudî cemaati* [Η εβραϊκή κοινότητα της Αδριανούπολης από το 1492 έως τις μέρες μας], İstanbul 2005: χ.ε.

του Γενναδίου Σχολαρίου κατά του Γεμιστού, αν και ο Σχολάριος μαρτυρεί πως το όνομα του «Ιουδαίου διδασκάλου» του Γεμιστού είναι Ελισσαίος.⁷³

[...] Ούτος γουν ο άθλιος [ο Γεώργιος Γεμιστός], πηγαϊνάμενος ποτέ καιρού εις Αδριανούπολην, πολιτείαν της Ρούμελης λίαν μεγάλην και θαυμαστήν, ευρίσκει εκεί έναν πραγματευτήν εβραϊόν ονόματι Ελιέζερ, οπού εις το φαινόμενον ήτον πραγματευτής, κατ' αλήθειαν δε ήτον μάγος και ψεύστης. Ούτος γουν ο μισόχριστος εφιλώθη με τον Γεμιστόν, και παρέλαβεν αυτόν εις τον οίκον του, διά να τον έχη μαθητήν του, και από αυτόν τον διδάσκαλον της κακίας εδιδάχθη ο Γεώργιος Γεμιστός κάθε είδους πονηρίαν και ανομίαν, [...].⁷⁴

Η τέταρτη κατηγορία ταξινομεί πεζογραφήματα που συνδέουν την Αδριανούπολη με προσωπικότητες της ελληνικής επανάστασης. Τα ιστορικά μυθιστορήματα *Η σπάθη της εκδικήσεως* (1861) του Νικολάου Β. Βωτυρά, *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως* (1861) και *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι βίος των νόθων τέκνων* (1890) του Στέφανου Ξένου και *Ο Χαλέτ Εφέντης* (1869) του Κωνσταντίνου Ράμφου περιέχουν μικρές αναφορές στον λόγο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μνημένο στη Φιλική Εταιρεία μητροπολίτη Αδριανουπόλεως (1813-1821) Δωρόθεο Πρώιο, που το 1821 –ως αντίποινα για την επανάσταση στη Μολδοβλαχία τον Φεβρουάριο του 1821– στέλνεται μαζί με άλλους συνοδικούς αρχιερείς όμηρος στις φυλακές Μπισστατζήμπαση ή των Ανακτόρων στην Κωνσταντινούπολη, βασανίζεται φρικτά και απαγχονίζεται στο Μέγα Ρεύμα τον Ιούνιο του 1821.⁷⁵

Τα κινήματα [...] των ηγεμονιών και αι αναφανείσαι εις την Πελοπόννησον τίνες στάσεις έπεισαν τον Σουλτάνον ότι ήσαν προίμια μελετωμένης επαναστάσεως. Διά τούτο και διά να καταπνίξη παν ενδεχόμενον κίνημα, εξέδωκε μυστικόν φερμάνι, αναγνωσθέν εις όλα τα τζαμιά της Κωνσταντινουπόλεως [...]. Την επαύριον της αναγνώσεως αυτού διετάχθη ο Οικουμενικός Πατριάρχης να πέμψη εις την πόλιν τους εγκριτοτέρους αρχιερείς. Εστάλησαν δε [...] ο Ανδριανουπόλεως (sic) Δωρόθεος [...].⁷⁶

⁷³ Θ. Στ. Νικολάου, «Ο Ζωροάστρης εις το φιλοσοφικόν σύστημα του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΛΗ'* (1971), σ. 334-337· Ε. Κετσερίδου, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος – Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Παιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας – Τομέας Αγίας Γραφής και Πατερικής Γραμματείας, σ. 17 (σημ. 28, 29), 20.

⁷⁴ Α. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Α', Αθήνα 1997: Δόμος, σ. 637.

⁷⁵ Σ.-Χ. Α. Αποστολίδου, *Δωρόθεος Πρώιος. Ένας επιφανής λόγιος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη 2016: Ostrakon Publishing, σ. 133-142.

⁷⁶ Ν. Β. Βωτυράς, *Η σπάθη της εκδικήσεως. Ιστορήμα πρωτότυπον εκ της Ελληνικής Επανάστασεως*, Εν Αθήναις 1861: Εκ του Τυπογραφείου Δ. Καρακατσάνη, σ. 41. Επίσης στη δεύτερη έκδοση με αλλαγμένο τίτλο: *Πατρίς και Έρωσ ήτοι ο θρίαμβος του υπέρ πατρίδος αισθήματος. Ιστορήμα πρωτότυπον εκ της Ιστορίας της Ελληνικής Εθνεγερσίας του 1821*, Εν Αθήναις 1881: Εκ του Τυπογραφείου του «Μέλλοντος», σ. 56-57. Για τις επανεκδόσεις, τις αναθεωρήσεις και τις διαδοχικές τιτλοφορήσεις του μυθιστορήματος βλ. Μ. Καρπόζηλου, «Από την άγνωστη εκδοτική δραστηριότητα του Νικολάου Β. Βωτυρά», στο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον*

Εντός υγρού ημιμπογείου, φωτιζομένου αμυδρώς εκ κρεμαμένης κανδύλας, έκειντο χαμαί άνευ στρομνών αλυσοφόροι, πενιχροί, κατακονιορτισμένοι και με χάσκοντα τραύματα, οι αρχιερείς [...], ο Αδριανουπόλεως Δωρόθεος ο Πρώιος, [...], και διάφοροι άλλοι της ορθοδόξου Εκκλησίας υπηρέται.⁷⁷

Ίδου η στιγμή επέστη ν' αναπετάσωμεν το προσκήνιον, ίνα ίδωμεν και ετέραν σκηνήν τραγικήν. Η θύρα του δεσμοτηρίου, η του Φούρνου του Μποστανσίμπαση, ηνεώχθη μετά τριγμού απαισιού. Οι Σεβάσμιοι Ιεράρχαι, οι προ πολλού εν αυτώ καθειρχθέντες, [...] και ο σοφός Αδριανουπόλεως Πρώιος, εσοκήτησαν, αι τρίχες των ανωρθώθησαν, ιδόντες εισερχόμενον τον Μποστανσίμπαση, παρακολουθούμενον υπό εξ Δημίων, έξωθεν δε της θύρας σπείραν όλην Μποστανσιδών. [...]

–Αδελφοί, είπεν ο Αδριανουπόλεως εις τους λοιπούς Ιεράρχας, μη πιστεύετε ότι θα μας εξορίσωσιν· ασ ετοιμασθώμεν, επί σφαγήν άγουσιν ημάς.⁷⁸

Δύο μεγάλοι Βεζύραι μετετοπήθησαν διότι δεν εξετέλουν δραστηρίως τα διαταγás αυτάς [του Σουλτάν Μαχμούτ], διότι εις δέματα δεν έκοπτον τας κεφαλάς, ο Σαΐδ Αλής και ο Βενδερλή Αλής, και όμως εις τα ημέρας των [...] απηγχονίσθη ο πρώην πατριάρχης Κύριλλος, [...] οι αρχιερείς της Εφέσου, της Ανδριανουπόλεως (sic) [...] και εσφάγησαν χιλιάδες χριστιανών [...].⁷⁹

Ακόμη, εκτός από το παραπάνω χωρίο του Ξένου, στον *Χαλέτ Εφέντη* του Ράμφου γίνεται μνεία στον απαγχονισμό του Πατριάρχη Κυρίλλου του ΣΤ' στις 18 Απριλίου 1821 από τους γενίτσαρους στο μητροπολιτικό μέγαρο της Αδριανούπολης:⁸⁰ «Την αυτήν ημέραν της Αναστάσεως, εκ συνθήματος, εκρεμάσθη ο πρώην Πατριάρχης Κύριλλος ο ΣΤ' εν Ανδριανουπόλει τη πατρίδι του, [...]». ⁸¹ Ανεξάρτητα από τις προηγούμενες κατηγορίες, αναφέρονται στο *Η Ηρωίς της Ελλά-*

Λουκίη Λάρα. *Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο 1997: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 260-261.

⁷⁷ Σ. Θ. Ξένος, *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως ήτοι σκηνάι εν Ελλάδι από του έτους 1821 - 1828*, τ. Α', Εν Λονδίνω 1861: Τύποις του Βρετανικού Αστέρου, σ. 6. Βλ. και σ. 11, 13. Για το μυθιστόρημα βλ. Σ. Ντενίσση, *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα 1994: Καστανιώτης, σ. 230-255· Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 426-455.

⁷⁸ Κ. Ράμφος, *Ο Χαλέτ Εφέντης*, τ. Γ', Αθήναι 1869: Τυπογραφείον Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, σ. 247-248. Βλ. και σ. 167. Για την πατριωτική διάσταση του επεισοδίου με τους δεσμοφύλακες μητροπολίτες που αναμένουν τη δολοφονία τους βλ. Γ. Κωστακιώτης, «Αναζητήσεις εθνικής ταυτότητας στο λαϊκό μυθιστόρημα της Κωνσταντινούπολης», στο Α. Ταμπάκη – Ου. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Συμποσίου*, τ Α', Αθήνα 2016: Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίου Αθηνών – Τμήμα Θεατρικών Σπουδών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 382-384.

⁷⁹ Σ. Θ. Ξένος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι Βίος των νόθων τέκνων. Μυθιστορία ιστορική πρωτότυπος*, τ. ΣΤ', Αθήνησι 1890: Καταστήματα «Ακροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου, σ. 88. Για το δαιδαλώδες ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα του Ξένου βλ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, *Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894)...*, ό.π., σ. 309-320· Α. Τσαπανίδου, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 504-510.

⁸⁰ Γ. Β. Ρυζιώτης – Ευ. Γ. Ρυζιώτη, *Άγιος Κύριλλος ο Αδριανουπόλιτης. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος ο Στ'.* Η ζωή και το έργο του, Νέα Ορεστιάδα 2021: Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου, σ. 97-102.

⁸¹ Κ. Ράμφος, *Ο Χαλέτ Εφέντης*, ό.π., σ. 247.

νικής Επανάστασεως και στα Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς ήτοι βίος των νόθων τέκνων (1883) του Ξένου αντιστοίχως ο αποστάτης «Γεωργίμ-Πασά[ς] της Αδριανουπόλεως»⁸² και ο μωαμεθανός σατράπης «Καράογλους της Αδριανουπόλεως»⁸³ και στον Χαλέτ Εφέντη ο Βεζίρης ως πρώην «Πασάς της Αδριανουπόλεως».⁸⁴ Στο ίδιο μυθιστόρημα του Ράμφου υπογραμμίζεται σε υποσημείωση η βίβανση κακομεταχείριση των πρεσβευτών των ευρωπαϊκών κρατών στη σουλτανική αυλή της Αδριανούπολης, ώσπου «οι Χριστιανοί Ηγεμόνες» να γίνουν «αδελφοί των Σουλτάνων» και τότε «επέπρωτο δε μία φούκτα Ελλήνων να ελευθερώσωσιν, ουχί εαυτούς, αλλά την Ευρώπην από την ταπεινώσιν».⁸⁵

Η Αδριανούπολη στην ελληνική μυθοπλαστική της εκδοχή κατά τον 19^ο αιώνα ταυτίζεται μ' ένα κραταιό αστικό κέντρο της οθωμανικής εξουσίας και όχι με μία ακμάζουσα εστία του ελληνισμού. Επιλέγεται η μουσουλμανική-οθωμανική υπόσταση της πόλης και υποβαθμίζεται η ορθόδοξη ελληνική. Είναι μία απροσδόκητη οπτική που έρχεται σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική των Ελλήνων πεζογράφων του 19^{ου} αιώνα, διότι κατά κανόνα όσα μυθιστορήματα και διηγήματα λαμβάνουν χώρα στην οθωμανική επικράτεια –ιδίως εκείνα που τυπώνονται εντός του οθωμανικού κράτους– αδιαφορούν επιδεικτικά για τον τουρκικό περίγυρο των ελληνικών κοινοτήτων.⁸⁶

Η πόλη απεικονίζεται πιο συστηματικά στο μυθιστόρημα *Θρακικαί Σκηναί* του Σαραντίδη, ο οποίος ως Θρακιώτης πιθανολογούμε ότι τη γνωρίζει βιωματικά. Οι υπόλοιποι συγγραφείς κάνουν λόγο γι' αυτήν παρεμπιπτόντως και δεν την περιγράφουν. Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι δεν την έχουν επισκεφτεί και ποτέ, με εξαίρεση ίσως τους παρομοίως Θρακιώτες Παναγιωτόπουλο ή Ενωάλη και Βιζυηνό. Ενδεχομένως, αυτή είναι και η αιτία που επιλέγουν την οθωμανική έναντι της ελληνικής εικόνας της Αδριανούπολης, καθώς η φήμη της –έξω από τη Θράκη– ως δεύτερης πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισκιάζει τον ελληνικό της χαρακτήρα. Παρότι κάποιοι μη Αδριανουπολίτες πεζογράφοι του 19^{ου} αιώνα περνούν ορισμένα χρόνια της ζωής τους εκεί –όπως ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης, ο συγγραφέας των περίφημων *Αποκρύφων Κωνσταντινουπόλεως* (1868), που υπηρετεί ως γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Αδριανουπόλεως (1881-1885)–⁸⁷ δεν μοιάζει να τους συγκινεί λογοτεχνικά η πόλη.

82 Σ. Θ. Ξένος, *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως...*, ό.π., σ. 115.

83 Σ. Θ. Ξένος, *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς...*, ό.π., τ. Α', Αθήνησιν 1883: Εκ του Τυπογραφείου των Νέων Ιδεών, σ. 374-τ. Στ', σ. 86.

84 Κ. Ράμφος, *Ο Χαλέτ Εφέντης*, ό.π., σ. 172.

85 Ό.π., σ. 155-158.

86 H. Tonnet, *Des Mystères de Constantinople aux Misérables d'Athènes. Le «roman-feuilleton» grec au XIXe siècle*, Paris 2018: Classiques Garnier, σ. 160-164 και στα ελληνικά: *Από το Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως στο Οι Άθλιοι των Αθηνών. Το ελληνικό «επιφυλλιδικό μυθιστόρημα» του 19^{ου} αιώνα*, μτφρ. Π. Μαρτινίδης, Αθήνα 2020: Νεφέλη, σ. 211-217.

87 Λ. Βαρελάς, «Παραμονή Πρωτοχρονιάς στην Πόλη τα παζάρια. Ένα λησμονημένο ποίημα του Χριστόφορου Σαμαρτιόδη για την αγορά της Κων/πόλης», *The Athens Review of books* 102 (Ιανουάριος 2019), σ. 28.

Οι Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης στις Ηθωγραφίες του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου¹

Μαρία Αλεξίου

Εκπαιδευτικός, Κάτοχος Μεταπτυχιακού
Διπλώματος Ειδίκευσης
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

Teacher, author and folklorist, founder and president of the Society for Thracian Studies (Εταιρεία Θρακικών Μελετών) and editorial director of the magazine *Archive of the Thracian Folklore and Linguistic Treasure* (*Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*), born in the late 19th century in the Saranta Eklisies (Forty Churches) of Eastern Thrace Polidoros Papachristodoulou developed an important literary, scientific and publishing work. The present bachelor thesis based on the theory of space in literature and taking into account research material on ethnographia in general focuses on the representation of Papachristodoulou's birthplace in his *Thracian Ethnographies* (*Θρακικές Ηθωγραφίες*). In his narratives, taken "from the overflow of his soul", according to him, and especially in his *Thracian Ethnographies*, with the genuineness and the authenticity of his writing are imprinting the space and the people of the Thracian area, making the reader a companion on the nostalgic journey of the author in his childhood birthplace.

Το όνομα του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου είναι συνδεδεμένο με την Εταιρεία Θρακικών Μελετών της οποίας υπήρξε ιδρυτής καθώς και με την έκδοση των περιοδικών *Θρακικά* και –το βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών– *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε από το 1934 έως και το 1966.² Ωστόσο ο πολυ-

¹ Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί συνεπτυγμένη μορφή της διπλωματικής μου εργασίας η οποία εκπονήθηκε το 2020 στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις». Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Δρ. Θανάση Β. Κούγκουλο, Ε.Δί.Π., Δ.Π.Θ., για την ουσιαστική και πολύτιμη επιστημονική του καθοδήγηση και την ηθική συμπαράσταση κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, και στους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, Μανόλη Γ. Βαρβούνη, Καθηγητή Λαογραφίας, Δ.Π.Θ. και Βασίλη Δαλκαβούκη, Αναπληρωτή Καθηγητή Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου, Δ.Π.Θ., για τα σχόλια και τις χρήσιμες συμβουλές τους κατά τη συγγραφή και διόρθωση της εργασίας.

² Βιογραφικά στοιχεία αντλούνται –ανάμεσα σε άλλα– από: Π. Παπαχριστοδούλου, «Αυτοβιογραφικό σημείωμα», *Θρακικά Χρονικά* 27 (1967), σ. 122-123· Μ. Κούκου – Ε. Τσιακίρη, *Η προσφορά*

σχιδής Παπαχριστοδούλου πέρα από ακούραστος ερευνητής, μελετητής και «εμμανής εραστής της Θράκης»,³ υπήρξε και πολυγραφότατος λογοτέχνης.⁴ Η περίπτωση του, εν τούτοις, ως λογοτέχνη δεν έχει απασχολήσει ουσιαστικά την έρευνα παρά ελάχιστα και με μάλλον αρνητικό τρόπο.⁵ Το όνομα του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου απουσιάζει από τις Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας των Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, Mario Vitti και Λίνου Πολίτη ενώ απαντάται μόνο σε τοπικού ενδιαφέροντος Ιστορίες Λογοτεχνίας.⁶ Χαρακτηριστικό, δε, της διασύνδεσης του ονόματος του Π. Παπαχριστοδούλου κυρίως με τη λαογραφία είναι το γεγονός ότι στο *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* το λήμμα «Παπαχριστοδούλου, Πολύδωρος» υπογράφεται από τον Ομότιμο καθηγητή Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μιχάλη Μ. Μερρακλή.⁷

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Π. Παπαχριστοδούλου αναπαριστά τον γενέθλιο τόπο, τις Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης, στις *Θρακικές Ηθογραφίες*, ένα έργο αποτελούμενο από τέσσερα μέρη και συνολικά 23 διηγήματα, που εκδίδονται αντίστοιχα στο χρονικό διάστημα 1924-1927.⁸ Εστίασαμε στις συγκεκριμένες συλλογές διηγημάτων καθώς η έκδοση του πρώτου από τα τέσσερα μέρη τους συμπίπτει χρονολογικά με την αναγκαστική εγκατάλειψη του γενέθλιου τόπου από τους τελευταίους Έλληνες κατοίκους του, το 1924.⁹

Αν και την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αι. η ηθογραφία έφθινε σταδιακά –στα 1926-27 η ηθογραφική παραγωγή απορρίπτεται συνολικά από την Ελένη Ουράνη – Άλκη Θυρόλο¹⁰– ο Π. Παπαχριστοδούλου επιλέγει να γράψει τις *Θρακι-*

των Θρακών εκπαιδευτικών στα γράμματα και στο Έθνος, Κομοτηνή 1997: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, σ. 47- 127.

3 Κ. Θ. Διαμαντής, «Ο τριακοστός τόμος σημαντικός σταθμός. Το πνευματικό έργο του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 30 (1964), σ. 10.

4 Από την Κυριακή Μαμώνα βιβλιογραφούνται 101 λογοτεχνικά λήμματα σε σύνολο 385. Βλ. Κ. Μαμώνα, «Δημοσιεύματα Πολ. Παπαχριστοδούλου (1910-1962)», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 30 (1964), σ. 409-435.

5 Βλ. ενδεικτικά: Στ. Ιωαννίδης, «Αφιέρωμα. Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του», *Θρακικά Χρονικά* 40 (1985), σ. 62. Ελ. Μπολιάκη, «Στους Ορφικούς Δρυμώνες του Πολ. Παπαχριστοδούλου», στον τόμο Γ. Βοζίκας (επιμ.), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση – πεζογραφία – θέατρο)*, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 2013: Ακαδημία Αθηνών Κέντρον Ερευνών της Ελληνικής Λαογραφίας, σ. 197.

6 Θ. Μουσόπουλος, «Συνοπτική Ιστορία Θρακικής Λογοτεχνίας», *Θρακική Επετηρίδα* 3 (1982), σ. 187.

7 Μ. Μ. Μερρακλής, «Παπαχριστοδούλου, Πολύδωρος», στο Σ. Α. Πατάκης (επιμ.), *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα – έργα – ρεύματα – όροι*, Αθήνα 2007: Πατάκης, σ. 1719-1720.

8 Π. Παπαχριστοδούλου, *Θρακικές Ηθογραφίες. Το πρώτο ταξίδι τ' αδελφού μου κι' άλλα διηγήματα*, Αθήνα 1924: Κόσμος, *Θρακικές Ηθογραφίες*, Β', Αθήνα 1925: Κόσμος, *Θρακικές Ηθογραφίες*, Γ', Αθήνα 1926: Ι. Ν. Σιδέρης, *Θρακικές Ηθογραφίες*, Δ', Αθήνα 1927: Εκδοτικός Οίκος Λ. Θ. Λαμπρόπουλου.

9 Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μειζονος Θράκης. Από την πρώιμη Οθωμανοκρατία ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη 2004: Αντ. Σταμούλη, σ. 319.

10 Λ. Βαρελάς, «Αστικό και επαρχιακό τοπίο στην ελληνική ηθογραφία: από την αμφιταλάντευση στην επικράτηση του επαρχιακού», στον τόμο Ε. Γαραντούδης, Β. Πάτσιου, Ο. Πολυκανδριώτη (επιμ.), *Η ποιητική του τοπίου, Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου της ΕΕΓΣΓ σε συνεργασία με τον Τομέα*

κές *Ηθογραφίες* του με όρους του 1880, ως

αναπαράσταση, περιγραφή και απόδοση των ηθών, των εθίμων, της ιδεολογίας και της ψυχοσύνθεσης ενός λαού, όπως αυτά διαμορφώνονται υπό την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. [...] που [...] προϋποθέτει μια περισσότερο ή λιγότερο ρεαλιστική αντίληψη για την τέχνη, [...] και στοχεύει στην αντικειμενική απεικόνιση.¹¹

Ο λογοτεχνικός χώρος ανασυντίθεται με την έκθεση, την περιγραφή και το κράμα περιγραφής και αφήγησης¹² και, γενικότερα, μπορεί να μελετηθεί με βάση τρεις άξονες, το γεωγραφικό σκηνικό που απεικονίζεται στο κείμενο, την επιρροή του χρόνου στο προαναφερόμενο σκηνικό και τον συντελεστή της γλώσσας. Στον τελευταίο άξονα εξετάζονται οι αόρατες όψεις του χώρου και οι οποίες αν και αρχικά μπορούν να εκληφθούν ως άσχετες με τον χώρο, στην πραγματικότητα όμως δεν είναι. Ως τέτοιες νοούνται και λέξεις από το τοπικό ιδίωμα και δημοτικά τραγούδια αλλά και η διασύνδεση με την τοπική ιστορία.¹³

Ο γενέθλιος τόπος του Παπαχριστοδούλου αποτελεί τον κύριο χώρο όπου δρουν οι ήρωές του στο σύνολο του λογοτεχνικού του έργου. Ο συγγραφέας γεννήθηκε το 1884 στις Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης, σπούδασε ως υπότροφος στο Αθηναϊκό Πανεπιστήμιο και πρωτάρχησε να εργάζεται ως καθηγητής στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης το διάστημα 1913-1914, από όπου όμως αναγκάζεται διωκόμενος να φύγει. Επιστρέφει στην Αθήνα όπου συνέχισε το καθηγητικό του έργο, ενώ παράλληλα επισκεπτόταν τακτικά το Παρίσι για να παρακολουθήσει μαθήματα από εξέχοντες καθηγητές. Συνδέθηκε με τους κύκλους του *Νουμά* όπου και φιλοξενούνται τα πρώτα του διηγήματα από τις *Θρακικές Ηθογραφίες*, όταν από νοσταλγία το 1922 ξεκίνησε τη συγγραφή τους. Στις *Θρακικές Ηθογραφίες* ανατρέχοντας στην παιδική του ηλικία ανασύρει από τη μνήμη του εικόνες της πόλης στην οποία έζησε μέχρι και τη φοίτησή του στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία.¹⁴

Νεοελληνικών Ερευνών – ΙΙΕ/ΕΙΕ, τ. Α', Αθήνα 2019: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, σ. 221.

¹¹ Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Ηθογραφία», Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τ. 26, στο Π. Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1995: Νεφέλη, σ. 249-250.

¹² Β. Αθανασόπουλος, *Ιστορίες του κόσμου – Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, Αθήνα 2000: Πατάκη, σ. 62-63.

¹³ Θ. Β. Κούγκουλος, «Η πρόσληψη του λογοτεχνικού χώρου από τη νεοελληνική κριτική», στον τόμο *Ζητήματα Νεοελληνικής Φιλολογίας, Μετρικά, Υφολογικά, Κριτικά, Μεταφραστικά, Πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης Μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη*, Θεσσαλονίκη 2016: ΑΠΘ – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, σ. 839.

¹⁴ Ο ίδιος ο Πολύδωρος Παπαχριστοδούλου γράφει χαρακτηριστικά: «Τις «Θρακικές Ηθογραφίες» μου ενεπνεύσθη από τον καιρό που εχάσαμε την Αν. Θράκη. Είχα φύγει από την πατρίδα μου, τις Σαράντα Εκκλησιές, παιδί στη Φιλιππούπολη, για να σπουδάσω στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία. Έκτοτε –τώρα πάνε 36 χρόνια– δεν μπόρεσα να πάω άλλη φορά. Όμως ο νους μου, η σκέψη μου, η θύμησή μου γυρίζουν εκεί, στη χώρα αυτή, που τόσες έχει αρετές, και θάταν τόσο χρήσιμη για την Ελλάδα [...]».

Η πόλη των Σαράντα Εκκλησιών¹⁵ της Ανατολικής Θράκης βρίσκεται χτισμένη αμφιθεατρικά σε δύο υψώματα που τα διαπερνά ένας χείμαρρος, ο Μπουκλουτζά Ντερέ, στις υπώρειες του Μικρού Αίμου, ανατολικά της Αδριανούπολης και σε απόσταση 60 χιλιομέτρων από αυτήν και 170 από την Κωνσταντινούπολη.¹⁶ «Καρποδαίμων», «Ταρπόδιζος», «Ηράκλεια» και «Γζόιδος» αναφέρονται ως αρχαία ονόματα της πόλης.¹⁷ Θεωρείται, αν και η άποψη αυτή ελέγχεται, ότι στα βυζαντινά χρόνια ήταν έδρα επισκοπής με το όνομα Κάραβος,¹⁸ ενώ το 1372 κατακτήθηκε από το σουλτάνο Μαχμούτ Δ'.¹⁹ Στα τέλη του 19^{ου} αι. η πόλη είχε την τουρκική ονομασία «Κίρκ-κίλισε», στα βουλγαρικά «Λόζεγγραντ», δηλαδή Αμπελούπολη, και στα ελληνικά «Σαράντα Εκκλησία».²⁰ Διοικητικά, μετά τη συνθήκη του Βερολίνου, τον Ιούλιο του 1878, ανήκε στο σαντζάκι Σαράντα Εκκλησιών που υπαγόταν στο βιλαέτι Αδριανουπόλεως,²¹ ενώ πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν μια ακμάζουσα, ελληνική στην πλειοψηφία²² της, κοινότητα της ανατολικής Θράκης με ελληνορθόδοξη παράδοση.

Από τις είκοσι πέντε συνοικίες της πόλης, οι Έλληνες κατοικούσαν στις εννέα, διαιρούμενες σε τέσσερις ενορίες, της Μητροπόλεως, των Αγίων Πάντων, των 40 Μαρτύρων και του Αγίου Ιωάννου.²³ Στα διηγήματα των *Θρακικών Ηθολογιών* αναφέρονται οι εκκλησίες των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων²⁴ («Το πρώτο ταξίδι του αδελφού μου», τ. Α', σ. 5, «Ο μετανάστης», τ. Α', σ. 43), δίπλα στην οποία βρισκόταν και το σπίτι του Π. Παπαχριστοδούλου, και της *Μητρόπολης* («Τα Χριστούγεννα του Παπαθύμιου», τ. Β', σ. 91), οι συνοικίες των Σαράντα Μαρτύρων, του Αγίου Ιωάννη,

Η βαθεία αγάπη και νοσταλγία για την πατρική μας γη [...] με βοηθούν να ιστορήσω τους ανθρώπους μου, τα σπίτια μας, τα έθιμά μας, τα λόγια μας». Βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, *Χριστούγεννα στη Θράκη*, Αθήνα 1936-37, Παράρτημα στο *Αρχειόν του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Γ'* (1936-37), σ. 10.

¹⁵ Σήμερα η πόλη ονομάζεται Kirklareli. Για το Kirklareli μετά το 1922, βλ. E. Savaş, *Anı pastasından bir dilim Kirklareli [Από το γλυκό των αναμνήσεων μια φέτα Kirklareli]*, Istanbul 2005: Beril Yayınları. S. Demiraco, *Adım Adım Trakya ve Kirklareli [Βήμα βήμα η Θράκη και το Kirklareli]*, Edime 2007: Bellek Yayınları.

¹⁶ Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις της Ανατολικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1994: Γιαχούδη – Παπούλη Ο.Ε., σ. 2.

¹⁷ Αρχιμ. Χρ. Μελισσηνός, *Η Θράκη και αι Σαράντα Εκκλησίαί μετά τινών διοικητικών εκκλησιαστικών ζητημάτων*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1897: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, σ. 123-124.

¹⁸ Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 56.

¹⁹ Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες της Θράκης (Ανατ. Θράκη, Κωνσταντινούπολη, Ανατ. Ρωμυλία)*, Θεσσαλονίκη 2005: Τζιανμπήρης-Πυραμίδα, σ. 216.

²⁰ Ο.π., σ. 130-131.

²¹ Ο.π., σ. 114.

²² Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 6-7.

²³ Αρχιμ. Χρ. Μελισσηνός, *Η Θράκη και αι Σαράντα Εκκλησίαί...*, ό.π., σ. 144-145.

²⁴ «Στον απάνω μαχαλά, με ταψηλό καμπαναριό, που είταν η εκκλησία των Αγισαρανταμάρτυρων, ιεράτευεν ένας παπάς, καλόβολος άνθρωπος, ο Παπαγιάν'ς ο Σαμαράς» («Ο μετανάστης», τ. Α', σ. 43). Το 1937 η εκκλησία μαρτυρείται να έχει μετατραπεί σε αποθήκη σιδηρικών. Βλ. Χρ. Ζαφείρης, *Μνήμη Οδοιπορία. Ανατολική Θράκη*, Θεσσαλονίκη 2008: Επίκεντρο, σ. 200.

της Μητρόπολης²⁵ και των Αγίων Πάντων²⁶ («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 75-76).

Παράλληλα, η ανθηρή πολιτιστική κατάσταση των Σαράντα Εκκλησιών μαρτυρείται από την ύπαρξη εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και καλλιτεχνικών σωματείων της πόλης, όπως το Παρθεναγωγείο²⁷ («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 76) ή αλλιώς Γαλάζιο σχολείο καθώς ήταν «βαμμένο με γαλάζια μπογιά»,²⁸ και ο μουσικός όμιλος Αρίων²⁹ («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 76). Το ίδιο συνέβαινε και παντού στη Θράκη:

Ο Θρακικός κάμπος ανθούσε από χωριά ευτυχισμένα. Να τα σμαράγδια του από την Πόλη ως του Αδριανού και τις Σαρανταεκκλησιές. Η Προποντίδα, κεντημένη ακροθαλασσιά με μαργαρίτες. Να η Συλήβρια, οι Επιβάτες, η Ροδοσότ, η Γανόχωρα. Πόλεις και χωριά. Παντού υψώνεται το σκολειό πρώτο, κ' ύστερα η εκκλησιά. Τα γράμματα ανθούν. Δω αστικό σκολειό, κει ημιγυμνάσιο, κει δημοτικό. Δεν είναι παιδί, που δε μαθαίνει γράμματα, δεν είναι! («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 90-91).

Στις σελίδες των *Θρακικών Ηθωγραφιών* χαρακτηριστικά τοπογραφικά σημεία της πόλης στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι., πέραν των προαναφερθέντων, εμφανίζονται, επίσης, ο μύλος του Δοδόπουλου³⁰ («Ο τρύγος του κυρ Αμπατζόγλου», τ. Α', σ. 111) και το χαρτοπωλείο του Ζωναρά³¹ («Ο μετανά-

25 Η πλατεία της Μητρόπολης ήταν το βόρειο ή βορειοδυτικό όριο της πόλης, ενώ η βόρεια πύλη της εκκλησίας των Αγίων Πάντων αποτελούσε το νότιο άκρο της. Βλ. Αρχιμ. Χρ. Μελισσηνός, *Η Θράκη και οι Σαράντα Εκκλησίες...*, ό.π., σ. 141.

26 Σήμερα δεν διατηρείται καμία από αυτές τις φερώνυμες εκκλησίες των συνοικιών αυτών. Δι-ασώζεται μόνο μία πόρτα εισόδου από τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Όλες οι εκκλησίες κατεδαφίστηκαν μετά την οριστική προσάρτηση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία. Βλ. Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 60-61· Χρ. Ζαφείρης, *Μνήμη Οδοιπορία...*, ό.π., σ. 204-205· Β. Τορτάς, *Kirklareli Merkez İlçe ve Köylerindeki Gayrimüslim Eserleri [Έργα μη μουσουλμάνων στην κεντρική περιοχή και στα χωριά των Σαράντα Εκκλησιών]*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Edirne 2012: Trakya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Sanat Tarihi Anabilim Dalı, σ. 31-37.

27 Το Παρθεναγωγείο ήταν το ένα από τα οκτώ σχολεία που λειτουργούσε στις Σαράντα Εκκλησιές το έτος 1879-1880. Βλ. Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 73-101. Σήμερα διατηρείται στην Παλιά Οδό Δικαστηρίων (Eski Adliye Sokak) και λειτουργεί ως δημοτικό σχολείο. Βλ. Β. Τορτάς, *Kirklareli Merkez İlçe...*, ό.π., σ. 44.

28 «Δεκατριώ χρόνων ακόμα κορίτσι, που πήγαινε στο σκολειό, στο παρθεναγωγείο. Μάθαινε γράμματα στη δασκάλισσα την Καλλιτροπία και στην Ευλιμένη την υποδιδασκάλισσα. Την Καλλιτροπία από την Αντριάνούπουλη και την Ευλιμένη από το Σκοπό. [...] Στους καιρούς της —πριν έρτει η Ρουσοσία— δασκάλισσα στο “Γαλάζιο Σκολειό” ένα κτίριο βαμμένο με γαλάζια μπογιά, είταν η Καλλιτροπία από την Αντριάνούπουλη κ η Αθηναία η Ειρήνη, [...]» («Η Ευθυμούλα», τ. Δ', σ. 81, 82).

29 Το κτήριο στο οποίο στεγαζόταν ο μουσικός όμιλος Αρίων σήμερα χρησιμοποιείται ως οικία. Βλ. Β. Τορτάς, *Kirklareli Merkez İlçe...*, ό.π., σ. 43.

30 Στις Σαράντα Εκκλησιές αλέθονταν μεγάλες ποσότητες σιταριού από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θράκης. Για τον μύλο του Δοδόπουλου (Dodoğlu), βλ. Αρχιμ. Χρ. Μελισσηνός, *Η Θράκη και οι Σαράντα Εκκλησίες...*, ό.π., σ. 155· Χρ. Ζαφείρης, *Μνήμη Οδοιπορία...*, ό.π., σ. 203-204· Β. Τορτάς, *Kirklareli Merkez İlçe...*, ό.π., σ. 50.

31 Το βιβλιοπωλείο-χαρτοπωλείο του Ζωναρά ήταν ένα από τα αξιοσημείωτα καταστήματα στην πόλη των Σαράντα Εκκλησιών. Βλ. Αρχιμ. Χρ. Μελισσηνός, *Η Θράκη και οι Σαράντα Εκκλησίες...*, ό.π., σ. 155. Οι Ζωναράδες αργότερα εγκαταστάθηκαν στην Αμερική και στην Αθήνα και δημιούργησαν τη γνωστή φίρμα Ζόναρς. Βλ. Χρ. Ζαφείρης, *Μνήμη Οδοιπορία...*, ό.π., σ. 203.

στης», τ. Α', σ. 33), ένα από τα πιο αξιοσημείωτα στην πόλη.

Επιπλέον, στην ανασυγκρότηση του χώρου συντελεί και η χρήση της τοπικής δείξης. Ρήματα κίνησης (π.χ. ανεβαίνω/κατεβαίνω), τοπικά επιρρήματα (π.χ. εδώ/εκεί), δεικτικές αντωνυμίες (π.χ. αυτό/εκείνο) λειτουργούν ως γλωσσικές εκφράσεις που εκφέρονται από τον αφηγητή ή/και τους ήρωες δηλώνοντας την θέση τους πάνω στον ιδεατό χάρτη του αφηγηματικού χώρου.³² Έτσι ο αναγνώστης γίνεται ασυνείδητα συμπολίτης των δρώντων προσώπων ανεξάρτητα από το επίπεδο της πραγματικής του γνώσης για την πόλη των Σαράντα Εκκλησιών. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε κάποιες περιπτώσεις όπου με έντονα γράμματα υπογραμμίζονται οι φράσεις τοπικής δείξης. Στο διήγημα «Το πρώτο ταξίδι του αδελφού μου», όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην επιθυμία του αδελφού του, του Γιώργη, να ταξιδέψει στην Αδριανούπολη για να γίνει ράφτης, ο αναγνώστης οδηγείται αρχικά στο μαγαζί του κυρ Αχιλλή όπου ο Γιώργης πρωτόπιασε δουλειά: «Το μαγαζί του Αχιλλή και στο δημόσιο δρόμο, λίγο **τον κατήφορο** από το σπίτι μας και την εκκλησία των Αγισαρανταμάρτυρων, αντίκρυ στον "τσεσμέ" απ' όπου κουβαλούσαμε νερό για πει.» (τ. Α', σ. 8) και στη συνέχεια στην αγορά, όπου ο Γιώργης επιθυμούσε να συνεχίσει τη μαθητεία του:

Ήρτε καιρός, που με τα πολλά δουλέματα και τα νυχτέρια, να αισθανθεί την τέχνη του κυρ Αχιλλή χτήμα του, και το μαγαζί να μην τονέ χωρεί, να του ανοίγεται η επιθυμία να φύγει από κει μέσα, **να κατεβεί «στο τσαρσί» κάτω**, που άλλοι μαστόροι πραγματικοί, μπορούσαν αληθινά να του γεμίσουν το μάτι και να του χορτάσουν τον πόθο της τέχνης, που του ξάνοιγε με τη φαντασία του ορίζοντας μεγάλους, πόθους μουσικούς, όνειρα τρανά («Το πρώτο ταξίδι του αδελφού μου», τ. Α', σ. 9).

Πράγματι ο κάτοικος των Σαράντα Εκκλησιών θα χρησιμοποιούσε ακριβώς το ίδιο ρήμα για τη διαδρομή από τα βορειοανατολικά, όπου ήταν το σπίτι του Παπαχριστοδούλου, δίπλα στην εκκλησία των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων, προς τα νότια και χαμηλότερα μέρη της πόλης, όπου βρισκόταν η αγορά, το «τσαρσί».

Ο γενέθλιος τόπος αναπαρίσταται, επίσης, και από την παρουσίαση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της πόλης,³³ μέσω της οποίας αποτυπώνεται παράλληλα η κοινωνική-ταξική διαστρωμάτωση ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια των μελών της κοινωνίας. Καθώς ο ρόλος της περιγραφής είναι καθοριστικός για την άμεση αναπαράσταση της πόλης³⁴ περιγράφονται είτε απλά σπίτια, όπως αυτό της φτωχής κυρά Μηλιώς που δίνει τέλος στη ζωή της από την ντροπή της για την κόρη της που έγινε μια πόρνη, μια «πόταπη» («Η πόταπη»,

³² Για την τοπική δείξη ως τεχνική αφηγηματικής ανασυγκρότησης του τόπου βλ. Θ. Β. Κούγκουλος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, ό.π., σ. 34-35, 182-185.

³³ Ι. Σ. Παννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 11, 132-135.

³⁴ Γ. Δ. Παπαντωνάκης – Τρ. Η. Κωτόπουλος, *Σκηνικό. Χαρακτήρες. Πλοκή. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο για παιδιά & νέους*, Αθήνα 2011, σ. 44.

τ. Β', σ. 7-8), είτε αρχοντόσπιτα, όπως «του δημογέροντα του μαχαλά και μεγαλο-νοικοκύρη του τόπου», του κυρ Γιαννακού («Η χαρά», τ. Δ', σ. 9, 11).

Πέρα από την πόλη των Σαράντα Εκκλησιών, ο Παπαχριστοδούλου αναφέρεται και στην ύπαιθρο, στον «μεγάλο κάμπο των αμπελιών της Θράκης, που το μάτι σου κολυμπούσε στην ευτυχία του» («Η μετανάστισσα», τ. Δ', σ. 38), με «ταμπέλια τατελείωτα – πέλαγο πρασινάδας και άνθησης» κι έβγαζε «τέτοιες σοδειές» που «Είρταν χρονιές που οι αμπελουργοί αναγκάστηκαν να χύσουν το παλιό κρασί για να βάλουν το καινούργιο. Λένε πως αντί για νερό, όταν έφτιαναν τα κερπίτσια των σπιτιών, ζύμωναν τη λάσπη με κρασί», όπως χαρακτηριστικά διηγείται ο συγγραφέας. («Ο γενικός Θεός», τ. Α', σ. 116-117).

Ωστόσο, η πόλη των Σαράντα Εκκλησιών της Ανατολικής Θράκης αναπαρίσταται και με πολλούς άλλους τρόπους. Αναφέρονται έθιμα του γάμου («Η Δοχτινιώ, η διάστρα», τ. Α', σ. 71-74, «Το δευτεροκοκούλωμα», τ. Γ', σ. 34-39, «Η χαρά», τ. Δ', σ. 16-33) αλλά και του αρραβώνα («Η Ευθυμούλα», τ. Δ', σ. 90-92) και τα ριζικάρια ή «κοτίματα» («Τα Ριζικάρια», τ. Β', σ. 95-111), τα μαντικά δίστιχα, την ημέρα του Αη-Γιάννη του Κλείδωνα στις 24 Ιουνίου.³⁵ Παρουσιάζονται, ακόμη, παιχνίδια, όπως οι ψήφες («Οι ψήφες», τ. Β', σ. 64) που παίζονταν από γυναίκες με τα μικρά τεμάχια μωσαϊκών που έφερναν μαζί τους όσοι επισκέπτονταν τον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και τα αγόραζαν από τους φύλακες του ναού,³⁶ αλλά και τραγούδια που συνόδευαν, ενδεικτικά, είτε οικιακές εργασίες («Δεν εν κει μπρε Θεοδωράκ'», τ. Α', σ. 78-80) είτε το μάζεμα των σταφυλιών («Ο τρύγος του κυρ Αμπατζόγλου», τ. Α', σ. 102).

Παράλληλα, η εκτενής χρήση του τοπικού ιδιώματος ως στοιχείο προφορικότητας παρέχει στον αναγνώστη πρόσθετες πληροφορίες για την πολιτισμική ταυτότητα της κοινότητας. Ο Παπαχριστοδούλου αντλεί γλωσσικό υλικό από το γλωσσικό ιδίωμα της πατρίδας του,³⁷ με πολλές τουρκικές λέξεις προσαρμοσμένες στο τυπολογικό της ελληνικής γραφής. Με τον τρόπο αυτό οι διηγήσεις του αποκτούν τη χάρη και τη ζωντάνια του προφορικού λόγου. Τις περισσότερες φορές οι ιδιωματικές λέξεις μπαίνουν σε εισαγωγικά και η σημασία τους γίνεται αντιληπτή από τα συμφραζόμενα.

Στο γυρισμό μας στο σπίτι βρήκαμε αναστάτωση και θλίψη και τη μάννα μας ακουμπισμένη πάλι στο παραθύρι και συμμαζεμένη στο «σέτι» να

³⁵ Για την περιγραφή του δρώμενου βλ. Αρ. Α. Χρηστίδης, «Γέννα. Ήτοι Ιστορικών σημείωμα περί της κώμης ταύτης της Αν. Θράκης και των εντός αυτής και περί αυτήν αρχαιολογικών Βυζαντινών σωζομένων μνημείων και ερειπίων», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Β'* (1935-1936), σ. 130-133· Π. Παπαχριστοδούλου, «Ο Κλήδωνας», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού ΙΖ'* (1952), σ. 287-291.

³⁶ Αρ. Α. Χρηστίδης, «Γέννα...», ό.π., σ. 133-135.

³⁷ Στο Στ. Β. Ψάλτης, *Θρακικά ή Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος της πόλεως των Σαράντα Εκκλησιών*, Εν Αθήναις 1905: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 14, υποστηρίζεται η άποψη ότι υπάρχουν πολλά κοινά ανάμεσα στο ιδίωμα των Σαράντα Εκκλησιών και αυτού που απαντάται στα νησιά του Αιγαίου. Για το ιδίωμα των Σαράντα Εκκλησιών βλ. και Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις...*, ό.π., σ. 116-121.

κλαίει κι' αμίλητη να μη θέλει να συχάσει, και τον πατέρα να κόβει βόλτες πάνω-κάτω στα μάκρος της κάμαρας, συλλογισμένος. («Το πρώτο ταξίδι του αδελφού μου», τ. Α', σ. 19).

Άλλες πάλι ιδιωματικές λέξεις εξηγούνται. Ενδεικτικά:

Εφτά παλκάρια γύρο στο «σοφρά» –το στενόμακρο τραπέζι πούχε καμωμένο πίστηδες ο μακαρίτης ο πατέρας μας να τρώμε! («Το πρώτο ταξίδι του αδελφού μου», τ. Α', σ. 6).

Σε κάθε περίπτωση, για τον μη γνώστη του τοπικού ιδιώματος των Σαράντα Εκκλησιών, στο τέλος του Γ' μέρους των *Ηθογραφιών* ο συγγραφέας παραθέτει γλωσσάρι τριάντα πέντε σελίδων που επεξηγεί τις ιδιωματικές θρακιώτικες λέξεις οι οποίες περιέχονται στα τρία μέρη των *Θρακικών Ηθογραφιών*, συμπληρωμένο από τον γλωσσολόγο –και φίλο του συγγραφέα– Μένο Φιλήντα. Άλλο ένα πεντασέλιδο γλωσσάρι υπάρχει και στο τέλος του Δ' μέρους των *Ηθογραφιών*.

Στα διηγήματα των *Θρακικών Ηθογραφιών* οι ήρωες βιώνουν τα μικρά ή μεγάλα ιστορικά γεγονότα τα οποία επηρεάζουν τις ζωές τους. Κυρίαρχη θέση στις αφηγήσεις κατέχει ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-78³⁸ χάρη στον οποίο οι Σαρανταεκκλησιώτες πλουτίζουν αφού –ενδεικτικά– «Οι Ρούσοι μοσχορρούφηξαν το κρασί όλο του τόπου γιαυτό και η σοδειά έγινε πανάκριβη και μοσχοπούλητη» («Η Ευθυμούλα», τ. Δ', σ. 87).

Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών η Ανατολική Θράκη με την Καλλίπολη ως σχεδόν την Τσατάλτζα (γραμμή Ποδήματος – Στράντζας – Ηράκλειας) παραχωρήθηκε στην Ελλάδα και στις 10 Σεπτεμβρίου 1920 η Ανατολική Θράκη ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος.³⁹ Λίγο νωρίτερα, στις 14 Ιουλίου 1920 είχε εισέλθει στις Σαράντα Εκκλησιές απόσπασμα ελληνικού στρατού υπό τον συνταγματάρχη Β. Αναγνώστου.⁴⁰ Από τους πρώτους που πανηγύρισε είναι ο Αγγελάκης, ο γενικός θείος, ο ήρωας του ομώνυμου διηγήματος («Ο γενικός θείος», τ. Α', σ. 130).

Στις *Θρακικές Ηθογραφίες* οι ήρωες ξενιτεύονται το καλοκαίρι στους κάμπους της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας φτιάχνοντας κεραμίδια και επιστρέφουν το φθινόπωρο γεμάτοι λίρες («Η Δοχτινιώ η διάστρα», τ. Α', σ. 66-67), ενώ άλλοι ασχολούνται με τους αμπελώνες. Στο διήγημα «Ο τρύγος του κυρ Αμπατζόγλου»⁴¹, τ. Α', σ. 95-112, περιγράφεται όλη η διαδικασία του τρύγου,⁴² από την

38 Σπ. Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. Τόμος Α', Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, Θεσσαλονίκη 2009: Εκδόσεις Βάνιας, σ. 301.

39 Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μείζονος Θράκης...*, ό.π., σ. 307.

40 Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Η Θρακική Εξοδος (1918-1922). Από την Γενοκτονία την Παλιννόστηση το Ταγιάρικο Καθεστώς και την Απελευθέρωση στο Δεύτερο Ξεριζισμό*, Θεσσαλονίκη 1999: Ηρόδοτος, σ. 178.

41 Το όνομα παραπέμπει στον Αραμπατζόγλου, έναν Σαρανταεκκλησιώτη του οποίου ο πελίνος, ένα είδος κρασιού, που παρασκευαζόταν με το ομώνυμο χόρτο, έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Βλ. Ι. Σ. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησιáis...*, ό.π., σ. 44.

42 Π. Παπαχριστοδούλου, «Ηθ και έθιμα Θρακιώτικα», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και*

παρουσία των «σαραπανατζήδων» (σ. 98-99), που μετέφεραν με τα κάρα τους και τα βουβάλια τους λινούς από τους αγρούς στο σπίτι, μέχρι και τους «πατητές» (σ. 105), τους δυνατούς εργάτες που «πατούσαν» στους λινούς τα σταφύλια. Οι ήρωες δουλεύουν, κουράζονται αλλά και αναλαμβάνουν δυνάμεις με φαγητό, χορό με τη συνοδεία λύρας και γκάιντας (σ. 107) και ντυμένοι «τζαμάλες» με δέματα προβάτων και κουδούνια⁴³ (σ. 108).

Οι εύποροι έμποροι Σαραναεκκλησιώτες βοηθούν τον τόπο τους, όπως ο αλευρέμπορος «ο Δοδόπουλος-ο Ντόντογλους, [...] “ο μέγας ευεργέτης των σχολειών των Αγισαρανταμαρτύρων”» που για χάρη του «Και η εκκλησία συγίζονταν και η ακολουθία σταματούσε, όπως, όταν έμπαιναν ο δεσπότης φορεμένος από έξω τη πορφύρα του με τα πολλά κουδούνια». («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 79).

Οι νοικοκυραίοι της πόλης αγωνίζονται παράλληλα και για την ανάληψη της εξουσίας, μετά από εκλογές, στην Εφορεία των σχολείων. Στο διήγημα «Το σκολειό», τ. Γ', σ. 75-93, παρουσιάζονται πολύ παραστατικά οι αρμοδιότητες και οι προσπάθειες των εφόρων να διευθετήσουν τα σχετικά με τη λειτουργία των σχολείων και τον ετήσιο διορισμό δασκάλων αλλά και παπάδων και ψαλτών για τις εκκλησίες της ελληνικής κοινότητας στις Σαράντα Εκκλησιές.⁴⁴

Στις *Θρακικές Ηθογραφίες* πλάι στους άντρες παρελαύνουν γυναίκες όλων των ηλικιών και των κοινωνικών τάξεων. Ενδεικτικά αναφέρουμε την πλούσια Ελέγκω, τη συμβία του κυρ Αμπατζόγλου, που φροντίζει να γεμίζει τα κελάρια⁴⁵ του σπιτιού της με παρασκευές, ανάμεσα σε άλλα, που έχουν ως κύριο υλικό το μούστο, όπως μουστολαμπάδες, πετμέζια και ρετσέλια⁴⁶ («Ο τρύγος του κυρ Αμπατζόγλου», τ. Α', σ. 108-110) και τη φτωχή Δοχτινιώ, τη διάστρα του ομώνυμου διηγήματος, που ξενοφαινεί⁴⁷ για να μαζέψει την προίκα της κόρης της. Στα διηγήματα πρωταγωνιστούν κορίτσια που παντρεύονται μικρά, στην ηλικία των δεκάξι χρόνων⁴⁸ («Η Ευθυμούλα», τ. Δ', σ. 95), καθώς ο γάμος μετά την ηλικία των δεκαοχτώ σήμαινε αύξηση της προίκας και μείωση των ελπίδων για καλό γαμπρό («Τα Ριζικάρια», τ. Β', σ. 98), αλλά και γυναίκες δασκάλες, όπως η Μάρθα

Γλωσσικού Θησαυρού ΙΓ' (1946-1947), σ. 244-247. Ας σημειωθεί ότι στο κείμενο για τον τρύγο στη Θράκη ο συγγραφέας παραπέμπει στο διήγημα των *Θρακικών Ηθογραφιών*.

43 Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκές Θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και Βόρεια Θράκη*, Αθήνα 2010: Πορεία, σ. 119.

44 Για τη διοίκηση των κοινοτήτων στις αρχές του 20^{ου} αι. βλ. *Κανονισμός διέπων τα κοινοτικά της επαρχίας Σαράντα Εκκλησιών*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1908: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου. Ειδικότερα για τον τρόπο λειτουργίας των εκκλησιών στα τέλη του 19^{ου} αι. βλ. *Κανονισμός των εν 40 Εκκλησιαις ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου*, Εν 40 Εκκλησιαις 1889: Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Σαράντα Εκκλησιών.

45 Για το κελάρι, το «ζαχερέ» του σπιτιού, βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, «Ηθη και έθιμα...», ό.π., σ. 237-239.

46 Αναλυτικά για τα τροφές στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης, βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, «Τροφές και διαίτα των Θρακών», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* Θ' (1942-1943), σ. 157-170.

47 Με την υφαντική ασχολούνταν γενικότερα γυναίκες κάθε κοινωνικής τάξης, και πλούσιες και φτωχές, Π. Παπαχριστοδούλου, «Ηθη και έθιμα...», ό.π., σ. 239-241.

48 Ανάλογη διαπίστωση γίνεται και στο Π. Παπαχριστοδούλου, «Ηθη και έθιμα...», ό.π., σ. 243.

και η Χαρίκλεια («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 80), η Καλλιτροπία από την Αδριανούπολη ή η Ευλιμένη από τον Σκοπό («Η Ευθυμούλα», τ. Δ', σ. 81).

Παράλληλα, τα παιδιά γεμίζουν τις αυλές των σχολείων που αντηχούν από τις φωνές τους στα σχολικά διαλείμματα και στα παιχνίδια τους, όπως τη –γνωστή και σήμερα– «μακρογαδούρα»,⁴⁹ το «μίρμιλο» ή μήμηλον, έναν συνδυασμό επίλυσης αιγιμάτων και κυνηγητού⁵⁰ και το «τσιρακμάν'», σκοπός του οποίου είναι οι παίκτες να χτυπήσουν με τις ράβδους τους από απόσταση ένα τρίποδο⁵¹ («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 87). Όλα τα παιδιά μαθαίνουν γράμματα: «Δεν είναι παιδί που δε μαθαίνει γράμματα, δεν είναι!» («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 90) και πολλές φορές γίνονται δάσκαλοι («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 89) φοιτώντας στα διδασκαλεία της Φιλιππούπολης και της Αδριανούπολης («Το σκολειό», τ. Γ', σ. 91).

Μέσα από τη φανταστική αναπαράσταση του βιωμένου χώρου και καθώς οι *Θρακικές Ηθογραφίες* γράφονται μετά την οριστική απομάκρυνση των Ελλήνων από την περιοχή, παρέχεται στον αναγνώστη, ακόμη και μέσα από το πρίσμα της νοσταλγίας, το πλαίσιο για να αντιληφθεί την απώλεια⁵² που υπέστη ο προσφυγικός πληθυσμός, όταν από την Ανατολική Θράκη μετανάστευσε⁵³ στην Ελλάδα.

Σε μια περίοδο όπου «[...] η ανταλλαγή των πληθυσμών [...] μετέβαλε την λαογραφική σύνθεση του ελληνισμού [...] και επαρχίες με ιδιαίτερο πολιτισμό χάθηκαν»⁵⁴ η αργοπορημένη χρήση της ηθογραφίας από τον Παπαχριστοδούλου προσπάθησε να διασώσει έναν κόσμο που είχε εκλείψει και μέσα από την αίσθηση του συνανήκειν να εδραιώσει στη φανταστική κοινότητα του έθνους⁵⁵ μια φανταστική υποκοινότητα, μια θρακική ταυτότητα χωρίς την ύπαρξη της Ανατολικής Θράκης. Συνειδητά και παρόλο που ο τόπος των διηγημάτων του είναι οι Σαράντα Εκκλησιές, ο συγγραφέας τιτλοφορεί τις συλλογές του *Θρακικές Ηθογραφίες* και κάνει τον Κώστα Παρορίτη να γράφει το 1924: «[...] Οι ηθογραφίες του παρουσιάζουνε χρώμα, υγεία, αγνότητα, δροσιά, αλήθεια [...]. Αφήνω πια την πολύτιμη λαογραφική συμβολή του στο έργο της στενότερης γνωριμιάς μας με το Θρακικό λαό [...].»⁵⁶

49 Κ. Ν. Χατζόπουλος, «Σαράντα Εκκλησιών Σύμμικτα Λαογραφικά. Παιδιά», *Θρακικά Γ* (1932), σ. 289-290.

50 Ο.π., σ. 292.

51 Ο.π., σ. 298.

52 Α. Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης*, Αθήνα 2018: Νεφέλη, σ. 113.

53 Ο.π., σ. 57.

54 Κ. Θ. Δημαράς, «Λαογραφία και Ηθογραφία. Προλογικά Σημειώματα στα διηγήματα του κ. Π. Παπαχριστοδούλου», στο Π. Παπαχριστοδούλου, *Χριστούγεννα στη Θράκη*, Αθήνα 1936-37, Παράρτημα στο *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Γ'* (1936-37), σ. 8.

55 Μπ. Αντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997: Νεφέλη, σ. 26.

56 Κ. Παρορίτης, «Κριτικά σημειώματα: Πολ. Παπαχριστοδούλου: *Θρακικές ηθογραφίες*, Αθήνα, 1924», *Ο Νουμάς* 4 (783) (Ιούλιος-Αύγουστος 1924), σ. 273-274. Διαθέσιμο στο <http://kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/viewFile/89359/88233> (τελευταία πρόσβαση στις 10/4/2020).

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Ελληνισμός και Βαλκάνια
στον Τύπο Ι**

Η αποτύπωση της βαλκανικής κρίσης των ετών 1875-1878 στον αστικό Τύπο της Πελοποννήσου

Σοφία Μπελόκα

Διδάκτωρ Ιστορίας, Ερευνήτρια ΚΕΝΙ
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Στο πλαίσιο των εν λόγω καθοριστικών εξελίξεων η παρούσα μελέτη εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο τα γεγονότα της εποχής αποτυπώθηκαν, ερμηνεύθηκαν και δεξιώθηκαν από την κοινή γνώμη των κυριότερων αστικών κοινοτήτων ενός σημαντικού διαμερίσματος της χώρας, της Πελοποννήσου. Η διερεύνηση του θέματος σε αυτή τη βάση, μέσα από αναφορές του αστικού Τύπου, εκτιμάται ότι αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς μια διττή κατεύθυνση. Δύναται να συνεισφέρει στην ενδελεχή και συστηματικότερη κατανόηση της βαλκανικής κρίσης, αναδεικνύοντας νέες, σύνθετες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και συναφείς προβληματισμούς. Επιπρόσθετα, μέσα από τη διερεύνηση του αντίκτυπου των γεγονότων, η παρούσα μελέτη μπορεί να αναδείξει δυσδιάκριτες πτυχές της εξέλιξης των κυριότερων αστικών κοινοτήτων, των πόλεων μιας σημαντικής περιοχής του ελληνικού κράτους, σε μια στιγμή καθοριστική για την κατοπινή πορεία τους, στη βάση μιας αμφίδρομης σχέσης μεταξύ της εσωτερικής, της επιμέρους και της ευρύτερης πραγματικότητας.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης κατέστη εφικτό να συγκεντρωθούν και να μελετηθούν επισταμένα τα σχετικά με το θέμα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες των κυριότερων πόλεων της Πελοποννήσου, στην Τρίπολη, το Ναύπλιο, τη Σπάρτη, τον Πύργο, την Καλαμάτα και την Πάτρα.¹ Επομένως, το διάσπαρτο, πρωτογενές υλικό που εντοπίστηκε και οργανώθηκε σε ένα ξεχωριστό corpus, εκτιμάται ότι μπορεί να αποτελέσει ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των απόψεων της κοινής γνώμης μιας μεγάλης και σημαντικής από πολλές απόψεις γεωγραφικής ενότητας του ελληνικού κράτους της εποχής, της Πελοποννήσου, και ειδικά των αστικών κέντρων της, αναφορικά με κρίσιμες εξελίξεις της περιόδου.

Από τη μελέτη του διαθέσιμου πραγματολογικού υλικού διαπιστώνεται ότι οι εφημεριδογράφοι της Πελοποννήσου εκδηλώνουν έντονη ανησυχία για την εσωτερική πολιτική κατάσταση της χώρας αλλά και για θέματα που αφορούν τους όρους διαβίωσης των πολιτών στην περιφέρεια, στις επαρχίες. Πρόκειται για έναν εύλογο και αναμενόμενο προβληματισμό δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια του υπό εξέταση χρονικού αναπτύγματος, η πολιτική, οικονομική, κοινωνική πραγματικότητα στο ελληνικό κράτος προσδιορίστηκε από μια διάχυτη ρευστότητα καθώς και από σημαντικούς, σύνθετους μετασχηματισμούς. Ωστόσο, δεν απουσιάζει το παράλληλο ενδιαφέρον και για τις κρίσιμες διεργασίες σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, εξέλιξη που εκφράζεται συχνά μέσα από ενδιαφέ-

1 Πρόκειται για αρχεία εντύπων που ανήκουν στις συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής.

ροντα πρωτοσέλιδα και εκτενή άρθρα των εφημερίδων της περιοχής. Όπως σημειώνεται emphaticά από τους ίδιους τους εφημεριδογράφους, οι σύνθετες διεργασίες, οι κρίσιμες εξελίξεις στην Ανατολή, ο «Τουρκοσερβικός Πόλεμος», η κατάσταση στο οθωμανικό κράτος, αποσπούν το ενδιαφέρον της δημοσιογράφιας από άλλα, εσωτερικά ζητήματα, προσελκύνοντας και την προσοχή της κοινής γνώμης της περιοχής, εφόσον οι εν λόγω εξελίξεις συνδέονται όχι μόνο με την τύχη του ελληνικού κράτους αλλά και ολόκληρου του ελληνισμού.²

Ειδικότερα, κατά το 1875 δημοσιεύονται ειδήσεις αναφορικά με τις ενέργειες των επαναστατών που λαμβάνουν χώρα στη Σερβία, το Μαυροβούνιο, τη Βοσνία, την Ερζεγοβίνη.³ Καταγράφονται ακόμα ποικίλες απόψεις σχετικά με τη σημασία, τη σπουδαιότητα των εν λόγω ενεργειών.⁴ Τα αίτια του επαναστατικού εγχειρήματος θεωρείται ότι συνδέονται με την προσδοκία μεταβολής του τουρκικού κυβερνητικού συστήματος σε ζητήματα φορολογίας, δημοσιονομικής λειτουργίας, απονομής δικαιοσύνης και θρησκευτικών διαφοροποιήσεων.⁵ Εκτιμάται ότι ο «νοτιοσλαβικός αγών» αναμένεται να λάβει υπολογίσιμες διαστάσεις και να καταστεί επίφοβος. Καταγράφεται η δυσχερής θέση των Σέρβων αλλά και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επιδεικνύει η Ρωσία για τις εξελίξεις.⁶ Σημειώνεται ότι ο χαρακτήρας της «Σλαβικής Επανάστασης» ήταν ιδιαίτερος και ότι το συγκεκριμένο επαναστατικό εγχείρημα θα μπορούσε να αναδειχθεί σε κάτι περισσότερο από μια απλή, τοπική στάση για το οθωμανικό κράτος, καθώς η πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην Τουρκία είχε μεταβληθεί πλέον σε υπολογίσιμο βαθμό συγκριτικά με το παρελθόν. Εκφράζεται επίσης έντονος προβληματισμός σχετικά με τα πραγματικά αίτια της επανάστασης, με τα ουσιαστικότερα κίνητρα των επαναστατών και τους πραγματικούς υποκινητές των γεγονότων, οι οποίοι θεωρείται ότι συνδέονται κυρίως με τη Ρωσία.⁷

Επιπλέον, εκδηλώνεται έντονη ανησυχία σχετικά με την πολιτική των ισχυρότερων κρατών της εποχής απέναντι στο οθωμανικό κράτος, στις επαναστατικές δυνάμεις αλλά και απέναντι στην Ελλάδα.⁸ Η στάση των ξένων πολιτικών, διπλωματικών δυνάμεων απέναντι στην Ελλάδα εκλαμβάνεται ως επικριτική, αν και αποδίδεται στην εύλογη ανησυχία των κυβερνήσεων για τις εξελίξεις στην Ανατολή. Οι πολιτικοί του ελληνικού κράτους καλούνται να διευθετήσουν τις υποθέσεις του, διασφαλίζοντας την ομόνοια, την ευημερία, την ευνομία στη χώρα. Κα-

2 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 213 (28 Αυγούστου 1876)· εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 268 (6 Μαΐου 1876).

3 Εφ. *Η Αίγλη*, Πάτρα, φ. 127 (28 Αυγούστου 1875)· εφ. *Αι Πάτραι*, Πάτρα, φ. 708 (22 Νοεμβρίου 1875)· εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα φ. 763 (9 Αυγούστου 1875), φ. 782 (26 Δεκεμβρίου 1875), φ. 792 (5 Μαρτίου 1875).

4 Εφ. *Η Αίγλη*, Πάτρα, φ. 127 (27 Αυγούστου 1875).

5 Εφ. *Σάλπιγξ*, Καλαμάτα, φ. 16 (20 Σεπτεμβρίου 1875).

6 Εφ. *Αριστόδημος*, Καλαμάτα, φ. 163 (3 Σεπτεμβρίου 1875).

7 Εφ. *Ο Γερμανός*, Πάτρα, φ. 309 (20 Σεπτεμβρίου 1875), φ. 310 (25 Σεπτεμβρίου 1875), φ. 314 (27 Νοεμβρίου 1875).

8 Εφ. *Η Αίγλη*, Πάτρα, φ. 116 (9 Μαΐου 1875).

ταγράφεται η ανάγκη ενδυνάμωσης του εθνικού στόλου προκειμένου το ελληνικό κράτος να βρίσκεται σε εγρήγορση, να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής και να εδραιώσει μια υπολογίσιμη θέση στην Ανατολή, ως αναμορφωτικός παράγοντας.⁹ Τονίζεται η ανάγκη ενίσχυσης της χώρας τόσο απέναντι στην Τουρκία όσο και απέναντι σε δυνητικούς εχθρούς της στην περιοχή των Βαλκανίων.¹⁰ Σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι η «τουρκική αυτοκρατορία» απέτυχε να εναρμονιστεί με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών κρατών, αντιμετωπίζοντας παράλληλα και υπολογίσιμες διοικητικές, οργανωτικές, οικονομικές δυσχέρειες. Ωστόσο, έκδηλη είναι και η απογοήτευση αναφορικά με τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί για το ρόλο της Ελλάδας στην ευρύτερη περιοχή, καθώς αποδείχθηκε ότι αδυνατούσε να αναδειχθεί σε «πρότυπο βασίλειο εν τη Ανατολή».¹¹

Κατά το 1876, μέσω των άρθρων που δημοσιεύονται στις εφημερίδες των αστικών κέντρων της Πελοποννήσου, εκδηλώνεται πιο έντονα η ανησυχία της κοινής γνώμης της περιοχής για την πορεία των εξελίξεων σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Η αδράνεια που επικρατεί στην Ελλάδα αναφορικά με τις εξελίξεις στην Ανατολή αποτελεί αντικείμενο δριμείας κριτικής.¹² Η επίσημη, φιλειρηνική στάση της ελληνικής κυβέρνησης αντιμετωπίζεται με έντονο σκεπτικισμό, όταν εδράζεται αποκλειστικά στη γενναιοδωρία της ευρωπαϊκής διπλωματίας ενώ ο ελληνικός λαός, όπως αναφέρεται, αναμένει από τους «άρχοντές του», την εκπλήρωση των ελπίδων του.¹³ Επισημαίνεται η ανάγκη σύγκλησης της βουλής προκειμένου να εξευρεθεί ο καλύτερος τρόπος εξυπηρέτησης των ελληνικών συμφερόντων και να διερευνηθεί το ζήτημα της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης και προετοιμασίας.¹⁴ Οι πολιτικοί αλλά και οι πολίτες καλούνται να υπερβούν τις εσωτερικές διαιρέσεις, να παραμερίσουν τα κομματικά πάθη και να κατανοήσουν την κρισιμότητα της στιγμής.

Έκδηλη είναι η δυσaráεσκεια για την ασταθή, όπως αποτιμάται, εθνική, εξωτερική πολιτική της χώρας, στο πλαίσιο των ευρύτερων εξελίξεων στην Ευρώπη και την Ανατολή.¹⁵ Εκδηλώνεται επίσης έντονη ανησυχία για την ειρήνη στην Ευρώπη. Η ελληνική κυβέρνηση καλείται να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής, πείθοντας τα ευρωπαϊκά κράτη ότι στόχος της είναι η διασφάλιση της ευημερίας, της κοινής ειρήνης και τάξης, η προώθηση ενός εκπολιτιστικού έργου.¹⁶ Τονίζεται ότι το ελληνικό κράτος της περιόδου δεν προσδιορίζεται τόσο

⁹ Εφ. *Σάλπιγξ*, Καλαμάτα, φ. 5 (1 Μαρτίου 1875), φ. 6 (9 Μαρτίου 1875), φ. 8 (31 Μαρτίου 1875)- εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 758 (4 Ιουλίου 1875), φ. 763 (9 Αυγούστου 1875)- εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 189 (20 Οκτωβρίου 1875).

¹⁰ Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 188 (11 Οκτωβρίου 1875).

¹¹ Εφ. *Η Αίγλη*, Πάτρα, φ. 112 (27 Μαρτίου 1875).

¹² Εφ. *Αχαϊκός Κήρυξ*, Πάτρα, φ. 3 (7 Αυγούστου 1876), φ. 7 (5 Σεπτεμβρίου 1876).

¹³ Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 802 (23 Μαΐου 1876), φ. 807 (25 Ιουνίου 1876).

¹⁴ Εφ. *Ηώς*, Σπάρτη, φ. 57 (22 Μαΐου 1876).

¹⁵ Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 199 (27 Φεβρουαρίου 1876)- εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 206 (1 Ιουνίου 1876).

¹⁶ Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 800 (1 Μαΐου 1876).

από την ισχυρή υλική, πολεμική δύναμή του αλλά από την ισχύ του σε ηθικό επίπεδο, ειδικά για τους ομόφυλους του στην Ανατολή.¹⁷

Κρίνεται ότι η στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στις κυβερνήσεις των άλλων κρατών θα πρέπει να διαφοροποιηθεί, προκειμένου να καταστεί σαφές ότι εάν δεν ληφθούν υπόψη οι δίκαιες αξιώσεις των Ελλήνων πολιτών, η χώρα δεν θα μπορεί να τηρεί πλέον ουδέτερη στάση.¹⁸ Εκτιμάται ότι το ελληνικό κράτος οφείλει να προετοιμαστεί, ειδικά σε επίπεδο πολεμικής παρασκευής και ενίσχυσης του εθνικού στόλου, ώστε να είναι σε θέση να προασπίσει τα συμφέροντα του ελληνικού έθνους και του ελληνικού λαού, σε περίπτωση ανακίνησης του ανατολικού ζητήματος, ώστε να επωφεληθεί ανάλογα με τις περιστάσεις. Τονίζεται επίσης ότι τα «μεγάλα έθνη» της εποχής εκτιμούν τους Έλληνες γιατί σε εκείνους οφείλουν την πολιτισμική αναγέννησή τους αλλά η αβελτηρία των ελληνικών κυβερνήσεων προδιαθέτει αρνητικά τις κυβερνήσεις τους, στρέφοντας αυτή την εποχή το ενδιαφέρον προς την υποστήριξη της Τουρκίας. Σημειώνεται ότι το ελληνικό κράτος, στη βάση ενός αντιπερισπασμού, θα μπορούσε να ευνοήσει τις επαναστατικές ενέργειες των Σέρβων, ώστε στη συνέχεια να είναι σε θέση να διεκδικήσει πατρογονικά εδάφη. Οι Έλληνες καλούνται να υποστηρίξουν τον αγώνα των υποτελών χριστιανών και να εξεγερθούν στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, προκειμένου να συντελέσουν στην ανεξαρτησία των υποδουλωμένων λαών.

Υπογραμμίζεται ότι οι κρίσιμες εξελίξεις απαιτούν ισχυρές, σταθερές και δραστήριες κυβερνήσεις.¹⁹ Σχολιάζεται ότι ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος βρίσκεται προ των πυλών, με τον κίνδυνο για σοβαρές επιπλοκές να απειλεί όλη την Ευρώπη, μια περιοχή όπου κυριαρχεί πλέον ο ανταγωνισμός, η σύγκρουση συμφερόντων σχετικά με το λεγόμενο «ανατολικό ζήτημα».²⁰ Η Ελλάδα καλείται να βρίσκεται σε εγρήγορση, σε ετοιμότητα για να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις εξελίξεις.²¹ Παρατηρείται ότι ενώ ποικίλες προετοιμασίες λάμβαναν χώρα σε διάφορες περιοχές, το ελληνικό κράτος αδυνατεί να αντιληφθεί την κρισιμότητα της κατάστασης. Οι ευθύνες για την αδράνεια που διαπιστώνεται επιρρίπτονται κυρίως στους πολιτικούς, κυβερνητικούς παράγοντες της χώρας, οι οποίοι υποστηρίζεται ότι δεν χαρακτηρίζονται από ομόνοια και διάθεση σύμπραξης, περιπλέκοντας την κρατική εξωτερική πολιτική, επιβαρύνοντας τη θέση της χώρας τόσο απέναντι στα ευρωπαϊκά κράτη όσο και στην Τουρκία. Εκτιμάται ότι καθώς η χώρα δεν μπορεί να στηρίξει τις ελπίδες της στην Ανατολή (όπου κυριαρχούν πλέον οι Σλάβοι) ούτε στη Δύση, οι πολίτες του ελληνικού κράτους θα πρέπει να καταπολεμήσουν τη φιλαρχία, να διασφαλίσουν την ομόνοια και να αφοσιωθούν στην κατάλληλη

17 Εφ. Ο Φοίνιξ, Πάτρα, φ. 816 (3 Σεπτεμβρίου 1876), φ. 817 (10 Σεπτεμβρίου 1876)- εφ. Φιλόδημος, Πάτρα, φ. 3 (20 Φεβρουαρίου 1876)- εφ. Ο Γερμανός, Πάτρα, φ. 323 (24 Ιουνίου 1876).

18 Εφ. Ανεξαρτησία, Ναύπλιο, φ. 207 (10 Ιουνίου 1876), φ. 208 (22 Ιουνίου 1876), φ. 215 (25 Σεπτεμβρίου 1876), φ. 216 (11 Οκτωβρίου 1876)- εφ. Αχαικός Κήρυξ, Πάτρα, φ. 1 (11 Ιουλίου 1876)- εφ. Αχαικός Κήρυξ, Πάτρα, φ. 2 (18 Ιουλίου 1876).

19 Εφ. Ο Φοίνιξ, Πάτρα, φ. 816 (3 Σεπτεμβρίου 1876), φ. 817 (10 Σεπτεμβρίου 1876).

20 Εφ. Ο Φοίνιξ, Πάτρα, φ. 823 (22 Οκτωβρίου 1876)- εφ. Ο Γερμανός, φ. 328 (20 Οκτωβρίου 1876).

21 Εφ. Ο Γερμανός, φ. 331 (21 Δεκεμβρίου 1876).

προετοιμασία.²² Η ελληνική κυβέρνηση καλείται να μεριμνήσει για το μέλλον του ελληνικού κράτους, του ελληνικού έθνους αλλά και για τη βιωσιμότητά της.²³

Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαχείριση της κατάστασης από την ελληνική κυβέρνηση αντιμετωπίζεται επικριτικά, ωστόσο, αυτή την εποχή δικαιολογείται σε κάποιο βαθμό.²⁴ Εκτιμάται ότι εύλογα τηρείται μια ειρηνική στάση αλλά η «μεγάλη ιδέα της ελληνικής φυλής» δεν μπορεί να λησμονηθεί. Αναγνωρίζεται ότι η συγκινησιακή φόρτιση και οι καλές προθέσεις δεν αρκούν. Απαιτείται και υλική προετοιμασία στην οποία η χώρα δεν μπορεί να ανταποκριθεί ικανοποιητικά, λόγω ποικίλων εσωτερικών δυσχερειών που καλείται να αντιμετωπίσει αυτή την εποχή.²⁵ Οι «αντιπρόσωποι του έθνους» καλούνται να παραδειγματιστούν από τη Σερβία, από τους αγώνες μιας χώρας μικρότερης σε έκταση και πληθυσμό και οικονομικά ασθενέστερης, για την απελευθέρωση των αδελφών της.²⁶ Τονίζεται ότι ο αγώνας των Σέρβων και των Μαυροβουνίων εναντίον των Τούρκων δεν παύει να συγκινεί κάθε Έλληνα και να τον υποκινεί να αναζητά με μεγάλο ενδιαφέρον τη θέση του απέναντι σε αυτόν τον αγώνα, η παράταση του οποίου θεωρείται δεδομένη (παρά τις διπλωματικές προσπάθειες που αποσκοπούσαν στην ειρήνευση), αν και η έκβασή του κρίνεται αβέβαιη. Το ζήτημα φαίνεται ότι απασχολούσε έντονα τους κατοίκους καθώς σημειώνεται ότι «η συζήτησις αυτή κατέστη κοινή και εις την καλύβην του τελευταίου χωρικού μετά περιεργείας και ενδιαφέροντος αξιοπαρατηρήτου ερωτώντος και προκαλούντος συζητήσεις περί του πολέμου». Σχολιάζεται ότι η «ειρηνική πολιτική» της ελληνικής κυβέρνησης είχε αρχίσει να προκαλεί αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας και να επικρίνεται ως ανεπαρκής και «μη συντελεστική εις την εξυπηρέτησιν των εθνικών συμφερόντων». Οι ελληνικές κυβερνητικές αρχές καλούνται να εξετάσουν την κατάσταση λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την ευνοϊκή συγκυρία αλλά και τα αναγκαία μέσα για την επίτευξη των εθνικών στόχων, των σχετικών ενεργειών, δεδομένου ότι οι συνέπειες θα επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την τύχη του ελληνικού κράτους. Υπογραμμίζεται emphaticά η έλλειψη επαρκών στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων, η οικονομική ένδεια, η δυσκολία ανεύρεσης δανειακής υποστήριξης καθώς και η σύνθετη εσωτερική κατάσταση της χώρας. Εκφράζεται η έντονη δυσaréσκεια των κατοίκων των επαρχιών για τα γεγονότα και κυρίως για την στάση των ελληνικών κυβερνήσεων, οι οποίες εκτιμάται ότι επικεντρώθηκαν κυρίως σε προσπάθειες ενίσχυσης της επιρροής τους και όχι στην προπαρασκευή και οργάνωση των εθνικών δυνάμεων με σκοπό την επίτευξη στόχων εθνικής σημασίας.²⁷

22 Εφ. *Ο Φοίνις*, Πάτρα, φ. 826 (20 Νοεμβρίου 1876)· εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 683 (1 Μαΐου 1876), φ. 688 (10 Ιουλίου 1876), φ. 697 (13 Νοεμβρίου 1876).

23 Εφ. *Φοίνις*, Πάτρα, φ. 829 (10 Δεκεμβρίου 1876).

24 Εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 268 (6 Μαΐου 1876).

25 Εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 271 (10 Ιουλίου 1876).

26 Εφ. *Επαρχιακόν Πνεύμα*, Πύργος, φ. 34 (18 Σεπτεμβρίου 1876).

27 Εφ. *Αριστόδημος*, Καλαμάτα, φ. 200 (25 Ιουλίου 1876).

Η επικριτική διάθεση των εφημεριδογράφων δεν εξαντλείται σε ζητήματα εσωτερικής διακυβέρνησης. Εκφράζεται μια έντονη δυσαρέσκεια σχετικά με τη περιφρονητική στάση των ευρωπαϊκών εθνών απέναντι στην Ελλάδα, εξέλιξη που αποδίδεται κυρίως στην εχθρότητα ορισμένων κρατικών, διπλωματικών παραγόντων ενώ τονίζεται ότι και οι Σλάβοι επέδειξαν μια μάλλον αδιάφορη και ψυχρή συμπεριφορά σε εποχές κατά τις οποίες η «ελληνική φυλή δοκιμαζόταν».²⁸ Σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι ειδικά οι Έλληνες στη Μακεδονία και τη Θράκη βρίσκονται αντιμέτωποι πλέον με την «πανσλαβιστική πλεονεξία», προτιμώντας την «οθωμανική δεσποτεία».²⁹ Έκδηλη διαφαίνεται η ανησυχία για το επαναστατικό εγχείρημα της εποχής, δεδομένου ότι θα μπορούσε να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και να αποτελέσει, όπως αναφέρεται, προάγγελο μιας επανάστασης όλων των σλαβικών φυλών.³⁰ Εκδηλώνεται ανησυχία για το ενεχόμενο ξέσπασμα ενός πολέμου στην Ευρώπη, καθώς η Υψηλή Πύλη αδυνατεί να καταστείλει την επανάσταση χωρίς την υποστήριξη και τη συνδρομή των ευρωπαϊκών κρατών.³¹

Επικριτικά σχολιάζεται και η στάση της Ρωσίας, καθώς σημειώνεται ότι η υποστήριξη της απαιτεί μεγάλη αφοσίωση, προκαλώντας ενίοτε υπολογίσιμες καταστροφές τόσο στις ελληνικές όσο και σε άλλες περιοχές. Οι επαναστατικές ενέργειες της εποχής εκτιμάται ότι υποκινούνται από τη Ρωσία, από φόβο για το ενδεχόμενο διαμόρφωσης ισχυρού συνασπισμού άλλων κρατών με πρωταγωνίστρια την Αγγλία.³² Αναγνωρίζεται πάντως ότι παράλληλα ενεργεί και ως προστάτης των ομοθρήσκων. Θεωρείται πάντως ότι, ως μια κραταιά δύναμη, θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την Αγγλία και να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις, χωρίς να φοβάται για την ακεραιότητα του κράτους της. Εκφράζεται έντονη δυσαρέσκεια για τη στάση των ρωσικών κυβερνητικών αρχών της περιόδου απέναντι στην Ελλάδα. Οι επεκτατικοί σκοποί της Ρωσίας στην Ανατολή αποτελούν αντικείμενο έντονης κριτικής, καθώς σε αυτό το πλαίσιο τα δικαιώματα και οι αξιώσεις του ελληνισμού στην περιοχή εκλαμβάνονται ως προσκόμματα.³³ Σχολιάζεται ότι λαμβάνοντας υπόψη τα πραγματικά κίνητρα της ρωσικής πολιτικής και διπλωματίας, καθώς και τις προθέσεις των άλλων δυνάμεων που η Ρωσία θεωρεί συμμάχους και οι οποίοι επιθυμούν διακαώς την ακεραιότητα της Τουρκίας, οι Σέρβοι θα εγκαταλειφθούν από τη Ρωσία που τους εξώθησε στην επανάσταση, όπως συνέβη και με τους Κρήτες.³⁴ Κριτική ασκείται και στους «υπό την Τουρκίαν Έλληνες», οι οποίοι θεωρείται ότι θα έπρεπε να συντελέσουν στην απελευθέρωση των Σέρβων και των Μαυροβουνίων, διεκδικώντας επίσης

28 Εφ. *Φιλόδημος*, Πάτρα, φ. 20 (29 Οκτωβρίου 1876): εφ. *Φοίνις*, Πάτρα, φ. 801 (14 Μαΐου 1876).

29 Εφ. *Ο Φοίνις*, Πάτρα, φ. 832 (29 Δεκεμβρίου 1876).

30 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 203 (17 Απριλίου 1876).

31 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 204 (1 Μαΐου 1876).

32 Εφ. *Αχαιικός Κήρυξ*, Πάτρα, φ. 4 (13 Αυγούστου 1876), φ. 5 (21 Αυγούστου 1876).

33 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 196 (14 Ιανουαρίου 1876).

34 Εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 209 (3 Ιουλίου 1876).

την ανεξαρτησία τους. Η «ακινήσια» τους αυτή την εποχή χαρακτηρίζεται ως «μέγιστον λάθος και αξιοθρήνητον εθνικόν δυστύχημα».³⁵

Στην πορεία του έτους, στις εφημερίδες της Πελοποννήσου εξακολουθούν να φιλοξενούνται ειδήσεις για την πορεία των επαναστάσεων στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη αλλά και για τη γενικότερη εξέλιξη των γεγονότων στην Ανατολή.³⁶ Εκφράζονται φόβοι για το ενδεχόμενο σύστασης ολαβικής ηγεμονίας και παραγκωνισμού της Ελλάδας. Προβληματισμός εκφράζεται και για τη στάση των αγγλικών κυβερνητικών και διπλωματικών αρχών, οι οποίες όπως αναφέρεται ενεργούν ως υπέρμαχοι της ακεραιότητας του τουρκικού κράτους. Θεωρείται ότι η πιο δραστήρια παρέμβαση της Ελλάδας θα περιέπλεκε τις εξελίξεις αναφορικά με την πορεία επίλυσης του ανατολικού ζητήματος, καθιστώντας πιο σύνθετη τη στάση των «μεγάλων δυνάμεων» της εποχής. Ωστόσο, σχολιάζεται ότι αν και η Ελλάδα αποτελεί μια ασθενή δύναμη στην περιοχή, εάν οι ελληνικές κυβερνήσεις ενεργούσαν διαφορετικά, η χώρα θα μπορούσε να διαδραματίσει διαφορετικό, πιο δυναμικό ρόλο, διεκδικώντας και εισπράττοντας περισσότερα στο τέλος.

Δημοσιεύονται επίσης ειδήσεις αναφορικά με τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους.³⁷ Έντονη κριτική ασκείται και απέναντι στην οθωμανική διακυβέρνηση, σχετικά με τους όρους διαβίωσης των Ελλήνων που διαβιούσαν ακόμα στην επικράτεια του.³⁸ Σημειώνεται ότι οι «θηριώδεις πράξεις των Τούρκων εναντίον χριστιανών, ομογενών και ομοθρήσκων» δεν συγκινούν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι οποίες εξακολουθούν να εργάζονται για την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους. Υποστηρίζεται ότι οι «μεγάλες δυνάμεις», τα ισχυρότερα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, κυρίως για λόγους αντιζηλίας, ανταγωνισμού ή «ευτελών συμφερόντων» αδιαφορούν για τους λόγους διαβίωσης των χριστιανών, οι οποίοι στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους της περιόδου υποχρεώνονται να ανεχθούν ένα «βάρβαρο δεσποτισμό».³⁹

Τονίζεται ότι οι «ξένοι» επικρίνουν πάντα τις ελληνικές κυβερνητικές αρχές ανεξάρτητα από τις ενέργειές τους. Όταν αυτές επιχειρούν να δραστηριοποιηθούν, επικρίνονται ως δυνητικοί αποσταθεροποιητικοί παράγοντες και όταν τηρούν ουδέτερη στάση επικρίνονται για την αδράνειά τους.⁴⁰ Οι λαοί της Ευρώπης εκτιμάται ότι ευαισθητοποιήθηκαν από τον Σερβοτουρκικό Πόλεμο και ήταν πρόθυμοι να προστατεύσουν τα δικαιώματα των χριστιανών. Ωστόσο, σημειώνεται ότι προοδευτικά κυριεύθηκαν από ανασφάλεια και φόβο, κρίνοντας ότι οι ενέργειές τους πιθανότατα θα είχαν ανεπιτυχή έκβαση. Επομένως, ανα-

35 Εφ. *Αχαϊκός Κήρυξ*, Πάτρα, φ. 4 (13 Αυγούστου 1876).

36 Εφ. *Μίνως*, Πάτρα, φ. 1326 (16 Μαΐου 1876), φ. 1328 (5 Ιουνίου 1876), φ. 1331 (9 Ιουλίου 1876), φ. 1338 (26 Σεπτεμβρίου 1876), φ. 1341 (16 Οκτωβρίου 1876).

37 Εφ. *Φιλόδημος*, φ. 11 (25 Μαΐου 1876).

38 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 691 (21 Αυγούστου 1876), φ. 695 (16 Οκτωβρίου 1876), φ. 683 (1 Μαΐου 1876).

39 Εφ. *Ήως*, Σπάρτη, φ. 57 (22 Μαΐου 1876).

40 Εφ. *Φοίνιξ*, φ. 808 (2 Ιουλίου 1876).

πόφευκτα, υποστηρίζουν πλέον την ακεραιότητα του οθωμανικού κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρείται ότι εγγράφεται και η συγκρατημένη στάση των ελληνικών κυβερνητικών αρχών, οι οποίες ωστόσο προτρέπονται να βρίσκονται σε εγρήγορση.⁴¹ Καταγράφεται ότι οι κυριότεροι διπλωματικοί παράγοντες της εποχής δεν προσδιορίζονται από ειλικρίνεια, καθώς αποφεύγουν την επίλυση του ανατολικού ζητήματος. Οι προσπάθειες εξευμενισμού της κοινής γνώμης σε διπλωματικό επίπεδο μέσω της προώθησης μεταρρυθμίσεων στο οθωμανικό κράτος, οι οποίες τελικά δεν πραγματοποιούνται, κρίνονται ανεπαρκείς.⁴² Όπως σχολιάζεται, σταδιακά, οι ισχυρότερες δυνάμεις της εποχής, καθώς και η Ρωσία, πείθονταν ότι θα έπρεπε να διατηρηθεί η ειρήνη αναφορικά με τη διευθέτηση των «ανατολικών πραγμάτων».⁴³ Ωστόσο, θεωρείται ότι η αβεβαιότητα, η ανασφάλεια, οι ρευστές συνθήκες επικρατούν τόσο στα ασθενή, μικρά κράτη όσο και στα κραταιά, για το ενδεχόμενο γενικευμένης πολεμικής σύρραξης.⁴⁴ Υποστηρίζεται ότι οι «ξένες δυνάμεις» δεν επιθυμούν τον διαμελισμό της Τουρκίας καθώς η ακεραιότητά της θεωρείται προϋπόθεση για την ειρήνη στην Ευρώπη.⁴⁵ Οι ενέργειες των ευρωπαϊκών δυνάμεων της περιόδου εκλαμβάνονται ως συνειδητές προσπάθειες υπέρβασης των εσωτερικών οικονομικών, πολιτικών διαφωνιών τους και αποφυγής ενός γενικευμένου πολέμου στην περιοχή.⁴⁶

Κατά το 1877, η χώρα επικρίνεται και πάλι για την αδράνεια που επέδειξε αναφορικά με την ανάγκη «εκπλήρωσης της ιερής αποστολής» της, με τη διαχείριση της κατάστασης, εξέλιξη που αποδίδεται στην «αναληγσία των πολιτικών», στην οικονομική καχεξία, στις εσωτερικές διαιρέσεις, στην έλλειψη επαρκών υλικών, στρατιωτικών δυνάμεων.⁴⁷ Παρ' όλα αυτά, λαμβάνονται υπόψη και οι επικρατούσες συνθήκες. Προς αυτή την κατεύθυνση, αποδοκιμάζεται έντονα και η οθωμανική κυβέρνηση, καθώς σημειώνεται ότι αθετεί συστηματικά τους κανόνες του διεθνούς δικαίου, προβάλλοντας άδικες και παράλογες αξιώσεις, συνθήκη που θέτει σε δοκιμασία τις σχέσεις της με το ελληνικό κράτος.⁴⁸ Ασκείται έντονη κριτική στις ελληνικές κυβερνητικές αρχές για το γεγονός ότι αναλώθηκαν σε άστοχες ενέργειες και σε προσπάθειες διευθέτησης ζητημάτων εσωτερικής πολιτικής, αδυνατώντας να αξιοποιήσουν την ευνοϊκή, για τους στόχους της κρατικής εξωτερικής πολιτικής, συγκυρία. Πάντως, εξαιρούνται ορισμένες πρωτοβουλίες αναφορικά με τη στρατιωτική αναδιοργάνωση, προκειμένου

41 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 809 (9 Ιουλίου 1876).

42 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 797 (9 Απριλίου 1876).

43 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 805 (12 Ιουλίου 1876).

44 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 807 (25 Ιουνίου 1876).

45 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 197 (28 Ιανουαρίου 1876).

46 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 211 (30 Ιουλίου 1876).

47 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 227 (20 Απριλίου 1877), φ. 229 (11 Μαΐου 1877). εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 701 (1 Ιανουαρίου 1877). εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. (23 Μαΐου 1877).

48 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 238 (3 Σεπτεμβρίου 1877), φ. 239 (22 Σεπτεμβρίου 1877).

να προστατευθούν «τα συμφέροντα και η τιμή της Ελλάδος».⁴⁹ Εκτιμάται ότι το ελληνικό κράτος θα πρέπει να υπερβεί εσωτερικές διαιρέσεις και να στραφεί εναντίον της Τουρκίας, καθώς μια σύρραξη μεταξύ των δύο χωρών δείχνει αναπόφευκτη.⁵⁰ Οι ελληνικές κυβερνητικές αρχές καλούνται να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του έθνους, καθώς τα όρια του ελληνικού βασιλείου δεν έχουν ρυθμιστεί όπως θα έπρεπε και το «έργον του 1821 δεν επερατώθη». Υπογραμμίζεται η σπουδαιότητα, η σημασία του «εξωτερικού ζητήματος» για την Ελλάδα.⁵¹ Η αδράνεια που προσδιορίζει αυτή την περίοδο τη χώρα σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό επίπεδο αποδοκιμάζεται, ωστόσο, υπογραμμίζεται παράλληλα ότι οι δυσχέρειες σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής είναι πολλές.⁵² Έκδηλη προβάλλει η ανησυχία για τις συνέπειες που θα μπορούσε να επιφέρει ένας επικείμενος πόλεμος στην Ανατολή. Ασκείται κριτική στην ελληνική κυβέρνηση για τον «πολιτικό λήθαργο» στον οποίο υποστηρίζεται ότι βρίσκεται ενώ και η «αδιαφορία της δημόσιας γνώμης» χαρακτηρίζεται ως «έγκλημα».⁵³ Θεωρείται ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να δραστηριοποιηθούν αυτή την εποχή όπως οι Σλάβοι, ώστε να διεκδικήσουν τα δικαιώματα των αδελφών τους στην Ανατολή.⁵⁴ Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά, η Ανατολή θα έπρεπε να ανήκει στους Έλληνες και στους Σλάβους, ώστε να εργάζονται αδελφικά για την ευημερία της. Η Ελλάδα προβάλλει ως «προστάτης και ευεργέτης των Ανατολικών λαών», ωστόσο επικρίνεται διότι «κατέπεσε εις νάρκη θανατηφόρα». Επισημαίνεται η επιτακτική ανάγκη σύμπνοιας και συνεργατικής δράσης στο εσωτερικό, καθώς και πιο έντονης δραστηριοποίησης στο εξωτερικό.⁵⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι παράτολμες και βεβιασμένες ενέργειες εκ μέρους της ελληνικής πλευράς δεν ενθαρρύνονται.⁵⁶ Τονίζεται ότι «εάν η Ελλάς παραμείνει στα όριά της, δεν δύναται να υπάρξει», ωστόσο, ενθαρρύνεται η συνετή δράση, η φρόνηση, ο ειλικρινής πατριωτισμός. Η ελληνική κυβέρνηση καλείται να εκπληρώσει την «ερή αποστολή» της, χωρίς να επιβεβαιώσει εκτιμήσεις εχθρικών προς αυτή δυνάμεων που την προσεγγίζουν ως εκπρόσωπο ενός «ανήσυχου και φιλοτάραχου» έθνους.⁵⁷

Ζητήματα όπως οι διπλωματικές ενέργειες των ισχυρότερων κρατών της εποχής, ο βαθμός εμπλοκής τους στο ανατολικό ζήτημα απασχολούν έντονα τους δημοσιογράφους της περιοχής και αυτό το έτος. Μέσω των σχετικών δημοσιογραφικών εντύπων εκφράζεται η πεποίθηση ότι η επανάσταση της Βοσνίας

49 Εφ. *Επαρχιακή Επιθεώρηση*, Πύργος, φ. 5 (23 Ιουλίου 1877).

50 Εφ. *Επαρχιακή Επιθεώρηση*, Πύργος, φ. 6 (29 Ιουλίου 1877)· εφ. *Η Αίγλη*, Πάτρα, φ. 18 (16 Ιανουαρίου 1877)· εφ. *Φιλόδημος*, Πάτρα, φ. 34 (31 Μαΐου 1877).

51 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 849 (27 Μαΐου 1877), φ. 855 (16 Ιουλίου 1877).

52 Εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 289 (12 Μαΐου 1877).

53 Εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 845 (20 Απριλίου 1877).

54 Εφ. *Φιλόδημος*, Πάτρα, φ. 24 (1 Ιανουαρίου 1877).

55 Εφ. *Φιλόδημος*, Πάτρα, φ. 37 (16 Ιουλίου 1877).

56 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 710 (21 Μαΐου 1877).

57 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 711 (4 Ιουνίου 1877).

και της Ερζεγοβίνης υποστηρίχθηκε από ισχυρά κράτη.⁵⁸ Σχετικά με το ενδεχόμενο ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, εκδηλώνεται έντονος προβληματισμός αναφορικά με τη στάση των ισχυρότερων κρατών της εποχής.⁵⁹ Εκτιμάται ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να ελπίζει στη βοήθεια της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ούτε και στην προστασία της. Ειδικότερα, αντικείμενο δριμείας κριτικής αποτελεί η αγγλική πολιτική, αντανακλώντας τον προβληματισμό της κοινής γνώμης της χώρας και ειδικά των επαρχιών της Πελοποννήσου.⁶⁰ Οι ενέργειες της βρετανικής διπλωματίας απέναντι στο ελληνικό κράτος και τους χριστιανούς κατοίκους της Ανατολής χαρακτηρίζονται ως αντιφατικές, ενίοτε εχθρικές. Σημειώνεται ότι η Αγγλία επιδιώκει να διατηρήσει την ισχύ της Τουρκίας, χωρίς να αντιλαμβάνεται το ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει το ελληνικό κράτος για την προστασία των ευρωπαϊκών συμφερόντων στην Ανατολή. Η Αυστρία θεωρείται μια δύναμη πάντα εχθρικά διακείμενη απέναντι στην Ελλάδα. Υποστηρίζεται επίσης ότι η Γαλλία βρίσκεται σε δυσχερή θέση, (αντιμετωπίζοντας εσωτερικές διαιρέσεις), η Γερμανία προσπαθεί να προσεγγίσει τη Ρωσία κολακεύοντας τον ηγεμόνα της), ενώ η Ιταλία δείχνει αναποφάσιστη. Η στάση της Ρωσίας απέναντι στο ελληνικό κράτος αποδοκιμάζεται, καθώς η ρωσική κυβέρνηση εκτιμάται ότι αποβλέπει στον παραγκωνισμό της Ελλάδας, περιβάλλοντας ταυτόχρονα με μεγάλη στοργή τους Σλάβους.⁶¹ Εκτιμάται ότι πλέον δεν είναι οι Οθωμανοί οι «απεχθείς δεσπότες των Ανατολικών λαών» αλλά οι Ρώσοι. Γενικότερα, σημειώνεται ότι η Ευρώπη δεν επιδιώκει τον διαμελισμό της Τουρκίας, ούτε και επιθυμεί η Ρωσία να καταστεί «το πρωτεύον εν Ανατολή έθνος». Τονίζεται ότι κανένα ευρωπαϊκό κράτος δεν προθυμοποιείται να καταφύγει στη βία.⁶² Η «μικρά Ελλάς», καλείται και πάλι να πρωταγωνιστήσει στην Ανατολή καθώς εκτιμάται ότι αυτή είναι η αποστολή που της έχει ανατεθεί «παρά του Υψίστου» ώστε «διά των όπλων, να ζητήσει την ένωση μετὰ των δούλων αδελφών», να εμποδίσει την πρόοδο των εχθρών της, να σώσει την Ανατολή «εκ των επιδρομικών σιφών της ρωσικής αυτοκρατορίας και του Πανσλαβισμού».⁶³ Το ελληνικό κράτος καλείται να μην υποκύψει στις πιέσεις της «ανάλητης και τυφλής» εξωτερικής διπλωματίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι ένας ενδεχόμενος Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (ανεξάρτητα από την έκβασή του) θα αποδειχθεί επιζήμιος για τον ελληνισμό.

Κατά το 1878 το ενδιαφέρον των εφημεριδογράφων και κατ' επέκταση της κοινής γνώμης επικεντρώνεται στο οθωμανικό κράτος, η παρακμή του οποίου θεωρείται ότι αποτελεί τη φυσική συνέπεια και εξέλιξη της μη συνετής πολιτικής

58 Εφ. *Επαρχιακή Επιθεώρηση*, Πύργος, φ. 5 (23 Ιουλίου 1877).

59 Εφ. *Επαρχιακή Επιθεώρηση*, Πύργος, φ. 6 (29 Ιουλίου 1877)· εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 844 (8 Απριλίου 1877).

60 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 725 (17 Δεκεμβρίου 1877), φ. 719 (24 Σεπτεμβρίου 1877).

61 Εφ. *Λαός*, Πύργος, φ. 5 (16 Οκτωβρίου 1877)· εφ. *Αι Πάτριαι*, Πάτρα, φ. 776 (8 Απριλίου 1877)· εφ. *Ο Φοίνιξ*, Πάτρα, φ. 844 (8 Απριλίου 1877)· εφ. *Φιλόδημος*, Πάτρα, φ. 26 (29 Ιανουαρίου 1877).

62 Εφ. *Ο Φίλος του Λαού*, Πάτρα, φ. 855 (16 Ιουλίου 1877).

63 Εφ. *Επαρχιακή Επιθεώρηση*, Πύργος, φ. 7 (7 Αυγούστου 1877)· εφ. *Μίνως*, Πάτρα, φ. 1346 (14 Ιανουαρίου 1877), φ. 1360 (4 Μαΐου 1877).

και διακυβέρνησης που το προσδιόρισε επί μακρόν.⁶⁴ Παράλληλα, οι ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης της περιόδου αποδοκιμάζονται και πάλι.⁶⁵ Κατά τη διάρκεια του έτους, τονίζεται όλο και περισσότερο η «αποστολή» του ελληνικού κράτους στην Ανατολή.⁶⁶ Στα τέλη της χρονιάς η στάση των σλαβικών κυβερνήσεων απέναντι σε θέματα που αφορούν την Ελλάδα αποτιμάται ως υποστηρικτική, προς την κατεύθυνση υπεράσπισης των συμφερόντων της απέναντι στην Τουρκία.⁶⁷ Υπογραμμίζεται ότι η ελληνική κυβέρνηση θα πρέπει να εργαστεί με φρόνηση υπέρ των γενικών συμφερόντων της πατρίδας, χωρίς να αγνοεί τους πόθους του ελληνισμού και τον προορισμό του και χωρίς να βασίζεται αποκλειστικά σε διπλωματικές προσπάθειες και ενέργειες.⁶⁸ Επισημαίνεται η ανάγκη εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας ώστε οι αξιώσεις της να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στο πλαίσιο της διευθέτησης και της αποκατάστασης των πραγμάτων στην Ανατολή.⁶⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως είναι αναμενόμενο, αυτή την εποχή το ενδιαφέρον επικεντρώνεται και στο συνέδριο, στη συνθήκη του Βερολίνου.⁷⁰ Εκφράζεται έντονος προβληματισμός σχετικά με το εάν ωφελεί την Ευρώπη η διατήρηση ή η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτή τη βάση, στα δημοσιογραφικά έντυπα που κυκλοφορούν στις πόλεις της Πελοποννήσου αντικείμενο σχολιασμού αποτελούν οι αξιώσεις του ελληνικού κράτους, οι υποχρεώσεις που απορρέουν για την Πύλη, οι επιπτώσεις στη χώρα, το χρέος των «Μεγάλων Δυνάμεων» αναφορικά με την εφαρμογή των όρων της συνθήκης. Παράλληλα, έκδηλη είναι η ανησυχία για το ενδεχόμενο επικράτησης της Ρωσίας και του «πανσλαβισμού» στην Ευρώπη, για το ενδεχόμενο γενίκευσης της σύγκρουσης. Σχολιάζεται σχετικά ότι, παρά το φιλειρηνικό πνεύμα που κυριάρχησε στο συνέδριο, η «μικρά και ασθενής ημών πατρίς» την κρίσιμη στιγμή εγκαταλείφθηκε από τους υποτιθέμενους προστάτες της που αποβλέπουν περισσότερο στην προάσπιση των συμφερόντων τους.⁷¹ Με ιδιαίτερα επικριτικό τρόπο σχολιάζεται η στάση της Αγγλίας απέναντι στην Ελλάδα. Κυρίως όμως διαπιστώνεται ότι η οθωμανική κυβέρνηση δεν δείχνει πρόθυμη να εφαρμόσει τα συμφωνηθέντα και να ενισχύσει την ειρηνευτική προσπάθεια στην περιοχή.⁷² Επομένως η οριστική επίλυση του κρίσιμου «εξωτερικού ζητήματος» δείχνει να απομακρύνεται. Λόγω της ρευστότητας που επικρατεί και της ανησυχίας αναφο-

64 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 270 (28 Δεκεμβρίου 1878).

65 Εφ. *Ο Φίλος του Λαού*, Πάτρα, φ. 1 (17 Σεπτεμβρίου 1878), φ. 2 (24 Σεπτεμβρίου 1878)· εφ. *Ο Φοίνις*, Πάτρα, φ. 871 (14 Ιανουαρίου 1878), φ. 874 (4 Φεβρουαρίου 1878).

66 Εφ. *Ανεξαρτησία*, Ναύπλιο, φ. 268 (15 Δεκεμβρίου 1878), φ. 270 (28 Δεκεμβρίου 1878).

67 Εφ. *Αριστόδημος*, Καλαμάτα, φ. 1 (19 Νοεμβρίου 1878).

68 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 726 (1 Απριλίου 1878), φ. 733 (8 Απριλίου 1878).

69 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 738 (17 Ιουνίου 1878), φ. 739 (1 Ιουλίου 1878).

70 Εφ. *Αρκαδία*, Τρίπολη, φ. 740 (6 Ιουλίου 1878), φ. 741 (29 Ιουλίου 1878), φ. 742 (12 Αυγούστου 1878), φ. 745 (23 Σεπτεμβρίου 1878)· εφ. *Αργολίς*, Ναύπλιο, φ. 292 (7 Ιουλίου 1878).

71 Εφ. *Ο Φοίνις*, Πάτρα, φ. 893 (8 Ιουλίου 1878).

72 Εφ. *Ο Φοίνις*, Πάτρα, φ. 895 (22 Ιουλίου 1878), φ. 909 (17 Νοεμβρίου 1878), φ. 910 (25 Νοεμβρίου 1878).

ρικά με τη δυνατότητα πρακτικής εφαρμογής των όρων της συνθήκης, η χώρα καλείται να βρίσκεται σε εγρήγορση καθώς και σε στρατιωτική προετοιμασία.

Καταληκτικά, μέσα από μια πρώτη διερεύνηση των δημοσιευμάτων του αστικού Τύπου της Πελοποννήσου κατά τα έτη 1875-1878, διαπιστώνεται ότι η σύνθετη πραγματικότητα της εποχής τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο, προκάλεσε αντιφατικές διαθέσεις αναφορικά με τα επαναστατικά κινήματα της περιόδου και το ενδεχόμενο μιας βαλκανικής συνεργασίας απέναντι στο οθωμανικό κράτος. Ωστόσο, η έντονα κριτική και επικριτική διάθεση που εντοπίζεται απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση, τα ευρωπαϊκά κράτη της εποχής, τη Σερβία, τη Ρωσία, την Αγγλία, το οθωμανικό κράτος, τους «υπό Τουρκία Έλληνες», συνυπάρχει με την ανησυχία, την ανασφάλεια για το παρόν και τις προοπτικές της χώρας και των «αδελφών» της, καθώς και με μια ειλικρινή, εξωστρεφή προσπάθεια ψύχραιμης κατανόησης και αποτύπωσης της κρίσιμης περιόδου. Πρόκειται για μια έκφραση της κοινής γνώμης των κυριότερων αστικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου, η οποία ενδεχομένως να αντανακλά αφενός τη σύγχυση που επικρατούσε στο ελληνικό κράτος για τις ενδεδειγμένες κατευθύνσεις της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής αλλά και μια προσπάθεια των κατοίκων να προσαρμοστούν, να εκλογικεύσουν τις εξελίξεις, να κατανοήσουν, να συνεισφέρουν ενεργά σε μια εποχή που επιχειρούσαν και οι ίδιοι να ορθοποδήσουν, βιώνοντας τους μετασχηματισμούς, τους κλυδωνισμούς αλλά και τη δυναμική μιας σύνθετης, μεταβατικής περιόδου που θα τους οδηγούσε αναπόφευκτα σε μια νέα εποχή.

«Η Ελλάς κατά των βαρβάρων», «οι δούλοι της Γερμανίας» και η εφημερίδα *Φιλελεύθερος* του Παρισιού (1917-1918)¹

Άλκηστη Σοφού

Maître de Conférences

Νεοελληνικό Ινστιτούτο Σορβόνης

Sorbonne Université

ABSTRACT

The title of this paper is a combination of two article titles in the newspaper *Phileleftheros* – *Le Libéral*, a rare document found in the Hubert Pernot's Archives. These Archives are kept in the Modern Greek Institute of the Sorbonne University. *Phileleftheros*, according to its publicists, is a "venizelist, political, economic, and literary instrument," published in Paris between 1917 and 1918. Based on this weekly bilingual newspaper, we will try to outline the perception of the major events of the Balkans campaign by the Greeks of the Diaspora in France, during the First World War: the National Schism, the Provisional Government of Thessaloniki and the declaration of the war on the Central Powers; the Bulgarian occupation of Greek Eastern Macedonia; the Thessaloniki front and the Army of the Orient; the Italian protectorate of Central and Southern Albania; the withdrawal of the Royal Serbian Army known as the "Albanian Golgotha".

Ο *Φιλελεύθερος* – *Le Libéral* είναι μία βραχύβια δίγλωσση εβδομαδιαία εφημερίδα η οποία κυκλοφορεί στο Παρίσι κάθε Πέμπτη από τις 30 Μαΐου 1917 έως τις αρχές του 1918. Πρόκειται για ένα σπάνιο έντυπο το οποίο βρέθηκε στο Αρχείο του Hubert Pernot που φυλάσσεται στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης. Αν και η φωτογραφία και η λεζάντα της που κοσμεί την πρώτη σελίδα του 4^{ου} τεύχους είναι κάτι παραπάνω από εύγλωττες το έντυπο αυτοχαρακτηρίζεται «Όργανον βενιζελικών, πολιτικών, οικονομικών και φιλολογικών».²

Εκδότες είναι οι Γεώργιος Σ. Γιαννακόπουλος (Διευθυντής-Διαχειριστής) και ο Αλέξανδρος Κ. Περδικίδης (πολιτικός διευθυντής), για τους οποίους δεν γνωρίζουμε πολλά. Οι λίγες πληροφορίες έχουν ερανισθεί από άρθρα του *Φιλελεύθερου*. Οι εκδότες είναι μέλη του «Συνδέσμου των εν Γαλλία Ελλήνων Φιλελευθέρων» ο οποίος «κατηρτίσθη οριστικώς» στις 26 Ιουνίου 1917 στο ξενοδοχείο Meurice. Σύμφωνα με το καταστατικό του Συλλόγου «εις εκ των σκοπών είναι η ηθική διαπαιδαγώγησις των εν Γαλλία Ελλήνων».³ Ο Γεώργιος Γιαννακόπουλος κατάγεται από το Κροκύλειον Δωρίδος, το σημερινό Παλαιόκαστρο του νομού

¹ Πρόδρομη ανακοίνωση μίας μελέτης εν εξελίξει.

² *Φιλελεύθερος*, φ. 15, σ. 6.

³ Ό.π., φ. 7, σ. 2.

Φθιώτιδος. Εξ ου εικάζουμε ότι υπογράφει πολλά άρθρα με το ψευδώνυμο Δωρίς ή Doris όταν το άρθρο είναι γραμμένο στα γαλλικά.

Η εφημερίδα όπως προείπαμε είναι δίγλωσση. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι –σε αντίθεση με άλλα δίγλωσσα έντυπα– τα άρθρα δεν είναι τα ίδια στις δύο γλώσσες. Και αυτό γιατί συνεργάζεται με Γάλλους δημοσιογράφους όπως ο Maurice Ajam, ριζοσπάστης πολιτικός και γεροϋσιαστής, αρχισυντάκτης της εφημερίδας *La France*. Ο λοχαγός Jacques Cinqray, λογοτέχνης και δημοσιογράφος, ο Georges Sampieri δημοσιογράφος στην *Le Matin* και ο ιταλός δημοσιογράφος Eugène Boggiano⁴ εξειδικευμένος στα Βαλκάνια και κυρίως στη Σερβία. Τα περισσότερα άρθρα στα ελληνικά υπογράφουν οι εκδότες, άλλα είναι ανώνυμα. Ανταποκριτής στην Ελβετία είναι ο Ιωάννης Χατζηπέτρος. Τα ποιήματα εθνοπατριωτικού περιεχομένου φέρουν την υπογραφή Νούσιας Γιαννιώτης, ψευδώνυμο του Νικολάου Γεωργίου Δόσσιου.

Οι τυπογράφοι όπως μας πληροφορεί ένα άρθρο ήταν «εργαζόμενοι εις τας καταστραφείσας Βενιζελικές εφημερίδας των Αθηνών κατά τας Νοεμβριανάς σκηνάς και αναγκασθέντες να εκπατρισθώσι».⁵

Τα τρία πρώτα φύλλα λανθάνουν και δεν γνωρίζουμε αν οι εκδότες εκθέτουν ως είθισται σε «σημείωμα της σύνταξης» τους λόγους έκδοσης της εφημερίδας και τους στόχους του εντύπου. Ο πιο προφανής λόγος είναι η επιτακτική ανάγκη να προβληθούν από τους βενιζελικούς της ελληνικής κοινότητας του Παρισιού οι πρωτοβουλίες και η πολιτική της Εθνικής Άμυνας γιατί από τα μέσα Ιανουαρίου του 1917, τα άρθρα τα σχετικά με το ελληνικό ζήτημα γινόντουσαν όλο και πιο σπάνια. Η αυστηρή λογοκρισία που επιβλήθηκε στον γαλλικό Τύπο, τον ανάγκασε να σταματήσει όχι μόνο τις επιθέσεις εναντίον του Κωνσταντίνου αλλά και κάθε θετικό σχόλιο για τον Βενιζέλο και την Εθνική Άμυνα.⁶ Η αλλαγή στάσης οφείλεται στην μετριοπαθή πολιτική του Aristide Briand⁷ ο οποίος επιθυμούσε να αποφύγει τις εντάσεις, ελπίζοντας σε ένα συμβιβασμό μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου. Επίσης μετά την δραματική αποτυχία της επίθεσης στο Chemin des Dames η Γαλλία αντιμετώπιζε σοβαρή κρίση η οποία εκφράστηκε με μαζικές απεργίες και ανυποταξίες στο στρατό.⁸ Αφετέρου, η γαλλική κοινή γνώμη έστρεφε σταδιακά το ενδιαφέρον της σε γεγονότα κριτικής σημασίας για

4 Πρόκειται για τον Eugenio Boggiano-Pico. Το πιο γνωστό του έργο είναι το *Il Montenegro alleato*, Roma 1918: P. Maglione & C. Strini.

5 Φιλελεύθερος, φ. 25, σ. 4.

6 R. Porte, «Comment faire plier un neutre? L'action politique et militaire de la France en Grèce (1915-1917)», *Cahiers de la Méditerranée* 81 (15 décembre 2010), σ. 51-52. El. Lemonidou, «La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre», *Cahiers balkaniques* 41, Paris 2013: INALCO, σ. 179-198. J.-J. Becker, «La perception à travers la presse des rapports entre la France et la Grèce pendant la Grande Guerre», *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, Actes du colloque de novembre 1989 à Thessalonique, Θεσσαλονίκη 1992: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, σ. 89-100.

7 Sénat, *Archives des Comités secrets*, Séance du mardi 19 décembre 1916, σ. 725-763.

8 P. Renouvin, «L'opinion publique et la guerre en 1917», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* XV (janvier-mars 1968), σ. 4-23 του ίδιου, «L'opinion publique en France pendant la guerre 1914-1918», *Revue d'histoire diplomatique* 4 (octobre-décembre 1970), σ. 289-293.

την έκβαση του πολέμου: η Ρώσικη Επανάσταση, η προετοιμασία της γενικής επίθεσης στο Δυτικό Μέτωπο και η προοπτική εισόδου των ΗΠΑ στον πόλεμο. Από την άνοιξη του '17 το ελληνικό ζήτημα ήταν ήσσονος σημασίας. Ο Αλέξανδρος Διομήδης σε μία επιστολή του προς τον Βενιζέλο, στις 23 Μαρτίου 1917 περιγράφει γλαφυρά την κατάσταση:

Όταν (το ελληνικό ζήτημα) εκάστοτε έρχεται τούτον υπό τινα μορφήν συζήτησιν, εν μέσω μεγάλων ζητημάτων τα οποία συγκεντρώνουν την προσοχήν ολοκλήρου, διότι αναφέρονται εις την εξασφάλισιν της νίκης, παραμερίζουν το ελληνικόν ζήτημα με χαρακτηριστική χειρονομίαν – *de minimis non curat praetor* (Ο δικαστής δεν ασχολείται με τα ασήμαντα).⁹

Η εικασία μας επιβεβαιώνεται διότι, τέσσερις μήνες μετά την έναρξη της κυκλοφορίας του *Φιλελεύθερου*, οι εκδότες εκθέτουν τις βασικές αρχές του εντύπου τους. Σε ένα άρθρο στα γαλλικά με τίτλο «Τι πρέπει να γνωρίζουμε»¹⁰ (*Afin qu'on sache*), διαβάζουμε: «Ο *Φιλελεύθερος* είναι μία ανεξάρτητη εφημερίδα. Δεν ανήκει σε κανένα πολιτικό κόμμα. Μοναδική του φιλοδοξία είναι να συμβάλει με όλες του τις δυνάμεις στη σωτηρία της Ελλάδας και του ελληνισμού που κινδυνεύουν». Γι αυτό «μάχεται αποφασισμένος να κάνει οποιαδήποτε θυσία ώστε να ευοδωθεί η πατριωτική του αποστολή», η οποία συνίσταται στα παρακάτω:

1. Να μην αποκρύπτει ό,τι τιμά την Ελλάδα, προσφέροντάς της ειρήνη στο εξωτερικό και ευημερία στο εσωτερικό.
2. Να εργάζεται για την συμφιλίωση Ελλάδας και Γαλλίας, προβάλλοντας ό,τι τους ενώνει.
3. Στη μνήμη των Ηρώων του Ναυαρίνου οι οποίοι με το δοξασμένο αίμα τους μάς έσωσαν από τους Τούρκους, εκδηλώνει την αιώνια ευγνωμοσύνη του στη Γαλλία, μητέρα όλων των ανθρώπινων ελευθεριών.

Ο *Φιλελεύθερος* λοιπόν είναι ένα όργανο «διάδοσης» των θέσεων της Εθνικής Άμυνας, της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και αργότερα της Κυβέρνησης των Λαζάρων με στόχο να προκαλέσει το ενδιαφέρον της γαλλικής κοινής γνώμης για την Ελλάδα. Το άρθρο απευθύνεται στους γαλλόφωνους αναγνώστες διότι έχει συνταχθεί μόνο στα γαλλικά. Ο «όρκος πίστωσης» στη Γαλλία και η πρόταξη της ανάγκης συμφιλίωσης αποκαλύπτουν τον άδηλο λόγο κυκλοφορίας του *Φιλελεύθερου*: την δημιουργία ευνοϊκού κλίματος όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για τους Έλληνες της Γαλλίας οι οποίοι υφίσταντο από το 1916 τις συνέπειες της προπαγάνδας κατά της Ελλάδας του Κωνσταντίνου.¹¹

⁹ Ν. Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων (1916-1917). Καθεστωτικά, Διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού διχασμού*, Αθήνα 1988: Φιλιππότης, σ. 224.

¹⁰ *Φιλελεύθερος*, φ. 15, σ. 6.

¹¹ Για τις αρνητικές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της σφοδρής προπαγάνδας του γαλλικού τύπου κατά του Κωνσταντίνου, βλ. Ελ. Lemonidou, «La Grèce à la Une...», ό.π.: R. Porte, «Comment faire plier un neutre...», ό.π.: S. Cosmin, *Diplomatie et presse dans l'affaire grecque*, 1914-1916, Paris 1921: Société mutuelle d'édition.

Όταν κυκλοφορεί ο *Φιλελεύθερος* οι σύμμαχοι είναι σε δυσχερή θέση. Η κατάληψη της Ρουμανίας από τις δυνάμεις των Κεντρικών Αυτοκρατοριών επέτρεπε στις τελευταίες τον ευχερή ανεφοδιασμό σε σιτηρά και πετρέλαιο και τους έδινε την δυνατότητα να ενισχύσουν το μακεδονικό μέτωπο. Η Βουλγαρία έχει καταλάβει την Ανατολική Μακεδονία και η Ιταλία την Βόρεια Ήπειρο. Ο *Φιλελεύθερος* βλέπει με ανησυχία την ενίσχυση των περιφερειακών ανταγωνισμών, κυρίως των συμμάχων των κεντρικών δυνάμεων.¹²

Γι' αυτό, η επάνοδος του Βενιζέλου προκαλεί έκρηξη ενθουσιασμού στον *Φιλελεύθερο*. «Η Ελλάς εισέρχεται εις νέαν περίοδον εσωτερικής και εξωτερικής αναπλάσεως και μεγαουργίας», γράφει ο Γεώργιος Καφαντάρης.¹³ Στο ίδιο ύφος είναι και το άρθρο του Jacques Cinqray:

Ιδού λοιπόν το πρόγραμμα της νέας Ελλάδας. Να ενωθεί με την Αντάντ για να πολεμήσει τον προαιώνιο εχθρό: τον Τούρκο και τον Βούλγαρο. Δεν έχει καμία σημασία αν έχουν πίσω τους τις στρατιές ενός αιμοδιψούς Κάιζερ ή τις λεγεώνες μιας Αυστρίας σε αποσύνθεση. Παρά τις απειλές, τις απατηλές υποσχέσεις, η Ελλάδα πρέπει να επικεντρωθεί στον Τούρκο που ορέγεται τα νησιά και στον Βούλγαρο που απαιτεί την Μακεδονία.¹⁴

Η σημασία της εισόδου της ενωμένης Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης τονίζεται ιδιαίτερα σε ένα άρθρο με τον τίτλο «Προδότες και Πατριώτες»:

Τα συμφέροντα της φιλελεύθερης Ελλάδος συνδέονται άμεσα με αυτά της Αντάντ. Ας μην ξεχνάμε ότι η Θεσσαλονίκη είναι το ορμητήριο των συμμάχων στην Ανατολή. Αν χαθεί η Θεσσαλονίκη ανοίγει η πόρτα της Αιγύπτου, χάνονται οι αγγλικές κτήσεις στην Παλαιστίνη και επιστέφει ο Κωνσταντίνος στην Ελλάδα.¹⁵

Με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1917, «η Ελλάς ανυψώθη αίφνης εις περιωπήν κράτος και εις την συνείδησιν του πεπολιτισμένου κόσμου [...] βαδίζοντες παρά το πλευρόν των φυσικών ημών συμμάχων, ως είναι η Γαλλία και η Αγγλία και όχι η Βουλγαρία και η Τουρκία ως ηθέλησεν ο έκφυλος βασιλεύς». Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου προσφέρεται η μεγάλη ευκαιρία «ν' αποπλύνωμεν το ρίπος, όπερ επί του μετώπου ημών ως φυλλής απετύπωσεν η μαύρη διετής πολιτεία του απαισίου βασιλέως και να αποδειξώμεν εις

¹² Y. Mourélos, «Le Front d'Orient dans la Grande Guerre. Enjeux et stratégies», *Balkanica*, XLIX, Belgrade 2018, Institute for Balkan Studies, σ. 7-16. Ευ. Χατζηβασιλείου, «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916», *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά, Πρακτικά Συμποσίου (3-4 Οκτωβρίου 2016, Θεσσαλονίκη)*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Χανιά 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, ΙΜΧΑ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», σ. 25-38.

¹³ *Φιλελεύθερος*, φ. 7, σ. 1.

¹⁴ Ο.π., φ. 8, σ. 8.

¹⁵ Ο.π., φ. 28, σ. 5.

τον κόσμο ότι δικαίως εσθήριζεν ούτος εφήμῶν ἐλπίδας ἀντλουμένας ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ ἐκ τῶν υποχρεώσεων ἡμῶν».¹⁶

Ἡ εἴσοδος τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα ὡς ἠθικὴ ἀποκατάσταση τῆς χώρας. Χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος εἶναι τὰ ἀρθρὰ τὰ ὁποῖα πραγματεύονται τὶς σχέσεις Ἑλλάδας – Σερβίας. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τὰ 11 ἀρθρὰ τῆς Συνθήκης Εἰρήνης, Φιλίας καὶ Αμοιβαίας Συνεργασίας πού υπεγράφη στὶς 19 Μαΐου/1^η Ἰουνίου 1913 προέβλεπαν μεταξύ ἄλλων τὴν ἀμοιβαία ἐγγύηση τῶν ἐδαφικῶν κτήσεων καὶ τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴν ἀμοιβαία παροχὴ στρατιωτικῆς βοήθειας σὲ περίπτωση ἀπρόκλητης ἐπιθέσεως ἐναντίον τοῦ ἐνός. Τὸν Οκτώβριο τοῦ 1915 ὅταν ἡ Σερβία δεχόταν τὴν συνδουασμένη ἐπίθεση βουλγαρικῶν, γερμανικῶν καὶ αὐστριακῶν δυνάμεων ἡ Ἑλλάδα ἀρνήθηκε νὰ ἐφαρμόσει τὴ Συνθήκη. Τὸ Μάρτιο-Ἀπρίλιο τοῦ 1916 ἡ κυβέρνηση Σκουλοῦδη ἀρνήθηκε τὴν μεταφορὰ τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴ Θεσσαλονίκη μέσω ἐλληνικοῦ ἐδάφους.¹⁷ Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ στάση τῆς Ἑλλάδας προκάλεσε τὴν ἐντονη ἀγανάκτηση τῆς πλειονότητας τοῦ γαλλικοῦ τύπου ὁ ὁποῖος ζητοῦσε τὴν ἐπέμβαση δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν λήψη αὐστηρότατων μέτρων σὲ βᾶρος τῆς.¹⁸

Ὁ Φιλελεύθερος λοιπὸν γιὰ νὰ υπογραμμίσῃ τὴν ἀλλαγὴ πολιτικῆς ἀπὸ τὸ Βενιζέλο δημοσιεύει τὶς συνομιλίες τοῦ μετὰ τὸ Σέρβο πρῶτουπουργό Πάσιτς καὶ τὰ τηλεγραφήματα πού ἀντάλλαξαν οἱ δύο ἄντρες, γεμάτα διαβεβαιώσεις ἀγαστῆς συνεργασίας καὶ φιλίας. Δημοσιεύει ἐπίσης σὲ συνέχειες τὰ ἐγγράφα τῆς Λευκῆς Βίβλου (συλλογὴ ἐπισήμων κρατικῶν ἐγγράφων) πού κατέθεσε στὴ Βουλὴ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος στὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων γιὰ τὸ σερβικό, ἀπὸ τὰ ὁποῖα «καταφαίνεται πῶς ἡ Ἑλλάς ἦτον υποχρεωμένη νὰ βοηθήσῃ τὴν Σερβίαν ἐνδεχομένη Βουλγαρικῆς ἐπιθέσεως καὶ πῶς οἱ ἐκπτώτοι προδῶτα ἠτίμασαν τὴν υπογραφήν τῆς Ἑλλάδος».¹⁹ Εἰς ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς θέσεως, ὁ Jacques Cinqray γράφει σὲ ἓνα ἀρθρο μὲ τίτλο «Ἑλλάδα καὶ Σερβία»: «Μερικοὶ χαρακτήρισαν τοὺς Ἕλληνας λαὸ κερδοσκόπων, πού τοὺς ἐνδιαφέρει πιο πολὺ τὸ συμφέρον τοὺς παρὰ ἡ τιμὴ τοὺς. Ἐμεῖς ἀπαντοῦμε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ὑπόδουλοι μίας κάστας ἡ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει πια. Ἀπελευθερωμένοι θα πράξουν τὸ καθήκον τοὺς».²⁰

Ἡ αἰσιοδοξία πού διακατέχει τὰ ἀρθρὰ τοῦ Φιλελεύθερου μετὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Βενιζέλου καταφαίνεται στα ἀρθρὰ πού πραγματεύονται τὴν βουλγαρικὴ

16 Ὁ.π., φ. 11, σ. 1-2.

17 Ἀλ. Μ. Πετσινάρ, «Ὁ Ἐθνικὸς Γολγοθᾶς τῆς Σερβίας καὶ ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς τῆς Ἑλλάδας. Οἱ δοκιμασίες τῶν ἐλληνοσερβικῶν σχέσεων ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἀναγωνισμοῦ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Ἑγγύς Ἀνατολή (1915-1916)», *Ἡ Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ κορύφωση...*, ὅ.π., σ. 50-64. Σπ. Γαστεράτος, «Ἀπὸ τὸ νησί τῶν Φαιάκων στὴ Νύμφη τοῦ Θερμαϊκοῦ. Ὁ Ἀλβανικὸς Γολγοθᾶς τῶν Σέρβων (1915), ἡ παρουσία τοὺς στὴν Κέρκυρα καὶ ἡ μεταφορὰ τοὺς στὴ Θεσσαλονίκη (1916)», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 18 (2017), σ. 171-190.

18 R. Porte, «Comment faire plier un neutre?...», ὅ.π.

19 Φιλελεύθερος, φ. 19, σ. 2-4 καὶ 6.

20 Ὁ.π., φ. 8, σ. 8.

κατάκτηση εδαφών της Μακεδονίας. Δημοσιεύει δήλωση του Βενιζέλου σύμφωνα με την οποία τα ελληνικά σύνορα πρέπει να παραμείνουν εκείνα τα οποία όρισε η συνθήκη του Βουκουρεστίου. Για να γίνει αυτό «πρέπει να εκδιώξωμεν τους Βουλγάρους προς τους οποίους ο έκπτωτος βασιλεύς παρεχώρισεν ολόκληρον επαρχίαν και στρατηγικάς θέσεις τας οποίας η Ελλάς θεωρεί αναγκαίας διά την ασφάλειαν της».²¹

Χαιρετίζει με ενθουσιασμό και αισιοδοξία τη Διασυμμαχική Διάσκεψη των Παρισίων για τα Βαλκάνια (25-26 Ιουλίου 1917). Ο Georges Sampieri σ' ένα άρθρο του στα γαλλικά αναφωνεί: «Ω, Έλληνες! Χαρείτε με την ψυχή σας! Η Ελλάδα μπαίνει σε μία πορεία μεγαλείου και ευημερίας. Η Ελλάδα αναστήθηκε και πάλι».²²

Παράλληλα, οι εκδότες αποδύονται σε έναν αγώνα ευαισθητοποίησης των αναγνωστών τους για την αποκάλυπτη πλέον πολιτική της Βουλγαρίας στην Μακεδονία.²³ Ο *Φιλελεύθερος* δημοσιεύει ένα άρθρο από την εφημερίδα *Καμπάνα* της Σόφιας όπου δηλώνεται ότι «σκοπός του πολέμου διά την Βουλγαρίαν είναι η προσάρτησις της Ρουμανίας της Σερβίας και μερικών ελληνικών επαρχιών ως και μεγάλοι πολεμικοί αποζημιώσεις».²⁴ Προβάλλει τις βίαιες μεθόδους που στόχευαν στην τρομοκράτηση και στην αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου (επιτάξεις τροφίμων, προβλήματα επισιτισμού, κρούσματα εξανθηματικού τύφου). Δημοσιεύει εκθέσεις και καταγγελίες διπλωματικών πηγών που στηλιτεύουν, και τυπικά, την κατάλυση της ελληνικής διοίκησης με συλλήψεις ή εκτοπισμούς δημοσίων υπαλλήλων και Νομαρχών. Και σχολιάζει η εφημερίδα: «Κατόπιν των βουλγαρικών τούτων ανομιών, επιβάλλεται το ερώτημα: ποίος ετελειοποίησε τον άλλον, ο βούλγαρος τον γερμανόν ή ο γερμανός τον βούλγαρον; Η πατούνα του ευζωνικού τσαρουχιού έχει τον λόγον».²⁵ Δημοσιεύονται επίσης οι επιτυχίες των ελληνικών ταγμάτων στο μακεδονικό μέτωπο με αποκορύφωμα το μακροσκελές άρθρο αφιερωμένο στην πρώτη μεγάλη νίκη του στρατού της Άμυνας στο Ραβινέ και τον ταγματάρχη Γρηγόριο Γουλιανό.²⁶ Και όσο το «ευζωνικό τσαρούχι» σημειώνει επιτυχίες στο μέτωπο της Μακεδονίας, ο λόγος σκληραίνει και οι Γουλιέλμος Β΄ και Φερδινάνδος Α΄ χαρακτηρίζονται μεταξύ άλλων εστεμμένοι δολοφόνοι «της ανθρωπότητας, προ των οποίων ωχριούσι ο Νέρων, ο Καλλιγούλας και ο πρόγονος του Γουλιέλμου Αττίλας».²⁷

Στο θέμα της Β. Ηπείρου ο τόνος της εφημερίδας είναι διαφορετικός. Επιστρέφοντας στην εξουσία, ο Βενιζέλος ανέλαβε την πρωτοβουλία των κινήσεων

21 Ο.π., φ. 7, σ. 3.

22 *Φιλελεύθερος*, φ. 10, σ. 8-9 και φ. 11, σ. 1-3.

23 Ed. Driault – M. Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, v. 5, Paris 1925-1926: Les Presses Universitaires de France, σ. 258-268, 320-321, 329-332.

24 *Φιλελεύθερος*, φ. 12, σ. 3.

25 Ο.π., φ. 10, σ. 5.

26 Ο.π., φ. 7, σ. 7-8.

27 Ο.π., φ. 22, σ. 1-2.

στην Ήπειρο και κατόρθωσε την σταδιακή αποχώρηση των ιταλικών δυνάμεων μέχρι τα σύνορα που είχαν οριστεί από το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας του 1913.

Τηλεγραφήματα που δημοσιεύει μετά χαράς ο *Φιλελεύθερος* [...] αποδεικνύουν ότι πλην των τριών Προστατιδών Δυνάμεων έρχεται σήμερα και η Ιταλία τείνουσα φιλικήν χείραν προς τον κύριον Βενιζέλον και δίδουσα ευνοϊκήν λύσιν εις το ηπειρωτικόν ζήτημα το τοσούτον καταταράξαν κατά τας τελευταίας ημέρας της μαύρης βασιλείας του Κωνσταντίνου την εθνικὴν συνείδησιν.²⁸

Η εφημερίδα δεν αναφέρεται καθόλου στη συνεχή προέλαση των ιταλικών δυνάμεων και στην καταφανή παραβίαση της εθνικής κυριαρχίας στα κατεχόμενα εδάφη.²⁹ Τηρεί σιγήν ιχθύος στις αυθαίρετες φυλακίσεις Ελλήνων, την εκδίωξη δασκάλων από τα σχολεία και τα τεράστια προβλήματα επισιτισμού. Αντίθετα διαβάζουμε ότι «Μεταξύ Ρώμης και Αθηνών τρυφεραί σχέσεις υφίστανται αφ'ης ο αρχηγός ημών Βενιζέλος ανέλαβε τα ηνία του κράτους»³⁰ ή ότι «[...] ο βασιλεύς της Ιταλίας Βίκτωρ Εμμανουήλ [...] είναι θερμός φιλέλληνας και κατέχει σπουδαιότητα την συλλογήν αρχαίων νομισμάτων».³¹

Όσο διαρκούν οι διαβουλεύσεις, ο *Φιλελεύθερος* παραβλέπει την κωλυσιεργία της Ιταλίας και τις πιέσεις που της ασκούνται από την Αντάντ. Δημοσιεύει μόνο δύο μικρά άρθρα για την εκκένωση των Ιωαννίνων από τα ιταλικά στρατεύματα και την ανάληψη της Διοίκησης της Ηπείρου από τον στρατηγό Κωνσταντίνο Μοσχόπουλο.³²

Και ενώ οι ελληνοϊταλικές σχέσεις βρίσκονται σε κρίσιμο σημείο δημοσιεύεται μία «βραχεία ανταπόκρισις του ημετέρου πολιτικού διευθυντού εξ Ιταλίας»³³ όπου ο Αλέξανδρος Περδικίδης –έκπληκτος στην αρχή, εντυπωσιασμένος αργότερα από την ευγένεια, την καλή διάθεση και την οργάνωση των Ιταλών– γράφει «Ω, εάν εγνώριζαν μερικοί πολιτικοί και μερικοί δημοσιογράφοι οποιόν κακόν διαπράττουν κατά των δύο λαών [...] τοσούτον ομοίων εις τον χαρακτήρα, εις την ψυχήν, εις το αίσθημα και εις αυτήν την μορφήν!» Γιατί αυτή η στάση, όταν ο ελληνικός Τύπος όπως διαφαίνεται και σ' αυτό το απόσπασμα, ήταν εχθρικός απέναντι στην Ιταλία;

Ο *Φιλελεύθερος* είχε προφανώς επίγνωση ότι η Ιταλία παρέμενε ο πιο υπολογίσιμος αντίπαλος για τους βενιζελικούς και αντιμετώπιζε ευνοϊκά την πολιτική ουδετερότητας του Κωνσταντίνου. Πέραν της Βορείου Ηπείρου, οι Ιταλοί

28 Ο.π., φ. 8, σ. 2.

29 Ελ. Κ. Μαντά, «Η Ήπειρος κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιταλική κατοχή, 1917», 1915-2015: 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις, Πρακτικά διημερίδας, 7-8 Νοεμβρίου 2015, Άργος: 2018, σ. 91-102. Ed. Driault – M. Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grèce...*, ό.π., σ. 316-319.

30 *Φιλελεύθερος*, φ. 21, σ. 2.

31 Ο.π., φ. 17, σ. 3.

32 Ο.π., φ. 17,3 και φ. 18, σ. 8.

33 Ο.π., φ. 17, σ. 3-4.

είχαν βλέψεις στη Μικρά Ασία, επέμεναν στην αποστρατικοποίηση της Κέρκυρας και στη δημιουργία ναυτικής βάσης στα Δωδεκάνησα. Η άνοδος λοιπόν του Βενιζέλου στην εξουσία και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο ήταν εις βάρος των ιταλικών συμφερόντων. Είναι όμως και ένα έντυπο το οποίο εκδίδεται στην Γαλλία. Την χώρα που ίδρυσε την Δημοκρατία της Κορτυσάς κατά παράβαση της Συνθήκης του Λονδίνου. Εξάλλου, η υποστήριξη της Γαλλίας προς τον Βενιζέλο αποτελούσε πάντα σημείο τριβής των γαλλοϊταλικών σχέσεων. Η τακτική του κατευνασμού απηχεί τις απόψεις του Γάλλου πρέσβη στην Ρώμη Camille Barrère ο οποίος υποστήριζε την άμβλυση των ελληνοϊταλικών και των γαλλοελληνικών σχέσεων λαμβάνοντας υπόψη του μεταξύ άλλων τις δυσκολίες στο δυτικό μέτωπο.³⁴

Έχοντας κατά νου ότι η μετανάστευση οδηγεί στον επανακαθορισμό των συναισθημάτων ένταξης σε ένα εθνικό σύνολο τα οποία είναι «καθοριστικά για την απεικόνιση της πραγματικότητας»³⁵ θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι εκδότες βρίσκονται μεταξύ σφύρας και άκμωνος. Ο *Φιλελεύθερος*, πιστός στο Βενιζέλο, προπαγανδίζει την πολιτική του στη Γαλλία η οποία υποστηρίζει τον πολιτικό αλλά είναι και χώρα υποδοχής των εκδοτών. Άλλωστε οι ίδιοι οι εκδότες δεν δήλωσαν ότι ένας από τους σκοπούς της εφημερίδας τους είναι «Να εργάζεται για την συμφιλίωση Ελλάδας και Γαλλίας, προβάλλοντας μόνο ό,τι τους ενώνει».

34 L. Noël, *Camille Barrère, ambassadeur de France*, Bourges 1948: Tardy.

35 G. Bachelard (1948), *La Terre et les rêveries de la volonté*, Paris 2004: José Corti, σ. 7-14, 333-360.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Ελληνισμός και Βαλκάνια
στον Τύπο II**

Το περιοδικό *Παιδικός Αστήρ* (1911-1913) και οι Μαγικές Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

Νικόλαος Τσουρής

Διδάκτωρ

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

This paper aims to examine the Greek national ideals which were reflected in the Magic Pictures, a quiz that was published in the magazine for children *Paidikos Astir* (Children's Star). *Paidikos Astir* was issued in Athens from October 1911 until December 1913 that is during the Balkan Wars, a period which was characterized by national exaltation and pride as well the culmination of the aspirations for the accomplishment of the Great Idea as a result of the Greek victories in the battlefields. This national euphoria is mirrored to a great extent in the publications of *Paidikos Astir* including the Magic Pictures. These were pictures or drawings followed by short explicative texts. The readers were asked to look at the pictures carefully and based on the information given to them by the accompanying texts to answer a question or find the hidden solution. The Magic Pictures were clearly inspired by the victorious march of the Greek army and the favorable outcome of both the first Balkan War against the Ottomans and the second War against the Bulgarians. In this way they aimed to demonstrate the heroism of the Greek soldiers and announce their conquests.

1. Εισαγωγικά

Σκοπός του άρθρου είναι να παρουσιάσει τα εθνικά μηνύματα που προβάλλονταν μέσα από τις Μαγικές Εικόνες, δηλαδή από μια άσκηση παρατηρητικότητας που δημοσίευε το παιδικό περιοδικό *Παιδικός Αστήρ*. Ο *Παιδικός Αστήρ* ήταν ένα παιδικό περιοδικό, το οποίο άρχισε να εκδίδεται τον Οκτώβριο του 1911, έναν χρόνο πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, συνέχισε την εκδοτική του πορεία καθ' όλη τη διάρκειά τους και σταμάτησε να κυκλοφορεί στο τέλος του 1913, περίπου έξι μήνες μετά από τη λήξη τους. Το χρονικό διάστημα της έκδοσής του συνέπιπτε λοιπόν σε μεγάλο βαθμό με μια περίοδο κατά την οποία οι επιτυχίες των ελληνικών όπλων στα πεδία των μαχών και η νικηφόρα πορεία του ελληνικού στρατού και στόλου είχαν ως αποτέλεσμα την τόνωση της εθνικής υπερηφάνειας των Ελλήνων, την έξαρση των πατριωτικών τους αισθημάτων και συγχρόνως την κορύφωση των προσδοκιών τους ότι επίκειται η υλοποίηση των μεγαλοϊδεατικών τους οραμάτων. Το κλίμα αυτό της εθνικής ευφορίας αντικατοπτριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ύλη του *Παιδικού Αστέρ*, ακόμη και στις Μαγικές Εικόνες, οι οποίες ήταν εικόνες (ή σκίτσα) που συνοδεύονταν από ένα μικρό επεξηγηματικό κείμενο. Οι αναγνώστες καλούνταν να παρατηρήσουν προσεκτι-

κά την εικόνα και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που τους έδινε το κείμενο να βρουν την απάντηση σε μια ερώτηση ή να ανακαλύψουν την κρυμμένη λύση.

2. Ο Παιδικός Αστήρ και ο εθνικός του λόγος

Την 1^η Οκτωβρίου 1911 κυκλοφόρησε στην Αθήνα το πρώτο τεύχος του παιδικού περιοδικού ο *Παιδικός Αστήρ*, μιας φιλόδοξης εκδοτικής πρωτοβουλίας του βιβλιοπώλη και εκδότη Δημήτριου Δημητράκου,¹ η οποία όμως έμελλε να είναι βραχύβια, καθώς σταμάτησε απότομα στις 20 Δεκεμβρίου του 1913, μόλις μετά από δύο χρόνια και τρεις μήνες, όχι μόνο χωρίς προειδοποίηση, αλλά και παρά τις προηγηθείσες εξαγγελίες για αναβάθμιση. Η κυκλοφορία του περιοδικού ήταν αρχικά δεκαπενθήμερη και κατόπιν δεκαήμερη. Συνολικά εκδόθηκαν 66 τεύχη.

Ο σκοπός της έκδοσης δεν αναφερόταν στο πρώτο τεύχος του περιοδικού ως προγραμματική δήλωση ως είθισται. Γνωστοποιήθηκε όμως στο αναγνωστικό κοινό μέσω μιας διαφημιστικής καταχώρησης στην εφημερίδα *Εμπρός* στις 30 Σεπτεμβρίου 1911:

Ο ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ. Παιδικόν καί Οικογενειακόν 15ήμερον περιοδικόν εκδίδεται από 1^{ου} Οκτωβρίου. Φαιδρός καί ζωηρός όπως είνε ο παιδικός Αστήρ πλήρης καλλιτεχνικών εικόνων, παιγνιδίων, αίνιγμάτων κτλ. Θα γίνη άναρπαστος από όλα τα παιδιά. Τò Μυθιστόρημά του ή «Τελευταία Σπαρτιάτις» παρουσιάζει πρό τών ὀμμάτων τών μικρών κατά τρόπον τερπνότατον, τόν υπεράνθρωπον άγώνα τών πατέρων των τού '21. Σκοπός τού «Παιδικού Αστέρου» ή διά τού τερπνού μόρφωσις τού χρηστού πολίτου, τού γενναίου στρατιώτου, τού φιλοστόργου οίκογενειάρχου τής αύριον. Γονεΐς! διδάσκαλοι! σπεύσατε να συστήσητε εΐς τα μικρά σας τόν «Παιδικόν Αστέρα.»... Θα πωλήται από όλα τα Πρακτορεία τών εφημερίδων, τὰ Κίόσκια καί τὰ Βιβλιοπωλεία Αθηνών καί έπαρχών...²

Επομένως επιδίωξη του περιοδικού ήταν εκτός από την ψυχαγωγία, να συμβάλει στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών ώστε μεγαλώνοντας να γίνουν χρηστοί πολίτες, γενναίοι στρατιώτες και καλοί οικογενειάρχες.

Ως προς την ύλη του τώρα, ο *Παιδικός Αστήρ* δημοσίευε μυθιστορήματα, διηγήματα μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης, εικονογραφημένα παραμύθια, άρθρα πραγματογνωσίας όπως τα ονόμαζε, σχετικά με τη γεωγραφία, την ιστορία και τη φυσική, ποιήματα, Μαγικές Εικόνες, πνευματικές ασκήσεις, διαγωνισμούς, αλληλογραφία, εικόνες, χάρτες, λόγια των παιδιών κτλ. Μάλιστα ο εκδότης διαβεβαίωνε τους αναγνώστες του στην αρχή του κάθε τόμου³ για την υψηλή ποιό-

¹ Για τον Δημητράκο βλ. «Δημήτριος Δημητράκος», Λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 3, Αθήνα 1990: Εκδοτική Αθηνών, σ. 265-266· Ν. Τσουρής, *Στο απόγειο του μεγαλοϊδεατισμού: τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η πατριωτική παιδεία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων*, Διδακτορική διατριβή, Κομοτηνή 2020: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, σ. 62-64.

² Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1911, έτος ΙΕ', αρ. 5367, σ. 5.

³ Τα τεύχη του περιοδικού είχαν δεθεί σε δύο τόμους με συνεχόμενη αρίθμηση.

τητα και την επιστημονική ακρίβεια του περιεχομένου: «Ο ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ γράφεται από εξέχοντες επιστήμονες, παιδαγωγούς και λογογράφους. Ή ύλη του είναι αύστηρως έξηκριβωμένη επιστημονικώς».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «ΣΕΛΙΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΑΛΗΣ», η οποία ήταν ο χώρος επικοινωνίας του εκδότη με τους αναγνώστες. Με το εφεύρημα της *Θείας Καλής* και των ανιψιών της, ο Δημητράκος θέλησε να δώσει πιο οικείο και φιλικό τόνο στην επαφή του περιοδικού με το κοινό του και να δημιουργήσει πιο στενή σχέση μεταξύ τους. Το έργο της *Θείας Καλής* ήταν πολύπλευρο. Εκτός από τη διαχείριση της αλληλογραφίας, δημοσίευε σε κάθε τεύχος τους διαγωνισμούς της Μαγικής εικόνας και των Πνευματικών Ασκήσεων καθώς και τις λύσεις τους. Η *Θεία Καλή* παραλάμβανε επίσης τις εργασίες που έστελναν οι αναγνώστες και επέλεγε από αυτές τις κατάλληλες να φιλοξενηθούν στη σελίδα συνεργασίας με βάση την ποιότητα, την πρωτοτυπία, την καταλληλότητα, αλλά και το κατά πόσο ήταν συμβατές με το ύφος και την ταυτότητα του περιοδικού.

Ως προς την εικονογράφηση, τα σκίτσα και οι λιθογραφίες που διακοσμούσαν τις σελίδες του *Παιδικού Αστέρα*, ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είτε υποστηρικτικές της δημοσιευόμενης ύλης είτε επεξηγηματικές του περιεχομένου των κειμένων. Εξαιρέση αποτελούσαν οι φωτογραφίες από τις εξελίξεις στα μέτωπα των δύο Βαλκανικών Πολέμων, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν εμβόλιμες και χωρίς συνάφεια με τα συμφραζόμενα. Με ελάχιστες εξαιρέσεις η εικονογράφηση ήταν ασπρόμαυρη.

Τέλος ή γλώσσα του περιοδικού ήταν γενικά απλή καθαρεύουσα, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο κοντά στην καθομιλούμενη ανάλογα με το ύφος του κάθε συγγραφέα.

Η εντύπωση που δημιουργείται διαβάζοντας τον *Παιδικό Αστέρα* δεν είναι ότι έχουμε στα χέρια μας ένα εθνικιστικό περιοδικό. Τα κείμενα εθνικού περιεχομένου δεν αποτελούν μεγάλο ποσοστό επί του συνόλου της ύλης του, παρότι όπως είναι αναμενόμενο, παρατηρείται αισθητή αύξηση των σχετικών δημοσιεύσεων μετά την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων και για όσο χρονικό διάστημα διαρκεί η κυκλοφορία του περιοδικού, όχι όμως σε τέτοιο βαθμό, ώστε να υποβαθμίζονται οι άλλες διαστάσεις της ψυχαγωγικής και παιδαγωγικής φυσιογνωμίας του.

Στον εθνικό λόγο του *Παιδικού Αστέρα* κυρίαρχη θέση κατέχουν η πεποίθηση της ιστορικής συνέχειας του έθνους,⁴ η οποία βασίζεται όχι μόνο σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά –γλώσσα και ήθη–, αλλά στην εξ αίματος συγγένεια, και

4 Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του έθνους από την αρχαιότητα μέχρι την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν το βασικό συστατικό του κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος, το οποίο συνέθεσαν και συστηματοποίησαν πρώτοι ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Βλέπε σχετικά: Σ. Ζαμπέλιου, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περι Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852: Τυπογραφείον Ερμής· Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, Προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα 1853: Εκ της Τυπογραφίας Κορομηλά· Γ. Κουμπουρλής, *Οι Ιστοριογραφικές σφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα 2012: ΕΙΕ/ΙΙΕ Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών.

η εθνική περηφάνια, η οποία εδράζεται τόσο στο ένδοξο παρελθόν όσο και στο εξίσου ηρωικό παρόν. Τα παραπάνω ιδεολογικά συμφραζόμενα συμπληρώνουν ο αλυτρωτισμός και ο μεγαλοϊδεατισμός οι οποίοι θα λέγαμε ότι συνιστούν αντίστοιχα τη ρεαλιστική και την υπερβατική διάσταση της Μεγάλης Ιδέας.⁵ Σε επίπεδο ρεαλιστικής στόχευσης, στις αλύτρωτες περιοχές περιλαμβάνονται τουλάχιστον η Βόρεια Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, η Κρήτη και τα Δωδεκάνησα. Σε υπερβατικό επίπεδο τώρα, το εθνικό όραμα δομείται γύρω από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ως το συμβολικό πρώτο βήμα για την ανασύσταση του ελληνοποιημένου Βυζαντίου, με την Κόκκινη Μηλιά να ανακαλεί τον γνωστό, αλλά όχι λησμονημένο συλλογικό μύθο των προηγούμενων αιώνων.⁶

Πιο συγκεκριμένα τώρα τα πεζά και τα ποιητικά κείμενα που αντλούν τη θεματολογία τους από την πολεμική επικαιρότητα διαπνέονται από ενθουσιασμό και εθνική υπερηφάνεια, τα οποία δεν απορρέουν από την ανάμνηση των παρελθόντων ηρωικών στιγμών, αλλά κυρίως από το ένδοξο παρόν χάρη στη νικηφόρα έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού. Συγχρόνως όμως η δόξα του παρόντος εμφανίζεται ως αναμενόμενη και αυτονόητη συνέχεια ενός εξίσου δοξασμένου παρελθόντος. Η κυρίαρχη εθνική ευφορία εντάσσεται έτσι σε ένα ιστορικό πλαίσιο σύνδεσης όχι μόνο με την αρχαιότητα, αλλά και με το Βυζάντιο. Σ' αυτό το πλαίσιο οι στρατιώτες παροτρύνονται να ανταποκριθούν με θάρρος στο εθνικό τους καθήκον που είναι να αγωνιστούν για την πατρίδα χωρίς να δειλιάσουν μπροστά στο θάνατο, ώστε να μην υστερήσουν απέναντι στους ήρωες της αρχαίας Ελλάδας και του '21, δηλαδή απέναντι στους γενναίους προγόνους τους. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η πατριωτική τους υποχρέωση είναι, σύμφωνα πάντα με τα κείμενα, η ανιδιοτελής συμμετοχή σε έναν πόλεμο που έχει το χαρακτήρα του αγώνα για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων αδελφών. Ο αλυτρωτισμός είναι ιδιαίτερα έντονος και μάλιστα τροφοδοτείται περισσότερο από τις ελληνικές νίκες. Έτσι, τα Βαλκάνια ονομάζονται Ελληνική Χερσόνησος, ενώ μετά την οριστική λήξη των πολέμων επικρατεί η αντίληψη ότι υπάρχουν ακόμη αλύτρωτοι αδελφοί. Συγχρόνως ο ελευθερωτής βασιλιάς της Νέας Ελλάδας θεωρείται ο νόμιμος διάδοχος του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, και επομένως όπως και ο προκάτοχός του πρέπει να στεφθεί στην Αγία Σοφία. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερό όχι μόνο η ελληνοποίηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά και η προσδοκία για την ανασύστασή της.

Τέλος, σε αντίθεση με την ανδρεία, την αυτοθυσία και τη μεγαλοψυχία των Ελλήνων, οι εθνικοί εχθροί Τούρκοι και Βούλγαροι περιγράφονται με μελανά

⁵ Για τη Μεγάλη Ιδέα βλ. Έ. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988: Πολύτυπο· Αν. Στουραϊτή – Αλ. Καζαμιάς, «Οι φαντασιακές τοπογραφίες της Μεγάλης Ιδέας: Το εθνικό έδαφος ως ουτοπία», στον τόμο Ν. Διαμαντούρος, Θ. Δραγώνα, C. Keyder (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές γεωγραφίες και χωρικές αντιλήψεις του έθνους*, Αθήνα 2012: Αλεξάνδρεια, σ. 25-65.

⁶ Για τα γεωγραφικά όρια της Μεγάλης Ιδέας βλ. Έ. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π., σ. 21 κ.εξ· Σ. Καραβάς, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Α', Αθήνα 2004: ΚΝΕ, σ. 149-169.

χρώματα. Οι Τούρκοι είναι τύρανοι, κακούργοι, δειλοί που κάνουν μόνο επίδειξη δύναμης, ενώ οι Βούλγαροι είναι κι αυτοί κακούργοι, αλλά και ληστές, που καταστρέφουν και μολύνουν τα πάντα στο πέρασμά τους.⁷

3. Οι Μαγικές Εικόνες

Ο μεγάλος τακτικός διαγωνισμός της Μαγικής Εικόνας ήταν ένα παιχνίδι παρατηρητικότητας, ευστροφίας και γνώσεων που δημοσιευόταν σε κάθε τεύχος, με εξαίρεση το τελευταίο, στη στήλη της *Θείας Καλής*. Πέντε από τους νικητές του βραβεύονταν κάθε φορά με δώρα ύστερα από κλήρωση.⁸ Οι Μαγικές Εικόνες συνοδεύονταν από μια μικρή ιστορία, η οποία διατύπωνε το ερώτημα και αποκάλυπτε μερικά στοιχεία-κλειδιά για την εύρεση της λύσης. Για παράδειγμα στο τρίτο τεύχος οι αναγνώστες έπρεπε να εντοπίσουν τα δέκα κρυμμένα πρόσωπα στη φωτογραφία μιας αυλής με κατοικίδια ζώα σύμφωνα με τις οδηγίες του παρακάτω κειμένου:

Άκριβὰ μου ἀνήψια, Βλέπετε τὴν σημερινὴν εἰκόνα μας; εἶνε μία φωτογραφία, τὴν ὁποῖαν ἐπήρην ὁ κατεργάρης, ὁ ἀνεψιὸς μας, ὁ Γιαννάκης, μὲ τὴν φωτογραφικὴν του μηχανήν. Κυτάξατέ την καλὰ. Παριστὰ μίαν αὐλὴν, ὅπου βλέπετε διάφορα ζῶα κατοικίδια καὶ εἰς τὸ βάθος ἔν τοπειῶν. Ἀλλὰ ὁ Γιαννάκης μας, ὁ ὁποῖος χωρὶς ἄλλο ἐβάλλθηκε νὰ σὰς παιδεύη, κατῶρθωσε νὰ φωτογραφίση τὸ σύνολον αὐτὸ, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται χωρὶς νὰ φαίνωνται... Ὁ σημερινὸς μας λοιπὸν διαγωνισμὸς, τὸν ὁποῖον προκηρύσσω κατ' ἐντολὴν τοῦ Γιαννάκη, συνίσταται εἰς τοῦτο ὅτι πρέπει ν' ἀνακαλύψητε τὰ κρυπτόμενα πρόσωπα καὶ διὰ νὰ σὰς βοηθήσω σὰς λέγω ὅτι εἶνε δέκα...⁹

Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στα εθνικά μηνύματα που προβάλλονταν μέσα από τις Μαγικές Εικόνες. Πριν αρχίσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ορισμένες από τις τελευταίες αντλούσαν έμπνευση από την αρχαιότητα, την ελληνική επανάσταση του 1821 ή την πατριδογνωσία. Έτσι στο τέταρτο τεύχος το ζητούμενο ήταν το όνομα του αρχαίου Έλληνα στρατηγού Αριστεΐδη, η μορφή του οποίου απεικονιζόταν σε μια ανάγλυφη επιτύμβια στήλη.¹⁰ Στο δέκατο ὄγδοο τεύχος οι διαγωνιζόμενοι έπρεπε να

⁷ Αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά του εθνικού λόγου στον *Παιδικό Αστέρρα* βλ. Ν. Τσουρής, *Στο απόγειο του μεγαλοϊδεατισμού*, ὁ.π., σ. 84 κ.εξ.

⁸ Ο «Οδηγός του Συνδρομητού» στο 1^ο τεύχος του περιοδικού αναφέρει: «Διαγωνισμός Μαγικής Εικόνας. Εἰς ἕκαστον φύλλον θὰ δημοσιεύηται καὶ μία μαγικὴ εἰκὼν... Ἐκ τῶν Λυτῶν θὰ βραβεύωνται 5 διὰ κλήρου», *Παιδικὸς Ἀστὴρ* 1 (1 Οκτωβρίου 1911), σ. 8.

⁹ *Παιδικὸς Ἀστὴρ* 3 (1 Νοεμβρίου 1911), σ. 24.

¹⁰ «Άκριβὰ μου ἀνήψια, Ἡ σημερινὴ μας μαγικὴ εἰκὼν πρέπει νὰ κινήση τὸ ἐνδιαφέρον σας περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, διότι πρόκειται περὶ μίᾶς ἐπιτύμβιου πλακῶς, ἣτις εὐρέθη εἰς τὸν Κεραμεικὸν. Ἡ πλὰξ αὐτὴ, καθὼς τὴν βλέπετε εἰς τὴν εἰκόνα μας, ἀπεικονίζει τὴν ἀνάγλυφον μορφήν ἐνὸς ἀρχαίου Ἑλληνος στρατηγοῦ· περὶ δὲ αὐτῆς δύνανται τις νὰ διακρίνη διάφορα ἀντικείμενα τῆς κοινῆς χρήσεως εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καθὼς καὶ διαφόρους μορφὰς καὶ συμβολικὰς εἰκόνας. Ἡ ἐπιτύμβιος αὐτὴ πλὰξ εὐρέθη εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνος στρατηγοῦ... Μὲ ἄλλας λέξεις ἢ πλὰξ αὐτὴ εἶνε γρίφος, τὸν ὁποῖον κατόπιν πολλῆς μελέτης κατῶρθωσε πρὸ ὀλίγων μόλις μηνῶν

σχηματίσουν τα ονόματα δύο ηρώων της επανάστασης του 21, του Μιαούλη και του Φεραίου,¹¹ με γράμματα από τις λέξεις που θα είχαν αποκρυπτογραφήσει προηγουμένως.¹² Στο επόμενο τεύχος η σωστή απάντηση ήταν τα ονόματα οκτώ ελληνικών πόλεων¹³ από τις οποίες είχε περάσει ένας κωφάλαος περιπατητής.¹⁴

Μετά την έναρξη του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, με σημαντική καθυστέρηση περίπου τριών μηνών, παρατηρείται διαφοροποίηση στη θεματική των Μαγικών Εικόνων, οι οποίες είναι πλέον εμπνευσμένες από τα πολεμικά γεγονότα και ειδικότερα από τις επιτυχίες των ελληνικών όπλων. Έτσι στο τριακοστό δεύτερο τεύχος, στις 10 Ιανουαρίου 1913, οι αναγνώστες έπρεπε να ανακαλύψουν πώς ονομαζόταν το τουρκικό θωρηκτό που καταστράφηκε κατά την πρώτη νικηφόρα ναυμαχία του ελληνικού στόλου στις 3 Δεκεμβρίου 1912.¹⁵ Η *Θεία Καλή* έγραφε στο συνοδευτικό κείμενο της εικόνας του τουρκικού πλοίου:

Άκριβά μου ανήψια, βλέπετε αυτό τὸ κατεστραμμένον θωρηκτὸν; Εἶναι Τουρκικὸν καὶ κατήντησε εἰς αὐτὰ τὰ χάλια κατὰ τὴν πρώτην ναυμαχίαν μὲ τὸν Στόλον μας τῆς 3 Δεκεμβρίου. Τώρα ποὺ τὸ βλέπετε εἶναι ἀραγμένον εἰς τὸν Ναγαρά τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ μπαλῶνεται. Ἐκατοντάδες Σιδηρουργοὶ, Ξυλουργοὶ καὶ ἐργάται τῆς θαλάσσης ἐργάζονται εἰς αὐτό. Ἐπειδὴ ὁμως ὀλόγυρα ἀπὸ αὐτοῦ εἶναι καὶ ἄλλα τουρκικὰ θωρηκτὰ ὁμοιά του εἰς τὰ αὐτὰ ἑπάνω κάτω χάλια... νὰ εὕρητε τὰ γράμματα καὶ νὰ μοῦ εἶπητε τὸ ὄνομα τοῦ θωρηκτοῦ;¹⁶

νὰ ἀναγνώσῃ διάσημος ξένος ἀρχαιολόγος καὶ τὸν ὁποῖον σὰς προτείνω καὶ ἐγὼ σήμερον ὅπως λύσητε... Πρέπει νὰ λάβητε τὰ αρχικὰ γράμματα μερικῶν ἀπὸ τὰ περίεξ ἀντικείμενα καὶ μὲ αὐτὰ νὰ σχηματίσητε τὸ ὄνομα τοῦ στρατηγοῦ αὐτοῦ...»: *Παιδικὸς Ἀστήρ* 4 (15 Νοεμβρίου 1911), σ. 32.

11 Ο Ρήγας Φεραίος αναφέρεται ως ήρωας της ελληνικής επανάστασης.

12 «Άκριβά μου Ανήψια, Ένας άστρονόμος έκαμε τώρα κάτι σπουδαίως ανακαλύψεις επί του πλανήτου του Άρεως. Είς τὰς ανακαλύψεις ταύτας γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς γραφῆς τῶν Ἀρείων. Λέγει δηλαδή ὅτι μεταχειρίζονται κύκλους ἀντὶ συμφῶνων καὶ σταυροῦς ἀντὶ φωνηέντων κτλ. Εἰς τὴν εἰκόνα μας βλέπετε ἓνα κάτοικον τοῦ Άρεως πλησίον δὲ αὐτοῦ τρεῖς σάκκου, ἐξ ὧν ὁ εἰς ἔχει ὄσπρια, ὁ ἄλλος φρούτα καὶ ὁ τρίτος ἄνθη. Νὰ μοῦ εὕρητε τί περιέχει ἕκαστος σάκκος. Εἶναι γραμμένον κατὰ τὸ Ἄρειον σύστημα ἐπὶ ἐκάστου σάκκου. Σεῖς τώρα, ἀφοῦ εὕρητε τὰς ζητουμένας λέξεις, θὰ ζητήσητε (διὰ νὰ πεισθῆτε, ἐὰν εἶναι αἱ ζητούμεναι) τὴν ἀρχὴν ἐνὸς βέλους... πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τὰ ονόματα δύο Ἡρώων τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως...»: *Παιδικὸς Ἀστήρ* 18 (15 Ιουνίου 1912), σ. 144.

13 Οι πόλεις αυτές ήταν: Μέγαρα, Αἴγιο, Πάτρα, Πύργος, Σπάρτη, Μολαίοι, Χαλκίδα, Πάτρα.

14 Έγραφε η *Θεία Καλή*: «Άκριβά μου Ανήψια, Πρὸ ἐνὸς ἡ δύο μηνῶν δὲν ἐνθυμοῦμαι κάποιος πλούσιος προεκύριζε διαγωνισμόν τὸν γύρον τῆς Ἑλλάδος πεζῇ μὲ ἔπαθλον δραχ. 5000. Τὸν γύρον δὲ αὐτὸν ἔκαμε πρῶτος ἓνας κωφάλαος. Κατὰ κακὴν του τύχην ὁμως τὸ σημειωματάριον ὅπου ὁ δήμαρχος ἐκάστης πόλεως ὄθεν διήρχετο ἐσημείωνεν τὸ ὄνομα τῆς πόλεως τοῦ ἑβράχῃ ἀπὸ βροχῆν... νὰ συμπληρώσητε τὰ ἐλλείποντα γράμματα καὶ νὰ ἀποτελέσητε μὲ τὰ σωζόμενα τὰ ονόματα τῶν πόλεων ἀπὸ τὰς ὁποῖα ὁ κωφάλαος διήλθε, διότι εἶναι κρίμα νὰ χάσῃ ὁ καῦμένος τὰς 5000 δραχμὰς, ἀφοῦ ἔκαμε τόσον κόπον...»: *Παιδικὸς Ἀστήρ* 19 (1 Ιουλίου 1912), σ. 151.

15 Πρόκειται για την ναυμαχία της Ἑλλης, την πρώτη ελληνοτουρκική ναυμαχία του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, στην οποία ο ελληνικός στόλος νίκησε τον τουρκικό στόλο και τον ανάγκασε νὰ κλειστεί στα στενά των Δαρδανελλίων: ΓΕΣ/ΔΙΣ (επιμ.), *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, τ. Α΄, Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος)*, Αθήνα 1988: Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού σ. 228 κ.εξ.

16 *Παιδικὸς Ἀστήρ* 32 (10 Ιανουαρίου 1913), σ. 20.

Μία άλλη Μαγική Εικόνα παρουσίαζε μια ελληνική πολεμική σημαία τρυπημένη και σκισμένη από τις τουρκικές οβίδες και σφαίρες κατά τη διάρκεια της μάχης για την κατάληψη μιας τουρκικής πόλης,¹⁷ το όνομα της οποίας καλούνταν να βρουν οι αναγνώστες. Το συνοδευτικό κείμενο εκθείαζε τη γενναιότητα, την αποφασιστικότητα, το πάθος και το αγωνιστικό πνεύμα των Ελλήνων στρατιωτών, μέσα από την αφήγηση ενός τραυματισμένου σ' αυτή τη μάχη συγγενή της *Θείας Καλής*:

...Τι να σου 'πώ, μου λέγει. Αύτος δέν είναι πόλεμος, είναι γιγαντομαχία! Είς δύο μεγάλας μάχας όπου έλαβα μέρος ήλθαμε στα χέρια με τους Τούρκους. Έπηδήσαμε μέσα στα χαρακώματά τους... Αύτη είναι ή φωτογραφία τής σημαίας μας που τήν είχαμε στήσει είς τὸ μέσον τοῦ συντάγματός μας κατά τήν ὥραν τής μάχης. Ἡ μάχη αύτη ήτο τόσοσ λυσσώδης και τόσοσ σφοδρά όπου αὶ ὀβίδες και αὶ σφαίραι τών τουφεκιών έπεφταν σάν βροχή. Κύτταξε στή σημαία να ίδής τι γίνεται! Έπάνω στήν σημαίαν αύτην είχαμε γράψει τὸ ὄνομα τής Τουρκικής πόλεως έναντίον τής ὁποίας έκάμναμε τήν έφοδον. Έδῶ έπληγώθηκα! Τρεῖς σφαίρες έπήρα στο λεπτό!...¹⁸

Σε επόμενο τεύχος το ερώτημα αφορούσε το περιεχόμενο ενός κιβωτίου, το οποίο συμπεριλαμβανόταν στα λάφυρα του ελληνικού στρατού μετά τη νίκη του στο Μπιζάνι: «Άγαπητά μου άνήψια, Μεταξύ τών λαφύρων, τὰ ὁποία έπήραν οὶ δικοὶ μας παρὰ τὸ Μπιζάνι συγκατελέγονται και άρκεται χιλιάδες κιβωτίων ὡσάν αύτὸ που βλέπετε είς τήν εἰκόνα μας. Δέν σᾶς λέγω τι περιέχουν αύτὰ τὰ κιβώτια διὰ να τὸ εὔρητε μόνοι σας...».¹⁹

Τέλος με αφορμή την ανακάλυψη των μασκαρεμένων που κρύβονταν σε μια άλλη μαγική εικόνα, η *Θεία Καλή* εξέφραζε την έντονη δυσαρέσκεία της και επέκρινε την εμφάνιση μασκαράδων σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας κατά τη διάρκεια της Αποκρίας, τη στιγμή που οι Έλληνες στρατιώτες θυσιάζονταν στα πεδία των μαχών της Ηπείρου και της Μακεδονίας και πάγωναν από το κρύο:

Άκριβά μου άνήψια, Μ' ὄλην τήν θλίψιν και τήν στενοχωρίαν όπου έχει ὁ κόσμος ἔνεκα τοῦ πολέμου δέν ἔλειψαν ἀπὸ τήν Αθήνα και οὶ μασκαράδες. Τήν περασμένην Κυριακὴν όπου ήτο ή πρώτη άποκρηά μάς παρουσιάσθησαν, και μάλιστα είς τήν ὁδὸν Σταδίου. Μόλις ἶδαν οὶ άνθρωποι τοὺς μασκαράδες αύτους έφουρκίσθησαν διὰ τήν άσέβειαν αύτην όπου ἔδειξαν πρὸς τὸ κοινόν. Βρὲ τοὺς άφιλότιμους, ἔλεγαν ὄλοι· τὰ παιδιὰ μας και τὰ άδέλφια μας σκοτώνονται και κοκκαλώνουν ἀπὸ τὸ κρύο στοῦ Μπιζάνι και στήν Μακεδονία και αύτοὶ γλεντοῦν και μάλιστα μασκαράδες στοὺς δρόμους! Αἱ, μασκαράδες! αἱ! αἱ! αἱ! ἔφώναζαν δυὸ τρεῖς. Αυτό ήρκεσε διὰ να τοὺς ριχθοῦν κατόπιν οὶ λούστροι με φωνές και σφυρίγματα. Οὶ μασκαράδες τὰ χάνουν και τρέχουν να κρυφθοῦν, αλλά γλυστροῦν στήν άσφαλον τοῦ δρόμου και ἔλα πάρε τους κάτω...²⁰

¹⁷ Πρόκειται για τα Γιαννισά.

¹⁸ *Παιδικός Αστήρ* 33 (20 Ιανουαρίου 1913), σ. 30.

¹⁹ *Παιδικός Αστήρ* 43 (1 Μαΐου 1913), σ. 122.

²⁰ *Παιδικός Αστήρ* 35 (10 Φεβρουαρίου 1913), σ. 47.

Υπήρχαν επίσης και Μαγικές Εικόνες που είχαν σκοπό να κάνουν γνωστές στους αναγνώστες τοποθεσίες και πόλεις της Νέας Ελλάδας, δηλαδή των περιοχών που είχαν απελευθερωθεί μετά τις ελληνικές νίκες στις πολεμικές επιχειρήσεις. Σε μια από αυτές η λύση ήταν το ακρωτήριο Άθως, η οποία προέκυπτε από την αντιστοιχισή αριθμών ζαριών με γράμματα,²¹ ενώ σε μια άλλη η πόλη της Μακεδονίας Κοζάνη, στο νοσοκομείο της οποίας νοσηλευόταν τραυματίας ένας στρατιώτης του μακεδονικού μετώπου.²²

Με πολύ μικρότερη χρονική καθυστέρηση περίπου είκοσι ημερών, και συγκεκριμένα από το τεύχος της 10^{ης} Ιουλίου 1913, καταγράφηκε στη θεματολογία των Μαγικών Εικόνων ο αντίκτυπος του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και έκανε την εμφάνισή του ο Βούλγαρος ως μισητός εχθρός. Έτσι στο τεύχος της παραπάνω ημερομηνίας οι διαγωνιζόμενοι έπρεπε να βοηθήσουν έναν Τούρκο Αγά να ενώσει τα κτήματά του που βρίσκονταν στην ελληνική πλέον περιοχή μεταξύ Νέστου και Στρυμόνα αγοράζοντας κι άλλα με το μικρότερο δυνατόν αντίτιμο, μετά την εκδίωξη των αιμοβόρων θηρίων των Τατάρων, δηλαδή των Βουλγάρων, και την επαναφορά της ηρεμίας:

Αγαπητά μου άνηψια, Μόλις οι Βούλγαροι έφυγαν από την Καβάλλα, την Δράμα και τās Σέρρας και έγιναν Έλληνικά τὰ μέρη αυτά, άμέσως έπήλθε ήσυχία και οι άνθρωποι, Έλληνες και Τούρκοι, με χαράν και άγαλίασιν άρχισαν νά επιδίδονται πάλιν εις τās έργασίας των, εύλογούντες τόν Θεόν όπου τούς έλύτρωσε από τὰ αίμοβόρα θηρία τών Τατάρων, τὰ όποια εις τήν Έλλην. Χερσόνησον λέγονται Βούλγαροι... μεταξύ τών ποταμών Νέστου και Στρυμόνος πεδιάδα, τὸ κτήμα Α και τὸ κτήμα Β. Μεταξύ τών δύο του αυτών κτημάτων είναι πολλά άλλα ξένα κτήματα, τὰ όποια έχουν εκτιμηθή εις Τουρκικὰς λίρας. Πρώτη λοιπόν φροντίς του Αγά ήτο, άμα έγιναν Έλληνικά τὰ μέρη αυτά, νά ένωση τὰ δύο του κτήματα (τὸ Α και Β). Θέλει όμως νά έξοδεύση όσον τὸ δυνατόν όλιγότερα χρήματα, διότι τώρα με τās καταστροφὰς όπου έπαθον όλοι από τὰ ύποχωρούντα Βουλγαρικά στίφη, έχασε και αυτός μέγα μέρος τής περιουσίας του...²³

Δύο άλλες Μαγικές Εικόνες έκρυβαν τις τοποθεσίες δύο μαχών στις οποίες ηττήθηκαν οι Βούλγαροι από τα ελληνικά στρατεύματα. Η πρώτη, που ήταν το Κιλκίς, προέκυπτε από το συνδυασμό ενός γράμματος από την ονομασία κάθε ενός από έξι εικονιζόμενα λάφυρα: ένα ξίφος, ένα παράσημο, ένα καπέλο, ένα

²¹ Η αντιστοιχία των αριθμών των ζαριών με τα γράμματα γινόταν ως εξής: «...Δηλαδή τὸ πρώτον πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἔχει τοὺς ἀριθμοὺς 1. 2. 3. 4. 5. 6. οἵτινες ἀντιπροσωπεύουν ἐδῶ τὰ γράμματα Α. Β. Γ. Δ. Ε. Ζ. Τὸ μεσαῖον ἄνω, τὰ γράμματα Η. Θ. Ι. Κ. Λ. Μ. Τὸ μεσαῖον κάτω, τὰ Ν. Ξ. Ο. Π. Ρ. Σ. Τὸ τελευταῖον πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ γράμματα Τ. Υ. Φ. Χ. Ψ. Ω... Θέλω νά πάρετε ἀπὸ κάθε ζάρι ἕνα γράμμα καὶ με τὰ τέσσαρα αὐτὰ γράμματα νά ἀποτελέσετε τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀκρωτηρίου τῆς Νέας Ἑλλάδος...»: *Παιδικὸς Ἀστήρ* 36 (20 Φεβρουαρίου 1913), σ. 58.

²² «...Λοιπὸν αὐτὸς ὁ κύριος μαζί με ἄλλους ἐκλήθη ὑπὸ τὰ ὄπλα καὶ ἔλαβε μέρος εἰς ὅλας τὰς μάχας τῆς Μακεδονίας. Καὶ μέχρι μὲν τινος εἶχαμε εἰδήσεις του ἀπὸ τὰς διαφόρους πόλεις. Ἐσχάτως ὁμως ἀργήσαμε νά λάβωμε γράμμα του καὶ ἀρχίσαμε νά ἀνησχοῦμε...»: *Παιδικὸς Ἀστήρ* 38 (10 Μαρτίου 1913), σ. 76.

²³ *Παιδικὸς Ἀστήρ* 50 (10 Ιουλίου 1913), σ. 180.

όπλο, μία βουλγαρική σημαία και μία μπαλάσκα,²⁴ ενώ η δεύτερη, που ήταν το Δεμίρ Ισάρ, από τα ονόματα εννιά αγροτικών προϊόντων που είχαν πέσει στα χέρια των Ελλήνων στρατιωτών:

Αγαπητά μου άνήψια, Η μαγική μας εικών είναι ίκνογράφημα ενός λοχίου, ο οποίος είχε πολεμήσει εις τόν τελευταίον πόλεμον κατά τών Βουλγάρων. Εις μίαν μεγάλην μάχην έπαθαν πάλιν πανωλεθρίαν οι Βούλγαροι και τò έβαλαν στα πόδια δια να σωθούν, αφήκαν δε όλας τας αποθήκας τών τροφών των από την βίαν των. Τόσα πολλά δε ήσαν τὰ τρόφιμα αυτά, ώστε έπειδη, δέν τὰ έχώρουν τὰ σπίτια του μέρους εκείνου, τὰ είχαν άπλώσει στο κάμπο και τὰ είχαν σκεπάσει με μουσαμάδες. Έκει δε ο φίλος μας ο λοχίας είχε την υπομονήν να μάς ίκνογραφήση ένα τμήμα τών λαφύρων αυτών... να πάρετε από ένα γράμμα από τας 9 αυτὰς λέξεις: Δέματα (σάκκων) άλευρα, κλιμάμαξα, σίτος, τυρι, κριθη, φασόλια, ζάχαρις άραβόσιτος, αι όποια φανερώνουν τὰ όνόματα τών λαφύρων.²⁵

Πολύ σύντομα ο Τούρκος επανεμφανίστηκε στις Μαγικές Εικόνες ως εχθρός των Ελλήνων είτε μόνος του είτε μαζί με τον Βούλγαρο. Μια από αυτές παριστάνοντας έναν εύζωνο να αντιμετωπίζει και τους δύο που του έκλειναν μαζί το δρόμο, είχε ως απάντηση το όνομα της πόλης Δεδεάγατς (Αλεξανδρούπολη) όπου υποτίθεται ότι συνέβη το συγκεκριμένο γεγονός:

[...] Αύτοι λοιπόν οι δύο κύριοι, οι όποιοι χθές έμάλωναν, έγιναν, λέγουν, φίλοι τόρα μόλις είδαν να έρχεται από μακρυά τò εύζωνάκι μας. Και οι δύο λοιπόν μαζί βγαίνουν μπροστά δια να τού φράξουν τόν δρόμον.
—Πίσω ρε φουστανελλά! Τι θέλεις στα μέρη μας;
—Ποιά μέρη σου ρε κλιέφτ; αυτά που μου πήρες; Όρίστε! και τού έδωκε ένα φούσκο στή μύτη!
—Έσύ ρε αρκούδα, χασ' άπ' δώ· και με μιὰ κλωτσιά τόν έστειλε και αυτόν περιπάτο!... ένα από κάθε λέξιν έκ τών έξής; καλτσοδέτης, εύζωνος, φέσι, τσαρούχι, Βούλγαρος, φούντα, Τούρκος, φουστανελλά, καλτσοδέτης.²⁶

Το όνομα του Τούρκου παλικαρά Εμβέρ-βέη²⁷ που εκδιώχθηκε από τη Θεσσαλονίκη στην Αδριανούπολη χωρίς να σταματήσει τις απειλές ήταν η λύση σε μια ακόμη σχετική Μαγική Εικόνα:

...γράμματα του όνόματος του Τούρκου Λεονταρή. Τρέμε κόσμε! έλεγε πέρυσι τò καλοκαίρι στα καφενεία τής Θεσσαλονίκης και έσερνε τò μακρύ σπαθί του στα πεζοδρόμιά της! Ό καυμένος δέν άργησε να πάρη τò φύσημά του στην Πόλι και να χρησιμοποιήση εκεί την άνδρειαν του μέσα

²⁴ *Παιδικός Αστήρ* 54 (20 Αυγούστου 1913), σ. 211.

²⁵ *Παιδικός Αστήρ* 56 (10 Σεπτεμβρίου 1913), σ. 228.

²⁶ *Παιδικός Αστήρ* 58 (1 Οκτωβρίου 1913), σ. 244.

²⁷ Πρόκειται για τον ταγματάρχη Ενβέρ (Εμβέρ) της τρίτης οθωμανικής στρατιάς που είχε έδρα της τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήταν ένας από τους επικεφαλής του κινήματος των Νεοτούρκων: E. J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Β. Κεχριώτης, Αθήνα 2004: Αλεξάνδρεια, σ. 143-144.

είς τὸ μέγαρον τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Καὶ τότε ἀκόμη, ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολι δὲν ἔπαυσε νὰ μάς... ἀπειλῆ γιὰ τὴν Θεσσαλονικῆ.²⁸

Θα σχολιάσουμε τέλος δύο ἀκόμη Μαγικὲς Εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ἀπηχῶν το κλίμα του μεγαλοϊδεατισμοῦ καὶ τον αλυτρωτισμὸ τῆς ἐποχῆς. Στὴν πρώτη, στο βάθος τῆς ὁποίας ἦταν ζωγραφισμένη ἡ Ἁγία Σοφία, ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν τὸ ζητούμενο ὄνομα τῆς πόλης, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ εὐζωνὸς ἐδίωχνε με ορμὴ τὸν Τούρκο:

...Τὸ ἀθάνατο εὐζωνάκι, κυνηγᾷ τὸν Τούρκο μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ κουρελῆ Βουλγάρου, ὁ ὁποῖος μένει σασιτισμένος. Ἀπὸ τὴν ὀρμὴ τοῦ εὐζῶνου τόσον ἐφοβήθη ὁ Τούρκος ὥστε τρέχει νὰ γλυτώσῃ μακριὰ, ὅσο τοῦ βαστοῦν τὰ πόδια· πετᾷ τουφέκι, σπαθί, μπαλάσκες, καὶ φέσι ἀκόμα. Τώρα, πού ἐμάθατε αὐτὰ. ἓνα ζητῶ ἀπὸ σᾶς. Νὰ μοῦ εὐρῆτε δηλαδὴ ἀπὸ ποῖαν πόλιν τὸ εὐζωνάκι διώχνει τὸν Τούρκο; Πολὺ θὰ σᾶς βοηθήσῃ εἰς τὸ νὰ βρῆτε τὴν λύσιν καὶ ἓνα σκίτσο πού φαίνεται καθαρὰ εἰς τὴν εἰκόνα. Ἐὰν ὅμως πάρετε ἀπὸ ἓνα γράμμα ἀπὸ τὰ ἐξῆς ἀντικείμενα, ὄπλον, Βούλγαρος, μπαλάσκα, ξιφολόγχη, Τούρκος, θα σχηματίσετε ἀσφαλῶς τὸ ὄνομα τῆς πόλεως.²⁹

Ἡ δευτέρα πάλι εἶχε σχέση με τὴν προσπάθεια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων νὰ καθορίσουν τὰ σύνορα μεταξύ τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ νεοσύστατου αλβανικοῦ κράτους. Το ἐρώτημα πού ἔθετε ἦταν τὸ ὄνομα μίας πόλης ἀπὸ αὐτὲς πού κατεῖχε ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς στὴ Βόρεια Ἥπειρο,³⁰ ὅπου ἡ Διεθνὴς Επιτροπὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἓναν Αὐστριακὸ, ἓνα Γάλλο, ἓναν Ἀγγλο, ἓνα Ρώσο, ἓναν Ἰταλό καὶ ἓνα Γερμανό, ἀπηύθυνε τὸ λόγο στα αλβανικὰ σε ἓνα παιδάκι, τὸ ὁποῖο ὅμως πρὸς ἀπογοήτευσή τους μιλοῦσε ἐλληνικὰ:

...Ἄν ὀμιλοῦν Ἀλβανικὰ εἶναι Ἀλβανοὶ καὶ ἂν ὀμιλοῦν Ἑλληνικὰ εἶναι Ἑλληνες! Κοντεύουν δηλ. νὰ μάς εἰποῦν ὅτι οἱ Ὑδραῖοι καὶ οἱ Σπετσιώται εἶναι Ἀλβανοὶ διότι εἶναι ἀπὸ νησιά ὅπου ὀμιλοῦν Ἀλβανικὰ!! Τέλος πάντων! Τώρα ἐπεσκέφθησαν μίαν πόλιν τὴν ὁποῖαν ἡ Ἑλλάς δὲν ἐννοεῖ νὰ τὴν χάσῃ καὶ αὐτοὶ δὲν ἐννοοῦν νὰ τῆς τὴν ἀφίσουν. Μόλις εἰσῆρχοντο εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν συνήντησαν ἓνα παιδάκι. Αὐτὸς ὁ κοντὸς με τὸ πούρο στὸ στόμα, ὁ κ. Λάμπια, διὰ νὰ δείξῃ εἰς τοὺς συναδέλφους του ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ εἶναι Ἀλβανικὴ λέγει εἰς τὸ παιδάκι: γὰ τσὲ κατοῦντ γὲ ντιαλοῦς; (*) —Δὲν καταλαβαίνω τί μοῦ λέγεις! ἄπαντᾷ ὁ μικρὸς. Κόκκαλο ὁ κ. Λάμπια! Τώρα φεύγουν ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτὴν καταλυπημένοι καὶ πηγαίνουν εἰς ἄλλην νὰ εὕρουν Ἀλβανούς... (*) Ἀπὸ ποῖον χωριὸ εἶσαι μικρῆ;³¹

²⁸ *Παιδικὸς Ἀστὴρ* 60 (20 Οκτωβρίου 1913), σ. 260.

²⁹ *Παιδικὸς Ἀστὴρ* 59 (10 Οκτωβρίου 1913), σ. 252.

³⁰ Πρόκειται γιὰ τὴν Κορυτσά.

³¹ *Παιδικὸς Ἀστὴρ* 63 (20 Νοεμβρίου 1913), σ. 284.

4. Συμπερασματικά

Οι Μαγικές Εικόνες μαζί με τα επεξηγηματικά τους κείμενα ανήκουν στην κατηγορία εκείνη της ύλης του *Παιδικού Αστέρα* η οποία επηρεάζεται από τις εξελίξεις και τις αντικατοπτρίζει. Επομένως μας δίνουν τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τις διαφοροποιήσεις ως προς τα εθνικά ιδεώδη που απηχούν σε αντιστοιχία με τα σημαντικά γεγονότα της περιόδου που εξετάζουμε. Έτσι πριν από την έναρξη των πολέμων, το εθνικό τους περιεχόμενο περιοριζόταν σε μερικές μνείες στην αρχαία Ελλάδα και στην επανάσταση του 1821. Στη συνέχεια όμως η επίδραση των ελληνικών στρατιωτικών επιτυχιών και της εθνικιστικής έξαρσης που αυτές προκάλεσαν είναι ιδιαίτερα εμφανής στη θεματολογία τους. Το βασικό συναίσθημα που επιχειρούν να μεταδώσουν είναι η εθνική υπερηφάνεια για τον πατριωτισμό, το υψηλό φρόνημα, τη γενναιότητα και την αυτοθυσία των Ελλήνων στρατιωτών, εξαιτίας των οποίων υπερίσχυσαν των αντιπάλων τους Τούρκων στην αρχή, και Βουλγάρων κατόπιν, πετυχαίνοντας σημαντικές νίκες στην ξηρά και στη θάλασσα και καταλαμβάνοντας νησιά, αλλά και εδάφη βορείως των συνόρων του ελληνικού βασιλείου. Σ' αυτό το πλαίσιο, σε πρώτη φάση οι Μαγικές Εικόνες ζητούν από τους αναγνώστες να αποκαλύψουν τη ναυμαχία της Έλλης, τις μάχες του Μπιτζανίου και των Γιαννιτσών, ενώ κάνουν αναφορά στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης και επιχειρούν τη γνωριμία με τη Νέα Πατριδογνωσία, δηλαδή με τοποθεσίες όπως ο Άθως και πόλεις όπως η Κοζάνη που αποτελούν πλέον τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Το ίδιο εθνικό μήνυμα εκπέμπουν και στη συνέχεια, όταν θέτουν προς αναζήτηση τα ονόματα νικηφόρων μαχών του Β' Βαλκανικού Πολέμου, όπως αυτές του Κιλκίς και του Δεμίρ Ισάρ, ενώ αναφέρονται στην ένταξη της περιοχής μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου στο ελληνικό κράτος.

Οι Μαγικές Εικόνες δε μένουν όμως ανεπηρεάστες ούτε και από την κορύφωση του μεγαλοϊδεατισμού, η οποία απέρρευε από την ιδιαίτερα επιτυχημένη έκβαση του στρατιωτικού αγώνα της Ελλάδας, μετά τις αποτυχίες των προηγούμενων δεκαετιών. Αυτό είναι και το δεύτερο και εξίσου σημαντικό εθνικό ιδεώδες που αντανακλούν και μάλιστα στον ύψιστο βαθμό, καθώς οραματίζονται όχι μόνο την εδαφική επέκταση μέχρι το Δεδέαγατς, αλλά και την εκδίωξη των Τούρκων από την Κωνσταντινούπολη, το ανεκπλήρωτο εθνικό όραμα. Δεν λείπει ακόμη και ο αλυτρωτισμός, ο οποίος εκδηλώνεται κυρίως στο ζήτημα της Βόρειας Ηπείρου, την οποία οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν απρόθυμες να παραχωρήσουν στην Ελλάδα. Την ελληνικότητα της περιοχής διακηρύσσουν με έμφαση οι Μαγικές Εικόνες μέσα από τα υποστηρικτικά τους κείμενα, ασκώντας συγχρόνως κριτική στη στάση των Ευρωπαίων.

Τέλος εθνικοί εχθροί είναι αρχικά μόνο οι Τούρκοι και στη συνέχεια και οι Βούλγαροι. Η μόνη διαφορά ως προς την πρόσληψή τους είναι ότι αρνητικά σχόλια, όπως αιμοβόρα θηρία των Τατάρων, εκφέρονται μόνο για τους δεύτερους, παρά το γεγονός ότι στην αρχή υπήρξαν σύμμαχοι των Ελλήνων.

Εν κατακλείδι διαπιστώνουμε ότι τα εθνικά ιδεώδη που προβάλλονται μέσα από τις Μαγικές Εικόνες είναι πλήρως ενταγμένα στον εθνικό λόγο του *Παιδικού Αστέρα*.

Η πρόσληψη των Βαλκανικών Πολέμων από τους δημοσιογράφους-λογοτέχνες των εφημερίδων Ακρόπολις και Νέον Άστυ (Οκτώβριος 1912 – Ιούλιος 1913)¹

Βασίλης Μακρυδήμας

Μεταδιδακτορικός ερευνητής
Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Πολυξένη Συμεωνίδου

Υποψήφια Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

From its very beginning, newspapers were comprised by literateurs writing beyond literary issues or criticism. In this announcement we are trying to examine their literary or not texts written during the Balkan Wars at the newspapers *Acropolis*, published by Vlassis Gavrilidis and *Neon Asti*, published by Gerasimos Petrovikis: reportage, chronicles, poems and prose, short memoirs, articles, notes about the coinage, during that time, “war literature”, and finally, studies around the growth of literature throughout the countries joined in the war. Our attempt is to designate the blending of literature with history, pointing out at the same time the fact that literateurs’ mind was always concerned about burning political, social, ideological etc. issues which were filtered through philological reflection.

*Η δημόσια αναφορά στο παρελθόν μάς διαπαιδαγωγεί
μόνον αν μας θέτει προσωπικά σε αμφισβήτηση ή
αν κάνει φανερό ότι κι εμείς οι ίδιοι (ή εκείνοι με τους οποίους ταυτιζόμαστε)
δεν αποτελούσαμε ανέκαθεν την ενσάρκωση του καλού ή της δύναμης.²*

Σε μια φιλοσοφική θεώρηση του κακού, ο Paul Ricoeur ορίζει την τρισυπόστατη όψη του ως εξής: «αμαρτία, πόνος και θάνατος εκφράζουν με έναν πολλαπλό τρόπο την ανθρώπινη ύπαρξη στη βαθιά της ενότητα».³ Η Θεματική πηγή που αρδεύει την αμιγώς λογοτεχνική ή λογοτεχνίζουσα ύλη της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη φαίνεται να περιλαμβάνει και τις τρεις εκδο-

¹ Σημείωση των συγγραφέων: Με την αποδελτίωση της εφ. *Ακρόπολις* και τη συγγραφή του πρώτου μέρους της παρούσας ανακοίνωσης ασχολήθηκε ο Β. Μακρυδήμας, ενώ με την αποδελτίωση του *Νέου Άστως* και τη συγγραφή του δεύτερου μέρους, η Π. Συμεωνίδου.

² Τ. Τοντόροφ, *Μνήμη του κακού. Πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, μτφρ. Κ. Κατσουλάρης, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος, Αθήνα 2003: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 295.

³ P. Ricoeur, *Το κακό. Μια πρόκληση για τη φιλοσοφία και τη θεολογία*, μτφρ.-εις. Γ. Γρηγορίου, Αθήνα 2005: Πόλις, σ. 34.

χές του κακού, όπως αυτές συνυφάνθηκαν με την εμπειρία του πολέμου, με έναν λόγο απρόθυμο να θυσιάσει το κυρίαρχο εθνικιστικό αφήγημα της εποχής⁴ και να παραχωρήσει τη θέση του στην αριστοκρατία του φιλοσοφικού πνεύματος. Μια πραγμάτευση του πρώτου ποιήματος που δημοσιεύεται στην εναρκτήρια περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων πιστοποιεί την υποταγή του ποιητικού οίστρου στην ιδεολογία και ελάχιστα στη φιλοσοφία.

Το ποίημα ανήκει στον Κωστή Παλαμά, συνεργάτη επί μακρόν της εφημερίδας. Ομολογουμένως η ποίηση υπερέρχει συντριπτικά σε ό,τι αφορά τη δημοσίευση λογοτεχνικής ύλης σχετικής με το πολεμικό σκηνικό. Συνολικά δημοσιεύονται πενήντα ένα πρωτότυπα ποιήματα,⁵ εκ των οποίων έξι είναι αναδημοσιεύσεις παλαιότερων ποιημάτων [Κάλβος (1), Σπυρίδων Αντύπας (1), Κόκκος (1), Παλαμάς (1), Σκίπης (2)], ενώ θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη δημοσίευση από τις 20 Νοεμβρίου έως τις 2 Δεκεμβρίου 1912 μιας εκτενούς δημόσιας σύνθεσης σε ιαμβικό 15σύλλαβο που εξιστορεί την «Τέχνη του πολέμου κατά τον στρατηγόν Καραϊσκάκη». Παλιοί και νέοι δημιουργοί συστειρώνονται ώστε να προϋπαντήσουν τη συμμετοχή του ελληνικού Βασιλείου στη (νικηφόρα) επέλαση της βαλκανικής συμμαχίας στα υποδουλωμένα ακόμα από τους Οθωμανούς χριστιανικά έθνη της νοτιοανατολικής χερσονήσου της Ευρώπης. Για να επιστρέψω, όμως, στο ποίημα του Παλαμά, το οποίο μπορεί να λειτουργήσει και ως πρότυπο της σύνολης δημοσιευθείσας ποιητικής ύλης στην *Ακρόπολη*, οι στίχοι αυτοί, αν και γραμμένοι λίγο πριν την ταπεινωτική ήττα του 1897, αναδημοσιεύονται, καθώς η σύνταξη θεωρεί ότι «προσαρμόζονται προς την νέαν σημερινήν κατάστασιν όπου ο ραγιάς εξύπνησεν». «Το τραγούδι των ραγιάδων», όπως είναι ο τίτλος του, δημοσιευμένο τις ημέρες που η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης φαίνεται να είναι τόσο κοντά, υπογραμμίζει, με τη γνωστή υψηλή παλαμική ρητορεία, το όνειρο της ολοκλήρωσης της πολύπαθης, κατά τα προηγούμενα έτη, Μεγάλης Ιδέας, με την ταυτόχρονη επισήμανση του βουλγαρικού επεκτατισμού: το αλύτρωτο ελληνικό κομμάτι απ' του Όλυμπου τα έλατα / κι' απ' του Αιγαίου το κύμα [...] κι' απ' το επτάλοφο Όραμα / κι' από τη χρυσοφόρα / γη τη χιλιάκριβη, / [...] είνε του Σλάβου τόνειρο, / και των Ελλήνων αίμα.⁶ Η υποδούλωση, μέσα από μια βιβλικών προδιαγραφών ερμηνεία, αντιμετωπίζεται σαν Πρόνοια και σα Σπάρτη, με τον ποιητικό στοχασμό να καταφεύγει στη θεώρηση του κακού ως «ανταπόδοσης: κάθε πόνος είναι δικαιολογημένος, διότι αποτελεί την τιμωρία μιας ατομικής ή συλλογικής αμαρτίας, είτε αυτή είναι γνωστή είτε άγνωστη».⁷ Έτσι, η ηγή της αμαρτίας είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη: πρόκειται για την άλλη όψη του Ια-

4 Για μια ενδιαφέρουσα ριζοσπαστική θεώρηση του εθνικισμού έξω από τους συνηθισμένους μηχανισμούς της ιδεολογικής του θεσμοθέτησης, βλ. P. Hatzopoulos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, London, New York 2008: I. B. Tauris, ιδιαίτερα τις σ. 13-40.

5 Στην αποδελτίωση λαμβάνω υπόψη την ύλη της εφημερίδας μέχρι τις 15 Αυγούστου, προκειμένου να εντάξω στην εργασία κάποια σημαντικά τεκμήρια.

6 Κ. Παλαμάς, «Το τραγούδι των ραγιάδων», εφ. *Ακρόπολις* (25 Οκτωβρίου 1912).

7 P. Ricoeur, *Το κακό...*, ό.π., σ. 39.

νού, για την εγγενή στην ιδέα της ελευθερίας επικίνδυνη όψη της, όταν κανείς δεν είναι έτοιμος να τη διαχειριστεί (*Τρώει τους λαούς αφρόντιστους / η Λευτεριά σα λάμια*). Ο χριστιανικός απόηχος είναι εδώ έντονος. Άλλωστε, οι αναφορές σε χριστιανικά συμφραζόμενα, όπως, για παράδειγμα, η διακειμενική μετάπλαση του *Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου*,⁹ τοποθετεί το ποίημα στον πλατύτερο καμβά του ισχυρού, τότε και σήμερα, ελληνοχριστιανικού δόγματος.

Την ενδυνάμωση του διπόλου αυτού ο Παλαμάς θα προωθήσει επιτακτικά σε άρθρο του που θα δημοσιεύσει τρεις μέρες μετά «Το τραγούδι των Ραγιάδων». Προκειμένου να υμνήσει πλέον τη απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, από τη μία πλευρά, θα επιχειρήσει να τονώσει την ελληνικότητα της πόλης, υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τις βυζαντινές γενεαλογικές γραμμές της ιστορίας της, όπως και τη δράση εκχριστιανισμού των εθνών από τον Απόστολο Παύλο –σύμβολο της κράσης ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος,⁹ από την άλλη, και προκειμένου να υποθηκεύσει μια από τις μειζονες πτυχές της λογοτεχνικής του ύπαρξης, εκείνη δηλαδή του ποιητή-προφήτη, θα παραθέσει στο τέλος του άρθρου του και σε ένα κλίμα έκδηλης εθνεγερτικής μέθης στίχους από προηγούμενη του σύνθεση, τη *Φλογέρα του Βασιλιά*, με τον ίδιο εννοητικά να συλλαμβάνει την εθνική αναγέννηση του τόπου και παράλληλα να εγγράφει στη συνείδηση του ακροατηρίου του τις μαντικές του ικανότητες, λέγοντας «Ο ποιητής δεν είναι ό,τι γράφει. Είναι ότι έγραψε».¹⁰

Από τις 5 Δεκεμβρίου 1912 έως τις 19 Ιανουαρίου 1913, ο Παλαμάς θα δημοσιεύσει σε συνέχειες στην εφημερίδα τη σύνθεση «Στη χώρα που αρματώθηκε», η οποία αποτέλεσε το έκτο βιβλίο της συλλογής *Η Πολιτεία και η Μοναξιά*. Μαζί με τη μετάφραση του «Ελληνικού ύμνου» του Γάλλου ποιητή Frédéric Mistral (με τον οποίο, εξάλλου, ο ποιητής μοιράζονταν την εκλεκτική έξη προς τη λαϊκή γλώσσα και παράδοση) ολοκληρώνεται η παρουσία του Παλαμά στην *Ακρόπολη*. Ομολογουμένως, η υπόλοιπη ποιητική ύλη που διανθίζει τα φιλολογικά σαλόνια της εφημερίδας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων δεν μπορεί να διακριθεί για την εκφραστική πρωτοτυπία, τη στιχουργική αρτιότητα ή την αισθητικο-φιλοσοφική της καλλιέργεια. Είτε πρόκειται για παλαιότερους δημιουργούς (Γ. Στρατήγης, Β. Ζήνων, Μ. Αργυρόπουλος, Σ. Σκίπης, Ν. Παπαγεωργίου, Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, Χρ. Χρηστοβασίλης, Ν. Λαπαθιώτης, Α. Σικελιανός, Γ. Μαρκοράς, Δ. Κόκκος, Θ. Σπεράντσας, Α. Σημηριώτης), είτε για νεότερους (Λ. Παλαμάς, Φ. Γιούφλλης, Τ. Παπατσώνης, Τ. Μπαράς), είτε για δημιουργούς που δεν κατάφεραν να καθιερωθούν στον ποιητικό στίβο (Λύρας Απόλλων [αυταυτοποίητο ψευδώνυμο], Ζ. Σιδέρης (ο γνωστός μεταφραστής της ομηρικής *Οδύσσειας*), Ν. Αναγνωστόπουλος, Ι. Σταμούλης ή Σταματούλης [εμφανίζεται και με τις δύο μορφές], Α.

8 Το γνωστό «Ούτες έσονται οι έσχατοι πρώτοι και οι πρώτοι έσχατοι», γίνεται «Να! Οι πρώτοι στερνοί σκύβουνε / να! κι' οι στερνοί είνε πρώτοι».

9 Για την καταστατική αυτή συνθήκη της παλαμικής ποιητικής, βλ. A. Hirst, *God and the poetic ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis*, Bern: 2004, Peter Lang, σ. 41-137.

10 Κ. Παλαμάς, «Θεσσαλονίκη», εφ. *Ακρόπολις* (28 Οκτωβρίου 1912).

Σ. Διάφας) τα στιχουργήματά τους παραμένουν πιστά στον αγώνα εξύμνησης του εθνικού πατριωτισμού, ενίοτε διάστικτα από εικόνες θρησκευτικής ευλάβειας, φυλετικού μίσους προς τους Βούλγαρους κατά τη δεύτερη φάση του πολέμου, ελληνικής φυσιολατρικής αυτάρκειας και μιας μακάριας αίσθησης βουκολικής προοπτικής. Εξάιρεση ίσως αποτελεί ο Λαπαθιώτης οι μετρικά σφιχτοδεμένοι στίχοι του οποίου, παρ' ότι ενδίδουν στη μισαλλοδοξία, μετριάζουν κατά πολύ το επιθετικό αίσθημα μέσα από την αισθητική επίκληση του Κάλλους και της μητρικής ευαισθησίας για τους αδικοχαμένους στρατιώτες.¹¹ Παραδόξως, όμως, και παρά το γεγονός ότι στις αρχές του 20^{ου} αι. το μαξιμαλιστικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας αναζωπυρώνεται, έπειτα και από τις πρώτες νικητήριες στρατιωτικές επιχειρήσεις της Ελλάδας στον Α΄ Βαλκανικό, απουσιάζει από τα σημαινόμενα της ποιητικής παραγωγής στην εφημερίδα μια από τις κομβικές συνιστώσες του προγράμματος που σημάδεψε τον χαρακτήρα της εθνικής πολιτικής της εποχής. Ως εκ τούτου, «η επανεγγραφή του Βυζαντινού πολιτισμού στην προγονική αφήγηση της σύγχρονης Ελλάδας»,¹² συστατικό κομμάτι για την πολιτισμική αλλά και πρακτική υλοποίηση του μεγαλοϊδεατικού ονείρου, δεν φαίνεται να περιλαμβάνεται στις στοχαστικές αναζητήσεις των ποιητών που κοσμούν με τους στίχους τους τις στήλες της *Ακρόπολης*.

Αντιθέτως, αν κάποιος ιστορικός σχηματισμός ποδηγετεί τη σκέψη της πλειοψηφίας αυτών των ποιητών αυτός είναι ο αρχαιοελληνικός κόσμος. Αν ο πολιτισμικός χαρακτήρας ενός έθνους συγκροτείται μέσα από τη συνεχή διαπραγμάτευση με τα προσωπεία του παρελθόντος, η έλξη της αρχαιολατρίας υπογραμμίζει την πρόσδεση των δημιουργών στην αδιαπραγμάτευτη κοίτη που προμηθεύει με υλικό τη συγκρότηση της ταυτότητας του νεότερου ελληνισμού. Από την άποψη αυτή, ο Σικελιανός αναδεικνύεται στον κατεξοχήν ιεροφάντη, ο οποίος, στο ποίημα «Διθύραμβος»¹³ φερ' ειπείν, μυσταγωγικά μεταλαμπαδεύει τη σοφία των Ολύμπιων Θεών και την ανέκκλητη απόφασή τους για τη νικητήρια διέλευση της Ελλάδας από το καμίνι του πολέμου. Βέβαια, στα ποιήματα που δημοσιεύει ο Λευκαδίτης ποιητής στην εφημερίδα, διακρίνει κανείς εύκολα τα κυρία χαρακτηριστικά της ποιητικής του: υψηλό ύφος και αυτοπεποίθηση, χειμαρρώδης έκφραση, αρχαιοελληνική φυσιολατρία, μυστικιστικός μονισμός.¹⁴ Ειδικά η πίστη του στη βαθύτερη ενότητα του κόσμου είναι εκείνη που θα τον ωθήσει στις αρχές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου να διακηρύξει μια νετερμινιστικού χαρακτήρα θεώρηση για την αναγκαιότητα του πολέμου, όταν αναφέρεται στη Θεσσαλία: *Βλέπω για σε, πιο ταιριαστό το ατσάλι / Τη μηχανή, που αλάθευτη δουλεύει / Το*

¹¹ Βλ. αντίστοιχα, Ν. Λαπαθιώτης, «Σάλπισμα...!», εφ. *Ακρόπολις* (4 Ιουλίου 1913) και «Οι Αγύριστοι...», εφ. *Ακρόπολις* (22 Ιουλίου 1913).

¹² Στ. Γουργουρής, *Έθνος – όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Αθ. Κατσακερός, Αθήνα 2007: Κριτική, σ. 200.

¹³ Α. Σικελιανός, «Διθύραμβος», εφ. *Ακρόπολις* (23 Ιουνίου 1913).

¹⁴ Για μια αναλυτική πραγμάτευση της σικελιανικής ποιητικής σε συνάρτηση με τον καλλιτεχνικό και ιδεολογικό μεγαλοϊδεατισμό, βλ. Α. Βογιατζόγλου, *Η Μεγάλη Ιδέα του Λυριισμού. Μελέτη του «Προλόγου στη Ζωή» του Σικελιανού*, Ηράκλειο 1999: ΠΕΚ, σ. 117-141.

*ρυθμικόν αχόν, όπου θεριεύει / Τα πλήθη και τα υψώνει με την πάλη.*¹⁵

Οι στίχοι του Σικελιανού τονίζουν τον καθολικό, σχεδόν αταβιστικό χαρακτήρα του πολέμου. Η αναπόδραστη εμπλοκή της Ελλάδας στις ένοπλες συγκρούσεις φυσικά συνοψίζει τη σκέψη ολόκληρης της διανόησης της εποχής. Γι' αυτό, άλλωστε, και εκλείπει από το προφίλ της εφημερίδας οποιαδήποτε αναφορά στον όλεθρο του πολέμου, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι αυτός θεάται από την πλευρά του θύματος και όχι του θύτη. Η διασύνδεση της έννοιας της φυλής με τον πόλεμο, παρούσα ορατά ή αδιόρατα στη σκέψη των περισσότερων υπό εξέταση λογοτεχνών,¹⁶ απηχεί, ως ένα βαθμό βεβαίως, τις ιδέες του κοινωνικού δαρβινισμού, οι οποίες έχουν κάνει αισθητή την παρουσία τους ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι. στο εγχώριο κοινωνικό και πνευματικό πεδίο. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η σκηνοθετημένα αποστομωτική απόπειρα που δίνει ο Κώστας Ουράνης, σε χρονογράφημά του, στην απεχθή, για τον ίδιο, κατηγορία των «Αντιμιλιταριστ»:

Ο πόλεμος, ο αγών είνε μέσα στην φύσιν μας, τον βλέπομεν παντού [...]. Πόλεμος, φίλε μου, είνε η ζωή η μόνη έκφανσις της ζωής. Ο πόλεμος είνε ανάγκη υπάρξεως. [...] Ο πολιτισμός τον οποίον στομφωδώς μου επαναλαμβάνεις δεν έκαμε άλλο παρά να πολλαπλασιάση τας αιτίας του πολέμου [...]. Ο πόλεμος δεν είνε κακόν. [...] «Ο θάνατός σου ζωή μου» δεν είναι δόγμα αποτροπιαστικόν. [...] Οι σοσιαλισταί ζητούντες την ειρήνην αγωνίζονται, πολεμούν. Διά του πολέμου, ως βλέπεις, φθάνει κανείς εις την ειρήνην...¹⁷

Με τη δήλωση αυτή του Ουράνη λήγει άπαξ διαπαντός το ζήτημα της αποδοχής ή όχι της αναγκαιότητας συμμετοχής της Ελλάδας στις πολεμικές αναμετρήσεις τις περιόδου.¹⁸ Και δεν είναι υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι τα λόγια του εκφράζουν ταυτόχρονα και τη βούληση της εφημερίδας, δεδομένου ότι ο Ουράνης με το διόλου ευάριθμο ποσό των εξήντα ενός χρονογραφήματων (εξαιρουμένων μερικών ανταποκρίσεων από το μέτωπο¹⁹ και ταξιδιωτικών εντυπώσεων από τα

¹⁵ Α. Σικελιανός, «Πόλεμος», εφ. *Ακρόπολις* (14 Νοεμβρίου 1913). Στις 15 Νοεμβρίου δημοσιεύτηκε το δεύτερο μέρος του εκτενούς αυτού ποιήματος.

¹⁶ Βλ. δειγματοληπτικά το ποίημα του Φ. Γιοφύλλη, «Πολεμικά», εφ. *Ακρόπολις* (7 Δεκεμβρίου 1912).

¹⁷ Κ. Ουράνης, «Αντιμιλιταριστ», *Ακρόπολις* (22 Νοεμβρίου 1912). Στη σκέψη του φαίνεται να αντανακλάται η κυκλικού τύπου «σοσιαλιστική απολογία του πολέμου» ως αναπόφευκτο εργαλείο κοινωνικού μετασχηματισμού, η πραγμάτωση του οποίου θα σήμαινε και το τέλος του πολέμου, εξελιφοντας «τα υλικά κίνητρα του ανταγωνισμού» και καθιστώντας «τον πόλεμο μια παρωχημένη συνθήκη», βλ. Κ. Καρπόζηλος, «Μαρξισμός και δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της Εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920)», στον τόμο Έ. Αβδελά, Δ. Αρβανιτάκης, Ε.-Α. Δελβερούδη, Ε. Δ. Μαθιόπουλος, Σ. Πετμεζάς, Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αι.*, Ηράκλειο 2017: ΠΕΚ – Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, σ. 289.

¹⁸ Εξάιρεση αποτελεί το ποίημα «Ωδή» του Παπατσώνη (εφ. *Ακρόπολις*, 6 Δεκεμβρίου 1912), όπου οι βιαιοπραγίες αποδίδονται σε μια αδιόρατη κοσμική δύναμη.

¹⁹ Με τέσσερις πολεμικές ανταποκρίσεις συμμετέχει και ο Γ. Θ. Αθανασιάδης.

απελευθερωμένα εδάφη), αναδεικνύεται στον κατεξοχήν «διοικητή» των λογοτεχνίζουσων²⁰ επάλξεων της *Ακρόπολης*. Η ταλάντευση του χρονογραφήματος μεταξύ ευφυολογίας και ειρωνείας από τη μια, ρεαλισμού και ηθικοδιδακτισμού από την άλλη, δίνει τη δυνατότητα στον Ουράνη να σκιαγραφήσει επαρκώς τις ποικίλες πτυχές του πολεμικού βιώματος. Τη δεύτερη θέση αυτής της άτυπης εσωτερικής ιεραρχίας που δημιουργείται την περίοδο αυτή στους κόλπους της εφημερίδας, όσον αφορά την παραγωγή πεζού λόγου, καταλαμβάνει ο Άριστος Καμπάνης με έντεκα άρθρα επικαιρικού, κατά βάση αλλά όχι μόνο, χαρακτήρα. Η αμιγώς πεζή λογοτεχνική ύλη δεν φαίνεται να βρήκε πρόσφορο έδαφος για να ανθίσει. Τα μόνα διηγήματα που παρουσιάζονται στην εφημερίδα, χωρίς όμως κάποια ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, ανήκουν στον Σταμάτη Σταματίου, όπως επίσης, με ένα διήγημα έκαστος εμφανίζεται ο Μιχαήλ Αιλιανός και ο ψευδώνυμος Βίλης ΤΑ.Υ.ΓΕΤΗΣ.

Από φιλολογικής και κριτικής πλευράς, σημαίνουσα θέση καταλαμβάνει η αναδημοσίευση από τα *Παναθήναια* τριών άρθρων του Ζ. Παπαντωνίου για τον ήρωα-λογοτέχνη των Βαλκανικών, τον Λορέντζο Μαβίλη, ο οποίος έπεσε στο πεδίο της μάχης (και στον οποίο ο Σικελιανός και ο Λύρας Απόλλων θα αφιερώσουν από ένα ποίημα). Ξεχωριστή θέση έχουν δύο άρθρα, ένα του Ουράνη και ένα του Καμπάνη, με τα οποία επιχειρούν να υπερασπιστούν την «πατριωτική ποίηση» και την «πολεμική φιλολογία» αντίστοιχα, έχοντας επίγνωση και οι δύο πως το είδος αυτό που θάλλει τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν μπορεί να αποδώσει πλούσιους αισθητικούς καρπούς, αλλά μπορεί να γίνει όχημα εθνικής αυτεπίγνωσης, καθώς στους πατριδολατρικούς στίχους εκβάλλει το χρέος της πνευματικής διανόησης απέναντι στο έθνος και την ιστορία.²¹ Άλλωστε, ο Καμπάνης ήταν εκείνος που σε ένα κλίμα ηρωικής και εθνικής έξαρσης χαιρέτιζε την επικαιρικών διαστάσεων τραγωδία του Σικελιανού *Ο Ίσκιος του Αχιλλέα*.²² Τέλος, με μία παρουσίαση της δημοτικής ποίησης των γειτονικών λαών εμφανίζονται ο Τ. Μπαράς και ο Κ. Πασαγιάννης, ενώ σε τέσσερις συνέχειες ο Ν. Γ. Πολίτης, στο τέλος του Β' Βαλκανικού Πολέμου, θα παρουσιάσει τα δημώδη βουλγαρικά άσματα που πιστοποιούν τη βαρβαρότητα του πρώην συμμαχικού αλλά πλέον εχθρικού έθνους.

20 Για τη σύγκλιση λογοτεχνίας και δημοσιογραφίας ιδιαίτερα στην *Ακρόπολη*, βλ. Α. Γιώτη, «Διανοούμενοι σε δημοσιογραφικές αποστολές. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης και οι συνεργάτες του», στον τόμο Σ. Κακλαμάνης, Α. Καλοκαιρινός, Δ. Πολυχρονιάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (*Ρέθυμνο*, 12-14 Απριλίου 2013), Ηράκλειο 2015: ΠΕΚ, σ. 521-539.

21 Βλ. αντίστοιχα, Κ. Ουράνης, «[δυσανάνγνωστος τίτλος]», εφ. *Ακρόπολις* (27 Νοεμβρίου 1912) και Α. Καμπάνης, «Ο,τι αξίζει να διασωθή», εφ. *Ακρόπολις* (11 Ιανουαρίου 1913).

22 Α. Καμπάνης, «Η σκιά του Αχιλλέως», εφ. *Ακρόπολις* (13 Ιανουαρίου 1913). Το άρθρο αυτό αποτελεί το μοναδικό τεκμήριο του περιεχομένου αυτής της χαμένης σήμερα τριλογίας. Για επιπρόσθετες πληροφορίες, βλ. Α. Γλυτζουρή, «Παρακμή, μυστικισμός και οι νεκροφάνειες της ελληνικής ράτσας. Ο Ασκληπιός του Άγγελου Σικελιανού», *Μυστικισμός και τέχνη. Από το θεοσοφισμό του 1900 στη «Νέα Εποχή»*. Εξάρσεις και επιβιώσεις. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, 7 & 8 Δεκεμβρίου 2007, Αθήνα 2010: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, σ. 119, 132-133.

Οι προαναφερθείσες μελέτες είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα σφυγμομέτρησης της εικόνας που επιφυλάσσει μια κοινωνία απέναντι στον Άλλο, ανάλογα με το πού γέρνει η πλάστιγγα των εθνικών συμφερόντων. Σε μια μακροσκοπική, λοιπόν, προοπτική, η εφημερίδα μέσω της πέννας του Ουράνη και του Καμπάνη εγκρίνει την εκδήλωση σεβασμού προς τον Βούλγαρο, όταν αυτός αποτελεί οργανικό κομμάτι της σύμπληξης της βαλκανικής συμμαχίας, ενώ, όταν οι Βούλγαροι φανερώνουν τις επεκτατικές τους βλέψεις και προβαίνουν σε ωμότητες κατά του άμαχου πληθυσμού, οι εκπρόσωποί της σπεύδουν να τους καταγγείλουν και να καταγράψουν τη βαναυσότητα ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό του φυλετικού τους γονιδιώματος. Ωστόσο, στην κειμενική αυτή αποτύπωση της ετερότητας αντανακλώνται οι σύνθετοι μηχανισμοί που διέπουν μέχρι τις μέρες μας την ιδιόμορφη πολιτισμική μας ταυτότητα. Στο χρονογράφημα του Ουράνη με τίτλο «Επιτέλους!», η επιφωνηματική έκφραση δεν δηλώνει απλά και μόνο αγανάκτηση για το σκληρό προσωπείο που επέδειξε ο μέχρι πρότινος σύμμαχος γειτονικός λαός. Στο λεξιλόγιο που μετέρχεται για τους Τούρκους αποκρυσταλλώνεται το συνηθισμένο μίσος για την πολύχρονη σκλαβιά. Στην περίπτωση, όμως, των «άτιμων» Βουλγάρων, η απέχθεια είναι εντονότερη, με αποτέλεσμα να παράγεται μια σύγκρουση άλλου τύπου από τη συνηθισμένη μεταξύ κυρίαρχου και κυριαρχούμενου, υποκινούμενη σαφώς από το αίσθημα «ΕΚΔΙΚΗΣΗΣ» για τις κτηνωδίες που διέπραξαν στη Μακεδονία: «Οι Τούρκοι ήταν βέβαια εχθροί, ήταν κατακτηταί και τύρανοι, αλλά δεν ήταν “Βούλγαροι”... Στην ψυχή ενός Τούρκου υπήρχε κάπου λίγη ανατολίτικη καλωσύνη και αφελής ηλιθιότητα. Ως μάζα οι Τούρκοι εζούσαν αρμονικά με τους δικούς μας... Αλλά οι Βούλγαροι!».²³

Ο «βαλκανισμός», όπως έχει επιχειρήσει να τον οριοθετήσει η Maria Todoroņa, «κινείται γύρω από μια επιβεβλημένη εικόνα επαμφοτερισμού».²⁴ Οι Έλληνες φέρουν τα σημάδια αυτής της αέναης μεταβατικότητας, ιδιοποιούμενοι μια απροσδιόριστα κατανεμημένη κουλτούρα μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Την ανθεκτική παρουσία της αναποφασιστικότητας αυτής μπορεί κανείς να την εντοπίσει στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, όταν οι στρατιωτικές εχθροπραξίες εκβάλλουν σε πολιτισμικές διαμάχες. Ο Καμπάνης, παραδείγματος χάρη, ενώ από τη μια πλευρά αποκηρύσσει μετά βδελυγμίας τον Τούρκο ως επιτομή του οπισθοδρομικού ανατολίτη, αυτού του «λαού ανθρωποειδών διπόδων», και παροτρύνει τους ομοεθνείς του να στήσουν έναν ανδριάντα στον Βούλγαρο, που ακόμη αποτελεί ενεργό κομμάτι της βαλκανικής συμμαχίας,²⁵ την ίδια στιγμή, μία εβδομάδα αργότερα για την ακρίβεια, στην προσπάθειά του να μειώσει το επιχειρηματολογικό οπλοστάσιο του Fallmerayer, διατυμπανίζει την αναλλοίωτη χιλιόχρονη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να αποκηρύξει τη συμπερίληψη των Ελλήνων στο πλαίσιο των σλαβικών πολιτισμικών οσμώσεων

23 Κ. Ουράνης, «Επιτέλους!», εφ. *Ακρόπολις* (20 Ιουνίου 1913).

24 Μ. Todoroņa, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, πρόλ.-επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, μτφρ. Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη 2007: Επίκεντρο, σ. 58.

25 Α. Καμπάνης, «Ένας Βούλγαρος του '97», εφ. *Ακρόπολις* (16 Ιανουαρίου 1913).

της περιοχής.²⁶ Στην προβληματική του Καμπάνη, όπως και του Ουράνη, συμπυκνώνεται το χρόνιο πρόβλημα της «μεταβατικής κατάστασης»²⁷ των Βαλκανίων, ως ενός χώρου όπου το φαντασιακό των εμπλεκόμενων δεν μπορεί να διασαφηνίσει την πολιτισμική του ταυτότητα μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Διότι αν στην αυγή των Βαλκανικών Πολέμων είναι ξεκάθαρο ποιος είναι ο Άλλος που πρέπει να εκδιωχθεί, στη διάρκεια και σαφώς στο τέλος των αναμετρήσεων, τα οριενταλιστικής κοπής βέλη έχουν αλλάξει στόχο και δεν σημαδεύουν τους Τούρκους αλλά έναν όμορο λαό, που αν και κομμάτι της Ευρώπης ταυτόχρονα αντανάκλα, τρόπον τινά, το εκφυλιστικό μυστήριο της Ανατολής.

Μία διαφορετική εικόνα, όσον αφορά στη λογοτεχνική ύλη, παρουσιάζει η εφημερίδα *Νέον Άστυ* του Γεράσιμου Πετροβίκη,²⁸ καθώς από τα φύλλα της απουσιάζει παντελώς η πρωτότυπη ποιητική παραγωγή. Ένα άρθρο, με τον εύγλωττο τίτλο «Ας κλαύσωμεν τον Πήγασον»,²⁹ του αρχισυντάκτη της Σπύρου Σπυριδωνίδη, εξηγεί εμμέσως τους λόγους αυτής της έλλειψης, αποδίδοντάς την στην ποιητική στέρηση που κατέλαβε τους ποιητές και η οποία είναι αδικαιολόγητη ύστερα από έναν πόλεμο «τεράστιον, νικηφόρον, αληθινά επικόν». Εκτιμώντας πως προορίζονται για τον «κάλαθο» όσο στιχουργήματα καταφθάνουν καθημερινά στο γραφείο του ή κοσμούν έντυπα συναδέλφων του, ο ίδιος επιλέγει να σταχυολογεί από την ξένη ποίηση ό,τι αρμόζει στο γενικότερο κλίμα της εθνικής ανάτασης: ένα προφητικό ποίημα, λ.χ., του φιλέλληνα Φρ. Μιστράλ (Frédéric Mistral),³⁰ το οποίο εξυμνεί το ελληνικό μεγαλείο, ή μερικούς στίχους από τον τούρκο ποιητή Ακά Κουδούζ (Aka Gündüz) για το καταδρομικό «Χαμηδιέ»,³¹ που, παρότι καταφέρονται εναντίον των Ελλήνων, διαπνέονται από πε-

26 Α. Καμπάνης, «Κάμετε το ταξίδι!», εφ. *Ακρόπολις* (23 Ιανουαρίου 1913). Για μια περιδιάβαση στις ιστορικές, λαογραφικές και ανθρωπολογικές μελέτες της εποχής που στήριξαν την οικοδόμηση ενός επιστημονικοφανούς λόγου, πολιτικοϊδεολογικής χροιάς, για το διαχωρισμό του ελληνικού από το σλαβικό φύλο, βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Από το ζύγισμα των συνειδήσεων στη μέτρηση των κρανίων: παραλλαγές του ελληνικού εθνικού λόγου περί Σλαβομακεδόνων στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα», στον τόμο *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 293-311.

27 Μ. Todorova, *Βαλκάνια...*, ό.π., σ. 55.

28 Το *Νέον Άστυ* ιδρύθηκε από τον Δημ. Κακλαμάνο τον Δεκέμβριο του 1901, μετά από σύγκρουσή του με τον Θέμο Άννινο, διευθυντή της εφ. *Το Άστυ*, όπου ο πρώτος διατελούσε αρχισυντάκτης. Τον Μάρτιο του 1907 ο Κακλαμάνος θα αποχωρήσει από το *Νέον Άστυ*, λόγω ανάληψης δημόσιου αξιώματος, και η διεύθυνση θα περάσει στα χέρια του Γερ. Ν. Πετροβίκη. Και οι δύο εφημερίδες αποτελούν το ερευνητικό πεδίο της υπό εκπόνηση διδακτορικής μου διατριβής, η οποία αφορά στη λογοτεχνική κριτική που αναπτύσσεται στις στήλες τους.

29 Σ. Σπ[υριδωνίδη], «Ας κλαύσωμεν τον Πήγασον», εφ. *Νέον Άστυ* (24 Νοεμβρίου 1912), σ. 1. Στο εξής θα αναγράφονται μόνο τα αρχικά Σ. Σπ., με τα οποία υπογράφει όλα του τα δημοσιεύματα ο Σπυριδωνίδης.

30 Σ. Σπ., «Ψυχή προφητική», εφ. *Νέον Άστυ* (11 Νοεμβρίου 1912), σ. 1, όπου παρατίθενται στίχοι από το ποίημα «Hymne pour la Grèce» (1897).

31 [Aka Gündüz], «Από την τουρκικήν ποίησιν: Ένα ποίημα εις το "Χαμηδιέ"», εφ. *Νέον Άστυ* (26 Μαρτίου 1913), σ. 1, όπου προτάσσεται η εξής δήλωση: «ημείς συγχωρούντες και παραλείποντες τας ύβρεις εννοούμεν να περισιώσωμεν τας κατωτέρω ωραίας στροφάς, αληθινά εμπνευσμένας, [...]».

ριφλεγή πατριωτισμό. Έτσι, στον χώρο που απομένει από την ειδησεογραφική κάλυψη των γεγονότων και την αρθρογραφία, τα είδη που δεσπόζουν είναι το απομνημόνευμα και οι ημερολογιακές σημειώσεις, όπως το Ημερολόγιο πολεμιστή της 5^{ης} μεραρχίας,³² που θα δημοσιευτεί ανωνύμως σε πολλές συνέχειες, ή οι αναμνήσεις του μητροπολίτη Κιτίου από τα επεισόδια της Θεσσαλονίκης.³³

Περιορισμένοι είναι αναπόφευκτα και ο λόγος περί γραμμάτων και τέχνης και εξαρτημένος στενά από την επικαιρότητα. Μία συζήτηση, λ.χ., που θα διχάσει τους λογίους, σχετικά με την ποιότητα της δραματικής παραγωγής των τελευταίων ετών, πυροδοτείται από την ευχαριστήρια επιστολή του Βενιζέλου προς τους θεατρικούς συγγραφείς της χώρας για τη συμβολή τους στην εθνική αφύπνιση και, συνακόλουθα, στη δημιουργία της εποποιίας του Βαλκανοτουρκικού Πολέμου.³⁴ Άλλα κείμενα πάλι γράφονται στο πλαίσιο της γνωριμίας με τους συμμαχικούς λαούς, όπου πλάι στα ιστορικού ή λαογραφικού ενδιαφέροντος σημειώματα,³⁵ παρουσιάζεται και η πνευματική τους κίνηση, ιδίως της Σερβίας, καθώς κρίνεται πως είναι λιγότερο προβεβλημένη διεθνώς, αν και διαθέτει, κατά τη γνώμη της σύνταξης, μία «φιλολογία» εφάμιλλη της ελληνικής και ανώτερη της βουλγαρικής. Έμφαση δίνεται κυρίως στα δημοτικά τραγούδια που συνέλεξε ο Βουκ Κάρατζιτς (Βγκ Καραμιή), με εστίαση στα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα και την ευρωπαϊκή τους υποδοχή.

Βασικός συντάκτης της εφημερίδας κατά τη μελετώμενη περίοδο και αυτός στον οποίο θα επικεντρωθούμε για να ανιχνεύσουμε τον τρόπο που αυτή προσλαμβάνει τον πόλεμο και αποτυπώνει τις διάφορες πτυχές του, είναι ο Σπύρος Σπυριδωνίδης,³⁶ που διατελεί συγχρόνως και αρχισυντάκτης της.³⁷ Από την

32 [Ανυπόγραφο], «Ιστορικά σελίδες του πολέμου μας: Ημερολόγιον πολεμιστού της πέμπτης μεραρχίας [υπό Δημ. Ματθαίουτου]», εφ. *Νέον Άστυ* (από 26 Φεβρουαρίου έως 30 Μαρτίου 1913, 25 συνέχειες).

33 [Μητροπολίτης Κιτίου Μελέτιος], «Από τας πολεμικές μας σελίδας: Αναμνήσεις ιεράρχου από τον βασιλέα Γεώργιον. Επεισόδια της Θεσσαλονίκης», εφ. *Νέον Άστυ* (27-29 Μαΐου, 15, 26 Ιουνίου και 5 Ιουλίου 1913, 6 συνέχειες) (αναδημοσίευση από τον *Εκκλησιαστικό Κήρυκα* της Κύπρου).

34 Σ. Σπ., «Πολύ καλά έκαμαν», εφ. *Νέον Άστυ* (12 Νοεμβρίου 1912), σ. 1. Ο Σπυριδωνίδης επιδοκίμαζε την κίνηση του Βενιζέλου, κρίνοντας ότι, δεδομένων των συνθηκών (κοινωνία και τέχνη υπό διαμόρφωση, αδιαφορία κοινού), οι θεατρικοί συγγραφείς είναι άξιοι επαίνου και ενθάρρυνσης για τις προσπάθειές τους.

35 Βλ. ενδεικτικά, [Ανυπόγραφο], «Ιστορικά σημειώσεις: Τα Σκόπια», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Οκτωβρίου 1912), σ. 1· [Ανυπόγραφο], «Λαογραφικές σημειώσεις: Αι γυναίκες εν τω Αίμω», εφ. *Νέον Άστυ* (12 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· [Ανυπόγραφο], «Από τας αμφισβητούμενας νήσους: Η Τένεδος», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Δεκεμβρίου 1912), σ. 1. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για σύντομα άρθρα πληροφοριακού/εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα.

36 [Ανυπόγραφο], «Κριτικά μελέται: Η ποίηση των Βαλκανικών», εφ. *Νέον Άστυ* (11 Οκτωβρίου 1912), σ. 1, και αναδημοσίευση με διαφορετικό τίτλο: «Η φιλολογία των εμπολέμων: Η σερβική ποίηση», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Δεκεμβρίου 1912), σ. 1. Κατά το εξεταζόμενο διάστημα, παρατηρείται ενίοτε η αναδημοσίευση άρθρων και χρονογραφημάτων προηγούμενων φύλλων, προκειμένου να καλυφθεί η ύλη, ελλείψει πιθανόν των λεγόμενων θεμάτων «ψυγείου».

37 Η πληροφορία ότι ο Σπ. Ι. Σπυριδωνίδης είναι ο αρχισυντάκτης του *Νέου Άστεως* εντοπίζεται σε αγγελία για τη βράβευση της κόρης του, όπου ανάδοχος ήταν ο διευθυντής Γ. Πετροβίκης, βλ. «Μικρά Εφημερίς», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Οκτωβρίου 1912), σ. 2. Η αναγραφή του ονόματός του στην εφημε-

έναρξη του πολέμου έως και τη συνομολόγηση της ειρήνης δημοσιεύει χρονογραφήματα σχεδόν καθημερινά, από τα οποία έχουν καταγραφεί 157,³⁸ που σχετίζονται άμεσα με τα γεγονότα του πόλεμου και τον απόηχό τους. Παρά την ευρύτητα αυτού του υλικού και την ποικιλία των ζητημάτων που πραγματεύεται, είναι ευδιάκριτοι ορισμένοι θεματικοί άξονες. Ένα μέρος του αποτυπώνει τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει ο ασκίν το επάγγελμα της δημοσιογραφίας εν καιρώ πολέμου: την προβληματική εφαρμογή της λογοκρισίας,³⁹ τον έλεγχο των ψευδών ειδήσεων και τη διασφάλιση της εγκυρότητας, τη διαρκή πολιορκία από τους πολίτες, προκειμένου να ενημερωθούν για τα πολιτικά και στρατιωτικά παρασκήνια, την αγωνία εν γένει του ρεπορτάζ και τους πυρετώδεις ρυθμούς διεξαγωγής του.⁴⁰ Σημαντική θέση κατέχει, επίσης, η ανάδειξη της συνεισφοράς ατόμων ή κοινωνικών ομάδων ως τεκμηρίων εθνικής ζωτικότητας και ομόνοιας: οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια που γίνονται νοσοκόμες, τα παιδιά πρόσκοποι, που κάνουν ακόμα και περιπολίες, οι ιεράρχες «πολεμιστές» όπως ο Δεσπότης Τρίκκης και Σταγών, που κατήρτισε εθελοντικό σώμα, ο ομογενειακός Ελληνισμός, που ενισχύει αδιάκοπα με το έμπυχο δυναμικό του, ο ετοιμοπόλεμος νέος ελληνισμός των ανακτημένων περιοχών κτλ.⁴¹ Μία τρίτη κατηγορία χρονογραφημάτων επιχειρεί να μεταδώσει την ατμόσφαιρα και τον πολεμικό παλμό της πρωτεύουσας, τη γενική ψυχολογία και

ρίδα ως «αρχισυντάκτη και υπεύθυνου» εμφανίζεται πολύ αργότερα, το 1918. Ενδεικτικό της ιδεολογικής του κατεύθυνσης είναι και η έκδοση τον Σεπτέμβριο του 1918 της (δισέλιδης) εφ. *Εθνική Σωτηρία* (*Σωτηρία* από 4/12/1918), με τον υπότιτλο *Καθημερινή εφημερίς φιλελευθέρων αρχών*. Σύμφωνα με τις προγραμματικές της δηλώσεις –από τις 26/10/1918 αναγράφονται σταθερά στην προμετωπίδα της–, επιδίωκε: «την προάσπασιν των εθνικών συμφερόντων, την αντίδρασιν κατά πάσης πολιτικής και κοινωνικής διαφθοράς και την δημιουργίαν Νέας Ελλάδας διά της δημοκρατικής διαπαιδαγωγήσεως του λαού. Την παρακολούθησιν πάσης εν γένει δράσεως, αποβλεπούσης εις την προαγωγήν του ιδιωτικού πλούτου διά της εργασίας. [...] Και την καταπολέμησιν πάσης νοσηράς κοινωνικής αντιλήψεως, ιδίως δε [...] αρχών αντιτιθεμένων προς τας υγιείς φιλελευθέρους αρχάς» (υπάρχουν ψηφιοποιημένα από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής μόνο τα φύλλα 29-116). Ένα χρόνο νωρίτερα, τέλος, είχε εκδώσει μελέτη επί του εθνικού διχασμού, με σαφή τοποθέτηση υπέρ του Ελ. Βενιζέλου, στον οποίο και αφιερωνόταν η έκδοση (Σπ. Ι. Σπυριδωνίδης, *Η εθνική προδοσία. Ιστορική μελέτη επί των γεγονότων της Θλιβερωτέρας διά τον Ελληνισμόν περιόδου της ιστορίας του, Αθήναι 1917: Τύποις «Ερμού» Αλέξ. Βιτσικουνάκη*).

38 Παρά από τα δημοσιεύματα του Τύπου, ενδιαφέρον θα είχε και η συνεξέταση των εκδόσεων που κυκλοφόρησαν μετά τη λήξη του πολέμου, από γνωστούς δημοσιογράφους και συγγραφείς της εποχής, όπως λ.χ. του Γ. Τσοκόπουλου (*Από τα πεδία των μαχών. Σημειώσεις επισκέπτου μετά τον πόλεμον*) ή του Ν. Σπανδωνή (*Πανόραμα του πολέμου 1912-1913*).

39 Το πλούσιο και πολλαπλά χρήσιμο αυτό υλικό έχει καταλογογραφηθεί, αλλά η προβλεπόμενη έκτασή της παρούσας εισήγησης δεν επιτρέπει την παράθεσή του.

40 Βάσει του στρατιωτικού νόμου, εφαρμόζονταν λογοκρισία στα εξερχόμενα και εισερχόμενα τηλεγραφήματα, η οποία διατηρήθηκε, για ορισμένο διάστημα, και μετά τη λήξη του πολέμου. Οι επικρίσεις του Σπυριδωνίδη αφορούσαν στον τρόπο λειτουργίας της, που δυσχέραινε τη δημοσιογραφική εργασία, και κυρίως στην απουσία μιας οργανωμένης αρμόδιας υπηρεσίας. Βλ. σχετικά, Σ. Σπ., «Λογοκρισία», εφ. *Νέον Αστυ* (4 Οκτωβρίου 1912), σ. 1.

41 Ενδεικτικά: Σ. Σπ., «Αι φήμαι», εφ. *Νέον Αστυ* (30 Οκτωβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Γλωσσοδέτης», εφ. *Νέον Αστυ* (1 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Βάσανα», εφ. *Νέον Αστυ* (18 Μαΐου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Ολίγη ησυχία», εφ. *Νέον Αστυ* (21 Μαΐου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Νταμ – Ανασταζή», εφ. *Νέον Αστυ* (3 Αυγούστου 1913), σ. 1.

τις συναισθηματικές διακυμάνσεις των ανθρώπων της μετά από κάθε εξέλιξη,⁴² ή την εμπειρία του πόλεμου, όπως την διηγούνται στον ίδιο τραυματίες ή διαβητικοί στρατιώτες.⁴³ Τα υπόλοιπα άρθρα του Σπυριδωνίδη περιέχουν τις τοποθετήσεις του απέναντι στον πόλεμο εν γένει και τα εμπόλεμα κράτη, κυρίως για τις αντίπαλες δυνάμεις Τουρκία και, αργότερα, Βουλγαρία, και σχεδόν καθόλου για τους συμμάχους, αν εξαιρέσουμε τα δύο υποστηρικτικά κείμενά του για το πολυύπαθο Μαυροβούνιο,⁴⁴ του οποίου ο λαός ελκύει τη συμπάθειά του, λόγω της γενναιοψυχίας του και της ομοιότητάς του προς τον ελληνικό.

Η στάση του απέναντι στον πόλεμο διαφαίνεται ήδη από τις παραμονές της κήρυξής του, και παρότι ανακαλούνται διαρκώς τραυματικά βιώματα από τον «ψευτοπόλεμο» του 1897, που θα δικαιολογούσαν συναισθήματα φόβου και αγωνίας, η προοπτική συμμετοχής της Ελλάδας προβάλλεται πρωτίστως ως ευκαιρία αποκατάστασης της εθνικής ταπείνωσης που εκείνος προκάλεσε: «Τρισυλογημένη ας είνε αυτή η ώρα, που το Έθνος και η Φυλή θα ξεπλύνουν από επάνω των την κηλίδαν που είχαν αφήσει σχεδόν ανεξίτηλον εν εθνικόν στραβοπάτημα».⁴⁵ Στις αντιμιλιταριστικές φωνές της εποχής,⁴⁶ αντιτείνει την αναγκαιότητα αυτού του πολέμου και τους ιερούς σκοπούς του:

Αυτός ο λαός προ πάντων, ο ιδικός μας, [...] δεν είχαν ανάγκην να εξεγερθή και να αποδυθή εις πόλεμον, όστις είχε μεν πολλές ελπίδας επιτυχίας, ήτο όμως πόλεμος πάντοτε, έτσι εις τα καλά καθούμενα, χωρίς κάποιον λόγον υπέρτερον, πολύ ηθικόν και πολύ επιτακτικόν. Ένα τελευταίον ατού του έμενεν εις τα χέρια του και το έπαιξεν αποφασιστικά, όλα για όλα, όπως λέγουν κοινώς. Διά να γίνη λοιπόν αυτό έπρεπε να ήτον ο πόλεμος αυτός πολύ ιερός, [...].⁴⁷

42 Βλ. ενδεικτικά: Σ. Σπ., «Μεγάλοι και τα παιδιά», εφ. *Νέον Άστυ* (26 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Η γυναικεία δράσις», εφ. *Νέον Άστυ* (3 Δεκεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Εθνικόν μεγαλειόν», εφ. *Νέον Άστυ* (29 Ιανουαρίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Ο πολεμιστής δεσπότης», εφ. *Νέον Άστυ* (25 Μαρτίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Θαυματουργείν», εφ. *Νέον Άστυ* (10 Ιουλίου 1913), σ. 1.

43 Ενδεικτικά: Σ. Σπ., «Κραυγή θριάμβου», εφ. *Νέον Άστυ* (27 Οκτωβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Αναγέννησις», εφ. *Νέον Άστυ* (8 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Το ορμητικόν ποτάμι», εφ. *Νέον Άστυ* (10 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Συζητήσεις», εφ. *Νέον Άστυ* (20 Απριλίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Ο Νεοέλληνας», εφ. *Νέον Άστυ* (19 Ιουνίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Η ψυχολογία των ομάδων», εφ. *Νέον Άστυ* (26 Ιουνίου 1913), σ. 1.

44 Βλ. ενδεικτικά: Σ. Σπ., «Αθάνατον στήριγμα», εφ. *Νέον Άστυ* (27 Νοεμβρίου 1912), σ. 1· Σ. Σπ., «Ο μεγαλειότερος εχθρός», εφ. *Νέον Άστυ* (10 Ιανουαρίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Ο ανίκητος», εφ. *Νέον Άστυ* (11 Ιανουαρίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Πολεμισταί μωρουδάκια», εφ. *Νέον Άστυ* (12 Ιουλίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Άξιοι θαυμασμού», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Ιουλίου 1913), σ. 1.

45 Σ. Σπ., «Διά την ελευθερίαν», εφ. *Νέον Άστυ* (6 Οκτωβρίου 1912), σ. 1.

46 Η εφημερίδα ενίοτε αναδημοσιεύει και κείμενα υποστηρικτών των ιμπεριαλιστικών πολέμων και του μιλιταρισμού, όπως λ.χ. του ιταλού Enrico Corradini (1865-1931), ηγετικής μορφής της Associazione Nazionalista Italiana και μέλους αργότερα του κόμματος του Β. Mussolini. Βλ. σχετικά, [E. Corradini], «Είνε αναγκαίοι οι πόλεμοι: Μία θεωρία ιταλού ιμπεριαλιστού. Η κατάκτησις δικαιολογημένη όσον και η απελευθέρωσις», εφ. *Νέον Άστυ* (21 Μαΐου 1913), σ. 1-2.

47 Σ. Σπ., «Διά τους ανδρείους», εφ. *Νέον Άστυ* (2 Νοεμβρίου 1912), σ. 1.

Και είναι ιερός, θα υποστηρίξει, γιατί γίνεται «διά μιαν ιδέαν μεγάλης πατριδος, δι' ένα πόθον εκδικήσεως, δι' ένα σκοπόν ελευθερωτικών».⁴⁸ Σε αυτό το κλίμα ενθουσιασμού κινούνται τα περισσότερα κείμενά του, καθώς η αγριότητα του πολέμου και οι καταστρεπτικές του συνέπειες συζητούνται μόνο σε σχέση με το δράμα των οικογενειών που μένουν πίσω.⁴⁹ Αντίθετα, η πραγματικότητα εκείνων που πολεμούν παρουσιάζεται υπό ένα εξιδανικευτικό πρίσμα: στις σχετικές αφηγήσεις, η λέξη «πανηγύρι» είναι η συνηθέστερη για να περιγράψει τον πόλεμο, ενώ η κόπωση, η απόγνωση, η βαναυσότητα των μαχών ή η επιθυμία τερματισμού του πολέμου αποσιωπώνται ακόμα και την περίοδο των ειρηνευτικών διαδικασιών.⁵⁰

Όπως και στις προσεγγίσεις του Παλαμά ή άλλων συνεργατών της *Ακρόπολης*, οι νικητήριες προελάσεις, στον πόλεμο κατά της Τουρκίας, αντιμετωπίζονται από τον *Σπυριδιωνίδα* ως το αποτέλεσμα μιας θεικής εκδίκησης, μιας καθυστερημένης νέμεσης για τα συσσωρευμένα ανομήματά τους: «υπάρχει κάποια ανωτέρα δύναμις, η οποία τιμωρεί αργά ή γρήγορα αλλά τιμωρεί, επί τέλους. [...] πληρώνουν τώρα τας αμαρτίας των προγόνων των, των πατέρων των, του εαυτού των»,⁵¹ και: «Ήλθεν όμως η ώρα της ανταποδόσεως και ο αγάς γυρεύει τώρα έλεος από τους παλαιούς του σκλάβους».⁵² Έτσι, η γραφίδα του τους πρώτους μήνες κατευθύνεται προς την κατάδειξη όλων των ξεπεσμένων τουρκικών «μεγαλειοτήτων» και σε εκείνα τα συμβάντα που πιστοποιούν την πτώση του Μωαμεθανισμού από την «κορυφήν του θριάμβου εις τον Καιάδαν της πανωλεθρίας».⁵³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι συχνές μνείες στον Σεφκέτ πασά (Mahmut Şevket Paşa),⁵⁴ του οποίου η καταδίωξη στα σερβοβουλγαρικά

48 Σ. Σπ., «Πατριωτισμοί», εφ. *Νέον Άστυ* (24 Ιουνίου 1913), σ. 1.

49 Βλ., λ.χ., Σ. Σπ., «Πατρικός πόνος», εφ. *Νέον Άστυ* (15 Φεβρουαρίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Ω, τη δυστυχισμένη», εφ. *Νέον Άστυ* (18 Φεβρουαρίου 1913), σ. 1· Σ. Σπ., «Η κρυμμένη δυστυχία», εφ. *Νέον Άστυ* (12 Απριλίου 1913), σ. 1.

50 Βλ. ενδεικτικά: Σ. Σπ., «Σχολείον», εφ. *Νέον Άστυ* (8 Ιουλίου 1913), σ. 1 («Ούτε σκιά στενοχωρίας διότι ο πόλεμος εξηκολούθει [...] έφευγαν από το ένα πανηγύρι και επιγίγαναι εις άλλο»), και Σ. Σπ., «Ο πρώτος», εφ. *Νέον Άστυ* (8 Οκτωβρίου 1912), σ. 1. («το ωραίον παιγνίδι του κανονίου και της σφαιράρας»). Αποδοκιμαστικά αντιμετωπίζονται, από την άλλη, όσοι βρήκαν τρόπο να αποφύγουν την επιστράτευση και τις μάχες, βλ. Σ. Σπ., «Φλομμωμένο ψάρι», εφ. *Νέον Άστυ* (20 Ιανουαρίου 1913), σ. 1 και Σ. Σπ., «Κουραμπιέδες σας θαυμάζω», εφ. *Νέον Άστυ* (20 Μαΐου 1913), σ. 1.

51 Σ. Σπ., «Ειρωνεία της Μοίρας», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Νοεμβρίου 1912), σ. 1.

52 Σ. Σπ., «Ο γίγας», εφ. *Νέον Άστυ* (3 Νοεμβρίου 1912), σ. 1.

53 Σ. Σπ., «Ειρωνεία της Μοίρας», ό.π.

54 Ο μορφή του Σεφκέτ πασά, επικεφαλής του οθωμανικού στρατού, μοιάζει να αντιπροσωπεύει το καθεστώς φόβου που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1907: «Μόλις όμως ελαμβάναμεν την τόλμην να κινηθώμεν ολίγον, εσηκώνητο η Τουρκία, μας έδιδεν ένα γερόν μπάτσον, ενώ ο μακαρίτης ο Σεφκέτ αγριστριβων το μουστάκι του εφώναζε "Σκασμός, κύριοι, γιατί θα έλθω στην Αθήνα να πιω τον καφέ μου στου Ζαχαράτου!", Σ. Σπ., «Εθνική υπερηφάνεια», εφ. *Νέον Άστυ* (28 Ιουλίου 1913), σ. 1. Με τις συνεχείς μνείες στο πρόσωπό του θέλει να υπερτονίσει το μέγεθος και τη σημασία των ελληνικών επιτυχιών. Για την περίοδο αυτή, βλ. Κ. Κωστής, «Απροσδόκητες εξελίξεις (1898-1913)», στο βιβλίο του *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ου}-21^{ου} αιώνας*, Αθήνα 2019: Πατάκης, σ. 492-551.

σύνορα και, λίγους μήνες αργότερα, η θανάτωση εκλαμβάνονται ως τιμωρία για την αλαζονική συμπεριφορά του και τις διαρκείς απειλές του εναντίον των Ελλήνων.⁵⁵ Σε σχέση με τις τουρκικές ήττες, ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν ακόμη τα κείμενα στα οποία ο χρονογράφος αποτυπώνει τον τρόπο με τον οποίο το συλλογικό φαντασιακό ερμηνεύει τα γεγονότα, επαναφέροντας παλαιές μυθικές παραδόσεις, όπως εκείνη της «κόκκινης μηλιάς»,⁵⁶ ή επινοώντας καινούργιους μύθους, όπως τον «δράκο της φουρτούνας», που σκορπά θύελλες, συμμαχώντας για την εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη.⁵⁷ Επανελημμένα τον απασχολεί και η τουρκόφιλη στάση του προσφιλούς στην Ελλάδα γάλλου συγγραφέα Πιερ Λοτί, την οποία αποδίδει στη γοητεία της Ανατολής, αλλά και σε μία επιφανειακή γνωριμία με τον τουρκικό λαό.⁵⁸ Την ηθική και πολιτισμική ανωτερότητα, τέλος, των Ελλήνων έναντι των Τούρκων επιχειρεί να αναδείξει θίγοντας τακτικά το ζήτημα της διαφορετικής διαχείρισης των αιχμαλώτων.⁵⁹

Ενώ, όμως, στον λόγο περί Τουρκίας μπορούν να εντοπιστούν κάποιιοι θετικοί τόνοι και εκδηλώσεις συμπάθειας προς μεμονωμένα πρόσωπα –λχ. για τον στρατιωτικό διοικητή των Ιωαννίνων, Εσάτ πασά (Mehmet Esat Bülkat),⁶⁰ λόγω της ανδρείας και της στρατιωτικής του δεινότητας–, όταν στη θέση του εχθρού θα βρεθεί η Βουλγαρία, η γραφή του κινείται μεταξύ καταγγελτικού μένους και δηκτικότητας ειρωνείας. Από τη στιγμή που το θωρηκτό «Αβέρωφ», το οποίο εξασφάλισε τις νίκες των συμμάχων, θα βομβαρδιστεί από βουλγαρικά κανόνια, έως και τη λήξη του δεύτερου πολέμου, ο Βούλγαρος προβάλλεται ως η απόλυτη ενσάρκωση της αγνωμοσύνης, «προδότ[η]ς του Χριστιανισμού» και της ευγενούς ιδέας της Βαλκανικής συμμαχίας.⁶¹ Όπως και στις τοποθετήσεις του Ουράνη και του Καμπάνη στην *Ακρόπολη*, οι Βούλγαροι παρουσιάζονται ως το όνειδος των Βαλκανίων και ο μόνος «φαύλος λαός» τους, με τη βαρβαρότητα να αποτελεί φυλετικό τους γνώρισμα:

Τους ηξεύραμεν καλά τους Βουλγάρους, αιώνας τώρα και αιώνας. Ηξεύραμεν ότι ήσαν βάρβαροι, απολίτιστοι, δολοφόνοι και σφαγείς. [...] Ενο-

55 Σ. Σπ., «Με το καλό», εφ. *Νέον Άστυ* (21 Οκτωβρίου 1912), σ. 1 και Σ. Σπ., «Η Ειμαρμένη εξεδιχθή», εφ. *Νέον Άστυ* (31 Μαΐου 1913), σ. 1.

56 Σ. Σπ., «Νέος Έλληνας», εφ. *Νέον Άστυ* (26 Οκτωβρίου 1912), σ. 1. Πβ. [Ανυπόγραφο], «Πρόρρησης Παλαιολόγου», εφ. *Νέον Άστυ* (12 Νοεμβρίου 1912), σ. 1, και τη ρεκλάμα της έγχρωμης εικόνας «Η ανάστασις του Μαρμαρωμένου Βασιληά», εφ. *Νέον Άστυ* (14 Νοεμβρίου 1912), σ. 4, με τον Κ. Παλαιολόγο και τον διάδοχο Κωνσταντίνο «βαίνοντας προς κατάληψιν της Αγίας Σοφίας».

57 Σ. Σπ., «Ο Δράκος της Φουρτούνας», εφ. *Νέον Άστυ* (29 Οκτωβρίου 1912), σ. 1.

58 Βλ. Σ. Σπ., «Τουρκική γοητεία», εφ. *Νέον Άστυ* (22 Ιανουαρίου 1913), σ. 1 και Σ. Σπ., «Ευχάριστοι εχθροί», εφ. *Νέον Άστυ* (1 Απριλίου 1913), σ. 1.

59 Βλ. ενδεικτικά, Σ. Σπ., «Το καλλίτερον παράσημον», εφ. *Νέον Άστυ* (29 Νοεμβρίου 1912), σ. 1.

60 Σ. Σπ., «Ο ηττημένος νικητής», εφ. *Νέον Άστυ* (23 Φεβρουαρίου 1913), σ. 1.

61 Βλ. Σ. Σπ., «Η ουρά της αγλάδας», εφ. *Νέον Άστυ* (15 Μαΐου 1913), σ. 1. Σ. Σπ., «Οι δύο χάρται», εφ. *Νέον Άστυ* (27 Ιουνίου 1913), σ. 1. Σ. Σπ., «Ο Βούλγαρος επέρασε», εφ. *Νέον Άστυ* (1 Ιουλίου 1913), σ. 1. Για την περίοδο πριν τους Βαλκανικούς, πβ. Αρ. Βερναδάκη, *Η ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στους Βούλγαρους κατά το διάστημα 1895-1908*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα 2018: Ε.Κ.Π.Α. – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

μίσαμεν ότι αι αιώνες που επέρασαν εν τω μεταξύ τους είχαν μεταβάλει επιστεύσαμεν ότι ζώντες αρκετά τώρα χρόνια μέσα εις τον Ευρωπαϊκόν πολιτισμόν, θα είχαν γίνει άνθρωποι και αυτοί. Και όταν ήλθεν η στιγμή να δώσωμεν ο ένας εις τον άλλον τα χέρια, εδώσαμεν το ιδιόν μας τίμα, παλληκαρίσια, αντρίκια. Δεν έκαμνον όμως και εκείνοι το ίδιον. Οι Βούλγαροι είχαν μείνει Βούλγαροι. Δηλαδή κακόπιστοι, άτιμοι, επίβουλοι κρυφοί εχθροί.⁶²

Έτσι, για τον αρθρογράφο η προδοτική πράξη των πρώην συμμάχων είναι τόσο ειδεχθής, που δεν δικαιολογεί καμία κατηγορία εναντίον των Ελλήνων για φιλοπόλεμα ή μνησίκακα ένστικτα. Στο πλαίσιο, μάλιστα, της ανάδειξης των επιπτώσεων του «βουλγαρισμού», Έλληνες και Τούρκοι παρουσιάζονται ως ομοιοπαθή θύματά του, που από κοινού ζητωκραυγάζουν για τη βουλγαρική ήττα:

Εις την ψυχήν αυτών των ανθρώπων [των Τούρκων] κυρίως εχθρός ήταν ο Βούλγαρος. Ο Βούλγαρος έκαμεν όργια αφάνταστα εις βάρος των σπητιών του, των χωριών του, των πατριδων του, ενώ ημείς και ηττημένους ακόμη τους επεριποιηθήκαμεν. [...] Ιδού τα θαύματα της Βουλγαρικής μεγαλομανίας. Εγέμισεν από μίσος και από ιδέαν εκδικήσεως τας ψυχάς των γειτόνων.⁶³

Κατά της βουλγαρικής μεγαλομανίας, τέλος, βάλλει με μεγαλύτερη σφοδρότητα όταν αυτή θεωρείται πως παίρνει τη μορφή ιδιοποίησης ελληνικών εθνικών συμβόλων,⁶⁴ όπως είναι ο δικέφαλος, «το κυριώτατον σύμβολον του παλαιού Μεγάλου Ελληνισμού, του οποίου κληρονόμος και συνεχιστής είνε ο σημερινός», και όχι οι Βούλγαροι, όπως προπαγανδίζουν, κάνοντας χρήση του στον δημόσιο βίο τους.⁶⁵ Γ' αυτό, άλλωστε, πριν το βυζαντινό έμβλημα επιλεγθεί για τον στολισμό της πόλης κατά την υποδοχή του βασιλιά Κωνσταντίνου, ανήκε σε αυτούς που πρότειναν την επιλογή αυτή ως επιβεβλημένη συμβολική κίνηση, που θα εκφράζει τη «νεκρανάστασιν μιας μεγάλης φυλής».⁶⁶

Κλείνοντας, λοιπόν, θα λέγαμε πως τα δημοσιεύματα του Σπυριδωνίδη φανερώνουν πως η πολιτισμική ταυτότητα των Ελλήνων τα χρόνια αυτά βρίσκεται ακόμη υπό διαπραγμάτευση. Μπορεί, βέβαια, η θεωρία του Fallmerayer να είναι παλαιότερη, αλλά η τροπή του Β' Βαλκανικού φαίνεται να επισφραγίζει την

62 Σ. Σπ., «Ο Βούλγαρος επέρασε», ό.π.

63 Σ. Σπ., «Εκδίκιαις», εφ. *Νέον Άστν* (18 Ιουλίου 1913), σ. 1.

64 Σχετικά με το ζήτημα (ανα)νοηματοδότησης ή κατοχύρωσης πολιτισμικών συμβόλων και παραδόσεων, βλ. και [Ανυπόγραφο], «Ημισέληνος», εφ. *Νέον Άστν* (16 Οκτωβρίου 1912), σ. 1 [περί της βυζαντινής προέλευσής του]. Σ. Σπ., «Το πανελλήνιον σύμβολον», εφ. *Νέον Άστν* (27 Φεβρουαρίου 1913), σ. 1 [η Ακρόπολη ως σύμβολο της συνέχειας του Ελληνισμού]. Σ. Σπ., «Ο Ζευς... Αρβανίτης», εφ. *Νέον Άστν* (18 Απριλίου 1913), σ. 1 [περί των δηλώσεων του Ισμαήλ Κεμάλ για την καταγωγή του Δία]. [Ανυπόγραφο], «Η βουλγαρική αναισχυντία: Πώς έγινε Βούλγαρος και... ο Μέγας Αλέξανδρος. Ένα χαριέστατον ανέκδοτον», εφ. *Νέον Άστν* (30 Ιουλίου 1913), σ. 1-2.

65 Σ. Σπ., «Περί την υποδοχήν», εφ. *Νέον Άστν* (5 Αυγούστου 1913), σ. 1.

66 Ό.π. και Σ. Σπ., «Το εθνικόν σύμβολον», εφ. *Νέον Άστν* (8 Αυγούστου 1913), σ. 1. Πβ. Σ. Σπ., «Ο Δικέφαλος», εφ. *Νέον Άστν* (30 Ιουλίου 1913), σ. 1.

αποκήρυξη του ενδεχομένου ο ελληνισμός να έχει μολυνθεί από τον σλαβισμό, συστατικό κομμάτι του οποίου είναι οι απεχθείς πλέον Βούλγαροι. Επιπλέον, βασική του επιλογή ως αρχισυντάκτη ήταν να αποτυπώσει το βίωμα του πολέμου μέσα από τη χρονολογική στήλη που ίδιος κρατούσε, κρίνοντας μάλλον πως το χρονογράφημα, που δεν αποσκοπεί στην αντικειμενική ανάλυση των γεγονότων, αλλά περισσότερο στην εν θερμώ ερμηνεία τους, του επέτρεπε να φωτίζει τις στιγμές και τις λεπτομέρειες που θα επέλεγε, με το αρμόζον κάθε φορά ύφος: φιλοσοφικό λυρικό, ελεγειακό, σατιρικό κτλ. Παρότι, όμως, το *Νέον Άστν* διαφοροποιείται από την *Ακρόπολη* όσον αφορά στις επιλογές της ύλης, καθώς η πρώτη εφημερίδα τριμοδοτεί τα αφηγηματικά κείμενα (ημερολόγια, αναμνήσεις και επιστολές από τα πεδία των μαχών), ενώ η δεύτερη και τον ποιητικό λόγο, εντέλει, όπως ήδη φάνηκε, οι δημοσιογράφοι-λογοτέχνες που εμψυχώνουν τα δύο έντυπα αρθρώνουν έναν λόγο, που, παρά τις επιμέρους διαφορές, ουσιαστικά συγκλίνει ως προς το νόημα που δίνεται στον πόλεμο και τη στάση που υιοθετείται απέναντι στις εμπλεκόμενες χώρες.

ΟΥΛΚΙΟΥ:
Μια τουρκόφωνη εφημερίδα στην Κομοτηνή
του μεσοπολέμου και το Βαλκανικό Σύμφωνο Φιλίας του 1934

Δημήτριος Φεγγομύτης
Δόκιμος Ερευνητής στον Τομέα Διεθνούς Πολιτικής
Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (Ι.ΔΙ.Σ.)
Πάντειο Πανεπιστήμιο

ABSTRACT

This report concerns the Turkish-language –with Ottoman alphabet– newspaper *OULKIOU* which was published in Komotini during the years 1933-1936 and specifically how it presents in its pages the signature of the Balkan Pact, signed on 9th February 1934 in Athens by Greece, Turkey, Romania and Yugoslavia.

The specific theme was chosen as it was considered interesting to study the issue of how a newspaper of the Muslim minority presents the ratification of an international agreement to which the new Turkish Republic was a signatory, taking into account the climate and the points of view which existed within the minority, in combination with the state of Greek-Turkish relations.

The newspaper was first published on 24th November 1934 and its last edition, according to the information we have in the Library of Parliament, was its 98th, published on 21st July 1936. It was usually published twice a week and on other occasions once a week or fortnightly.

The ideological standpoint of the newspaper can be characterised as expressing the reformist and nationalist positions of Kemalism, and it was not only a mouthpiece, but also a source of guidance for nationalist Turkish youth.

Presented in chronological order are the publications of the newspaper which refer to the Pact, as well as translations of the main points of the articles.

Finally, there is comment on the publications and the position of the newspaper which is positive as concerns the signing of the Pact.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθώ στην τουρκόφωνη εφημερίδα με οθωμανικούς χαρακτήρες *Ülkü* που εκδιδόταν στην Κομοτηνή, κατά το χρονικό διάστημα 1933-1936 και συγκεκριμένα, συγκεκριμένα πώς παρουσιάζει στις σελίδες της την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου Φιλίας, της 9^{ης} Φεβρουαρίου του 1934 στην Αθήνα, μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας, Ρουμανίας και Γιουγκοσλαβίας.

Το συγκεκριμένο θέμα επιλέχθηκε, διότι θεωρήθηκε ενδιαφέρον να μελετηθεί το ζήτημα, δηλαδή το πώς μια εφημερίδα της μουσουλμανικής μειονότητας παρουσιάζει την κύρωση μιας διεθνούς συμφωνίας στην οποία ως συμβαλλόμενο μέρος είναι και η νεαρή Τουρκική Δημοκρατία, λαμβάνοντας υπόψη το κλίμα

και τις απόψεις που υπήρχαν εντός της μειονότητας, σε συνδυασμό με την κατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα είναι η κριτική ανάγνωση και ο συγκριτικός σχολιασμός των φύλλων της εφημερίδας την περίοδο υπογραφής της συμφωνίας και ειδικότερα η έρευνα των άρθρων που αναφέρονται στην συμφωνία και τα οποία θα παρατεθούν με χρονολογική σειρά. Το αρχείο της εφημερίδας αντλήθηκε από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων στην οποία η πρόσβαση είναι ελεύθερη για τα φύλλα των εφημερίδων και των περιοδικών μέχρι το 1948.

Η υπό έρευνα εφημερίδα ξεκίνησε την έκδοσή της την 24 Νοεμβρίου του 1934 και το τελευταίο φύλλο της, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε από την βιβλιοθήκη της Βουλής ήταν το 98^ο, της 21^{ης} Ιουλίου του 1936. Εκδιδόταν, συνήθως, δις εβδομάδος και σε μερικές άλλες περιπτώσεις άπαξ ή ανά 15νθήμερο. Κατά το έτος 1936 και μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Μεταξά αρχίζει να είναι μη τακτική και αραιή, χρονικά η έκδοση της εφημερίδας. Με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου καθορίστηκαν με εγκύκλιο τα ασφυκτικά πλαίσια λειτουργίας του τύπου.¹ Το κλίμα τρομοκρατίας και αστυνομοκρατίας που ίσχυσε στην υπόλοιπη Ελλάδα επεκτάθηκε και στη δυτική Θράκη, με αποτέλεσμα να περιορισθούν τα περιθώρια έκφρασης της μειονότητας συνεπακόλουθα και της τουρκικής προπαγάνδας. Επιπλέον, τα μέτρα για την σφράγιση των συνόρων αυξήθηκαν, όπως και η επιτήρηση των παραμεθόριων πληθυσμών που θεωρούνταν επιρρεπείς σε «αποσχιστικές» ξένες προπαγάνδες. Παράλληλα, αυξήθηκαν τα μέτρα περιορισμού των δικαιωμάτων. Έτσι υπήρξε απαγόρευση κυκλοφορίας εφημερίδων, όπως η *Ülkü* και άλλων,² και σε συνδυασμό με την ομιλία Μεταξά στην Κομοτηνή τον Οκτώβριο του 1934 περί «Τρίτου Ελληνικού πολιτισμού» και την απαξίωσή του για τους ξένους πολιτισμούς,³ μπορούμε βάσιμα να εικάσουμε πως το 98^ο είναι και το τελευταίο φύλλο της. Το 1939 έγινε προσπάθεια επανέκδοσης της εφημερίδας όμως οι δυνάμεις κατοχής κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στρέψαν τα τυποεκδοτικά μηχανήματα της εφημερίδας.⁴

Ο τίτλος της εφημερίδας *ΟΥΛΚΙΟΥ / ÜLKÜ* που μεταφράζεται στην ελληνική γλώσσα ως «Ιδανικό»⁵ είναι τυπωμένος με μεγάλα κεφαλαία γράμματα στην λατινική γραφή. Δεξιά και αριστερά του τίτλου της εφημερίδας υπάρχουν δύο

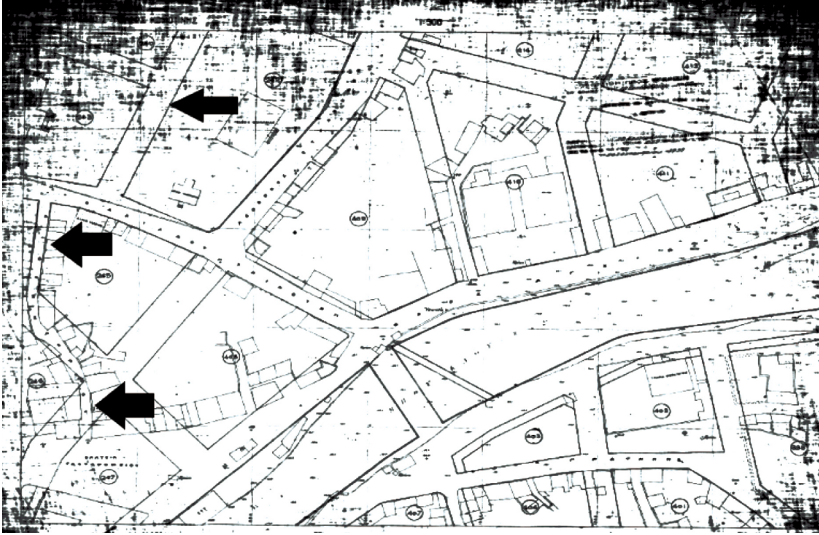
11. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35, Αθήνα 2015: Παραπολιτικά Εκδόσεις, σ. 121.

2 Κ. Αλ. Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1923-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Παιδαγωγική Σχολή – Τμήμα Νηπιαγωγών, σ. 238.

3 Ι. Κολιόπουλος, *Εσωτερικές και εξωτερικές...*, ό.π., σ. 122.

4 Κ. Αλ. Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης...*, ό.π., σ. 233.

5 *Türkçe Sözlük (Τουρκικό Λεξικό)*, Ankara 1^η2011: Türk Dil Kurumu (Ίδρυμα Τουρκικής Γλώσσας), σ. 2445.

Εικόνα 1. Χάρτης του κέντρου της Κομοτηνής το 1933. Η οδός Διοικητηρίου σημειώνεται με τα βέλη. Πηγή: Αρχείο Κώστα Κατσιμίγα, Αρχιτέκτονα

διακοσμημένα πλαίσια, όπου αναγράφονται τα στοιχεία της εφημερίδας (*Ουλκιού*: Τουρκική εφημερίς «*Εν Κομοτηνή*», το όνομα του διευθυντή-ιδιοκτήτη, η διεύθυνση των γραφείων της εφημερίδας και η τιμή του φύλλου της), στην ελληνική και στην οθωμανική γραφή αντίστοιχα. Ως υπότιτλος αναφέρεται (κατά μετάφραση): «Προς το παρόν εβδομαδιαία εκδιδόμενη, πολιτική, κοινωνική και οικονομική ανεξάρτητη τουρκική εφημερίδα». Επίσης, αναγράφεται ο αριθμός, το έτος της έκδοσης και η ημερομηνία της έκδοσης του φύλλου. Διευθυντές κατά σειρά διετέλεσαν οι Faik Ismail (αναφέρεται έως το φύλλο υπ. αρ. 52) και ο Ismail Sadik (αναφέρεται έως και το τελευταίο φύλλο που έχουμε υπ. αρ. 98). Ως ιδιοκτήτες της εφημερίδας διετέλεσαν οι Faik Ismail (αναφέρεται έως το φύλλο υπ. αρ. 37) και ο Ismail Sadik (αναφέρεται ως και το τελευταίο φύλλο που έχουμε υπ. αρ. 98). Η εφημερίδα ήταν τετρασέλιδη και η ύλη της είναι διαρθρωμένη κυρίως σε τετράστυλα. Η τιμή της ήταν δύο (2) δραχμές⁶ και τα γραφεία της ήταν στην οδό Διοικητηρίου στον αριθμό 14⁷ (εικ. 1).⁸

⁶ Την ίδια περίπου χρονική περίοδο η εφημερίδα *Yeni Adım* είχε τιμή τριών (3) δραχμών, όπως επίσης και η εφημερίδα *İnkilap* είχε τιμή μιας (1) δραχμής.

⁷ Η οδός Διοικητηρίου είναι η σημερινή οδός Αντωνίου Παπαδήμα όπως μετονομάστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 προς τιμή του βουλευτή Ροδόπης που είχε γίνει υπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη το 1948. Βλέποντας τον χάρτη είναι φανερό ότι το γραφείο της εφημερίδας βρισκόταν στην καρδιά της αγοράς της Κομοτηνής.

⁸ Στο σημείο αυτό θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Κομοτηναίο αρχιτέκτονα Κώστα Κατσιμίγα για την παραχώρηση του χάρτη καθώς και την παράθεση ιστορικών στοιχείων σχετικά

Εικόνα 2. Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας

Μόνιμους και τακτικούς συνεργάτες η εφημερίδα δεν είχε, έτσι θεωρούμε βέβαιο ότι συντασσόταν κατ’ αποκλειστικότητα από τους δυο παραπάνω διευθυντές και ιδιοκτήτες της. Επιπλέον, αναδημοσίευε άρθρα από τον διεθνή τύπο (κυρίως τουρκικό) που εξέφραζαν το ιδεολογικό και πολιτικό τους στίγμα.

Βιογραφικά στοιχεία του πρώτου διευθυντή και ιδιοκτήτη της εφημερίδας Faik Ismail από την μέχρι στιγμής έρευνα δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν. Όσον αφορά τον επόμενο ιδιοκτήτη και διευθυντή της εφημερίδας Ismail Sadik (εικ. 3) προκύπτει ότι ήταν δάσκαλος στο πρώτο σχολείο που άνοιξε στην Κομοτηνή, όπου διδασκόταν η τουρκική γλώσσα στην λατινική γραφή.⁹ Ήταν αφοσιωμένος κεμαλιστής, υπέρμαχος των μεταρρυθμίσεων εντός της μουσουλμανικής μειονότητας και σφοδρός πολέμιος της μερίδας των συντηρητικών.¹⁰ Μετά το κλείσιμο της εφημερίδας επέστρεψε στην σχολική αίθουσα.¹¹

με την συγκεκριμένη οδό.

9 M. Akdeniz, “Lozan Barış Antlaşması Çerçevesinde Batı Trakya Türklerinin Eğitim Hukuku Ve Batı Trakya’da Eğitim” (Νόμοι της εκπαίδευσης των «Τούρκων» της Δυτικής Θράκης στο πλαίσιο της συνθήκης της Λωζάννης και η εκπαίδευση στην δυτική Θράκη), στον τόμο Dr. Ozan Ergül (επιμ.), *An. Teoman Ergül’e ARMAĞAN* (επετειακός τόμος στον δικηγόρο Teoman Ergül), Ankara 2017: Türkiye Barolar Birliği Yayınları (Εκδόσεις της ένωσης των τουρκικών δικηγορικών συλλόγων), σ. 242-243.

10 A. Rahmi, “Yerli ile soyleşi (Συνομιλία με ένα ντόπιο)”, *Şafak* 103 (Ιούνιος-Ιούλιος 2000), Κομοτηνή, σ. 17-19.

11 K. Αλ. Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης...*, ό.π., σ. 233.

Εικόνα 3. Ο ιδιοκτήτης και αρχισυντάκτης της εφημερίδας Ismail Sadik, εφ. *ÜLKÜ*, φ. 46, σ. 2

Η ιδεολογική θέση της εφημερίδας προσδιορίζεται ως αυτή του εκφραστή των μεταρρυθμιστικών και εθνικιστικών θέσεων του κεμαλικού κινήματος (εικ. 4) και υπήρξε όχι μόνο μέσο διάδοσής του αλλά και καθοδηγητής της τουρκικής εθνικιστικής νεολαίας.¹² Επίσης, θεωρεί εαυτήν ως συνεχιστή της εφημερίδας *Yeni Adım* (*Νέο Βήμα*) του Mehmet Hilmi¹³ ο οποίος είχε αποβιώσει, και ισχυρί-

¹² Σ. Ν. Λεπίδα, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα στην δυτική Θράκη, μετά την συνθήκη της Λωζάννης: Η διένεξη νεωτεριστών-συντηρητικών κατά τον Μεσοπόλεμο*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2011: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, σ. 150.

¹³ Mehmet Hilmi (Γονικό Σουφλίου, 1902 – Ξάνθη, 1931). Δάσκαλος, εκδότης, συγγραφέας, αρχισυντάκτης, αρθρογράφος. Αποφοίτησε από την Παιδαγωγική Ακαδημία της Αδριανούπολης το 1920. Εγκαταστάθηκε στην Ξάνθη το 1921. Ενθερμος υποστηρικτής του Κεμαλισμού και των μεταρρυθμίσεων. Εκδότης της εφημερίδας *Yeni Adım* (*Νέο Βήμα*), η οποία ακολούθησε την επίσημη πολιτική της Τουρκίας και εργάστηκε στην Δυτική Θράκη για την επικράτηση των μεταρρυθμίσεων του Κεμάλ Ατατούρκ. Επίσης το 1927 ήταν από τους ιδρυτές της «Εστίας Τουρκικής Νεολαίας Ξάνθης». Βλ. Α. Ιορδάνογλου, «Ο Τύπος της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Δυτικής Θράκης από την συνθήκη της Λωζάννης ως σήμερα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3, σ. 220-221· Ρ. Κιρλίντοκμε, «Χιλμή, Μεχμέτ», στην εγκυκλοπαίδεια Λ. Δρούλια – Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τ. Δ', Αθήνα 2008: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, σ. 353-354.

Εικόνα 4. Εφ. *ÜLKÜ*, φ. 2, σ. 1. Σχ. Ο κύριος τίτλος της εφημερίδας γράφει: *Ο Θαυμάσιος άντρας της Τουρκίας*. Επίσης κάτω από την φωτογραφία του Κεμάλ Ατατούρκ γράφει: *Ο μεγαλύτερος των Τούρκων*

ζεται ότι εξέφραζε την ανάγκη να υπάρχει ένα έντυπο που απηχεί αυτές τις θέσεις και στο διοικητικό κέντρο του νομού που ήταν η πόλη της Κομοτηνής.¹⁴ Η *Ülkü* θεωρείται από την τουρκική βιβλιογραφία ως η πρώτη αξιόλογη εφημερίδα της Κομοτηνής. Με την ίδρυσή της πιστεύεται ότι το κέντρο της πολιτιστικής ζωής αλλά και της αντιπαράθεσης των δύο μερίδων εντός της μουσουλμανικής μειονότητας (νεωτεριστές-συντηρητικοί ή, αν προτιμάτε, παλαιομουσουλμά-

14 F. Ismail, “Çikis Maksatimiz (Ο σκοπός της έκδοσής μας)”, εφ. *Ülkü* (24-11-1934), φ. 1, σ. 1.

νοι-κεμαλιστές)¹⁵ μεταφέρθηκε από την Ξάνθη στην Κομοτηνή.¹⁶ Μπορεί να ειπωθεί ότι η έκδοση της εφημερίδας στην Κομοτηνή ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την επιρροή των κεμαλιστών στις λαϊκές μάζες.¹⁷

Στην αρχή της έκδοσης η γραφή της εφημερίδας ήταν κυρίως στο αραβικό αλφάβητο, μετά τη αλλαγή της ιδιοκτησίας της όμως πλέον γίνονταν όλο και πιο συχνή η χρήση του λατινικού αλφαβήτου μέχρι και το κλείσιμό της. Στην ύλη της κυριαρχούν τα θέματα που αφορούν την μειονότητα (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά), πολιτική επικαιρότητα, διεθνή θέματα και ειδήσεις από την Τουρκία.

Το Βαλκανικό Σύμφωνο Φιλίας του 1934

Το Σύμφωνο της Βαλκανικής Συνεννοήσεως υπογράφηκε στις 9 Φεβρουαρίου στην Αθήνα από τους υπουργούς Εξωτερικών της Ρουμανίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Τουρκίας και της Ελλάδος. Στο προοίμιο αναφέρονταν τα βασικά κίνητρα των συμβαλλόμενων μελών: κατοχύρωση της ειρήνης στα Βαλκάνια, διασφάλιση του σεβασμού των ανειλημμένων συμβατικών υποχρεώσεων και διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος. Στο πρώτο άρθρο καθιερώνονταν η αμοιβαία εγγύηση των κοινών συνόρων, στο δεύτερο προέβλεπε την από κοινού συνεννόηση για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν απέναντι σε κάθε ενδεχόμενο, συνυφασμένο με τα προκαθορισμένα από το Σύμφωνο συμφέροντά τους, και επέβαλε την αποχή από κάθε πολιτική πρωτοβουλία απέναντι σε βαλκανικό κράτος που δεν είχε υπογράψει το Σύμφωνο, όπως και από κάθε πολιτική δέσμευση απέναντι σε οποιοδήποτε βαλκανικό κράτος, χωρίς την προειδοποίηση και συγκατάθεση του συνόλου των συμβαλλόμενων μερών.¹⁸ Στο τρίτο άρθρο προβλεπόταν η δυνατότητα της μελλοντικής προσχώρησης της Βουλγαρίας και της Αλβανίας. Η διάρκεια του Συμφώνου ήταν διετής με δυνατότητα, εφόσον δεν θα καταγγελόταν, την αυτόματη ανανέωση για πέντε και στη συνέχεια για επτά ακόμη χρόνια.¹⁹

Η σύμβαση αυτή ήταν αποτέλεσμα των αναζητήσεων ενός συστήματος εγγυήσεων της εδαφικής ακεραιότητας των χωρών της περιοχής των Βαλκανίων. Την πρωτοβουλία πήραν οι ηγέτες της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας και έπειτα ανταποκρίθηκαν θετικά η Ελλάδα και η Τουρκία. Η ελληνική κυβέρνηση πίστευε

¹⁵ Σχ. İrtica: Η αντίδραση αυτών που κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας ήθελαν το σχηματισμό του κράτους με βάση τους θρησκευτικούς κανόνες. Σημαντικότερη αντίδραση η ένοπλη ανταρσία στις ανατολικές επαρχίες τον Φεβρουάριο του 1925 με ηγέτη τον σείχη Σαϊτ που αποτέλεσε σημαντική απειλή για το κεμαλικό καθεστώς. Η εξέγερση κατεστάλη στις αρχές Απριλίου του 1925 μετά από επέμβαση του στρατού. Ο σείχης Σαϊτ συνελήφθη και καταδικάστηκε σε θάνατο. Βλ. Ş. Sitebölükbaşı, *İrtica*, TDV İslâm Ansiklopedisi, τ. 22, İstanbul 2000, σ. 458-459. B. Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας – Τα στάδια της ανάδυσης*, τ. 1, μτφρ. Π. Κωνσταντέας, Αθήνα 2001: Αλεξάνδρεια, σ. 524-525. Γ. Μπύλγκεχαν, *Μεβχίμπέ, η κυρία Ινονού*, μτφρ. Ν. Μπελαλίδης, Αθήνα 2000: Ελληνικά Γράμματα, σ. 218.

¹⁶ Κ. Αλ. Τσιουμής, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης...*, ό.π., σ. 233.

¹⁷ Κ. Featherstone, Δ. Παπαδημητρίου, Δ. Μαμαρέλης, Γ. Νιάρχος, *Οι Τελευταίοι Οθωμανοί. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, 1940-1949*, Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια, σ. 104.

¹⁸ Κ. Σβολόπουλος, «Η σύναψη του Βαλκανικού συμφώνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 35, Αθήνα 2015: Παραπολιτικά Εκδόσεις, σ. 92.

¹⁹ Ο.π., σ. 93.

ότι η ενίσχυση της βαλκανικής αλληλεγγύης θα αντιμετώπιζε τις δυσμενείς επιπτώσεις από τις ευρύτερες διεθνείς ανακατατάξεις και θα ενισχυόταν τα μέσα αντίστασης απέναντι στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων.²⁰

Στην Ελλάδα ο Ελευθέριος Βενιζέλος αντιτάχθηκε στην συμφωνία διότι θεωρούσε ότι υπονόμει την ελληνοϊταλική αλληλεγγύη, επίσης, ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση ήταν επαρκής απέναντι στην απίθανη γι' αυτόν σερβοβουλγαρική προσέγγιση. Αλλά η σημαντικότερή του διαφωνία ήταν ότι μπορούσε να παρασυρθεί η χώρα σε ευρύτερες διεθνείς διενέξεις. Έχοντας την δυνατότητα να εμποδίσει την κύρωση της συμφωνίας από τα δύο νομοθετικά σώματα, αφού διέθετε την πλειοψηφία της Γερουσίας, υποχρέωσε τον υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος, Δημήτριο Μάξιμο να κάνει ερμηνευτική δήλωση, ότι η Ελλάδα στα πλαίσια των υποχρεώσεών της ως προς την εκτέλεση του Συμφώνου δεν θα συμμετάσχει σε πόλεμο με το μέρος καμίας εκ των Μεγάλων Δυνάμεων. Η επεξηγηματική δήλωση αυτή συνετέλεσε σε ανάλογες δηλώσεις από τα υπόλοιπα συμβαλλόμενα κράτη και συνέβαλε στην αποδυνάμωση του Βαλκανικού Συμφώνου.²¹

Η εφημερίδα και το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934

Εικόνα 5. Το άρθρο βρίσκεται στην κάτω αριστερή στήλη

Σε αυτό το σημείο θα παρουσιαστούν τα άρθρα της εφημερίδας σχετικά με το εν λόγω Σύμφωνο. Θα ακολουθηθεί η χρονολογική σειρά των φύλλων, αρχίζοντας από το υπ. αρ. 12, σ. 1 της 6/2/1934 φύλλο της εφημερίδας (εικ. 5), όπου υπάρχει άρθρο από το ειδησεογραφικό πρακτορείο Ανατολή και αναφέρει τα γεγονότα και

20 Κ. Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Αθήνα ³2019: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 193.

21 Ο.π., σ. 196.

Εικόνα 6. Φωτογραφίες των ηγετών Ελλάδας και Τουρκίας

τις συναντήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί μεταξύ των υπουργών εξωτερικών των βαλκανικών χωρών. Αναφέρεται στην συνάντηση της Κωνσταντινούπολης όπου οριστικοποιήθηκε η συμφωνία, το κείμενο της οποίας στάλθηκε αμέσως προς εκτύπωση, διότι ήθελαν να προλάβουν μια ενδεχόμενη συμφωνία ανάμεσα στην Βουλγαρία και την Γιουγκοσλαβία. Επιπλέον περιγράφονται οι αιτίες για την μη ένταξη στο Βαλκανικό Σύμφωνο της Βουλγαρίας και της Αλβανίας.

Στο υπ. αρ. 13, σ. 2 της 10/2/1934 φύλλο της εφημερίδας (εικ. 6), μια μέρα μετά την υπογραφή της συμφωνίας υπάρχουν οι φωτογραφίες των πρωθυπουργών της Ελλάδας και της Τουρκίας, Παναγή Τσαλδάρη και İsmet Paşa²² (μετέπειτα İnönü) αντίστοιχα. Επάνω και κάτω από τις φωτογραφίες υπάρχουν δύο

²² Γεννήθηκε το 1884 και απεβίωσε το 1973. Αποφοίτησε από τη Στρατιωτική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης. Προσχώρησε στην Επιτροπή Ένωση & Πρόοδος το 1907. Υπηρέτησε ως επιτελάρχης του Μουσταφά Κεμάλ στο ανατολικό μέτωπο (1916). Εργάστηκε για το παράνομο εθνικιστικό κίνημα, πήγε στην Αγκυρα (1920) όπου και διορίστηκε διοικητής του δυτικού μετώπου. Ηγήθηκε της τουρκικής αντιπροσωπείας στις διαπραγματεύσεις της Λωζάνης. Πρώτος πρωθυπουργός της Τουρκίας (1923-1924), (1925-1937) και (1961-1965). Διαδέχτηκε τον Μουσταφά Κεμάλ ως πρόεδρος της Δημοκρατίας (1938-1950). Βλ. E. J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα 2004: Αλεξάνδρεια, σ. 483.

Εικόνα 7. Τα άρθρα βρίσκονται στη δεξιά στήλη

λεζάντες οι οποίες γράφουν τα εξής: Στην επάνω: (Έλληνες-Τούρκοι, οι μεγάλοι θεμελιωτές του συμφώνου, νέα προοπτική), ενώ στην κάτω: (Μετά από πολλούς μήνες και με μεγάλη χαρά υπογράφηκε το Βαλκανικό Σύμφωνο στις 9 Φεβρουαρίου του 1934 στην Αθήνα και εορτάστηκε από το ελληνικό κοινό).

Στο υπ. αρ. 14, σ. 3 της 17/2/1934 φύλλο της εφημερίδας (εικ. 7) συμπεριλαμβάνονται δύο άρθρα σχετικά με το Βαλκανικό Σύμφωνο. Στο ένα ολόκληρο το κείμενο της συμφωνίας, το προοίμιο και τα άρθρα του. Ενώ στο δεύτερο γίνεται η περιγραφή της τελετής του Συμφώνου, αναφέρει ποι οι υπουργοί το υπέγραψαν, την παρουσία του πρωθυπουργού Τσαλδάρη και το κλίμα ευφορίας που υπήρχε κατά την διάρκεια της υπογραφής στο κτήριο της Ακαδημίας Αθηνών.

Εικόνα 8. Το άρθρο βρίσκεται στην επάνω δεξιά στήλη

Στο υπ. αρ. 17, σ. 2 της 10/3/1934 φύλλο της εφημερίδας (εικ. 8) υπάρχει άρθρο αναδημοσιευμένο από την εφημερίδα *Milliyet* της Κωνσταντινούπολης και έχει ως τίτλο «Το Βαλκανικό Σύμφωνο και ο Κύριος Βενιζέλος». Σχολιάζεται ότι δεν περίμεναν ότι η συμφωνία δεν ήταν αρεστή και θα γινόταν στόχος κριτικής από την αντιπολίτευση και ειδικά από τον Βενιζέλο, διότι η εφημερίδα πιστεύει ότι η πιο ωφελιμένη χώρα από την συμφωνία είναι η Ελλάδα. Στην συνέχεια αναφέρεται στις δηλώσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου σε ελληνικές εφημερίδες σχετικά με τις αντιρρήσεις του στα άρθρα της συμφωνίας και πώς η Ελλάδα κινδυνεύει να συρθεί σε πόλεμο με κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Στο υπ. αρ. 18, σ. 1 της 17/3/1934 φύλλο της εφημερίδας (εικ. 9) υπάρχει άρθρο με τίτλο «Το Βαλκανικό Σύμφωνο στο κοινοβούλιο» όπου παρουσιάζει τα

Εικόνα 9. Το άρθρο βρίσκεται στην επάνω αριστερή στήλη

τεκταινόμενα εντός του κοινοβουλίου, σχετικά με το Σύμφωνο και τις ερμηνείες που δίνει η κυβέρνηση, μέσω του υπουργού Εξωτερικών και του Πρωθυπουργού. Ισχυρίζονται ότι το Σύμφωνο δεν στρέφεται κατά καμιάς μεγάλης δύναμης, αναφέροντας την Ιταλία και την Γαλλία, και ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο δεν υπογράφηκε για να πολεμήσουν αλλά για να βοηθήσει το ένα κράτος το άλλο.

Στο υπ. αρ. 19, σ. 4 της 24/3/1934 φύλλο της εφημερίδας αναφέρεται η ψήφιση του Συμφώνου από το κοινοβούλιο και η διαδικασία που θα ακολουθηθεί για την ψήφιση του από την Γερουσία.

Συμπεράσματα

Η θέση της εφημερίδας είναι η πολλαπλασιαστική έκφραση εντός του μειονοτικού χώρου των κεμαλικών πολιτικών προταγμάτων και κατά συνέπεια η ταύτισή της με τις πολιτικές του Τουρκικού κράτους. Το πολύ καλό κλίμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, μετά από την υπογραφή της «Συνθήκης Φιλίας, Ου-

δετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας» του 1930,²³ η υπογραφή του «Συμφώνου Εγκάρδιας Συνεννοήσεως» από την κυβέρνηση Τσαλδάρη,²⁴ η στήριξη της εφημερίδας στο Λαϊκό κόμμα που μετά την άνοδό του στην εξουσία την άνοιξη του 1933, άλλαξε στάση ως ελληνική κυβέρνηση²⁵ και προσεταιρίστηκε τους οπαδούς του κεμαλισμού²⁶ στην Θράκη, συντελούν ώστε η εφημερίδα να έχει πάρει θέση θετική ως προς την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου.

23 Α. Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 2015: Πατάκης, σ. 80.

24 Ό.π., σ. 82.

25 Κ. Αλ. Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης...*, ό.π., σ. 233.

26 Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922, η παράταση του διχασμού*, Αθήνα 42018: Πατάκης, σ. 237.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική
και βαλκανική λογοτεχνία I

Γεωγραφικές μακροδομές της βαλκανικής λογοτεχνίας στην πρόσληψη δυτικών προτύπων και η ενδιάμεση θέση των ελληνικών

Βάλτερ Πούχνερ

Ομότιμος Καθηγητής

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

This study publishes the results of a prismatic comparative examination of Balkan literatures from the 15th to the early 20th centuries, focussing on the reception and assimilation of western literary patterns. It provides a model of the geographic long-term-structures of response to these patterns and give some relevant examples. It locates the centres of innovation, which influenced the Balkan area during half a millenium, and exemplifies also other common characteristics of the Balkan literatures. Comparative philology of the Balkan countries is a desideratum of the future.

Μια συγκριτική φιλολογία και συγκριτική ιστορία της λογοτεχνίας του βαλκανικού χώρου, καλύτερα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, είναι ένα ζητούμενο το οποίο ακούγεται όλο και πιο συχνά από τότε, που προέκυψαν οι ευνοϊκές ιστορικές συνθήκες για μια σύγκλιση των χωρών αυτών, και να δημιουργηθεί κάτι ανάλογο που υπάρχει ήδη στη γλωσσολογία με το σύνδεσμο βαλκανικών γλωσσών (balkanischer Sprachenbund), στην ιστορία του χώρου από τα μεσαιωνικά χρόνια έως σήμερα στην ιστοριογραφία,¹ που κορυφώνεται τώρα με το επτάτομο εγχειρίδιο της ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης από το Ινστιτούτο Ερευνών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης στο Regensburg (Institut für Ost- und Südosteuropa-Forschung), και εν μέρει και στις επιστήμες του λαϊκού πολιτισμού (βλ. π.χ. τη 14τομη λαογραφική σειρά του ομιλούντος, που δημοσιεύτηκε στο χρονικό διάστημα της δεκαετίας 2009-2017 στην Αθήνα),² όπου οι ομοιότητες είναι και οι πιο οφθαλμοφανείς. Ως μια τέτοια συγκριτολογική προσπάθεια ξεκίνησα με τη συγγραφή μιας λεπτομερειακής συγκριτικής σύνοψης των βαλκανικών λογοτεχνιών σε μορφή μονογραφίας, *Οι λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Από τον 15^ο αιώνα έως τον πρώιμο 20^ο αιώνα. Μία σύγκριση* (*Die*

1 K. Clewing – O. J. Schmitt (επιμ.), *Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg 1911.

2 Β. Πούχνερ, *Θεωρητική Λαογραφία. Ένοιες – μέθοδοι – θεματικές*, Αθήνα 2009 (Λαογραφία 1)· του ίδιου, *Θεατρολογική Λαογραφία Β'· Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τη Βαλκανική. Οι πρώτες μορφές του θεάτρου*, Αθήνα 2017 (Λαογραφία 14). Βλ. επίσης του ίδιου, *Θέματα συγκριτικής λαογραφίας. Ελλάδα και Βαλκάνια, Ανατολική Μεσόγειος και Εύξεινος Πόντος*, Θεσσαλονίκη 2018, και επίσης W. Puchner, *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Wien/Köln/Weimar 2009.

Literaturen Südosteuropas. 15. bis frühes 20. Jahrhundert. Ein Vergleich), που δημοσιεύτηκε το 2015 στη Βιέννη,³ και ανακοίνωσα τα πιο σημαντικά αποτελέσματα αυτής της συγκριτολογικής θεώρησης σε συνεδρία της Τάξης της Φιλολογίας και Ιστορίας στην Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών στη Βιέννη το Δεκέμβριο του 2015.⁴ Σ' αυτή στηρίζονται και τα όσα θα αναπτύξω εν συντομία εδώ.

Η πανευρωπαϊκή πανεπιστημιακή θεσμοθέτηση της ειδικεύσεως των βαλκανολογικών μελετών κατά γλώσσες (νοτιοσλαβικά, ρουμανικά, αλβανικά, τουρκικά, ελληνικά, ακόμα και τα ουγγρικά, αν εφαρμόσουμε τον ευρύτερο όρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης) και η ενδοβαλκανική πρακτική της σχεδόν αποκλειστικής εστίασης της έρευνας στα όρια του εθνικού κράτους έχουν δημιουργήσει μια μονοδιάστατη παράδοση εθνοκεντρικής και μονογλωσσικής έρευνας –στη συνέχεια του ιδεολογικού εξαναγκασμού, ως επακόλουθο της δημιουργίας των εθνικών κρατών του 19^{ου} αιώνα, που είχε ως αποτέλεσμα οι επιστήμες του πολιτισμού να στηρίζουν και να υπερασπιστούν τα ιδεολογικά προτάγματα του εθνικού κράτους–, η οποία παραμελεί να εξετάσει και παράλληλα, όμοια ή και ίδια φαινόμενα στα γειτονικά κράτη, σε άλλη γλώσσα, με άλλη θρησκεία, σε άλλα καθεστώτα, σ' ένα παμβαλκανικό επίπεδο. Δεν είναι μόνο τα φαινόμενα του λαϊκού πολιτισμού, που εξόφθαλμα προκαλούν μια συγκριτική σύνθεση,⁵ αλλά και οι μηχανισμοί πρόσληψης ευρωπαϊκών προτύπων στη λογοτεχνία ή υφολογικά και θεματικά ρεύματα της ίδιας της βαλκανικής λογοτεχνικής παραγωγής, όπως π.χ. είναι ηθογραφισμός. Αυτή η φάση της ιδεολογικής χρήσης των ανθρωπιστικών επιστημών φαίνεται πως εν πολλοίς έχει τελειώσει, και από καιρό υπάρχουν τουλάχιστον διμερείς συγκριτικές μελέτες. Μολοντούτο αυτό που λείπει, είναι μια συνολική εικόνα.

Σ' αυτό το ζήτημα θα ήθελα να αναφερθώ σήμερα με ορισμένα αποτελέσματα αυτής της συγκριτικής έρευνας. Δε θα σταθώ στις μεθοδολογικές προϋποθέσεις μιας τέτοιας σύγκρισης (π.χ. το χρονολογικό πλαίσιο: την άλωση του Βυζαντίου και το σταμάτημα στο Μεσοπόλεμο, πριν από την υπαγωγή σχεδόν όλων των Βαλκανίων σε σοσιαλιστικά καθεστώτα, τον αναγκαστικό αποκλεισμό της παλιάς οθωμανικής λογοτεχνίας, γιατί ακολουθεί μια άλλη δυναμική κτλ.), η οποία εκλαμβάνει το χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, σε αντίστιξη με την (υπόλοιπη) «Ευρώπη», ως μια ημιμοιόμορφη πολύγλωσση και πολυεθνική ιστορική και πολιτισμική ενότητα με θρησκευτικό συγκρητισμό, η οποία, στα βασικά της χαρακτηριστικά, ξεχωρίζει σαφώς από την υπόλοιπη Ευρώπη. Ωστόσο υφίστανται, επίσης καταφανώς, διαφορές ανάμεσα στην εικόνα που έχει ο χώρος

3 W. Puchner, *Die Literaturen Südosteuropas (15. bis frühes 20. Jahrhundert). Ein Vergleich*, Wien/Köln/Weimar, Böhlau Verlag 2015.

4 "Belletristik und Theater in Südosteuropa von der Renaissance bis in die Moderne. Fragestellungen und Modellbildungen einer komparatistischen Methodik".

5 Βλ. και τους τόμους W. Puchner, *Die Folklore Südosteuropas. Eine komparative Übersicht*, Wien/Köln/Weimar 2016· του ίδιου, *Performanz und Imagination in der Oralkultur Südosteuropas*, Wien/Köln/Weimar 2017, που μαζί με τον αναφερόμενο τόμο για τη λογοτεχνία σχηματίζουν μια τριλογία της συγκριτικής Βαλκανολογίας.

για τον εαυτό του, από την εικόνα που την βλέπουν οι επιστήμονες ή και η κοινή γνώμη απέξω. Μια τέτοια σύγκριση μπορεί και να βοηθήσει, οι εσωτερικές και οι εξωτερικές εικόνες κάπως περισσότερο να συγκλίνουν.⁶

Επειδή το υλικό είναι τεράστιο, για μια σύνοψη χρειάζεται η επεξεργασία μοντέλων. Μοντέλα δεν είναι η πραγματικότητα, αλλά βοηθητικά εργαλεία να πλησιάσει κανείς την ποικιλία των φαινομένων σε ένα χρονικό εκτόπισμα μισής χιλιετίας, για να ομαδοποιήσει τα φαινόμενα και να βάλει κάποια τάξη στα πράγματα χάριν μιας σύνοψης και κάποιου πρώτου προσανατολισμού. Αυτά τα βοηθητικά εργαλεία των μοντέλων μπορεί στη συνέχεια να τροποποιηθούν και να εγκαταλειφθούν τελείως ως μη χρειαζόμενα πλέον. Πολλές υφολογικές και εποχιακές έννοιες ανήκουν στην κατηγορία αυτή. Ένα από τα συμπεράσματα της ιστορικής ανθρωπολογίας του χώρου (Σχολή του Graz)⁷ είναι η διαπίστωση ότι τα Βαλκάνια της Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζονται διαχρονικά από μια σχετική (σχετικά με την υπόλοιπη Ευρώπη) πενία σε κοινωνικές ομάδες ελίτ και σε θεσμομετημένους κοινωνικούς θεσμούς, που να διαρθρώνουν και συναποτελούν ένα συνολικό συμπαγές κοινωνικό σύστημα. Δεν είναι εδώ ο χώρος να το συζητήσουμε αυτό. Ένα άλλο όμως που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το εξής: η σχετική έλλειψη αυτόχθονων παραδειγμάτων και προτύπων για τη βαλκανική λογοτεχνία. Η λογοτεχνική παραγωγή κινείται σε πολύ μεγάλη έκταση από την πρόσληψη προτύπων από το εξωτερικό· και τα πρότυπα αυτά, για την έντεχνη όχι τη λαϊκή λογοτεχνία, έρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τη Δύση.

Με δεδομένα αυτά τα στοιχεία ενδείκνυται να υιοθετήσουμε προς ώρας το παλαιό μοντέλο της πολιτισμικής μεταφοράς από το κέντρο νεωτερισμών στην περιφέρεια που το αφομοιώνει. Στην περίπτωση της λογοτεχνίας ο τρόπος της πρόσληψης είναι η μετάφραση, η μίμηση και η διασκευή. Η τελευταία υπερισχύει σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, και εμπεριέχει, ως έννοια, την τροποποίηση ορισμένων στοιχείων ή και την προσθήκη νέων (ή των αφαίρεση άλλων), ώστε το εισαγόμενο από το εξωτερικό πολιτισμικό προϊόν να μεταφερθεί στα «καθ' ημάς», δηλαδή να ενταχθεί, από τη γλώσσα και χώρα εκκίνησης, στον πολιτισμικό, γλωσσικό, εθιμικό κτλ. ορίζοντα, στις νοοτροπίες, τις συνήθειες κτλ. της γλώσσας και χώρας υποδοχής. Στην περίπτωση του δράματος υπάρχει θεωρητικά ως δευτερεύων αγωγός μεταφοράς και πρόσληψης και η θεατρική παράσταση· αλλά αυτό από τον 19^ο αιώνα και πέρα. Για τις αφομοιώσεις αυτές στα εκάστοτε «καθ' ημάς» και τις τεχνικές και στρατηγικές τους, τις χρονικές παραμέτρους («καθυστέρηση») και τις υφολογικές μεταβολές και διαβαθμίσεις των επεμβάσεων (ονόματα, έθιμα, τοπικές εκφράσεις, συντομεύσεις κτλ.) υπάρχουν

⁶ Για το θέμα βλ. τη γνωστή διένεξη ανάμεσα στη Maria Todorova και τον Holm Sundhussen [M. Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford 1997· H. Sundhussen, "Europa Balcanica: Der Balkan als historischer Raum Europas", *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999), σ. 626-653]· η πρώτη θεωρεί το βαλκανικό χώρο ως μια φαντασίωση της «Ευρώπης» και ο δεύτερος αποδεικνύει πως πρόκειται για μια ιστορικά υπαρκτή οντότητα.

⁷ K. S. Kaser, S. Gruber, R. Pichler (επιμ.), *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*, Wien etc. 2003.

αρκετά μελετήματα· οι διαδικασίες της αφομοίωσης ενός προτύπου δεν αφορά άμεσα την ποιοτική πλευρά του συνθέματος· η μίμηση ενός προτύπου μπορεί να είναι αισθητικά πιο αξιόλογη από το ίδιο το πρότυπο (π.χ. ο *Ερωτόκριτος* σε σύγκριση με το γαλλικό και ιταλικό του πρότυπο).

Τα κέντρα πολιτισμικών νεωτερισμών και λογοτεχνικών προτύπων είναι εν πρώτοις το Βυζάντιο και η οθωμανική *Kostantiniyye*, το πρώτο π.χ. με τη βυζαντινή *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* (ριμάδα και φυλλάδα) στις σερβικές, ρουμανικές βουλγαρικές και νεοελληνικές της μεταφράσεις και εκδοχές, οι αλληγορικές ιστορίες για ζώα (*Φυσιολόγος*, *Πουολόγος*, *Πωρικολόγος*, *Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου* κτλ.), που μιμήθηκε από τον Dimitrie Cantemir ακόμα το 1705 στην *Istoria hieroglyphică*, ενώ η δεύτερη, η οθωμανική μητρόπολη στο Βόσπορο, σχεδόν καθόλου. Ακολουθεί στα μεταβυζαντινά χρόνια η Βενετία και η Ιταλία γενικότερα. Ανάμεσα στα παραδείγματα που μπορεί να αναφέρει κανείς, είναι λόγου χάριν η μίμηση της ποίησης του Francesco Petrarca σε διάφορες περιοχές και γλώσσες της Βαλκανικής: από τα ουγγρικά ποιήματα για την *Júlia* του Bálint Balassi (1588/89) στην ερωτική ποίηση ενός Šiško Menčetić και Džore Džić το 15^ο αιώνα στη Ραγούζα, και από εκεί στο ανώνυμο *Αλφάβητο της αγάπης* από τη Ρόδο στα μέσα του 15^{ου} αιώνα και στον ανώνυμο κυπριακό *canzoniere petrarcista* πριν το 1571.⁸ Ουελλώδης και ουσιαστική ήταν και πρόσληψη του Torquato Tasso (δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα) στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και η επίδραση του έπους *Gerusalemme liberata* (1581) είναι καταφανής σε πολλά λογοτεχνικά επίπεδα και σε πολλές βαλκανικές γλώσσες: π.χ. στο κύριο έπος του νοτιοσλαβικού Μπαρόκ, τον *Osman* (1627-38, έκδοση 1826) του Ivan Gundulić, στο ουγγρικό έπος για την πολιορκία του Szigetvár από τους Τούρκους, *Szigeti verszedelem* (1651) του Miklós Zrínyi. Το επεισόδιο με τη μάγισσα Armida και τον ιππότη Rinaldo από το έπος του Tasso έχει δραματοποιηθεί πολλές φορές στα νοτιοσλαβικά, μεταξύ άλλων από τον κορυφαίο δραματουργό του δαλματικού Μπαρόκ Junije Palmotić, που η *Armida* του παραστάθηκε το 1620 στη Ραγούζα· και τέλος σ' αυτό το επεισόδιο είναι αφιερωμένα και τα τέσσερα ιντερμέδια της *Ερωφίλης* του Χορτάτση (περ. 1600). Παρόμοια καθολική πρόσληψη είχε και ο Carlo Goldoni το 18^ο πλέον αιώνα, αλλά και σε χώρες που δεν άνηκαν στη σφαίρα του βενετσιάνικου πολιτισμικού παραδείγματος, τη Σερβία, Ρουμανία και Βουλγαρία: η πρώτη σερβική μετάφραση σημειώνεται το 1787, οι βουλγαρικές και ρουμανικές γίνονται από ελληνικές μεταφράσεις· οι ελληνικές μεταφράσεις, χειρόγραφε και τυπωμένες, ήδη πριν το 1800 είναι πάνω από μια δωδεκάδα· στην Κέρκυρα παιζόνταν τα libretti του για όπερα στο θέατρο San Giacomo ήδη από το 1771, φυσικά στο πρωτότυπο, όπως στο πρωτότυπο έγιναν και ερασιτεχνικές παραστάσεις στα Ιόνια νησιά.

⁸ Παραλείπω ενσυνείδητα την παράθεση σχετικής βιβλιογραφίας και παραπέμπω στο βιβλίο μου *Die Literaturen Südosteuropas*, ό.π. Όσο μπορώ να γνωρίζω ετοιμάζεται και ελληνική μετάφραση του τόμου αυτού.

Ασφαλώς αυτές οι ζώνες επιρροής ακολουθούν υπαρκτά διοικητικά σχήματα: όταν το αστέρι της Βενετίας ως θαλασσοκράτειρας άρχισε να δύει κατά το 18^ο αιώνα, πριν από τη *caduta di Serenissima* ακόμα στο τέλος του αιώνα, η Βιέννη πήρε τη θέση της ως πολιτισμικό κέντρο των Βαλκανίων και η Γαλινοτάτη καταλήφθηκε από την Αψβουργική Μοναρχία. Παρά το γεγονός ότι το θέμα των προτύπων κατά το 19^ο αιώνα γίνεται πιο περίπλοκο, η μητρόπολη στο Δούναβη κράτησε τη γοητεία και επιρροή της έως την εισβολή του μοντερνισμού από τα 1880 και πέρα. Εδώ θα ασχοληθούμε εν συντομία με δύο παραδείγματα: τον Pietro Metastasio, καισαρικό ποιητή στην αυλή της Βιέννης, με τεράστια πανευρωπαϊκή αίγλη κατά το 18^ο αιώνα (τα ιταλικά του λιμπρέτα έχουν μελοποιηθεί δεκάδες φορές από τους πιο σημαντικούς συνθέτες της εποχής), και τον August von Kotzebue, που τα έργα του στο Burgtheater της Βιέννης, που ήταν η σκηνή-πρότυπο για όλες τις γερμανόφωνες σκηνές της αυτοκρατορίας, είχαν παιχθεί στο χρονικό διάστημα 1790-1860 σε 3.650 βραδιές (αυτό αντιστοιχεί με μια δεκαετία). Τα κλασικιστικά λιμπρέτα του Μεταστάσιου στην υφολογία του Ροκοκό μεταφράζονται και παίζονται στη Ραγούζα από το 1730. Ελληνικές μεταφράσεις, ανάμεσά τους και *Τα Ολύμπια* στη μετάφραση του Ρήγα (1797), συναντούμε σε φαναριώτικους χειρόγραφους κώδικες και βενετσιάνικες εκδόσεις σε μεγάλο αριθμό προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα και λίγο μετά. Από τα ελληνικά μεταφράζονται και στα ρουμανικά. Οι δακρύβρεχτες κωμωδίες και συγκινητικά δράματα της αισθηματικής λογοτεχνίας του Kotzebue (στα γερμανικά πλέον), έργα που δεν έχουν πολλές απαιτήσεις για την υποκριτική και είναι σίγουρες επιτυχίες, βρίσκονται σε όλα τα ρεπερτόρια των ερασιτεχνικών σκηνών και των πρώτων εθνικών θεάτρων στη Σλοβενία, την Κροατία, τη Σερβία και την Ουγγαρία. Και οι τέσσερις ελληνικές μεταφράσεις έργων του από τον Κωνστ. Κοκκινάκη το 1801 έγιναν στη Βιέννη.

Πριν περάσουμε σε μια γεωγραφική ανάλυση των επιδράσεων των προτύπων από τη δύση πρέπει να μας απασχολήσουν και τοπικά ενδοβαλκανικά κέντρα νεωτερισμών, όπως είναι η Ραγούζα και η Κρήτη. Ειδικά η κρητική λογοτεχνία της Βενετοκρατίας είχε μια πολύ μεγάλη εμβέλεια επίδρασης, παρά την ιδιωματική της γλώσσα. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον *Ερωτόκριτο*, που μεταγλωττίστηκε από Διονύσιο Φωτεινό το 1818 στο φαναριώτικο ιδίωμα και εκδόθηκε χαρακτηριστικά στη Βιέννη. Και οι δύο εκδοχές, η κρητική και η φαναριώτικη, έχουν μεταφραστεί στα ρουμανικά: ο *Errotocrit* ως δημώδες βιβλίο το 1777 και το 1787 σε εικονογραφημένο χειρόγραφο και η φαναριώτικη εκδοχή τυπώνεται στο Sibiu το 1837. Υπάρχει και μια βουλγαρική διασκευή και μια οθωμανική μετάφραση (*Aretos 'ni savdá*, Kostantiniyye 1873). Μεγάλη είναι η επίδρασή του στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι και στην προφορική παράδοση γενικότερα, σε λαϊκά θεάματα (όπως τις Ομιλίες στη Ζάκυνθο) και στη λογοτεχνία. Αλλά η αλληλοσυσχέτιση έντεχνης λογοτεχνίας και προφορικής παράδοσης θα μας απασχολήσει ακόμα. Άλλο παράδειγμα είναι η *Θυσία του Αβραάμ*: μεταφράζεται από τον Vicensije Rakic και εκδίδεται ως *Zertva Abramova* στην Buda το 1799 και παριστάνεται το 1836 στο Novi Sad και το 1853 στο Βελιγράδι. Λαϊκές διασκευές του θρησκευτικού έργου

έχουν παιχθεί στα Επτάνησα. Επίσης, υπάρχουν τρεις εκδόσεις στα *καραμανλίκια*, μεταφράσεις στα οθωμανικά γραμμένα με ελληνικά στοιχεία.

Από τα δειγματοληπτικά αυτά στοιχεία που παραθέσαμε τροχάδην φάνηκαν ήδη δύο παράμετροι της σύγκρισης που απαιτούν κάποια συστηματοποίηση: **1)** ότι τα ελληνικά, τουλάχιστον για το ορθόδοξο μέρος των Βαλκανίων, έπαιξαν έναν ξεχωριστό ενδιάμεσο ρόλο στη μεταφορά των δυτικών προτύπων στην βαλκανική περιφέρεια (μεταφράσεις στα βουλγαρικά, ρουμανικά και εν μέρει και τα σερβικά έγιναν από ελληνικές μεταφράσεις), και **2)** με βάση τα στοιχεία των προσληπτικών και αφομοιωτικών διαδικασιών προκύπτει ένα είδος διαχρονικής γεωγραφίας, δηλαδή ποιες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου σε ποιες εποχές αντιδρούν πρώτα στους λογοτεχνικούς νεωτερισμούς της δύσης, και ποιες αργότερα. Θα αρχίσω με το δεύτερο: μπορεί να σχηματίσει κανείς ομόκεντρους γεωγραφικούς κύκλους γύρω από το εσωτερικό της κεντρικής Βαλκανικής, που αντιδρά τελευταία στην πρόκληση των επιδράσεων από τη δύση. Στην εποχή της Αναγέννησης, του Ουμανισμού και της Μεταρρύθμισης (χοντρικά το 16^ο αιώνα) αντιδρά μόνο ένας εξωτερικός κύκλος (με κάποια κενά βέβαια), που περιλαμβάνει την Τρανσυλβανία, την Ουγγαρία, τις δαλματικές ακτές, τα Ιόνια νησιά, την Κρήτη, τη Δωδεκάνησο και την Κύπρο. Στην εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, του Μανιερισμού και του Μπαρόκ αντιδρά ένας μεσαίος κύκλος: οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η Τρανσυλβανία, η Ουγγαρία, η Σλοβενία, η εσωτερική Κροατία, η Σερβία, οι δαλματικές ακτές (μετά το σεισμό της Ραγούζας το 1667 σαφώς λιγότερο), η Κρήτη (ως το 1645/69), τα νησιά του Αιγαίου (από το 1566 στην οθωμανική διοίκηση) και η ίδια η Κωνσταντινούπολη. Η ανατολική και νότια Ουγγαρία έγινε οθωμανική από το 1521/41, όπως και η Κύπρος 1571. Την εποχή του Διαφωτισμού, του Ροκοκό και της αισθηματικής λογοτεχνίας αντιδρά ένας ακόμα εσώτερος κύκλος, που συμπεριλαμβάνει τώρα και τη Σερβία, τη Βουλγαρία, το Μαυροβούνιο, τη Ρουμανία και την Ελλάδα. Το αργότερο σε αυτό το σημείο η κατάσταση διαφοροποιείται σημαντικά: λόγω της δημιουργίας και άλλων ενδοβαλκανικών πολιτισμικών κέντρων, όπως τα Ιωάννινα, η Μοσχόπολη και άλλες πόλεις με ελληνικές σχολές, και εξαιτίας της κινητικότητας της μορφωμένης ελίτ, του κλήρου, των εμπόρων και ακόμα και των κτηνοτρόφων. Χωρίς να μπορέσω να εισέλθω σε άλλους παράγοντες που διαφοροποιούν το σχήμα αυτό της πολιτισμικής γεωγραφίας, μπορούμε να πούμε ότι κατά το 19^ο αιώνα, με την πρόσληψη του Ρομαντισμού και του Ρεαλισμού, της ηθογραφίας από τη μια και της δημιουργίας εθνικών λογοτεχνιών από την άλλη, οι ανεπηρέαστες ζώνες από τα λογοτεχνικά πρότυπα της δύσης γίνονται όλο και πιο μικρά, για να εξαφανιστούν τελείως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Για το άλλο θέμα, την ενδιάμεση θέση των ελληνικών στις προσληπτικές διαδικασίες δυτικών προτύπων κυρίως στο ανατολικό μέρος των Βαλκανίων, θα ήθελα να σταθώ απλώς σε τρία παραδείγματα: **1)** στο δημώδες βιβλίο του *Μπερτόλδου*, σε μια ιστορία του Christoph von Schmidt, Βαυαρού ιερέα που έγραψε στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα μικρά ηθικοδιδασκικά αφηγήματα για τη νεολαία και τα παιδιά και το δρόμο που είχε να διανύσει μια τέτοια ιστορία, όπως να φτάσει στη Βουλγαρία, και **2)** στην τύχη της κωμωδίας *Ο Λεπρέντης* του Μιχαήλ Χουρμούζη επίσης στη Βουλγαρία. Η ειδική θέση που είχαν τα ελληνικά στα ορθόδοξα Βαλκάνια της Τουρκοκρατίας σχετίζεται με το γεγονός ότι ήταν η γλώσσα του εμπορίου και της επικοινωνίας, η γλώσσα της οθωμανικής

διπλωματίας και του ανώτερου κλήρου, η γλώσσα της μόρφωσης που διδασκόταν σε ένα ολόκληρο δίκτυο ελληνικών σχολών σε όλα τα ορθόδοξα Βαλκάνια. Για τα παραδείγματά μας: **1)** Το ιταλικό δημόδες βιβλίο του *Bertoldo* του Giulio Cesare Croce 1606, μεταφράστηκε ήδη το 1646 στα ελληνικά, και από εκεί το 1774 στα ρουμανικά και το 1853 στα βουλγαρικά, ενώ η κροατική εκδοχή (1771) και η σερβική (1807) ανατρέχουν κατευθείαν στο ιταλικό πρότυπο. **2)** Η ιστορία *Τα πασχαλινά αυγά* (*Die Ostereyer* 1816) του αναφερόμενου Christoph von Schmidt μεταφράζονται από τα γερμανικά στα γαλλικά, από εκεί στα ελληνικά (με σημαντικές τροποποιήσεις ήδη, γιατί το ψάξιμο των κρυμμένων αυγών ανήμερα της Λαμπρής, στον κήπο ή στο σπίτι, από τα παιδιά στην Ορθοδοξία είναι άγνωστη) και από εκεί στα βουλγαρικά. **3)** Η βουλγαρική κωμωδία *Michal* του Savva Dobrorodni (1853) ήταν μια από τις πρώτες θεατρικές παραστάσεις στη Βουλγαρία (1856)· αποτελεί διασκευή της ελληνικής κωμωδίας *Ο Λεπρέντης* του Χουρμούζη (παίχθηκε το 1836 στην Αθήνα) και έχει μεταφραστεί και στα ρουμανικά. Ο Ivan Vazon αναφέρει, πως η μητέρα από αυτά τα λαϊκά αναγνώσματα, τη *Mnogostradalna Genovefa*, το μυθιστόρημα του Αλέξανδρου, τον *Bertoldo* και τον *Michal* έμαθε να διαβάσει.

Υπάρχουν όμως και άλλα χαρακτηριστικά που συνδέουν τη λογοτεχνική παραγωγή των Βαλκανικών λαών, και αυτό είναι από τη μια η έντονη και αμοιβαία αλληλεπίδραση της προφορικής με τη γραπτή λογοτεχνία, φανερή π.χ. στους θρήνους για την Άλωση της Πόλης, οι οποίοι υπάρχουν και στις δύο παραδόσεις και από την άλλη το διάτρωτο και ασαφές των ορίων μεταξύ των λογοτεχνικών ειδών: π.χ. το χριστουγεννιάτικο δράμα του Manro Vetranović Čančić το 16^ο αιώνα, με τους βοσκούς που προσκυνούν το μικρό Χριστό στη φάτνη, μοιάζει πλέον με βουκολικό δράμα, και αντίθετα τα βουκολικά δράματα του Nikola Nalješković και του Marin Držić επίσης το 16^ο αιώνα σατιρίζουν τόσο ανελέητα τους άξεστους αγρότες, που ανατρέπονται πλέον οι λογοτεχνικές συμβάσεις του είδους· αντίθετα η *Πανώρια* του Χορτάτση αντιμετωπίζει την ίδια τη βουκολική συμβαση με μια λεπτή ειρωνεία, ώστε να κυριαρχούν τελικά τα στοιχεία της κωμωδίας· και τέλος: υπάρχει μια συζήτηση, αν ο *Ερωτόκριτος* είναι ένα ένστιχο ερωτικό μυθιστόρημα ή καλύτερα, μάλλον ένα αφηγηματικό ποίημα –το ένα τέταρτο του έργου είναι γραμμένο σε διάλογο και το ένα πέμπτο καλύπτει την περιγραφή της γκιόστρας (οπότε δικαιολογείται και η ένταξη στο ιπποτικό μυθιστόρημα). Συμπέρασμα: Διάβρωση της έννοιας και της σύμβασης των λογοτεχνικών ειδών.

Ένα άλλο σημείο που παρατηρεί κανείς είναι η τύχη των υφολογικών και εποχιακών εννοιών της ιστορίας της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας: στη βαλκανική λογοτεχνία συχνά γίνονται ακόμα πιο ασαφείς απ' ό,τι είναι ήδη. Ελληνικές ιστορίες της λογοτεχνίας μιλούν για «Κρητική Αναγέννηση» (16^{ος}/πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα), αν και ο El Greco θεωρείται πως ανήκει στον Μανιερισμό και μανιεριστικά στοιχεία και στοιχεία του Μπαρόκ, καθώς και η βαρεία ατμόσφαιρα της Αντιμεταρρύθμισης βρίσκονται στην *Ερωφίλη* του Χορτάτση. Δεν είναι αναγεννησιακό δράμα. Ενώ ο *Ερωτόκριτος* με την αισιοδοξία του δείχνει πλέον προς το μέλλον. Στο 19^ο αιώνα ο Ρομαντισμός (συχνά με την έννοια μιας καθημερινής ρομαντικότητας), ο Κλασικισμός και ο Ρεαλισμός συμπύρνονται αζεδιάλυτα (π.χ. στο λεγόμενο «Ρομαντισμό» της Αθηναϊκής Σχολής), ο Ρεαλισμός του ηθογραφισμού εκλαμβάνεται ως Νατουραλισμός, παραγνωρίζοντας τελείως το θεωρητικό του υπόβαθρο. Επίσης, στο Μοντερνισμό παρατηρείται το φαινόμενο πως ορισμέ-

να κινήματα δεν εκπροσωπούνται και άλλα εκπροσωπούνται υπερβολικά. Π.χ. ο Εξπρεσιονισμός, που εκπροσωπείται στην Κροατία με τον Miroslav Krleža, στη Σερβία με τον Miloš Crnjanski, στη Βουλγαρία από τους συγγραφείς γύρω από το περιοδικό *Misál*, στη Ρουμανία με την τελετουργική και μυστικιστική δραματολογία ενός Lucian Blaga, ενώ στην Τουρκία με τον Nâzım Hikmet, που εκπροσωπεί περισσότερο τον σοβιετικό Εξπρεσιονισμό παρά τον γερμανικό. Στην Ελλάδα λείπει σχεδόν ολότελα στην εποχή μετά το 1900: μόνο η Μαργαρίτα Λυμπεράκη στα μεταπολεμικά της έργα πλησιάζει τον Εξπρεσιονισμό, αλλά τα πρώτα της δραματικά έργα τα έχει γράψει στα γαλλικά. Μόλις πριν από χρόνια κυκλοφόρησε μια δίγλωσση έκδοση ορισμένων εκ των ποιημάτων του Georg Trakl. Τέτοια φαινόμενα της αφομοίωσης προτύπων προκαλούν για ενδελεχέστερη έρευνα και οι νέες αισθητικές προσμερίξεις που δημιουργούνται είναι ένα συναρπαστικό θέμα, γιατί σχετικοποιούν τον υφολογικό κανόνα των ιστοριών της λογοτεχνίας.

Πέραν των άλλων δηλαδή η συγκριτική λογοτεχνία του βαλκανικού χώρου, που κινείται σε έξι διαφορετικές γλώσσες (αν ενοποιήσουμε τις νοτιοσλαβικές γλώσσες και χωρίς τα εβραϊκά, αρμενικά κτλ.), ευαισθητοποιεί και για μια σειρά θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων της συγκριτικής φιλολογίας: ότι οι όποιες ειδολογικές, εποχιακές, υφολογικές και αισθητικές έννοιες είναι προσωρινές (αυτό ισχύει άλλωστε και για το σύνολο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, αλλά εδώ γίνεται πιο φανερό): ότι η λογοτεχνική παραγωγή επηρεάζεται αποφασιστικά από την προφορική ανώνυμη λογοτεχνία, η οποία συχνά συναγνίζεται σε αισθητική ποιότητα τη γραπτή λογοτεχνία: ότι οι διαδικασίες της αφομοίωσης ξένων προτύπων οδηγεί σε ενδιαφέρουσες συμφύσεις (π.χ. στην πρόσληψη του Μοντερνισμού του 1900 στην Ελλάδα): και ότι η μίμηση ενός ξένου προτύπου από το κέντρο νεωτερισμών στην πολιτισμική περιφέρεια δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση μια πτώση της αισθητικής στάθμης: αντίθετα, υπάρχουν αρκετά παραδείγματα που η βαλκανική περιφέρεια φτάνει σε μια μεγαλύτερη αισθητική αξία από το ίδιο το δυτικό πρότυπο. Αλλά είναι αποστολή μιας τέτοιας συγκριτικής φιλολογίας των βαλκανικών λογοτεχνιών να τονίσει αυτό το φαινόμενο και να το καταστήσει γνωστό στη διεθνή σκηνή και στον κόσμο το μεγάλο, γιατί η απομόνωση των μικρών γλωσσών της Βαλκανικής αποτελούν ένα εμπόδιο στην αναγνώριση αυτής της ποιότητας.

Για μια τυπολογία των πολιτισμικών συστημάτων: Πολιτισμικά συστήματα και πολιτισμικές οικογένειες στην ευρωπαϊκή ήπειρο

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Εταιρεία Κρητικών Σπουδών

ABSTRACT

The point of departure for the research-question of this paper is the ascertainment that cultural studies, despite their obvious significance at this time of value-crisis, have not yet been constituted as an autonomous scientific branch, with commonly accepted theoretical principles, basic concepts and methodological tools. The absence of a culture-theory has allowed for the establishment, with little debate, of an inverted hierarchy of relations determinant of the function of a healthy society: *Instead of culture, as a genus-concept, determining politics and economy, it is economy that defines the content of politics and culture.* This distortion and its consequences substantiate the necessity to develop an integrated theory of culture, on the basis of the important and consequential groundwork that has been concluded in this field. With a view to contributing towards this end, we summarize the available achievements in order to offer a first answer to two fundamental questions, **what** is culture (theory) and **how** we can study it (methodology). Tackling the “what”, we present the theoretical propositions which define the particular field of culture as an autonomous science. Concerning the “how”, we set forth certain basic typological and classificatory criteria for the identification and documentation of the cultural systems and cultural groupings of the european continent. Thus, we attempt to associate theory with practice, i.e. with the role historically exercised by the Europe of anthropocentric cultures: to cure the distortion, restoring the proper hierarchy of values, in the direction prescribed by the cultural traditions of its peoples, against the logic of destructive competition dictated by the internationally dominant economic system, controlled by unregulated forces, which in our times have grown more powerful than state entities.

Εισαγωγικά

Η προβληματική αυτής της εισήγησης έχει ως αφετηρία τη διαπίστωση ότι οι πολιτισμικές σπουδές, παρά την προφανή σημασία τους, μάλιστα σε περίοδο παγκόσμιας κρίσης των αξιών, δεν έχουν ακόμα συγκροτηθεί σε αυτοδύναμο επιστημονικό κλάδο, με θεωρητικές προκείμενες, έννοιες βάσης και μεθοδολογικά εργαλεία κοινής αποδοχής.¹ Η απουσία μιας θεωρίας του πολιτισμού επέτρεψε

¹ Η διαπίστωση υπονοεί μια ορισμένη κριτική απόσταση του γράφοντος απέναντι σε σύγχρονες

να παγιωθεί χωρίς αντίλογο, και να καταστεί μείζον πρόβλημα της εποχής μας μία αντιστροφή στην ιεραρχία των σχέσεων που ορίζουν τη θέση και τη λειτουργία του πολιτισμού σε μια υγιή κοινωνία. *Αντί ο πολιτισμός, ως έννοια γένους, να καθορίζει την πολιτική και την οικονομία, η οικονομία υπαγορεύει το περιεχόμενο της πολιτικής και του πολιτισμού.* Η διαπίστωση αυτή θα ήταν αρκετή από μόνη της για να τεκμηριώσει την αναγκαιότητα να αναπτύξουμε μια συγκροτημένη θεωρία πολιτισμού ως αυτόνομο επιστημονικό κλάδο, ο οποίος θα προσφέρει το επιστημολογικό υπόβαθρο στη διεπιστημονική έρευνα των πολιτισμικών φαινομένων, προκειμένου να παραχθεί έγκυρη γνώση σε τομείς κρίσιμης σημασίας για τη σωστή διάγνωση και διαχείριση της κρίσης. Αλλά και πέρα απ' αυτό, καθένας μπορεί να κατανοήσει τη ζωτική σημασία που έχει η ανάπτυξη των επιστημών του Ανθρώπου σε επίπεδο αντάξιο του αντικειμένου αναφοράς, σε μια εποχή που η απαξίωσή τους έχει περάσει στο πραξικοπηματικό στάδιο να μειώνεται δραστικά το μερίδιο των ανθρωπιστικών σπουδών στη δημόσια εκπαίδευση.

Προκειμένου να συμβάλουμε, στο μέτρο που μας αναλογεί, στην ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών και παράλληλα να διασφαλίσουμε την ανεξαρτησία και συνακόλουθα την αξιοπιστία των διαπολιτισμικών ερευνών, είναι σκόπιμο να δημιουργήσουμε την αναγκαία υποδομή δίνοντας προτεραιότητα στα συναφή επιστημολογικά αιτήματα και προβλήματα πολιτισμικής θεωρίας, στη βάση της σημαντικής προεργασίας που έχει γίνει σ' αυτό το πεδίο. Μια μικρή συμβολή προς αυτή την κατεύθυνση φιλοδοξεί να αποτελέσει αυτή η εισήγηση, στην οποία συνοψίζουμε τις υπάρχουσες κατακτήσεις, για να δώσουμε μια πρώτη απάντηση σε δύο θεμελιώδη ερωτήματα, στο τι είναι πολιτισμός (θεωρία) και στο πώς μπορούμε να τον ερευνήσουμε (μεθοδολογία). Στο «τι» εκθέτουμε τις θεωρητικές προκειμένες που ορίζουν την ιδιαίτερη περιοχή του πολιτισμού ως αυτόνομης επιστήμης. Στο «πώς» θέτομε προς συζήτηση κάποια βασικά τυπολογικά και ταξινομικά κριτήρια για την διάγνωση και καταγραφή των πολιτισμικών συστημάτων και των πολιτισμικών ενοτήτων της ευρωπαϊκής ηπείρου· κριτήρια που συναρτώνται με το χρέος των επιστημών του Ανθρώπου να συμβάλουν στην ορθή αντιμετώπιση προβλημάτων μείζονος σημασίας, που προκύπτουν κατά τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης και που αφορούν όλους τους λαούς της ευρωπαϊκής ηπείρου. Έτσι θα συνδέσουμε παραγωγικά τη θεωρία με την πράξη.

Θεωρητικές αρχές

Θ' αρχίσουμε από ορισμένα θεωρητικά αξιώματα, που μέσα στη σύγχυση που επέφερε η τρέχουσα πολιτισμική κρίση είναι ζήτημα αν μπορούμε πλέον να τα εκλαμβάνουμε ως αυτονόητα για τον αναγνώστη. Η σύγχυση συναρτάται με ένα φαινόμενο που εμφανίζεται με μεγάλη επίταση από τη δεκαετία του 1990 κι έχει

βεβιασμένες προσπάθειες να στηθούν εκ των ενόντων, μέσα σε σύντομο διάστημα, πανεπιστημιακά τμήματα πολιτισμικών σπουδών, πριν από τη συγκρότηση της αντίστοιχης επιστήμης. Είναι ασφαλώς μια ένδειξη ότι το σχετικό αίτημα έχει ωριμάσει.

δημιουργήσει, με το πλήθος των νεολογισμών και της ανασηματοδότησης όρων, μια τεράστια ιδεολογική σύγχυση. Έχει διαπιστωθεί ότι σε περιόδους βίαιων κοινωνικών αλλαγών εμφανίζεται μια έξαρση της σημειωτικής δραστηριότητας (με νεολογισμούς και ανασηματοδοτήσεις σε όρους-κλειδιά), που αποτελεί ένδειξη ότι μεθοδεύεται η ανατροπή του τύπου της κουλτούρας.² Όπως εξηγούμε αλλού, αυτοί οι νεολογισμοί και ανασηματοδοτήσεις επιλεγμένων εννοιών, οι οποίες αφορούν πολιτισμικές αξίες και θεσμούς μείζονος σημασίας, έχουν όλα τα συμπτώματα μιας πολιτισμικής ανατροπής, καθώς χρησιμοποιούνται συστηματικά και με συνέπεια ως εργαλεία μιας στρατηγικής μετάβασης σε μια νέα τάξη πραγμάτων, που στοχεύει να υπερκεράσει ή να εκτρέψει από τους στόχους του, μεταξύ άλλων, και αυτό το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.³ Και όπως είναι εύλογο, αυτό συνιστά έναν επιπλέον σοβαρό λόγο που καθιστά αναγκαίο να αποκαταστήσουμε το ορθό περιεχόμενο σε ορισμένες κακοποιημένες έννοιες και πρώτα απ' όλα στην έννοια του *πολιτισμού*, που με γνώμονα την κατανομή των αρμοδιοτήτων σε υπουργικό επίπεδο, εξισώνεται με τον αθλητισμό ή τον τουρισμό.

A. Ο πολιτισμός δεν αφορά μια περιορισμένη και επουσιώδη περιοχή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Περιλαμβάνει και ιεραρχεί όλες τις εκφράσεις της υλικής και πνευματικής ζωής μιας ανθρώπινης κοινωνίας σ' ένα οργανωμένο σύστημα. Ένα σύστημα που διαμορφώνεται σε μακρά διάρκεια χρόνου από τη συμβίωση των ανθρώπων μέσα σε τοπικά και ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνίες· και εμπεριέχει τα γενετικά και συνεκτικά στοιχεία, το νόημα και το σκοπό ύπαρξης της συγκεκριμένης εθνοφυλετικής ολότητας. Η εξαφάνισή του συνεπάγεται και την ιστορική εξαφάνιση της αντίστοιχης πολιτισμικής ομάδας, ως υπόστασης με αυτά τα πολιτισμικά γνωρίσματα και με αδιάλειπτη αυτοσυνειδησία. Το περιεχόμενο του πολιτισμού ανιχνεύεται στην πληρέστερη δυνατή αντίληψη που μπορεί να έχει μια κοινωνία για τον εαυτό της και τη σχέση της με τους άλλους ανθρώπους, με τη φύση, με τον κόσμο, με τους θεούς της. Και είναι

2 J. Lotman – B. Ouspenski, «Για τον σημειωτικό μηχανισμό της κουλτούρας», μτφρ. Άρ. Μπερλής, *Σπείρα* 1 (Καλοκαίρι '84), σ. 103-127· οι ίδιοι, *Sémiotique de la culture russe*, traduit et annoté par Fr. Lhoest, Lausanne 1990: L'Age d'Homme, σ. 21-56.

3 Χαρακτηριστικό παράδειγμα, με διαφανή ιδεολογικοπολιτικά κίνητρα, η ταύτιση της (αμυντικής) φιλοπατρίας με τον (επιθετικό) εθνικισμό. Μια κριτική ανάλυση αυτών των θεμάτων βλ. στο 8^ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Διεθνούς Σημειωτικής Εταιρείας (Λυών, 2004), ειδικότερα: E. G. Kapsomenos, «Globalisation – Internationalité – Universalité. Une sémiotique des termes et des cultures», 8ème Congrès International de l' A.I.S.: *Signes du Monde. Interculturalité et globalisation*, Lyon 2004: Association Internationale de Sémiotique [ηλεκτρ. έκδ.]: E. Γ. Καψωμένος, «Παγκοσμιοποίηση και οικογενετικότητα. Σημειωτική των όρων και των πολιτισμών», *Πολιτισμικές ταυτότητες και «παγκοσμιοποίηση»*, Αθήνα 2003: Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού Εντελέχεια, σ. 77-94· ο ίδιος, «Αυτοσυνειδησία και αλλοτρίωση. Μια σημειωτική του εκσυγχρονισμού», *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2006: Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού Εντελέχεια, σ. 177-187· ο ίδιος, «Διαπολιτισμικότητα, πολυπολιτισμός και εθνικές ταυτότητες. Μια κριτική προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης», *Διαπολιτισμικότητα, παγκοσμιοποίηση και ταυτότητες. 7^ο Εθνικό Συνέδριο Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας* (Πάτρα 2004), Αθήνα 2008: Gutenberg, σ. 19-34.

αυτή η συλλογική συνείδηση που καθορίζει, υπό συνθήκες υγιούς λειτουργίας, τις επιλογές του αντίστοιχου συλλογικού υποκειμένου σε όλα τα πεδία και μεταξύ αυτών, στην πολιτική και την οικονομία και όχι αντίστροφα. Για το πού θα τη βρει ο ερευνητής θα το συζητήσομε παρακάτω.

Β. *Ο πολιτισμός δεν παρουσιάζεται ποτέ ως ένα οικουμενικό σύνολο που τα περιλαμβάνει όλα, αλλά πάντοτε ως ένα υποσύνολο, οργανωμένο μ' ένα ορισμένο τρόπο, που συναρτάται αφενός με μια συγκεκριμένη ιστορική παράδοση αφετέρου με τους όρους υλικής ύπαρξης και κοινωνικής οργάνωσης της ομάδας σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Συνιστά μια συνεκτική ολότητα από δομές και αξίες που σχηματίζει μια περιοχή οριοθετημένη από ορισμένα διακριτικά γνωρίσματα· και αυτό-προσδιορίζεται κατ' αντιδιαστολή τόσο προς ένα ευρύτερο σύνολο όσο και προς άλλα υποσύνολα, καθώς και απέναντι στη μη-κουλτούρα, που ορίζεται από ό,τι δεν μετέχει σ' έναν τύπο ζωής ή συμπεριφοράς. Κάθε πολιτισμός συγκροτείται σταδιακά από συγκεκριμένα συλλογικά υποκείμενα (κοινοότητες ανθρώπων ή εθνοφυλετικές ομάδες) που έχουν συλλογική μνήμη και συνείδηση της ενότητάς τους, η οποία συνιστά το βασικό κίνητρο για την εξισορρόπηση και σύνθεση των αντιθέσεων· και κρυσταλλώνεται σε συγκροτημένο σύστημα με τους δικούς του ιδιαίτερους κανόνες.*

Γ. *Σύμφωνα με μια εύστοχη διατύπωση, ο πολιτισμός δημιουργεί και οργανώνει μια κοινωνική σφαίρα γύρω από τον άνθρωπο, η οποία είναι τόσο απαραίτητη για την ύπαρξη κοινωνικής ζωής όσο απαραίτητη είναι η βιόσφαιρα για την ύπαρξη οργανικής ζωής. Δεν υπάρχει ανθρώπινη κοινωνία χωρίς ίδιο πολιτισμό, εθνικό δίκαιο, γραπτούς ή άγραφους νόμους και συνείδηση ταυτότητας. Ούτε μπορεί να νοηθεί οργανωμένη κοινότητα ανθρώπων ή εθνοφυλετική ομάδα σε κατάσταση πολιτισμικής εκκρεμότητας, διαθέσιμη για «εκπολιτισμό» από κάποιον αναμενόμενο ή αυτόκλητο «σωτήρα»· ή σε κατάσταση αναμονής, έως ότου συγκροτήσει σταδιακά την ιδιοπροσωπία της δανειζόμενη από δω κι από κει, «από Ανατολή κι από Δύση», σύμφωνα με μια γνωστή αφελή κοινοτοπία, που χρησιμοποιείται για τον αρχαιότερο ζώντα διαχρονικό πολιτισμό της Μεσογείου, τον ελληνικό, με μόνο επιχείρημα ότι βρίσκεται στο γεωγραφικό σταυροδρόμι τριών ηπείρων. Ας σημειωθεί σχετικά ότι η γειννίαση καθεαυτήν δε συνιστά επαρκή συνθήκη για αλληλεπιδράσεις. Απαιτούνται και άλλες, ουσιωδέστερες προϋποθέσεις. Κάθε πολιτισμός απορροφά από το περιβάλλον του μόνο ό,τι είναι συμβατό με τα δικά του πρότυπα, δηλ., στο πλαίσιο και στο βαθμό που επιτρέπει το ίδιο το σύστημα, με τους νόμους αυτορρύθμισης και μετασχηματισμού που διέπουν τη λειτουργία του. Κατά μείζονα λόγο, δεν μπορεί ο πολιτισμός ενός λαού να είναι το άθροισμα ατομικών «επιδράσεων» (πραγματικών ή φανταστικών) από συγγραφέα σε συγγραφέα, σαν κι αυτές που με υποδειγματικό ζήλο συσώρευσε στο παρελθόν η συγκριτική φιλολογία, υπακούοντας στην ιεραρχική λογική: *ευρωπαϊκή μητρόπολη → ευρωπαϊκή περιφέρεια*, λογική που επέβαλε, σύμφωνα με τους επικριτές της, η δυτική αποικιοκρατία.*

Δ. *Αναγκαίος όρος ύπαρξης για κάθε πολιτισμό είναι η φυσική του γλώσσα. Κανείς πολιτισμός δεν μπορεί να υπάρξει, αν δεν έχει στο κέντρο του τη δομή*

μιας φυσικής γλώσσας. Και καμιά φυσική γλώσσα δεν μπορεί να υπάρξει, αν δεν είναι βαθύτατα ενταγμένη σ' ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον. Γλώσσα και πολιτισμός αλληλοπροσδιορίζονται και συνδιαμορφώνονται στη βάση της ψυχοδιανοητικής ιδιοσυστασίας της αντίστοιχης ανθρωπίνης κοινότητας, όπως διαμορφώνεται μέσα στο γεωφυσικό της περιβάλλον. Από τη διαλεκτική τους προκύπτουν οι τρόποι αντίληψης, σημασιοδότησης και κατανόησης του κόσμου, το νόημα της ύπαρξης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, όλα αυτά που συγκροτούν την ιδιοπροσωπία και ταυτότητα ενός λαού. Το δομικό απόσταγμα αυτής της διαλεκτικής αποκρυσταλλώνεται στη ζώσα φυσική γλώσσα ως όργανο επικοινωνίας, έκφρασης συναισθημάτων και παραγωγής πνευματικών αξιών· καθώς και στις δομικές ιδιαιτερότητες του συστήματος, στη μορφολογία, σύνταξη, παραγωγή, σύνθεση, στο λεξιλογικό πλούτο, στους ιδιωματισμούς, τους αρχαϊσμούς, στα κοινωνικά ιδιόλεκτα, στα τοπικά και κοινωνικά ιδιώματα, στο μεταφορικό και συμβολικό σύστημα. Μ' αυτή την έννοια, η φυσική γλώσσα συνιστά το θησαυροφυλάκιο των πιο «ακριβών» διακριτικών στοιχείων του πολιτισμού. Ωστε είναι πλάνη να προσδοκούμε ότι τα τεράστια αποθέματα πολιτισμικής μνήμης και εμπειρίας των λαών και εθνοφυλετικών ομάδων της Ευρώπης, απόσταγμα δημιουργικής ζωής αιώνων ή χιλιετιών, θα μπορούσαν, κατά παράβαση του ιστορικού κανόνα, να επιβιώσουν στα όρια των δυνατοτήτων που διαθέτει η μία και μοναδική –όποια κι αν είναι αυτή– γλώσσα, ως τρόπος νοητικής και συναισθηματικής λειτουργίας, έκφρασης, επικοινωνίας και δημιουργίας. Η ιδέα μιας κοινής ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας γλώσσας, που με τόση ζέση προπαγανδίζεται απ' όλες τις μεριές, δεν είναι μόνο μια παιδαριώδης ουτοπία, είναι ένα τερατώδες έγκλημα ενάντια στους ανθρώπινους πολιτισμούς.⁴ Ένα πρώτο, λοιπόν, αίτημα που αναδύεται είναι ότι –για ν' αποτραπεί η επικράτηση μιας γλώσσας και κουλτούρας πάνω στις άλλες– είναι απαραίτητο να κατοχυρωθεί, στο πλαίσιο της Ε.Ε., μια ουσιαστική και πλήρης ισοτιμία μεταξύ των ευρωπαϊκών γλωσσών.

Ε. Κάθε πολιτισμός παράγει το δικό του ιδιαίτερο πρότυπο για το τι είναι πολιτισμός και τι δεν είναι. Πολιτισμικά στοιχεία και φαινόμενα που δεν ανήκουν στην κουλτούρα ενός συγκεκριμένου παρατηρητή είναι δυνατό να μην μπορούν να γίνουν αντιληπτά απ' αυτόν ως πολιτισμικές εκφράσεις. Και αυτό ισχύει φυ-

4 Ας πάρουμε την συγκυριακά ισχυρότερη υποψηφιότητα, που είναι της αγγλικής γλώσσας στην αμερικάνικη εκδοχή της. Κι ας παραβλέψουμε το οξύμωρο, η Ε.Ε. να καθιερώσει ως επίσημο όργανο επικοινωνίας μια γλώσσα που δεν είναι η φυσική για κανένα πλέον μέλος της. Το πολιτισμικό μόρφωμα που θα προκύψει μακροπρόθεσμα σε μια πιθανή αγγλόφωνη Ε.Ε. είναι η μεταγραφική-προσαρμογή των στοιχείων εκείνων από τους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς που είναι συμβατά με το σημειολογικό σύστημα της μίας γλώσσας (το πιθανότερο, στη διαδικασία αυτόματης επιλογής το αποφασιστικό κριτήριο να είναι η συμβατότητα με την αμερικάνικη νοοτροπία), ενώ ένα μεγάλο μέρος, αυτό που αντιστοιχεί στην ψυχοδιανοητική ιδιοσυστασία κάθε λαού είναι πιθανό να απαλειφθεί τελείως ή να μεταγραφεί σε κάτι άλλο, λίγο ή πολύ διαφορετικό. Και θα χρειαστεί μακρύς χρόνος κοινής και ομαλής συμβίωσης, για να ξανακατακτήσουν οι πολίτες μιας αγγλόφωνης Ε.Ε. τις εκφραστικές δυνατότητες και την πνευματική παραγωγικότητα που είχαν, με τη φυσική τους γλώσσα, στο μακρινό γι' αυτούς εικοστόν αιώνα.

σικά και για το πεδίο της έρευνας. Ένας εξωτερικός ερευνητής, στο μέτρο που είναι φορέας μιας κουλτούρας διαφορετικού τύπου απ' αυτήν που επιχειρεί να μελετήσει, είναι θεωρητικά πιθανό να μην είναι σε θέση να αναγνωρίσει ορισμένα συστατικά στοιχεία του υπό μελέτη συστήματος ως δομές πολιτισμού και να θεωρεί ότι ανήκουν στην περιοχή της μη-κουλτούρας ή ακόμη και της αντικουλτούρας.⁵ Συνεπώς, κάθε πολιτισμικό σύστημα ορίζεται πρωτίστως από την πολιτισμική συνείδηση που έχει διαμορφώσει ο συλλογικός φορέας του, την *αυτοσυνείδησία της κουλτούρας*. Η *αυτοσυνείδησία του πολιτισμικού φορέα* –και όχι οι ερμηνείες ενός ερευνητή διαφορετικής κουλτούρας– πρέπει να αποτελεί το πρωταρχικό κριτήριο για την έρευνα του πολιτισμού.⁶ Οι ανταλλαγές σε επίπεδο υλικού βίου (ενδυμασία, καταναλωτικά αγαθά, βιομηχανικά προϊόντα, προϊόντα υψηλής τεχνολογίας, όπως και η αντίστοιχη τεχνογνωσία, ό,τι γενικώς αποκαλείται τεχνικός πολιτισμός, ασφαλώς ασκούν πιέσεις καθώς και μια ορισμένη επίδραση στην κουλτούρα της καθημερινής ζωής, αλλά όχι σε βαθμό που να ανατρέψουν το αξιακό σύστημα που συγκροτεί τον πολιτισμό ενός λαού. Για να επέλθουν αλλοιώσεις στην ουσία του πνευματικού πολιτισμού, πρέπει να συντρέχουν και άλλες προϋποθέσεις. Μια από τις πιο επικίνδυνες είναι η απόλυτη προτεραιότητα της οικονομίας έναντι του πολιτισμού. Δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: **α.** Κανένα μέτρο προστασίας των τοπικών πολιτισμών δεν μπορεί να ληφθεί, εάν έρχεται καθ' οιονδήποτε τρόπο σε σύγκρουση με την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού. **β.** Ένα σημαντικό μέρος από τις «μεταρρυθμίσεις» που επιβάλλουν, στο όνομα της «σύγκλισης» τα αρμόδια όργανα της Ε.Ε. στα κράτη μέλη, για να «εξυγιάνουν» την οικονομία τους και να την καταστήσουν «ανταγωνιστική», είναι μέτρα που στοχεύουν στην αλλαγή του πολιτισμού σε τομείς στρατηγικής σημασίας, όπως το αξιακό σύστημα που ρυθμίζει τη σχέση του εργοδότη με τους εργαζομένους (εργασιακό καθεστώς), των τραπεζών με τους πολίτες (ιδιοκτησιακό καθεστώς), των αστυνομικών οργάνων με τους διδασκασμένους (πολιτικά δικαιώματα), της κεντρικής διοίκησης με τους δήμους και τις κοινότητες (αυτοδιοικητικό καθεστώς), της αγροτικής πολιτικής με τους παραδοσιακούς πολιτισμούς (πολιτισμική ιδιαιτερότητα). Πολύ διδακτική πάνω σ' αυτό, είναι η δυσκολία προσαρμογής των λαών της Νότιας Ευρώπης στο οικονομικό σύστημα που –από τη δύναμη των πραγμάτων κι όχι ύστερα από μελέτη και συνειδητή επιλογή– τα κεντρικά όργανα της Ε.Ε. επιχειρούν να εφαρμόσουν

5 Ένα απλό παράδειγμα: 1^ο. Για το ανταγωνιστικό κριτήριο ενός δυτικής κουλτούρας επισκέπτη, η πατροπαράδοτη ελληνική φιλοξενία, που εκδηλώνεται εξίσου θερμά σε γνωστούς και αγνώστους, είναι πιθανό να κρίνεται ενοχλητική έως ανυπόφορη –μιλούμε για φαινόμενα καταγεγραμμένα– και να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη ως ύποπτη υστεροβουλίας, ή ακόμη και ως έκφραση βαρβαρότητας, που παραβιάζει την ελευθερία της βούλησης του επισκέπτη και των διατροφικών επιλογών του.

6 «La différence entre les deux approches peut se réduire à la différence entre le point de vue extérieur de l'observateur venue du dehors et le point de vue intérieur du porteur de cette culture: l'approche axiologique présuppose inévitablement que ce soit le point de vue intérieur, c'est-à-dire l'*autoconscience de la culture*, qui soit pris en compte», J. Lotman – B. Uspenski, *Sémiotique de la culture russe*, ό.π., σ. 21.

απαρέγκλιτα. Και είναι ζήτημα αν κατανοούν ότι το συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο είναι ασύμβατο με τους πολιτισμούς της Μεσογείου –αλλού τοποθετούν αυτοί τις ισορροπίες που απελευθερώνουν την ανθρώπινη παραγωγικότητα– και ότι τα πρόστιμα, τα μνημόνια, το καθεστώς επιτήρησης κ.τ.ό. είναι τιμωρία για τον πολιτισμό τους, όχι για τον υποτιθέμενο «παρασιτισμό» τους.

ΣΤ. Σύμφωνα με τις αρχές που εκθέσαμε παραπάνω, *δεν υπάρχει* –ούτε υπήρξε ιστορικά– *ένας ενιαίος παγκόσμιος πολιτισμός, κοινός για όλους τους λαούς της γης· υπήρξαν και υπάρχουν πολιτισμοί (σε πληθυντικό), με συγγένειες αλλά και ουσιώδεις διαφορές μεταξύ τους.* Κι αυτό δεν είναι ούτε καλό ούτε κακό, είναι απλώς φυσιολογικό, δηλ. αυτονόητο. Και όταν γίνεται λόγος για τον «Πολιτισμό» (σε ενικό αριθμό και με κεφαλαίο), δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από μια αφηρημένη έννοια, προϊόν αναγωγής από τα επιμέρους στο καθόλου· και δεν μπορεί να έχει άλλο πραγματικό αντικείμενο αναφοράς από ένα σύνολο αρχών και αξιών καθολικής αποδοχής, που συγκροτήθηκε σταδιακά από τις συμβολές πολλών εμπράγματων πολιτισμών, τωρινών και περασμένων.⁷ Ο πολιτισμός δεν είναι ένα ρούχο που μπορείς να τ' αλλάξεις μαζί με τη μόδα. Ούτε σχεδιάζεται σε γραφεία στρατηγικών μελετών, για να επιβάλλεται με διοικητικά μέτρα μέσα σε συγκεκριμένες προθεσμίες. Είναι συλλογικό φαινόμενο, που προϋποθέτει μια ορισμένη κοινωνική ομοιογένεια και αιώνες συμβίωσης για να συγκροτηθεί σε βιώσιμο σύστημα.⁸

⁷ Οι θεωρητικές αρχές που εκθέσαμε παραπάνω είναι θέσεις όπου συναντούνται πολλοί θεωρητικοί της λογοτεχνίας, εθνολόγοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, σημειολόγοι και ιστορικοί του πολιτισμού. Σημειώνω με ενδεικτικά τις κυριότερες πηγές μας: Cl. Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris 1949: P.U.F., σ. 9 κ.εξ.· ο ίδιος, *Anthropologie structurale deux*, Paris 1973: Plon, σ. 374 κ.εξ.· L. Goldmann, *Le dieu caché*, Paris 1956: Gallimard, σ. 23-31· ο ίδιος, *Racine. Essai*, Paris 1970: L'Arche· M. Bakhtine, *Le marxisme et la philosophie du langage*, Paris 1977: Minuit, σ. 25-34· A. Hilckman, "Wesen und bedeutung der Wissenschaft von den kulturen", *Zeitschrift für Ganzheits Forschung* (1961), σ. 10-11· ο ίδιος, *Die Wissenschaft von der Kulturen. Ihre Bedeutung und Ihre Ausgaben*, Meisenheim am Glan, 1967· A. Toynbee, *Study of History*, τ. 12 (1951-1961), τ. 3: σ. 127, 220· U. Eco, "Social Life as a Sign-System", στον τόμο D. Robey (επιμ.), *Structuralism*, Oxford 1973: Clarendon Press· A. J. Greimas, *Sémiotique et sciences sociales*, Paris 1976: Seuil, σ. 49-50· A. J. Greimas – F. Rastier, "The interaction of semiotic constraints", *Yale French Studies* 41 (1968), σ. 93· F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, Paris 1993: Flammarion, editions Champ [ελλην. εκδ.: *Γραμματική των πολιτισμών*, μτφρ. Ά. Αλεξάκης, Αθήνα 2001: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 51-94].

⁸ Θεωρούμε σκόπιμο να υπογραμμίσουμε ότι δεν είναι η πρώτη φορά που θέτομε αυτά τα ζητήματα. Τα γράφομε και τα συζητούμε σε συνεδριακές εκδηλώσεις από τον καιρό της *Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας*, ενόψει της μετάβασης στην *Ευρωπαϊκή Ένωση*. Η παρούσα ανακοίνωση σε πολλά σημεία αποτελεί ανακεφαλαίωση των θέσεων που έχουμε αναπτύξει στο παρελθόν. Σημειώνω με ενδεικτικά: Ε. Γ. Καψωμένος, «Ζητήματα μιας θεωρίας του πολιτισμού. Λογοτεχνικοί μύθοι και πολιτισμικά μοντέλα», *ΔΩΔΩΝΗ-Φιλολογία*, τ. ΙΘ', Ιωάννινα 1990: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ. 267-284· ο ίδιος, «Το πολιτισμικό μας πρόβλημα στην προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης», *Διαλεκτική* 5 (Μάιος-Ιούνιος 1991), σ. 55-62· Ε. Γ. Kapsomenos, «À la recherche de la culture européenne perdue. Mythes littéraires et modèles culturels», *Revue d'Esthétique. No Special: «Grèce. Art-Culture»* 20, Paris 1991, σ. 74-86· ο ίδιος, «Το πρόβλημα της επιβίωσης των τοπικών πολιτισμών στη σύγχρονη διεθνοποιημένη κοινωνία», «*Επιστρέφοντας ένα μέρος του χρέους*», *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για το Μέτσοβο*, Αθήνα 1998: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, σ. 482-493· ο ίδιος, *Αναζητώντας το χαμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό. Νεοελληνική*

Οι δυσλειτουργίες που επισημαίνουμε είτε οφείλονται σε άγνοια είτε σε υποτίμηση της έννοιας του πολιτισμού, επηρεάζουν το μέλλον του κόσμου μας και καθιστούν επείγουσα την ανάγκη οι επιστήμες του Ανθρώπου να αναλάβουν το μερτικό της ευθύνης τους και να παραγάγουν έγκυρη γνώση πάνω στα κρίσιμα ζητήματα: Υπάρχει πράγματι ένα κοινό «δυτικό πολιτισμικό μοντέλο», συγκροτημένο σε ενιαίο συνεκτικό σύστημα ή αυτό που αποκαλείται έτσι είναι απλώς ένα κατά περίπτωση μεταβλητό άθροισμα κανόνων λειτουργίας του μηχανισμού των ελεύθερων λεγόμενων διεθνών αγορών του χρήματος, υπό τον έλεγχο δυνάμεων που έχουν καταστεί ισχυρότερες από τις κρατικές οντότητες και συνεπώς ανεξέλεγκτες;

—Πόσοι και ποιοι είναι οι εμπράγματοι πολιτισμοί της ευρωπαϊκής ηπείρου, ποιοι και σε ποιο βαθμό είναι συγγενείς και συμβατοί μεταξύ τους, ώστε να αποτελέσουν μια βιώσιμη πολιτική Ένωση;

—Ποιοι ευρωπαϊκοί πολιτισμοί αποκλείονται ερήμην του πολιτισμικού και γεωγραφικού κριτηρίου;

Για να δοθούν έγκυρες και –ενδεχομένως χρήσιμες– απαντήσεις, χρειάζονται αξιόπιστα ερευνητικά εργαλεία. Αυτό το σκοπό φιλοδοξούν να υπηρετήσουν τα τυπολογικά κριτήρια που εκθέτομε στη συνέχεια· επιίζοντας αν όχι τίποτ' άλλο, να τροφοδοτήσουν την προβληματική για τη μεθοδολογία της έρευνας.

Τυπολογικά και ταξινομικά κριτήρια:

Το πρόβλημα της μεθόδου

Εδώ μπαίνει το πρόβλημα της μεθόδου. Πού θ' αναζητήσει και πώς θα καταγράψει ο ερευνητής τα συστατικά στοιχεία ενός πολιτισμικού συστήματος. Ο πολιτισμός ενυπάρχει, όπως είπαμε, σε όλες τις υλικές και πνευματικές εκφράσεις μιας κοινωνίας. Κάθε έκφραση ή πεδίο δράσης περιέχει εξειδικευμένη πληροφορία, αντίστοιχη προς το εύρος του πεδίου. Εκεί όπου έχουμε την πληρέστερη πληροφορία είναι η ομιλούμενη γλώσσα και τα μνημεία του λόγου, καθώς ο τρόπος που μια ανθρώπινη κοινότητα αντιλαμβάνεται και σηματοδοτεί τον κόσμο προκύπτει από μια διαδικασία «σημείωσης» η οποία πραγματώνεται μέσα στη γλώσσα και μέσω της γλώσσας. Τα πολιτισμικά φαινόμενα ορίζονται ως *δευτερογενή πρότυπα συστήματα*, που σημαίνει πως είναι παράγωγα της φυσικής γλώσσας (*σύστημα-πilotο* για όλες τις εκφράσεις του πολιτισμού την ονόμασαν οι γλωσσολόγοι). Ωστε, η έκφραση των αξιακών προτύπων που ορίζουν ένα πολιτισμικό σύστημα δεν μπορεί να νοηθεί παρά με τη μορφή γλωσσικών δομών: εθιμικών, θεσμικών, φιλοσοφικών, θρησκευτικών κτλ.⁹ Ανάμεσά τους, η λογοτεχνία αντιπροσωπεύει ένα προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των πολιτισμικών

ποίηση και πολιτισμική παράδοση, Αθήνα ²2003: Πατάκης, σ. 11-38, 94-96, 194-199, 214-233.
⁹ M. Bakhtine, *Le marxisme et la philosophie du langage*, ό.π., σ. 25-34· A. J. Greimas, *Sémiotique et sciences sociales*, ό.π., σ. 51-56.

συστημάτων, καθώς εκεί οι διάχυτες δομές ιδεών, αξιών, τάσεων που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία συγκροτούνται –μέσω της συνειδησης του δημιουργού– και συντίθενται σε ένα ευκρινές, συνεκτικό και πλήρες σύστημα.¹⁰ Οι πολιτισμικές δομές ενυπάρχουν στο λογοτεχνικό κείμενο, ποιητικό ή πεζό, σε πολλά επίπεδα. Και είναι ανιχνεύσιμες σε *σημειωτικές νόρμες*, τύπους οργάνωσης του λόγου (ανεξάρτητους από σημασιακά περιεχόμενα), όπου η πολιτισμική πληροφορία βρίσκεται στη σημειωτική άρθρωση, με τη μορφή ταξινομικών αρχών και τύπων άρθρωσης και προσφέρεται για τυπολογική επεξεργασία· και σε *σημασιακές δομές* και *σημασιακούς κώδικες*, συστήματα σχέσεων αξιακού περιεχομένου, όπου η πολιτισμική πληροφορία είναι στο σημασιακό επίπεδο και προσφέρεται για συστηματική ανάλυση και αποκωδικοποίηση.

Για να προσεγγίσουμε το πρόβλημα, χωρίς να χαθούμε στην περιπτωσιολογία, θα προτείνουμε μια σειρά έγκυρα τυπολογικά και ταξινομικά κριτήρια, που καθιέρωσε η διεθνής ερευνητική πρακτική στους τομείς της εθνολογίας, της δομικής ανθρωπολογίας, της φιλολογικής σημειωτικής και της σημειωτικής των πολιτισμικών συστημάτων. Τα κριτήρια αυτά, διατυπωμένα σε *δυναμικές συναρτήσεις*, αποδείχτηκαν εργαλεία στρατηγικής σημασίας για τη μελέτη των πολιτισμικών φαινομένων. Αξιοποιώντας συνδυαστικά αυτές τις κατακτήσεις και την προσωπική μας ερευνητική εμπειρία, καταρτίσαμε ένα σύνολο από δυναμικές συναρτήσεις, οι οποίες αναφέρονται σε σημασιακές περιοχές ενδεικτικές για την κατεύθυνση ενός πολιτισμού. Οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους γίνονται αντιληπτές οι σχέσεις μεταξύ των δύο όρων της συνάρτησης από διαφορετικές κοινωνίες ανθρώπων προσφέρουν τα τυπολογικά κριτήρια για να διακρίνουμε τις σημαίνουσες διαφορές που ξεχωρίζουν ένα πολιτισμικό σύστημα από ένα άλλο. Θα παρουσιάσουμε εδώ αυτές που θεωρούμε θεμελιώδεις, καθώς συγκροτούν, κατά ομάδες και σε συνδυασμό με υπάλληλες και δευτερογενείς συναρτήσεις, σημασιακά πεδία στρατηγικής σημασίας για την ανίχνευση και τυπολόγηση ενός πολιτισμικού συστήματος. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές και μεθοδολογικά λειτουργικές είναι οι δυναμικές συναρτήσεις *φύση – πολιτισμός* και *άτομο – κοινωνία*, που ορίζουν ένα ευρύ εννοιολογικό πεδίο, που περιλαμβάνει τον άνθρωπο και τις βασικές συντεταγμένες του πολιτισμού του.

A. Η συνάρτηση φύση – πολιτισμός. Η συνάρτηση *φύση – πολιτισμός* αναφέρεται στον τρόπο που οι άνθρωποι βλέπουν τη σχέση τους με τη φύση και τον κόσμο. Σύμφωνα με τον Claude Lévi-Strauss, *φύση* και *πολιτισμός* ορίζουν τις δυο βασικές κατηγορίες με τις οποίες οι άνθρωποι διακρίνουν τα σημασιακά σύμπαντα. Ωστε, η συνάρτησή τους εμπεριέχει μια διάκριση κοσμοθεωρητικής τάξης, ανάμεσα σε δυο διαφορετικά πρότυπα ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς.¹¹ Με γνώμονα τις πιθανές σχέσεις ανάμεσα στους δύο πόλους, μπορούμε

¹⁰ L. Goldmann, *Le dieu caché*, Paris 1956: Gallimard, σ. 23-31. Πβ. Ε. Γ. Καψωμένος, *Αναζητώντας το χαμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό*, ό.π., σ. 11-16.

¹¹ Cl. Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, Paris 1949: P.U.F., σ. 9· ο ίδιος, *Anthropologie structurale deux*, Paris 1973: Plon, σ. 374. Τη διεθνή καθιέρωση αυτού του κριτηρίου επιβεβαιώνει το Έκτο Παγκόσμιο Συνέδριο της Διεθνούς Σημειωτικής Εταιρείας με τίτλο *La semiotique*:

θεωρητικά να προβλέψουμε τρεις τουλάχιστον τύπους σημασιοδότησης: α. Θετική σημασιοδότηση του φυσικού προτύπου και αρνητική σημασιοδότηση του κοινωνικού προτύπου (*φύση⁺ vs πολιτισμός⁻*). β. Θετική σημασιοδότηση του κοινωνικού προτύπου και αρνητική του φυσικού προτύπου (*πολιτισμός⁺ vs φύση⁻*). γ. Υπέρβαση της αντίθεσης με την εξισορρόπηση και εναρμόνιση των δύο πόλων (*φύση⁺ = πολιτισμός⁺*).

Με σημείο αναφοράς και συγκριτικό κριτήριο αυτή την τριμερή διάκριση, έχουμε τη δυνατότητα, με τη συμπληρωματική αξιοποίηση συναφών κριτηρίων (βλ. παρακάτω), να διακρίνομε και να τυπολογήσομε πολιτισμικά συστήματα που καλύπτουν ενδιάμεσες θέσεις, πλουτίζοντας έτσι τα μεθοδολογικά μας εργαλεία. Κι αυτό ισχύει και για τις επόμενες τυπολογικές διακρίσεις.¹² Το συμπέρασμα απ' αυτές τις μελέτες είναι ότι το ελληνικό πολιτισμικό πρότυπο αντιπροσωπεύει ένα τρίτο σύστημα αντίληψης και σημασιοδότησης του κόσμου, διαφορετικό τόσο από τα ανατολικά όσο και από τα δυτικά πρότυπα. Αυτό το σύστημα το συσχετίζομε με τις παραδοσιακές κοινωνίες μεσογειακού τύπου.

Β. Η συνάρτηση άτομο – κοινωνία. Η συνάρτηση *άτομο – κοινωνία* αποτελεί ένα δεύτερο βασικό κριτήριο τυπολόγησης, που αποκαλύπτει τον τρόπο που οι άνθρωποι βλέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, οριζόντιες (διυποκειμενικές, μεταξύ των ατόμων) και κάθετες (του ατόμου με την κοινωνία ή με τους θεσμικούς εκπροσώπους της). Αναφέρεται, λοιπόν, στο πεδίο της κοινωνικής ιδεολογίας, στη σχέση των ατομικών αξιών και αιτημάτων με τις συλλογικές αξίες και αιτήματα. Είναι συνεπώς κριτήριο παραπληρωματικό του κοσμοθεωρητικού και εξίσου αποκαλυπτικό για τον πολιτισμικό προσανατολισμό του συστήματος. Οι πιθανές σημασιοδοτήσεις που ορίζουν τον τύπο συνάρτησης μεταξύ των όρων *άτομο* και *κοινωνία* είναι κι εδώ κατά βάση τρεις. Η πρώτη εκδοχή, στην αμιγή έκφρασή της, αντιστοιχεί στην προτεραιότητα των ατομικών αξιών και του ατομικού

Carrefour de la Nature et de la Culture (Guadalajara, Mexico, 13-18/07/1997), με τη συμμετοχή 800 και πλέον συνέδρων από όλες τις ηπείρους.

¹² Για μια σαφέστερη εικόνα της λειτουργικότητας αυτού του κριτηρίου παραπέμπομε στη συστηματική εφαρμογή που επιχειρήσαμε σε μια σειρά μελέτες πάνω σε κείμενα νεοελληνικής ποίησης και πεζογραφίας: Ε. Γ. Καψωμένος, «Η αντίθεση φύσης-κουλτούρας στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι», «*Σημειωτική και Κοινωνία*», Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη 22-23/06/1979), Αθήνα 1980: εκδ. Οδυσσέας, σ. 227-232. ο ίδιος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα 1996: Εκδ. Πατάκη, σ. 184-186, 213-219 κ.ά. ο ίδιος, *Η σχέση ανθρώπου-φύσης στο Σολωμό*, Χανιά 1979: ο ίδιος, «Η διχοτομία "φύση-πολιτισμός" ως κριτήριο οριοθέτησης της πρώτης μεταπολεμικής ποιητικής γενιάς», *Συμπόσιο για τη Μεταπολεμική Ποίηση* (Ρέθυμνο, 29 Οκτ. – 2 Νοε. 1983), *Σπείρα* 2-3 (Φθιν.-Χειμ. '84), σ. 113-132. ο ίδιος, *Ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, Πάτρα 2005: εκδ. Περί τεχνών, σ. 35-50, 69-81. ο ίδιος, «Η ορεινή φύση στη λογοτεχνία μας και η σχέση του πολιτισμού με τη φύση. Ένα κλειδί για τη μελέτη της ελληνικής πολιτισμικής ιθαγένειας», *Πρακτικά Επιστημ. Συμποσίου «Η λογοτεχνία και τα βουνά»* (Μέτσοβο, Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας, 09/03/2009), *Παράρτημα [C.D.ROM]* στο *Βιβλίο του Άρη*, Γιάννινα – Montpellier 2012: Πανεπ. Ιωαννίνων – Université "Paul Valery"-Montpellier III, σ. 8-17. Ε. Γ. Kapsomenos, «La relation entre nature et culture comme critère typologique des systèmes culturels», *Actes du Vème Congrès International de l'Association Internationale de Sémiotique: La sémiotique: Carrefour de la Nature et de la Culture* (Guadalajara, Mexico, 1997) [έκδ.: CD-ROM].

συμφέροντος έναντι του κοινωνικού, που μεταγράφεται, σε πρακτικό επίπεδο, στην αναγόρευση του *ατομισμού* σε θεμελιώδη αρχή κοινωνικής οργάνωσης και οικονομικής λειτουργίας. Σε μυθικό επίπεδο εκφράζεται με ένα ατομικό ήρωα, επιθετικό και πάντοτε θριαμβευτή (*Ηρωας-κατακτητής*), ενώ σε αξιακό επίπεδο ορίζεται από την αρχή του ατομισμού και του *ελεύθερου ανταγωνισμού*.

Η **δεύτερη εκδοχή** αντιστοιχεί στην προτεραιότητα των συλλογικών αξιών και του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού. Η προτεραιότητα του κοινωνικού εμφανίζει ιστορικά δύο εκφάνσεις, μία παραδοσιακή και μία νεωτερική. **α.** Στην παραδοσιακή εκδοχή της, η προτεραιότητα του κοινωνικού έναντι του ατομικού εκδηλώνεται, σε κοινωνικό επίπεδο, με τη μετάθεση της αυθεντίας στο θεσμικό εκπρόσωπο της κοινωνίας, ή/και στη θεϊκή αρχή. Και συνδυάζεται με την υποβάθμιση των ατομικών αξιών έναντι των κοινωνικών, σε βαθμό που ευνοεί κάθετες, ιεραρχικές σχέσεις και αυταρχικές μορφές κοινωνικής εξουσίας. Σε ατομικό επίπεδο εκδηλώνεται ως τάση υπέρβασης της ατομικότητας και απάρνησης των ζωικών αξιών, με την έκθυμη μετάθεση του κέντρου βούλησης έξω από το ατομικό εγώ, στην κοινωνική εξουσία, στο θείο ή στη μοίρα. Η τάση αυτή, έκφραση ισχυρού διονυσιακού ενστίκτου, ευνοεί φαινόμενα αυταπάρνησης, μοναχισμού και ασκητισμού. **β.** Στη νεωτερική εκδοχή της, αντιπροσωπεύει τη διαλεκτική αντίθεση του ατομιστικού μοντέλου. Σε μυθικό επίπεδο εκδηλώνεται σε έναν τύπο συλλογικού *Ηρωα-επαναστάτη*, που αγωνίζεται να καθιερώσει την προτεραιότητα των κοινωνικών αξιών. Σε πρακτικό επίπεδο αντιστοιχεί σε δομές κοινωνικοποίησης και συλλογικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας.

Η **τρίτη βασική εκδοχή**, στην αμιγή έκφρασή της, αντιστοιχεί στην εξισορρόπηση ατομικών και κοινωνικών αξιών, ατομικού και συλλογικού συμφέροντος. Σε μυθικό επίπεδο αυτό μεταγράφεται, σ' έναν ατομικό ήρωα που είναι σε συνεχή ετοιμότητα να υπερασπίζεται το δικό του σύμπαν, την ανθρώπινη κοινότητα και τα πλάσματα της φύσης, στο πλαίσιο ενός αμυντικού ή αντιστασιακού μοντέλου δράσης (*Ηρωας-πρόμαχος*). Το αξιακό της σύστημα ορίζεται από την αρχή της ισορροπίας και της εναρμόνισης ατομικών και κοινωνικών αξιών, που σε πρακτικό επίπεδο εκδηλώνεται σε δομές συνεργατισμού και σε μορφές ενεργούς συμμετοχής στην κοινωνική ζωή.¹³

Συνοψίζοντας θα επισημάνομε ότι τα πρότυπα όπου η σχέση ατόμου – κοινωνίας γίνεται αντιληπτή ως αντίθεση (*άτομο vs κοινωνία // ατομικές αξίες vs συλλογικές αξίες*) αντιστοιχούν σε κάθετη, *ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας*, με σημείο αναφοράς τις ατομικές αξίες στη μια περίπτωση (*άτομο⁺ vs κοινω-*

13 Ε. Γ. Καψωμένος, «Η νεοελληνική κουλτούρα και το μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 1 (Ιαν.-Απρ. 2011), σ. 47-70· ο ίδιος, «Η σχέση ατόμου – κοινωνίας στη νεοελληνική λογοτεχνία. Ένα πρόβλημα σοσιαλιστικής θεωρίας», *Ουτοπία* 46 (Σεπτ.-Οκτ. 2001), σ. 117-126· ο ίδιος, «Η σχέση ατόμου – κοινωνίας στη νεοελληνική λογοτεχνία: Πάννης Ρίτσος και πρώτη μεταπολεμική γενιά», *Αναζητώντας το χαμένο ευρωπαϊκό πολιτισμό*, ό.π., σ. 216-233· Ε. Γ. Kapsomenos, «L'image du héros dans la chanson populaire grecque», revue *Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon*, 7 [No Special: *L'image du héros dans les traditions orales du sud-est européen*], Paris 2000, σ. 37-48.

νία), τις κοινωνικές αξίες στην άλλη (άτομο vs κοινωνία¹⁴). Οι δύο αυτές εκδοχές, που η μία είναι αντιστροφή της άλλης, ανάγονται στην ίδια «πολιτισμική λογική» και συχνά συνυπάρχουν ως κοινωνικές ιδεολογίες, κυρίαρχη και εναλλακτική, συμπληρωματικοί πόλοι του ίδιου πολιτισμικού συστήματος. Και ασφαλώς, συνιστούν διακριτικό δομικής συγγένειας μεταξύ ομοειδών πολιτισμικών συστημάτων. Τα πρότυπα όπου η σχέση ατόμου – κοινωνίας γίνεται αντιληπτή ως ισοδυναμία (άτομο= κοινωνία / ατομικές αξίες= συλλογικές αξίες) αντιστοιχούν σε οριζόντια, *συμμετοχική οργάνωση* της κοινωνίας, καθώς η ισοδυναμία ατομικών και συλλογικών αξιών δεν ευνοεί την ανάπτυξη ενδοκοινοτικού ανταγωνισμού και αντιπαλότητας. Κι αυτό ανάγεται σε άλλη «πολιτισμική λογική» και συνιστά διακριτικό χωριστής πολιτισμικής οικογένειας.

Β.1. Νόμιμο – δίκαιο. Με τη συνάρτηση *άτομο – κοινωνία* συνδέεται, ως υπάλληλη, η σχέση *νόμιμο – δίκαιο*, που συνιστά επίσης ένα ασφαλές τυπολογικό κριτήριο για τη διάκριση των πολιτισμικών συστημάτων.¹⁴ Διαπιστώνομε, λοιπόν, ότι στα συστήματα όπου την προτεραιότητα έχει το *άτομο* ισχύει γενικά η αρχή: *το νόμιμο είναι το δίκαιο*. Στα συστήματα όπου την προτεραιότητα έχει η *κοινωνία*, ισχύει η αρχή: *το δίκαιο είναι το νόμιμο*. Κατ' αντιδιαστολή προς αυτά που αντιλαμβάνονται τη σχέση ατόμου – κοινωνίας ως αντίθεση, τα συστήματα όπου η σχέση κατανοείται ως εξίσωση, ισχύει η αρχή: *το νόμιμο είναι ασυμβίβαστο με το δίκαιο*· που θα πει ότι το νόμιμο (που αναφέρεται στην κρατική εξουσία) είναι εξ ορισμού ύποπτο αδικίας. Για να αναφερθούμε σε συγκεκριμένο παράδειγμα, στο ελληνικό λαϊκό πρότυπο το σημείο αξιακής αναφοράς δεν είναι το κράτος, είναι η κοινότητα, ένα μέγεθος όπου η εμπράγματη ισοτιμία των μελών της αποτελεί την εγγύηση για την εξίσωση του εθμικά νόμιμου με το αξιακά δίκαιο.¹⁵

Ανάμεσα στις συναρτήσεις *άτομο – κοινωνία* και *φύση – πολιτισμός* υφίσταται μια ιδιαίτερα στενή αντιστοιχία όρου προς όρο (άτομο= φύση/ / κοινωνία = πολιτισμός) και ζεύγους προς ζεύγος (*{άτομο – κοινωνία}*= *{φύση – πολιτισμός}*), καθώς συναρμόζει το κοσμολογικό με το κοινωνιολογικό κριτήριο σε μια σύνθετη δομή σημασίας, επαρκή για να συνοψίσει την ανθρωπολογική προοπτική ενός

¹⁴ Ε. Γ. Καψωμένος, «Το δίκαιο και το νόμιμο στην ελληνική παράδοση: ένας πολιτισμικός κώδικας», *Σημειωτικά συστήματα και Επικοινωνία. Πρακτικά 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Σημειωτικής* (Α.Π.Θ, 28-30. 9. 2001), Θεσσαλονίκη 2004: Παρατηρητής, σ. 385-410· ο ίδιος, «Το νόμιμο και το δίκαιο στην ποίηση του Ελύτη», στο βιβλίο μας *Ο ποιητής Ο. Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, Πάτρα 2005: Περί τεχνών, σ. 124-134.

¹⁵ Αυτή η αντίληψη υπονοεί μια σχέση αντίθεσης προς τη νεωτερική έννοια του κράτους ως δομής αλλότριας και καταπιεστικής. Μια πειστική εξήγηση στο φαινόμενο προσφέρει η θεωρία του Γιώργου Κοντογιώργη για το πολιτισμικό πρότυπο που συνιστά την «κοσμοσυστημική ιδιοσυστασία και ταυτότητα του ελληνισμού» και το οποίο τυπολογείται στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα μικρής κλίμακας» (σημείο αναφοράς *η ελληνική πόλις – [νεοελληνικό αντίστοιχο η κοινότητα]*). Μ' αυτή την προοπτική, η αντίληψη του ασυμβίβαστου ανάμεσα στο δίκαιο και το νόμιμο, συναρμόζεται πλήρως με την *κοσμοσυστημική δικαιοταξία* της θεωρίας Κοντογιώργη. Βλ. στην πρόσφατη μελέτη του, «Το έθνος ως συνείδηση κοινωνίας και οι ιδεολογικές προσημειώσεις της νεωτερικότητας», *Τετράδια πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής* 76-78 (Χειμ.-Φθινόπ. 2021), σ. 45-60 και διεξοδικά, Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Το ελληνικό κοσμοσύστημα*, τ. Α' - Δ', Αθήνα 2006-2020: Εκδόσεις Ι. Σιδέρη.

πολιτισμικού συστήματος. Η ανίχνευση των πιθανών συσχετισμών μεταξύ των τεσσάρων όρων μάς παρέχει σαφή κριτήρια για να διακρίνομε τους διαφορετικούς τρόπους που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και σημασιοδοτούν τις σχέσεις μεταξύ φυσικών και πολιτισμικών αξιών. Ένα λειτουργικό κριτήριο για να ανιχνεύσομε πώς συναρθρώνεται το κοσμολογικό με το κοινωνικό σύμπαν στο αξιακό επίπεδο, είναι να ερευνήσομε τις ιεραρχικές σχέσεις που, στη συνείδηση μιας ορισμένης κοινωνίας, συνδέουν το ζεύγος *ανεξαρτησία vs υποταγή* με το ζεύγος *ζωή vs θάνατος*. Οι διαφορετικές σημασιοδοτήσεις που θα διαγνώσομε σ' αυτό το πεδίο παραπέμπουν σε διαφορετικά ιδεολογικά και κοσμοθεωρητικά πρότυπα. Έτσι, προκύπτει μια πλούσια και έγκυρη τυπολογία, που συνιστά λειτουργικό ερευνητικό εργαλείο για την αναγνώριση και τυπολόγηση των πολιτισμικών συστημάτων της ευρωπαϊκής ηπείρου.¹⁶

Γ. Η συνάρτηση χώρος – χρόνος. Ένα συναφές τυπολογικό κριτήριο για τη διάκριση των πολιτισμικών συστημάτων είναι η αντίληψη που έχει μια ανθρωπινή κοινωνία για το χώρο και το χρόνο και τη μεταξύ τους σχέση. Σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο, διακρίνομε *πολιτισμούς του χώρου* και *πολιτισμούς του χρόνου*, που αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές πολιτισμικές κατευθύνσεις, ιστορικά υπαρκτές και αντίπαλες. Οι πολιτισμοί *του χώρου* χαρακτηρίζονται από την προτεραιότητα που παίρνει μέσα στο κοσμοείδωλο της αντίστοιχης κοινωνίας ο τόπος, η γενέθλια γη, προτεραιότητα που εκφράζεται με μια σχέση άμεσης εξάρτησης από τη γη και τα αγαθά της. Η αντίληψη του θείου συνδέεται με τις δυνάμεις της φύσης. Και η συνείδηση ταυτότητας του ανθρώπου διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το γεωγραφικό του χώρο. Η αντίληψη του χρόνου είναι κυκλική, σύμφωνη με την εμπειρία του κύκλου των εποχών και της εναλλαγής μέρας και νύχτας· μια εμπειρία που υποβιβάζει τον παράγοντα χρόνο και δίνει την αίσθηση μιας άχρονης ενδοκοσμικής αιωνιότητας. Το αξιακό του σύστημα ορίζεται από την προτεραιότητα των φυσικών αξιών. Οι πολιτισμοί *του χρόνου*, αντίθετα, χαρακτηρίζονται από την εμμονή στην προτεραιότητα του χρόνου, η οποία εκφράζεται με τη συνεχή μετακίνηση, την αποδημία, την ελεύθερη περιπλάνηση. Στη νεωτερική εκδοχή τους τυπολογούνται με σημεία αναφοράς τον *τροχό* (κίνηση – μεταβολή) και το *ρολόι* (αυστηρή οργάνωση του χρόνου εργασίας). Η αντίληψη του χρόνου είναι γραμμική, σε διαρκή ροή, και συναρτάται με την ιδέα της συνεχούς εξέλιξης. Στους πολιτισμούς αυτούς απουσιάζει ο σύνδεσμος με ένα γενέθλιο τόπο. Στη μυθολογία τους η παρουσία της γης συρρικνώνεται στο μέγιστο βαθμό και οι φυσικές αξίες υποβιβάζονται. Σύμφωνα μ' αυτό το κοσμοείδωλο διαμορφώνεται και η αντίληψη του θείου, κατ' αντιδιαστολή προς τη φύση και τις αξίες της· η περιοχή του θεού είναι ένα μεταφυσικό επέκεινα. Κι αυτό ευνοεί τη μετάθεση του κέντρου βάρους στην εσωτερική ζωή του ανθρώπου και στη μετά θάνατον ζωή. Στις αφετηρίες του το πρότυπο αυτό συνδέεται με τις νομαδικές κοινωνίες και το δαιμόνιο (ύλη vs πνεύμα/φύση vs μεταφυσική), στη νεότερη φάση

¹⁶ Βλ. στα βιβλία μας *Δημοτικό τραγούδι*, ό.π., σ. 188-206, 300-312 και «*Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου*». *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, Αθήνα 42006: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 141-152.

του με εκφάνσεις του βιομηχανικού και τεχνικού πολιτισμού. Ανάμεσα σ' αυτά τα δύο αντίπαλα πρότυπα τοποθετείται μια τρίτη εκδοχή, που διακρίνεται από τη σταθερή ροπή εξισορρόπησης και σύνθεσης των βιωμάτων του χώρου και του χρόνου, σε μια ενιαία αντίληψη του *χωρο-χρόνου*. Η αντίληψη αυτή συνοδεύεται μ' ένα αίσθημα συγγένειας των ανθρώπων που κατοικούν στον ίδιο τόπο. Η κοινή τοπική καταγωγή γίνεται ο κυριότερος παράγοντας κοινωνικής συνοχής. Το πρότυπο αυτό, αντιπροσωπεύει μια εξισορρόπηση των αντιθέτων, που εκφράζεται σε ορισμένα διακριτικά χαρακτηριστικά, που το αντιδιαστέλλουν τόσο από τον ένα όσο και από τον άλλο ακραίο πόλο. Τέτοια η σχέση με τον τόπο και τη φύση, που δεν είναι ούτε σχέση εξάρτησης ούτε σχέση αποκλεισμού, αλλά σχέση οικειότητας και αρμονίας του ανθρώπου με τη φύση. Ο τόπος αναγνωρίζεται ως το κατ' εξοχήν πεδίο ενεργοποίησης, δημιουργίας και ολοκλήρωσης του ατόμου και της κοινότητας. Στη μυθολογία αυτών των πολιτισμών η αντίληψη του θείου είναι ενδοκοσμική. Ο χώρος της θεότητας είναι η δεύτερη, μυστική διάσταση του φυσικού κόσμου, όπου λειτουργεί το θαύμα της *Θεοφάνειας*. Για να διακρίνουμε αυτή την εκδοχή από την πρωτογενή κουλτούρα του χώρου, την ονομάζουμε «κουλτούρα της εντοπιότητας».¹⁷

Γ.1. Ιστορία κυκλική, γραμμική, σπειροειδής. Συναφής προς τη συνάρτηση *χώρου – χρόνου* είναι η τυπολογία που αφορά την αντίληψη για την *πορεία της ιστορίας*, όπου διακρίνονται τρεις διαφορετικές αντιλήψεις για την ιστορική εξέλιξη: *κυκλική, γραμμική και σπειροειδής*. Η *κυκλική πορεία* εκφράζει την αντίληψη ότι η ιστορική κανονικότητα συντίθεται από έναν ατέρμονο κύκλο ανατάσεων και πτώσεων, ακμής και παρακμής και συνδυάζεται με την ιδέα της αντιστοιχίας των εποχών, που υπονοεί περιοδική επαναφορά ανάλογων συνθηκών και ιστορικών παραγόντων. Η *γραμμική αντίληψη* κατανοεί την Ιστορία ως μια συνεχή ανοδική πορεία προς την τελειότητα (δυναμοκεντρικό μοντέλο). Συνδέεται με την αιτιοκρατική λογική του ιστορικισμού και με τον ντετερμινισμό της ιουδαιοχριστιανικής κοσμολογίας.¹⁸ Η *σπειροειδής αντίληψη* της ιστορίας εκφράζει την ιδέα μιας βαθμιαίας (= σπειροειδούς) ιστορικής ανάπτυξης, με διακοπές και άλματα, που τροφοδοτούνται από τη συσσώρευση ανεπαίσθητων ποσοτικών αλλαγών ή/και από την αντίθεση και τη σύγκρουση των διαφόρων δυνάμεων και τάσεων μέσα σε μια δοσμένη κοινωνία. Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό η τυπολογία αυτή συναρτάται και συναρθρώνεται με τους

¹⁷ Τη μεθοδολογική αυτή πρόταση διατυπώσαμε για πρώτη φορά στο *Ι' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*: Ε. Γ. Καψωμένος, «Πολιτισμοί του χώρου και πολιτισμοί του χρόνου», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, Οκτ. 2006), τ. Α', Χανιά 2011: Φιλολογ. Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», σ. 33-66, όπως συμπληρώθηκε στο *ΙΑ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Ρέθυμνο, 2011): «Η Κρήτη και το Μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο». Βλ. την ανακοίνωση στην πλήρη μορφή της: «Η νεοελληνική κουλτούρα και το μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 1 (Ιαν.-Απρ. 2011), σ. 47-70, όπου και η βιβλιογραφία.

¹⁸ A. de Benoist, *Η Θρησκεία της Ευρώπης*, Αθήνα 1982: Εκδ. Ελεύθερη σκέψις [γαλλ. πρωτότ.: «La religion de l'Europe», revue *Elements* 36 (automne 1980), Paris, Groupement de Recherche et d'Études pour la Civilisation Européenne (= G.R.E.C.E.)].

πολιτισμούς του χώρου, του χρόνου ή της εντοπιότητας.¹⁹

Γ.2. Παρόν – παρελθόν, μνήμη – λήθη. Μια άλλη συμπληρωματική διάσταση μας δίνει το κριτήριο *μνήμη – λήθη*. Η συνάρτηση αυτή συνοψίζεται στην ακόλουθη αρχή: *εφόσον μια κουλτούρα αναγνωρίζει την ύπαρξή της μόνο μέσα από την αναγνώριση των σταθερών κανόνων της μνήμης της, η συνέχεια της μνήμης και η συνέχεια της ύπαρξής της ταυτίζονται* (René Magritte, «Μνήμη»). Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο μηχανισμός *μνήμης – λήθης* συνιστά ένα ουσιώδες κριτήριο για την τυπολόγηση των πολιτισμικών συστημάτων, καθώς αναδείχνει τη σημασία της ιστορικής μνήμης για την επιβίωση ενός πολιτισμού. Η λειτουργία του μηχανισμού *μνήμης – λήθης* εκδηλώνεται στον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τη σχέση *παρόντος-παραελθόντος*. Ωστε, οι συναρτήσεις *παρόν – παρελθόν, μνήμη – λήθη* συνιστούν μια συνάρτηση αποκαλυπτική για την αντίληψη που έχει ένα συλλογικό υποκείμενο για την ιστορία και τη σχέση του μαζί της.²⁰

Δ. Η συνάρτηση ορθολογισμός – μυστικισμός. Η συνάρτηση *ορθολογισμός – μυστικισμός* αναφέρεται στα κριτήρια με τα οποία ο άνθρωπος προσεγγίζει, κατανοεί και ερμηνεύει τον κόσμο και τη σχέση του μαζί του, δηλ., με τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου. Μυστικισμός και ορθολογισμός αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς και αντίπαλους τρόπους αντίληψης και κατανόησης του κόσμου: μέσω της μυστικής εμπειρίας και της ενόρασης ο μυστικισμός· μέσω της λογικής σκέψης, σε συνάρτηση με την εμπειρία των αισθήσεων ο ορθολογισμός. Ο μυστικισμός βασίζεται στην πίστη για την αλήθεια του μυστικού βιώματος και δε χρειάζεται επαλήθευση. Ο ορθολογισμός βασίζεται στη λογική αποδειξιμότητα και στην εμπειρική επαλήθευση των αξιωμάτων του. Από τις επισημάνσεις αυτές γίνεται φανερή η λειτουργικότητα αυτού του κριτηρίου για μια γενική τυπολόγηση των πολιτισμικών συστημάτων. Με γνώμονα τις πιθανές σχέσεις ανάμεσα στους δύο πόλους, μπορούμε θεωρητικά να προβλέψουμε τρεις τουλάχιστον βασικούς τύπους αντίληψης και σημασιότητας: **α)** Απόλυτη προτεραιότητα της μυστικής εμπειρίας έναντι του ορθού λόγου. **β)** Απόλυτη προτεραιότητα του ορθού λόγου έναντι της μυστικής εμπειρίας. **γ)** Συγκερασμό και σύνθεση ορθολογισμού και μυστικισμού. Στην πρώτη εκδοχή, η προτεραιότητα της μη επαληθεύσιμης μυστικής εμπειρίας καθιερώνει ένα χάσμα ανάμεσα στη μυστικιστική θεώρηση του κόσμου και στην άμεση εμπει-

¹⁹ Από τις δικές μας έρευνες προκύπτει ότι η αντίληψη της *γραμματικής πορείας της ιστορίας* χαρακτηρίζει τους *πολιτισμούς του χρόνου*, ενώ η αντίληψη της *κυκλικής πορείας της ιστορίας* χαρακτηρίζει τους *πολιτισμούς της εντοπιότητας* (Ε. Γ. Καψωμένος, «Πολιτισμοί του χώρου...», ό.π., σ. 33-66: 60-62).

²⁰ Βλ. τις σχετικές μελέτες μας: «Το ιστορικό βίωμα στην Κυπριακή λογοτεχνία», *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Οι Τέχνες και τα Γράμματα στην Κύπρο»* (Αλικιανού, 5-8 Αυγούστου 2010), Χανιά – Λευκωσία 2012: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κυπριακής Δημοκρατίας – Εταιρεία Κρητικών Σπουδών – Ίδρυμα Καψωμένου, σ. 185-218· ο ίδιος, «Πολιτισμικοί κώδικες στην κυπριακή λογοτεχνία», στο Μ. Πιερός (επιμ.), *Διά ανθύμνησιν καιρού και τόπου. Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του Κόσμου της Κύπρου. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 6-9/10/2012), Λευκωσία 2015: Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού – Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, σ. 633-654.

ρία των αισθήσεων· διάσταση που οδηγεί δυνητικά στην αμφισβήτηση της αλήθειας του ορατού κόσμου (που σε ορισμένους πολιτισμούς φτάνει ως το σημείο η εικόνα του ορατού κόσμου να θεωρείται ψευδής και παραπλανητική) και στην εδραίωση της πεποίθησης ότι ο αληθινός κόσμος δεν είναι προσιτός στις αισθήσεις. Έτσι εισάγεται ένας διυσμός, που αντιπαραθέτει στον ορατό, υλικό, φυσικό κόσμο, που είναι πλάνη, τον αόρατο πνευματικό, μεταφυσικό κόσμο, που είναι η μόνη πραγματικότητα. Η κοσμοθεώρηση αυτή συνδέεται με τους πνευματικούς πολιτισμούς της Ανατολής, που εισήγαγαν τις μεταφυσικές θρησκείες. Η δεύτερη εκδοχή, στην ακραία της έκφραση, της απόλυτης προτεραιότητας του λόγου (*ratio*), οδηγεί σε μια υλιστική αντίληψη του κόσμου, που απορρίπτει τη μυστική εμπειρία και την ιδέα του θεού και εγκαθιδρύει στη θέση τους την παντοδυναμία του ανθρώπου (*αθεΐα*), υποκειμενικοποιώντας τις ηθικές αξίες.

Η **τρίτη εκδοχή**, όπου η ισορροπία μυστικισμού και ορθολογισμού αποτελεί δομικό συστατικό της κουλτούρας, αντιπροσωπεύει ένα σαφώς διαφορετικό πρότυπο, όπου συνυπάρχει ο ορθός λόγος με την εμπειρία του θαύματος. Για να δώσουμε ένα εύληπτο παράδειγμα, η συνύπαρξη αυτή χαρακτηρίζει τον *ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, στον οποίο οι μελετητές διακρίνουν μια σύνθεση ελληνισμού-χριστιανισμού, όπου συνυπάρχουν αφενός το ενιαίο μυθικό σύμπαν και οι θεμελιώδεις αρχές της προχριστιανικής ελληνικής παράδοσης, αφετέρου τα ηθικά πρότυπα της ελληνορθόδοξης παράδοσης.

Με τη συνάρτηση *ορθολογισμός – μυστικισμός* συνάπτονται ορισμένες σημαίνουσες συναρτήσεις, που συνιστούν ουσιώδη κριτήρια για την ανίχνευση του ιδιαίτερου στίγματος ενός πολιτισμού.

Δ.1. Η σχέση ανθρώπου – θεού. Ενιστικές και δειστικές κοσμολογίες. Και πρώτα απ' όλα, η *σχέση ανθρώπου – θεού*, προνομιακό θέμα των κοσμολογικών μύθων. Οι ποικίλες διαστάσεις και προοπτικές αυτής της σχέσης, όπως κατανοείται και μυθολογείται από τους διάφορους πολιτισμούς, τροφοδοτούν μια πλούσια και πολυεπίπεδη τυπολογία. Πρώτα απ' όλα, το θείον είναι προκοσμική ή ενδοκοσμική οντότητα; Είναι ο Δημιουργός που προϋπήρχε του Κόσμου και θα συνεχίσει και «μετά την καταστροφή του» να υπάρχει εσαεί ή είναι ενδοκοσμική οντότητα, που συνυπάρχει με τον άνθρωπο και τα άλλα όντα σε έναν Κόσμο αυτοφυή (ενιστική vs δειστική κοσμολογία); Το θείο συναρτάται με φυσικές ή μεταφυσικές δυνάμεις, είναι ένα ή πληθυντικό (μονοθεϊσμός vs πολυθεΐα); Σε σχέση με τα αξιακά πρότυπα, πού δίδεται η προτεραιότητα; στις φυσικές-ζωικές αξίες ή στις ηθικές-πνευματικές αξίες; Η ανθρώπινη ηθική ταυτίζεται με τη θεία θέληση ή αναπόκειται στην αυτεξουσιότητα του ανθρώπου; Η θεία δικαιοσύνη είναι ηθικά ουδέτερη, επιεικής ή άτεγκτη; Παραπέμπει σε *θεό-τιμωρό*, *θεό-πατέρα* ή *θεό-συναγωνιστή*; Ποια είναι η στάση του ανθρώπου απέναντι στο θεό: πίστη και υπακοή, που εκδηλώνεται με τελετουργικές ιεροπραξίες (παραδοσιακή θρησκευτικότητα), σχέση αντίθεσης και αξίωση ισότητας («προμηθεϊκή ιδέα», στην προέκταση του αρχέτυπου ανθρωποκεντρικού μύθου του Προμηθέα) ή απόλυτη άρνηση της ύπαρξης του θεού και απόρριψη της μεταφυσικής (νεωτερική αθεϊστική φάση του δυτικού πολιτισμού); Το κριτήριο αυτό, αυταπόδεικτα έγκυρο και

επιχειρησιακό, επιδέχεται ωστόσο συμπλήρωση και εμπλουτισμό και με άλλες παραμέτρους, όπως η ύπαρξη ή μη δογμάτων και αιρέσεων ή μεταφυσικής του κακού (σατανισμός κ.τ.ό), ο βαθμός συνέπειας του ατόμου με τα επίσημα πρότυπα, συνύπαρξη μονοθεϊσμού και παγανισμού και άλλα πιθανά κριτήρια που αναδεικνύουν οι εθνικές ή τοπικές ιδιομορφίες.

Δ.2. Η συνάρτηση κάλλους – αγαθού. Ένα παράλληλο και συμπληρωματικό κριτήριο είναι η συνάρτηση κάλλος – αγαθό, που παραπέμπει στον τρόπο που γίνεται κατανοητή η σχέση μεταξύ φυσικών (κάλλος) και ηθικών αξιών (αγαθό). Οι πολιτισμικά σημαίνουσες σχέσεις είναι η σχέση αντίθεσης και η σχέση ταυτότητας. Η σχέση αντίθεσης (κάλλος vs αγαθό) υπονοεί την ταξινόμηση του κάλλους στις υλικές, δηλ. υποδεέστερες αξίες και του αγαθού στις ανώτερες, πνευματικές αξίες, παραπέμποντας στις αντιθέσεις *υλικό vs πνευματικό, φυσικό vs μεταφυσικό*, όπου η σημασιοδότηση του κάλλους εμπεριέχει μια πιθανή κλίμακα αρνητικών ταυτίσεων, που, με αφετηρία τη συνάρτηση *κάλλος= υλική, (ζωική) αξία*, και ενδιάμεσο την «παραπλανητική ομοιότητα» με τις πνευματικές αξίες, φτάνει ως την ταύτιση του γυναικείου κάλλους με το κακό (γυναίκα-αράχνη). Αντίθετα, η ταύτιση του κάλλους με το αγαθό παραπέμπει σε ένα ενιαίο σύμπαν, όπου φυσικές και ηθικές αξίες συνδέονται με σχέση αναλογίας, ισοδυναμίας ή ταύτισης [κάλλος= αγαθό]. Ωστε το κριτήριο αυτό προσφέρεται αφενός για τη διάκριση μεταξύ ενιστικών και δυσιστικών κοσμολογιών, αφετέρου για εσωτερικές ταξινομήσεις μέσα σε κάθε τυπολογική κατηγορία.²¹

Δ.3. Η συνάρτηση ζώντες – νεκροί. Ένα κριτήριο που συνδέει τη συνάρτηση ενιστικό –δυσιστικό σύμπαν με τη συνάρτηση παρόν-παρελθόν είναι ο τρόπος που γίνεται αντιληπτή η σχέση *ζωντανών και νεκρών* στα μνημεία του λόγου, στις δοξασίες του λαού και στις συναφείς εθιμικές τελετουργίες. Η αντίληψη αυτής της σχέσης προσφέρει μια ευρεία κλίμακα τυπολογικών γνωρισμάτων, που θα μπορούσε να αποτελέσει συμπληρωματικό κριτήριο για την τυπολόγηση των πολιτισμικών συστημάτων. Τον ένα πόλο σ' αυτή την κλίμακα κατέχει η αντίληψη για τη θετική σχέση των δύο όρων, με ακραία έκφραση τη λατρεία των νεκρών· τον άλλο πόλο κατέχει η αρνητική σχέση, με ακραία έκφραση τη μυθολογία των βρικολάκων. Η τυπολογία που κλιμακώνεται ανάμεσα στους δύο πόλους (σχέση *ευφορίας vs σχέση δυσφορίας*) έχει ορισμένες συναρτήσεις. Η δυσφορική σχέση υπονοεί ένα αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και στον κόσμο των νεκρών, όπου η υπέρβαση των ορίων σημασιοδοτείται αρνητικά και τροφοδοτεί τον μεταφυσικό τρόπο. Η ευφορική σχέση υπονοεί ένα ενιαίο σύ-

21 Βλ. E. G. Kapsomenos, «Le corps nu et le code du Beau et du Bon dans la littérature et la culture néohelléniques» [«Το γυμνό σώμα και ο κώδικας του κάλλους και του αγαθού στη νεοελληνική λογοτεχνία και κουλτούρα»], *Actes du XVIIIe Colloque International des Néohellénistes des Universités francophones: Le corps dans la langue, la littérature, l'histoire, les arts et arts du spectacle* (15-17 Mai 2003), Paris 2005: Université de Paris-Nanterre. Département de Grec, *Société Culturelle Néo-hellénique*, σ. 38-396· ο ίδιος, «Η ταύτιση του κάλλους με το αγαθό. Ένας νεοελληνικός αξιακός κώδικας στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία», *Πρώιμη νεοελληνική δημόδια γραμματεία. Γλώσσα, παράδοση και ποιητική. Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2012: Βικελαία Δημόσια Βιβλιοθήκη, σ. 87-102.

μπαν, όπου η υπέρβαση των ορίων μεταξύ ζώντων και νεκρών σημασιοδοτείται θετικά (στην ομηρική «νέκυια» ο Οδυσσεάς κατεβαίνει στον Άδη για να μάθει από τους νεκρούς την «αποφασιστική πληροφορία», πώς θα μπορέσει να γυρίσει στην πατρίδα). Στη νεοελληνική λαϊκή μυθολογία, ζώντες και νεκροί συναποτελούν μια κοινότητα, που συνδέεται με στενούς δεσμούς οικειότητας, αλληλεγγυότητας, κοινής ευθύνης, που δεν τη διαταράσσει κανείς μεταφυσικός τρόμος.²²

Δ.4. Ανιμιστική μεταφορά vs μυστικιστική μεταφορά. Συναφές με τα προηγούμενα είναι το κριτήριο του μεταφορικού λόγου, όπου η σημαίνουσα διάκριση είναι *ανιμιστική μεταφορά vs μυστικιστική μεταφορά*. Στην εικονοπλασία της *μυστικιστικής μεταφοράς* υπόκειται η αρνητική σχέση υποκειμενικού και αντικειμενικού κόσμου. Ο εξωτερικός κόσμος νοείται ως αλλότριος και η αποξένωση απ' αυτόν είναι προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εσωτερικού κόσμου. Η «αποξένωση» από τον αντικειμενικό κόσμο συνδέεται με τη δειστική αντίληψη του κόσμου και τροφοδοτείται από τις μεταφυσικές μυθολογίες. Αντίθετα, στην εικονοπλασία της ανιμιστικής μεταφοράς υπόκειται η ιδέα της ταύτισης υποκειμενικού και αντικειμενικού κόσμου, δηλ. η ενιστική κοσμολογία, που παραπέμπει στο έμψυχο σύμπαν της αρχαίας προχριστιανικής και της νεοελληνικής λαϊκής μυθολογίας, όπου το θείο είναι ενδοκοσμική οντότητα και όπου η φύση αποτελεί τον προνομιακό δεύτερο όρο σύγκρισης, που θα πει, το πρότυπο για τον άνθρωπο, τις ιδιότητες, τα αισθήματα, τις συμπεριφορές και τις αξίες του. Αυτό προϋποθέτει την πίστη στην πραγματικότητα του ορατού κόσμου και την αντίληψη ότι η φύση αποτελεί το πεδίο ευδαιμονίας και ολοκλήρωσης του ανθρώπου.²³

Ε. Η συνάρτηση ταυτών – έτερον. Ένα ουσιώδες κριτήριο για τη διάκριση των πολιτισμικών συστημάτων, όπως και για εσωτερικές διακρίσεις μεταξύ συγγενών συστημάτων προσφέρει η αντιθετική συνάρτηση *ταυτών vs έτερον*. Σύμφωνα με την τυπική λογική η σχέση δύο εννοιών (και των αντίστοιχων αντικειμένων αναφοράς) ορίζεται είτε ως ομοιότητα-ταυτότητα είτε ως αντίθεση-αντίφαση. Σ' αυτό το πλαίσιο, η αντίληψη για τη *μη σύζευξη των αντιθέτων* αποτελεί θεμελιώδη κανόνα της λογικής, συνεπώς και του ρασιοναλισμού. Κι ωστόσο, η αρχή αυτή, ως σύστημα αντίληψης και σημασιοδότησης του κόσμου, αμφισβητήθηκε ως κομφορμιστική και υπεύθυνη για τον ακρωτηριασμό της μυστικής εμπειρίας και τη διάρρηξη της ενότητας υλικού και πνευματικού κόσμου, από το υπερρεαλιστικό κίνημα του 20^{ου} αιώνα, που επιχείρησε να την ανατρέψει και να καθιερώσει τη «νομιμότητα» του *παράλογου*. Μια τρίτη εκδοχή αντιπροσωπεύει η ελληνική παράδοση, όπου συνυπάρχουν, από τα χρόνια της αρχαίας σοφιστικής, η αρχή της μη σύζευξης και η αρχή της σύζευξης των αντιθέτων, ο ορθός λόγος και η αντιφατικότητα. Έτσι διαμορφώνεται ένα τυπολογικό κριτήριο, που συμπεριλαμβάνει το λογικό, το παράλογο και τη συνύπαρξη και σύνθεση των

22 Ε. Γ. Καψωμένος, «Η κοινότητα ζώντων και νεκρών στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Το Βιβλίο του Άρη. Μνήμη Άρη Αλεξάκη*, Ιωάννινα/Montpellier 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Université Paul-Valéry, Montpellier III, σ. 237-266.

23 Ε. Γ. Καψωμένος, «Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου». *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, ό.π., σ. 203-251: 230-231 ("Lo Spirito Terrestre").

αντιθέσεων· και σε συνάφεια μ' αυτά, τις συναρτήσεις *δυνατό – αδύνατο, εφικτό – ανέφικτο*, ως κριτήρια για περαιτέρω εξειδικεύσεις. Για τη λειτουργικότητα αυτού του κριτηρίου παραπέμπουμε στην *αρχή της εναρμόνισης των αντιθέτων*, ως διακριτικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτισμικού προτύπου.²⁴

ΣΤ. Η συνάρτηση έκφραση – περιεχόμενο. Ένα ενδιαφέρον τυπολογικό κριτήριο που θα μπορούσε να φωτίσει το κρίσιμο πρόβλημα της συμβατότητας των πολιτισμικών συστημάτων της ευρωπαϊκής ηπείρου, είναι αυτό που διακρίνει τις κουλτούρες σ' εκείνες που στρέφονται κυρίως προς το *περιεχόμενο* και σε εκείνες που στρέφονται κυρίως προς την *έκφραση*.²⁵ Μια κουλτούρα που στρέφεται προς το *περιεχόμενο* έχει ως κύρια αντίθεση τη σχέση: *οργανωμένο vs ανοργάνωτο*. Καταφάσκει το σκέλος «οργανωμένο», που αντιστοιχεί στον «κόσμο» (με την αρχαία έννοια, αρμονία), και αντιτίθεται στην «εντροπία» (δηλαδή στη ροπή που οδηγεί στο χάος). Αντιλαμβάνεται πάντα εαυτήν ως ενεργητική αρχή που πρέπει να επεκταθεί και θεωρεί τη μη-κουλτούρα ως τη σφαίρα της δύναμει επέκτασής της. Από την άλλη, οι κουλτούρες που στρέφονται κυρίως προς την *έκφραση*, έχουν ως βασική αντίθεση τη σχέση: *ορθό vs λανθασμένο*. Εδώ, μπορεί να μην υπάρχει καμιά απόπειρα επέκτασης. Οι αντίστοιχοι πολιτισμοί τείνουν να περιοριστούν στα όριά τους, να διαχωρίσουν τη θέση τους από καθετί που σημασιοδοτούν ως λανθασμένο. Οι πολιτισμοί αυτοί δεν ξεχωρίζουν τη *μη-κουλτούρα* από την *αντι-κουλτούρα* και συνεπώς δεν θεωρούν ότι προσφέρεται ως χώρος για την επέκταση της κουλτούρας. Αυτό συνιστά ένδειξη ότι οι πολιτισμοί αυτοί δεν έχουν τάσεις επέκτασης. Η εφαρμογή αυτής της τυπολογίας στα ευρωπαϊκά πολιτισμικά συστήματα θα μπορούσε να μας δείξει ποια απ' αυτά έχουν επεκτατικές και ποια απομονωτικές τάσεις κι επομένως ποια κινδυνεύει να επιβληθούν εις βάρος των άλλων.

Ζ. Απόσβεση της ιστορικής μνήμης. Ένα άλλο συμπληρωματικό κριτήριο παρέχει η λειτουργία του μηχανισμού *μνήμης – λήθης*. Σύμφωνα με τη σημειωτική των πολιτισμικών συστημάτων (Lotman-Ouspenski, ό.π.), η συλλογική μνήμη έχει ορισμένα όρια. Η χωρητικότητά της καθορίζει την απόσβεση ορισμένων «κειμένων» και την εγγραφή άλλων. Η επιλογή των γεγονότων και εμπειριών που θα μεταλλαθούν σε «κείμενα», δηλαδή θ' αξιολογηθούν ως «ουσιώδη» και θα απομνημειωθούν, πραγματοποιείται κάθε φορά σύμφωνα με τις ιδιαίτερες σημειωτικές νόρμες της δεδομένης κουλτούρας. Σε περιόδους οξείας κοινωνικής διαπάλης στο χώρο της κουλτούρας δημιουργούνται επιτακτικές πιέσεις να λησμονηθούν ορισμένες απόψεις της ιστορικής εμπειρίας και ν' απομνημειωθούν στη θέση τους άλλες. Μια τέτοια διαπάλη συντελείται αθόρυβα στα χρόνια μας ανάμεσα στους εθνικούς πολιτισμούς και στην κουλτούρα που προωθείται μέσα

24 Ε. Γ. Καψωμένος, «Η αρχή της συνύπαρξης των αντιθέτων. Ένας αισθητικός και πολιτισμικός κώδικας στη νεοελληνική λογοτεχνία (από το 17^ο στον 20^ο αιώνα)», στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών «Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα»* (Βουκουρέστι, 2-4/6/2006), τ. Β', Αθήνα 2007: Ελληνικά Γράμματα, σ. 23-36.

25 Βλ. J. Lotman – Β. Ouspenski, *Sémiotique de la culture russe*, ό.π., σ. 21-56.

από την πρακτική των ποικίλων μέτρων ομογενοποίησης που επιβάλλουν στα κράτη μέλη τα κεντρικά όργανα και οι θεσμοί της Ε.Ε. και τα οποία, όντας αμιγώς οικονομικά, αγνοούν το πολιτισμικό κριτήριο. Στη διαπάλη αυτή την πλεονεκτική θέση έχει η οικονομικά κυρίαρχη κουλτούρα, της οποίας οι αξίες ως άμεσα εκμεταλλεύσιμες, καθίστανται «ουσιώδεις» και επομένως απομνημονεύσιμες. Εδώ προστίθεται και ο ασύμμετρα μεγάλος ρόλος που έχει παραχωρηθεί στα σύγχρονα ΜΜΕ, τα οποία, ως αυτόνομοι ιδεολογικοί μηχανισμοί (με την αλτσεριανή έννοια) παρεμβαίνουν κυριαρχικά και δημιουργούν τεχνητά, δηλαδή ανεξάρτητα από τη δυναμική των πραγματικών αντιθέσεων και των κοινωνικών αιτημάτων, μια συντριπτική συσσωρευση ευνοϊκών παραγόντων για τα πολιτιστικά προϊόντα των ισχυρών εξωευρωπαϊκών παραγωγών, εξουδετερώνοντας οποιανδήποτε κοινωνική διαλεκτική, στο πεδίο των πολιτισμικών αξιών και αγαθών. Αυτό που θα προκύψει απ' αυτή την τεχνητή ανισορροπία, δεν μπορεί ασφαλώς να συνιστά, στο πεδίο του πολιτισμού, ένα εσωτερικά συνεπές σύστημα, όπου θα έχουν επιτευχθεί με φυσιολογικούς ρυθμούς οι κρίσιμες ισορροπίες. Θα είναι ένα εν πολλοίς τυχαίο συνονθύλευμα ετερόκλητων στοιχείων, μια «μη-κουλτούρα», με την ειδική ορολογία.

Δε θα 'ταν, λοιπόν, υπερβολή να πούμε ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση προωθείται, ανυποψίαστα, με ιστορικά ιλιγγιώδεις ρυθμούς, υπό συνθήκες ενός ανεξέλεγκτου πολιτισμικού βιασμού, που αν δεν ελεγχθεί, με συνειδητές και δραστηκές ρυθμίσεις εξισορόπησης, θα οδηγήσει, με μαθηματική ακρίβεια, μέσα από το μηχανισμό μνήμης – λήθης, στην εκτόπιση μεγάλου τμήματος της συλλογικής μνήμης που στηρίζει τις περιφερειακές κουλτούρες, για να «χωρέσουν» τα πλέον «αξιομνημόνευτα» από τα εισαγόμενα πολιτιστικά προϊόντα. Αυτό, με τη σειρά του, μπορεί να επισπεύσει την αποδιοργάνωση των εθνικών και τοπικών πολιτισμών, σε βαθμό που η αλλοτριωμένη μνήμη και η πειθαναγκαστική δύναμη του συρμού να απωθεί στο περιθώριο ό,τι αποτελεί την ιδιοσυστασία των ευρωπαϊκών λαών. Κι έτσι, οι «περιφερειακοί» πολιτισμοί θα οδηγηθούν με ταχύτερους ρυθμούς στην αποδυνάμωση της φυσικής γλώσσας και της πολιτισμικής μνήμης τους, και θα αντιμετωπίσουν τον άμεσο κίνδυνο να εξαφανιστούν ως ιστορικές συλλογικές οντότητες.

Κατακλείδα

Ένα πρώτου μεγέθους πρόβλημα είναι, λοιπόν, πώς να συμβιβαστεί η διεθνής μαζική κουλτούρα του κατώτερου κοινού παρονομαστή με την *πολιτισμική ιδιαιτερότητα των ευρωπαϊκών λαών και εθνοφυλετικών ομάδων, δηλαδή με τα συστήματα αξιών που κατακτήθηκαν ύστερα από μακρές και επώδυνες διεργασίες και που αντιπροσωπεύουν ένα ανεκτίμητο και αναντικατάστατο πολιτιστικό θησαυρό.*

Τα εκκρεμή ζητήματα που τέθηκαν παραπάνω σκιαγραφούν διεθνή προβλήματα που σχετίζονται με τις επιστήμες του Ανθρώπου, συνεπώς, εμπίπτουν στην αρμοδιότητά μας και δεν υπάρχει τρόπος να τα αποφύγουμε. Οφείλομε να ερευνήσουμε συστηματικά τους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς (πρώτα πρώτα, ο καθένας

τον δικό του): τον τύπο, τον προσανατολισμό και τα αξιακά τους πρότυπα. Να μελετήσουμε το βαθμό συμβατότητάς τους. Και να αναζητήσουμε το οργανωτικό σχήμα που θα τους χωράει όλους –όχι τους μισούς– χωρίς να τους καταπιεί. Και παράλληλα να διακριβώσουμε τι αντιπροσωπεύουν τα επείσακτα στοιχεία, που μας έρχονται είτε ως ντιρεκτίβες της Commission είτε ως «αγαθά» της ελεύθερης αγοράς· και ποια σχέση ή βαθμό συμβατότητας έχουν με τους εμπράγματους πολιτισμούς της Ευρώπης. Και να διαφωτίσουμε την κοινή γνώμη και τους εκάστοτε διαχειριστές της εξουσίας, που αυτονόητα διαχειρίζονται ένα έργο που τους ξεπερνά. Αυτός είναι ο ρόλος μας, να παράγομε έγκυρη γνώση, μέσω ανιδιοτελούς και αξιόπιστης έρευνας, προς χρήση κάθε ενδιαφερομένου. Άλλο ζήτημα αν θα φτάσουν στους βασικούς αποδέκτες τους, στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, που διαχειρίζονται τις τύχες των λαών. Η δική μας ιστορική ευθύνη είναι να φροντίσουμε η απαραίτητη γνώση να είναι διαθέσιμη στην ελεύθερη αγορά των αξιών.

Η μορφή του αλόγου στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες και το ελληνικό ακριτικό τραγούδι: συγκριτική προσέγγιση

Μαργαρίτα Βακάλου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια
ΑΠΘ

Ιωάννης Κιορίδης

Διδάσκων
Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ABSTRACT

In the present contribution, the role of the horse in the Serbian heroic ballads and the Greek acritic song is examined comparatively. In the main part of the paper, we identify the similarities and differences in the literary use of the horse motif. A common finding is that there are similarities. The epic characteristics of the horse are common and varied. The relationship between master and horse is close, as is the help the horse offers to its master. The differences, however, are more plentiful. The heroes in the Serbian ballads are men only, the horses have names, the references to the opponents' horses are more than those of the acritic songs. The hero's interest for his horse is more intense in the Serbian heroic ballads. The magical and supernatural element is found in both traditions. The horse prophesies, but he also has supernatural powers and anthropomorphic characteristics. In the acritic song, however, he discusses with his master, something that is missing from the Serbian ballads. Likewise, the emphasis on the supernatural powers and the achievements of the horse is greater in the acritic songs. The study closes with a brief overview of the conclusions and the hope for a broader comparative approach between the two popular poetic traditions.

Εισαγωγή

Η μορφή του αλόγου είναι παρούσα στην επική παράδοση ήδη από τα χρόνια της *Ιλιάδας*. Απαντά, επίσης, στο βυζαντινό έπος του *Διγενή Ακρίτη* αλλά και στην επική λογοτεχνική παραγωγή των λαών της Ευρώπης.¹

Στην παρούσα συμβολή εξετάζεται η παρουσία και ο ρόλος του αλόγου σε δύο πλούσιες και συγκρίσιμες λαϊκές λογοτεχνικές παραδόσεις των Βαλκανίων: τις σερβικές ηρωικές μπαλάντες (μέσα 14^{ου}-19^{ου} αι.) και το ελληνικό ακριτικό τραγούδι.

¹ Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PGC2018-095757-B-I00: *MEHRLYN_02* (MCIU/AEI/FEDER, UE), που εκπονείται στο Πανεπιστήμιο της Σαραγόσα, υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Αλμπέρτο Μοντανέρ. Ευχαριστούμε τον Ευγένιο Κιορίδη για τη βοήθειά του στην περιλήψη που παρατίθεται στα αγγλικά.

Η συγκεκριμένη συγκριτική προσέγγιση με βάση τις δύο παραδόσεις είναι η δεύτερη από την πλευρά μας. Έχει προηγηθεί η δημοσιευμένη εισήγηση του Κιορίδη το 2018 στα πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συμποσίου που έλαβε χώρα στο Νις της Σερβίας.² Επίσης, σε πρόσφατη εισήγησή μας σε διεθνή επιστημονική διημερίδα εξετάσαμε το μοτίβο του αλόγου και τον λογοτεχνικό του ρόλο από την *Ιλιάδα* στον *Διγενή Ακρίτη* (χφ. Εσκοριάλ) και στο *Έπος του Ελ Σιντ*.³

Στο κύριο μέρος της μελέτης μας, μετά την αναφορά στα ονόματα και τα επικά χαρακτηριστικά του αλόγου στις δύο παραδόσεις, δίνεται έμφαση στη σχέση του με τον κύριό του, τον ρόλο του στη μάχη και έξω από αυτήν αλλά και τη σύνδεσή του με το μαγικό και υπερφυσικό στοιχείο. Όσον, δε, αφορά στη χρησιμοποιούμενη βιβλιογραφία, στηριχθήκαμε από σερβικής πλευράς κυρίως στις εκδόσεις των Locke και Prenz. Από ελληνικής πλευράς, διετρέξαμε ικανό πλήθος παραλλαγών από διάφορες ανθολογίες.⁴

Κύριο μέρος

Το άλογο εμφανίζεται σε πλήθος ελληνικών και σερβικών «δημοτικών» τραγουδιών, και μάλιστα σε σημαντική θέση δίπλα και μαζί με τον ήρωα. Όπως εύγλωττα σημειώνει ο Ρωμαίος,

Ο Όμηρος ανέβασε ψηλά το άλογο και το ρόλο του μέσα στο έπος. Αλλά τα δημοτικά τραγούδια του κύκλου των Ακριτών [...] έχουν ανεβάσει ακόμη ψηλότερα αυτό το ρόλο. Μαζί όμως ανέβασαν ψηλά και την προσωπικότητα του αλόγου [...].⁵

Σε ποιους, όμως, ήρωες αναφερόμαστε; Στα ελληνικά ακριτικά τραγούδια οι ήρωες είναι κυρίως άνδρες: ο Διγενής, ο Ανδρόνικος και ο υιός του, το Μικρό Βλαχόπουλο, ο Αρμούρης, ο Πορφύρης, ο Θεοφύλακτος, ο Κωνσταντής, ο Ξάντινον, ο Γιος της Χήρας, ο Γιάννης. Υπάρχουν, όμως, και ηρωίδες όπως η Αντρεϊω-

2 Ι. Κιορίδης, «Ο θάνατος του Μάρκο Κράλιεβιτς και του Διγενή Ακρίτα στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες και τα ελληνικά ακριτικά τραγούδια: συγκριτική προσέγγιση», *Niš and Byzantium XVI. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου* που διοργανώθηκε στο Νις της Σερβίας από το Πανεπιστήμιο και τον Δήμο της πόλης, 3-5/6/2017, Νις 2018: Εκδ. Misa Rakocija, σ. 449-460.

3 Μ. Βακάλου – Ι. Κιορίδης, «El caballo y su papel literario: de la *Ilíada* al *Digenis Akritis* (ms. Escorial) y al *CMC*», *Contactes entre les tradicions literàries grecollatines i orientals. Jornades científiques internacionals València*, Universitat de València- GIRLC, 17 i 18 d' octubre de 2019, προς δημοσίευση.

4 G. N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads: an Anthology*, Beograd 2011: Tanesi. Το βιβλίο περιλαμβάνει χρήσιμη εισαγωγή και ικανό αριθμό σερβικών ηρωικών τραγουδιών με τη μετάφρασή τους στην αγγλική. Από το κείμενο απουσιάζουν οι αριθμοί στίχων τους οποίους δίνουμε εμείς κατά την αναφορά μας στις εν λόγω μπαλάντες. Όσον αφορά στην έκδοση του J. O. Prenz, *El Cidy Krallevich Marko: una primera aproximación*, Madrid 1983: Literatura Americana Reunida, αυτή περιλαμβάνει μεταφρασμένα στην ισπανική δεκαπέντε ποιήματα του κύκλου του Μάρκο Κράλιεβιτς, που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο μίας πρώτης συγκριτικής προσέγγισης του Μάρκο με τον καστιλιάνο ήρωα Σιντ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σ. 38-40, στους οποίους εξετάζεται συγκριτικά η παρουσία του αλόγου στη σερβική και την ισπανική ηρωική παράδοση.

5 Κ. Ρωμαίος, *Η ποίηση ενός λαού*, Αθήνα 1968: Δωδώνη, σ. 29.

μένη Λυγερή που θυμίζει τη Μαξιμώ-ού του βυζαντινού έπους του *Διγενή Ακρίτη* αλλά και Σαρακηνοί που διαθέτουν άλογα.⁶

Από την άλλη πλευρά, στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες, οι ήρωες είναι άντρες: ο Μάρκο Κράλιεβιτς, ο Λιούιτσα Μπόγκνταν, ο Μίνα Κοστούρ, ο Μούσα Κεσέντια, ο στρατηγός Βούτσα (όλοι πρόσωπα του κύκλου τραγουδιών του Μάρκο Κράλιεβιτς). Υπάρχουν, όμως, και πρόσωπα από τους άλλους επικούς κύκλους: της Μεσαιωνικής Αυτοκρατορίας, της Μάχης του Κοσόβου, των Παρανόμων, των Ευγενών, των Μαυροβουνίων κτλ.). Πέραν των αναφορών στα άλογα των Αράβων (κοινό σημείο με τα ακριτικά τραγούδια), υπάρχουν αναφορές και στα άλογα των Τούρκων, των Λατίνων και των τριών βοεβόδων. Οι αναφορές στα άλογα των αντιπάλων των ηρώων είναι πολύ περισσότερες από ό,τι στα ακριτικά τραγούδια.⁷

Το άλογο εμφανίζεται στις δύο ηρωικές παραδόσεις με διάφορα ονόματα. Στα ακριτικά τραγούδια κυρίαρχο στοιχείο παίζει το χρώμα. Τα άλογα ονοματοδοτούνται με βάση το χρώμα τους συνολικά ή αυτό κάποιων μερών του σώματός τους. Έτσι, συμπαραστάτης του ήρωα είναι συνήθως ο *μαύρος* με τις αναφορές να είναι πάμπολλες. Στο τραγούδι «Χήρας γιος και άλογα» συναντούμε τον *ρούσο*, τον *μαυρομάτη*, τον *ασπροπόδαρο* και τον *γρίβα*.⁸ Επίσης, στο τραγούδι που ξεκινά με τη φράση *Χήρας υγιός...* τα άλογα είναι οι πρωταγωνιστές. Εκεί συναντούμε τον *Γρίβα*, τον *Μαύρη* και τον *Πέπανο*. Ο πρώτος είναι *για καβάλλα και για λεβεντιά*, ο δεύτερος *για σεφέρι και για πόλεμο* κι ο τρίτος *για μάτια και ξανθά μαλλιά*.⁹

Από την άλλη πλευρά, στις σερβικές μπαλάντες, υπάρχει βέβαια αναφορά στο χρώμα των αλόγων, δίνονται όμως τα ονόματά τους και μάλιστα με ποικιλία: ο Σάρατς του Μάρκο, ο Ρέλλα, ο Σαρίν, ο Κούλας, ο Τζόγκκο, ο Ζντραλ, ο Ντόρο.

Τα ποιητικά χαρακτηριστικά των αλόγων είναι προφανώς επικά. Στα ακριτικά τραγούδια τα διακρίνει ταχύτητα, θάρρος, αψύτητα, ορμητική κίνηση σε ξηρά και θάλασσα. Αλλά και στις σερβικές μπαλάντες τα άλογα είναι ωραία, διορατικά,

⁶ Για τη σχέση της Λυγερής με την Αμαζόνα Μαξιμώ του χφ. Κρυπτοφέρρης (Κ) του *Διγενή Ακρίτη*, βλ. E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera*, col. Nueva Roma, n. 23, Madrid 2004: CSIC, σ. 237, με αναφορά στη σχετική άποψη του Ρωμαιού. Ο μελετητής στην ανθολογία του παρέχει και μετάφραση των ακριτικών τραγουδιών στα ισπανικά.

⁷ Η απόδοση των πάσης φύσεως σερβικών ονομάτων στα ελληνικά είναι δική μας. Για τους επικούς κύκλους βλ. D. H. Low, *The Ballads of Marko Kraljević*, Cambridge 1922: University Press, σ. xxxviii. Όπως αναφέρει ο μελετητής, οι ιστορικές σερβικές μπαλάντες αποτελούν μία ευρεία κατηγορία που περιλαμβάνει διάφορους επικούς κύκλους. Ο ίδιος μεταφράζει στην αγγλική ικανό αριθμό ανά κύκλο.

⁸ E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 220, στ. 3-5. *Γρίβας* είναι το άλογο που έχει χρώμα σταχτί, βλ. *Επιτομή Λεξικού Κριαρά*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?q=%CE%B3%CF%81%CE%AF%CE%B2%CE%B1%CF%82&dq= (τελευταία πρόσβαση 19/08/2020).

⁹ Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια: εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1975: Διόνυσος, σ. 101, στ. 2-5. Ο ίδιος σε υποσημείωση στον στ. 2 αναφέρει πως η λέξη *Πέπανος* σημαίνει τον καλοθρεμμένο και είναι αρχαία. Στα παραθέματα των ακριτικών τραγουδιών ακολουθούμε το μονοτονικό.

γρήγορα, μεγαλόπρεπα, ευσεβή, ήρεμα αλλά και άγρια, δυνατά, πανούργα.¹⁰

Ποιος είναι, όμως, ο ρόλος του αλόγου και ποια η σχέση του με τον κύρη του; Στο ακριτικό τραγούδι είναι θαυμαστός φίλος και σύντροφος. Συνοδεύει τον ήρωα σε ειρήνη και πόλεμο, τον συμβουλεύει, τον συντρέχει. Όπως σημειώνει η Κοσεγιάν,

Η παρουσία των αλόγων στα ακριτικά τραγούδια κατέχει κεντρική θέση. Δεν νοείται ήρωας χωρίς τον μαύρο του, ενώ το άλογο, εκτός από το μοναδικό του μεταφορικό μέσο, είναι ο εξομολόγος του, ο συμβουλάτορας του, ο φίλος, ο σύντροφός του. Περιμένει ο Ακρίτης από το άλογο. Να τον συντρέξει, να τον αγαπά, να τον νοιάζεται, να του πει ελεύθερα τη γνώμη του. Ο εξανθρωπισμός των αλόγων και οι διαλογικές συζητήσεις ανάμεσα στο μαύρο και τον κύριό του, είναι περισσότερο από συνήθεις.¹¹

Το άλογο σπανίως δειλιάζει στο να βοηθήσει τον κύρη του όπως οι μαύροι στην «Αρπαγή της γυναικός του Διγενή»: *Οι μαύροι μου όσοι τάκουσαν ούλοι βουβοί απομείναν*.¹² Ή λιγοψυχά από το θέαμα που αντικρύζει, όπως το άλογο του μικρού Βλαχόπουλου: [*...κι' ο μαύρος λιγοκάρδισε πατώντας τα κουφάρια*].¹³

Κάποιες φορές το άλογο χρησιμοποιείται ως δώρο. Τόσο μεγάλη είναι η αξία και σημασία του. Στο τραγούδι «Του Κάστρου της Ωριάς» ο αμιράς υπόσχεται ως αμοιβή στο τουρκάκι για να πατήσει το κάστρο, εκτός από τα άλλα, και [*...άλογο καλό*].¹⁴ Αλλά και στο τραγούδι «Ο Διγενής και ο Χάρος» ο ήρωας, μεταξύ των άλλων δώρων, υπόσχεται να δώσει στον αντίπαλό του το άλογο του προκειμένου να γλυτώσει τη ζωή του.¹⁵

Κάποτε, όμως, ο ρόλος του αλόγου είναι τραγικός. Ο γιος της χήρας παρακούει τη μητέρα του στο τραγούδι «Χήρας γιος και άλογα». Ενώ αυτή του προτείνει να πάρει ένα από τα τρία άλλα τους άλογα, αλλά όχι τον γρίβα που την έκανε χήρα και της έφερε δυστυχία για τα παιδιά της, αυτός σελώνει τον γρίβα. Στο τέλος του τραγουδιού το άλογο γυρίζει πίσω μόνο του, με τη σέλα τσακισμένη, και η χήρα ξεσπά σε θρήνο.¹⁶

Η σχέση, πάντως, είναι αμφίδρομη: και ο κύρης του ενδιαφέρεται για το άλόγό του. Φροντίζει για την ετοιμασία και την ταγή του: σε δύο παραλλαγές του τραγου-

¹⁰ Στα χαρακτηριστικά του αλόγου στις μπαλάντες του Μάρκο Κράλιεβιτς αναφέρεται ο J. O. Prenz, *El Cidy Krallevich Marko...*, ό.π., σ. 38-40 με ενδιαφέρουσα σύγκριση με τον Μπαβιέκα, άλογο του καστιλιανού ήρωα Ελ Σιντ. Προφανείς λόγοι σεβασμού των ορίων έκτασης της παρούσας συμβολής δεν μας επιτρέπουν να επεκταθούμε στο παρόν θέμα στις δύο παραδόσεις.

¹¹ Χ. Κοσεγιάν, *Αρχαία επιβιώματα στα νεοελληνικά δημοτικά τραγούδια. Συμβολή στην έρευνα μέσα από το παράδειγμα –κυρίως– των Παραδοσιακών Τραγουδιών της Καρπάθου*, Αθήνα 2010: εκδ. Παπαζήση, σ. 159. Η ίδια στις σ. 159-166 ασχολείται με το άλογο και το μαγικό στοιχείο μέσα, κυρίως, από τραγούδια της Καρπάθου, ενώ δίνει έμφαση και στη σύγκριση με την *Ιλιάδα*.

¹² Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 99, στ. 10.

¹³ Ο.π., σ. 83, στ. 47.

¹⁴ Ο.π., σ. 89, στ. 14.

¹⁵ Σ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια. Ανθολογία*, Αθήνα 1987: Καστανιώτης, σ. 92, στ. 40.

¹⁶ E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 220.

διού «Ο Θάνατος του Διγενή» ο ήρωας φροντίζει να ξεδιψά τον μαύρο του.¹⁷ Στην «Αρπαγή της γυναικός του Ακρίτη» ο ήρωας ζητά βοήθεια από τους εβδομηνταπέντε μαύρους του, που είναι [...ακριβοτάγιστοι και μοσκαναθρεμμένοι].¹⁸ Σε παραλλαγή του τραγουδιού «Ο Ξάντινον», ο Σαρακηνός που συμβουλεύει τον ήρωα για το πώς θα βρει τον γιο του, τον Βασίλη, τον παρακινεί να δώσει [...φαγίν, ποτίν, ταγήν και για τον μαύρον].¹⁹ Στο τραγούδι «Του Θεοφύλακτου» ο ήρωας χτυπά μία πέτρα, ανοίγουν πέντε βρύσες και από το νερό αυτό ποτίζει τον μαύρο με τη χούφτα του.²⁰ Η αγάπη του για το άλογο ενίοτε ξεπερνά και αυτήν προς την καλή του. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το τραγούδι «Ο Ανδρόνικος και η καλή του» στο οποίο ο Κωνσταντίνος ο μικρός τού λέει για τον μαύρο του:

*Μαθαίνεις το να περπατεί, μαθαίνεις το να δρέμη,
μαθαίνεις το να έχειται τον όχλον του πολέμου,
μαθαίνεις τον και της στεριάς ωσάν και του πελάου,
ξεχάνεις και της λυερής της γλυκοποθητής σου.²¹*

Αλλά και στις σερβικές μπαλάντες το άλογο είναι αχώριστος φίλος και σύντροφος σε πόλεμο και ειρήνη. Συμμετέχει ενεργά στα κατορθώματα του ήρωα. Τον βοηθά και τον βγάζει από τη δύσκολη θέση. Στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς και ο Λιούτιτσα Μπόγκνταν» ο ήρωας ομολογεί σε α΄ πρόσωπο:

*Μ' έτρεψε σε φυγή ο Λιούτιτσα Μπόγκνταν,
πάνω στη φίνα αραβική φοράδα του.
Κι αν δεν ήταν ο Σάρατς,
παραλίγο να μ' έπιανε,
αλλ' άρχισε ο Σάρατς να πετά,
κι ακίνητη έμεινε η φοράδα.²²*

Αλλά και ο ήρωας ενδιαφέρεται τόσο για την ετοιμασία του αλόγου όσο και για την ταγή του. Τα αποσπάσματα είναι περισσότερα από αυτά των ακριτικών τραγουδιών. Έτσι, στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς κι ο Άραβας», ο ήρωας κατεβαίνει στον σταύλο του Σάρατς, τον ετοιμάζει, πηδά στον ώμο του και κατευθύνεται μαζί του προς τη λευκή Κωνσταντινούπολη. Λίγο αργότερα, οδηγεί το άτι του στη λίμνη για να πιει παγωμένο νερό, αλλά ο Σάρατς αρνείται.²³ Ανάλογη είναι η εικόνα στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς και ο Στρατηγός Βούτσα». Δίνονται πολλές λεπτομέρειες για την ετοιμασία του αλόγου. Η διαφορά είναι ότι ο ήρωας το οδηγεί από το Πρίλεπ στο δυνατό Βελιγράδι.²⁴ Στην μπαλάντα

¹⁷ Ο.π., σ. 116, στ. 69, σ. 120, στ. 15.

¹⁸ Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 99, στ. 7.

¹⁹ Ε. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 62, στ. 24, 29.

²⁰ Ο.π., σ. 196, στ. 31-32.

²¹ Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 81, στ. 7-10.

²² J. O. Prenz, *El Cid y Krallевич Marko...*, ό.π., σ. 54, στ. 22-27. Η απόδοση στα ελληνικά είναι δική μας σε όλα τα αποσπάσματα από τις σερβικές μπαλάντες.

²³ Ο.π., σ. 92, στ. 189-196, 202-205.

²⁴ Ο.π., σ. 111, στ. 80-90.

«Ο γάμος του Τσάρου Δουσάν», ο Πετράσιν φροντίζει το άλογο του ήρωα Μίλος. Ο ποιητής αφιερώνει αρκετούς στίχους στο σημείο αυτό.²⁵ Στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς κι ο Άραβας», ο ήρωας φτάνει να μοιράζεται και το κρασί του με το άλογο του: [...πίνει το μισό, το άλλο το δίνει στον Σάρατς.].²⁶ Το ίδιο συμβαίνει και στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς και ο Στρατηγός Βούτσα».²⁷ Στην μπαλάντα «Ο Γάμος του Τσάρου Δουσάν», ο Μίλος φροντίζει για την τροφή του αλόγου του,²⁸ ενώ στο τραγούδι «Μπάνοβιτς Στραχίνια» ο ήρωας, όταν αρνούνται να τον βοηθήσουν, πηγαίνει μόνος και φροντίζει το άλογό του.²⁹ Στην μπαλάντα «Στέφαν Μούσιτς», ο υπηρέτης του ήρωα, ο Βάιστινα, πηγαίνει στον στάβλο και ετοιμάζει δύο άλογα μάχης, ένα για τον κύρη και κι ένα για τον ίδιο. Δίνονται λεπτομέρειες για την ετοιμασία των αλόγων αλλά και των πολεμικών φλάμπουρων.³⁰

Ακόμη, αξίζει να αναφερθούμε σ' ένα χαριτωμένο περιστατικό στην μπαλάντα «Το πρώτο ηρωικό κατόρθωμα του Μάρκο». Ο ήρωας ιππεύει στους λόφους και χαμογελά. Ο πατέρας του, ο βασιλιάς Βουκάσιν, τον ρωτά προς τι το χαμόγελο. Ο ήρωας εξομολογείται πως θυμάται ένα περιστατικό, όταν στην ηλικία των δεκαέξι ετών προσπάθησε να πεταλώσει το τρίχρονο άλογό του, τον Σάρατς, με καινούργια «πατούμενα».³¹ Στο «Μάλι Ραβντόγιτσα» πάλι, ο ήρωας σκέφτεται να ετοιμάσει χρυσά «παπούτσια» για το άλογό του, αλλά... δεν έχει άλογο!³² Τέλος, στην μπαλάντα «Ο άρρωστος Δόιτσιν» μεγάλο τμήμα της αφιερώνεται στην ετοιμασία του αλόγου και στην παράδοσή του στον βασιλιά, ο οποίος ρωτά τη γυναίκα του αν ζει ακόμη το άλογό του, ο Ντόρο. Αυτή του απαντά πως είναι χοντρό γιατί ή ίδια το παρατάιζε. Ο βασιλιάς ζητά να του το ετοιμάσουν, κάτι που γίνεται, αφού πρώτα αρνείται να το κάνει ο σιδεράς που ζητά ανταλλάγματα από τη γυναίκα. Τελικά το κάνει η ίδια.³³

Συχνά, δε, το άλογο είναι αντικείμενο αρπαγής αλλά και ανταλλαγής. Έτσι, στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς κι ο Μούσα Κεσέντια», ο Αλβανός ήρωας διαμαρτύρεται πως, ενώ υπηρετεί για εννιά χρόνια τον ρήγα της Κωνσταντινούπολης, δεν έχει κερδίσει ούτε άλογο, ούτε άρματα, ούτε στολές των Ουσάρων.³⁴ Στην μπαλάντα «Ο Γάμος του Τσάρου Δουσάν» τρεις καλεσμένοι εποφθαμιούν το θαυμαστό άλογο του Μίλος. Του στήνουν καρτέρι υποσχόμενοι να του δώσουν καλύτερο και μαζι χρήματα, βόδια και άροτρο. Ο ήρωας αρνείται. Τον απειλούν ότι θα του το πάρουν με το ζόρι. Δέχεται την ανταλλαγή προσχηματικά, αλλά ανεβαίνει στο άλογο και τους χτυπά διαδοχικά και κλιμακωτά με το ραβδί. Το

25 N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads...*, ό.π., σ. 50-51, στ. 170-180.

26 J. O. Prenz, *El Cid y Krallevich Marko...*, ό.π., σ. 96, στ. 315.

27 Ό.π., σ. 112, στ. 108, 128.

28 N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads...*, ό.π., σ. 58-59, στ. 317.

29 Ό.π., σ. 108-109, στ. 259-269.

30 Ό.π., σ. 152-153, στ. 38-47.

31 Ό.π., σ. 168-169, στ. 1-20.

32 Ό.π., σ. 260-261, στ. 151-152.

33 Ό.π., σ. 276-281, στ. 109-186.

34 J. O. Prenz, *El Cid y Krallevich Marko...*, ό.π., σ. 100, στ. 5-8.

εκτεταμένο επεισόδιο λήγει εδώ.³⁵ Στην μπαλάντα «Στάρινα Νόβακ και Πρίγκιπας Μπόγκοσαβ» ο ήρωας, μετά τη νίκη του επί του νεαρού Τούρκου, οικειοποιείται το άλογο του.³⁶

Το άλογο στις δύο επικές παραδόσεις εξανθρωπίζεται, προσωποποιείται. Το μαγικό στοιχείο δίνει το «παρών». Στο ακριτικό τραγούδι το άλογο, συχνά, διαλέγεται ισότιμα με τον κύρη του και τον συμβουλεύει σαν άλλος Νέστορας. Στο τραγούδι «Ο Κωσταντής και ο μαύρος του» ενημερώνει την Ελενιώ ότι ο Κωσταντής δεν της είναι πιστός.³⁷ Στην «Αρπαγή της γυναικός του Ακρίτη» ο μαύρος χλιμντρίζει προφητεύοντας το κακό που έρχεται:

*Ως έτρωγα κι' ως έπινα σε μαρμαρένια τάβλα,
ο μαύρος μου χλιμντρίσε και το σπαθί μου ερράή'
κ' εμένα ο νους μου τό βαλε, παντρεύουν την καλή μου,
με κάποιον άλλον την βλογούν κ' εκείνη δεν τον θέλει,
παντρευαρραβωνιάζουν την κ' εμένα μ' αστοχούνε.³⁸*

Σημειώνει σχετικά ο Μακρής:

Το χλιμντρίσμα του αλόγου και το ράγισμα του σπαθιού μάς δίνουν από το δεύτερο αμέσως στίχο του τραγουδιού το παραμυθένιο στοιχείο και δημιουργούν την επική πραγματικότητα που χρειάζεται ο ποιητής για να μας εισαγάγει στον κόσμο που θέλησε να αναπλάσει.³⁹

Στο τραγούδι «Ο Διγενής και η κόρη του Λεβάντη», ο μαύρος προειδοποιεί τον κύρη του πως πίσω από τον βράχο υπάρχουν ένας δράκων κι ένας λέοντας που θα καταβροχθίσουν τη νιούφη και δεν θα την ξαναδεί.⁴⁰ Στο τραγούδι «Του μικρού Βλαχόπουλου», ο ήρωας συνομιλεί με τον μαύρο του, του ζητά βοήθεια και το άλογο υπόσχεται να βοηθήσει:

*Σκύβει φιλεί το μαύρο του, στέκει και τον ρωτάει.
«Δύνεσαι, μαύρε μ', δύνεσαι 'ς το γαίμα για να πλέξω;
—Δύνομαι αφέντη, δύνομαι 'ς το γαίμα για να πλέξω,
κι' όσους θα κόψη το σπαθί τόσους θενά πατήσω.
Μόν' δέσε το κεφάλι σου μ' ένα χρυσό μαντήλι,
μην τύχη λάκκος και ρηχτώ και πέσης απ' τη ζάλη.⁴¹*

Στη συνέχεια του τραγουδιού ο ήρωας μιλά στα άρματά του, ζητά την ευχή των γονιών και των αδελφών του κι απευθύνεται εκ νέου στον μαύρο του: *Μαύ-*

35 N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads...*, ό.π., σ. 54-57, στ. 250-309.

36 Ο.π., σ. 246-247, στ. 76.

37 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 218, στ. 8-11.

38 Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια ...*, ό.π., σ. 99, στ. 1-5.

39 Μ. Μακρής, *Τα Παραδοσιακά Τραγούδια της Ολύμπου Καρπάθου*, Αθήνα 2007: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, σ. 241.

40 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 78, στ. 192-194.

41 Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 83, στ. 25-30.

ρε μου, άιντε νά μπουμε, κι όπου ο Θεός τα βγάλη!⁴² Αλλά και σε παραλλαγή του τραγουδιού που ανθολογεί ο Ayensa, ο γιος της χήρας απευθύνεται στον γοργογόνατο και ανεμοκυκλοπόδη μαύρο του. Του θυμίζει πόσες φορές τον γλύτωσε και του τάζει να τον μαλαματώσει και να τον χρυσώσει, αν και πάλι του σταθεί συμπαραστάτης.⁴³ Στην «Αρπαγή της γυναίκας του Ακρίτη» στην έκκληση του ήρωα για βοήθεια ανταποκρίνεται μόνο [...ένας γρίβας, παλιόγριβας, σαρανταπληγιασμένος].⁴⁴ Ακολουθεί μακροσκελής λόγος του αλόγου προς τον κύρη του. Προσφέρεται να τον βοηθήσει ως αντάλλαγμα των περιποιήσεων που του πρόσφερε η απαχθείσα κυρά, τον συμβουλεύει, αλλά και εκφράζει στο τέλος μία απειλή:

*[...κείνος απολογήθηκε, γυρίζει και μου λέει.
Εγώ είμαι αφύς και γλήγορος να πάγω όθε κι αν είναι.
Όπου είναι γάμος και χαρά πάνε τα νια μουλάρια,
όπου είναι πόλεμος φρικτός παίρνουν εμέ το γέρο.
Εγώ είμαι γέρος κι άχαρος, ταξίδια δε μου πρέπουν,
μα για χατίρι της κυράς να μακροταξιδέψω,
όπου μ' ακριβοτάγιζε 'ς το γύρο της ποδιάς της,
κι' οπού μ' ακριβοτότιζε 'ς τη χούφτα του χειριού της.
Μόν' δέσε το κεφάλι σου με δυο με τρία μαντήλια,
και σφίξε τη μεσούλα σου με δυο με τρία ζουνάρια,
να μη σε φάη η βουή και ντραλιστής και πέσης,
Και μη σε πάρη κουρτεσιά και βάλης φτερνιστήρι,
και θυμηθώ τη νιότη μου και κάμω σαν πουλάρι,
και σπείρω τα μυαλούδια σου 'ς εννιά μοδιώ χωράφι.]⁴⁵*

Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει και το τραγούδι «Η ασπροντυμένη», στο οποίο η ατρόμητη ηρωίδα συνομιλεί με τον μαύρο της λίγο πριν μπει στον πόλεμο με τους Σαρακηνούς: —Στον πόλεμο θα μπούμε εδώ, και πίσω να με φέρεις. / —Βάλε μου γίγλες δώδεκα κι απανωγίγλια δέκα, / δέσε το κεφαλάκιν σου μη τραλιστ' ο μυαλός σου.⁴⁶

Ανθρωπομορφικά είναι τα χαρακτηριστικά του αλόγου και στις σερβικές μπαλάντες. Κι εδώ υπάρχει μαγικό στοιχείο. Όπως σημειώνει ο Prenz, υπάρχει ανάμεσα στον Μάρκο και το άλογο του μία μορφή «ανταλλαγής» αρετών: ο Σάρατς είναι γενναίος όταν είναι γενναίος ο Μάρκο και φεύγει όταν φεύγει εκείνος. Ο ήρωας ταυτίζεται με το άλογο: υμνεί ένα τοπίο και το άλογο συγκατανεύει. Όταν ο ήρωας θυμώνει, το ίδιο κάνει και το άλογο. Και στους δύο αρέσει το ποτό: ο Μάρκο ποτέ δεν πίνει μόνος του.⁴⁷

42 Ό.π., σ. 83, στ. 31-35.

43 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 206, στ. 13-17.

44 Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 99, στ. 12.

45 Ό.π., σ. 99, στ. 13-26. Η Χ. Κοσεγιάν, *Αρχαία επιβιώματα...*, ό.π., σ. 160, σημειώνει πως το άλογο παραπέμπει στον Νέστορα, τον βασιλιά της Πύλου, που «[...] παρότι γέρος και ανίκανος για πόλεμο, οι Άχαιοί τον πήραν μαζί τους γιατί χρειαζόνταν τις γνώσεις και την πείρα του».

46 Σ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια...*, ό.π., σ. 77, στ. 19-21.

47 Για τη σχέση του Μάρκο με τον Σάρατς βλ. J. O. Prenz, *El Cid y Krallевич Marko...*, ό.π., σ. 39-40.

Ας δούμε μερικά αποσπάσματα. Στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς και η νεράιδα» ο ήρωας μιλά στο άλογο του:

*Ξυπνά απότομα ο Μάρκο,
πηδά απ' τ' άλογο του,
γερά τού σφίγγει την κοιλιά,
φιλά και αγκαλιάζει τον Σάρατς:
«Αχ, Σάρατς, δεξιά πλευρά μου,
πρόφτασέ μου τη νεράιδα Ραβιόιλα:
με ατόφιο ασήμι θα σε πεταλώσω,
με ατόφιο ασήμι και χρυσάφι,
με μάλαμα θα σε καλύψω ως το γόνα
και με πλουμίδα από το γόνα ως το κεφάλι,
με χρυσό θα σου πλέξω τη χαιτή,
και θα σου τη γιομίσω μικρά μαργαριτάρια.
Αν, όμως, δεν προφτάσεις τη νεράιδα,
τα δυο σου μάτια θα σου βγάλω,
τις τέσσερις πατούσες θα σου σπάσω
κι έτσι θα σε αφήσω,
από ελάτη σε ελάτη να παραπατάς,
όπως εγώ, ο Μάρκο, χωρίς τον αδελφό μου.»⁴⁸*

Αλλά και στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς καταργεί τον νυφιάτικο φόρο» ο ήρωας λέει στον Σάρατς:

*—Προχώρα, Σάρατς, μόνο στην αυλή
κι εγώ θα πάω στην τέντα του Άραβα.
Έλα μέχρι την πόρτα
εάν βρεθώ σε δυσκολία.»⁴⁹*

Στην μπαλάντα «Ο θάνατος του βοϊβόντα Πρίγιεζντα» ο ήρωας μιλά στο άλογο του: *Ζντραλ... Αγαπημένε μου, πολύτιμη χαρά μου! / Κανένας Τούρκος βασιλιάς δεν θα σε καρβαλικέψει.*⁵⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόλος του Σάρατς στον θάνατο του κύρη του στην μπαλάντα «Ο θάνατος του Κράλιεβιτς Μάρκο». Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Κιορίδης:

Στη σερβική μπαλάντα γίνεται λόγος για ένα θαυμαστό γεγονός: ο πιστός φίλος του Μάρκο, το άλογο του Σάρατς, σκοντάφτει και χύνει δάκρυα, κάτι που ουδέποτε είχε ξαναδεί ο Μάρκο (στ. 5-7). Βλέποντάς το ο ήρωας θορυβείται και ρωτά ευγενικά τον φίλο του, το άλογο του, τι συμβαίνει (στ. 8-9). Ο Μάρκο σημειώνει πως ποτέ δεν ξαναφέρθηκε έτσι το άλογο στα 160 χρόνια (οκτώ εικοσάδες, sic!) που είναι μαζί! (στ. 10-13) [...]. Ο ίδιος προαισθάνεται πως κάτι κακό θα συμβεί σ' αυτόν ή στο άλογο του. Το τέλος του θνητού βίου πλησιάζει! (στ. 14-16).⁵¹

48 Ο.π., σ. 51, στ. 52-69.

49 Ο.π., σ. 122, στ. 157-160.

50 N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads...*, ό.π., σ. 266-267, στ. 82-83.

51 Ι. Κιορίδης, «Ο θάνατος του Μάρκο Κράλιεβιτς και του Διγενή Ακρίτα...», ό.π., σ. 453.

Στη συνέχεια της μπαλάντας εμφανίζεται μία μαγική νεράιδα, νύμφη του βουνού, που ερμηνεύει τη συμπεριφορά του αλόγου ως προμήνυμα του θανάτου του Μάρκο. Όταν ο ήρωας διαπιστώνει πως δεν μπορεί να αποφύγει τον θάνατο, προχωρά με στωικότητα σ' αυτόν. Όσον, δε, αφορά στην τύχη του αλόγου του, σημειώνει και πάλι ο Κιορίδης:

Αρχικά (στ. 70-79) παίρνει το λαμπερό του σπαθί και πηγαίνει στο αγαπημένο του άλογο. Του κόβει το κεφάλι για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων, που εμφανίζονται εδώ ως εχθροί του ήρωα. Δεν θέλει να το αφήσει στην ταπεινή δουλεία ούτε να το δει να φορτώνεται με χάλκινα νεροβάρελα. Το θάβει με τιμές ανώτερες από αυτές που αποδίδει στον αδελφό του, τον Αντρία. Η προτεραιότητα που δίνει στην τύχη του αλόγου του, αλλά και η τιμητική ταφή που του επιφυλάσσει δείχνουν τη σημασία που αποδίδει στον αχώριστο σύντροφό του.⁵²

Πάντως στις σερβικές μπαλάντες το άλογο δεν μιλά κάτι που όπως είδαμε συμβαίνει στα ακριτικά τραγούδια.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι οι υπερφυσικές ιδιότητες και δυνάμεις που διαθέτουν τα άλογα στις δύο ηρωικές παραδόσεις. Και σ' αυτό το σημείο το ακριτικό τραγούδι δίνει μεγαλύτερη έμφαση από αυτήν που δίνουν οι σερβικές μπαλάντες. Έτσι, στο τραγούδι «Η αντρειωμένη λυγερή και ο Σαρακηνός» η ηρωίδα *Φτερνιά δίνει του μαύρου της, πάει σαράντα μίλλια, / κι' άλλη μεταδευτέρωσε'ς τον πόλεμον εμπήκε*.⁵³ Ανάλογη είναι η εικόνα και σε άλλα τραγούδια. Στο τραγούδι «Ο Διγενής και η κόρη του Λεβάντη» ο Διγενής «*Τζ' όσον να πει έστετε γειαν, επήεν σίλια μίλια, / όσον να του πολοηθούν, σίλια τζαι πεντακόσια*».⁵⁴ Στο «Τραγούδι του Αρμούρη» ο μαύρος είναι *πετροκαταλύτης*, μασά τα σίδηρα και πίνει τον Ευφράτη. Μέχρι να πεις *έστετε γειαν*, προχωρά χίλια μίλια και μέχρι να πεις *εις το καλόν*, άλλα εκατόν πενήντα. Κι όταν τινάζεται, *πέφτουν εννιά μόδκι' άμμον*.⁵⁵ Στο τραγούδι «Του Θεοφύλακτου» ο ήρωας ζητά να του φέρουν τον μαύρο τον *πετροκαταλύτη*, που καταλύει τα σίδηρα, πίνει τον Ευφράτη και πατά τα μάρμαρα χωρίς να βγάλει κουρνιαχτό. Κι εδώ ο μαύρος, με το *έχετε γειαν*, κάνει χίλια μίλια και με το *στο καλόν*, άλλα χίλια.⁵⁶ Στην «Αρπαγή της γυναικός του Ακρίτη» ο ήρωας ρωτά απεγνωσμένα έναν γέρο και μία γερόντισσα αν προλαβαίνει να πάρει την καλή του πίσω πριν παντρευτεί άλλον. Και αυτοί του απαντούν πανομοιότυπα: —*Αν έχεις μαύρο γλήγορο 'ς το σπίτι τούς προφτάνεις / κι αν είν' οκνός ο μαύρος σου 'ς την εκκλησιά τούς βρίσκεις*.⁵⁷ Τότε *Δίνει βιτσιά του μαύρου και πάει σαράντα μίλλια, / και μεταδευτερώνει του και πάει σαρανταπέντε*, φράση που ήδη έχουμε δει στο τραγούδι.⁵⁸

52 Ο.π., σ. 457.

53 Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 85, στ. 6-7.

54 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 74, στ. 113-114.

55 Ο.π., σ. 152, στ. 17-18, σ. 156, στ. 74-75, 87.

56 Ο.π., σ. 196, στ. 14-16, 22-23.

57 Ν. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 99-100, στ. 40-41, 53-54.

58 Ο.π., σ. 99-100, στ. 28-29, 42-43.

Μετά τη διάσωση της καλής του ο Ακρίτης

*[...δίνει του μαύρου του βιτσιά κ' επήρε χίλια μίλλια,
μηδέ τον μαύρον είδανε, μήτε τον κορνιαχτό του.
Οπού είχε μαύρο γλήγορο νείδε τον κορνιαχτό του,
κι όπου είχε μαύρο κ' είν' οκνός, μηδέ τον κορνιαχτό του.]⁵⁹*

Στο τραγούδι «Χήρας γιος και άλογα» ο γρίβας κάνει σαράντα μίλια με το έχετε γεια και άλλα τόσα με το στο καλό.⁶⁰ Στο τραγούδι «Του μικρού Βλαχόπουλου» ξεχωρίζουν οι υπερφυσικές δυνάμεις των αλόγων: *Του Κώστα τρώει τα σίδερα, τ' Αλέξη τα λιθάρια / και του μικρού Βλαχόπουλου τα δέντρα ξερριζώνει.* Στο ίδιο τραγούδι το άλογο του ήρωα *΄Σ τα έμπα του μπήκε σαν αϊτός, 'ς τα ξέβγα σαν πετρίτης / 'ς τα έμπα του χίλιους έκοψε, 'ς τα ξέβγα δυο χιλιάδες, / και 'ς το καλό το γύρισμα κανένα δεν αφήνει.*⁶¹ Αλλά και σε παραλλαγή του που ανθολογεί ο Ayensa είναι τέτοια τα κατορθώματα και η ορμή του αλόγου που παρεμβαίνει Άγγελος από τους ουρανοί και ζητά από τον γιο της χήρας να αυτοσυγκρατηθεί.⁶² Στο τραγούδι «Ο δράκος και η κόρη της αστραπής» ο νέος, γεμάτος χαρά, πηγαίνει στον σταύλο του και

*[...Μουδέ την μούλαν έπιασεν, μηδέ την βεργινάδα,
μόνον τον μαύρον έπιασεν, τον λέουσιν Πετρίτην,
'που καταλύει τα σίερα και πίννει τον Αβράτην,
'που με τα νέφη παρπατεί και τες δροσιές εγλείφει.
Πτηά κ' εκσαλλίκεψε σαν νέφος ωγκωμένον,
μητέ περούνια γύρεψε σαν ήταν μαθημένος.
Ώστι να πει «έχετε γειαν», έκοψε χίλια μίλια,
κι ώστι να πουν «εις το καλόν», άλλα 'κατόν πενήντα.]⁶³*

Αλλά και «Η ασπροντυμένη» ηρωίδα του ομώνυμου τραγουδιού σκοτώνει χίλιους στο έμπα της και δυο χιλιάδες στο έβγα.⁶⁴

Αλλά και στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες τα άλογα διαθέτουν υπερφυσικές ιδιότητες. Έτσι ο Σάρατς, στην μπαλάντα «Ο Μάρκο Κράλιεβιτς και το άλογο», πετά, ενώ με τη μία οδηγεί τον κύρη του στη λευκή Κωνσταντινούπολη.⁶⁵ Στον «Γάμο του Τσάρου Δουσάν» το άλογο του ήρωα Μίλος πηδά ψηλά ως τον ουρανό, ξερνά φωτιά από το στόμα και φλόγες από τη μύτη. Οι δώδεκα χιλιάδες καλεσμένοι του γάμου εκφράζουν τον θαυμασμό τους.⁶⁶ Ενώ το θαυμαστό άλογο

59 Ο.π., σ. 99-100, στ. 70-73.

60 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 220, στ. 11-12.

61 N. Γ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια...*, ό.π., σ. 82, στ. 5-6, σ. 83, στ. 36-38.

62 E. Ayensa Prat, *Cancionero griego de frontera...*, ό.π., σ. 206, στ. 18-25.

63 Ο.π., σ. 228, στ. 11-18.

64 Σ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια...*, ό.π., σ. 77, στ. 25.

65 J. O. Prenz, *El Cid y Krallevich Marko...*, ό.π., σ. 92, στ. 189-196.

66 N. W. Locke, *The Serbian Epic Ballads...*, ό.π., σ. 52-55, στ. 237-249.

Ζντραλ, με ένα πήδημα περνά δύο τείχη στο τραγούδι «Ο θάνατος του Βοϊβόντα Πρίγιεζντα».⁶⁷

Αντί επιλόγου

Συνοψίζοντας τη σύντομη αυτή συμβολή μας θα θέλαμε να σημειώσουμε τα εξής: η μορφή του αλόγου είναι παρούσα, και μάλιστα με σημαντικό ρόλο, τόσο στο ελληνικό ακριτικό τραγούδι όσο και στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες.

Οι ομοιότητες είναι οι εξής: τα επικά χαρακτηριστικά του αλόγου συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό. Η βοήθεια που προσφέρει αυτό στον κύριο του είναι καθοριστική, αν και ενίοτε στο ακριτικό τραγούδι ο ρόλος του είναι τραγικός. Αναπτύσσεται μεταξύ τους μία δυνατή σχέση και μάλιστα αμφίδρομη. Ο ήρωας ενδιαφέρεται για τη συντήρηση του αλόγου του, το νοιάζεται σαν να είναι αναπόσπαστο τμήμα του. Ωστόσο, ο ήρωας στις σερβικές μπαλάντες δείχνει συχνότερα και σε μεγαλύτερο βαθμό ενδιαφέρον για το άλογό του. Αυτή είναι μόνο μία από τις διαφορές που εντοπίζονται σχετικά στις δύο παραδόσεις.

Υπάρχουν, όμως, και άλλες: οι σερβικές μπαλάντες είναι ανδροκρατούμενες, ενώ στο ακριτικό τραγούδι υπάρχουν και γυναίκες σε πρωταγωνιστικό ρόλο. Οι αναφορές στα άλογα είναι περισσότερες στις σερβικές μπαλάντες, ενώ οι αντίπαλοι των ηρώων δεν είναι μόνο Άραβες. Τα άλογα έχουν ονόματα σε αντίθεση με τα ακριτικά τραγούδια στα οποία προσδιορίζονται από το χρώμα. Οι αναφορές σε αρπαγή ή ανταλλαγή των αλόγων είναι περισσότερες στις σερβικές μπαλάντες, ενώ στα ακριτικά τραγούδια το άλογο κάποτε χρησιμοποιείται ως δώρο.

Ακόμη, το μαγικό και υπερφυσικό στοιχείο απαντά και στις δύο παραδόσεις, αν και σε μικρότερο βαθμό στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες. Τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά του αλόγου είναι ομοίως παρόντα. Στα ακριτικά τραγούδια το άλογο συζητά με τον κύρη του, του μιλά, τον συμβουλεύει, του προτείνει λύσεις. Στις σερβικές μπαλάντες υπάρχει «ανταλλαγή» συναισθημάτων μεταξύ του ήρωα και του αλόγου του. Ο ήρωας μιλά στο άτι του, όχι, όμως, και το αντίστροφο. Τέλος, οι υπερφυσικές ιδιότητες και δυνάμεις του αλόγου τονίζονται περισσότερο και εντονότερα στο ακριτικό τραγούδι.

Ελπίζουμε η μικρή αυτή συμβολή να δώσει το έναυσμα για μία ευρύτερη συγκριτική προσέγγιση μεταξύ των δύο ηρωικών ποιητικών παραδόσεων.

67 Ό.π., σ. 264-265, στ. 10-11.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική
και βαλκανική λογοτεχνία II

Παμβαλκανική Ομοσπονδία του Ρήγα και Παναμερικανική Ένωση του Μπολιβάρ: δύο μεγάλοι άνδρες, δύο μεγαλεπήβολα οράματα¹

Στυλιανή Π. Βουτσά

Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Συγκριτικής Γραμματολογίας
Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δωδεκανήσου

ABSTRACT

The Panbalkanian Federation that Rigas Fereos dreamt of is compared to the Panamerican Confederation and the Big Colombia (*Gran Colombia*) that Simón Bolívar, the Liberator (*el Libertador*) dreamt of. Both Rigas and Simón were leaders with a revolutionary spirit, deeply influenced by the ideals of the French Illustration and the French Revolution. They tried to liberate their countries from the foreign occupation: from the Ottoman Empire Rigas and from the Spanish Colonialism Bolívar. Both dreamt of a Federation of their states with Constitution and protection of the human rights, with their people united against foreign despotism. In concrete, the Greek revolutionary desired the unification of all people of the Balkan Peninsula, while the Venezuelan was yearning for the unification of the people of South (Latin) America. All their plans are reflected clearly in their writings (*Maps and Constitution* of Rigas and *Letters from Jamaica and Haiti* of Bolívar). The seed of Freedom and Independence that both spread, sprouted, despite their short livings and the early ending of their lives.

Μπολιβάρ, είσαι ωραίος σαν Έλληνας
Νίκος Εγγονόπουλος

Η παρούσα ανακοίνωση συνίσταται σε μια συγκριτική προσέγγιση δύο κορυφαίων μορφών της παγκόσμιας Ιστορίας, του Βενεζολάνου Simón Bolívar, γνωστού και ως «Απελευθερωτή» (*el Libertador*) και του Έλληνα Ρήγα Φεραίου ή Βελεστινλή. Και οι δύο αυτοί μεγάλοι άνδρες προετοίμασαν την απελευθέρωση των πατρίδων τους που ήταν «βυθισμένες στα πικρά σκοτάδια» του ξένου ζυγού: ο Μπολιβάρ από την Ισπανική Αποικιοκρατία και ο Ρήγας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ωστόσο, και οι δύο δεν έμειναν μόνο στα εθνικοαπελευθερωτικά τους σχέδια, αλλά σχεδίασαν και τη μετέπειτα δημοκρατική διακυβέρνηση των ομοσπονδιακών κρατών που οραματίστηκαν.

¹ Η παρούσα ανακοίνωση αφιερώνεται στην αιμνηστη Ισπανίδα Νεοελληνίστρια, Isabel García Gálvez, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της La Laguna της Τενερίφης, η οποία είχε μελετήσει και εκδώσει έργα του Ρήγα Φεραίου στην ισπανική γλώσσα και τόσο πρόωρα έφυγε, δυστυχώς, από κοντά μας.

Ρήγας Φεραίος και Σιμόν Μπολίβαρ: Βιογραφία και έργο

Ο Simón José Antonio de la Santísima Trinidad Bolívar y Palacios Ponte-Andrade y Blanco, γνωστός πιο πολύ ως Bolívar, el Libertador, δηλαδή Μπολίβαρ, ο Ελευθερωτής (Caracas, Venezuela 1783 – Santa Marta, Colombia, 1830), καταγόταν από οικογένεια γαιοκτημόνων της Βενεζουέλας. Σπούδασε στο Παρίσι και στη Ρώμη, όπου εγκολπώθηκε τα δημοκρατικά ιδεώδη. Το 1807 γύρισε στο Καράκας (πρωτεύουσα της Βενεζουέλας) όπου συγκρότησε εθελοντικό στρατό και αγωνίστηκε για την ανεξαρτησία της Νότιας Αμερικής.

Εξάιρετος στρατηγός, διέσχισε τις Άνδεις, τη μεγάλη οροσειρά στη δυτική πλευρά της Νότιας Αμερικής (*el paso de los Andes*) και οδήγησε στη νίκη τους πατριώτες της Κολομβίας, του Περού, του Ισημερινού (Εκουαδόρ) και της Βολιβίας. Κατατρόπωσε τελικά τους Ισπανούς στη μάχη του Καραμπόμπο της Βενεζουέλας (Ιούνιος 1821) και δίκαια οι Νοτιοαμερικανοί τον επονόμασαν «Ελευθερωτή».

Η πολιτική σκέψη του Μπολίβαρ συμπυκνώνεται στη διάσημη «Επιστολή από τη Τζαμάικα» («Carta de Jamaica», 1815). Εκεί ο *Libertador* γράφει:

Η μοίρα της Αμερικής έχει καθοριστεί αμετάκλητα· ο δεσμός που μας ένωνε με την Ισπανία έχει κοπεί! [...] αυτό που πριν μας συνέδεε, τώρα μας χωρίζει· πιο μεγάλο είναι το μίσος που μας έχει εμπνεύσει η (Ιβηρική) Χερσόνησος παρά η θάλασσα που μας χωρίζει από εκείνη· λιγότερο δύσκολο είναι να ενώσει κανείς τις δύο ηπείρους, παρά να συμφιλιώσει τα πνεύματα των δύο χωρών. [...] Το πέπλο σκίστηκε· έχουμε δει πια το φως και θέλουν να μας γυρίσουν στα σκοτάδια· οι αλυσίδες έχουν σπάσει.²

(Μετάφραση: Στέλλα Βουτσά)

Ο Μπολίβαρ δείχνει να γνωρίζει πολύ καλά την αρχαία ελληνική ιστορία, όπως και την ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Από τα γραπτά του βλέπουμε να οραματίζεται τη Νέα Γρανάδα (*Nueva Granada*) ως ένα κράτος αντίστοιχο αυτού που ίδρυσε ο Μέγας Κωνσταντίνος στο αρχαίο Βυζάντιο. Επίσης, ονειρεύεται μια Συνομοσπονδία κρατών της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής, του λεγόμενου «Νέου Κόσμου» (*Nuevo Mundo*), την οποία παραλληλίζει με την ένωση των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών γύρω από τον Ισθμό της Κορίνθου: «Πόσο ωραίο θα ήταν ο Ισθμός του Παναμά να αποτελούσε για εμάς ό,τι ο Ισθμός της Κορίνθου για τους Έλληνες!»,³ γράφει χαρακτηριστικά.

Στο συνέδριο της κολομβιανής πόλης Κούκουτα (*Congreso de Cúcuta*, 1821), ο Μπολίβαρ διακηρύσσει την ένωση της Κολομβίας, της Βενεζουέλας, του Ισημερινού και του Παναμά σ' ένα ενιαίο ομοσπονδιακό κράτος που ονομάζει «Μεγάλη Κολομβία» (*Gran Colombia*). Μια άλλη ημερομηνία-ορόσημο για τα σχέδιά του αποτελεί το 1826, οπότε συγκαλείται το Αμφικτιονικό Συνέδριο του Παναμά

2 N. Martínez Díaz, «Ideas para una revolución», *Cuadernos Historia* 63 (1985): Grupo 16, σ. 15.

3 Ο.π., σ. 15.

(*Congreso Anfictionico*, Istmo de Panamá). Εκεί, τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1826 παρευρίσκονται αντιπρόσωποι της Κολομβίας, του Περού, του Μεξικού και της Κεντρικής Αμερικής. Η Αργεντινή, η Χιλή, η Βολιβία και η Βραζιλία, αν και προσκλήθηκαν, δεν παρουσιάστηκαν. Στο συνέδριο αποφασίζεται μια ένωση και Συνομοσπονδία (*Confederación*) των χωρών που συμμετείχαν, απέναντι σε μια απόπειρα ανακατάληψης των εδαφών τους από τους Ισπανούς ή στην επέμβαση της Ιεράς Συμμαχίας (*Santa Alianza*).

Όσον αφορά στη διακυβέρνηση της Μεγάλης Κολομβίας, ο Μπολίβαρ προτείνει στο *Σύνταγμα της Βολιβιανής Δημοκρατίας* που εκδίδει το 1826 (*Constitución de la República Boliviana*), τέσσερις εξουσίες: την εκτελεστική (*poder ejecutivo*), τη νομοθετική (*poder legislativo*) με δύο θεσμούς (*Cámaras*): έναν με αντιπρόσωπους αιρετούς (*Representantes*) και μια Γερουσία κληρονομική (*Senado*), την ανεξάρτητη δικαστική εξουσία (*poder judicial independiente*) και, τέλος, μια ηθική εξουσία (*poder moral*), η οποία θα έχει κάποια ομοιότητα, όπως γράφει ο ίδιος ο Μπολίβαρ, με τον Άρειο Πάγο της αρχαίας Αθήνας ή με τους *Censores* της αρχαίας Ρώμης. Οι φορείς αυτής της εξουσίας θα είναι τοποτηρητές της Ηθικής, των Επιστημών, των Τεχνών, του Τύπου και της Εκπαίδευσης. Γενικότερα, θα επαγρυπνούν για την τήρηση του Συντάγματος και των διεθνών Συνθηκών.

Ο Μπολίβαρ, ωστόσο, δεν κατόρθωσε να πραγματοποιήσει το μεγάλο του όνειρο: την πολιτική ενότητα της Νότιας Αμερικής. Οι περιοχές που απελευθέρωσε έπειτα από μακροχρόνιες προστριβές διαμορφώθηκαν στα σημερινά ισπανόφωνα κράτη. Πέθανε πικραμένος, σε εξορία, ύστερα μάλιστα από μια συνωμοσία που λίγο έλειψε να του κοστίσει την ίδια του τη ζωή. Χαρακτηριστικό ποίημα έχει αφιερώσει στον Μπολίβαρ ο Έλληνας ποιητής Νίκος Εγγονόπουλος, συγκρίνοντάς τον με τον επαναστάτη του 1821, Οδυσσέα Ανδρούτσο: «Για τους μεγάλους, για τους ελεύθερους, για τους γενναίους, τους δυνατούς,/ αρμόζουν τα λόγια τα μεγάλα, τα ελεύθερα, τα γενναία, τα δυνατά».

Από την άλλη πλευρά, ο Ρήγας Φεραίος ή Βελεστινλής ή Θετταλός, όπως του άρεσε να υπογράφει, γεννήθηκε στο Βελεστίνο της Μαγνησίας το 1757 και πέθανε μαρτυρικά το 1798 στο Βελιγράδι της Σερβίας.⁴ Πολύ λίγες πληροφορίες έχουμε για τη νεανική ζωή του Ρήγα και για τη περίοδο πριν από το 1788. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο πως έζησε ως τα είκοσι περίπου χρόνια του στη Θεσσαλία, όπου και πήρε την πρώτη του μόρφωση. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι φοίτησε στο σχολείο της Ζαγοράς Πηλίου και πως υπηρέτησε και ως δάσκαλος. Το βαφτιστικό του όνομα δε φαίνεται να ήταν Αντώνης, όπως αναφέρουν συνήθως οι βιογράφοι του, αλλά Ρήγας. Και δεν είναι βέβαιο αν το επώνυμό του ήταν «Κυριαζής».

Σημαντικό σταθμό για την επαναστατική, αλλά και διαφωτιστική δράση του Ρήγα, αποτέλεσε η Βιέννη. Στη διάρκεια της παραμονής του εκεί (Αύγουστος 1796 – Δεκέμβριος 1797), ο Ρήγας τύπωσε τα δύο πρώτα βιβλία του, το *Σχολείο*

4 Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι τη χρονιά που ο εθνομάρτυρας Ρήγας αφήνει την τελευταία του πνοή στραγγαλισμένος βάνουσα, το 1798, γεννιέται ένας άλλος μεγάλος Έλληνας, ο εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός.

των ντελικάτων ερασιτών, διηγήματα μεταφρασμένα από τα γαλλικά και το *Φυσικής απάνθισμα*, εγχειρίδιο Αστρονομίας και Φυσιογνωσίας. Για το τελευταίο είχε μελετήσει τη *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια* των Diderot και D'Alambert.

Με τις πρώτες εκείνες εκδόσεις του ο Ρήγας απέβλεπε σε προκαθορισμένους στόχους: ζητούσε να κάμει τους αναγνώστες του κοινωνούς των νέων ιδεών και ταυτόχρονα να τονίσει τον ρόλο των Φυσικών Επιστημών ως αφετηρίας για τη Φιλοσοφία και τον Διαφωτισμό. Ο προσανατολισμός του άλλωστε προς τη «δημοκρατική και τυραννομάχο» Γαλλία δεν θα αργήσει να μετουσιωθεί σε περίοδο διαρκούς μελέτης και αξιοποίησης των κορυφαίων Γάλλων Διαφωτιστών (Βολταίρου, Ρουσσώ, κ.ά.). Η Γαλλία ήταν η χώρα που εμπύχωνε τα φιλελεύθερα ιδεώδη του. Από Έλληνες διαφωτιστές ο Ρήγας γνώρισε τον Ιώσηπο Μοισιόδωκα, τον Δημήτριο Καταρτζή ή Φωτιάδη, τον Δανιήλ Φιλιππίδη και τον Γρηγόριο Κωνσταντά (γνωστός ως Δημητριάδης), κ.ά.

Ο Ρήγας συνεχίζει στη Βιέννη την καταπληκτική του δραστηριότητα, που μόνο και μόνο γι' αυτήν θα μπορούσε να διεκδικήσει τον τίτλο του κορυφαίου αγωνιστή και πατριώτη. Μέσα σε λίγους μήνες δημοσιεύει τον *Ηθικό Τρίποδα*, νεανικές μεταφράσεις του, τη *Νέα χάρτα της Βλαχίας*, τη *Γενική χάρτα της Μολδαβίας* και τη *Χάρτα της Ελλάδος*. Η τελευταία αυτή *Χάρτα* καλύπτει ολόκληρη τη Βαλκανική, καθώς και τη Μικρά Ασία και αποτελεί σαφή απόδειξη των δημοκρατικών αντιλήψεων του Ρήγα. Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι για πρώτη φορά στην Ιστορία χάρτες χρησιμοποιούνται ως εργαλεία διαφωτιστικής κι επαναστατικής δράσης.

Ο φλογερός αυτός πατριώτης, ο Ρήγας, οραματιζόταν μια ελεύθερη επικράτεια στην οποία θα είχαν θέση όχι μονάχα οι Έλληνες και οι άλλοι βαλκανικοί λαοί, ανάμεσα σε αυτούς και οι Τούρκοι. Τον 1797 εκδίδει τη μετάφραση του του *Νέου Ανάχαρση* του Μπαρτελεμύ, φανταστικό ταξίδι του Γάλλου αυτού φιλοσόφου και πολιτικού στην αρχαία Ελλάδα, με απώτερο στόχο του να συνδέσει του υπόδουλους συμπατριώτες του με το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν και μεγαλείο τους και να τους τονώσει ηθικά.

Ταυτόχρονα κυκλοφορεί και ένα μεγάλο τετρασέλιδο με τον θρυλικό *Θούριο* και την επαναστατική του προκήρυξη προς τους λαούς που «στενάζουν υπό την δυσφορωτάτην τυραννίαν του οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού».

Στη Βιέννη το 1797 ο Ρήγας τυπώνει και το Σύνταγμά του με τίτλο: *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογειών Νήσων και της Βλαχορμπογδανίας*, αποδεικνύοντας ότι την επαναστατική του δράση συνοδεύει και πολιτική σκέψη για τη μετέπειτα εξέλιξη των ελευθερωμένων χωρών της Βαλκανικής. Στη *Νέα Πολιτική Διοίκηση* δεσπόζουν τα «Φυσικά Δίκαια» του ανθρώπου, τόσο απλά αλλά συνάμα τόσο περιεκτικά διατυπωμένα από τον Ρήγα και, φυσικά, άμεσα εμπνευσμένα από τα φιλελεύθερα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης:

Τα φυσικά δίκαια είναι: πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και όχι ο ένας σκλάβος του αλλοιού· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την ζωήν μας και

κανέννας να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον, τα κτήματα οπού έχομεν κανέννας να μην ημπορή να μας τα εγγίξη, αλλ' να είναι εδικά μας και των κληρονόμων μας.⁵

Όσον αφορά στα σχέδιά του για τη διοικητική διαίρεση του δημοκρατικού κράτους που θα προέκυπτε από την κατάλυση της οθωμανικής τυραννίας, ο Ρήγας σχεδίαζε το εξής: για την αποτελεσματικότερη διοίκησή του το κράτος να «διαμοιράζεται διά την ευκολίαν της διοικήσεως και διά να γίνεται η δικαιοσύνη ομοιοτρόπως, εις επαρχίας, τοπαρχίας και προεστάτα». Το παράδειγμα το παραθέτει ο ίδιος: «Επαρχία λέγεται η Θεσσαλία, τοπαρχία η Μαγνησία (ηγούν του Βόλου τα χωριά) και προεστάτον η πολιταρχία της Μακρυντζας επάνω εις δώδεκα χωριά».⁶

Όλα αυτά τα επαναστατικά έντυπα ο Ρήγας σχεδίαζε να τα στείλει και στην Ελλάδα και για τον σκοπό αυτό πήγε στην Τεργέστη. Στην Τεργέστη, όμως, πιάστηκε από τους Αυστριακούς αστυνομικούς. Ο Ρήγας και επτά άλλοι Έλληνες παραδόθηκαν στις τουρκικές αρχές και φυλακίστηκαν στο φρούριο του Βελιγραδίου «Νεμπούζα», όπου και βρήκαν μαρτυρικό τέλος. Συγκεκριμένα, μετά από φρικτά βασανιστήρια στραγγαλίστηκαν από τους Τούρκους φρουρούς τους στις 24 Ιουνίου 1798.

Κάνοντας μια αποτίμηση του στρατηγικού επαναστατικού σχεδίου του Ρήγα, ο Δημήτρης Καραμπερόπουλος, Πρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, διακρίνει με πολλή οξυδέρκεια τρεις φάσεις:

Πρώτα ήθελε να εμψυχώσει τους σκλαβωμένους, να ανυψώσει το ηθικό τους [...]. Στο δεύτερο μέρος του στρατηγικού του σχεδίου, ο Ρήγας ενδιαφέρθηκε για τον ένοπλο αγώνα, την στρατιωτική τακτική της επανάστασής του [...]. Στο τρίτο μέρος, προετοίμασε τον πολιτικό σχεδιασμό του ελεύθερου από την απολυταρχική οθωμανική εξουσία Βαλκανικού χώρου, τον δημοκρατικό τρόπο διοικήσεώς του μετά την επανάσταση.⁷

Ο Καραμπερόπουλος καταλήγει λογικά στο συμπέρασμα ότι ο Ρήγας ήταν και πολιτικός νους, αφού μετά τη στρατιωτική νίκη προνοούσε και για τον δημοκρατικό τρόπο διακυβερνήσεως του απελευθερωμένου Βαλκανικού χώρου. Ακριβώς, όπως είχε προνοήσει και ο Σιμόν Μπολίβαρ, για τη διακυβέρνηση με Σύνταγμα της Μεγάλης του Κολομβίας, που θα προέκυπτε μετά την αποτίναξη του ισπανικού ζυγού στη Λατινική Αμερική.

5 Ε. Λούβη – Δ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Αθήνα 2017: ΙΤΥΕ Διόφαντος, σ. 25.

6 Δ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής και το στρατηγικό σχέδιο της επανάστασής του*, Αθήνα 2017: Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών – Βελεστίνου – Ρήγα, σ. 211.

7 Ό.π., σ. 269.

Συμπερασματικά

Τα συμπεράσματα της σύντομης αυτής συγκριτικής προσέγγισης της προσωπικότητας, της σκέψης, της πορείας και του έργου των δύο μεγάλων επαναστατών, του Βενεζολάνου Σιμόν Μπολίβαρ και του Έλληνα Ρήγα Φεραίου, θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Και οι δύο κατείχαν εξαιρετική μόρφωση. Μάλιστα, είχαν διαποτιστεί από τις αρχές και τις διακηρύξεις του Γαλλικού Διαφωτισμού. Αυτό συνέβη, γιατί και οι δύο υπήρξαν ανήσυχια πνεύματα που ταξίδευαν συνεχώς. Τα ταξίδια αυτά τους έφερναν σ' επαφή με τις εστίες του Διαφωτισμού στην Ευρώπη.

2. Αμφότεροι ήταν οραματιστές (*visionarios*) της ενότητας των λαών τους και της απαλλαγής τους από κάθε έννοια απολυταρχίας και τυραννίας. Ο Μπολίβαρ μιλούσε για το όνειρο μιας Ενωμένης Αμερικής (*El sueño de una América Unida*) και ο Ρήγας για μια Παμβαλκανική Ομοσπονδία, όπου θα συνυπήρχαν ενωμένοι όλοι οι λαοί της Βαλκανικής Χερσονήσου, συμπεριλαμβανομένων και των Τούρκων.

3. Και οι δύο επιδίωξαν την απελευθέρωση του τόπου τους από τον ξένο ζυγό: τον ισπανικό και τον οθωμανικό αντίστοιχα. Άρα, και ο Ρήγας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όπως ο Μπολίβαρ, «Απελευθερωτής» (*Libertador*).

4. Και οι δύο ήρθαν αντιμέτωποι με την Ιερά Συμμαχία, η οποία συμπύκνωνε το πνεύμα του απολυταρχισμού και του παλαιού καθεστώτος της εποχής (*ancien régime*) κι επιδίωκε το πνίξιμο κάθε φιλελεύθερου κινήματος των λαών.

5. Ο Μπολίβαρ και ο Ρήγας υπήρξαν, επίσης, υπέρμαχοι της κατάργησης των προνομίων και της σκλαβιάς.

6. *Guerra a muerte*, δηλαδή «Πόλεμος μέχρι θανάτου», διακήρυξε ο Μπολίβαρ. «Καλλιά 'ναι μίας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνοι σκλαβιά και φυλακή!», πρέσβευε μέσα από τον *Θούριο* του ο Ρήγας.

7. Και οι δύο απέδειξαν ότι, πέρα από επαναστάτες, διέθεταν και πολιτική σκέψη. Αντιλήφθηκαν ότι έπρεπε να μεριμνήσουν για μια πολιτική δημοκρατική διακυβέρνηση του κράτους που θα προέκυπτε μετά την επανάσταση, ώστε να μην επικρατήσει η αναρχία («γιατί κι η αναρχία ομοιάζει την σκλαβιά· να ζούμε σαν θηρία είν' πλιο σκληρή φωτιά» δήλωνε ο Ρήγας στον *Θούριο*). Και οι δύο προετοίμασαν Σύνταγμα και Χάρτες για τα κράτη που θα αναδύονταν μετά τον απελευθερωτικό τους αγώνα.

8. Το τέλος και των δύο ήρθε μέσα σε κλίμα καχυποψίας. Ο Μπολίβαρ πέφτει θύμα συνωμοσίας, ο Ρήγας προδοσίας. Ο Μπολίβαρ εξορίζεται από τη Μπογοτά και πεθαίνει άρρωστος και φτωχός σε ηλικία 49 ετών. Ο Ρήγας στραγγαλίζεται, όταν ήταν μόλις 41 ετών.

9. Και οι δύο κατόρθωσαν να αφυπνίσουν τους λαούς τους, να τους εμπνεύσουν και να τους οδηγήσουν σε επανάσταση, σπέρνοντας τον σπόρο της ελευθερίας, ο οποίος βλάστησε μετά τον θάνατό τους. Για τον Ρήγα, μάλιστα, υπάρχει και σχετικός πίνακας του Παναγιώτη Ζωγράφου, όπου ο Ρήγας παρουσιάζεται σε λεπτομέρεια να «σπέρνει τον σπόρο της λευτεριάς».

10. Τόσο ο Ρήγας όσο και ο Μπολιβάρ τιμώνται σήμερα από τις χώρες τους, όπως τους αρμόζει. Ο Ρήγας τιμάται στο ελληνικό νόμισμα των 10 λεπτών του ευρώ, ενώ το νόμισμα της σημερινής Βενεζουέλας ονομάζεται εν γένει «βολίβαρ». Επίσης, το αεροδρόμιο του Καρακάς φέρει το όνομα του Απελευθερωτή και ονομάζεται «Aeropuerto Internacional Simón Bolívar». Και οι δύο ξεχωριστές αυτές μορφές αναπαρίστανται, επίσης, σε γραμμάτωση των χωρών τους. Τέλος, έχουν εμπνεύσει την Τέχνη σε όλες τις μορφές της, Λογοτεχνία, Εικαστικές Τέχνες, Πλαστική, κτλ.

Θα κλείσουμε με το ποίημα του Νίκου Εγγονόπουλου, όπου ο Λατινοαμερικάνος επαναστάτης συνδέεται στον νου του ποιητή με τον Ρήγα Φεραίο και με άλλες μορφές της ελληνικής Επανάστασης του 1821. Το ποίημα είναι μελοποιημένο από τον αξέχαστο Μάνο Χατζηδάκι:

*Μπολιβάρ! Είσαι του Ρήγα
Φεραίου παιδί,
Του Αντωνίου Οικονόμου –που
τόσο άδικο τον σφάξαν– και του Πασβατζόγλου
ο αδελφός, [...]
Είσαι ο ελευθερωτής της Νότιας Αμερικής.⁸*

8 Ν. Εγγονόπουλος, *Μπολιβάρ*, Αθήνα 1944: Ίκαρος.

Εθνικές και βαλκανικές ιδιαιτερότητες της αισθητικής του ελληνικού ποιητικού συμβολισμού

Φωτεινή Χριστακούδη-Κωνσταντινίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια

Πανεπιστήμιο Σόφιας «Άγιος Κλήμης της Αχρίδας»

ABSTRACT

The article is focused primarily on the end of the 19th and the first decades of the 20th c. –that is, on the symbolist poetry “under the heavy shadow of Palamas” (K. Hadzopoulos, J. Gryparis, L. Porfyras, M. Malakasis, etc.), or the so-called 1890s poetic generation. It is important to realize that the Greek model of symbolism has its own local specificity, created by the need to integrate the foreign tradition into the scheme of a culture with a centuries-old history and a vivid individual image per se. Actually, despite their enthusiasm Greek poets from the “end of the century” never became symbolists in the full meaning of the word, but mainly adopted the stylistic techniques of the French and the German models. The dominant intellectual and emotional impulses of their work continued to be inspired by a mixture of pantheistic vitalism and the worshiping of their homeland’s beauty, which we also encounter in the deep roots of ancient tradition. The article explores the specific Greek (but also the “Balkan”) sounding of the modernist poetic model implemented in Greek literature in the late 19th c. which is due, of course, to many factors. Among them are the peculiarities of the Greek socio-political and cultural background along with the aspects of the creative mentality of the authors who have maintained a strong connection with their own identity, with their birthplace, with the deep blue and the sun of the Aegean, introducing a Southern zest in the aesthetic platforms of European symbolism.

Ο ελληνικός ποιητικός συμβολισμός καθιερώθηκε στα σύνορα δύο αιώνων και εμπλούτισε την ελληνική λογοτεχνία από αισθητική, φιλοσοφική και μετρική άποψη. Τα γαλλικά και γερμανικά ποιητικά πρότυπα, τα οποία ακολούθησε, λειτούργουν σαν παραδείγματα υψηλής τέχνης, αλλά ο ελληνικός ποιητικός συμβολισμός, όπως θα δούμε, δεν τους είναι απόλυτα «πιστός». Η ελληνική ποίηση από το τέλος του 19^{ου} αιώνα μέσω των αισθητικών ποιημάτων του Γρυπάρη, της ηδονιστικής ποίησης του Μαλακάση, της λυρικής φωνής του Πορφύρα και τους δραματικούς στίχους του Χατζόπουλου παραμένει βαθιά ελληνική, συνδεδεμένη με τις αρχαίες παραδόσεις και κοσμοθεωρία της όμορφης μεσογειακής Ελλάδας. Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (1868-1920), ο Ιωάννης Γρυπάρης (1872-1942), ο Μιλτιάδης Μαλακάσης (1869-1943), ο Λάμπρος Πορφύρας (1878-1932), ο Λορέντζος Μαβίλης (1860-1912) κ.ά. εμβαθύνουν στον κόσμο του καθαρού ονειρού, οδηγούμενοι από την επιθυμία να αναστήσουν την ποιητική δύναμη του λόγου και μέσω της υποβλητικότητάς του να αποκαλύψουν τα μυστικά του σύμπαντος, τα οποία είναι κλειδωμένα στις μουσικές του αντιστοιχίες. Οι ποιητές

της γενιάς του 1890 σφραγίζουν την αισθητική επανάσταση, η οποία άρχισε στη Γαλλία και κατέλαβε όλη την Ευρώπη. Νομίζουμε ότι στις βαλκανικές παραλλαγές του συμβολισμού, όσο έντονα και να παρατηρείται η απομάκρυνση από την πραγματικότητα στο φημισμένο πύργο από ελεφαντόδοντο, ταυτόχρονα διατηρείται η επίμονη επαφή με αισιόδοξες ιδέες, εμπνευσμένες από την αγάπη για τη ζωή. Έτσι τα βόρεια τοπία ζεσταίνονται από τον καυτερό ήλιο του Νότου, τα έντονα χρώματα και οι ισχυρές ηχητικές αντιλήψεις συναντιούνται σε έναν υπέροχο ποιητικό χώρο που παρεμβάλλεται και η συναισθησία.

Νοσταλγία, spleen, μελαγχολία –αγαπημένα μοτίβα των γάλλων συμβολιστών ποιητών, τα οποία ανακαλύπτουμε και στο έργο των ελλήνων ομοτέχνων τους από τη γενιά του 1890. Το μοτίβο του φθινοπώρου κυριαρχεί στην ποιητική δημιουργία του Χατζόπουλου. Ακόμα, οι ποιητές του ευρωπαϊκού ρομαντισμού (Keates, Shelly, Lamartine), όπως και μετά οι συμβολιστές ποιητές, ελκύονται από το φθινόπωρο, τα νεκρά φύλλα, τη θλίψη, που ρέει στον υγρό «χεινοπωριάτικο αγέρα» (Baudelaire, «Τραγούδι του φθινοπώρου», Jean Moréas, «Θα σκεφτόμαστε το φθινόπωρο», Verlaine κ.ά.).¹ Ο Χατζόπουλος στρέφεται για πρώτη φορά στη μεταφορική έννοια του φθινοπώρου στα «Χεινοπωριάτικα» (το τέταρτο μέρος της συλλογής του «Τραγούδια της ερημιάς» (1898)). Έπειτα, επαναλαμβάνει το μοτίβο και στον κύκλο «Ίσκιος του φθινοπώρου» (μέρος της τελευταίας του συλλογής «Βραδινόι Θρύλοι» (1920)):²

*Άσε το φθινόπωρο
γύρω σου να στρώση
τ'άνθη τα στερνά
μία ζωή πεθαίνει
μία πνοή περνά
τάχα σε προσμένει
μία άνοιξη ξανά; –
Άσε το φθινόπωρο*

*γύρω σου ν'απλώση
μιά στερνή ευωδία
μία φωνή σωπαίνει,
μία χαρά χαμένη
μέσα στην καρδιά –
τα στερνά τα φύλλα
παίρνει το φθινόπωρο
γύρω απ' τα κλαδιά.*

(«Φθινόπωρο», Κ. Χατζόπουλος)³

Σ' αυτή την εικόνα θλίψης και καταστροφής προστίθεται και μιά ομάδα μοτίβων που ανήκουν στην έννοια της μη επιτεύξιμης ευτυχίας, η οποία υπήρχε ή μάλλον ακόμα υπάρχει. Στα πλαίσια του μύθου του Πλάτωνα για τη σπηλιά, ο υπαρκτός κόσμος θεωρείται κακό αντίγραφο του φωτεινού, χαρούμενου, μακρινού και, πιθανότατα, μη εφικτού για τον άνθρωπο, αλλά παρόλα αυτά, δυνητικό,

1 Γ. Βελουδής, «Ο ποιητής Κ. Χατζόπουλος», στο Γ. Βελουδής (επιμ.), *Κ. Χατζόπουλος, Τα ποιήματα*, Αθήνα 1992: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 33.

2 Ό.π., σ. 34.

3 Τα ποιήματα αναφέρονται σύμφωνα με την έκδοση Κ. Χατζόπουλος, *Τα ποιήματα*, ό.π.

ιδανικό κόσμο.⁴ Η αισιόδοξη αυτή πλευρά της ελληνικής ποίησης όσο και αν είναι θολή στο έργο του Πορφύρα και πιο έντονη στο έργο του Χατζόπουλου, δίνει ζωτάνια στα ποιήματά τους. Παρόμοιες αντιλήψεις παρατηρούνται και στη δημιουργία του βούλγαρου ποιητή Χρίστο Ιάσενοβ (Χριστο Ясенoв). Για «ιδιόρρυθμη αισιόδοξη απαισιοδοξία», η οποία συναντιέται στο έργο του σέρβου συμβολιστή Μίλαν Ράκιτς (Milan Rakić), μιλάει η ερευνήτρια του φαινομένου Λίλια Κίροβα, αναφέροντας και τις εξαισεις περιγραφές της φύσης του κροάτη ποιητή Ιόβαν Ντούτσιτς (Jovan Dučić) («Φωτεινό ηλιοβασίλεμμα»). Εκείθεν και ο εντελής προσωπικός χαρακτήρας του συμβολισμού στον χώρο της βαλκανικής ποίησης.⁵

Μιλήσαμε ήδη για το ποίημα «Φθινόπωρο» του Κ. Χατζόπουλου της συλλογής «Βραδινοί Θρύλοι», που περιγράφει με έναν τόνο απογοήτευσης και παραίτησης την εικόνα μιας ζωής, η οποία μη αναστρέψιμα πεθαίνει. Αλλά πόσο διαφορετικά ακούγονται οι στίχοι του «Κι όταν φτάσει η άνοιξη» (τελευταίο ποίημα της συλλογής «Βραδινοί Θρύλοι»):

*Κι όταν φτάσει η άνοιξη
κι έρθουν τα πουλιά
και γυρίσουν τ'άνθη,
σαν ένα καιρό
θα σε περιμένω.*

*Κι όταν έρθη πάλι
και το καλοκαίρι*

*με το μαιστράλι
σαν ένα καιρό
θα σε περιμένω.*

*Μα όταν το φθινόπωρο
ξαναφτάση υγρό
και συννεφιασμένο
θάρθω να σε βρω
δε θα περιμένω.*

(«Κι όταν φτάσει η άνοιξη», Κ. Χατζόπουλος)

Στο έργο του Χατζόπουλου, ο οποίος, ας μη ξεχνάμε, είναι και ο αρχιερέας του κινήματος του ελληνικού συμβολισμού, η εικόνα του εφικτού, ευτυχισμένου κόσμου πραγματώνεται μέσω των μοτίβων της συνεχούς αναγέννησης της ελπίδας («και η άνοιξη, που τη ζωή ανασταίνει / θ' ανθοστρώση του κήπου μας τη γύμνια... / και απ' των νεκρών ονείρων μας τη στάχτη / τα ρόδα θα βλαστήσουν με το νέο Μάη...», «Πέρα ας βογκά»), του ουτοπικού χώρου-πυρήνα ειδυλλίου και τελειότητας («Πέρα στη θάλασσας τα πλάτια / είναι το ολόξανθο νησί...», «Πέρα στη θάλασσα»), της αναζήτησης («Κι όταν φτάσει η άνοιξη») και του ονείρου («Κάπου ένα κύμα τραγουδεί / κάπου ένας κύκνος κλαίει – / Μη μου ξυπνήσης το όνειρο / που γαληνό αργοπλέει / στη μαγεμένη ακρογιαλιά», «Κάπου ένα κύμα τραγουδεί»).

Το θέμα του ναυαγίου (και μάλιστα και με την έννοια του ναυαγίου σαν υπαρξιακή συντριβή) παρατηρείται ευρέως στην ποιητική εικονοποιία, την οποία χρη-

4 Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εποχή και η ζωή του», στο Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού (επιμ.), *Λάμπρου Πορφύρα – ποιήματα (1894-1932)*, Αθήνα 1993: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 71.

5 Л. Кирова, *Югоизточноевропейски феномени*, София 1999: М. Дринов, σ. 177 [L. Kirova, *Jugoiztočnoevropejski fenomeni*, Sofija 1999: M. Drinov, σ. 177].

σιμοποιεί ο Χατζόπουλος (ο οποίος πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στα βόρεια τοπία της Γερμανίας), ωστόσο και αυτό το μοτίβο παραμένει συνδεδεμένο με τις χροιές της αισιοδοξίας («Πέρα ας βογκά», «Σιντρίμι το καράβι των ονείρων»):

*Βαθιά εκεί στην απόμακρη ερημιά
το σπίτι μας χτισμένο απ' τα σιντρίμια
των χτεσινών μας πόθων μας προσμένει
και η άνοιξη, που τη ζωή ανασταίνει
θ'ανθοστρώση του κήπου μας τη γύμνια...
και απ' των νεκρών ονείρων μας τη στάχτη
τα ρόδα θα βλαστήσουν με το νέο Μάη...*

(«Πέρα ας βογκά», Κ. Χατζόπουλος)

Η εμβέλεια της παλέτας του ελληνικού συμβολισμού είναι πράγματι πολύ-χρωμη –από τις πρώτες απόπειρες του Παλαμά να απεικονίσει το βάθος της ψυχής στη συλλογή «Τα μάτια της ψυχής μου» μέχρι την τραγική συνείδηση του αδιέξοδου του Καρυωτάκη. Αναμφίβολα, οι έλληνες συμβολιστές μάς προσφέρουν μία «γήινη», πρωτοπόρα ερμηνεία του ευρωπαϊκού συμβολισμού με την ιδιαίτερη θεματική της ποιήσής τους, στην οποία διακρίνεται το δημιουργικό πνεύμα του έλληνα συγγραφέα του 20^{ου} αιώνα.

Προς στήριξη των συλλογισμών μας για την επιτυχή λειτουργία αυτού του «αισιόδοξου μοντέλου» στο έργο των ελλήνων συμβολιστών θεωρούμε ότι οφείλουμε να μελετήσουμε και το συμβολισμό των λουλουδιών, ο οποίος έχει άφθονα χρωματίσει όσο τους σίχους των ποιητών της Δυτικής Ευρώπης, τόσο και αυτούς των Βαλκανίων. Είναι πασίγνωστο το ενδιαφέρον του συμβολισμού για τα λουλούδια, τα δέντρα, τα χρώματα, τις ευωδιές· ενδιαφέρον, το οποίο σχετίζεται με την επιθυμία να αποκωδικοποιηθεί το «υπερβατό», να ξεπεραστούν τα όρια της ύλης, της λογικής, του ορατού. Ερευνώντας τις ποιητικές χρήσεις του τριαντάφυλλου, ο Βούλγαρος λογοτεχνικός κριτικός Ντομπρίν Ντόμπρεβ αναφέρει ότι για τους συμβολιστές το φυτό αυτό είναι σήμα της «θείκης αγάπης, του μυστηρίου της αγάπης, του υπερβατού κόσμου, της θείκης απόλαυσης»⁶ [«Αγνός μαγιάτικος ανθός του ρόδου – είσαι εσύ, / πρώι του Μαΐου η δικιά μου η κραυγή...», «Επιθυμία», Πέιο Ιάβωροφ („На крехка майска роза пъпка – туй си ти; / а утрото на май са моите мечти...“, „Блян“, П. Яворов)]. Οι Έλληνες συμβολιστές επίσης έλκονται από πειραματισμούς με παρόμοια συμβολοποίηση («και απ' των νεκρών ονείρων μας τη στάχτη / τα ρόδα θα βλαστήσουν με το νέο Μάη...» «Πέρα ας βογκά», Κ. Χατζόπουλος). Ο Βούλγαρος ποιητής Νικολάι Λίλιεβ (Николай Лиливев) εξυμνεί τον κρίνο της κοιλάδας, την σημύδα, τις λεύκες, τις βιολέτες. Ο Κροάτης Άντον Μάτος (Antun Gustav Matoš) προτιμά την τουλίπα, την ορχιδέα, τον κρίνο της κοιλάδας, το τριαντάφυλλο. Στο ήδη κλασικό

6 Д. Добрев, *Справочник на символите в българския символизъм*, Шумен 1996: Глаукс, σ. 202 [D. Dobrev, *Spravočnik na simbolite v bălgarskija simbolizăm*, Šumen 1996: Glauks, σ. 202].

του σονέτο «Μούχρωμα» ο Λορέντζος Μαβίλης απεικονίζει το ρόδινο σούρουπο ενός ηλιοβασιλέματος ανιχνεύοντας την έννοια της ζωής μεταξύ της εφήμερης ομορφιάς της φύσης και της αλησμόνητης ομορφιάς μιας ζωής:

*Φυσάει τ' αεράκι μ' ανάλαφρη φόρα
και τες τριανταφυλλιές αργά σαλεύει.
Στες καρδιές και στη πλάση βασιλεύει
ρόδινο σούρουπο, ώρα μυροφόρα.*

(«Μούχρωμα», Λ. Μαβίλης)⁷

Με φυσικό και απαλό τόνο ο ποιητής μας κάνει να καταλάβουμε πως η ψυχή του ανθρώπου γίνεται ένα με την γαλήνη του σούρουπου και της αιωνιότητας και δείχνει ακόμα μία φορά πόσο απέχει ο ελληνικός συμβολισμός στους πειραματισμούς και νεωτερισμούς του από τα σκοτεινά συναισθήματα που επικρατούν στην εικονοποιία των ευρωπαϊών ποιητών.

Παράδειγμα για αυτή την «αποστασιοποίηση» είναι και η ερμηνεία του θέματος της «Σιωπής» όπως έχει γίνει στο έργο του Πορφύρα.⁸ Μελετώντας το μοτίβο της σιωπής στα ποιήματά του σαν μια αντίστιξη της ενεργούς αναζήτησης του νοήματος της ζωής και της τέχνης, διαπιστώνουμε ότι ο καλλιτέχνης δεν φτάνει σε ακραία μηδενιστική απόρριψη· αντιθέτως, ο Πορφύρας καταλήγει σε μία φιλοσοφική, αυθεντική συνείδηση του κόσμου, με τον οποίο ο ίδιος παραμένει ήσυχα συμφιλιωμένος. Η φυγή του λυρικού ήρωα στον χώρο της απόλυτης απώλειας Ύλης και Νοήματος δεν είναι σκοτεινή, αγριεμένη, αυταπαρνητική, αλλά φωτισμένη από εσωτερική αρμονία. Στο έργο του Baudelaire π.χ. η διαμαρτυρία κατά της πραγματικότητας, η οποία δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του ποιητή, είναι πολύ πιο πικρή και σαρκαστική· ο Baudelaire δεν είναι ποτέ συμβιβασμένος (αρκεί να αναφέρουμε τα “Le cygne” και “Les sept vieillards”). Ας θυμίσουμε ότι με αποσιωπητικά, τα οποία μειώνουν το μουσικό τόνο μέχρι την πλήρη του εξαφάνιση, τελειώνουν και κάποια από τα καλύτερα ποιήματα του Πορφύρα («Για όσα σβήνουν», «Τα καράβια», «Το φύλλο», «Τα σύννεφα», “Lacrimae rerum” κτλ.).⁹ Η σιωπή μεταμορφώνεται σε σύμβολο της απόλυτης ομορφιάς και σε ύψιστο αγαθό:

*Ακούω αυτή τη σιγαλιά, το φύλλο που πεθαίνει,
του εντόμου τη βοή,
Κ'ακόμ'ακούω την Άνοιξη βαθιά στη γης να υφαίνει
Ανθούς για τη ζωή...*

(«Χεινοπωριάτικος αγέρας», Λ. Πορφύρας)¹⁰

⁷ Τα ποιήματα του Λ. Μαβίλη αναφέρονται σύμφωνα με την έκδοση Λ. Μαβίλη, *Τα ποιήματα*, Αθήνα 1990: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

⁸ Ε. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εποχή και η ζωή του...», ό.π., σ. 91.

⁹ Ό.π., σ. 92.

¹⁰ Τα ποιήματα του Λ. Πορφύρα αναφέρονται σύμφωνα με την έκδοση *Λάμπρου Πορφύρα – ποιήματα (1894-1932)*, ό.π.

Η σιωπή δεν είναι θέμα ισότιμο με τα υπόλοιπα. Μ' αυτήν ολοκληρώνεται και η τελευταία συλλογή του Πορφύρα «Μουσικές φωνές»:

*Αλλ' όμως δε μου τώπατε ποτέ, φωνές μου, εμένα...
Καθώς εσβήσατε όλες σας, ήρθε να μου το πη
Μέσα στο λίγο, τ' απαλό τ' ανάλαφρο σκοτάδι,
Μέσα στο λίγο πούμεινε το φως, η Σιωπή...*

(«Αλλ' όμως δε μου τώπατε ποτέ», Λ. Πορφύρας)

Στην ήσυχη φωνή του ποιητή λείπει η αίσθηση της τραγικής εξέγερσης –ο ίδιος παραμένει δεμένος με τη φύση και την σιωπή της νύχτας. Λείπει η αντίθεση, τα χρώματα του γκρι σούρουπου υπογραμμίζουν την υπερβατικότητα αυτού του κόσμου. Η μουσικότητα του Πορφύρα μας θυμίζει την ποίηση του βούλγαρου ποιητή Ντίμτσο Ντεμπελιάνοβ (Димчо Дебелянов).

Η αγάπη για τη ζωή και τη γοητεία της είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής εθνικής παράδοσης και με τα ειδικά χρώματα της πνευματικής ατμόσφαιρας της Ελλάδας. Όχι τυχαία ο Ελύτης θα αναφωνήσει ότι το γαλάζιο του ελληνικού ουρανού τον πληγώνει. Τόση ομορφιά με τη φωτόλουστη και ηλιοκαμένη γη, με το μπλε και το άσπρο, από τα οποία πηγάζει η αρχέγονη απλότητα του κόσμου, χρόνος και χώρος, κλειδωμένοι στις αχτίδες του φωτός! Βαθύ εθνικό χρώμα χαρακτηρίζει τα άψογα σονέτα του Λορέντζου Μαβίλη, ο οποίος διαλέγει να απεικονίσει το αιώνιο σύμβολο της Ελλάδας, την ελιά, για να αναδημιουργήσει αλληγορικά και φιλοσοφικά την ανθρωπινή μοίρα, έτσι όπως την βρίσκουμε στα όρια της ζωής:

*Στην κουφάλα σου εφώλιασε μελίσι,
Γέρικη ελιά που γέρνει με τη λίγη
Πρασινάδα που ακόμα σε τυλίγει...
Ω, να μπορούσαν έτσι να πεθαίνουν
Κι άλλες ψυχές, της ψυχής σου αδερφάδες!*

(«Ελιά», Λ. Μαβίλης)

Η ελληνική φύση με τα κελαηδήματα των πουλιών, τη θάλασσα, τα λουλούδια και τα δέντρα κατοικεί στα ποιητικά οράματα των ελλήνων συμβολιστών και τροποποιεί τα πρότυπα του ευρωπαϊκού συμβολιστικού κανόνα. Αξίζει να υπενθυμίσουμε την παρατήρηση του θεωρητικού του βουλγαρικού συμβολισμού και ατομικισμού Ντίμο Κίορτσεβ (Димчо Кьорчев), ο οποίος προτείνει την ιδέα για μία τέχνη μακριά από την μονότονη καθημερινότητα, αλλά δηλώνει, επίσης, ότι η υπηρεσία και η αγάπη προς την πατρίδα είναι τα αληθινά καθήκοντα ενός καλλιτέχνη, τα οποία αφαιρούν την αίσθηση της αποξένωσης («Ο άνθρωπος μπορεί να μένει μόνο στην πατρίδα –είτε αυτή είναι αγάπη, ιδέα, χρέος ή πατρίδα», λέει ο ίδιος το 1907).

As γυρίσουμε ακόμα μία φορά στη σκέψη ότι κάθε λογοτεχνία συμμετέχει στην ευρωπαϊκή νεωτεριστική κοινότητα, αλλά με δικό της τρόπο την μεταμορφώνει (μ' αυτόν τον τρόπο τεκμηριώνεται και ο κανόνας *pars pro toto*). Οι Έλληνες συμβολιστές (στην ουσία και οι καλλιτέχνες των Βαλκανίων συνολικά) δέχονται την τυποποιημένη εικονοποιία του συμβολισμού: τους πύργους, σύμβολα της μοναξιάς και της αποκλειστικότητας· τα κάστρα, τα οποία κρύβουν τα μυστικά της ύπαρξης· τους κύκνους, τις πεταλούδες, τους μαγικούς χώρους (κήπους, πάρκα, νησιά κτλ.), τα λουλούδια (τριαντάφυλλα, κρίνα, νούφαρα, βιολέτες κτλ.), τα φανταστικά πλάσματα (αγγέλους, πριγκίπισσες, νεράιδες), τους καθρέπτες, τους λαβύρινθους (σύμβολα της οριακότητας και του ενδιάμεσου, ακόμα και της επιθυμίας για ορισμό και αποκωδικοποίηση του Εγώ).¹¹ Ταυτόχρονα όμως πόσα καινούργια μοτίβα εισάγουν με τα ποιήματά τους ο Χατζόπουλος, ο Πορφύρας, ο Μαβίλης στην παλέτα του ευρωπαϊκού συμβολισμού! Έτσι, με καθολικά και εθνικά στοιχεία συμπληρώνεται η πολύχρωμη εικόνα της ζωής, την οποία οι Έλληνες ποιητές ανασταίνουν, μαγεμένοι από την μουσικότητα των στίχων του Verlaine, Mallarmé, και του ηγεμόνα Baudelaire. Φως και σκοτάδι, λευκό και μαύρο βρίσκονται σε αντιπαράθεση, στην οποία όμως, κατά βάθος, λείπουν οι μεγάλες αντιθέσεις, και το φως, αφού έχει διεισδύσει πλέον, εξαπλώνεται στα χρώματα όλου του φάσματος για να δώσει την αίσθηση μιας άλλης ζωής της αισθητικής του συμβολισμού στα πλάτη του ζεστού Νότου.

¹¹ Л. Кирова, *Югоизточноевропейски феномени...*, ό.π., σ. 226 [L. Kirova, *Jugoiztočnoevropejski fenomeni...*, ό.π., σ. 226].

Το παράδειγμα των ποιητριών Κάρμεν Σύλβα και Ελένης Γεωργίου (τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ού} αι.): μια ελληνορουμανική παραλληλία στη συνάρθρωση φύλου και εθνικής ταυτότητας

Βαρβάρα Ρούσου

Ε.Δι.Π.

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας Τέχνης
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών

ABSTRACT

This paper examines the articulation of gender and national identity with the example of the work of Eleni Georgiou (*Ποιήσεις*, Bucharest 1897) and a part translated into Greek of the work of Queen Elizabeth of Romania, known as the poet Carmen Sylva. The choice of Georgiou-Sylva was based on their common points: they are poets, that is, they speak publicly, and they live in Romania in a common time frame, far from their place of origin; so gender and national identity are key points for their work. The basis of this paper is the assumption that gender is formed intersecting with hierarchies concerning race, order, sexuality, nation as well as the narrative dimension of the nation and the construction of national identity through literature, and through the use of elements of tradition. At the end of the 19th century, the role of women was re-marked with a focus on motherhood: the woman became the person who was projected as the reproductive body of the nation, maintaining “national purity” and culturally perpetuating the uniqueness of the race. At the same time, the nation is considered as an extended family while indigenesness is combined with national purity. The above points are visible in the poems of Eleni Georgiou, while Carmen Sylva is an exceptional case that could be characterized as a hybrid, since she is called as queen to become the mother of the nation, mother of successors, while she must belong to a national culture (Romanian) different from the one he has already conquered (German and generally Western European). Both are women who, by publishing, enter the male field of literature and the public space. Carmen Sylva is a poet/queen who must combine these qualities.

The announcement aims to demonstrate how complex the formation of gender and national identity is, as also to raise new questions in old texts.

Έχοντας διαρκώς ως βάση την ενδεχομενικότητα της κατηγορίας γυναίκα και τις συζητήσεις που αυτή έχει εγείρει για τον ουσιοκρατικό χαρακτήρα του όρου στο επίκεντρο της παρούσας εισήγησης τοποθετείται η διαπλοκή έμφυλης και εθνικής ταυτότητας. Η συνάρθρωσή τους εξετάζεται παραδειγματικά όπως αποτυπώνεται στο έργο της Ελένης Γεωργίου και στο μεταφρασμένο στα ελληνικά τμήμα του έργου της βασίλισσας της Ρουμανίας Ελισάβετ, γνωστής ως

ποιήτρια με το όνομα Κάρμεν Σύλβα. Η επιλογή των Γεωργίου – Σύλβα έγινε με κριτήριο τα κοινά τους σημεία: είναι ποιήτριες, εκφέρουν δηλαδή δημόσιο λόγο, ζουν στη Ρουμανία σε περίπου κοινό χρονικό πλαίσιο, μακριά από τον τόπο καταγωγής τους.

Η εισήγηση βασίζεται σε μια σειρά παραδοχών: το φύλο συγκροτείται διασταυρούμενο με ιεραρχήσεις που αφορούν φυλή, τάξη, σεξουαλικότητα, έθνος.¹ Το φύλο μόνο του δεν λειτουργεί επαρκώς ως αναλυτική κατηγορία καθώς βρίσκεται σε διάδραση με τη φυλή, την τάξη, την εθνικότητα. Το έθνος φαίνεται επίσης να συνδέεται αδιάρρηκτα με τη γλώσσα, την ιστορία, και μια σειρά λαϊκών παραδόσεων και δημόσιων συμβόλων τα οποία καθώς χρησιμοποιούνται (επαν)ερμηνεύονται ταυτίζονται με την εθνική ταυτότητα. Ενώ οι γυναίκες ανήκουν φυσικά στο έθνος, λειτουργούν στην περιφέρειά του, στο στενό όριο του οίκου, καθώς η πολιτική, οι πόλεμοι και η εθνική πολιτισμική κουλτούρα αποτελούν το κυρίαρχο αντρικό πεδίο.²

Η παραπάνω μορφή αορατότητας των γυναικών, απότοκο των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, αρχίζει να αίρεται από τα μέσα και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η άνοδος της μεσαιάς τάξης, και μια σειρά ιδεολογικών μηχανισμών με κυρίαρχη τη Μεγάλη Ιδέα, το αλυτρωτικό όραμα και τον εθνικισμό, παράγουν μια εθνική ρητορική που ανασημασιοδοτεί το ρόλο των γυναικών προσδίδοντας έμφυλα στοιχεία στην έννοια έθνος, που για τις γυναίκες συστοιχούν με τη μητρότητα ως εθνική αναπαραγωγή, την πρόπουσα συμπεριφορά ως εθνική ηθική και τη φιλανθρωπία ως εθνικό-κοινωνικό έργο.³ Η γυναίκα γίνεται το πρόσωπο εκείνο που προβάλλεται ως φορέας αναπαραγωγής του έθνους, διατηρώντας την «εθνική καθαρότητα» και δαιωνίζοντας πολιτισμικά την ιδιαιτερότητα της φυλής.⁴

Παράλληλα, η ιδέα του έθνους αντιπροσωπεύεται από την ιδέα μιας διευρυμένης οικογένειας. Άμεση συνέπεια αυτών αποτελεί η σταδιακή επέκταση της βασικής εκπαίδευσης των γυναικών με εθνοκεντρικό και ηθοποιητικό στόχο.⁵

1 J. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review* 91: 5 (Δεκέμβριος 1986), σ. 1053-1075. Α. Αθανασίου, «Η πολιτική της ταυτότητας και το πρόβλημα της "γυναίκας"», στο Α. Αθανασίου (επιμ.-εισαγωγή), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Μ. Μηλιώρη, Α. Τσεκένης, Αθήνα 2006: Νήσος.

2 Για τις αντιλήψεις περί έθνους και εθνικής ταυτότητας που διέπουν την παρούσα εισήγηση βλ. Α. Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος*, Αθήνα 2007: Μεταίχμιο.

3 Δ. Τζανάκη, *Δούλα και κυρά. Όψεις του εθνικισμού: ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων (1836-1897)*, Αθήνα 2007: Σαββάλας, σ. 19 και 24-25.

4 N. Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London 1997: Sage, σ. 12. Εξάλλου ο George L. Mosse σημειώνει για τον εθνικισμό σε σχέση με τα φύλα: "The dynamic of modern nationalism was built upon the ideal of manliness. Nationalism also put forward a feminine ideal, but it was largely passive, symbolizing the immutable forces which the nation reflected", στο G. L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Middle Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe* Madison, Wisconsin 1985: The University of Wisconsin Press, σ. 64. Ε. Βαρίκα *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 2007: Κατάρτι, σ. 114 και σ. 126-132.

5 Βλ. Κ. Δαλακούρα – Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*

Ένα είδος δηλαδή βιολογικού ντετερμινισμού παραμένει ως κυρίαρχη αντίληψη εφόσον η αναβάθμιση του γυναικείου ρόλου εδράζεται στην αναπαραγωγική ιδιότητα των γυναικών και τον εθνικό ρόλο της μητέρας: η γυναίκα μήτρα εθνικής αναπαραγωγής, παιδαγωγός εθνικής ηθικής, θεματοφύλακας εθνικών και κοινωνικών αξιών.

Αυτόν τον επαναπροσδιορισμένο ρόλο οι μορφωμένες γυναίκες που αρθρώνουν δημόσιο λόγο τον εργαλειοποιούν και εκμεταλλεύονται την εθνική ρητορική για να εδραιωθούν στη δημόσια σφαίρα και κατόπιν να ασκήσουν κριτική στην έμφυλη ανισότητα. Βέβαια, όπως γίνεται αντιληπτό η πνευματική παραγωγή γενικά των γυναικών αλλά και των δυο εν λόγω ποιητριών δημιουργείται μέσα σε ένα σύστημα σύνθετων και ετεροβαρών σχέσεων όπου το εθνικό αποκτά βαρύνουσα σημασία. Έτσι, η αναπαραγωγή στα λογοτεχνικά κείμενα γυναικών επιβεβλημένων εθνοκανονιστικών αντιλήψεων είτε ως εσωτερίκευση είτε ως υπονομευτική στρατηγική αποτελεί μια σύνθετη πραγματικότητα με ποικίλους αναβαθμούς και εκφάνσεις.

Επίσης, οι περιπτώσεις Γεωργίου και Σύλβα αποτελούν ένα εύγλωττο παράδειγμα για το πόσο η διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό που θεωρήθηκε καθοριστική στη μελέτη της ιστορίας των γυναικών λειτούργησε συχνά ως γενίκευση.⁶ Οι παλαιότερες θεωρήσεις με την διαχωριστική καθετότητα τοποθετούσαν τις γυναίκες στον περικλειστο οικιακό χώρο ενώ από την άλλη η θεωρία του Χάμπερμας για το δημόσιο χώρο δεν αναγνωρίζει ότι η διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό διαμορφώνονται από την έμφυλη ιεραρχία.⁷

Για την Ελένη Γεωργίου οι ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε αντλούνται από τη μοναδική ποιητική συλλογή της που εκδίδει στο Βουκουρέστι το 1897, «εκ του τυπογραφείου της “Πατρίδος”», με τον συνήθη για την εποχή τίτλο *Ποιήσεις*.⁸ Πιθανόν να καταγόταν από κάποιο χωριό του Πηλίου, όπως διαφαίνεται από το ποίημά της «Στο χωριό μου». Για ποιους λόγους βρέθηκε στο Βουκουρέστι, τότε και για πόσο ή εάν έζησε και αλλού, τα αγνοούμε. Από την καταγωγή της, όπως φαίνεται, δικαιολογείται και η παρουσία της συλλογής της μόνον σε βιβλιοθήκη του Βόλου. Για την Κάρμεν Σύλβα (1843-1916) τα βιογραφικά είναι γνωστά: η Ελισάβετ του Βιντ, Γερμανίδα στην καταγωγή, σύζυγος του βασιλιά Κάρολου Α΄ υπήρξε η πρώτη βασίλισσα της Ρουμανίας.

Η Ελένη Γεωργίου στη συλλογή της προβάλλει την ελληνική καταγωγή της: με τα εθνικά και αυτοβιογραφικά της ποιήματα τονίζει την ελληνικότητά της –επομένως σχεδόν αυτοχαρακτηρίζεται ως ξένη– εκεί όπου ζει, πιθανότατα στο

(18^{ος}-20^{ος} αι.), σ. 58-61. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: www.repository.kallipos.gr.

⁶ Για μια ενδελεχή κριτική στο διαχωρισμό αυτό βλ. J. Landes, “The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration”, στο J. Landes (επιμ.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford/New York 1998: Oxford University Press.

⁷ Βλ. Για την κριτική στην χαμπερμασιανή θεωρία, N. Fraser, *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Social Theory*, London 1989: Polity Press· Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 182-13.

⁸ Ελ. Γεωργίου, *Ποιήσεις*, Εν Βουκουρεστίω 1897: Εκ του τυπογραφείου της «Πατρίδος».

Βουκουρέστι. Αλλά και η ίδια η έκδοση στο χώρο της ελληνικής παροικίας, στην ελληνική γλώσσα, απαιτεί ανάγνωση από Έλληνες και ελληνομαθείς, από έναν θύλακα ατόμων που σε κάποιο βαθμό βρίσκονται σε διαρκή διαδικασία πολιτισμικής πρόσμιξης. Η Κάρμεν Σίλβα μετέχει ήδη της γερμανικής και γαλλικής κουλτούρας, πεδίο ιδιαίτερα ισχυρό και ως Δυτική συναντά στη Ρουμανία τον πολιτισμικά και εθνικά Άλλον. Ενώ για την Γεωργίου αγνοούμε το βαθμό στον οποίον κλήθηκε να ενσωματωθεί και να ενσωματώσει την ρουμανική κουλτούρα, για την Ελισάβετ, κυρίως εξαιτίας του αξιώματός της, υποθέτουμε ότι όφειλε να κρατήσει ως ένα βαθμό στο παρασκήνιο την βασική κουλτούρα της και να εγκολπωθεί και να προβάλλει στοιχεία του ρουμανικού πολιτισμού.

Θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι οι δυο ποιήτριες, και ιδίως η Κάρμεν Σίλβα, κινούνται στη «ζώνη επαφής», όρο που θέτει η Pratt ως: «εκείνους τους κοινωνικούς χώρους όπου διαφορετικές κουλτούρες συναντώνται, συγκρούονται και παλεύουν μεταξύ τους».⁹

Η αριστοκρατική καταγωγή της Ελισάβετ της επιτρέπει να λάβει όχι την απαραίτητη επιφανειακή/ διακοσμητική παιδεία μιας γυναίκας αυτής της τάξης αλλά να έχει την ουσιαστική επαφή με τα γράμματα, λόγω της κλίσης της που καλλιεργήθηκε στο ανοιχτόμυαλο περιβάλλον όπου μεγάλωσε. Για την Γεωργίου, η δυνατότητά της να εκδώσει το 1897 ποιητική συλλογή είναι πολύ πιθανό να συνδέεται με την κοινωνική και ίσως επαγγελματική της θέση: η μόνη επιλογή που οι γυναίκες έχουν για να βιοποριστούν ήδη πριν από τα μέσα του 19^{ου} αι. είναι το διδασκαλικό επάγγελμα και είναι διαπιστωμένο ότι οι δασκάλες αποκτούν το προνόμιο όχι μόνον της οικονομικής ανεξαρτησίας.¹⁰ Οι πλέον καταξιωμένες από αυτές, και εξαιτίας του εθνικού χαρακτήρα του έργου τους, ιδίως στις παροικίες, γίνονται σεβαστές από τον κοινωνικό περίγυρο και μπορούν να εκφέρουν δημόσιο λόγο, να αρθρογραφήσουν, να προωθήσουν το εκπαιδευτικό έργο τους, να δημοσιεύσουν ή να εκδώσουν λογοτεχνία. Ίσως μπορούμε να εικάσουμε ως τέτοια την επαγγελματική κατάσταση της Γεωργίου.

Στις *Ποιήσεις* η θεματική δεν διαφέρει από αυτήν άλλων συλλογών του τέλους του 19^{ου} αι. Σε σύνολο 38 ποιημάτων τέσσερα έχουν πατριωτικό χαρακτήρα: τα δυο, «Ο πληγωμένος εθελοντής» και «Στείλτε βοήθεια» συνδέονται άμεσα με τη Μεγάλη Ιδέα καθώς εκπορεύονται από το φλέγον την εποχή εκείνη Κρητικό ζήτημα και τους αγώνες της Κρήτης για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα.¹¹ Το τρίτο «Το φυλακτό του παππού» αποτελεί υπενθύμιση της επανάστασης του '21, ως παράδειγμα και ενισχύει την έννοια του έθνους ως κοινού ιστορικού παρελθόντος.¹² Το τέταρτο, με αφορμή την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων,

9 M. L. Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London 1992: Routledge, σ. 4.

10 Κ. Δαλακούρα – Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών...*, ό.π., σ. 222-243· Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση...*, ό.π., σ. 230-248· Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας-1922). Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, Αθήνα 2008: Gutenberg, σ. 263-265, 305-317.

11 Ελ. Γεωργίου, *Ποιήσεις*, ό.π., σ. 15-16.

12 Ό.π., σ. 24-25.

είναι αφιερωμένο «Στον Αθηναίον Ολυμπιονίκην» αλλά εύλογα, λόγω ιστορικής συγκυρίας, περισσότερο λειτουργεί ως εξύμνηση της επαναφοράς της αρχαίας δόξας της Ελλάδας και λιγότερο ως ύμνος στον Ολυμπιονίκη.¹³ Η παρουσία πατριωτικών ποιημάτων σε μια συλλογή που διέπεται από στοιχεία του φθίνοντος ρομαντισμού δεν συνιστά αξιοπερίεργο συμβάν, το αντίθετο μάλιστα. Είτε σύγχρονα των γεγονότων είτε με παρελθοντικές εθνικές αναφορές, τα ποιήματα αυτά αποκτούν μια προνομιακή πρόσβαση στην ιστορία και η συλλογική ανάμνηση εξασφαλίζει τη συνέχεια με άξονα τη μίμηση, ενώ έννοιες όπως παράδοση, λαός και κράτος αποτελούν ενοποιητικά στοιχεία σε ένα αφήγημα ιστορικής συνέχειας.¹⁴ Οι *Ποιήσεις*, στο χώρο και τη συγκυρία που εκδίδονται, δίνουν αφορμή στη Γεωργίου να προβάλλει δημόσια το εθνικό της φρόνημα τονίζοντας το εθνικό στοιχείο της ταυτότητας της διαρκώς συνδεδεμένες με καθαρά έμφυλες δηλώσεις και συνδηλώσεις.

Με ποιο τρόπο το φύλο φαίνεται να συνδέεται στη συλλογή με το έθνος και τι είδους έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται; Ουσιαστικά αναπαράγεται ένα γυναικείο μεσοαστικό πρότυπο, εκδηλώνοντας μάλιστα μια ομογενοποιητική τάση που δε λαμβάνει υπόψη διαφοροποιητικές παραμέτρους της κατηγορίας γυναίκα (π.χ. εργαζόμενη, τύπος που στο τέλος του αιώνα εμφανίζεται στην ποίηση π.χ. της Αγανίκης Μαζαράκη). Προβάλλονται γνωρίσματα που στερεοτυπικά ο ηγεμονικός λόγος έχει επιβάλλει στη γυναίκα: ευαισθησία, τρυφερότητα, στοργή, αίσθημα προστασίας, μητρότητα, θρησκευτικότητα, μέριμνα για την οικογένεια, ακόμη και ομοκοινωνικές σχέσεις που απεικονίζουν ένα δίκτυο γυναικείας αδελφούσης (sisterhood) ουσιαστικά ενισχύοντας την αντίληψη των αμοιβαία αποκλειόμενων έμφυλων κατηγοριών. Αφενός λοιπόν αυτή η αναπαράσταση λειτουργεί συγκροτητικά (η λογοτεχνία ως πεδίο (ανα)παραγωγής εικόνων) παράγοντας εθνικές ταυτότητες (το εθνικό αφήγημα και η αφηγηματική διάσταση του έθνους) άρρηκτα συνδεδεμένες με τον κυρίαρχο λόγο περί έμφυλου ρόλου αφετέρου αποκαλύπτεται η γυναικεία εμπειρία, ανάγοντας το ιδιωτικό, θεωρούμενο ως κατεξοχήν γυναικείο στοιχείο, σε δημόσιο, διαρρηγνύοντας τη στεγανότητα της διχοτομίας, όπως προαναφέραμε.¹⁵

Για παράδειγμα: ποιο το υπέρτατο γυναικείο χρέος, αποδίδεται στη συλλογή με μια λυρική περιγραφή στο ποίημα «Όταν κοιμάσαι», μια ιδιωτική-οικιακή γυναικεία εμπειρία, μια στιγμή εκδήλωσης μητρικής αγάπης.¹⁶ Στο ποίημα η μητέρα υπερήφανη για το κοιμώμενο βρέφος της τονίζει την αθωότητά του παραβάλλοντάς το με αγγελούδι, μια στερεοτυπική απεικόνιση για τη βρεφική ηλικία επαναλαμβανόμενη συχνά σε διαφορετικούς τόνους από ποιήτριες της εποχής.

Κυρίως όμως, ο τρόπος με τον οποίον η φωνή εκφοράς στη συλλογή κάνει

¹³ Ελ. Γεωργίου, *Ποιήσεις*, ό.π., σ. 27.

¹⁴ Βλ. Α. Τζούμα, *Το αυτοβιογραφικό...*, ό.π., σ. 28.

¹⁵ Βλ. Α. Τζούμα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα 1991: εκδ. Επικαιρότητα, σ. 24· Αντ. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα 2012: Πόλις, σ. 95.

¹⁶ Ελ. Γεωργίου, *Ποιήσεις*, ό.π., σ. 29.

λόγο για τα εθνικά θέματα έχει ιδιαίτερη σημασία: το ποίημα «Στείλτε βοήθεια» προτρέπει δυναμικά για συνδρομή στον κρητικό αγώνα με την αυτοπεποίθηση που παρέχει η εναρμόνιση των αντιλήψεων που προβάλλονται με τα εθνικά συμφέροντα. Ο επικλητικός και έντονα φορτισμένος τόνος του ποιήματος προσλαμβάνεται ως διατράνωση της ισότιμης με των αντρών συμμετοχής των γυναικών στο έθνος.¹⁷ Ωστόσο, το ποίημα δεν διαφεύγει από το θεωρούμενο στερεότυπο γυναικείο συναισθηματισμό, παρά το προστακτικό ύφος. Στο «Πληγωμένος εθελοντής» εντοπίζεται μια άλλη οικεία στο ρομαντισμό θεματική με διάφορες παραλλαγές: ο έρωτας και η φιλοπατρία. Εδώ βέβαια δεν συγκροούνται, όπως συμβαίνει σε πλήθος ρομαντικών, ιδίως δραματικών, έργων αλλά συντονίζονται συγκερασμένα στο πρόσωπο του στρατιώτη. Ο χώρος του πολέμου, το «φυσικό» πεδίο για τον ανδρισμό και ειδικά, η εικόνα του στρατιώτη και μάλιστα εθελοντή, ταυτισμένη με την έννοια του έθνους, αποδίδεται σε έντονα λυρικό τόνο, στοιχείο συνδυασμένο με τη γυναικεία φύση και, κατά συνέπεια, τη γυναικεία ποίηση θεωρούμενη κατεξοχήν λυρική και τρυφερή. Αυτή την σύνδεση αξιών συμπυκνώνει σε άλλο ποίημα η Γεωργίου σε έναν ρομαντικής πνοής στίχο: «Θεός ο Έρωσ, η Πατρίς, Θεός και η Φιλία». Στο ποίημα «Το φυλακτό του παππού» με συναισθηματικό τρόπο η ατομική βίωση της εθνικής ταυτότητας νοούμενη ως κοινό ιστορικό ένδοξο παρελθόν, από ζήτημα οικογενειακής φύσης γίνεται συλλογικό καθώς η οικογενειακή αγάπη μετατίθεται στην πατρίδα.

Παράλληλα, προβάλλεται η γενική αντίληψη της εποχής για την οικογένεια ως βασικό εθνικό κύτταρο, και το έθνος ως άθροισμα οικογενειών ή ως η μεγάλη οικογένεια.¹⁸ Στα δυο αυτοβιογραφικού χαρακτήρα ποιήματα, «Στο χωριό μου» και «Ο πόθος της πατρίδος», η έκφραση νοσταλγίας λειτουργεί όχι μόνον στο συναισθηματικό πεδίο αλλά και στην τόνωση της εθνικής συνείδησης καθώς η νοσταλγία επικαλείται έναν άλλο χώρο, το χώρο της αυτοχθονίας, ταυτισμένο με την εθνική και φυλετική καθαρότητα, την αυθεντικότητα αλλά και την εθνική ανωτερότητα.¹⁹ Η ποιήτρια εκθειάζει το χωριό της «στα πόδια του Πηλίου» και θεωρεί τη ζωή εκεί, στην ύπαιθρο, ανώτερη από τη ζωή στην πόλη (από το Βουκουρέστι, εάν υποθέσουμε ότι το ποίημα γράφεται εκεί όπου εκδίδεται και η συλλογή). Στο δεύτερο ποίημα νοσταλγεί την πατρίδα και θέλει να πεθάνει σε αυτήν.²⁰

Επίσης, με τα τέσσερα πατριωτικά ποιήματα διαμορφώνεται ένα διαλογικό πεδίο στη δημόσια σφαίρα ανάμεσα στην ηρωική πρόσφατη ελληνική ιστορία και το παρόν και μέλλον της. Η Γεωργίου, όπως και άλλες ποιήτριες της ίδιας περιόδου του ελλαδικού χώρου (Πίπιτσα, Φιλιππίδου), αποδεικνύεται ενήμερη στα πολιτικά τεκταινόμενα. Αν και η θέση της φαίνεται διαμορφωμένη (όπως και των άλλων) σύμφωνα με τον κυρίαρχο ηγεμονικό λόγο λογίων και πολιτικών στο εθνοετεροκανονιστικό πλαίσιο, μετέχουν δηλαδή στον ίδιο κώδικα αξιών με τους άντρες ως μέλη του έθνους, εντούτοις συνιστά δημόσιο λόγο. Τα ποιήματα της

¹⁷ Ο.π., σ. 26-27.

¹⁸ Δ. Τζανάκη, *Δούλα και κυρά...*, ό.π., σ. 220-223.

¹⁹ Α. Τζούμα, *Το αυτοβιογραφικό...*, ό.π., σ. 28, 39.

²⁰ Ελ. Γεωργίου, *Ποιήσεις*, ό.π., σ. 9 και 10 αντίστοιχα για τα δυο ποιήματα.

Γεωργίου ενισχύουν τα έμφυλα στερεότυπα και ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και το φύλο διαφαίνεται μια σχέση αμοιβαιότητας και παραλληλίας. Ωστόσο, η ίδια η πράξη της δημόσιας έκθεσης έχει ήδη δημιουργήσει ένα νέο γυναικείο τύπο, της ποιήτριας-διανοούμενης με αυτοδιάθεση, που ολοένα και περισσότερο τον αναπαράγει πλέον η ποίηση των γυναικών.

Η περίπτωση της Σύλβα είναι συνθετότερη καθώς ορίζεται και από άλλες παραμέτρους, συνεπώς παραμένει το ερώτημα που ο Μπ. Άντερσον έχει θέσει: «Ποια εθνικότητα θα απέδιδε κανείς στους Χόνεντσόλερν της Ρουμανίας;».²¹ Πράγματι, η Ελισάβετ είναι υποχρεωμένη να οικειοποιηθεί τη νέα γλώσσα, να ενσωματώσει τις τοπικές πολιτισμικές συνθήκες και συμπεριφορές, να γνωρίσει το λαό και την παράδοσή του, εκείνες δηλαδή τις έννοιες-παράγοντες που ορίζουν το συνανήκειν. Η βασίλισσα φυσικά μαθαίνει τη ρουμανική γλώσσα, τον κύριο ενοποιητικό εθνικό παράγοντα.²² Πληροφορούμαστε από την *Εφημερίδα των Κυριών* ότι «Επεδόθη μετά ζήλου εις εκμάθησιν της Ρουμανικής γλώσσης, ην εντός ολιγίστου χρόνου εξέμαθεν».²³ Η Κάρμεν Σύλβα οφείλει να περάσει δηλαδή τη «διαδικασία πολιτισμικής πρόσμειξης», τον «επιπολιτισμό» κατά τον Τοντορόφ.²⁴ Στην περίπτωση της δεν υφίσταται πλήρης αφομοίωση γι' αυτό εξάλλου η ισχυρή δυτική της κουλτούρα δηλώνεται με το γραμμένο στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά έργο της.

Ωστόσο η Ελισάβετ θα μπορούσε να θεωρηθεί ως υβριδικό υποκείμενο, αν και θα έπρεπε ο χαρακτηρισμός να συνδεθεί και να εξεταστεί ενδελεχώς και συνδυαστικά με την τάξη και άλλες κατηγορίες, στο πλαίσιο της μεταποικιακής θεωρίας.²⁵ Παρά ταύτα, η κίνησή της γίνεται από τη μία κουλτούρα στην άλλη, στη ζώνη επαφής, ανάμεσα στο εδώ και στο εκεί, στο γενέθλιο τόπο και την «μητριά» πατρίδα, ανάμεσα στο «Εγώ/εμείς» και στο «Άλλος». Ως δείγμα αυτής της διαδικασίας πρόσμειξης θα μπορούσε να εκληφθεί το κείμενο που διάβασε η Ελισάβετ με αφορμή την αποκάλυψη μαρμάρινης πλάκας στο Παν/μιο του Ιασίου:

Οι ενδοξώτεροι των διδασκάλων, οίτινες επαιδαγόνησαν την ωραίαν ημών χώραν [...] οι διδάσκαλοι ούτοι με ωδήγησαν εις την γόνιμον πηγήν, την ψυχήν του λαού, εις το στόμα του λαού, οπόθεν πηγάζουσι ρουβίνια [...]. Εισέδυν εις την καρδίαν του λαού μου, ωσει εγεννήθην εν αυτή.²⁶

21 B. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα 1997: Νεφέλη, σ. 133.

22 Βλ. Α. Τζούμα, *Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος...*, ό.π., σ. 17-27.

23 Μ. Α. Μαυρογορδάτου, «Κάρμεν Σύλβα Γ' Μήτηρ», *Εφημερίς των Κυριών* 51 (28 Φεβρουαρίου 1888), σ. 2-3.

24 T. Todorov, *L' homme dépaycé*, Paris 1996: Seuil, σ. 103.

25 Ο όρος υβριδικότητα, εστιάζει, κατά τον Homi K. Bhabha, τόσο στην φυλετική υβριδοποίηση όσο και στην παραγωγή νέων πολιτισμικών μορφών που αναπτύσσονται στη ζώνη επικοινωνίας (zone de contact) σε συνθήκες αποικιοκρατίας. Έτσι, η υβριδική ταυτότητα ως «μεικτή ταυτότητα», που απορρέει από την αλληλεπίδραση μεταξύ διασπορικών ή εθνικών δεσμών και πολιτικών ταυτοτήτων, όπως είναι η ευρωπαϊκή. Βλ. για τη σύνθετη αυτή έννοια το βασικό πρώτο κείμενο, Η. Bhabha, *The Location of Culture*, London/New York 1994: Routledge.

26 Η βασίλισσα της Ρουμανίας Ελισάβετ, «Λόγος απαγγελθείς κατά τα εγκαίνια τού εν Ιασίω Πανε-

Η Κάρμεν Σίλβα συγκροτεί μια σύνθετη έμφυλη και (υβριδική) εθνική ταυτότητα και ταυτόχρονα αναλαμβάνει να αναπαράγει, και συνεπώς να αναγάγει σε εξωραϊσμένο στερεότυπο, αναπαραστάσεις από την ρουμανική λαϊκή κουλτούρα.

Έτσι π.χ. εκδίδει τα *Τραγούδια της κοιλάδος της Ντιμποβίτσας* και το *Θρύλοι του ρουμανικού λαού*.²⁷ Θα μπορούσε κανείς να κάνει λόγο για πολιτισμική οικειοποίηση.²⁸ Μέσω όμως αυτής της οικειοποίησης μέσω δηλαδή της αναπαραστάσης ή εκπροσώπησης άλλου πολιτισμού από μέλος μιας κυρίαρχης κουλτούρας, το σύμβολο της «λαϊκής παράδοσης» λειτουργεί διττά: ανάγει την Ελισάβετ σε φωνή της νέας πατρίδας της, και μάλιστα γυναικεία, και τονίζοντας η βασίλισσα την κοινή παρελθοντική καταγωγή (βλ. κτητικές αντωνυμίες στο παραπάνω κείμενό της), εντάσσοντας δηλαδή τον εαυτό της σε μια εθνική συλλογικότητα, επαναανακαλύπτει, για το λαό της και τη Δύση, στοιχεία του λαϊκού ρουμανικού πολιτισμού με στόχο τη συλλογική συνείδηση.²⁹ Συχνά, γυναικείοι χαρακτήρες από λαϊκές αφηγήσεις προβάλλουν την έννοια της τιμής και της φιλοπατρίας όπως στο αφήγημα «Για την αγάπη της Πάουνας».³⁰ Την επίκτητη ιδιότητα της Ρουμάνας επικαλείται ως γνώρισμα της Ελισάβετ και η *Εφημερίς των Κυριών* τονίζοντας την πολιτισμική πρόσμειξη: «Η πριγκίπισσα Ελισάβετ εγένετο αληθής Ρουμανής πατριώτις, αφ ης στιγμής έθετο την χείρα αυτής εν τη του πρώτου πολίτου της Ρουμανίας».³¹

Η βασιλική της ιδιότητα την καθιστά Μητέρα του έθνους αλλά και εθνική μήτρα καθώς την επιφορτίζει ακόμη περισσότερο με το αναπαραγωγικό καθήκον, του οποίου δεν πέτυχε την ολοκλήρωση (θάνατος ενός και μόνου τέκνου και μάλιστα κόρης). Η συνεργάτις στην *Εφημερίδα των Κυριών* της Παρρέν, Μαρία Μαυρογορδάτου, της αποδίδει τρεις ιδιότητες που, κατά τη συντάκτρια και την εφημερίδα, ανάγουν τη Σύλβα σε πρότυπο της γυναικείας πρωτοπορίας της εποχής: «ποιήτρια, μητήρ και βασίλισσα. Τοιούτος ο τριπλούς στέφανος ο επαξίως τεθειμένος επί της ευφυσέστερας ίσως γυναικείας κεφαλής του 19^{ου} αιώνας».³² Τουλάχιστον οι δυο σχετίζονται άμεσα, με την έννοια του έθνους, ενώ έμμεσα η ποιητική ιδιότητα, όπως φαίνεται από το έργο της. Έτσι, η ρητορική της ισότητας και της διεκδίκησης που καλλιεργεί η Παρρέν συνδυάζεται με την εθνική ρητορική περί μητρότητας. Παράλληλα, διακρίνεται η αντίληψη, για την οποία ήδη έγινε λόγος, της εμφυλοποίησης του έθνους, ότι δηλαδή το έθνος δεν

πιστημίου», *Οικογένεια* 36 (8 Νοεμβρίου 1897), σ. 284.

²⁷ Το δεύτερο μεταφράζεται στα ελληνικά ως *Ρουμάνικοι Θρύλοι*, μτφρ. Μ. Ι. Μαρκοπούλου, Αθήνα 1952: εκδ. Μπουντούρη.

²⁸ Για τον όρο και τις εφαρμογές του βλ. στον τόμο Br. Ziff – Pr. V. Rao (επιμ.), *Borrowed Power: Essays on Cultural Appropriation*, New Brunswick/New Jersey 1997: Rutgers University Press.

²⁹ B. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες...*, ό.π., σ. 69.

³⁰ «Για την αγάπη της Πάουνας», *Μπουκέτο* 335 (4 Σεπτεμβρίου 1930), σ. 887.

³¹ M. A. Μαυρογορδάτου, «Κάρμεν Σύλβα Β' Τα κατά τους γάμους της», *Εφημερίς των Κυριών* 50 (21 Φεβρουαρίου 1888), σ. 2-3.

³² M. A. Μαυρογορδάτου, «Κάρμεν Σύλβα Α' Προ του γάμου της», *Εφημερίς των Κυριών* 49 (14 Φεβρουαρίου 1888), σ. 3-4.

συνιστά παρά διευρυμένη οικογένεια όπου η γυναίκα-μητέρα έχει ιδιαίτερη θέση και ευθύνη για την εθνική ευεξία.

Αυτή η θέση δίνει την ευκαιρία στην Ελισάβετ να χρησιμοποιήσει τη μητρότητα ως μοτίβο και να αυτοπαρουσιαστεί ως εθνική μητέρα, ενισχύοντας την «υβριδική» εθνική-ρουμανική της ταυτότητα: «Η γλυκεία πατρίς μου μετά των υπερηφάνων ποιμνίων των τέκνων της, μετά πάντων των εν αυτή Ρουμάνων, δεν είναι άρα εστιά μεγάλη και τιμαλφής δι' εμέ;».³³ Τη μητρότητα ως πάγιο γνώρισμα της γυναικείας και βασιλικής ταυτότητας της Σύλβα επισημαίνει και ο Σ. Μελάς στις ανταποκρίσεις του από την επίσκεψή του στη Ρουμανία το 1913: «... κορίτσια να γονατίζουν μπροστά στη βασίλισσά των ωσάν σε μια πολυαγαπημένη και σεβαστή μητέρα».³⁴

Αν η συλλογή της Γεωργίου παραμένει μάλλον άγνωστη στην Ελλάδα και, απ' όσο έχει δείξει η έως τώρα έρευνα, δε δημοσιεύει σε περιοδικά του ελλαδικού χώρου, αντίθετα, κείμενα της Κάρμεν Σύλβα επανέρχονται σε ελληνικά έντυπα μέχρι και το 1932. Οι δημοσιεύσεις αυτές με αποφθεγματικό χαρακτήρα, αποτελούν ρήσεις γενικού ενδιαφέροντος καθώς η επιλογή γίνεται συστηματικά από το επιτυχημένο «Γνώμαι και σκέψεις της βασίλισσας Ελισάβετ». Η ίδια η φύση των εντύπων και η περίοδος κυκλοφορίας τους έχει ιδιαίτερη σημασία: *Βοσπορίς*, *Εφημερίς των Κυριών* τα γυναικεία και παλαιότερα και το λαϊκό, νεότερο, *Μπουκέτο* που εστιάζει σε ορισμένα επιτυχημένα αποφθέγματα γενικού κύρους και στο γνωστό «Δεκάλογο προς τας συζύγους» και «Αι σκέψεις μιας βασίλισσας».

Τα άλλα δύο έντυπα χρησιμοποιούν τη Σύλβα ως παράδειγμα υπέρβασης των στενών καθηκόντων που επιβάλλονται σε μια γυναίκα/βασίλισσα, προβάλλοντας τη διπλή ιδιότητα της Ελισάβετ, βασίλισσα και ποιήτρια, όπως εξάλλου προαναφέρθηκε. Τα «Αι σκέψεις μιας βασίλισσας» και «Δεκάλογος προς τας συζύγους» που τροφοδοτούν τον τύπο και προβάλλουν ανάγλυφα το γυναικείο ρόλο με έμφαση στη μητρότητα: «Το ωραιότερον όνομα εν τω κόσμω τούτω, όπερ προς ουδέν άλλο δύναται να συγκριθή είναι Μήτηρ!». «Ο ανήρ αγαπά προ πάντων την γυναίκα. Η γυνή τα τέκνα».³⁵

Οι απόψεις της στα παραπάνω έργα, παρά την υποστηρικτική θέση υπέρ των γυναικών, με τα οποία αναδεικνύεται, κατά τη φράση της Παρρέν «...παράγων ισχυρός γυναικείας προόδου», δεν αντιτίθενται ριζοσπαστικά στον ηγεμονικό λόγο: «Η γυνή οφείλει να υφίσταται τον έρωτα (περιορισμός της σεξουαλικότητας) και τας ωδίνας του τοκετού, να συμμερίζεται τας φροντίδας του αντρού, να διευθύνει τον οίκον, ν' ανατρέφει τα τέκνα, να είναι εις επίμετρον ωραία και αξιέραστος. Πώς λοιπόν αποκαλούν αυτήν ασθενές πλάσμα;» διερωτάται και με έμμεσο τρόπο υποβάλλει την πληθώρα των γυναικείων καθηκόντων, όλα

33 «Η βασίλισσα της Ρουμανίας από του βήματος της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Εφημερίς των Κυριών* 160 (8 Απριλίου 1890), σ. 3-4.

34 Σ. Μελάς, «Σημειώσεις ταξειδιώτου. Κάρμεν Σύλβα», *Νέα Ημέρα Τεργέστης* 417 (2 Σεπτεμβρίου 1913), σ. 1.

35 Α. Σερουΐου, «Σκέψεις της βασίλισσας της Ρουμανίας Ελισάβετ», *Εφημερίς των Κυριών* 261 (24 Μαΐου 1892), σ. 6-7.

όμως εναρμονισμένα με τον εθνοκανονιστικό λόγο.³⁶ «Η τιμή του ανδρός συνίσταται από πανοπλίαν και ρόπαλον. Η τιμή της γυναίκας από αύραν και αρώματα», απόφθεγμα που διαχωρίζει τον γυναικείο από τον αντρικό κόσμο και εντέλει επιβεβαιώνει στερεοτυπικές ιδιότητες, όπως η φροντίδα της εμφάνισης ως γνωρίσματα της γυναίκας ενώ ταυτόχρονα η έννοια γυναίκα εκλαμβάνεται ως μοναδική και αδιαίρετη.³⁷

Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι παρότι ο αποφθεγματικός χαρακτήρας των διάσημων έργων της που της εξασφαλίζει μια θέση π.χ. στο λαϊκό *Μπουκέτο*, όταν δημοσιεύεται στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, και ενόσω γίνεται πλέον λόγος για συλλογικότητα του φεμινιστικού πια κινήματος, αναπαριστά παρωχημένες πλέον γυναικείες εικόνες που δεν μπορούν να την κατατάξουν στη γυναικεία πρωτοπορία. Γιατί εντούτοις παραμένει αγαπητή μέχρι και το 1935 περίπου σε κάποια έντυπα;

Πέρα από τον αναμφίβολα έξυπνο αποφθεγματικό της λόγο που δίνει τη δυνατότητα δημοσίευσης των «ρητών της» σε ποικίλες περιστάσεις, τα θλιβερά περιστατικά της προσωπικής της ζωής, η πρόσκαιρη παράλυσή της, η απομόνωσή της στα Καρπάθια, η αυτοεξορία της στο Παρίσι και ιδίως ο θάνατος της κόρης της, διαμορφώνουν ένα θετικό κλίμα υποδοχής και του έργου της. Η περίπτωση της άτυχης πριγκίπισσας, που αντιβαίνει στο πλαίσιο των κανόνων της Αυλής, όπως περίπου συνέβη και με την συνονομάτη της Ελισάβετ της Αυστρίας, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο ενδιαφέροντος μεγάλου μέρους του κοινού οικογενειακών περιοδικών.

Σε αυτό το πλαίσιο της βασιλικής ιδιότητας, το φύλο της σε συνδυασμό με το αξίωμά της επιβάλλουν συμπεριφορές και στάσεις «ευπρεπείς και σωστές» που συνάδουν με ένα αυστηρά οριοθετημένο υποκείμενο και έχουν πολιτικό αντίκτυπο ενώ η συγγραφική της ιδιότητα την εντάσσει μεταξύ των γυναικών που διεκδικούν δημόσια θέση και προβάλλουν τα γυναικεία δικαιώματα στον ανδροκρατούμενο, και μάλιστα διεθνή, λογοτεχνικό χώρο.³⁸ Βέβαια, η αντίφαση ανάμεσα αφενός σε μια καθώς πρέπει συμπεριφορά, στο πλαίσιο του *ladylike*, και την απεικόνισή της αφετέρου στη ελευθερία λόγου, συνεπάγονται μια διχαστική αυτολογοκρισία, που μπορεί να παρατηρηθεί γενικά στην (ελληνική) γυναικεία ποίηση του 19^{ου} αι.

Η Ελισάβετ όμως οφείλει να εξισοροπήσει τα αλληλοσυγκρουόμενα στοιχεία της ταυτότητάς της και να ανταποκριθεί σε ρόλους. Τη σύγκρουση ανάμεσα στις κουλτούρες πιστοποιεί το πολύγλωσσο έργο της. Παράλληλα, ενώ προβάλλεται η συνείδηση του ανήκειν στο ρουμανικό έθνος και η πρόθυμη εκτέλεση των βασιλικών καθηκόντων, όχι ως επιβολή αλλά ως επιθυμία, φαίνεται ότι εσωτερικά ο διχασμός υποβόσκει και γίνεται εμφανής στη διάσταση του επίσημου και του ποιητικού ονόματος, που παραπέμπει με ρομαντικό τρόπο στην ελευθερία

36 Α. Σερούιου, «Σκέψεις της βασίλισσας της Ρουμανίας Ελισάβετ», ό.π., σ. 6-7.

37 Ο.π.

38 G. L. Mosse, *Nationalism and sexuality...*, ό.π., σ. 3-22.

των δασών και των πουλιών. Το ασύμβατο των βασιλικών καθηκόντων της με τον χαρακτήρα της τονίζεται σε μετάφραση της βιογραφίας της Ελισάβετ από την Ελένη Βακαρέσκου, και σε δημοσίευμα του 1908: «Αναγκασμένη η βασίλισσα της Ρουμανίας να εξασκή έλεγχο και να περιορίζη τας ισχυροτέρας της συγκινήσεις [...] είναι πάντοτε θύμα των διαφόρων στοιχείων της Ειμαρμένης [...]. Το στέμμα της αφημένον επάνω εις το γραφείον...».³⁹ Πρόκειται για ρομαντική κατασκευή ή για πραγματικότητα που υποκρύπτει το διχασμό πολλών γυναικών και την πάλη ανάμεσα στη συνείδηση της εσωτερίκευσης του επιβεβλημένου ρόλου και την ανάγκη αυτοπροσδιορισμού, αυτοδιάθεσης και ελεύθερης έκφρασης;

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι παρά τον ατομικό χαρακτήρα των περιπτώσεων Σύλβα – Γεωργίου αφενός επειδή δεν αλληλεπιδρούν, δεν διαλέγονται αφετέρου επειδή δεν αντανακλούν συλλογικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας ούτε στο έργο τους διαφαίνεται το ενδιαφέρον για την πολιτισμική επαφή των δύο χωρών, η παραλληλία τους είναι προφανής και κυρίως βρίσκεται στην πληθώρα των θεμάτων που ανασύρουν: η σχέση φύλου-έθνους, έμφυλης-εθνικής ταυτότητας, η αναπαραστατική και αφηγηματική διάσταση του έθνους και η εθνική ταυτότητα ως κατασκευή μέσω της αφήγησης, η υβριδικότητα και η πολιτισμική πρόσμειξη είναι μια σειρά ζητημάτων που δίνουν νέα διάσταση σε παλαιά κείμενα.

39 «Η βασίλισσα της Ρουμανίας (εκ του νέου πολυκρότου βιβλίου της δεσποινίδος Βακαρέσκου)», *Απ' όλα δι' όλους. Φιλολογικό παράρτημα της Ακροπόλεως* (Κυριακή 29 Ιανουαρίου 1908), σ. 2.

«Κυνηγητό» του Βάσκο Πόπα και «Προδοσία» της Μαρίας Πολυδούρη: δυο ποιήματα-πνεύμονες μιας ιστορίας γραμμένης για όλον τον κόσμο

Βάλια Τσάιτα-Τσιλιμένη

Chargée de cours

Πανεπιστήμιο της Γενεύης (Université de Genève)

Στο πλαίσιο της παρούσας δημοσίευσης γίνεται σύγκριση ενός ποιήματος της Μαρίας Πολυδούρη, ποιήτριας της λεγόμενης «γενιάς του 1920» στην Ελλάδα με ένα ποίημα του γιουγκοσλάβου ποιητή, Βάσκο Πόπα, συνομιλήκου με τους ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Σε ένα πρώτο επίπεδο, θα πρέπει ν' αναφερθεί ότι η επιλογή αυτών των δύο ποιημάτων, δεν έγινε λαμβάνοντας υπόψιν το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο γράφτηκε το καθένα από αυτά τα ποιήματα. Τουλάχιστον όχι με τρόπο που να αφορά τις δεκαετίες, οι οποίες περισσότερο απομακρύνουν την Πολυδούρη από τον Πόπα παρά τους συγκλίνουν. Η έννοια του χρόνου, και πιο συγκεκριμένα της περιόδου, εξετάζονται εδώ κυρίως μέσα από τον θεματικό άξονα των κοινωνικών συνθηκών στις οποίες οι δύο αυτές ποιητικές φωνές ζούσαν γράφοντας την ποίησή τους: Τι συμβαίνει στη σχέση του ατόμου με τον εσωτερικό του κόσμο καθώς και στη σχέση του με την κοινωνία μέσα στην οποία ζει, τα δύσκολα χρόνια που ακολουθούν τη Μικρασιατική Καταστροφή στην Ελλάδα, καθώς και τα χρόνια που ακολουθούν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο Βελιγράδι; Πολλοί ερευνητές, καθώς και ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας απάντησαν σ' αυτό το ερώτημα με όρους «ήττας»¹ και καταστροφής. Μίλησαν για γενιές που δεν έχουν ολοκληρώσει το μήνυμά τους,² για γενιές παρακμής³ –με την κυριολεκτική έννοια του όρου–, για ανυπαρξία ιδανικών.⁴ Η σύγχρονη, αντιθέτως, κριτική, και πιο συγκεκριμένα η Χριστίνα Ντουσιά,⁵ η οποία άνοιξε το δρόμο αυτής της νέας οπτικής, τείνει να διακρίνει κυρίως επαναστατική, ουσιαστική αντίδραση εκ μέρους των ποιητών της λεγόμενης «γενιάς του 1920» στην Ελλάδα, καθώς και εκ μέρους του Πόπα (σε αντίθεση με τους υπόλοιπους συνομιληκούς του ποιητές):

1 Κ. Θ. Δημαράς, *Histoire de la littérature néo-hellénique, Des origines à nos jours*, Αθήνα 1966: Institut Français d'Athènes, σ. 447.

2 Ο.π., σ. 497.

3 Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1980: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 249.

4 Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα 2002: Καστανιώτης, σ. 108 και 114-115.

5 Ενδεικτικά αναφέρω τους εξής τίτλους: Χ. Ντουσιά, *Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα 2000: Κατανιώτης. Χ. Ντουσιά, φιλολογική επιμέλεια του βιβλίου *Η ερωμένη της*, της Ντόρας Ρωζέττη (Αθήνα 2005: Μεταίχμιο), καθώς και φιλολογική επιμέλεια της επανέκδοσης των *Απάντων (Τα Ποιήματα, καθώς και Ρομάντσο και άλλα πεζά)* της Μαρίας Πολυδούρη (Αθήνα 2014: Βιβλιπωλείον της Εστίας).

Του δίνεται η δυνατότητα να πάρει στα χέρια του έναν κόσμο έτοιμο χαλασμένο... και η προσωπική του επέμβαση αρχίζει από τη στιγμή που αρνείται να υποκύψει στον πειρασμό της ακάθεκτης προέλασης στο «μέλλον», στη λεγόμενη περίοδο της ανόρθωσης και ανοικοδόμησης: αυτονόητη εν γένει η παγίδα για τους σύγχρονους του στρατευμένους υμνωδούς της νίκης. Προτιμάει να συμπιεστεί στο ασφυκτικό μεταίχμιο μεταξύ καταστροφής και δημιουργίας, κι αυτό να περιγράψει, να αναλύσει, να καταργήσει, με μοναδικό όπλο την πονηρημένη και σκληραγωγημένη (μέσα σ' ένα παιχνίδι) ετοιμότητα να ξεγλιστράει με συνεχείς αναδρομές και προς τις δύο κατευθύνσεις, και με συνεχή άλματα από το άτομο στον κόσμο και τανάπαλιν.⁶

Οι λόγοι αυτών των μεγάλων αντιθέσεων εκ μέρους των κριτικών και ιστορικών της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι πολυάριθμοι και ποικίλλουν· αφορούν κυρίως ζητήματα μονόπλευρης ή πολυδιάστατης ανάγνωσης των εν λόγω κειμένων. Πιο συγκεκριμένα, είναι ευρέως γνωστό πως το περιεχόμενο των ποιημάτων της λεγόμενης «γενιάς του 1920» στην Ελλάδα, έχει χαρακτηριστεί κατά κύριο λόγο *σκοτεινό*. Αυτό τυπικά σημαίνει, ότι στα ποιήματα αυτά, υπάρχουν πολλές αναφορές στο θάνατο, την αρρώστια, την απογοήτευση, το παράπονο, κ.ά. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, για πολλούς, αυτή η ταυτότητα περιεχόμενου υπήρξε αυτομάτως συσχετισμένη με αρνητικού τύπου συμπεράσματα και ερμηνείες. Το σκοτεινό σημαίνει μη φωτεινό, θλιμμένο, απαισιόδοξο, κτλ. Παρόλα αυτά, το ίδιο το corpus των ποιητών που διαμορφώνουν τη λογοτεχνική ταυτότητα του 1920 μας δίνει στοιχεία που είτε παραβλέφθηκαν στο παρελθόν είτε δε λήφθηκαν σοβαρά υπόψιν. Θα αναφέρουμε εδώ ένα-δύο παραδείγματα προκειμένου να υπογραμμιστεί η ανάγκη για ένα βαθύτερο φακό εστίασης που δεν εντοπίζει στο περιεχόμενο των εν λόγω ποιημάτων παθητικότητα, αλλά έναν κρυμμένο μηχανισμό δράσης.

Ένα πρώτο παράδειγμα αποτελεί το άτιτλο ποίημα «XIV» του Κώστα Ουράνη, από τη συλλογή *Spleen*. Στο ποίημα αυτό συναντάμε τους εξής στίχους: *Μέσ' στὰ μάτια μας κάθε στιγμή καθρεφτίζονται / κόσμοι ἄπλαστοι, και ξέρουμε ἀκόμα / ἀπ' τὸ σκότος νὰ παίρνουμε τὸ ἐσώτερο φῶς του.*⁷ Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί το ποίημα *Πεπρωμένο* της Πολυδούρη. Στην πρώτη στροφή διαβάζουμε πως *Κάτω απ' το φως δε θα μπορείς τα όνειρα ν' ανασταίνεις, / θα σβήσει η ωραία φλόγα σου και θα σου μείνει η χάρη.*⁸ Και στα δύο αυτά ποιήματα βρίσκουμε αναφορές στο σκοτάδι, οι οποίες όχι μόνο δεν απορρίπτουν το φως, αλλά είτε συνυπάρχουν φυσιολογικά μαζί του (στην περίπτωση του Ουράνη όπου το ποιητικό υποκείμενο έχει πρόσβαση στο βαθύτερο φως του σκοταδιού), είτε καθιστούν το σκοτάδι προϋπόθεση του φωτός (στην περίπτωση της Πολυδούρη όπου δίχως το σκοτάδι, η ψυχή δε θα μπορούσε να διακρίνει το φως της). Το corpus της λεγόμενης «γενιάς του 1920» είναι γεμάτο από τέτοιου είδους αναφορές, οι οποίες

6 Β. Πόπα, *Ποιήματα*, Αθήνα 1979: Κέδρος, σ. 7.

7 Κ. Ουράνης, *ΠΟΙΗΜΑΤΑ*, Αθήνα 2009: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 42.

8 Μ. Πολυδούρη, *Τα Ποιήματα*, Χ. Ντουνιά (επιμ.), Αθήνα 2014: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 202.

μας καλούν να επανεξετάσουμε την έννοια του σκοταδιού, να το αντιληφθούμε ως βασικό συστατικό μια μοντέρνας γραφής που διαμορφώνει την εποχή της με τρόπο ενεργητικότερα απ' ό,τι είχαμε μέχρι πολύ πρόσφατα αντιληφθεί.

Ο John Jackson, στο δοκίμιο του για τη νεωτερικότητα με τίτλο *La poésie et son autre*, παρουσιάζει τη σκοτεινότητα που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ποίηση (δηλαδή, την ποίηση από το 1800 [στη Γαλλία]), ως «μια ευρύτερη και συχνότερη έννοια που χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει μια εκφραστική όψη του λόγου με τον οποίο η ποίηση έχει ταυτίσει σε μεγάλο βαθμό το έργο της».⁹ Με αυτόν τον τρόπο, αποδίδεται στην εν λόγω σκοτεινότητα μια νέα εννοιολογική φύση, τη χρίζει μέλους του κυρίου σώματος της σύγχρονης ποίησης και της αφαιρεί την κυριολεκτική αρνητική της διάσταση αντιλαμβάνοντάς την πλέον ως ευκαιρία:

Η σκοτεινότητα με αυτή την έννοια γίνεται αντιληπτή ως ευκαιρία: η ευκαιρία που μια γλώσσα δίνει στον εαυτό της για να εξερευνηθεί και να αναπτύξει απροσδόκητες λογικές και πόρους που εμπλουτίζουν τον μοριακό ορθολογισμό της λειτουργίας της επικοινωνίας.¹⁰

Έτσι, το αρνητικό αποκτά μια βαθύτερη ερμηνεία, τρέπεται σε αρνητικό με την έννοια του αρνητικού ενός φιλμ, και μας δίνει αυτομάτως πρόσβαση σ' έναν *ευρύτερο κόσμο* με την έννοια της διεύρυνσης των λεξιλογικών εννοιών.

Για ν' αντιληφθούμε καλύτερα το εν λόγω ζήτημα, ας θυμηθούμε τα ασπρόμαυρα *barre codes* των προϊόντων που αγοράζουμε σ' ένα σουπερμάρκετ. Έχουμε συχνά την εντύπωση πως η μηχανή (στο ταμείο) διαβάζει το μαύρο. Παρόλα αυτά, η μηχανή διαβάζει το λευκό και σ' αυτό ακριβώς το σημείο έχει ενδιαφέρον να επαναπροσδιορίσουμε το ποιητικό σώμα της εποχής του 1920 και να το φανταστούμε ως το σκοτεινό-μαύρο μέρος του *barre code* που μας επιτρέπει να αποκτήσουμε πρόσβαση στο λευκό. Το ποίημα λοιπόν ως κρυμμένος μηχανισμός δράσης, ως μέσο επαφής με το εν λόγω σκοτάδι, με το άγνωστο, καθιστώντας έτσι τη σκοτεινότητα αναμφισβήτητο εργαλείο στη διαμόρφωση του υποκειμένου. Αυτή η συνειδητοποίηση επιτρέπει στο άτομο να εξερευνηθεί τις δυνάμεις που το συγκροτούν, που το περιβάλλουν, και με αυτόν τον τρόπο του επιτρέπει να τις κατανοήσει καλύτερα.

Με αντίστοιχο τρόπο θα εξεταστεί στην παρούσα δημοσίευση η παρουσία του παιχνιδιού στη συλλογή *ΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ* του Πόπα, όπου εντοπίζουμε το ποίημα «Κυνηγητό». Με την έννοια ότι το παιχνίδι δεν είναι παρόν προκειμένου να μιλήσει για μάτια που αποστρέφονται το επείγον της καθημερινότητας, που αρνούνται να πάρουν την πραγματικότητα στα σοβαρά, αλλά χρησιμοποιείται ως ένα είδος κώδικα μέσω του οποίου ο αναγνώστης θα καταφέρει να έρθει σε επαφή με την ουσία των πραγμάτων. Θα καταφέρει να πάψει ν' ασχολείται με εθνικιστικές τάσεις και θα στραφεί στην ουσιαστική αναζήτηση του έσω κόσμου,

9 J. E. Jackson, *La poésie et son autre, essai sur la modernité, en lisant en écrivant*, Paris 1998: José Corti, σ. 11.

10 Ό.π.

τού άμεσα και ουσιαστικά συνδεδεμένου με κάθε συλλογική όψη του κοινωνικού. Το σκοτεινό και το παιχνίδι, λοιπόν, όχι ως αποδείξεις έλλειψης προσωπικών ή συλλογικών οραμάτων, αλλά ως αφορμές-κάλεσμα σε μετατόπιση προσωπικού ενδιαφέροντος από πεδία που δεν αφορούν άμεσα το άτομο, σε πεδία που το καθιστούν ενεργό μέλος του εαυτού του και της κοινωνίας.

Με ποιον τρόπο όμως αυτά τα δύο ποιήματα συναντιούνται και πώς μπορούν να καταστήσουν σαφέστερα τα παραπάνω;

Το 1928, η Μαρία Πολυδούρη γράφει το ποίημα «Προδοσία»,¹¹ του οποίου το περιεχόμενο είναι πυκνό και αινιγματικό. Το ποίημα ξεκινά με ένα στίχο που παραπέμπει τον αναγνώστη στο φίλι του Ιούδα: *Ζωή πώς με παρέδωσες μ' ένα φιλί στους δήμιους*. Τα αποσιωπητικά που ακολουθούν και κατά κάποιον τρόπο αποτελούν ολόκληρο τον επόμενο στίχο, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως σημαντική παύση, ως αναμονή ή και σιωπή. Τη συνέχεια της πρώτης στροφής, τη χαρακτηρίζει έντονος ειρωνικός τόνος *Οι δήμοί σου, καλόγνωμοι, θάνατο δεν προστάζουν / Είναι κι αυτοί απ' τους τιμίους σου και τους ευγενικούς! / Χαμόγελο τα χείλη τους και γλυκό λόγο στάζουν / κ' έχουν κι' αγάπη και σκοπούς ωραίους και ιπποτικούς*.

Εάν αυτοί οι στίχοι δεν ήταν ειρωνικοί, η πρώτη στροφή δε θα επιβεβαίωνε τον τίτλο του ποιήματος. Λειτουργεί έτσι ως εισαγωγή στο ευρύτερο ποιητικό σώμα, εισαγωγή που βάζει στο στόχο όλους όσους αντιτίθενται στην ειλικρίνεια και τη διαφάνεια στη ζωή, όσους δεν αποδέχονται (τουλάχιστον όχι σε κοινωνικό επίπεδο) την έκφραση όλων των πιθανών συναισθημάτων (για παράδειγμα το συναίσθημα του πόνου) ως φυσιολογικά ανθρώπινα συναισθήματα, όσους τιμωρούν τις μη συνηθισμένες αντιδράσεις, πηγή των οποίων είναι πιθανές πληγές. Στο στόχο μπαίνουν τελικά όλοι όσοι επιμένουν σε όρους «ευγενικών αντιδράσεων» εκ μέρους ενός ατόμου, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους το κατά πόσο το συγκεκριμένο άτομο έχει υποστεί πιθανές ρήξεις με τις κοινωνικές δομές, χωρίς οπωσδήποτε να το έχει επιλέξει.

Η καρδιά του ποιητικού υποκειμένου είναι σπασμένη ([...] *έχω μέσα στα στή-θη μου σπασμένη την καρδιά [...]*), και γεμάτη πληγές ([...] *Μέσ' στην καρδιά μου βόσκουνε πληγές από φωτιά [...]*), οι δήμοι –σύμβολο του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο η ποιητική αυτή φωνή διαμορφώνεται ως άτομο– της ζητούν να κρύψουν τούς όποιους πιθανούς πόνους της, σαν να μην υπάρχουν, σαν να μην υπήρξαν ποτέ. Της ζητούν να επιδείξει μια συμπεριφορά που δεν επαληθεύει τα ειλικρινή της και αυθόρμητα συναισθήματα. Και αν το υποκείμενο, η ποιητική φωνή, δεν ακολουθήσει αυτές τις ας πούμε καθώς πρέπει κοινωνικές υποδείξεις, αν αφήσει ελεύθερες τις συγκινήσεις που το χαρακτηρίζουν, εκτίθεται αυτομάτως σε τιμωρίες, σε περιθωριοποίηση. Παρόλα αυτά, ο αναγνώστης διαπιστώνει μια ειλικρίνεια συναισθήματος εκ μέρους του ποιητικού υποκειμένου, η οποία απορρίπτει την «ακάθεκτη προέλαση» στην τελειότητα.

¹¹ Μ. Πολυδούρη, *Τα Ποιήματα*, ό.π., σ. 219.

Το τέλος του ποιήματος αναφέρεται ακριβώς σε αυτή την έννοια της τιμωρίας που θα υποστεί το υποκείμενο από το περιβάλλον του: *στον ξέσαρκό μου τράχηλο να σέρνεται η θηλιά*. Τιμωρία που θα εφαρμοστεί έπειτα από τη θέλησή του να εκθέσει, και πιο συγκεκριμένα να μην αποκρύψει τα αληθινά του συναισθήματα, τις πληγές που έχει υποστεί. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο που η έκτη στροφή του ποιήματος παρουσιάζει μια μεγάλη αντίθεση: στους δύο πρώτους στίχους, το ποιητικό υποκείμενο ανακοινώνει και παραδέχεται ότι ο θάνατος είναι πιθανότατα η τιμωρία, αλλά κυρίως ότι ουσιαστικά ο βαθύτερος πόνος που το ίδιο βιώνει, δεν προέρχεται από αυτή τη συγκεκριμένη απειλή του θανάτου, αλλά από τις ίδιες τις ρεαλιστικές πληγές που καίνε την καρδιά του: *Όμως η βαριά μοίρα μου δεν είναι ο θάνατός μου. / Μέσ' στην καρδιά μου βόσκουνε πληγές από φωτιά*. Αμέσως μετά από μια τέτοια δήλωση, απευθύνεται στους δήμιους λέγοντας: *Ποιος από σας, ανύποπτα, τίμιος θα γίνη εχθρός μου / στον ξέσαρκό μου τράχηλο να σφίξει τη θηλιά!*

Ο όρος «τίμιος» εδώ ηχεί ειρωνικός ως επίθετο που συνοδεύει τον όρο «εχθρός». Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για βασικό χαρακτηριστικό τού εν λόγω στίχου: η αντίθεση (τίμιος – εχθρός) που συμβολίζει τη θέση του υποκειμένου έναντι μορφών (κοινωνικής) εξουσίας που δεν το εκφράζουν. Στον επόμενο στίχο υπάρχει μια σαφής αναφορά στην τιμωρία που καταδικάζει το άτομο σε ένα σύστημα συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών με τις οποίες δε νιώθει συμβατό, κι επομένως δε μπορεί να θεωρηθεί ελεύθερο. Η J. Butler αναφέρεται σ' αυτό το σύνολο των «κοινωνικών συνθηκών», ως το περιβάλλον εκείνο που βοηθά στη διαμόρφωση του υποκειμένου,¹² που καθιστά δυνατή την *dispossession*, όρο που μαρτυρεί ως «σχεσιακά και αλληλεξαρτώμενα όντα».¹³

Το περιεχόμενο των παραπάνω στίχων δεν παρουσιάζει ένα ηττημένο υποκείμενο, αλλά ένα υποκείμενο που μάχεται εναντίον των κοινωνικών περιορισμών και υπογραμμίζει τη σημασία της ελεύθερης έκφρασης των συναισθημάτων που βιώνει κάθε άτομο στη ζωή, συναισθημάτων που συχνά δε γίνονται εύκολα αποδεκτά από την κοινωνία εξαιτίας του σκοτεινού τους περιεχομένου ή ενός σχετικού μη καθωσπρεπισμού. Έτοιμο να καταδικαστεί, σ' ένα δίκτυο φτιαγμένο από κοινωνικές νόρμες που εφαρμόζονται ως κανόνες καλής συμπεριφοράς, το ποιητικό υποκείμενο δηλώνει τη διαφοροποίησή του από τον τρόπο ζωής που του υπαγορεύει η κοινωνία προκειμένου να το εντάξει στους ισορροπημένους κλάδους της. Αυτού του είδους η έκφραση εκ μέρους του ατόμου, και πιο συγκεκριμένα το γεγονός ότι στο ποίημα της Πολυδούρη το ποιητικό υποκείμενο εκφράζει τον πόνο του παρά τις όποιες απειλές που το κατατρέχουν μπορεί να ερμηνευτεί ως μια *αφηγηματική δράση του εαυτού*.¹⁴ Δράση που προϋποθέτει την παρουσία ενός άλλου, δέκτη της αφήγησης (εδώ του αναγνώστη) και που τελικά του επιτρέπει να ελέγχει συνειδητότερα τις συνθήκες διαμόρφωσής του, να είναι, έτσι, περισσότερο ελεύθερο.

12 J. Butler, *Le récit de soi*, Paris 2007: Presses Universitaires de France, σ. 8.

13 J. Butler – A. Athanasiou, *Dépossession*, Bienne-Berlin 2016: Diaphanes, σ. 10.

14 J. Butler, *Le récit de soi*, ό.π., σ. 82.

Πιο συγκεκριμένα, η λεπτότητα της Πολυδούρη εμφανίζεται εδώ με έμμεσο τρόπο και αναδεικνύει τη συνείδηση του ατόμου το οποίο αισθάνεται και γνωρίζει την εσωτερική του αλήθεια, και διακρίνει την πιθανή ασυμβατότητα του είναι του με ένα μέρος των κοινωνικών συνθηκών, στο πλαίσιο των οποίων έχει κληθεί να ζήσει την καθημερινότητά του. Χάρη σ' αυτή τη συνείδηση είναι ικανό να επιλέξει τον τρόπο ζωής που το εκφράζει περισσότερο, παρά τις συνθήκες που συνοδεύουν μια τέτοια επιλογή.¹⁵ Έτσι πραγματώνει την προσωπική του επανάσταση, προβάλλοντας την κυριαρχία της ατομικότητάς του εναντίον των όσων απειλείται να χρεωθεί εάν δε συμμορφωθεί.

Επιπλέον, όπως σημειώνεται στην τέταρτη στροφή του ποιήματος, το ποιητικό υποκείμενο οφείλει να θρέψει με το αίμα του ό,τι αρνείται ν' αποδεχτεί ως νόρμα (*Εγώ πρέπει απ' τη λίγη μου σταγόνα να σας θρέψω / του αίματος, [...] Τα φάσματα των πόθων μου λουλούδια να σας δρέψω*). Έτσι η Πολυδούρη υπογραμμίζει τις πιθανότητες επικοινωνίας ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, επικοινωνίας που σύμφωνα μ' εκείνη «οφείλει» να πραγματοποιείται σε αμοιβαίο επίπεδο και όχι μόνο με μονόπλευρο και καταναγκαστικό τρόπο. Υπερασπίζεται λοιπόν εδώ τα δικαιώματα του ανθρώπου που προτιμά να κοιτάξει τις πληγές του αντί να τις αγνοήσει και είναι ακριβώς αυτό το κοίταγμα προς το εσωτερικό του εαυτού που του επιτρέπει να φροντίσει ό,τι χρειάζεται φροντίδα, ξεκινώντας από την ταυτοποίηση των αιτιών του «κακού».

Το ποίημα «Κυνηγητό»¹⁶ του Βάσκο Πόπα συμπεριλαμβάνεται σε μια συλλογή στην οποία όλα τα ποιήματα αφορούν παιδικά παιχνίδια (το λέει ο ίδιος ο τίτλος). Το ύφος είναι έντονα αφηγηματικό (σα να διηγείται ιστορία για παιδιά –παράδειγμα: «Το υπερφίαλο λάθος»– ανά στιγμές θα λέγαμε πως η ποιητική φωνή εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο παίζεται το εν λόγω παιχνίδι. Τελικά όσο περισσότερο προχωράμε στην ανάγνωση τόσο περισσότερο συνειδητοποιούμε πως ο αφηγητής περιγράφει κατά κύριο λόγο γεγονότα και κατ' επέκταση συνέπειες. Δεν κρίνει άμεσα, αλλά φροντίζει να δώσει, έμμεσα, κάθε ανατριχιαστική λεπτομέρεια σχετικά με τον τρόπο κατά τον οποίο οι ρόλοι του θύτη και του θύματος εναλλάσσονται δίχως εύκολα διακριτά όρια: κάποιιοι δαγκώνουν, διαμελίζουν, σκορπούν, κι ύστερα αυτοί που έχουν δαγκωθεί, που έχουν χάσει τα μέλη τους, ξεχύνονται προς την ανεύρεσή τους, κι αν σταθούν τυχεροί (βασικός παράγοντας η τύχη εδώ) και βρουν ξανά τα μέλη τους, είναι σειρά τους να δαγκώσουν, μετατρέπονται λοιπόν από θύματα σε θύτες και ούτως καθεξής: *το παιχνίδι συνεχίζεται ζωηρά, όσο υπάρχουν χέρια, πόδια, ο,τιδήποτε*.

Το ποίημα είναι κατά κύριο λόγο γραμμένο σε τρίστιχες στροφές, με εξαίρεση την πρώτη (δύο σίχοι) και την πέμπτη (ένας σίχος). Αυτή η διάκριση της πρώτης και της πέμπτης στροφής μοιάζει να εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στην παρατήρηση. Το ποίημα ξεκινά με σκληρότητα, η οποία ανακοινώνεται απλά, άμεσα, απότομα, δίχως ν' αφήνει περιθώρια για ερωτήσεις, για αφηρημένες, συ-

¹⁵ J. Butler, *Le récit de soi*, ό.π., σ. 8.

¹⁶ Β. Πόπα, *Ποιήματα*, ό.π., σ. 27.

γκεχυμένες καταστάσεις. Η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο διαδραματίζεται το παιχνίδι συνεχίζεται έως ότου, μετά από μια σειρά έντονων πληροφοριών, ο αφηγητής μας «σταματά»: Το παιχνίδι συνεχίζεται ζωντανά. Ένας στίχος μεστός που τονίζει την έλλειψη συνείδησης με την οποία κατασπαράζεται ο κόσμος, μέσα στην καθημερινότητα. Καθώς το παιχνίδι αφορά την καθημερινότητα των παιδιών, θα λέγαμε και ότι αποτελεί βασικό της παράγοντα, ζωτικό της στοιχείο. Τόσο σημαντική είναι η δράση του, η ύπαρξή του, που μοιάζει να μην έχει καμία σημασία το κόστος. Η δίχως σκέψη και ανάλυση κίνηση, η συνεχόμενη, σχεδόν αυτόματη ροή των πράξεων του υποκειμένου, η αμιγώς μιμητική συμπεριφορά, παρουσιάζεται παραδόξως σημαντικότερη από τη σκέψη, από την περισυλλογή, σημαντικότερη κι από τον πόνο ακόμη.

Κι είναι αυτό ακριβώς το σημείο στο οποίο συναντιούνται οι δύο ποιητές: το σημείο που αφορά το πώς καταφέρνουμε ως ανθρωπότητα να τοποθετούμε στο περιθώριο τη σημαντικότερη ουσία που μας χαρακτηρίζει, τα ίδια τα μέλη του σώματός μας (με βάση τον Πόπα), την πηγή του ειλικρινέστερου πόνου μας (με βάση την Πολυδούρη) προκειμένου να συνεχίσουμε να τροφοδοτούμε ένα, οποιοδήποτε τελικά, συλλογικό σύστημα. Στην περίπτωση του Πόπα το παιχνίδι, στην περίπτωση της Πολυδούρη τον κοινωνικό καθωσπρεπισμό.

Στο ποίημα του Πόπα χέρια, πόδια δαγκώνονται, κόβονται, θάβονται στη γη κι αντί να σταθούμε σ' αυτό που χάνουμε, στο κόστος τού ότι το χάνουμε, στη φροντίδα του, στο πώς το χάσαμε, στο γιατί, στο πότε συμφωνήθηκε ένα τέτοιο βίαιο παιχνίδι, αρκούμαστε στο να το ανακυκλώνουμε, να το τροφοδοτούμε δίχως σταματημό, με τα ίδια τα μέλη του σώματός μας που όσο υπάρχουν, ενσαρκώνουν τα ίδια τα εργαλεία του παιχνιδιού: γίνονται ο τρόπος με τον οποίο βάζουμε τον άλλο, τον κάθε άλλο, σ' αυτή την αυτόματη διαδικασία.

Στο ποίημα της Πολυδούρη η ποιητική φωνή καλείται να γελάσει αθώα και τρυφερά, παρά το ότι έχει την καρδιά της σπασμένη. Κι αν τυχόν τολμήσει να εκφράσει τα λογικά αποτελέσματα της πληγής της, αν σαρκάσει, αν αντιδράσει εκφράζοντας τον πόνο, θα υποστεί σοβαρή παρατήρηση. Ο μέσα κόσμος καίγεται, ο έξω δεν έχει εκφραστικά περιθώρια: θα πρέπει να συνεχίσει να τροφοδοτεί τη νόρμα μη τυχόν και ταραχτεί η ισορροπία, μη τυχόν και ταλαντευτεί η σκέψη, η συνείδηση. Και είναι ακριβώς εδώ που τα ιστορικά πλαίσια των δύο ποιητών, αν και σε χρονική απόσταση, πλησιάζουν: Μικρασιατική Καταστροφή,¹⁷ απόρριψη της Μεγάλης Ιδέας, ανταλλαγή πληθυσμών, έξοδος από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, αναμονή του Β', Έθνη σε κρίση, σε διάλυση: ιστορικές στιγμές στις οποίες η

¹⁷ Ο Κ. Παπαγεωργίου αναφέρει σχετικά στο πλαίσιο της έκδοσης των *Κριτικών* του Άλκη Θρύλου: «Βρισκόμαστε στα χρόνια της Μικρασιατικής Έκστρατείας, και στα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής ή λογοτεχνική γενιά που κάνει την εμφάνισή της είναι η γενιά του '20, αποτέλεσμα όπως εξομολογείται ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος το 1957, από "νέους ανθρώπους, που έμεγάλωσαν μέσα στη σφαγή του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και που ένωσαν έπειτα, πώς εκείνη ή σφαγή δεν είχε τίποτα ρυθμίσει, δεν είχε δημιουργήσει καμιά δυνατότητα αληθινά ειρηνικού βίου: είχε θρυμματίσει μόνο τον άνθρωπο και τις αιώνιες αξίες του ανθρώπου"», Α. Θρύλος, *Κριτική, Πεζογραφία, ποίηση, δοκίμιο (1945-1965)*, Αθήνα 2010: Ίδρυμα Κώστας και Ελένης Ουράνη, σ. 21-22.

νόρμα παραβιάζεται. Ή για να το πούμε διαφορετικά: ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά πλαίσια στα οποία οι συνειδήσεις αφυπνίζονται και καλούνται να ταράξουν τα λιμνάζοντα νερά μιας συνθήκης που ξεκινά πιθανότατα ως παιχνίδι, αλλά καταλήγει ν' αφανίζει το «εγώ». Ένα άλλο παράδειγμα προσωπικής αφύπνισης σε αντίστοιχο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό πλαίσιο είναι αυτό του Άλκη Θρύλου για τον οποίο ο Κ. Παπαγεωργίου γράφει τα εξής:

“Όσο κι αν γαλουχήθηκε πνευματικά με τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας, ὅσο κι ἂν τὸν περιέβαλε τὸ προστετυκὸ τεῖχος τῆς οικονομικῆς εὐμάρειας καὶ τῆς ταξικῆς του προέλευσης, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ αἰσθάνεται, νὰ διαισθάνεται, μᾶλλον, τὰ διάχυτα στῆν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μηνύματα τῶν καιρῶν, τὰ στενότατα συναρτημένα μετὶ τῆς ιδιάζουσας κοινωνικῆς συνθήκης καὶ τὴν, περισσότερο ἢ λιγότερο, συνειδητοποιημένη ἀνάγκη γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς νέου τρόπου ἀντιμετώπισης καὶ ἔκφρασης τῆς νέας, πρωτόγνωρης, πραγματικότητας.”¹⁸

Σε ένα αντίστοιχο πλαίσιο, ο Βάσκο Πόπα αφηγείται, η Μαρία Πολυδούρη βρίσκει τρόπο να ενσαρκώσει τον ήρωα, να αφηγηθεί κι εκείνη από την πλευρά της τον πόνο του, τη δυσκολία του να προσαρμοστεί σε κοινωνικές συνθήκες που τον περιβάλλον αλλά δεν τον εκφράζουν. Αυτό του είδους η εξομολόγηση του εαυτού, ανοίγει έναν εποικοδομητικό διάλογο ανάμεσα στο υποκείμενο και στον άλλο, διάλογος που του επιτρέπει να συνειδητοποιήσει βαθύτερα τις κοινωνικές συνθήκες διαμόρφωσής του, κι έτσι να τις ελέγχει συνειδητότερα. Μ' αυτό τον τρόπο οδηγούμαστε σε μια ανακατασκευή του εαυτού, χάρη στην έκθεση και την επανασύνθεση των προσωπικών εμπειριών. Κι αυτού του είδους η εξομολόγηση, η έκθεση του προσωπικού βιώματος, ακόμα και της πληγής (κυρίως αυτής) αποτελεί το σώμα της νέας ποίησης στην Ελλάδα του 1920, μιας ποίησης βαθύτατα μοντέρνας που αφήνει πίσω της πιθανά σχόλια σχετικά με ἔλλειψη οραμάτων και μονοδιάστατη ερμηνεία της παρακμής. Η Χ. Ντουινιά αναφέρει ξεκάθαρα πως πρόκειται για μια λογοτεχνική γενιά η οποία θα ορίσει τις πληγές της ως «πηγή της ποίησης».¹⁹

Σ' αυτό ακριβώς το πλαίσιο της εξομολόγησης του εαυτού και της έκθεσης του βιώματος εντάσσονται τα δύο ποιήματα που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας δημοσίευσης, τα ποιήματα της Μαρίας Πολυδούρη και του Βάσκο Πόπα: Δύο ποιητικές φωνές που συναντιούνται, παρά τη χρονολογική τους απόκλιση, προκειμένου να μας ψιθυρίσουν ότι η έννοια του κυνηγητού και της τιμωρίας συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν επικίνδυνα σε πολλά πεδία της ανθρώπινης ύπαρξης.

¹⁸ Α. Θρύλος, *Κριτική*, ό.π., σ. 31.

¹⁹ Χ. Ντουινιά, *Έλληνες ποιητές, Κώστας Καρυωτάκης, Εργογραφία, Ανθολογία, Απαγγελία*, Αθήνα 2014: *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, Καθημερινές εκδόσεις Α.Ε., σ. 19.

ΠΡΟΔΟΣΙΑ

Ζωή πώς με παράδωσες μ' ένα φιλή στους δήμιους,

 Οί δήμιοί σου, καλόγνωμοι, θάνατο δέν προστάζουν.
 Εΐνε κι' αύτό άπό τούς τιμούς σου και τούς εύγενικούς!
 Χαμόγελο τὰ χεΐλη τους και γλυκό λόγο στάζουν
 κ' έχουν κι' άγάπη και σκοπούς ώραΐους και ίπποτικούς.
 Ώ, έμένα τὸ αΐμα μου έλειψεν άπό τή φριχτή άγωνία,
 στὸν ξέσαρκό μου τράχηλο νά σέρνεται ή θηλιὰ
 και νά μη σφίγγη. Ώ, εύγενική τών δημίων μου μανία,
 έχω μέσα στα στήθη μου σπασμένη τήν καρδιά.
 Έχω σπασμένη τήν καρδιά. Μ' έχει ή ζωή προδώσει
 και μου ζητάνε νά γελάσω άθώα και τρυφερά
 και νάμαι μέσ' στα μάτια μου χαρά και λάμψη τόση,
 που νά γενή στα εύγενικά σας όνειρα φτερά.
 Έγώ πρέπει άπό τή λίγη μου σταγόνα νά σάς θρέψω
 τοῦ αίματος, που φαρμάκωσε κι' αύτή μέσ' στην καρδιά.
 Τὰ φάσματα τών πόθων μου λουλούδια νά σάς δρέψω
 και νά δεχτώ σα μίαν αύγή τήν τελευταία βραδιά.
 Κι' αν ή σπασμένη μου καρδιά τρίζη στο σαρκασμό μου,
 κι' αν άντι δάκρι στάξουνε τὰ μάτια μου φωτιά,
 θα μου ραβδίστε τὸ खुδαίο κι' άπρεπο στοχασμό μου
 εύγενικά στυλώνοντας τήν βλοσυρή ματιά.
 Όμως ή βαριά μοΐρα μου δέν εΐνε ὁ θάνατός μου.
 Μέσ' στην καρδιά μου βόσκουνε πληγές άπό φωτιά.
 Ποιὸς άπό σάς, άνύποπτα, τίμιος θα γίνη έχθρός μου
 στὸν ξέσαρκό μου τράχηλο νά σφίξη τή θηλιά!

ΚΥΝΗΓΗΤΟ

Κάποιοι δαγκώνουν κάποιους
 Τους κόβουν χέρι ή πόδι ή οτιδήποτε
 Στα δόντια το κρατάνε
 Τρέχουνε έξαλλοι
 Το θάβουνε στη γη
 Ξεχύνονται οι άλλοι παντού
 Οσφραίνονται ψάχνουν οσφραίνονται ψάχνουν
 Όλη τη γη ξεσκάβουν
 Αν βρουν οι τυχεροί το χέρι τους
 Εΐτε το πόδι τους εΐτε το οτιδήποτε
 Εΐναι η σειρά τους να δαγκώσουν
 Το παιχνίδι συνεχΐζεται ζωηρά
 Όσο υπάρχουν χέρια
 Όσο υπάρχουν πόδια
 Όσο υπάρχει οτιδήποτε

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Συγκριτικές προσεγγίσεις στην ελληνική
και βαλκανική λογοτεχνία III

**Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες (*Ura me tri harqe*)
του Ισμαήλ Κανταρέ και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι
*Της Άρτας το γιοφύρι: συγκλίσεις και αποκλίσεις***

Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich

Εντεταλμένη με τη διδασκαλία της Ελληνικής
Γλώσσας και Λογοτεχνίας
Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

ABSTRACT

The Albanian author Ismail Kadare transmogrified a medieval legend known all over the Balkans about the immurement of a living person, in most cases of a young woman, within the foundations of an important building for better stability, into a novel. But Kadare deviates from the motif of the female sacrifice and leaves this role to a man. The time of the plot is stated specifically: 1377, as the whole of Albania was still Christian, shortly before the Turkish conquest which the author regards as the greatest disaster in the history of his country.

At the “evil river” Ujan there is a ferry which brings the people from one shore to the other, of course for money. Then appears a “society for bridges and streets”, which gets the permission to build a bridge from the local prince, but which would harm the interests of the “society for ferries” severely. Quickly it becomes clear that it is a matter of aggressive proto-capitalistic structures. The people for their part put into play the legend of the immurement, and the society of the ferries pays a saboteur who destroys at night what was built during the day. The rivaling society announces a great compensation for anyone who would let themselves be immured voluntarily. As soon as they catch out the saboteur, they immure him in the foundations of the bridge and claim that he had voluntarily sacrificed himself and pay his family the compensation. In this dystopia, there now is an unburied dead immured in an upright posture. Gripping scenes occur as the wife of the killed suckles the common infant in front of him; these are intertextual references to Albanian versions of the folk song. The intertextuality of course constitutes the firm framework into which the new text, the novel, builds the medieval legend into other connections and expands upon. The first-person narrator, a persona of the author, embodies the humanistic values that get lost in the proto-capitalistic society, thinks and feels within the scope of categorical ethics that makes higher demands. The novel encompasses interesting philosophical and critical-political aspects.

Ο Αλβανός συγγραφέας Ισμαήλ Κανταρέ¹ έχει ασχοληθεί επανειλημμένα με ελληνικά θέματα χρησιμοποιώντας τα άλλοτε μυθοπλαστικά και άλλοτε εν είδει δοκιμίου. Σε ελληνική μετάφραση κυκλοφορούν 29 δικοί του τίτλοι, με ελάχιστα

¹Θερμές ευχαριστίες στην ακροάτριά μου κυρία Karin Kowalzik που μου γνώρισε τον Κανταρέ.

εξαιρέσεις, όλες από τις Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. Ο αριθμός αυτός φανερώνει ότι στην Ελλάδα έχει βρει πιστό κοινό, δεν είναι και τόσο συνηθισμένο να έχουν μεταφραστεί 29 βιβλία ενός σύγχρονου ξένου λογοτέχνη. Ο Κανταρέ βραβεύτηκε με διάφορα βραβεία, μεταξύ των οποίων το Διεθνές Βραβείο Μπούκερ (2005), ενώ το όνομά του έχει συζητηθεί συχνά ακόμα και για το Βραβείο Νόμπελ. Γεννήθηκε το 1936 στο Αργυρόκαστρο και σπούδασε ιστορία και φιλολογία στα Τίρανα και στη Μόσχα. Σε συνέντευξή του στη γαλλική *le Monde* ισχυρίστηκε: «Ονομάζομαι Ισμαήλ, μα δεν έχω τίποτε το μουσουλμανικό»,² ρήση με την οποία επεδίωκε τον τονισμό της ευρωπαϊκότητάς του και την αποποίηση μιας περιθωριακής εντοπιότητας που θα έθετε υπό αμφισβήτηση τις διεθνείς προσδοκίες του. Πράγματι, σε πολλά βιβλία του δηλώνει τον αποτροπιασμό του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία απεκδύει από κάθε είδος πολιτισμού, τονίζει τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα του αλβανικού πολιτισμού, της αλβανικής γλώσσας και των ανθρώπων, τους οποίους η οθωμανική κατάκτηση απέκοψε από τη Δύση και τη Χριστιανοσύνη: «Αιώνες τώρα συνορεύαμε με την αρχαία γη των Ελλήνων και να που ξαφνικά, χωρίς να καταλάβουμε πώς, στα μουλωχτά, σαν μέσα σ' εφιάλτη, ξημερωθήκαμε ένα πρωί να γειτονεύουμε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία».³ Πάμπολλες αναφορές υπάρχουν στα κείμενά του για την Ελλάδα και τον ελληνικό πολιτισμό,⁴ ενώ έχει αφιερώσει και ολόκληρα βιβλία σε σχετικά θέματα, λ.χ. το μυθιστόρημα *Φάκελος "Ο"*,⁵ οι ήρωες του οποίου (δύο νεαροί Αμερικανοί επιστήμονες) επιχειρούν το 1930 την αναβίωση των ομηρικών ερευνών ευελπιστώντας ότι με βάση τα αλβανικά δημοτικά τραγούδια, που πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δημιουργούνταν ακόμα ζωντανά στην Αλβανία και τραγουδιούνταν από περιπλανώμενους ραψωδούς, θα λύσουν το ομηρικό πρόβλημα –ή ακόμα το οιονεί δοκίμιο *Αισχύλος, ο μεγάλος αδικημένος*, για το οποίο πρέπει να έχει κάνει σοβαρή έρευνα και όπου εκφράζει τη μεγάλη του εκτίμηση για τον αρχαίο τραγικό, τον οποίο τοποθετεί στην κορυφή του ελληνικού Παρνασσού ως το σπουδαιότερο ελληνικό πνεύμα μετά τον Όμηρο, τονίζοντας ότι «Ο Αισχύλος είχε βάλει [πολύ νωρίς] τα θεμέλια μιας τέχνης, μιας δεύτερης συνείδησης της ανθρωπότητας»,⁶ και τη μεγάλη λύπη του για την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους του έργου του, αφού από τις ενενήντα τραγωδίες του Αι-

2 Ισ. Κανταρέ, *Ποιος έφερε την Ντορουντίι*, μτφρ. Μ. Σοφιανός, Αθήνα 1987: Εκδόσεις Ροές, σ. 9.

3 Ισ. Κανταρέ, *Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες*, μτφρ. (από τα γαλλικά) Μ. Τσαλίκη, Αθήνα 1989: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σ. 8. Όλες οι κατοπινές παραπομπές σε αυτήν την έκδοση. (Το αλβανικό κείμενο εκδόθηκε το 1978).

4 Εντόπια σε ελληνική μετάφραση (εκτός από τα δύο που προαναφέρθηκαν) τα ακόλουθα βιβλία που εμπνέονται γενικότερα από την ελληνική λογοτεχνία ή ενσωματώνουν οργανικά στοιχεία της ελληνικής μυθολογίας: 1996 *Η εκκλησία της Αγίας Σοφίας και άλλες ιστορίες*, 2006 *Η κόρη του Αγαμέμνονα. Ο διάδοχος*, και τα δύο από τις Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013 *Η αποκλεισμένη*, Εκδόσεις Μεταίχμιο (χωρίς απαιτήσεις πληρότητας).

5 Ισ. Κανταρέ, *Φάκελος "Ο"*, μτφρ. (από τα γαλλικά) Δ. Σαραφείδου, Αθήνα 1992: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σ. 193.

6 Ισ. Κανταρέ, *Αισχύλος, ο μεγάλος αδικημένος*, μτφρ. (από τα αλβανικά) Γ. Παναγιώτου, Αθήνα 1999: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σ. 192.

σχύλου σώθηκαν μόνο εφτά. Ωστόσο γρήγορα γίνεται σαφές ότι καθώς δεν είναι αρχαιοελληνιστής, δεν είναι σε θέση να γράψει ένα επιστημονικό δοκίμιο, ούτως ή άλλως πρόθεσή του ήταν να προσεγγίσει το πλατύ κοινό.

Ο Κανταρέ έγραψε μεταξύ πολλών άλλων και δύο βιβλία για θρύλους που έχουν γίνει δημοτικά τραγούδια, γνωστά σε όλα τα Βαλκάνια, τα πλατιά διαδεδομένα και αγαπημένα *Το γιοφύρι της Άρτας* και *Το τραγούδι του νεκρού αδελφού* με τους αντίστοιχους τίτλους *Το Γεφύρι με τις τρεις καμάρες* και *Ποιος έφερε την Ντορουντίν;* Και στα δύο κείμενα καταβάλλεται σοβαρή προσπάθεια ο μαγικός θρύλος να μετασχηματιστεί σε μυθιστόρημα, στο οποίο η μυθοπλασία εντάσσει στοιχεία εκλογικευτικά, «μοντερνιστικά» –ιδίως στο *Γεφύρι με τις τρεις καμάρες*– όπου εισάγονται δομές πρωτοκαπιταλιστικής οικονομικής οργάνωσης, τράπεζες, εταιρείες που δανειοδοτούν, πλειοδοτούν και εκτελούν έργα κ.ά. παρόμοια. Πρόκειται λοιπόν για μια αλληγορία και προσπάθεια μεταφοράς βασικών ανθρωπίνων συμπεριφορών σε νεότερες μεν εποχές, αλλά τέτοιες που είναι ακόμα δεκτικές στο «αρχαϊκό» στοιχείο που περικλείουν αυτές οι μπαλάντες, γι' αυτό η ιστορία τοποθετείται ρητά στο έτος 1377 όταν ολόκληρη η Αλβανία ήταν ακόμα χριστιανική, την παραμονή της κατάληψής της από τους Τούρκους, ενώ η απομυθοποίηση του θρύλου αποβαίνει επιτακτική.

Όπως είναι γνωστό, η ήδη αρχαία αντίληψη για την ανάγκη μιας θυσίας ζωντανού όντος στα θεμέλια ενός νέου κτηρίου στο οποίο θα περάσει η δύναμη του ζώου ή του ανθρώπου που θα θυσιαστεί, υπάρχει σε πάρα πολλούς λαούς έτσι και σε ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο. Και όσο «ανώτερο» ον είναι το θύμα τόσο στερεότερο θα γίνει το κτίσμα, άρα πρέπει να θυσιαστεί άνθρωπος. Στη βιβλιογραφία γίνεται λόγος για τον ρόλο του φαρμακού, ο οποίος με την (λίγο ή πολύ) οικειοθελή θυσία του προσφέρει μεγάλη υπηρεσία στο σύνολο της κοινωνίας. Ο Γιώργος Πεφάνης σε εκτενές άρθρο⁷ του για τις ελληνικές δραματοποιήσεις του *Γεφυριού της Άρτας*, αναφερόμενος στο μυθολογικό και ανθρωπολογικό υπόστρωμα, λέει:

Το θέμα του τραγουδιού σχετίζεται με τους αρχέγονους θυσιαστικούς μύθους και ειδικότερα με εκείνους που αναφέρονται στη θυσία ενός αγαπημένου γυναικείου προσώπου: η Ιφιγένεια (*Ιφιγένεια εν Αυλίδι*), η Μακαρία (*Ηρακλειδίαι*), η Πολυξένη (*Εκάβη και Τρωάδες*), οι θυγατέρες του Ερεχθέα (*Ιων*), η Άλκηστη (*Άλκηστις*), η Ανδρομέδα, οι κόρες που συνδέονται με τις ποικίλες παραλλαγές του δρακοντοκτόνου ήρωα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό γεννήθηκε και λειτουργεί το *Τραγούδι του γεφυριού*. Είναι εκπληκτική η διάδοση του σχετικού θρύλου σε όλες τις βαλκανικές γλώσσες

7 Γ. Πεφάνης, «Το τραγούδι του *Γεφυριού της Άρτας* ως γέφυρα μεταξύ δημοτικής ποίησης και δράματος (Ηλ. Βουτιεριδής, Π. Χορν, Κ. Καζαντζάκης, Γ. Θεοτοκάς)», *Παρουσία* ιγ-ιδ (1998/2000), σ. 273-323, ιδ. 323. Ευχαριστώ τη συνάδελφο κυρία Σταυρούλα Τσούπρου για την υπόδειξη αυτής της εργασίας- βλ. και Λ. Ευθυμίου, *Ο κύκλος τραγουδιών «Της Άρτας το γεφύρι»*, *Θεματικός και συστηματικός κατάλογος. Καταγραφές και παραλλαγές*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2014: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τομέας Εθνομουσικολογίας, σ. 31.

με δεκάδες ή κάποτε και εκατοντάδες παραλλαγές, κατά τον M. Arnauton μόνο στα βουλγαρικά έχουν μελετηθεί 180 παραλλαγές του τραγουδιού Vgradena nevesta, *Η εντοιχισθείσα νεαρά σύζυγος* (1920)⁸ –όπως βέβαια συμβαίνει και στα ελληνικά, όπου ο Μέγας έχει εντοπίσει 333 μορφές σε ολόκληρο τον παλαιότερο ελληνόφωνο χώρο. Στις βαλκανικές παραλλαγές πρόκειται για το χτίσιμο ενός κάστρου, ενός τείχους, ενός μοναστηριού, μιας εκκλησίας αλλά και μιας γέφυρας. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις πρέπει να εντοιχιστεί μια νεαρή γυναίκα. Στα αλβανικά υπάρχει πλήθος παραλλαγών στην ίδια τη χώρα αλλά και στο Κόσσοβο.⁹

Ιδιαίτερα συγκλονιστική είναι η βορειοαλβανική παραλλαγή της Ροζάφα (Rosafati),¹⁰ σχετική με το χτίσιμο του κάστρου της Σκόδρας, όπου η γυναίκα που πρέπει να εντοιχιστεί είναι νεαρή μητέρα και παρακαλεί τους μάστορες κατά την εντοιχίση ν' αφήσουν έξω από την πέτρα το δεξί της μάτι για να βλέπει το μωρό της, το δεξί της χέρι για το παίρνει αγκαλιά, το δεξί της πόδι για να κουνάει την κούνια του και τον δεξί μαστό της για να μπορεί να το βυζαίνει. Σχετικές απεικονίσεις μπορεί να βρει κανείς στο διαδίκτυο, όπου κάποιος άντρας τείνει το βρέφος προς την εντοιχισμένη γυναίκα που του δίνει το στήθος της. Σε μία μάλιστα απεικονίζεται και μια σταγόνα γάλακτος που στάζει στο χύμα. Το στοιχείο αυτό του μητρικού γάλακτος υπάρχει προσαρμοσμένο στα συμφραζόμενα του μυθιστορήματος και στο κείμενο του Κανταρέ. Θα επανέλθουμε παρακάτω. Από όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Κανταρέ, σαν ευαίσθητος δέκτης της λογοτεχνίας, γνώριζε –ίσως κι από την παιδική του ηλικία– κάποιες αλβανικές παραλλαγές, ποιος ξέρει ίσως και την ελληνική· πάντως θεωρώ αρκετά σίγουρο ότι πριν γράψει το μυθιστόρημά του έκανε μια σχετική έρευνα και το αργότερο τότε θα έμαθε για την ελληνική παραλλαγή. Οι αποκλίσεις, λοιπόν, που εντοπίζονται από τον Θρύλο, όπως τον γνωρίζουμε εμείς στα ελληνικά, πηγάζουν από τις ανάγκες δόμησης ενός νεότερου, πιο «μοντέρνου» κειμένου, το οποίο μάλιστα ανήκει σε άλλο λογοτεχνικό είδος, το μυθιστόρημα.¹¹ Ο πυρήνας του θρύλου διευρύνεται με λεπτομέρειες που προσιδιάζουν σε πεζό κείμενο, το οποίο δομεί χώρο, χρόνο και πρόσωπα με μεγαλύτερη ελευθερία από ό,τι ο ποιητικός λόγος και μάλιστα αυτός του δημοτικού τραγουδιού, το οποίο διακρίνεται για την πυκνότητα και λιτότητά του. Άλλωστε, τόσο οι συγκλίσεις όσο και οι αποκλίσεις από την ελληνική μπαλάντα σχετίζονται με το γενικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και διαδόθηκαν αυτά τα τραγούδια, η κοινή μοίρα της Τουρκοκρατίας και οι όμοιες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες βίου στα Βαλκάνια.

8 Λ. Ευθυμίου, *Ο κύκλος τραγουδιών...*, ό.π., σ. 52.

9 Ό.π., σ. 50-51.

10 Ό.π., σ. 51, 55.

11 Το μυθιστόρημα ως νεότερη κατηγοριακή εξέλιξη του αρχαίου έπους, το οποίο ήταν το ένα από τα τρία γένη, Έπος, Δράμα, Λυρική Ποίηση, βλ. Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994: Δωδώνη, σ. 82-103, ιδίως σ. 88.

Μέσα σ' αυτό το ίδιο πλαίσιο τοποθετείται και το μυθιστόρημα του Γιουγκοσλάβου Ίβο Αντριτς, *Το γεφύρι του Δρίνου*,¹² ο οποίος το 1961 πήρε το Βραβείο Νόμπελ της λογοτεχνίας. Το πολυσέλιδο αυτό μυθιστόρημα με σαφή πρωταγωνίστρια τη γέφυρα, γύρω από την οποία διαπλέκεται ο βίος και η εξέλιξη της Βοσνίας από το 1516 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, άπτεται επίσης, αν και πολύ σύντομα, του θρύλου τής ανθρωποθυσίας για τη στερέωσή του. Εδώ μάλιστα πρόκειται κατ' εξαίρεση για δύο δίδυμα βρέφη, αγόρι και κορίτσι, που έπρεπε να εντειχιστούν, ενώ το συγκλονιστικό στοιχείο του Θηλασμού επανέρχεται και εδώ. Το κείμενο που φέρει τον υπότιτλο *Ένα χρονικό από το Βίσεγκραντ*, αποτελεί ένα πανόραμα πάμπολλων προσωπικών βίων και ιστορικών στιγμών του τόπου. Ιδιαιτέρω χαρακτηριστικό του αποτελεί το γεγονός ότι οι βίοι αυτοί προσφέρονται στον αποδέκτη από την οπτική γωνία, συχνά μάλιστα την εσωτερική προοπτική, των μωαμεθανών κατοίκων, την ψυχή των οποίων πρέπει να γνώριζε καλά ο καθολικός Αντριτς που γράφει με μεγάλη κατάφαση και συγκίνηση.

Θεωρώ το ελληνικό κείμενο των δύο «τραγουδιών» (του «Γιοφυριού» [*Σαρανταπέντε μάστοροι κι εξήντα μαθητάδες / γιοφύριν εθεμέλιωναν στις Άρτας το ποτάμι*] και «Του Νεκρού αδελφού» [*Μάνα με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη / την κόρη την μονάκριβη την πολυαγαπημένη*]) γενικά γνωστό, αλλά μέσα στο παρόν πλαίσιο δεν είναι δυνατό να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες της παράδοσης και της τεράστιας φιλολογικής βιβλιογραφίας σχετικά με την καταγωγή τους ή όχι από την αρχαία ελληνική ποίηση, τη σχέση τους με τα Ακριτικά τραγούδια, και κυρίως το πρόβλημα της πρωτιάς ανάμεσα σε όλα τα βαλκανικά «βλαστάρια» του θρύλου που τα αφορά. Προσωπικά ξέρω αυτά τα τραγούδια από την παιδική και νεανική μου ηλικία, αφού είχα την τύχη να τα ακούσω επανειλημμένα να τα απαγγέλλει η μητέρα μου που γνώριζε εκατοντάδες στίχους και να ζήσω τον συγκλονισμό που προξενούσε η απαγγελία της. Ο συγκλονισμός αυτός δεν μπορεί να παραχθεί από το μυθιστόρημα του Κανταρέ, ο οποίος πρέπει να απογυμνώσει τον μύθο από το μαγικό του στοιχείο, για να δημιουργήσει νέα συμπραζόμενα. Ωστόσο, χωρίς το υπόβαθρο του θρύλου δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει η σύγχρονη μυθοπλασία. Ο θρύλος που μεταπλάθεται κάνει δυνατή τη «μοντέρνα» εξέλιξη:

Η χώρα είναι κατακερματισμένη σε δουκάτα, κομητάτα, πριγκιπάτα κ.τ.ό. προς μεγάλη λύπη του πρωτοπρόσωπου αφηγητή, ο οποίος ψυχανεμίζεται ότι πλησιάζει η πόρτα της κατάληψης από τους Τούρκους, αλλά οι ηγέτες δεν ομολοούν για να αντιμετωπίσουν τον εχθρό. Ο αφηγητής που είναι μοναχός και γνώστης πολλών γλωσσών, συμπεριλαμβανομένης της λατινικής, θα αποτελέσει τον διερμηνέα του πρίγκιπά του στις διαπραγματεύσεις τις σχετικές με το γεφύρι. Στον ορμητικό ποταμό Ουγιάν υπάρχει ένας περαματάρης που μεταφέρει τον κόσμο από την μία όχθη στην άλλη με ένα πέραμα/πορθμείο κι εκεί επάνω παθαίνει κρίση επιληψίας κάποιος ξένος, γεγονός που από έναν «τυχαίο» μάντη ερμηνεύεται ως θεϊκό σημείο για την ανάγκη οικοδόμησης μιας γέφυρας. Ο μοναχός Γκιον, ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής, καλείται στον πύργο για να μεταφρά-

12 Ελληνική μετάφραση του Χρίστου Γκούβη, Αθήνα 2010: Εκδόσεις Καστανιώτη.

σει στον πρίγκιπα αυτά που αιτείται μια ξενόγλωσση ομάδα επιχειρηματιών, οι οποίοι «προσφέρονται» να χτίσουν μια γέφυρα, προκειμένου να εκπληρωθεί η θεϊκή επιθυμία. Έτσι αρχίζει η αντιπαράθεση μεταξύ της υπάρχουσας «Εταιρείας Πορθμεία και Σχεδίες» και της «Εταιρείας Γεφύρια και Δρόμοι», της οποίας ο ιδιοκτήτης

δεν είναι ούτε βαρόνος ούτε δούκας ούτε πρίγκιπας, αλλά ένας άνθρωπος πλούσιος [ο οποίος] είχε αγοράσει τα παλιά ορυχεία που ήταν εγκαταλειμμένα από τη ρωμαϊκή εποχή, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του δρόμου, αρχαίου επίσης [Εγνατία], με την πρόθεση να τον ξαναστρώσει. Δεν είχε τίτλο, είπαν, αλλά είχε χρήμα (σ. 15).

Το λεξιλόγιο παραπέμπει ήδη σε σύγχρονα συμφραζόμενα, ενώ στη διαμάχη που διεξάγεται μεταξύ των δύο εταιρειών θα χρησιμοποιηθούν και στοιχεία της μαγικής παράδοσης, από τη μια εταιρεία με επιχείρημα ότι τα άγρια νερά του ποταμού δεν θα ανεχτούν την υποταγή σε ένα γεφύρι και από την άλλη με το επιχείρημα της δήθεν θεϊκής προσταγής. Όπως θα διαπιστωθεί αργότερα, ήταν όλα προσχεδιασμένα από την εταιρεία των Γεφυριών, ο επιληπτικός και ο μάντης που μίλησε για τη θεϊκή εντολή όργανα της Εταιρείας, άρα πρόκειται για καθαρά καπιταλιστικές μεθόδους εξαπάτησης. Συγχρόνως όμως ο λαός εισάγει στη διαμάχη το στοιχείο του θρύλου σχετικά με τη θυσία που πρέπει να γίνει στα θεμελιώματα του έργου, αφού γρήγορα μετά την έναρξη των εργασιών ό,τι χτίζεται τη μέρα, γκρεμίζεται τη νύχτα. Σ' αυτό το σημείο ακριβώς τοποθετείται και η σημαντικότερη διαφορά με τον θρύλο: Δεν είναι η γυναίκα του πρωτομάστορα που θυσιάζεται για να στερεωθεί το κτίσμα, αλλά ένας πληρωμένος δολιοφθορέας της «Εταιρείας Πορθμείων» και μάλιστα με μια εντελώς ιδιαίτερη λεπτομέρεια: Από την «Εταιρεία Γεφυριών και Δρόμων» έχουν ήδη ανακοινώσει ότι θα δώσουν μεγάλη αποζημίωση στην οικογένεια εκείνου ή εκείνης που θα προσφερθεί να εντοιχιστεί στη γέφυρα. Έτσι όταν συλλαμβάνουν επ' αυτοφώρω τον δολιοφθορέα, τον εντοιχίζουν στην πρώτη καμάρα και πληρώνουν αμέσως την οικογένειά του διαδίδοντας συγχρόνως ότι ο άνθρωπος θυσιάστηκε με τη θέλησή του για να υποστηρίξει οικονομικά την οικογένειά του. Ο μοναχός Γκιον που βλέπει έμπρακτα μπροστά του τη «νέα τάξη πραγμάτων» αναλογίζεται έντρομος:

Ήταν πράγματα πρωτάκουστα, ένα είδος θανάτου με προϋπολογισμό δαπανών, σφραγίδες και ύψος τόκου, «ένα συμβόλαιο» για μια δήθεν οικειοθελή θυσία! (σ. 83).

Η ασυνάρτητη κουβέντα [του πρωτομάστορα] ήταν σαν παραγεμισμένη με όρους συμφωνιών, με λογαριασμούς, με αλλαγές νομισμάτων και με υπολογισμούς τόκων, με υπολογισμούς τόκων πάνω απ' όλα. Πάνω κι από τον ίδιο το θάνατο (σ. 84).

Από εδώ και πέρα η αφήγηση ανεξαρτητοποιείται από τον θρύλο και αποκτά στοιχεία φρίκης που προσιδιάζουν σε ένα μοντέρνο θρίλερ:

[Ο εντοιχισμένος] ήταν εκεί, άσπρος σαν μάσκα, μογιατισμένος με ασβέστη και δε δέκρινες παρά το πρόσωπο, το λαιμό κι ένα μέρος από το στήθος του. Το υπόλοιπο σώμα, τα χέρια, τα πόδια του χάνονταν μέσα στον τοίχο (σ. 86).

Όταν μάλιστα ένας εργάτης έχυσε πάνω του ασβεστόνερο «έδωσε στα ανοιχτά μάτια του μια ξαφνική λάμψη που έσβησε αμέσως» (σ. 87). Η φρίκη μπορεί να ανυψωθεί και στον υπερθετικό: «Αν τον κοίταζες στο φως του φεγγαριού κινδύνευες να χάσεις τα λογικά σου» (σ. 95). Ο τόπος έχει μετατραπεί σε εφιαλτική δυστοπία, ενώ το κείμενο έχει ήδη αποκτήσει υπερρεαλιστικά χαρακτηριστικά και εξελίσσει μια δική του δυναμική, ανεξάρτητη από τη βάση της εκκίνησής του. Ο νεκρός γίνεται δημόσιο προσκύνημα, ενώ οι συγγενείς του έρχονται καθημερινά και τον επισκέπτονται. Έντονα δραματικές είναι οι σκηνές στις οποίες η γυναίκα τού δολοφονημένου θηλάζει εκεί μπροστά του κλαίγοντας το βρέφος τους, ενώ καμιά φορά που η θηλή ξεφεύγει από το στόμα του μωρού τα δάκρυά της ρέουν και ενώνονται με το γάλα του θηλασμού. Οι σταγόνες αυτές γίνονται περιορισμένο επαναληπτικό στοιχείο σ' αυτό το μέρος του κειμένου και αποτελούν μια κωδικοποιημένη επικοινωνία μεταξύ των συζύγων που αφορμάται από τη σεξουαλική ένωση. Έτσι αποκαθίσταται και διατρανώνεται το κυτταρικό οικογενειακό τρίγωνο, μητέρα – πατέρας – παιδί, η πολιτισμική βάση της κοινωνίας. Εξάλλου, οι σταγόνες του θηλασμού πηγάζουν πιθανότατα από τον μύθο της Ροζάφα, στον οποίο το στοιχείο αυτό αποτελεί το τραγικότερο και εντονότερα συγκινησιακό σημείο. Σαφώς εδώ γίνεται από τον συγγραφέα διακειμενική χρήση της αλβανικής πολιτισμικής παράδοσης (σχετικά βλ. και παρακάτω).

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι το κείμενο δεν τελειώνει σ' αυτό το σημείο, επειδή ο συγγραφέας, ακολουθώντας το σχέδιο μετάπλασης του ποιητικού προτύπου, υπερβαίνει τη δόμηση του δημοτικού τραγουδιού προσπαθώντας να ολοκληρώσει το σύνολο ως μυθιστόρημα με τη διήγηση και τού τι συνέβη μετά την αποπεράτωση του έργου. Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι το αφήγημα εκπονείται χρονικά ως τεράστια αναδρομή καθώς αρχίζει από το τέλος της ιστορίας, σύμφωνα με τη δήλωση του πρωτοπρόσωπου αφηγητή ότι θέλει να καταγράψει τα δραματικά γεγονότα που σχετίζονται με το χτίσιμο του γεφυριού «για το ψεύδος που κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα και για την αλήθεια που έχει κουκουλωθεί» (σ. 8). Βιάζεται μάλιστα, επειδή στον ορίζοντα διαγράφεται «μια άλλη πένθημη φιγούρα, το τουρκικό κράτος» (σ. 8) που προωθεί σταθερά τα σύνορά του προς τα βορειοδυτικά.

Το κείμενο δομείται σε πέντε φάσεις δράσης:

Α) Εισαγωγή με την παραπάνω δήλωση του αφηγητή, η οποία τοποθετεί το χρονικό στο παρόν της συγγραφής, στοιχείο που αντιστοιχεί στην κλασική δόμηση ενός χρονικού, το *προοίμιο*.

Β) Κύριο μέρος, 1. Επεισόδιο επιληψίας πάνω στο πορθμείο, ισχυρισμός περί «θείκης εντολής», εμφάνιση της «Εταιρείας Γεφυριών και Δρόμων», άδεια από τον πρίγκιπα ανέγερσης του γεφυριού.

Γ) Κύριο μέρος, 2. Δολοφθορά, δολοφονία-εντοχισμός του Μουρράς Ζενεμπίσι και οι αντιδράσεις του κοινού.

Δ) Περίοδος μετά την αποπεράτωση.

Ε) Επίλογος.

Στην τελευταία περίοδο εξιστορείται ο δισταγμός του εντόπιου πληθυσμού να χρησιμοποιήσει το «στοιχειωμένο» γεφύρι, οι συχνές επισκέψεις δερβίσηδων («οι δερβίσηδες καταβρόχιζαν τους δρόμους» σ. 45) που είναι κατάσκοποι του οθωμανικού κράτους και τελικά η αναγνωριστική αποστολή μικρής ομάδας Τούρκων στρατιωτών, ένας από τους οποίους σκοτώνεται από τους φρουρούς. Έτσι το γεφύρι βάφεται για δεύτερη φορά με αίμα και τώρα πια περιμένει τον τακτικό τουρκικό στρατό που θα καταλάβει τον τόπο. Οι τέσσερις πρώτες φάσεις διεκδικούν 102 από τις 132 σελίδες του μυθιστορήματος. Είναι σαφές ότι η προϊστορία, η οποία απαιτούσε τη μεγαλύτερη προσπάθεια για την επιτυχία της μετατροπής του ποιητικού θρύλου σε μυθιστόρημα, χρειάστηκε μεγαλύτερο τυπογραφικό «χώρο» από ό,τι η τελευταία φάση. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί το γεγονός της μίμησης από τον συγγραφέα της τυπικής δόμησης ενός μεσαιωνικού χρονικού, η οποία περιελάμβανε οπωσδήποτε ένα προοίμιο που έπρεπε να προκαλέσει την περιέργεια του αναγνώστη για το περιεχόμενο του βιβλίου, να περιέχει αφιερώσεις και προτροπές, και έναν επίλογο με συμπεράσματα και διδάγματα που έκλειναν με κυκλικό σχήμα το αφήγημα.

Από τους διάφορους τύπους του πρωτοπρόσωπου αφηγητή ο Κανταρέ επέλεξε τη μορφή του *περιφερειακού πρωτοπρόσωπου αφηγητή*,¹³ που βιώνει τη δράση χωρίς να συμμετέχει ενεργά σ' αυτήν, στη συγκεκριμένη περίπτωση απλά με τον ρόλο του διερμηνέα. Δεν πρόκειται λοιπόν για πρωτοπρόσωπο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, στο οποίο ο αφηγητής ταυτίζεται με τον ήρωα και έχει διαφορετικά κίνητρα για να εισέλθει στην πράξη της συγγραφής. Στενά συνδεδεμένο με αυτό το είδος του πρωτοπρόσωπου αφηγητή είναι, μεταξύ άλλων, το ζήτημα της αξιοπιστίας,¹⁴ επειδή τα κίνητρό του για την αφήγηση δεν είναι πάντα διαφανή. Το ζήτημα αυτό ωστόσο δεν τίθεται για τον μοναχό Γκιον, ο οποίος επωμίζεται το βάρος της αφήγησης για την αγάπη της αλήθειας, «για την αγάπη της γης μας» (σ. 132) και, ως νους φωτεινός, εκπροσωπώντας εν έτει 1377 τον ουμανισμό, υποφέρει τόσο για την πνευματική υστέρηση του λαού, όσο και για την ασυνειδησία της ανερχόμενης πρωτοκαπιταλιστικής τάξης –και όχι λιγότερο εξαιτίας των φόβων για την άμεσα αναμενόμενη τουρκική επίθεση. Ο μοναχός Γκιον διαθέτει αξιοπρέπεια και ευαισθησία και αποτελεί σαφέστατα την *περσόνα του συγγραφέα*. Η αξιοπιστία του, εκτός από το αδιάβλητο της μυθοπλαστικής του προσωπικότητας, ενισχύεται και από το γεγονός της άμεσης συγγραφής τού χρονικού μετά την αποπεράτωση των εργασιών. Δεν είναι ανάγκη να κάνει

¹³ Fr. Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης*, μτφρ. Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, Θεσσαλονίκη 1999: University Studio Press, σ. 208, 213, 305, ιδίως σ. 310-315. Βλ. ακόμη και «ως αυτόπτης μάρτυρας», σ. 96, 308, 310, 322, επίσης: «Τυπολογικός κύκλος» (σ. 14).

¹⁴ Ό.π. σημ. 12, σ. 312-314. Πβ. σχετικά τον απολύτως αναξιόπιστο πρωτοπρόσωπο αφηγητή τού Καχτίση στα μυθιστορήματα *Ο Εξώστης* και *Ο Ήρωας της Γάνδης*, στο Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, «Το ειρηνικό συνεχές της ύπαρξης: Η οντολογική διαπίδυση μεταξύ “ηρώων” και “αφηγητών” στο έργο του Νίκου Καχτίση», στο η ίδια, *Προσεγγίσεις στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία. Θεωρητικές και ερμηνευτικές*, Θεσσαλονίκη 2020: University Studio Press, σ. 269-288.

επίκληση στις μούσες, μέσα του κοχλάζει η οργή για τα πρόσφατα γεγονότα· η οργή και η ηθική επιταγή τής δικαιοσύνης καθορίζουν τη στάση του και τον οδηγούν στη συγγραφή του χρονικού. Με τη μορφή τού μοναχού Γκιον ο Κανταρέ ανατρέχει στη μεγάλη μεσαιωνική παράδοση των ιστορικών και χρονικογράφων, οι οποίοι ανάλογα με την παιδεία και την προσωπικότητά τους κατέγραψαν και διέσωσαν για την ανθρωπότητα τις συνταρακτικές στιγμές της ιστορίας της. Όπως συνέβη και με τους δικούς μας Ιστορικούς της Άλωσης, τους συγγραφείς των Θρήνων και τους αφελείς Χρονικογράφους, οι οποίοι μας μετέφεραν όχι μόνο τα γεγονότα αλλά και την ατμόσφαιρα του φόβου, της θλίψης και της αγωνίας πριν και μετά την Πτώση της Κωνσταντινούπολης. Στη δόμηση του συγκεκριμένου πρωτοπρόσωπου αφηγητή διαπιστώνεται αρμονική ταύτιση των δύο εγώ¹⁵ που τον αποτελούν, του βιωματικού και του αφηγούμενου, κυρίως επειδή έχει υποστασιοποιηθεί ως ισορροπημένη και ηθικά συγκροτημένη μορφή, και δευτερευόντως επειδή, σύμφωνα με τον βασικό σχεδιασμό της μυθοπλασίας, η χρονική καταγραφή των εμπειριών δεν απέχει σημαντικά από τη στιγμή του βιώματος. Δεν τίθεται λοιπόν ζήτημα απώλειας μνήμης και συνεπαγόμενης αμφισβήτησης της αλήθειας. Εξάλλου από έναν περιφερειακό πρωτοπρόσωπο αφηγητή απουσιάζει η εσωτερική ένταση μεταξύ του εγώ ως ήρωα και του εγώ ως αφηγητή, κάτι που ενδημεί στο πλασματικό πρωτοπρόσωπο μυθιστόρημα¹⁶ και ενίοτε αποδιοργανώνει την ισορροπία των δύο εγώ. Ο μοναχός-αφηγητής τονίζει, άλλωστε, εδώ τη σωματικότητα του βιωματικού του εγώ, μιλώντας συχνά για τη δυσπραγία, τους πονοκεφάλους και το άγχος που του προκαλούν τα γεγονότα, υποστηρίζοντας έτσι τη μυθοπλαστική του ύπαρξη.

Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, όπως είναι φυσικό, περιγράφει τον χώρο και τον χρόνο, τη δράση, τα πρόσωπα, τα γεγονότα όπως τα αντιλαμβάνεται ο πρωτοπρόσωπος διαμεσολαβητής, επικρατεί λοιπόν σε σχέση με τον τριτοπρόσωπο συγγραφικό αφηγητή, ιδίως τον παντογνώστη, περιορισμένος γνωστικός ορίζοντας και υποκειμενική προοπτική, η οποία όμως συχνά μετατρέπεται σε εσωτερικό μονόλογο¹⁷ δημιουργώντας έναν διάυλο έντονης επικοινωνίας με τον αποδέκτη που νομίζει πως έχει άμεση πρόσβαση στην ψυχή του ομιλητή, ένα κοινό αφηγηματικό τέχνασμα για τον χειρισμό των συμπαθειών του αναγνώστη. Η εσωτερική προοπτική σ' αυτό το κείμενο αφορά αποκλειστικά τον πρωτοπρόσωπο αφηγητή, δεν χαρίζεται σε κανέναν από τους κυρίως δρώντες. Ο άταφος νεκρός που στέκεται όρθιος στη βάση του γεφυριού συγκλονίζει τον μοναχό Γκιον ο οποίος νιώθει το άγος της ανόσιας πράξης: «Ενας άνθρωπος είχε βυθιστεί στην ανυπαρξία αφήνοντας τη μορφή του σαν ρούχο ξεχασμένο εδώ πάνω» (σ. 96), ενώ ακριβέστερα δεν θα μπορούσε να διατυπωθεί η πικρή ειρωνεία τού οξύμωρου στη μοίρα του συγκεκριμένου ήρωα, ο θάνατος ντυμένος με το πέπλο του γάμου: «Μοναχός, απέναντι στο βουητό [των επισκεπτών], ψυχρός, άδειος,

¹⁵ Fr. Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης...*, ό.π., σ. 305-345.

¹⁶ Ο.π., σ. 319.

¹⁷ Ο.π., σ. 315-318, 333-345.

αδιάφορος, ασβεστωμένος, ο Μουρράς Ζενεμπίσι φαινόταν σαν να 'ναι τυλιγμένος σε πέπλο νυφικό» (σ. 97). Τα ανοιχτά μάτια τού όρθιου νεκρού καταδιώκουν τον αφηγητή, ο οποίος στην προσπάθειά του να συνδέσει τα νήματα του μύθου με την ανοίκεια (μυθοπλαστική) πραγματικότητα και να καταλάβει πραγματικά τι είχε συμβεί, επισκέπτεται συχνά τον νεκρό:

Είχα πλησιάσει στην πρώτη καμάρα όπου βρισκόταν ο στοιχειωμένος [...] Δεν είχα τη δύναμη να αποσπάζω το βλέμμα μου απ' αυτά τα σβησμένα μάτια που η λευκότητά τους μου είχε γίνει ανυπόφορη. Γιατί βρισκόμουν εκεί; Τι ήθελα να του πω, και τι περί μενα από κείνον; Έπρεπε το γρηγορότερο να απομακρυνθώ από αυτήν τη σεληνιακή σκόνη, από τον τόπο της θυσίας, αλλά τα πόδια μου δεν με υπάκουαν (σ. 131).

Τα μάτια του νεκρού, σύντομο επαναληπτικό στοιχείο σ' αυτό το μέρος του κειμένου, στοιχειώνουν την ψυχή του αφηγητή, ο οποίος τα βλέπει να προβάλλονται σε κάθε τοίχο και παραλλάζοντας τα καβαφικά τείχη διαπιστώνει ότι «Δεν θα μπορούσα πια να τους ξεφύγω παρά μόνο αν ξέφευγα από την ίδια μου τη συνείδηση» (σ. 89), ότι όσο κι αν προσπαθούσε έβρισκε πάντα μπροστά του τοίχους (σ. 89). Παραμένει βέβαια ασαφές αν η διακειμενική αναφορά έγινε από τον συγγραφέα συνειδητά. Όσο το κείμενο πλησιάζει στο τέλος του, πυκνώνουν τα σημεία της συνειδησιακής ροής που εκδηλώνεται με νοητούς διαλόγους με τα άψυχα, π.χ. το γεφύρι που το προσφωνεί «γέννημα της πέτρας» και το ρωτά τι περιμένει «Μακρινά φαντάσματα, αυτοκρατορικούς στρατούς; [...] Καταραμένο να 'σαι!» (σ. 117) ή προσφωνεί την πατρίδα του «Πώς θα μεταμορφωθείς σε Ασία, εσύ, που είσαι τόσο όμορφη, Αρμπερία μου;» (σ. 130). Περιπατώντας στην έρημη όχθη δίπλα στο έτοιμο γεφύρι γεμάτος δυσοίωνες προαισθήσεις, έχει ξαφνικά ένα τρομακτικό όραμα: «Εβλεπα πεδιάδες ολόκληρες πνιγμένες στο αίμα, έβλεπα τις τουρκικές ορδές που σάρωναν τον κόσμο για να επεκτείνουν τον ισλαμικό χώρο, έβλεπα τις φωτιές και τις στάχτες τους» (σ. 131) και αναλογίζεται τη μεγάλη νύχτα της σκλαβιάς που πλησιάζει: «Αυτή η νύχτα που έρχεται θα είναι μεγάλη. Οι δείκτες του ρολογιού της κινούνται αργά, πολύ αργά. Έτος της Εγίρας 755» (σ. 131). Επανειλημμένα στο κείμενο (σ. 39-40, 45, 47, 49, 54, 109, 110, 117) δεν κρύβει την αντιπάθειά του για τους Τούρκους που τους θεωρεί βαρβάρους και θανάσιμο κίνδυνο για την Ευρώπη, «το απαίσιο ουράνιο σώμα η ημισέληνος τώρα παίρνει το χρώμα του αίματος» (σ. 120), ενώ λίγο παρακάτω σε ένα κεφάλαιο έντονα ειρωνικό περιγράφει την άφιξη του επίσημου καταραστή(!) του οθωμανικού κράτους, ο οποίος προπορεύεται του στρατού και έχει το καθήκον πριν από την έναρξη του πολέμου να καταραστεί ολόκληρη την Ευρώπη, περιγράφει δε μια κίνηση που μοιάζει με φάσκελο ή μούτζα, την οποία κάνει ο καταραστής με τα τεράστια χέρια του προς τη μακρινή Ευρώπη ανεβασμένος σε μια ψηλή εξέδρα «σαν ένα απαίσιο πουλί» (σ. 123-125).

Στα δομικά στοιχεία της πραγματοποίησης του κειμένου ανήκει η έντεχνη δι-απλοκή του θρύλου με τη μυθοπλαστική πραγματικότητα, δηλαδή το ποσοστό ρεαλισμού και προπάντων ορθολογισμού που επιτρέπει η συγκεκριμένη μυ-

θοπλασία. Η χρήση της γλώσσας αποβαίνει συχνά μετωνυμική: Η Εταιρεία των Πορθμείων μιλά για το «ελεύθερο πνεύμα των νερών» που θα υπέφερε φρικτά από το γεφύρι, ενώ η αντίπαλη Εταιρεία μιλά για τη θέληση του Θεού, άγριο μίσος δημιουργείται μεταξύ του «τέρατος των υδάτων» και του «χερσαίου θηρίου» (σ. 21). Στη συνομιλία της πρώτης Εταιρείας με τον πρίγκιπα διαπλέκεται ένας μύθος που άκουσε παλαιότερα ο μοναχός Γκιον για τον αγώνα ενός κροκόδειλου με έναν τίγρη. Φράση τη φράση σε άμεση εναλλαγή συναρτώνται στη συνείδηση του αφηγητή τα επιχειρήματα των εκπροσώπων των υδάτων με την περιγραφή της άγριας πάλης των δύο θηρίων, από τα οποία το ένα είναι κυρίως υδρόβιο και το άλλο σαφώς χερσαίο, μια αλληγορία και συνταρακτική προσήμανση για την έκβαση της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο «μοντέρνων» καπιταλιστικών εταιρειών (σ. 21-23), αφού στον μύθο νικά ο τίγρης. Ραψωδοί κάνουν την εμφάνισή τους και με καινούριες μπαλάντες τραγουδούν για τις προσβεβλημένες νεράιδες των νερών που γρήγορα θα εκδικηθούν γκρεμίζοντας το γεφύρι (σ. 34, 46 και *passim*). Όλοι περιμένουν μια εξιλαστήρια θυσία (σ. 82), στην οποία οδηγεί την κατάσταση η «Εταιρεία Γεφυριών και Δρόμων» η οποία, εκμεταλλευόμενη τον θρόλο, προκηρύσσει υψηλή αμοιβή για την οικογένεια εκείνου/εκείνης που θα αποφάσιζε να θυσιαστεί για την ολοκλήρωση του έργου και το δημόσιο καλό (σ. 82-83). Οι αντιφατικές έννοιες της θυσίας και της πληρωμής εκφράζουν την πικρή ειρωνεία του αφηγητή για το ανοίκειο του συνδυασμού τους –για να μη μιλήσουμε καθόλου για έναν ακόμα πιο ανοίκειο, ενδεχόμενο παραλληλισμό με τη θυσία του Χριστού για τους ανθρώπους. Η οργή και αγανάκτηση του αφηγητή, ο οποίος είναι ο μόνος που αντιλαμβάνεται το μέγεθος της απάτης και της ντροπής ξεχειλίζει, όταν συναντάει τυχαία τον πρωτομάστορα και αποβαίνει καιρία εξύβριση του καπιταλισμού:

Αυτή η νέα τάξη που μου 'λεγες μια μέρα, η δική σας τάξη των τραπεζών και των τόκων, που θα 'κανε, υποτίθεται, τον κόσμο να πάει χίλια χρόνια μπροστά, είναι από τα θεμέλιά της βουτηγμένη στο αίμα, ακριβώς όπως η βαρβαρική τάξη του παλιού καιρού, όπως η τάξη της δουλείας [...] με μόνη διαφορά πως το αίμα αυτό κυλάει μέσα σε λογαριασμούς, μέσα σε αριθμούς. [...] Δυστυχισμένος ο κόσμος που σας γέννησε (σ. 97).

Ένα άλλο δομικό στοιχείο περιεχομένου, το οποίο συνάδει με τη βασική σύλληψη του κειμένου και επανέρχεται πολύ συχνά, αποτελεί ο λογοτεχνικός *εξανθρωπισμός αφύχων ή φυσικών δυνάμεων*, του ποταμιού, των νερών, του γεφυριού στα οποία αναφέρεται ο αφηγητής ή τα προσφωνεί σαν ζωντανά πλάσματα: «Τα νερά δείχνουν ανταύγειες εδώ κι εκεί απειλητικές» (σ. 34). Η γριά Αϊκούν που φυλάγει τα θέσφατα μοιρολογεί: «Πώς τόλμησαν να σκοτώσουν το ποτάμι;» (σ. 35), και: «Το ποτάμι θα έπαίξε με το γεφύρι όπως η γάτα με το ποντίκι» (σ. 43). «Στα νερά διακρίναμε θυμό και ταπεινώση» (σ. 44), «Έμενε μόνο πάνω στις κορυφές των κυμάτων μια ανταύγεια μοχθηρή, περιπαιχτική» (σ. 98). Μετά την αποπεράτωση των εργασιών: «[Το γεφύρι] κατάλευκο, παραδομένο στο χρόνο έδινε την εντύπωση μιας απέραντης μοναξιάς σφίγγοντας μέσα στα πέτρινα μέλη του τη μοναδική λεία, τον Μουρράς Ζενεμπίσι» (σ. 105) και: «Κανένας δεν περνούσε

πάνω του, μέρες ολόκληρες το γεφύρι μούλιαζε θλιμμένο κάτω από τη βροχή» (σ. 106). Μετά τον θάνατο του περαματάρη «Η σανίδα του πορθμείου χοροπηδούσε πάνω στα νερά σαν άλογο που ένωσε τον θάνατο του κυρίου του» (σ. 112).

Στο μέρος του κειμένου που ασχολείται με τον εντοιχισμένο ο αφηγητής εισάγει την *έννοια της μάσκας*: «Το πρόσωπο του νεκρού [ήταν] μια ασπρουδερή γύψινη μάσκα» (σ. 95, 126), ένα στοιχείο ιδιαίτερα γόνιμο λογοτεχνικά επειδή αποδίδει γλωσσικά την ακαμψία, την ακινησία και το αμετάκλητο της μοίρας του θύματος, πράγματα όμως που ο αποδέκτης ενστικτωδώς επεκτείνει και στους υπόλοιπους συμμετέχοντες, τους εκτελεστές, τους συγγενείς και συλλήβδην τον λαό· όλοι αυτοί ζουν εγκλωβισμένοι μέσα στις ιδέες, τους βιωμένους ρόλους και την οπισθοδρομικότητά τους (ιδίως ο λαός), και μέσα σε πλήρη έλλειψη ευελιξίας και διορατικότητας αποβαίνουν άκαμπτες μάσκες που κινούνται σε μια δυστοπική θεατρική σκηνή, αφού έχει ήδη διαμορφωθεί ένα θέατρο του παραλόγου. Ο αφηγητής για κάθε πρόσωπο που εισάγει παραθέτει χαρακτηριστικές μυθοπλαστικές λεπτομέρειες σχετικά με την εμφάνισή του, και χωρίς να έχουμε ένα πλήρες πορτρέτο αποκτούμε την εντύπωση πως το αναγνωρίζουμε: «[Ο διευθυντής της Εταιρείας Πορθμείων] ήταν χλωμός και ψηλός, με πρόσωπο που κατέληγε σε σουβλερή γενειάδα» (σ. 18) «[είχε] διαπεραστικά μάτια» (σ. 20). Στη συνέχεια το χαρακτηριστικό της «σουβλερής γενειάδας» αντικαθιστά το όνομα και την ιδιότητά του. «Ο μοναχός Μπρόκχαρντ [ήταν] ψηλός, ξερακιανός, τόσο σκελετωμένος που αν σταύρωνε τα χέρια του θα σου θύμιζε ένα σύμβολο θανάτου» (σ. 52).

Το κείμενο πραγματώνεται με *γλώσσα λογοτεχνική*, συγκρατημένη και λιτή στη βάση της, πλούσια όμως σε συνδηλώσεις στα σημεία που για τον αφηγητή εκφράζουν στιγμές συγκίνησης ή αισθητικής απόλαυσης:

[Τα νερά] χτύπησαν το γεφύρι μετωπικά, υποχώρησαν, το πρόσβαλαν από τα αριστερά, μπουκάρισαν από τα δεξιά αφρίζοντας με λύσσα, εκεί, στα θεμέλιά του, χωρίς να καταφέρουν να κλονίσουν τα πέτρινα υποστυλώματα (σ. 43).

[Το τελειωμένο γεφύρι] ήταν κάτι το απίστευτο, κάτι σαν θαύμα [...]. Ψυχνόταν με αποκοτιά πάνω από την άβυσσο, τεντωνόταν, έμοιαζε να παίρνει φόρα, αλλά μόλις δρασκέλιζε τη μισή κοίτη, αφηνόταν να ξαναπέσει όπως σ' ένα φτερούγισμα ονείρου, λύγιζε απαλά τη ράχη του και τραβούσε απέναντι για ν' αγγίξει την άλλη όχθη. Ήταν ωραίο σαν οπτασία ονείρου (σ. 103).

Στο κεντρικό μέρος του κειμένου, όπου με τον εντοιχισμό του άτυχου δολιοφθορέα αρχίζει να εξελίσσεται ο βασικός πυρήνας δράσης του «μοντέρνου» μυθιστορήματος (από σ. 85), επανέρχονται γλωσσικές διατυπώσεις έντονα *συγκινησιακού λόγου* που αφορούν τον συγκλονισμό του αφηγητή μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα: «[Ο εντοιχισμένος] έμοιαζε να 'χει φυτρώσει μέσα στην πέτρα» (σ. 86) και συνεχίζει με την περιγραφή των επισκέψεων των γονέων του «Τα πρόσωπά τους ήταν παγωμένα σαν να τους είχαν κι αυτούς καταβρέξει μ' αυτό το ασβεστόνερο της αιωνιότητας» (σ. 87) και της γυναίκας του με το βρέφος και

τον θηλασμό του (σ. 86-89). Ο αφηγητής που είχε ήδη νωρίς προαισθανθεί το δράμα να πλησιάζει, αισθάνεται βαριά την καρδιά του: «Επεφτε μια γκριζα βροχή, βαριά σαν σίδερο. Ω! Θεέ μου, είπα, τι έχω πάθει; Και ένιωσα την ανάγκη να κλάψω, να κλάψω με δάκρυα βαριά σαν την ίδια τη βροχή» (σ. 64). *Συνειρμικός* και συγκινησιακά φορτισμένος λόγος δημιουργείται κατά την απόδοση της συνομιλίας του αφηγητή με τη γυναίκα τού σκοτωμένου, μπροστά στον άταφο νεκρό, σε συνδυασμό με τις δικές του παράλληλες σκέψεις για τα πιθανά ενδεχόμενα της προϋπόθεσης του φόνου, ένα υποτιθέμενο ποσοστό δικής της ευθύνης στην ανόσια πράξη (σ. 90-94) που όμως καταλήγουν στην πεποίθηση πως επρόκειτο για έναν ωμό, «προαναγγελθέντα φόνο» (σ. 92). Εξάλλου η αντιπαράθεση του λαού με τη δική του εμμονή στον μαγικό θρύλο και των κατασκευαστών του γεφυριού με τη δική τους εμμονή στους «μοντέρνους» οικονομικούς στόχους, συνιστούν από τη μια πλευρά τον *λόγο της οπισθοδρομικότητας* και από την άλλη τον *λόγο της* [υποτιθέμενης] *προόδου*. Ερμηνεύοντας με σημειολογικούς όρους, το γεφύρι εξυψώνεται σε δίσημο σύμβολο, σε ένα «σημείο» που ως *σημαίνον*¹⁸ εκφράζει τη ρεαλιστική έννοια της ύπαρξής του, ως *σημαινόμενο* όμως εκφράζει και συμπεριλαμβάνει τόσο τον λόγο της οπισθοδρομικότητας όσο και τον λόγο της προόδου δημιουργώντας έτσι τη διπλή βάση, πάνω στην οποία στηρίζεται η συγκεκριμένη μυθοπλασία.

Στο σύνολό της η γλωσσική επιφάνεια του κειμένου πείθει αποδίδοντας με επιτυχία την ιδιότυπη δράση. Αφού όμως στα ελληνικά δεν μελετούμε ένα πρωτότυπο αλλά τη μετάφραση μιας άλλης μετάφρασης, πρέπει να αναλογιστούμε τα ποσοστά απώλειας της πρωταρχικής γλωσσικής αρμονίας του κειμένου. Και όμως, η ελληνική εκδοχή του μυθιστορήματος, όπως τη μορφοποίησε η Μαρίχεν Τσαλίκη μας προσφέρει μια γλώσσα ενιαία και πλούσια, ποιος ξέρει, ίσως καλύτερη από τη γαλλική μετάφραση που υπήρξε γι' αυτήν πρωτότυπο. Πάντως η γερμανική μετάφραση την οποία έχω διαβάσει στερείται πολλές από τις αρετές του κειμένου της Τσαλίκη. Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημείο δομικής αδυναμίας του κειμένου, το οποίο μέσα στον νέο μύθο που δημιουργήθηκε είναι συνεπές και πειστικό, αλλά αυτό αφορά τον συγγραφέα και όχι τη μετάφραση. Πρόκειται για την εμμονή τού Κανταρέ να ενσωματώσει πολλά στοιχεία μεταγενέστερων εποχών, ιδίως σε ό,τι αφορά την οικονομία και το χρήμα: Επισκέπτες, ευτυχώς δεν λέει τουρίστες, έρχονται από πολλά μέρη για να δουν τον στοιχειωμένο και συζητούν κυρίως για τα κίνητρά του να θυσιαστεί, για το μέγεθος της αποζημίωσης που πήρε η οικογένειά του, μιλάνε για τις τράπεζες και για τους τόκους που θα εισπράξουν οι δικαιούχοι (σ. 121-122). Ο Πρωτομάστορας σε συνομιλία του με τον αφηγητή λέει πως «τώρα η κατασκευή γεφυριών είναι της μόδας» (σ. 77). Φοβάμαι ότι εδώ έχει δημιουργηθεί περιττός πληθωρισμός «μοντερνισμού», ο

¹⁸ Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία...*, ό.π., σμ. 10, σ. 265-267, 269. Βλ. ακόμη J. Schulte-Sasse – R. Werner, *Einführung in die Literaturwissenschaft*, München ⁵1987; W. Fink, *UTB 640*, σ. 50 κ.εξ. και M. H. Abrams, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, μτφρ. Γ. Δεληβοριά – Σ. Χατζηιωαννίδου, Αθήνα ¹⁰2017: Πατάκης, σ. 433 κ.εξ.

οποίος απάδει προς το βασικό θέμα του μυθιστορήματος που, όπως και να το κάνουμε, βασίζεται σε έναν μαγικό θρύλο.

Για τον Έλληνα αναγνώστη έχει βέβαια ιδιαίτερο ενδιαφέρον το μεγάλο ζήτημα του πότε, πού και σε ποια γλώσσα δημιουργήθηκε το πρωτότυπο του θρύλου. Όπως είπα, σε αυτό το ερώτημα δεν είμαι σε θέση να απαντήσω. Ο Νικόλαος Πολίτης, ο Γεώργιος Μέγας και πολλοί άλλοι υποστηρίζουν την ελληνική καταγωγή. Ο νεότερος Λάμπρος Ευθυμίου θεωρεί στη διατριβή του αυτή την άποψη εσφαλμένη.¹⁹ Υπάρχει μάλιστα και μια άποψη περί «πολυγενεσίας» του τραγουδιού,²⁰ ενώ ως τόπος παραγωγής του θεωρείται από πολλούς η Μ. Ασία. Ο Κανταρέ υποστηρίζει την αλβανική πατρότητα με ένα κυρίως επιχείρημα: τη σημασία του λόγου τιμής, της μπέσας, που στους Αλβανούς έχει μέχρι σήμερα μεγάλη ισχύ. Και σε άλλα βιβλία του που διάβασα, μερικά σε ελληνική και μερικά σε γερμανική μετάφραση, επανέρχεται στο ζήτημα με το ίδιο πάντα επιχείρημα. Θα περιοριστώ στις σχετικές αναφορές στο υπό εξέταση μυθιστόρημα: Εδώ, ο μοναχός Γκιον, αφηγούμενος σε έναν συλλέκτη θρύλων διάφορους βαλκανικούς θρύλους, τονίζει ότι το τραγούδι *Του Νεκρού Αδελφού* τιτλοφορείται στα αλβανικά «Παραλογή της υπόσχησης» (σ. 67) και συνεχίζει: «Όλοι οι λαοί των Βαλκανίων διεκδικούν την πατρότητα αυτού του θρύλου, [...] αλλά αναμφισβήτητα είναι δικός μας αφού μόνο στα αλβανικά η λέξη μπέσα έχει τόσο υψηλή σημασία» (σ. 67). Παρακάτω (σ. 67-70) αφηγείται το κείμενο του θρύλου για το χτίσιμο του Κάστρου της Σκόδρας, στην παραλλαγή της Ροζάφα που ανέφερα παραπάνω, με το δεξί μάτι, δεξί χέρι, δεξί μαστό κτλ. της κοπέλας που θυσιάζεται, αφού και σ' αυτήν την εκδοχή «το θέμα της μπέσας επιβεβαίωσε την αλβανική πατρότητα της παραλλαγής» (σ. 69), στην οποία οι δυο μεγαλύτεροι αδελφοί αθετούν την υπόσχεση μαρτυρώντας στις γυναίκες τους ότι όποια έρθει την άλλη μέρα πρώτη με φαγητό για τους μαστορες θα «χτιστεί» μέσα στο κάστρο· έτσι πεθαίνει η γυναίκα του τρίτου που κρατάει την μπέσα και δεν φανερώνει στη γυναίκα του το θανάσιμο μυστικό (σ. 70). Στο *Ποιος έφερε την Ντορουντίν;* ο Κανταρέ επιχειρεί ακριβώς ανάλογα όπως και στο τραγούδι *Του γιοφυριού* τη μετατροπή του θρύλου του Κωνσταντή σε μυθιστόρημα με εργαλεία την εκλογίκευση και απομυθοποίηση, με τη διαφορά ότι εκεί δεν γίνεται πια λόγος για τράπεζες και καπιταλιστικές οικονομικές δομές.

Είναι σαφές ότι συμφραζόμενα τόσο τραγικά και συναισθηματικά, τόσο έντονα φορτισμένα συγκινούν τους λογοτέχνες όλων των εποχών που ασχολούνται μαζί τους. Στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο αυτό εκφράζεται στις δραματοποιήσεις του θρύλου που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί από αξιόλογους λογοτέχνες, τον Ηλία Βουτιερίδη, τον Παντελή Χορν, τον Νίκο Καζαντζάκη, τον Γιώργο Θεοτοκά και μερικούς άλλους.²¹ Στο εμπειριστατωμένο άρθρο του Γιώργου Πεφά-

19 Λ. Ευθυμίου, *Ο κύκλος τραγουδιών...*, ό.π., σημ. 6, σ. 28.

20 Ό.π., σημ. 6, σ. 24.

21 1927 Π. Φωτιάδης, *Της Τρίχας το γεφύρι* (αλληγορία για τους Ποντίους της Βόρειας Ελλάδας)· 1930 Θ. Κανονίδης, *Τη Τρίχας το γεφύρι* (στο Σοχούμ της Γεωργίας)· 1933 Στ. Σεφεριάδης (ο πατέρας

νη²² μπορεί κανείς να βρει πολλά στοιχεία για τη δομή του μύθου και την αντίστοιχη δραματοποίηση από τους παραπάνω λογοτέχνες, όπως και μια μεταξύ τους σύγκριση. Θεατρικές παραστάσεις γίνονται μέχρι σήμερα από διάφορους ομίλους.²³ Οι δραματοποιήσεις αυτές αποτελούν επίσης μια προσπάθεια μεταφοράς του θρύλου σε νεότερα συμφραζόμενα, παράλληλη με τη μεταβολή του σε μυθιστόρημα από τον Κανταρέ, ενώ συγχρόνως πηγάζουν όλες από το φαινόμενο της διακειμενικότητας, πάνω στην οποία στηρίζεται ολοκληρωτικά και το κείμενο του Κανταρέ.

Με *διακειμενικότητα* ορίζουμε σήμερα, ως γνωστό, «την παρουσία ρητών, σαφών ή και έμμεσων αναφορών σε άλλα κείμενα»,²⁴ φαινόμενο το οποίο μπορεί να συμβαίνει ενσυνείδητα στον ή και εντελώς ασυνείδητα από τον λογοτέχνη, να προέρχεται από το απόθεμα των αναγνωσμάτων και των συγκινήσεών του. Πρόκειται για το πεδίο που παλαιότερα εξέταζε η «έρευνα των πηγών» ενός κειμένου. Σήμερα είναι καθολικά αποδεκτό ότι η διακειμενικότητα και η διακαλλιτεχνικότητα αποτελούν «διαπολιτισμικό διάλογο» μεταξύ των τεχνών, των εποχών και των λογοτεχνιών. Τον πολύτιμο αυτόν όρο εφεύρε και καθιέρωσε η Julia Kristeva,²⁵ η οποία έτσι όχι μόνο διεύρυνε σαφώς τις ερευνητικές δυνατότητες της φιλολογικής κριτικής αλλά κυρίως δημιούργησε μια νέα «φιλοσοφία» για την κατανόηση του φαινομένου, μια στάση που αξιοποιεί τον αδιάκοπο ρου των πολιτισμικών αγαθών. Άλλωστε, οι μεταφορές από ένα γραμματειακό είδος σε άλλο αποτελούν ανανέωση και συγχρόνως νέα δημιουργία, η οποία μέσα στα νέα συμφραζόμενα αποκτά γρήγορα τη δική της δυναμική. Και οι εκατοντάδες παραλλαγές που δημιουργήθηκαν σ' ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο από όλα τα δημοτικά τραγούδια μαρτυρούν την ορμή και τη δυναμικότητα του φαινομένου. Μαρτυρούν ακόμη και την κατά Μπαχτίν *διαλογικότητα και πολυφωνία*²⁶ που ενοικούν στη διακειμενικότητα. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στο μυθιστόρημα, όταν ο αφηγητής διηγείται στον «συλλέκτη θρύλων» τα γνωστά περιεχόμενα των τραγουδιών του Γεφυριού και του Κωνσταντή με τις διάφορες παραλλαγές

του Σεφέρη), *Η Θυσία της Άρτας*. 1950 Φ. Κτενίδης, *Η γυναίκα του Πρωτομάστορα*. 1960 Γ. Ανδρίτσος, *Το γεφύρι της Άρτας* (γράφτηκε, αλλά δεν εκδόθηκε ποτέ [:]).

22 Γ. Πεφάνης, «Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας...», ό.π., σμμ. 6.

23 Προσωπικά παρακολούθησα την ωραία παρουσίαση του Φοιτητικού Ομίλου της Κύπρου (Θ.Ε. ΠΑ.Κ.) σε δραματοποίηση και σκηνοθεσία του Μιχάλη Πιερί μια φορά στην Κύπρο και μια φορά στο Αμβούργο.

24 Βλ. Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, «Η φενάκη της γραφής: Διακειμενικότητα, αυτοαναφορικότητα και ειρωνεία στο έργο της Ευγενίας Φακίνου» στο η ίδια, *Προσεγγίσεις στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία*, ό.π., σμμ. 13, σ. 36-43, ιδίως σ. 37. Βλ. και την εμβριθέστατη σχετική διατριβή της Στ. Τσούπρου, *Το παρακείμενο και η... –(δια)κειμενικότητα ως σχόλιο στο πεζογραφικό έργο του Τάσου Αθανασιάδη (και στα 21 εγκιβωτισμένα ποιήματα του πεζογράφου)*, Αθήνα 2009: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 483 κ.εξ.

25 J. Kristeva, *Sémiotiké. Recherches pour une Sémanalyse*, Paris 1969.

26 Μιχ. Μπαχτίν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα 1980: Πλέθρον, σ. 136-139, 190-195. Βλ. και Δημ. Τζιόβας, *Το παλιμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα 1993: Οδυσσεάς, σ. 112 κ.εξ.

τους οι οποίες «διαλέγονται» μεταξύ τους, ενώ οι δύο ομιλητές «διαλεγόμενοι» αναζητούν λογικές εξηγήσεις για τα μαγικά μοτίβα των θρύλων (σ. 66-74), όλα αυτά τα στοιχεία αυτοδιακειμενικότητας, αφού περιορίζονται στο πλαίσιο του υπό εξέταση μυθιστορήματος. Αφηγηματολογικά, τα σημεία αυτά αποτελούν παρεκβάσεις, ενώ η παραλλαγή των «νέων» ραψωδών (σ. 79) αποτελεί εγκιβωτισμένη ιστορία η οποία πλησιάζει το γνωστό κείμενο του δημοτικού τραγουδιού. Ακόμη και μερικά μετασχόλια παρατηρούνται, λ.χ. όταν ο αφηγητής ακούγοντας τη «νέα» μπαλάντα σκέφτεται ότι ο συλλέκτης θρύλων πήρε σίγουρα μέρος στη σύνθεσή της. Έτσι, ο μηχανισμός της διακειμενικότητας διατηρεί το φαινόμενο του πολιτισμικού διαλόγου σε αέναη κίνηση.

Ξαναγυρίζοντας στο μυθιστόρημα *Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες* του Κανταρέ διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μιαν αξιόλογη προσπάθεια αναζωπύρωσης του θρύλου μέσα σε άλλα συμφραζόμενα. Στο δημοτικό τραγούδι πρόκειται για μια θυσία που δεν συνδέεται με χρήματα, που μέσα στο μαγικό της περιεχόμενο υπηρετεί δημόσια συμφέροντα, ενώ στο μυθιστόρημα είναι η «νέα τάξη πραγμάτων» που εξυπηρετεί τα προσωπικά της συμφέροντα. Το κείμενο αποκτά έτσι έντονα πολιτική χροιά, όπως είδαμε και στα παραθέματα. Θα μπορούσε κανείς, εξάλλου, να ισχυριστεί ότι το μυθιστόρημα αποτελεί ανθρωπολογική μελέτη θανάτου με τρεις μεγάλους συντελεστές, τον λαό με τον θρύλο του, τους καπιταλιστές με τη «νέα τάξη πραγμάτων» και τον ουμανιστή αφηγητή, τον μοναχό Γκιον, ο οποίος σαν σοφός, μόνος αυτός, κατανοεί την αλήθεια που τελικά ζει χωρίς μύθους. Πάντως γίνεται γρήγορα φανερό πως ο συγγραφέας είναι σε θέση να ανεξαρτητοποιηθεί από το λαμπρό διακειμενικό του υπόβαθρο και να δημιουργήσει ένα λογοτεχνικά φροντισμένο κείμενο με καινούρια μεταφορικά μηνύματα.

Ο λογοτεχνικός χαρακτήρας του γενίτσαρου
στα μυθιστορήματα *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά –
Spina nel cuore* της Ρέας Γαλανάκη και
Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια του Αντόν Ντόντσεφ

Neli Popova

Λέκτορας

Πανεπιστήμιο Σόφιας «Άγιος Κλήμης της Αχρίδας»

ABSTRACT

The aim of the current paper is to explore the image of the janissary in two contemporary novels – Anton Donchev's, *Time of Parting* (1964) and Rhea Galanaki's, *The Life of Ismail Ferik Pasha: Spina nel cuore* (1989). Despite the similar subject of both novels, each one featuring the image of the janissary and the theme of returning to one's roots, there is a difference in the characters' development due to the different goals and message the novels want to send.

Donchev's novel is built on the external clash between Bulgarians and Ottoman Turks, and more specifically, between Kara Ibrahim, the Janissary, and Manol, the symbol of Bulgarianness, as the two major opposing forces. By using the Manichean principle in building its main characters, Donchev's text portrays the janissary as the embodiment of absolute evil which repulses the reader.

By contrast, Rhea Galanaki's novel focuses on the inner world of the main character; on his attempts to reconcile his two opposing identities and to preserve his dignity and humanity. Thus, Galanaki's text creates an image which does not fall into the binary oppositions of "us" versus "the others" and "good" versus "evil."

For the purposes of this paper's analysis, three thematic cores will be examined sequentially in both novels: the constellation of characters and their influence on the narrative's development, the memory theme, and the good/bad opposition.

Η εικόνα του γενίτσαρου ανήκει στην τραυματική, συλλογική μνήμη των Βαλκανικών λαών. Στόχος του κειμένου είναι να ερευνήσει τη δημιουργία και την ανάπτυξη του λογοτεχνικού χαρακτήρα του γενίτσαρου¹ σε δύο σύγχρονα μυθι-

¹ Το σώμα των γενιτσάρων διαλύθηκε το 1831, επομένως ο Ισμαήλ Φερικ Πασά, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε κατά πάσα πιθανότητα το 1821 μπορεί να μην ήταν γενίτσαρος. Σε ολόκληρο το μυθιστόρημα δεν αναφέρεται η λέξη «γενίτσαρος». Συναντάμε τον όρο στα «Επιλογικά σχόλια στο μυθιστόρημα *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά*». Βλ. Ρ. Γαλανάκη, *Βασιλεύς ή στρατιώτης. Σημειώσεις, σκέψεις, σχόλια για τη λογοτεχνία*, Αθήνα 1997: Άγρα, σ. 25, καθώς και σε κριτικές μελέτες για το μυθιστόρημα. Παρά ταύτα ο χαρακτήρας του Ισμαήλ θα εξεταστεί ως γενίτσαρος, διότι, κατά τη γνώμη μου, καλύπτει τα βασικά γνωρίσματα της εικόνας του γενίτσαρου –ο βίαιος ξεριζωμός, η

στορήματα, στο *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά: Spina nel cuore* (1989) της Ρέας Γαλανάκη και στο *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια* (1964) του Βούλγαρου συγγραφέα Αντόν Ντόντσεφ.²

Αξιοσημείωτο είναι πως τα δύο έργα παρ' ότι περιστρέφονται γύρω από την εικόνα του γενίτσαρου και το μοτίβο του νόστου πραγματεύονται το θέμα με τελείως διαφορετικό τρόπο. Με την παρούσα συνεξέταση θα ήθελα να αναδείξω τις διαφορές ως προς την κατασκευή του χαρακτήρα του γενίτσαρου, οι οποίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στους διαφορετικούς στόχους που τίθενται στα δύο υπό μελέτη μυθιστορήματα και στο μήνυμα που σκοπεύουν να περάσουν στον αναγνώστη.

Στον πρόλογο του *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια*³ τονίζεται ότι το βιβλίο γράφτηκε προκειμένου να «μην επιτραπεί να σβηστούν από τη μνήμη των μελλοντικών γενεών τα έργα και τα κατορθώματα εκείνων των γενναίων ανθρώπων, που έχουν ζήσει τριακόσια χρόνια πριν στη Μεγάλη Ροδόπη».⁴ Η έμφαση αφενός δίνεται στον ηρωισμό των Βούλγαρων, εκείνων που θυσιάστηκαν για την πίστη τους, και αφετέρου στη διατήρηση του μεγαλείου τους στη συλλογική μνήμη του Γένους. Με τον τρόπο αυτό ο χαρακτήρας του γενίτσαρου Καρά Ιμπραχίμ, παρ' ότι είναι κεντρικός, παραμένει εκτός των στόχων του μυθιστορήματος. Ο ρόλος του έγκειται στο να ξεχωρίσουν με μεγαλύτερη διαύγεια η γενναιότητα και οι αρετές των Βούλγαρων, με αρχηγό τους τον Μανόλ, σε αντιδιαστολή με τις δικές του Θηριωδίες και τη δική του σκληρότητα.⁵

Τελείως διαφορετικοί είναι οι στόχοι της Ελληνίδας συγγραφέως Ρέας Γαλανάκη. Σε συνέντευξη με αφορμή την έκδοση του μυθιστορήματος, στην ερώτηση που αφορά τη σημασία του για τη λογοτεχνική εξέλιξη της Ελληνίδας συγγραφέ-

διπλή ταυτότητα, η κατάρα της επιστροφής.

2 Α. Ντόντσεφ, *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια*, Αθήνα 1985: Ειρήνη. Παρ' ότι το έργο είναι μεταφρασμένο στα ελληνικά, η μετάφραση των παραθεμάτων μέσα στο κείμενο είναι δική μου, λόγω του ότι το βιβλίο στην ελληνική του μετάφραση είναι δυσεύρετο.

3 Το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ εξιστορεί τον βίαιο εξισλαμισμό του πληθυσμού της κοιλάδας της Ελιντένια στη Ροδόπη, την άνοιξη και το καλοκαίρι το 1668, από τον Τούρκο Καρά Ιμπραχίμ, ο οποίος στη συνέχεια αποκαλύπτεται ότι είναι Βούλγαρος, γεννημένος στην Ελιντένια, που επιλέχθηκε από τα σώματα στρατολόγησης των Οθωμανών, απομακρυνόμενος από την οικογένειά του, να εκπαιδευτεί, να αλλαξοπιστήσει και να υπηρετήσει ως γενίτσαρος. Τα γεγονότα περιγράφονται από δύο αφηγητές, από τον καλόγερο Αλγκόρκο που τα περιγράφει από την πλευρά των Βούλγαρων και από τον Βενετσιάνο –ψευδώνυμο ενός Γάλλου ευγενή που αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους στο Χάνδακα και αλλαξοπίστηκε– ο οποίος τα περιγράφει από την πλευρά των Τούρκων.

4 Α. Дончев, *Време разделно*, София 1980: Български писател, σ. 5 [Α. Donchev, *Vreme razdelno*, Sofia 1980: Balgarski pisatel].

5 Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τίτλος του μυθιστορήματος στα βουλγάρικα είναι *Ο καιρός του χωρισμού* –αναφέρεται στην αποφασιστική στιγμή του εξισλαμισμού όταν ο καθένας έπρεπε να επιλέξει αν θα παραμείνει χριστιανός, χάνοντας τη ζωή του με μαρτυρικό θάνατο, ή αν θα αλλαξοπιστήσει. Στην ελληνική του μετάφραση το έργο τιτλοφορείται *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια*, δηλαδή επικεντρώνεται στο σύμβολο της Βουλγαρικότητας, τον Μανόλ, τον ανταγωνιστή του Καρά Ιμπραχίμ, και το μοτίβο της αδελφσύνης μεταξύ των Βούλγαρων, το οποίο αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα θέματα του βιβλίου, και όχι στον γενίτσαρο Καρά Ιμπραχίμ.

ως, η Γαλανάκη απαντάει με τον εξής τρόπο: «Ελπίζω να έχω καταφέρει να στοχαστώ πάνω σε ένα ανθρώπινο πρόσωπο από την αρχή μέχρι το τέλος. Τίποτα άλλο».⁶ Επίσης στα «Επιλογικά σχόλια στο μυθιστόρημα *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά*», η συγγραφέας αναφέρει: «Μα απ' όλα πιο πολύ θα ήθελα να αγαπήσει ο αναγνώστης τον Ισμαήλ Φερίκ πασά και να τον θυμάται με τρυφερότητα».⁷ Από τις παραπάνω επισημάνσεις συμπεραίνουμε ότι το βιβλίο της Γαλανάκη, σε αντίθεση με το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ, επιλέγει για επίκεντρό του το πρόσωπο του γενίτσαρου Ισμαήλ, πιο συγκεκριμένα το δράμα του προσώπου⁸ και έχει την πρόθεση να προκαλέσει στον αναγνώστη αισθήματα συμπάθειας και αγάπης, απέναντι στον ήρωα και όχι αποστροφής, όπως συμβαίνει στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ.

Στη συνέχεια θα παρακολουθήσω κατά πόσο οι στόχοι των δύο συγγραφέων επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο πλάθεται η εικόνα του γενίτσαρου. Για τους σκοπούς της συγκριτικής ανάλυσης θα βασιστώ σε τρεις θεματικούς πυρήνες: στον «αστερισμό των λογοτεχνικών ηρώων» και στην εξέλιξη της πλοκής, στην αντίθεση «Καλού – Κακού» και στο μοτίβο της μνήμης. Θα αρχίσουμε με το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ, ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά συγγραφής των έργων.

«Ο αστερισμός των μυθιστορηματικών ηρώων» και η εξέλιξη της πλοκής

Όπως επισημαίνει ο Uri Margolin:

οι μυθιστορηματικοί χαρακτήρες δεν βρίσκονται σε απομόνωση ο ένας από τον άλλο, αλλά ανήκουν σε μεγαλύτερα πλέγματα ή μοντέλα αλληλοσυσχέτισης. Ως αποτέλεσμα, οι χαρακτήρες συνδέονται μεταξύ τους μέσω σημασιολογικών αξόνων ή μορφικών κατατάξεων και για τον κάθε έναν από τους χαρακτήρες οι πληροφορίες πληθαίνουν με σχετικά αντίθετο τρόπο, χάρη σ' αυτές τις δομικές σχέσεις.⁹

Στο *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια* παρατηρούμε διάφορους αστερισμούς ηρώων, ωστόσο μπορούμε να τους χωρίσουμε συμβατικά σε δύο κύριες κατη-

6 Β. Γεωργακοπούλου, «Ο μύθος του Ισμαήλ και οι παγίδες της ιστορίας», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (30 Ιουλίου 1989).

7 Ρ. Γαλανάκη, *Βασιλεύς ή στρατιώτης...*, ό.π., σ. 24.

8 Πέρα από το γεγονός ότι το μυθιστόρημα της Γαλανάκη έχει ως τίτλο το όνομα του πρωταγωνιστή της, ενδεικτικό είναι πως η συγγραφέας επιλέγει τη λέξη «βίος» αντί για «ζωή» για να στρέψει, κατά τη γνώμη μου, την προσοχή στις δυσκολίες με τις οποίες θα βρίσκεται αντιμέτωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του ο μυθιστορηματικός χαρακτήρας της. Για μια πλήρη ερμηνεία του τίτλου του μυθιστορήματος βλ. Γ. Θαλάσσης, «Η μεταμοντέρνα παράσταση της ευθείας και του κύκλου. Αφορισμός των στερεοτύπων φύλου, φυλής, εθνικότητας και θρησκείας στο μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά, Spina Nel Cuore*», *Σπειρα 2* (Περίοδος Γ') (φθινόπωρο 1991), σ. 100.

9 U. Margolin, "Introducing and Sustaining Characters in Literary Narrative: A Set of Conditions", *Style*, Vol. 21, No 1 (1987), σ. 109.

γορίες –των Βούλγαρων και των Τούρκων. Το βασικό **μοντέλο αντίθεσης** είναι **ανάμεσα στους Βούλγαρους** –στο πρόσωπο του Μανόλ που είναι ένας από τους προεστούς της κοιλάδας Ελιντένια, υιοθετημένος γιος του γέρου Γαλούσκο, πατέρα του Καρά Ιμπραχίμ–, **και τους Τούρκους**, στο πρόσωπο του γενίτσαρου Καρά Ιμπραχίμ. Ο Μανόλ και ο Καρά Ιμπραχίμ αποτελούν τους δύο αντιμαχόμενους πόλους ανάμεσα στους οποίους εκτυλίσσονται τα γεγονότα του μυθιστορήματος. Ο πρώτος αποτελεί ενσάρκωση του ακατανίκητου πνεύματος των Βούλγαρων ενώ ο δεύτερος παρουσιάζεται ως «τέρας» που σκοτώνει τον ίδιο τον πατέρα του και έναν από τους αδελφούς του με πολύ σκληρό τρόπο. Παρά το γεγονός ότι ο Μανόλ και ο Καρά Ιμπραχίμ βρίσκονται στους αντίποδες υπάρχει ομοιότητα ως προς τον τρόπο παρουσιάσής τους –οι δύο περιγράφονται ως δυνατοί, αδιάλλακτοι και λιγομίλητοι άνδρες, «αγωγοί» ορισμένης ιδεολογίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην περίπτωση του Καρά Ιμπραχίμ και της Βουλγαρικότητας, στην περίπτωση του Μανόλ.¹⁰ Εχθρικές ή οικείες, οι ιδεολογικές προϋποθέσεις δεν αμφισβητούνται. Στην πορεία της αφήγησης οι χαρακτήρες δεν εξελίσσονται, απλώς η ροπή τους στον Καλό ή στον Κακό αντίστοιχα γίνεται πιο έντονη. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Margolin η αλλαγή στον Μανόλ και στον Καρά Ιμπραχίμ είναι σχεδόν μηδαμινή.¹¹

Η ζωή του Καρά Ιμπραχίμ έχει αλλάξει εκ βάθρων όταν δόθηκε για να γίνει γενίτσαρος, η αφήγηση ωστόσο δεν παρέχει στον αναγνώστη πληροφορίες για τα περασμένα γεγονότα. Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα της Γαλανάκη, το οποίο εξιστορεί τη ζωή του πρωταγωνιστή από την αιχμαλωσία του μέχρι (και μετά) τον θάνατό του, τα αποφασιστικά για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του γενίτσαρου γεγονότα στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ έχουν συμβεί σε μια περίοδο πριν τον χρόνο της αφήγησης. Το βιβλίο αρχίζει με τον ερχομό του Καρά Ιμπραχίμ στην κοιλάδα της Ελιντένια όπου εκείνος περιγράφεται ως «ο καταστροφέας της»¹² και τελειώνει με την εικόνα της κατεστραμμένης κοιλάδας. Παρόλο που υπάρχουν ενδείξεις για εσωτερική μάχη ανάμεσα στην αγάπη προς τους δικούς του και την πίστη στην Αυτοκρατορία και προσπάθεια ψυχολογισμού –π.χ. η συγκίνηση του Καρά Ιμπραχίμ όταν βλέπει την Ελιντένια για πρώτη φορά, όταν επισκέπτεται τον πατέρα του και συναντάει την αδελφή του, όταν παλεύει με τα τσάνοβε, τα μεγάλα, ασημένια κουδούνια του Μανόλ, οι ενδείξεις αυτές απλώς μαρτυρούν την ταραχή, χωρίς ωστόσο αυτή να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω ανάλυσης εκ μέρους του αφηγητή και χωρίς να «δίνεται πρόσβαση» στον

¹⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι το ίδιο χαρακτηριστικό ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο στον Μανόλ και στον Καρά Ιμπραχίμ. Η αδιαλλαξία, για παράδειγμα, όταν αφορά τον Μανόλ είναι ένδειξη δύναμης και όταν σχετίζεται με τον Καρά Ιμπραχίμ, μετατρέπεται σε σκληρότητα. Η διαφορά στην ερμηνεία οφείλεται στο γεγονός ότι στην περίπτωση του Μανόλ χρησιμεύει στη διαφύλαξη της Βουλγαρικότητας, ενώ στην περίπτωση του γενίτσαρου στην καταστροφή της.

¹¹ U. Margolin, "Introducing and Sustaining Characters...", ό.π., σ. 119-121.

¹² A. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 23.

εσωτερικό κόσμο του ήρωα.¹³

Η έλλειψη ψυχολογικής εμβάθυνσης των κεντρικών προσώπων στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ μπορεί να εξηγηθεί, έστω και μερικώς, κατά πρώτον με την έντονη μυθοποίησή τους¹⁴ και κατά δεύτερον με την έμφαση που δίνεται στην πλοκή. Ο Καρά Ιμπραχίμ και ο Μανόλ λειτουργούν σαν σύμβολα, η ανθρώπινη πλευρά τους «παραβλέπεται», προκειμένου να προβληθεί η εξιδανίκευση του Μανόλ, από τη μία, και η δαιμονοποίηση του Καρά Ιμπραχίμ, από την άλλη.

Συνεπώς εκείνο που προκαλεί και τροφοδοτεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη δεν είναι η εμβάθυνση στον εσωτερικό κόσμο των προσώπων αλλά η εξέλιξη της δράσης και η κλιμάκωση των γεγονότων.¹⁵ Η πλοκή στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ βασίζεται σε δύο άξονες: στην κλιμάκωση της σύγκρουσης ανάμεσα στον Μανόλ και τον Καρά Ιμπραχίμ και στο μοτίβο του μυστικού του Καρά Ιμπραχίμ,¹⁶ οι οποίοι συνεχώς επικαλύπτονται για να φτάσουν στο αποκορύφωμα – η απόπειρα δολοφονίας του Καρά Ιμπραχίμ από τον αδελφό του Γκοράν και η μετέπειτα αποκάλυψη του Καρά Ιμπραχίμ ως γενίτσαρο και αδελφού του Μανόλ.¹⁷ Η αποκάλυψη της αλήθειας συνοδεύεται από την κορύφωση της σύγκρουσης ανάμεσα στον Μανόλ και τον Καρά Ιμπραχίμ και τη βίαιη θανάτωση του Μανόλ και των προεστών από τους Τούρκους.

Η αντίθεση «Καλού – Κακού»

Από τα προαναφερθέντα γίνεται σαφές ότι η αντίθεση «Καλού – Κακού» θα αποτελέσει μια από τις θεμελιακές αρχές στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ.

«Κακό είναι αυτό που χωρίζει τους ανθρώπους»,¹⁸ θα πει ο Μανόλ στον μι-

¹³ Το ίδιο ισχύει και για τον Μανόλ. Τα πρόσωπα του μυθιστορήματος περιγράφονται από μια εξωτερική σκοπιά και η περιγραφή αναφέρεται κυρίως στην εξωτερική εμφάνισή τους.

¹⁴ Για την υπερβολική μυθοποίηση βλ. M. Врина-Николов, «Образът на „Турчина“ в българската проза от XIX и XX век: Тема и вариации по един мит на балканската национална идентичност», *Балкански идентичности* [M. Vrîna-Nikolov, «Obrazat na "Turchina" v balgarskata proza ot XIX i XX vek: Tema i variatsii po edin mit na balkanskata natsionalna identichnost», *Balkanski idenichnosti*]. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/481-obrazat-na-turchina.html> (τελευταία πρόσβαση 30/02/2020).

¹⁵ Το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ ανήκει στο είδος του ιστορικού μυθιστορήματος, ωστόσο βάσει της εξέλιξης της δράσης και του τρόπου κατασκευής των χαρακτήρων, κάποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι χρησιμοποιεί στρατηγικές της παραλογοτεχνίας, πιο συγκεκριμένα του θρίλερ. Για τη παραλογοτεχνία και τις στρατηγικές που χρησιμοποιεί για να κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη βλ. N. Carroll, «The Paradox of Junk Fiction», *Philosophy and Literature*, Vol. 18, Number 2 (October 1994), σ. 225-241.

¹⁶ Το μυστικό του Καρά Ιμπραχίμ σχετίζεται με την καταγωγή του και τον δεσμό του με την οικογένειά του. Η ύπαρξη του μυστικού σχετίζεται «με την τούφα μαλλιών του Καρά Ιμπραχίμ», στην οποία ο Βενετσιάνος «βλέπει» «ένα αδύνατο σημείο, ένα κρυμμένο μυστικό» βλ. A. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 41. Η τούφα κόβεται μετά την επίθεση του Γκοράν και αντικαθίστα από μια τεράστια ουλή.

¹⁷ Ο Μανόλ είναι υιοθετημένος γιος του γέρου Γαλούσκο.

¹⁸ A. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 252.

κρότερο γιο του Μίρτσο. Αυτή είναι η αιτία που οι Τούρκοι (τουλάχιστον οι περισσότεροι απ' αυτούς) περιγράφονται με αρνητικά χαρακτηριστικά, επειδή χωρίζουν τις οικογένειες με το ντεβσιρμέ και τον εξισλαμισμό.¹⁹ Στην ίδια συζήτηση ο Μανόλ τους αποκαλεί «πογκάντσι»²⁰ που «τρώνε ανθρώπινο κρέας».²¹ Χειρότεροι, σύμφωνα με την αφήγησή του, είναι οι γενίτσαροι, οι οποίοι εξαναγκασμένοι από τους Τούρκους να δοκιμάσουν ανθρώπινο κρέας, δεν μετατρέπονται απλώς σε πογκάντσι, αλλά τους ξεπερνούν σε σκληρότητα –διότι είναι ικανοί «να φάνε» τους συγγενείς τους. Επιπλέον είναι χειρότεροι διότι δεν αναγνωρίζονται ως γενίτσαροι, δεν διαφοροποιούνται από τους άλλους ανθρώπους, σε αντίθεση με τους πογκάντσι, οι οποίοι «είναι τριχωτοί με ένα μάτι στο μέτωπο»²² και ξεχωρίζουν από μακριά.

Η μυθική αυτή περιγραφή συνοψίζει την εικόνα του γενίτσαρου που προβάλλει το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ: ο εχθρός είναι ένας από μας και γι' αυτό είναι δύο φορές εχθρός. Δεν είναι ο Άλλος, ο εξωτερικός, ο διαφορετικός εχθρός, από τον οποίο μπορεί κανείς να προστατευτεί, αλλά εκείνος, που είναι εκπαιδευμένος να υπονομεύει τα θεμέλια του δικού του γένους από μέσα, να ρουφά όχι το ξένο, αλλά το αίμα των συνανθρώπων του. Σε μια μετέπειτα περιγραφή των γενιτσάρων η εικόνα αυτή επαναλαμβάνεται, ενισχυμένη από το γεγονός ότι οι γενίτσαροι είναι «τα λυσσασμένα σκυλιά»²³ και οι πιο έμπιστοι φορείς της οθωμανικής ιδεολογίας.

Η εξέλιξη της αφήγησης επιβεβαιώνει αυτή την εικόνα. Μετά από την απόπειρα δολοφονίας του Καρά Ιμπραχίμ από τον αδελφό του Γκοράν και την αποκάλυψή του ως Βουλγάρου, αρχίζει η βαθμιαία πτώση του πρωταγωνιστή: από κακός, αλλά χωρίς «φόβο, συμφέρον και άλλα λιγόψυχα συναισθήματα»²⁴ κάτι που προκαλεί θαυμασμό στον Βενετσιάνο, πέρα από το γεγονός ότι ο γενίτσαρος ανήκει στους Κακούς, μετατρέπεται σε «κανονικός κλέφτης».²⁵ Στη συνέχεια το μυθιστόρημα παρουσιάζει τη σταδιακή δαιμονοποίηση του Καρά Ιμπραχίμ, η οποία φανερώνεται με πληθώρα παρομοιώσεων με φίδια, για να ολοκληρωθεί στο τέλος του μυθιστορήματος, όταν ο Βενετσιάνος θα πει για τον Καρά Ιμπραχίμ λίγο πριν από τη θανάτωση του γενίτσαρου από τον μικρότερο γιο του Μανόλ, τον Μίρτσο, ότι ποτέ δεν έχει δει και ελπίζει να μην ξαναδεί ποτέ στη ζωή του

¹⁹ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Καρά Ιμπραχίμ στην αρχή του μυθιστορήματος χαρακτηρίζεται ως «εκπεσών άγγελος» βλ. Α. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 23. Με αυτή την παρομοίωση τονίζεται, από τη μία, η σχέση του γενίτσαρου με το Κακό και, από την άλλη, δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι έχει εκπέσει από την ενότητα του Βουλγαρικού γένους, η οποία, σύμφωνα με το μυθιστόρημα, θεωρείται ως κάτι ιερό.

²⁰ «Πογκάνετς» σημαίνει ειδωλολάτρης, ετερόθρησκος και κατ' επέκταση σιχαμερός άνθρωπος.

²¹ Α. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 54.

²² Ο.π.

²³ Ο.π., σ. 155. Η παρομοίωση παραπέμπει σε ένα χθόνιο τόπο στο μυθιστόρημα *Темната дупка* (Η σκοτεινή άβυσσος), όπου οι βοσκοί ρίχνουν τα λυσσασμένα σκυλιά του χωριού. Σ' αυτόν τον τόπο ο Καρά Ιμπραχίμ ρίχνει τον πατέρα και τον αδελφό του, μετά την απόπειρα δολοφονίας του από τον άλλο αδελφό του, επειδή αρνήθηκαν να αλλάξοπιστήσουν.

²⁴ Α. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 330.

²⁵ Ο.π., σ. 331.

τόσο άσχημο, δαιμονικό πρόσωπο.²⁶

Κόβοντας και το τελευταίο, εύθραυστο νήμα με το γένος του, ο γενίτσaros «κατακλύζεται» από το μίσος, παραμένει εντελώς μόνος και μετατρέπεται σε ενσάρκωση του απόλυτου Κακού, σε αντίθεση με τον Μανόλ, ο οποίος όχι μόνο διατηρεί τα χαρακτηριστικά του Ήρωα και Αρχηγού των Βούλγαρων αλλά και αποκτάει θρυλική υπόσταση με τον μαρτυρικό θάνατό του.²⁷

Το μοτίβο της μνήμης²⁸

Στην αρχή αναφέρθηκε πως στόχος του μυθιστορήματος είναι η διαφύλαξη του ηρωισμού των Βούλγαρων στη μνήμη των επόμενων γενιών. Ως επακόλουθο, η αφήγηση δεν πραγματεύεται το πρόβλημα της προσωπικής μνήμης του Καρά Ιμπραχίμ και την αδυναμία του να συνδυάσει τις διαμετρικά αντίθετες υποστάσεις του.²⁹ Ο πρωταγωνιστής

θυμάται τα πάντα –από πού είναι, ποιος είναι, πού βρίσκεται ο μύλος του πατέρα του, όπου πηγαίνει μόνος του και ο γέρος Γαλούσκο τον υποδέχεται και του προσφέρει μέλι σαν να μην ήταν Τούρκος, έχει καταλάβει πως ο Γκοράν και ο Σέρκο είναι αδελφοί του, που έχουν γεννηθεί μετά το «δόσιμό» του στους Τούρκους και δεν τους σκοτώνει, δεν διαπράττει αιμομιξία με την αδελφή του Ελίτσα.³⁰

Με τον τρόπο αυτό, όπως επισημαίνει η Χράνοβα, «ανατρέπεται η εικόνα του γενίτσαρου από τα δημοτικά τραγούδια, η οποία βασίζεται στη λήθη, στην αιμομιξία, στην καθυστερημένη αναγνώριση.³¹ Στον Καρά Ιμπραχίμ υπάρχει «περίσσειμα» μνήμης, αλλά η μνήμη αυτή λειτουργεί περισσότερο σαν γνώση που απλώς μαρτυρεί τον δεσμό με τους δικούς του χωρίς ωστόσο να αποτελέσει πεδίο συλλογισμού και να οδηγήσει τον ήρωα σε μια αναζήτηση ταυτότητας.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να συνοψίσουμε πως το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ χρησιμοποιεί την μανιχαϊκή αρχή στην δημιουργία των χαρακτήρων

²⁶ Ο.π., σ. 371.

²⁷ Μεγάλο μέρος του μυθιστορήματος αφιερώνεται στην εικόνα των «τσάνοβε», τα οποία είναι «ταυτοχρόνως ζωντανά και αθάνατα» βλ. Α. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 95 και κατά κάποιον τρόπο συμβολίζουν την αθανασία των Βούλγαρων, που θυσιάστηκαν για να διαφυλάξουν την πίστη τους. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Καρά Ιμπραχίμ παλεύει ως παράφρων με τα ασημένα κουδούνια στο άδειο σπίτι του Μανόλ, φεύγοντας σαν κυνηγημένος, όταν συνειδητοποιεί την αδυναμία του να τα «νικήσει». «Τσάνοβε» είναι και η τελευταία λέξη του Μανόλ πριν πεθάνει.

²⁸ Το θέμα της μνήμης (προσωπικής και συλλογικής) αποτελεί αντικείμενο μελέτης του άρθρου της Χράνοβα, βλ. Α. Χράνοβα, „Друго“ и „чуждо“ в разделното време, в *Да мислим Другото: образи, стереотипи, кризи*, съст. Н. Аретов, Н. Данова, София 2001: Кралица Маб, σ. 87-97. [Α. Hranova, „Друго“ и „чуждо“ в разделното време].

²⁹ Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα της Γαλιάνκη, στο οποίο το θέμα της μνήμης είναι κυρίαρχο, όπως θα δούμε παρακάτω.

³⁰ Α. Χράνοβα, „Друго“ и „чуждо“..., ό.π., σ. 95.

³¹ Ο.π.

του³² και καταφέρνει να κρατήσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη όχι με την ψυχολόγηση των προσώπων, αλλά με την αναγωγή τους σε σύμβολα του Καλού και του Κακού και, κυρίως, με την κλιμάκωση της εξωτερικής σύγκρουσης μεταξύ τους.

Το πρόσωπο του γενιτσάρου Καρά Ιμπραχίμ αποτυπώνεται στη μνήμη του αναγνώστη ως ενσάρκωση όχι απλώς του Εχθρού, αλλά του απόλυτου Κακού και προκαλεί συναισθήματα οίκτου και αποστροφής. Τελείως διαφορετική προσέγγιση, όσον αφορά στην κατασκευή του χαρακτήρα του γενιτσάρου, μας προτείνει το μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη *Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ πασά: Spina nel cuore*.

«Ο αστερισμός των ηρώων» και η εξέλιξη της πλοκής

Το βιβλίο της Γαλανάκη, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, έχει ως επίκεντρο το δράμα του πρωταγωνιστή. Η αφήγηση (τριτοπρόσωπη και πρωτοπρόσωπη) διερευνά και φανερώνει τις πιο λεπτές διακυμάνσεις του εσωτερικού κόσμου του ήρωα. Αντίθετα με το *Ο Μανόλ με τα εκατό αδέρφια*, στο οποίο το θέμα της αναζήτησης της ταυτότητας δε τίθεται –οι ταυτότητες είναι καθορισμένες και σαφείς– το μυθιστόρημα της Ελληνίδας συγγραφέως συνιστά αξιολογική διερεύνηση της ταυτότητας, όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Τζιόβας.³³

Το κείμενο στηρίζεται στην εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στις δύο ταυτότητες του Ισμαήλ –την «γενετική» (του Κρητικού αγοριού) και την «επίκτητη» (του υπουργού πολέμου της Αιγύπτου).³⁴ Όπως παρατηρεί ο Γιώργος Θαλάσσης: «Στον Φερίκ συνυπάρχουν δύο ζωές, δύο μητέρες, δύο ονόματα, δύο οικογένειες, δύο πατρίδες, δύο θρησκείες, χωρίς να επιλέγει ανάμεσα [...]».³⁵ Οι διαφορετικές υποστάσεις στο πλαίσιο του ίδιου υποκειμένου παρόλο που είναι αλληλοαναιρούμενες συνυπάρχουν συμφιλιωμένα μέχρι την επίσκεψη του εξαδέλφου του Ιωάννη, μετά την οποία ο ήρωας αδυνατεί να κρατήσει σε ασφαλή απόσταση τις δύο ζωές του και παίρνει τον δρόμο της επιστροφής και του θανάτου.³⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι το κείμενο της Γαλανάκη δεν αρκείται στην παρουσίαση του διχασμού, αλλά επικεντρώνεται στη βίωσή του. Ο αναγνώστης συνοιδοιοπορεί με τον ήρωα, παρακολουθώντας με ενσυναίσθηση τις ευθείες και

32 Παρ' ότι το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ εξυπηρετεί τα κληρονομημένα στερεότυπα στην περιγραφή των Τούρκων και των Βούλγαρων, πρέπει να σημειωθεί ότι στο βιβλίο υπάρχουν μυθοπ्लाστικοί χαρακτήρες, οι οποίοι ξεφεύγουν από τη δυαδική αντίθεση «Καλού – Κακού» βλ. Ч. Добрев, *Български разпятия*, София 2017: Светулка 44 ΑΤΕΝΕΙ, σ. 38, 41-42, 63, 91 [Ch. Dobrev, *Balgarski razpyatiya*, Sofia 2017: Svetulka 44 ΑΤΕΝΕΙ].

33 Δ. Τζιόβας, «*Ο Μοσκώβ Σελήμ και ο Βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά: Αφηγήσεις ταυτότητας και σημειωτική χώρα*» στο βιβλίο του *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα και κοινωνία στη Νεοελληνική πεζογραφία*, Αθήνα 2007: Πόλις, σ. 548-9.

34 Δ. Ν. Μαρωνίτης, «*Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά: Spina nel cuore. Σημειώσεις*», *Διαβάζω* 291 (1992), σ. 50. [= Ο ίδιος, *Διαλέξεις*, Αθήνα 1992: Στιγμή, σ. 235].

35 Γ. Θαλάσσης, «*Η μεταμοντέρνα παράσταση του...*», ό.π., σ. 107.

36 Η επιπλοκή στο μυθιστόρημα σημειώνεται με τη συνάντηση του Ισμαήλ με τον εξάδελφό του και τα νέα που μαθαίνει για τη μητέρα του και τον αδελφό του και κλιμακώνεται με την επιστροφή του στην Κρήτη ως κατακτητή, για να αποκορυφωθεί στο πατρικό του σπίτι.

τους κύκλους της εσωτερικής πορείας του χαρακτήρα προς εξιλέωση. Αυτό που προσηλώνει την προσοχή είναι ο τρόπος με τον οποίο η Ελληνίδα συγγραφέας πλάθει τον ήρωά της –ο Ισμαήλ, παρά τις δυσκολίες και το κακό που αντιμετωπίζει, καταφέρνει να κρατήσει την καλοσύνη και την αξιοπρέπειά του, σε αντίθεση με τον Καρά Ιμπραχίμ, ο οποίος, όπως είδαμε, κατακυριεύεται σταδιακά από το μίσος και τη διαφθορά. Αξιοσημείωτο είναι ότι Ισμαήλ Φερικ Πασά σέβεται τις δύο ζωές του και προσπαθεί όχι μόνο να δεχτεί τη διαφορετικότητα, αλλά να την κατανοήσει και να την εσωτερικεύσει, χωρίς ωστόσο να αφομοιωθεί από αυτήν.

Ο διχασμός του κεντρικού μυθιστορηματικού χαρακτήρα προβάλλεται πιο έντονα σε σχέση με την μονολιθική εικόνα του αδελφού του.³⁷ Ενώ ο Αντώνης είναι ο πατριώτης, εκείνος που έχει αφιερώσει τη ζωή του στην απελευθέρωση της πατρίδας και έχει χρηματοδοτήσει την Κρητική επανάσταση, ο Ισμαήλ είναι ο εξωμότης και ο προδοτής, εκείνος που επιστρέφει στο νησί για να καταστείλει την επανάσταση. Ωστόσο τα πράγματα δεν είναι τόσο μονοσήμαντα όσο στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ. Η αντίθεση Μανόλ – Καρά Ιμπραχίμ, όπως αναφέραμε, είναι αξιολογικά φορτισμένη (Καλό – Κακό). Στο ελληνικό μυθιστόρημα η βασική διαφορά μεταξύ των αδελφών αφορά τη διπλή, αντιφατική ταυτότητα του Ισμαήλ σε αντιδιαστολή με τη μοναδική του Αντώνη. Η ζωή του Αντώνη υφαίνεται από ένα συνεχές νήμα, ενώ το νήμα της πρώτης ζωής του Ισμαήλ κόβεται απότομα και αντικαθίσταται από ένα καινούριο, τελείως διαφορετικό, της δεύτερης ζωής του, χωρίς ωστόσο το πρώτο να εξαλείφεται. Με βάση τα παραπάνω αναφερθέντα μπορεί να ειπωθεί πως η σχέση ανάμεσα στους δύο αδελφούς δεν είναι του πρωταγωνιστή και του ανταγωνιστή. Οι δύο αδελφοί, όπως αναφέρει η Γαλανάκη, «λειτουργούν σαν αντικριστοί καθρέφτες, που έχουν μέσα ένα όμοιο πρόσωπο».³⁸

Εάν ο Αντώνης αποτελεί το *alter ego* του Ισμαήλ,³⁹ ο Ομέρ πασάς, ο οποίος σύμφωνα με μία από τις εκδοχές για το τέλος του Ισμαήλ είναι εκείνος που διατάζει την δηλητηρίασή του, μπορεί να εκληφτεί ως ο αντίποδας του Ισμαήλ. Επιφανειακά οι δύο χαρακτήρες έχουν αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ τους –είναι εξισλαμισμένοι Έλληνες, έχουν σταδιοδρομήσει στον στρατό, αλλά όταν το βλέμμα διεισδύει πιο βαθιά φανερώνεται το ερημωμένο «τοπίο της ψυχής του Ομέρ πασά», το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τον σύνθετο, εσωτερικό κόσμο του Ισμαήλ. Ο χαρακτήρας του Ομέρ πασά αντιστοιχεί στην στερεότευτη εικόνα του εχθρού, έτσι όπως τη συναντάμε στο πρόσωπο του Καρά Ιμπραχίμ.⁴⁰

37 Βλ. σχετικά Κ. Κοσμά, *Μετά την ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα και εθνικές αφηγήσεις στο τέλος του 20^{ου} αιώνα*, Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή, Βερολίνο 2002: Freie Universität Berlin, σ. 206-214· F. Kolitsi, "The Theme of the 'Double' in Contemporary Greek Women's Writings: Rea Galanaki's, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά* (1989) and Ioanna Karystiani's, *Κουστούμι στο χρώμα* (2000)", στον τόμο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα. Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών 2007*, τ. Γ', σ. 529-542.

38 Β. Γεωργακοπούλου, «Ο μύθος του...», ό.π.

39 Κ. Κοσμά, *Μετά την ιστορία: Ιστορία...*, ό.π., σ. 203.

40 Αξιο να παρατηρηθεί είναι ότι για πρώτη (και τελευταία) φορά ο Ισμαήλ νιώθει και εκφράζει την απέχθειά του απέναντι στον Ομέρ Πασά.

Το κείμενο της Γαλανάκη παρ' ότι έχει ως πρωταρχικό μέλημα τη δημιουργία ενός σύνθετου χαρακτήρα, πέρα από τα καθιερωμένα στερεότυπα, δεν παραμελεί την ανάπτυξη της πλοκής. Η αφήγηση στο μυθιστόρημα βασίζεται στη δόμηση και αποδόμηση «εκείνου του μέρους της φαντασίας που ονομάζουμε μνήμη ή μάλλον εδώ, νοσταλγία».⁴¹ Αυτή είναι μία από τις αιτίες, που, κατά τη γνώμη μου, το πρώτο μέρος ονομάζεται «μύθος», επειδή φανερώνει την μυθοποίηση της χαμένης γενέτειρας, και το δεύτερο «ιστορία», διότι απεικονίζει τη βαθμιαία απομυθοποίηση της εξιδανικευμένης εικόνας, όταν ο ήρωας επιστρέφει ως κατακτητής στην Κρήτη.⁴²

Αξιοσημείωτο είναι ότι η επιστροφή του Ισμαήλ είναι σπειροειδής, ξεκινάει από την περιφέρεια της γενέτειράς του για να καταλήξει στον πυρήνα –το πατρικό του σπίτι. Οι κύκλοι αναφέρονται στον εξωτερικό χώρο, ταυτοχρόνως όμως αντανακλούν την εσωτερική πορεία του πρωταγωνιστή προς εξιλέωση.

Η αντίθεση «Καλού – Κακού»

Το μυθιστόρημα της Γαλανάκη, όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Μαρωνίτης:

δεν μοιράζεται σε εχθρούς και φίλους –αυτήν εξάλλου τη μανιχαϊκή διαίρεση την αίρει εξ ορισμού η διπλή ταυτότητα του Ισμαήλ: η γενετική και η επίκτητη. Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται η δραματική αιχμή αυτού του ήρωα που είναι, για να το πω έτσι: δίτοπος, διώνυμος και δίφυλος.⁴³

Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ, στον οποίο ο κόσμος είναι άσπρος – μαύρος, η Ελληνίδα συγγραφέας «προσπάθησε να εμβαθύνει στον άνθρωπο που ζει με αντιφάσεις».⁴⁴ Το βιβλίο δεν παρέχει εύκολες λύσεις, αντιθέτως θέτει σοβαρά προβλήματα. Ένα σημαντικό πρόβλημα που τίθεται στο μυθιστόρημα είναι το πρόβλημα της στάσης του ανθρώπου απέναντι στο Κακό.

Στο μυθιστόρημα του Ντόντσεφ, ο άνθρωπος παρουσιάζεται απλώς ως φορέας του Κακού. Για παράδειγμα, ο Καρά Ιμπραχίμ δεν θεωρείται υπεύθυνος για τις θηριωδίες που διαπράττει, περιγράφεται ως θύμα της τύχης και της ιδεολογίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δημιουργεί τέρατα με την πρακτική του ντεβσιρμέ: «Ξέρω, ξέρω ο άνθρωπος δεν είναι θηρίο, [...]. Αλλά υπάρχουν άνθρωποι που είναι θηρία. Αλίμονο σ' αυτούς που το Κακό τους έχει επιλέξει για υποζύγια».⁴⁵

Αντιθέτως ο Ισμαήλ παρουσιάζεται ως υπεύθυνος για τη δράση και την αδράνειά του. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι σε ένα σημείο του μυθιστορήματος όταν ο ήρωας βρίσκεται αντιμέτωπος με την τυφλή βία, παίρνει το μέρος όχι των Τούρκων, αλλά των ανυπεράσπιστων και αναλαμβάνει την απόλυτη ευθύνη της απόφασής του και τις συνέπειες της απόφασής του.⁴⁶

41 Β. Γεωργακοπούλου, «Ο μύθος του...», ό.π.

42 Βλ. σχετικά Κ. Κοσμά, *Μετά την ιστορία: Ιστορία...*, ό.π., σ. 92-94.

43 Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Ο βίος του...», ό.π., σ. 235.

44 Η. Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα 2001: Αλεξάνδρεια, σ. 370.

45 Α. Дончев, *Време разделно...*, ό.π., σ. 220.

46 Βλ. Ρ. Γαλανάκη, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά: Spina nel cuore*, Αθήνα 2000: Άγρα, σ. 168.

Η απόφασή του μπορεί να ερμηνευτεί ως υπερνίκηση της γενετικής ταυτότητάς του. Μια τέτοια ερμηνεία είναι δικαιολογημένη, ωστόσο δεν επαρκεί. Ο Ισμαήλ παίρνει το μέρος όχι απλώς των δικών του, αλλά της δικαιοσύνης. Ο ήρωας επαναστατεί εναντίον της ανεξέλιγκτης, τυφλής βίας απέναντι στους ανυπεράσπιστους (πέρα από την αντίθεση γενετικής-επίκτητης ταυτότητας) και τη διακόπτει με τον μοναδικό για τις συνθήκες ενός πολέμου παράδοξο τρόπο – με αντίστοιχη βία.

Το μοτίβο της μνήμης

Ιδιαίτερη έμφαση στο μυθιστόρημα δίνεται στο μοτίβο της μνήμης σε συνδυασμό με το μοτίβο του νόστου. Όταν το αγόρι φεύγει σαν αιχμάλωτο από το νησί, ανακαλεί στη μνήμη όλα τα ονόματα των απόντων μαζί με όλες τις ονομασίες των τόπων. Η ανάμνηση εισχωρεί στις πέντε αισθήσεις, για να φωλιάσει στα αισθήματα:

Άρχισε να υποψιάζεται ότι αυτά που έχανε μπορούσαν να επιμηκύνουν τη ζωή τους, αν εισχωρούσαν στα αισθήματα με την υπόμνηση του ήχου, της μυρωδιάς, της γεύσης, της αφής και της μορφής τους. Αργότερα θα διαπίστωνε ότι κανείς εχθρός δεν μπορούσε να μετατρέψει τη μνήμη του αιχμαλώτου, αν έμενε ζωντανή, σε ήττα.⁴⁷

Η «ζωντανή μνήμη» στο κείμενο της Γαλανάκη λειτουργεί σαν μηχανισμός που σταματάει τον χρόνο σε ένα ορισμένο σημείο του παρελθόντος. Η ανάμνηση επομένως δεν αποτελεί ξετύλιγμα του περασμένου χρόνου, αλλά μια αδιάκοπη ανάκληση και επανάληψη των ίδιων χαμένων εικόνων· μια συνεχής προσπάθεια ανανέωσης του ίδιου, προκειμένου να διατηρηθεί ταυτοχρόνως ζωντανό και αμετάβλητο.

Η ακεραιότητα στη μνήμη εκείνου που έχει χαθεί μαζί με την τήρηση της υπόσχεσης του αγοριού να αφοσιωθεί στην ανάμνηση της πρώτης ζωής του αποτελούν τον αόρατο δεσμό που τον συνδέει με το παρελθόν. Χάρη σ' αυτόν ο Ισμαήλ, επιστρέφοντας στο νησί, θα μπορέσει να επικοινωνήσει με τους ίσκιους των γονέων του, του (ακόμα ζωντανού) αδελφού του και του αγοριού που ήταν (ή θα μπορούσε να ήταν) και να αποκαταστήσει τη βίαια κομμένη σχέση.

Όλη η πορεία του Ισμαήλ μπορεί να θεωρηθεί ως πορεία προς αθώωση και αθωότητα. Επιστρέφοντας στη γενέτειρά του ο πρωταγωνιστής ελπίζει να ξαναβρεί τον χαμένο Παράδεισο των παιδικών χρόνων πριν την αιχμαλωσία του και η ζωή του να ξανακυλήσει από εκεί που είχε σταματήσει. Το μυθιστόρημα όμως διαψεύδει αυτή την ελπίδα: «Το μυαλό του έλαμψε ξαφνικά και κατανόησε ότι δεν υπάρχει, ούτε και υπήρξε, κάτι τόσο αθώο ώστε να χαθεί. Άρα, πως δεν υπάρχει, ούτε και ποτέ υπήρξε, επιστροφή».⁴⁸

47 Ο.π., σ. 25-26.

48 Ο.π., σ. 197.

Η «επιστροφή», που αποδεικνύεται στο τέλος ότι είναι ανέφικτη, όπως και η λαχτάρα της (η «νοσταλγία»), γίνεται θανάσιμη,⁴⁹ δεν είναι μόνο του ατόμου Ισμαήλ/Μανόλη, αλλά κατ' επέκταση ολόκληρου του Ελληνισμού. Ο Κρητικός Μανόλης είναι και Ισμαήλ, με τα οθωμανικά αξιώματα του Φερίκ και του πασά. Ακριβώς όπως δεν μπορεί με τίποτε να εξαλειφτεί η οθωμανική υπόσταση του ήρωα, υποτίθεται ότι δεν μπορεί να εξαλειφτεί ούτε η οθωμανική περίοδος της ιστορίας του Ελληνισμού, όπως παρατηρεί ο Roderick Beaton.⁵⁰

Η κριτική και η δημιουργική αναθεώρηση του παρελθόντος είναι ο στόχος της Γαλανάκη και όχι η εξάλειψή του. Μεταφέροντας τις συγκρούσεις στην παλαίστρα της ψυχής και προβάλλοντας τον άνθρωπο που ζει με αντιφάσεις και αντιμετωπίζει τις αντιξοότητες της ζωής με αξιοπρέπεια και ανθρωπιά, η Ελληνίδα συγγραφέας δημιουργεί ένα πρόσωπο πέρα από τα στερεότυπα «Εμείς – Οι Άλλοι» και «Καλό – Κακό», σε αντίθεση με το μυθιστόρημα του Ντόντσεφ, το οποίο όπως είδαμε προηγουμένως, τα επαληθεύει. Επιπλέον, με τον τρόπο με τον οποίο η Γαλανάκη κατασκευάζει και αναπτύσσει τον ήρωά της, συμβάλλει στο να βαραίνουν στη «ζυγαριά» της συλλογικής μνήμης οι «καλοήθεις αναμνήσεις», εκείνες που έχουν θεραπευτική και ηθική αξία.⁵¹

49 Συνειδητοποιώντας, αφενός πως όλα αυτά τα χρόνια ήταν πιστός σε κάτι ανύπαρκτο, αφετέρου πως αδυνατεί να συγχωρέσει (με την έννοια του τοποθετώ στον ίδιο χώρο) τις δύο υπάρξεις του ο ήρωας αυτοκτονεί στο πατρικό του σπίτι με το παλιό μινωικό μαχαίρι σύμφωνα με την εκδοχή της Γαλανάκη.

50 R. Beaton, «Η μεταμοντέρνα εκδοχή της εθνικής ιστορίας στα μυθιστορήματα της Ρέας Γαλανάκη», στο *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία: από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ηράκλειο 2015: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 471.

51 Βλ. σχετικά A. Assmann, "Transformations between History and Memory", *Social Research*, Vol. 75, No. 1, *Collective Memory and Collective Identity* (SPRING 2008), σ. 54.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Νεότεροι Έλληνες
Λογοτέχνες στα Βαλκάνια I**

Στιγμιότυπα από τα Βαλκάνια στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη

Michał Bzinkowski

Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Κλασικών Σπουδών (Instytut Filologii Klasycznej)

Πανεπιστήμιο Γιαγκελόνσκι (Uniwersytet Jagielloński) Κρακοβίας

ABSTRACT

In the present paper, basing on Kazantzakis' letters to Galateia and some of his novels, especially *Zorba the Greek* and autobiographical *Report to Greco*, I focus on the images of the Balkans, especially Serbia and Bulgaria, that emerge from the fragments of his works. The analysis of the mentions of the Balkans scattered throughout his works proves that the writer shares the stereotypical view of this region characteristic to Western Europeans and his descriptions are devoid of any valuable and unique information.

Ο στερεότυπος τρόπος με τον οποίο οι περισσότεροι Δυτικοί Ευρωπαίοι βλέπουν τα Βαλκάνια καθώς και οι μηχανισμοί που οδήγησαν σ' ένα είδος, θα έλεγα, «μυθοποίησης» αυτής της περιοχής της Ευρώπης, έχουν ήδη ερευνηθεί επισταμένα και έχουν περιγραφεί σε παγκοσμίως γνωστό βιβλίο της Μαρία Τοντόροβα, *Τα Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*.¹

Η εν λόγω μελέτη θεωρείται να έχει απογυμνώσει τα Δυτικά στερεότυπα για τα Βαλκάνια και να έχει δείξει την εικόνα που «φιλοτεχνήθηκε» περίπου έναν αιώνα πριν –μιας περιοχής «άγριας», «οπισθοδρομικής» και «απολίτιστης». Η Τοντόροβα βρήκε τρόπο να ανοίξει ένα καινούριο θεωρητικό πεδίο να εξετάζονται τα Βαλκάνια, ως βασικό σημείο αναφοράς χρησιμοποιώντας την πιο διάσημη επιστημονική μελέτη του Έντουαρντ Σαϊντ, *Οριενταλισμός*² (1978). Όπως υποστήριξε πειστικά η Βουλγάρα επιστήμονας, η έννοια του Οριενταλισμού δεν είναι εφαρμόσιμη στην περίπτωση των Βαλκανίων.³ Μην αποφεύγοντας την ερώτηση «Τι είναι τα Βαλκάνια;» η Τοντόροβα απαντά –για να το απλουστεύσουμε– ότι είναι «μια κατασκευή της Δυτικής φαντασίας».⁴

1 Μ. Τοντόροβα, *Τα Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, μτφρ. Ε. Κολοβού, Αθήνα 2000: Επίκεντρο. Η ελληνική μετάφραση βασίστηκε στο αγγλικό πρωτότυπο: M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press 1997.

2 Ελληνική εκδοχή του βιβλίου: Ed. Said, *Οριενταλισμός. Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη: Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, Αθήνα 1996: Νεφέλη.

3 Α. Λυμπεράτος, *Τα Βαλκάνια της Μαρία Τοντόροβα*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/113293_ta-balkania-tis-maria-tontoroba (τελευταία πρόσβαση 28/07/2020).

4 Ό.π.

Η Βουλγάρα ιστορικός, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Illinois Urbana-Champaign των ΗΠΑ, που εισήγαγε στην ιστορική επιστήμη την έννοια του «βαλκανισμού», στη συνέντευξη που έδωσε στην *Καθημερινή* τόνισε ότι:

Ο «βαλκανισμός» υποδηλώνει την ιδέα ότι οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις στα φαινόμενα εντός των Βαλκανίων είναι στο πλαίσιο μιας συζήτησης ή ενός σταθερού συστήματος από στερεότυπα που θέτουν τα Βαλκάνια σε γνωστικό στενό κορσέ. Η ανάλυση βασίστηκε στη μεταφορική και υποτιμητική χρήση της έννοιας «βαλκανικό» από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που είναι συνυφασμένη με επιθετικότητα, έλλειψη ανοχής, αγριότητα, υποανάπτυξη, ημι-απολίτιστο πληθυσμό, ημι-ανατολίτικο και κατακερματισμό. Αυτά τα στερεότυπα, μολονότι προέκυψαν σχετικά πρόσφατα, απορρέουν από ένα βαθύτερο στρώμα συγκρούσεων ανάμεσα στον Καθολικισμό και την Ορθοδοξία, στην Ευρώπη και την Ασία, τη Δύση και την Ανατολή και ιδιαίτερος τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ.⁵

Όταν πριν από μερικά χρόνια μετέφραζα στα πολωνικά ένα γράμμα του Καζαντζάκη γραμμένο στην πρώην γυναίκα του, τη Γαλάτεια, στο οποίο μνημόνευε τη Σερβία, μου ήρθε στο νου ένα καυτό ερώτημα – αν ο Κρητικός συγγραφέας, χωρίς αμφιβολία λόγιος άνθρωπος που είχε βαθιά γνώση της ιστορίας της Ευρώπης, ήξερε τίποτα για τα Βαλκάνια εκτός από τις στερεοτυπικές απόψεις των Δυτικών διανοούμενων;

Ο Νίκος Καζαντζάκης, ως ανταποκριτής διάφορων περιοδικών και εφημερίδων (*Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Λόγος*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Καθημερινή*), ταξίδεψε σε πολλά μέρη του κόσμου. Τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες τις περιέλαβε όχι μόνο στη σειρά *Ταξιδεύοντας* (να σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι τα ταξιδιωτικά κείμενά του δεν είναι τόσο γνωστά όπως τα περίφημα μυθιστορήματα), αλλά και στις *Επιστολές προς τη Γαλάτεια* (α' έκδοση 1958) καθώς και στα *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη* (α' έκδοση 1965). Πολλά ίχνη των ταξιδιωτικών εντυπώσεών του θα τα βρούμε επίσης σπαρμένα στην αυτοβιογραφική *Αναφορά στον Γκρέκο*.

Αν και, όπως φαίνεται, ο Καζαντζάκης κατά τα ταξίδια του στην Ευρώπη επισκέπτεται αρκετές φορές τα Βαλκάνια, δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε πως δύσκολα θα συναντήσει κανείς τις αναφορές στις βαλκανικές χώρες στο πολυδιάστατο έργο του. Εξάλλου, αξιοσημείωτη είναι η γενική στάση του συγγραφέα στην Ευρώπη, όπως εξομολογεί ο ίδιος σε επιστολή της 17^{ης} Ιουλίου 1939:⁶

Δεν είμαι καμωμένος για την Ευρώπη, πολύ φτωχή και λίγο το κούρσορ, Την Ανατολή λαχταρίζω [...]. Εκεί είναι τα πλούτη τα μεγάλα, εκεί είναι χιλιάδες σίχοι και περιμένουν.

5 Α. Λακασάς, «Μια ιστορικός που σπάει στερεότυπα», *Καθημερινή* (06/08/2017). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/921312/article/proswpa/proskhnio/mia-istorikos-poy-spaei-stereotypra> (τελευταία πρόσβαση 28/07/2020).

6 Α. Κ. Δημάδης, *Πεζογραφία και εξουσία στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2018: Εκδόσεις Αρμός, που παραθέτει την Ε. Καζαντζάκη, *ΝΚ ο ασυμβίβαστος*, 1983, σ. 455.

Παρόλο που ο συγγραφέας δεν αφιερώνει κανένα από τα ταξιδιωτικά του έργα συγκεκριμένα στα Βαλκάνια, σε διάφορα κείμενά του μπορούμε να βρούμε τις αναφορές, μεταξύ άλλων, στη Σερβία και στη Βουλγαρία.

Στην παρούσα ανακοίνωση, βασιζόμενος στις προαναφερθείσες επιστολές του Καζαντζάκη, καθώς και –ως ένα σημείο– στα μυθιστορήματά του, θα προσπαθήσω να σχεδιάσω τις εικόνες των Βαλκανίων οι οποίες εμφανίζονται κατά το προσεκτικό διάβασμα μερικών αποσπασμάτων από το τεράστιο έργο του Κρητικού συγγραφέα. Αξίζει να υπογραμμιστεί σε αυτό το σημείο, ότι με ενδιαφέρει εδώ ο Καζαντζάκης μάλλον ως φωτογράφος που βγάζει σαφή κάδρα, χωρίς σκιαγραφήσεις, ή ζωγράφος επικεντρωμένος για να αποδώσει την ένταση και τις δύσκολες συνθήκες ζωής της ανθρώπινης κοινωνίας, παρά ο Καζαντζάκης στοχαστής, φιλόσοφος και μυθιστοριογράφος. Έχω την εντύπωση ότι αυτή η όψη του έργου του, δηλαδή η προσεκτική ματιά του συγγραφέα στον κόσμο, είναι ελάχιστα γνωστή, ακόμη και στους ειδικούς που συστηματικά ασχολούνται με το έργο του.⁷

Στιγμιότυπα από τη Σερβία – Το φυσικό τοπίο

Την περίοδο 1920-1939 ο Καζαντζάκης ως ανταποκριτής αθηναϊκών εφημερίδων ταξιδεύει ανά την Ευρώπη.⁸ Κατά το ταξίδι του στη Βιέννη, το 1922,⁹ όπου μεταξύ άλλων θα μελετά τον Φρόντ και επομένως θα μυηθεί στην ψυχανάλυση,¹⁰ ένα βράδυ φτάνει στο Βελιγράδι ακριβώς την ώρα της έκρηξης της –όπως την ονομάζει– «σερβικής άνοιξης», το φαινόμενο το οποίο χαρακτηριστικά του προκαλεί ένα δυνατό καρδιοχτύπι, να μην πούμε μια συναισθηματική έξαρση που θα τον κυριαρχήσει ολόκληρο:

Η σερβική άνοιξη ήταν ωραιότητα από το τραίνο: νούφαρα γιομάτοι οι ποταμοί και κίτρινες ίριδες· και δάση ανθισμένες ακακίες. Μου φαίνεται

⁷ Αξιοσημείωτη, όσον αφορά τις πιο άγνωστες πλευρές του Καζαντζάκειου έργου, είναι η αξιολογημένη μελέτη: Θ. Αγάθος, *Ο Νίκος Καζαντζάκης στον κινηματογράφο*, Αθήνα 2017: Εκδόσεις Gutenberg, στην οποία μελετά τα κινηματογραφικά σενάρια καθώς και τις μεταφορές των μυθιστορημάτων του Κρητικού συγγραφέα στον κινηματογράφο.

⁸ Α. Κ. Δημάδης, *Πεζογραφία και εξουσία...*, ό.π., σ. 276-277. Όπως παρατηρεί ο Δημάδης, «οι εκτιμήσεις του [...] είχαν ως στόχο να στρέψουν την προσοχή των αναγνωστών σε σημαντικά πολιτικά γεγονότα και κοινωνικές ανακατατάξεις της εποχής», βλ. Α. Κ. Δημάδης, *Πεζογραφία...*, ό.π., σ. 277.

⁹ Ο σχολιαστής των *Επιστολών προς τη Γαλάτεια*, όπως παρατηρεί ο Πρεβελάκης στην εισαγωγή στα *Τετρακόσια γράμματα...*, λανθασμένα χρονολόγησε αυτή την επιστολή για το 1921. Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα 1984: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, σ. 12.

¹⁰ Όπως παρατηρεί ο Bien, ο Καζαντζάκης κατά την παραμονή του στη Βιέννη μελετούσε κυρίως τη βουδιστική φιλοσοφία και διάβαζε όχι μόνο τον Φρόντ, αλλά και τηχ. τον Rathenau καθώς και διάφορα βιβλία σχετιζόμενα με τη Ρωσία και τον ασιατικό πολιτισμό, βλ. P. Bien, *Politics of the Spirit*, Vol. 1, Princeton and Oxford 1989: Princeton University Press, σ. 60-61. Κατά τη γνώμη του Bien, εκείνα τα χρόνια στην Αυστρία και μετά στη Γερμανία ήταν τα πιο διαμορφωτικά και αποφασιστικά για την αποκρυστάλλωση του ώριμου Καζαντζάκη. Βλ. P. Bien, *Politics...*, ό.π., σ. 214.

πως ποτέ δε θα ξεχάσω τις ακακίες αυτές. (γράμμα 11)¹¹

Ο συγγραφέας, που δεν έχει χρόνο να επισκεφτεί το Βελιγράδι, παρακολουθεί το τοπίο της Σερβίας από το παράθυρο του τραίνου, συνεχίζοντας το ταξίδι του προς την Αυστρία. Η διάθεσή του αλλάζει απότομα με θέα τα χωράφια γεμάτα ανθρώπους που δουλεύουν σκληρά. Με το προσεκτικό βλέμμα του πιάνει αργές εικόνες χωριάτικης ζωής –την πραγματικότητα η οποία πάντα τον προσελκύει περισσότερο από κάθε αίγλη του σύγχρονου κόσμου στις μεγάλες πολιτείες. Στο γράμμα του με έντονες γραμμές σχεδιάζει ένα κάδρο στον οποίο επιχειρεί να χωρέσει τόσα πολλά στοιχεία τυπικά για το σερβικό τοπίο, όσα μπορεί, σχηματίζοντας έτσι το τοπίο σαν να το φωτογράφιζε χρησιμοποιώντας το φακό ζουμ που όλο και διευρύνει τη λήψη της εικόνας:

Οι γυναίκες ντυμένες κόκκινες βαριές ποδιές ακολουθούσαν τον άντρα τους που όργωνε και έρριχναν στ' αυλάκια τον σπόρο· βόδια μεγάλα, με μακριά κέρατα, ποταμοί ήσυχoi, αργοί, γουρουνία χιλιάδες μέσα στα τέλλματα που κολυμπούσανε μαζί με τους χοιροβοσκούς τους. Μια κοπέλλα με χοντρά ζυγοματικά, με κόκκινη μαντήλα, τραγουδούσε παθητικά από τον από τα έλη. Θλίψη, γλύκα, pitie απεριγράφητη. (γράμμα 11)¹²

Όλη η αναφερθείσα σκηνή εξελίσσεται με αργό ρυθμό και φαίνεται πολύ στατική. Το πιο χαρακτηριστικό είναι η τυπικότητα της περιγραφής –θα έλεγε κανείς ότι θα μπορούσαμε να δούμε τέτοια εικόνα οπουδήποτε, σε κάθε χωριό της Ευρώπης. Δεν υπάρχει κανένα σημάδι που θα ξεχώριζε το «σερβικό τοπίο» και τους ανθρώπους που δουλεύουν στα χωράφια. Η διάθεση του συγγραφέα που επιφανειακά φαίνεται σκυθρωπή, πάλι αλλάζει απότομα, αυτή τη φορά με την αιφνιδιαστική επίσκεψη ενός χαρακτηριστικού εντόμου:

Ένας βάβουλας, σέρβος, μπήκε από το παραθύρι, βούιξε χαρούμενα, κάθισε απάνου στο καπέλλο μου, με μεγάλες μπλάβες ζώνες, με δυο μούρες, μεταξωτές κεραίες. (γράμμα 11)¹³

Η παρατήρηση που ακολουθεί προκαλεί συγκεκριμένους συνειρμούς, επιτρέπει στον συγγραφέα να παρουσιάσει κοινά χαρακτηριστικά των Σέρβων με τους Έλληνες και ταυτόχρονα να υπογραμμίσει και σημαντικές διαφορές:

Οι Σέρβοι μοιάζουν πολύ με τους Έλληνες· πίνουν όμως πολύ, ολημέρα μεθυσμένοι και με γυναίκες. Οι γυναίκες εδώ έχουν πολύ μουστάκι, χο-

¹¹ N. Καζαντζάκης, *Επιστολές προς Γαλάτεια*, Αθήνα 1999: Εκδόσεις Δίφρος, σ. 15.

¹² Ο.π., σ. 15-16.

¹³ Ο.π., σ. 16. Αυτή η ασήμαντη λεπτομέρεια, για περισσότερους, όπως υποθέτω, αναγνώστες, μου προκάλεσε μεγάλη έκπληξη και ταυτόχρονα θυμηδία. Επειδή αναρωτιόμουν πώς να μεταφράσω αυτή την ασυνήθιστη, τουλάχιστον στη γλώσσα μου, σύνδεση της εθνότητας με το έντονο που θα αποδείκνυε ένα ξεχωριστό είδος. Η μετάφραση σε άλλες γλώσσες θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, το ίδιο προβληματική.

ντρά σφυρά και συχνά κρεατοελιές στο πηγούνι. (γράμμα 11)¹⁴

Να μην μας παραπλανήσει όμως η παραπάνω περιγραφή που είναι μάλλον τυπική για τον Καζαντζάκη –δεν περιορίζεται μόνο στους Σέρβους. Ο Κρητικός πολύ συχνά χρησιμοποιεί τέτοια γλώσσα και τέτοιες εκφράσεις όταν θέλει να περιγράψει κάποιον με γενικές αλλά σαφείς γραμμές. Εξάλλου, η αναφερθείσα ροπή προς οιονοπνευματώδη ποτά, κατά τον συγγραφέα, χαρακτηρίζει όλους τους Σλάβους, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από ένα απόσπασμα που αφορά την ιστορία της Ρωσίας. Κατά τον Καζαντζάκη, όταν οι απεσταλμένοι του βασιλιά Βλαδίμηρου πήγαν να επισκεφτούν τις μουσουλμανικές χώρες και μετά το γυρισμό ανέφεραν στο βασιλιά τι είδαν και τι έμαθαν, αυτός αντέδρασε έντονα:

μα όταν ο Βλαδίμηρος άκουσε πως ο προφήτης της Μέκκας απαγόρευε στους πιστούς να πίνουν, φώναξε θυμωμένος: «Η θρησκεία του Μουχαμέτη είναι απαράδεκτη, γιατί ο ρούσικος λαός νιώθει χαρά μεγάλη να πίνει!»¹⁵

Τέτοιο τρόπο περιγραφής θα βρούμε επίσης αλλού, όπως π.χ. σ' αυτή τη σχετιζόμενη με τους Έλληνες τους οποίους ο Καζαντζάκης συναντά στο Άργος κατά το ταξίδι του στην Πελοπόννησο το φθινόπωρο του 1935. Παραθέτω ένα από τα πιο χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

Οι Νεοέλληνες, Σκυθρωπά μούτρα, βουλιαγμένα μάγουλα, μάτια γαρίδα. Σε κοιτάζουν σα να είσαι κριάρι και θέλουν να σε αγοράσουν. [...] Όλη η πλατεία γεμάτη μουστάκια. Πλήθος καλοαναθρεμμένοι παπάδες.¹⁶

Εξάλλου, στο τέλος του αναφερθέντος γράμματος, με απροκάλυπτη υπερβολή ο συγγραφέας εξομολογείται στη Γαλάτεια, ότι όλα αυτά δεν πρέπει να τα παίρνει στα σοβαρά, επειδή της γράφει βιαστικά, επηρεασμένος επιπλέον από τον καύσωνα:

Σου λέω ότι μου κατέβει, μέσα στη φρικώδη ζέστη του Βελιγραδιού. (γράμμα 11)¹⁷

Την άνοιξη του 1923, όταν ο Καζαντζάκης τελειώνει την *Ασκητική*,¹⁸ γράφει πάλι στη Γαλάτεια από το Βερολίνο προσκαλώντας την να τον επισκεφτεί, όπως το έκανε αρκετές φορές και πριν. Για να την προσελκύσει, της προσφέρει τις ομορφιές του τοπίου των Βαλκανίων που τον μάγεψε κατά το ταξίδι του με το τρένο:

Θα δεις μια άνοιξη καταπληχτική: εδώ υπάρχουν τεράστιες δεντροστοιχίες καστανιές που ανθίζουν τέλη Απρίλη. Περνώντας από τη Σερβία θα δεις

14 Ν. Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 17.

15 Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας. Ρουσία*, Αθήνα 2010: Εκδόσεις Καζαντζάκη, σ. 28.

16 Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας Ιταλία – Αίγυπτος – Σινά – Ιερουσαλήμ – Κύπρος – Ο Μοριάς*, Αθήνα 1970: Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, σ. 319.

17 Ν. Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 17.

18 Ν. Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα...*, ό.π., σ. 13.

*δάση ανθισμένες ακακίες, (γράμμα 58)*¹⁹

Εκτός από τα παραπάνω αποσπάσματα δεν υπάρχουν, ή τουλάχιστον δεν τα βρήκα, άλλα σημάδια που να αποδεικνύουν ότι ο Καζαντζάκης είχε κάποιο ενδιαφέρον για τη Σερβία. Τις άλλες, πιο έμμεσες αναφορές, θα τις βρούμε σπαρμένες στα μυθιστορήματά του.

Στην *Αναφορά στον Γκρέκο*, στο κεφάλαιο ΚΘ' (*Ο Ζορμπάς*), όπου ο Καζαντζάκης αναφέρεται στον Αλέξη Ζορμπά ως ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα τα οποία τον επηρέασαν στη ζωή του και τον βοήθησαν στον αγώνα του (εκτός από το Βούδα, το Νίτσε, τον Μπέρξονα, το Δάντη κτλ.), μνημονεύει τη μέρα που χώρισε με το φίλο του. Όπως γράφει:

*αυτός πήρε καταβορρά και καταστάλαξε στη Σερβία, σ' ένα βουνό κοντά στα Σκόπια, όπου ξετόπωσε, λέει, πλούσια φλέβα λευκόλιθο [...].*²⁰

Στο τελευταίο κεφάλαιο του *Βίου και της πολιτείας...* θα βρούμε την ίδια στερεοτυπική άποψη όσον αφορά τη γεωγραφία των Βαλκανίων. Στο τέλος του έργου ο Καζαντζάκης μας πληροφορεί ότι πήρε ένα γράμμα με τα συγκλονιστικά νέα για το θάνατο του Αλέξη Ζορμπά. Σχεδόν τα ίδια λόγια ξαναγράφει στην *Αναφορά*. Ας παραθέσουμε τα δύο αποσπάσματα:

*ήταν από κάποιο χωριό κοντά στα Σκόπια της Σερβίας, γραμμένο τσάτρα πάτρα γερμανικά [...].*²¹

*Στο σπίτι με περίμενε ένα γράμμα με πένθιμο φάκελο· γραμματόσημο σέρβικο, κατάλαβα [...].*²²

Φαίνεται λίγο περίεργο, αν πάρουμε υπόψη πως το πασίγνωστο έργο του άρχισε να κυκλοφορεί στην Αθήνα το 1946, ότι ούτε ο Καζαντζάκης ούτε ο εκδότης του βιβλίου δε διόρθωσαν αυτό το προφανές γεωγραφικό λάθος.

Θα μπορούσε να ρωτηθεί κανείς, γιατί ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το όνομα της Σερβίας σε σχέση με τα Σκόπια; Να θυμηθούμε ότι εκείνα τα χρόνια όταν τελείωσε το *Βίο και την πολιτεία* και άρχισε να γράφει την *Αναφορά*, την οποία τελείωσε το 1955 στο Αντίμπες, υπάρχει ήδη χώρα που ονομάζεται Ομοσπονδιακή Λαϊκή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας. Ίσως ο Καζαντζάκης εννοεί τη λεγόμενη Μπανόβινα του Βαρδάρη – μια επαρχία του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας στην οποία πράγματι ανήκαν τα Σκόπια την περίοδο 1929-1941; Αρκετός χρόνος πέρασε από τότε αλλά ο Καζαντζάκης συνεχίζει τη στερεοτυπική του άποψη για τα Βαλκάνια χωρίς να κάνει καμία διαφοροποίηση των ξεχωριστών περιοχών που ανήκαν σ' αυτά.

¹⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 167.

²⁰ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα 2003: Εκδόσεις Καζαντζάκη, σ. 443. Ακριβώς τα ίδια λόγια θα βρούμε στο Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα 2001: Εκδόσεις Καζαντζάκη, σ. 10.

²¹ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία...*, ό.π., σ. 314.

²² Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά...*, ό.π., σ. 452.

Πολύ ενδιαφέροντα φαίνονται επίσης δυο αποσπάσματα από το ίδιο κεφάλαιο, όπου ο Κρητικός συγγραφέας παραθέτει το γράμμα που πήρε μετά από οχτώ χρόνια από τον Ζορμπά που του έγραψε από τη Σερβία τα εξής:²³

Ζω ακόμα, κάνει κρύο διαολεμένο, αναγκάστηκα λοιπόν να παντρευτώ· κοίταξε πίσω την κάρτα να δεις το μουτράκι της· κόμματος. Η κοιλιά της είναι λίγο πρησμένη, γιατί μου ετοιμάζει κιόλας ένα Ζορπαδάκι. *Τη Λένε Λιούμπα. Το παλτό που φοράω με γιακά αλεπού είναι προίκα της γυναίκας μου· μου 'δωκε και μια γουρούνα με εφτά γουρουνάκια, αλλόκοτο σόι. [...]*²⁴

Παρακάτω προσθέτει:

*Μιαν άλλη φορά μου 'στειλε από τη Σερβία έναν κεντημένο μαυροβουνιώτικο σκούφο κι είχε στη φούντα του ένα ασημένιο κουδούνι.*²⁵

Το κρύο και η παγωνιά που είναι υπερβολικά υπογραμμισμένα στα εν λόγω αποσπάσματα ίσως είχαν σκοπό να προκαλέσουν γέλιο στον Έλληνα αναγνώστη, αλλά πιθανόν μπορούν να αποδεικνύουν τις ίδιες στερεοτυπικές απόψεις του συγγραφέα όσον αφορά τα Βαλκάνια. Όλα τα στοιχεία, το παλτό με γιακά αλεπού καθώς και ο χοντρός χειμωνιάτικος σκούφος αποτελούν άριστο παράδειγμα τυπικότητας ή μάλλον στερεοτυπικότητας – με αυτόν τον τρόπο ο καθένας αναγνώστης θα συσχετιστεί τα Βαλκάνια με το κρύο του χειμώνα και με τα ρούχα που φαίνονται να προέρχονται από την άλλη εποχή και εντελώς διαφορετική, σε σύγκριση με την οικεία για Έλληνες, πραγματικότητα.

Η ζωή έγραψε τον εκπληκτικό επίλογο στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη. Ο αληθινός Ζορμπάς, που πέθανε το 1941, ενταφιάστηκε σε νεκροταφείο των Σκοπιών και από τότε ξεχάστηκε. Μετά από 56 χρόνια, το 1997, με την ευκαιρία συναυλίας στα Σκόπια, ο Μίκης Θεοδωράκης ανακάλυψε τον τάφο του.²⁶

Μνείες της Βουλγαρίας

Όσον αφορά τη Βουλγαρία, οι άμεσες αναφορές σε αυτή τη χώρα είναι και πιο σπάνιες και πολύ δύσκολα ανιχνεύσιμες στο έργο του Καζαντζάκη. Είναι το

²³ Υπάρχει αλληλογραφία μεταξύ τους, όπως πιστοποιεί η Ελένη Καζαντζάκη στο έργο της *Νίκος Καζαντζάκης, Ο Ασυμβίβαστος*, Αθήνα 1998: Εκδόσεις Καζαντζάκη. Η Jelena Novakovic βρήκε νέα στοιχεία που αφορούν τις επιστολές αυτές. Βλ. Γ. Στασινάκης, *Καζαντζάκης – Ζορμπάς. Μια αληθινή φίλη*, Αθήνα 2017: Εκδόσεις Καστανιώτη, σ. 31. Πρόκειται για τρία γράμματα που έστειλε ο Ζορμπάς στον Καζαντζάκη από τη Σερβία. Αν και δε σώθηκαν τα γράμματα του Καζαντζάκη είναι βέβαιο ότι υπήρχαν γιατί ο ίδιος ο Ζορμπάς αναφέρεται σ' αυτά στην αρχή καθεμιάς επιστολής. Τα γράμματα, όπως ξέροουμε, δεν δείχνουν το Ζορμπά έτσι όπως τον περιέγραψε ο Καζαντζάκης στα έργα του, αλλά εκφράζουν τις πιο βαθιές σκέψεις του για τη ζωή και τον κόσμο. Βλ. Γ. Στασινάκης, *Καζαντζάκης – Ζορμπάς...*, ό.π., σ. 31-36.

²⁴ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά...*, ό.π., σ. 444.

²⁵ Ό.π.

²⁶ Περισσότερα Βλ. Γ. Στασινάκης, *Καζαντζάκης – Ζορμπάς...*, ό.π., σ. 37-40.

ίδιο σπαρμένες και ακόμη πιο άσχετες από τις μνείες της Σερβίας.

Στα γράμματα στη Γαλάτεια η Βουλγαρία αναφέρεται δυο φορές σε σχέση με τον κομμουνισμό που απασχολούσε πολύ τον συγγραφέα εκείνη την περίοδο και που προσήλκυσε την προσοχή του έτσι ώστε ήταν συγκινημένος από όλα τα νέα που διάβασε στις εφημερίδες τα οποία αναφέρονταν σε αυτό το κίνημα σε όλη την Ευρώπη, βεβαίως ιδιαίτερα στη Ρωσία.²⁷

Ας παραθέσουμε τα δύο αποσπάσματα στα οποία φανερώνεται καθαρά ο ενθουσιασμός του συγγραφέα για τις κομμουνιστικές ιδέες με τις οποίες ήταν τότε έτσι εμπνευσμένος ώστε να θεωρήσει τον εαυτό του, όπως γράφει ο εκδότης των γραμμάτων του, ο Γιάννης Γουδέλης, «κήρυκα των κομμουνιστικών ιδεών» στη Ρωσία και «ιδρυτή κομμουνιστικού περιοδικού που θα εκδίδεται στο εξωτερικό».²⁸ Όπως ξέρουμε, είναι μάλλον η τελευταία φορά όταν ο Καζαντζάκης φαίνεται να σκοπεύει να προβεί σε πράξη. Η απογοήτευσή του με τον κομμουνισμό στα μετέπειτα χρόνια θα τον οδηγήσει σε τελική απόρριψη τέτοιων ιδεών.

Στη Βουλγαρία η κίνηση είναι μεγάλη. Σου στέλνω ένα κομμάτι εφημερίδας να σου το μεταφράσει η Κα Λαδά. Μόνο εμείς στην Ελλάδα είμαστε γενεά ξεθυμασμένη που, όμως, θα συρθεί, κουτσαίνοντας, στο μεγάλο χορό. Ο Λένιν φαίνεται πως πεθαίνει, ο Τρότσκις που θα τον διαδεχτεί θα 'ναι αγριότατος, θα σπάσει τα κεφάλια για να βάλει μέσα τη Λύτρωση. (γράμμα 15, IX Wien, Alserstr. 26 , 7 Juni)²⁹

[...] ένας μεγάλος πόνος, ένας αγώνας τεράστιος, ταραίζει σήμερα όλο τον κόσμο, πώς όλοι μαζί, πέρα από τα σύνορα, πρέπει να σμιξουν οι λαοί και να πολεμήσουν, άγρια, ανήλεα, χωρίς ελπίδα άμεσης αμοιβής. Ένας λαός, σήμερα, δε μπορεί να σωθεί μονάχα αυτός. Αν δε σωθεί η Ρουσία, Ελλάδα δε σώζεται, αν υποφέρει η Βουλγαρία ή η Τουρκία, Ελλάδα δε σώζεται. Είμαστε όλοι ένα. (γράμμα 66)³⁰

Πιο ενδιαφέρουσες μνείες για τη Βουλγαρία μας φέρνει ο Ζορμπάς. Τα λόγια του δε θέτουν από θετική οπτική γωνιά ούτε το βουλγαρικό έθνος –να μην ξεχάσουμε ότι πρόκειται για καθαρά λογοτεχνικό όραμα του συγγραφέα– ούτε το ελληνικό που φαίνεται το ίδιο εκδικητικό και αιμοβόρο με το βουλγαρικό, εάν θεωρήσουμε το Ζορμπά ως στερεοτυπικό Έλληνα. Η αντιπαράθεση του βουλγαρικού και του ελληνικού στα λόγια του Ζορμπά φέρνει στο νου μια φρικαλέα εικόνα, μια μινιατούρα του καθενός πολέμου. Η περιγραφή που ακολουθεί απηχεί τους βαλκανικούς πολέμους αν και –όπως γίνεται σε όλο το μυθιστόρημα– στερείται ακριβούς χρόνου και μάλλον φαίνεται να παίζεται σε, ας πούμε, εντελώς άχρονη σκηνή:

²⁷ Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τις σχέσεις του Καζαντζάκη με τη Ρωσία. Όμως η πιο σημαντική και πλήρης μελέτη μέχρι τώρα είναι: Μ. Πάτσης, *Καζαντζάκης και Ρωσία. Οικοφοβία, διαλογικότητα και καρναβάλι*, Αθήνα 2013: Μιχάλης Πάτσης.

²⁸ Ν. Καζαντζάκης, *Επιστολές...*, ό.π., σ. 20α.

²⁹ Ο.π., σ. 25.

³⁰ Ο.π., σ. 201.

Ανέβαιναν στο κεφάλι του Ζορμπά τρομαχτικές θύμησης κι όλο κι αγρίευε. [...]

Πήρα λοιπόν το τουφέκι μου και δρόμο! Μπήκα στ' αντάρτικα, κομιτατζής. Μια μέρα, κατά το σούρουπο, τρύπωξα σ' ένα βουλγάρικο χωριό και κρύφτηκα σ' ένα στάβλο. Μέσα στο ίδιο το σπίτι του Βούλγαρου του παπά, άγριου αιμοβόρου κομιτατζή. Έβγαζε τη νύχτα τα ράσα, φορούσε τσοπάνικα, έπιανε τ' άρματα και τραβούσε κατά τα ελληνικά χωριά-το πρωί γύριζε πίσω, ξημερώματα, πλένονταν από τις λάσπες και τα αίματα κι έμπαινε στη λειτουργία. Τις μέρες εκείνες είχε σκοτώσει έναν Έλληνα δάσκαλο, απάνω στο στρώμα του, την ώρα που κοιμόταν. Μπήκα λοιπόν στο στάβλο του παπά και περιμένα. Ξάπλωσα τα πίστομα απάνω στην κοπριά, πίσω από τα δύο βόδια, και περιμένα. Όπου κατά το βράδυ να σου και μπαίνει ο παπάς να ταΐσει τα ζωντανά του' πέφτω απάνω του και τον σφάζω σαν αρνί. Του 'κοψα τ' αυτιά και τα πήρα' έκανα, βλέπεις, συλλογή βουλγάρικα αυτιά' πήρα λοιπόν αυτιά του παπά κι έφυγα.³¹

Όταν μετά από λίγες μέρες ο Ζορμπάς ξαναγυρίζει στο ίδιο χωριό, συναντά τα παιδιά του ίδιου του παπά τον οποίο είχε σκοτώσει, και μιλά βουλγάρικα μ' αυτά. Γεμάτος πικρία και θλίψη τούς δίνει όλα τα λεφτά που έχει και αμέσως φεύγει τρέχοντας. Με αυτόν τον τρόπο, όπως εξομολογεί, απελευθερώνεται «από την πατρίδα, από τους παπάδες, από τα λεφτά».³² Επομένως συνεχίζει να διηγείται την ιστορία του. Όπως αποδεικνύεται, το αναφερθέν γεγονός τον οδήγησε να αλλάξει όλη τη νοοτροπία του όσον αφορά «τους άλλους», ιδιαίτερα όταν αυτοί «οι άλλοι» ανήκουν σε ένα έθνος που παραδοσιακά θεωρείται εχθρικό:

Μια φορά έλεγα: Ετούτος είναι Τούρκος και Βούλγαρος, ετούτος Έλληνας. Έχω κάμει πράματα [...] που να σηκώνεται η τρίχα σου' έσφαξα, έκλεψα, έκαψα χωριά, ατίμασα γυναίκες, ξεκλήρισα σπίτια... Γιατί; Γιατί, λέει, ήταν Βούλγαροι, Τούρκοι. [...] Έβγαλα μαθές γνώση, κοιτάζω τους ανθρώπους και λέω: Ετούτος είναι καλός άνθρωπος, εκείνος κακός. Δεν πάει να 'να Βούλγαρος ή Ρωμιός; Το ίδιο μου κάνει [...].³³

Με το χαρακτηριστικό, ειρωνικό τρόπο ο Καζαντζάκης βάζει στο στόμα του Ζορμπά τα λόγια που θέτουν υπό αμφισβήτηση την πραγματική μεταβολή του πρωταγωνιστή του έργου καθώς και τις ειλικρινείς και πάντα τίμιες προθέσεις του. Μου φαίνεται όμως ότι τα παραπάνω λόγια μπορούν να είναι επιπλέον οι απηχήσεις των αναμνήσεων του ίδιου από τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο το 1912 στον οποίο κατατάχτηκε εθελοντής,³⁴ αποσπασμένος στο γραφείο του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Δεν αποκλείεται ότι μέσω του μονολόγου του Ζορ-

31 Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία...*, ό.π., σ. 231.

32 Ο.π., σ. 232.

33 Ο.π.

34 W. Durant – A. Durant, *Interpretations of Life. A Survey of Contemporary Literature*, New York 1970: Simon and Schuster, σ. 272.

μπά ήθελε να δείξει τα δικά του φρικώδη βιώματα από εκείνα τα χρόνια ή ακόμη απηχίσεις από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο:³⁵

Όπως συνεχίζει ο ίδιος:

Εγώ μια φορά μπήκα πάλι σ' ένα βουλγάρικο χωριό. Ένας άτιμος Ρωμιός δηмоγέροντας με πρόδωκε [...]. γκρεμίζομαι σε μια αυλή' μια Βουλγάρα πετιέται από την αυλή όπου κοιμόταν, με την πουκάμισά της, με βλέπει, κάνει να ανοίξει το στόμα της να φωνάξει [...]. «Είσαι Ρωμιός; μου λέει. –Ναι, Ρωμιός' μη με προδώσεις». Την πήρα από τη μέση, δε μίλησε. Κοιμήθηκα μαζί της [...]. Βουλγάρα είναι ετούτη; Ρωμιά; αλαμπουρνέζα; Το ίδιο κάνει [...]. Έφυγα το πρωί ντυμένος βουλγάρικα, που μου τα 'χε δώσει η Βουλγάρα η χήρα.³⁶

Συμπεραίνοντας, θα πρέπει να διαπιστώσουμε ότι οι ελάχιστες αναφορές στις βαλκανικές χώρες που βρίσκουμε στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη δε μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε χωρίς περιστροφές πως ο Κρητικός συγγραφέας ήξερε κάτι περισσότερο από τις στερεοτυπικές απόψεις για τα Βαλκάνια. Επομένως, οι σπάνιες μνείες –είτε πρόκειται για τα στιγμιότυπα από το τρένο κατά το ταξίδι του ανά τη Σερβία είτε για τις υποτιθέμενες αναμνήσεις του Ζορμπά από τους Βαλκανικούς Πολέμους που δίνουν λίγες πληροφορίες για τους Βούλγαρους– υπογραμμίζουν μόνο τη στερεοτυπικότητα της περιγραφής. Εξάλλου, η αιτία της απουσίας των Βαλκανίων στο έργο του Καζαντζάκη μπορεί να οφείλεται στην γενική έλλειψη συστηματικού ενδιαφέροντος του συγγραφέα για το Βυζάντιο και τη κληρονομιά του, δηλαδή την ιστορία των βαλκανικών χωρών, θέμα που αναμφίβολα απαιτείται ξεχωριστή μελέτη.³⁷

Γνωρίζοντας την διεισδυτικότητα του συγγραφέα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι μεγάλο κρίμα που δε βρήκε την ευκαιρία να επισκεφτεί τα Βαλκάνια και να μας αφήσει τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις. Ίσως θα μπορούσε να δει κάτι πρωτοφανές και μοναδικό που χαρακτηρίζει αυτή τη, χωρίς αμφιβολία και μέχρι τώρα, μυστηριώδη για τους Δυτικούς Ευρωπαίους περιοχή, για να αρχίσουν να βλέπουν τα Βαλκάνια –να παραφράσω ένα από τα ομορφότερα αποσπάσματα από τα ταξιδιωτικά του έργα– «για να τα βλέπουν και να μην χορταίνουν, σα για πρώτη φορά».³⁸

³⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλη την περίοδο του πολέμου ο Καζαντζάκης πέρασε στο σπίτι του στην Αίγινα όπου τελείωσε μεταξύ άλλων το *Βίο και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Για την περίοδο αυτή βλ. ιδιαίτερα: P. Bien, *Kazantzakis. Politics of the Spirit*, Vol. 2, Princeton-New Jersey 2007: Princeton University Press, σ. 111-133.

³⁶ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία...*, ό.π., σ. 233.

³⁷ Για το Βυζάντιο στα έργα του Καζαντζάκη βλ. P. Roilos, "Byzantium and Heroic Pesimism in Nikos Kazantzakis", *Journal of Hellenic Diaspora* 27 (2001), σ. 227-241. Βλ. επίσης, Μ. Bzinkowski, "Akritas – Nikos Kazantzakis' Little-Known Unrealized Epic Project", *Classica Cracoviensia* XX (2017), σ. 45-54.

³⁸ Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας. Ισπανία*, Αθήνα 2002: Εκδόσεις Καζαντζάκη, σ. 11.

Ο Κώστας Βάρναλης μαθητής στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία της Φιλιππούπολης (1901)

Θεοδόσης Πυλαρινός

Ομότιμος Καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ABSTRACT

The paper is based on an unpublished photograph of students, among them Kostas Varnalis, at the Zarifia Didaskaleia (higher education institute for teachers) in Philippoupolis (Plovdiv) Bulgaria in 1910. Apart from the interesting biographical details about the author, the paper describes the education of the Hellenic diaspora in Philippoupolis, how the Zarifia were run and their historical development.

Η ελληνική παιδεία στη Φιλιππούπολη είχε τις ρίζες της βαθιές. Έδρα Έλ-ληνα μητροπολίτη μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, καλλιέργησε αδιά-πτωτα την ελληνική παιδεία και γλώσσα. Από το 1780 και εξής, όπως αναφέρει ο Κοσμάς Μυρτίλος Αποστολίδης,¹ ο εμβριθής ιστορικός της Φιλιππούπολης, όταν ιδρύθηκε η Ελληνική Κεντρική Σχολή,² η οποία παρείχε μέση εκπαίδευση στο πρώτο σχολικό κοινοτικό κτήριο της πόλεως, η παιδεία έλαβε επίσημο χαρα-κτήρα. Μεγάλες μορφές δασκάλων δίδαξαν εκεί. Θα μνημονεύσουμε, ενδεικτικά ανάμεσα σε πολλούς, τον ιατροφιλόσοφο Αναστάσιο Γεωργιάδη Λευκία,³ καθηγη-τή μετέπειτα της Ιατρικής Σχολής του Οθώνιου Πανεπιστημίου, τον Γεώργιο Κλε-όβουλο,⁴ τον εισηγητή της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου επί Ιωάννου Καποδίστρια, τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, τον πρώτο συγγραφέα της Ιστορίας της Φιλιππούπο-

1 Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, «Τα ελληνικά εν Φιλιππουπόλει σχολεία επί τουρκοκρατίας και του βουλ-γαρικού καθεστώτος μέχρι της καταλύσεως της Ελληνικής Κοινότητας», *Θρακικά*, τ. Β', τχ. Α' και Β' (1929), σ. 94 κ.εξ. (για τα Ζαρίφεια βλ. σ. 106–117). Βλ. τώρα την αναδημοσίευση στον τόμο *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Γ. Α. Μέγα (επιμ.), εν Αθήναις 1959: Έκδοσις της Ενώσεως των απανταχού εξ Ανατολικής Ρωμυλίας Ελλήνων- Σ. Αντωνιάδου, ιατρού, «Η ελληνική εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει (επί τη 25ετηριδι των Ζαριφείων Διδασκαλείων) 7 Ιουνίου 1901», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού ΙΓ'* (1946–1947), σ. 75–96. [Τρ. Ε. Ευαγγελίδου], «Τα σχολεία της Θράκης επί τουρκοκρατίας», *Θρακικά*, έκτακτον τεύχος επί τη εκατονταετηριδι της Εθνικής Ανεξαρτησίας, Παράρτημα του Γ' τόμου, εν Αθήναις 1931, σ. 78–82 (:81).

2 Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 451–452.

3 Για τον Λευκία βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, «Λόγιοι Θράκης, Αναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας», *Θρακικά*, έκτακτον τεύχος επί τη εκατονταετηριδι της Εθνικής Ανεξαρτησίας, ό.π., σ. 120–125.

4 Για τον Κλεόβουλο βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, «Λόγιοι Θράκης, Γεώργιος Κλεόβουλος», *Θρακικά*, έκτακτον τεύχος επί τη εκατονταετηριδι της Εθνικής Ανεξαρτησίας, ό.π., σ. 125, καθώς και τη μονο-γραφία του Γ. Κ. Σακκά, *Γεώργιος Κλεόβουλος «ο Φιλιππουπολίτης»*, ο πρώτος Έλληνας επιστήμων και αγνοημένος παιδαγωγός, Αθήναι 1956: χ.ε.

λης, και τον μετέπειτα μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως Ευγένιο Καραβία.⁵

Όταν ιδρύθηκαν το 1875 τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία,⁶ εκτός από την Ελληνική Κεντρική Σχολή λειτουργούσαν το Κεντρικόν Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο του Δημητρίου Αθ. Γκιουμουσεργεράνη, δύο ακόμη Αλληλοδιδασκτικά, της Αγίας Παρασκευής και του Νικοδήμου, το Παρθεναγωγείον των Ατόρων Κορασιών, και τα σχολεία Μαρασίου και Ροδοκήπου.⁷ Ο ζήλος, ωστόσο, για την ελληνική παιδεία επιβεβαιώνεται εκ των πνευματικών αποτελεσμάτων της, δηλαδή από τη δημιουργία και εύρυθμη λειτουργία κατά τον 18^ο αι. φιλεκπαιδευτικών και φιλομούσων συλλόγων,⁸ αναγνωστηρίων, σωματείων και βιβλιοθηκών.⁹

Το απόγειο, ωστόσο, της ακμής και της δόξας της ελληνικής παιδείας στη Φιλιππούπολη ταυτίζεται με τη λειτουργία των περιφημων Ζαριφείων Διδασκαλείων, Αρρένων και Θηλέων. Χορηγός και μέγας ευεργέτης τους ήταν ο Γεώργιος Ζαρίφης, τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, τελούσας δε υπό την επιστοασία του «Θρακικού Συλλόγου» που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰ Τα σχολεία αυτά παρείχαν ελληνοπρεπή παιδεία, προετοιμάζαν δε δημοδιδασκάλους που επάνδρωναν τις ελληνικές σχολικές μονάδες στη Θράκη, αναχώματα κατά του επερχόμενου σλαβισμού. Για τους εκτός Φιλιππουπόλεως μαθητές είχαν ιδρυθεί δύο οικοτροφεία, τα οποία διηύθυναν οι διευθυντές των Ζαριφείων. Ο Βάρναλης, εν προκειμένω, ως μη καταγόμενος από την πόλη αυτή, διέμενε ως τρόφιμος στο οικοτροφείο των αρρένων. Κατά τον κανονισμό, οι προερχόμενοι από άλλες θρακικές πόλεις, είκοσι τον αριθμό, επιλεγμένοι κατόπιν διαγωνισμού, διέμεναν δωρεάν, με την υποχρέωση μετά την αποφοίτησή τους να διδάξουν ως

5 Για τους δασκάλους κατά τον 19^ο αι. βλ. Σ. Αντωνιάδου, «Η ελληνική εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει...», ό.π., σ. 77-80.

6 Ό.π., σ. 82-88.

7 Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 454-475. Σ. Αντωνιάδου, «Η ελληνική εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει...», ό.π., σ. 80-81.

8 Για τη φιλεκπαιδευτική δράση και την προσφορά των συντεχνιών βλ. Ελ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αι εν Θράκη συντεχνίαι Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σ. 145-158 (:146 και 151) και 179.

9 Ενδεικτικά αναφέρουμε, μεταξύ άλλων, τον «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο των Φιλομούσων», τους φιλολογικούς συλλόγους της «Εστίας» και της «Αναγεννήσεως», τον «Ορφέα» (στην εφ. *Φιλιππούπολις* μπορεί να αποκομίσει κανείς μία καλή ιδέα για τις πολλές δραστηριότητες του συλλόγου), την «Αλληλοβοήθεια» [βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, φ. 2997 (Τρίτη 21 Μαΐου 1902), σ. 1, «Λόγος εκφωνηθείς υπό του Κου Αριστείδου Ανδρονίκου κατά την τελετήν των εγκαίνιων τού Γυμναστηρίου τού εν Φιλ[ιππουπό]λει Ελληνικού Συλλόγου "Αλληλοβοηθείας"» επίσης, σ. 2-3], και την «Ευρυδική», φιλεκπαιδευτικό σύλλογο των Ελλήνων της Φιλιππούπολης. Η ίδρυση το 1901 της «Αναγέννησης» από τον καθηγητή των Ζαριφείων Νικόλαο Τσιγγιρίδη επισφραγίζει τον εποικοδομητικό ρόλο των σχολείων της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας της Φιλιππούπολης, εν προκειμένω των Ζαριφείων Διδασκαλείων, στη δημιουργία των κέντρων αυτών της συνέχειας και της διάδοσης του ελληνικού πολιτισμού. Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 445-447. Αντίλογο, βλ. στο φ. 3008 (Πέμπτη 20 Ιουνίου 1902), σ. 3, όπου παρουσιάζει ενδιαφέρον το άρθρο «Συλλογομανία», στο οποίο ο υπογραφόμενος «Παρατηρητής» διατυπώνει μομφές κατά της δυσλειτουργίας και επισημαίνει τάσεις προβολής ορισμένων.

10 Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 475-495.

δημοδιδάσκαλοι σε ελληνικά σχολεία της Θράκης. Ο Αποστολίδης¹¹ αναφέρει πολλά για την ποιότητα της παρεχόμενης παιδείας, τους καθηγητές που δίδαξαν σ' αυτά,¹² για τα διδασκόμενα μαθήματα και, ακόμη, ποιοι αποφοίτησαν¹³ κατά τα σχολικά έτη 1885-1888, δηλαδή τα τρία πρώτα έτη της λειτουργίας τους. Δυστυχώς, για τα έτη που μαθήτευσε ο Βάρναλης δεν σώζονται καταγραφές.

Η φωτογραφία των μαθητών των Ζαριφειών Διδασκαλείων, η οποία αποτέλεσε την αφορμή τής παρούσας ανακοίνωσης, είναι μαρτυρική της άνθησης της ελληνικής παιδείας στη Φιλιππούπολη, το σημερινό Πλόβντιβ, τη δεύτερη μεγάλη πόλη της Βουλγαρίας, όταν άκμαζε εκεί πολυάνθρωπη ελληνική κοινότητα. Διακρίνονται έντεκα μαθητές, με τη στολή και το πηλήκιο των ζαριφειοπαίδων· στο κέντρο ο επιμελητής τους Χρ. Ακτάρης και δεξιά αυτού, τοποθετημένοι με τάξη, ορισμένοι άνδρες με πολιτικά, ίσως του προσωπικού των Διδασκαλείων (αν ήταν καθηγητές, δεν θα μονοπωλούσε το ενδιαφέρον στο κέντρο ο επιμελητής). Η εμφανής διαφορά ηλικίας των μαθητών οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται για τους αριστούχους όλων των τάξεων. Η αναφορά, μάλιστα, κάτω από το όνομα του Ν. Παπαδημητρίου «α' Ελλην.» (1^η Ελλ.[ηνικού]) ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται περί μαθητών αριστούχων. Ο Παπαδημητρίου, δηλαδή, μαρτυρημένα στη φωτογραφία ως μαθητής της πρώτης τάξεως του Ελληνικού, της σχολικής βαθμίδας μετά το τετρατάξιο Δημοτικό της εποχής, είναι εμφανώς νεότερος. Με δεδομένο ότι το Ελληνικό ήταν τριτάξιο και οκτατάξιο το Γυμνάσιο, αν πρόκειται για τους πρωτεύσαντες, ο αριθμός τους θα ήταν έντεκα. Όντως, έντεκα φέρουν τη στολή της σχολής. Σε κάθε περίπτωση, στηριζόμαστε σε βάσιμες εικασίες, μπορεί όμως να υπάρχουν και άλλες απόψεις, όπου δεν υπάρχουν ασφαλείς

11 Ο Αποστολίδης (1868-1942) φοίτησε και αυτός στα Ζαρίφεια. Αποφοίτησε το 1887. Για τα έργα του βλ. Π. Παπαχριστοδούλου, «Κοσμάς Μυρτίλος Αποστολίδης», *Νέα Εστία* 31 (1942), σ. 403-407 (:405). Για τον ιστορικό Αποστολίδη βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχεδιάσμα. Τέταρτη εποχή» (σε συνέχειες), *Νέα Εστία* 382 (1943), σ. 548.

12 Αρκεί μεταξύ των πολλών επωνύμων να αναφέρουμε τον Βλάσιο Σκορδέλη, τον αρχαιολόγο και καθηγητή τού Πανεπιστημίου Χρήστο Τσουντά, τον μετέπειτα διευθυντή της Εθνικής Βιβλιοθήκης Γεώργιο Κωνσταντινίδη, τον Βασίλειο Μυστακίδη, καθηγητή στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, τους περιφημούς πανεπιστημιακούς δασκάλους Γεώργιο Σωτηριάδη και Γρηγόριο Βερναρδάκη. Βλ. και τους κατά καιρούς διδάξαντες αναλυτικά στο Σ. Αντωνιάδου, «Η ελληνική εκπαίδευσις εν Φιλιππούπολει...», ό.π., σ. 88-94.

13 Είναι αποκαλυπτικά όσα γράφει ο Αποστολίδης (*Η της Φιλιππούπολεως ιστορία...*, ό.π., σ. 481) για την ποιότητα της παρεχόμενης παιδείας στα Ζαρίφεια. Από τους απόφοιτους των τριών πρώτων ετών λειτουργίας τους, 61 τον αριθμό, 34 δίδαξαν στη Θράκη και σε άλλες πόλεις του αλύτρωτου ελληνισμού· 32 ακολούθησαν διάφορους κλάδους της επιστήμης· 4 έγιναν στρατιωτικοί και 11 ακολούθησαν επαγγέλματα του πρακτικού βίου. Για τα επόμενα σχολικά έτη και μέχρι το 1906, όταν καταλύθηκε η κοινότητα κατά τους ανθελληνικούς διωγμούς των Βουλγάρων, δεν υπάρχουν πληροφορίες για τους απόφοιτους, διότι καταστράφηκαν τα μητρώα των σχολών. Για τις ανθελληνικές εκρήξεις, ένα χρόνο μετά τις εορτές και την αποφοίτηση του Βάρναλη βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, φ. 3002 (Πέμπτη 6 Ιουνίου 1902), σ. 2-3, «Εξετάσεις Γυμναστικής και εξετάσεις μισελληνισμού» στους διωγμούς, τις καταδρομές εναντίον των Ελλήνων της Φιλιππούπολης, και ειδικά στις περιπέτειες του Αποστολίδη, αναφέρεται η Τατιάνα Σταύρου στο κείμενό της «Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου», στη *Νέα Εστία* 1304 (1981), σ. 1493-1494· με τίτλο «Νόστος για τη χαμένη πατρίδα» έγραψε ένα μικρό κείμενο ο Γ. Δ. Χουρμουζιάδης, νοσταλγώντας τη Φιλιππούπολη. Βλ. *Νέα Εστία* 1273 (1980), σ. 1030-1031.

Φωτογραφία μαθητών των Ζαριφείων Διδασκαλείων με ημερομηνία 7 Ιουνίου 1901, όπως μαρτυρεί η οπίσθια όψη της. Στο κέντρο, ο επιμελητής τους, Χρ. Ακτάρης και παρατεταγμένοι γύρω του έντεκα μαθητές με στολή και πληθήκιο ζαριφειοπαίδων και άνδρες με πολιτικά, ενδεχομένως καθηγητές των Διδασκαλείων.
Ο Βάρναλης στην κάτω σειρά, δεύτερος από δεξιά

τεκμηριώσεις. Αντίθετα, τα ονόματα που αναγράφονται στο κάτω μέρος της φωτογραφίας και η χρονολογία «7 Ιουνίου 1901», καθώς και τα γραφόμενα στην πίσω όψη της, αποτελούν ασφαλείς οδηγούς για την ανάγνωσή της. Ο τρόπος αναγραφής τους, σε πλήρη αντιστοιχία με τους εικονιζόμενους, δεν αφήνει περιθώρια παρανόησης στην ταύτισή τους.

Ειδικότερα, η φωτογραφία ανήκε στον Χρ. Ακτάρη, όπως αποδεικνύεται στην οπίσθια όψη της: «7 Ιουνίου 1901/Χ. Κ. Ακτάρης/Επιμελητής των Ζαριφείων Διδασκαλείων». Για τον θεσμό της επιμελητείας τα καθήκοντα και τον αριθμό των επιμελητών, αυξημένα και υπεύθυνα, γνωρίζουμε επακριβώς από τις πηγές (Κ. Μ. Αποστολίδης, Σωτ. Αντωνιάδης). Ζούσαν κοντά στους οικοτρόφους και είχαν την ευθύνη έναντι της διευθύνσεως. Κρατούσαν το ποινολόγιο και ήταν υποχρεωμένοι να συμπεριφέρονται με ευγένεια στους τρόφιμους.¹⁴ Ως προς τους εικονιζόμενους, είναι οι Α. Παπάζογλου εκ Περιστεράς¹⁵ (αναγράφεται η πόλη

¹⁴ Καθήκοντα επιμελητείας ανατίθεντο και σε υποτρόφους που διακρίνονταν για το ήθος τους, οι οποίοι έφεραν τον διακριτικό τίτλο του κοιτωνάρχη.

¹⁵ Το σχολικό έτος 1885-1886, όπως αναφέρει ο Αποστολίδης (*Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 480), φοιτούσε ο καταγόμενος επίσης εκ Περιστεράς Θ. Παπάζογλου-Αθανασιάδης (μετέ-

αυτή της Θράκης, νέοι της οποίας ως οικότροφοι φοίτησαν στα Ζαρίφεια), Κ. Λίμπεν (το όνομα φαίνεται ξενικό –γνωρίζουμε ότι στα Ζαρίφεια φοίτησαν μαθητές και άλλων εθνικοτήτων, λόγω του αστικού χαρακτήρα της Φιλιππούπολης),¹⁶ Ν. Παπαδημητρίου α΄ Ελλην. (αναγράφεται η τάξη: 1^η Ελλ.[ηλικού]),¹⁷ Α. Τσελεμπόγλου, Ο. Γεωργιάδης, Γ. Τριανταφυλλίδης, Ι. Ζαχαριάδης, Χ. Κ. Ακτάρης (στην κεντρική θέση ως επιμελητής), Ν. Ζαρίφης (άγνωστο αν ήταν συγγενής του ιδρυτή και μεγάλου ευεργέτη των Διδασκαλείων), Α. Αλεξανδρίδης, Κ. Βάρναλης, Καλεντσόγλου (χωρίς βαπτιστικό όνομα), Ν. Ταυρίδης, Α. Χατζηαντωνόγλου, Α. Προδρόμου, Αδ. Μαλακόπουλος.

Η εμφάνιση των εικονιζόμενων αξίζει να σχολιαστεί: Ο Ακτάρης καμαρώνει δίκαια για τους μαθητές· αγέρωχος δίπλα του ποζάρει ο Α. Αλεξανδρίδης. Με παιδική αθωότητα ο μικρός Ν. Παπαδημητρίου, κάθεται επάνω σε κιβώτιο, λόγω ύψους, μπροστά από τον προστατευτικό Α. Παπάζογλου. Κορδωμένος ο Κ. Λίμπεν. Κάπως ανασφαλείς, από τον τρόπο που κρατούν τα πηλίκιά τους, οι Ι. Ζαχαριάδης και Καλεντσόγλου. Με απλανές βλέμμα, στον δικό τους κόσμο, οι Ι. Ζαχαριάδης και Αδ. Μαλακόπουλος. Με θλιμμένη όψη ο Ο. Γεωργιάδης· αντίθετα, με φωτεινή όψη ο Α. Χατζηαντωνόγλου. Ο Βάρναλης [στην κάτω σειρά, δεύτερος από δεξιά] στον κόσμο του, σε στάση ανοικεία για την περίπτωση, που θυμίζει μάλλον εκδρομέα, ο οποίος χαλαρώνει, ακουμπισμένος νωχελικά με το ένα χέρι στο γόνατό του και με το άλλο στον μηρό του, προοιωνίσματα, από τη στάση και το βλέμμα, τού ανήσυχου, ασυμβίβαστου και αντιρρητικού πνεύματός του. Για τους εκτός Φιλιππουπόλεως μαθητές, όπως ήταν ο Βάρναλης, είχαν ιδρυθεί δύο οικοτροφεία, τα οποία διηύθυναν, όπως αναφέρθηκε ήδη ανωτέρω, οι διευθυντές των Ζαριφείων. Ως προς τις εισιτήριες εξετάσεις, προκειμένου να γίνει δεκτός ένας μαθητής στα Ζαρίφεια, καθώς και για την επιτυχία του, στα απομνημονεύματά του αναφέρει ο ίδιος πόσο πιέστηκε από τον αδελφό του· ότι αντί ράφτης¹⁸ που ονειρευόταν, έγινε δάσκαλος· αλλά και για ποιο λόγο δεν δίδαξε ως δάσκαλος, παρά την υποχρέωση που οριζόταν από τον κανονισμό των Ζαριφείων.

Το έτος 1901, που συμπίπτει χρονικά με το θέμα μας, υπήρξε εορταστικό για τα Ζαρίφεια. Συμπληρωνόταν η 25ετία της λειτουργίας τους, επέτειος η οποία τιμήθηκε με λαμπρές εκδηλώσεις, τις οποίες μεταξύ των ζαριφειοπαίδων θα παρακολούθησε και ο Βάρναλης. Αυτά εκτός των συνήθων εορταστικών εκδη-

πειτα ιατρός, με σπουδές στο Αθήνησι), πρώην δάσκαλος, προφανώς εκ της υποχρεώσεώς του να διδάξει ως υπότροφος απόφοιτος των Ζαριφείων σε σχολεία της Θράκης. Η Περίστερα και οι ελληνικές πόλεις Σωζόπολη, Βάρνα, Αγκιάλος, Καβακλή, με σημαντική δημογραφική και πολιτιστική παρουσία του ελληνισμού στη Θράκη, βρίσκονταν στην περιοχή των παραλίων του Εύξεινου Πόντου. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Κ. Απ. Βακαλόπουλος, Αρ. Κεσόπουλος, *Αλησμόνητες πατρίδες της Θράκης*, Θεσσαλονίκη 2006: εκδ. οίκος Τζιαμπήρης – Πυραμίδα.

¹⁶ Δεν μπόρεσα να ανακαλύψω την καταγωγή ή την εθνικότητά του.

¹⁷ Το Ελληνικόν Σχολείον, γνωστό ως Σχολαρχείο (το διηύθυνε ο σχολάρχης εξ ου και η ονομασία αυτή) ήταν το πρώτο στάδιο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, τριετούς διάρκειας. Το Δημοτικό τότε ήταν τετρατάξιο, ενώ το Γυμνάσιο (το δεύτερο στάδιο) οκτατάξιο.

¹⁸ Βλ. Κ. Βάρναλης, *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, Κ. Γ. Παπαγεωργίου (φιλολ. επιμ.), Αθήνα ³1981: Κέδρος, σ. 47, «Πώς δεν ήθελα να σπουδάσω», και σ. 48, «Τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία».

λώσεων μετά το πέρας των προαγωγικών εξετάσεων κάθε έτους. Στην εφ. *Φιλιππούπολις*, υπό τον τίτλο «Ελληνική Κοινότης Φιλιππουπόλεως»,¹⁹ δημοσιεύεται σε τρία συνεχόμενα φύλλα της, υπογραφόμενο: «εκ του γραφείου της Ιεράς Μητροπόλεως» (ένδειξη δηλωτική της εποπτείας και της ευθύνης της Εκκλησίας για τα θέματα της ελληνικής παιδείας) το πρόγραμμα των ενιαύσεων εξετάσεων²⁰ των σχολείων της πόλης για το σχολικό έτος 1900-1901, αρχής γενομένης από το Νηπιαγωγείον Ευρυδίκης (την Κυριακή 27/5/1901). Ακολουθούν το Νηπιαγωγείον Αγίας Μαρίνης (την Κυριακή 3/6/1901), το Νηπιαγωγείον Νικοδήμου (την Κυριακή 10/6/1901) και έπειτα η Αστική Σχολή Θηλέων, της οποίας οι γραπτές εξετάσεις προγραμματίστηκαν για τις 30 και 31/5/1901, οι δε προφορικές για τις 2, 4, 5 και 11/6/1901. Έπειτα η Αστική Σχολή Αρρένων, της οποίας οι γραπτές εξετάσεις προγραμματίστηκαν για τις 22 και 23/6/1901, ενώ οι προφορικές για τις 24, 25 και 26/6/1901. Τέλος, καταχωρίζεται το πρόγραμμα των εξετάσεων των Ζαριφείων Διδασκαλείων. Προηγείται αυτό του Γυμνασίου των Θηλέων, του οποίου οι γραπτές εξετάσεις προγραμματίστηκαν για τις 30 και 31/5/1901 και 1/6/1901, ενώ οι προφορικές για τις 7, 8 και 9/6/1901. Τέλος, για το Γυμνάσιο των Αρρένων, στο οποίο φοιτούσε ο Βάρναλης, οι μεν γραπτές ορίστηκαν για τις 28, 29, 30 και 31/5/1901, καθώς και 1 και 2/6/1901, οι δε προφορικές για τις 30 και 31/5/1901 και 1, 4, 5 και 6/6/1901. Ως προς τις γραπτές απολυτήριες εξετάσεις, ορίστηκαν για τις 11/6/1901 και αφορούσαν στα Ελληνικά (άγνωστο κείμενο και θέμα), στα Λατινικά (άγνωστο κείμενο) και στα Μαθηματικά. Η τελετή για την επίδοση των πτυχίων στους τελειοφοίτους ορίστηκε για την Κυριακή 17/6/1901, στη μεγάλη αίθουσα της νεόδμητης σχολής Μαρασλή, η οποία οικοδομήθηκε με χορηγία του Γρηγορίου Μαρασλή.²¹ Σημειωτέον ότι το Γυμνάσιο Αρρένων και η Αστική Σχολή Αρρένων από το 1900 στεγάζονταν στο τριώροφο αυτό κτήριο, στα προπύλαια του οποίου λευκή μαρμαρινή πλάκα με χρυσά κεφαλαία γράμματα έγραφε:

Τόν δε δόμον Μουσών περικαλλέα ήδ' άρίδιηλον,
 κυδαίνων πρόφρων πατρίδα τηλόθ' έών,
 άμφοτερον κόσμον τε πόλει καί θάμβος όδίταις
 δείματο Μαρασλής τούνομα Γρηγόριος.
 Τόν μεγαλαυχές ένεικε Φιλίππου κύδιμον άστυ
 τής γενεής μερόπων φέρτατον άνδρα μάλα.
 Γηράσκει καί χαλκός ύπό χρόνου, άλλ' άρετάων
 Γρηγορίοιο άεί τò κλέος άθάνατον.²²

¹⁹ Περίοδος Γ', έτος ΚΑ', φφ. 2853, 2854, 2855, 15, 17 και 19.5.1901.

²⁰ Για τις εξετάσεις του 1902, του επόμενου δηλαδή σχολικού έτους, βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, φ. 3010 (Τρίτη 25 Ιουνίου 1902), σ. 3, «Η τελετή των Ελλην.[ικών] Σχολείων», και φ. 3012 (Τρίτη 2 Ιουλίου 1902), σ. 3, «Εκ Στεννήμαχου», ανταπόκριση για τις σχολικές εξετάσεις.

²¹ Για τον Γρηγ. Μαρασλή βλ., ενδεικτικά, Κ. Μυρτίλου Αποστολίδου, «Γρηγόριος Γρηγορίου Μαρασλής», *Θρακικά Γ'* (1932), σ. 367-371 (:371). Στη Φιλιππούπολη έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και σεβασμού ο Μαρασλής. Βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, περ. Γ', έτος ΚΔ', φ. 2811 (Σάββατον 27 Ιανουαρίου 1901), σ. 2-3, για την εορτή του ονόματός του. Βλ. και φ. 2825 (Σάββατον 3 Μαρτίου 1901), σ. 2-3, σχετικά με νέα δωρεά του Μαρασλή στη Φιλιππούπολη.

²² Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 483-485.

Οι εξετάσεις του Γυμνασίου Αρρένων περατώθηκαν στις 6/6/1901, αναφερόμαστε δε σ' αυτές, διότι η φωτογραφία, προφανέστατα αναμνηστική, τραβήχτηκε στις 7/6/1901, δηλαδή την επομένη αυτών.

Επανερχόμαστε στην πανηγυρική εικοσιπενταετηρίδα. Με τον τίτλο «Η επίδοσις των πτυχιών – Μία εικοσιπενταετηρίς», υπάρχει η ακόλουθη ανταπόκριση της εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*.²³ Είναι ακριβώς η χρονιά της φωτογραφίας, γι' αυτό και αξίζει η καταχώρισή της:²⁴

Σεμνή και αληθώς μεγαλοπρεπής υπήρξεν η χθεσινή της απονομής των απολυτηρίων τελετή συνδυασθείσα λίαν επιτυχώς μετά του εορτασμού της εικοσιπενταετηρίδος των Ζαρ.[ιφείων] Διδασκαλείων. Η μεγάλη αίθουσα της σχολής Μαρασλή από ημερών ήδη παρεσκευάζετο διά την τόσον επίσημον εορτήν· εις τους τοίχους εφέροντο ανηρτημένα η εικόν του αιμνήστου ευεργέτου Γ. Ζαρίφη πλαισιουμένη καλαισθητικώτατα υπό ανθέων και αι εικόνες του μεγατίμου ιδρυτού της Σχολής κ. Γρ. Μαρασλή και της Α.Υ. του Ηγεμόνος Φερδινάνδου.

Εις το μέσον της Αιθούσης επί μεγάλης τραπέζης μεθ' ολολεύκου επικαλύμματος ετοποθετήθησαν δύο κηροπήγια μετά λαμπάδων ένθεν κακείθεν παμμεγίστου δίσκου κολλύβων· ως βήμα εχρησίμεισε έδρα πρόχειρος διασκευασθείσα προς τούτο πέριξ της οποίας είχαν τοποθετηθή καθίσματα διά τους επισήμους προσκεκλημένους.

Από πρωΐας ακόμη εν τη απαστραπτούση και καλλιχρώμω αιθούση ήρχισε να προσέρχεται το πλήθος όπως καταλάβη θέσιν, διότι ένεκα της συμπτώσεως των δύο εορτών²⁵ προεμνηύετο μέγας ο συνωστισμός. Εκ των τόσον ενωρίς προσερχομένων οι πλείστοι ήσαν δέσποιναι και δεσποινίδες χάριν του λαμπρού θεάματος και της σπανίας ευκαιρίας εγκαταλείψασαι και οικίας και εκκλησίαν. Ούτω δε προτού ακόμη έλθωσι ο Μητροπολίτης και οι Έφοροι μετά του Διδασκαλικού Συλλόγου η αίθουσα ήτο κατάμετος πλήθους και όλαι αι επίκαιροι θέσεις ήσαν σχεδόν κατειλημμένα. Μετά το πέρας τού εν τω Μητροπολιτικώ ναύ αρχιερατικού μνημοσύνου υπέρ της μνήμης του μεγαλοδώρου του έθνους και της Κοινότητος ευεργέτου Γ. Ζαρίφη τελεσθέντος μεθ' όλης της επισημότητος, προσέρχονται πάντες μετά του Σεβ.[ασμιωτάτου] Μητροπολίτου, των μελών της Εφορείας και των Καθηγητών και Διδασκάλων εν τη αιθούση της Σχολής, ένθα όλοι ανυπομόνως προσέμενον την άφιξίν των προς έναρξιν της τελετής.

23 Βλ. εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, έτος έκτον, περίοδος δευτέρα, φ. 558 (Δευτέρα 18 Ιουνίου 1901), σ. 3. Η λεπτομερής αυτή περιγραφή, η οποία αξίζει να επισημανθεί για τη χρήση ενός όρου υπό διαμόρφωση και για τη σταδιακή φιλολογική εξέλιξή του, χαρακτηρίζεται ειδολογικά ως χρονογράφημα. Και στην εφ. *Φιλιππούπολις*, φ. 2866 (16 Ιουνίου 1901), σ. 3, καταχωρίζεται «Ειδοποίησις της Εφορ[ε]σίας των Ελληνικών Σχολείων Φιλιππουπόλεως» (με ημερομηνία 14/6/1901), αναγγέλλοντας ότι την Κυριακή 17 Ιουνίου με την ευκαιρία του εορτασμού της 25ρίδας των Ζαριφείων, θα τελεστεί στον Μητροπολιτικό ναό της Αγίας Μαρίνης αρχιερατικό μνημόσυνο στη μνήμη του Γ. Ζαρίφη. Θα ακολουθήσει πανηγυρική τελετή στη μεγάλη αίθουσα του νεόδμητου κτηρίου της σχολής Μαρασλή. Στη συνέχεια ακολουθεί αναλυτικό πρόγραμμα της εκδήλωσης.

24 Ακολουθήσαμε την ορθογραφία και τη στίξη του πρωτοτύπου, διορθώνοντας μόνο τις ελάχιστες, εμφανέστατες τυπογραφικές αβλεψίες.

25 Των ενιαύσιων εξετάσεων των μαθητών και του εορτασμού της εικοσιπενταετηρίδος των Ζαριφείων.

Ήδη ο συνωστισμός επιτείνεται μετά του ολονέν αυξάνοντος πλήθους. Μεταξύ των παρεστώτων εκτός του Μητροπολίτου κ. Φωτίου και του προέδρου της Εφορείας κ. Σ. Αντωνιάδου διεκρίνοντο ο Γεν.[ικός] Πρόξενος της Ελλάδος κ. Σκωτιδής, ο Επιθεωρητής των εκπαιδευτηρίων του Νομού, ο ημέτερος διευθυντής κ. Σκ. Κωνσταντινίδης και πλείστοι έτεροι επίσημοι και ανεπίσημοι. Όπισθεν της έδρας τής χρησιμευσάσης ως βήμα (sic) συνωστίζοντο οι τελειόφοιτοι και αι τελειόφοιτοι μετά του χορού και της ορχήστρας του Μουσικού Συλλόγου «Ορφεύς». Αι πολύμορφοι και πολύχρωμοι αμφιέσεις τών κυριών μετά των διαφοροποικίλων πάλιν απετέλουν γραφικώτατον θέαμα διασιζόμενον τήδε κακείσε υπό μελανειμονούσης τινός ή παρά κυρίου τινός νωχελώς εξηπλωμένου επί του καθίσματος.

Η τελετή άρχεται ήδη διά των ευχών και των ψαλμωδιών της Εκκλησίας τας οποίας διαδέχεται προσευχή ρυθμικώτατα ψαλείσα υπό του χορού των μαθητών. Μετά το πέρας αυτής ο Σεβ.[ασμιώτατος] Μητροπολίτης κ. Φώτιος²⁶ ανέρχεται [εις] το βήμα και διά λαμπράς προσοχίας εξαίρει το επίσημον της ημέρας τον ιστορικόν τούτον σταθμόν εικοσιπενταετούς όλης εκπαιδευτικής κινήσεως και ως πολύτιμον υποθήκην διά τους αποφοιτώντας προβάλλει τον βίον του αοιδίμου Ευεργέτου, ον ευφραδώς και συντόμως εξιστορεί, παροτρύνων μαθητάς και παρισταμένους όπως μιμηταί τούτου γίνωσι, ως είνε θαυμασταί των αρετών και των ευγενών αισθημάτων υφ' ων καθωδηγείτο ο μέγας ανήρ. Τον λόγον του σεβαστού Μητροπολίτου επακολουθούσι παταγώδη χειροκροτήματα και ψάλλεται εμμελέστατα ο ύμνος προς τον Ζαρίφην υπό του χορού των μαθητών. Η συγκίνησις πέρα πέρα καταλαμβάνει τους παρισταμένους και ηλεκτρίζει πάντας ο ωραιότατος ύμνος, ον επακολουθεί η υπό της ορχήστρας του Συλλόγου «Ορφεύς» *Εισαγωγή εορτής* του Βάγνερ, η οποία λίαν επιτυχώς εξετελέσθη μεθ' όλας τας δυσκολίας τας οποίας παρουσιάζουσιν αι συνθέσεις του εξόχου Γερμανού Μουσουργού· αλλά νομίζομεν ότι αντ' αυτής προτιμότερα θα ήσαν τα έργα ετέρων Γάλλων ή Ιταλών Μουσικών κάπως καταληπτότερα διά την κοινωνίαν μας, την όλως ασυνήθιστον εις τας τόσον λεπτάς και παραξένους του Βάγνερ συνθέσεις. Μετά την εκτέλεσιν της ορχήστρας ανέρχεται επί του βήματος ο Πρόεδρος της Εφορείας κ. Σ. Αντωνιάδης όστις συντόμως εξιστορεί όλην την εκπαιδευτικήν κίνησιν της Κοινότητος από τας αρχάς του 19^{ου} αιώνος μέχρι της υπό του Γ. Ζαρίφη ιδρύσεως του φερωνύμου Διδασκαλείου και είτα δίδει ακριβή έκθεσιν μετά πολυτίμων στατιστικών πληροφοριών περί του έργου τού ευαγούς ιδρύματος καθ' όλην την διαρρεύσασαν εικοσιπενταετίαν. Καθ' όλον το χρονικόν τούτο διάστημα κατά τας επισήμους ταύτας πληροφορίας, εφοίτησαν εις τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία μαθηταί μεν 3.844, μαθήτρια δε 1.540. Εκ τούτων έλαβον πτυχία 475 εξ ων θήλεις 211, εκ των οποίων πάλιν αποφοίτων έδίδαξαν ανά τας διαφόρους σχολάς της Θράκης 98 μεν άρρενες,

26 Βλ. εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, έτος έννατον (sic), περ. Β', φ. 983 (Δευτέρα 5 Ιουλίου 1904), όπου με τον γενικό τίτλο «Μία τεσσαρακονταετηρίς ιερωσύνης», και ειδικότερον «Σκιαγραφία της Α. Π. του Μητροπολίτου Φιλιππουπόλεως κ.κ. Φωτίου Μανιάτου», σε πρωτοσέλιδο κείμενο η εφημερίδα τιμά τον μητροπολίτη για τα 40 χρόνια της ιερωσύνης του. Πολύ γλαφυρά, με τίτλο «Ο Φιλιππουπόλεως Φώτιος», ο Βάρναλης γράφει για τον μητροπολίτη της Φιλιππούπολης Φώτιο και τον θάνατό του σε βαθιά γεράματα, στις συνέχειες των απομνημονευμάτων του, «Όταν ήμουν δάσκαλος» [εφ. *Ανεξάρτητος των Αθηνών*, έτος Β', φ. 590 (2 Ιουλίου 1935), σ. 2].

66 δε θήλεις. Και πλείστας άλλας ωσαύτως ενδιαφερούσας πληροφορίας ανέφερον ο κ. Πρόεδρος, ας ένεκεν του στενού τού χώρου παραλείπομεν. Τας κάπως ίσως ψυχράς διά τους πολλούς ταύτας στατιστικές πληροφορίας επακολουθεί το Θαυμάσιον έργον του Auber *Χορός παρεκκλησίου* ψαλλέν υπό του χορού των μαθητών επιτυχέστατα, το οποίον πάλιν ακολουθεί η *Αλκυστις*, έργον του Gluk (γρ. Gluck) επίσης μεθ' όλης της απαιτουμένης τέχνης και λεπτότητος υπό του ιδίου χορού των μαθητών ψαλέν.

Ήδη, κατά το επίσημον πρόγραμμα καταλαμβάνει το βήμα ο Γυμνασιάρχης κ. Αθ. Φυλακτός εκφωνήσας πανηγυρικών μεστόν αδρών νοημάτων και βαθνουστάτων ιδεών, και όστις διήρκεσε πλέον των τριών τετάρτων της ώρας μεθ' όλην την αδημονίαν τού πλήθους ένεκεν του ακαταπαύστου συνωστισμού και της αυξανούσης θερμότητας. Μετά τον πανηγυρικών δίδεται υπό του ιδίου η λογοδοσία του έτους συμφώνως προς την οποίαν εφοίτησαν εις το Γυμνάσιον καθ' όλον το έτος μαθηταί 154 εξ ων 8 απεχώρησαν εις το μέσον του έτους και 3 απεβλήθησαν· οι τελειόφοιτοι ήσαν 11 εξ ων πάλιν οι 5 δεν προσήλθον εις τας εξετάσεις· εκ των υποληφθέντων (γρ. υπολειφθέντων) 6 παραπέμπεται ο εις εις παρεξέτασιν εις τινα μαθήματα εκ δε των λοιπών 5 οι δύο λαμβάνουσι *λίαν καλώς* και οι τρεις *καλώς*.

Εις τας τρεις Γυμναστικές [Γυμνασιακάς:] του Παρθεναγωγείου τάξεις εφοίτησαν καθ' όλον το έτος 63 μαθήτριά εκ των οποίων 19 ήσαν αι τελειόφοιτοι· εκ τούτων πάλιν μία και μόνη λαμβάνει το *άριστα* το τόσοσ ποθητόν μα και τόσοσ δυσκολαπόκτητον.

Την λογοδοσίαν ταύτην των πεπραγμένων του έτους επακολουθεί η υπό του ιδίου Γυμνασιάρχου αποχαιρετιστήριος προσφώνησις προς τους τελειοφοίτους και τας τελειοφοίτους· ήτο κάτι έκτακτον και αληθινών ωραίων η λαμπρά αύτη αποστροφή πλήρης πρακτικών συμβουλών και νουθεσιών προς τους εγκαταλείποντας τα μαθητικά εδώλια και ριπτομένους εις τον κοινωνικόν στρόβιλον. Ήρесе πολύ το μέρος τούτο του όλου λόγου προ παντός ένεκα του πρακτικού πνεύματος υπό του οποίου διεπνέετο του τόσοσ σπανίου και τόσοσ φειδωλώς παρατηρουμένου εις λόγους παρομοίας περιστάσεως· ο ίδιος Γυμνασιάρχης ωμολόγησε το ατελές και ανεπαρκές συνάμα του καταρτισμού των απολυομένων διά την σημερινήν κοινωνίαν, την απαιτούσαν προς την θεωρητικήν παιδείυσιν (sic, αντί: προς τη θεωρητική παιδείυση) και πρακτικές γνώσεις.

Την ωραίαν προσφώνησιν επακολουθεί το αποχαιρετιστήριον *Άσμα* του Μελδενσώνος (γρ. Μενδελσώνος) υπό των τελειοφοίτων, ψαλέν μετά προφανούς συκνήσεως και ψυχικής ταραχής· επίσης πολύ πολύ ήρесе και το πατριωτικόν άσμα το οποίον εψάλη υπό όλων των μαθητών λίαν επιτυχώς.

Μεθ' όλην την εξάντλησιν των ακροατών εκ των μακρών λόγων των ρητόρων, μεθ' όλην την ανυπόφορον της μεσημβρίας ζέστην, ουχ ήττον διά χειροκροτημάτων γίνεται δεκτή η εις το βήμα άνοδος του εκ Στενιμάχου ποιητού κ. Τζηρίδου απαγγελάντος ωραίων και λίαν επιτυχές διά την περίστασιν ποίημα πλήρες πατριωτικών αποστροφών και ενθουσιωδών στίχων.

Ως κατακλείς τής όλης σεμνής τελετής ταύτης των γραμμάτων εκτελείται ζωηρότατον εμβατήριον υπό της ορχήστρας του Συλλόγου υπό τους μελισταγείς ήχους του οποίου χύνεται όλη εκείνη η ανθρωποπλημμύρα εις την αίθουσαν εν ή ήσαν εκτεθημένα (γρ. εκτεθειμένα) τα εργόχειρα

των μαθητριών τα με μεγάλην λεπτότητα και χάριν απειρασμένα υπό των τρυφερών χειρών των.

Και ούτω η τόσον μεγαλοπρεπής αυτή και επιβάλλουσα τελετή, η αποτελούσα σπουδαίον σταθμόν προόδου τής καθ' ημάς εκπαιδευτικής σταδιοδρομίας, έληξεν εν μέσω συγκινήσεων και χαράς συνάμα· όλοι μίαν ευχήν εξεστόμεν, όπως ευκαρπώτερον (γρ. ευκαρπότερον) και σύμφωνον προς τας απαιτήσεις των σημερινών περιστάσεων αποβή το έργον του Γυμνασίου και εις το μέλλον, διά να δυνηθώμεν και την πεντηκονταετηρίδα να πανηγυρίσωμεν ως σήμερον ευφροσύνως.

Όσα γνωρίζουμε από τη βιβλιογραφία περί προσώπων και πραγμάτων τα μνημονεύει επιβεβαιωτικά η εφημερίδα στο χρονικό της εορτής, παρελαύνουν δε αυτά ζωντανεμένα χάρη στον επικαιρικό λόγο. Εκείνο όμως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι η μετάδοση του κλίματος και του πνευματικού παλμού, στον ρυθμό του οποίου χτυπούσε η καρδιά της ελληνικής κοινότητας, καθώς και η αγάπη στην ελληνική παιδεία τού χειμαζόμενου εκτός συνόρων ελληνισμού. Η Φιλιππούπολη, οι σχολές της, οι σύλλογοι και τα ελληνικά μνημεία της σε λίγα μόλις χρόνια δεν θα υπάρχουν. Και μαζί με αυτά ο πληθυσμός της θα πάρει τον δρόμο της προσφυγιάς, αφήνοντας λαμπρά μνημεία και παράδοση αιώνων πίσω του.

Ο Σωτήριος Αντωνιάδης²⁷ αναφέρει και τους κατά το σχολικό έτος 1900-1901, έτος φοιτήσεως του Βάρναλη, διδάξαντες, πληροφορία που παραπέμπει σε ορισμένους από τους καθηγητές του: Αθ. Φυλακτός, διευθυντής, Κ. Αποστολίδης (ο Κ. Μ. Αποστολίδης, βεβαιωμένα και από άλλες πηγές, υπήρξε καθηγητής του),²⁸ Κ. Αγγελής, Δ. Στέφου, Δ. Στεφανίδης, Χρ. Ακτάρης, επιμελητής, Ν. Τσιγγιρίδης, Φ. Κώτσιος, Α. Μιουδρύ, γαλλικής, Μ. Βαλουζής, Κ. Καλλισθένης, επιμελητής. Οι επιμελητές, όπως βλέπουμε, αναφέρονται στο διδακτικό προσωπικό, ο δε Χρ. Ακτάρης κατείχε τη θέση αυτή από το σχολικό έτος 1899-1900.²⁹ Χρήσιμος, τέλος, για τη λειτουργία των διδασκαλείων και του οικοτροφείου των αρρένων είναι ο κανονισμός τους,³⁰ από τον οποίο αντλούνται πληροφορίες για

27 Βλ. Σ. Αντωνιάδου, «Η ελληνική εκπαίδευσις εν Φιλιππουπόλει...», ό.π., σ. 91. Δυστυχώς, μόνο μέχρι του έτους αυτού, και συγκεκριμένα την 17 Ιουνίου 1901, όταν συνέταξε ο Αντωνιάδης το εν λόγω κείμενο, και πρόεδρος της Εφορείας των Ελληνικών Σχολείων Φιλιππουπόλεως, σώζονται απολογιστικά στοιχεία για τα Ζαρίφεια. Βλ. και σ. 95.

28 Δίδασκε ήδη από το σχολικό έτος 1898-1899 και στη σχολή των Αρρένων και των Θηλέων.

29 Σύμφωνα με τον Κανονισμό των Διδακτηρίων (βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 492-493), ως προς τις υποχρεώσεις των επιμελητών, τριών τον αριθμό (κλυωμένου του διευθυντή τον αντιπροσώπευε ο πρεσβύτερος από αυτούς στη γενική εσωτερική διοίκηση), οι δύο δίδασκαν και στο Ελληνικό Σχολείο, ενώ ο τρίτος διημέρευε στο οικοτροφείο.

30 Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 488-495. Πέραν του σκοπού των Διδακτηρίων, των καθηκόντων κτλ. των μαθητών, ενδιαφέρον για την περίπτωσή μας έχουν τα οριζόμενα για τους εσωτερικούς διατρώμενους στο οικοτροφείο και ιδίως τους υποτρόφους (αρ. 9, σ. 489): για τον αριθμό των υποτρόφων που ανερχόταν στους 10 ετησίως (αρ. 14, σ. 489), «προσλαμβανόμενοι εκ χρηστών οικογενειών, εν αις δεν υπάρχει κληρονομικόν τι νόσημα και διατελούσι τοιούτοι υπό όρους», όπως: α) να διδάξουν σε σχολεία οι προσλαμβανόμενοι από τη Θράκη και τη Βουλγαρία, β) να αριστεύσουν έπειτα από διαγωνισμό που διεξαγόταν το πρώτο 15θήμερο του Σεπτεμβρίου υπό του καθηγητικού συλλόγου των Ζαρίφειων. Η προκήρυξη για την πλήρωση των υπαρχουσών θέσεων γινόταν από τις εφ. της πόλεως, *Φιλιππούπολις* και *Ειδήσεις του Αίμου*,

τις συνθήκες, υπό τις οποίες έζησε ο Βάρναλης εκεί.³¹

Εμπίπτει, επίσης, στη μελέτη μας η ακόλουθη μαρτυρία για την εικοσιπενταετηρίδα των Ζαριφειών, δηλωτική και αυτή της ακμής και της αναγνώρισης της προσφοράς τους. Το ποίημα είναι σύνθεση του Σωτ. Κ. Τζηρίδη και φέρει, εκτός από την υπογραφή του, την τοποχρονολόγηση: «Εν Στενημάχω τη 17 Ιουνίου 1901»:³²

*Σ' αυτή τη Χώρα,
τη γλυκιά Πατρίδα του Ορφέως
που σαν χρυσό μετέωρο
η θεϊκή του τέχνη
έλαμψε κι έδωσε ζωή
στην άψυχή της Φύση
και πρώτα μεις εχύσαμε
το αίμ' απ' την καρδιά μας
θεμέλιο πάντ' ασάλευτο
στην πρόοδο του Κόσμου,
σαν έπεφτε τ' Αγαρηνού
βαρύ το γιαταγάνι
και του Ραγιά επνίγονταν
κάθε παλμός στα στήθη
πάλιν εμείς ανοίγαμε
εμπρός εμπρός στο δρόμο
και στη θερμή μας αγκαλιά
λικνίζαμε με λαύρα
με τα δικά μας όνειρα,
τους πόθους, τις ελπίδες,
τη σπίθα των την Εθνική
στα γείτονα τα πλήθη,
πολιτισμού απόστολοι,
διδάσκαλοι, φωστήρες
από τη θεία Πρόνοια
στα Έθνη ορισμένοι [...]*

*Τα χρόνια τώρα άλλαξαν
και του Ισλάμ η νύχτα
η άχαρη στις λευθεριάς
το φως τ' αγιασμένο
σαν την αντάρα σκόρπισε*

*σου ήλιου τις αχτίδες,
Δροσάτο αγέρι λεύθερο
με χάρι ανεμίζει
Σταυρού σημαία σήμερα
στον Αίμο, στη Ροδόπη
και νόμοι βασιλεύουνε
για όλους – ίσοι όλοι [...]
Κ' εμείς κάτω στον ίσκιο των
μ' αγάπης εις τα στήθη
παλμό, πιστοί στον Άρχοντα
και Πρώτον Φύλακα των
τα χρόνια αυτά με ανοιχτή
καρδιά τα χαιρετούμε
με όλην την πικρή χολή,
που άδικο μας χύνουν
σαν το φαρμάκι μέσα μας
σκληρά οι σύνοικοί μας,
γιατ' είναι χρόνια του Φωτός
και χρόνια της προόδου
και ζυμωμένοι είμεθα
εμείς μ' αυτήν αιώνας [...]*

*Είναι γραφτό στον Κόσμο μας
και στη μεγάλη πλάση,
όσοι Βαγγέλιο προκοπής
εις τους Λαούς σαλπίζουν
βαρύ να σέρνουνε σταυρό
κι ακάνθινο στεφάνι [...]
Μα είναι πάλι και γραφτό
ανάσταση να φέρνει
παντού και πάντα ο σταυρός
και το στεφάνι δόξα.*

αμέσως μετά τις εξετάσεις του σχολικού έτους. Πολύ ενδιαφέροντα, επίσης, για τις συνθήκες διαβίωσης των οικοτρόφων είναι τόσο τα του Γ', όπως και του Δ' κεφαλαίου του Κανονισμού, με τις αυστηρές γενικές διατάξεις του οικοτροφείου. Τέλος, διαφωτιστικές είναι και οι αναφορές για τις υποχρεώσεις των επιμελητών, τρεις τον αριθμό (αρ. 46-50, σ. 493).

31 Κατά το επόμενο έτος 1902, υπήρξαν αλλαγές στον τρόπο διεξαγωγής των ενιαύσιων εξετάσεων [βλ. εφ. *Φιλιππούπολις*, περ. Γ', έτος ΚΕ', φ. 3000 (Πέμπτη 30 Μαΐου 1902), σ. 1]. Από την Εφορεία των Ελληνικών Σχολείων Φιλιππουπόλεως δημοσιεύεται το «Πρόγραμμα των ενιαύσιων εξετάσεων» για το σχολικό έτος 1901-1902. Οι εξετάσεις των Ζαριφειών (σημειωτέον ότι καταργήθηκαν οι προφορικές) ορίστηκαν για τους άρρενες στο διάστημα 5-13 Ιουνίου. Η τελετή και η επίδοση των πτυχίων ορίστηκε στις 23 Ιουνίου. Επανάληψη της ανακοίνωσης έγινε στα φφ. 3001, Σάββατον 1 Ιουνίου 1902, σ. 3, 3002, Πέμπτη 6 Ιουνίου 1902, σ. 3-4, και 3005, Πέμπτη 13 Ιουνίου 1902, σ. 3-4.

32 Εφ. *Φιλιππούπολις*, περ. Γ', έτος ΚΔ', φ. 2867 (Τρίτη 19 Ιουνίου 1901), σ. 1, «Ο εν Βουλγαρία Ελληνισμός και η εικοσιπενταετηρίς των Ζαριφειών εν Φιλ/[ιππου]πόλει (1875-1876 – 1900-1901)».

Στην τόση καταφρόνια μας,
 δεν γέρνουμε κεφάλι
 κ' εις τον αγώνα τον Καλόν
 γοργά θα προχωρούμε [...] *είν'* και για μας η Γη αυτή
 αγαπητή Πατρίδα
 και τύχη μας η τύχη της
 και πόνος ο καημός της.
 Πονούμε την λατρεύουμε
 πώς το παιδί τη Μάνα
 γιατ' είναι Μάνα μας αυτή
 και σπλάγχνα μεις δικά της.
 Αν μας κυκλώνουν σύννεφα
 στο μακρινό μας δρόμο
 τα φώτα των Πατέρων μας
 κι η εθνική μας φλόγα
 είναι φτερά που σχίζουσε
 τον διάπλατο αιθέρα
 όση κι αν δέρνει φοβερή
 νοτιά κι ανεμοζάλη [...]

Πιστοί στις παραδόσεις μας,
 που σέβοντ' οι αιώνες,
 αλλά και εις τους νόμους της
 περήφανοι θα ζούμε
 και σαν νεφέλη πύρινη
 του Έθνους μας τα Φώτα,
 τα άγια, τ' αθάνατα
 αυτού θα διαλαλούμε
 με την ουράνια γλώσσα μας
 όσο βαστάει η Κτίση,
 μ' αυτόν το Φάρο το λαμπρό,
 που έχει δω στημένο
 Πατέρας μεγαλόκαρδος
 του Γένους ο Ζαρίφης,
 μ' αυτόν το Φάρο το χρυσό,
 που τέταρτον αιώνας
 μοιράζει ζωοπάροχη
 στο πνεύμα του Λαού μας
 την ακριβή τη λάμψη του
 και τόσον η αγάπη
 του Μαρασλή ολόψυχα
 θερμή τον στεφανώνει,
 που σε Παλάτι διαλεχτό

Θεμέλιωσε το φως του.

Μας είναι τα Ζαρίφεια
 για μας το άγιο Βήμα
 που λειτουργείτ' αδιάκοπα
 η Εθνική Ιδέα
 και Ιερά Ακρόπολις
 του Γένους τιμημένη
 που μας φυλάγ' ανόθευτα
 τα όνειρά μας όλα,
 αληθινή μας Κιβωτός,
 όπου μπορεί να σώσει
 από βαρύ κατακλυσμό
 αυτή την ύπαρξή μας.
 Για τούτο σήμερα γιορτή
 γιορτάζουμε μεγάλη
 ύμνους τιμής τονίζουμε
 και πλέκουμε στεφάνια [...]
 Γι' αυτό σε κάθε γενεά
 μ' ευλάβεια και λαχτάρα
 μες στην καρδιά ενός Λαού
 που θάνατο δεν έχει
 η μνήμη των ευεργετών
 τρισένδοξη θα μένει
 καθώς είναι αθάνατη
 η τόση αρετή των [...]

Είκοσι χρόνια πέρασαν
 ευλογημένα χρόνια
 κι ακόμα κι άλλ' ατέλειωτα
 θα φεύγουν θα διαβαίνουν
 μα όλα θ' αντικρίζουσε
 εδώ ψηλά πως πρέπει
 περήφανη του Έθνους μας
 την ένδοξη σημαία
 Ειρήνης και πολιτισμού
 διαλαλητή κι εργάτη [...]
 Είναι πηγή αστειρεύτη
 αιώνια η Φυλή μας [...]
 Φως είν' παντού το βήμα της,
 Πρόοδος η ζωή της
 και όλη μεγαλούργημα
 του Πλάστη μες στην πλάση
 [...]³³

33 Εκσυγχρονίσασα με προσοχή την ορθογραφία του ποιήματος. Καθότι το ποίημα ως παράθεμα σημαίνεται στην παρούσα έκδοση με πλάγιους χαρακτήρες, οι ορθοί καταγράφουν την πλαγιογράφηση του πρωτοτύπου και έχουν ιδεολογικό κυρίως χαρακτήρα. Στο ίδιο με το ποίημα φύλλο, στη σ. 3, υπάρχει αναλυτικό ρεπορτάζ για την τελετή, που συμπληρώνει από πλευράς πληροφοριών την ανταπόκριση της εφ. *Ειδήσεις του Αίμου*, την οποία παραθέσαμε.

Θα κλείσουμε με μαρτυρίες του ίδιου του Βάρναλη για την εποχή της φοίτησής του στα Ζαρίφεια. Η πρώτη, αυτοβιογραφικού χαρακτήρα, προέρχεται από τα *Αιολικά Γράμματα*. Εκτός από τη σημασία της για τη μαθητική πολιτεία του, επιβεβαιώνει ότι ο φωτογραφιζόμενος Βάρναλης είναι μαθητής στην προτελευταία τάξη του οκτατάξιου τότε Γυμνασίου:

Τελείωσα την έβδομη τάξη τής «Αστικής Σχολής Αρρένων» του Πύργου στα 1891. Είχα ορφανέψει από πατέρα, όταν είμουνα τεσσάρω χρονών. Ο αδερφός μου μ' έστειλε στα Ζαρίφεια Διδασκαλεία της Φιλιππούπολης να διαγωνιστώ για υπότροφος. Δεν είχα προετοιμαστεί καθόλου. Έλπικα ν' αποτύχω για να ξαναγυρίσω στο σπίτι μου. Μισούσα τα σκολεϊά για το ξύλο που μας δίνανε για το τίποτα. Κι όμως ήρθα πρώτος με 10 στα μαθηματικά και 9 στα ελληνικά (άγνωστο αρχαίο κείμενο). Κι από τότες άρχισε η θλιβερή μου ζωή, αν και σ' όλα τα χρόνια των γυμνασιακών μου σπουδών είμουνα ο πρώτος όλου του Γυμνασίου. Όταν τέλειωσα αριστούχος στα 1902 διορίστηκα δημοδιδάσκαλος στο σχολειό του Πύργου. Δεν πρόλαβα όμως ν' αναλάβω υπηρεσία, γιατί η Κοινότης Βάρνας μ' έστειλε υπότροφο στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Η χαρά μου είτανε μεγάλη. Δεν φανταζόμουνα, πως ανάμεσα στην ιδανική και πραγματική πατρίδα υπήρχε τόση αντίθεση.

Η επόμενη, επίσης αυτοβιογραφική, είναι και πάλι από τα *Αιολικά Γράμματα*:³⁴

Ν' αυτοβιογραφήθω! Δεν υπάρχει πιο δυσάρεστο πράμα απ' το να προκαλείς ο ίδιος τα θλιβερά σου περασμένα, τωρινά (και μελλούμενα!), τη στιγμή που μάταια προσπαθώ να τα διώξω από την ψυχή μου και τη μνήμη μου. Κουράγιο λοιπόν! Πρέπει να γεννήθηκα στα 1883, γιατί βαφτίστηκα στις 14 του Φλεβάρη του 1884. Έχω την επίσημη βεβαίωση της εκκλησίας «Κοίμησις της Θεοτόκου» στον Πύργο της Ανατολικής Ρωμυλίας. Η σημερινή Νότια Βουλγαρία είτανε τότε αυτόνομη τουρκική επαρχία με το όνομα αυτό. Στα γραμματόσημά της μάλιστα υπήρχε γραμμένο με ελληνικά γράμματα «ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ». Ο πατέρας μου ήταν από τη Βάρνα κι η μητέρα μου από την Αγχίαλο. Πρέπει να σημειώσω, πως όλες οι παράλιες πόλεις της χώρας ήσαν σχεδόν ελληνικές με σχολεία, συλλόγους, φιλαρμονικές και δεσποτάδες Έλληνες.³⁵ [...]

Ο Γ. Βαλέτας, στο κείμενό του «Η ζωή και το έργο του Κώστα Βάρναλη»,³⁶ περιλαμβάνει πολλά και διάφορα στοιχεία βιογραφικού χαρακτήρα: Για τον *Ριζοσπάστη* και τους *Νέους Πρωτοπόρους*, όπου έγραφε με ψευδώνυμο (σ. 128) και για τον Κοσμά Μυρτίλο Αποστολίδη που υπήρξε δάσκαλός του στα Ζαρίφεια (σ.

³⁴ *Αιολικά Γράμματα* 25 (1975), Κώστας Βάρναλης, Τα εκατόχρονά του. Αφιέρωμα.

³⁵ Μέχρι του σημείου αυτού δημοσιεύτηκε φωτογραφία αυτόγραφο του Βάρναλη, με την αυτοβιογραφία του, στη *Νέα Εστία* 1163, σ. 18, στο αφιέρωμα στον ποιητή.

³⁶ Βλ. «Κώστας Βάρναλης (ο λογοτέχνης και ο μαχητής)», *Νέα Εστία* 1163 (Χριστούγεννα 1975, αφιέρωμα στον Βάρναλη), σ. 125-154. Και ο Βαλέτας αναφέρει τον Αποστολίδη ως καθηγητή του Βάρναλη, κάνοντας λόγο και για την ποίησή του. Για την ποίηση του Αποστολίδη έγραψε και ο συμπατριώτης του Κλέων Παράσχος. Βλ. «Ανθολογία Θρακών ποιητών των νεωτέρων χρόνων», *Νέα Εστία* 229 (1936), σ. 955-956.

128-129 και 132). Επίσης, αξιόλογα στοιχεία υπάρχουν στις σ. 133-148 και 149-150, σχετικά με την πατρίδα του και τα παιδικά του χρόνια. Ο Βαλέτας μνημονεύει και τον δάσκαλό του στον Πύργο, τον Περικλή Αγγελίδη –και ο ίδιος ο Βάρναλης όμως στα *Φιλολογικά απομνημονεύματά* του διηγείται με γλαφυρό τρόπο ότι ήταν ο δάσκαλος που τον έκανε να πάψει να μισεί το σχολείο· ήταν αυτός που τον έκανε «ξεφτέρι και στα μαθηματικά και στα αρχαία ελληνικά», να παίζει «στα δάχτυλα τη γραμματική και όλους τους κανόνες και τις εξαιρέσεις». Χάρη σ' αυτόν «πρωτόνισσε γιατί «εκατομμύρια παιδιά του λαού σ' όλο τον κόσμο παθαίνουν πνευματική και ηθική άμβλωση με το σκολειό». Σ' αυτόν χρωστούσε και την αγάπη του «για την ποίηση και τη δημοτική γλώσσα». Παραθέτουμε, κλείνοντας, τον αποχαιρετιστήριο ύμνο³⁷ που έψαλλαν από το 1888 οι απόφοιτοι, μελοποιημένον από τον καθηγητή της μουσικής Αδόλφο Gebauer, στην πανηγυρική επίδοση των πτυχίων, σύνθεση επίσης του Σωτ. Τζηρίδη.³⁸

*Των Μουσών των Ελληνίδων,
χαίρε, τέμενος κλεινόν.
Στου Ορφέως την γην λάμπων,
χαίρε, άστρον φαιινόν.*

*Ω του γένους μας στην Θράκη
σέμνωμα ημών κι ελπίς,
καλιά των Πιερίδων,
χαίρε, ιερά κρηπίς.*

*Εις την γην αυτήν, ην νέφη
πολυκέραυν' απειλούν
ν' αμαυρώσουν και νυν σμήνη
φυλής ξένης πλημμυρούν.*

*Από σου και η καρδιά,
ην θερμαίνει ζωηρά
της ευγνωμοσύνης φλόγα.
Σχολή, χαίρε, ιερά.*

³⁷ Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδου, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία...*, ό.π., σ. 495.

³⁸ Ο Τζηρίδης, όπως φαίνεται, ασχολήθηκε με την ποίηση, δημοσιεύοντας σποραδικά ποιητικές συνθέσεις του στην εφ. *Φιλιππούπολις*. Βλ., για παράδειγμα, το ποίημά του «Η Γρύνια μας» (sic), στο φ. 3022 (25 Ιουλίου 1902), σ. 3. Ευχαριστίες οφείλω στον φίλο ερευνητή κ. Σπύρο Παππά για την πολύτιμη βιβλιογραφική συμβολή του και την πρόθυμη βοήθειά του.

Dor de ducă, dor de ducă, dor de ducă¹... ο Γιώργος Σεφέρης στη Ρουμανία²

Γιώργος Κωστακιώτης
Λέκτορας
INALCO

ABSTRACT

In 1939, on the eve of World War II, George Seferis paid two visits to Romania as a member of the Greek diplomatic mission during the Balkan Accords held in Bucharest. While not working in his diplomatic capacity, the poet had the opportunity to travel to various parts of the country, visit cities and meet locals.

In the *Days* of Seferis, the declining atmosphere of political conferences is experienced as something unfamiliar and as an alienation that leads man and consequently the whole world to an extreme individualism. In the same spirit, Romania, seen not only as the center of the Balkans but also as the epicenter of a faltering Europe, becomes the scene of a tragic troupe. The poet becomes the social consciousness that seeks a way out of a world that heads to death.

By re-reading George Seferis' thoughts on the country and his impressions of the people, we will try to understand how the heavy political climate of the now inevitable war and the poet's negative psychology find suitable ground in Romania to contribute to one of the most creative periods of the poet.

Ο Γιώργος Σεφέρης το 1939, τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πραγματοποίησε δύο επισκέψεις στη Ρουμανία ως μέλος της διπλωματικής αποστολής της Ελλάδας στα πλαίσια των εργασιών της Βαλκανικής Συνεννόησης που έλαβαν χώρα στο Βουκουρέστι. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της τακτικής Συνόδου του Συμβουλίου της Συνεννόησης από τις 20 ως τις 22 Φεβρουαρίου στην οποία ο ποιητής, ως Διευθυντής εξωτερικού Τύπου και Τουρισμού, συνόδευε τον Πρωθυπουργό και Υπουργό Εξωτερικών Ι. Μεταξά. Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε μόλις δύο μήνες αργότερα, το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου, με την ευκαιρία της Δ΄ Διάσκεψης Βαλκανικού Τύπου της οποίας οι εργασίες διεξήχθησαν παράλληλα με την Στ΄ Σύνοδο του Οικονομικού Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης.

1 «Καημός της απόδρασης», μτφρ. Γιώργος Σεφέρης.

2 Το παρόν μπορεί να διαβαστεί ως συνέχεια του άρθρου «Το Άλογο της Μολδοβλαχίας» του Γιώργου Σεφέρη», Γ. Κωστακιώτης, «Le Cheval de Moldovalachie de Georges Seféris», *Cahiers balkaniques* 42 (Μάιος 2014). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://doi.org/10.4000/ceb.4880> (τελευταία πρόσβαση 07/07/2020).

Ενώ για την πρώτη ολιγοήμερη παραμονή του στο Βουκουρέστι οι σκέψεις του ποιητή ξεπερνούν μόλις μια σελίδα, στη δεύτερη επίσκεψη, κατά την οποία ο Σεφέρης είχε την ευκαιρία να παραμείνει δύο εβδομάδες και να ταξιδέψει σε διάφορες περιοχές και πόλεις της χώρας, οι παρατηρήσεις φτάνουν τις έξι σελίδες. Το ύφος είναι αρνητικό και κριτικό, η φράση πυκνή και τηλεγραφική. Οι σημειώσεις αυτές συμπεριλήφθηκαν στον Γ' τόμο του ημερολογίου του.

Κατά τη δεύτερη μάλιστα επίσκεψη του, ο ποιητής συνέθεσε και το «Σκίτσο για το Άλογο της Μολδοβλαχίας».³ Πρόκειται για ένα μάλλον μακροσκελές ποίημα –συγκρινόμενο με άλλα έργα του Σεφέρη– που ποτέ δεν αποτέλεσε μέρος συλλογής όσο ο ποιητής ζούσε. Ο Σεφέρης το παρουσίασε ως σχεδιάσμα, με τον όρο «σκίτσο» και δημοσιεύτηκε μόνο στο ημερολόγιό του με ημερομηνία 19 Μαΐου 1939. Το ποίημα κυκλοφόρησε το 1976, μετά τον θάνατο του Σεφέρη, με κάποιες μικροδιορθώσεις, χωρίς τον χαρακτηρισμό «σκίτσο» στον τίτλο αλλά με τον υπότιτλο «σχεδιάσμα του Μαθιού Πασχάλη», πάντα όμως με την ίδια ημερομηνία, στη συλλογή *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β'.*

Με τις πρώτες κιάλας λέξεις, ο Σεφέρης φαίνεται πολύ αρνητικός και δυσανεκτός, ίσως και ψυχολογικά πιεσμένος από το αποτέλεσμα της Διάσκεψης στο Βουκουρέστι. Υπογραμμίζει την απουσία ανθρωπίνων αισθημάτων, ενώ κάνει λόγο για μηχανές που εκτελούν εντολές. Χωρίς να αρνείται ότι αποτελεί μέρος αυτού του κόσμου, προσπαθεί να κρατήσει αποστάσεις. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι στο ημερολόγιό του, ο Σεφέρης αποσιωπά το όνομα του Μεταξά τον οποίο, όπως προαναφέραμε, συνοδεύει. Κυριαρχούν αισθήματα λύπης και πλήξης που ο ποιητής χωρίς περιστροφές χαρακτηρίζει με τη λέξη «βαρεμάρα».

Αυτή η ατμόσφαιρα απαισιοδοξίας, καθώς και οι επιφυλάξεις για την επιτυχία αυτών των διπλωματικών συναντήσεων, διατυπώνονται από τον ποιητή πριν ακόμη φτάσει στην Ρουμανία. Ήδη την 19^η Φεβρουαρίου, όντας ακόμη στο πλοίο, πριν καν περάσει την Κωνσταντινούπολη, παραθέτει στίχους του Βίκτωρος Ουγκώ: «Πώς, έλεγαν, με τις βάρκες μας θα γλιτώσουμε από τους αλγκαζίλ;».⁴ Η έφιππη ισπανική αστυνομία «αλγκαζίλ», παραπέμπει στα δικτατορικά καθεστώτα που κυβερνούν τα Βαλκάνια και την Ευρώπη. Ενώ οι «βάρκες» αναφέρονται στα πενιχρά μέσα που οι λαοί διαθέτουν για αντίσταση. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στη συνέχεια του ποιήματος του Ουγκώ ακολουθεί ως απάντηση η προτροπή «Κοπηλατήστε»⁵ που λειτουργεί σαν αγωνιστικό κάλεσμα εκφράζοντας μια κάποια αισιοδοξία, που όμως ο Σεφέρης παραλείπει.

Η τόσο αρνητική ατμόσφαιρα της Διάσκεψης δημιουργεί μια εξαιρετικά άσχημη διάθεση που αντανakλάται σε όλες τις σελίδες που αφορούν τη παραμονή του στη Ρουμανία και στα δυο ταξίδια. Ο ποιητής χωρίς καμία πρόθεση να κρύψει τα αισθήματά του, αποφεύγει να ωραιοποιήσει την κατάσταση ή να φανεί

³ Το ποίημα παρατίθεται ολόκληρο και σε γαλλική μετάφραση, Βλ. Γ. Κωστακιώτης, «Le Cheval de...», ό.π.

⁴ Comment, disaient-ils, avec nos nacelles fuir les alguazils?, «Autre guitare», συλλογή *Condition Humaine* του Victor Hugo.

⁵ «–Ramez, disaient-elles».

διακριτικός και λεπτολόγος. Όχι μόνο σε περιγραφές του τόπου αλλά ακόμη και για τους ανθρώπους, σε μια έξαρση κριτικής ματιάς, περιγράφει τους Ρουμάνους σαν «λαό βαρύ και αλαφρόμυαλο».⁶ Σημειώνει χαρακτηριστικά, «Δυσκινησία στη σκέψη. Το γυαλιτερό, το χτυπητό, η γρήγορη απόλαυση τούς τραβά, όπως το φως τα έντομα του καλοκαιριού».⁷ Ο λόγος του είναι γρήγορος, η φράση κοφτή και σύντομη, ο τόνος κριτικός, τα συναισθήματα, ούτε λίγο ούτε πολύ, επιθετικά.

Το Βουκουρέστι

Έτσι το πρώτο πρόσωπο που παρουσιάζει, η πρώτη εικόνα που μας δίνει είναι μια «άσκημη γεροντοκόρη υπάλληλος» που «μοιράζει» –το ρήμα σε χρόνο ενεστώτα– «το επίθετο frirouille δεξιά και αριστερά». Το επίθετο παρατίθεται γαλλικά στο κείμενο του ημερολογίου και σημαίνει «παλιάνθρωπος»⁸ ή ακόμη και «ρεμάλι».⁹ Είναι σαφές ότι ο ποιητής είναι βαθιά επηρεασμένος από το γεγονός ότι η επικράτηση των εθνικιστικών στοιχείων από το 1938 στην ρουμανική πολιτική σκηνή και η συνεχής διολίσθηση της χώρας προς τον Άξονα με την παραχώρηση διευκολύνσεων στη Γερμανία και στην Ιταλία κατέστησαν τη Ρουμανία αναξίπιστο εταίρο της Βαλκανικής Συνεννόησης.¹⁰ Ξεχωρίζει λοιπόν και κρατάει αυτή τη φυσιογνωμία γιατί, όπως σημειώνει, είναι «επαναστατημένη για όλα και εκφράζεται άφοβα για τις αηδίες του τόπου της».¹¹ Ενθουσιάστηκε τόσο μαζί της, που την επόμενη μέρα της έστειλε ένα κουτί σοκολάτες.¹²

Στο ίδιο πνεύμα, κατά την επίσημη υποδοχή των συνέδρων στο παλάτι, ο ίδιος ο βασιλιάς, ως απόλυτη έκφραση της εξουσίας, παρουσιάζεται σαν «βαστάζος σε λιμάνι».¹³ Από τον Κάρολο Α', παρόντα μέσω του έφιππου αγάλματός του μπροστά στο ανάκτορο μέχρι τον Κάρολο Β' του ημερολογίου, που παγιδευμένος στη δικτατορία αδυνατεί να επιβληθεί, ο ποιητής βλέπει την κατάπτωση και αισθάνεται το πολιτικό αδιέξοδο. Εκφράζει την αποδοκιμασία του ασκώντας ζωνήρη κριτική στο πολιτικό σύστημα και στους ανθρώπους που το υπηρετούν. Επιχειρεί ένα *ενώπιος ενωπίω* μεταξύ των δύο βασιλιάδων, βάζοντας την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του μπροστά στις ευθύνες της, μπροστά στην Ιστορία.¹⁴ Έτσι φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίσει τον βασιλιά «ανόητο». Γαλλικά μέσα στο κείμενο, «*Quel idiot, ce roi!*».¹⁵ Σ' αυτόν τον χαρακτηρισμό προσδίδεται

6 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, Αθήνα 1977: Ίκαρος, σ. 111.

7 Ο.π.

8 Α. Τσουκανάς, *Γαλλο-Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1986: Κακουλίδης, σ. 269.

9 Θ. Ροσγοβάς, *Νέο Γαλλοελληνικό Λεξικό με Φωνητική*, Πάτρα 1994: Publications Helléniques, σ. 286.

10 Γ. Γεωργής, *Η Κωνσταντινούπολη του Γιώργου Σεφέρη*, Αθήνα 2004: Καστανιώτης, σ. 45.

11 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 111.

12 Ο.π.

13 Ο.π., σ. 112.

14 Γ. Κωστακιώτης, «Le Cheval de...», ό.π.

15 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 111.

έναν τόνο τραγικός, ίσως και ειρωνικός προερχόμενος από το στόμα ενός τούρκου, συναδέλφου του Σεφέρη. Έξω από το παλάτι, η εμβληματική οδός Νίκης, Calea Victoriei, που ενσαρκώνει από μόνη της την ιστορία του Βουκουρεστίου και την ενότητα της Ρουμανίας, αναφέρεται στην τελική νίκη του Καρόλου Α' εναντίον των Τούρκων.

Στο ποίημα που ακολουθεί, το «Σκίτσο για το Αλογο της Μολδοβλαχίας», ο βασιλιάς βρίσκεται σε κατάσταση ύπνου η οποία ως *locus Sefericus* είναι στενά συνδεδεμένη με την αρρώστια και τον θάνατο. Μάλιστα, ο βασιλιάς πάνω το έφιππο άγαλμά του περιγράφεται ως «νεκρός» στην έκδοση του 1976 και ως «πεθαμένος» στις σελίδες του ημερολογίου του. Η παθητική μετοχή του ρήματος υπογραμμίζει μια συνεχή πραγματικότητα χωρίς επιστροφή.¹⁶

Μιλώντας ο ποιητής για τη συναυλία στο παλάτι προς τιμήν των συνέδρων, κάνει λόγο για ένα «κόσμο τελετουργικά κενό»¹⁷ και αναφέρεται ανοιχτά στον «θάνατο» που τον διακατέχει. Λίγες μέρες αργότερα, στις 10 Απριλίου, αμέσως μετά την επίθεση της Ιταλίας στην Αλβανία, ο ποιητής υπογραμμίζει ότι «ζούμε σε μια εποχή γενικής υπνοβασίας».¹⁸ Όλες αυτές οι εικόνες επαναλαμβάνονται και στο τέλος του ποιήματος, όπου η τελετουργία ολοκληρώνεται με μια «νεκρική πομπή [...] της νοσηρής ζωής του πρόσκαιρου κόσμου»,¹⁹ ενός κόσμου δηλαδή του οποίου το τέλος έχει ήδη ανακοινωθεί, ενός κόσμου εύθραυστου, εφήμερου. Στην έκδοση του 1976 ο «πρόσκαιρος κόσμος» αντικαταστάθηκε από τον στίχο «πρόσκαιρα σκηνοθετημένου κόσμου», αναφερόμενος κατευθείαν στη δεξίωση του παλατιού.

Αυτή την ίδια εικόνα την χρησιμοποιεί και στην αρχή του ποιήματος μιλώντας για «λοφίο»²⁰ που ως σύμβολο της παρηκμασμένης βασιλείας προσδίδει ένα τόνο περιπαικτικό και του επιτρέπει όχι μόνο να στηλιτεύσει το πολιτικό σύστημα αλλά και να διακωμωδήσει μια κατάσταση που αρκείται σε πρωτόκολλα και τελετές χωρίς βάθος. Η Catherine Durandín μέσα από το βλέμμα του Paul Morand σχολιάζει μια παρόμοια τελετή κάνοντας λόγο για «τελετουργικό νεοπλουτισμό», διερωτώμενη «ποιο ήταν το νόημα μιας τέτοιας τελετής που γοητεύει χωρίς να πείθει».²¹ Την απάντηση δίνει ίσως ο ίδιος ο Σεφέρης, παραθέτοντας τον Maurice Barrés, γαλλικά μέσα στο κείμενο, «L'action console de tout [...]. L'action, celle qui nous empêche de penser nous tue».²² Η δράση παρηγορεί για τα πάντα. Η δράση που μας εμποδίζει να σκεφτούμε, μας σκοτώνει.

¹⁶ Γ. Κωστακιώτης, «Le Cheval de...», ό.π.

¹⁷ Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 111.

¹⁸ Ό.π., σ. 114.

¹⁹ Ό.π., σ. 122.

²⁰ Ό.π., σ. 121.

²¹ «Quel sens revêt cette mise en scène qui séduit sans convaincre?», C. Durandín, *Histoire des Roumains*, Paris 1995: Fayard, σ. 283.

²² Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 110, 111.

Το μόνο θετικό στοιχείο σ' αυτόν τον αποπνικτικό κόσμο του θανάτου είναι ένας πίνακας του Θεοτοκόπουλου που εικονίζει τη Γέννηση. Το σχόλιο για το έργο αυτό είναι η τελευταία σημείωση σχετικά με το πρώτο ταξίδι στη Ρουμανία και φαίνεται πραγματικά να λειτουργεί σαν διέξοδος, σαν «ένα μεγάλο κρίνο», λέει χαρακτηριστικά ο ίδιος, «που ανέβαινε στους ουρανούς». Καθώς παρακολουθεί τη συναυλία, η ματιά του αιχμαλωτίζεται από τον πίνακα που βρίσκεται «πέρα από την ορχήστρα». Η φράση του είναι αποκαλυπτική, «απ' όλα αυτά, ένα πράγμα, ξεχωριστό, μόνο απρόσβλητο, μια Γέννηση του Θεοτοκόπουλου».²³ Το έργο του Ελ Γκρέκο δημιουργεί συμβολικά μια ρήξη με την πραγματικότητα έτσι όπως την βιώνει ο ποιητής. Ο Θεοτοκόπουλος γίνεται μια γέφυρα για να μεταφέρει την τραγική συνείδηση του πολιτισμένου κόσμου σ' ένα χώρο ουτοπικής απολύτρωσης, τον «ουρανό».

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Θεοτοκόπουλος επανέρχεται στην σκέψη του ποιητή όταν λίγο αργότερα περιηγούμενος τη Ρουμανία θα βρεθεί στην Τρανσυλβανία. Σαν να ήθελε ο Σεφέρης να εξορκίσει το κακό που έρχεται από την Κεντρική Ευρώπη, αναφέρεται στους «Σαράντα Μάρτυρες» του Ελ Γκρέκο.

Ο Γιάννης Ψυχοπαίδης μιλάει για τον τραγικό θρίαμβο του υποκειμένου και για την αποδοχή της μοναχικότητας και της μοναξιάς του κόσμου που έρχεται.²⁴ Ας μην ξεχνάμε ότι το έργο του κρητικού ζωγράφου έχει ήδη απασχολήσει τον ποιητή. Το 1932, ο Σεφέρης δημοσιεύει τη *Στέρνα* παραθέτοντας Θεοτοκόπουλο.²⁵ Ο κόσμος των δογματικών απαγορεύσεων, των δεισιδαιμονιών και των προκαταλήψεων από τον οποίο ελευθερώνεται ο ζωγράφος ταυτίζεται με τον άρρωστο κόσμο των δικτατοριών από τον οποίο βιάζεται να αποδράσει ο Σεφέρης.

Περιήγηση στη Ρουμανία

Αν η *άσκημη γεροντοκόρη* που προαναφέραμε ανοίγει την περιγραφή για την πόλη του Βουκουρεστίου, μια άλλη γυναίκα δίνει τον τόνο για τα αισθήματα που κυριεύουν τον ποιητή στις επισκέψεις του στην υπόλοιπη χώρα. Πρόκειται αυτή τη φορά για την ανηψιά ενός γνωστού γέρου Ρουμάνου που την παρουσιάζει ως «την πιο παγερή γυναίκα» που γνώρισε ποτέ. Την περιγράφει αρνητικά, με τόνο αδιαφορίας και απόρριψης, χαρακτηρίζοντάς την «μονοκόμματη, περήφανη, περιφρονητική».²⁶ Η γυναίκα αυτή βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα της «φρέσκιας Σκανδιναβής», συζύγου του καπετάνιου του πλοίου με το οποίο ο Σεφέρης έφτασε στην Κωνσταντζα, η οποία έχει «θαυμάσιο σώμα» και παρουσιάζεται σαν «το μόνο ζωντανό σημείο».²⁷ Πραγματικά θα είναι το μόνο θετικό σχόλιο και για

23 Ο.π., σ. 112.

24 Γ. Ψυχοπαίδης, *Νόστος*, Αθήνα 2009: Κέδρος, σ. 179.

25 Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα 1992: Ίκαρος, σ. 33.

26 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 123.

27 Ο.π., σ. 109.

τα δύο ταξίδια του. Δεν θα ήταν άστοχο να παραλληλιστεί η γυναίκα αυτή με την στάση των Σκανδιναβικών χωρών κατά τον Β΄ Παγκόσμιο.

Η παγερότητα της γυναίκας αυτής –επανερχόμαστε στην ανηψιά του Ρουμάνου– αντανακλάται στη γεωγραφία της χώρας. Οι μεγάλες πεδιάδες που διασχίζει ο Δούναβης γίνονται, τρόπον τινά, η προέκταση της ανιαρότητας της ανηψιάς. Έτσι ο Σεφέρης κατά τη διάρκεια μιας κρουαζιέρας από το Γιούργεβο στο Γαλάτσι και στη Βραϊλα, μιλώντας για τις όχθες του ποταμού και το ρουμανικό τοπίο επιμένει σε μια μονοτονία δίχως προηγούμενο. Η μονοτονία είναι τόσο μεγάλη που του προκαλεί έκπληξη. Ο ποιητής αντιστρέφει τους όρους και φτιάχνει μια «μονοτονία που ξαφνιάζει». Μαγεμένος πια, επιστρατεύει τις αισθήσεις, βρίσκει καταφύγιο σ' έναν άλλο κόσμο, σε μια νέα διάσταση, εξωπραγματική. Πρόκειται για μια «μελωδική γραμμή διαδοχής, βυθισμένη σ' ένα κίαρο σκούρο που σέρνεται κατάχαμα σαν αναθυμίαση».²⁸ Η ακοή, η όραση, η αφή, η όσφρηση συγχέονται σε μια μοναδική σύνθεση. Ο ποιητής μεταμορφώνεται σε ζωγράφος. Ωστόσο, επιμένοντας στις αντιθέσεις, χαρακτηρίζει τη σύνθεση αυτή «διαλυτική», που θα τον οδηγήσει στην τρέλα αν μπορούσε να είναι οριστική.²⁹

Εξαιρετικά ενδιαφέρουν σταθμός του ταξιδιού του Σεφέρη είναι το Σιμπιού, ακριβώς το επίκεντρο της Τρανσυλβανίας, στο οποίο αποκρυσταλλώνεται όλη η παρακμιακή-πολεμική ατμόσφαιρα της κεντρικής Ευρώπης. Από την πόλη αυτή στο ημερολόγιο του ποιητή δεν βρίσκουμε παρά μόνο ένα καμπαρέ ονόματι «Χαβάι», ένα κέντρο αγοραίου έρωτα με αντίτιμο 40 λεί, «χωρίς το rouboire»,³⁰ όπως σημειώνει ειρωνικά. «Κυριαρχεί μια ελεεινή ατμόσφαιρα σάρκας και μια παγερή ερημιά [...] μια βαριά ατμόσφαιρα λουλουδιών και πρόστυχου μυρωδικού που έκοβε την ανάσα».³¹ Ο ιδρώτας και το χαρτονόμισμα που εκφράζουν την έσχατη προδοσία και την υποβάθμιση του ανθρώπου, στο σεφερικό κόσμο προμηνύουν το κακό. «Πέφτουν ολοένα σήμερα νομίσματα»,³² θα γράψει για την Κωνσταντινούπολη, «Έπεσαν τα νομίσματα»,³³ θα πει για την Κύπρο. Σ' αυτές τις παρατηρήσεις φαίνεται να επαναλαμβάνει και πάλι στίχους που μόλις έχει συνθέσει για το «Άλογο της Μολδοβλαχίας»:

*μέσα στις κεντητές ρεκλάμες που ανάβουν και σβήνουν
μέσα στα κουρασμένα λαγόνια των γυναικών
αυλάκια του έρωτα τελματωμένα
μέσα στα πυρωμένα λάστιχα και τους αχνούς των αυτοκινήτων...³⁴*

²⁸ Ο.π., σ. 123.

²⁹ Ο.π.

³⁰ Ο.π., σ. 125.

³¹ Ο.π.

³² Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, ό.π., σ. 166.

³³ Ο.π., σ. 237, επίσης για την Κύπρο «οσμίζουνταν παντού φλουριά και μας επούλησε», σ. 244.

³⁴ Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ΄*, ό.π., σ. 123, και από το *Cahiers Balkaniques*.

Αυτές τις ίδιες εικόνες ο ποιητής θα τις επαναλάβει λίγο αργότερα, στις *Μέρες τ' Απρίλη '43*, και ο Στρατής Τσίρκας θα τις συνδέσει κατευθείαν με τον ξεσηκωμό του ελληνικού στρατού στη Μέση Ανατολή και την πτώση του Κανελόπουλου.³⁵

Αυτή την απόλυτα παρακαμιακή ατμόσφαιρα ο Σεφέρης την παραλληλίζει άμεσα και με το κάστρο του Μπραν, κοντά στο Μπράσοβο. «Το καμπαρέ Χαβά», σημειώνει, «κατά βάθος, δεν είναι πολύ-πολύ μακριά από το βασιλικό κάστρο του Μπραν».³⁶ Ο ποιητής υπογραμμίζει, από την είσοδο κιόλας, την «δυνατή γυναικεία ατμόσφαιρα» του χώρου, προφανώς αναφερόμενος στο γεγονός ότι το κάστρο είχε δωρηθεί το 1920 στη βασίλισσα Μαρία, η οποία το μετέτρεψε σε θερινή κατοικία και με τη σειρά της το κληροδότησε στην πριγκίπισσα Ιλεάνα. Ενώ τα σχόλια του επισκέπτη περιορίζονται στη μάλλον γενικόλογη και αδιάφορη παρατήρηση «χωριάτικα έπιπλα κι αλαφρά κρετόνια», το βλέμμα του σταματάει στη *Vita Nuova*, το γνωστό έργο του Δάντη στο οποίο η αγάπη του ποιητή για την Βεατρίκη καθίσταται χίμαιρα. Το αποτέλεσμα είναι η προσκόλληση στην ψυχή μιας γυναίκας που δεν υπάρχει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η φαντασματική παρουσία της βασίλισσας στο κάστρο δημιουργεί τις ίδιες εντυπώσεις με την επίσημη βασιλική τελετή στο παλάτι της πρωτεύουσας. Έτσι με τη σειρά μας μπορούμε να δούμε το κάστρο αυτό ως τη συνέχεια του παλατιού του Βουκουρεστίου, όπου ο βασιλιάς παρών στο χώρο αλλά απών από την ανάληψη ευθυνών δεν είναι παρά ένα φάντασμα. Ο Σεφέρης θα γράψει στο ποίημα του για «τους δύο βασιλιάδες: τον ένα που κατοικεί το μπρούτζινο αποτύπωμά του (είναι ο Κάρολος Α') / τον άλλο που κατοικεί το σάρκινο αποτύπωμά του (αναφερόμενος στον Κάρολο Β')».³⁷

Στον ίδιο ακριβώς τόνο, σημειώνει ότι από ένα παράθυρο του Μπραν, το οποίο περιγράφει ως «παράθυρο-πολεμίστρα», ασφαλώς αναφερόμενος στον επικείμενο πόλεμο, βλέπει «ένα μαύρο κύκνο ολόμονο»,³⁸ που επίσης λειτουργεί ως σύμβολο κακών οιωτών στο έργο του Σεφέρη. Στην «Απόφαση της λησμονιάς» σημειώνει «τους κύκνους (που) γλιστρούν σ' ένα λιγνό λεπίδι»,³⁹ ενώ στην Ελένη μιλάει για «τους ποταμούς που φούσκωναν μες τη λάσπη το αίμα για [...] το πούπουλο ενός κύκνου».⁴⁰ Ενώ μόλις δύο φράσεις παρακάτω, το μόνο που ξεχωρίζει μέσα στη νύχτα είναι τα μάτια των αλόγων, «που σ' αντιπερνούν», όπως σημειώνει πολύ χαρακτηριστικά και «ανάβουν ξαφνικά σαν κλεφτοφάναρα». Για τον ποιητή το άλογο γίνεται το σημάδι της αδυναμίας του ανθρώπου μπροστά στο άγνωστο, μιας δύναμης που ο άνθρωπος δεν μπορεί να ελέγξει. «Το Άλογο της Μολδοβλαχίας» δεν στοιχειώνει μόνο το Βουκουρέστι αλλά χαρακτηρίζει ολόκληρη τη Ρουμανία.

Με το ίδιο αρνητικό βλέμμα, μεταξύ αδιαφορίας και απόρριψης βλέπει τη Σινάια. Τα σχόλιά του είναι αφοπλιστικά, περιγράφει το μουσείο της σαν «καμήλα

35 Στ. Τσίρκας, «Μια Αποψη», στον τόμο *Για τον Σεφέρη: Τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Αθήνα 1981 (1961): Ερμής, σ. 241-349.

36 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 125.

37 Ό.π., σ. 121.

38 Ό.π., σ. 125.

39 Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, ό.π., σ. 183.

40 Ό.π., σ. 241.

φορτωμένη με σφουγγάρια σε ποτάμι».⁴¹ Αντίθετα στο γειτονικό Μπράσοβο, που το σημειώνει και με το ελληνικό όνομα Στεφανούπολη, ο ποιητής ξεχωρίζει δύο κόσμους. Ο ένας μέσω της ελληνικής εκκλησίας που «ξάφνιασε» τον ποιητή με το ύφος του 18^{ου} αιώνα. Ο άλλος με την περίφημη «λουθηρανική Μαύρη εκκλησία», που είναι γεμάτη με χαλιά από τα караβάνια της Ανατολής.⁴² Περίτεχνα ο Σεφέρης αντιπαραβάλλει αυτούς τους δύο κόσμους αντιστρέφοντας τα στερεότυπα. Από τη μια μεριά ο 18^{ος} αιώνας ως σύμβολο των ελληνικών φώτων παραπέμπει στους αγώνες για ελευθερία, από την άλλη ο λουθηρανικός κόσμος, ως η κατεξοχήν γερμανική σκέψη, ταυτίζεται με τη φορτωμένη ανατολίτικα χαλιά *Μαύρη* εκκλησία υπογραμμίζοντας έτσι την διολίσθηση της Κεντρικής Ευρώπης προς κόσμους ξεπερασμένους και σκοτεινούς, εν ολίγοις προς τον πόλεμο.

Περισσότερη οικειότητα φαίνεται να νιώθει ο Σεφέρης στο Γαλάτσι και στη Βραϊλα, παρόλη τη βροχή και τη λάσπη, όταν αφήνει το ποταμόπλοιο-ξενοδοχείο για να περιηγηθεί με μικρές βάρκες στα κανάλια του Δούναβη. Φαίνεται ότι πρόκειται για περιοχές πραγματικά αγροτικές και φτωχές, που θα χαρακτηρίζαμε ακόμα και πρωτόγονες, σχολιάζοντας τους όρους «πιρόγα» ή «μονόξυλο» που χρησιμοποιεί για να περιγράψει τις βάρκες.⁴³ Μιλάει για λασπόσπιτα και βλέπει τους ανθρώπους σαν μέρος της χλωρίδας του τόπου.⁴⁴ Ωστόσο η ομίχλη δεν τους επιτρέπει να προχωρήσουν.

Συμπέρασμα

Στις σελίδες αυτές του ημερολογίου του Σεφέρη είναι σαφές ότι πίσω από την απόρριψη της Ρουμανίας κρύβεται η αγωνία για τον πόλεμο που έχει ήδη αρχίσει. Ο ποιητής με πρόσχημα το έφιππο άγαλμα του βασιλιά και το παλάτι του Βουκουρεστίου μας μεταφέρει στο κέντρο μιας άρρωστης πολιτικής εξουσίας. Η Ρουμανία, πέρα από κέντρο των Βαλκανίων, με την ευκαιρία της Διάσκεψης, μετατρέπεται συμβολικά σε μικρογραφία της Ευρώπης που παραπαίει κάτω από δικτατορικά καθεστώτα και οδηγείται προς τον πόλεμο.

Κατά την παραμονή του στο Βουκουρέστι, ο Σεφέρης το μόνο μνημείο της πρωτεύουσας που αναφέρει πέρα από το παλάτι είναι το περίφημο μοναστήρι του Βακαρεστίου, ίδρυμα του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Οι δύο ελληνικές επιγραφές που τραβούν το ενδιαφέρον του αναφέρονται η μία σε πηγή δροσερού νερού που καλεί τους πιστούς να ξεδιψάσουν, ενώ η άλλη είναι επιτάφια και κάνει λόγο για ειρηνικό θάνατο και αιωνιότητα.⁴⁵ Αν και ο ποιητής σημειώνει ότι το μοναστήρι είχε μετατραπεί σε φυλακή –ας θυμίσουμε ότι σήμερα δεν υπάρχει– οι ελληνικές αυτές αναφορές μοιάζουν σαν μια αντίδραση στην θανατηφό-

41 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 124.

42 Ο.π.

43 Αυτό παράλληλα παραπέμπει στους στίχους του Βίκτωρος Ουγκώ, ο οποίος για τις βάρκες χρησιμοποιεί τον όρο «nacelles» που σημαίνει «βάρκα χωρίς καρίνα», αλλά και «καλάθι».

44 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 123.

45 Ο.π., σ. 120.

ρο ατμόσφαιρα που προδιαγράφει τον επικείμενο πόλεμο και δίνουν μια ύστατη ελπίδα ζωής, ζωής πέρα από τον θάνατο.

Στην ίδια προοπτική η σύνθεση του Jean Cocteau «Madame Eurydice Reviendra Des Enfers», δηλαδή η Κυρία Ευρυδίκη θα επιστρέψει από τον Άδη (από τον άλλο κόσμο), που φτιάχνει την ακροστιχίδα MERDE, γαλλιστί στο κείμενο, που σημαίνει κυριολεκτικά «σκατά», λειτουργεί σαν το αποκορύφωμα της ειρωνίας και γίνεται ένα κάλεσμα για ζωή, για ανάσταση, και εκφράζει μια κρυφή ελπίδα του Σεφέρη. Δυστυχώς όμως, σ' ένα τόνο πολύ πιο σαρκαστικό ο ποιητής θα σημειώσει στο ποίημα που ακολουθεί «Το Άλογο της Μολδοβλαχίας», στην έκδοση του 1976, ότι «Le cheval n'a pas dit MERDE», το άλογο δεν είπε «σκατά», με άλλα λόγια, η Κυρία Ευρυδίκη δεν γύρισε από τον Κάτω κόσμο, η ανάσταση δεν έλαβε χώρα. Ήδη, όπως σημειώσαμε, η Ιταλία επιτέθηκε στην Αλβανία.

Τα αισθήματα φυγής από αυτόν το κόσμο που κατακλύζουν τον ποιητή εκφράζονται τελικά με την απελπιστικά μονότονη, επαναλαμβανόμενη φωνή της παγερής κοπέλας στο κατάστρωμα του πλοίου στο Δούναβη, «Dor de ducă, dor de ducă, dor de ducă».⁴⁶ Ο ίδιος ο Σεφέρης σημειώνει ότι πρόκειται για τον καημό της απόδρασης. Ωστόσο την φωνή αυτή την αισθάνεται σαν αντίλαλο του Ρακίνα, στον οποίο το πάθος λειτουργεί σαν μια δύναμη της μοίρας που καταστρέφει, το «πεπρωμένο φυγείν αδύνατον» του αρχαίου κόσμου επαναλαμβάνεται στη Ρουμανία.

46 Ο.π., σ. 123.

Η Μολδοβλαχία του Τάκη Κ. Παπατσώνη και του Γιώργου Σεφέρη¹

Νικόλαος Μπουμπάρης

Φιλολόγος, Ιστορικός

Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αργολίδας

ABSTRACT

Moldavia and Wallachia through the eyes of Takis Papatsonis and George Seferis. In May 1939, on the verge of the outburst of World War II, T. K. Papatsonis (1895-1976) and George Seferis (1900-1971, Noble Laureate for Literature, 1963) attended the Balkan Congress in Bucharest, Romania. In terms of international relations, this Congress was a proof of the mitigation of the Balkan Entente. However, it stood as a chance for both Papatsonis and Seferis to redefine their personal relationship, shaken since Papatsonis' negative criticism on the latter's *Turning Point*. It was also an opportunity to observe the host country and act as sightseers. Later, in 1965, Papatsonis would publish his reports and impressions in a book. The main target of this paper is to present the way both poets observed the impact of Hellenism and Orthodoxy on the Balkan Peninsula, especially in regions which had played a great role in the Greek War of Independence. It is also an attempt to redefine the Greek tradition as a whole and the role of the medieval period, the Byzantine Empire.

Το ιστορικό πλαίσιο

Η ανάληψη των κυβερνητικών ευθυνών από την κυβέρνηση Τσαλδάρη, με υπουργό Εξωτερικών τον Δημήτριο Μάξιμο, συνέπιπτε χρονικά με την επιβεβαίωση της αδυναμίας των προασπιστών της διεθνούς νομιμότητας να αντιμετωπίσουν επαρκώς τις εντεινόμενες προκλήσεις των αναθεωρητικών κρατών. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι βαλκανικές χώρες προσανατολιζόνταν στην ένταξη σε ευρύτερα διακρατικά ή συλλογικά όργανα, ικανά να συμβάλουν αποτελεσματικά στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας τους. Η αναζήτηση ενός συστήματος εγγυήσεων της εδαφικής ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας των βαλκανικών χωρών είχε συνυφανθεί με την αναγκαστική προσαρμογή στην πρακτική των δυναμικών διακρατικών σχηματισμών.

Η προσπάθεια για τη σύμπτυξη ενός πολυμερούς βαλκανικού μετώπου είχε αναληφθεί μετά την εκδήλωση των πρώτων ανησυχητικών συμπτωμάτων της διεθνούς κρίσης. Η επιδείνωσή της τελευταίας, μετά τη σύναψη του τετραμερούς

¹ Θερμότερες ευχαριστίες απευθύνω αφενός στην Επιστημονική Επιτροπή για την τιμή που μου έκανε να με συμπεριλάβει στους εισηγητές και αφετέρου στην Οργανωτική Επιτροπή για την άψογη διοργάνωση και φιλοξενία.

συμφώνου, που είχε λάβει χώρα στην Αθήνα στις 9 Φεβρουαρίου 1934, άμβλυνε το αίσθημα της διαβαλκανικής αλληλεγγύης, οδηγώντας στην κατολίσθηση στην πολιτική της αυτοτέλειας. Η ιταλική απόβαση στην Αιθιοπία, η διαμόρφωση του Άξονα Ρώμης – Βερολίνου, η ανακατάληψη της Ρηνανίας και η επέκταση της ναζιστικής κυριαρχίας, επέφεραν τη γενική κατάρρευση των διεθνών εγγυήσεων στην Ευρώπη. Οι χώρες της ευαίσθητης γεωγραφικής ζώνης ανάμεσα στη Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση αφήνονταν έκθετες στις εντεινόμενες πιέσεις των ισχυροποιημένων αναθεωρητικών δυνάμεων. Στο κλίμα αυτό εντάσσεται η πτώση του Τιτουλέσκου στη Ρουμανία, που υπήρξε ο εμπνευστής της Βαλκανικής Συνεννόησης, και η αντικατάστασή του από τον Αντωνέσκου, ο οποίος οδήγησε σταδιακά τη χώρα προς τη δικτατορία και την καταλυτική εξάρτηση από το Βερολίνο.² Σε αυτό το πλαίσιο, διοργανώθηκε τον Μάιο του 1939 η Βαλκανική Συνδιάσκεψη. Μεταξύ άλλων, την Ελλάδα εκπροσώπησαν ο Τ. Κ. Παπατσώνης και ο Γιώργος Σεφέρης, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι³ και ομότεχνοι λογοτέχνες.

Το παρελθόν: Η σχέση Παπατσώνη-Σεφέρη

Έχει δύο σπουδαία ελαττώματα: α) Είναι μίμηση μέχρι κλοπής ενός ξένου τρόπου, χωρίς την παραμικρότερη [sic] παραλλαγή και β) είναι κακή μίμηση [...]. Το γλωσσικό μέρος είναι απόλυτα αποτυχημένο στη μίμηση, είναι εξάμβλωμα.⁴

Με καυστικότητα ύφος ο Παπατσώνης καταδικάζει την *Στροφή* του Σεφέρη, ορμώμενος και από τη θετική ανταπόκριση τόσο του πρωτοεμφανιζόμενου κριτικού Ανδρέα Καραντώνη⁵ όσο και του Γιώργου Θεοδοκά, του *Ορέστη Διγενή*, του συγγραφέα του ριζοσπαστικού έργου *Ελεύθερον Πνεύμα*. Ο Σεφέρης παρακολουθεί με ζηρό ενδιαφέρον τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η συλλογή του και καταγράφει τις αντιδράσεις του στα ημερολόγιά του, σχολιάζοντας, άλλοτε με ειρωνικό και άλλοτε με σοβαρό ή και οργισμένο ύφος, σχεδόν όλα τα σημειώματα των κριτικών.⁶ Απέναντι στον Παπατσώνη ετοιμάζει μια αυστηρή «ανοικτή επιστολή», αλλά μετά από παρέμβαση του Γιώργου Κατσιόμπαλη δεν την δημοσιεύει. Ο Παπατσώνης θα υποδεχτεί με θετικό τρόπο⁷ το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη, το οποίο εκδόθηκε το 1935. Σύμφωνα με τον

² Αντί άλλων, βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, 1900-1945*, Αθήνα 1992: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 233-267.

³ Ο Παπατσώνης υπηρετούσε στο Υπουργείο Οικονομικών και ο Σεφέρης στο Υπουργείο Εξωτερικών, αλλά τη δεδομένη στιγμή ήταν αποσπασμένος στο Υπουργείο Τύπου.

⁴ Τ. Κ. Παπατσώνης, «Νεαροί Υπερόπται», εφ. *Καθημερινή* (13 Μαρτίου 1932).

⁵ Α. Καραντώνης, *Ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα 1931: Τυπογραφείο «Εστία».

⁶ Για τις κριτικές που αφορούν στην πρώτη ποιητική συλλογή του Σεφέρη, βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη (1922-2016)*, Αθήνα 2016: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 28-29.

⁷ Τ. Κ. Παπατσώνης, «“Μυθιστόρημα” του Γ. Σεφέρη», εφ. *Η Καθημερινή* (6 Μαΐου 1935).

Μπήτον,⁸ ο Κατσιμπαλής έχει επιβάλει στους δύο ποιητές να συμφιλωθούν.⁹

Το παρόν: Παπατσώνης και Σεφέρης στο Βουκουρέστι, Μάιος 1939

Ο Σεφέρης έφτασε στο Βουκουρέστι την Κυριακή 14 Μαΐου, μέσω Κωνσταντινούπολης και Κωνσταντζας.¹⁰ Στον σταθμό της πόλης θα συναντηθεί, μεταξύ άλλων, και με τον Παπατσώνη. Για κανέναν από τους δύο δεν ήταν η πρώτη φορά που επισκέπτονταν τη χώρα. Ο Παπατσώνης, το 1936, είχε ταξιδέψει με πλοίο στη λεκάνη της Μεσογείου, από την Κωνσταντινούπολη και την Κωνσταντζα ως την Αλγερία και την Τυνησία.¹¹ Ο Σεφέρης, από την πλευρά του, είχε βρεθεί στη Ρουμανία ξανά εντός του 1939, συγκεκριμένα τον Φεβρουάριο.¹²

Τώρα, ο Παπατσώνης θα ταξιδέψει για σημαντικό χρονικό διάστημα στα πρώην πριγκιπάτα της Βλαχίας και της Μολδαβίας καθώς και από τις Τρανσυλβανικές Άλπεις της πρώην Αψβουργικής Μοναρχίας ως το Δέλτα του Δούναβη και τα παράλια του Εύξεινου Πόντου, έχοντας ως «ορμητήριο» το Βουκουρέστι. Θα δημοσιεύσει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του στην *Καθημερινή* από τις 12 Ιουνίου 1939 ως τις 5 Φεβρουαρίου 1940.¹³ Σε κάποιες από τις εξορμήσεις του θα βρίσκεται μαζί του και ο Σεφέρης.

Από το ξενοδοχείο «Athénée Palace», όπου έχουν καταλύσει, η ματιά τους θα στραφεί στο κολοσσιαίο άγαλμα του βασιλιά Καρόλου Α΄ της Ρουμανίας¹⁴ και κυρίως στο άλογό του.¹⁵ Το καλλιτέχνημα ήταν έργο του Γιουγκοσλάβου (Κροάτη) γλύπτη Ιβάν Μέστροβιτς (1883-1962). Ο Παπατσώνης, στο κείμενο¹⁶ που αφιέρωσε στα τριαντάχρονα της Στροφής, ανέφερε επί λέξει:

8 Ρ. Μπήτον, *Περιμένοντας τον άγγελο*, μτφ. Μ. Προβατά, Θεώρηση μτφρ. Δ. Δασκαλόπουλος, Αθήνα 2003: Ωκεανίδα, σ. 263.

9 Η θεματική του Συνεδρίου δεν σχετίζεται με τη Γενιά του '30 και την στόχευσή της και δεν θα επιμείνω περισσότερο, μιας και ο στόχος μου παραμένει να φωτίσω το παρελθόν της σχέσης του Παπατσώνη με τον Σεφέρη.

10 Βλ. Σεφέρης και Μαρώ, *Αλληλογραφία, Α, (1936-1940)*, Μ. Ζ. Κοπιδάκης (φιλολογική επιμ.), Αθήνα 2005: Ίκαρος, σ. 314 και σ. 321. Πβ. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ΄ (16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκέμβρη 1940)*, Αθήνα 2011: Ίκαρος, σ. 120.

11 Καρπός της κρουαζιέρας αυτής ήταν τα τέσσερα άρθρα που δημοσίευσε στην *Καθημερινή* στις 14, 22, 25 και 30 Ιουνίου 1936.

12 Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ΄*, ό.π., σ. 110-112.

13 Ο Παπατσώνης θα συγκεντρώσει τα άρθρα αυτά στον τόμο *Μολδοβαλαχικά του μύθου*, το 1965. Βλ., μεταξύ άλλων, Β. Μακρουδήμας, «Γ. Κ. Παπατσώνη, *Μολδοβαλαχικά του μύθου*: Από τις πολιτισμικές συγκρούσεις στη Χριστιανική ομοιογένεια. Ένα ιδιότυπο ρομαντικό όραμα», *Φρέαρ* 22-23 (Ιούλιος 2018), σ. 356-370.

14 Είναι ο Karl von Hohenzollern-Sigmaringen. Έζησε από το 1839 ως το 1914.

15 Ο Σεφέρης χαρακτηρίζει το άλογο «άξιο της πολιτείας». Βλ. Σεφέρης και Μαρώ, *Αλληλογραφία...*, ό.π., σ. 315.

16 Τ. Κ. Παπατσώνης, «Μύθος και Ιστορία», στο Λ. Ζενάκος – Γ. Π. Σαββίδης (φιλολογική και τυπογραφική επιμ.), *Για τον Σεφέρη, Τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της «Στροφής»*, Αθήνα 1961, σ. 24-31.

Μας συνδέει [τον Σεφέρη κι εμένα] το αναποκάλυπτο μπρούτζινο άλογο του Βουκουρεστιού, με τον Καβαλάρη του, σκεπασμένο πάντα με μια λινιάτσα, που αξιωθήκαμε μόνο να δούμε τις σπλές του και που το ταυτίσαμε¹⁷ με το μαγικό άλογο του Cocteau.¹⁸

Ακριβώς αυτή η παρατήρηση του αλόγου θα εμπνεύσει στον Σεφέρη δύο ποιήματα,¹⁹ το «Άλογο της Μολδοβλαχίας» και το «Le Cheval n'a pas dit "M.E.R.D.E"». Στο πρώτο, μάλιστα, θα συναντήσουμε και ένα από τα ποιητικά του προσωπεία, τον Μαθιό Πασχάλη,²⁰ ενώ στο δεύτερο θα διακρίνουμε το κωμικό στοιχείο, καθώς η φράση του Cocteau θα αποδοθεί όχι ως αρκτικόλεξο, αλλά κυριολεκτικά και θα συνδυαστεί με την κραυγή του Cambronne²¹ στο Βατερλό.

Ο Παπατσώνης θα αφιερώσει ένα ολόκληρο κεφάλαιο²² στον ίππο και τον αναβάτη του. Εξομολογείται τόσο η ψυχή του δονήθηκε από το σύμπλεγμα, ώστε «από τους οιωνούς που θα εμφανίζετο κάθε μέρα η κατάσταση του χώρου εκείνου, ευρίσκετο εξηρημένη στενωπάτα η διάθεσις ολόκληρης της ημέρας, ή, αν ήταν νυκτερινή η επίσκεψις, η διάθεσις της νύκτας και της επομένης».²³ Από την πλευρά του, ο Σεφέρης περιγράφει σε επιστολή²⁴ του στη Μαρώ με πολλές λεπτομέρειες το σύμπλεγμα, με έμφαση στο άλογο και με τόνο που συνδυάζει ειρωνεία, χιούμορ και εκνευρισμό. Ο τελευταίος οφείλεται στο κακής ποιότητας χαρτί του ξενοδοχείου.

Την Τετάρτη 24 Μαΐου ξεκινούν αμφότεροι για μια μεγάλη τριήμερη εκδρομή με ατμόπλοιο στις εκβολές του Δούναβη,²⁵ Γιούργεβο, Γαλάτσι, Βούλκωφ, Βράιλα. Ο Σεφέρης καταγράφει τη διαλυτική μονοτονία που κυριαρχεί στις όχθες του ποταμού, στο Γιούργεβο, ενώ με μεγαλύτερη συμπάθεια μιλά για τους ανθρώπους στο σλαβοχώρι Βούλκωφ. Οι άνθρωποι «ανήκουν ολωσδιόλου στη χλωρίδα του τόπου. Θαρρείς πως φυτρώνουν μέσα στη λάσπη».²⁶ Σε ημερολογιακή καταγραφή²⁷ στο ταξίδι του Φεβρουαρίου είχε καταγράψει μια γενικά αρνητική

¹⁷ Πβ. την άποψη του Σεφέρη για «[...] το άλογο του Μέστροβιτς, που έχει τουλάχιστο την ιδιότητα να κουρδίζει αφάνταστα τον Παπατζώνη (sic) που υποστηρίζει πως λέει MERDE, ήγουν Madame Eurydice reviendra des enfers]», Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 121.

¹⁸ Πρόκειται για το θεατρικό έργο του Cocteau *Ορφέας*, έργο του 1926. Πβ. τη συζήτηση του Σεφέρη με τον Eliot για τον Cocteau, στο Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες, Δεύτερος τόμος*, Γ. Π. Σαββίδης (φιλολογική επιμ.), Αθήνα 1992: Ίκαρος, σ. 212.

¹⁹ Γ. Σεφέρης, *Τετράδιο Γυμνασμάτων, Β'*, Γ. Π. Σαββίδης (φιλολογική επιμ.), Αθήνα 1976: Ίκαρος.

²⁰ Ο Σεφέρης στην ημερολογιακή καταγραφή της 31^{ης} Μαΐου αναφέρεται στα δύο σημαντικά του προσωπεία, τον Μαθιό Πασχάλη και τον Στράτη Θαλασσινό και τους μεταφέρει στην Τρανσυλβανία. Βλ. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 124-125.

²¹ Σύμφωνα με την παράδοση, ο στρατηγός Pierre Jacques Etienne Cambronne (1770-1842), έδωσε στους Άγγλους, όταν τον κάλεσαν να παραδοθεί στο Βατερλό, την απάντηση «merde». Το ιστορικό αυτό ανέκδοτο διασώζει και ο Victor Hugo στους *Αθλίους*.

²² Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβλαχικά του Μύθου*, ό.π., σ. 61-66.

²³ Ό.π., σ. 61.

²⁴ Σεφέρης και Μαρώ, *Αλληλογραφία...*, ό.π., σ. 314-317.

²⁵ Ό.π., σ. 319. Πβ. Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π., σ. 123-124

²⁶ Ό.π., σ. 123.

²⁷ Ό.π., σ. 111.

εντύπωση για τους Ρουμάνους, πιθανότατα δείγμα του εκνευρισμού του υπηρέτη των δύο αφεντάδων, που ξεσπά στους συγκεκριμένους ανθρώπους.

Για τον Παπατσώνη, η Ρουμανία είναι «καλλιτέχνημα τριών χιλιετηρίδων»,²⁸ και μάλιστα «χωρίς να αποτελέσει ποτέ η ίδια κοιτίδα κανενός εξαιρέτου πολιτισμού».²⁹ Στην περιδιάβαση της ιστορίας της χώρας, εύλογα στέκεται με επιμονή στην περίοδο της ηγεμονίας των Φαναριωτών. Ας φέρουμε στον νου μας τη ρήση του Sir Steven Runciman ότι «οι πρίγκηπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας ήταν οι μοναδικοί κοσμικοί χριστιανοί ηγεμόνες στα όρια της παλαιάς βυζαντινής οικουμένης»,³⁰ για να αντιληφθούμε αυτή την προσέγγιση του Παπατσώνη.

Άλλωστε και οι ίδιοι οι Φαναριώτες ηγεμόνες καλλιέργησαν την αίσθηση σύγκρισης με τους πιστούς εν Χριστώ βασιλείς και αυτοκράτορες Ρωμαίων, γνωρίζοντας, ωστόσο, ότι οι ισορροπίες ήταν πάντα λεπτές και η τύχη τους εξαρτιόταν απόλυτα από την Υψηλή Πύλη. Ας σταθούμε στους ναούς, γιατί κατά την περίοδο των Φαναριωτών ηγεμόνων στη Μολδαβία και τη Βλαχία, δεν αρκούσε μόνο η δωροδοκία προς τις οθωμανικές αρχές, για να μην κτιστούν τζαμιά εντός των Ηγεμονιών. Ένα μεγάλο μέρος του οικονομικού πλεονάσματος κατευθυνόταν στην ανέγερση εκκλησιών.³¹

Όπως είναι φυσικό, οι ορθόδοξοι³² ναοί και τα μοναστήρια τράβηξαν την προσοχή του Παπατσώνη.³³ Η έκστασή του μπροστά στα σεπτά μνημεία των Ηγεμονιών λειτουργεί υποδειγματικά για το πώς μεταλλάσσεται η ταξιδιωτική εμπειρία σε τεκμήριο αναπαράστασης ενός κράτους εθνοφυλετικού και πολιτισμικού δυναμισμού.³⁴ Μια πρώτη επαφή μέσα από την περισυλλογή, την κατάνυξη, την αγνότητα και την εξιλέωση έχει ο Παπατσώνης στη «Λευκή Εκκλησία»,³⁵ κτίσμα των αρχών του 18^{ου} αιώνα. Η «Μπισέρικα Άλμπα» προσφέρει στον Παπατσώνη μια πρώτη ευκαιρία για την αμφίδρομη περιδιάβαση από το μυθικό υπόστρωμα στο σύγχρονο ιστορικό πλαίσιο.³⁶ Ας σταθούμε λίγο στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Αι βασιλικά μορφαί».³⁷ Ο Παπατσώνης αρχικά παρατηρεί την

28 Αυτός είναι ο τίτλος του δεύτερου κεφαλαίου στα *Μολδοβαλαχικά*. Βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 17-24.

29 Ο.π., σ. 17.

30 Sir Steven Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης λίγο πριν την Άλωση της Πόλης μέχρι την Επανάσταση του 1821*, μτφρ. Π. Αντωνοπούλου, Αθήνα 2010: Γκοβόστης, σ. 422.

31 T. Dinu, *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία, Μια Ιστορία μέσω των εκκλησιαστικών προσωπογραφιών*, μτφρ. Ε. Παπαευθυμίου, επιμ. μτφρ. Τ. Dinu, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2017: Πορφύρα, σ. 14.

32 Προσωπογράφω την άποψη του Κώστα Καραβίδα ότι ο Παπατσώνης ήταν ενωτικός ή προσχιματικός χριστιανός. Βλ. Κ. Καραβίδας, «Ο Παπατσώνης και οι ταξιδιογράφοι του Αγίου Όρους στον Μεσοπόλεμο», *Φρέαρ*, ό.π., σ. 351.

33 Ενδεικτικά, θα αφιερώσει στη μονή Βακαρέστι εννέα από τα τριάντα άρθρα του τόμου *Μολδοβαλαχικά του Μύθου*. Δυστυχώς το μοναστήρι κατεδαφίστηκε το 1986.

34 «[...] Το Βουκουρέστι είναι σπουδαία πολιτεία γιατί έχει σαράντα εκκλησίες και Μοναστήρια», Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 144.

35 Ο.π., σ. 83.

36 Β. Μακρυδήμας, «Τ. Κ. Παπατσώνης...», ό.π., σ. 357.

37 Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 155-159.

τοιχογραφία του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, με τη δόμνα Σμαράγδα και τους έξι ηγεμονόπαιδες, που υπάρχει στην εκκλησία Σταυρουπόλεως, στο Βουκουρέστι.³⁸ Χωρίς αμφιβολία, θα προσυπέγραφε την παρατήρηση του Tudor Dinu ότι

οι εικόνες των κτητόρων των εκάστοτε τόπων λατρείας προσφέρουν ένα εξαιρετικά πολύτιμο υλικό [...] για την κατανόηση των εξελίξεων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες σε μια εποχή μετάβασης τους προς έναν διαφορετικό τύπο κοινωνίας.³⁹

Δεν θα ήταν άστοχη η σκέψη πως στο συγκεκριμένο μοναστήρι, ο Παπατσώνης «διάβασε» την υπερεθνική διάσταση της ορθόδοξης παράδοσης. Με τον χριστιανισμό να λειτουργεί ενοποιητικά, ο ελληνισμός και ο ολαβισμός συναντιούνται. Στα κατάλοιπα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Ανατολής, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τον σπόρο της ελληνικής παιδείας να αναμινύεται με την αυτόχθονη ρουμανική παράδοση.⁴⁰ Για τον Παπατσώνη, η πραγματική παράδοση του ελληνισμού είχε διαδοθεί για αιώνες ολόκληρους και σε πολλά μέρη από τον μεσαιωνικό, χριστιανικό κόσμο της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁴¹ Επιβεβαιώνονται, κατά τον τρόπο αυτόν, σύμφωνα με τον ίδιο, οι συνεκτικοί δεσμοί που συνέχουν την Ελλάδα και τη Ρουμανία⁴² μέσα από την επαναφορά της βυζαντινής ιστορικής συνθήκης.⁴³ Όπως και ο ίδιος καταγράφει, πρόκειται για μια «μοναδική στον κόσμο μετάπτωση της Νέας Ρώμης από λατινικής σε βυζαντινο-ελληνικήν, όπου ελληνισμός, χριστιανισμός και ανατολή ενίκησαν με θρίαμβον ειρηνικώτατον αλλά και επιβλητικό τον νικητή τους».⁴⁴

Επεκτείνοντας τις σκέψεις του, ο Παπατσώνης αναφέρεται και στη «συνύπαρξη των πλέον ακμαίων ελληνικών παροικιών, σε φιλική διαβίωση, σχεδόν ομαίμονα και αδελφική»⁴⁵ με τους γηγενείς. Τον ενθουσιασμό του Παπατσώνη δεν συμμερίζονται σε όλη του την έκταση οι μελετητές της εποχής μας. Αναμφίβολα, ήδη

38 T. Dinu, *Οι Φαναριώτες*, ό.π., σ. 30.

39 Ό.π., σ. 221.

40 Πβ. «Το πρόβλημα της κολώνας των Καρπαθίων», Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 179-184.

41 Αυτή η ιδέα διαπερνά το άρθρο του Παπατσώνη, «Ο ένδοξός μας Βυζαντισμός», *Νέα Εστία* 43:499 (1948), σ. 462-468 και τχ. 501 (1948), σ. 659-665. Βλ. εδώ επόμενο κεφάλαιο.

42 Οι Μολδαβοί και οι Βλάχοι και, εν μέρει, οι Τρανσυλβανοί, από τα τέλη του 17^{ου} και κυρίως τον 18^ο αιώνα, «ανακαλύπτουν» σταδιακά το ρωμαϊκό τους παρελθόν ή ανάγουν την εθνική ιδεολογία και επιλέγουν τον όρο Ρουμάνος ως εθνικό προσδιορισμό. Αντί άλλων, βλ. L. Cotonanu, *Migrations et mutations identitaires dans l'Europe du Sud-Est (vues de Valachie et de Moldavie, XIVe-XVIIe siècles)*, Διδακτορική διατριβή, Paris 2014: École des Hautes Études en Sciences Sociales, σ. 549-592. Ως γνωστόν, τα θεμέλια του λατινογενούς ρουμανικού πολιτισμού τίθενται στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., με την ίδρυση ρωμαϊκών αποικιών, μετά την κατάκτηση της περιοχής από τον Τραϊανό. Αντί άλλων, βλ. Κ. Μπουρατζέλης, *Οι τρόφιμοι της λύκαινας, Συνοπτική Ιστορία των Ρωμαίων και της πολιτείας τους από την ίδρυση της Ρώμης έως και την εποχή του Διοκλητιανού (753 π.Χ. – 305 μ.Χ.)*, Αθήνα 2017: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 299-300.

43 Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 15.

44 Ό.π., σ. 20.

45 Ό.π., σ. 37.

από τον 16^ο αιώνα⁴⁶ και κυρίως την εποχή της εθνικής χειραφέτησης του ρουμανικού κράτους (μέσα 19^{ου} αι.) δεν έλειψαν ανθελληνικές κινήσεις, κυρίως διότι η παρουσία του ελληνικού στοιχείου τόνωνε τον ταξικό διαχωρισμό μεταξύ της εγγράμματης ελληνικής αστικής ελίτ και του «γνήσιου αγρότη Ρουμάνου». ⁴⁷ Δεν πρέπει, βέβαια, να παραγνωρίζουμε ότι και από την πλευρά των Ελλήνων ακούγονταν φωνές για την ανάγκη ειρηνικής συμβίωσης με τα εν ορθοδόξω πίστει αδέρφια, τους Βλάχους. ⁴⁸

Το μέλλον: Ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός

Από την εποχή του Εμφυλίου, το Βυζάντιο προκύπτει εκ νέου ως συντεταγμένη στην αντίληψη της εθνικής ταυτότητας εκ μέρους των συγγραφέων, ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίον η ελληνική και λογοτεχνική παράδοση γίνεται αντιληπτή την εποχή εκείνη. ⁴⁹ Αφετηρία αυτής της καθυστερημένης ανακάλυψης του Βυζαντίου από τους συγγραφείς της λεγόμενης *Γενιάς του '30* είναι η μελέτη του Παπατσώνη που δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1948, στη *Νέα Εστία*.

Κατά τον Παπατσώνη, «η άμεση παράδοσή μας είναι ο βυζαντινός κόσμος, αλλά ο αληθινός και ακέραιος βυζαντινός κόσμος και διόλου μια του μονάχα φάση, αυθαίρετα παρμένη και αποκομμένη από το δέντρο της». ⁵⁰ Σύμφωνα με τον συντάκτη της μελέτης, όλοι οι σημαντικοί συγγραφείς και καλλιτέχνες (η μομφή δεν αφορά μόνο στους εκπροσώπους της *Γενιάς του '30*) έχουν σταθεί σε μέρος μόνο της ελληνικής παράδοσης στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν τη νεότερη ελληνική ταυτότητα, με αποτέλεσμα να έχει αποκοπεί η σύγχρονη Ελλάδα από την αληθινή της παράδοση. Ο Σεφέρης, μαζί με τον Ελύτη και τον Γκάτσο, κατηγορούνται από τον Παπατσώνη για την επιλογή τους αυτή. ⁵¹

Η άμεση αντίδραση του Σεφέρη στη μελέτη του Παπατσώνη κατέληξε σε μια έντονα φορτισμένη ανταλλαγή επιστολών το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του

46 L. Cotovanu, "Chasing away the Greeks", *The Prince-State and the Undesired Foreigners (Wallachia and Moldavia between the 16th and 18th Centuries)*, στο OI. Katsiardi-Hering – M. Stassinopoulou (επιμ.), *Across the Danube, Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th-19th C.)*, Leiden/Boston 2016: Brill, σ. 215–252.

47 St. Petrescu, *Οι Έλληνες ως «άλλοι» στη Ρουμανία, Η εσωτερική οικοδόμηση του ρουμανικού έθνους-κράτους κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και οι Έλληνες*, πρόλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Θεσσαλονίκη 2014: Επίκεντρο, σ. 339-340.

48 L. Cotovanu, «Οι πολλαπλές αναπαράστασεις των Ρωμαίων/Γραικών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες: η μαρτυρία του Ματθαίου Μυρέων (αρχές 17^{ου} αιώνα)», στο Όλ. Κατσιαρδή-Hering, *Av. Παπαδιά-Λάλα, Κ. Νικολάου, Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), Έλληνα, Γραικός, Ρωμηός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες, Ιστορήματα 7*, Αθήνα 2018: Ευρασία, σ. 445.

49 R. Beaton, «Ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός: Παπατσώνης, Σεφέρης και η αποκατάσταση του Βυζαντίου στην ελληνική μεταπολεμική ποίηση», στο R. Beaton, *Η Ιδέα του Έθνους στην Ελληνική Λογοτεχνία, Από το Βυζάντιο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ηράκλειο 2015: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 381-396.

50 T. K. Παπατσώνης, *Ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός*, ό.π., σ. 662.

51 Ό.π., σ. 660. Το χωρίο έχει ως εξής: «Ο Σεφέρης και ο Ελύτης είναι αναμφισβήτητο πόσο κι από τη φύση τους κι από την ποιητική τους κατάρτιση είναι κατά πρώτιστο και μέγιστο λόγο ξενότροποι ποιητές. Ο Μαλλαρμέ, ο Βαλερύ, ο Απολλιναίρ, ο Κλωντέλ, ο Έλιοτ, ο Μπρετόν, ο Eluard, σταθήκαν οι δασκάλιοι τους».

1948.⁵² Ωστόσο, αν μελετήσουμε το πνευματικό ταξίδι του Σεφέρη ως τα τέλη του 1950, θα δούμε ότι στις «Τρεις μέρες στα πετροκομμένα μοναστήρια της Καππαδοκίας», συνειδητοποιεί την τέλεια ισορροπία των δύο αντίπαλων παραδόσεων, του Σολωμού και του Καβάφη, ως το αναφέρουμε έτσι, με όρους που απορρέουν από όσα είχε διατυπώσει πρώτος ο Παπατσώνης.⁵³ Με κορυφαίο παράδειγμα το Βυζάντιο, το δημοτικό και το λόγιο συμπλέκονται για να ολοκληρώσουν, ουσιαστικά, ένα πράγμα, τη μία και μοναδική ελληνική παράδοση.⁵⁴ Ο Σεφέρης, εν τέλει, βλέπει τον εαυτό του ως κληρονόμο και των δύο παραδόσεων.⁵⁵

Συμπέρασμα: Το όραμα που δεν πραγματοποιήθηκε

Το αισθητικό όραμα του Παπατσώνη, το οποίο θα μπορούσε επιγραμματικά να συνοψιστεί ως «επάνοδος στον πνευματικό πολιτισμό του Βυζαντίου», μια τάση που αναδεικνύεται σε όλα τα βαλκανικά κράτη στον Μεσοπόλεμο,⁵⁶ σαρώθηκε από τη σφοδρότητα της επέλασης του ναζισμού και τη μεταπολεμική ένταξη της Ρουμανίας στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Η κάμψη των εθνοφυλετικών μνησικακιών προς όφελος ενός πολιτισμικού κράματος χριστιανικών καταβολών, δηλαδή η ανάδειξη της θρησκευτικής ταυτότητας ως του κρίσιμου ενωτικού στοιχείου μεγάλων σε έκταση γεωγραφικών περιφερειών, που θα λειτουργήσει ως εφιαλτήριο για την ειρηνική συνύπαρξη, ώστε να αποτελέσουν οι Βαλκανικοί λαοί «μια νέα ενότητα του Αίμου και του Δουνάβεως, οπότε Αιγαιοπελαγίτικοι και Μαυροθαλασσίτικοι πολιτισμοί θα ξεπηδήσουν ωραίοι και συγχρονισμένοι»⁵⁷ δεν πραγματοποιήθηκε. Αλλά αυτές τις ημέρες, εδώ στην Κομοτηνή, χάρις στη συμβολή όλων των συντελεστών του Συνεδρίου, αυτή η Μελαγχολία του Επιλόγου⁵⁸ δεν έχει θέση.⁵⁹

52 Οι επιστολές παραμένουν αδημοσίευτες. Βρίσκονται στο Αρχείο Σεφέρη, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, μαζί με το αναλυτικά σχολιασμένο από τον Σεφέρη αντίγραφο της *Νέας Εστίας* (τμήμα IV, αρχείο 43). Σημαντικές πληροφορίες υπάρχουν στην αλληλογραφία του Σεφέρη με τον Κατσιμίπαλη. Βλ. Γ. Κ. Κατσιμίπαλης – Γ. Σεφέρης, *Αγαπητέ μου Γιώργο, Αλληλογραφία (1924-1970)*, τ. Β, Δ. Δασκαλόπουλος (επιμ. επιστολών-σχόλια), Αθήνα 2009: Ίκαρος, σ. 483-505.

53 Γ. Σεφέρης, «Τρεις μέρες στα πετροκομμένα μοναστήρια της Καππαδοκίας», στο Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες, Δεύτερος τόμος*, ό.π., σ. 57-93.

54 Δ. Δημηρούλης, *Ο ποιητής ως έθνος, Αισθητική και Ιδεολογία στον Γ. Σεφέρη*, Αθήνα 2011: Πλέθρον, σ. 71.

55 R. Beaton, *Ο ένδοξός μας Βυζαντινισμός*, ό.π., σ. 393.

56 Αντί άλλων, βλ. Τ. Κιουσοπούλου, «La délégation grecque au IIe Congrès international des études byzantines (Belgrade, 1927)», στο O. Delouis, A. Couderc, P. Guran (επιμ.), *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l'époque moderne et contemporaine*, Athènes 2013: École française d'Athènes, σ. 403-411.

57 Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 188.

58 Έτσι τιτλοφορεί ο Παπατσώνης το ακροτελεύτιο κεφάλαιο. Βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Μολδοβαλαχικά*, ό.π., σ. 185.

59 Επέλεξα να κλείσω και τη γραπτή μου εισήγηση με τον ίδιο τρόπο που έπραξα την ημέρα που εκφώνησα τη συμβολή μου.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

**Νεότεροι Έλληνες Λογοτέχνες
στα Βαλκάνια II**

Λογοτεχνία, ελληνισμός και κομμουνισμός στη Ρουμανία σύμφωνα με ταξιδιωτικά κείμενα Ελλήνων συγγραφέων (1958)

Georgiana Xanthula Moscu

Υποψήφια Διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου

ABSTRACT

This article analyses certain details concerning the visit to Romania, in the spring of 1958, of an official delegation made up of six Greek writers, namely, Stratis Myrivilis, Maria Ralli, Angelos Terzakis, Menelaos Loudemis, Yannis Ritsos and Georgios Kourmoulis, as well as their travel impressions, all in an endeavour to find out if the latter may be regarded as communist propaganda, and, at the same time, in order to determine if this type of visits were mutually beneficial for the development of bilateral cultural relations.

Παρόλο που μετά τη διάσκεψη της Γιάλτας του 1945, η Ελλάδα και η Ρουμανία περνάνε σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα και συνεπώς οι σχέσεις μεταξύ τους περιορίζονται, μερικοί Έλληνες λογοτέχνες κατορθώνουν να επισκεφτούν τη χώρα των Καρπαθίων. Και μάλιστα, μερικοί εξ αυτών αφήνουν και γραπτό τεκμήριο του περάσματός τους από μια χώρα, η οποία προσπαθούσε να αλλάξει εν μία νυκτί ολόκληρο το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, το οποίο είχε εγκατασταθεί στα σχεδόν ενενήντα χρόνια μετά την ίδρυση του νεότερου ρουμανικού κράτους (1859).

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εγκύψουμε στην επίσκεψη που πραγματοποιήσε η ελληνική αντιπροσωπεία έξι συγγραφέων –Στρατής Μυριβήλης, Γιώργος Κουρμούλης, Μενέλαος Λουντέμης, Άγγελος Τερζάκης, Γιάννης Ρίτσος και Μαρία Ράλλη– στη Ρουμανία, το Μάιο του 1958, και στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις που άφησαν οι ίδιοι, προσφεύγοντας στην ορθή αξιολόγηση των πληροφοριών και των κρίσεων σε στοιχεία περισυλλεγμένα από τα αρχεία, από τον τύπο της εποχής ή από τα πρόσφατα συγγράμματα επιφανών ιστορικών για την πρώιμη φάση του ρουμανικού κομμουνισμού.

Γενικό πλαίσιο

Στις 30 Δεκεμβρίου 1947, αμέσως μετά από τις περιστάσεις που ανάγκασαν τον βασιλιά να υπογράψει την παραίτησή του, ανακηρύχθηκε η Ρουμανική Λαϊκή Δημοκρατία. Αυτό το γεγονός διευκολύνθηκε:

—**πρώτον** από τη δημιουργία ενός απολυταρχικού κράτους, βασισμένου στη στρατιωτική καταχώρηση της Ρουμανίας στο σοβιετικό μπλοκ, σύμφωνα με τη Συνθήκη φιλίας, συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας μεταξύ Ρουμανίας και Σοβιετικής Ένωσης, της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1948,

—**δεύτερον** από την ίδρυση του ενιαίου Εργατικού Κόμματος Ρουμανίας (το οποίο προέκυψε από τη συγχώνευση της φιλοκομμουνιστικής πτέρυγας του Σοσιαλιστικού Δημοκρατικού Κόμματος και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρουμανίας) και —**τρίτον**, από τη δημιουργία του νέου συντάγματος της Ρουμανικής Λαϊκής Δημοκρατίας, τον Απρίλιο του 1948. Το νέο πολιτικό σύστημα των κομμουνιστών αποτελούνταν από το μονοκομματικό Κοινοβούλιο, το οποίο κλήθηκε από τη Μεγάλη Εθνική Συνέλευση και εκπροσώπησε το ανώτατο όργανο κρατικής εξουσίας, και το Υπουργικό Συμβούλιο το οποίο ήταν το ανώτατο εκτελεστικό όργανο.

Συνεπώς, λήφθηκαν μια σειρά μέτρων που στόχευαν σε νέους οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς κανονισμούς, όλα συμπεριλαμβανόμενα στα ετήσια ή πενταετή κρατικά προγράμματα. Ένα από αυτά αφορούσε τα διεθνή ταξίδια των ντόπιων και τις επισκέψεις των ξένων εντός της χώρας, με αφορμή τις πολιτιστικές δραστηριότητες. Όλες αυτές τις κινήσεις του πληθυσμού απαιτούσαν, εκτός από τις συνηθισμένες τελωνειακές διατυπώσεις, και τη έγκριση ορισμένων ιδρυμάτων που είχαν συσταθεί ειδικά για το σκοπό αυτό, έτσι ώστε να ασκήσουν αυστηρό έλεγχο στους Ρουμάνους, οι οποίοι δεν έπρεπε να υποβληθούν σε στοιχεία αστικής επιρροής, κατά της οποίας διεξήχθη μια ευρεία εκστρατεία εθνικής εκκαθάρισης. Ως εκ τούτου, για το συντονισμό των αναχωρήσεων στο εξωτερικό, που αφορούσαν οικονομικές, πολιτιστικές, επιστημονικές και αθλητικές δραστηριότητες, δημιουργήθηκε η Κυβερνητική Επιτροπή Σχέσεων με το Εξωτερικό, η οποία κοινοποιούσε τις αναχωρήσεις και αφίξεις σε στενή συνεργασία με το Ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών και τις πρεσβείες της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ρουμανίας.

Ένα από τα σημαντικότερα ρουμανικά ιδρύματα που ασχολούνταν με τις πολιτιστικές ανταλλαγές εκείνη την εποχή, ήταν το Ρουμανικό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διεθνών Σχέσεων, εφεξής «το Ινστιτούτο», το οποίο ιδρύθηκε στις 12 Μαρτίου 1947, με αρχική ονομασία Ινστιτούτο Καθολικού Πολιτισμού, το οποίο λειτούργησε μέχρι τις 11 Οκτωβρίου 1948, όταν, μαζί με το νέο όνομα, απέκτησε και άλλα καθήκοντα τα οποία προέκυψαν από διεθνείς πολιτιστικές συμφωνίες όπως: η διοργάνωση εκθέσεων, συνεδρίων, θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, ανταλλαγές δημοσιεύσεων, ταινιών, βιβλίων, εμπειριών μεταξύ επιστημόνων, πολιτών, καλλιτεχνών, δημοσιογράφων, αλλά και η δημιουργία νέων σχέσεων με πολιτιστικούς θεσμούς. Αρχικά, το Ινστιτούτο διατηρούσε σχέσεις μόνο με τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες, αλλά κατά την περίοδο 1949-1956, ανέπτυξε δεσμούς και με τις καπιταλιστικές χώρες συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Από το 1951, το Υπουργείο Εξωτερικών παραχώρησε στο Ινστιτούτο το καθήκον της επεξεργασίας και της σύνταξης των ετήσιων σχεδίων εφαρμογής των πολιτιστικών συμβάσεων και του συντονισμού όλων των δράσεων που προερχόταν από τα προαναφερθέντα.

Το 1954 η Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας και η Ελλάδα επανέλαβαν τις εμπορικές σχέσεις και το Αύγουστο του 1956 τις διπλωματικές. Τα χρόνια 1956-1964 ήταν παραγωγικά για τις πολιτιστικές ανταλλαγές των δύο χωρών. Τα έγ-

γραφα που βρήκαμε στα Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας στο φάκελο του Ινστιτούτου, σε σχέση με την Ελλάδα, είναι ενδεικτικά για τη δραστηριότητα δημοφιλίας και δημιουργίας πολιτιστικών διμερών σχέσεων, σε τομείς όπως η λογοτεχνία, το θέατρο και η μουσική. Τα περισσότερα έγιναν με την στενή υποστήριξη άλλων ρουμανικών ιδρυμάτων, όπως η Ένωση Συγγραφέων Ρουμανίας, και σε συνεργασία με το Ελληνο-Ρουμανικό Σύνδεσμο, ο οποίος ιδρύθηκε στην Αθήνα, το 1957.

Το συμφέρον της Ρουμανίας ήταν κυρίως προπαγανδιστικό και σκόπευε να προωθήσει σε άλλα κράτη, άμεσα ή έμμεσα, μια εικόνα του κομμουνισμού ως καθεστώτος ευέλικτου για την ταχεία γενική πρόοδο της χώρας, και, ταυτόχρονα, προσπαθούσε να εξασφαλίσει, όσο ήταν δυνατόν, τη συνεργασία των Βαλκανικών χωρών για την υποστήριξη της ειρήνης και της ασφάλειας στην περιοχή.

Τα οφέλη στα οποία στόχευε η Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας από την επίσκεψη αυτή ήταν: η ενίσχυση των σχέσεων με την Ελλάδα αποδεικνύοντας μια καλή συνεργασία με τις μη-κομμουνιστικές χώρες, η σύνταξη ενός φυλλαδίου από τους επισκέπτες που να υπογραμμίζει τα επιτεύγματα του κομμουνισμού, η υλοποίηση της κομμουνιστικής προπαγάνδας στο εξωτερικό μέσω κειμένων που θα δημοσίευαν οι συγγραφείς, η μετάφραση κάποιων βιβλίων τους στα ρουμανικά, η αναπαράσταση του θεατρικού έργου του Ιοάν Λούκα Καρατζιάλε *Ένα χαμένο γράμμα* στην Αθήνα με την βοήθεια του Αγγέλλου Τερζάκη.

Αφιερώνουμε αυτό το άρθρο σε ένα από τα πιο εντυπωσιακά λογοτεχνικά γεγονότα κατά την άποψή μας, για το 1958, δηλαδή στην επίσκεψη της ομάδας των έξι Ελλήνων συγγραφέων που βρέθηκαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας από τις 13 Μαΐου, για δεκαπέντε ημέρες. Ήταν προσκεκλημένοι της Ένωσης Συγγραφέων και του Ινστιτούτου, ιδρύματα τα οποία, όπως δείχνει η ανταλλαγή επιστολών μεταξύ τους,¹ ανέλαβαν όλα τα έξοδα της αντιπροσωπείας, τα μοιράστηκαν μεταξύ τους και οργανώθηκαν με αμοιβαία συμφωνία, το πρόγραμμα, η επίσημη υποδοχή, οι δεξιώσεις και οι συναντήσεις.

Σύνθεση και πρόγραμμα της αντιπροσωπείας

Οι Έλληνες συγγραφείς που επισκέφθηκαν τη Ρουμανία κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου είχαν μια ευρέως αριστερή ιδεολογία, καθώς ευνοούσε την πρόσκλησή τους στη χώρα. Το Ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών έστειλε στο Ινστιτούτο στις 9 Μαΐου 1958, μια ενημερωτική επιστολή² με γενικές πληροφορίες για τους επισκέπτες και την πολιτική τους θέση. Σύμφωνα με αυτήν, ο Σ. Μυριβήλης, ο Α. Τερζάκης και η Μ. Ράλλη ανήκαν στη μεγάλη μπουρζουαζία, με πολιτικές απόψεις δεξιάς, ο Κουρμούλης επίσης αστός, ανήκε σε εκείνους με κάποιες προοδευτικές ιδέες, ενώ ο Γ. Ρίτσος και ο Μ. Λουντέμης, ήταν δηλωμένοι αριστεροί και είχαν απελαθεί για οκτώ χρόνια λόγω των προοδευτικών τους

¹ Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Φ. Ρουμανικό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διεθνών Σχέσεων, υπ. αρ. 243, σ. 223-234.

² Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, ό.π., σ. 216.

δραστηριοτήτων. Ο Γ. Θεοτοκάς έπρεπε να είναι μέλος της αντιπροσωπείας συγγραφέων, αλλά το ακύρωσε και στη θέση του ήρθε ο Γ. Κουρμούλης.

Το τελικό πρόγραμμα οριστικοποιήθηκε με την άφιξη των συγγραφέων, σε συνεργασία με αυτούς. Επειδή δεν υπάρχει πρόσβαση, προς το παρόν, στο αρχικό υλικό της Ένωσης Συγγραφέων, έχουμε πληροφορίες μόνο για το αρχικό προτεινόμενο πρόγραμμα το οποίο στάλθηκε στο Ινστιτούτο στις 7 Μαΐου 1958. Αυτό περιλάμβανε συνεδριάσεις με την Ένωση Συγγραφέων, το Ρουμανικό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διεθνών Σχέσεων και το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού. Για θέματα λογοτεχνίας είχαν προβλέψει τρεις συναντήσεις με Ρουμάνους συγγραφείς στο Βουκουρέστι, μια στο Κλουζ, από μία με τους εκπρόσωπους των εφημερίδων *Λογοτεχνική Εφημερίδα (Gazeta Literară)*, *Ρουμανική Ζωή (Viața Românească)*, *Αυγερινός (Luceafărul)* και με δύο εκδοτικούς οίκους.³ Για θέματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προγραμματίστηκαν συναντήσεις με το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, με την Ακαδημία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ρουμανίας, το τμήμα λογοτεχνίας, και μια επίσκεψη στην Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της πόλης Κλουζ. Άλλες σχεδιαζόμενες εκδρομές στην χώρα, περιλάμβαναν επισκέψεις σε περισσότερα μουσεία στο Βουκουρέστι, περιηγήσεις σε άλλες πόλεις όπως Σινάια, Μπρασόβ, Σιμπίου, Κλουζ, Τγ. Μούρες, περιοχή Μπουκοβίνα, Μπικάζ, Κόκκινη Λίμνη, θεατρικές παραστάσεις, μια συναυλία της φιλαρμονικής, και η προβολή δύο ρουμανικών ταινιών. Στο τέλος της διαμονής τους, διοργανώθηκε με πρωτοβουλία του Ρουμανικού Υπουργείου Εξωτερικών, στις 21 Μαΐου, μια δεξίωση στον Οίκο Διανοούμενων, στην οποία έλαβαν μέρος περίπου εξήντα άτομα, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, ηθοποιοί, καλλιτέχνες και μουσικοί.

Το γραπτό τεκμήριο

Καθώς αυτό το άρθρο αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας και το πλαίσιο που διατίθεται είναι περιορισμένο, αποφασίσαμε να αναφερθούμε στις επόμενες τρεις πηγές από το γραπτό τεκμήριο που μας άφησαν αυτοί οι συγγραφείς: ένα χειρόγραφο του Μυριβήλη με τίτλο *Ένας Έλληνας συγγραφέας στη Ρουμανία*, το βιβλίο της Μαρίας Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1964 στην Αθήνα από τον εκδοτικό οίκο Φέξη, και στην ποιητική συλλογή του Γιάννη Ρίτσου με τίτλο *Η αρχιτεκτονική των δένδρων*, που δημοσιεύθηκε στην Αθήνα από τον εκδοτικό οίκο Κέδρος. Επίσης, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι από αυτές τις τρεις πηγές θα παρουσιαστεί μόνο ένα πολύ μικρό κομμάτι από το σύνολο των πληροφοριών, που επιλέχθηκε λαμβάνοντας υπόψη τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν, τα κοινά, μοναδικά και εξαιρετικά αντιπροσωπευτικά στοιχεία που βρέθηκαν σε αυτά τα κείμενα.

Πρώτον, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν τα κείμενα αποτελούν προπαγανδιστικό υλικό για την υποστήριξη του κομμουνισμού, αυτά εξετάστηκαν ελέγχο-

³ Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, ό.π., σ. 218-219.

ντας το γενικό ύφος, τα περιγραφόμενα μέρη και τις καταστάσεις, τις προσωπικές απόψεις, τον προορισμό και τη μετέπειτα χρήση τους, έτσι ώστε να αποκαλύψουμε τον σκοπό για τον οποίο γράφθηκαν.

Επομένως, σχετικά με το χειρόγραφο-δοκίμιο έξι σελίδων του Σ. Μυριβήλη, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι δείχνει μια ουδέτερη στάση προς τον κομμουνισμό, και φαίνεται να έχει γραφεί για να δημοσιευθεί στον ρουμανικό τύπο, ειδικά επειδή το κείμενο αρχίζει με την φράση: «Μου ζητάτε εντυπώσεις από το ταξίδι μου στη χώρα σας»⁴ και στη συνέχεια, διευκρινίζει ότι με τη πρώτη του εντύπωση θα έγραφε μόνο «θαυμαστικές κραυγές (ω! α!)»⁵ αλλά ότι αυτά «δε θά' λεγαν τίποτα στους αναγνώστες του περιοδικού και μάλλον θα τους έδινε την εντύπωση πως ο άνθρωπος που τις υπογράφει είναι ένας δυστυχής άλαλος».⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι στον ρουμανικό τύπο δεν βρήκαμε αυτό το κείμενο, ούτε αποσπάσματά του, αλλά το γεγονός ότι γράφτηκε για να δημοσιευθεί στις εφημερίδες δεν θα του επέτρεπε, λόγω της θέσης του ως επικεφαλής της αντιπροσωπείας, της ποιότητάς του ως φιλοξενούμενου της χώρας, και γενικά από διπλωματική άποψη, να έχει οποιαδήποτε άλλη θέση εκτός από μίαν ουδέτερη ή θετική.

Αντιθέτως, η Ράλλη, με ένα πιο διακριτό μάτι, στις εβδομήντα τέσσερις σελίδες αφιερωμένες στη χώρα των Καρπαθίων, προσπάθησε όπως ομολογεί η ίδια να αποκρυπτογραφήσει «τον κώδικα της διαβίωσης ενός λαού [...] που ανήκε στ' απαγορευμένα θεάματα»⁷ και «με την ταμπέλα του “αντιδραστικού” επισκέπτη, για να μεταχειριστώ το χαρακτηρισμό που συνηθίζουν να δίνουν σε όποιον ζει και ανασαίνει έξω απ' τα σύνορα του κομμουνιστικού ρεαλισμού»⁸ να κοιτάξει «το κάθε τι, καλόπιστα, με την κατανόηση που η πραγματικότητα επιβάλλει».⁹ Η συγγραφέας ξεκίνησε από την προϋπόθεση ότι «οι πατρίδες δε μετράνε τα αναστήματά τους από το ψήλος των οικοδομών και των μηχανημάτων [...], αλλά από την ψυχική υγεία των πολιτών»¹⁰ και έφτασε στο συμπέρασμα ότι «Σοσιαλιστική λοιπόν, βασιλευμένη ή, αν θέλετε, κομμουνιστική, η Ρουμανία θα είναι για μας, τους Έλληνες, η αξετίμητη συντρόφισσα των σκλαβωμένων χρόνων».¹¹ Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι προσπάθησε και κατάφερε να προσφέρει μια πολύ αντικειμενική περιγραφή της κατάστασης στη Ρουμανία για εκείνη την εποχή, και, επιπλέον, αναγνώρισε ότι οι προσωπικές της απόψεις για ό,τι συνάντησε στη Ρουμανία θα μπορούσαν «να κακοκαρδίσουν τους φίλους»¹² που την φιλοξέ-

4 Σ. Μυριβήλης, *Ένας Έλληνας συγγραφέας στη Ρουμανία*, χειρόγραφο, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στρατή Μυριβήλη, Φ. 6, υπ. 4, σ. 1.

5 Ό.π.

6 Ό.π.

7 Μ. Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, Αθήνα 1964: Φέξης, σ. 19.

8 Ό.π., σ. 20-21.

9 Ό.π., σ. 21.

10 Ό.π.

11 Ό.π., σ. 22.

12 Μ. Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, ό.π., σ. 27.

νησαν. Συγκριτικά, τα δώδεκα ποιήματα του Ρίτσου και το κείμενο του Μυριβήλη παρουσιάζουν πιο θετικά τη Ρουμανία από εκείνο της Ράλλη, η οποία διαφωνεί με πολλά από αυτά που βλέπει και τα εκφράζει πολύ ξεκάθαρα. Ο ποιητής έμεινε έκπληκτος από τα επιτεύγματα του καθεστώτος και στα ποιήματά του, π.χ. στο *Ντοφτάνα*, δοξάζει τα κομμουνιστικά επιτεύγματα δηλώνοντας ξεκάθαρα την αριστερή του θέση, και η άποψή του ότι η πρωτεύουσα είναι σημείο αναφοράς για την ειρήνη: *Το Βουκουρέστι είναι μια πολιτεία πλατιά σαν την αδελφούσνη / Το Βουκουρέστι πλαταγίζει ολάνθιστο μες τη νυχτιά του Μάη σα μια λευκή σημαία ειρήνης στα Βαλκάνια*.¹³ Ο ακαδημαϊκός αφιερώνει το κείμενό του στην ομορφιά των τοπίων για να κρατήσει την ουδετερότητά του σε σχέση με πολιτικά ζητήματα, παρουσιάζοντας κυρίως τη φύση ως «ένα αριστούργημα του Θεού».¹⁴ Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχει μια αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ της Ελλάδας και της Ρουμανίας όσον αφορά το κλίμα και ως εκ τούτου στη φύση, που θα μπορούσε εύκολα να εκπλήξει οποιονδήποτε.

Δεύτερον, ερευνήσαμε τα κοινά στοιχεία που αναφέρονται στις πηγές που μελετήθηκαν π.χ.: τη φύση, το ελληνικό στοιχείο, το Βουκουρέστι, το Μοναστήρι της Αγάπης, την πόλη Σινάια με το ανάκτορο Πέλες, την περιοχή Μογκοσοάγια και τα ρουμανικά παραδοσιακά τραγούδια, λαμβάνοντας υπόψη τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν, το μήκος και τον τύπο των κειμένων: ποίηση, δοκίμιο και πεζογραφία. Συνεπώς, διαλέξαμε να αναφερθούμε παρακάτω σε μερικά από αυτά που εμφανίζονται πιο συχνά και παρουσιάζονται πιο έντονα στα μελετημένα κείμενα.

Όσον αφορά τη φύση, η πιο εκπληκτική τους εμπειρία κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, ήταν το φαράγγι του Μπικάζ –ένας πολύ στενός δρόμος έξι χιλιομέτρων, που χτίστηκε το 1910, ακολουθώντας τη διαδρομή του ποταμού με το ίδιο όνομα, ο οποίος δημιούργησε το φαράγγι περνώντας από μια σειρά βράχων εκατομμυρίων ετών, με ύψος πάνω από χίλια μέτρα, που δίνουν την εντύπωση ότι πέφτουν επάνω σε όποιον τολμά να τις περάσει. Είναι κατανοητό ότι αυτή η εικόνα άφησε τον Μυριβήλη «άφωνο και κάπως τρομαγμένο μπροστά στο μεγαλείο της ρουμανικής φύσης»¹⁵ όταν βρέθηκε ανάμεσα στους «καταπληκτικούς βράχους του Μπικάζ».¹⁶ Το ίδιο μέρος οδήγησε την Μ. Ράλλη να σκεφτεί για το φαράγγι ότι «πρέπει να το γέννησε ώρα κοσμογονική απάνθρωπη, σε κάποιο τριγμό και καταποντισμό αντάρτη τιτάνα. Είναι μια είσοδος στην κόλαση».¹⁷

Ο Σ. Μυριβήλης εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την ομορφιά των τοπίων ώσπου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «καμία από τις λίμνες της Ελβετίας και της Αμερικής δεν ήταν περισσότερο ωραία»¹⁸ από εκείνη που του δόθηκε η χαρά

¹³ Γ. Ρίτσος, *Η αρχιτεκτονική των δένδρων*, Αθήνα 1976: Κέδρος, σ. 307-309.

¹⁴ Σ. Μυριβήλης, *Ένας Έλληνας συγγραφέας στη Ρουμανία*, ό.π., σ. 1.

¹⁵ Ό.π., σ. 3.

¹⁶ Ό.π., σ. 5.

¹⁷ Μ. Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, ό.π., σ. 58.

¹⁸ Σ. Μυριβήλης, *Ένας Έλληνας συγγραφέας στη Ρουμανία*, ό.π., σ. 3.

να απολαύσει όταν έκανε ένα «περίπατο με βαπόρι».¹⁹ Στο Βουκουρέστι και στα περιχώρα του υπάρχουν περισσότερες από είκοσι λίμνες, και στη Χεραστράου, τη μεγαλύτερη από αυτές, μπορεί κανείς, μέχρι και σήμερα, να πάει μια βόλτα είκοσι λεπτών με βαποράκι, ενώ σε ορισμένες άλλες, είναι δυνατή η κωπηλασία με βάρκα. Ο Ρίτσος περιγράφει το Βουκουρέστι στο ποίημα με το ίδιο όνομα κάνοντας επίσης πολλές αναφορές στο νερό: *μέσα στα βραδινά νερά / [...] Το Βουκουρέστι κάθε βράδι πλέει μέσα στις λίμνες του / [...] πνίγεται τη νύχτα στις χορωδίες των βατράχων του.*²⁰ Το γεγονός ότι στο Βουκουρέστι είναι τόσο άφθονο το νερό είναι προφανώς κάτι που αξίζει να αναφέρουμε ειδικά αν το συγκρίνουμε με τις άνυδρες πόλεις της Ελλάδας.

Οι Έλληνες συγγραφείς ενθουσιάστηκαν επειδή έβρισκαν παντού το ελληνικό στοιχείο. Ο Ρίτσος γράφει *ξεχωρίζω κάποια λέξη ελληνική / [...] βλέπω / μικρογραφίες ελληνικών ναών να καθρεφτίζονται / [...] στη Ρουμανία ένας Έλληνας ποτέ δεν είναι ξένος.*²¹ Υπάρχουν επίσης πολλές αναφορές στους ιστορικούς δεσμούς μεταξύ των δύο χωρών, από την Αρχαιότητα έως την επανάσταση του 1821, σημαντικές ιστορικές συνδέσεις και στιγμές, που αναφέρονται από τη Μ. Ράλλη σαν το «άσαρκο όραμα ελληνισμού να παραπατάει μεθυσμένο ως πάνω από το Δούναβη και πάνω από τις πριγκιπικές σιλουέτες των καστελιών της Μολδαβίας, Τρανσυλβανίας και Βλαχίας».²² Όταν διαβάζουμε για τις αναφορές στους Έλληνες δεν μπορούμε να μην σκεφτούμε τους πρόσφυγες, οι οποίοι βρίσκονταν εκείνη την περίοδο σε μεγάλο αριθμό στη Ρουμανία, ως φιλοξενούμενοι του καθεστώτος, και, ακόμη και αν ζούσαν μια αξιοπρεπή ζωή, παρουσιάζονται στο βιβλίο της Μ. Ράλλη, με πολύ συγκινητικό τρόπο, λόγω της θλίψης και της λαχτάρας τους για τη Πατρίδα. Όταν ήρθαν οι συγγραφείς στη Λέσχη των προσφύγων, «το στόμα τους, τα μάτια τους, το κορμί τους ολόκληρο ήτανε μόνο χέρια. Χέρια τεντωμένα σαν του πνιγμένου που γυρεύει βοήθεια. Όχι γιατί κακοπερνούν, έτσι τουλάχιστον είπανε, αλλά από την πείνα και δίψα της επιστροφής».²³ Ο Πρόεδρος τους υποδέχτηκε με δακρυσμένα μάτια. «Ο Μυριβήλης τους μίλησε πατριωτικά, αγαπημένα»,²⁴ όπως και ο Κουρμούλης. «Στο τέλος, αν υπήρξε τέλος σ' εκείνη τη συνάντηση, [...] εφύγαμε χωρίς κλειδώσεις. Με την καρδιά τριμμένη σκόνη. Με την υπόσχεση να μεταφέρουμε εδώ τη φωνή της λαχτάρας τους».²⁵ Παρόλο που οι Έλληνες είχαν τη δυνατότητα να ζήσουν μια καλή ζωή στη Ρουμανία, πάντα λαχταρούσαν τη γη της γενέτειράς τους, την οικογένεια και τους φίλους τους με τους οποίους δεν μπορούσαν να συναντηθούν.

19 Ο.π.

20 Γ. Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, Η αρχιτεκτονική των δένδρων*, ό.π., σ. 307-309.

21 Ο.π.

22 Μ. Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, ό.π., σ. 23.

23 Ο.π., σ. 48.

24 Ο.π.

25 Ο.π.

Τρίτον, ψάξαμε στοιχεία μοναδικά στα κείμενα και επιλέξαμε να παραπέμψουμε παρακάτω σε μερικά από αυτά. Συνεπώς, ο Μυριβήλης αναφέρεται στον πόλεμο και στον τρόπο με τον οποίο τιμούνται οι ήρωες στη Ρουμανία. Λαμβάνοντας υπόψη τη δική του πολεμική εμπειρία, ο συγγραφέας συγκινήθηκε όταν βρέθηκε μπροστά στους «θόλους του γιγάντιου μαυσωλείου»²⁶ που έχτισε η Ρουμανία για τα θύματα του πολέμου και έγραψε για τα παιδιά που «έδωσαν τη ζωή τους πάνω στα πιο όμορφα νιάτα τους για την πατρίδα τους».²⁷ Τους αισθανόταν πάντα σαν αδελφούς του, «σ' όποια φυλή, σ' όποιο έθνος κι' αν ανήκαν».²⁸ Πρόκειται για το Μαυσωλείο Μαρασέστι το οποίο ιδρύθηκε το 1917, στην μνήμη των είκοσι ενός χιλιάδων Ρουμάνων στρατιωτών που πέθαναν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ένα άλλο στοιχείο είναι το ποίημα του Γ. Ρίτσου «Πέντε παραλλαγές στο θέμα μιας Ντόινας», για το παραδοσιακό ρουμανικό τραγούδι που ονομάζεται «Ντόινα», το οποίο επινοήθηκε το 1912 και είναι ένα τραγούδι ελεύθερου ρυθμού, που εκφράζει ένα αίσθημα λαχτάρας, πένθους, εξεγερσης, αγάπης. Την «Ντόινα» αποτελούν ως επί το πλείστον φωνητικοί και μονοφωνικοί ήχοι και τραγουδιέται με κάποιες φωνητικές ιδιαιτερότητες που διαφέρουν από τόπο σε τόπο, συνήθως παρεμβολές.

Εξάλλου η Μ. Ράλλη κάνει οι περισσότερες αναφορές στην διοργάνωση και λειτουργία της Ένωσης Συγγραφέων, στην αντίληψη της αλλαγής συστήματος, στην αίσθηση που δίνουν οι πολιτείες σε σύγκριση με την ύπαιθρο, στην εκπαίδευση, λογοτεχνία και στο επίπεδο ζωής. Η συγγραφέας κοίταξε τη ζωή στις πόλεις και αντιλήφθηκε ότι οι άνθρωποι δεν είχαν την ελευθερία να είναι οι ίδιοι και να εκφράζονται ελεύθερα, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις που είχε επισκεφτεί.

[...] υπάρχει κάτι το νεοσύστατο, πού θαρρείς δεν πρόλαβε να χωνευτεί για να σιτέψει την ατμόσφαιρα και να γίνει ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον κάτοικο με τον συγκατοικούμενο τόπο, και, που αυτό το κάτι είναι πρωταρχικός όρος ανάδειξης της προσωπικότητας της πόλης και παράγοντας εσωτερικής ομορφιάς.²⁹

Είχε την αίσθηση ότι συνέβηκε κάτι σοβαρό στους ανθρώπους, «κάτι που μετάλλαξε από τα θεμέλια τον τρόπο να βλέπουν, ν' ακούνε, και προσπαθούν τώρα, κοιτάζοντας εντατικά αυτά τα καινούρια, να τα συνηθίσουν».³⁰ Συγκριτικά όμως, για τη ζωή στην ύπαιθρο, βγάζει το συμπέρασμα ότι «η Ρουμανία του ανοιχτού χώρου είναι αληθινότερη από κείνη των πόλεων. Έχει προσμιχθεί γρηγορότερα και πιο φανερά με το περιβάλλον και το σύστημα».³¹ Σε μια χώρα που ήταν παραδοσιακά γεωργική, ο αναγκαστικός εκσυγχρονισμός άλλαξε τη σειρά

26 Σ. Μυριβήλης, *Ένας Έλληνας συγγραφέας στη Ρουμανία*, ό.π., σ. 4.

27 Ο.π.

28 Ο.π.

29 Μ. Ράλλη, *Περίπατος στη Ρουμανία και στη Μόσχα*, ό.π., σ. 28-29.

30 Ο.π., σ. 29.

31 Ο.π., σ. 29.

των πραγμάτων και εκφράστηκε σαν μια αστική έκρηξη που ξεκίνησε το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950. Η διαφορά μεταξύ της πόλης και του χωριού βασιζόταν, όχι τόσο στον αριθμό κατοίκων, αλλά στις δραστηριότητες των ανθρώπων και στον τρόπο που ζουν. Ο πολίτης δεν μπορεί να ζήσει αυτόνομα· είναι, κατά κάποιον τρόπο, στη διακριτική ευχέρεια όλων των άλλων από τους οποίους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό για την καθημερινή επιβίωση. Είναι φυσικό, τότε, στην ύπαιθρο, όπου ο αγρότης ζούσε με μεγαλύτερη ανεξαρτησία, τα πράγματα να φανούν πιο άνετα, επειδή στην πραγματικότητα ήταν.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά που είπαν οι ιδεολόγοι του κομμουνισμού, φαινόταν ότι, ο μοναδικός τρόπος για να δημιουργηθεί «ο νέος άνθρωπος» στα πλαίσια του κομμουνισμού ήταν να του επιβάλλουν μια κατευθυνόμενη παιδεία, ένα ιδεολογικό πλαίσιο και μια ψυχολογική τροποποίηση των πεποιθήσεων και των συμπεριφορών του, να του αλλάξουν τον τρόπο σκέψης και ζωής, και να του δοθεί η εντύπωση ότι αυτό ήταν για το καλό του.

Αν ακολουθήσουμε την παραπάνω πορεία, πολύ σωστή είναι η παρατήρηση της συγγραφέα ότι η παιδεία ήταν κατευθυνόμενη όταν γράφει «η εκπαίδευση και γενικά οι τεχνικές και πολυτεχνικές ανάγκες διογκώθηκαν, και η συγκεντρωτική πολιτική ξεχείλισε επικίνδυνα στα χέρια του Κράτους».³² Δημιουργήθηκαν «βιβλιοθήκες στα εργοστάσια, στα χωριά, στις κοινότητες, στις πολιτείες»³³ και γι' αυτό το λόγο «το καθεστώς είχε δώσει τεράστια έκταση στις εκδόσεις λογοτεχνικών έργων»,³⁴ που εμπνέονταν από «την καινούργια πίστη του τόπου».³⁵ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι υπογραμμίζεται ο σημαντικός ρόλος που έπαιξε η Ένωση Ρουμάνων Συγγραφέων στην οικονομική και πνευματική υποστήριξη των γραμμάτων: «Είναι ένα είδος Κοινωνικής Πρόνοιας [...] Ένας λογοτέχνης μπορεί να δανειστεί απ' αυτήν και το χρέος το κρατούν με δόσεις από τα μελλοντικά συγγραφικά του δικαιώματα».³⁶ Περαιτέρω, δεν εκπλήσσεται ότι «η λογοτεχνία καταντά πολιτική υπόθεση»³⁷ και υποστηρίζονται οι συγγραφείς αν βλαστάνουν «στο χρώμα του ολοκληρωτικού ιδεαλισμού».³⁸ Επιπλέον, ενδεικτική της κατάστασης για τον τρόπο απόφασης έκδοσης λογοτεχνικών έργων στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας είναι η περίπτωση του βιβλίου του Μυριβήλη. Ο Μ. Μπενιούκ, πρόεδρος της Ένωσης Ρουμάνων Συγγραφέων, είχε συνάψει δύο μεταφράσεις στα ρουμανικά από τα έργα του Ρίτσου και του Λουντέμη. Όμως, το Ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών συμβουλευτήκε το Ινστιτούτο, ότι, επειδή η ελληνική κυβέρνηση διεξήγαγε έντονη εκστρατεία δίωξης των δύο, θα ήταν καλύτερα να μεταφραστεί στα ρουμανικά το έργο ενός φημισμένου αστού, «έναν

32 Ο.π., σ. 34.

33 Ο.π., σ. 35.

34 Ο.π.

35 Ο.π.

36 Ο.π., σ. 37.

37 Ο.π., σ. 36.

38 Ο.π.

από τους σπουδαίους Έλληνες συγγραφείς με επιρροή στη λογοτεχνική ζωή της Ελλάδας»,³⁹ δηλαδή, *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη. Ήταν προτιμότερο να μεταφραστεί πρώτα αυτό το μυθιστόρημα και στη συνέχεια, ή παράλληλα, τα έργα των προοδευτικών Ελλήνων συγγραφέων με τους οποίους υπογράφηκαν συμβάσεις. Το βιβλίο του Μυριβήλη μεταφράστηκε στα ρουμανικά το 1963, και αποσπάσματα από τα έργα του Λουντέμη και του Ρίτσου δημοσιεύθηκαν σε μετάφραση, σε ρουμανικά περιοδικά τόσο πριν, όσο και μετά την επίσκεψή τους στη Ρουμανία.

Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, είναι το γεγονός ότι εξετάσαμε αν ανάμεσα στα αξιοθέατα από τα οποία περάσανε οι συγγραφείς υπάρχει κάποιο που έχει ιδιαίτερη ιστορική και αρχιτεκτονική αξία, και έχει χαθεί ως συνέπεια των αλλαγών που ακολούθησαν μετά την επανάσταση του 1989. Βρήκαμε ότι ο Ρίτσος, αριστερός κιόλας, ήταν ο μοναδικός που ανέφερε το μουσείο-φυλακή Ντοφτάνα στο ποίημά με το ίδιο όνομα. Η ιστορία αυτού του κτηρίου αντιπροσωπεύει ένα παράδοξο διότι χτίστηκε ως πολύ σύγχρονη φυλακή τον 19^ο αιώνα, επί μοναρχίας, και χρησιμοποιήθηκε αρχικά για τους κομμουνιστές ισοβίτες, οι οποίοι, κατά τη διάρκεια της διαμονής τους εκεί, όχι μόνο δεν άλλαξαν τις πολιτικές τους απόψεις, αλλά τις ενίσχυσαν και συνέχιζαν την προπαγάνδα, λόγω του μοντέρνου αλλά πολύ ελεύθερου συστήματος της φυλακής. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Ντεζ και ο Τσαουσέσκου φυλακίστηκαν εκεί. Μετά από την αλλαγή του καθεστώτος, το κτήριο έγινε μουσείο αφιερωμένο στη μάχη των κομμουνιστών εναντίον των αστικών στοιχείων, και συνέχιζε να χρησιμοποιείται ως προπαγανδιστικό στοιχείο της Ρουμανίας και στο εξωτερικό, ειδικά μέσω των κειμένων ξένων, όπως στην περίπτωση της ποίησης του Γ. Ρίτσου.

Άλλα γεγονότα σε σχέση με την επίσκεψη

Εκτός από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις των συγγραφέων, αυτή η επίσκεψη είχε και άλλες θετικές συνέπειες, από τις οποίες αναφέρουμε μερικές όπως το γεγονός ότι οι διμερείς σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών βελτιώθηκαν οι πολιτιστικές επισκέψεις αυξήθηκαν και μεταφράστηκαν πολλά βιβλία από τη μια γλώσσα στην άλλη, και στις δύο χώρες.

Στον τομέα του θεάτρου, θετικό αποτέλεσμα της επίσκεψης ήταν η διοργάνωση μιας παράστασης βασισμένη στο έργο του Ρουμάνου δραματουργού Καρατζιάλε, στην Αθήνα, με την βοήθεια του Α. Τερζάκη. Αυτός είχε συμφωνήσει εν μέρει μ' αυτή την παράσταση πριν την επίσκεψη του 1958. Περαιτέρω, κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Ρουμανία, συζητήθηκε η παρουσίαση ενός έργου του, η *Πριγκίπισσα Ιζαμπό*, στο Εθνικό Θέατρο Βουκουρεστίου, γεγονός το οποίο πιθανώς βοήθησε τον Τερζάκη, να εξασφαλίσει για τους Ρουμάνους την πλήρη του υποστήριξη για την αναπαράσταση του προαναφερθέντος ρουμανικού θεατρικού έργου στην

³⁹ Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, Φ. Ρουμανικό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διεθνών Σχέσεων, υπ. αρ. 243, σ. 228.

Αθήνα, η οποία έλαβε μέρος το 1959 στο Εθνικό Θέατρο Αθηνών.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των συγγραφέων, έγινε προσπάθεια να συνηχιστεί με την έννοια ότι απευθύνθηκε επίσημη πρόσκληση από τον Σ. Μυριβήλη, σε τέσσερις Ρουμάνους συγγραφείς, στους Ακαδ. Μ. Μπενιούκ, Ακαδ. Ζ. Στάνκου, Ε. Γαλάν και Ν. Κασσιάν, να επισκεφτούν την Ελλάδα, με τα δικά τους έξοδα, αφού δεν μπορούσε να καλύψει το κόστος του ταξιδιού τους. Αν και έτσι, οι Ρουμάνοι δέχτηκαν με χαρά.

Μετά την επίσκεψη στη Ρουμανία, μαθαίνουμε από το βιβλίο του Δ. Δαμασκηνού, *Τα πλοία άραξαν στην όχθη της καρδιάς μας*, ότι ο Μενέλαος Λουντέμης, πήγε στη Στοκχόλμη και στην Ασία, όπου, όταν του έληξε το διαβατήριο, διότι του απαγόρευαν την κυκλοφορία των βιβλίων του και είχε δικαστεί στην Ελλάδα, το ελληνικό προξενείο δεν του το ανανέωσε, και, δύο χρόνια μετέπειτα, του αφαίρεσαν και την ελληνική ιθαγένεια. Όντας σε κατάσταση εξορίας, εγκαταστάθηκε στη Ρουμανία, κοντά στο Βουκουρέστι, στη Μογκοσάγια, και συνέχισε να γράφει και να ταξιδεύει στον κόσμο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η Ρουμανία φιλοξένησε πολλούς Έλληνες συγγραφείς κατά τη διάρκεια του κομμουνισμού και τα κείμενά τους δημοσιεύθηκαν σε ρουμανικές εφημερίδες και περιοδικά.

Ερευνήσαμε την κριτική παρουσίαση αυτής της επίσκεψης στις εφημερίδες της Ρουμανίας, και διαπιστώσαμε ότι δεν γράφτηκαν πολλά. Συνολικά υπάρχουν τρία άρθρα που βρίσκονται σε δύο εφημερίδες, *Η Σπίθα της Νεολαίας* και *Η Λογοτεχνική Εφημερίδα*, και όλα εκδόθηκαν το Μάιο του 1958. Πρόκειται για μεταφρασμένα αποσπάσματα από το ποίημα του Ρίτσου, «Ντοφτάνα», μια ομιλία με τον Μυριβήλη και μια συνέντευξη τύπου που έλαβε μέρος στο τέλος της επίσκεψης των συγγραφέων στη Ρουμανία. Ο καθένας εκφράζει τις εντυπώσεις του με πολύ θετικό τρόπο. Κατά τα άλλα, οι λίγες αναφορές στον ρουμανικό τύπο μπορεί να οφείλονται στο γεγονός ότι οι κρατικές αρχές άσκησαν πολύ ισχυρό έλεγχο στα δημοσιευμένα κείμενα, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να οδηγήσει και σε μια παραμορφωμένη παρουσίαση των δηλώσεων των συγγραφέων.

Συμπεράσματα

Η επίσκεψη των έξι συγγραφέων ωφέλησε και τις δύο μεριές και ενίσχυσε την ανάπτυξη της πολιτιστικής συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών. Όσον αφορά τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Σ. Μυριβήλης είχε μια ουδέτερη πολιτική προσέγγιση στο δοκίμιο που αφιέρωσε στη Ρουμανία, διότι το έγραψε για να δημοσιευθεί σε εφημερίδα. Η Μ. Ράλλη, αφού έβλεπε τα πράγματα από ένα πιο κριτικό φακό, συνειδητοποίησε τις αδυναμίες του συστήματος στην κοινωνία και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και τις εξέφρασε. Ούτε το βιβλίο της ούτε το δοκίμιο του Μυριβήλη δεν αφορούν σε κομμουνιστική προπαγάνδα. Από την άλλη, κάποια από τα ποιήματα του Ρίτσου, όπως το ποίημα «Ντοφτάνα», δείχνουν μια σαφώς ευνοϊκή θέση απέναντι στον κομμουνισμό, η οποία μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί ως εξωτερική προπαγάνδα

από το Ρουμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Στα μελετημένα κείμενα βρήκαμε κοινά στοιχεία –τη φύση, το ελληνικό στοιχείο, το Βουκουρέστι, τη Μογκοσοάγια, τα ρουμανικά παραδοσιακά τραγούδια– αν και λιγότερα από ό, τι περιμέναμε, αλλά αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το κείμενο της Μ. Ράλλη είναι πιο εκτεταμένο από τα δώδεκα ποιήματα του Ρίτσου και τις έξι σελίδες που αντιστοιχούν στο δοκίμιο του Μυριβήλη. Επίσης, όλες οι παραπάνω πηγές περιέχουν και μοναδικά στοιχεία με τα οποία ολοκληρώνεται η εικόνα της κομμουνιστικής Ρουμανίας, και παρουσιάζουν, η κάθε μια ξεχωριστά, και όλες μαζί, μια ακριβή αλλά υποκειμενική οπτική.

Η επιλογή των κειμένων αυτών των τριών συγγραφέων μας βοήθησε να ανακαλύψουμε τρεις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τα κομμουνιστικά επιτεύγματα, μια θετική, μια ουδέτερη, και μια αρνητική, και έτσι, καλύψαμε, τουλάχιστον εν μέρει, την έκφραση με λογοτεχνικά μέσα, των απόψεων των Ελλήνων επισκεπτών, σχετικά με αυτό που είδαν στη Ρουμανία του 1958.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η επίσκεψη των έξι συγγραφέων ωφέλησε και τις δύο μεριές, ενίσχυσε την ανάπτυξη της πολιτιστικής συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών, διεξήχθη κομμουνιστική προπαγάνδα μέσω ορισμένων κειμένων του Ρίτσου, και γενικά, προσέφερε μια σαφή εικόνα της κομμουνιστικής Ρουμανίας μέσω του συνόλου των μελετημένων ταξιδιωτικών εντυπώσεων.

Αυτή η έρευνα βασίζεται κυρίως σε έγγραφα που βρέθηκαν στα Εθνικά Αρχεία της Ρουμανίας, δημοσιευμένα βιβλία των συγγραφέων, χειρόγραφα των ίδιων και άλλα δημοσιευμένα έργα αναφοράς για την ιστορία της κομμουνιστικής Ρουμανίας.

Τα Μικρά ταξίδια του Δημήτρη Νόλλα στα Βαλκάνια του 1993

Σταυρούλα Τσούπρου

Μέλος Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ABSTRACT

In the first section of his book *Short Travels* [*Μικρά ταξίδια*] (presented in which are travel impressions based on his diary entries from January 1991 until spring 1998), Dimitris Nollas has included three “testimony texts” with the titles “The white city”, “The shrouded city” and “The castles”. These texts, set temporally in the years 1993-1994, refer to the state of war in the Balkans during this period and, of course, to the way in which the author perceived and dealt with this situation during his “visits” there. Belgrade, Vukovar, Novi Sad, the people living in these cities, their Art and their creed, their close relations with Greece and the Greeks stretching back centuries, as well as their common, often bloody, historical course are issues which Nollas discusses, to the degree that they enhance, in these critical times, “the true, real personalities”, as well as the traces –of diverse form and indubitable importance– of Hellenic culture in the neighbouring countries.

Δεκέμβριε, Δεκέμβριε του '91,
ποιο τμήμα πληρώνουνε για σένα,
Σέρβοι, Κροάτες και μωαμεθανοί;¹

[...] τα Βαλκάνια [...] κοιτίδα / μιας «πανάρχαιας αμαρτίας»²

¹ Βλ. Δ. Νόλλας, *Μικρά ταξίδια*, «Σειρά: Ματιές και Τόποι», Αθήνα ²1999: Εκδόσεις Καστανιώτη, σ. 124. Σχετικά με την ρητορική ερώτηση του συγγραφέα, η οποία ετέθη εδώ ως μότο βλ. *Μακεδονία, Ιστορία και Πολιτική*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα ²1992: ΟΕΔΒ, σ. 46, 49-51. Επιπλέον, για τις ιστορικές πληροφορίες, πέραν της πρόσφατης έκδοσης: Α. Συρίγος – Ε. Χατζηβασιλείου, *Η Συμφωνία των Πρεσπών και το Μακεδονικό*, Αθήνα 2019: Εκδόσεις Πατάκη, παραπέμπω από εδώ στα: α) Σ. Ριζά, «Κοσσοφοπέδιο: Από την αυτονομία στην ανεξαρτησία», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 486 (Δεκέμβριος 2008) (περιλαμβάνεται το Β' Μέρος του Αφιερώματος στα Βαλκάνια), σ. 22-30 (: αναφορά, μεταξύ άλλων, στον κυρίαρχο ρόλο των συσχετισμών ισχύος «μεταξύ μεγάλων δυνάμεων και περιφερειακών παικτών των Βαλκανίων», οι οποίοι ανέκαθεν ήταν αυτοί που έκριναν την τύχη της περιοχής και όχι, βέβαια, η «εκδήλωση της ελεύθερης και αβίαστης βούλησης των άμεσα ενδιαφερομένων»), σ. 23, καθώς και αναφορά στην διάλυση της Γιουγκοσλαβίας το 1991 και στον αιματηρό πόλεμο των ετών 1991-1995, στην Κροατία και, στην συνέχεια, στην Βοσνία – Ερζεγοβίνη (σ. 27-28), β) Α. Ι. Βάλβη, «Το ΝΑΤΟ στα Βαλκάνια», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, ό.π., σ. 82-89 (αναφορά και στον γνωστό χαρακτηρισμό των Βαλκανίων ως «πυριτιδαποθήκης της Ευρώπης»), γ) Μ. Πέλοπα, «Μακεδονικό» ή πώς να φτιάξετε μια εθνική μειονότητα για να επεκτείνετε τα σύνορά σας στο Αιγαίο», *Ελλοπία*, Περιοδικό για τα Εθνικά Θέματα 2 (Καλοκαίρι 1990), σ. 17 (άρθρο πυκνό και «προφητικό»), δ) Ν. Χιδίρογλου, «Ελληνες εθελοντές στη Βοσνία. ΔΕΝ διέπραξαν εγκλήματα», *Ενδοχώρα* 93 (Αύγουστος-Νοέμβριος 2005), Αλεξανδρούπολη, σ. 17-22.

² Παρατίθεται στο Μ. Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, μτφρ Κ. Ν. Κουρεμένος, Αθήνα 2019 ('2002): Εκδόσεις Πατάκη, σ. 31. Πάντως, το ερώτημα που θέτει το βιβλίο του Μ. Μαζάουερ [αναφορικά με το οποίο βλ. και την αντίστοιχη βιβλιοκριτική: Σ. Γ. Τσούπρου, «Τα Βαλκάνια χωρίς το πρόσημο της βίας», *Η Εφημερίδα των Συντακτών* 2.142 (21/02/2020), σ. 38], είναι αν μπορούμε «να ξαναδούμε τα Βαλκάνια δίχως παρωπίδες, μακριά από τις διαθλαστικές παραμορφώσεις που συνηθίσαμε τόσα χρόνια» (ό.π., σ. 33).

Στο πλαίσιο μίας, κατά τα φαινόμενα, συνέντευξής του ή, έστω, απαντητικής επιστολής του (με ημερομηνία 18/04/2002 και ενταγμένης σε μεταγενέστερο βιβλίο του), ο Δημήτρης Νόλλας είχε χαρακτηρίσει τα κείμενα που απαρτίζουν τις δύο Ενότητες («Μικρά ταξίδια» και «Εσχατος πλους») του βιβλίου του *Μικρά ταξίδια*³ ως «κείμενα μαρτυρίας», διαχωρίζοντάς τα, κατά έναν τρόπο, από τα λογοτεχνικά κείμενα αλλά και από κείμενα φιλολογικά/επιστημονικά, δοκίμια και πραγματείες.⁴ Οστόσο, δεν είναι σαφές το τι ακριβώς συνιστά ένα «κείμενο μαρτυρίας» γενικότερα, πόσω μάλλον για τον, κατ' εξοχήν, «λογοτέχνη», σύμφωνα με τα λεγόμενά του σε άλλη, προηγούμενη συνέντευξη,⁵ Δημήτρη Νόλλα, ο οποίος δηλώνει (μεταξύ άλλων αλλού, επιπλέον και σε ηλεκτρονική αλληλογραφία στις 24/04/2019 με την γράφουσα) ότι: «Πάντως, δεν έχω γράψει ούτε μια αράδα εκτός λογοτεχνικού ψεύδους. Ακόμη και σε κείμενα ουδέτερα, όπως άρθρα, ταξιδιωτικά, επιστολές (!) έβρισκα πάντα τον τρόπο να τα στολίζω λογοτεχνικά (δηλαδή να προσπαθώ πάντα να παρα-από-πλανήσω τον αναγνώστη)». Για του λόγου το αληθές, αναφερόμενος αντίστοιχα στο *Μικρά ταξίδια* χρησιμοποίησε την έκφραση «να σας γράψω ένα-δυο πράγματα γύρω απ' το “μαγειρέμα” του συγκεκριμένου βιβλίου» (ηλεκτρονική επιστολή στην γράφουσα, 11/07/2019).⁶

Τα στοιχεία τα οποία, τελικά, μου παραδόθηκαν σχετικά με την «βαλκανική ματιά» (η συγκεκριμένη διατύπωση στην ηλεκτρονική επιστολή τής 2/08/2019) στα τρία, υπό εξέταση στην παρούσα Ανακοίνωση, κείμενα ήταν ευάριθμα αλλά αποκαλυπτικά, όπως είναι πάντοτε ο σχολιασμός ενός συγγραφέα για το ίδιο το έργο του, ακόμη και όταν συμπίπτει (σε πολλά σημεία) με τα ευρήματα του ερευνητή/της ερευνήτριας. Πριν, ωστόσο, επικεντρωθεί η παρούσα μελέτη στα τρία «βαλκανικού ενδιαφέροντος» κείμενα που περιλαμβάνονται στο *Μικρά ταξίδια*, θα πρέπει να ολοκληρωθεί η σκιαγράφηση του παρακειμενικού πλαισίου, περικειμενικού και επικειμενικού (στο δεύτερο ανήκουν τόσο οι (προαναφερθείσες) συνεντεύξεις του συγγραφέα Δημήτρη Νόλλα όσο και η (ηλεκτρονική ή μη) αλληλογραφία του),⁷ εντός του οποίου τα εν λόγω τρία κείμενα έχουν από κοινού τεθεί.⁸ Το ενδιαφέρον εστιάζεται, λοιπόν, αρχικά στα περικειμενικά στοιχεία

³ Για το «ει» στην λέξη «ταξίδια» βλ. στο Δ. Νόλλας, *Οι ιστορίες είναι πάντα ξένες (Τα διηγήματα 1974-2016)*, επίμετρο, Τ. Δημητρούλια, Αθήνα 2016: Ίκαρος, στο ως άνω Επίμετρο, που έχει τον τίτλο «Η γραφή της ανέφικτης περιγραφής», σ. 509-564 (εδώ, σ. 512).

⁴ Για τα παραπάνω βλ. στο Δ. Νόλλας, *Φύλλα καπνού*, Αθήνα 2005: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», στο προηγούμενως αδημοσίευτο κείμενο «Τα ξένα παραθέματα», σ. 235-237 (εδώ, σ. 236).

⁵ Βλ. Δ. Νόλλας, *Φύλλα καπνού*, ό.π., στην καταχωρισμένη εκεί συνέντευξη με τον τίτλο «Κάτι υπάρχει στον αέρα που μένει με ταράζει» (εφ. *Εποχή*, 17/10/1999), σ. 255-261 (εδώ, σ. 256) και, επίσης, ό.π. στη σημ. 3, σ. 509-510, 518, σημ. 18.

⁶ Για την «εξ απαλών ονύχων» άσκηση τής, προσφιλούς, «ψευδολογικής/παραπλανητικής» συνήθειας του Δ. Νόλλα βλ. στο Γ. Μ. Βραζιτούλης, *Προδότες λέξεις. Μια περιπλάνηση στις πρώιμες αναζητήσεις του Δημήτρη Νόλλα*, Ιωάννινα 2019: Εκδόσεις Ισνάφι, σ. 43.

⁷ Για τους προαναφερθέντες εδώ θεωρητικούς όρους βλ. Σ. Τσούπρου, *Το Παρακείμενο και η ...-(Δια)κειμενικότητα ως Σχόλιο στο πεζογραφικό έργο του Τάσου Αθανασιάδη (και στα 21 εγκιβωτισμένα ποιήματα του πεζογράφου)*, Αθήνα 2009: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σ. 30.

⁸ Πριν από την συμπεριληψή τους στον τόμο *Μικρά ταξίδια* (ό.π.), το 2^ο εκ των τριών κειμένων (το

των δύο μόντο του βιβλίου και στο άτιτλο προλόγισμά του από τον συγγραφέα, το οποίο έπεται αμέσως μετά, καθώς παρέχουν, το καθένα ξεχωριστά και όλα μαζί, πολύτιμα στοιχεία⁹ για τον αναγνώστη/την αναγνώστρια.

Στο πρώτο μόντο πρόκειται για μία φράση του ή αποδιδόμενη στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη: «Πολλά ρεμβάζω και ουδέν σκεπτόμενος» και στο δεύτερο για μία φράση αποδιδόμενη στον Ezra Pound: “I had passed, incontinent, in full gaze”¹⁰ Θα μπορούσε κάλλιστα εδώ να προστεθεί ως «παράλληλο κείμενο» το μοναδικό, σύμφωνα με τον Μανώλη Γιαλουράκη, ποίημα (από τα «επισημώς

τιτλοφορούμενο «Η σαβανωμένη πολιτεία», ό.π., σ. 123-126) είχε αρχικά δημοσιευθεί στην εφ. *Η Καθημερινή* τον Μάρτιο του 1993 (βλ. σχετικά, ό.π., σ. 211), ενώ τα άλλα δύο (τα «Η Λευκή πόλη», ό.π., σ. 105-122 και «Τα κάστρα», ό.π., σ. 127-139) είχαν δημοσιευθεί στο *Ερουργέμ 4* (Μάρτιος 1996), σ. 213-237 (μαζί με τα κείμενα: «Το “51” της Πριγκήπισσας» και «Τραβεμύντε», βλ. σχετικά ό.π., σ. 211).

9 Για την σπουδαιότητα του μηνύματος – (συγγραφικού) σχολίου, το οποίο, σύμφωνα με τον G. Genette, φέρει το Παρακείμενο βλ. ό.π. στη σμ. 7.

10 Λαμβανομένη υπ’ όψιν μιας ηλεκτρονικής επιστολής (Δεκέμβριος 2018) του Δημήτρη Νόλλα (ο ίδιος, μάλιστα, με παρέπεμπε «για τα λογοτεχνικά παιχνίδια» που κάνει στα βιβλία του στο ακόλουθο κείμενο του Μ. Πεχλιβάνου, «Σκέψεις για τον συντελεσμένο μέλλοντα μιας λογοτεχνίας εν κινήσει», *Περάσματα, Μεταβάσεις, Διελεύσεις, Όψεις μιας Λογοτεχνίας εν κινήσει, Πρακτικά ΙΕ’ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης 1-4 Μαρτίου 2017 – Μνήμη Δ. Ν. Μαρωνίτη*, Θεσσαλονίκη 2018: ΑΠΘ – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας ΜΝΕΣ, σ. 57-66. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.lit.auth.gr/sites/default/files/mnes_ie_book.pdf), σχετικά με το ψευδώς αποδιδόμενο μόντο της συλλογής αφηγημάτων *Πολυξένη* στον Μάλκομ Λόουρη (ως παράθεμα από το βιβλίο του *Κάτω απ’ το ηφαίστειο*), είχα αποφασίσει (συμμορφωνόμενη έστω άπαξ με την άποψη του συγγραφέα Δημήτρη Νόλλα ότι εφ’ όσον οι πάσης φύσεως παραπομπές «βρίσκουν μια στέρα ενσωμάτωση στην αφήγηση και λειτουργούν ως να ήσαν μέσα στο κεφάλι του συγγραφέα, με δυο λόγια, αν κάνουν τη δουλειά τους, δεν υπάρχει λόγος ο συγγραφέας να υποδείξει την προέλευσή τους» –παιραιτέρω υποστηρίξει της συγκεκριμένης συγγραφικής άποψης από άλλους ευρωπαίους καλλιτέχνες, βρίσκει κανείς, μεταξύ άλλων, και στο Τ. Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Ο άνθρωπος και το έργο του*, τρίτη έκδοση, συμπληρωμένη και οριστική, Αθήνα χ.χ.: Δίφρος, σ. 130-131, 207-208, 222, 251), να μην αναζητήσω, τουλάχιστον προσωώρα, την πηγή εκάστου από τα ως άνω παραθέματα. Ωστόσο, τελικά, υπέκυψα στον πειρασμό τής έρευνας, η οποία, ευτυχώς, καρποφόρησε. Έτσι, η φράση που αποδίδεται στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, στην πραγματικότητα, προέρχεται από το, με «δεξιολογική μίμηση της παπαδιαμάντειας γλώσσας» γραμμένο, αφήγημα του Κώστα Βάρναλη «Τα Χριστούγεννα του Παπαδιαμάντη» [βλ., αρχικά, στον τόμο *Με τον τρόπο του Παπαδιαμάντη* (Αθήνα 1991: Κέδρος) και αναδημοσίευση στον τόμο *Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ με τα μάτια νεότερων λογοτεχνιών*, ανθολόγηση, επιμ. Ηλ. Γκρης, Αθήνα 2011: Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΣΗΕΑ, σ. 106-110 (εδώ, σ. 106)], όπου ο μεγάλος Σκιαθίτης εμφανίζεται, σε ένα εγκιβωτισμένο όνειρό του, να εορτάζει μαζί με τους ήρωες και τις ηρωίδες των χριστουγεννιάτικων διηγημάτων του: άρα, η φράση δεν γράφτηκε, μεν (έξ όσον γνωρίζω, τουλάχιστον), από τον κυρ Αλέξανδρο, χρησιμοποιείται, όμως, για να τον περιγράψει στην κατά Βάρναλη εκδοχή του. (βλ. σχετικά το μελέτημα του Δ. Κόκορη, «Ο Παπαδιαμάντης του Βάρναλη», στο Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, *Πρακτικά Γ’ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Σκιάθος, 29 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 2011*, τ. Α’ και Β’, Αθήνα 2012: Εκδόσεις Δόμος, σ. 247-258, αλλά και το ερευνητικό δοκίμιο: Στ. Γ. Τσούτρου, «Ο συγγραφέας ως πρόσωπο και ως κείμενο: ίχνη παπαδιαμαντικά από τον κόσμο τής “πραγματικότητας” στον κόσμο των βιβλίων και τανάπαλιν», ό.π., σ. 499-518). Όσο για την φράση (/στίχο) που αποδίδεται στον Ezra Pound, αυτή πράγματι προέρχεται (χωρίς το ορθογραφικό/τυπογραφικό λάθος στο “incontinent” [sic], χωρίς την πρόθεση “in” και με (γραμματικό) υποκείμενο στο τρίτο πρόσωπο, δηλ. “He” αντί «I») από το ποίημα του Ezra Pound με τον τίτλο “Hugh Selwyn Mauberley/Part II”, το οποίο είχε αρχικά κυκλοφορήσει αυτοτελώς το 1920 και τώρα περιλαμβάνεται στην μεταγενέστερη (1990) συγκεκριμένη έκδοση *Personae: The Shorter Poems of Ezra Pound*.

αποδεκτά») του Κωνσταντίνου Καβάφη¹¹ «με αναφορά στη Φύση»,¹² το «Θάλασσα του πρωϊού»,¹³ όπου ο πρώτος στίχος της πρώτης (από τις δύο συνολικά) στροφές: «Εδώ ας σταθώ. Κι ας δω κ' εγώ την φύσι λίγο», αν και ακολουθείται από την προεξαγγελθείσα τριστίχη περιγραφή του αντικειμένου του τίτλου, διαψεύδεται πάντως εξαιτίας της ανατροπής που επιφυλάσσει η δεύτερη στροφή:

*Εδώ ας σταθώ. Κι ας γελασθώ πως βλέπω αυτά
(τα είδ' αλήθεια μια στιγμή σαν πρωτοστάθηκα)
κι όχι κ' εδώ τες φαντασίες μου,
τες αναμνήσεις μου [...].*

Ωστόσο, ενώ ο νους του Κωνσταντίνου Καβάφη παρουσιάζεται ως απασχολημένος, ο νους του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη δεν σκέπτεται «ουδέν», ενώ στο ποίημα του Ezra Pound «ο ποιητικός δράστης» κοιτάζει, ίσως και επίμονα, αλλά δεν βλέπει αυτό που κοιτάζει, δεν το προσλαμβάνει (τουλάχιστον όχι την ίδια εκείνη στιγμή). Τι υπονοεί με τα μότο που επέλεξε ο Δημήτρης Νόλλας;¹⁴

Ο αναγνώστης, πάντως, βρίσκεται ακόμη στο κατώφλι τού κυρίως σώματος των κειμένων της συγκεντρωτικής έκδοσης και ο συγγραφέας τον εφοδιάζει, πριν την είσοδό του, επιπλέον, με ένα πολύ προσεκτικά διατυπωμένο, σύντομο Προλόγισμα:

Ο πυρήνας των κειμένων που ακολουθούν βασίζεται σε ημερολογιακές σημειώσεις, που κράτησα από τον Ιανουάριο του 1991 μέχρι την άνοιξη που μας πέρασε [δηλαδή, την Άνοιξη του 1998]. Τα περισσότερα ήταν ταξίδια του χειμώνα· το κρύο αναδεικνύει τα αληθινά, πραγματικά πρόσωπα των ανθρώπων [αυτή η συγκεκριμένη άποψη του συγγραφέα θα διαπιστωθεί διαυγέστατα στα εδώ υπό μελέτη κείμενα]. Η καλοκαιρία με τις ευκολίες της δίνει την εντύπωση πως η ζωή είναι χωρίς έγνοιες. [...] Επιμελήθηκα τις σημειώσεις διατηρώντας τις απόψεις μου εκείνης της χρονικής στιγμής, κι έτσι αυτές οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις περισσότερο αφορούν σε εσωτερικούς περιπάτους και λιγότερο σε χαρτογραφίες τύπων. [...]»¹⁵

¹¹ Εξάλλου, ο ίδιος ο Δημήτρης Νόλλας παραπέμπει στον Κωνσταντίνο Καβάφη από το συγκεκριμένο της πρώτης «μαρτυρίας»: «Θυμήσου τον Καβάφη: Είναι κερά η τέχνη, θέλει δούλους να την υπηρετούν και όχι αφέντες να την καλούν όποτε αυτοί γουστάρουν», *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 111. Παρεμπιπτόντως, το απόσπασμα από τον Κωνσταντίνο Καβάφη προέρχεται, με κάποιες αποκλίσεις στην διατύπωση, από τα τιτλοφορημένα (και αριθμημένα, για χρηστικούς λόγους, από το Α' έως το ΚΖ') από τον Γ. Π. Σαββίδη ως «Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής», βλ. Γ. Π. Σαββίδη, *Μικρά Καβαφικά*, τ. Β', Αθήνα 1987: Ερμής, σ. 87-146· στο επιλεγμένο από τον Δημήτρη Νόλλα απόσπασμα πρόκειται για χωρίο του Καβαφικού Σημειώματος υπ' αριθμόν Ι', σ. 107-108.

¹² Βλ. σχετικά και Τ. Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης...*, ό.π., σ. 133-136.

¹³ Βλ., εκτάκτως, Μ. Γιαλουράκη (εισαγ.-σχόλ.), *Καβάφη Άπαντα τα Ποιήματα*, Αθήνα χ.χ.: Εκδόσεις Ωρόρα, σ. 72 και 201-202.

¹⁴ Η λεπτομερής και, οπωσδήποτε, ακριβέστερη διακειμενική-συγκριτολογική συνεξέταση των μότο με τα κείμενα του τόμου *Μικρά ταξίδια*, του οποίου τίθενται επικεφαλής, αποτελεί αντικείμενο μιας Εργασίας διαφορετικής από την παρούσα.

¹⁵ Βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 11-12.

Οι αναφερόμενοι εδώ ως «εσωτερικοί περίπατοι» επιβεβαιώνουν, λοιπόν, σε ό,τι αφορά τον πνευματικό/ψυχικό άξονα των συγκεκριμένων κειμένων, την ορθότητα/καταλληλότητα της επιλογής τών ως άνω δύο («αυθεντικών» ή αλλογραφικά συνθεθειμένων *à la manière de*) μότο, καθώς σε αυτά διαγράφεται ένα άτομο περιηγούμενο στον έξω κόσμο από όπου παίρνει, επιλεκτικά (και κάποτε χωρίς καν να το συνειδητοποιεί), αφορμές για τις εσωτερικές του περιηγήσεις.

Προτού διερευνηθούν εν τάχει ορισμένες ειδολογικές συνάφειες τέτοιων καταγραφών, ας μην παραλειφθεί εδώ μία εξόχως διαφωτιστική παράγραφος, ανήκουσα μεν σε έτερο κείμενο της συλλογής αλλά τόσο χαρακτηριστική, ώστε μέρος της επελέγη για το ταυτοδοτικό μικροκείμενο που καταχωρίζεται, ως ειθισται, στο εξωτερικό οπισθόφυλλο του βιβλίου, εν είδει Δελτίου Τύπου:

Πολλά ταξείδια πραγματοποιούνται πριν τη στιγμή τής μετακίνησης, επιβεβαιώνοντας έτσι πως η προϋπάρχουσα άποψη για τον τόπο στον οποίο κατευθυνόμαστε είναι συστατικό στοιχείο της προσέγγισης. Συχνά η ασκημένη όσφρηση οδηγεί σε τόπους γνωστούς, σε μέρη που δεν θα μας απογοητεύσουν. Κι έτσι το ταξίδι έχει κάτι από τον τρόπο που μπαίνουμε σε μια εκκλησία για προσκύνημα και όχι για εξερεύνηση. ΣΚαι βεβαίως μου είναι παντελώς αδιάφορο το πόσο αντικειμενική μπορεί να είναι μια τέτοιου είδους μαρτυρία. Τούναντίον, όσο πιο συνεπής με την υπόγεια υποκειμενική άποψη για τον υπό ανακάλυψη τόπο είναι, τόσο το καλλίτερο για τους ταξιδιωτικούς οδηγούς και τα τουριστικά γραφεία. Θα μπορούν να κάνουν πάντα τη δουλειά τους.¹⁶

Πέραν του θρησκευτικού και δη ξεκάθαρα ορθόδοξου χριστιανικού συναισθήματος που μόνον υπονοείται στην παραπάνω παράγραφο και το οποίο διαπιστώνεται πολλάκις στα *Μικρά ταξείδια* (των τριών υπό εξέταση κειμένων οπωσδήποτε συμπεριλαμβανομένων), η προπαρατεθείσα ψυχική/πνευματική κατάθεση του Δημήτρη Νόλλα τον συνδέει άμεσα, αφ' ενός, με τον Νίκο Καζαντζάκη (από του οποίου το έργο υπάρχουν παραθέματα στον «Έσχατο Πλου», την δεύτερη Ενότητα του τόμου) και, αφ' ετέρου, με τον (σκοπίμως προαναφερθέντα νωρίτερα εδώ) Μανώλη Γιαλουράκη, στου οποίου, βέβαια, την όλη διανοητική συγκρότηση η επίδραση του Μεγάλου Κρητικού υπήρξε καταλυτική.¹⁷ Διότι, τα ως άνω γραφέντα από τον Δημήτρη Νόλλα (αν εξαιρέσουμε την διαμετρική διαφορά στην νοηματοδότηση του όρου «ταξιδιωτικές εντυπώσεις», ένα ζήτημα, πάντως, ούτως ή άλλως, θεωρητικό, το οποίο επιλύεται αμέσως, με μία απλή διευκρίνιση) βρίσκονται πολύ κοντά στα γραφέντα αυτήν την φορά από τον Μανώλη Γιαλουράκη, στον «Πρόλογο» της έκδοσης των ιδιότυπων ταξιδιωτικών του υπό τον εύγλωττο τίτλο *Οδοιπορικά στοχασμού*. Ως προς το «είδος» της ταξιδιωτικής πεζογραφίας

¹⁶ Ο.π., σ. 143-144.

¹⁷ Τόσο για το συγκεκριμένο θέμα του πνευματικού δεσμού μεταξύ του Νίκου Καζαντζάκη και του Μανώλη Γιαλουράκη, όσο και για τα αναφερόμενα στην συνέχεια εδώ σχετικά με την ταξιδιωτική πεζογραφία βλ. αναλυτικά Σ. Γ. Τσούπρου, «Η Κρήτη του Μανώλη Γιαλουράκη: ταξιδιωτική πεζογραφία ή πατρίδος (λογοτεχνικό) εγκώμιο;», *Παρέμβαση*. Πνευματική επιθεώρηση Κοζάνης 190 (Οκτώβριος – Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2018), σ. 70-83.

που καλλιέργησε, ο Μανώλης Γιαλουράκης επέμενε να λέει ότι δεν έγραφε οδηγό ούτε κατάλογο ταξιδιωτικών εντυπώσεων και όριζε τα κείμενά του ως έντεχνα αφηγήματα «με ήρωα τον ταξιδιώτη – συγγραφέα, αυτός ρυθμίζει τη δομή και το περιεχόμενο του κειμένου, κατά την ιδιοσυγκρασία του, οι χώρες κι οι πόλεις είναι μονάχα η αφορμή για να γραφεί ένα ακόμα βιβλίο». Στην συνέχεια, όριζε και περιέγραφε τον χώρο της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας ως εξής: πρόκειται για

το ταξίδι μιας ψυχής, το ταξίδι που ξεκινά με μια απαραίτητη προετοιμασία, αναζητώντας να ερμηνέψει το Σήμερα μιας χώρας ή μιας περιοχής, με τη γνώση του Χτες και των διαδικασιών που συνθέτουν το Σήμερα. Από την άποψη αυτή, η ταξιδιωτική λογοτεχνία έχει οργανικά κοινά με το δοκίμιο και, κάποτε, με τον λυρικό λόγο. Ακριβώς γι' αυτό, κείμενα γνήσιας ταξιδιωτικής λογοτεχνίας εμπνευσμένα από τον ίδιο όλα χώρο, είναι τελείως διαφορετικά ως αναγνώσματα.¹⁸

Ωστόσο, η ταξιδιωτική φιλολογία, είδος κειμένων πολύ παλαιό, αποτελεί, ως γνωστόν, μία πολυτυπική συγκέντρωση κειμένων, εντός της οποίας, βέβαια, είναι επόμενο να μην υπάρχει ούτε υφολογική ούτε ειδολογική ομοιομορφία, ούτε καν συνοχή. Διαπιστώνεται, δε, περαιτέρω ότι συγγραφείς τους οποίους ενώνει η στροφή της ματιάς του περιηγητή εξίσου προς τα μέσα όσο και προς τα έξω, όπως συμβαίνει, επί παραδείγματι, με τους Δημήτρη Νόλλα – Μανώλη Γιαλουράκη, δεν συμπίπτουν ούτε στην αφηγηματική τεχνική ούτε στην έκταση την οποία αφιερώνουν στις προσωπικές τους διερωτήσεις, πόσω μάλλον στην θεματολογία των διερωτήσεων καθεαυτήν. Όσο για τον υπαινιγμό που επισημάνθηκε στα μότο, επιβεβαιώνεται, μεν, ως προς την στροφή της ματιάς στον κόσμο της ψυχής (και άρα ο Δημήτρης Νόλλας φαίνεται να συμφωνεί και με τον Κωνσταντίνο Καβάφη), αλλά σίγουρα (και αυτό θα γίνει ολοφάνερο) κατ' ουδένα τρόπο δεν περιορίζεται εκεί.

Στα «βαλκανικού ενδιαφέροντος» κείμενα, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στα *Μικρά ταξίδια* του Δημήτρη Νόλλα, ο αφηγητής, συνήθως μακράν του λυρισμού και εξίσου μακράν της αμείλικτης (σχεδόν αδιάκοπης) ψυχικής βασάνου του Μανώλη Γιαλουράκη, παρεμβάλλει τα σχόλιά του σε μία εξιστόρηση πολύ προσγειωμένη και αρκετά εξωστρεφή, όσο και αυτοαναφορική, έχουσα πλήρη συνείδηση της ύπαρξης και της λειτουργίας της,¹⁹ προικισμένη με χιούμορ, ειρωνεία αλλά και αυτοειρωνεία, όπως και με κατανόηση για τα ανθρώπινα δράματα, τον πανανθρώπινο πόνο και την τραγική κυκλική του κίνηση· σε σημεία όπως τα ακόλουθα η αφήγηση του Δημήτρη Νόλλα πλησιάζει στον νατουραλισμό:

¹⁸ Για τα παραπάνω βλ. στο Μ. Γιαλουράκη, *Οδοιπορικά στοχασμού*, Αθήνα 1980: Εκδόσεις Κυκλαδίτισσα.

¹⁹ Είναι χαρακτηριστική η ακόλουθη παράγραφος από το πρώτο κείμενο (στην αρχή, δε, της αμέσως επόμενης παραγράφου διαβάζουμε: «Πολύ πρωτότυπο!», επιφωνηματική έκφραση που προηγείται της παραπομπής στον Κωνσταντίνο Καβάφη· βλ. σχετικά εδώ στην σημ. 11): «Λίγο πριν έρθω να καθίσω εδώ που κρατώ αυτές τις σημειώσεις, μου συνέβη να σκεφτώ κάτι που μ' άρεσε και αμέλησα να το καταγράψω στο μπλοκάκι μου εκείνη την ίδια στιγμή. Τώρα δεν θυμάμαι ούτε τη μυρωδιά του και έχω θμώσει», βλ. στο Δ. Νόλλα, *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 110.

Η [υπαίθρια λαϊκή] αγορά [του Νόβι Σαντ] είναι ανοιχτή καθημερινά και φαίνεται πως μια ολόκληρη πόλη διακοσίων πενήντα χιλιάδων κατοίκων ψωνίζει αποκλειστικά από εδώ. Συνωστισμός και τρομερή ανέχεια, που μερικές φορές δείχνει να εγγίζει τα όρια της πείνας. Και λαθρέμποροι σε περιτριγυρίζουν σαν τις σφήκες, καθώς σου σφυρίζουν με τρόπο πως αγοράζουν κάθε είδους ξένο συνάλλαγμα. Μικρέμποροι αγοράζουν και πωλούν σε αυτοσχέδιες συσκευασίες μισό πακέτο τσιγάρα, κάλτσες, πρόσυχο χαρτί τουαλέτας, χτένες, κορδόνια, μπαταρίες, κεριά, τα παπούτσια τους, τα ρούχα των πεθαμένων, τα πάντα // Ένα πρωινό γκρίζο και παγωμένο πήραμε με τον Νίκο το λεωφορείο να πάμε στο Κόβιλ, είκοσι πέντε χιλιόμετρα από το Νόβι Σαντ, στην Μονή των Αρχαγγέλων [...] με ηγούμενο τον πατέρα Πορφύριο. Άλλος ένας που μιλάει άπταιστα ελληνικά [...] Δεν είναι και λίγο πράγμα να είσαι ηγούμενος μιας μονής που είναι ένα από τα πιο προκεχωρημένα φυλάκια της Ορθοδοξίας. Μετά από δω αρχίζουν οι Κροάτες, οι Ούγγροι, η Φραγκιά. Ξ'ένα ματωμένο κουβάρι. Οι βιασμοί διαπράττονται με τη συχνότητα των πολεμικών ανακοινωθέντων. Γυναίκες κρατήθηκαν φυλακισμένες από τους βιαστές τους μέχρι να είναι αδύνατη η έκτρωση του εμβρύου. Να μην μπορεί η μάνα να απαλλαγεί. Να μισήσει το παιδί που θα γεννήσει. Για να μπορεί να ριζώσει βαθειά το μίσος, για να περισσέψει κάτι όταν θα 'χει τελειώσει ο πόλεμος, να υπάρχει το προζύμι για να ξαναρχίσει το πανάρχαιο παιχνίδι.²⁰

Τα παραπάνω παραθέματα προέρχονται από το τρίτο κείμενο, το οποίο τιτλοφορείται «Τα Κάστρα» και του οποίου ο (τερματικός) χρονολογικός δείκτης είναι το έτος 1994. Τα προηγούμενα δύο τιτλοφορούνται κατά σειράν «Η λευκή πόλη» και «Η σαβανωμένη πολιτεία» και τοποθετούνται αμφότερα στο έτος 1993.²¹ Στα εν λόγω κείμενα, πέραν της ήδη διαπιστωθείσας ορθόδοξης χριστιανικής οπτικής και της εστίασης στην γνώση της ελληνικής γλώσσας, η οποία εξακολουθεί να ομιλείται και έξω από τα σύνορα της ελληνικής επικράτειας,²² γίνεται φανερή η αυστηρή πολιτική ματιά του συγγραφέα, η οποία, πάντως, δεν παύει να προσπαθεί (και το κατορθώνει βάσει της δικής της εσωτερικής λογικής) να είναι δίκαιη.

20 Για τα εδώ προπαρατεθέντα βλ. Δ. Νόλλας, *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 128, 137-139.

21 Τα τρία υπό εξέταση εδώ κείμενα καταλαμβάνουν τις σ. 105-139 του τόμου *Μικρά ταξίδια*, ό.π., με την ακόλουθη κατάτμηση: 105-122, 123-126 και 127-139. Για τον τίτλο της παρούσας Ανακοίνωσης επελέγη συνεκδοχικά το έτος 1993 και για τον λόγο ότι στα συγκεκριμένα των δύο πρώτων «μαρτυριών» δίνονται και ακριβείς ημερομηνίες: Πέμπτη, 18 Φεβρουαρίου έως Κυριακή και 25 Φεβρουαρίου 1993, αντίστοιχα.

22 Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Στέργιου Αρβανιτίδη, συντηρητή εικόνων από την Νιγρίτα Σερρών και της αδερφής του, δύο ορφανών που μεγάλωσαν σε παιδικούς σταθμούς, στα Σκόπια και στην Λουμπλιάνα, αντίστοιχα, «υπό την προστασία των πιτοίκων» (*Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 131-132), περίπτωση την οποία σχολιάζει επιγραμματικά ο ίδιος ο συγγραφέας, βλ. εδώ στην συνέχεια. Εξίσου χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη παράγραφος από το ίδιο (το τρίτο) κείμενο: «Πράγματι, ένας Σέρβος χριστιανός ορθόδοξος που μιλάει άπταιτως τα ελληνικά, γνωρίζει την ελληνική γλώσσα και ιστορία σε βάθος, γιατί είναι λιγότερο Έλληνας από ένα άτομο με το όνομα Ριχάρδος [Σωμερίτης]; Επειδή αυτός ο τελευταίος έχει διαβατήριο του ελληνικού κράτους;», *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 134-135.

Επί παραδείγματι, στο πρώτο κείμενο, του οποίου η ιστορία – μαρτυρία δι-αδραματίζεται στο Βελιγράδι (η μετάφραση του ονόματος της πόλης είναι το «Λευκή πόλη» του τίτλου), ο συγγραφέας σχολιάζει με παρρησία ένα χρονίζον, επίμαχο ήδη πολύ πριν το 1993, θέμα:

Οι Αμερικανοί αναγνώρισαν τα Σκόπια κι αυτοί, οι «Μακεδόνες» των Σκοπίων, βράνε δυνατά και αλαζονικά τσάμικα. Από κοντά τα Τίρανα κι οι Τούρκοι. Πρέπει να είμαστε πολύ ξεφτίλες, ανίκανοι για το παραμικρό, ένας λαός δουλοφρόνων, κι αυτό μοιάζει να το 'χουν καταλάβει όλοι και γι' αυτό μας ταπεινώνουν συνέχεια. Για να μας τελειώσουν, αφού ούτε ένα ΟΧΙ δεν είμαστε ικανοί να πούμε. Αυτή είναι η γοητεία των Σέρβων και του Μιλόσεβιτς. Ένας ψυχωμένος και περήφανος λαός που με τη στάση του λέει, «Αυτό που εσείς θέλετε να μας κάνετε, εμείς δεν μπορούμε να το δεχτούμε». Έτσι απλά και χοντροκομμένα, για να τρελαίνεται η γαλλική ιντελιγκέντσια και η γερμανική στρατιωτική μηχανή.²³

Στο τρίτο κείμενο, ωστόσο, «Τα Κάστρα», δεν διστάζει να γράψει για την επίσκεψή του στο ατελιέ ενός χαράκτη, ένα μικρό έργο του οποίου είχε θαυμάσει το προηγούμενο βράδυ:

Είναι ένας συμπαθέστατος Σκοπιανός με το όνομα Ντιμόφσκι, ο οποίος αν ζούσε απ' αυτή τη μεριά των συνόρων, στην Φλώρινα ή την Έδεσσα, θα λεγόταν Δημόπουλος, Δήμου ή Δημάκης²⁴ κι ο οποίος δεν μιλάει γρυ άλλης γλώσσας εκτός απ' τα βουλγαρικά του. Κολακεύτηκε απ' την επίσκεψη, χαμογελούσε συνεχώς και μας έδειξε τη δουλειά του, καμωμένη με μαστοριά και μεράκι και με πριμιτίφ θέματα.²⁵

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ενδιαφέρον του (συγγραφέα) Δημήτρη Νόλλα για τις εικαστικές τέχνες συνδέεται άμεσα με την ιδιότητα της εξαιρετικής παρατηρητικότητας που διαθέτει ο ίδιος ως εννοούμενος αφηγητής, επί παραδείγματι, των κειμένων – μαρτυριών του. Η ως άνω ιδιότητα αποδίδει ποικίλα αποτελέσματα, που κυμαίνονται από την ακριβή, σχεδόν «ηθογραφική»,²⁶ αποτύπωση ενός ανθρώπινου παρουσιαστικού, ζωντανεμένου περαιτέρω χάρη στην περιγραφή τής κίνησης και στην κατάδειξη της ψυχικής/πνευματικής διάθεσης από την οποία αυτό εμφορείται, έως την (σπανιότερη αυτή) λυρική αποτύπωση ενός «εξωτερικού» στιγμιότυπου· παραθέτω δύο αντίστοιχα δείγματα:

Μπήκε ένας γέρος με λευκά γένια κατσαρά και μάτια βαθεία χωμένα στις κόγχες τους. Κουβαλάει ένα πάνινο σακούλι με χαρούμενα χρώματα σαν να είναι από ύφασμα Λύρα Ασλεϋ. Ένα σύνολο ασκητικό, λίγο βρώμικο μα καθόλου κουρελής, και με κάποια ενδυματολογικά υπόλοιπα λούσου. Λαδί κοτλέ παντελόνι πάνω απ' τους αστράγαλους κι ένα τουϊντ γιλέκο που του λέπουν τα μισά κουμπιά. Αυτό το σύνολο προσπαθεί να το προ-

²³ Ο.π., σ. 112-113.

²⁴ Βλ. σχετικά και Μ. Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 207.

²⁵ Βλ. Δ. Νόλλας, *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 130-131.

²⁶ Βλ. σχετικά και Δ. Νόλλας, *Οι ιστορίες είναι πάντα ξένες*, ό.π., σ. 560-561.

στατέψει από το κρύο ένα φθαρμένο δερμάτινο σακάκι με φόδρα γούνας. Νόμισα θα ζητήσει ελεημοσύνη. Χουχουλιάζει τις ξυλιασμένες του παλάμες περνώντας ανάμεσά μας και κατευθύνεται προς τα γκαρσόνια, που είναι μαζεμένα στο βάθος γύρω από την ταμειακή μηχανή και τον χαιρετούν φιλικά. Έβγαλε από την πάνινη τσάντα του ένα ηλεκτρικό σίδερο και με λόγια και χειρονομίες αβανταδόρικες το εκθειάζει. Προσπαθούσε να τους το πουλήσει κι εκείνοι αδιαφορούσαν μεγαλοπρεπέστατα. Τότε ο γέρος ήπια μονορούφι ένα ποτήρι νερό, ξανάεβαλε με κινήσεις προσεκτικές το σίδερο στη θέση του και αποχώρησε όπως είχε έρθει. Δεν πλησίασε ούτε έναν από τους θαμώνες. Ούτε και μας έριξε μία ματιά. Τόσο περήφανα πέρασε ανάμεσα σ' εμάς, τους αγνώστους. Κουβαλούσε τη δυστυχία του σαν μια προσωπική υπόθεση που αφορούσε αποκλειστικά τον ίδιο και τους δικούς του.²⁷

Δίπλα σε αυτήν την δραματική, με την θεατρική/αναπαραστατική έννοια, περιγραφή, ως σημειωθεί η ακόλουθη, ποιητική, καταληκτική παράγραφος του ίδιου αυτού πρώτου κειμένου:

Έξω οι νυχτερινοί διαβάτες βαδίζουν βιαστικά μέσα στην παγωνιά και ένα αραιό ασημένιο συννεφάκι τούς περιβάλλει. Κάνει τόσο κρύο, που οι ανάσες σε κάθε εκπνοή δημιουργούν ένα νεφέλωμα, που αρχικά προπορεύεται και στη συνέχεια δημιουργεί έναν κύκλο γύρω απ' το κεφάλι τους, ακολουθώντας τους για λίγο.

Σχετικά με αυτόν τον κύκλο, αυτήν την άλω που πλαισιώνει τα κεφάλια των ανθρώπων, θα ακούσουμε το σχόλιο του ίδιου του συγγραφέα, στο τέλος της παρούσας Εργασίας.²⁸ Ο αναγνώστης θα θυμάται ίσως την παρατήρηση του Δημήτρη Νόλλα στο Προλόγιό του, ότι «το κρύο αναδεικνύει τα αληθινά, πραγματικά πρόσωπα των ανθρώπων», η οποία, εφαρμοζόμενη στο πρώτο από τα δύο προηγούμενα παραθέματα, οδηγεί μάλλον στο συμπέρασμα ότι ούτε το κρύο ούτε η φτώχεια μπορούν έναν κάμψουν έναν υπερήφανο άνθρωπο· η περηφάνια, η αξιοπρέπεια, είναι εκείνες οι ανθρώπινες ιδιότητες τις οποίες ο συγγραφέας (φαίνεται να) εκτιμά περισσότερο.²⁹

²⁷ Βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 113-114. Για μία αντίστοιχη εικαστική – λεκτική αποτύπωση βλ. λίγο νωρίτερα στο ίδιο (το πρώτο) κείμενο (ό.π., σ. 111-112), όπου περιγράφονται με ιδιαίτερη τρυφερότητα (ενδεικτικές της συναισθηματικής φόρτισης του αφηγητή είναι και οι τελευταίες δύο φράσεις της παραγράφου: «Το χειροκρότημα ζωηρό και το δικό μου ζωηρότερο. Και είναι από καρδιάς») τα μέλη μιας ορχήστρας ηλικιωμένων που παίζουν στο καφέ του ξενοδοχείου, ενώ με διαφορετικής υφής, αλλά όχι και έντασης, συγκίνηση περιγράφονται «τρία μικρά παλληκάρια», ντυμένα στο χακί, στην οδό Στρατάρχου Τίτο, στο σαβανωμένο Βούκοβαρ (ό.π., σ. 125-126).

²⁸ Για το προηγούμενο παράθεμα βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 122. Βλ., ωστόσο, και το εύστοχο σχόλιο της Τίπικας Δημητρούλια (στο *Οι ιστορίες είναι πάντα ξένες*, ό.π., σ. 536-539) για την «άλω του αόρατου» στην σύνολη πεζογραφία του Δ. Νόλλα, στο πλαίσιο της οποίας, πάντως, τα εν λόγω «κείμενα μαρτυρίας» δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της συγκεκριμένης αφηγηματικής «τεχνικής».

²⁹ Βλ. και στις σ. 119, 125-126, 138 του *Μικρά ταξίδια*, ό.π.

Εξάλλου, ίσως το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα, των εν λόγω τριών κειμένων, τουλάχιστον, να είναι η, άμεσα συνδεδεμένη με τις παραπάνω ιδιότητες (και προαναφερθείσα εδώ), παρρησία του αφηγητή/ενοουόμενου συγγραφέα, ο οποίος αξιοποιεί πολλές ευκαιρίες για να την εκδηλώσει: είτε πρόκειται για το Βατικανό, είτε για την ακατανίκητη έλξη της εξουσίας, είτε για επώνυμα πρόσωπα της ελληνικής δημόσιας σκηνής, είτε για τους πειρασμούς που καταβάλλουν, αργά ή γρήγορα, όλους μας, ως προπατορική αδυναμία, ο Δημήτρης Νόλλας, (και) στον ρόλο του αφηγητή/ενοουόμενου συγγραφέα, δεν διστάζει (διαπιστώθηκε άλλωστε ήδη αυτό) να εκθέσει την γνώμη του (στα πυρά). Ιδού ορισμένα παραδείγματα της, φιλοσοφημένης αναμφίβολα, στάσης του απέναντι στα πράγματα του κόσμου τούτου:

Το γκαρσόνι ισχυρίζεται πως στην Ιταλία κυκλοφόρησε αφίσα με τα ρούχα σκοτωμένου Βόσνιου (τρύπες από σφαίρες και αίματα), όπου υπογραμμίζεται η εθνικότητα του νεκρού και η οποία βεβαίως είναι μουσουλμανική. §Να μια βαρβαρότητα χωρίς προηγούμενο: να διαφημίζει ΘΑΝΑΤΟ για να πουλήσεις προϊόντα. Αλλά και το μήνυμα πρέπει να περάσει ολοκληρωμένο: αγοράστε περισσότερα γιατί ο νεκρός είναι μουσουλμάνος, είναι σύμμαχος, είναι δικός μας. §Τα Benetton ντύνουν το Βατικανό; [...]. Και για πόσο ακόμη θα πληρώνουμε τη λάθος εκτίμηση της Δύσης για τη δύναμη της Ορθοδοξίας; Της Ορθοδοξίας που 'χει σκαλώσει και κρατάει γερά σ' αυτά τα βράχια που αρχίζουν πάνω απ' το Βελιγράδι, περνούν από το Βράνιε και το Μοναστήρι, για να καταλήξουν στην Ρούμελη σαν ραχοκοκκαλιά σκληρή. Τόσο σκληρή, που πρέπει να την τσακίσεις, να την πνίξεις στο αίμα για να καταφέρεις να περάσεις. [...] Λέει [ο πατήρ Ειρηναίος Μπούλοβιτς, επίσκοπος του Νόβι Σαντ] πως η σοβαρότερη πτυχή της σύγκρουσης οφείλεται στην απόφαση του Βατικανού να αφανίσει την Ορθόδοξη Εκκλησία σε όλα τα πρώην κομμουνιστικά κράτη. Το Βατικανό, λέει, πιστεύει πως επειδή η Εκκλησία μας ήταν πενήντα χρόνια υπό διωγμόν και στο περιθώριο, είναι εξουθενωμένη, όπως θα έπρεπε με τους δικούς τους υπολογισμούς και τον τρόπο που βλέπουν τα πράγματα, και άρα έτοιμη να παραδοθεί στους Δυτικούς. Δεν γνωρίζουν όμως καλά την ιστορία τής περιοχής, συμπληρώνει.³⁰// Εντέλει το πάρτυ ήταν στο σπίτι ενός Σέρβου δημοσιογράφου παντρεμένου με Αμερικανίδα. Σε ένα προάστιο τύπου Ψυχικού και είκοσι λεπτά μακριά από το κέντρο τής πόλης, γεμάτο βίλες με ψηλούς φράχτες και ορισμένες με φρουρούς,

30 Για τα παραπάνω παραθέματα βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 118-119, 124-125, 133-134. Σχετικά, δε, με όσα αναφέρθηκαν βλ. επίσης και στα: α) Α. Αθανασιάδης, «Ο ρόλος των σερβικών και κροατικών εθνικών μεγαλοϊδεατισμών στη διένεξη της Γιουγκοσλαβίας κατά τα έτη 1990-1995», *Ενδοχώρα* 89-90 (Ιανουάριος-Αύγουστος 2004), σ. 31-38: πιο συγκεκριμένα, γίνεται παραπομπή στις απόψεις του επισκόπου Ειρηναίου Βυλονίτς (σ. 33/σημ. 5) και αναφορά στην ανάμειξη του Βατικανού (εξάλλου, το θέμα της Διδακτορικής Διατριβής του συγγραφέα είναι: «Η θρησκευτική διάσταση των εθνικών αντιπαράθεσεων στον χώρο των Βαλκανίων 1990-1995. Η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας», Θεσσαλονίκη 2001), β) Κ. Ασημακόπουλου, «Ποίηση και φιλοπατρία των Σέρβων», *Νέα Εστία* 1576 (1 Μαρτίου 1993), σ. 320-327: πιο συγκεκριμένα, γίνονται αναφορές στην «άφρονα εμμονή» του Βατικανού και στον Ρήγα Φεραίο που «αγαπήθηκε» και «τραγουδήθηκε» από τους Σέρβους «ως γενναίος δικός τους», γ) Ι. Ελ. Σιδηράς, «Η ψευδομακεδονική-σχισματική και εθνοφυλετική εκκλησία των Σκοπίων», *Ενδοχώρα* 91 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 2004), σ. 41-44 – γίνονται κάποιες νύξεις σχετικά με το Βατικανό.

για να υπενθυμίζουν πως η καινούργια εξουσία αρέσκεται να ζη εκεί που ζούσε η προηγούμενη, η μισητή και σήμερα ηττημένη, και υπ' αυτή την έννοια να δηλώνεται μια ανάγκη φυσική και στην ουσία πολύ πιο κληρονομική απ' ό,τι ο μακροβιότερος βασιλικός οίκος.

Αλλά ο συγγραφέας αντιμετωπίζει ισότιμα, όπως ήδη καταδείχθηκε, την «μεγάλη» και την «μικρή» Ιστορία και, αντίστοιχα, τους πρωταγωνιστές τους, καθώς γνωρίζει πως οι κυκλικές πορείες τους είναι ομόκεντρες:

Δεν θα μπορούσε να λείπει το είδος του μικροαπατεύνα που υπάρχει παντού και πάντα. Ο παπατζής με τους αβανταδόρους του. Στο χιονισμένο σκληρό έδαφος έχει σχηματίσει κύκλο με τη μύτη του μαύρου σκαρπινιού του και έχει τρία σπιρτόκουτα αναποδογυρισμένα και μια μπαλίτσα από χρυσόχαρτο τσιγάρων. Όταν ρίξει με μαεστρία τον παπά, σηκώνεται όρθιος, αγγίζει με το παπούτσι του ένα από τα κουτιά προκαλώντας τα υποψήφια θύματά του να εντοπίσουν τον παπά – χρυσή μπαλίτσα. Με τον κλασικό τρόπο της Ρώμης, της Μαδρίτης και της Αθήνας, οι αβανταδόροι, που ποντάρουν στην έκρηξη των πληγωμένων αισθημάτων υπεροχής του ανθρωπάκου, τραβολογούν με φράσεις κολακείας το θύμα τους για να πατήσει το κουτί, όπου την πρώτη φορά εν είδει δολώματος υπάρχει το μπαλάκι, τη δεύτερη, όμως, όταν και το σοιχείμα έχει ανέβει, για να πατήσει ένα άδειο κουτί και κυριολεκτικά να την πατήσει.³¹

Έγινε λόγος, στην αρχή της παρούσας Ανακοίνωσης, για τα ευάριθμα πλην αποκαλυπτικά στοιχεία που τέθηκαν υπ' όψιν μου, μέσω ηλεκτρονικής επιστολής, από τον συγγραφέα Δημήτρη Νόλλα σχετικά με τα τρία υπό μελέτη κείμενα. Κατ' αρχάς, ο συγγραφέας μου επεσήμαινε το κείμενο με τον τίτλο «Οι κάτοικοι της “Βιέννης”» (το οποίο, στον τόμο *Μικρά ταξίδια*, βρίσκεται αμέσως πριν το πρώτο εκ των τριών κειμένων που εξετάζονται εδώ), γραμμένο το 1992 και διηγούμενο την σύντομη παραμονή του στο ξενοδοχείο «Η Βιέννη» της Ορεστιάδας, «παρέα με μια ομάδα συγγραφέων και εκδοτών», επ' ευκαιρία μιας συνάντησης με θέμα: «Τα λογοτεχνικά περιοδικά της περιφέρειας». Σχετικά με το συγκεκριμένο κείμενο ο Δημήτρης Νόλλας «εξομολογείτο» στην επιστολή του ότι:

[...] τώρα που το ξανακοίταξα είναι σαν να ήθελα να δείξω το Δ. Τ. μου σε έναν αστυνομικό έλεγχο. Αφορά σ' εμάς και όχι τη βαλκανική ενδοχώρα, αλλά καθώς ακολουθούν τα κείμενα για τις εμφύλιες συγκρούσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία, είναι σαν να υπενθυμίζω πως από δω μεριά το εμφύλιο μακελειό είναι μια πανάρχαια ιστορία.

(ηλεκτρονική επιστολή 18/8/2019).

Στο περί ου ο λόγος κείμενο, το επεισόδιο που υπαινίσσεται ο συγγραφέας αφορά στην διαφωνία των παρισταμένων στο σαλόνι του ξενοδοχείου, οι οποίοι χωρίστηκαν σε υπερασπιστές της Εκκλησίας, από τη μια, και σε οξείες επικριτές, από την άλλη, της «κοσμικότητας» και της «εξουσίας των παπάδων». Η προσω-

³¹ Για τα προηγθέντα παραθέματα βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 120, 128-129.

πική άποψη του συγγραφέα προφανώς αποτυπώνεται στα ακόλουθα: «Τι ανικανότητα κι αυτή, να μην μπορείς να βλέπεις μπροστά σου και να διακρίνεις τη διαφορά ανάμεσα σε έναν καρδινάλιο του Βατικανού και έναν ορθόδοξο επίσκοπο» και, βέβαια, επανέρχεται δριμύτερη, όπως καταδείχθηκε, στα τρία (επόμενα) κείμενα. Η κατακλείδα, δε, του «Οι κάτοικοι της «Βιέννης»» παραχωρείται στον Κεμάλ Ατατούρκ: «Ψυχραιμία παιδιά! Δεν τους νικήσαμε τους Έλληνες. Διαλύθηκαν μόνοι τους»· σε αυτές τις φράσεις ο Δημήτρης Νόλλας, όπως φάνηκε στην επιστολή του, αποδίδει αναδρομικά έναν προεξαγγελτικό χαρακτήρα.³²

Στην ως άνω (ηλεκτρονική) επιστολή του, ο συγγραφέας αναφέρεται στα τρία «βαλκανικού ενδιαφέροντος» κείμενα σχεδόν επιγραμματικά και, κατά σειράν, ως εξής: «“Μπέογκραντ” (η λευκή πόλη), η ζωή των Σέρβων εν πολέμω. Τα προσωπικά μου συναισθήματα απέναντι στην επίθεση που δέχτηκε η ανυπότακτη Σερβία», αποκαλύπτει ο συγγραφέας, βρίσκονται

στην σελ. 119 στο τέλος της 1^{ης} παραγράφου: «στον αέρα που θα φέρνει τις στάχτες μας;».³³ Σ' εκείνο το «μας», όπως και στο τέλος του συγκεκριμένου κειμένου, όπου υπαινίσσομαι πως τα θύματα μπορεί και ν' αγιάζουν. §»Η σαβανωμένη πολιτεία», πίνακας πολέμου και ύμνος στην ορθόδοξη πίστη. §»Τα κάστρα», την ελληνική γλώσσα που συγκράτησε ένα μικρό παιδί στο ξένο περιβάλλον που βρέθηκε από τα συχνά γράμματα της αδερφής του, όταν ο ΔΣΕ ανταγωνιζόταν την Φρειδερίκη για το ποιος θα σώσει περισσότερα παιδιά από έναν πόλεμο που είχε εξαπολύσει ο άλλος.

Ο προαναφερθείς «πίνακας πολέμου», που αφορά στην «σαβανωμένη πολιτεία» του «πάλλευκου ακριτικού Βούκοβαρ», τον Φεβρουάριο του 1993, ξεκινά με την ακόλουθη, άμεση στην δευτεροπρόσωπη απεύθυνσή της παράγραφο (είτε εννοείται το γενικό και αόριστο πληθυντικό «εσύ» (= εσείς) είτε το εκάστοτε ενικό «εσύ», της αναγνώστριας και του αναγνώστη, είτε, βέβαια, το «εσύ» του απευθυνόμενου στον εαυτό του αφηγητή), ενδεικτική της έντονης συγκίνησης του συγγραφέα:

Έχεις ακούσει, έχεις δει και ίσως έχεις διαβάσει για την καταστροφή. Αλλά αυτό που βλέπεις μπροστά σου δεν το πιστεύουν τα μάτια σου. Και αγωνίζεσαι να περιγράψεις τον εφιάλτη, να μνημονεύσεις τη συγκίνηση. Ξεκοιλιασμένες στέγες, χάσκοντα παράθυρα, ντουβάρια σκισμένα στα δύο, πυρπολημένα δημόσια κτήρια, σχολεία και εκκλησίες. Κανένα, απολύτως κανένα σπίτι απείραχτο.³⁴

Τα «πειραγμένα» σπίτια και νοικοκυριά είναι κάτι «προσωπικά γνώριμο» στον συγγραφέα και δεν θα έπρεπε ίσως να ολοκληρωθεί η παρούσα Εργασία χωρίς να γίνει έστω μία μνεία στο αυτοβιογραφικό στοιχείο, το οποίο τον συνδέει περαιτέρω με την μοίρα των (απανταχού) βιαίως εκτοπιζομένων. Ηπειρώτικης

³² Για το κείμενο «Οι κάτοικοι της «Βιέννης», βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 99-103.

³³ Η παραπεμφόμενη εδώ φράση ολοκληρώνει την ακόλουθη ερωτηματική πρόταση: «Τότε όμως σε ποιον θα πουλάνε τα Benetton τους, στον αέρα που θα φέρνει τις στάχτες μας», ό.π., σ. 119.

³⁴ Ο.π., σ. 123.

καταγωγής, «κουτσοβλαχικής όπως διευκρινίζει,³⁵ γεννημένος στην Αδριανή Δράμας το 1940, λόγω της εισβολής των Βούλγαρων στη Μακεδονία³⁶ και της Ιστορίας στη ζωή του,³⁷ βρίσκεται στα τρία του χρόνια στην Αθήνα.³⁸ Την πρώτη αυτή αναγκαστική μετακίνηση ακολούθησαν πολλές άλλες, μάλλον εκούσιες αλλά ίσως και όχι ακριβώς», οι οποίες, έως έναν βαθμό, εξηγούν και το ενδιαφέρον του «για τον ξένο, τον διαφορετικό [...], μέσα σε μια πολλαπλή διερώτηση σχετικά με την ατομική και τη συλλογική ταυτότητα».³⁹ Αυτή η τελευταία φράση, δε, η αναφερόμενη στην «πολλαπλή διερώτηση», πιθανόν να αποτελεί έναν ακριβέστερο προσδιορισμό σε απάντηση του αρχικού εδώ ερωτήματος για το τι συνιστά ένα «κείμενο μαρτυρίας» για τον (συγγραφέα) Δημήτρη Νόλλα. Όσο για την αυτοβιογραφική κατακλείδα της παρούσας Ανακοίνωσης, ας παρατεθεί ένα σύντομο χωρίο/ τρυφερή νησίδα από το κείμενο «Τα Κάστρα» ή (με τον τίτλο επιτωμένο αλλιώς) «ό,τι πολύτιμο διαφυλάσσεται εκούσια ή ακούσια»:

Ο αρχοντάρης περιφέρει ένα βάζο με γλυκό κεράσι και πολλά κουτάλια και νερό. Έρχεται και με βρίσκει μια εικόνα από πολύ παλιά, σε επαρχιακή πόλη της πατρίδας (στα Γρεβενά, στην Δράμα ή στα Γιάννενα;), ο ίδιος τρόπος τραταρίσματος και η ίδια μυρωδιά.⁴⁰

35 Βλ. σχετικά και στο Δ. Νόλλας, «Γράμμουσα για πάντα», *Εντευκτήριο* 82 (τ. 21^{ος}, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2008), σ. 36-37- την πρώτη από τις δύο συνολικά σελίδες καταλαμβάνει ένα «δημοτικό τραγούδι», μεταφρασμένο από τα βλάχικα από τον Νάσο Χατζημπίνια, ενώ στην δεύτερη σελίδα καταχωρίζεται (από τον Δημήτρη Νόλλα, ο οποίος αφιερώνει το κείμενό του στην «μνήμη Ν. Σβορώνου») ο τερματικός χρονοτοπικός δείκτης: «Βωβούσα, Δεκαπεντάγουστος 2008»· σημειωτέα, αφ' ενός, ότι η Βωβούσα μέχρι και την δεκαετία του 1970 συγκαταλεγόταν στους οικισμούς των οποίων οι κάτοικοι διακρίνονταν για την υψηλού επιπέδου γνώση ή κατανόηση της βλαχικής γλώσσας (βλ. Α. Κολτσιδάς, *Ιστορία της Βωβούσας*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 197) και, αφ' ετέρου, ότι μία από τις κύριες διαλέκτους της Βλάχικης ή Αρωμουνικής ή Κουτσοβλαχικής γλώσσας είναι η Γραμμουσιανή.

36 Βλ. σχετικά και στο *Μακεδονία, Ιστορία και Πολιτική*, ό.π., σ. 19, 23, 28-29, 50.

37 Σχετικά με τον ρόλο που παίζει η Ιστορία στην μυθοπλασία του Δημήτρη Νόλλα βλ. και Λ. Τσιριμώκου, «Δημήτρης Νόλλας: στο δόκανο της Ιστορίας», *The Books' Journal* 44 (Ιούνιος 2014), σ. 86-88.

38 Πολλά περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα βρίσκει κανείς στο, προαναφερθέν εδώ, ιδιαίτερος ενδιαφέρον βιβλίο του Γ. Μ. Βραζιτούλη, *Προδότρες λέξεις...*, ό.π.

39 Για τα παραπάνω βλ. Δ. Νόλλας, *Οι ιστορίες είναι πάντα ξένες*, ό.π., σ. 510-511.

40 Βλ. στο *Μικρά ταξίδια*, ό.π., σ. 138. Για μία αντίστοιχη «λεπτομέρεια», αυτήν την φορά στο τυπικό της εκκλησιαστικής λειτουργίας, βλ. ό.π., σ. 135.

4^ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών

Περιεχόμενα τόμων Β΄, Γ΄

Περιεχόμενα Β' Τόμου

Λογοτεχνία II

Η βαλκανική λογοτεχνία στα ελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά

Ατυπες μορφές πολιτιστικής διπλωματίας: Η Βαλκανική Λογοτεχνία στο περ. <i>Νέα Εστία</i> (1927-1937)	14
Ιουλιανή Βρούτση	
Η παρουσία της βαλκανικής λογοτεχνίας στο περιοδικό <i>Νέα Εστία</i> (1935-1987)	26
Χρύσα Θεολόγου	
Το περιοδικό <i>Βαλκανική Λογοτεχνία</i> (1937-1938): Ιστορία, πρόσωπα, κείμενα, κίνητρα	35
Αθανάσιος Β. Γαλανάκης	
«Η προσέγγιση των λαών» – Τα Βαλκάνια στα λογοτεχνικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης (1974-1981).....	41
Βασίλης Βασιλειάδης	

Η πρόσληψη των Βαλκανίων στη λογοτεχνία

Οι Έλληνες συγγραφείς του Μεσοπολέμου και το εγχείρημα της Βαλκανικής Συνεννόησης.....	56
Σωκράτης Νιάρος	
Το Πέρασμα στην Ελλάδα ή Ποιητικοί Ορίζοντες σε μια Άλλη Γλώσσα: <i>The Angel of Salonika</i> (2011) της Vesna Goldsworthy.....	68
Πασχάλης Νικολάου	
«Η αιτία του θανάτου;»: Για μια ποιητική του βαλκανικού αστυνομικού διηγήματος στον 21° αι.....	79
Δέσποινα Παπαστάθη	

Τα Βαλκάνια και ο ελληνισμός στην κυπριακή λογοτεχνία

Η γλώσσα της ανατροπής στο ποίημα του Κυριάκου Χαραλαμπίδη «Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού σήμανση».....	90
Μαρία Αμοιρίδου	
Ο μεταμυθικός Μεγαλέξανδρος του Κυριάκου Χαραλαμπίδη	101
Πηνελόπη Στράτη	

Αναπαραστάσεις της Ιστορίας στη Λογοτεχνία

Μακεδονικό ζήτημα και μεταϊστορική μυθοπλασία στις αρχές του 21^{ου} αιώνα: Σκοτεινός Βαρδάρης (2004) της Έλενας Χουζούρη και *Τι ζητούν οι βάρβαροι* (2008) του Δημοσθένη Κούρτοβικ..... 124
Γιάννης Βαγγελοκόστας

Το ιστορικό τραύμα ως λογοτεχνική αφήγηση: «Ντουρντουβάκια» μία τραυματική πτυχή των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων..... 136
Δημήτρης Κόκορης

Βαλκανικές ταυτότητες στη μεταπολεμική και σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία

«Θαύμα ανάπτυξης και προόδου» ή «συνώνυμο του πρωτογονισμού και της προπαγάνδας»; Η πρόσληψη του βαλκανικού υπαρκτικού σοσιαλισμού στη νεοελληνική κουλτούρα..... 146
Πέτρος Μαραζόπουλος

Όψεις του Βαλκάνιου στη σύγχρονη μυθοπλασία..... 159
Σοφία Ιακωβίδου

Σύγχρονη βαλκανική λογοτεχνία στην Ελλάδα και Έλληνες λογοτέχνες από τα Βαλκάνια

Μεθοριακή αφήγηση και ποιητική της ταυτότητας: η περίπτωση του Μιροσλάβ Πένκοφ..... 172
Σπύρος Κιοσσές – Κατερίνα Δ. Σχοινά

«Ένας απέδω και άλλος απέκει» – Η μνημο-ποιητική της νοσταλγίας στην ποίηση του Νίκου Κατσαλίδα..... 183
Θεοδούλη (Λίλυ) Αλεξιάδου

Πρώιμα και όψιμα ποιήματα του Χρήστου Χαρτομασίδη: Σχέσεις με την εποχή τους και τα πεζά και θεατρικά έργα του (1986-2018)..... 194
Σάββας Καράμπελας

Μετάφραση της ελληνικής λογοτεχνίας στα Βαλκάνια

«Απ' όσα έκαμα κι απ' όσα είπα»: Ο Κ. Π. Καβάφης και οι βούλγαροι μεταφραστές του..... 206
Velichka Simonova-Grozdeva – Mariya Hristova

Μεταφράσεις ελληνικών μυθιστορημάτων στα βουλγαρικά (19^{ος} αιώνας)..... 218
Λάμπρος Βαρελάς

Τα κοινά τουρκικά δάνεια της ελληνικής και της ρουμανικής γλώσσας στα διηγήματα του Γ. Βιζυηνού και η απόδοσή τους στη ρουμανική μετάφραση των *Νεοελληνικών διηγημάτων*: σημασιολογικές και μεταφρασεολογικές παρατηρήσεις226
Margareta Sfirsi-Lăudat

Ελληνοτουρκικές σχέσεις στη λογοτεχνία

Η αφήγηση του ξεριζωμού και τα φαινόμενα του εθνικισμού: το παράδειγμα του μυθιστορήματος *Η Θεσσαλονίκη με το Μοβ Καφτάνι*.....240
Damla Demirözü

Η Κωνσταντινούπολη και η Κόκκινη Μηλιά ως ιδανικοί χώροι των ελληνικών και τουρκικών αφηγημάτων.....250
Aslı Çete

Το βλέμμα του Σαΐτ Φαϊκ προς τους Ρωμιούς μες στο τοπίο της χώρας του και της λογοτεχνίας της.....262
Άνθη Καρρά

Οι Ρωμιοί της Πόλης και των Πριγκιπόνησων στα διηγήματα του Sait Faik Abasiyanik.....276
Γιώργος Σαλακίδης

Η ελληνοτουρκική συνύπαρξη μέσα από τη λογοτεχνία: Τα διαπολιτισμικά στοιχεία στα ηθογραφικά διηγήματα και ταξιδιωτικές ιστορίες του Καρκαβίτσα292
İbrahim Kelağa Ahmet

Βαλκανικές διαστάσεις στο ελληνικό θέατρο

Ραλλού Καρατζά ή Το θέατρο στην υπηρεσία της εθνεγερσίας306
Γεώργιος Κράιας

Ο *Πλούτος* του Αριστοφάνη από το Εθνικό Θέατρο σε σκηνοθεσία Nikita Milivojevic.....316
Μιχαέλα Αντωνίου

Τα Βαλκάνια στο ελληνικό θέατρο και στον κινηματογράφο

Τιτάνικ Βαλς: μια ρουμανική κωμωδία στην ελληνική σκηνή.....328
Κωνσταντζα Γεωργακάκη

Τα βαλκάνια στην ελληνική σκηνή: Η παρουσία βαλκάνιων θεατρικών συγγραφέων στο ελληνικό θέατρο μέσα από τα παραδείγματα των έργων *Οι σιδεράδες*, *Το σακάκι που βελάζει*, *Ο ασθενής του Δρ. Φρόνιτ*,

Ο σπιούνος των Βαλκανίων και ο Επαγγελματίας	340
Ελένη Γεωργίου	
Κινηματογραφικές συμπαραγωγές με τα βαλκάνια και αναπαραστάσεις της ελληνικότητας	351
Ηλέκτρα Βενάκη – Αφροδίτη Νικολαΐδου	
Συνυπάρχοντας με τον Βαλκάνιο Άλλο στις αρχές του 21 ^{ου} αιώνα: Εθνική ταυτότητα, φύλο και σεξουαλικότητα στις ταινίες <i>Όμηρος</i> (Γιάνναρης, 2005) και <i>Χενία</i> (Κούτρας, 2014).....	361
Βασιλική Πέτσα	
Περιεχόμενα τόμων Α΄, Γ΄	373

Περιεχόμενα Γ΄ Τόμου

Λαογραφία
Κοινωνική Ανθρωπολογία
Γλωσσολογία – Ιστορία

Κεντρικές Ομιλίες

Έλληνες και άλλοι λαοί της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 15 ^{ος} -αρχές 19 ^{ου} αι.: Δρόμοι παράλληλοι και τεμνόμενοι	16
Όλγα Κατσιαρδή-Hering	

Το Βουκουρέστι των Φαναριωτών – Ένα σχέδιο μελέτης του βαλκανικού αστικού πολιτισμού κατά την εποχή του Διαφωτισμού	33
Tudor Dinu	

Βαλκανικές γλωσσικές επιρροές στο νεοελληνικό λεξιλόγιο του καπνού: ένα απόγευμα με τις Καβαλιώτισσες	48
Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή	

Όψεις έντεχνου λαϊκού λόγου

Ο Μάρκος Κράλης στις λαϊκές παραδόσεις της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας	60
Στέφανος Τσιόδουλος	

Ο ρόλος της ανατολικής και δυτικής εκκλησίας
στην ανάπτυξη των δοξασιών των βρικολάκων στα Βαλκάνια 71
Στέλιος Α. Μουζάκης

Πολιτισμικές ταυτότητες στα Βαλκάνια

Φιλιππούπολη – Ξάνθη: Δύο οικογένειες, δύο μουσεία
και εκλεκτικές συγγένειες.....88
Αικατερίνη Σ. Μάρκου

Το μοτίβο γάμος – θάνατος σε μια επιτύμβια επιγραφή
στο νεκροταφείο της πόλης Σουλινά.....101
Edith Uncu

Ή «Ελληνική Γραμμή» του Περικλή Γιαννόπουλου,
ή βυζαντινή είκαστική παράδοση και η Γενιά του '30 116
Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Ήχοι, απανθρωποίηση και αντίσταση: Η μουσική
των Ελλήνων-Εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα 130
Βασιλική Κράββα

Ήθη και έθιμα: όψεις της παραδοσιακής καθημερινότητας

Τα έθιμα της γέννησης στον λαϊκό πολιτισμό της Ελλάδας και
της Κύπρου ως μέρους του βαλκανικού χώρου..... 144
Olga Bakuleva

Τα ήθη και τα έθιμα στα έργα του Στρατή Μυριβήλη..... 152
Ana Chikovani

Λαϊκός πολιτισμός: παράδοση και νεωτερικότητα

Κοινά τελετουργικά στοιχεία στην παραδοσιακή
θρησκευτική συμπεριφορά των βαλκανικών λαών 168
Μανόλης Γ. Βαρβούνης

Εικονογράφηση «σύγχρονων... δρακοντοκτόνων» –
Μικρή συμβολή στη σύγχρονη πολιτική σάτιρα..... 177
Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης

Βουλγαρικά καταστήματα τροφίμων στην Αθήνα: Στρατηγικές διαχείρισης και
κατανάλωσης «παραδοσιακών» βουλγαρικών προϊόντων στον αστικό χώρο.....197
Γιώργος Κούζας

Η ελληνική γλώσσα ως πολιτισμική αξία στα Βαλκάνια

- Γλώσσες και πολιτισμική ηγεμονία στα Βαλκάνια:
ο ρόλος της ελληνικής (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)..... 222
Αλεξάνδρα Σφοίνη
- Η λεξικογραφική δραστηριότητα στη Μοσχόπολη –
Μια προσπάθεια προώθησης της ελληνικής γλώσσας στη νότια βαλκανική..... 233
Νάντια Καρακώστα

Συγκριτικές προσεγγίσεις στη γλώσσα και γλωσσικά δάνεια στα Βαλκάνια

- Το «ψωμί» στη γλώσσα – σημασιολογικά μοντέλα: Φρασεολογισμοί
με κύριο συστατικό «ψωμί» στην ελληνική και βουλγαρική γλώσσα..... 246
Emiliya Avginova-Nikolova
- Τα μεγεθυντικά στην ελληνική και στη βουλγαρική γλώσσα:
σημεία σύγκλισης και απόκλισης 257
Desislava Yordanova-Petrova
- Συγκριτική προσέγγιση ρουμανικών και ελληνικών ιδιωτισμών:
Η περίπτωση του ζωολογικού στοιχείου στους μύθους του Αισώπου και
ο συμβολισμός του 271
Iuliana Costea
- Η πορεία των ελληνικών δάνειων λέξεων στη βουλγαρική γλώσσα 278
Nataliya Sotirova
- Σλαβικά γλωσσικά κατάλοιπα στον κρητικό λαϊκό λόγο..... 290
Ανδρέας Λενακάκης

Γλώσσα και πολιτισμός στα Βαλκάνια

- Σημασιολογικές και συντακτικές (αν)αντιστοιχίες
σε ζεύγη ελληνικών – βουλγαρικών παροιμιών..... 304
Boris Vounchev – Irina Strikova
- Η παρουσία της ελληνικής γλώσσας στην αλβανική επικράτεια..... 315
Κωστάντω Ξέρρα
- Η αμφιμονοσήμαντη σχέση τής βαλκανικής ιστορικής γεωγραφίας
με τη βαλκανική ιστορική γλωσσολογία, ως αυτή η σχέση καταγράφεται
στα βαλκανικά τοπωνύμια και οικωνύμια, ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα..... 324
Ιωάννης Γ. Νεραντζής

Διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού στα Βαλκάνια

- Πολιτισμικά στερεότυπα και προκαταλήψεις:
η επίδρασή τους στην εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης 340
Βόικαν Στόιτσιτς – Μάρθα Λαμπροπούλου – Ίβανα Μίλογιεβιτς – Ντίνα Ντιμίτροβιτς
- Η λόγια ποικιλία της ελληνικής στο διαβαλκανικό ιστορικό και γλωσσικό
μικροσκόπιο της γλωσσικής επαφής: η περίπτωση της ρουμανικής 352
Ασημάκης Φλιάτουρας – Αγγελική Μουζακίτη – Χριστίνα Μάρκου – Σπύρος Κιοσσές – Anka Rađenović
- Τεχνικές Δημιουργικής Γραφής για τη διδασκαλία
της ελληνικής ως ξένης στα Βαλκάνια. 365
Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος – Άννα Π. Βακάλη – Άννα Χατζηπαναγιωτίδη
- Η εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες το 1821
στα σημερινά ελληνικά και ρουμανικά σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας:
Συγκριτική ανάλυση και κριτική αποτίμηση 378
Μαρία Δημάση – Αγγελική Μουζακίτη

Ελληνισμός, Βαλκάνια και Δύση: 1453-18^{ος} αιώνας

- Στοιχεία τοπικής ιστορίας και τοπικής ιστοριογραφίας
της υστερομεσαιωνικής Ιταλίας στο έργο του Λαονίκου Χαλκοκονδύλη:
Η περίπτωση της Πάδοβας 396
Marco Miotto
- Κωνσταντινούπολη-Χαλέπι-Βενετία: Η διαθήκη ενός ιερωμένου 407
Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα

Πρόσωπα και θεσμοί στον 18^ο και στον 19^ο αιώνα

- Ο Ήρωας Εθνικός Άλλος στον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας:
Η περίπτωση του Στρατηγού Χατζηχρήστου Βούλγαρη 424
Ελεονώρα Ναξίδου
- Η διοίκηση του Γεωργίου Βέροβιτς (Djordje Berović of Skadar) ως Ηγεμόνα
της Σάμου (1894-1896) – Η συμβολή του στη δημοσιονομική πολιτική,
τη δημόσια διοίκηση και την ανάπτυξη της παιδείας 443
Αλεξία Ορφανού

Ελληνικές κοινότητες στα Βαλκάνια (19^{ος}-20^{ος} αι.)

- Ελληνικές κοινωνικές συσσωματώσεις της Φιλιππούπολης
με φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα 460
Αλεξία Ορφανού – Μαρία Καραβασίλη

Ελληνισμός και Βαλκάνια – Αμφίδρομες σχέσεις: Η περίπτωση της ελληνικής κοινότητας στην Κωσταντζα της Ρουμανίας με βάση τα ταφικά μνημεία – Ιστορικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες 476

Ευαγγελία Ν. Γεωργιτσογιάννη

Προσωπογραφικά της Αλεξανδρούπολης μέσα από επιτύμβιες επιγραφές των Παλαιών Νεκροταφείων της (α' μισό 20^{ού} αι.)..... 494

Δημήτρης Κουντουράκης

Εθνικές ταυτότητες στον 19^ο και 20^ο αιώνα

Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα σε περιόδους κρίσης: Ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και η ελληνοτουρκική προσέγγιση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα 524

Σταματία Φωτιάδου

Εκπαιδευτικός δανεισμός και ο μύθος του Προκρούστη: Το «παράδειγμα» της εκπαίδευσης των διδασκαλισίων στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα 533

Βασίλης Α. Φούκας – Μενέλαος Χαρ. Τζιφόπουλος

Εθνικές ταυτότητες στον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους στα σχολικά *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* του Μεσοπολέμου 556

Ευσταθία Παρασκευά

Βαλκάνια και ελληνισμός: ιστορικές διασταυρώσεις στον 19^ο και στον 20^ο αιώνα

Μεθοδολογικές προτάσεις για τη συγκριτική μελέτη της πολιτικής ιστορίας στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα: Η χρησιμότητα των «λεξικών» του ιστορικού 572

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Η βουλγαροελληνική κρίση του 1885 και το μεθοριακό επεισόδιο του 1886 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας..... 583

Χρήστος Δεληγιάννης – Χαράλαμπος Μπαμπούνης

Ελληνισμός, Βαλκάνια και Δύση: 19^{ος}-20^{ος} αιώνας

Η εξέλιξη των νεωτερικών όρων της Γαλλικής Επανάστασης στην οθωμανική πολιτική σκέψη 1789-1876 598

Λεωνίδα Μοίρας

Λακαριέρ, Λεβέκ, Κοκτώ, Ντεόν: Αναζητώντας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα τη συνέχεια του Ελληνισμού μέσα από τις λαϊκές γιορτές, τον χορό και το τραγούδι 610

Μαρία-Ελένη Κουζίνη

Ο ελληνισμός της Θράκης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο

Η εκπαίδευση ως εργαλείο για τη διαμόρφωση
ελληνικής εθνικής ταυτότητας στη Θράκη 1880-1908:
Εγγενείς αδυναμίες και προβλήματα οργάνωσης..... 624
Ιωάννα Μουσικούδη

Αντανακλάσεις στον ιδιωτικό βίο της ανάπτυξης του εθνισμού στα Βαλκάνια:
Η περίπτωση της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας Αδριανούπολης 637
Μαρία Καραβασίλη

Το Κόμμα Τουρκοελληνικής Αδελφосύνης και
οι γιατροί της Αδριανούπολης 650
Θεόδωρος Κυρκούδης

Ο ελληνισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη σύγχρονη Τουρκία

Ο εξισλαμισμός των Πομάκων της Θράκης και
ο Μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Γαβριήλ (1636-1672).....660
Αθηνά Κονταλή

Πτυχές της αποτύπωσης της Συνθήκης της Λωζάνης
και της ανταλλαγής πληθυσμών στον Τύπο της εποχής..... 675
Μαρίνα Μπάντιου

Απελάσεις Ελλήνων υπηκόων από την Τουρκία: Ανέκδοτη αλληλογραφία
Μητροπολίτου Δέρκων Ιακώβου με τους απελασθέντες μητροπολίτες
Σελευκείας Αιμιλιανό και Φιλαδελφείας Ιάκωβο (1964-1969)..... 682
Πασχάλης Βαλσαμίδης

Προσφυγικά ζητήματα στα Βαλκάνια

Προσφυγικά θέματα στη δεκαετία 1920:
Κάποια ελληνο-βουλγαρικά παράλληλα 710
Georgi Yuri Dikin

Η αποκατάσταση των αστών προσφύγων στις Σάπες του νομού Ροδόπης
με βάση το αρχείο της Κοινωνικής Πρόνοιας..... 721
Βασιλική Φίλιου

Οι πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου στη Ρουμανία (1946-1949)..... 730
Γεώργιος-Αλέξανδρος Παπαδόπουλος

Σύγχρονοι Έλληνες μετανάστες στη Σερβία –
Ζητήματα εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας..... 743
Gordana Blagojević

Επαφές Ελλάδας, Κύπρου και Βαλκανίων στον 20^ο και 21^ο αιώνα

Όψεις της ελληνογιουγκοσλαβικής συνεργασίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου: Η περίπτωση της συμφωνίας της διασυνοριακής επικοινωνίας μεταξύ των δύο χωρών (1959)	756
Μιχάλης Παλάγκας	
Η ελληνόγλωσση παιδεία στον νομό Αργυροκάστρου πριν και μετά το 1990	769
Κωστάντω Ξέρρα – Ευανθία Μπαρούτα	
Πολιτιστικές σχέσεις Ελλάδας – Σερβίας: Η περίπτωση των αδελφοποιήσεων 1990-2019.....	779
Αικατερίνη Αρβανιτάκη	
Παράρτημα	787
Περιεχόμενα τόμων Α΄, Β΄, Γ΄	809

ISBN E-BOOK 978-618-5001-94-0 | ISBN E-BOOK (SET) 978-618-5001-93-3